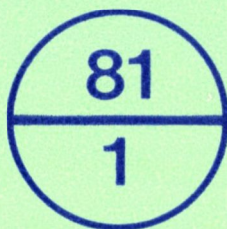

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Engel Pál: A honor

*Fogarassy László: A Magyarországi Tanács-
köztársaság katonai összeomlása*

*Hunyadi György: Történelem és pszichológia
Történeti kutatómunka — gombnyomásra?*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, NIEDERHAUSER
EMIL, ORRÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA, SZ. ORMOS MÁRIA,
SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Űri u. 51–53. — Telefon: 160–160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre: 84,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

<i>Engel Pál: A honor (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez)</i>	1
<i>Fogarassy László: A Magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása</i>	20
<i>John Komlós: A Védegylet</i>	51

Közlemények

<i>Domonkos László: A felvilágosodás és a felsőoktatás a 18. századi Amerikában</i>	58
---	----

Figyelő

<i>Hunyady György: Történelem és pszichológia</i>	71
---	----

Elmélet és módszertan

<i>Történeti kutatómunka — gombnyomásra? Beszélgetés a SZOCPROG rendszerről</i>	79
<i>Gündör György: Adatszervezés — adatstruktúrák</i>	85
<i>Gyáni Gábor: Egy új történeti forrás: az adatbank</i>	94

Műhely

<i>Dóka Klára: Buda kézművesei 1828-ban</i>	100
<i>Spira György: Perczel próbálkozása a délvidéki szerbek megbékítésére 1849 tavaszán</i>	114

Tanulmányok

ENGEL PÁL

A honor

(A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez)

A tanulmány a „feudális” jellegű földbirtoknak egy eddig nem ismert hazai megjelenési formájával foglalkozik. Megírásához kiindulópontul bizonyos, alább részletezendő megfigyelések szolgáltak, amelyek egy hosszabb időn át folytatott, elég módszeres anyaggyűjtés során, mintegy tapasztalati úton halmozódtak fel. Anyaggyűjtésem eredetileg a 14. századi politikai viszonyok jobb megismerésére irányult, és így az említett megfigyelések is eleinte az Anjou-kori államszerkezet jellegére vonatkoztak. Utóbb azonban, további adatok birtokában, ezt a korlátozott kutatási mezőt valamelyest kénytelen voltam kiszélesíteni. Kitűnt ugyanis, hogy a vizsgált államszerkezet egy meghatározott földbirtoklási formára épült, amelyet bizonyos értelemben „feudálisnak” is nevezhetünk. Hogy milyen értelemben, arra a tanulmány végén még visszatérek. Ezért előljáróban csak annyit jegyeznek meg: a szónak eredetibb, azaz bizonyos típusú földbirtoklással kapcsolatos, nem pedig mai, meglehetősen inflálódott értelmében. Vagyis mind a címbe, mind alább a „feudális” minősítés egészen más (ha úgy tetszik: konkrétabb) tartalmat hordoz, mint kézi- és tankönyveinknek azokon a helyein, ahol a magyar államalapítás korától fogva általánosságban „feudális államról”, „feudális urakról”, „feudális anarchiáról” stb. stb. esik szó. Mindezekben a szókapcsolatokban talán a „középkori” jelző is képes lenne mindazt kifejezni, amit a szerzők mondani kívántak.¹

Még egy rövid megjegyzés kívánczik ide. Történetírásunkban, mint tudjuk, a „feudális” jelző egykor határozottabb tartalommal is felmerült, és hosszú időn át folyt tudományos vita arról, hogy voltak-e a magyar államfejlődésnek a nyugat-európaival egybevethető vagy arra emlékeztető, tehát „hűbéri”, „hűbéries”, „feudális” elemei. Noha végeredményben az alábbi tanulmány is ehhez a kérdéshez kapcsolódik, mégis mellőzhetőnek véltem, hogy a vitát akár csak vázlatosan is ismertessem, mert az abban elhangzottak az alább mondandóknak semmilyen formában nem képezik előzményét.²

*

¹ Ld. pl. *Elekes L.*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp., 1964; Magyarország története. 1. k. 3. kiad. Bp., 1971. 48–108 (Székely György fejezetei); sajnos, hasonlóan kötetlenül a külföld számára készült történelmi összefoglalókban is, pl. *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*. Publ. sous la direction de E. Pamlényi. Bp., 1974, ahol a középkori fejezetekben (Makkai Lászlótól) a 11–13. századra vonatkoztatva minden megokolás nélkül „propriété féodale” (60. o.), „propriété foncière féodale” (72. o.), „seigneurs féodaux” (95. o.) kerülnek szóba, más terminológiához szokott olvasó számára igen meglepő és félreérthető kontextusokban.

² A vita főbb pontjait összefoglalja *Bónis Gy.*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, [1947]. 104 kk.

Feudális intézményekről lévén szó, talán nem meglepő, hogy az alábbi kutatásokhoz a 14–15. századi királyi várak vizsgálata szolgált kiindulópontul. Miközben a Zsigmond-kor politikai viszonyait próbáltam meg rekonstruálni, arra az érdekes felfedezésre kellett jutnom, hogy a 14. században az ország várainak és váruradalmainak mintegy a fele úgynevezett királyi vár (*castrum regale*) volt. Fügedi Erik időközben ugyanezt az eredményt kapta saját kutatásai alapján, mai ismereteink szerint pedig egészen pontosan $150(\pm 1)$ -ben állapítható meg az 1382-ben királynak minősülő várak száma.³

Lesznek talán, akik ezt kevésre becsülik. Tény azonban, hogy ehhez fogható „királyi vagyron” – bármit értsünk is pillanatnyilag ezen a fogalmon – soha többé nem halmozódott fel történelmünk során uralkodóink kezén, és a királyi várbirtok túlsúlya egészen sajátos, többé nem ismétlődő és a későbbi korok kutatójának szinte elképzelhetetlen módon determinálta a 14. századi táj és ország társadalmi és politikai arculatát. Királyi várak, királyi uradalmak voltak később is. A számuk azonban soha többé nem mérhető össze az Anjou-korival. A várbirtoknak azt az elképesztő mérvű pusztulását, ami az 1382. utáni évszázadban végbement, a legjobban egyetlen számadat érzékeltetheti: Nagy Lajos halálakor, mint mondtam, 150 királyi vár volt az országban, 1498-ban ugyan ezen a területen mindössze 26.⁴

Az Anjou-kort tehát egyebek között a királyi várak abszolút hegemoniája is jellemezte. Hogyan nyilvánult ez meg a mindennapok életében? Mit jelentett valójában a „királyi vár”? Miképpen gyakorolta fölöttük hatalmát a király, miben állt ez a hatalom, milyen helyet kaptak várai és azoknak urai a társadalomban és a politikában? Hiszen azt könnyű belátni, hogy az uralkodó a várait semmiképpen sem személyesen, hanem valamilyen módon más személyek közbeiktatásával „bírtá”.

A 14. századi királyi várak kérdésével a legutóbb Fügedi Erik foglalkozott viszonylag részletesen. Ő is, miként a korábbi kutatás, abból a természetesnek látszó feltevésből indult ki, hogy az Anjouk várait általában a királytól kinevezett várnagyok (*castellani*) igazgatták, akiknek – mint vélte – „az uradalmon belüli igazgatási és gazdasági tevékenysége valószínűleg nem sokban különbözött a magánbirtokok várnagyainak hasonló tevékenységétől”. Fügedi azt is megállapította, hogy a várnagy esetenként két, sőt olykor több várat is igazgatott, ezt a jelenséget azonban végeredményben kivételnek fogta fel, és vizsgálódásai alapjául mindvégig az „egy vár – egy várnagy” elvét tette meg. Úgy vélem, ez az oka annak, hogy számos értékes részmegállapítása ellenére a probléma gyökeréig végül is nem jutott el.⁵

Azt a feltevést ugyanis, hogy az Anjou-királyok várnagyok útján igazgatták váraikat, a tapasztalat nem erősíti meg, ezért bármily kézenfekvő is, el kell ejtenünk. A 14–15. század kormányzati rendszerében a királytól kinevezett *castellanus* mind jobban ritkuló jelenség, s ennek megfelelően a királyi váraknak mind nagyobb, de eleve túlnyomó részét nem várnagyok kezén találjuk. Pontosán: a vár élén álló és azt ténylegesen igazgató tisztségviselőt rendszerint nem a király nevezi ki, akit pedig a király a várai élére állított, az a legtöbbször nem várnagy, hanem magasabb rangú személy.

³ Vö. Engel P.: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Bp., 1977. 30; Fügedi E.: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977. 87.

⁴ A királyi várak számának 1382–1498 közötti alakulását egy külön tanulmányom fogja tartalmazni, a számadatokat onnan előlegeztem.

⁵ Fügedi i. m. 68–91 (az i. h.: 72).

Azt mindig is tudtuk, hogy egyes tájakon a királyi várnagyság intézménye ismeretlen volt. Az egyik ilyen terület Erdély volt, amelynek várait az egész középkor folyamán a vajdai tiszttartozékának tekintették, s amint az erdélyi megyék ispánjait a vajda nevezte ki, ugyanúgy a vajdai várak élére is ő állította embereit. Ugyanez volt a helyzet a szlavóniai királyi várakkal. Ezek a 14. század folyamán mindvégig a báni tiszthez kapcsolódtak, a bán pedig ugyanúgy a maga kinevezte ispánokra és várnagyokra bízta őket, ahogyan a vajda.⁶

Az erdélyi vajda és a szlavón bán a 14. században az ország legtekintélyesebb tisztségviselői közé számított, mindegyikükre állandóan vagy nyolc-tíz, néha még több vár volt bízva. Helyzetük azonban ebben a tekintetben egyáltalán nem mondható kivételesnek, az ország más részeiben ugyanis – a szorosán vett anyaországban – pontosan ugyanez a kormányzati forma működött. Nagyjából mindenütt, ahol királyi várak voltak, azzal a különös rendszerrel találkozunk, hogy egy-egy nagyúr hatalmas, gyakran összefüggő területen, több megyében gyakorolt ispáni jogokat, és a vajda vagy a bán módjára ő állította a maga emberei közül az ispánt vagy alispánt az egyes megyék élére, a várnagyot pedig a reá bízott királyi várakba.

Ezek a kormányzati egységek – nevezzük őket egyelőre így – egyetlen lényeges ponton különböztek Erdélytől és Szlavóniától: nem intézményhez, hanem személyhez kötött és így változékony jellegükben. Forgandóságukat éppen ezért csak aprólékos archontológiai, prozopográfiai és birtoktörténeti kutatás képes kideríteni. Ennek során válik lassanként világossá, hogy olyan személyek, akiket előbb királyi várnagynak gondoltunk, valójában egy más személynek – rendszerint jóval nagyobb úrnak – helyettesei vagy familiárisai, az adatfoszlányokból pedig meglepő, korábban legtöbbször nem is sejtett tisztségkombinációk illeszkednek össze.

Az a leghelyesebb, ha mindkét észrevételt egy-egy gyakorlati példán illusztráljuk. A várnagyokat illetően tekintsük a következőt. A krassói és kevei ispán 1363-ban Szobonya fia László mester volt, és I. Lajosnak egy mandátuma arról tájékoztat, hogy az ő illyédi alvárnagyai, Gergely és Mihály (*vicecastellani eiusdem*) a közeli Kövesden hatalmaskodtak. Három év múlva, 1366-ban az ország másik sarkában bizonyos Gergely és Mihály detrekői és borostyáni várnagyok (*castellani*) egy Pozsony megyei birtok határjárásánál vannak jelen. Nyilván észre sem vennők, hogy a két adat között bármi összefüggés van, és hogy a nevezettek ugyanazok a személyek, ha nem tudnók, hogy Szobonya fia László Krassó és Keve éléről 1365-ben a pozsonyi ispánságra került át. Így azonban kétségtelen, hogy Gergely és társa a két Pozsony megyei vár élén voltaképpen nem királyi várnagyok, hanem ugyanúgy László mester alvárnagyai, mint korábban Krassó megyében. Kivált ha tudjuk, hogy Borostyán várban 1354-ben is az akkori pozsonyi ispán helyettese ült.⁷

Több szót igényel a másik példa: hogyan rekonstruálható a 14. század második felében egy nagyobb fajta, de azért távolról sem rendkívüli tisztséghalmozás? A viszony-

⁶ Engel i. m. 14.

⁷ 1363: Pesty F.: Krassó vármegye története. Oklevéltár. Bp., 1882–1883. [röviden: Krassó] III. 56; 1366: Dl. 5446, idézi Házsi J.: Detrekő vára a középkorban. Hadtörténelmi Közlemények 15 (1914) 204; 1354: Országos Levéltár Középkori Fényképgyűjtemény [röviden: DF] 261.302. A megyeispánok és királyi várnagyok tisztségviselésének adataira Wartner M.: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár 1906. 583 kk, 1907. 1 kk, 161 kk, 327 kk. Külön hivatkozás híján az alábbiakban mindenütt az innen vett adatok értendők.

lag kedvező forrásadottságok miatt válasszuk paradigmaként Kont Miklós nádor méltóságait (1356–1367).

Kont nádor, mint tudjuk, a nevezetes Újlaki család egyenes őse volt. Országbárái pályáját 1345-ben mint pohárnokmester és barsi ispán kezdte, 1351-ben az erdélyi vajdaságot kapta meg tiszttul, innen jutott 1356 tavaszán a nádorságba, amelyet 1367 tavaszán bekövetkezett haláláig viselt. Nádori címe semmiben sem tért el a szokásostól: okleveleinek százain mindenütt *regni Hungarie palatinus et iudex Cumanorum* olvasható, akárcsak általában a nádori kiadványokon a 14. század folyamán. Címében tehát még csak utalást sem találunk arra, hogy egyéb méltóságok is voltak a birtokában.⁸

Valójában Kont Miklós nádor kormányzása alá nem is egy ispánság tartozott, ami voltaképp nem különös, hiszen kivétel nélkül ez volt a szokás középkori nádorainknál egészen Zsigmond 1402-i reformjáig.⁹ Ispánságairól azonban elszórt adatokból kell értesülnünk, és korántsem biztos, hogy jelenlegi ismereteink hiánytalanok. Első vasi alispánja, Loránd fia Ravasz István mester eleinte (1357, 1358) megemlítette, hogy ura „a vasi és a soproni ispánságok tiszttét bírja” (*Castriferrei et Soproniensis comitatum tenentis honorem*), de egyébként mind a vasi, mind a soproni ispánok, illetve alispánok 1356–1367 között csak nagyon ritkán utaltak rá, hogy a nádort helyettesítik.¹⁰ Trencsényi ispánságáról Lajos királynak egy 1357-i parancsából értesülünk; ebben arra utasította a szóban forgó megyét, hogy tegyen át egy pert a kúriába a nádor elé, aki „egyéb ispánságok között a trencsényit is birtokolja” (*inter ceteros comitatus honore dicti comitatus Trencsienensis prefulgentis*).¹¹ Itt legalább megtudunk annyit, hogy érdemes tovább is keresgelnünk. Valóban, az eddigieken felül Sárost és Szepest is a kezén találjuk. Szepesi ispánja előbb Izsép mester alnádor volt (1357–1361), majd Detre fia Jakab ítélőmester (1363–1367), a később Szepesi Jakab néven ismert majdani országbíró. 1364-ben Lajos király mint „egyéb tisztségek között a sárosi ispánság birtokosához” (*inter ceteros honores comitatum de Sarus tenenti*) fordult a nádorhoz, illetve helyetteséhez.¹²

Az öt helyettesítő személyek archontológiai adataiból kiviláglik, hogy mindezeket az ispáni tiszteket Kont nádor nem egymás után, hanem egyidejűleg tartotta a kezén, és pedig nádorságának egész tartama alatt. Tisztségeinek lényege azonban aligha az ispáni méltósággal járó bírói jogkör lehetett; sokkal inkább az a hatalom és jövedelem, ami a megyéiben található királyi javak birtoklásából eredt. Az ispánságok folyományaként ugyanis a kezén tartotta, mintegy magától értetődően, a rá bízott megyék határai közé eső királyi várakat, legalábbis a legtöbbjüket. A számuk nem volt jelentéktelen: körülbelül tizenöt várról lehetett szó. Adataink persze nagyon hézagosak, gyakran annak is örülnünk

⁸ A nádori intitutatio alakulására Nyers L.: A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században. Kecskemét 1934. 47.

⁹ Engel i. m. 48.

¹⁰ 1357: Anjou-kori okmánytár. Szerk. Nagy I. et al. Bp. 1878–1920. [röviden: A. O.] VI. 529; 1358: A. O. VII. 7, Dl. 103.297. Egyéb adatok a nádorra mint az ispáni honor birtokosára Vas megyében 1360: Dl. 103.306, 1365: Dl. 103.317; Sopron megyében 1365: Dl. 105.178.

¹¹ Dl. 49.029.

¹² 1364: Iványi B.: Eperjes szabad királyi város levéltára. Szeged, 1931. 29; a szepesi tisztségviselőkre Fekete Nagy A.: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp., 1934. 354 kk, azonban Czudar Péter 1358-ban tévedés folytán szerepel szepesi ispánként, egy csonka oklevél alapján, amelyet a kiadó (A. O. VII. 139) önkényesen és hibásan egészített ki; Szepesi Jakab pályájára Bertényi I.: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp., 1976. 142.

kell, ha a vár létéről tudomásunk van. Ennek ellenére biztosan tudni, hogy a nádor tartott várnagyot a Vas megyei Kőszegen, Újvárott (a későbbi Németújvár értendő), Trencsénben, Sárosban, Palocsán és Szepesvárott.¹³ Az ő rábaközi ispánja volt a kapui várnagy, trencsényi várához pedig bizonyára ekkor is éppen úgy hozzá tartoztak más várak – Szucsá, Oroszlánkő, Kassza –, mint egyébként a 14. század folyamán (*castrum Trinchiniense unacum aliis castris ad ipsum pertinentibus*, 1375).¹⁴ Elődjéről, Zsámboki Miklós nádorról történetesen ismeretes is, hogy falut telepített az oroszlánkői uradalomban. Sárvár ez idő tájt folyamatosan a vasi ispánok kezelésében volt, tehát bízást feltehető, hogy Kont nádor is bírta. Kevésbé biztos, de elképzelhető ugyanez Léka, Borostyán (Vas m.), Lubló (Szepes m.) és Szakalya (Sáros m.) várairól, minthogy birtokosaikról – azon kívül, hogy királyi várak voltak – ezekben az években nem tudunk semmit.¹⁵

Kont nádor a maga idejében a király után az ország első emberének számított, érthető tehát, ha ez tisztségeiben is kifejeződött. A méretektől eltekintve azonban, ha széttekintünk kormányzásai között, a kormányzás elveit minden esetben azonosnak találjuk. Az országbíró, Szécsi Miklós (1355–1358) például nemcsak a túróci ispánságot bírta tiszttul, amit rendesen kiadványaiban is feltüntetett (*comitatum de Turuch tenens pro honore*), hanem a 14. századi országbírák állandó beneficiumát, a Vág menti besztercei kerület várait is. Ennek megfelelően 1358-ban több itteni várnagyához, tiszttartójához és vámosához intézett utasítást (*universis castellanis suis de Strychen, de Raych, de Wudatyn necnon de Nova Civitate, item officialibus, tributariis universis in predicto comitatu de Turuch et iuxta fluvium Waagh constitutis*).¹⁶ Utódáról, Bebek Istvánról (1360–1369) is tudunk legalább annyit, hogy tisztségül (*pro honore*) birtokolt némely falvakat Óvár és Sztrecsén környékén, Zsolnán pedig officialist tartott.¹⁷ Testvére, Bebek György, a királyné tárnokmestere ugyanekkor (1353–1390) lipthói ispán volt. A lipthói *comitatus* 1406-ban három nagy királyi váruradalomból állt, és alighanem az Anjouk alatt is ez volt a helyzet.¹⁸ A pohárnokmester, Czudar Péter a borsodi és abaúji ispánságot töltötte be (*comes Bursudiensis et Abawyariensis*, 1364) és annyit biztosan tudni, hogy várnagya volt a Borsodba eső Diósgyőrnek és Dédesnek, de valószínűleg az abaúji királyi várak (Szalánc, Füzér, Gönc, Regéc, Boldogkő) egy részének is.¹⁹ Lack fia Pál mester 1363-ban a *comes de Zemplen, de Hung et de Bereg* címet viselte, ennek megfelelően a kezén volt a terület mindhárom királyi vára: Terebesen alvárnagyot tartott (*vicecastellanus magistro-*

¹³ Kőszegre 1360: Nagy I.: Sopron vármegye története. Oklevéltár. Sopron 1889–1890. [röviden: Sopron vm.] I. 332; Újvárra 1361: G. Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae 1829–1844. [röviden: F.] IX/3. 287; Trencsénre 1363: DF 261.445; Sárosra 1356: Dl. 64.677; Palocsára Bertényi i. h., Szepesvárra Fekete Nagy i. m. 357.

¹⁴ 1375: F. IX/5. 37 = Dl. 41.969; Kapu vár, úgy látszik, állandóan a soproni ispáni tiszttel járt, vö. 1341: Sopron vm. I. 161, 1350: uo. 213, 1378: Hazai okmánytár. Kiad. Nagy I. et al. Győr–Bp. 1865–1891 [röviden: H. O.] I. 272. 1359-re ld. H. O. III. 173.

¹⁵ 1354: *terra castri nostri Oroszlankw*, DF 266.932; ugyanebben az évben a nádor a trencsényi ispán: Dl. 72.828; Sárvárra 1350: Wertner i. m. 330, 1381: Dl. 42.179; Lékára uo. 195. Lubló 1359-ben királyi vár: DF 262.918, Szakalya 1381-ben: F. IX/5. 486.

¹⁶ F. XI. 516.

¹⁷ Történelmi Tár, 1896. 510; 1367: F. XI. 521.

¹⁸ Engel i. m. 180.

¹⁹ 1364: Dl. 5343, ugyanígy 1367: Dl. 105.581; várnagyságára Wertner i. m. 185.

rum Nicolai et Pauli filiorum Lachk de Therebes), Patakon szintén, beregi alispánja pedig munkácsi várnagy volt.²⁰ Szatmár és a vele egyesített ispánságok: Máramaros, Ugocsa és Kraszna élén ekkoriban Himfi Benedek (1360–1362), Meggyesi Móric fia Simon (1363) és az ifjabb Lackfi Miklós székely ispán (1366–1367) álltak. Annyi a fölöttébb hézagok adataitól is kiderül, hogy az itteni igen terjedelmes királyi uradalmak rendszerint az ispáni tiszthez tartoztak: Ugocsában Nyaláb vára (1353, 1362, 1375), Máramarosban Huszt (1353), a Szilágyságban Aranyas (1350, 1383) és Szatmárban a vár nélküli majtényi uradalom. Dénes erdélyi vajda 1366-ban egy parancsát a krasznai alispánhoz, a majtényi officialishoz „és általában testvére, Miklós székely ispán valamennyi várnagyához és officialisához” címezte.²¹

A száraz felsorolást tovább is folytathatnók, hiszen sem a macsói bán öt megyéjéről, sem a temesi, krassói és kevei ispánságok váraitól nem esett szó eddig, de úgy hiszem, ennyi is elegendő az Anjou-kori kormányzati rendszer jellegének megvilágításához. Látható, hogy a királyi várak túlnyomó része – valószínűleg több mint háromnegyede – nem királyi *castellanusok*, hanem náluk jóval hatalmasabb tisztségviselők kezén volt. Alapelveként fogalmazható meg, hogy ellenkező rendelkezés hiányában a királyi várakat és birtokokat mindenütt az ispáni tiszt tartozékának számították, az ispánságokat pedig nem egyenként osztogatták szét, hanem hatalmas, tartomány méretű tömbökbe hasítva vették birtokba – természetesen a király akaratából – néhány befolyásos família tagjai és rokonságuk.

*

A tisztség birtoklását, mint eddig is láttuk, leginkább a *honorem tenere* ('tisztet tartani') szóösszetétellel fejezték ki. Az Anjou-állam kormányzása tehát a *honor*-nak nevezett tisztségekre és azok viselőire épült. Nemcsak az erdélyi vajdaság és a szlavón bánóság volt *honor*, mint egykor Gábor Gyula vélte, hanem pontosan ugyanúgy az ispánságok, illetve azok együttese is.²² Az Anjou-kor szemlélete ugyanis nem kizárólag az egyes ispánságot fogta fel *honor*-nak, hanem olykor az ispáni tiszteknek azt a meghatározott kombinációját is, amelyet egy személy kapott meg kormányzásra. Láttuk, hogy Kont nádor 1358-ban Vas és Sopron ispánságok honorját bírta (*honorem*); ugyanígy adta a király 1379-ben Himfi Benedeknek a győri és más felsorolt ispánságok honorját (*honorem dictorum comitatum*).²³

Megszoktuk, hogy középkori forrásanyagunkban a *honor* szót egyszerűen 'tiszt-ségnek' fordítsuk, és a továbbiakban ne törődjünk vele. A jelen tanulmánynak az a fő célja, hogy bebizonyítsa: a *honor* a magyarországi latinságban a tisztségekkel kapcsolatban terminus technicusként értendő, és egy meghatározott, ma már ismeretlen intézmény jelölésére szolgált. Végeredményben a föld birtoklásának sajátos formáját jelentette.

²⁰ 1363: Nagy Gy.: A magymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I. Bp., 1887. 330; Terebesre 1364: DF 219.503, Patakra 1359: A. O. VII. 645, 1367: DF 219.573, Munkácsra 1364: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Pest-Bp. 1871–1931. III. 234.

²¹ 1366: DI. 105.449; 1353: DI. 38.157; 1362: Pór A.: Nagy Lajos. Bp., 1892. 436, vö. 1375: Vécsey cs. lt. 43. O. L. DF; Aranyas várra 1350: A. O. V. 337, 1383: F. X/1. 99.

²² Gábor Gy.: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp., 1908. 4–5.

²³ DI. 101.919.

A 14. századi honornak ugyanis még az volt a leglényegesebb ismérve, hogy birtokok és jövedelmek tartoztak hozzá. Ami az erdélyi vajdaságot illeti, ez eddig is ismert tény volt. Csánki Dezső történeti földrajzának erdélyi kötetében számos helyen visszatért az ún. vajdai birtokok kérdésére. Így például Küküllővárral kapcsolatban kijelentette, hogy a vajda „a várhoz tartozó uradalom jövedelmét . . . mint hivatalával járó ellátást élvezte”, és Léta várról is közölte, hogy a vajdáknak volt „kiutalva”. A vajdai javakra számos egyéb adatot is hozott. 1347-ben Lackfi István vajda a Küküllő megyei Újvárhoz tartozó Filetelkéről mondja, hogy „vajdasága alatt áll” (*sub nostro wayuodatu*), 1366-ban meg Déva váráról említik, hogy a vajdai honor alá tartozik (*sub honore voyuodatus existens*).²⁴

Forrásaink csakugyan elég egyértelműen szólnak arról, hogy a vajdák ténylegesen „bírták és birtokolták” a tisztükkel járó uradalmakat, ahogyan 1437-ben olvassuk a kevéssel korábban eladományozott Sebesvár (Kolozs m.) tartozékairól (*dum eedem possessiones erga manus regias extitissent, per wayuodas tenta fuissent et possessa*).²⁵ Ez azonban nem a vajdáknak volt különös előjoga. Más honorok viselői ugyanígy „birtokolták” a tisztükhöz tartozó falvakat. 1340-ben például egy Vas megyei földről olvasható, hogy azt „egykor Leusták mester vasi és soproni ispán, most pedig Lack fia István mester, a nevezett megyék ispánja, az ő utóda bírtá, illetve bírja” (*successorem eiusdem possedisset et possidere*).²⁶ Éppily természetesen beszéltek arról is, hogy a királyi váraknak azok a tisztségviselők a „birtokosai”, akikre rá vannak bízva. Egy Tamási várhoz (Tolna m.) tartozó birtok történetét 1358-ban a következőképp adják elő egy per kapcsán: egykor Kányai Fülöpé volt örök jogon, majd Ozorai Sándoré, ennek halálával a király kezére háramlott, és eztán a királyi várnagyok bírták (*et demum per regales castellanos de Thamasy detentam extitisse*), míg végül Verbovec várért cserében a Henrikfiaké lett.²⁷ 1387-ben Szécsi Gál a Parics (Terebes) várhoz tartozó Véke birtokot ama határokkal kapta adományul, amelyekkel azt eddig a nevezett vár várnagyai bírták és kormányozták a király nevében (*nomine regio possessa fuit et gubernata*).²⁸ 1388-ban a vasvári káptalan azt írta a Borostyán várhoz járó gabona- és bortizedekről, hogy azokat régtől fogva a királynak és elődeinek emberei „birtokolták és őrizték” (*possessarum et conservatarum*).²⁹ A kor jogi fogalmai szerint ez a birtoklási forma kettős volt: a birtok egyszerre volt a királyé is, meg a tisztség viselőjéé is. Ez a legvilágosabban talán abban az 1350-i oklevélben olvasható, amellyel Lajos király egy Kapu várhoz tartozó soproni ispánsági várföldet (*terram castrensem comitatus Sopruniensis ad castrum nostrum Capu . . . pertinentem*) a Kanizsaiaknak adományozott örökül azon határokkal, amelyekkel „ő és a soproni ispánok, illetve a mondott vár várnagyai addig királyi honor címén birtokolták” (*quibus per nos ac comites Soprunienses seu castellanos dicti castri nomine honoris nostri regii hactenus possessa extitit*).³⁰

²⁴ Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. Bp., 1913. 42, 673, 859, 861.

²⁵ Csánki i. m. 300.

²⁶ H. O. I. 179.

²⁷ Radvánszky B. – Závodszy L.: A Héderváry család oklevéltára. Bp., 1909–1922. I. 53.

²⁸ Dl. 84.302.

²⁹ Mályusz E.: Zsigmondkori oklevéltár. Bp., 1951–1958 [röviden: Zs. O.] I. 530. sz.

³⁰ Sopron vm. I. 213.

Azt a módot tehát, ahogyan a tisztségviselő a rábízott javakat a kezén tartotta, a legszívesebben a *possidere*, azaz 'birtokolni' igével fejezték ki. Lehetne arra gondolnunk, hogy ez nem szó szerint értendő, és 'birtoklason' valami olyasmit kell gondolnunk, amit manapság inkább az 'igazgatás' szóval adnánk vissza. A kortársak azonban a jelek szerint ezt a kifejezést nagyon is komolyan vették, a honor viselőjét tekintették a jószág igazi urának, sőt ő maga is így értékelte saját helyzetét. A honor és a tartósabb jogú birtoklás hasonló voltát mutatja az alábbi példa is. Bizonyos igénylők 1347-ben megpróbálták elperelni Albert királynéi notariustól egy Krassó megyei birtokát, és a királynak kellett közbelépnie, tudatván a bíróságokkal, hogy a nevezett a vitás földet nem a sajátjaként tartja a kezén, hanem királyi honorként, tehát ne zaklassák perekkel (*non ut suam propriam, sed sub nomine honoris nostri regii conservare dinoscatur*).³¹

Mit jelentett a honor birtoklása a gyakorlatban? Hol vált el egymástól a két birtokos: a király és a tisztségviselő joga, mi illette a birtokból az egyiket és mi a másikat? Nehéz egyelőre kétségtelenül biztos választ adni ezekre a kérdésekre. Egy bizonyos: sem a 14. századból, sem a Zsigmond-kor első feléből nincs egyetlen adatunk sem arra, hogy a királyi honorokhoz tartozó birtokokból bármiféle földesúri jövedelem jutott volna a királyi kincstárba vagy a király asztalára. Inkább az a benyomásunk, hogy minden ilyen jövedelmet a honor természetes tartozékának fogtak föl, és így azt illette meg, aki a honorbirtokot megkapta tisztül. Ezért a tisztségviselő magát tekinthette földesúrnak, és így is viselkedett. Leusták mester vasi és soproni ispán 1339-ben magától értetődően utasította az ispánságaiban (*in predictis nostris comitatibus*) levő valamennyi várnagyát, officialisát, vámosát és helyetteseiket, hogy vámjá fejében (*ratione aliqualis tributi nostri*) ne szedjenek semmit a borsmonostori apát jobbágyaitól.³² Gondolhatnánk stiláris fordulatra, 1375-ben azonban Gönyüi János győri ispán már olyasmit cselekedett, amit nem magyarázhatunk ilyenekkel. Azt a kiváltságot (*gratiam*) biztosította ugyanis az Erdélyből jövő kereskedőknek, hogy amikor a kezén levő királyi vámhelyekre és a saját öröklött vámjaihoz érkeznek, (*ad loca tributorum regalium apud manus nostras habitorem et nostra propria hereditaria*), csak annyi vámot fizessenek, amennyit a budaiak. Vámjai közül a király bánhidai és a saját kocsi vámját nevezte meg.³³ Történetesen tudjuk, hogy a királyi vámmal csak honorként rendelkezett, és 1379-ben vissza is kellett adnia.³⁴ A honor birtokosa egyébként – bizonyos határok között – egyéb jövedelmeivel is a sajátjaként bánhatott: Szécsényi Tamás vajda, aki 1339-ben trencsényi ispán is volt, évi egy összegben állapította meg a lévai (Illava) népek terheit, mintha földesuruk volna.³⁵

Ezek után az is érthető, hogy a tisztségviselő igyekezett gyarapítani is honorja jövedelmét. Magyarországon, ahol a 14. századra már mindenütt szokás korlátozta a földesúri jövedelmek mértékét, a honorbirtok, úgy látszik, nem eredményezte szükség-

³¹ Krassó III. 23.

³² Sopron vm. I. 144.

³³ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hermannstadt etc. 1892–1975. II. 438.

³⁴ Dl. 101.919.

³⁵ Chorényi J.: Illava okmánytára. Trencsén, 1896. 26; Szécsényi Tamás trencsényi ispánságára 1339: Dl. 40.808.

képpen a termelőerők pusztulását. Sőt, a ritkán lakott országrészekben az ispáni jogú birtokosok igen számottevő telepítő tevékenységet folytattak. Ha hinni lehet Szécsényi Tamás országbírónak, akkor ezt mintegy feladatuknak tekintették. Szécsényi, a besztercei várak honorjának birtokosa, 1351-ben azzal a megokolással adott ki soltészlevelet, hogy „a honorja alá tartozó birtokok benépesítésére a jog kötelezi” (*possessiones sub nostro nunc honore existentes prout de iure tenemur populosas efficere*). Mindenesetre ezt a jogot mind ő maga, mind a többi országbíró igen komolyan vette, és a Beszterce és Zsolna körüli királyi uradalmakon a falvak egész sorát hívták életre.³⁶ Természetesen nemcsak ők. Az erdélyi Kecskés vár birtokosa, az alvajda 1346-ban éppen úgy falutelepítéssel foglalkozott, mint a következő évben a sárosi Makovica királyi várnagyai, a Bebek testvérek, akiket magának Lajos királynak kellett mérsékletre intenie, mivel telepítő munkájukat idegen földön is folytatták.³⁷

Amennyire megítélhető tehát, a honor határain belül minden domaniális jövedelmet a mindenkori ideiglenes birtokos élvezett. Amennyiben mégis járt onnan valami a királynak is, akkor az nem számított földesúri jövedelemnek. Ilyen királyi bevétel volt mindekelőtt a kamara haszna, amelyet, mint ismeretes, Károly Róbert óta portális adó formájában szedtek a pénzverési haszon fejében. Minthogy a kamara hasznának a honorhoz semmi köze nem volt, természetesen a honorból is fizetni kellett. Előfordult persze, hogy valaminő okból hozzácsatolták a vár jövedelmeihez, ezt a körülményt azonban, mint rendkívülit, külön kiemelték. Ilyen kivételes helyzetben volt a Vas megyei Borostyán királyi vára, amelyet 1392-ben a Kanizsai fivérek kaptak meg örök jogú adományként. Zsigmond király ekkor azt a tájékoztatást kapta (*sicuti indubie didicimus*), hogy a vár uradalmából járó kamara haszna elődeinek rendelkezéséből régtől fogva és mindenkor (*semper et ab antiquo*) a várhoz volt csatolva (*prorsus connexis*) jobb védelme érdekében, minthogy az ország végein fekszik (*in confiniis situati*).³⁸ Ahogyan előfordulhatott, hogy a kamarát illető pénzjövödelmeket kivételesen a honorhoz kapcsoltak, úgy olykor arra is sor került, hogy némely bevételeket a honor határain belül a kamara számára vettek igénybe. Valószínű, hogy általában csak jelentősebb pénzüsszegekről, így egyes *libera villa*-k egy összegben fizetett adójáról lehetett szó. 1390-ben például, amikor Bebek Imre országbíró apja halála után átvette a lipitói ispánságot, Zsigmond figyelmeztette, hogy sem ő, sem utódai nem szedhetik be a három lipitói mezővárostól, amelyeket *pro honore* bírnak, az évi cenzust. Ez, miként a városi adók általában, nyilván a kamarát illette meg.³⁹

Ezek után nem lehet csodálni, hogy a honor, mint a neve sugallná, nemcsak megtiszteltetés számba ment, hanem jelentős jövedelmi forrás is volt birtokosa számára. Az Alsólendvai Bánfi testvérek, István és János mindössze négy esztendeig viselték a szlavón bányságot (1381–1385), de ezalatt nem kevesebb mint 2000 aranyforintot sikerült

³⁶ 1351: DF 268.740. Vö. 1325: F. XI. 510, 1350: DI. 38.917, 1352: DF 261.458, 1354: A. O. VI. 250, 1362: Történelmi Tár 1896. 510, 1384: DI. 71.791.

³⁷ 1346: *Fekete Nagy A.–Makkai L.*: Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Bp., 1941. [röviden: Doc. Val.] 109; 1347: A. O. V. 4.

³⁸ Zs. O. I. 2408. sz.

³⁹ Századok 43 (1909) 862, vö. Zs. O. I. 1473. sz. és Mályusz E.: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. Bp., 1953. 156.

„összegyűjteniük” belőle (*de banatu ipsorum regni Sclauonie eis provenientes et per ipsos in eisdem congregatos*), amin János bán még 1394-ben is perlekedett bátyja özvegyével.⁴⁰

Mivel a honor ura valójában haszonélvezetül bírta a királyi javakat, hajlamos volt rá, hogy igazi földesúrnak tekintse magát. Erre láthattunk már több példát az eddigiekben is; igen jellemző azonban, noha gyakran azért nem mondható, egy további eset. 1387-ben Zsigmond a trónra léptekor a Szántai Petőfieknek adományozta a Szatmár megyei majtényi uradalmat, amely, mint fentebb utaltam rá, a 14. században a szatmári ispán javaihoz tartozott. A király ezért külön meghagyta a birtokba iktatással megbízott váradi káptalannak, hogy az iktatáskor ne törődjön a szatmári ispánoknak – a Drágfi ősöknek – tisztségük okán (*ratione officiolatus*) várható ellentmondásával.⁴¹ Ez persze kivételes időben történt: a királyi hatalom tekintélyének egyik mélypontján. Rendes körülmények között – mondjuk Lajos alatt, majd 1403 után Zsigmond idején – a honor birtokosának eszébe sem juthatott, hogy a kifejezett uralkodói akaratnak ellene szegüljön. Majd az 1444. II. tc. látja megint szükségesnek kimondani – az állam feloszlásának éveiben vagyunk! – általánosságban is, hogy az a tisztségviselő, akit a király leváltott, köteles a tisztét azonnal átadni.⁴²

*

A honor valódi természetét a legjobban talán akkor érthetjük meg, ha az Anjou- és Zsigmond-kori birtokadományok rendszerének részeként vesszük szemügyre.

Régóta megszoktuk, hogy középkori birtokjogunkat csakis egy bizonyos szemszögből nézzük, és a birtoklás minőségét mindig ebből a látószögből határozzuk meg. Mint-hogy végeredményben egész múltunk szemléletét a nemzeti tudatot hordozó nemességtől örököltük, természetes, hogy ez a látószög sem más, mint a középkori nemesé. A nemes világában a birtokjogokat alapjában három felé lehetett osztani: ami az egyházá, ami a királyé, és ami az övé. A sajátjának a nemes azt a birtokot tekintette, amit valamilyen formában legalább fiaira átörököltetett. A középkori birtokjog rendszerét ma is ilyennek látjuk, és a birtokok felosztása mindmáig ugyanez.

Ez a felosztás azonban nem az egyetlen lehetséges. A királyság szempontjából a birtokjogok rendszere egészen másként festett, mint a nemes oldaláról, és ezt a különbséget 1440 előtti jogszolgáltatásunk emlékei is tükrözik. Zsigmond haláláig ugyanis a királyi hatalom lényegében csorbitatlanul maradt, és így elvei akadálytalanul érvényesülhettek a jogi szemléletben. Ezt egyszerűbben úgy is mondhatnók: azt, hogy mi az érvényes jog, nem a nemes, hanem a királyi kúria döntötte el. Anjou- és Zsigmond-kori birtokjogunk ezért van telis-tele olyan, ma alig érthető fogalmakkal, amelyek a birtokjogi szemlélet „királyi” változatán alapultak, és utóbb vagy kivesztek a jogi nyelvből (mint az *unica persona*), vagy eredeti jelentésük elhomályosult (így a *nova donatio* vagy a *ius regium*). Megfejtésük csak úgy lehetséges, ha kellőképpen tudatosítottuk, hogy egy az eddig ismert jogtól különböző, saját belső logikával bíró királyi jogrendszer „nyelvmélekeit” kell látnunk bennük.

Ezek közé tartozik a honor is. A honor a királyi föld birtoklásának sajátos módját jelentette, és ez a jelentése csak addig maradhatott meg, amíg volt királyi föld, vagy

⁴⁰ Zs. O. I. 3356. sz.

⁴¹ Doc. Val. 331.

⁴² *Decreta regni Hungariae*. Edd. F. Döry, G. Bónis, V. Bácskai. Bp., 1976. [röviden: DRH] 326.

pontosabban: amíg fennállt a királyi birtoknak a korai államszervezetre jellemző túlsúlya. Mihelyt a 15. században átrendeződött az ország egész birtokstruktúrája, a birtokjogban is felváltotta a királyság szemléletét a nemességé, a honorbirtok pedig meghatározó intézményből kuriózzummá alakult át.

A királyság 1400 körüli szemléletmódját vázlatosan a következőképpen modellezhetjük. A birtokjogok két nagy csoportra oszlottak: azokra, amelyek valamilyen formában a király jogához tartoztak (*iuri regio pertinere*), és azokra, amelyekben „semmi jog nem illette meg”. Ez utóbbiak közé azokat a bizonyítottan ősi birtokokat számították, amelyeket a nemes az „igazi nemesség címén” (*titulo vere nobilitatis*) bírt, és ezért a királyi joghoz bizonyíthatóan sohasem tartoztak (*iuri regio nunquam pertinuisse*).⁴³

A királyi joghoz tartozó javakat az jellemezte, hogy el lehetett őket adományozni (*iuri regio et eius collationi pertinerent*), ezért gyakran úgy is írták körül: ami a király rendelkezése alatt áll (*ad nostram collationem pertinentem*).⁴⁴ Károly Róbert és I. Lajos idején az adományozási jog átfogó reformjára került sor, amennyire a források szóhasználatából és egyéb jelekből meg lehet ítélni. A 13. században vagy korábban tett királyi adományok jogi státusa némiképp tisztázatlan maradt, de azoknak az okleveleknek, amelyeket az Anjou-királyok osztogattak, szilárd jogbiztosító erőt tulajdonítottak: az „új királyi adomány jogcímét”, ahogyan átmenetileg az 1320-as években, majd rendszeresen az 1340-es évek közepétől megfogalmazták (*nove donationis titulo, 1323; titulo nostre nove donationis, 1345*).⁴⁵

„Új” adományozási jogával a király végeredményben két formában élhetett: odaadhatta a birtokot „örök jogon és visszavonhatatlanul” (*iure perpetuo et irrevocabiler*), vagy valamilyen ideiglenes jogon. Ez utóbbiak között a 14. században a leggyakoribb a honorként (*pro honore*) tett adomány lehetett; a század második felében ehhez új formák társultak: a zálogjogon lekötött birtok (1372), és az élethossziglani adomány (1393).⁴⁶

Az adománybirtok valamennyi fajtája közül a legkevesebb jogot a honorként tett adomány tartalmazta, mindamellett ez is vitán felül adománynak minősült. Legfőbb jellemzője abban állt, hogy az uralkodó a birtokot – szemben az adomány egyéb, végleges vagy ideiglenes formáival – csak tetszése tartamára (*durante beneplacito nostro*) ruházta át, s így bármikor visszavehette. Ezért nem is volt szokás szabályszerű adománylevelet kiállítani róla, legalábbis egyetlen ilyen sem maradt ránk. Az adományozási aktus feltehetően szóban történt, a birtok átvételéhez szükséges igazoló okiratot pedig a birtok népeihez szóló parancs formájában vitte magával az adományos. Mivel ezek az egyszerű mandátumok semmiféle tartós jogot nem biztosítottak, általában nem volt szokás megőrizni őket. Ennélfogva csak egy-egy családi levéltárban bukkanunk a nyomukra, leginkább a gondos Himfi Benedek bán iratai között, aki hosszú élete folyamán szerencsénkre minden papírdarabkát eltett, és különös módon utódainak sem volt rá soha érkezésük,

⁴³ 1377: Dl. 83.355, 1393: Zs. O. I. 2973. sz., 1395: uo. 4005. sz.

⁴⁴ 1393: Zs. O. I. 2973. sz., 1326: *Mihályi J.*: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramaros-Sziget 1900. 6. Vö. 1343: F. IX/1. 85.

⁴⁵ 1323: Dl. 84.774, 1325: *T. Smičiklas*: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zagrabiae, 1904–1934. IX. 247; 1345: H. O. II. 83, A. O. IV. 514, 1347: A. O. V. 155 stb.

⁴⁶ 1372: Dl. 6047, idézi *Fügedi* i. m. 188 (Sirok vár elzálogosítása); 1393: Zs. O. I. 2915. sz. (A legkorábbi általam ismert élethossziglani adomány, Cseklész várról Korbáviai Károlynak).

hogy kiselejtezzék őket. A Zsigmond-korból leginkább a Rozgonyiak levéltára őrzött meg hasonló tartalmú iratokat.⁴⁷

Hogy mi módon képzeljük el közelebből egy kisebbfajta honorbirtokot, azt elárulja az a papírszelet, amelyet a még pályakezdő Himfi Benedek vitt magával 1352-ben a Veszprém megyei Somlyó várának átvételére. Ebben a király arról értesítette a várhoz tartozó valamennyi falunagyot és jobbágyot, hogy a várat Csenik fia János kezéből kivéve „hű vitézének, Heym fia Benedek mesternek adta honorként való birtoklásra valamennyi jogával és tartozékával egyetemben” (*cum omnibus suis iuribus et pertinentiis contulimus pro honore possidendum*), fogadják tehát tisztelettel, amikor megérkezett, a jövedelmeket híven szolgáltatassák be az ő vagy emberei kezéhez (*sibi de singulis iuribus et proventibus vel hominibus suis pro ipso fideliter proveniendo*), és mindenben úgy engedelmeskedjenek neki, mint a királynak magának (*et eidem in omnibus prout nobis obedienter famulando*).⁴⁸

Himfi Benedek utóbb magas méltóságokra emelkedett, honorja egyre gyarapodott, és élte alkonyán már nem egy váracskából, hanem hatalmas birtokegyüttesből állt. Ezért 1379. februárjában egy jóval tartalmasabb megbízólevelet vihetett magával, megint csak a Dunántúl hegyvidékére, ezúttal azonban „Győr, Komárom, Fejér, Bakony és Vértes ispánságok (*comitatus*) valamennyi nemeséhez” címezve. Lajos király ebben azt tudatta a címzettekkel, hogy a nevezett ispánságok honorját Csókakő, Gesztes, Vitány és Csesznek várakkal együtt (*honorem dictorum comitatum simulcum castris nostris*) elvevén Gönyüi János mestertől Himfi Benedek mester volt bánra ruházta (*duximus conferendum*). Meghagyta nekik, hogy Himfinek mindenben mint ispánjuknak (*sicuti comiti vestro*) engedelmeskedjenek, a megnevezett királyi várakhoz tartozó falunagyokhoz és népekhez pedig (*vobis autem universis villicis et populis nostris pertinentibus ad predicta castra nostra*) azzal a paranccsal fordult, hogy mindenben fogadjanak szót a bánnak és az általa állítandó alvárnagyoknak (*suis vicecastellanis per ipsum in dictis castris nostris constituendis*), és a királyi jövedelmeket, amikkel tartoznak, nekik szolgáltatassák be (*universosque proventus nostros regios ex parte vestri provenientes eidem vel dictis vicecastellanis suis amministrare studeatis*).⁴⁹

A fentiek értelmében a 14. századi honor nemcsak tisztség, hanem egyben a tisztséggel együtt járó, a tisztségviselőnek teljes haszonélvezetre átadott birtok is. A honor birtokosai, azaz akik a honorokat „tartják” (*honorem tenent*), nem egyszerűen tisztségviselők, régi magyar szóval „tisztartók”, hanem hatalmas szolgálati birtokkal rendelkező nagyurak is. Voltaképp ők az ország bárói, amint ezt a 14. századi privilegiális formájú királyi oklevelek méltóságsorai is jelzik, ahol sztereotip formula adja a tudtunkra, hogy az ország báróin általában véve „az ispánságok és honorok tartóit” kell értenünk (*et aliis quampluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores*).

A 14. századi Magyarország földjeinek ama része tehát, amellyel a király szabadon rendelkezhetett, nagy kiterjedésű birtoktestekre, honorokra oszlott, és ezeket a királyság fő tisztségviselői, az ország bárói (*barones regni*), valamint az uralkodó némely vitézei – mint Somlyót Himfi Benedek – tartották a kezükön jövedelmükkel együtt. A bárói státus

⁴⁷ 1375: F. IX/5. 37, 1381: uo. 486, 1386: Krassó III. 164, a többire Engel i. m. 13.

⁴⁸ A. O. V. 632 = DI. 41.197.

⁴⁹ DI. 101.919.

és a honor birtoklása olyan szorosan kapcsolódott egybe, hogy olykor nyugati mintára *baronia*-nak nevezték a bárói tiszttel járó honor-birtokot.⁵⁰

Egyelőre nem állítható biztosan, hogy a honorral járó javakat valaminő szolgálat terhelte, bár ez elég kézenfekvőnek látszik. Zsigmondnak egy eddigi ismeretlen 1397-i oklevele is arra hivatkozik, hogy az ország más báróinak módjára és jogán (*more et iure aliorum baronum nostrorum regni nostri Hungarie*) bírt váruradalmakkal „a kötelező és szokott szolgálat” terhe jár (*sub debitis et consuetis serviciis*).⁵¹ Annyi kétségtelen, hogy a honor egészében véve „hűbéri” színezetű volt, a kortársak mindenesetre ilyennek látták, és ezért a honor ősi magyar neve, amelyet egy szerencsés véletlen őrzött meg a számunkra, a nyugati *feudum* szó honi megfelelőjeként maradt ránk.

*

1450 táján egy tudós magyarországi pap, akiben Szilády Áron Nyírkállói Tamást sejtette, egy latin nyelvű kódexet olvasgatott, amelyben egy társa – valószínűleg Mohácsi Dénes pécsi kanonok – vasárnapi szentbeszédeket gyűjtött össze. A beszédek nagyrészt a nevezetes 13. századi prédikátortól, Jacopo da Voraginetől származtak, más részüknek a forrását még nem sikerült kideríteni, de gyaníthatóan szintén külföldi eredetűek lehettek. A tudós olvasó a szöveg egyes helyeihez magyar nyelvű glosszákat fűzött, alighanem azért, hogy az értelmét világosabbá tegye. Egyik helyen egy ötletes metaforára bukkant: az ismeretlen szerző azokról az adományokról elmélkedett benne, amelyeket az ember istentől nyert. Minden javunkat – írta –, az erőt, a szépséget, egészséget, látásunkat, hallásunkat és minden egyéb érzékelő képességünket, de kezünket és lábunkat is temporáliakként bírjuk, mert az Úrtól hűbérbe kaptuk őket (*in feudum recepimus*). Az a prédikátor, aki a beszédében ezzel a képpel kívánt élni, aligha lehetett magyar, hiszen a *feudum* szó nálunk ebben az értelemben jószerével ismeretlen volt. A glosszátor is így vélte, s hogy jobban lehessen tudni, miről is van szó, odaírta a *feudum* szó mellé az értelmét magyarul: *bwchwbę*, azaz 'becsübe'.⁵²

Tudnivaló, hogy a latin *honor* szó köznapi tartalma a magyarban két szótól származékaival adható vissza: az egyik a szláv eredetű 'tiszt' és a belőle képzett 'tisztelet', 'megtiszteltetés' szócsoport; a másik a 'becsület', 'megbecsülés', amelyek jelentéstanilag megmagyarázatlan módon, de etimológiailag vitatlanul kapcsolatban állnak 'érték' értelemben fennmaradt 'becsü', 'becsérték' szavunkkal. Ha egyéb forrásunk nem volna, arra kellene gondolnunk, hogy a két szócsalád közül a 'tiszt' az, amelyik a honor magyar

⁵⁰ 1363: *Petrus de Bellantis miles, baronie Pancatha et Desne dominus, Varju E.*: Oklevéltár a Tomaj-nemzetségbeli losonczi Bánffy-család történetéhez. I. Bp., 1908. 244. Mind a két vár királyi vár volt 1387-ig: Fügedi i. m. 122, 175, Engel i. m. 105, 141. Az 1439: VIII. tc.-ben: *honores, baronias scilicet seculares et ecclesiasticas*, DRH 289.

⁵¹ Az oklevélnek, amellyel Zsigmond 1397. szept. 6-án Besztercét és további négy várat élet-hossziglani jogon a lengyel Szandzivoj kaliszi palatinusnak adott, csak 18. századi másolata ismert: DL. 87.649. Hitelességében nincs ok kételkedni, már csak azért sem, mert Iványi Béla regesztája szerint (Országos Levéltár Mohács előtti gyűjtemény, Segédletek) eredetije Lad. 33.1 l. jelzet alatt az Erdődy család galgóci levéltárában volt.

⁵² *Sermones dominicales*. Bev. Szilády A. Bp., 1910. II. 267: *haec bona . . . a deo in feudum (bwchwbę) recepimus*. A németújvári kódex (1470) hibás változata: *inferendum (bechwbę) recepimus*. A glosszák keletkezésére ld. az I. k. bevezetését.

megfelelője lehetett. Etimológiája alapján beilleszkeszhetnénk szláv jövevényszavainknak abba a csoportjába, amelyben a korai államszervezet néhány közönséges fogalma (udvar, megye, ispán) található. Mellette szólna az is, hogy a *'honorem tenens'* tükörfordítása, a *'tisztartó'* elég régi szóösszetételnek látszik. Forrásunk azonban bizonyítja, hogy a honor eredetileg nem szláv, hanem ősi, talán török eredetű magyar nevet viselt. Glosszátorunk azzal, hogy a nyugati feudumot a *bwchw* szóval vélte megmagyarázni, az utókornak is elárulta, hogy a magyarországi *feudum*, azaz a honor vulgáris megfelelője nem a *'tiszt'* volt, hanem a másik számba jövő — bár számításba nem vett — szó: a *'becsü'*.⁵³

A *'becsü'* szónak ez a jelentése már a 15. század folyamán kiveszett, legalábbis van olyan adatunk, amelyből erre is lehet következtetni. Azt a beszédgyűjteményt ugyanis, amelybe Nyírkállói vagy valaki más 1450 táján a magyar glosszákat beleírta, a következő években sűrűn másolgatták, és történetesen két másolat is ránk maradt, mindkettő 1470 tájáról. Az egyik kódexben a fent említett helyes olvasatot találjuk. A másik másoló azonban, aki 1470-ben dolgozott, már úgy látszik, nem értette, miért magyarázza az *in feudum* kifejezést a *'becsübe'* szó. Ezért hogy a szövegnek mégis valami értelmet próbáljon adni, az *in feudum*-ot *inferendum*-ra „helyesbítette”, és emellé írta azután oda, ő tudja miért: *bechwben*.⁵⁴

Lehet persze, hogy az *inferendum*-ot író másoló egyszerűen csak nem ismerte a feudum szót. Lehet, hogy 1470 körül a honornak eredeti *'becsü'* megfelelője még szélteben tudott volt. Előbb-utóbb azonban szükségképpen ki kellett vesznie a nyelvből, mert a honor, mint birtokforma a 15. század folyamán lényegében megszűnt létezni. Eltűnésének folyamatát, amely a magyar társadalom szerkezetére sem maradt hatás nélkül, mindenképpen kíváncsi külön tanulmányban ismertetni. Itt csak a lényegét emelném ki néhány szóban, a honor fogalmának jobb megértése végett.

E pillanatban úgy látszik, hogy a honorbirtok pusztulását két okra lehet visszavezetni. A döntő közülük kétségtelenül a királyi javak eladományozása, illetve magánkézre jutása volt. Említettem már, hogy 1382 és 1498 között a királyi várak száma egyhatodára, 150-ről 26-ra csökkent le. A honorok alapjául szolgáló várbirtok ezzel eltűnt a társadalom meghatározó tényezői közül. A honorhoz a király 1500 körül már csak *'tisztet'* tudott adni, vagyis tiszteletet; *'becsüt'*, azaz jövedelemmel járó birtokot alig. Innen van, hogy amikor az 1498. évi XXI. és XXII. tc. felsorolta azokat az urakat, akik birtokaik alapján bandérium állítására jogosultak, hivatalból kijelölt zászlósúr már csak négy volt köztük, azok, akiknek még maradtak számottevő honorbirtokaik: az erdélyi vajda, a székely ispán, a temesi ispán és a horvát bán.⁵⁵

Ez a folyamat magában is elég lett volna a honor intézményének megsemmisüléséhez. Volt azonban, úgy látszik, egy másik, párhuzamos folyamat is: a várbirtok átalakítása honorból földesúri jövedelmet hozó királyi magánuradalommá. Valószínű, hogy ez az átalakulás még Zsigmond idejében megkezdődött. 1410 táján a királyi várak élén a korábbi ispánok és várnagyok helyett olyan, jobbára idegen származású tisztségviselők tűnnek fel, akiket új elnevezéssel kapitánynak (*capitaneus*) hívtak. Lehetséges, hogy az új

⁵³ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Bp., 1967–1976. I. 266 (s. v. *becsü*), III. 924 (s. v. *tiszt*).

⁵⁴ Ld. az 52. jegyzetet.

⁵⁵ Magyar törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek. Bp. 1899. 606.

név nemcsak divatból terjedt el, hanem a királyi várak hasznosításának valamilyen új módját is tükrözte. Ez persze csak föltevés, de valami változásnak Zsigmond uralkodása alatt ezen a téren is történnie kellett, mert halála után, 1439-ben a fölháborodott rendek sok egyéb között azt is megfogadtatták Alberttel, hogy a honorokat magyar alattvalókkal fogja betölteni, mégpedig – az ország szokása szerint – „a régtől megszokott módon” (*more ab antiquo consueto*). Alighanem a honor ősi intézményét, a királyi javak őket illető hasznélvezetét féltették.⁵⁶

A honor felbomlása azonban nem volt megállítható. Az interregnum és a polgárháborúk évei más irányú fejlődésnek kedveztek, a királyi várakkal ekkoriban Hunyadi és párhívei gazdálkodtak, természetesen nem honorként osztogatva, hanem magánbirtokuknak tekintve őket. Amikor Mátyás 1458-ban trónra lépett, a királyi vagyon alig állt egyébből, mint a Hunyadi-ház uradalmából, és így familiárisokkal történő uradalmi igazgatásának bizonyos hagyománya volt. Mátyás ezt folytatta előbb (1458) a budai udvarbíróság felállításával, majd azzal, hogy a hatáskörébe új meg új királyi uradalmak jövedelmeinek kezelését utalta. A következő évtizedek során a honorbirtok gyakorlatilag megszűnt.⁵⁷

Talán mondanunk sem kell, hogy a honorhoz kapcsolódó földbirtoklási rendszer eltűnése a középkori magyar társadalmat, annak vezető rétegét is tökéletesen átformálta. A társadalmi presztízshierarchia élén a 14. században még egyértelműen a honorok birtokosai, az ország nagy tisztségviselői állanak. Ők az ország bárói, egyedül őket illeti meg az 'úr' (*dominus*) név és a 'nagyaságos' (*magnificus*) címzés, a püspökökkel együtt ők alkotják a király tanácsát, és így ők kormányozzák az országot. A honorbirtok eltűnésével a 15. század folyamán a báró fogalma is átalakul. 1440 után mindinkább a honorok helyébe lépő nagy magánvagyonok urait kezdi az ország „természetes báróinak” (*naturales barones*) tekinteni, és a bárói státusnak új, gyakorlatilag örökletes formája az 1498. évi XXII. tc.-kel intézményi szinten is megfogalmazódik.⁵⁸

*

Az Anjou-korban a társadalom arculatát még nagy mértékben a honorbirtok határozta meg. Az ország várainak felét, földterületének mintegy ötödét-hatodát birtokolták ezen a módon, és így az uralmi rendszer is ennek függvénye volt. Mióta lehetett ez így?

⁵⁶ 1439: XXVI. tc., DRH 294. A kommentár tévesen állítja, hogy ez a cikkely rövidebb formában az V. tc-et ismétli meg. Ebben ui. a hangsúly a kiemelt négy szón van, amelyeket az V. tc-ben nem találunk meg. – A *capitaneus* mint királyi vár élén álló tisztségviselő tudtommal 1406-ban fordul elő először: Zs. O. II. 4858. sz., a zólyomi Lipcse várral kapcsolatban. Her Zsigmond 1409-től a szlavóniai két Kemlék vár királynéi kapitánya: Zs. O. II. 7156, 7199. sz. A cseh Jemništi Mikes 1411-ben *capitaneus Soliensis*, azaz zólyomi kap.: Engel i. m. 54., az ugyancsak cseh Messenpek György pedig egy keltezetlen, 1411 tájára datálható oklevélben szepesi kapitánynak címezi magát: Dl. 74.877, a kelethez Engel i. m. 180. A cím 1417-től kezdve magyar születésű tisztségviselők megjelölésére is használatos: Varju i. m. 553, 1418: Dl. 9955, 1421: Dl. 43.499, 1423: Dl. 71.938.

⁵⁷ Az új tisztség kialakulására *Kubinyi A.*: A budai vár udvarbírói hivatala. Levéltári Közlemények 35 (1964) 71 kk.

⁵⁸ Ld. egyelőre *Kubinyi A.* alapvető megállapításait Századok 107 (1973) 753–757, és vö. Engel P.: A magyar világi nagybirtok megszűlése a XV. században. II. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 5 (1971) 291–301.

Egyáltalán, milyen réginek kell tartanunk ezt az intézményt, és hol kereshetjük az eredetét?

Felelőtlen és elhamarkodott dolog volna, ha most próbálnánk meg választ adni ezekre a kérdésekre, legyenek bármilyen fontosak is. Egyrészt nem ismerjük a *honor* szó hazai használatának történetét, másrészt senki sem vizsgálta még át Árpád-kori forrásanyagunkat abból a szempontból, szólnak-e valamit a királyi birtoknak, illetve egyes formáinak honorbirtok-jellegéről. Véleményem szerint szólnak, de ennél sokkal többet nem mernék e pillanatban biztosan állítani.

Tény, hogy az 1300 előtti magyar birtokjog vizsgálata során Waldapfel Eszter már 1931-ben fölfigyelt néhány különös forrásadatra, amelyek arra látszottak mutatni, hogy a valamikori előidőkben élt Magyarországon egy olyan, közelebből ismeretlen földbirtoklási forma, amely utóbb – szerinte igen korán, még a 13. században – kiveszett.⁵⁹ Waldapfel adatai nem voltak nagyszámúak; éppen csak jelezték, hogy vannak tisztázatlan kérdések a korai birtokjog területén. Felhívta a figyelmet egyebek között István egyik törvényére, amelyik azt mondta ki, hogy „mindenki szabadon rendelkezék mind a saját vagyonával, mind a királytól nyert adományaival, amíg él, kivéve azt, ami a püspökséghez és az ispánsághoz tartozik” (*excepto quod ad episcopatum pertinet vel comitatum*).⁶⁰ Utalt arra a különös oklevélre is, amely szerint a locsmádi ispán 1171-ben szót emelt három birtok eladományozása ellen, mondván, hogy a királyi adomány tárgya az ő ispánságához tartozik (*dicens datum regium ad suam pertinere comitivam*). Egy másik oklevélben 1212-ben korábbi események kapcsán arra az időre hivatkoztak, amikor a megboldogult II. Géza király idejében Lőrinc ispán Vas és Sopron ispánságát birtokolta (*comitatum Castriferrei et Supruniensis [!] possedisset*).⁶¹

A későbbi honorbirtok létének ismeretében arra kell gondolnunk, hogy Waldapfel alighanem igen lényeges kérdésre tapintott rá. Voltaképpen az Árpád-kor egyik alapproblémáját, a várföldek és az ispáni intézmény mibenlétét feszegette – különös módon anélkül, hogy erre ő maga gondolt volna, mert szavaiból az tűnik ki, hogy az általa megfigyelt „ispánsági birtokot” nem hozta semmilyen összefüggésbe a közismert várföldekkel. Így történhetett, hogy idevágó megjegyzései fölött a tudományos közvélemény figyelme könnyen siklott tovább, és tudtommal egyedül a mindig alapos és lelkiismeretes Bónis szentelt nekik *Hűbériség és rendiség*-ében néhány sort.⁶²

Pedig volt már a 13. században is olyan kortárs, aki az ispáni várakhoz tartozó földeket, azaz a várföldeket a nyugat-európai hűbérhez hasonlónak látta, noha mint történetesen tudjuk, módja volt jól ismerni mind a kettőt. Kézai Simon volt ez, aki – miután, mint Szűcs Jenő részletesen bebizonyította, közvetlen közlő tanulmányozta az itáliai és francia hűbéri intézményeket – 1285 táján abban határozta meg a magyar várjobbágyok funkcióját, hogy „háború idején őrizték a vár feudumait és a várat” (*ut pheuda castri et castrum guerraie tempore custodirent*).⁶³ Mivel Kézai a várbirtokot nyugati

⁵⁹ Waldapfel E.: Nemesi birtokjogunk kialakulása. Századok 65 (1931) 141 kk.

⁶⁰ István II. 2. § Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904. 153.

⁶¹ Sopron vm. I. 3, 8.

⁶² Bónis i. m. 109.

⁶³ Scriptores rerum Hungaricarum . . . Ed. E. Szentpétery. Bp. 1937–1938 [röviden: SRH] I. 193. Vö. Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai *Gesta Hungarorum*ában. In: Szűcs J.: Nemzet és történelem. Bp., 1974. 420 kk.

szóhasználatat feudumnak nevezte, elképzelhető, hogy a feudum későbbi megfelelője, a honor már a 13. századi magyar forrásokban is beneficiális birtokot jelölt. Erre látszik utalni például az 1222. évi Aranybulla 10. pontja, amely szerint „ha valamely honorral bíró jobbágy (*iobagio habens honorem*) elesik a hadban, akkor a fiát vagy a testvérét hasonló honorral kell megajándékozni” (*congruo honore sit donandus*). A honor szót itt is, mint általában, a 'tiszttség', azaz 'méltóság' szóval szokás fordítani. Érdemes azonban fölfigyelni a törvény 30. pontjára, ahol a 'tiszttség' jelentéstartalmát láthatóan nem a *honor*, hanem a *dignitas* szó fejezi ki.⁶⁴

Ismeri a 'honor' terminust Anonymus is, bár a kifejezés tartalma nála még bizonytalanabban határozható meg. A nevezetes „vérszerződés” harmadik pontja krónikásunk szerint azt mondta ki, hogy sem a hét vezér, sem fiaik soha ki ne zárassanak a fejedelem tanácsából, se az ország honorjából (*quod ipsi et filii eorum nunquam a consilio ducis et honore regni omnino privarentur*). Pais Dezső a kritikus *honore regni* fordulatot „az ország tisztségeiből” szavakkal fordította, kénytelen lévén ehhez, mint látható, a honor szót némileg önkényesen többszámossal adni vissza, hogy a szövegnek értelmet adjon.⁶⁵

Hibáztatni aligha lehet őt ezért. A magyarországi latinságban a *honor*-t 'birtok, birtokjog, beneficium' jelentésben fordítani legalábbis szokatlan lett volna, és méltán váltott volna ki elutasítást. Egyébként a *honor* ilyen értelmű használatáról még ott is gyakran megfigyelhetjük a történészek, ahol ez korántsem ment ritkaság számba. A 19. századi „nagy” német medievisztika egyik nem jelentéktelen képviselője, Dietrich Schäfer 1921-ben hosszú listán olvasta fejére élő és elhunyt kortársainak – jobbára a *Jahrbücher des deutschen Reiches* nem éppen tájékozatlan szerzőinek, hány esetben fordították a forrásaikban talált *honor*-t tévesen 'Ehre'-nek az odaillő 'Recht, Besitz, insbesondere das Lehen' helyett, kezdve a Fuldai Évkönyvektől (*honoribus privatus est*, 895) a 14. század elejéig (*dolens de sui honoris privatione*, 1310). Feltűnő, hogy az általa idézett források helyeken mennyire gyakori egyrészt a *honor regni*, másrészt a *honore privari* szókapcsolat, vagyis éppen azok, amelyekbe Anonymus öltötte mondanivalóját.⁶⁶

*

A *honor* tehát a nyugat-európai hűbériség szótárában jól ismert fogalom. Sohasem jelentett azonban általában véve hűbérbirtokot, mindig csak annak bizonyos formáit. Nem szinonimája volt tehát a feudumnak, hanem szűkebb jelentéssel bírt.

Eredetileg, a Karoling állam szervezetében a *honor*, bár kapcsolatos a földbirtoklással, még nem hűbér, és jól megkülönböztetik annak korai formájától, a *beneficium*tól. Még ennél a vazallitással kapcsolatos földbirtok képze van előtérben, a Karoling *honor* elsősorban tiszttség, amelyhez birtok, azaz jövedelem társul. A lényege még ekkor a „hivatal”, amelyet az uralkodó tetszése szerinti időre átruház hívére, a birtok csak a hivatalhoz járul, bár fogalmilag nehezen választható el tőle.⁶⁷

⁶⁴ Marczali H.: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Bp., 1902. 138, 142.

⁶⁵ SRH I. 41. Pais D. fordítása: Anonymus *Gesta Hungarorum*. Hasonmás kiadás. Bp., 1977. 83.

⁶⁶ D. Schäfer: Honor, citra, cis. Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse. Jg. 1921. 372–378.

⁶⁷ M. Bloch: La société féodale. La formation des liens de dépendance. Paris, 1949. 296–298.

A honor jelentése a 11. század táján kezd megváltozni. Ekkortájt válik uralkodóvá a hűbériség mint politikai struktúra Nyugat-Európa legtöbb országában, és ebben az új struktúrában a politikai és társadalmi viszonylatokat általában a senior-vazallus kapcsolat valamely megnyilvánulásaként fogják föl. Ennek a kapcsolatnak tárgyi alapjául a hűbértartás, a feudum szolgál, és így a honor is hűbérré válik, amennyiben a tisztség birtokosa és az uralkodó között hűbérviszony jött létre. Ennek nyomán a honor jelentésében a „hivatal” helyett a „birtok” képzeete nyomul az első helyre, és később, a hűbérjog kodifikálásának idején a honort olyan hűbérként definiálják, amely hivatalhoz kapcsolódik (*fief de dignité*).⁶⁸

Tovább módosult a honor jelentése a normann politikai rendszerben, amely Karoling-örökségként Normandiában formálódott ki, és onnan terjedt tovább Angliába, illetve Dél-Itáliába. A normann hűbéri szemlélet szerint — ehhez hasonlóra bukkanunk egyébként Katalóniában is — az ország grófságait (*comitatus*) és más honorjait az uralkodó legközvetlenebb hívei, bárói (*barones*) hűbérről bírják (*tenent*), akár hivatalként, akár öröklődően.⁶⁹ Honornak ekkor már lassanként a legnagyobb hűbéreket nevezik (*possesiones magnas et varias quas vulgo vocant honores*, XII. sz.),⁷⁰ és amennyiben nem *comitatus*-okról van szó, akkor egyre inkább a *baronia* névvel illetik őket. A 13. századi angol jogász, Bracton szerint „az ország, mint mondják, grófságokból és báróságokból áll” (*regnum quod ex comitatibus et baroniis dicitur esse constitutum*).⁷¹

Lényegében ez az a politikai szótár, amellyel a 13–14. századi Magyarországon is találkozunk. Az ország itt is *comitatus*-okból és *honor*-okból épül fel, és ezeket a király legközvetlenebb hívei és fő tisztségviselői, az ország bárói tartják a kezükön (*tenent*). Csakhogy, amint a firenzei Villani 1350 táján megállapította, „a magyarországi báróságok nem öröklődnek és nem is élethossziglaniak, hanem mindet az uralkodó akarata szerint osztogatják, és veszik el” (*le baronie d'Ungheria non sono per successione ne a vita, ma tutte si danno e tolgono a volontà del signore*).⁷²

Úgy látszik tehát, hogy a magyar politikai struktúrának volt akkoriban olyan eleme, amelyet a kortársak Kézaitól Villanin át Nyírkállói Tamásig „feudális” jellegűnek tekintettek, következésképpen bizonyos analógiát véltek fölfedezni közte és a nyugati feudum, vagy baronia között. Ez az elem a királyi várakhoz kapcsolódó *comitatus*-ok és az azokból alakult honorok rendszere volt. Mi volt az alapja ennek a kortársi szemléletnek? Csakugyan hűbérjellegű birtok volt-e a magyarországi honor?

Mint ismeretes, a hűbériség lényege kölcsönösségen alapuló szerződéses viszony, amely szabad személyek között létesül, és tárgyi alapja a hűbértartás, a feudum. Ez még a legegyszerűbb formájában is aránylag bonyolult jogviszonyt testesít meg: a senior bizonyos feltételek mellett (amelyek tartalma itt mellékes) átengedi valamely jövedelmének

⁶⁸ R. Boutruche: *Seigneurie et féodalité*. 1. t. 2. éd. Paris, 1968. 186 kk., és M. Bloch i. h.

⁶⁹ A normann modellre ld. többek között Ch. H. Haskins: *Norman institutions*. Cambridge, Mass. 1925; C. Cahen: *Le régime féodal de l'Italie normande*. Paris, 1940; R. Boutruche: *Seigneurie et féodalité*. 2. t. Paris, 1970. 259–267. — A katalán modellre legújabban Th. N. Bisson: *The problem of feudal monarchy: Aragon, Catalonia, and France*. *Speculum* 1978. 464 kk.

⁷⁰ Huntingdoni Henrik nyomán idézi C. Du Cange: *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*. Paris, 1883–1887. IV. 228. (s. v. *honor*)

⁷¹ Bracton: *De legibus Angliae* II, 222, idézi I. J. Sanders: *Feudal military service in England*. Oxford, 1956. 3.

⁷² Marczali H.: *A magyar történet kútfontainak kézikönyve*. Bp., 1902. 225.

élvezetét vazallusának, fenntartva tulajdonjogát. Az átengedett „hűbér” birtokjoga (*tenu-re*) a vazallust, tulajdona (*propriété*) a seniort illeti meg. A hűbérviszony keretében tehát különválik a „birtoklás” és a „tulajdon” fogalma.

Ebben a hűbérjogi szemléletben a feudumnak mint hűbérnek fogalmi ellenpárja az *allodium*, az örökbirtok. A feudum feltételhez kötött, az *allodium* feltétlen. Nem tárgya semmilyen hűbérviszonynak, és a tulajdonos, aki egyben birtokos is, feltétel nélkül örökítheti át utódaira.⁷³

Magyarországon a hűbéri rendszer nem vert gyökeret. Az idők folyamán létrejöttek olyan függőségi viszonyok, amelyek így vagy úgy a hűbéri formákra emlékeztettek, de ez a hasonlóság nem szerkezeti volt. A familiaritás például társadalmi funkcióját tekintve hasonlított ugyan a senior-vazallus kapcsolatra, de nem épült birtokjogi viszonyon. A prediális nemesek hadkötelezettsége birtokra épült, mégsem volt feudális jellegű. A prediális birtok ugyanis nem volt feudum; nem szerződésileg illette meg birtokosát, hanem öröklött tulajdon, *predium* gyanánt. Ugyanolyan jogon tehát, mint Magyarországon a nemesi birtok bárkit, lett légyen akár országos, akár partikuláris, akár egyházi nemes. Mert a hazai birtokjogba a feudum fogalomrendszere sohasem tudott behatolni. Nálunk a birtoklás alapformája mindvégig az maradt, amit nyugaton *allodium*nak, itt leginkább *proprium*nak vagy *hereditas*nak neveztek: a feltétel nélkül öröklődő nemesi tulajdon.⁷⁴

Egyetlen birtokforma volt csak, amely ettől elvileg különbözött: az ispáni tiszthez tartozó birtok, a későbbi honor. Ezt már a kezdet kezdetén a *proprium* ellentétéként határozta meg István már idézett törvénye: „... mindenki szabadon rendelkezék mind a saját vagyona (*proprium*), mind a királytól nyert adományok fölött, míg él, kivéve ami a püspökséghez és comitatushoz tartozik, és halála után a fiai hasonló tulajdonjoggal örököljenek”.⁷⁵ A magyarországi honorbirtok azonban nem vált feudummá, mert nem illeszkedett feudális struktúrába. Ha nyugati analógiát keresnénk a számára, legközelebb talán azokban a koraközépkori nyugat-európai királyságokban találnánk meg, amelyek a *beneficium*ot és feudumot még nem ismerték, és ahol a *comitatus*nak még közelítőleg olyan értelme lehetett, mint amilyent a magyar királyság – gyaníthatólag onnan kölcsönözve – egészen az újkor küszöbéig megőrzött.⁷⁶

⁷³Ld. röviden D. Schwab cikkét: *Geschichtliche Grundbegriffe*. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Hrsg. von O. Brunner et al. 2. Bd. Stuttgart 1975. 66. (s. v. *Eigentum*)

⁷⁴A magyar jog hűbérinek tekintett elemeiről a legutolsó és legrészletesebb összefoglalás, a korábbi nézetek bírálatával Bónis Gy.: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár, [1947]. – Nemesi birtokjogunkra ld. *Waldapfel E.* idézett tanulmányát (59. jegyz.) és *Hohub J.*: *A vásárolt fekvő jószág jogi természete régi jogunkban*. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Bp., 1933. 246–254, rövid és világos összefoglalását.

⁷⁵István II. 2. §§. Ld. a 60. jegyzetet.

⁷⁶Ezúton is köszönöm lektoromnak, Szűcs Jenőnek tanácsait és javaslatait, amelyekkel mondanivalóm következetesebb végiggondolására buzdított.

FOGARASSY LÁSZLÓ

A Magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása

A Magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása voltaképpen ott kezdődött meg, amikor a tanácskormány hozzájárult egy olyan fegyverszüneti egyezményhez, amelynek aláírásával feladta az északi hadjárat eredményeit, és amelynek erkölcsi következményei máris felérték egy elvesztett háborúval. A tanácskormánynak ez a gesztusa Mittelhauser francia tábornokot, aki a pozsonyi fegyverszüneti tárgyalásokon a csehszlovák kormányt képviselte, annyira megdöbbenett, hogy Ágoston Péter népbiztos, a Forradalmi Kormányzótanács meghatalmazottja előtt kifejezte azt a gyanúját, hogy a magyarok azért kötnek fegyverszünetet, mert szovjet hatalmat akarnak hatalomra juttatni Ausztriában.¹ Már a júniusi harcok idején jelentek meg olyan újsághírek az osztrák és csehszlovák sajtóban, hogy a magyar tanácskormány csapatokat von össze Nyugat-Magyarországon egy Ausztriába való betörés céljaira. Ez azonban nem felelt meg a valóságnak.

Károlyi Mihálynak is az volt a véleménye, hogy a tanácskormánynak vagy folytatnia kell a háborút, vagy pedig le kell mondania és átadni a hatalmat egy szociáldemokrata-polgári koalíciós kormánynak, mert az antant egy kapitulációval felérő fegyverszüneti egyezmény aláírása árán sem fogja megtűni Magyarországon a szovjet uralmat. Amikor nem fogadták meg tanácsát, Ausztriába menekült. Ő ezúttal kevésbé naivnak bizonyult, mint Kun Béla, aki abban hitt, hogy most is meg fog ismétlődni az, ami a Breszt-Litovszki békeszerződés után nyolc hónappal történt. Más szóval, hitt a közeli világforradalomban. A magyar Vörös Hadsereg vezérkari főnöke és több hadosztályparancsnoka, majd főparancsnoka is, akik mind otthagyták állásukat, már nem hittek benne.

Katonai szempontból a magyar helyzet 1919 június második felében azért volt kritikus, mert a Tisza-vonalról minden nélkülözhető erő az északi frontra kellett dobni. Így pl., amikor a 2. (székely) dandárt Tokajról a Hernád völgyébe rendelték, az ottani védőszakasz tartására helyi vörösőrségeken kívül csak egy székely zászlóalj és egy üteg maradt vissza. A szolnoki védőszakasz viszont az egész 7. hadosztályt kötötte le, amelyre

¹ Ágoston Péter naplója, Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, MS 5060/D. 1919. július 6. „Pozsonyban aláírtam a fegyverszüneti szerződést, és megállapodtam a franciákkal a hadifoglyok kiadása tekintetében . . . Mittelhauser tábornoknak nem ment a fejébe, hogy mi velük fegyverszünetet kötünk. Ha pedig megtesszük, akkor bizonyára azért, mert az osztrákokat akarjuk támadni, hogy a tanácsrendszert ott megcsináljuk. Úgy látszik, sejtelve sem volt róla, hogy a Vörös Hadsereg most újra nagyon gyenge, s azért adtuk át azokat a nagy felvidéki területeket. Nem érezte azt, amit mi, amikor az ország területének szélesítése közben a hazafiak hátba támadtak, és így az ellenséget támogatták.” (Valószínűleg a Duna menti ellenforradalomra céloz.)

ott azért volt szükség, mert Budapest mindössze száz kilométerre van Szolnoktól, és a románok innen érhatték el leggyorsabban a magyar fővárost.² A románok 1919 június közepén ajánlatot is tettek a békekonferenciának, hogy megújítják, illetve folytatják offenzívájukat Budapest felé. Mivel a békekonferencia elnöke éppen akkoriban folytatta ismeretes jegyzékváltását Kun Bélával, nem fogadta el ezt az ajánlatot. Legfeljebb akkor vette volna igénybe, ha Kun Béla elutasítja az antant ultimátumát. Ebben az esetben Tokaj és Szolnok védelmének megerősítésére a Garam menti frontról kivont és leharcolt 4. hadosztály meg mindig megfelleit volna. Tüzérségi erősítést pedig a budapesti IV. hadtesttől lehetett volna kiutalni, amit azonban megnehezített a fogatolás hiánya.

Dacára annak, hogy a békekonferencia a Felvidék kiürítése fejében kilátásba helyezte Tiszántúl visszaadását egy Halmi–Szatmárnémeti–Nagyvárad–Nagyszalonta–Nagylaktól keletre eső vonalig, a magyar Vörös Hadsereg vezetősége számolt azzal is, hogy a románok vonakodni fognak a kivonulástól. Az új vezérkari főnök, Julier Ferenc alezredes ennek megfelelően dolgozta ki a hadművelleti terveket. A párizsi „Humanité” jelentette is, hogy a románok el vannak szánva, hogy magyar szovjetkormányt nem adnak vissza területet, Clemenceau viszont még nem állott elő ilyen politikai természetű indoklással. Amikor Kun Béla felszólította, hogy teljesítse a Tiszántúllal kapcsolatos ígértét, azt a távirati választ kapta, hogy a békekonferencia nem tárgyal vele addig, amíg be nem tartja a fegyverszünet feltételeit. Ez célzás volt arra, hogy a tanácskormány nagyobb hadsereget tart fenn, mint amilyent a belgrádi konvenció engedélyezett. A Magyarországi Tanácsköztársaság bent volt a kepecében, és csak két választása volt: vagy megvárja, míg az antant lerohanja, vagy megkísérli a kitörést a katonai és gazdasági blokádból.

Erre a feladatra egy bomlásnak induló hadsereg vonult fel a Tisza jobb partján, hasonló tünetekkel, mint az osztrák-magyar hadsereg 1918 október második felében. Föl kellett oszlatni a 8. és 14. munkásezredet és utóbbi legénységét visszaküldeni a gyárakba. A 11. munkásezred együtt maradt ugyan, de fegyelme kritikán aluli volt. A 7. munkásezredet utánpótlás hiánya miatt határvédelmi feladattal Vas megyébe küldték. A 80. dandár katonái fosztogattak. A 8. dunántúli hadosztály gyalogezredei (17., 18., 20. és 44.) semmi szín alatt sem voltak hajlandók a hajmáskéri táborból a frontra menni. A pécsi bányász-zászlóaljakból alakított 52. ezred csak Baranyában volt hajlandó szolgálatot teljesíteni. A Duna–Tisza-közi IV. határvéd kerület vörösör-zászlóaljai felbomlottak, maradványaikat pedig a Sükösd–Algyő vonal őrzését átvevő 4. hadosztályba olvasztották be. Példásan viselkedett a tüzérség és az elvesztett területekről származó csapatok. A hadseregnek mindössze egy lovasezrede volt, míg a románok két mozgékony lovashadosztállyal rendelkeztek. A besszarábiai front lekötötte hadseregük felét, itt azonban ahelyett, hogy Wrangel tábornokot, valamint a nyugati és keleti fehér ukrán kormányt támogatták volna az Orosz és Ukrán Tanácsköztársaság ellen, passzív védelemre szorítkoztak. Az eddig megjelent irodalomból megállapítható, hogy az ukrán és orosz szovjetcsapatok lekötöttségük miatt nem voltak képesek magyar szövetségesük megsegítése végett tehermentesítő ellentámadást indítani a Dnyeszteren át.

A hadsereg tisztjei és politikai megbízottjai között a helyzet feszült volt. A politikai és katonai vezetés álláspontja a hadicélok tekintetében teljesen eltért egymástól. Erre

² A két tiszántúli hadjárat közti Tisza menti eseményekről ld. a szerzőtől: Adatok a magyarországi román hadszíntér történetéhez. (1919. május 2. – július 19.) Herman Ottó Múzeum Évkönyve VI. (Miskolc 1966), 335–353.

vonatkozólag jó tájékoztatást nyújtanak Julier akkori vezérkari főnök emlékiratai, illetve cikksorozata,³ amely valójában rövidített kivonata az 1944 telén megsemmisített eredeti memoároknak. Sem a hadrendet, sem haditervét nem juttatta el az ellenségnek, de nem tiltotta meg tisztjeinek, hogy eljuttassák a szegedi kormánynak.⁴ Nem volt azonban hajlandó a francia protektorátus alatt működő ellenforradalmi kormány szolgálatába szegődni, amikor pedig erre Gömbös Gyula hadügyi államtitkár felszólította, levelére kitérő üzenetet küldött. Az antant hírszerző tevékenységére vonatkozó irodalomhoz még annyit érdemes hozzáfűzni, hogy az a Tamássy Tibor (alias Bálint Tódor) hadapródjelölt, aki 1919 június közepén Szegedről eljutott Gödöllőre, és Lorx Viktor ezredes közbelépésével megszerezte az akkori hadrendet a szegedi kormány hadügyminisztériuma részére,⁵ minden valószínűség szerint a franciák, sőt közvetlenül a románok részére is kémkedett. (1920. január 27-én románok által megszállt területre szökött és koronatanú gyanánt szerepelt Kratochvill Károly ezredes és társai elleni perben; Debrecenben mint román agent provocateur ismerték.)

A tiszántúli hadjáratra felvonuló csapatok tagozódása 1919. július 20-ra virradó éjjel a következő volt:

Tokajnál a III. hadtest (parancsnok Bokányi Dezső népbiztos, vezérkari főnök Schwartz Géza őrnagy), alája rendelve az 1. hadosztály (parancsnok Leöcheý Kálmán alezredes), 2. dandár (Czikely István alezredes), 3. dandár (Szojka Gyula őrnagy), összesen 22 zászlóalj (7655 puska) és 24 üteg (85 löveg).

Poroszlónál a 80. dandár (Österreicher Leó főhadnagy,) 4 zászlóalj és 1 üteggel (1336 puska, 4 löveg.)

Szolnok körletében az 5. hadosztály (Némethy Kálmán alezredes), 6. hadosztály (Polyákovits alezredes), 7. hadosztály (Werth Henrik alezredes), valamint Csongrádnál a 2. hadosztály (Tóth Sándor alezredes) az I. hadtest alárendeltségébe tartoztak (parancsnok Vágó Béla népbiztos, vezérkari főnök Farkas Jenő alezredes) a Szolnoktól északra álló, hadtest- közvetlen 19. gyalogezreddel együtt. Ereje +6 zászlóalj és 63 üteg volt (22 000 puska és 222 löveg.)

Ez összesen 72 zászlóaljat és 88 üteget (kb. 31 000 puska és 311 löveg) jelentett. A hadseregterületből utólag harcba vetett 3. hadosztály (Schwarzer Jenő alezredes, 6 zászlóalj, 10 üteg), a 7. lovasezred (egy lovagló üteggel) és a salgótarjáni 5. munkásezred még 8 gyalogzászlóalj, 6 lovasszázad és 11 üteg erősítést jelentett.⁶ Páncélvonatot nem lehetett átvinni a Tiszán, mivel az összes hidak, a szolnoki közúti híd kivételével föl voltak robbantva. A főhadiszállás Gödöllőn (parancsnok Landler Jenő népbiztos, vezérkari főnök Julier Ferenc alezredes) még a Dunántúl védelmére lekötött II. hadtest, Budapestet

³ *Julier Ferenc*: Ellenforradalmi lélekkel a vörös hadsereg élén. Cikksorozat a budapesti Magyarország napilap 1927. július 3–17. közt megjelent számaiban. A tiszántúli hadjáratról a július 8–17. között megjelent írásokban számol be.

⁴ Julier Ferenc ny. ezredessel halála előtt két ízben is váltottam levelet. 1942. november 19-én és 1943. február 26-án kelt válaszleveleiben a reá vonatkozó mendemondákat megcáfolta, és cikksorozatában közzétett adatait megerősítette. Az eredeti kéziratot Kerekess József ny. vezérezredes 1960-ban tett szóbeli közlése szerint Julier özvegye semmisítette meg, azután pedig öngyilkos lett.

⁵ *Somogyi Zoltán*: Az 1919. évi június hó 24-i ellenforradalom és a ludovikások. (Bp., é. n.) 34–35.

⁶ Hadtörténeti Intézet Levéltára, Tanácsköztársasági iratok, hadrendek gyűjteménye. Továbbiakban: HIL TI

védő IV. hadtest, az Ipoly-vonalat ellenőrző 1. dandár és a Duna-örség fölött rendelkezett.⁷ Ugyancsak alája volt rendelve a Duna–Tisza közét őrző 4. hadosztály (Szakál Pál alezredes, 2. és 6. munkásezred; tüzérsége a frontra ment).

A magyarországi román hadsereg (Mărdărescu tábornok) csapatai ebben az időben a következőképpen helyezkedtek el:

Az északi hadtest (Grupul de Nord) a Szamos torkolatától Abádszalóig a 16. hadosztállyal állott. Hadtesttartalék a 2. vadászadosztály Nyíregyháza–Debrecen körletében. Összesen 22 zászlóalj, 4 lovasszáhad és 24 üteg.

A déli hadtest (Grupul de Sud) Abádszalóktól délre a Maros torkolatáig a 18. erdélyi hadosztállyal állt a Tiszánál, az 1. vadászadosztály pedig tartalékban volt Békéscsaba tájékán. Összesen 22 zászlóalj, 4 lovasszáhad és 24 üteg.

Hadseregtartalékban volt az 1. hadosztály Nagykároly–Érmihályfalva körletében, 6. hadosztály Berettyóújfalu–Nagyvárad–Nagyszalonta tájékán, 2. lovashadosztály Hajdúhadház–Debrecen–Nyíradony–Balkány és az 1. lovashadosztály Szeghalom–Vésztő–Sarkad körül.⁸ Ez összesen 92 zászlóalj, 58 lovasszáhad, 80 és fél üteg (60 000 puska, 12 000 kard és 322 löveg) erős képviselt, ámde a harcok megindulásakor visszairányították az orosz frontról a 7. hadosztályt, a Bánságból pedig a 2. gyalghadosztályt, egy hegyi vadászezredet és két vadászezredet dobtak be.⁹ A Besszarábiában álló román hadsereg Cristescu tábornok parancsnoksága alatt 9 gyalog- és 2 lovas, valamint egy-egy francia és görög hadosztályból állott.¹⁰

A támadás Szolnoknál 1919. július 20-án hajnali 3 órakor heves tüzérségi előkészítéssel indult meg. A román ágyúk hamarosan elhallgattak, és a csapatok részben a közúti hídon, részben a Tiszán átkelve Szajol környékén foglaltak állást, és pedig az északi szárnyon a 6., a déli szárnyon pedig a 7. hadosztály. Utóbbi 9 ágyút és több géppuskát zsákmányolt, és számos foglyot ejtett. Második lépcsőben az 5. hadosztály vonult fel. Csongrádnál a 2. hadosztály pár nappal előbb már kisebb hídfőállást épített ki Csongráddal szemben, és az offenzíva első napján majdnem Szentesisig jutott. Poroszlónál a 80. dandár heves ellenállás miatt nem tudott még átkelni, viszont Tokajnál a III. hadtestnek sikerült hidat vernie, és a 2. dandár felszabadította Rakamazt és Nagyfalut. Második

⁷ A tiszai hadjáratban részt nem vett alakulatok parancsnokai és vezérkari főnökei fel vannak sorolva a szerző köv. tanulmányában: „Kik vezették az 1919-es magyar Vörös Hadsereget?” Borsodi Szemle 15. 1971. 1./75–77. oldalon. Hangsúlyozni kell, hogy a régebbi irodalomban eléggé támadott Politovszky István őrnagy az 1919. július 20-i hadrendben egyáltalán nem szerepel. A Csongrádnál harcolt 2. hadosztály vezérkari főnöke sem ő volt, hanem Béldy Alajos százados.

⁸ *Liptai Ervin*: A magyar Vörös Hadsereg harcai – 1919. Bp., 1960, 473–476. (Továbbiakban: *Liptai Ervin*) A 480–481. oldal közti térképen súlyos hibát követett el a rajzoló: A 2. román lovashadosztály és 1. román gyalghadosztály helyzetét a Kunhegyes–Kisújszállás elleni támadásnál megcserélte. Valójában a 2. lovashadosztály támadt Kunhegyes és 1. hadosztály Kenderes felé. Ezt román forrással való összehasonlítás alapján állapítottam meg.

⁹ Uo. 495. A Neculcea-féle 7. román hadosztályt az áprilisi hadjárat befejezése után irányították Tiszántúlról Moldvába, más magyarországi román csapatok odairányítására nem került sor.

¹⁰ HIL TI, hadrendek gyűjteménye. A román hadsereg hadrendje 1919. június 27-ről. Eszerint a román hadsereg főparancsnoka Presan, vezérkari főnöke pedig Holban tábornok volt, utóbbi azonban a júliusi harcokban már Magyarországon jelent meg. Meg vannak nevezve egyes hadosztályok parancsnokai (3. Margineanu, 5. Georgescu, 6. Herascu, 7. Neculcea, 1. vadász – Lecca, 2. vadász Dabija, 18. Papp, 16. Hanzu) és vezérkari főnökei is. Mărdărescu tábornok (vezérkari főnöke Panaitescu tábornok) mint a II. román hadsereg parancsnoka szerepel.

lépcsőben az 1. hadosztály követte. 21-én az 1. hadosztály és 3. dandár részei is beavatkoztak a harcokba, de a románok is erősítéseket dobtak be, és a 23. vöröskereszdet széjjelverték. A III. hadtest azonban a román ellentámadást nemcsak megállította, hanem még további teret is nyert. A 80. dandár kis részének a heves román ágyútűz dacára sikerült magát beásnia a Tisza bal partján. Az I. hadtestnél a 6. hadosztály erős küzdelem árán foglalta el Törökszentmiklóst, a 7. hadosztály Blaskovich-major és Tenyő-tanya közt román ellentámadást vert vissza. A 7. huszárezred beérkezett a szolnoki hídfőbe. A csongrádi csoport is sikeresen harcolt: a 2. hadosztály koncentrikus támadással elfoglalta Szentest.

Július 22-én a III. hadtest átcsoportosított, közepe és északi szárnya Szabolcs nyugati, valamint Nagyfalva és Tiszaeszlár keleti szegélyét szállta meg. Az ellenséggel az összeköttetés megszakadt. A 80. dandár Poroszló és Tiszafüred közt, valamint Dorogmá-nál kelt át a Tiszán. A szemben álló 84. román ezred szívósan védekezett, egy harmadik átkelési kísérletet Dorogma és Ároktő közt vissza is vert, habár repülőtámadás is érte. A szolnoki hídfőben a 6. hadosztály Fegyvernek – Szapárfalu – fegyverneki vasúti állomás vonalát érte el, a menekülő románok után Kenderes, Kisújszállás és Kunhegyes irányában egy-egy géppuskás századot menesztett. A 7. huszárezred Kenderes magasságába ért. Az 5. hadosztálynak az eredeti hadműveleti terv szerint Törökszentmiklósról Kisújszállás felé kellett volna követnie a 6. hadosztályt. Mivel azonban a 7. hadosztály nem tudott boldogulni a román ellenállással szemben, Julier úgy intézkedett, hogy az 5. hadosztály forduljon egyenesen Túrkevének, és vegye át a 7. hadosztály és a 6. hadosztály frontszakaszának egy-egy részét. Tény az, hogy a 7. hadosztály ezen a napon csak az 5. hadosztály segítségével tudta a románokat Derzsiliget irányában visszadobni.¹¹ A Szentesenél harcoló 18. erdélyi hadosztály segítségére az 1. vadászadosztály egyik dandára sietett, azonban a 2. vörös hadosztály a Mindszent elleni román akciót visszaverte. Július 23-án azonban a románok zöme az előző napon visszavert élcsapatot megerősítve, megismételte a támadást, mire a 68. szolnoki ezred a lakosság egyidejű ellenséges magatartása miatt 50%-os veszteséggel Mindszentről és Szegvárról a Tisza mögé vonult vissza. Szentest is ki kellett üríteni, de a hadosztályparancsnok személyesen vezetett ellentámadással még aznap visszafoglalta Szentest. A szolnoki csoportnál a 6. hadosztály a 7. huszárezred támogatásával erős harc árán foglalta el Kenderest és Kisújszállást, a románok (91. és 92. erdélyi ezred és két huszárezred) menekülésszerűen Karcag irányában vonultak vissza. Az 5. hadosztály elérte Csorba-pusztát – Kúria-pusztát vonalát, tehát 10 kilométerre közelítette meg Túrkevét. A románok ezen a tájékon olyan gyorsan vonultak vissza, hogy nem tudta velük fölvenni a harci összeköttetést. Viszont a 7. hadosztály Mezőtúrnál harchoz fejlődött fel 2 zászlóalj és 4 üteg ellenséggel szemben.¹² A 80. dandár biztosító osztagai

¹¹ *Kerekess József*: Magyarország forradalmi harcai 1918–1919-ben. Kézirat XII. kötet 789–90 (Továbbiakban: *Kerekess*.) *Breit József*: Az 1918–1919 évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története, kézirat V. 268. (Továbbiakban: *Breit*.) Az 1919. július 20–26. közötti harcokra vonatkozólag csak a saját kutatáson alapuló új eredményeket dokumentáljuk.

¹² A magyar Vörös Hadsereg (Budapest 1959) 459–460. Az aradi 33. vörös ezred felderítő különítménye az 5. hadosztály élet megelőzve bejutott Túrkevére, amikor is Büchler Ernő, a 6. hadosztály politikai megbízottja egy román őrnagy neve alatt telefonon felhívta a Nagyváradon levő Papp-hadosztályparancsnokságot, amely nem fogott gyanút, és közölte, hogy valamennyi vasúti kocsit a Debrecen felé való csapatösszevonásokra vettek igénybe. – *Szabó László*: A bolsevizmus Magyarországon. A proletárdiktatúra okirataiból. (Bp., 1919.) 142–143.

elérték Tiszaörvény – Paptanya–Sárközi-pusztá, illetve Egyek–Csege–Nagymajor vonalát. A III. hadtest erősebb különítményeket tolt előre. Állás: Gáva–Prenihalom–Csőszhalom–Nagyfalu–Tiszaeszlár. Utóbbi helyen egy új román gyalogezred beérkezését állapították meg. A román forrásokból az derül ki, hogy ez a rakamazi hídfőnél védekező román csapatok segítségére küldött 49. dandárhoz tartozott.

Mărdărescu tábornok ellenintézkedéseit a magyar felvonulási terv birtokában tette meg. Emlékirataiban azt állítja, hogy ezt egy elfogott vörös tisztnél találták meg. Július 22-én azt a parancsot adta ki, hogy a tűzvonalban harcoló csapatok magyar túlerő elől halogatva vonuljanak vissza az ellentámadásig. Ehhez az északi hadtestet (Grupul de Nord) Moşoiu Traian tábornok parancsnoksága alatt Debrecen tájékáról Tiszaszentimre – Madaras – Karcag vonalára rendelte. (2. lovashadosztály Davidoglu, 1. gyaloghadosztály Obogeanu és 6. gyaloghadosztály Oltenau tábornok vezénylete alatt.) Feladata a 6. vörös hadosztály visszavetése volt, míg a Papp-különítménynek (46. dandár és az 1. vadászadosztály 2. dandára) Nagyváradról Túrkeve–Mezőtúr felé kellett tüntetnie. Lecca tábornok különítménye (1. vadászadosztály másik fele, 4. lovasdandár és a 18. hadosztály egy ezrede) Öcsöd felől északi irányban átkaroló mozdulatra készült a Tisza mentén. Szentestől keletre a 18. erdélyi hadosztály három ezrede maradt.

A magyar repülőfelderítés mind az I. hadtest, mind pedig a 80. dandár részéről tényleg megállapította, hogy Debrecen felől katonai szerelvények közelednek a hadszíntér felé.

A július 24-én délben megindult román ellentámadás legelső lökése a 80. dandárt érte, amely ellen öt zászlóalj és öt üteg vonult fel. (A 2. vadászadosztály három és a 16. hadosztály két zászlóalja.) A támadás a biztosítást elhanyagoló nemzetközi csapatokat meglepte, és mivel a legutóbb kiosztott lőszerük gyakorlótöltényekből állott, vad pánikban özönlöttek a Tiszához. 1626 katonából 733 jutott vissza a Tisza nyugati oldalára,¹³ román fogságba ötszáz került, az egyetlen üteg két ágyúja is odaveszett. A III. hadtest azonban igen súlyos veszteségek árán a román támadást kivédte, és állásait is megtartotta.

A szolnoki csoportnál e nap délig a 6. hadosztály Mezőtúrt és Karcagot foglalta el, az 5. hadosztály pedig Túrkevéen áthaladva a Berettyó-csatorna nyugati partját érte el, lovasszázada pedig Dévaványa felé nyomult. A 7. hadosztály Mezőtúrt foglalta el. A román ellentámadás a 6. hadosztályt Kisújszállás – Kenderes–Horthy-major vonalába szorította vissza, amikor is az egyik (101. sz.) dandár parancs nélkül adta föl állásait. Segítségére az I. hadtestparancsnokság az 5. hadosztályt rendelte, amelynek utóvédje az esti órákban ugyan kénytelen volt a Papp-féle hadosztály éle elől visszavonulni, de erősítések (2 zászlóalj) beérkezése után a románokat nemcsak visszaverte, de a Berettyón túl is üldözte. Ekkor, tekintettel a 6. és 7. hadosztály szorult helyzetére, visszavonulási parancsot kapott.¹⁴ A 2. vörös hadosztály a 18. erdélyi hadosztály támadása miatt kiürítette Szentest, és egy szűkebb hídfőbe vonult vissza.

¹³ *Hajdú Tibor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. (Bp., 1969) 339. A foglyok számának levonása után a halottak száma közel négyszáz. A hadseregfőparancsnokság – Julier aláírásával – 728/129 tűz. sz. nyílt parancsban utasította Endrédi v. őrnagyot, hogy Poroszlón vizsgálja ki, vajon a tiszai visszavonuláskor kapott lőszer tényleg gyakorlótöltény volt-e. (A gyakorlótöltény papírból van, az éles töltény acélból, a töltényrakaszok Csepeltől a frontig rengeteg kézen mentek keresztül, hogyhogy senkinek sem tűnt fel, hogy a ládák könnyebbek a szokottnál?)

¹⁴ *Kerekess XXI.* 1012–1014, 900.

Ezen a sorsdöntő napon a 19. vörös ezred I. és II. zászlóalja Kiskörénél, illetve Tiszabőnél és Tiszaroffnál hátba és oldalba támadta a Kunmadarásról Kunhegyes-Fegyvernek felé támadó román jobbszárnyat, amivel annyira lekötötte őket, hogy sem idejük, sem erejük nem maradt a 6. vörös hadosztály balszárnyának bekerítésére.¹⁵

A hadseregparancsnokság ekkor azt a parancsot adta ki, hogy a szolnoki csoport tartsa a Fegyvernek – fegyverneki vasútállomás–Pusztapó vonalat és az egyedüli hadseregtaglékot, a 3. hadosztályt az I. hadtest rendelkezésére bocsátotta, amely azt Martfűre, a 7. hadosztály jobbszárnyára rendelte. Július 25-én a helyzet a következőképpen alakult: mivel a Mezőtúrtól visszavont 7. hadosztálynak tehermentesítésre volt szüksége, e célra a hadtestparancsnokság az 5. hadosztály egyik ezredét vetette be. Ugyanide küldték a 7. huszárezredet is. A 6. hadosztály frontját a románok Kisújszállásnál részben megkeverték, részben pedig áttörték, a 19. vörös gyalogezredet pedig a kiskörei és tiszabői hídfőkből a folyó nyugati partjára nyomták vissza.¹⁶ A 2. hadosztály is Csongrádra vonult vissza erős román támadás miatt. A III. hadtestnél azonban a 2. dandár igen jól verekedett, úgyhogy a hadtestparancsnokság másnapra Nyíregyháza elfoglalásáról intézkedett. Este azonban parancsot kapott Gödöllőről, hogy a szolnoki események miatt a támadást ne folytassa, hanem vonuljon vissza a Tisza mögé. A visszavonulás az éjszaka és a következő nap reggel folyamán ellenséges zavarás nélkül történt meg. A 80. dandár elszéledt katonáit Poroszlónál gyülekeztették. Felváltására az 5. munkásezred Salgótarjánban vonatra rakodott.

Július 26-án a 7. hadosztály a Lecca-különítmény Öcsöd felőli támadása miatt visszaözozlótt Szolnok irányában, példáját a többi csapatok is követték, amelyeket nem lehetett megállítani a Szajol – Nagyszanda hídfőállásban sem, habár az I. hadtest tüzersege erősen lőtte a román gyalogságot. A Martfűtől visszavont 3. hadosztálynak Tenyőtanyától délre Nagyszandáig, az 5. hadosztálynak pedig Szajoltól délre Tenyőtanyáig terjedő vonalat kellett volna tartani. Azonban a románok erős nyomása miatt ez a két hadosztály meghátrált, és követte a már visszavonult 6. és 7. hadosztályt Szolnokra, úgyhogy csak a szolnoki közúti híd két kilométeres körzetében lehetett megszállni egy kisebb hídfőt az 5. hadosztály két zászlóaljával. Amikor éjfél tájt a románok nagy erővel megtámadták a hídfőt, ez a két zászlóalj is Szolnokra húzódott. Július 27-én egy század még tartotta a híd bal parti oldalának közvetlen környékét, amikor azonban a délután folyamán Törökszentmiklós felől nagyobb román erők fejlődtek fel a híd irányában, egy árkásztiszt, parancsra nem várva, az esti órákban levegőbe repítette a közúti hidat. A katonák kezdték otthagyni alakulataikat. Az utóvédharcokat vívott 5. hadosztály csapatai közül a 11. munkásezred és az alárendelt III/5. munkászászlóalj állományából mindössze negyven fő maradt, tehát voltaképpen megszűnt, a kitűnően harcolt XXIX. vadászszászlóalj létszáma is 120, és az ugyancsak jó 13. gyalogezredé is 600 emberre csökkent.¹⁷

Julier vezérkari főnök július 26-án este benyújtotta lemondását, és vizsgálatot kért maga ellen, a tiszántúli hadjárat kudarca miatt a felelősséget a csapatokra hárítva. Lemondását nem fogadták el.

¹⁵ *Kerekess* uo. 1014.

¹⁶ M. f. A 19. vörös ezred utasítást kapott, hogy vonuljon be az 5. hadosztályhoz, illetve annak a hadrendi kötelékébe lépett vissza.

¹⁷ *Kerekess* XII. 1143. Szabó L. hat oldalon közöl további adatokat a csapatkötelékek bomlásáról. 148–153.

A hadsereget most a Tisza vonalának megvédése végett átszervezték. A leharcolt 6., 7. és 2. hadosztályból hadseregtartalékot képeztek, és az újra megalakított V. hadtestparancsnokság alá rendelték. Az I. hadtest védővonala a régi maradt, Kisköréig bezárólag, alárendeltségében maradt az 5. és 3., és újonnan hadrendi kötelékébe lépett a 4. hadosztály. A III. hadtestnek alárendelték a 80. dandárt is, amelyet Füzesabonyba helyeztek hadtesttartalék gyanánt, Poroszlóra pedig – ugyancsak a III. hadtestbe osztva – az 5. munkásezred I. és II. zászlóalja került.¹⁸ A 3. dandár beolvadt az 1. hadosztályba, mivel egyik ezrede (a 23. vörösezred) a harcok folyamán felbomlott. A 2. dandár hadtesttartalékba került.

Julier egyúttal július 27-én intézkedett a közönséges bűncselekményeket elkövető katonák megrendszabályozásáról, amit Haubrich József, a IV. hadtest parancsnoka augusztus 1-én statáriummá fejlesztett.¹⁹ Erre nyilván az készítette, hogy ilyen intézkedéseket kritikus időszakokban a Monarchia hadvezetősége is kiadott az első világháború alatt.

A magyar Vörös Hadsereg utolsó csatája. Szolnok, 1919. augusztus 1.

1919. július 27-én, tehát azon a napon, amikor a magyar Vörös Hadsereg csapatai a tiszántúli offenzíva összeroppanása után visszatértek a Tisza nyugati partjára, ahonnan hét nappal azelőtt elindultak volt, a békekonferencia olyan kiáltványt intézett a magyar néphez, amely felért azzal, mintha a nagyhatalmak szabályosan hadat üzentek volna a Magyarországi Tanácsköztársaságnak.

A nyilatkozat szerint „A szövetséges és társult hatalmak nagyon kívánják a béke megkötését a magyar néppel, és ily módon véget akarnak vetni azoknak a viszonyoknak, amelyek lehetetlenné teszik Közép-Európa gazdasági feléledését, és megghiúsítanak minden kísérletet, amely Közép-Európa lakosságának ellátására irányul. Ezt a feladatot azonban meg sem lehet kísérelni, amíg Magyarországon nincs olyan kormány, amely Magyarország népét képviseli . . . és nem teljesíti azokat a megállapodásokat, amelyeket a társult kormányokkal kötött. Kun Béla kormánya e feltételek egyikét sem teljesítette, mert nemcsak a Magyarország által elfogadott fegyverszüneti szerződést szegte meg, hanem pillanatnyilag egy baráti és szövetséges hatalmat támad . . . Élelmiszert és árucikkeket csak akkor bocsáthatnak rendelkezésre, a blokádot csak akkor szüntethetik meg, a gazdasági újjáépítést csak akkor kísérelhetik meg, békét csak úgy köthetnek, ha olyan kormány lesz, amely a magyar népet képviseli, nem pedig olyan, amelynek tekintélye a terrorra épül.”

A befejező részben még azt szögezték le, hogy a békekonferencia által meghagyott magyar területeknek a megszállása megszűnik, amint a fegyverszüneti feltételeket a szövetséges haderők vezérkari főnökének a véleménye szerint teljesítették. (Ez Foch tábornagy volt, aki még a tiszai hadjárat kezdete előtt román, csehszlovák, francia és szerb csapatok bevetésével koncentrikus támadást készített elő a Magyarországi Tanácsköztársas-

¹⁸ MVH 471–472.

¹⁹ HL TI 89. doboz, a IV. hadtest iratai között.

ság ellen. A békekonferencia határozata értelmében folytatnia kellett a tárgyalásokat az érdekelt államok delegációival.)²⁰

A békekonferencia kiáltványát közölte a budapesti sajtó is. Feltűnő volt, hogy ebben egy szóval sem emlékezett meg a szegedi kormányról, habár ez – még Aradon – Gondrecourt francia tábornok ösztönzésére alakult. Már május 17-én megengedte, hogy a románok bevonuljanak Aradra, július 21-én pedig a 2. és 21. sz. hadosztályakkal a Bánság nekik juttatott részét szállhatták meg, Temesvárral együtt. Mivel pedig a szerbek is maguknak igényelték Temesvárt, e döntést úgy fogták föl, mint a román diplomácia eredményes fondorlatát. A kölcsönös gyűlölködés az emlékezetes mezőzombori ütközetben érte el csúcspontját.²¹

A szegedi kormánynak ebben az időben pontosan 6568 ember állott rendelkezésre, köztük kétezer katonatiszt, ámde közülük csak 1300 fegyveres. Többnek fölfegyverzését a magyarországi francia hadsereg nem engedélyezte, részben talán azért is, mert a szegedi kormány a város utcáin „Voulez-vous quatre Alsaces?” feliratú plakátot ragasztott ki. De Lobit tábornok megígérte, hogy kiadja a Szegeden lefoglalt fegyvereket, ha a szegedi kormány csapatai a románok tehermentesítése végett Bajánál és Makónál megtámadják a vörös csapatokat. Gróf Teleki Pál, a szegedi kormány külügyminisztere ellenezte és megbuktatta a románokkal való katonai együttműködést, ezért azután a franciák nem is adták ki a lefoglalt fegyvereket, amíg nem értesültek a Peidl-kormány megalakulásáról, amelyet ők olasz kezdeményezésnek fogtak fel. A szegedi fehér hadsereg vezetősége azt is nehezményezte, hogy a tanácskormány ellen föllázadt és Bajára menekült dunai magyar flottillát nem adták ki neki, ami technikailag könnyebben megoldható lett volna, mint a székely hadosztály rendelkezésre bocsátása. Utóbbinak néhány tisztje (köztük Siménfalvy Tihamér őrnagy és Stomm Marcell százados) a brassói internáltságból megszökve, Szegeden szolgálattételre jelentkezett. Sikerült a szegedi kormánynak kapcsolatba lépni a szerb kormánnyal. Belgrád egyrészt Bukarestre neheztelt a bánsági kérdés miatt, másrészt az olaszokkal is voltak rendezetlen határdifferenciái, és talán azért is gyanúsította az olaszokat, hogy Ausztrián keresztül titokban hadianyagot szállítanak a magyar Vörös Hadseregnek. Ezért támogatták a szegedi kormányt, hogy ezáltal is gyengítsék az adriai riválisuk hallgatólagos szövetségének értékelt magyar tanácskormányt.

A csehszlovák hadsereg zöme akkoriban a koncentrikus támadásban való részvételre felkészülve a magyar határ mentén állott, első vonalban hat hadosztállyal, tartalékban pedig két hadosztállyal és egy önálló dandárral, a lengyel határ védelmére pedig egy hadosztállyal. Összesen 113 és 1/2 zászlóalj, 48 üteg és 3 páncélvonat állott erre a célra rendelkezésre.²² Pellé tábornoknak az volt a szándéka, hogy augusztus 3-án súllyal

²⁰ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai VI. B. (Bp. 1960.) 536–537.

²¹ Ezen ismert tények alátámasztására itt kell megemlíteni, hogy még 1919. szeptember 25-én is Holban tábornok, Budapest akkori román városparancsnoka, azért kénytelen törzskarával Lugosra távozni, mivel a Bánságban egy helyi szerb–román háború kilátása miatt fontosabb megbízást kapott. (Hadtörténelmi Levéltár, VKF 1919. II. csop. (1–95., 40. sz. okmány.)

²² Karol A. Medvecký: Slovensky prevrat. (Trnava, 1930), III. 368–369. o. közti térkép szerint Duna és részben Ipoly vonalán a 9. és 7., Ipoly vonalán a 2., Rimaszombat körletében az ideiglenes (a későbbi 5.), Kassa tájékán a 6., Kassától keletre az 1. csehszlovák hadosztály állott, tartalékban pedig Kassán a 3. hadosztály, Ruszka Krainában az I. önálló dandár, Uherské Hradiste (Ungarisch Hradisch) körletében a 8., Zsolna körletében a lengyelekkel szemben pedig a 4. hadosztály állott.

Rozsnyó–Rimaszombat vonaláról Hatvanon át Budapest felé támad. Több helyütt demonstrációs szándékkal behatoltak a semleges zónába, és egyes községeket megszállottak.²³ Az esztergomi hidat felrobbantották, de a pozsonyi és komáromi hidakat nem, mivel azokra a dunántúli korridor megszállása végett szükségük volt.²⁴ Ugyancsak kedvező támadási lehetőségük volt a szerbeknek és franciáknak, akik egyenként 2 és 1/2 hadosztállyal vettek volna részt az intervencióban. A franciák Szegedről Kecskeméten át, a szerbek pedig Bajáról és Pécsről a Duna két oldalán, egy oszloppal pedig (a korridor megteremtése végett) Radkersburgtól Szombathely felé támadtak volna. A dunai angol, olasz és francia flottilla ellen a tanácskormányának csak a Szamos és Marx (volt Újvidék) monitorok, valamint Viza és Compó őrnaszádok állottak rendelkezésre.

Ausztria diplomáciai megdolgozása érdekében a bécsi antantmissziók – főleg Cuninghame ezredes – fejtettek ki élénk tevékenységet. Szovjet-Oroszországban, illetve a Dnyeszter-front tájékán az volt a helyzet, hogy a XIV. Vörös Hadsereg, amelynek a románokat kellett volna lekötnie, maga is szorult helyzetben volt. Gyenikin tábornok fehér hadserege a Dnyesztertől keletre július végéig sorozatos sikereket ért el, a fehér ukránok pedig július 29-én Proszkurovot foglalták el. A következő hónap első harmadában a szovjet csapatok már Vinnica és Kijev megmentéséért verekedtek.²⁵ Kun Bélának Moszkvába menesztett segítségkérő táviratai tehát hiábavalók voltak, és a román hadvezetőség nem is késett kihasználni a kedvező helyzetet. Nem kellett bevárnia, amíg a csehszlovák hadsereg és a másik két szövetséges felkészül a támadásra, ezért a magyarországi román hadsereg főparancsnoka, Mărdărescu tábornok, elrendelte, hogy csapatai súllyal Tiszafüred és Szolnok között keljenek át a Tiszán, és foglalják el Budapestet. E hadművelet támogatására rendelkezésre állott a Moldvából Kunmadarasra rendelt 7. hadosztály és a Bánságból hadseregretartalék gyanánt Kunhegyesre szállított 2. hadosztály. Összesen 119 román zászlóalj (84 000 puska), 60 lovas század (12 000 kard) és 98 üteg (392 löveg.) Az átkeléshez három hadtestcsoport alakított, és pedig:

a) Holban tábornok csoportja (2. és 1. vadászadosztályok) Fegyvernek vidékén, Tiszabő–Nagykörűnél való átkelés végett,

²³ Az Est, 1919. szeptember 30. – A júliusi hadműveleti naplóban több ilyen eset van említve, a megszállt községek felsorolásával együtt. Ellenintézkedésekre az 1. dandár, III. hadtest és a Vörös Őrség Országos Főparancsnoksága kapott megbízást. Az 1. dandárnak július 28-án a 2. gy. e. két zászlóalja, a Pálmay-zászlóalj és Dunán a Viza őrnaszád állott rendelkezésére.

Az Est híradását megerősíti *Snejdárék* tábornok „Boje na Slovensku od 27. dubna 1919 do 14. srpna 1919” c. tanulmányában. (Vö. „Vpád maďarských bolševikov na Slovensko v roku 1919” (Bratislava, 1936), 38–39. Ebben írja, hogy a románokkal való együttműködés ügyében Dentz százados (azonos a II. világháború történetéből ismert Dentz tábornokkal), Pellé segéd tisztje, július 7-én Bukarestbe utazott, és 22-én Nagyváradon Presan tábornokkal, a román királyi hadsereg főparancsnokával tárgyalt. Együttal Pellé tábornok az intervenció ügyében a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsához több táviratot is intézett. (Érthető, hogy román részről siettek a hadműveleteket a Duna–Tisza-közbe áttenni, mert meg akarták előzni szövetségeseiket.)

²⁴ Cseh szerző is megerősíti, hogy tervbe volt véve Moson, Sopron, Vas és Zala megyék csehszlovák–jugoszláv megszállása. (*Václav Král: A csehszlovák burzsoázia intervenciók háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen 1919-ben.* Bratislava, 1956. 278.) Erre azonban aligha került volna hamarabb sor, mint Budapest elfoglalása után. *Snejdárék* és *Jezek* nem beszélnek róla.

²⁵ *Dr. W. Kutschabsky: Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschevismus in den Jahren 1918–1923.* Berlin, 1934, 361–372.

b) Moşoiu tábornok csoportja (1. és 6. gyaloghadosztályok) Szolnoktól keletre és Törökszentmiklós körletében, Fegyverneknél való átkelésre,

c) Demetrescu tábornok csoportja: a szállítás alatt levő 7. gyaloghadosztály, 2. lovashadosztály és egy hegyi vadászrezd Kunmadaras térségében, Kiskörénél való átkelésre.

A támadó zöm jobb- és balszárnyán volt az északi és déli csoport, előbbi Csap–Abádszalók térségében Mihaescu tábornok parancsnoksága alatt (16. erdélyi hadosztály, 49. dandár és három hegyi üteg), utóbbi pedig Danilă Papp tábornok parancsnoksága alatt Rákóczi-falvától Hódmezővásárhelyig terjedő vonalon (18. erdélyi hadosztály, 107. gyalogezred és 11. tüzérdandár) és Csongrádnál való átkelés végett. Az északi csoportnak Rakamaznál gyülekező csapataiból alakult meg Hanzu tábornok különítménye, ugyancsak átkelési feladattal.²⁶

Érdemes megemlíteni, hogy Danilă Papp azonos Papp Dániel volt cs. és kir. ezredessel, aki az első világháború idején Bukovinában kitüntette magát az orosz cári hadsereg ellen, a román királyi hadseregnek Erdélybe való bevonulása után pedig annak a szolgálatába lépett. Katonai képességeit ott is nagyra becsülték, kinevezték tábornoknak, és ő volt a tiszai átkelésük tényleges spiritus rectora, aki évek múltán mint a kolozsvári hadtest parancsnoka vonult nyugalmába.

A tiszai fronton harcoló magyar vörös csapatok ereje 74 zászlóalj (31 000 puska) és 88 üteg (311 löveg) volt, lovassággal pedig a hadosztály-törzsszázadok kivételével nem is rendelkezett, mivel a 7. huszárezredet saját követelésére visszaszállították Dunántúlra. Eszerint a románoknak gyalogságban két és félszeres túlerejük volt, tüzérségük ugyan nem sokkal volt erősebb, ámde lovasságuk számbeli fölénye egyenesen nyomasztó. Volt viszont 11 vörös páncélvonat, míg a románok páncélvonatot nem tudtak átvinni a Tiszán, mivel valamennyi híd fel volt robbantva.

A Kiskörétől Szolnokig terjedő védővonalat, ahol a román haderő súllyal átkelni készült, az 5. vörös hadosztály tartotta. Mögötte állott az V. hadtest mint hadseregtartalék, és pedig a 6. hadosztály Tápiószéle–Jászládány–Újszász, a 7. hadosztály pedig Nagykörös–Abony–Törtel környékén, a 2. hadosztály pedig vasúti szállítás alatt Csongrádról Kiskunfélegyháza–Kecskemét körletébe.²⁷ Az Abonyban levő, két gyalogezred (3. hadosztály) és Csongrád védelmének átvételére rendelt, ugyancsak két gyalogezred (4. hadosztály) az I. hadtestparancsnokság alá volt rendelve. A hadtest vezérkari főnökét, Farkas Jenő alezredest, aki a tiszántúli hadműveleteket kevés szerencsével vezette, Bengyel Sándor századossal, a 6. vörös hadosztály eddigi vezérkari főnökével váltották fel. Steinbrück százados, Vágó hadtestparancsnok katonai tanácsadója és de facto katonai helyettese valószínűleg azért nem tölthette be a vezérkari főnöki funkciót, mert neki is része volt annak az elhirtelenkedett parancsnak a kiadásában, amelynek következtében a 6. vö-

²⁶ Radu Băldescu: Războiul național. Operațiunile din anii 1917, 1918 și 1919. Sibiu 1934, 189–191. Mărdărescu: Campania pentru desrobirea Ardealului și ocuparea Budapestei, 1918–1920. București, 1920, 136, 141–142. I. és 9^a. sz. térképvázlat.

²⁷ A magyar Vörös Hadsereg 1919. Válogatott dokumentumok. Bp., 1959, 471. A hivatkozott parancs szerint az I. hadtestparancsnokság székhelyét Ceglédre, a III. hadtest pedig Miskolc környékére tette át. (Ez előbb Nyékládháza, utóbb pedig Kál-Kápolna vasúti állomás volt.)

rös hadosztály messzire előretörvén, a román ellenakció kezdetén kellő támogatás nélkül maradt.²⁸

A románok július 28-án tüntetési célzattal az északi csoport körletében kezdték meg az átkelést: egy különítményük az este befészkelte magát Tiszalöknél, 29-én pedig a 16. román hadosztály két és fél zászlóalja Tiszaladány–Taktakenéz vonalában hozott létre hídfőt. Julier a III. hadtest támogatására azt a parancsot adta, hogy a 6. hadosztály indítsa egyik dandárját Nyékládházára.²⁹ A berakodás meg is kezdődött, ámde július 30-ra virradó éjjel, amikor a 16. román hadosztály csapatai Tiszaeszlárnál és Tiszadobnál is kierőszakolták az átkelést, a Holban-csoport Nagykörűnél hidat vert, és azon gyalogságot és tüzérséget hozott át a Tisza jobbpartjára. Erre a 6. hadosztály már berakodott dandárját visszarendelték a vasúti kocsikból. A III. hadtest védővonalaiban végrehajtott demonstratív román átkelés tehát nem vont el csapatokat arról a területről, amelyre a román főtmadás irányult.

A főátkelés következtében érdekelt 5. vörös hadosztály parancsnoksága hajnali 3 órakor ezt jelentette az I. hadtestnek (730/1. sz.):

„A II/19. zászlóalj és a XXIX. vadászzászlóalj vonalában ágyútűz, Besenyszöget, Nagykörűt és a 13-as őrházat lövik. A megfigyelő jelenti, hogy az ellenség Tiszabónél a jelek szerint átkelni készül . . . ”

Reggel 5 órakor az 5. hadosztály parancsnoksága telefonon közli: „Jóhatón menekült katonák jelentik, hogy a románok Nagykörűnél géppuskával átkeltek a Tiszán. A lakosság kocsikon menekül. Mivel a hadosztálynak ezen a részen tartalék nem áll rendelkezésre, kérek a 6. hadosztály kötelékéből a 19. ezredparancsnokságnak (álláshelye Jászládány) megfelelő csapatokat rendelkezésre bocsátani. Felderítés céljából lovasok előreküldve. — 5. hadosztályparancsnokság”.

Reggel 5 óra 50 perckor a 19. gyalogezred parancsnoksága jelenti az 5. hadosztályparancsnokságnak, hogy Kőteleknél több román század és géppuskás osztag ájtott a Tiszán, a front Tiszasülytől délre megingott, és a megfigyelő csapatok visszavonulóban vannak. Az ezredparancsnokság mindent megtesz, hogy a visszaözlő katonákat Tiszasüly–Szénás-tanya–Besenyszög vonalában feltartsa. 7 óra 35 perckor a 19. ezred parancsnoka már azt jelenti a hadosztályparancsnokságnak, hogy a II/19. zászlóalj az ellenséges ágyútűzben nagy veszteségeket szenvedett, Tiszasüly és Besenyszög közt üres tér van, a II/19. zászlóalj és a XXIX. vadászzászlóalj között az összeköttetés megszakadt. A gödöllői főhadiszállás délbén azt a jelentést kapta, hogy a „II/19. zászlóalj a Tiszától Besenyszögre vonult vissza, felfogására az intézkedések megtörténtek. Mivel Jászládány felé segélycsapatokat kellett meneszteni, 14 órakor el is indítottak oda három zászlóaljat, de azok igen fáradt csapatok”.³⁰

A hadseregparancsnokság még aznap, július 30-án délelött 5 óra 40 perckor ellentámadásra adott parancsot. Eszerint a 6. hadosztály Jászládány–Zagyvarékas vonalából, az I. és V. hadtest pedig összes rendelkezésre álló erejével Abony körletéből támadjon, a III.

²⁸ Néhai Kerekess József közlése. Kéziratában Werth Henriket, a 7. hadosztály parancsnokát is bírálja.

²⁹ *Liptai Ervin*: 498.

³⁰ *Dr. Szabó László*: A bolsevizmus Magyarországon. A proletárdiktatúra okirataiból. Bp., 1919, 155–157. (Továbbiakban: *Szabó*.) A Jászládány felé irányított három zászlóalj talán a 68. gyalogezred, mert a 2. hadosztály küldte a jelentést.

hadtest pedig minden nélkülözhető erejével Kál-Kápolna–Kisköre vonalából csatlakozzon az ellentámadáshoz.³¹ Ennek megfelelően Vágó hadtestparancsnok az 5. hadosztály 65. dandárát és az 1. tüzérezredet a 6. hadosztály alárendeltségébe helyezte, egyúttal a 6. hadosztály parancsnokát utasította, hogy az ellenség nyugati irányú előnyomulását feltartóztatva, biztosítsa a 2. és 7. hadosztály felvonulását Abonytól Szolnok felé. E két hadosztály Werth Henrik alezredes parancsnoksága alatt vasúton Cegléden át volt Abonyba szállítandó. Feladatuk az volt, hogy a rendelkezésre álló tüzérséggel Abonytól északkeletre, fronttal Zagyvarékasnak úgy csoportosuljanak, hogy a hadosztályok felvonulása után a fő támadási csoport Besenyszög irányában visszaverhesse az ellenséget.³²

Magyar részről a hadihelyzetet július 31-én Cegléden vitatták meg az I. hadtestparancsnokságon. (Kerekess a haditanács lefolyását július 30-ra teszi, de a dokumentumok inkább 31-re vallanak.) Ezen jelen volt dr. Landler Jenő, mint főparancsnok, Kun Béla külügyi népbiztos, a főparancsnok helyettese, az I., II. és III. hadtestek parancsnokai: Vágó Béla, dr. Pogány József (az újjáalakult V. hadtest képviselőjében is), Bokányi Dezső; dr. Hamburger Jenő földművelésügyi népbiztos, végül Julier Ferenc hadsereg-vezérkari főnök is ideutazott. Julier a katonai helyzetről és a csapatok hangulatáról tartott beszámoló után csak két elhatározást tartott lehetségesnek: vagy ellentámadással visszaverni a Nagykörűnél átkelt románokat, vagy visszavonulni Budapest felé. A csapatok csökkent harci értéke alapján az ellentámadás ellen foglalt állást. A második verziót: azaz a budapesti erődvonal mögé való visszavonulást, vagy pedig Budapest kiürítését és a harcok átvitelét azért nem ajánlotta, mert az első kísérlet magával hozta volna Budapest bombázását, a második esetben pedig föl kellett volna robbantani Budapest hídjait. Utána az elnöklő Kun Béla szólalt fel, és szavazásra bocsátotta a kérdést, vajon megkíséreljék még az ellentámadást, vagy pedig adják-e föl a további harcot. Bokányi kivételével az ellentámadás mellett szavaztak, elsőnek Pogány, azzal érvelve, hogy kétségbeesett helyzetben a merészebb elhatározás az előnyösebb. Bokányi is elvben egyetértett, de az ügy politikai jelentősége miatt a teljes Forradalmi Kormányzótanács véleményének kikérését tartotta szükségesnek. Ezután visszautaztak Budapestre. Julier Gödöllőn kiszállt a vonatból, de visszautazás közben meggyőzte Bokányit arról, hogy az ellentámadás nem fog sikerülni. Bokányi erre új tanácskozást kezdeményezett, amelyen Julier nem vett részt, de Bokányitól a tanácskozás után értesült, hogy az ő javaslatára úgy döntöttek, hogy a tanácskormány másnap le fog köszönni. Augusztus 1-én kora reggel, még a lemondás megtörténte előtt, Haubrich népbiztostól két tényleges tiszt jelent meg Gödöllőn, akik bizalmasan közölték Julier-vel, hogy a IV. hadtest a déli órákban puccsszerűen magához akarja ragadni a hatalmat, és ehhez a hadsereg támogatását kéri. Julier azt válaszolta, hogy fegyveres akcióra nem is lesz szükség, mivel a tanácskormány aznap úgyis le fog mondani. Mindenesetre a Miskolcon berakodó 2. dandár csapatait Budapestre irányítja, hogy mint megbízható karhatalom a rendelkezésükre álljon.³³ (A hadseregparancsnokság ezt megelőzően 0 óra 50 perckor intézkedett, hogy a III. hadtest szállítsa a 2. dandárt a hozzátartozó 38. tüzérezreddel és az 1. tüzérdandárt Hatvanba, hogy e csapatokat Jászberénynél az ellentámadásnak északról való támogatása végett kirakathassák.)³⁴

³¹ MVH 1919, 477.

³² Szabó, 158–159.

³³ *Julier Ferenc*: Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén. Magyarság, 1927. július 17.

³⁴ HL TI 50/435. (1. tüzér ddr = 32. és 68. tüzérezred.)

A leköszönés előzménye az volt, hogy Kun Béla Újszászon és Jászládányban fölke-reste a 6. vörös hadosztály csapatait, és további harcra buzdította őket. Szavait fagyos csend fogadta. A katonák kijelentették, hogy nem hajlandók többé harcolni.³⁵ Sikertelenül jártak a többi csapatokhoz kiküldött népbiztosok is, Garbaira a 2. dandárnál még puskát is fogtak.

A 6. hadosztály három gyalogezrede (33., 46., 101.) valamint a 69. tüzérezred két ütege tagadta meg az engedelmisséget, míg a 31. gyalogezred még tartotta románokkal szemben Jánoshidát. Az 5. hadosztály védőszakaszában a román tüzéség hevesen lőtte Szolnokot, amelyet a IV/10. zászlóalj feladott.³⁶ A 6. hadosztály csapatai augusztus 1-re virradó éjjel hagyták ott a frontot (tőlük foglalták el a románok Besenyszögöt), és elvonultak Tápiógyörgye és Tápiószéle irányában. Újszászt a 46. ezred részei még tartották, Zagyvarékast pedig a 65. dandár, a Szolnoktól nyugatra fekvő vasúti töltést pedig a III/10. zászlóalj tartotta. Az abonyi csoport (7. hadosztály) csapatainak hangulata gyengülően volt.³⁷ Ezek közül az eddig politikailag és katonailag százszázalékosan megbízható 1. budapesti vörösezred is megtagadta a harcot, elhagyta nyugati irányban Abonyt, és követelte azonnali visszaszállítást a fővárosba, hogy ottan „tisztá szocialista kormányt” létesítsen.³⁸ Ugyancsak megtagadta a harcot az eddig kiváló 2. dandár is. Az 1. hadosztály balszárnya (9. és 24. gyalogezred, XIII. vadászzászlóalj és a 68. tüzérezred négy ütege) szintén abbahagyta a küzdelmet, és részben parancsnokok nélkül Szerencsről Miskolc felé vette útját.

Július 31-én éjjel tehát az volt a helyzet, hogy a románok elfoglalták Szolnokot, ahonnan arcvonaluk Jászkisér–Jászládány irányában húzódott. Hadműveleteik ezen a napon a következőképpen zajlottak le: a kiskörei védőszakaszt tartó I/19. győri zászlóalj a Demetrescu-csoport, illetve 7. román hadosztály arccal támadó részlegét visszaverte ugyan, de amikor utóbbi három zászlóaljjal Kiskörétől északra mégis átjutott a Tiszán, a győriek csak úgy tudtak kisiklani a teljes bekerítésből, hogy Szunyogpusztán lovakat és kocsikat rekvirálva elmenekültek Jászberény irányában.³⁹ Estére a kiskörei hídfőből a 7. román gyaloghadosztály Tiszanána–Tarnaszentmiklós–Pély vonaláig jutott, a nyomában átkelő 2. román lovasdandár pedig Kál-Kápolna vasútállomás felé menetelt. A Holban-csoport a tiszabői hídfőből a Jászkiséri csatorna vonalát és Jászládányt, a Moşoiu-csoport (1. és 6. román gyaloghadosztályok) pedig az esti órákig Zagyvarékast és Szolnokot 2–2 kilométerre közelítette meg. Magát Szolnokot éjjel a 18. hadosztály két zászlóalja foglalta el.

³⁵ Molnár Miklós: Kassától Koscicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918–1919 évi forradalom, vörös uralom és a csehszlovák állam megalakulásának idejéből. Kézirat V. 162. Részletesen közzétettem „A 6. vörös hadosztály és vezetői” c. közleményben (Irodalmi Szemle 1969/3). Jász Dezső is írt róla. (Tanácsmagyarországtól a Pireneusokig. Bp. 1969, 48–50.)

³⁶ HL TI 50/444, Szabó 160. (Az a jelentés, hogy a 13. gy. e. három zászlóalja az előzőnap melételeés után el van csigázva és hangulata nem bizakodó, nem a pozsonyi 13. ezredre, hanem a tiszántúli 31. ezredre vonatkozik. (Felcserélt számok.)

³⁷ HL TI 50/445

³⁸ HL TI 64. doboz, 801/hdm.sz. – Szerényi Simon: Népbiztos futása a frontról . . . (Bp. 1919) 8. – Landler Jenő: A magyar Vörös Hadsereg diadalútja és bomlása. (Új Március, 1926/3–4. sz.)

³⁹ Liptai 505–506, Gőcze Géza–Perepatits Antal: A vörös Győr. Emlékezések és dokumentumok. (Győr 1964) 218–219. (Várad Imre visszaemlékezése.)

Augusztus 1-én a fronton levő csapatok még nem tudhattak a budapesti kormányválságról. Az 5. munkásezred (a 80. dandárt már felváltotta Poroszlónál, parancsnok: Winkler Nándor százados) azt jelentette, hogy járőrjelentés szerint az ellenség Kömlőt megszállotta, Besenyő felé nyomul előre, Laskó patak felé óvatosan közeledik, Lőrincfalva előtt a helyzet változatlan.⁴⁰ Tokajon egy 30 pontonból álló hadihídkészlet az ellenség kezén maradt. Az I. hadtest e nap reggel 7 órakor kelt helyzetjelentése szerint a 6. hadosztály teljesen dezolált állapotban menetelt Tápiógyörgyéről és Tápiószeléről Nagykáta felé. Miután a felzendült 1. budapesti gyalogezred elhagyta Abonyt, ott maradt még a 4. bihari és 28. (volt tengerész) ezred, valamint a 2. hadosztály 68. gyalogezrede és I/30. zászlóalja. A 3. hadosztály és 65. dandár Zagyvarékas északi szegélyétől Steinberger tanya magasságában Zagyva vonalát tartották, észak felé minden összeköttetés nélkül. Gyenge román erők átkeltek Tiszavezsenynél, a 2. vörös hadosztály zöme szállítás alatt volt Szolnok felé (ténylegesen Kecskemét – Kiskunfélegyháza körletében), míg a 4. vörös hadosztály helyzete változatlan volt.⁴¹

Az akkori repülőfelderítés szerint 12 román zászlóalj kelt át 3 üteggel, az irodalom megállapítása szerint azonban jóval több. Habár a 6. vörös hadosztály és 1. budapesti ezred otthagyták a frontot, az ellentámadásra még mindig rendelkezésre állott 23 zászlóalj és 24 üteg. Katonai szempontból jobb lett volna a még megmaradt és harcképes csapatokat Budapest védelmére vonni vissza, mint a Jászság és utána a Tisza vonalának visszafoglalását a román túlsúllyal szemben hiábavalóan erőltetni. Az ellentámadási parancsot azonban nem vonták vissza, Landler hadseregfőparancsnok pedig az 53. gyalogezrednél tett látogatása után Budapesten a tanácskormány és a pártvezetőség reggel 11 órakor megkezdődött közös értekezletére ment, amelyen az a határozat született, hogy a tanácskormány a kilátástalan politikai és katonai helyzet miatt visszaadja megbízatását a budapesti Munkás- és Katonatanácsnak. Ennek ülését délután 17 órára hívták össze, amely a lemondást elfogadta, és megválasztotta a Peidl-féle szakszervezeti kormányt. 23 órakor már indult Kelenföldről az első különvonat, amelyen a népbiztosok egy része Ausztriába menekült. A hadsereg politikai vezetői közül Kun Béla, Landler Jenő, Vágó Béla és Pogány József emigrált a különvonaton, míg Szántó Béla más úton menekült.

E közbevetés után térjünk vissza a front eseményeihez. Reggel 8 órakor a gödöllői főhadiszállás azt a jelentést kapta, hogy az ellentámadás két oszlopban megindult, a déli oszlop (az 53. ezreddel) heves harcok árán elérte Szolnokot, és a városban utcai harcok dúlnak. Az északi oszlop Zagyvarékastól délre elérte Zagyvát, és a déli oszlopot Újszász felé biztosította. Szolnoktól délre a Tisza nem volt megfigyelve, ezért az I. hadtest ezt a feladatot a 2. hadosztály 38. ezredére bízta. A románok a Körös torkolatánál átkelni készültek, és a Tisza túlsó partján beásott vörös századot visszaszorították Csongrád szélére. Ezért egy 15-ös zászlóaljat irányítottak vissza a Csongrádra. Ugyanakkor a nyugat felé visszaözönlő 22. csepeli munkásezred és egy 28-as zászlóalj Cegléden való felfogása és gyülekeztetése végett kellett intézkedni. Dél előtt 11 órára az 53. vörös ezred a két román zászlóaljat már kiszorította Szolnokról. Az északi oszlop (65. dandár) támadása a 6. román hadosztályt érte, amely átmenetileg Besenyszöget is elvesztette. A Moşoiu-csoportnak ugyan sikerült az északi oszlop csapatait visszanyomni a Zagyva mögé, a patak

⁴⁰ HL TI 64. 801/7 hdm. Távirat a III. hadtestparságnak.

⁴¹ Uo. 801/5 hdm

vonalat azonban szilárdan tartották. A vörös tüzérség intenzív tüzeléssel román erősítéseket Szajolról visszaűzött.⁴²

A Tiszafürednél átkelt 20. román hadosztály 49. dandára, és a Kiskörénél átkelt 2. román lovasdandár felderítő járőrei elérték a Kál-Kápolna és Füzesabony közötti vasúti vonalat, és azt két helyen felrobbantották. A vasúti vonalat helyreállították ugyan, ámde a 2. lovas dandár még aznap 19 órakor elfoglalta Füzesabonyt, és ezzel megszakította az összeköttetést Miskolc és Budapest közt.⁴³ Ezen a napon a 2. vörös dandár szállítás alatt volt Miskolcra Hatvanra, de a vasútvonalnak a Demetrescu-csoport által történt elvágása miatt csak a dandártörzs, 21-es ezredtörzs, egy zászlóalj és egy üteg jutott el Hatvanra. Az ugyanerre nyomuló Holban-csoportot megállítani tehát elméletileg sem volt kívül.⁴⁴ Az 5. munkásezred Poroszlóról Salgótarján felé menekült, a Füzesabonynál tartalékban pihenő 80. dandár roncsai pedig már a román csapatok élei előtt Salgótarján irányában tértek ki. A magyar Vörös Hadsereg parancsnoksága összefoglaló helyzetjelentésében közölte, hogy a románok megszállták Jászapáti, és utasította a csapatokat, hogy a mai kormányválságból kifolyólag mielőbb értesítsék az ellenséget a felajánlott fegyverszünetről.⁴⁵ A helyzetjelentés délből 12 órakor készült.

Márdárescu tábornok aznap elrendelte, hogy a Moşoiu-csoport újra foglalja el Szolnokot és Zagyvarékast, azután pedig zömével Nagykőrös – Kecskemét irányába fordulva, szállja meg Duna–Tisza-köz déli részét. A Holban-csoport Ceglédre át támadt Budapest felé, a jobboldalát fedező Demetrescu-csoport támogatásával.

A budapesti IV. hadtest 20 938 puskával és két, hiányos fogatolású tüzérezreddel rendelkezett. A fenti puskalétszámból azonban 13 865 puska esett a vörösőrhadosztály nem kombattáns rendészeti dandárára, amely csak közbiztonsági feladatok végrehajtására felelt meg. Ugyanezen hadosztály karhatalmi dandára harci feladatokra is alkalmas volt, 2023 puskával. Tüzérsége nem volt. A hídfőhadosztálynak volt 5 gyalogzászlóalja, 4 és fél műszaki zászlóalja és 4 légvédelmi ütege, összesen 1843 puskával. A 9. (vasas-) hadosztály 7 zászlóaljból 3200 puskával rendelkezett, azaz 18 zászlóalj 7073 puskával lett volna harcra vethető.⁴⁶

⁴² Kerekess XII. kötet, VII/16, 62–64 és Szabó 170–171.

⁴³ HL TI 64. 801/3 hdm.sz. – A 2. lovasdandár Átány és Kömlő elfoglalása után Besenyőtelek és Erdőtelek érintésével jutott el Füzesabonyra. Ld. az alanti jegyzetet is.

⁴⁴ Liptai 508. Jászkiért és Pélyt az 1. vadászadosztály, Jászládányt a 2. vadászadosztály, a Holban-csoport lovassága pedig Boldogházát és Tápiószelét foglalta el. A rend kedvéért még megemlítjük, hogy a Demetrescu-csoport 7. hadosztálya augusztus 1-én Heves községet, a 2. lovashadosztály pedig Tápiógyörgyét érte el.

Hogy miért nem vetették be az átkelő románok ellen a Szolnokon állomásozott „Magda” páncélos őrnaszádot, annak egyik oka parancsnokának július 29-én kelt jelentésében megtalálható. A hozzá beosztott tartalék tengerész személyzet hamis nyílt parancssal az ő tudta és engedelmére nélkül Budapestre távozott. A IV. hadtest ezek kinyomozását és forradalmi törvényszék elé állítását kérte. Ld. HL TI 89. doboz, 1097/hdm július 29. (IV. hadtest iratai.)

⁴⁵ MVH 482.

⁴⁶ Kerekess (XI. 139–142) részletezése szerint a vörösőrhadosztály három dandárának összesen öt gyalogzászlóalja volt, de csak per 2–2 század, együttvéve 19 géppuskával, azonkívül 5 zászlóalj és 4 század műszaki alakulat. A vörösőrhadosztály rendészeti dandárának 20, a karhatalmi dandárnak 6 zászlóalja volt. A 9. hadosztálynak június közepén még csak egy tábori taracküteg és 16 aknavetője volt, a munkás tartalékezredek belrend fenntartására szolgáló milíciának feleltek meg.

A hídfőhadosztály szerepével az eddigi irodalomban – Kirschner Béla kivételével – nem nagyon foglalkoztak, de kritikátlanul átvették azt a Breit-féle közlést, hogy július 23-án elrendelték feloszlátását. Ezt a rendeletet ugyanis nem hajtották végre. Igen fontos iratanyagából ugyanis nemcsak az derült ki, hogy gyalogzászlóaljai csak 2–2 századból állottak, hanem az is, hogy a csapatok szelleme kritikus volt. Ime: augusztus 2-án a Fót, Dunakeszi, Alag és Mogyoródon volt 1/1. erődítési zászlóalj és vörösőr-különítmény egy része megszökött, Alsónémetiről és Taksonyból a 202. és 203. zászlóalj Soroksárra ment vissza. Az 1/69. erődítési zászlóalj a kormányváltozást megnyugvással vette tudomásul. A jelentés szerint a politikai megbízott jelenléte a katonák között „nem kívánatos”. Augusztus 3-án hajnali 4 órakor Soroksárra érkezett a 22. munkásezred törzse és két százada, amelyek lefegyverzés végett Csepelre indítottak. Mogyoródról két üteg ugyanebben az időben Budapestre távozott, majd a reggeli kiosztása után az erődítési század maradványa is elment. Fóton a légénység többsége eltávozott, a maradék berúgott. A zendülő légénység lefegyverzésére Dunakesziről vörösőrszakaszt küldtek. (4 óra 25 perckor érkezett jelentés albertirsai harcokból visszaözoñlő csapatokról szól. Ennek hírére a 204. gyalogzászlóalj háromnegyed része eltávozott. A 153. csoportparancsnokság a hídfőhadosztálytól sürgős intézkedést kért. Válasz az iratok közt nem maradt fenn . . .)⁴⁷

Budapest helyőrségére az a feladat várt, hogy a főváros felé özoñlő katonáktól elvegye a fegyvert, és megvédjék a közbiztonságot. A frontról Budapest felé menekülő katonák hangulata éppen olyan háborúellenes volt, mint az őszirózsás forradalom idején. Jelentések jöttek, hogy fosztogatják a raktárakat.

Augusztus 2-ra virradó éjjel 0 óra 40 perckor Haubrich hadügyminiszter közölte a gödöllői főhadiszállással, hogy átveszi a hadsereg főparancsnokságát. Főparancsnokhelyettes nincs, a hadtestparancsnokok és a politikai megbízottak helyeiken maradnak. A hadtestparancsnokok közül azonban már csak Bokányi Dezső maradt vissza, de csapataihoz már nem tudott eljutni. A következő parancsokban a „Vörös Hadsereg” elnevezés már elmaradt. (A Peidl-kormány az államformát is rendeletileg népköztársasággá változtatta vissza.) Ugyancsak Haubrich rendelte el, hogy a magyar hadsereg zászlója ezentúl egyik oldalon vörös, másik oldalon pedig vörös–fehér–zöld. Ha ezt a változtatást anyaghiány miatt nem lehet végrehajtani, a vörös zászló mindkét oldalán nemzetiszínű csík varrandó fel. (Ugyanilyen zászlót tűzött ki a bécsi magyar követség is.) A fölöslegessé vált V. hadtestparancsnokságot feloszlatta, személyzetét pedig az I. hadtest törzséhez rendelte. Bengyel hadtest-vezérkari főnököt, aki „sürgős családi ügy” miatt szabadságot kért, utasította, hogy maradjon a helyén, míg Schwarz Lajos (százados, Schwarz Géza fivére) föl nem váltja.⁴⁸ Utóbbi azonban sohasem foglalta el beosztását, az I. hadtest további jelentéseit vezérkari főnök gyanánt Werth Henrik írta alá.

3 óra 10 perckor hajnalban Haubrich táviratilag közölte az I., II., III. és V. hadtestparancsnoksággal, valamint az 1. dandárparancsnoksággal, hogy „az eddigi helyzet helyébe egy átmeneti kormány lépett, amelynek feladata kizárólag a rend és belbéke helyreállítása és fenntartása” és a „magyar fegyveres erők összes tagjait” a fegyelem és rend fenntartására hívta fel. Pontosan ugyanebben az időben a Hadseregparancsnokság azt a javaslatot küldte Haubrichnak, hogy csak a szociáldemokrata politikai megbízottakat

⁴⁷HL TI 92. doboz, 398–410. (Hídfőhadosztály iratai.)

⁴⁸HL TI 50/471

hagyják meg a csapatoknál.⁴⁹ Azonban a kormányváltás, illetve a tanácskormány lemondásának kihirdetése után mind az I. hadtestparancsnoksághoz, mind pedig az alárendelt (2., 5. és 7.) hadosztályparancsnokságokhoz beosztott politikai megbízottak kivétel nélkül eltávoztak, és csak a beosztott tisztek maradtak a helyükön.⁵⁰

Reggel 6 és 7 óra között az I. hadtestparancsnokság utasítására hadikövetek mentek ki a szemközt álló ellenséges csapatokhoz, és pedig Szolnoktól északra a 7., Szolnoktól Alpárig az 5., Alpártól a Dunáig terjedő vonalon a 4. hadosztálytól, hogy közzöljék: Magyarországon az antant követelésének megfelelő kormány megalakult, a fegyverszünet megkötésére irányuló lépések már megtétettek, ezért a harci tevékenységet szüntessék be.⁵¹ Erre a románok azzal reagáltak, hogy a reggeli órákban a 4. lovasdandárjuk Tápiószele felől bevonult Ceglédre, és a fegyverek letételét követelte. Csongrádnál a románok kisebb erőkkel átkeltek a Tiszán, és a város nyugati szélén foglaltak állást. Szolnokkal az I. hadtestparancsnokság összeköttetése már megszakadt, de az ott levő vörös csapatok még tartották magukat. A város csak 15 órakor került a románok kezére, az ott harcolt vöröskatonák pedig részben elszéledtek, részben pedig fogságba estek.⁵²

A Ceglédre bevonult 4. lovasdandár éle még aznap elérte Albertirsát és három biztosító századot Budapest irányába előretolva, Kecskemét felé kanyarodott. A 6. román hadosztály átkelt a Zagyván, Rékastól délre, Abonyon, Nagykőrösön és Kecskeméten át vonulva kerítette be az I. hadtest csapatait. A bekerítő gyűrűn kívül maradt és Budapest felé menekülő 6. hadosztályt, 1. gyalogezredet és különböző csapattörödékeket (köztük a Szolnok alól meglépett 1/19. üteget) az 5. és 3. román lovasdandár, valamint az 1. és 2. román vadászadosztály vette üldözőbe.⁵³ Arra a hírre, hogy egy román lovasjárőr már Turáig jutott, délután 16 órakor Gödöllőt kiürítették, és a Hadseregparancsnokságot Budapestre költöztették, ahol a Dorottya utcai Magyar Király szállóban talált otthonra, amelyben egyúttal a IV. hadtestparancsnokság is székel.

Milyen lehetőség volt augusztus 1-én arra, hogy a 6. vörös hadosztály elvonulása következtében keletkezett űrt betömjék, és a románokat Jászapátiról a Tisza mögé visszavessék? Ha Cegléd–Abony vonaláról elindították volna a 7. és 2. hadosztály rendelkezésre álló csapatait (4., 28., 68., 30. ezred, 38. ezred részei) Zagyván át Jászapáti–Kisköre felé, találkozott volna a visszavonuló 6. hadosztály csapataival, amelyek őket magukkal sodorták volna. Ezért a hadvezetőség ezt a lépést nem merte megkockáztatni, mert ugyanúgy járt volna velük, mint a 22-esekkel. Ezért az utolsó csatában csak a 10., 13. és 53. ezred, valamint a 30. és 68. ezred egyes részei vettek részt, amelyek még hajlandók voltak harcolni. Egy-két kivétellel példásan viselkedett az 5. és 3. hadosztály tűzérsege. Ez azonban mit sem változtatott azon, hogy a románok a szolnoki csatát megnyerték, és mozgékony lovasságuk érdeméből már Budapest előtt állottak.

⁴⁹ Uo. 50/467

⁵⁰ Szabó 171–172.

⁵¹ Uo. és 168–169.

⁵² HL TI 50/472. A 802/9. hdm.sz. alatt kiadott utolsó összefoglaló helyzetjelentés 2-án de. 10 órakor kelt. Eszerint a 2. hadosztály zöme Cegléd–Abony körletében, 15. ezrede Kiskunfélegyháza, 3., 5., 7. hadosztályok Abony–Szolnok–Zagyvarekas körletében, III. hadtest Miskolc–Mezőkeresztes körletében, 4. hadosztály helyzete változatlan.

⁵³ Mărdărescu, 9a. sz. térképvezet.

A román hadsereg bevonulása Budapestre

Budapest lakossága a Peidl-kormány alábbi felhívásából értesült a politikai fordulatról:

„Az antant hatalmai ultimátumot intéztek hozzánk. Követelték, hogy a tanácsrendszer alapján álló kormány helyét más kormány váltsa fel. Ehhez a feltételhez fűzték a béketárgyalások megkezdését.

A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság kormánya úgy látta, hogy ez idő szerint az antant hatalmaival szemben a szívós ellenállás csak haszontalan vérontáshoz vezetne. Ezért letette megbízatását. Az ország ideiglenes kormányzását a Központi Munkástanács megbízásából átvette a fegyelmezett és felfegyverzett magyarországi szakszervezetek vezetőiből alakult új kormány.

Az új kormány az öntudatos, szervezett munkásság erejére támaszkodik. Célja a rend fenntartása és az antanttal való tárgyalások megkezdése.

Kishitűsége nincs okunk. Erősen tartjuk a Tisza-frontot. Itthon is fegyelmezett kitarásra van szükség. Az új kormány bízik abban, hogy a szervezett munkásság nem tűri sem az ellenforradalmároknak, sem a fosztogatóknak garázdálkodását. Meg akarja föltétlenül óvni Magyarország népét a fehérterror pusztításának és a csöcselék rombolásának rémétől. Annak tudatában, hogy a dolgozók tömegei zárt sorokban állanak a kormány mögött, a kormány felhívja Magyarországot, hogy fegyelmezetten várja be az eseményeket, és föltétlenül engedelmeskedjék a kormány rendelkezéseinek. Mindenki maradjon helyén.

A munkástanácsok és egyéb hatóságok szigorúan teljesítsék kötelességeiket.

A rend és a fegyelem megsértőire a kormány teljes erővel fog lesújtani.

A rend és fegyelem fenntartásával az új kormány megbízta Haubrich József hadügyminisztert.

Aki a kormány rendelkezéseinek ellenszegül, a szervezett munkásság akaratával találja magát szemben. Magyarország népét csak a rend, csak a fegyelem mentheti meg a pusztulástól.”⁵⁴

Amint a Peidl-kormány elfoglalta hivatalát, felkérte Guido Romanelli alezredest, a budapesti olasz katonai misszió vezetőjét, hogy táviratilag értesítse a békekonferenciát, hogy követelésének megfelelően a tanácskormány leköszönt, helyette az antant kívánalmának megfelelő kormány alakult, ezért javasolja, hogy a békekonferencia rendelje el Magyarországgal szemben az ellenségeskedések beszüntetését. Az új kormány kéri, hogy a román királyi hadsereg csapatai vonuljanak vissza a Tisza mögé. Romanelli nemcsak hogy eleget tett a kérésnek, hanem a Népszavában az új kormány támogatására is felhívta Budapest és az egész ország lakosságát. Ebben azt is kijelentette, hogy amennyire módjában és hatalmában van, törekedni fog rá, hogy az antant a gazdasági blokádnak részleges vagy teljes megszüntetésével és a szükséges béke nyújtásával könnyítsen az ország mai helyzetén.⁵⁵

⁵⁴ Dokumentumok a forradalmi munkásmozgalom történetéből 1919–1929. Bp., 1964, 15–16.

⁵⁵ Uo. 17.

A 80. dandár augusztus 2-án Egerből visszavonulva, Vácnál elérte a Dunát. A hadseregpáncsnokság erre utasította a 2. dandárt, hogy a nemzetközi csapatokat lefegyverzés céljából gyülekeztesse Dunakeszin, a IV. hadtestnek pedig meghagyta, hogy erre a célra egy zászlóaljat és egy üteget küldjön Dunakeszire. A 80. dandár lefegyverzése a következő napon tényleg megtörtént.⁵⁶

Az 1. dandár 7–8 zászlóalj és néhány üteg erejű csehszlovák támadással számolt Losoncról Salgótarján felé. Augusztus 3-án jelentette, hogy a Salgótarjánban levő IV. (Pálmay) vadászzászlóaljjal megszakadt a telefonösszeköttetés, a II/3. zászlóaljnál Kosdon ingadozó a hangulat, III/3. zászlóalj Berkenyén megbízhatatlan, műszaki század Budapestre önkényesen útbaindult, a 2/17. és 4/17. ütegek (utóbbi Katalinpusztáról) parancsra Velencére, a Viza őrnaszád és a motorcsónak pedig Budapestre indult. A helyi vörösőrség hangulata erősen forradalmi, tüntetően viseli a vörös sapkarózsákat, tagjai mindenkit inzultálnak, aki a vörös mellett, vagy anélkül nemzeti színeket is hord. A dandárparancsnokság szükségesnek mondta a tetszés szerinti színek viselésének megengedését, vagy a vörösnek erőszakos eltávolítását. A helybeli vörösőrség és a dandárparancsnokság között bekövetkező ellentétek elkerülése végett és a fennálló bizalmatlanság levezetésére szükségesnek tartotta az egységes parancsnokság megvalósítását. A román megszállásról elterjedt hírek hatására a dandár-törzs lovas félszázadának legénysége kijelentette, hogy haza akar menni Lévára. A 80. dandár lemaradt töredékeit Vácon lefegyverezték. Augusztus 4-re virradó éjjel a fél lovas törzsszázad elhagyta a parancsnokságot, és pedig teljes felszereléssel. Az I/3. zászlóalj otthagyta állásait, és Budapestre indult. Vácon Baintner ezredes újonnan alakult karhatalmi osztaga lefegyverezte, és a legénységet csoportonként útnak indította. A többi csapatok délelőtti hangulata arra vallott, hogy szét fognak oszlani.⁵⁷ Ugyanezen a napon Somogyiszobon a II/26. nemzetközi zászlóalj legénysége felajánlotta szolgálatait, a szakszervezeti kormánynak hűséget esküdött, hogy minden külső és belső ellenség ellen az utolsó csepp véréig megvédi.⁵⁸ A hadseregpáncsnokság utasította a II. hadtestet, hogy minden Dunántúlra visszavonult, de még fegyelmezetten menetelő katonai alakulatot irányítson Martonvásár–Nagytétény körletébe.⁵⁹

De térjünk vissza a román front eseményeire! Haubrich hadügyminiszter segéd-tisztje útján értesítette Romanellit, hogy a románok már csak 22 kilométernyire vannak Budapesttől, az utóbbi augusztus 2-án reggel Salem olasz hadnagyot Pettinato újságíróval, a Gazetta del Popolo tudósítójával együtt átküldte a románokhoz, hogy értesítse őket a proletárdiktatúra megszűnéséről. Salem hadnagy megbízatásának teljesítése után visszatérve Budapestre jelentette Romanellinek, hogy a románok a tanácskormány leköszönésének hírére azzal reagáltak, hogy Constantinidi tábornok hadosztályát rögtön útbaindították Budapest felé. Romanelli erre Giugni hadnagyot küldte a románokhoz, hogy közölje: Budapesten már nincsen bolsevizmus, tehát nincsen ok a megszállásra sem, ennél fogva tekintsenek el a bevonulástól. Giugni hadnagyot Constantiu ezredeshez, Constantinidi tábornok egyik dandárparancsnokához vezették, aki megígérte, hogy másnap

⁵⁶ HL TI 50/487.

⁵⁷ 80. ddr és I/3. zlj lefegyverzéséről HL TI 50/494 és K. P. emlékezése a Stromfel-gyűjteményben. Továbbiakban HL TI 119. doboz. (III. határvéd ker. parság iratai.)

⁵⁸ HL TI 50/496. A jelentést aláírták: Vitkovics zászlóalj pk., Balogh zlj. segéd, Simon magyar, Weinert orosz, Acedus román és Kovács német századparancsnok, Fridman pol. megbízott.

⁵⁹ HL TI 50/488.

(azaz augusztus 3.) reggelig várni fog, hátha ellenparancsot kap. Romanelli augusztus 2-án éjjel táviratot kapott Clemenceautól, amelyben a békekonzferencia elnöke közölte, hogy az új magyar kormánnyal szemben várakozó álláspontra helyezkednek, a román hadsereget pedig csak arra utasítja, hogy az előnyomulást ott szüntesse be, ahol éppen tartózkodik. (Pichon francia külügyminiszter tényleg küldött ilyen táviratot Bukarestbe.) Romanelli erre azonnal utasította Giugni hadnagyot, hogy e távirat szövegét közölje Constantinidi tábornokkal. Giugni csak augusztus 3-án reggel jutott el Constantiu dandárparancsnokhoz. Constantiu ezredes azt mondta, hogy nem kapott ellenparancsot, tehát folytatja útját Budapest felé. Giugni hadnagy azonban szilárdan ragaszkodott hozzá, hogy Constantinidi hadosztályparancsnokkal beszélhessen. Erre mellé adtak kísérőül egy román tisztet, ennek dacára csak hosszas keresés után jutottak el Constantinidi tábornok tartózkodási helyére. De ott meg Constantinidi jelenlétét mindenáron le akarták tagadni, ezért a Clemenceau-távirat átadása eléggé kellemetlen jelenet volt, és azt a benyomást keltette, hogy a románok késleltetni akarják az előnyomulás beszüntetését elrendelő antantparancs tudomásul vételét.⁶⁰

Augusztus 3-án reggel a 2. román vadászhadosztály elérte Budapest külvárosait. Ugyanakkor indult el a Peidl-kormány hadikövete, dr. Nagyiványi Zoltán követségi titkár fegyverszüneti ajánlattal a román főhadiszállásra. A diplomáciai meghatalmazást dr. Ágoston Péter külügyminiszter, a hadseregparancsnokság részéről pedig Stromfeld Aurél írta alá,⁶¹ aki katonai szakértő gyanánt Schiller Antal vezérkari századost, a főhadiszállás hadművelleti osztályának vezetőjét osztotta be. Schiller százados, sapkáján az eddigi előírás szerint viselt vörös gombot nemzetiszínű szalaggal cserélte ki, de rangjelzését még nem varrta vissza. (A gyorsan pergő események zűrzavarában csak augusztus 5-én értek rá kiadni a rendfokozatok visszaállításáról szóló rendeletet.) Velük ment sajtótudósító gyanánt Feleki Géza, a Világ szerkesztője. A sofőr fehér zászlót tűzött ki az autó hűtőjére, és elindultak az Üllői úton Monor felé. Alig hagyták el Pestet, frontról érkező vöröskatonasággal találkoztak (az 1. gyalogezreddel, amellyel egyidejűleg a Kerepesi úton a 6. vöröshadosztály is beért Budapestre), amelynek körében a fehér zászló félreértést okozott. A katonák ellenforradalmároknak nézték az autó utasait, akik csak nagy nehezen tudták meggyőzni őket, hogy a fehér zászlót a hadikövetek jelvénye gyanánt hordják magukkal. Amikor a katonák megtudták, hogy a románokhoz mennek az autó utasai fegyverszüneti tárgyalások felvétele végett, megnyugodtak és továbbengedték őket. Alig hagyta el az autó Kispestet, Pestszentlőrinc elején román lovasjárőrrel találkozott, amely a parlamenterek zászlójával mutakozó autót egyszerűen továbbengedte. Néhány száz lépés-

⁶⁰ Kik hozták be a románokat Budapestre, vagy hogyan ütötték agyon Friedrich–Csilléry–Pekár úrék a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot. Egy izgalmas nemzetgyűlési nap eseményei. Bp., 1922, 33–34.

⁶¹ *Kerekess* 1961-ben tett szóbeli közlése (ld. még kézirata XII. kötet VII. rész 16. fejezet 74. o.), hogy magánértesülések szerint Julier az utolsó helyzetjelentés után állítólag elhagyta a főhadiszállást, jóhiszemű tévedésen alapul. Valószínűleg jelentéstételre ment be a fővárosba. Julier szerző birtokában levő levelében azt írja, hogy a Peidl-kormány felkérésére még néhány napig a helyén maradt. Tényleg HL TI 62/273. sz. alatt található 1919. augusztus 4-i keltezésű akta Julier aláírásával a hadseregparancsnokság és IV. hadtestparancsnokság fuzionálásáról. Ebből következik, hogy Stromfeld ezredes mint Haubrich hadügyminiszter katonai tanácsadója működött. Julier közlése szerint augusztus 1-én Stromfeld tényleg megjelent Gödöllőn, tájékoztatást kért, amit meg is adott neki, de a helyzet olyan volt, hogy katonai szempontból már nem volt mit tenni.

sel tovább már nagyobb lovasoszlop közeledett, amelynek élén Rusescu tábornok, dandárparancsnok lovagolt. Nagyiványi Zoltán az autóval megállott, és francia nyelven, „a magyar kormány nevében” szólította meg a román tábornokot. Rusescu tábornok azon kérdésére, hogy milyen kormány nevében jelentkezik, azt válaszolta, hogy Scheidemann-jellegű magyar kormányt képvisel. Rusescu tábornok erre leszállott a lováról, parancsot adott ki, hogy a csapatok egyelőre szüntessék be a további előnyomulást. Nagyiványi most bemutatta neki Clemenceau ismeretes, a román előnyomulás félbeszakítására vonatkozó táviratát. Ezután Rusescu a Nagyiványi-féle küldöttséggel bement egy közeli vendéglőbe tárgyalni, ahol abban egyeztek meg, hogy a román lovashadosztály nem szállja meg Budapestet, a magyar kormány viszont kiküld Pestszentlőrincre egy vezérkari tisztet, akit Rusescu tábornok bevár, és azután vele és segédtisztjével együtt megy tárgyalni Budapestre a továbbiakról. Mivel a vendéglősnek nem volt telefonja, Feleki Géza a közeli Hofherr és Schrantz-gyárba sietett, hogy annak a telefonján keresztül informálja a miniszterelnököt.

Ezek után a magyar hadikövetség folytatta az útját a román főhadiszállásra. Rusescu tábornok kísérőül Anghelescu román huszárhadnagyot osztotta be. Útközben találkoztak Romanelli segédtisztje, Giugni hadnagy autójával, aki közölte velük, hogy Romanelli megbízásából ő is vitt egy példányt a Clemenceau-féle sürgönyből a román csapatokhoz. A fegyverszüneti küldöttség aznap éjjel érkezett meg Ceglédre, ahol a táviratot Moşoiu Traián hadtestparancsnoknak is bemutatták. Innen augusztus 4-én délben érkezett meg Törökszentmiklósról, ahol Mărdărescu tábornok főparancsnok azonnal fogadta. Egy órán belül megkapták a fegyverszüneti feltételeket is azzal a kommentárral, hogy azokat csak teljes egészükben elfogadni vagy elutasítani lehet, ellenjavaslatnak helye nincs. Ennek értelmében Mărdărescu tábornok azt követelte a Peidl-kormánytól, hogy a hadsereget 15 000 főre csökkentse le, hadisarc fejében pedig szolgáltatssa ki az összes hadianyagot, a vasúti és folyamközlekedési anyag felét, rengeteg gabonát és a marhaállomány tekintélyes részét. Habár Nagyiványinak felhatalmazása volt a fegyverszüneti szerződés aláírására, ezek a súlyos feltételek nyilvánvalóan az ő legpezzsimisztikusabb elképzeléseit is túlhaladták. Ilyen súlyos feltételek elfogadásának ódiáját nem merte magára vállalni, és azt mondta, hogy az aláírás előtt jelentéstétel végett vissza kell térnie Budapestre.⁶² Ehhez Mărdărescu hozzájárult ugyan, de jó ürügyet is kapott, hogy Clemenceau tiltó parancsa ellenére folytassa támadó hadműveleteit.

Augusztus 3-án a visszavonulási útjuktól elvágott magyar csapatok helyzete a hadseregparancsnokság tudomása szerint a következő volt: III. hadtest Miskolc–Mezőcsát–Mezőkövesd területén, 5. hadosztály Tápiószecse–Tápiószelei vasúti vonaltól északra a vasúti vonalat bezárólag, ettől délre 3. hadosztály Gomba–Tápiószentmárton vonalig bezárólag. 7. hadosztály Monor–Cegléd körletében, 2. hadosztály ettől délre, 4. hadosztály eddigi körletében.⁶³

Rusescu csapatai visszahagyása mellett tényleg bement a fővárosba autón és a IV. hadtestparancsnokságon Ágoston külügyminiszterrel tárgyalt. Az eredményről a kormány a következő kommunikét adta ki: „Rusescu tábornok kijelentette: azt a parancsot kapta, hogy előnyomulását csak Budapest határáig folytassa. Arra, hogy a várost megszállja,

⁶² Nagyiványi Zoltán: Idegenlégiótól a Szovjetunióig. Bp., 1935, 61–63. l., Nagyiványi Zoltán: A Peidl-kormány tárgyalásai a románokkal. Párttörténeti Intézet Archivuma, TK. 56.

⁶³ HL TI 119. (A III. határvéd kerületi parancsnokság iratai.)

parancsa nincs. Budapest rendjének fenntartásába nem avatkozik bele, ez a magyar kormány feladata. Budapest határáig jött román katonák elszállásolására az a megállapodás történt, hogy a kormány a román katonáknak nem a megszállás, hanem a vendégjog alapján két, a város külső területén levő lovassági kaszárnnyát bocsát rendelkezésre.”

A Rusescuval kötött megállapodást azonban nem tekintette magára kötelezőnek a Constantinidi-hadosztály, amely a 6. vörös hadosztályt követve, a külső Jászberényi útra ért és ragaszkodott a város átadásához. Budapest külső részére néhány ágyúlövést is leadott. Dr. Harrer Ferenc, Budapest akkori polgármestere emlékezéseiben azt írja, hogy augusztus 3-án délután 16 órakor autón jött érte Sajó László mérnök, az egyesült városi villamos vasutak ügyvezetője és Peyer Károly belügyminiszterre való hivatkozással a szocialista pártkörbe vitte, ahol ott találta a kormány tagjait. Dr. Rónai Zoltán belügyi államtitkár közölte vele, hogy mivel a megszálló román sereg a város előtt áll, és a polgármester azonnali megjelenését kívánja, utasítják, hogy menjen ki a külső Jászberényi útra, ahol a pótkávégyár környékén már várják Haubrich hadügyminiszter és román tiszttek. Sajó mérnök társaságában el is indult oda. A tárgyalást vezető román tiszt azt követelte Haubrichtól és Harrertől, hogy egy órán belül kettőjük aláírásával és megfelelő pecséttekkel ellátott okmányt nyújtsanak át, hogy Budapestet átadják. Közben értesültek, hogy Kispestről Rusescu tábornok már bement a városba, hogy ott a IV. hadtestparancsnokságon tárgyal, mire Haubrich, Harrer és a Constantinidi-hadosztály tisztje (egy százados) tudomásul vette, hogy a tárgyalás kimenetele szerint a város átadására nem kerül sor. Másnap azonban Constantiu ezredes – az a dandárparancsnok, akinek nevével már találkoztunk – Harrerért küldött egy román lovassági hadnagyot, azzal az üzenettel, hogy a város pecsétjét és papírost hozzon magával. Constantiu dandára a Fehér útnál táborozott. A polgármestert bevezették a Fehér út és Kerepesi út sarkán állott házikó kicsiny szobájába, ide jött be a dandárparancsnok is több tiszttel. Hogy ezután mi történt, azt mondja el maga Harrer Ferenc:

„A parancsnok, a monoklis Constantiu ezredes, a többi tiszt gúnyos mosolygása közepette, azt a kívánságot intézte hozzám, jelentsem ki írásban, hogy a város a román hadsereg számára szabad.

Azzal igyekezett megnyugtatni, hogy ők a mi érdekünkben jöttek(!), és csak át akar vonulni a városon a budai oldalra, ahonnan továbbmennek.

Természetesen szabadkoztam, hivatkoztam Rusescu (sic!) tábornokkal kötött megállapodásunkra, mire az ezredes gúnyosan azt felelte, hogy ő arra nem ad semmit! Ezt az ügyet vele kell elintézni!

Kijelentettem, hogy nincs jogom a kormány hozzájárulása nélkül az átadásba belemenni, mire a válasz az volt, hogy őt a kormány nem érdekli, neki csak a polgármester aláírása kell. Cédulát tett elém, amelyen román és német nyelven a következő szöveg állt:

»Ma 1919. augusztus hó 4-én 9 órakor Constantiu ezredes dandára Budapestre érkezett; a város szabad a román hadsereg részére.«

Én ismételten tiltakoztam az aláírás ellen, amire az ezredes éles hangon kijelentette, hogy akkor viselni fogom a következményeket. Ebben a kritikus pillanatban azonban az a gondolata támadt, hogy a nyilatkozatot gépirással, rendes ívpapíron kell kiállítani, arra utasított, hogy evégből egy mellém adandó tiszttel menjek be a hivatalomba. A tiszt, ugyanaz, akivel a megelőző napon már találkoztunk, jóindulatú, rokonszenves fiatalember volt.

A csapdából megmenekülve, nem a városházára, hanem a hadtestparancsnoksághoz irányítottam az autót. Itt kísérőmet addig foglalkoztatták, míg a további teendőket megbeszélhettem Haubrich hadügyminiszterrel és Ágoston külügyminiszterrel.

A hadügyminiszter leküldte hozzám Stromfeld ezredest, vezérkari főnökét, a külügyminiszter pedig azt mondta, hogy azonnal keressem fel a Dunapalota szállóban az antantmisszió képviselőjét, Romanelli olasz ezredest (sic), aki akkor éppen Ágostonnál volt, és akivel ő az esetet már megbeszélte.

Romanelli azt tanácsolta, üzenjem meg a román parancsnoknak, hogy mivel Clemenceau sürgőnye szerint a román csapatok kötelesek abban a helyzetben megállni, amelyet augusztus 2-án elfoglaltak, nem vagyok abban a helyzetben, hogy a kívánt nyilatkozatot kiállítsam. Ugyanez volt Stromfeld véleménye is. Szóba került, hogy az üzenetet Romanelli is írja alá.

Ezt a megoldást azonban, amellyel az előzmény után nyílt konfliktusba kerültem volna a román parancsnokkal, veszedelmesnek találtam magamra, mind a városra nézve. Ezért úgy véltem, helyesebb a további tárgyalást a katonai vonalra áttérlni. . . Stromfeld ezredes vállalkozott is azután arra, hogy a velem küldött tiszttel kimegy a román parancsnokhoz. Kísérőm ezt a megoldást tudomásul vette, és egyúttal azt is, hogy ezzel az én kimenetelem fölöslegessé vált.

Délelőtti a román csapatok bevonultak a városba, és azt ténylegesen megszállták. A városi hatóság részéről azonban a kívánt átadás *n e m t ö r t é n t m e g*.⁶⁴

A román megszállás bekövetkeztéről Stromfeld Aurél a következőket írta:

„Augusztus 4-én a kora délelőtti órákban világossá vált, hogy a párizsi Nagykövetek Tanácsa (elírás – helyesen a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa) messze van, a románok csapatai azonban közel vannak Budapesthez, és hogy a diplomácia a főváros megszállását nem tudja megakadályozni, egyéb erő kifejtéséhez pedig az előfeltételek hiányzanak. Tehát a fővárosnak a románok által való megszállása be kellett hogy következzen. Délután körülbelül két órákor egy román vezérkari tiszt érkezett meg a parancsnoksághoz (ez más tiszt volt, nem az, aki Harrert kísérte – szerző megjegyzése), és a hadügyminisztert fölkeresve, fölszólította azt, hogy mint a hadügy vezetője délután négy órákor jelenjék meg a város polgármesterével az Üllői úton, Kispest északi szegélyén, és ott a román hadvezetőségnek adják át a várost. Engem Haubrich hadügyminiszter fölkerített, hogy kísérjem el erre a nehéz útra. Délután négy órákor mi ketten és a főváros akkori polgármestere egy tolmács kíséretében megjelentünk a kijelölt helyen. A műúton számos tiszt fogadott, a műút mindkét oldalán román gyalogság volt fősorakoztatva pihenő helyzetben. Megérkezésünkkel Holban román tábornok indította meg a tárgyalásokat, ki magát mint Budapest kinevezett városparancsnokát mutatta be. Rövid várakozás után megjelent a román hadsereg parancsnoka, Mărdărescu tábornok is vezérkari főnökével.

Holban tábornok kijelentette, hogy Budapestet megszállják, és a várost birtokukba veszik. Haubrich unszólásomra tiltakozott ezellen, hangoztatván, hogy a Nagykövetek Tanácsától kapott utasítás szerint a románoknak az augusztus 2-án délután 6 órákor elért vonalnál tovább nem szabad előnyomulniuk, Budapesten megszűnt a Tanácsköztársaság, és jelenleg szociáldemokrata minisztérium vezeti az ügyeket, mely koalíciós miniszté-

⁶⁴ *Harrer Ferenc*: Egy magyar polgár élete I. Bp., 1968, 419–425. (Továbbiakban: *Harrer*.)

riummá fog átalakulni. Természetesen, a szavak nem hatottak. Nevezett tábornok a következőket követelte:

- a) garanciát, miszerint fegyveres ellenállásra nem fog a román erő találni, egy-szersmind kijelentette, hogy az első fegyveres ellenállásnál bombáztatni fogja a várost,
- b) az összes Budapesten levő katonai erő a laktanyákban maradjon, miután a románok lefegyverzik azt,
- c) a rendőrség szintén szolgáltatassa be fegyvereit,
- d) a román városparancsnokság részére azonnal adjanak át megfelelő épületet,
- e) a közigazgatást a román városparancsnokság felügyelete alatt a magyar hatóságok kötelesek ellátni.

Miközben ezek a tárgyalások folytak, a román gyalogság megindult a város felé, és én ott álltam azon a helyen, ahol mint gyermekifjú első katonai gyakorlataimat végeztem, román tisztek által körülvéve. Holban nem adott sok gondolkodási időt, sok mondanivalónk nem volt, hiszen erő nem volt a kezünkben.

* Vae victis! *

Midőn tudomásul vettük a feltételeket, és Haubrich megígérte, hogy mindent megtesz, hogy a most már főlöszleges vérontást elkerülje, ismét a városba mentünk autónkon. Az élen levő román csapatokat a Kálvin térnél értük utól, és a román tiszteket virágokkal láttuk földiszítve, amelyeket az útvonalon kaptak. Ez volt a legrettenetesebb, amit megéltem, mert egy időre elvesztettem hitemet mindenben.⁶⁵

Haubrich később elmondta Harrenek, hogy Holban tábornok a Kispestnél lefolyt átadási tárgyalások folyamán azzal állott elő, hogy túszoikat fog szedni, azzal az elhatározással, hogy minden román katona életéért öt magyar túsز élete a zálog. A túszszedés elkerülése végett Haubrich a Vörös Őrség leszerelését ajánlotta fel, amely megoldásba a tábornok bele is egyezett.⁶⁶

Haubrich még előző nap este 21 óra 15 perckor parancsban elrendelte mindennemű csapatszervezés és toborzás megszüntetését. Amint a románok bevonulása megkezdődött, egyes csapatok elmenekültek a Dunántúlra, ahol vagy a nemzeti hadsereghez csatlakoztak (5/38. üteg, valamint a Lasalle-laktanyából a Hódy-féle székely pótzászlóalj), vagy pedig feloszlottak. Egy ideig Martonvásár környéke tele volt bujkáló vöröskatonákkal.

A románok bevonulása Budapestre – mint már említettük – augusztus 4-én 16 órakor kezdődött meg, a Rákóczi úton, Baross utcán és az Üllői úton szinte egyidőben jelentek meg. Elöl mindenütt lovas kürtösök haladtak, utánuk lovasok következtek, majd a trén hosszú kocsisorai. A bevonulás 20,45 órakor ért véget, a csapatok kaszárnnyákban és iskolákban helyezkedtek el. A késő esti órákban már román gyalog- és lovasjárőrök cirkáltak az utcákon, a rendőrségtől lassanként mindenütt átvették a biztonsági szolgálatot. Estére a Vörös Őrséget teljesen lefegyverezték, megszállták az összes pályaudvarokat, a József- és Teréz telefonközpontot. Budapest városparancsnoka, Holban tábornok a Hungária szállodában rendezte be főhadiszállását.⁶⁷

⁶⁵ *Stromfeld Aurél: Népköztársaság és Tanácsköztársaság Magyarországon. – A románok bevonulása Budapestre 1919. augusztus 4-én. Független Szemle 2. évf. 1922, 12. sz. 289. – Harrer emlékezéseiből az tűnik ki, hogy ő a Kispesten történt átadásnál nem volt jelen. Stromfeld nem is mond nevet, aki Haubrichkal és vele kiment Kispestre, az vagy Bódy Tivadar polgármester, vagy Folkusházy, esetleg Déri alpolgármester lehetett. A tolmács valószínűleg Szász Géza volt.*

⁶⁶ *Harrer 426.*

⁶⁷ *Breit: V. kötet, 448.*

A magyar hadügyminisztérium egyik első intézkedése a románok bevonulása után az volt, hogy elrendelte a laktanyákban levő legénységnek fegyvertelenül való hazabocsátását, nyilván azért, hogy ne kerüljenek hadifogságba.⁶⁸ A leszerelési parancsot a következő címre küldötték meg: hídfőhadosztály, 9. vasashadosztály, rendőrfőkapitányság, mint a vörösrőhadosztály jogutóda, városparancsnokság, a gyári munkásrezdek felügyelősége, hadihajós főparancsnokság, 2. dandárparancsnokság és az „eddigi hadseregparancsnokság”. (Azok a szakírók, akik a hídfőhadosztálynak július 23-án elrendelt feloszlásától beszélnek, elnézték, hogy ezt a parancsot a román bevonulásig nem hajtották végre!) A 6. hadosztály és 2. dandár Budapestre jutott részlegének állománya, mivel megszállott területről való volt, zömében együtt maradt és fogságba jutott.

Guido Romanelli alezredes legelső dolga volt, hogy megjelenjen a román városparancsnokságon, és tiltakozását jelentse be Budapest román megszállása ellen. Holban tábornok hűvösen fogadta, kijelentve, hogy mint szövetségesek egymás segítségére vannak utalva, de ő maga csak felettéseiől fogad el utasításokat. Romanelli ezzel a gesztusával magára vonta a román hadvezetőség neheztelését. Vezető szerepe is megszűnt, mert Mombelli tábornok személyében az olasz katonai misszió élére nála magasabb rangú vezető került.⁶⁹

Stromfeld és Breit közlése, hogy a román csapatokkal együtt Márdárescu tábornok is bevonult Budapestre, sőt Stromfeld szerint jelen volt a főváros átadásánál, nyilvánvaló tévedés. A hadműveletek irányítása miatt Törökszentmiklóson volt lekötve, és csak napokkal később költözött Budapestre, ahol az éppen elkészült Gellért Szállóban nyitvatott magának lakosztályt. Stromfeld valószínűleg Nicolescu tábornokkal tévesztette össze, akiről Harrer azt írja, hogy Haubrichnak gratulált azért, hogy az utolsó napokban a városban nagyszerűen fenn tudta tartani a rendet. Ezzel akarátán kívül dezavualta Holbant, aki a bevonulás után azt fejtegette, hogy ő hadsereggel küzdött, miután az megsemmisült, katonai feladatát befejezte, Budapestet pedig csak azért szállta meg, hogy a nyugalmat és az újjáépítés lehetőségét megadja a fővárosnak.⁷⁰ (A nyugalom megvolt, még abba sem köthetett be Holban, hogy a lakosság egyes csoportjai a nemzetiszínű, mások pedig a vörös zászló mellett foglalnak állást. Haubrich és Stromfeld egyetértőleg mind a két zászlót bevonatták.)

Nem lesz érdektelen, ha közzétesszük annak a táviratnak a szövegét, amelyet a francia külügyminiszter augusztus 3-án 23 órakor küldött a bukaresti francia követnek, sürgős jelleggel: „Közöltem Önnel azt a szikratáviratot, amelyet a békekonferencia elnöke a budapesti olasz katonai misszió parancsnokához intézett. E közlés rendelkezéseinek megfelelően, amely a szövetséges és társult hatalmak Legfelsőbb Tanácsának határozatát tartalmazzák, szíveskedjék a legsürgősebben követelni a román kormánytól, hogy csapatait állítsa meg azokban az állásokban, amelyeket jelenleg elfoglalnak. Értesítsen eljárásának eredményéről.”⁷¹

⁶⁸ HL TI 50/506. (Vö. *Gratz Gusztáv: A bolsevizmus Magyarországon*, Bp., 1920, 290.)

⁶⁹ *Guido Romanelli: Nell Ungheria di Bela Kun e durante l'occupazione militare romana* (Udine 1964) c. emlékirataiban a 255–328. oldalon foglalkozik ezekkel az eseményekkel. Recenziója *Gábor Sándornétól*, *Párttört. Közlemények* 13. 1967. 3. 158–161.

⁷⁰ *Harrer* 427. Holban az államrendőrség újjászervezését is kívánta Haubrichtól megbízható személyekből (értsd: nem kommunistákból), amely esetben hajlandó volt az őrszemélyzet f e l é t fegyverrel ellátni.

⁷¹ *Breit* V/448. 1.

Augusztus 4-én még a következő jelentések futottak be a hadseregparancsnokság Dorottya utcai épületébe:

Werth Henrik alezredes, az I. hadtest vezérkari főnöke telefonon jelenti, hogy a románok „megőrzés alá” vették a csapatokat, fegyvert, felszerelést és tüzérséget elszállítanak, csak a hadtestparancsnokság és a 7. hadosztály-parancsnokság személyzete mozog még szabadon; délután odaérkezik Moşoiu román hadtestparancsnok, akit rá akar bírni, hogy a tisztek és a parancsnoksági személyzet hazatérhessenek. Információt kér a fegyverszünettel kapcsolatban, mert teljesen tájékozatlanok.⁷² Werth augusztus 2-án olyan egyezményt kötött a románokkal, hogy az I. hadtest csapatait az alárendelt parancsnokságok révén lefegyverzi, amelyek zárt csoportokban együtt tartva várják meg a végleges fegyverszünet kihirdetését. A feltétel betartása esetén román részről garantálták, hogy a lefegyverzett emberek nem jutnak hadifogságba. A volt tisztek és volt csendőrök fegyverzetüket megtarthatták.⁷³

Kőbányáról jelentik a főhadiszállásnak, hogy a románok felrobbantották a vasúti pályatestet, a 31. gyalogezredből foglyokat ejtettek, Rákoson az őrszolgálatot teljesítő rendőrszállóalj 74. századát a románok szétverték, több rendőrt lelőttek. A 6. vörös hadosztály parancsnoksága jelenti, hogy csapatait augusztus 5-től nem tudja élelmezni, mert a románok Kőbánya alsó pályaudvaron lefoglalták a hadosztály ellátó hivatalát, a személyzetet elzavarták, a felvételező csapatokat pedig visszaküldték. A 101. gyalogezred egyik zászlóalja a volt 1. honvédgyalogezred laktanyájában volt elhelyezve, ennek az összes vonatát a mozgó konyhával és az emberek holmijával a románok lefoglalták. Augusztus 5-re virradó éjjel román csapatok megszállták a magyar városparancsnokságot, ekkor Horváth alezredes városparancsnokkal „nem kielégítő módon” bántak, egy oda beosztott tizedest kiraboltak és megvertek.⁷⁴ A zalaegerszegi határvédparancsnokság azt jelentette, hogy az antant augusztus második felében általános támadást tervez (ezt a főhadiszálláson már régen tudták), és hogy Radkersburgból Zalaegerszeg felé erős nyomás várható.⁷⁵

A II. hadtest parancsnoksága jelentette, hogy a 8. hadosztály csapatai elhagyták a hajmáskéri tábort és hazaindultak. Ezek közül a 17. gyalogezred csapatai gyalogmenetben beérkeztek Székesfehérvárra.⁷⁶

A Mittelhauser-féle pozsonyi hadtestparancsnokság augusztus 4-én 22 óra 20 perckor távirati jelentést kapott az Ipoly-vonalt őrző 21. csehszlovák dandárparancsnokságtól, hogy a románok bevonultak Budapestre, sőt az 5. lovasdandár Constantiu ezredes parancsnoksága alatt átkelt a Dunán. (Budapestre az 5. és 3. lovasdandár, valamint az 1. és 2. vadászadosztály csapatai vonultak be, sőt átmenetileg más csapatok is ott állomásoztak.) Az új kormány és a románok még nem urai a helyzetnek a fővárosban, a burzsoázia és a munkásság egyetértőleg azt kívánják, hogy a csehek (eredetiben is így) szállják meg Budapestet, mert a román hadsereg brutálisan bánik a lakossággal.⁷⁷

⁷²HL TI 50/501.

⁷³Bővebben lásd *Kirschner Béla*: A Tanácsköztársaság kormányzótanácsa lemondásának hatása a frontvonal mentén. Századok 102. 1968. 3–4. 439.

⁷⁴HL TI 50/501.

⁷⁵Uo. 50/508.

⁷⁶Uo. 50/507.

⁷⁷Vojensky historicky ustav Praha (Prágai Katonai Történelmi Levéltár – továbbiakban VHU) 1919-es Mittelhauser-csoport iratai 8. doboz, 6/8. sz. A távirat feladója Stulpa őrmester. (A román

Augusztus 5-én délután dr. Nagyiványi Zoltán hadikövet visszaérkezett Mărdărescu tábornok fegyverszüneti feltételeivel és azon üzenetével, hogy aznap este 22 óráig választ vár. Ha a magyar kormány a feltételeket el nem fogadja, akkor a román főparancsnokság folytatni fogja a hadműveleteket, és katonailag meg fogja szállni az egész országot. Nagyiványi megjelent a minisztertanács aznapi ülésén, referált küldetéséről és azt indítványozta, hogy mivel fegyveres erő már nincs, a kormány teljesítse a román követeléseket, mivel az aláírás árán legalább el lehetne kerülni az ország megszállását. A minisztertanácsi ülésen jelen volt dr. Marschall Pál egyetemi tanár is, mint fegyverszüneti szakértő.⁷⁸ A minisztertanács azonban a román szuronyok árnyékában sem volt hajlandó elfogadni a Mărdărescu-féle fegyverszüneti diktátumot. Azzal az érveléssel, hogy ellentmond az 1918. november 13-án aláírt belgrádi egyezménynek, az antanthoz fellebbezett: az elutasító jegyzéket átadta az időközben Budapestre érkezett Reginald Gorton angol tábornoknak. (Gorton tábornok 1921-ben tagja volt a Burgenland átadását és a soproni népszavazást végrehajtó tábornoki bizottságnak is.) Nagyiványi követ pedig azt az utasítást kapta, hogy a döntést Mărdărescu tábornoknak Törökszentmiklóson adja tudomására. Mărdărescu tábornok az elutasító válasz átvétele után kijelentette: „Mondja meg, követ úr, a kormányának, hogy vonja le ebből a konzekvenciákat, mert én levonom a magamét.” Mire Nagyiványi Zoltán visszatért Budapestre, a Peidl-kormányt egy ellenforradalmi puccs már eltávolította, ezért jelentését az új külügyminiszter, Tánczos Gábor ezredes vette át.⁷⁹

A hadseregparancsnokság megszüntetéséről Haubrich hadügyminiszter augusztus 5-én a következő rendelkezést adta ki:

„A románokkal kötött megállapodás értelmében az ellenségeskedések az egész vonalon beszüntetendők. A hadrakelt sereg részei ezentúl a Hadügyminisztériumnak vannak alárendelve. A Hadseregparancsnokság feloszlik és Budapesten Dísz tér 5. sz. alatt felszámol. Haubrich hadügyminiszter s. k.”⁸⁰

Augusztus 6-án feloszlatták a IV. hadtestparancsnokságot is, az iratokat pedig a Hadügyminisztérium 58. osztályába szállították fel.⁸¹ A dunántúli II. hadtestparancsnokság még egy hétig működött, amikor is Horthy Siófokra érkezve feloszlatta.

A román megszállás hírére augusztus 4-én este 22 órakor Böhm Vilmos bécsi magyar követ a Peidl-kormány és gróf Bethlen István, a szegedi kormány megbízottja a bécsi angol katonai misszió (Cuninghame ezredes) hivatalában találkoztak. Cuninghame ezredes egységes magyar kormányt akart létrehozni, arra hivatkozva, hogy ha magyar területen két kormány működik, a békekonferencia egyiket sem ismerheti el. Cuninghame ezredes azt javasolta, hogy a szegedi kormány két tagja lépjen be a budapesti kormányba. Böhm Vilmos ebbe készséggel belement volna, mivel még így is tíz miniszteri tárca maradt volna az eredeti Peidl-kormány rendelkezésére. Bethlen ehhez nem akart hozzájárulni, ő olyan kormányt javasolt, amelyben a polgárság, parasztság és munkásság egyenlő arányban lett volna képviselve. (Egyik félnek sem volt közömbös, hogy milyen összetételű

királyi hadsereg túlkapásairól naplójában *Ágoston Péter* is említést tesz – ld. Párttörténeti Közlemények 1963. 2. 157–160.)

⁷⁸ Nagyiványi Zoltán Oberschallt ír, azonban HL TI 50/491 sz. alatt őrzött okmány szerint a helyes név Marschall.

⁷⁹ Ld. a 69. jegyzetet.

⁸⁰ HL TI 62/280 1197 (hdm/IV.htp.) – másolta Incze Kálmán.

⁸¹ Uo. 62/281 1199/hdm IV. ht. Aláírta Balassa ezredes.

kormány vezesse az ország ügyeit a nemzetgyűlési választások eldőltségéig.) Végül is Böhm javaslatára abban egyeztek meg, hogy Gorton angol tábornokot felkéri, hogy azonnal utazzon Budapestre, elsősorban a további román atrocitások megakadályozása végett, a szegedi kormány vissza fogja tartani csapatait, hogy a polgárháborút elkerüljék, a tanácskozás egyelőre titokban marad és legkésőbb három napon belül a svájci emigrációból hazakészülő Garami Ernő és egy polgári politikus bevonásával új megállapodás céljából összeülnek. Augusztus 5-én Cuninghame ezredes értesítette Böhmöt, hogy az antant tudomást szerezve a budapesti román túlkapásokról, négy antanttábornokot küldött Budapestre, hogy vegyék át a román csapatok fölötti parancsnokolást, és biztosítsák Budapest nyugalma és élmezését.⁸² Ez a második tárgyalás azonban a Friedrich–Csilléry puccs megtörténte után elmaradt. Erről mind Romanelli alezredesnek, mind pedig a román városparancsnoknak előzetes tudomása volt, amikor a puccs vezetői tervüket közölték velük, azt formailag ellenezték, de egyébként semlegesek maradtak. A délután 17 órakor a Várba rendelt román zászlóaljnak, amely a Szent György téren a miniszterelnökség előtt helyezkedett el, az volt az utasítása, hogy viselkedjen semlegesén, s csak akkor lépjen közbe, ha a fehérterroristák bántalmaznák a kormány tagjait.⁸³

Harrer aznap Holban tábornoknál amiatt interveniált, hogy egyetemi hallgatók román katonák asszisztenciája mellett eltávolították a városházáról, sőt részben le is tartóztatták az előző rezsimben exponált és zsidó tisztviselőket. Holban kijelentette, hogy ezt magyar belügynek tekinti, és az általa már elismert államrendőrség feladata eldönteni, hogy kit kell letartóztatni. Ezt a dodonai kijelentését Peyer Károly belügyminiszter előtt is megismételte. Az ügy megbeszélése végett Peyer és Harrer a rendőrfőkapitányságra ment, amely ekkor már az ellenforradalmárok birtokában volt. Ott mindkettőjüket letartóztatták, és Peyer elé lemondási nyilatkozatot tettek, amelynek aláírását megtagadta.⁸⁴ 19 órakor kezdődött meg a Peidl-kormány utolsó ülése. 20 órakor a puccsisták rendőri karhatalommal érkeztek a miniszterelnökséghez, amely a Sándor-palotát körülfalta, a szolgálattevő őrséget ellenállás nélkül lefegyverezte, majd dr. Csilléry András vezetésével katona- és rendőrtisztek, detektívek és rendőrök tódultak be a minisztertanács üléstermében. Egy másik csoport Schnetzer Ferenc tábornok vezetése alatt a hadügyminisztérium megszállását hajtotta végre, később ő is megjelent a Sándor-palotában. A Peidl-kormány Csilléry felszólítására a fegyveres kényszer hatása alatt leköszönt, azután pedig a következő napra virradó hajnali 3 órakor a lemondatott szociáldemokrata minisztereket román katonai fedezettel szállították lakásaikra.⁸⁵ A puccsba beavatott József főherceg pedig előző évi homo regiusi megbízására hivatkozva kinevezte a Friedrich István-féle ellenforradalmi kormányt.

A románok sikeres Duna–Tisza-közi hadműveleteik eredménye gyanánt szállták meg Budapestet és nem azért, mintha a Friedrich-féle ellenforradalmi csoport behívta volna őket. Diamandi román diplomata maga vallja: „Azért kellett bevonulnunk Budapestre, hogy letörjük a fölébredő magyar sovinizmust, amely ránk nézve zavarokat okozhatott volna.” Úgyszintén cáfolja, hogy ők segítették volna hatalomra az ellenfor-

⁸² Böhm Vilmos bécsi követ jelentései a Peidl-kormányhoz és Ágoston külügyminiszterhez. Párttört. Közl. 1960. 4. 199–204.

⁸³ Kik hívták be a románokat Budapestre 49.

⁸⁴ Harrer 430–431.

⁸⁵ Uo. 157.

radalmi kormányt, ezzel az indoklással: „Mit tudtuk, hogy a Habsburg főherceg (József) a román fronton az osztrák-magyar haderők parancsnoka volt, ismertük házának tradícióit, és sovíniszta érzelmei az antant előtt sem voltak ismeretlenek. Nem volt érdekünk tehát, hogy őt hatalomra segítsük.”⁸⁶ Pusztá feltevés, hogy a Friedrich-féle ellenforradalmi csoport hívta be a románokat Budapestre. Ha Friedrich politikai ellenfeleinek ez az állítása megfelelne a valóságnak, akkor a románok maguk hozták volna nyilvánosságra a kompromittáló adatokat. Ők eleve a román–magyar perszónalunio gondolatával jöttek Budapestre, ami elfogulatlan antantpolitikuskok véleménye szerint a megmaradt magyar területnek Romániába való beolvasztását jelentette volna a román király jogara alatt. Ennek a gondolatnak egyes erdélyi származású politikuskok közt tényleg akadtak hívei, Friedrich viszont ellenezte. Emiatt Friedrich és Mărdărescu között annyira elmérgesedett a viszony, hogy utóbbi szabályosan le is akarta tartóztatni. Ez azért nem sikerült, mert Bandholtz amerikai tábornok antantőrséget rendelt a miniszterelnökség elé.

A román királyi hadsereg eleinte erősen kommunistaellenes magatartást tanúsított, a kommunistákat nagy buzgalommal összeszedték, az általuk különböző helyeken kivégzett emberek száma 647 volt.⁸⁷ Ezek közül Monoron 53 fogoly vöröskatonát megtorlasként lőttek agyon azért, mert amikor az 5. sz. vörös páncélvonatnak sikerült a román bekerítő gyűrűből Budapest felé kitörnie, az elfogását megkísérülő román osztag katonái közül kettőt tűzharcban agyonlőtt.⁸⁸

Augusztus 8-án a románok befejezték a Cegléd–Abony–Kecskemét–Kiskunfélegyháza körletében és Miskolcon körülzárt vörös csapatok lefegyverzését, a budapesti helyőrségről nem is szólva. Fogságba esett az I. hadtestparancsnokság, az 1–5. és 7. hadosztály, összesen 1235 tiszt és 40 000 légénységi állományú katona. Zsákmányoltak 348 különböző űrméretű löveget, 2 db 305 mm-es ágyút, 52 000 puskát, 4316 karabélyt, 579 revolvert, 190 géppuskát, sok ezer kardot és törst, valamint nagy mennyiségű különböző hadianyagot, közte 87 repülőgépet.⁸⁹ Schnetzer tábornok, a Friedrich-kormány hadügyminiszterének hivatalbalépése után a magyar hadügyminisztérium majdnem összes telefonjait, sőt a Hughes-távírógépeket is leszerelték, utóbbiakat azonban másnap az angol

⁸⁶ „Kik hívták be a románokat... 86. l. A Csilléry által említett „Dicsőséges lapok Tiszától Budapestig” c. mű pontos bibliográfiai adatai: Pagine de glorie dela Tisa la Budapesta. Cu colaborarea d-lor: N. Iorga, Gen. Mărdărescu, C. Diamandi, Octavian Goga etc. Cuprinzând: O expunere a luptelor cu Ungurii, hărți, vederi, proclamații, documente. Bucuresti 1920, 48 l.

⁸⁷ Ezek közül a Tanácsköztársaság idejében 590. Legtöbb Jász–Nagykun–Szolnok megyében: 200, Hódmezővásárhelyen 66 (ebből 56 géppuskával), Mesterszálláson 32 stb. (Rumänien und der Bolschewismus in Ungarn. Bp., 1943, 31.)

⁸⁸ Cegléd (szerk. Kolofont József. Magyar Városok Monográfiája, Bp. 1931), 384. l. Idézett forrás szerint ezt a tömegkivégzést egy román tábornok rendelte el, akinek a nevét nem közli. A kivégző osztag elé 54 vörös katonát állítottak, egyet azonban nem ért halálos lövés, éjjel pedig magához térve sikerült elmenekülnie. Az exhumálás alkalmával 53 halottat találtak, közülük 15 személyazonosságát sikerült megállapítani. Koréh E. viszont csak 32 kivégzettől tud, akik szerinte mind erdélyi magyar és székely katonák voltak, köztük két tiszt, akiknek a nevét is közli. Egy életben maradt és megmenekült emberről ő is tud. A kivégzést Koréh tudomása szerint nem román tábornok, hanem őrnagy rendelte el. (Lásd Erdélyért II. Bp. é. n., 185. l.)

⁸⁹ Mărdărescu 160–162. l. A szerző által említett golyószórókat (mitralliere) értelem szerint géppuskának kell fordítani. A 6. hadosztályt tévesen sorolja föl a Duna–Tisza-közben elfogott alakulatok közt – ez eljutott Budapestre – nyilvánvalóan a 7. hadosztály helyett említi.

katonai misszió parancsára visszaadták. Maga a román hadsereg – Breit véleménye szerint – a zsákmányolásoktól függetlenül, jól fegyelmezett hadsereg benyomását keltette, egy-
ségek és egyéni korrekciók, békésen és csendesén viselkedtek. Magánosok vagyona nem szenvedett túl nagy kárt, de egyszerű román katonák nagy érdeklődést tanúsítottak órák és ékszerek iránt. Azonban ezek eltulajdonításával kapcsolatos kihágások és erőszakosságok nem lépték túl azt a határt, amely minden katonai megszállással feltétlenül járni szokott. Gyilkosság, rablás, fosztogatás csak elenyészően csekély számban fordultak elő. De azt is hozzáteszi, hogy „a román csapatok állítólagos biztonságunkat és védelmünket célzó itt-tartózkodása és az alatt tisztán csak saját érdekeit szem előtt tartó munkája kelleténél jóval hosszabb ideig tartott”. Ezért minden „igaz magyar lélek” örült, amikor elvonultak.⁹⁰

⁹⁰ Breit, VI. kötet kézírata, 47–49. l.

JOHN KOMLÓS

A Védegylet

Egy korábbi dolgozatomban arra a következtetésre jutottam, hogy Ausztria és Magyarország 1850-ben létrehozott vámuniója a Monarchia mindkét felében kismértékben, körülbelül 2%-kal növelte a nemzeti jövedelmet.¹ Megmaradt a probléma, hogy vajon egy jövedelem-maximalizálás rövid távon vezethetett volna-e kisebb jövedelemhez a távolabbi jövőben, mint ami elérhető lehetett volna? Közlebből, vajon megtérült volna-e hosszabb távon a magyar ipar hatékony támogatása? E kérdésre a válasz, ha egyáltalán létezik, nagymértékben függ a magyar textiltermelők kínálati görbéjének természetétől. Ha e kínálati görbe a világszint közelében nagyfokú rugalmasságot mutatna, akkor a textilipari majdnem-autarchia kívánt célja rövid idő alatt, viszonylag könnyen elérhető lett volna. Rugalmatlan kínálati görbe esetén az a valószínű, hogy a támogatásnak sokkal nagyobbak kell lennie, és hosszabb időnek kell eltelnie, míg az eredeti beruházás kamatos kamatjának megtérülése megkezdődik.

A történelem nem teszi lehetővé számunkra, hogy ellenőrzött kísérleteket végezzünk, s ezért nehezen állapítható meg az a sebesség, amellyel Magyarország egy textiltermelő szektort hozhatott volna létre. Volt azonban egy epizód a tizenkilencedik század közepén, amely ha csak közvetetten is, kapcsolódik ehhez a kérdéshez. A Honi Iparvédegylet (röviden Védegylet) megkísérelte a magyar gyárosoknak pszichikai eszközökkel való támogatását, mivel a mozgalmat vezető hazafiak számára minden más módszer kizárt volt. Természetesen a propaganda, az úgynevezett pszichikai jövedelem, nem túl jó helyettesítője a pénzbeli eszközöknek, azonban jobb példa hiányában, a Védegylet legalább történelmi bizonyíték arra a gyakran kimondatlan feltételezésre, hogy a magyar gyáripár kínálati görbéje a valóságban rugalmatlan volt.

1844. október 6-án alakították meg a Védegyletet Batthyányi Kázmér, Teleki László és Kossuth Lajos vezetésével. A szervezet tagjai becsületükre ígérték (s ennek akkoriban sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint manapság), hogy legalább hat évig az ipari termékek, mindenekelőtt textiláruk iránti szükségleteiket a lehetséges mértékig itthoni termékekkel fogják kielégíteni.² A szervezet az első évben gyorsan fejlődött, 138 fiókot szerveztek, a második évben azonban csak 8 újabb filiálé szervezésére került sor,³ és 1848 elejére a Védegylet már nem létezett.⁴

Meg kell jegyeznünk, hogy a Védegylet egy olyan évben alakult, mikor a magyar nemzeti jövedelemnek magasnak kellett lennie. A gabona ára 1844-ben volt a legalacsonyabb az egész 1840-es években belül, ami az 1843-as év jó termését sejteti. A termék iránti rugalmas osztrák kereslet révén (ld. az első ábrát) a nagyobb termés magasabb nemzeti jövedelmet biztosított az előző évekhez képest, az alacsonyabb gabonaárak ellenére. A magyar gabonaexport 1844-ben volt a legnagyobb az 1840-es évek során s meghaladta az 1838-as rekordot, amikor a gabonaárak szintén alacsonyak voltak. (Az 1844-es gabonaexport 23%-kal haladta meg az 1843-as szintet.) A magyar fogyasztók ebből a váratlan jövedelemből valószínűleg igen keveset tettek félre vagy ruháztak be.⁵ Ehelyett fogyasztási cikkeket vásárol-

¹ *Komlos, John: The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century. Kiadatlan doktori disszertáció, University of Chicago, 1978. 31–32.*

² *Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. Pest, 1868. III. 7.*

³ Uo. 122.

⁴ *Pach Zsigmond Pál: Magyar gazdaságtörténet 1848-ig. Bp., 1967. Tankönyvkiadó 329.*

⁵ Annak ellenére, hogy a Pest–Vác vasútvonal építése ebben az évben kezdődött.

tak, elsősorban ausztriai textilárakat; a Magyarországra irányuló ausztriai textillexport 1844-ben 20%-kal haladta meg az 1843-as szintet.

A textilimport óriási növekedése kétségtelenül ösztönzően hatott a Védegylet megalakítására. A kérdés az, hogy vajon az 1845-ben a textilimport 5%-os visszaesése 1844-hez képest (amely még mindig 15%-os növekedést jelent 1843-hoz viszonyítva) tulajdonítható-e a fenti szervezet tevékenységének. Másként fogalmazva: ausztriai textilárakat propagandaeszközökkel megadóztatva, képesek voltak-e a magyar termelők a hazai piac nagyobb részének meghódítására?

A fenti kérdés megválaszolásához meg kell jegyeznünk, hogy az ausztriai gyáripari termékek magyarországi importjának 1831 és 1843 közötti trendjének 1844-re extrapolált értéke 30,3 millió forint. Mivel az import ténylegesen körülbelül 36 millió forint volt, így 5,7 millióval, vagyis 19%-kal haladta meg a várt trendet. Ez bizonyítja, hogy 1844 rendkívüli év volt, mely az 1840-es évek második fele magyar textilimportjának értékelésekor nyilván nem tekinthető reprezentatívnak. Ugyanezért a textilimport 1845-ben bekövetkezett 5%-os csökkenésének magyarázata érdekében sem szükséges a Védegylet működéséhez fordulnunk. Az 1845-ös visszaesés feltehetően inkább az előző év rekord behozatalának köszönhető, mely kiskereskedelmi szinten jelentős készletek felhalmozódásához vezethetett. Bizonyos, hogy nem egy kereskedő 1845-ben is késleltette a készletek újrafeltöltését, nem ismervén eléggé a külföldi textíliák iránti kereslet természetét. Ez azt sugallja, hogy a textilárak beáramlása nem volt egyenletes, és ebből következően az 1845-ös visszaesést 1846-ban nagy emelkedés követte. E feltételezésünket alátámasztja, hogy a pamut, gyapjú és selyem textilárak, melyeknek importja 1845-ben visszaesett 1844-hez képest, 1846-ban újra nagyobb mennyiségben jöttek be, míg csak a len- és kenderárak behozatala – azután, hogy 1845-ben nőtt – csökkent 1846-ban. Így azok a textilárak, melyeknek készleteit 1845-ben kimerítették, jelentős importnövekedést mutatnak 1846-ban, míg azok behozatala, melyek készletei nem merültek ki 1845-ben, 1846-ban csökkenést mutat.

Megerősíti a fentieket az a tény, hogy 1844–45 téli hónapjai szokatlanul hidegek voltak. Március közepén a Duna még mindig be volt fagyva, és ebből következően azt várták, hogy a pesti József-napi vásár sikertelen lesz.⁶ Mikor a vásár megnyílt, valóban mind eladóból, mind vásárlóból kevés volt. Egyedül a gyapjúnak volt jó kereslete, de kicsiny volt a felhozatal a járhatatlan utak miatt,⁷ és így időlegesen nőtt a gyapjú ára. Mindenfelé panaszkodtak, ipari és mezőgazdasági termékek tekintetében egyaránt.⁸ Így a kortársak nagy szerepet tulajdonítottak az időjárási körülményeknek az 1845-ös tavasz rossz üzleti viszonyaiban.

Azonban a gyáripari import továbbra is a trend fölött maradt, nemcsak 1845-ben, hanem 1846-ban is, mikor a textilimport minden korábbi rekordot meghaladott.⁹ Először 1847 első felében került a textilimport a trend alá.

Az ipari import tényleges értékének eltérése az 1831–44-es trend értékeitől:

1844	– 4,3
1845	– 1,3
1846	– 4,3
1847	– 0,6
1850	– 5,5

Az import 1847-ben bekövetkezett visszaesése nem igényel olyan bonyolult magyarázatot, mint az 1845-ösé. (Az 1847-es üzleti vagy költségvetési év az 1846. nov. 1–1847. okt. 31. közötti időszakot foglalta magában.) 1845-höz viszonyítva a mezőgazdasági termények ára rendkívül magas volt. A búza ára 141%-kal, a rozsé 155%-kal a burgonyáé 89%-kal, a zabé 73%-kal nőtt.¹⁰ (Ld. 2. ábra.) A vásárlók, főleg a városi lakosok, így jövedelmüknek nagyobb részét költötték élelmiszerre, és így kevésbé megelégedő, hogy a gyáripari import a trend alatt volt 1847-ben.

⁶ Journal der österreichischen Lloyd. 1845. március 13.

⁷ Uo. 1845. március 18.

⁸ Uo. 1845. március 22.

⁹ Mivel az 1840-es évek textilárak folyóárait nem ismerjük, végig azzal a feltételezéssel dolgoztunk, hogy állandóak voltak. Így nyilvánvalóan egy lényeges magyarázó változó hiányzik.

¹⁰ Statistische Tabellen zur Währungsfrage der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, K. K. Finanz-Ministerium Wien: Hof u. Staatsdruckerei, 1892. 378–387.

**Magyar behozatal Ausztriából ezer forintokban
1840-es árak**

	Kész textilárúk*				Első tábla
	1843	1844	1845	1846	1847
Pamut	17 176	21 272	19 989	22 290	19 512
Len és kender	3 704	4 241	4 555	4 377	4 008
Gyapjúk	6 675	8 088	7 317	7 822	7 379
Selyem	2 378	2 366	2 265	2 267	2 845
Összesen	29 933	35 967	34 126	37 156	33 744

	Textil nyersanyagok				Második tábla
	1843	1844	1845	1846	1847
Len és kender	178	216	156	163	135
Gyapjú	339	570	421	404	424
Selyem	464	550	637	653	536
Fonál	2 913	3 311	3 342	3 551	2 243
Összesen	3 894	4 547	4 557	4 771	3 338

	Összes ipari termék				Harmadik tábla
	1843	1844	1845	1846	1847
Textil nélkül	6 379	7 259	6 117	9 696	10 139
Textillel együtt	36 312	43 224	42 047	46 852	43 883

Forrás: *Ausweise über den Handel Österreich . . .*

**Ausztriába irányuló magyar kivitel ezer forintokban
1840-es árak**

	Textil nyersanyag				Negyedik tábla
	1843	1844	1845	1846	1847
Len és kender	352	544	539	496	422
Gyapjú	18 794	20 891	17 156	17 145	16 744
Selyem	612	410	444	416	525
Fonal	112	121	122	120	73
Összesen	19 870	21 966	18 261	18 177	17 764

Kész textilárúk

	1843	1844	1845	1846	1847
	417	371	352	385	360

*Megjegyezzük, hogy azok a számok, amelyeket Tolnai (167) a *Tafeln zur Statistik. . .* alapján idéz, félrevezetőek.

Valójában inkább azt kellene megmagyarázni, hogy a nagymértékű élelmiszerár-növekedés mellett miért nem csökkent a textilimport jobban 1844-et követően. A válasz az, hogy 1845-tel kezdődően (egészen 1849-ig) a magyar gabonaexport iránti kereslet eltolódott (ld. az első ábra) és rugalmatlanná vált. Így a magasabb gabonaárak bizonyos fokig a gabonatermelők magasabb jövedelmét jelentették, és magasabb külkereskedelmi bevételt. Az utóbbit nagymértékben ellensúlyozta, hogy a magyar gyapjúexport mind mennyiségben, mind árban visszaesett, olyannyira, hogy Magyarország folyó árakon való exportja nem növekedett 1847-ben. Továbbá a bérből élők, akik függtek a piactól, alacsonyabb reáljövedelmük révén nem akartak vagy inkább nem tudtak olyan, a szűkebben vett létfenntartási cikkek körén kívül eső termékekre költeni, mint a textiliák. A mezőgazdasági termelők magasabb és a mezőgazdasági termékek fogyasztóinak alacsonyabb jövedelme együttesen az ipari szektor vásárlóerejének némi csökkenését eredményezték, elsősorban az ausztriai textiliák behozatala vonatkozásában.

Az előzőekben azt állítottuk, hogy a Védegyelet képtelen volt megakadályozni a külföldi textilárúknak Magyarországra áramlását. A továbbiakban azt is ki lehet mutatni, hogy a magyarországi textil nyersanyag és félkészáru (fonal) import esetében is ugyanez játszódott le. Ahogyan a második táblázat mutatja, a nyersanyag- és fonalimport, ugyanúgy, mint a textilipari készáru import, magas volt 1844-ben és 1846-ban, és alacsony 1847-ben. A kettő csak annyiban tért el egymástól, hogy a nyersanyagimportban kis növekedéssel találkozhatunk 1845-ben, amely azonban túlzottan alacsony volt ahhoz, hogy a magyar kész textilárú iránti általános kereslet növekedését mutathatná.

Nyitva maradt egy kérdés. 1845-tel kezdődően a magyar gyapjúexport csökkenni kezd. Az 1843–44-es átlagos szinttől 14%-kal marad el 1845-ben, és a visszaesés folytatódott! Vajon ezt a magyar belső feldolgozás növekedése vagy a juhok számának csökkenése okozta? A kortárs megfigyelők rámutattak, hogy a juhállomány csökkenni kezdett „1845 körül”,¹¹ mikor a jó minőségű gyapjú ára csökkenni kezdett.

Feltételezhetünk ennek ellenére egy olyan helyzetet, mikor a gyapjú exportja nagyobb ütemben csökken, mint a termelés, amely esetben növekedett az országban visszamaradt és feldolgozott gyapjú mennyisége 1845, 1846 és 1847-ben. De ez valószínűtlen. Sokkal inkább az ellenkezője tűnik hihetőnek, mivel azon szerszámok importja, amelyeket a gyapjú kikészítéséhez vagy feldolgozásához használnak, mint például tűk, szövésékek, kártolófésűk, lefelé irányuló trendet mutat az 1840-es években. Gyakorlatilag a fenti cikkek Ausztriából való importjának 1839–1844 közötti átlagos 58 000 forintjáról, az 1845–47-es átlag 48 000 forintra, vagy 17%-kal esett vissza, ami szintén a ruházati termékek termelésének lefelé mutató trendjére vonatkozó tételt támogatja. További érvként felhozhatjuk, hogy a kedvezőtlen időjárási körülmények negatív hatást gyakoroltak a gyapjúhozamra, legalábbis 1847-ben. És valóban, 1847-ben a gyapjúníró ollók importja 35%-kal alacsonyabb az 1841–46-os átlagnál.

¹¹ *Galgóczy Károly*: Magyarország, a Szerb-Vajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája. Pest, 1855. 341. Csökkenő kereslet volt a finom gyapjúra, ami azt jelenti, hogy a merinójuhok száma visszaesett. Az 1848–49-es forradalom tovább csökkentette a nyájak számát. *Jahres Bericht der Pest–Ofner Handels- Und Gewerbekammer*. Pest: Landerer und Heckenast, 1852. 36–37. Azt, hogy a juhállomány csökkenése már az 1840-es években megindult a finom gyapjú relatív árának csökkenése következtében, hangsúlyozza: *Beiträge zur Geschichte der Preise ungarischer Landesproducte im neunzehnten Jahrhundert nach den notirungen des Pester Markets*. Budapest, Selbstverlag der budapester Handels- und Gewerbekammer, 1873. LXV. Ez azt mutatja (LXVII), hogy az átlagos minőségű gyapjú ára a legfinomabb gyapjú 42%-áról (1833–42-es átlag) 66,5%-ra nőtt 1872-re. A kereslet változását a magasabb szintű technológiának lehet tulajdonítani, amely lehetővé tette, hogy gyengébb minőségű gyapjúból jobb minőségű szövetet állítsanak elő, melyben Ausztriának volt komparatív előnye. *Nagy István*: A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában. Budapest, A szerző kiadása, 1944. 136–137. A Gazdasági Lapok 1852. július 4-i számában hangsúlyozza a juhok számának csökkenésében beállott forradalmat (642), míg az *Allgemeine Land- und Forstwirtschaftliche Zeitung* 1858. 588. szintén rámutat az ausztriai juhállomány nem kevesebb mint 30%-os csökkenésére, *Körözmics László, Benkő Dániel, Morocz István*: Mezei Gazdaság Könyve, Pest, Herz János kiadása, 1855–57. IV. köt. 157. A gyapjútermelés csökkenésének fenti okai mellett megemlíti az egy juhra jutó gyapjümennyiség visszaesését, mely a helytelen tenyésztés következménye.

Így valószínű, hogy a kéziipari szövés Magyarországon már a negyvenes években hanyatló szakaszba került, s visszaesése nem csupán az 1850-es években kezdődött.¹² A közös vámterület létrehozása kétségtelenül felgyorsította ezt a folyamatot, de semmiképpen sem ez volt a vízvázlat. Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy az 1850-es években Bécs és környéke textiliparát is erősen sújtotta a Csehországgal való versenyezés,¹³ de ez a folyamat is már az 1840-es években kezdetét vette!¹⁴ Így nem egyedül Magyarországon tapasztalható a textiltermelés visszaesése a cseh-morva vidékkel való verseny következtében.

Összefoglalva, az összes rendelkezésünkre álló bizonyíték azt a következtetést támogatja, hogy a textilipar Magyarországon nem profitált sokat azokból a rövid távú pszichikai előnyökből, amelyeket a Védegylet nyújtott. Természetesen példánk nem a legjobb a magyar textiltermék-kínálat természetének bemutatására, s még ennyire se lenne jó, ha egyes történészek nem használták volna fel a mozgalmat vagy annak bizonyítására, hogy Magyarország képes volt textiliparának kiterjesztésére, vagy annak bemutatására, hogy az osztrák termelők körében pánik keletkezett, mikor értesültek a Védegylet megalakításáról. Az utóbbi álláspont nagymértékben Rudolph Sieghart 1915-ben megjelent munkájában nyert kifejtést, amely azt az impressziót keltette, hogy az osztrák gyárosokat komoly veszteség érte 1845 elején a magyar fogyasztók bojkottja következtében.

Sieghart brnói és bécsi hivatalnokoknak a Hofkammerhez intézett jelentései alapján állítja, hogy általános depresszió volt a textiliparban. Iratmagyarázata szerint a brnói vásáron a szokásos üzleti tevékenységnek csak a felével lehetett találkozni, és a kiegyenlített tartozások miatt Jihláván (Morvaországban) és Opaván (Sziléziában) a termelők ezrei mentek tönkre. Ráadásul Magyarországon az osztrák üzletemberekkel durván bántak el, s így, fel sem tudták ajánlani áruikat eladásra.¹⁵ Tény, hogy Sieghart nem pontosan olvasta az aktákat, mivel a jelentések csak azt jegyezték meg, hogy a brnói vásár „feltételezhetően” a gypjúáruból szokásos üzleti tevékenységének csak felét „folytatta”, és „kisparosok ezrei néztek szomorú jövő elé” annak köszönhetően, hogy a nagykereskedők nem hoztak magukkal elegendő gypjút Pestről. Végül néhány osztrák kereskedővel néhány magyarországi „kis városkában” bántak rosszul.

A fenti értelmezési különbségek lényegesek. A jelentések egyáltalán nem bizonyosak a brnói üzleti tevékenység méreteiről, a szövők ezrei még nem mentek tönkre, de közel álltak ahhoz; és az osztrákokkal való durva bánásmódot néhány kis vásárról jelentették, és nem Pestről, a magyarországi központi piacról, ahol ennek sokkal nagyobb jelentősége lett volna.

De nem is ez a leglényegesebb probléma Sieghart elemzésében. Ábrázolásának egyoldalúsága alapvetően abból a tényből következik, hogy úgy ábrázolja 1845 tavaszának piaci problémáit, melyek pánikot okoztak az ausztriai és morvaországi termelőknek, hogy nem veszi figyelembe a jelentések összetettségét.

Nem említi, hogy az első jelentés, amely a Hofkammerba érkezik, és Bécsből 1845 február 2-ről datálódik, azt állítja, hogy a bécsi gyárosok és kereskedők közömbösen vették tudomásul a Védegylet alakítását. A rendőfőnöktől származó jelentés továbblép ezen, megemlítve, hogy noha a Pozsonyból, Budáról, Sopronból és Kassáról visszatérő üzletemberek szót ejtettek bizonyos feléjük megnyilvánuló antipátiáról, az üzlet viszont semmiféle fennakadást nem szenvedett. A Bécsbe érkező magyarok továbbra is vásároltak, a rendelések továbbra is befutottak, bár kétségtelenül bizonyos előnytelen nehézségekről és a munkáslétszám csökkentésének szükségességéről. Voltak panaszok a selyem-, gypjú- és más kereskedők részéről is, ezek azonban nem voltak általánosak. Nem egy elégedett

¹² Tolnai György: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840–49.) Budapest, 1964. 212.

¹³ Amtlicher Bericht über die Allerhöchst anbefohlene Special-Enquete in Wien bezüglich der einheimischen Webe- und Eisenwarenfabrikation, Wien, Leopold Sommer kiadása, 1859. 31–32.

¹⁴ „Jahresbericht der Handelskammer zu Wien über den Zustand den Gang der Industrie und des Handels im Jahre 1849.” Mitteilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel so wie aus den Gebiete der Statistik überhaupt nach Berichten an das K. K. Handels-Ministerium. Wien, 1850. I. köt. 177.

¹⁵ Rudolph Sieghart: Zolltrennung und Zolleinheit, Wien: Mänzsche K.u.k. Hofverlags, 1915. 143–144.

üzletember hangoztatta ama meggyőződését, hogy a debreceni vásár (1845 január) éppoly sikeres lett volna, mint az előző évi, ha a rossz idő nem szól közbe. A jelentés azzal a kijelentéssel zárult, hogy nem biztos, hogy ez lesz az utolsó szó a kérdésről, mivel a Védegyletnek az ausztriai iparra gyakorolt hatását a továbbiakban is figyelemmel kell kísérni. Azonban a rendőrfőnök legfontosabb megjegyzése kimaradt a későbbi irodalomból; mely szerint, végül is „egy sor olyan más körülmény is létezik, melyek negative befolyásolhatják néhány vállalkozás eladási lehetőségeit”.¹⁶

Morvaországból Ugarte gróf jelentése ugyanilyen ambivalens. Ezek szerint a kereskedőknek különféle, sokszor egymásnak ellentmondó véleménye van. Brnóban az üzleti tevékenység, úgy tűnt, visszaesett, de ezt ideiglenesnek hitték, mivel Magyarország nem rendelkezik gyárakkal, és nem tartották valószínűnek, hogy az osztrákok nagyszámú vállalkozásokat kezdenek ott a rendezetlen üzleti jog és a hitelhiány miatt. Kétségtelen, hogy néhány gyáros áttelepült, s ha a szituáció továbbra is ilyen marad, valószínűleg mások is Magyarországra telepednek. Ilyen körülmények között egyáltalán nem vártak Brnóban magyarországi vásárlókat, és így jelentős meglepetést keltett, hogy néhány zsidó kereskedő megjelent, megmagyarázva, hogy csak kisebb vásárlásokat eszközölnek, a tavaszi kereslet kielégítésére, hogy kipróbálhassák a legközelebbi pesti vásárt. Ugarte gróf a továbbiakban összevetette a jihlavai gyapjúfeldolgozók problémáit és néhány pamutgyár feltételezett prágai bezárását az olomouci termelők helyzetével, akiket, úgy tűnik, nem érintett a probléma, „vagy Opava környéke termelőinek helyzetével, akiket inkább az áralakulás okozott gondot, mint áruik kelendősége a pesti és a nagyszombati vásáron”.¹⁷

A gróf következő jelentése lényegében ugyanolyan zavaros, mint a korábbi. A pesti vásárt rossznak jelentették, az általános minőségű árukra nem volt kereslet, csak a jobbminőségű morvaországi árukat lehetett kis mértékben eladni. A rossz időjárás és a szállítási nehézségek szerepet játszhattak a forgalom visszaesésében, bár, mint a gróf megjegyezte, néhány kelmekereskedőnek sikerült összes magával vitt áruját eladni a József-napi pesti vásár vége felé részben a régi, részben olcsóbb árakon. Az opavai és olomouci takácsok lenáruikkal láthatóan jó üzleteket csináltak.¹⁸

Lényegében tehát a kortársak rámutattak az ausztriai morvaországi és csehországi textilipar problémáira az 1845-ös év első hónapjaiban, de semmi nyoma nincs olyan benyomásnak, mintha az egyenes, vagy általános oksági kapcsolatban állt volna a védegyleti mozgalommal. Inkább az időjárás befolyása és a magyar gyapjúkínálat alacsony volta játszott e téren szerepet. Azonkívül helyesen utaltak arra, hogy további vizsgálatok szükségesek, hogy megbízhatóbban megmagyarázhassák a szóban forgó probléma összetevőit.

Végül, amint Sieghart említi, az osztrák politikusok jelentéktelennek tartották a mozgalmat, amit jól mutat, hogy a Hofkammer elnöke Kübeck, Ferdinánd császárnak azt javasolta, semmiféle akciót ne indítsanak a Védegylet ellen.¹⁹

A fenti tényeket azért sorakoztattuk fel, hogy megmutassuk: azon kis előnyök, melyeket a magyar iparosok számára a Védegylet propagandája hozott, elégtelenek voltak ahhoz, hogy a versenyt a hazai termelők számára alapjaiban kedvezővé tegyék. (Mellékesen megjegyzendő, hogy a propaganda nyújtotta „védelem” mellett a Magyarországra irányuló osztrák textilimportra kivetett 2–3%-os vám s a magyar iparosok szállítási költségeinek előnyei is hozzá járultak.) Az, hogy a Védegylet propagandája elégtelennek bizonyult az osztrák textilárak beáramlásának akadályozására, egyáltalán nem meglepő. Azért kell csupán hangsúlyoznunk, mivel Sieghart és később Tolnai György²⁰ azt állították, hogy a mozgalomnak lényeges hatása volt az ipari termelés szintjére.

Különösen az utóbbi hangoztatta, hogy a textilimport csökkenése 1845-ben, 1847-ben és 1848-ban arra a következtetésre kell hogy vezessen, hogy a Védegylet tényleg sikeresen akadályozta az ausztriai textilárak beáramlását, és ösztönzően hatott a magyar gyárosokra. Után a fejletlen ipart tönkretették az Ausztria és Magyarország közötti vámhatár 1850-es eltörlése után, s ezáltal megaka-

¹⁶ A Pénzügyminisztérium levéltára. Bécs, 2737/P.P. ex. 1845.

¹⁷ Annak ellenére, hogy bizonyos rendelkezéseket lemondtak. Ugarte gróf Kübecknek. Brno, 1845. március 11. uo. 2074/P. P. ex. 1845.

¹⁸ Ugarte gróf a Hofkammer presidiumának. Brno. 1845. június 17. uo.

¹⁹ Uo. 4175/P. P. ex. 1845.

²⁰ Tolnai: i. m. 212.

dályozták Magyarországot abban, hogy saját textilszektorát kiépíthesse. Tolnai szerint e textilszektor lényegi komponense lehetett volna a belföldi tőke felhalmozásának, és gazdasági, azaz ipari növekedéséhez vezethetett volna. Röviden, Tolnai a magyarországi textilszektort olyannak tekinti, amely potenciálisan eljátszhatta volna ugyanazt a szerepet, mint Angliában, és a Védegylet „sikereit” e nézete támogatására hangsúlyozza. Tolnait az vezette helytelen eredményre, hogy nem vette figyelembe azokat a gazdasági okokat, amelyek a textilbehozatal 1845, 1847, 1848-as visszaesését okozták.²¹

Ha Tolnainak és Sieghartnak igaza volna, akkor meggyőzően érvelhetnének a mellett, hogy a textilipart Magyarországon olcsón létre lehetett volna hozni. Másképpen fogalmazva, rövid ideig tartó alacsony védővámmal Magyarország *képes lett volna* egy jövedelmező textilipar kiépítésére. Az, hogy a Védegylet sikertelen volt, egyben mutatja, hogy a meglevő komparatív hátrányokkal indulva túl költséges lett volna Magyarország számára egy textilipar kiépítése a 19. század közepén, és legalábbis azt teszi plauzibilissé, hogy a magyarországi textilipari kínálat görbéje rugalmatlan volt. Ebből az következik, hogy a protekcionizmus hiánya úgy a hosszú, mint a rövid távon sokkal inkább segítette, mint akadályozta a magyarországi gazdasági növekedést.

²¹ Tolnai akkor is téved, mikor azt állítja (i. m.), hogy „a liberális nemességnek ez időszakban fő terménye a gyapjú volt; érdeke volt tehát egy hazai gyapjufeldolgozó ipar létrejötte, amely biztosítja számára a nyersanyagnak az Ausztriában fizetettnél magasabb árát” (9). Teljesen valószínűtlen, hogy a hazai ipar magasabb áron tudta volna megvenni a gyapjút, mint a külföldi iparosok, mivel kiviteli adó Ausztriába nem volt gyapjúra (illetve csak 0,3%), és az árkülönbség Bécs–Pest vagy Brno–Pest között csakis a szállítási ár lehetett. Ez a díj csekély volt, illetve legtöbbször semmi sem volt, mert a Morvaországból jött textilt kereskedők általában visszafelé vitték magukkal a gyapjút ahelyett, hogy üres szekérrel tértek volna vissza.

DOMONKOS LÁSZLÓ

A felvilágosodás és a felsőoktatás a korai Amerikában

Amerika szellemi életére erős hatást gyakoroltak az európai kulturális áramlatok, így a két földrészt elválasztó 3000 mérföldes távolság nem állított gátat az eszmék terjedése elé. Igaz ugyanakkor az is, hogy a 18. századi Amerika csupán Európa egyik kulturális tartományának számított, és természetesen – a származásbeli és nyelvi kötelékek miatt – legszorosabban Angliához kapcsolódott. Ismeretes, hogy az angolok némi lenézéssel tekintettek még a szomszédos skótokra is, nem nehéz ezek után elképzelnünk, hogyan vélekedtek az Atlanti-óceán partjaitól az észak-amerikai hegyekig és erdőkig terjedő keskeny földszeleten gyökeret vert telepesekről.¹

A korai kolonialis társadalmat az erős szektarianizmus és a szekularizációval szembeni gyakran ellenséges magatartás jellemezte, ennek ellenére a telepések többsége azért jött Új-Angliába és a középső gyarmatokra, hogy vallási szabadságot leljen magának. Amerikába érkezve olyan világot találtak, ahol az élet nehéz és veszélyes volt, és amelyet az emberi kéznek kellett egyszerűen csak az életbenmaradás biztosítására is megszelídítenie. Az első telepések messze kerültek a szellemi központoktól, az európai eszmék ide való eljuttatása hosszú ideig tartott. De mégis eljutottak!

A gyarmatok gyarapodtak, a bevándorlás és a népszaporulat növelte a népességet. A 18. században a társadalom hagyományos teokratikus felépítménye meglazult, és ez a vallási, valamint a szellemi tolerancia megnövekedésének a lehetőségét hozta magával. Terjedt a kis- és a nagykereskedelem, megmutatkoztak a városiasodás első jelei.² Bár Amerika még mindig csak Európa kulturális peremvidékének számított, a gyarmaton élőknek a tájékozottsága az öreg kontinens szellemi folyamatairól érezhetőbbé vált. A könyveken, az újságokon és a személyes kapcsolatokon keresztül tanúivá lettek az Európában folyó szellemi csatározásoknak. Keresve sem találhatnánk nyilvánvalóbb tényrt az amerikai szabadságharcot megelőző időszak szellemi provincializmusára, mint hogy a felvilágosodás alakulásának csupán *tanúi* voltak, és sohasem játszottak cselekvő szerepet az alakításában.³ Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy a felvilágosodás kétségtelenül számos területen – nem is kis mértékben – befolyásolta az amerikai fejlődést.

A felvilágosodás Amerikában – csakúgy, mint Európában – lépésről lépésre tört utat magának, és különböző forrásokból táplálkozott. Az első szakasz, amely az Újvilágot a 18. század elején érte el, alapjában brit eredetű volt, és csendes mederben folydogált. A század közepétől ugyan már a szekptikus francia felvilágosodás tört előre, de erős hatása van az utilitáriánus skót felvilágosodás eszméinek is, különösen a tudomány és a teológia területén. A 18. század utolsó és a 19. század első évtizedét magába foglaló utolsó szakaszban a francia forradalommal együttérző radikálisabb eszmék térhódításának, de a forradalom kegyetlenebbé válásával a tőlük való elfordulásnak és elutasításuknak

¹ John Clive–Bernard Bailyn: England's Cultural Provinces: Scotland and America. The William and Mary Quarterly, 11 (1954), 200–213. Ld. még: D. H. Meyer: The Uniqueness of the American Enlightenment. American Quarterly, 28 (1976), 172.

² A 18. századi amerikai társadalmi viszonyok általános leírását lásd: Richard Hofstadter: America at 1750: A Social Portrait. New York, 1971. 131–179.

³ Meyer: i. m. 173.

is tanúi lehetünk. Végül is egyensúlyba került a felvilágosult optimizmus az új nemzet még mindig mélyen szektáriánus erkölcsével és vallási értékrendjével.⁴

Az amerikai felvilágosodást kutatók legtöbbször a figyelmét a felvilágosodás gondolatvilágának az 1776-os amerikai forradalomra gyakorolt hatása kötötte le.⁵

Tény az, hogy az amerikai felvilágosodás ugyanakkor messze túlnyúlik a politikai gondolkodás keretein, időben pedig a forradalmi háborút megelőző és követő néhány évet jelenti. A felvilágosodásnak tagadhatatlanul voltak hirdetői az Újvilágban, és érdemes megjegyeznünk, hogy kiemelkedő szónokai egyben a 18. századi amerikai élet legismertebb alakjai voltak. Bizonyos amerikai történészkörökben ma még vitatott kérdés, hogy a felvilágosodás politikai gondolatainak különböző terjesztői mennyiben hatottak az újonnan megalkotott Egyesült Államokra, az azonban biztos, hogy az ekkor függetlenné vált korábbi brit gyarmatok új politikai modellt jelentettek a világ számára. Amerikát az egyetlen olyan helynek kezdték tekinteni, ahol az emberi élet megjavításának a lehetővé válása sokkal lényegesebb volt, mint amit a filozófiai elmélet ígérni tudott, mivel hatalmas földterületek álltak rendelkezésre az Újvilágban, a korábbi gyarmatok kedvező éghajlattal voltak megáldva, több hajózható folyójuk volt, nagy tömegben fordultak elő feltáratlan természeti források, és sok jól képzett embert magába foglaló, vállalkozó kedvű lakosság népesítette be.⁶ Az új típusú amerikai önmagáról alkotott képét a legjobban talán Benjamin Franklin kijelentése tükrözi: „Politikai érdeklődésünket tekintve talán a földgolyó összes népénél alaposabban felvilágosodottak vagyunk. Nálunk minden férfi olvas, és olyan körülmények között él, hogy mindig akad szabad ideje az épületes beszélgetésre és tájékozottsága növelésére.”⁷

Ebben a megállapításban természetesen túlteng a lelkesedés, mégis tükröz valamit abból, ahogy egyes amerikaiak érezhettek magukról. Ráadásul egy olyan férfi szájából hangzott el, akit az amerikai felvilágosodás fontos alakjának tekintenek. Mennyire pontosan fogalmaz Franklin kijelentve, hogy „nálunk minden férfi olvas”, nyilvánvaló tükrözve ezzel kora oktatási színvonalát. A közelmúltban készült tanulmányok kimutatták, hogy a 18. század második felében az amerikai férfiak között az írástudás elterjedtebb volt, mint a legtöbb európai országban. Bár a forradalom idején (1776) a férfiak negyede írástudatlan volt, 1790-re már az új-angliai férfiak 90%-a olvasott.⁸ Ez, bármilyen kritikus szemmel nézve is, nagyon imponáló adat, és egy sor egyéb kérdéshez vezet el bennünket. Az írástudás elterjedtsége nyilvánvalóan az alapfokú iskolák szerteágazó hálózatának a meglétét mutatja, és bizonyos támpontot nyújt az elemi oktatás állapotáról. Ugyanakkor: 1. Milyenek voltak a felsőoktatás feltételei a forradalmat megelőzően a gyarmatokon? 2. Milyen módosulás ment végbe, ha egyáltalán végbement, a felsőoktatásban az új demokratikus köztársaság megalkotásának eredményeként; 3. Milyen hatást gyakoroltak a felvilágosodás eszméi az Egyesült Államok felsőoktatásának fejlődésére és növekedésére?

⁴Az Újvilág felvilágosodásának különböző aspektusairól készült legjobb új tanulmány: *Henry F. May: The Enlightenment in America*. Oxford University Press, 1976. Ld. még: *Henry Steele Commager: The Empire of Reason, How Europe Imagined and America Realized the Enlightenment*. Garden City, New York, 1977; *Ernest Cassara: The Enlightenment in America*. Boston, 1975.

⁵*Bernard Bailyn: Ideological Origins of the American Revolution*. Harvard University Press, 1967. 26–30. és *Political Experience and Enlightenment Ideas in Eighteenth Century America*. *American Historical Review*, 67 (1962), 339–351.

⁶Ezt az optimista értékelést Benjamin Franklin még 1767-ben adta, amikor így írt: „De Amerikának, ennek a hatalmas területnek, amelyet kedvel a természet, amely rendelkezik az éghajlat, a termőföld, a nagy hajózható folyók és tavak minden előnyével stb., nagy, népes és erős orszaggá kell válnia.” John Bigelow (szerk.): *The Works of Benjamin Franklin*. New York, 1904. IV. 286. és *Adolphe E. Meyer: Grandmasters of Educational Thought*. New York 1975. 144.

⁷Franklin levele David Harley-nek 1783. szept. 6. *Albert H. Smyth (szerk.): The Writings of Benjamin Franklin*. New York, 1906. IX. 88. vö. *Lawrence A. Cremin: American Education: The Colonial Experience, 1607–1783*. New York, 1970. 444.

⁸*Kenneth A. Lockridge: Literacy in Colonial New England: An Inquiry into the Social Context of Literacy in the Early Modern West*. New York, 1974. 13–27.

Az amerikai forradalom 1776-os kitörését megelőzően az észak-amerikai brit gyarmatok lakói kilenc felsőoktatási intézményt alapítottak, melyek mindegyike létezik napjainkban is. A forradalmi háborútól a század végéig hatalmas aktivitási vihar söpört itt végig, és számos új alapítvány csatlakozott az eredeti kilenchez. 1800-ig összesen 29 felsőoktatási intézményt alapítottak, melyek közül 26 maradt fenn.⁹

Az amerikai oktatás fejlődésének a megértéséhez és napjaink amerikai felsőoktatása jellemző vonásainak felismeréséhez először a koloniális egyetem természetét kell megértenünk. Az 1776 előtt alapított kilenc college közül nyolcnak a létrehozása a protestáns vallási felekezet nevéhez fűződik.¹⁰ Az 1636-ban alapított Harvard college puritán (kálvinista) intézet volt. A második gyarmati intézet, a Virginia állambeli William and Mary college, melyet 1693-ban alapítottak, névlegesen az anglikánokhoz tartozott. A Yale (1701) kongregacionalista, a New Jersey-i college (1746), a jelenlegi Princeton Egyetem pedig presbiteriánus iskola volt. Az 1749-ben alapított és collegeként 1754-től működő Philadelphia Academy volt az egyetlen gyarmati felsőoktatású intézmény, amely nem állt valamely vallási felekezet közvetlen ellenőrzése alatt. A Philadelphia collegeből nőtt ki az University of Pennsylvania. A Kings College, a jelenlegi Columbia University, melynek az alapító okmányát 1754-ben írták, létét a presbitériánusok és az anglikánusok között az ellenőrzésről folytatott vita közepette kezdte meg, amely végül is egy ellenőrző testület létrehozásával oldódott meg, és ebben több protestáns felekezet kapott képviselőt.¹¹ A baptisták alapították 1776-ban a Brown College-t. A Rutgers Egyetemet eredetileg a holland református egyház hozta létre 1766-ban. Végül a William and Mary-val együtt a kongregacionalisták alapították 1769-ben a Dartmouth college-t; ez a kettő megmaradt college-nak, és sohasem fejlődött egyetemmé. Alig több mint másfél évszázad telt el azóta, hogy az első angol telepesek partra léptek Észak-Amerikában, és ezek az intézmények már lehetőséget nyújtottak a gyarmati fiataloknak arra, hogy tanulmányaikat az Európába utazás költségei és veszélyei nélkül folytassák egy felsőoktatási intézményben.¹² Vajon milyen oktatás volt ez? Sok szempontból kezdetleges, de hatását tekintve semmi esetre sem lebecsülendő, és nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy alapját képezte a későbbi nagyobb teljesítményeknek.

A bostoni körzetben csupán hat év telt el a Massachusetts-öbölbeli gyarmat létrehozása óta, amikor 1636-ban a helyi törvényhozás 400 fontot (az éves bevétel mintegy 1/4-ét) szavazott meg egy

⁹ *Astrik L. Gabriel*: Bibliography of American Universities and Colleges Founded Before 1800. Notre Dame, Indiana, Mediaeval Institute, 1970. ix–x. és 181–184. Az 1800 előtt alapított és megszűnt egyetemek a következők: az 1794-ben alapított Greenville College (Tennessee), az 1782-es Litchfield Law School (Connecticut) és az 1795-ben beiktatott Washington College Tennessee-ben.

¹⁰ *Samuel Eliot Morison*: American Colonial Colleges. Rice Institute Pamphlets, 23 (1936), 246–247. *S. Alexander Rippe*: Education in a Free Society: An American History. New York, 1967. 78. A college-ok szektáriánus átitatottságának voltak támogatói és ellenzői is. *Thomas Clap*, a Yale elnöke The Religious Constitution of Colleges. (New London, Conn., 1754) című művének 5–8, 10–20. oldalán védelmébe veszi a szektáriánus college gondolatát. *Samuel Johnson*, a Kings College (Columbia) első elnöke ékesszólóan érvelt a szektáriánus túlsúly ellen. Ld.: *Herbert és Carol Schneider* (szerk.): Samuel Johnson, President of Kings College, His Career and Writings. Columbia University Press, 1929. IV. 122–143. Mindkét dokumentumot újranyomták in: *Sol Cohen* (szerk.): Education in the United States: A Documentary History. New York, 1974. II. 687–694. o.

¹¹ *J. B. Langstaff*: The Anglican Origins of Columbia University. Historical Magazine of the Protestant Episcopal Church, 9 (1940) 257–260. *C. Mampoteng*: The Lutheran Governors of Kings College. Columbia University Quarterly, 27 (1935) 436–453. *May*: The Enlightenment in America. 79.

¹² A külföldi tanulás költségeire és veszélyeire való hivatkozást találhatunk a College of William and Mary 1727-es alapszabályában. Az előszóban ezt olvashatjuk: „A tehetősebbek közül is csak néhányan – nagyon kevesen – küldték gyermekeiket Angliába oktatás végett. És ott a tenger és az ellenségek sok veszedelme, valamint az ország, illetve az éghajlatváltozás okozta szokatlan megbetegedések után gyakran elviszi őket a himlő, vagy az egyéb kórok.” Ld.: *Edgar W. Knight* (szerk.): A Documentary History of Education in the South Before 1860. University of North Carolina Press, 1949. I. 501–502.

college létrehozására. Két évvel később John Harvard, egy volt cambridge-i (Emmanuel College) diák a gyarmaton tüdővészben meghalt, és vagyonának felét és közel 400 kötetes könyvtárát az újonnan alapított college-re hagyta. A hálás intézmény azonnal felvette Harvard nevét. A Harvard College szervezetében az alapítók a cambridge-i Emmanuel College példáját követték,¹³ és az új iskola városát némi nosztalgiával Cambridge, Massachusetts-nek nevezték.¹⁴ A telepesek között elég sok olyan Cambridge-ben és Oxfordban végzetten találhatunk, aki az anglikánus Angliából a vallási szabadságot remélve jött Massachusetts-be. A Massachusetts-beli gyarmatosok között 1646-ban mintegy 35 Emmanuel College-ben végzett és legalább 100 cambridge-i és kb. 30 oxfordi vendiák voltak.¹⁵

A Harvard nem örvezett túl szerencsés kezdeteknek. Első iskolamesterét Nathaniel Eaton (Trinity College, Cambridge) azzal vádolták, hogy vadul ütlegeli a diákokat,¹⁶ feleségét pedig hogy száraz kenyérrel és büdös hallal táplálja őket. Sőt, ami még rosszabb, megvonta az ifjú diákok szomjas szájától a sört. Új indítást jelentett Eaton elbocsátása után Henry Dunster,¹⁷ egy volt cambridge-i (Magdalen College) diák 1640-ben történt elnökké való kinevezése. Dunster hatása jelentékenyebb volt elődjénél. Ragaszkodott az angliai egyetemeken megkövetelt tudományos színvonalhoz, és láthatóan nem eredménytelenül, mivel 1654-ben az Oxfordi Egyetem felvett egy korábban a Harvardon végzetten, és minősítést az angol egyetemi diplomával egyenértékűnek ismerte el. Nehéz eldönteni, hogy ez pozitív értékelés a Harvardra, vagy negatív az Oxfordi Egyetemre. Dunster elnöksége alatt fejezték be a college első épületét, és ez újabb fontos példát mutatott a gyarmati college-oknak. Újratermelődött az angol és középkori egyetemi rendszer, ahol egyazon tető alatt laknak a tanárok, a tutorok és a diákok.¹⁸ Közösnek vesznek részt az előadásokon, a vitákon, az étel és az ital elfogyasztásában, az imádságokon, a játékokban és a harcban. A felsőoktatás nemcsak a szellem, hanem egyúttal az emberi jellem formábaöntését is jelentette. A szigorú felügyelet alatt álló közösségi életet csodálatosan megfelelőnek érezték ezen cél eléréséhez. Az amerikai felsőoktatási intézmények nem csupán a kolonális időkben követték ezt a „kollegiális” életformát, hanem az sok esetben máig is megmaradt. Nemcsak a Harvard egyetemi szervezete befolyásolta a gyarmati Amerika egyéb tanintézményeit, gyakran csak mellékes módosításokkal a tanmenetet és az oktatási folyamat célját is lemásolták. A Bachelor of Arts fokozat tananyaga a hét szabad művészetből (a zenét kivéve) továbbá, a Bibliából, a görög, a latin

¹³ Az 1584-ben alapított Emmanuel College mindig is a puritanizmus fellegvára volt.

¹⁴ A Harvard kezdeti történetének legjobb általános összefoglalója: *Samuel Eliot Morison: The Founding of Harvard College*. Harvard University Press 1935. *Cotton Mather* (1663–1728) a híres kálvinista egyházi és tanító a Harvard College alapítását és nevének Cambridge-re változtatását a következőképpen írja le: „Bostonban nagy gyűlést tartottak... egy kis summát ajánlottak fel... pontosan 400 fontot... egy college építésére, és New Town amelleit volt, hogy valami új létesüljön itt, ami később egyetemmé nőhet, és Cambridge-zsé változhat.” Ld.: *Magnalia Christi Americana*. Hartford, Conn., 1820. II. 6–7.

¹⁵ *Morison: American Colonial Colleges*. 249.

¹⁶ „Kegyetlenségének sok példája között szerepel, hogy rávett két férfit arra, hogy fogjon le egy ifjú úriembert, míg ő oly kegyetlenül csépelte egy fűtykőssel, hogy az panaszt emelt ellene, ... egyszáz márkára büntették, ... és a diákok irányába tanúsított embertelen szigorúsága miatt elmozdították igazgatói posztjáról.” *Cotton Mather: Magnalia Christi Americana*. II. 7.

¹⁷ Egy korabeli pamflet „New England's First Fruits” címmel Dunsterről mint „tanult, öntudatos és igyekvő férfit” írt. Ld.: *Richard Hofstadter–Wilson Smith* (szerk.): *American Higher Education: A Documentary History*. University of Chicago Press, 1961. I. 7. Dunster 1654-ig működött elnökként, amikor is megvádolták eretnekséggel és leváltották. Kísérletet tettek arra is, hogy Johann Amos Comenist hívják meg a Harvardra, de a nagy nevelő előnyben részesítette Svédországot az új amerikai intézmények bizonytalanságával szemben: *Mather: i. m. és A. Matthews: Comenius and Harvard College*. Colonial Society of Massachusetts, Transactions, 21 (1919) 146–190.

¹⁸ Az egyik legfőbb terület, ahol a gyarmati college-ok eltértek az angol és végső soron a középkori modelitől, az önkormányzat kérdése volt. A college-ok kormányzását nem bízták a tudósokra vagy a professzorokra, hanem egy kívülállókból összetevődő igazgatótanácsra ruházták. Ld.: *J. E. Kirkpatrick: The British College in the American Colonies*. School and Society, 17. (1923), 449–454.

és a héber nyelvből állt össze.¹⁹ Ez a liberálisnak nevezett oktatás volt a tanítás lényege, és ennek részei az amerikai egyetemi tananyag fontos alkotóiként maradtak fenn. Az angol college átvitelével ugyan, de ez a tananyag alapvetően középkori maradt.²⁰ A Harvard, a gyarmati college-ok és a többi újabb felsőoktatási intézmény által nyújtott fokozatok is ezt az erős középkori hagyományt tükrözik Amerikában. A *Szabad Művészeteken* alapuló Bachelor fokozat vált a koloniális Amerika college-ainak a céljává, és ez az óhaj rendszerint az alapító okmányokban is kifejeződik.

A Harvard College célját a következőkben határozták meg: „... minden értékes irodalom, művészet és tudomány előmozdítása...”.²¹ A princetoni alapító okirat is azt visszhangozza, hogy az intézmény célja olyan iskolává válni, „ahol a fiatalokat eligazítják a Művészetekben és a Tudományokban”.²² A Rhode Island College (ma a Brown University) alapítólevele dicséri legékeesszólóbban a szabad művészeteken alapuló oktatást: „... a liberális oktatási intézmények nagy jótéteménye a társadalomra, hogy az erkölcsök, a tudás és a hasznos irodalom tisztetelére neveli a felnövekvő nemzedékeket”.²³

Bár a gyarmati college-okat nyilvánvalóan a különböző felekezetek protestáns papságának képzési helyeként alapították, egyáltalán nem lépett az összes végzett a papság sorába, és így a polgári társadalom is hasznot húzott a Harvard, a Yale, a William and Mary és a többi intézet által nyújtott oktatásból.²⁴

Annak ellenére, hogy az alapítás leglényegesebb indoka rendszerint vallási volt, és a legtöbb gyarmati college egyházi felügyelet alatt működött, mégsem voltak csupán a papság képzését szolgáló egyszerű „szemináriumok”. A diákoknak előbb el kellett sajátítaniuk a Bachelor of Arts fokozat megszerzéséhez szükséges négyéves tananyagot, mielőtt megkezdődött a tényleges hitoktatás. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a szigorú szektarianizmus is csökkent idővel, és az adott college-ba jelentkező diákok, amennyiben protestáns volt, akkor is felvették, ha nem osztotta az intézmény teológiai álláspontját. Példaként említhetjük a baptista Rhode Island College-ot, ahol a felvételnél betiltottak minden hitelvi kérdést, és az oktatásban pedig minden szektariánus elhajlást.²⁵ Ezt persze nem tekinthetjük a vallási tolerancia vagy a liberalizmus felé tett hatalmas előrelépésnek, hanem sokkal realisabban a college-ok diákokért folytatott versenye eredményének egy olyan időszakban, amikor a

¹⁹ A Harvard tananyagáról ld.: *Samuel Eliot Morison: Harvard College in the Seventeenth Century*. Harvard University Press, 1936. I. 139–284. Az amerikai felsőoktatás tananyagának fejlődéséről a legjobb tanulmány: *Louis F. Snow: The College Curriculum in the United States*. Columbia University Press, 1907. A gyarmati időszakról a II. és a III. fejezetben ír. Ld. még: *J. W. Kraus: The Development of Curriculum in Early American Colleges*. *History of Education Quarterly*. 1 (1961) 64–67.

²⁰ A gyarmati college-ok gyakorlatának középkori eredetéről ld.: *James J. Walsh: Education of the Founding Fathers of the Republic; Scholasticism in the Colonial Colleges*. Fordham University Press, 1935. 2–30.

²¹ 1650-es Harvard Charter. Ld.: *Morison: Harvard College in the Seventeenth Century*. I. 5. *Hofstadter–Smith: American Higher Education: Documentary History*. 10. *Sol Cohen: Education in the United States; Documentary History*. II. 660.

²² *Thomas J. Wertenbaker: Princeton, 1756–1896*. Princeton University Press, 1946. 390. *Hofstadter–Smith: i. m. II. 685*.

²³ *Reuben A. Guild: Early History of Brown University, 1756–1791*. Providence, R. I., 1877. 535. *Cohen: i. m. II. 704*.

²⁴ *Cremien: American Education; The Colonial Experience, 1607–1738*. 221.

²⁵ „Sőt, ezennel elrendeljük és kijelentjük, hogy ebbe a liberális és szabadelvű intézménybe soha nem engedünk be bármiféle vallási próbákat: Hanem ezzel ellenkezőleg, minden tagja teljesen, szabadon és megszakítatlanul fogja élvezni mindörökké a gondolkodás szabadságát; és, hogy a professzori, tutori és az összes hivatali – egyedül az elnököt kivéve – tisztségek nyitva fognak állni az összes protestáns felekezet előtt; és, hogy az összes vallási felekezet ifjait szabadon felvehetik egyenlő előnyök és tiszteletadás mellett... és mindenkit méltóan nagylelkű és egyenlő elbánásban fognak részesíteni...; és, hogy a vélemények szektariánus különbségei semmilyen szerepet nem fognak játszani a nyilvános vagy a klasszikus oktatásban...” *Cohen: Education in the United States; Documentary History*. II. 705. *Guild: Early History of Brown University*. 536.

college-ok gyakran szenvedtek anyagi válságtól, és nem engedhették meg maguknak, hogy teológiai okokból nagy számban utasítsanak el jelentkezőket. A gyarmati college-ok legtöbbje ugyanis kicsi volt és szegény.²⁶ A William and Mary College kivételével, amely a forradalmi háborúig egy gazdag alapítvány felett rendelkezett,²⁷ a többi intézménynek gyakran kellett pénzügyi gondokkal szembenéznie. Habár több jótét lélek, olyanok, mint John Harvard, Elihu Yale, John Moses, Nicholas Brown pénzt, könyveket, földet és nevüket adták a küszködő college-oknak, az iskolák mégis erősen függtek a diákok befizetéseitől, amit sorsjegyárúsítások és az Angliában, valamint a gyarmatokon folytatott számtalan nagyszabású alapgyűjtés jövedelmeivel egészítették ki, hogy megszerezzék a szükséges tőkét.²⁸ A pénzt azután gyakran látványos épületekre fordították, amelyek általában a cambridge-i Kings College-ot utánozták, és alig maradt belőle a tudományos felszerelésekre, a könyvekre, vagy az olyan luxus kiadásokra, mint a professzorok fizetése. A college-ok könyvtárai általában nem feleltek meg a kívánalmaknak, és erősen a teológiára szakosodtak.²⁹ Kevés volt a professzor, és ők is szinte kivétel nélkül egyházi emberek voltak. A college elnöke tanította néhány professzorával az összes tárgyat. Csupán a William and Mary-ben gondoskodtak egy nem tanító elnökről és hat professzorról, de itt is előfordult, hogy az elnök tanított is, mint például James Madison püspök.³⁰ Egyáltalán nem volt szokatlan, hogy a professzorok a szomszédos templom lelképásztori teendőit is ellátták, csekély jövedelmük kiegészítése érdekében. Bár általában tanult és jámbor lelkű férfiak voltak, időnként elhangzottak panaszok a gyarmati professzorokkal szemben. A William and Mary professzorait 1774-ben azzal vádolták, hogy a kocsmában egész éjjel kártyáztak, és gyakran látták őket részegen az utcákon.³¹ Csak ritkán került sor a diákok elégedetlenkedésére, a Harvard és a Yale kezdeti időszakának néhány problémáját kivéve, egyetlen komolyabb diáklázadás sem fordult elő a 18. század végéig.³²

A század közepétől kezdődően egy sor olyan esemény játszódott le, amely sok szempontból megváltoztatta a koloniális oktatást, és az európai szellemi áramlatokra érzékeny új környezetet teremtett. Ezt a változást két területen figyelhetjük meg: 1. A skót egyetem hatása az amerikai

²⁶ *Beverly McAnear: College Founding in the American Colonies, 1745–1775. Mississippi Valley Historical Review, 42 (1955) 31–32.*

²⁷ A college 1693-ban kiadott eredeti alapítólevele nemes felajánlásokat tesz az intézmény támogatására. A college pénzt kap (XIV. cikk), részesedik Virginia és Maryland dohányexportjának jövedelmeiből (XV. cikk) és egy 20 000 acre nagyságú terület hasznából (XVII. cikk). Viszonzásul az elnök, a mesterek vagy professzorok „évenként latin versek két példányával” kötelesek fizetni (XVIII. cikk). Az alapítólevél teljes, latin és angol szövegét ld.: *Knight: Documentary History of Education in the South. I. 400–439.* Virginia parlamentje 1693-ban szintén adókat vetett ki mindenfajta szőrmékre és bőrökre, és a pénzt a College of William and Mary támogatására kellett fordítani: *Willing W. Hening (szerk.): Statutes at Large of Virginia, 1619–1782. Richmond, Va., 1821. III. 123–124. Knight: Documentary History of Education in the South. I. 440–441.*

²⁸ A Harvard College már 1655-ben megpróbált pénzt szerezni Angliában, de nem túl sok sikerrel. 1659-ben újabb kísérletet tettek, hogy nyomatékosabb kéréssel kapjanak ajándékokat a Harvard számára. Az Angliában végbement politikai változás eleve lehetetlenné tett minden komolyabb eredményt: *Morison: Harvard in the Seventeenth Century. II. 365–370.* A college-ok pénzszerző erőfeszítéseiről ld.: *Beverly McAnear: The Raising of Funds by Colonial Colleges. Mississippi Valley Historical Review, 38 (1952), 591–612.* *McAnear: College Founding. 30.* A könyvtári gyűjtemények méretéről és milyenségéről ld.: *Louis Shores: Origins of the American College Library, 1638–1800. New York, 1935. 50–56.* Shores becslései szerint 1790 körül a Harvard könyvtárának 12 000 kötete volt, a William and Mary-énak 3000, a Yale-nak 2700, a Princetonénak 2300. Az összes többi college-nak általában 220 kötetnél kisebb gyűjteménye volt.

³⁰ *Richard G. Durnin: The Role of the Presidents in American Colleges of the Colonial Period. History of Education Quarterly, 1 (1961), 24–26.*

³¹ A *Journal and Letters of Philip Vickers Fithian, 1774. február 12. számának 86–87. oldalán* ez áll: „Hogy . . . a professzorok egész éjjel kártyáznak a város nyilvános épületeiben, és gyakran látják őket részegen az utcán!” *Knight: Documentary History of Education in the South. I. 545.*

³² Az amerikai forradalmat követő időszak diáklázadásairól ld.: *Steven J. Novak: The Rights of Youth; American Colleges and Student Revolt, 1798–1815. Harvard University Press, 1977.*

felsőoktatási intézmények természettudományos oktatásának a fejlődésére; 2. Számos olyan amerikai gondolkodó megjelenése, akiknek az eszméi már a felvilágosodást tükrözik, és akik különböző terveket dolgoztak ki az amerikai helyi feltételeknek megfelelő oktatási rendszer megteremtésére. Közülük a legjelentősebb a hírneves tudós, Benjamin Franklin és az államférfi, Thomas Jefferson.³³ A természettudományos oktatás kezdete az amerikai college-okban elég bizonytalan. A William and Mary-ben már 1711-ben tudni lehet a „természetfilozófiának és a matematikának” professzoráról, mivel azonban a főiskolai szintű oktatás több mint egy évtizeddel később vette kezdetét, nem valószínű, hogy bármi is történt volna ezen a területen.³⁴ A Harvard College-ban 1727-ben alapították a Hollis természetfilozófiai és matematikusi professzori katedrát, amely laboratóriumi kísérletek által mozdította elő a természettudományok oktatását.³⁵ A Yale 1750-ben módosította a tananyagot a newtoni tudomány bevezetésével.³⁶ A rákövetkező fél évszázadban hatalmas mértékben nőtt a természettudományos és az orvosprofesszori állások száma, és csaknem minden esetben kimutatható a skót egyetemek közvetett vagy közvetlen hatása erre a fejlődésre.

A 18. század közepén Skócia az európai felvilágosodás egyik központjának számított, és az 1750-től 1800-ig terjedő időszakban nagy hatással volt az amerikai college-okra. Skócia szellemi vezetői szinte kivétel nélkül kapcsolatban álltak az egyetemi ügyekkel, és nagy hírnevet szereztek intézményeiknek. A skót egyetemek két irányban segítették a fejlődést: 1. Figyelmet szenteltek a tananyagbeli és a pedagógiai reformoknak; 2. Megjelentek a skóciai orvostképző szakok, és bevezették a természettudományos tárgyak széles körét.³⁷ A legfontosabb eredmény a *regent master* felváltása szakosított professzorokkal és a bemutató oktatás módszerének tanítási eszközként való elfogadása, aminek a hiányától nyilvánvalóan szenvedett az orvostképzés és a természettudomány. Edinburgh saját orvosi karáról lett híres, ahova tödultak a diákok a 18. században, köztük 200-an az amerikai gyarmatokról. Az orvostképző szakok előretörése Edinburgh-ben és a többi skóciai egyetemen elősegítette egy erősen utilitáriánus orientációjú, sokoldalú természettudományos tananyag kifejlesztésének a meggyorsulását.³⁸

Az amerikaiak sok csodálatra méltót találtak a skót kulturális életben, és különösképpen a skót oktatásban. Tetszett nekik a skót egyetemek és a társadalom demokratikus hangneme. Ugyanígy éreztek a skóciai egyetemek pragmatikus, utilitáriánus szemléletével kapcsolatban is. Összekötötte őket a skót és az amerikai kálvinizmus közötti kapcsolat; azzal pedig, hogy a skótok angolul beszéltek, sokkal egyszerűbbé vált a kommunikáció, mint a franciákkal vagy a németekkel.³⁹ Jefferson ezt így összegezte: „Edinburgh-nak megvolt az a kettős előnye, hogy a tudomány éppoly magas szinten állt, mint a föld bármely pontján, és ezt saját anyanyelvünkön közvetítették.”⁴⁰ A skót felvilágosodás három úton jutott Amerikába: 1. Számos skót természettudós és orvos vándorolt be Amerikába;

³³ *Adrianne Koch*: *Pragmatic Wisdom and the American Enlightenment*. The William and Mary Quarterly, 18 (1961) 314.

³⁴ *Lyon G. Tyler*: *The College of William and Mary in Virginia: Its Works and History, 1693–1907*. Richmond, Va., 1907. 88. *Theodore Hornberger*: *Scientific Thought in the American Colleges, 1638–1800*. University of Texas Press, 1945. 25.

³⁵ A Hollis matematikusi poszt első tulajdonosa Isaac Greenwood volt, mégis elmozdították méltéktelenségéért, és végül John Winthropot választották meg erre a tisztségre, aki 1738–1779 között töltötte be az állást. *Hornberger*: i. m. 26–27. *Samuel Eliot Morison*: *Three Centuries of Harvard, 1636–1936*. Harvard University Press, 1936. 79.

³⁶ *Leonard Tucker*: *President Thomas Clap of Yale College: Another „Founding Father”* American Science. In: *Early American Science*. szerk. Brooke Hindle. New York, 1976. 104–106. *Brooke Hindler*: *The Pursuit of Science in Revolutionary America, 1735–1789*. University of North Carolina Press, 1956. 89.

³⁷ *Douglas Sloan*: *The Scottish Enlightenment and the American College Ideal*. New York, 1971. 14–15., 23.

³⁸ Uo. 27.

³⁹ Uo. 32–33.

⁴⁰ *Julian P. Boyd* (szerk.): *The Papers of Thomas Jefferson*. Princeton University Press, 1954. IX. 59–60.

2. Sok amerikai diák tanult a skóciai egyetemeken, amelyekről magukkal vitték újonnan szerzett ismereteiket; 3. a leírt szó hatásán keresztül is terjedt a skót felvilágosodás.⁴¹

A skót természettudósokat és orvosokat hamar elismerték Amerikában, mivel a legtöbb amerikai tudós, mint Franklin vagy John Bartram csak tehetséges amatőrök voltak, míg a skótok egyetemi képzettséggel rendelkeztek. Skótok vagy Skóciában képzettek működtek közre Amerika első orvosképző iskoláinak megalapításában 1767-ben Philadelphiában, 1767-ben New York-ban és 1782-ben Bostonban.⁴² Nem csupán a skót orvosok jelenléte volt fontos, hanem az edinburgh-i modellt is másolták a College of Philadelphia orvosképző szakánál, ahol egy orvosi tagozat és egy bölcsészeti college összekapcsolását figyelhetjük meg. A Kings College (Columbia) orvosképző szakja is teljesen az edinburgh-i példa alapján létesült New York-ban.⁴³

A skót típusú orvosképzés hatása az amerikai felsőoktatásra messze túlnő azon, hogy ösztönözte az orvosképző iskolák létrehozását. Az orvostudományok tanulmányozása ösztökölte az olyan tudományágak fejlődését is, mint a kémia, a botanika, a fizika stb. Ez pedig a természettudomány akadémikus intézményesedéséhez vezetett, és elősegítette egy modern főiskolai tananyag összeállítását. A csaknem minden területre kiterjedő szakosodás erősödésére adott válaszként a felvilágosodott skót egyetemek az elsők között létesítettek professzori szak-állásokat. Az amerikai intézmények hamarosan követték az újítást. Skótokkal vagy Skóciában végzetekkel betöltött új egyetemi tanári posztokat hoztak létre számos college-ban. A specializált egyetemi állások elterjedését kiválóan illusztrálják a következő adatok: az 1750–1760-as évtizedben a 13 gyarmat kilenc college-ában 36 professzor tanított. A professzorok száma 1790–1800 között elérte a 199-et.⁴⁴ Bár a college-ok száma is háromszorosára nőtt, a tanárok száma még nagyobb arányban emelkedett. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a vallás és az ész összhangját kereső józan skót realizmus több olyan college filozófia és teológia tanárai között is népszerűségnek örvendett, amely college-ok egyházi ellenőrzés alatt álltak, és elleneztek a francia szkepticizmust.⁴⁵

Végül fordítsuk figyelmünket annak a néhány született amerikainak az oktatással kapcsolatos gondolataira, akiket megfogtak a felvilágosodás különböző eszméi. Az Angliától való politikai elszakadás előestéjén az amerikai társadalomban megvoltak a változást előmozdító elemek, és így fogékony volt a felvilágosodás eszméi iránt. Benjamin Franklint (1706–1790) is mélyen átitatták a felvilágosodás világi gondolatai. Franklin, aki csak csekély iskolai végzettséggel dicsekedhetett, igazi autodidakta volt. Ennek ellenére nagy érdeklődést mutatott az oktatás iránt, és ez az érdeklődés szorosan kapcsolódott utilitáriánus életszemléletéhez.⁴⁶ Locke hatása nyomán Franklinnak az volt a meggyőződése, hogy a tudás értelmes és hasznos dolog.

Már 1743-ban javasolta egy philadelphiai akadémia felállítását, és hat évvel később még erőteljesebben megismételte ilyen irányú kezdeményezéseit.⁴⁷ Az Akadémia 1750-ben meg is nyitotta kapuit egy latin, egy angol és végül egy matematika tagozattal. Franklin elképzelésének megfelelően a Philadelphia Academy úgy képezte a diákokat, hogy azoknak „megtaníthassanak mindent, ami

⁴¹ *Sloan*: i. m. 226. A felvilágosodásnak a megszerezhető könyveken keresztüli hatásáról egy értékes tanulmány készült: *David Lundberg–Henry May*: The Enlightened Reader in America. *American Quarterly*, 28 (1976), 262–271. és a grafikonok.

⁴² *Sloan*: i. m. 230.

⁴³ *Richard Shryock*: Medicine and Society in America, 1660–1860. New York University Press, 1960. 24. *Sloan*: i. m. 231. o.

⁴⁴ *William D. Carrel*: American College Professors: 1750–1800. *History of Education Quarterly*, 8 (1968), 289–290.

⁴⁵ *Sloan*: i. m. 241.

⁴⁶ *A Koch*: Pragmatic Wisdom and the American Enlightenment. 317–320.

⁴⁷ Franklin első kísérletét, hogy létrehozzon a gyarmatokon egy művelt központot, az 1743. május 14-én kiadott *A Proposal for Promoting Useful Knowledge Among the British Plantations in America* című műve tartalmazza. *Leonard W. Labaree–Whitfield J. Bell* (szerk.): *The Papers of Benjamin Franklin*. Yale University Press, 1960. II. 380–383. 1759-ben írta híres művét a „Proposals Relating to the Education of Youth in Philadelphia” címűt. Uo. III. 403–411. Ezeket a dokumentumokat megtalálhatjuk még: *Robert Ulich*: Three Thousand Years of Educational Wisdom, *Selections from Great Documents*. Harvard University Press, 1968. 438–440., 442–453. Vö. *Rippa*: i. m. 58.

hasznos, és mindent, ami ékes. A művészet azonban hosszú és az ő idejük rövid, éppen ezért javasolható, hogy azt tanulják, ami a leghasznosabbnak látszik”.⁴⁸

Franklin előnyben részesítette az anyanyelvet a klasszikus nyelvekkel szemben, és hangsúlyozta természettudományok, a matematika és a történelem szerepét.⁴⁹ Bár az iskola Franklin javaslataitól eltérően fejlődött – a latinos iskola maradt az uralkodó elem –, Franklin mégsem vesztette el a téma iránti érdeklődését. Egy ifjú skótot, William Smith-t, az aberdeeni egyetem végzett hallgatóját hívta meg iskolaigazgatónak 1754-ben. A következő évben fokozat adására jogosultnak minősítették az intézetet, és az első B. A.-t (Bachelor of Arts = baccalaureus artium) is megadták 1757-ben. A koloniális intézmények között ez a college egyedülálló helyet töltött be, mivel nem tartozott egyetlen felekezethez sem, és egy 24 tagú igazgatóság irányította.⁵⁰ Smith igazgatóként új tanrendet is készített, melyben a bachelor fokozathoz megkívánt három év alatt rengeteg természettudományos ismeretet szereztek a hallgatók.⁵¹ Az orvostképző fakultás fejlesztésével tovább nőtt a College of Philadelphia híre, amikor az Edinburgh-ban tanult John Morgan és a szintén Skóciában képzett William Shippen kapott kinevezést a „gyógyászati elmélet és gyakorlat”, illetve „az anatómia és a sebészet” professzori posztjaira.⁵² 1779-ben, mikor Smith elhagyta az intézményt, a College of Philadelphia az University of Pennsylvania nevet kapta.

Franklin másik fontos terve, az Amerikai Filozófiai Társaság megalapítása 1769-ben valósult meg.⁵³ A társaság, amely alap- és rendszabályait a londoni Királyi Társaságéról másolta, céljaul a politikai párbeszédet és a filozófiai, tudományos eszmék cseréjét tűzte ki. A kiemelkedő európaiak közül Condorcet-t, Lafayette-et, Lavoisier-t, du Pont de Nemours-t, Priestleyt és másokat kértek fel a csatlakozásra. A társaságnak Franklin volt az első, Jefferson a harmadik elnöke. Tagjai közé tartozott 15, többségében a College of Philadelphián oktató professzor. Az Amerikai Filozófiai Társaságot is a felvilágosodás gondolatait Amerikába közvetítő fontos eszköznek tekinthetjük, amely a forradalmi háborút és az Egyesült Államok megalapítását követő években az iránt érdeklődött, hogy milyen szerepet kell betöltenie az oktatásnak egy szabad republikánus társadalomban. A társaság 1795-ben vitát indított a kérdésről, és díjat ajánlott fel a legjobb tanulmány írójának „Az Egyesült Államok kormánya szellemének legelfogadhatóbb liberális nevelési és írásbeli oktatási rendszerről.”⁵⁴ A 100 dolláros díjat 1797-ben adták ki két kiváló férfinak Samuel Harrison Smith-nek és Samuel Knox-nak. Smith és Knox azt javasolták, hogy adózással támogatott népoktatási rendszert vezessenek be, ami

⁴⁸ Papers of Benjamin Franklin. III. 404.

⁴⁹ A Proposal Relating to Education tartalmazza azt a tananyagot, melyet Franklin akart népszerűsíteni. Papers of Benjamin Franklin. III. 397–421. Ulich: i. m. 444–453.

⁵⁰ Ld.: a Constitution of the Public Academy in the City of Philadelphia. In: *Thomas Harrison Montgomery: A History of the University of Pennsylvania from its Foundation to AD 1770*. Philadelphia, 1900. 46–52. A college igazgatótanácsának tagjai nyilvánvalóan kapcsolatban álltak a hallei Egyetemmel, és merítették a nagy hírű intézmény oktatási tervéből. *James Mulhern: A History of Education*. New York, 1946. 297.

⁵¹ *Theodore Hornberger: A Note on the Probable Source of Provost Smith's Famous Curriculum for the College of Philadelphia*. The Pennsylvania Magazine of History and Biography, 58 (1934). 370–377. és Scientific Thought. 28–29. *Cremin*: i. m. 382–383.

⁵² A Minutes of the Trustees-ből idézi *Montgomery: A History of the university of Pennsylvania*. 480–481. Az egyetemmé válásról: *George B. Wood: Early History of the University of Pennsylvania from its Origins to the Year 1827*. (Philadelphia, 1896.) 35–88.

⁵³ Két fontos tudományos társaságot alapítottak Észak-Amerikában, az Amerikai Filozófiai Társaságot és az Amerikai Művészeti és Tudományos Akadémiát, az utóbbit 1780-ban Bostonban, John Adams vezetése alatt. Az Amerikai Filozófiai Társaság az angol példát követve kiadta a Transactions-t, míg az Amerikai Akadémia, mely erős francia befolyás alatt állt, és ezért az Académie Royale-t másolta, a Mémoires-t jelentette meg. *Ralph S. Bates: Scientific Societies in the United States*. New York, 1945. 4–11. *Brooke Hindle: The Pursuit of Science*. 127–145., 263–268. *Raymond P. Stearns: Science in the British Colonies of America*. University of Illinois Press, 1970. 670–674.

⁵⁴ *Merle M. Odgers: Education and the American Philosophical Society*. Proceedings of the Amercian Philosophical Society, 87 (1944), 12–24. *Rippa: Education in a Free Society*. 62.

lehetővé teszi a tehetséges diákoknak az általános iskolától az egyetemig tartó iskoláztatását. Az oktatást olyan erőnek tekintették, amely a polgárság segítségével megvalósíthatja, hogy a természet-tudományokat az ember szolgálatában lehessen hasznosítani. Végül, az oktatásnak meg kellett erősítenie a tanulót republikánus elveiben, és tudatosítania kellett benne polgári kötelezettségeit.⁵⁵

Knox (1756–1832) terve is tartalmazta azt a javaslatot, hogy hozzanak létre egy nemzeti egyetemet, mely „a tudományok kútjője, a középpont, amelyhez a közösség minden írástudó elméje igazodni tud”.⁵⁶ A Glasgow-ban végzett Knox olyan egyetemet képzelt el, amely kora legjobb tudósait vonzaná magához, és a kereszténység egyik leghatalmasabb oktatói testületét tudhatná a magáénak. Ebben az intézményben a professzorok gazdag fizetést kapnának.⁵⁷ A Knox által is elképzelt nemzeti egyetem óhajával már mások is jelentkeztek. Benjamin Rush, a neves orvos, államférfi és oktató, Edinburgh és Princeton volt hallgatója, az Amerikai Filozófiai Társaság tagja, a Függetlenségi Nyilatkozat aláírója kiadott egy „a Szövetségi Kormány barátainak: A Szövetségi Egyetem Terve”⁵⁸ című írást, melyben egy felvilágosult, modern és világi intézmény felállítását javasolja. Egy ilyen egyetem, mondja, összetartó erőt jelentene egy regionalizmussal és szektarianizmussal megosztott nemzet számára. Ha az Újvilágban rendelkezésre állna egy kitűnő egyetem, az ifjú amerikaiakat megkímélné annak a költségeitől és a veszélyeitől, hogy külföldön keressenek megfelelő oktatást. Érdemes megemlítenünk, hogy az Angliától független Egyesült Államok sikeres megalapítását követő időszakban az amerikai diákokat gyakran elriasztották az európai tanulástól. Georgia állam törvényhozása 1785-ben törvényt fogadott el az első állami egyetem létrehozásáról, de ugyanakkor tiltotta a diákokat a külföldön való tanulástól.⁵⁹ Az általában kozmopolita Jefferson, aki maga franciabarát volt, egy ez idő tájt írt levelében szintén a külföldi tanulás ellen szólt, azt állítva, hogy a hátrányok leírása „egy egész kötetet igényelne”. Különösen negatívan értékeli az Angliában folytatandó tanulmányokat, és kijelenti, a diák azért megy oda, hogy „inni, lóversenyezni és bokszozni tanuljon. Ezek az angol oktatás sajátosságai”.⁶⁰ Tartsuk otthon az amerikai diákokat, és biztosítsuk számukra az Európában kaphatóval egyenlő szintű oktatást, ez volt a célja azoknak, akik a nemzeti egyetem mellett törekedtek lándzsáskodásra. A nemzeti egyetem Rush, Knox és többek között a francia du Pont

⁵⁵ *Samuel Smith és Samuel Knox* esszéjének teljes szövegét ld. Frederick Rudolph (szerk.): *Essays on Education in the Early Republic*. Harvard University Press, 1965. 167–223. o. 298–372. *Smith* díjnyertes esszéje a „Remarks on Education: Illustrating the Close Connection Between Virtue and Wisdom. To Which is Annexed a System of Liberal Education.” *Knox* esszéjének teljes címe: *An Essay on the Best System of Liberal Education, Adopted to the Genius of the Government of the United States. Comprehending also, an Uniform General Plan for Instituting and Conducting Public Schools, in This Country, on Principles of Most Extensive Utility.*

⁵⁶ *Knox* esszéjének X. része tartalmazza a Nemzeti Egyetemre vonatkozó javaslatait: *Essays on Education in the Early Republic*. 358.

⁵⁷ „Mindezen professzoroknak fix fizetéssel kell rendelkezniük, hogy ne függjenek attól, hogy az illető természet- vagy bölcsellettudományi tárgyból pillanatnyilag sok vagy kevés diák tanul.” Uo. 366.

⁵⁸ Ld.: L. H. Butterfield (szerk.): *Letters of Benjamin Rush*. Princeton University Press, 1951. I. 491–495. *Hofstadter–Smith*: *American Higher Education*. I. 152–157. *Cohen*: *Education in the United States*. II. 803–805.

⁵⁹ „Az, hogy más országokba küldjük őket (a diákokat) tanulni, nem felel meg ezeknek a céloknak, mivel tovább rontja saját tudatlanságunkról és alacsonyabbrendűségünkön kialakított képet, és tovább fogja növelni a külföldhöz való kötődésünket, ami politikai elveinkkel össze nem egyeztethető.” Robert Watkins–George Watkins (szerk.): *A Digest of the Laws of the State of Georgia*. Philadelphia, 1800. I. 299. *Cohen*: i. m. II. 787. *Hofstadter–Smith*: i. m. 151. o.

⁶⁰ Jefferson levele J. Bannister Jr.-nek 1785. okt. 15-én: *The Papers of Thomas Jefferson*. VIII. 636–637. Jeffersonnak a többi európai ország oktatásával kapcsolatos véleménye nem sokkal hízelgőbb: „... (a diák) ki van téve az emberi szenvedélyek legerősebbikének a női intrika spiritusának, amely romboló a saját és mások boldogságát tekintve is, vagy az utcalányok kényének, amely rombolja egészségét, és bármelyik is történne vele, megtanulja, hogy a családi ágyhoz való hűség nem úri emberhez méltó viselet, és nem nyújt tartós boldogságot”.

de Nemours⁶¹ által képviselt tervét hosszú időn keresztül, egészen Jackson megválasztásáig (1828) állandóan megvitatták, és az Egyesült Államok csaknem minden elnöke pártfogolta a tervet. Az Egyesült Államok nemzeti egyetemének álma azonban sohasem öltött testet.⁶²

A világi, korszerű és felvilágosodott felsőoktatási rendszer legszenvedélyesebb hirdetője Thomas Jefferson (1743–1826) volt, akit a legtöbb történész az amerikai felvilágosodás legjobb képviselőjének tart.⁶³ Virginia törvényhozójaként, az állam kormányzójaként, és később a köztársaság elnökhelyetteseként, majd elnökeként végig kapcsolatban állt az oktatási problémákkal. Benjamin Franklinnal ellentétben Thomas Jefferson a College of William and Mary diákjaként magas képzettséget szerzett. Tanulmányai befejezéseként George Wythe mellett foglalkozott a joggal, aki a gyarmati Amerika első jogprofesszora volt. Jefferson szinte minden iránt érdeklődött, beleértve a politikát, a társadalmat, az építészetet, a tudományokat és az irodalmat. Magánkönyvtára megközelítette a 10 ezer kötetet. Jól ismerte az európai felvilágosodás összes fontosabb íróit, és bátran vette át gondolataikat. Az oktatás területén egy sor európai és hazai gondolkodó hatott rá, ezek közül is elsősorban a francia elgondolások.⁶⁴ Jefferson meg akarta szüntetni az amerikai oktatást oly sokáig uráló szektáriánus befolyást, és olyan képzési típussal kívánta felváltani, amely felvilágosult polgárságot teremt,⁶⁵ és amely képes egy demokratikus köztársaság felelős vezetésére. Mint mondja: „Isten oltára előtt esküdtem örök harcot az emberi szellemen uralkodni akaró minden önkény ellen.”⁶⁶ Jefferson úgy vélte, hogy egy szabad társadalom nyílt oktatási rendszert igényel. Ennek megfelelően 1779-ben a Virginiai Törvényhozásban olyan törvényt vezetett be, amely tartalmazta az állami ellenőrzés alatt álló oktatási rendszerre vonatkozó terveit.⁶⁷ Ennek és két másik 1781-ben és 1782-ben beterjesztett javaslatának a következő pontjai voltak: 1. Minden fehérbőrű gyermek számára hároméves, adókból támogatott ingyenes, alapfokú iskoláztatás. 2. A fiúknak olyan középiskola, amely a tehetségeseknek egészen tíz évig tartó ingyenes oktatást nyújt. 3. Azoknak, „akik szellemük és a hajlamaik magasabbrendűsége alapján kiválasztottak”, további három év tanulás a William and Mary College-ben választható tudományok elsajátítására. Mindez közkölségen folya.⁶⁸ Bár ez a terv a feketéket teljesen és a lányokat az

⁶¹ *Pierre Samuel du Pont de Nemours: National Education in the United States of America.* ford.: B. G. du Pont. University of Delaware Press, 1923. 121–147. Steward E. Fraser–William W. Brickman (szerk.): *A History of International and Comparative Education; Nineteenth-Century Documents.* Glenview 111. 1968. 280–287.

⁶² *Albert Castel: The Founding Fathers and Vision of a National University.* History of Education Quarterly, 4 (1964) 280–302. Ugyanerről a témáról ld. még: *David Madsen: The National University: Enduring Dream of the USA.* Wayne State University Press, 1966. Meg kell jegyeznünk, hogy az Egyesült Államok alkotmánya nem foglalkozik a polgárság iskoláztatásával. Az oktatás állami és helyi, nem szövetségi döntésnek számított. Az egyes államok féltékenyen figyelték saját hatóságaik oktatással kapcsolatos intézkedéseit, és sikeresen ellenálltak mindennek, amit szövetségi beavatkozásnak tartottak. A Nemzeti Egyetem kudarca bizonyos fokig ennek a gondolkodásmódnak a megnyilvánulása.

⁶³ *Koch: Pragmatic Wisdom.* 314. *May: The Enlightenment in America.* 287–302. Ezek az írások kiváló árnyalt összefoglalását adják Jefferson gyakran ellentmondásos karakterének.

⁶⁴ *Roland G. Paulston: French Influence in American Institutions of Higher Learning, 1784–1825.* History of Education Quarterly, 8 (1968), 233–239–241. *Roy J. Honeywell: The Educational Work of Thomas Jefferson.* Harvard University Press, 1931. 160–173.

⁶⁵ Jefferson levele du Pont de Nemours-nak 1816. ápr. 24. „Világosítsd fel az embereket általában, a szellem és a test feletti önkényes elnyomás azonnal el fog tűnni, mint a gonosz szellem virradatkor.” A. A. Lipscomb–A. E. Bergh (szerk.): *Writing of Thomas Jefferson.* Washington D. C., 1903. XIV. 491.

⁶⁶ Jefferson Benjamin Rush-nak 1800. szept. 23-án: *Writings of Thomas Jefferson.* X. 175.

⁶⁷ Bill for the More General Diffusion of Knowledge (1779). Paul L. Ford (szerk.): *The Works of Thomas Jefferson.* New York, 1904. II. 414–426. *Cohen: Education in the United States.* II. 739–744.

⁶⁸ *Thomas Jefferson: Notes on Virginia.* In: *Writings of Thomas Jefferson.* II. 203–204. *Knight: Documentary History of Education in the South.* II. 150–151.

alapszintű oktatástól eltekintve szintén teljesen kizárja a tanulási folyamatból, mégis a 18. századi Amerikában készült egyik legdemokratikusabb és legfelvilágosultabb oktatási javaslat, amelyet a törvényhozás azonnal el is utasított. Amikor 1817-ben ismét napirendre került, a virginiai törvényhozók megint elutasították, nem látva semmi okot arra, hogy a közpénzeket a szegény, de tehetséges diákok oktatására fordítsák.⁶⁹ Jefferson William and Mary tanfelügyelőjeként 1779-ben megpróbálta az alma mater tananyagát megreformálni.⁷⁰ Ezek a reformok nem valósultak meg a William and Mary-ben, de néhány évvel később, mikor már az elnökhelyettség és az Egyesült Államok elnöki székében eltöltött két időszak volt Jefferson háta mögött, figyelmét ismét az oktatás felé fordította. Megkísérelte, hogy Virginiában hozzon létre egy állami egyetemet.⁷¹ Ebben az időben Vermonttól Georgiáig több államban adták ki állami felsőoktatási intézmény alapító levelét, de Jeffersont az University of Virginia érdekelt és ez lett az egyetlen valósággá vált oktatási javaslata.⁷² A virginiai törvényhozás 1818. február 21-én hivatalosan is létrehozta az állami egyetemet, és Jefferson minden energiáját annak szentelte, hogy ezt valósággá változtassa. Ő választotta ki a helyet, tervezte meg az épületeket, és gondoskodott a professzori kar megalapításáról. Az volt a célja, hogy az új intézményhez vonzza a lehető legjobb tudósokat, és aktív kutatásba kezdett, hogy professzorokat találjon az Atlanti-óceán mindkét partján.⁷³ Egyik legközelebbi barátját küldte Európába, hogy Angliában és a kontinensen próbáljon professzorokat toborozni, bár figyelmeztették, hogy az európai professzorok gyakran nagyhangú és szűkagyú emberek.⁷⁴

Jefferson fejlesztette az új intézmény adminisztratív rendszerét is. A University of Virginia élén az európai modellt követve rektor állt. Valójában Jefferson volt az első rektor. Oktatási terve szerint

⁶⁹ Rippa: Education in a Free Society. 66.

⁷⁰ 1779: „A Bill for Amending the Constitution of William and Mary, and Substituting more Certain Revenues for its Support, – Proposed by the Committee of Revisors of the Laws of Virginia, Appointed by the General Assembly in the Year, 1776.” In: Cohen: i. m. II. 745–747. Ez a terv nyolc professzori állás alapítását javasolja a William and Mary-n. Azonban a tagozat 1779. dec. 4-i feljegyzései nyilvánvalóan mutatják, hogy ez csupán négy professzort jelentett a college-ban, beleértve James Madison elnököt is, aki a természettudományok és a matematika professzora volt. Knight: Documentary History of Education in the South. I. 564.

⁷¹ A terv iránti érdeklődése nyilvánvalóan megmutatkozik az ügyben folytatott kiterjedt levelezéséből, de különösen a William Roscoe-nak 1820. dec. 27-én írt levelében: „(az egyetem) megalapítása folyamatban van, . . . hátralevő napjaimat és összes tehetségemet ennek fogom szentelni”. The Writings of Thomas Jefferson. XV. 303.

⁷² „Jusson előbbre egy egyetem beiktatása, hogy megvalósulhasson az állam egy kellemes és megfelelő részén, és neveztesen »Virginia Egyetemé«-nek, és tanítsák itt a hasznos tudományok minden ágát.” Nathaniel F. Cabell: Early History of the University of Virginia as Contained in the Letters of Thomas Jefferson and Joseph C. Cabell. Richmond, Va., 1856. 430. A hivatalos törvényhozási javaslatot vagy törvényt az egyetem megalapításáról 1819. jan. 29-én fogadták el.

⁷³ Jefferson egyik legfőbb európai segítője Francis W. Gilmer, egy kiemelkedő ügyvéd volt. Ő utazott Angliába, hogy megszerezze a rátermett professzorok szolgálatait, de feladatát túl bonyolultnak találta. Gondolt arra is, hogy professzorokat talál az új egyetem számára Németországban, elsősorban Göttingában, de Jefferson lebeszélte erről, mivel úgy vélte, hogy „szinte semmi haszna nem lenne az ilyen professzorok tanításának, ha a nyelvet nem tudnák könnyedén és gazdagon használni, hogy kommunikáljanak vele”. Gilmert felhatalmazták arra is, hogy könyveket vásároljon a könyvtár és a tudományos alkalmazottak számára. R. B. Davis (szerk.): Correspondence of Thomas Jefferson and Francis Walker Gilmer. Columbia S. C. 1946. 92–94., 101–103., 106–109. Hofstadter–Smith: American Higher Education. I. 224–230.

⁷⁴ John Adams levele Jeffersonnak 1825. jan. 22-én. „. . . Nem értek egyet azzal, hogy Ön Európába küldött tutorokért és professzorokért. Úgy vélem, hogy elegendő tudós van Amerikában az Ön professzori és tutori állásainak betöltésére . . . Minden európaít mélyen átitattak mind az egyházi, mind a világi előítéletek, melyektől sohasem tudnak megszabadulni.” Ld.: Charles Francis Adams (szerk.): The Works of John Adams. Boston, 1856. X. 414–415. Hofstadter–Smith: i. m. I. 232.

nyolc fakultást hoztak létre, élükön egy-egy professzorral,⁷⁵ de mivel ez szigorúan világi, korszerű állami egyetem volt, nem létesítettek hittan professzori állást, hogy megelőzzék a vallási háborúskodást.⁷⁶ A tudományos rang eléréséhez oly nélkülözhetetlen könyvtár kiegészítésére Jefferson végakaratában hatalmas gyűjteményének nagy részét az új intézményre hagyta.⁷⁷

Ez az egyetem, mondta Jefferson, „az emberi szellem korlátozhatatlan szabadságára fog épülni”.⁷⁸ Az új tanintézet 1825 márciusában, egy évvel Jefferson halála előtt, negyven diákkal megnyitotta kapuit. Élete egyik legnagyobb eredményének tekintette az első korszerű világi egyetem létrehozását.⁷⁹ Az általa kijelölt új irányt legjobban az a tanácsa mutatja, hogy a professzorok „bármilyen következményekkel jár is, kövessék az igazságot, és ne nézzenek el semmi hibát, amíg a józan ész lehetővé teszi a leküzdését”.⁸⁰

Ez a nemes gondolat, amely mindannyiunkra vonatkozik, az Újvilág racionális felvilágosodásának egyik legkiválóbb kifejeződése.

⁷⁵ A nyolc professzori állás a következő volt: 1. antik nyelvek, 2. modern nyelvek, 3. matematika, 4. természetfilozófia, 5. természettörténet, 6. anatómia és gyógyászat, 7. erkölcsfilozófia, 8. jog. Ld.: Minutes of the Board of Visitors of the University of Virginia during the Rectorship of Thomas Jefferson. In: Writings of Thomas Jefferson. XIX. 433–436. és *Honeywell: Educational Works*. M. melléklet, 269–270.

⁷⁶ Jefferson levele Dr. Thomas Coopernek 1822. nov. 2-án: „A mi egyetemünkön nincs hittan-professzor.” Writings of Thomas Jefferson. XV. 405.

⁷⁷ Jefferson óhaját ld.: Writings of Thomas Jefferson. XVII. 469. és *Honeywell: Educational Works*. 86–87.

⁷⁸ Thomas Jefferson rektor hetes számú jelentése (1825. okt. 7.) in: *Cabell: Early History of the University of Virginia*. 484. Ugyanezen év szeptemberében 116 hallgató járt az egyetemre.

⁷⁹ Jefferson levele William Roscoe-nak 1820. dec. 27-én. Writings of Thomas Jefferson. XV. 303.

⁸⁰ Uo.

HUNYADY GYÖRGY

Történelem és pszichológia

A tudományágak közötti kapcsolatról szóló jelen áttekintés¹ fő mondanivalója az egymásra utaltság s a sokszoros összefonódás ténye és igénye.

A kapcsolódásoknak e rendszere meglehetősen szövevényes. Egyrészt a pszichológiának lehet és helyel-közzel van is mondanivalója a történeti jelenségek tanulmányozásához. Másrészt a történettudomány a pszichológiai jelenségek időbeli sajátosságaihoz, egybevetéséhez szállíthat tényszerű adalékokat. Harmadrészt a pszichológiai megismerés maga is történeti kutatásra érett tárgykör, nemcsak szűk tudománytörténeti, de tágabb kultúr- és ideológiatörténeti értelemben is. S ugyanakkor, negyedszer a történelmi megismerés is olyan személyek közötti és személyeken belüli mechanizmusok révén megy végbe, amelyekről a pszichológiának kell, hogy legyen és van is rendszeres kifejtésre érdemes ismeretanyaga. Anélkül, hogy erről a tovább bomló s egyszersmind összeszövődő négyszeres kapcsolatról itt hosszan értekeznék, legalább utalásszerűen, néhány szó erejéig kitérek mindegyikre.

Kissé iskolásan összefoglalva négy kérdéskörünk tehát:

- a történeti jelenségek pszichológiája,
- a pszichológiai jelenségek történetisége,
- a pszichológiai megismerés történetisége,
- a történeti megismerés pszichológiája.

Az első kérdés tehát: *a múltbeli jelenségek, események és viszonyok pszichológiai összetevőiről mit, milyen hasznosíthatót tud mondani: a tudományos pszichológia a történettudomány számára.* A kérdés azért is aktuális, mert a marxista történettudomány immár túljutott azon, hogy a felszínesen pszichologizáló történetírás antitéziseként, mégis ahhoz némileg hasonló egyoldalúsággal megvonja figyelmét a történelem alkotó szereplőinek szubjektumától. Ma már általános az a felismerés, amelyet Porsnyev az elsők között így fogalmazott: „A marxizmus által felfedezett objektivitás a szubjektivitásnak nem elvetését, hanem magyarázatát igényli.”² Sőt, aligha vitatott, hogy a múltat őrző, lehetőségek között választó és újat alkotó ember pszichológiája nemcsak magyarázatra szorul, de maga is hozzájárul a történelem magyarázatához.

A történettudomány és a pszichológia együttműködése tekintetében elvi téren is nagy különbségek vannak a két sokágú tudomány szakterületei között. Georges Duby széles ívű összefüggést tételez fel, amikor a (pszicho) fiziológiai állapotok és a társadalom- és gazdaságtörténeti fejlemények kapcsolatára utal.³ Ennél viszont kézenfekvőbb, hogy a politikai történethez, a történelem jellegzetes szereplőinek szentelt biográfiákhoz a csoportpszichológiai vagy személyiséglélektani ismeretek például hasznos kiegészítési szempontokat nyújtanak. Itt a hangsúly a kiegészítés szón van, mert a csoporthelyzetekre vagy egy-egy személyiségre vonatkozó általános szabályszerűségek ismerete segíthet a rekonstruált történeti anyagok elrendezésében, illetve hiányainak a kitöltésében. Joggal merülhet fel azonban egy összetartozó kettős kérdés, amelyet részben Castellan is érint a Történelmi Szemlében

¹ Az 1978. évi Országos Történetész Vándorgyűlésen elhangzott előadás képezi e bővebb tanulmány alapját.

² Ld.: B. F. Porsnyev: Szociálnaja pszichologija i isztorija. Nauka, Moszkva, 1966.

³ G. Duby: Histoire des mentalités, in: L'histoire et ses méthodes. Gallimard, Paris, 1961. 937–968.

hozzáférhető tanulmányában:⁴ vajon a feltárt tények meddig extrapolálhatók kellő megalapozottsággal, illetőleg mennyire megbízhatóak és időtállóak azok a tételek, amelyeket a pszichológia a társadalmi magatartás összetett jelenségszférájáról szakszerűen fogalmaz. A módszeresen kutatott szabályszerűségek alapján – tekintetbe véve az empirikus eredmények óhatatlan ellentmondásait és az értelmezések sokszínűségét – félő, hogy a konkrét történeti helyzetekről halvány általánosságoknál alig lehet többet mondani. Ezek ritkán nyújtanak nagyobb gondolati biztonságot, mint egy-egy művészi, irodalmi alkotás történelmi intuíciója. Viszont szükségképpen nélkülözik a műalkotásoktól elvárható szellemi merészséget és egyéni színeket.

Mindenekelőtt talán a patogén, a káros megnyilatkozásokról mondhat a pszichológia érdemlegesen újat a történész számára. A pszichológia különböző irányzatai, szemléletileg eltérő törekvései közül épp a klinikai kiindulópontú, s ugyanakkor átfogó személyiségfelfogást kínáló pszichoanalízis az, amelynek művelői történeti témakörök felé fordultak, ezek értelmezésére némi mohósággal vállalkoznak. Ezt az ambíciót jól példázza a Mouton kiadó 1974-es kötete az Alain Besançon szerkesztésében megjelent „Pszichoanalitikus történelem.”⁵ Anélkül, hogy érdemben mérlegelhetnénk a pszichoanalízis történelmi expanziójának értékeit, megjegyzésként itt csak annyit, hogy alighanem benne rejlik ebben a történetileg lényeges és lényegtelen közti aránytévesztés veszélye, valamint az a gyanús lehetőség, hogy a történelem mintegy gazdag illusztrációjává válik bizonyos pszicho-dinamikai sémáknak. Bármilyen zseniálisan tárt is fel Freud mindaddig rejtve maradt pszichológiai mechanizmusokat, tételeiben szükségképpen differenciálatlan egységben van jelen a századforduló bécsi középosztályához kötődő tartalom és a pszichológiai jelenségek néhány általános szerveződési elve. Tételeinek ortodox alkalmazása távolosó, ill. változó társadalmakra, kultúrákra ilyen módon a századforduló Bécsének s problémáinak korlátlan kivetítését jelenti.

Nem kell azonban ortodox freudistának lenni ahhoz, hogy a pszichológiai értelmezés esetenként túllépje a mértéktartás indokolt határait. A tudományágak közötti tényleges kapcsolatteremtés szegényes hazai történetéből viszonylag friss példa lehet erre a szociálpszichológus Hankiss Ágnes Martinovics Ignárról írott cikke.⁶ A szerzőnek van egy igen határozott – valamiképpen ma is aktuálisnak ítélt – feltételezése, „a bürokratikus szervezetnek és a nyugtalan tehetségnek . . . sajátos és ellentmondásos viszonyát illetően”,⁷ s ennek „ideáltipikus” esetenként könyvelői el s mutatja be Martinovics életútját. Ha el is tekintünk most e feltételezés aktuális alapjától s általánosításának jogosultságától, problematikus lehet számunkra az a mód, ahogy az „ideáltípust” a történeti személyiség „lelki mikrotörténeteinek” rekonstrukciójával próbálja bemutatni s igazolni a szerző. Ugyanis miközben ötletgazdag szellemességgel és könnyed eleganciával bontja ki Martinovics élettörténetét abból a gondolatból, hogy az összefonódott egyházi-állami „bürokrácia” felőrli a közéleti hévületű alkotó embert, kettős kételyt ébreszt az olvasóban. Egyfelől a történeti konstelláció „makro” és „mikro” vonatkozásban fontos mozzanataival kapcsolatban olyan előfeltevésekből indul ki, amelyek nehezen igazolhatók. (Pl.: 1791-ben konszolidációs front egy egyre rekációsabbá váló Európában;⁸ a jozefinista magyar értelmiségi és hivatalnokréteg politikai súlya;⁹ vagy a nemzeti szempont tettek sarkalló szubjektív fontossága Martinovics számára stb.)¹⁰

Másrészt az életút általa leírt eseménysorozatából természetes egyértelműséggel von le álláspontját támogató következtetéseket anélkül, hogy az alternatív pszichológiai értelmezés lehetőségét akárcsak mérlegelné. (Pl. egyértelműen világnézeti elkötelezettségéből magyarázza Martinovics sűrű személyes konfliktusait anélkül, hogy elidőzne egy olyan hasonló egytényezős magyarázat lehetőségénél, hogy a mérhetetlenül ambiciózus ember személyes konfliktusai játszhattak közre elköteleződésének bonyodalmas folyamatában.) A „lelki mikrotörténetek” rekonstrukciója maximalista, ha nem

⁴ G. Castellan: *Lélektan és történelem. Történelmi Szemle*, 1974. (XVII.) 1–2. sz. 211–220.

⁵ A. Besançon: *L'histoire psychoanalytique, Une anthologie*. Mouton, Paris, 1974.

⁶ Hankiss Ágnes: Martinovics Ignác (Egy sorskonfliktus szerkezete). *Valóság*, 1978. 10. sz. 31–49.

⁷ I. m. 32.

⁸ I. m. 44.

⁹ I. m. 43.

¹⁰ I. m. 38.

irreális program, amelynek pusztá megközelítése alighanem rendkívüli történeti tárgyismeretet és összebékíthető s összebékíthetetlen pszichológiai magyarázó elvek gondos számbavételét igényli.

Úgy hiszem, a pszichológia egészére, bármely irányzatára igaz, hogy a történeti jelenségek feltárásának és csoportosításának akkor áll szolgálatában, ha időtlen állításai kérdésekké szelődülnek; ha kategóriáival nem egyszer s mindenkorra érvényes magyarázatot kínál, hanem tényfeltáró kutatómunkára hív fel, ösztökél. Ilyen értelemben vette igénybe a pszichológia segítségét, kölcsönözte kategóriáit, tette fel történeti távlatban kérdéseit Lucien Febvre és művelődéstörténeti iskolája. Duby történeti viszonylatban kívánta vizsgálni az emberek közti érintkezés szabályait s az egyénekre gyakorolt hatását. Mandrou történeti pszichológiája a kultúrhistoriai anyagot pszichológiai kategóriák szerint bontja, mintegy ezek fejlődésének rajzát vázolja fel.¹¹ A történeti forrásanyagból a változó kultúrák változó emberének pszichológiáját kibontani erőfeszítésre érdemes – jöllehet, hiánytalanul meg nem oldható – feladat. Minden ilyen irányú részmegfigyelés egyszerre gazdagítja a korpépet és a pszichikum fejlődéstörténetére vonatkozó tudásunkat.

De itt már el is érkeztünk a tudományközi kapcsolatok második köréhez, a második alapkérdéshez: *miben rejlik, hogyan ragadható meg a pszichológiai jelenségek történeti jellege.*

A pszichológiai jelenségek fejlődési folyamataival a szakterület művelői több megközelítésben foglalkoznak. A filogenezis problémaköréről az összehasonlító lélektan szolgált fontos adatokat, míg az ontogenezis kutatása a fejlődéslélektan feladata. A szó szorosabb értelmében történeti pszichológia Vigotszkij nyomán, a marxizmus szemléleti keretében alakult ki: a társadalmi-tárgyi feltételeihez kötött és ezeket leképező tevékenységben ragadva meg a személyiség kibontakoztatásának alapját. Mégis a társas érintkezésnek egyénre és csoportra gyakorolt hatása és feltételei az egyénben és csoportban hosszabb időn át alig-alig képezték a marxista kutatók rendszeres elemzésének tárgyát. Így paradox módon a mai szociálpszichológia ahisztorikusnak minősíthető pszichológiai iskolák meghatározó szemléleti befolyása alatt alakul ki. Paradox ez a helyzet már csak azért is, mert maguk a marxizmus klasszikusai inspiráló szociálpszichológiai felismerések sokaságáig jutottak el. Ezekből a filozofikus általánosításokból és konkrét helyzetelemzések közül ma is meríthetünk szemléleti tanulságokat és formálhatunk kérdésfeltevéseket, de meggyőződésem szerint igaza van Pataki Ferencnek, ha azt állítja, hogy ezekből a mégoly becses gondolati mozaikokból nem kerekedik ki egy egységes szociálpszichológiai elmélet.¹² Módszeres szaktudományos kutatásokra van szükség, amelyek makrostrukturális társadalmi összefüggésekben s történeti mélységben képesek szemlélni az egyéni nézetrendszereket, társas alakzatokat s ezek alakulását. Ebben nyújthat tulajdonképpen pótolhatatlan segítséget az óhatatlanul töredékes történeti forrásanyag pszichológiai szempontú elemzése, amelynek kezdeteiről a francia kultúrtörténeti iskola kapcsán már szoltunk.

A történelem nem pusztán példatár a szociálpszichológia számára, hanem művilég soha elő nem állítható bonyolult társadalmi feltételrendszerek pszichológiai hatásainak és összetevőinek nélkülözhetetlen lelőhelye, amelyben fény derül a hosszabb távú előzmény és a pszichológiai következmények áttételes viszonyára, kirajzolódik a fejlődés dinamikája. A történeti perspektíva azonban nemcsak gazdagít, de bizonyos értelemben el is szegényít, tudniillik óhatatlanul megfosztja a pszichológiát az időtlenül általánosnak tekintett összefüggések illúziójától. Ennek az illúzióknak nem egy s a szociálpszichológia történetében igen jelentős példáját idézhetjük. Tudománytörténeti fejlődés kulcsfigurája e tekintetben Kurt Lewin, kinek nagy hatású csoportkutatói tevékenységéről – három évtized elteltével – az utóbbi években a szakmailag érdeklődő hazai olvasóközönség is képet formálhatott.¹³ Lewin a természettudomány eredményeinek és eszközeinek (így egységes nyelvezetének) ígézetében munkálta ki a társadalmi és pszichológiai jelenségek „mezőelméletét”. Ez a megközelítés az élményvilág egészes szerveződésére, a tartalmi elemekből le nem vezethető struktúrájára rámutató alaklélektan sajátos hajtása, kifejezetten társadalomtudományi irányban való kiterjesztése. Ez a pszichológiai irányzat egyszerre hordozza magában a dinamikus és az ahisztorikus látásmódot. A mezőelmélet

¹¹ L. Duby i. m., R. Mandrou: Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique 1500–1640. Albin Mitchel, Paris, 1961.

¹² Pataki Ferenc: Utak és választutak a mai szociálpszichológiában. Akadémia, Budapest, 1976., különösen 79–89.

¹³ Kurt Lewin: A mezőelmélet a társadalomtudományban. Gondolat, Budapest, 1972; uő.: Csoportdinamika. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1975.

főbb tételeit rendszerező írásában Lewin így fogalmaz: „Mind a pszichológiában, mind a szociológiában át- meg átszövik egymást a történeti és a történetietlen („rendszereszerű”) problémák. Ellentétben a pszichológiával, a szociológiának szinte kezdettől fogva újra meg újra küzdenie kellett a problémák történeti aspektusának túlhangsúlyozása ellen. A dinamikus konstrukcióra való áttérés érdekében a lehető legvilágosabban kell látni ezt a problémát . . .” A szociális folyamat „természetére” és feltételeire vonatkozó kérdés – más szavakkal az „ok és okozat” kérdésre – a pszichológiában és szociológiában is rendszereszerű kérdés. A mezőelméleti megközelítés első és legfontosabb feladata úgy fogalmazható meg, hogy meg kell határozni, „milyen szituációk lehetségesek empirikusan és melyek nem lehetségesek”; ez azonos a törvények felderítésének feladatával. Így pl. „szükségszerűen elfojtja-e a vitát a diktatúra? Szüksége van-e bűnbakokra? Milyen formájú diktatúrák vagy demokráciák lehetségesek, és hogyan befolyásolják ezek a csoportstruktúrát, az életstílust, az ideológiát és egyéni viselkedést?”¹⁴

A példaként idézett kérdések szinte közvetlenül utalnak a csoportos dinamikai kísérletezésre és nagy úttörőjének arra a – tanítványai, White és Lippitt által realizált – klasszikus kísérletére, amely a különböző „vezetési stílusok” társas, pszichológiai hatásait igyekezett feltárni.¹⁵ Ez a mindmáig érdekfeszítő vizsgálat független és függő változók tudatos módszerességgel tisztázott rendszerében szembesítette az ún. autokratikus, valamint a demokratikus vezetés eltérő következményeit, egyértelműen a fasiszmus korabeli jelentkezésének aktuális indítékaitól vezettetve, s ugyanakkor az egyszer s mindenkorra érvényes szabályszerűségek s értékelő töltetű tanulságok megelégszések reményében. Ugyancsak a fasiszmus (pontosabban a felelősség morális s ekkor politikailag aktuális kérdése), ösztönözte a magyar szociálpszichológia legkiemelkedőbb kísérletét, Mérei Ferenc nemzetközileg is méltán ismert tanulmányát (az „Együttes élmény”-t)¹⁶ a csoport s a vezető egymáshatásáról, erőviszonyairól az egymáshatás folyamatában és kimenetelében. Ezek aktuális társadalmi politikai kérdésekre az empirikus társadalomkutatás eszközeivel keresett és talált (pártatlannak természetesen nem minősíthető, sőt érvelően harcos) válaszok. Időtállóan bizonyították, hogy egy adott társadalom felnövekvő (meghatározott módon s mértékben e társadalomba beletanult, szocializált) tagjai körében a társasjelenségek milyen szabályszerűségeknek engedelmeskednek, milyen hatásösszefüggések mutatkoznak. Ugyanakkor talán egy fokkal kevésbé meggyőzőek ateiként, hogy mennyire függetleníthetők a feltárt szabályszerűségek, hatásösszefüggések a szereplők személyes tapasztalataitól, a reprodukált társas helyzetek létrejöttének folyamatától, a kísérletileg kialakított „mező” s a társadalmi erők viszonyai között fennálló nagyság- s komplexitásbeli különbségektől.

Nem kísérleti, hanem eleven közegben végzett „terepkutatás” példája lehet a következő:

Adorno és munkatársai a 40-es évek közepén a fasisztoid személyiség jellemzésére attitűd- és személyiségvizsgálatokat végeztek.¹⁷ Ennek nyomán eljutottak egy jellegzetes attitűd-nyaláb kimutathatóságig, amely az előítéletesség és tekintélyelvűség sokrétű megnyilatkozásait ölelte fel. Az attitűd-nyaláb háttéréről mélylélektani íhletésű magyarázatot kínáltak, amelyet a koragermekkori családi tapasztalatokban gyökereztek. S itt nemcsak az a kérdés, joggal állíthatták-e, hogy a család nevelési atmoszférájából következik ez az ideológia-politikai szférába nyúló attitűd-nyaláb, hanem már az is problematikus, hogy az itt összekapcsolódó attitűdök mindenhol és mindenkor így tartoznak-e össze. A kulturális és történeti összehasonlítások alaposan megkoptatták az eredeti tételek érvényét. Ez azonban nem jelenti sem azt, hogy e tételek akkor és ott igazságelemeket nem tartalmaztak volna, illetőleg hogy ne élénkebbek tovább a nézetrendszerek szerveződésére vonatkozó mértéktartóbb, több feltétellel számoló, árnyaltabb, összetettebb álláspontok formájában. Részint tehát nekik köszönhetjük, ha ma más társadalmi és ideológiai feltételek között pszichológiai kiindulópontok és eszközök

¹⁴ Uő.: A mezőelmélet és a kísérlet a szociálpszichológiában. In: A mezőelmélet . . . 301.

¹⁵ Uő.: Agresszív viselkedési sémák kísérletileg kialakított társas légkörben. In: Csoportdinamika 159–195. Ld. még: R. White–R. Lippitt: A vezető viselkedése és a tagság reakciója háromféle „társadalmi klímában”. In: Csoportlélektan (Szerk. Pataki Ferenc) Gondolat, Budapest, 1969. 315–345.

¹⁶ Officina, Budapest 1948², ill. uő.: Az együttes élmény. In: Csoportlélektan (Szerk. Pataki Ferenc) Gondolat, Budapest, 1969. 346–365.

¹⁷ T. W. Adorno et al., The Authoritarian Personality. Harper, New York, 1950., ill. Id. N. Sanford: Az autoriter személyiség elmélete. Szociálpszichológia (Szerk. Hunyady György) Gondolat, Budapest, 1973. 384–405.

segítségével kutathatjuk a nézetrendszerek zártságát – nyitottságát, a felfogásmód fekete–fehér jellegét, a gondolati-érzelmi tolerancia egyéni mértékét, az elfogult gondolkodás „affektív logikáját”.¹⁸

Mindez át is vezet bennünket az általam említett harmadik kérdéskörhöz, a *pszichológiai megismerés történeti vizsgálatához*. Ugyanis az autoriter személyiség kutatását és az előbbieken érintett elméletét – például – sok szempontból elemezték, vizsgálták többek között nálunk is. Mérlegre tették például ideológiai-politikai összefüggésben mint a liberális polgári gondolkodás ellentmondásos útkeresési kísérletét, amely utóbb áltudományos formalizmusba, szociálpszichológiai zsákutca-ba veszett. Az ilyen alig leplezetten politizáló társadalomtudományi munkák természetesen okkal-joggal elemezhetők ideológiatörténeti szempontból, az elemzés eredménye és meggyőző ereje azonban nagyban függ attól, hogy éppen történetileg mennyire konkrét: a valóságos társadalmi mozgásból indul-e ki; összefüggéseiben látja-e az adott korszak eszmei-tudományos törekvéseit, sőt hovatovább tények feltárásával képes-e egy-egy alkotó, vagy egy-egy mű útját társadalmi és ideológiai összefüggésekbe ágyazni.

Mindezt azért jegyzem meg, mert a 60-as évek végétől a pszichológia, nevezetesen a szociálpszichológia burjánzásnak indult nyugat-európai, marxista igényű szakirodalmában jelentkezett az a nálunk sem ismeretlen műfaj, amely társadalmi-történeti elemzés címén elsősorban vagy kizárólagosan ideológiai mércét állít és ilyen szempontból gyakorol kritikát.¹⁹ Nem vitás, hogy a pszichológiai megismerés rövid története, más szaktudományok múltjának vizsgálatával együtt, megérett a beható történeti kutatásra, a pusztán deklaratív törekvés azonban úgy tűnik, nincs teljesen szinkronban a marxista történetírás erősödő tény-éhségével, módszertani követelményeinek növekedésével, szemléleti komplexitásának kibontakozásával.

A – zömmel amerikai közegben keletkezett, ennek szemléleti nyomait kétségtelenül viselő – szociálpszichológiával való szembesülés a marxista társadalomtudományi gondolkodás egy-egy képviselőjéből a 60–70-es években is kissé tagolatlan kritikai reflexiókat váltott ki. Miközben izmosodott az az általános felismerés, hogy a marxista társadalomtudományi gondolkodás hiánytalan teljességéhez pótolni kell a társadalmi jelenségek komplex megközelítésének ezt a hosszú időn keresztül nélkülözött aspektusát, miközben felismerték azt is, hogy a továbbfejlesztés érdekében birtokba kell venni az eddigi szaktudományos eredményeket, s az ez irányban tett lépéseket, pl. a szovjet pszichológia friss vívmányai között előkelő helyen könyvelték el²⁰ – tehát eközben nem egy szerzőnk sajátos vitamódszerrel próbálkozott. (Heller Ágnes például a „szerep” szakirodalomban hagyományos kategóriáját egy újjal, egyénivel cserélte fel, s ezt a fogalmi pótlékot értelmezte és értékelte;²¹ Garai László a „szocializáció” négyféle értelmezését konstruálta meg; hogy utóbb a személyiségfejlődés lazán körvonaltatott marxista értelmezésével szemben kimutassa esetlegességüket, fogyatékosságaikat).²²

A fiktív eszmei ellenfelekkel folytatott polémiaiból kétségtelenül kír Erős Ferenc gazdag tudománytörténeti, módszertani és tudásszociológiai felkészültséget sejtető kutatássorozata, amely Adorno már szóba került vizsgálatának kritikai elemzéséből indult ki (paradox módon szembeállítva ennek egykori társadalomkritikai töltetét és az elidegenedett tudati viszonyokhoz kritikátlanul igazodó empirikus módszertanát),²³ hogy azután a szociálpszichológia, sőt egyetemlegesen a pszichológia: a történeti-kritikai körképét nyújtja.²⁴ A konkrét korrajz, s a szakmai törekvéseket szülő eszmei-

¹⁸ Hunyady György: Adatok a kognitív komplexitás anatómiájához. In: Az alkotó gondolkodás kutatási problémái (Szerk. Salamon Jenő) Akadémiai, Budapest, 1979. 29–52.

¹⁹ Ld. Michel Plon polémikus írásait a European Journal of Social Psychology hasábjain. Vö.: Erős Ferenc: A szociálpszichológia és a társadalmi konfliktusok. Michel Plon és Morton Deutsch vitájáról. Valóság, 1976. 9. sz. 58–64. némileg eltérő értékeléssel.

²⁰ Ld. A. A. Szmironov (szerk.), Razvityije i szovremennoje szosztojanyie psichologicseszkoi nauki v SzSzsZR. Pedagogika, Moszkva, 1975. 316–319.

²¹ Heller Ágnes: Társadalmi szerep és előítélet. Akadémiai, Budapest, 1966.

²² Garai László: A szocializáció mint a személyiség intellektuális és emocionális fejlesztése. In: Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon (szerk. Hunyady György–Pataki Ferenc–Váriné Szilágyi Ibolya) Akadémiai, Budapest, 1976. 279–290.

²³ Erős Ferenc: Történetiség a szociálpszichológiában. Világosság, 1977. 2. sz. 87–95., ill. 3. sz. 160–165.

²⁴ Uő.: Pszichológia és ideológiakritika. Világosság, 1978. 12. sz. 782–788., ill. 1979. 1. sz. 33–39.

politikai helyzet konkrét bemutatása ebből a kutatássorozathoz is hiányzik, amely végső soron nem sokkal mond többet – pl. a pszichológiatörténet felkészült szakembere, Pléh Csaba számára –, mint azt, hogy a pszichológia különféle irányzataiban benne rejlenek a társadalmi viszonyokat tükröző, az emberre vonatkozó közkeletű ideologikus nézetek.²⁵ Ez az általánosság ezen szintjén ugyan bizonyosan igaz, az irányzatok eredményeinek igazságértékét és tudománytörténeti szerepét azonban aligha határozza meg közvetlenül, illetve kérdőjelezi meg egyértelműen.

Ide kívánczik az a művelődéstörténészeknek szánt javaslat, hogy a múlt szellemi életének, értékrendszerének és felfogásmódjának elemzése során figyelni kell a kor közgondolkodásában rejlő, megítélésekben rögzült „naiv pszichológiájára is”, arra, ahogy az emberek látták, belső mércéiken megítélték egymást, következtetést vontak le egymásról, s aminek megfelelően viselkedtek egymással szemben. Az emberre s vele összefüggésben a társadalomra vonatkozó ideologikus nézetek közvetlen alkalmazása, megjelenése ez a mindennapi érintkezés és gondolkodás gyakorlatában.²⁶

Természetesen ilyen idézőjelesen „naiv” pszichológiai-szociológiai s történelmi nézetek jelen vannak a mai közgondolkodásban is. Az ilyen ismeretek, vélekedések, attitűdök tanulmányozása többek között pszichológiai, közelebbről szociálpszichológiai feladat. S ez a történettudomány és pszichológia kapcsolatának negyedik kérdéscsoportja. *A pszichológia szerepet játszhat magának a történelmi megismerésnek a tudományos vizsgálatában.* A megismerés egyik szintje az itt már érintett mai történelmi közgondolkodás, a múlt sajátosan megszárt, tagolt, értékelésekkel erősen színezett, gyakran sztereotípiákba merevített képe. Sok a vizsgálandó és – szerény hazai tapasztalataink szerint is – vizsgálható szociálpszichológiai kérdéskör, így a történelmi gondolkodás információs forrásai (a családi hagyománytól az ifjúsági irodalomig) és hatásuk mechanizmusa, e források történelmi információinak tartalmi sajátosságai és ütközésük a befogadóban, történelmi nézetek szerepe más vélekedések és attitűdök között, a személyiség involváltsága történelmi-társadalmi nézeteiben stb.

Talán nem ez az alkalom, amikor az értékelésektől átszőtt, vegyes történelmi információkra több-kevesebb érdekltséggel reflektáló társadalmi közgondolkodás hazai vizsgálatában a 70-es évek folyamán szerzett megfigyeléseinket összesítenünk kell.²⁷ Mégis szeretnék itt kitérni egyetlen vonatkozásra.

A munkálat kiinduló feltételezése, hogy a társadalmi magatartás pszichológiai hátterében a történelmi nézetek együttese s a történelemhez való viszonyulás lényeges szerepet játszik, vagy legalábbis – potenciálisan – játszhat. Ez ad történeti perspektívát annak a társadalom- és emberképnek, amihez a magatartás több-kevesebb következetességgel igazodik.

A történelmi nézetek – pedagógiailag kiaknázható – szerepét a társadalmi magatartás pszichológiai hátterében hagyományosan két kategóriával ragadják meg: egyrészt a közösségtudat, másrészt az eszmény kategóriájával.²⁸ A marxista történettudományban, a szocialista pedagógiában és a kommunista propagandában már a kezdetektől szintén tudatosan érvényesült az a törekvés, hogy kialakítsák az elnyomottak történeti vonulatával való közösség tudatát, ill. hogy forradalmi és szabadságharcos példaképeket állítsanak a fiatalok s a felnőtt társadalom elé. A történetelméleti, módszertani, történeti publicisztikai és nem utolsósorban az oktatáspolitikai irodalom az utóbbi években a történeti szemléletformálás teljesebb lehetőségeinek felismerését tükrözi. A történelmi közgondolkodás eleven tartalmának, jellegzetes típusainak kutatásában is normatív mércéként tekinthető egy olyan messzetekintő koncepció,²⁹ amely a direkt befolyásolási formák mellett közvetve, megalapozottan kívánja a szemléletformálás eredményeit elérni. Tehát absztrakt összefüggések és értékek kinyilvánítása, cselekvésre jelszószerűen motiváló „történelmi tanulságok” helyett a törté-

²⁵ Pléh Csaba: Pszichológiatörténet és ideológia. Uo. 39–42.

²⁶ Hunyady György: A személypercepció kutatásának kiindulópontjai. Magyar Pszichológiai Szemle, 1971. 1. sz. 16–30.

²⁷ Uő.: Adalékok a 70-es évek történelmi közgondolkodásáról: egy szociálpszichológiai kutatássorozat tanulságai. A történelmi-politikai gondolkodás alakulása 1945 után. (Szerk. Glatz Ferenc) MTA Történettudományi Intézete (Kéziratok kötet.) Budapest, 1978.

²⁸ Vö. Dékány István: A történelmi kultúra útja. Orsz. Középiskolai Tanáregyesület, Budapest, 1936.

²⁹ Ld. Berend T. Iván: A történelem mint tudományos diszciplína és mint iskolai stúdium. In: uő.: Öt előadás gazdaságról és oktatásról. Magvető, Budapest, 1978. 89–136.

nelmi-társadalmi folyamatok, helyzetek és szereplők lehetőleg konkrét, életszerű megismertetésére helyezi a hangsúlyt.³⁰ Teszi ezt abban a meggyőződésben, hogy a – természetesen érzelmekkel színezett – megismerés végső soron cselekvéseket orientáló állástoglalásokat érlel, sőt egyedül ez vezethet a személyiségre változó élethelyzetekben is tartósan jellemző, rugalmasságukban is állandó nézetekhez. Így például az oktatásban tényszerű ismereteket kíván – nemcsak eszköz-jelleggel – nyújtani, további megismerésre ösztönző érdeklődést próbál felkelteni, és fel kívánja ruházni a tanulókat a további ismeretszerzés tudományos eszközeinek elemeivel. A történelmi és társadalmi nézetek rendszerre szerveződése és újabb tapasztalatok beépítésére aktívan törekvő nyitottsága a szemléletformálás egymásra utaló kettős célja.

A lehetőség szerint konkrétan megismert történelmi helyzetek összehasonlító elemzése nyomán eszmélhetünk rá az emberi cselekedetek feltételekhez kötött, érdekektől vezérelt, társadalmilag meghatározott jellegére, egyszersmind a választás lehetőségére, szabadságára és felelősségére a cselekedetek egyéni hátterében. Az így éledő emberismeret annyiban válik személyes, átélt önismeretté, amennyiben sikerül kimunkálni a gondolati átmeneteket: sikerül érzékelteni a történelem aktualitását, azaz a jelen társadalom történetiségét, és sikerül érzékelteni a személyes társas tapasztalatok társadalmi jellegét, azaz a társadalmi viszonyok jelentkezését a társas érintkezésben, a személyes élményanyagban.

E kívánatos célhoz közelítő vagy attól elmaradó tényleges történelmi nézetek pszichológiai vizsgálata az elméleti keretek tisztázása mellett empirikus adatok felvételén és elemzésén nyugszik. A vizsgálat – operacionalizált, esetenként a pszichológia eszközeihez is kötött nyelven szólva – szükségképpen az alábbi alapvető kérdéskörökre tér ki:

- a történelemre vonatkozó információk forrásaival szembeni beállítódás, preferenciájuk és kiaknázásuk, a történelmi ismeretek szintje és a történelmi tudáshoz való értékelő viszonyulás;

- az egyénre és csoportra ható külső és belső tényezők számbavétele, gondolati súlya és értékelése az általános megfontolások elvi szintjén és a konkrét történelmi információ feldolgozásának tényleges folyamatában,

- a szociális kategóriák gondolati megkülönböztetésének dimenziói, ezek fontossága, a kategóriák felruházása (sztereotip) jellemző vonásokkal és velük szemben táplált (normatív) elvárások, értékelő beállítódások; önbesorolás a kategóriáktól való személyes distanciálás;

- a meghatározott és tudatosult nézőpont (vállalt értékorientáció, énfelfogás, helyzettel való megelégedettség) szerepe a történelmi-társadalmi nézetek rendszerének alakulásában: mindenekelőtt a jelen és a múlt, hazánk és a külföld (a magyarság és más népek) közötti értékelő különbségtétel jelentkezése, iránya és mértéke, súlya a fejlődés szubjektív összképében.

Mintegy a gondolatmenet lezárásaként jutunk el magának a *tudományos történelmi megismerésnek a pszichológiájáig*. Aligha kell itt, a Történelmi Szemlében akár csak emlékeztetni is arra, hogy a történelmi megismerés pszichológiája mekkora szerephez jutott Dilthey gondolatvilágában, s erre vonatkozó, még igazságukban is aránytévészett megfontolásai miként lettek a szellemtudományi ismeretelmélet pillérei. Dilthey tézisei „a megértő történettudományról” ma már elsősorban filozófia-történeti, esetleg historiográfiai adalékok, azt azonban mégsem mondhatjuk el, hogy az általa megfogalmazott kérdések már mind megnyugtató módon egyszer s mindenkorra tisztázódtak volna.

Dilthey a történelemben a pszichológiát tartva elsőrendűen fontosnak, a megismerésben a döntően nem racionális jellegű behelyezkedést, megértést tekintette kulcsfontosságúnak. A történelmi megismerés alapjaként egyfajta ténylegesen meg nem lelt, de igényelt új „leíró pszichológiai” diszciplinát körvonalazott.³¹ További tanulmányozásra érdemes kérdés Diltheynek a pszichológia fejlődésére áttételesen (pl. az értékproblematika exponálásával) gyakorolt erőteljes hatása, amely az eredendően természettudományos orientációjú szaktudomány humán és szociális irányba való kiterjeszkedésére irányult. A történelmi s társadalmi folyamatok megismerésének a pszichológiára gyakorolt sajátos szívóhatását, a szaktudományos tényfeltárás ehhez való viszonyát (a vele kapcsolatos illúziókat) illetően elmaradásának feszültségét a 20. századi tudománytörténeti fejlődésment doku-mentálja. Példaként említhető erre az egyensúly-ingadozásra a szociálpszichológia kialakulásakor a

³⁰ Vö. Balázs Györgyné: Korkép kialakítása a történelemoktatásban. Akadémiai, Budapest, 1978².

³¹ Wilhelm Dilthey: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Gondolat, Budapest, 1974. 342.

század tízes éveiben Lamprechtnek a történettudomány megalapozásával kapcsolatos illuzionizmusa³² s figyelemre méltó hazai vonatkozásként Kornis Gyula³³ szellemtudományos indíttatású szkepticizmusa a tudományos pszichológia ebbeli lehetőségét illetően. Állásfoglalásukban felsejlik a történelem és pszichológia kapcsolatának nem egy mindmáig élő problémája.

Eddig már szó esett a pszichológia és a történettudomány együttműködésének szükségességéről, biztató, ám nem korlátlan lehetőségeiről. Arról is, hogy ma talán még nem zavartalan a közvetítés, a kapcsolatteremtés e két diszciplína között: ami a másiktól közvetlenül érzékelhető, előtérbe tolakszik, (a pszichoanalízis a pszichológiából, a külsődleges ideológiai kritika a történettudományból), az nem feltétlenül ébreszt és érdemli a legnagyobb hitelt és bizalmat. Interdiszciplináris megbeszélések hálás feladata, hogy bármilyen érintőlegesen is, de többet tudjanak meg egymásról az érintett szakterületek képviselői, s újradefiniálják viszonyaikat. Alighanem még ennél is többet jelent azonban a szakterületek közötti tényleges együttműködés, közös célokért való együttes erőfeszítés. Egy ilyen közösen megoldandó feladat áll előttünk az integrált történelem- és társadalomismeret oktatásának előkészítésekor: a perspektivikus tananyag kimunkálása, társadalmi tudati feltételeinek felderítése és hatékonyságának biztosítása. Ugyancsak közös, bár szűkebb kört érintő munkálatnak ígérkezik a hazai pszichológusképzés szemléletformáló tananyagának történelmi szempontokkal, ismeretanyaggal való gyarapítása, hogy a fentiek értelmében csökkentsek az időtlenség tendenciaszerűen jelentkező illúzióját a pszichológiai jelenségekkel és szabályszerűségekkel kapcsolatban, elmélyítsük a (kultur)történeti különbségek és meghatározók tudatát a pszichológiai jelenségek körleendő kutatóiban. Mindezek természetesen csak kiragadott példák a tudományközi együttműködés konkrét hazai esélyeiről és feladatairól a történelem és pszichológia széles érintkezési felületén.

A jelenből általánosító társadalomtudományok s a múlt folyamatait elemző történeti tudományok hozzáférhető tényanyaga s a tényanyag feldolgozásának lehetőségei bizonyosan eltérőek, s ez okvetlenül rányomja bélyegét az elméletalkotás logikájára és jellegére. E diszciplínák viszonylagos súlyában, szellemi pezsgésében és a felé forduló közfigyelemben történtek és történnek hullámzó változások. Ennek egyik jellemző tendenciájára utalt az 1977-ben kiadott történeti-módszertani kézikönyv: „Amikor friss társadalmi jelenségek vizsgálatára a társadalomtudományok között is bizonyos értékrendszer-eltolódás zajlik, ekkor az új tudományágak előretörését a dolgok rendje szerint a korábban legerősebb társadalomtudomány, a történettudomány rovására hirdetik a közösség előtt.”³⁴ Nem ez a változások egyedüli iránya, amint ezt a fentiekben jelezni próbáltam, tanúi vagyunk a történettudomány vitalitásának, integratív szerepének, messzegyűrűző eszmei hatásának is, ami is a határos társadalomtudományok alakulását nagyban befolyásolja. S még egy szempont: a lendülettel megindult szociológiai és pszichológiai tényfeltárás idővel a történeti kutatásnak nemcsak páratlan mennyiségű, de minőségben is páratlan forrásanyagot szolgáltat. A közelmúltban a hiedelmekről rendezett interdiszciplináris konferencián egy dolgozat mint érdekességet elemezte a dualizmus korából az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben fennmaradt pszichiátriai jegyzőkönyveket.³⁵ Gondoljuk el, ehhez képest mekkora volumenű és mennyire információgazdag az interjúknak, kérdőíveknek és teszteknek az az életkörülményekbe és személyiségekbe betekintő, a magánéletet és a közgondolkodást átvilágító hatalmas anyaga, amelyet ma nemcsak klinikákon, de az iskolákban, nevelési és pályaválasztási tanácsadóknak, a munka- és lakóhelyeken egyaránt gyűjtünk. Ennek a forrásanyagnak a felhalmozódása lehetővé teszi a tudati-pszichológiai viszonyok hosszú távú trend-elemzését, s ez a tudatos-módszeres gondolati építkezés esetén gyökeresen módosíthat az empirikus módszereket alkalmazó társadalmi tudományok szemléletén, belső logikáján, épp az időbeliséghez-történetiséghez való viszonyán.

³² Vö. Lamprecht: Was ist Kulturgeschichte? Deutsche Zeitsch. f. Geschichtswiss. N. F. I. Jahr.

³³ Kornis Gyula: Történelem és psychologia. Hornyánszky, Budapest, 1914.

³⁴ Glatz Ferenc: Kérdések a történelem elméleti problémáinak tanulmányozásáról és a történettudomány marxista elméletéről. In: Történelemelméleti és módszertani tanulmányok (Szerk. Glatz Ferenc) Gondolat, Budapest, 1977. 41.

³⁵ Frank Tibor: Korrajz a kórrajzban. Előadások A hiedelmek természete, szerveződése és szerepe a mindennapi tudatban c. munkaértekezlethez. Tömegkommunikációs Kutatóközpont és MTA Néprajzi Kutatócsoport, Visegrád, 1975. III. b. 24–43.

Elmélet és módszertan

Történeti kutatómunka – gombnyomásra? *Beszélgetés a SZOCPROG rendszerről*

Granasztói György: Az elmúlt években nagy sikerrel működött a Kvantum Klub az Akadémia várbeli központjában. Számítógépet használó kutatók – akik zömmel az Akadémia társadalomtudományi kutatóhelyein dolgoznak – találkoztak itt rendszeresen, hogy munkabeszámolókat tartsanak és véleményt cseréljenek. A „Kvantumban” ismerkedtünk meg többek között a SZOCPROG társadalomtudományi programcsomaggal, amely lényegében egy adatelemzési rendszer, s amely a közelmúltban a szélesebb nyilvánosság elé is kilépett. Beszélgetésünket részben ez az esemény tette időszerűvé. A SZOCPROG kidolgozói, Manchin Róbert és Füstös László egyhetes intenzív tanfolyamot szerveztek a Várban, több mint hatvan érdeklődő számára. Megismerkedhettünk a programmal, megtanulhattuk a használatát, de ami ennél is fontosabb, képet kaptunk arról, milyen azonnal használható kvantifikációs technikák állnak ma itthon rendelkezésre, ha különböző tömeges statisztikai adatokat tartalmazó forrásokat kívánunk elemezni. A Manchinnal és Füstössel folytatandó beszélgetésben azt kíséreljük a Történelmi Szemle olvasói elé tárni, hogy mire alkalmas a SZOCPROG, ezt követően a történeti adatelemzésben jártas Szabó Dániellel és Göndör Györggyel folytatjuk az eszmecserét.

Előljáróban még el kell mondani, hogy a tanfolyam gazdag programot kínált. Az elhangzott előadások között szerepeltek például a következő témák: Statisztika és számítástechnika a társadalomtudományokban; Statisztikai alapfogalmak; Számítástechnikai alapismeretek a CDC 3300-as gépen; Adatelőkészítés, adattranszformáció, adatstruktúrák, adatmanipulációk lehetősége; Empirikus elemzések, Regresszió elemzés, Korreláció elemzés, Faktor elemzés, Klaszter elemzések és így tovább. Vagyis a programrendszer ismertetése mellett az ebben a rendszerben szereplő különböző, döntően már a mérés és a számítások matematikai statisztikai megvalósításával foglalkozó elméleti problémák is szerepeltek.

Az első kérdés, amelyet fel szeretnék tenni, a következő: Milyen kutatói igényt láttak maguk előtt a SZOCPROG-rendszer megalkotásakor?

Manchin Róbert: Mielőtt rátérek a válasza, szeretném vázolni, milyen problémákat láttunk a számítástechnikának a társadalomtudományokban való felhasználásával kapcsolatban. Egyfelől a hetvenes évek elején kiderült, hogy különösen a szociológiában, de más tudományágakban is tömeges adatfeldolgozást nem tudnak számítógép nélkül elvégezni. A gyakorlat akkor általában az volt, hogy hamarabb tudták „kézzel” megoldani a feladatokat, mint ameddig végigszenveték azt az elemzési fázist, amit egy új számítógép, egy új programozóval való közös nyelvkérés, megértés, megértetés jelentett, és ezért az első próbálkozások lelkesedése után kijózanodás következett. Az eredmény az lett, hogy az első kezdeményezések tulajdonképpen le is álltak. Másfelől az érintett kutatógárda képzéséből még teljesen kimaradt mindenfajta számítástechnikai kérdés, így az érzékenységük is csekély volt az ilyen típusú ismeretek iránt. Azt hiszem, még most is az a helyzet, hogy bár formálisan szerepel az egyetemi tanrendben a számítástechnikai ismeret, és így talán a történetészek is, de például a pszichológusok bizonyosan, két félévet hallgatnak programozás és kibernetika címén, ám mindamellett az egyetemeknek nincsen sem anyagi eszközük, sem hozzáférésük a számítógéphez. A végzős hallgatónak nincs ilyen természetű gyakorlata, tudása teljesen meddő. Ennek ellenére a fiatalabb generáció jó ideje kereste a módot, hogyan lehetne mégis korszerűen feldolgozni és elemezni az összegyűjtött adatokat. A nemzetközi szakirodalomból is kiolvasható volt, hogy az újabb elemzési technikák alkalmazása az elméletépítésben vagy az adatokból nyerhető összesítések terén mennyi mindent kínál. Amikor Szelényi Ivánnal elkezdtünk hármasan dolgozni, nagy vizsgálatba fogtunk, és hamar rájöt-

tünk, hogy egyszerűen nem tudunk dolgozni a hagyományos eszközökkel, munkánkhoz új technikai hátteret kell teremtenünk. Két út volt lehetséges. Az egyik, hogy átvesszünk egy létező, működőképes rendszert. Két ilyen jött számításba. Ezek valóban elterjedtek, hajlékonyak és jól is használhatók. Az egyik rendszer az SPSS, a másik az OSIRIS. Mind a kettőt alkalmazzák, nemcsak szociológusok, hanem közgazdászok, történészek, mások is. Amikor elkezdtünk tájékozódni, kiderült, hogy az OSIRIS-t eleve IBM gépekre dolgozták ki, az akadémiai CDC 3300-as gépre való átalakítása igen nagy munka lett volna. Az SPSS az OSIRIS-nél valamivel egyszerűbb, szintén szélesen elterjedt, ám a memóriaigény akkora, hogy – bár létezik CDC változata is – a számunkra akkor lehetséges CDC konfiguráció mellett nem lehetett alkalmazni. (Időközben a SZTAKI megvette az SPSS rendszert. – A szerk.) Ekkor kezdtünk tulajdonképpen a másik út követésén gondolkodni, azon, hogy a saját munkánknál alkalmazandó különleges rendszert lehetőleg minden hasonló elemzésnél újra fel lehessen használni, továbbá, hogy a rendszer kezelése legyen minél egyszerűbb. Sikertült fellelkesíteni egy SZTAKI-s kollegát, Tóth Károlyt, akinek a SZOCPROG rendszer nagyon sokat köszönhet. Elmondtuk neki, hogy tapasztalatunk szerint milyennek képzeljük azt a kutatót, aki szeretné megérteni magát az elemzési módszert, szeretné alkalmazni is, de úgy érzi, nincs ereje arra, hogy megpróbálja elsajátítani az egész szükséges számítástudományi apparátust is. A célunk tehát az volt, hogy olyan természetes nyelvű paramétereket állítsunk össze, amelyekkel egyszerűen lehet megfogalmazni elemzési kéréseinket. Például ha korrelációt akarunk számítani az iskolai végzettség és a jövedelem között, akkor ezt a kérést úgy fogalmazzuk meg a gép számára, hogy leírjuk: „korreláció”, „iskolai végzettség”, „jövedelem”. Az eredmény az lesz, hogy bizonyos fix információk birtokában, de tulajdonképpen egyedül e szavak közlésével a kérdező megkapja a kívánt elemzési eredményt.

Füstös László: Azt vártuk a program-rendszertől, hogy a számítógép segítse végrehajtani azt a logikai sort, amit a kutató adatelemzése során technológiaként előír magának. Legyen képes a rendszer a modellezésnek azokat a szakaszait végigvinni, amit idáig a kutatók egyenként végeztek. A modellalkotás folyamatát, ahogy Manchin említette, azokkal az egyszerű kulcsszavakkal lehessen irányítani, amelyeket a kutató használ elemzéseiben. Tehát a rendszer maradjon a kutató nyelvi ismeretének szintjén, ne kelljen elsajátítania azt a programozói gyakorlatban használatos zsargont, a számítástechnika sajátos terminológiáját, amely miatt sok esetben nehéz kommunikálni a számítástechnikai szakemberrel. A célunk az volt, hogy a programrendszer értse meg a társadalomtudományi elemzéssel foglalkozó kutató kulcsszavait, működjön is ezek ismeretében, s a kutató feladata a kulcsszavak, tehát a modell elemeinek pontosabbá tétele és a megértése. A számítógép, mint eszköz, álljon a kutató szolgálatába.

Granasztói: Szeretnék egy közbevető kérdést feltenni, abból a célból, hogy világosan lássuk, miként is működik a rendszer. Tegyük fel – valószínűleg nincs így –, hogy Celldömölk hatósága a 19. század végén olyan felmérést készítettett, amelyben összeírták, egy-egy ház hány helyiségből áll, milyen mellékhelyiségei vannak, milyen gazdasági épületek tartoznak egy házhoz, mennyi a jövedelme a háztulajdonosnak, hányadmagával lakik ott és így tovább. Mit tegyen az az „érdeklődő” történész, aki a SZOCPROG segítségével szeretné elemezni a forrást?

Füstös: Miután föllette ezt az adatforrást, és kiválasztotta az adatokat a halmazból – például egy úgynevezett adatlapra egyszerűen sorba írta őket – a számítóközpontban ezeket valamilyen adathordozóra (lyukkártyára, mágnesszalag, mágneslemez) viszik. Ezek az alapinformációk. Ha mondjuk nem önmagában a szobák száma érdekel, hanem az egy szobára eső személyek száma, akkor új mutatót kell képezni, és a programrendszernek azt kell mondani, hogy osszuk el a család létszámát a szobák számával. Ez a SZOCPROG nyelven egyszerűen azt jelenti, hogy egy „GENERÁLÁS” szót írunk vagy lyukasztok le, melléírom az új változó nevét és képzési módját. A példában az egy szobára eső fők száma – mondjuk – a „laksűrűség” névre hallgat, amely tehát egyenlő a család létszáma osztva a szobák számával. Ha a továbbiakban azt vizsgálánk, hogy a jövedelem nagysága miként függ össze a laksűrűséggel, akkor a következő elem az lenne, hogy „KORRELÁCIÓ”. A feladat a SZOCPROG nyelven is ugyanígy hangzik, vagyis ugyanezzel a kulcsszóval működtethető a program.

Granasztói: Visszatérve a kiinduló példára; amikor a kutató elkezdte ezt a munkát, tehát adatainak az elemzését, tulajdonképpen hány szót, milyen sorrendben kell felírnia a vezérlőkártyákra?

Füstös: A fenti példa a SZOCPROG nyelven úgy oldható meg, hogy egy „ADAT” névre hallgató utasítással beolvassa az adatokat, ahol opcióként megmondhatjuk, szalagon, vagy mágneslemezen van-e az adat, ugyanezen az utasítás-kártyán elnevezhetjük a változóinkat, tehát például az első

adat a családnagyság, a második a szobák száma, a harmadik a jövedelem, a negyedik a sertések száma és így tovább. Ebben az utasításban felsoroljuk azokat a változókat (azokat az adatokat), amelyekkel dolgozni akarunk. A második utasítás például a „LEÍRÁS” utasítás lesz. Ennek hatására a felsorolt adatoknak az alapstatisztikáit fogja a rendszer elkészíteni, vagyis megkapjuk, hogy átlagosan milyen nagyságú családoknál, milyen nagyságú az átlagjövedelem, és ezeknek az adatoknak mekkora a szórása a mintánkban, mi a minimális, a maximális értéke. Ha korrelációkat akarunk számítani a fenti változók között, akkor az utasítás úgy szól: „KORRELÁCIÓ”, például felsoroljuk a változóneveket, és akkor a program kiszámítja a korrelációkat a rendszerben korábban definiált összes névre. Az „ÖSSZEZÉS” című utasítás eredménytáblázata alapján kaphatjuk például a különböző tagszámú családok átlagos jövedelmét. Más példa: a klaszterelemzésnél a „KLASZTER” szót kell írni utasításként és utána megmondani, hogy milyen eljárással kérjük a klaszterezést. A SZOCPROG jelenleg 18 különböző klaszterelemző eljárással rendelkezik.

Granasztói: Látjuk, egész kutatási stratégia jellemzi a SZOCPROG társadalomtudományi programcsomagot. A Füstösöl és Manchinnal folytatott beszélgetés után a kérdés az, tudja-e használni a történetész a SZOCPROG-rendszert? Azt hiszem, jó néhány olyan esetet el lehet képzelni, amikor kielégítő, vagy legalább kezdeti eredményeket ad. Rá kell azonban mutatni arra is, hogy sok hasonló adatkezelő- és -elemző-rendszer létezik, kettőt Manchin Róbert is említett. Megemlíthetem még a francia FORCOD rendszert, amelyet történészek dolgoztak ki kifejezetten történeti problémák megoldására, és amelyet egyébként a Szemlében régebben már ismertettünk is. Mostani beszélgetésünkben a SZOCPROG rendszert példának tekintjük, hivatkozási alapnak, mert nem vállalthatjuk azt a feladatot, hogy előnyeit és hátrányait taglaljuk. Ha azonban tágabb összefüggéseket keresünk, vagyis arról beszélgetünk, miként befolyásolják a történetész munkát az új informatikai eszközök és módszerek, akkor azt hiszem, rá kell mutatni néhány általánosabb problémára. Az első általános probléma a következő: évszázadok óta, tulajdonképpen Bacon óta, a tudományos kutatásnak az a taktikája, hogy kérdésről kérdésre halad, lépésről lépésre próbálja megoldani a feladatát. Ez olyan taktikai elképzelés, amely a természettudományokra éppúgy jellemző, mint a társadalomtudományokra. Mintegy negyven-ötven éve vetődött fel, először a természettudományokban, de most már a társadalomtudományokban is, hogy ahol lehetséges, célszerű egyidejűleg több kérdésre keresni a választ, tehát olyan kutatási eljárást alkalmazni, amellyel egyszerre minden irányban lehet „dolgozni”. A számítástechnika elterjedése ezt az elképzelést viszonylag könnyen megvalósíthatóvá teszi, maga a SZOCPROG is képes e taktikát megvalósítani. A másik fontos szempont az, hogy az adat fogalma is megváltozik a számítógép megjelenésével és elterjedésével. A számítógép egy-egy formát hallatlanul rövid idő alatt, akár milliárdnyi elemi műveletnek képes alávetni. Ha mondjuk egy régészeti intézet raktárában több száz vagy több ezer hasonló tárgy, például vázák, lapulnak, akkor ezekről a vázákról, éppen a számítógépes adatkezelés révén, olyan részletfinomságig lehet adatfelvételt készíteni, amelyre korábban egyszerűen nem volt mód. Itt a kutató helyzete is megváltozik, mert miközben a kísérleti tapasztalatok szintézisét végzi, igen gyorsan kezelhet egy mégoly nagy adattáblázatot. A kísérleti tapasztalatok lassú szintézise mindig a fejünkben fog lezajlani, s ezt a szintézist az emlékezet készíti elő. Mostantól azonban a fej, az emlékezet óriási segítséget kap egy lényeges szakaszon, ti. akkor, amikor szembesíteni kell az egyberakott adatokat. Ebben a helyzetben nem az a fontos, hogy kevesebbet kell dolgozni, hanem az, hogy olyan dolgokat is mérlegelünk, amelyeket azelőtt nem voltunk képesek „észben tartani”.

Még valamit szeretnék megjegyezni. Mindaz, amiről itt szó esik, nem emberfeletti. Nem egy monstrumról beszélünk, amely ránk fog telepedni, vagy felfal. Ám éppen azért, mert emberi alkotás, nem árt tisztázni, kik hozzák létre. Szinte biztos, hogy a különböző történetész számítógépes alkalmazások, akarva-akaratlanul, más tudományok, elsősorban természettudományok közvetett hatása alatt keletkeznek. El kell gondolkodni azon, hogy ez a tény mennyiben befolyásolja a történetész megközelítés függetlenségét.

Szabó Dániel: Számomra, aki egyrészt a matematikai statisztika módszereiről, másrészt a számítógépről mind ez ideig csak homályos fogalmakkal rendelkeztam, a SZOCPROG tanfolyam mindennekeelőtt tisztázta az ezekkel kapcsolatos fogalmakat.

A statisztikai módszereknek a konkrét programcsomag használatával összekapcsolt ismertetése nem keltette bennem azt az érzést, hogy már én is képes leszek tüstént, akár a jövő héten ilyen módszerekkel és eszközökkel dolgozni, azt ellenben nyilvánvalóvá tette, hogy a módszerekhez és az

eszközökhöz való intellektuális hozzáférés egyszerűbb, mint korábban véltem; érdemes tehát azon gondolkodni, tudom-e hasznosítani mindezt a kutatómunkámban. Vannak-e olyan kérdéseim, melyeket könnyebben tudok segítségükkel megoldani? Odáig azonban a tanfolyam végére sem jutottam, hogy feltételezzem, már vannak olyan kérdéseim, melyekre csak a matematikai statisztika és a számítógép segítségével kaphatok választ. (Más kérdés, mi a szerepe a számítógépnek, mint tömegforrás nyilvántartónak, mint pusztán technikai segédeszköznek a hagyományos kérdések vizsgálatánál.) Másrészt felmerült, hogy az új módszerek ismerete nem kelt-e bennünk új kérdéseket.

Tehát a tanfolyamon egyrészt a statisztikai módszerek ismertetését és konkrét alkalmazását tartottam fontosnak, másrészt a konzervcsomag olyan szempontú bemutatását, hogy egy sor adattípusra s egy sor kérdésre már minden különösebb és főleg hosszadalmasabb előkészület nélkül lehet kész programot kapni.

Mindez nyilvánvaló azok számára, akik eddig is dolgoztak statisztikai módszerekkel és használtak számítógépet. Sokan vannak a szakmában, akik ezt olvasmányaik stb. alapján elvileg tudomásul vették. A tanfolyam előnye mindezekhez képest az „érzéki megismerés” volt. Az a lehetőség, hogy majdnem kutatói situációban találkozhattunk a jelzett dolgokkal.

Az ilyen tanfolyamok azonban a társadalomtudományokba egyre inkább benyomuló új módszerek és technikák egyik arculatát ismertetik csak meg. Kétségtelen, nagyon fontosak, s nem is pusztán azok számára, akik maguk is alkalmazni akarják mindezeket, hanem azok számára is, akik az új módszerek, technikák segítségével, felhasználásával készített munkákat olvasni fogják. Amiből az is következik, hogy a tájékoztatás szintjén, már az egyetemen tanítani kellene a történész hallgatóknak matematikai statisztikát, s némi elvi számítástechnikát is, mert különben továbbra is az lesz a helyzet, mint jelenleg: ha ilyen módszerrel készült munkákkal találkozunk, többnyire a jól bevált „ugorgyunk” technikához fognak folyamodni.

Bár a tanfolyam egyik fő célja az volt, hogy segítse mindazokat, akik matematikus és programozó közbeiktatása nélkül próbálják e módszereket alkalmazni, a SZOCPROG tapasztalatai birtokában is az a meggyőződése, hogy a megfelelő szakemberrel való együttműködés, konzultáció elengedhetetlen feltétele e módszerek és technikák optimális társadalomtudományi alkalmazásának.

Göndör György: Bizonyára vannak olyan társadalomtudományi feladatok, amelyek esetében a számítógépek alkalmazása megoldást jelent, míg másoknál nem. Ha valaki számítógépet alkalmaz, az még nem jelenti, hogy számítást végez, matematikai módszert használ. Hogy csak néhány példát említek: egyszerű adattárolás, adatfeldolgozás, tágabb értelemben, szimuláció, folyamatok vezérlése stb. is lehetséges. Ha tehát a matematikai módszerek alkalmazását tekintjük, ez már a számítógép felhasználási területeinek szűkítését jelenti. További szűkítést jelent, ha csak a valószínűségi modellekre gondolunk. Léteznek számítógépes, nem valószínűségi matematikai alkalmazások is. Például közgazdasági feladatoknál gyakran olyan egyenleteket, egyenletrendszereket kell megoldani, amelyekben nincs valószínűségszámítás. Más társadalmi folyamatot is modellezhetünk, például differenciál egyenletekkel (hasonlóan természeti, műszaki folyamatokhoz). A valószínűségszámításnak a matematikai statisztika csak egy fejezete, ezen belül szűk részt alkotnak a hagyományos matematikai statisztikai módszerek, mint pl. a korreláció, a regresszió, a faktor analízis, a variancia analízis, a klaszter analízis. Ezek lényegében kész kidolgozott módszerek, amelyek használatáról elég nagy tapasztalat gyűlt össze. Mindegyiknek nagy irodalma van, lehet tudni, hol lehet ezeket a módszereket alkalmazni, hol nem (bár folynak kutatások abban az irányban, hogy új területeken hogyan lehet, ill. szabad-e ezeket alkalmazni). Ha tehát valaki, mondjuk egy történész, már átfogalmazta a problémáját matematikai statisztikai problémává, nem biztos, hogy talál majd kész módszert a megoldáshoz, sőt majdnem biztos, hogy nem. Ebből a helyzetből két irányba léphet tovább: vagy az eredeti kérdésfeltevést változtatja, alakítja addig, amíg az már egy kész módszerrel megoldható. Magyarul a módszerhez keresi a feladatot. Vagy pedig kitart az eredeti problémafeltevés mellett, és új módszert próbál kidolgozni. Természetesen nem a – teszem azt – történésznek kell a felvetődött matematikai problémát megoldania, hanem a matematikusnak. De ahhoz, hogy egyáltalán megértsek egymást, hogy a problémát közösen legyenek képesek megoldani, az kell, hogy a társadalomtudós értsen valamit a matematikához. Másrészt a matematikusnak is bizonyos érzéke kell, hogy legyen a kérdésfeltevő tudományához. Enélkül semmire sem jutnak. Pedig egymás megértése nagyon fontos, különösen a kapott eredmények értelmezésénél. Sem a matematikától, sem a számítógéptől nem várhatjuk, hogy a felvetődött társadalmi problémát megválaszolja. A kérdést a kutató teszi fel, s ugyanúgy ő adja a

választ is, ha tudja. A számítás eredményét, a gép outputját a kutató kell, hogy értelmezze. Felfogásom szerint matematika alkalmazásával a társadalomról megfogalmazott állítás se igazabb, se egzaktabb nem lesz. Bizonyításként is csak akkor fogadhatjuk el, ha a kiinduló adatokat elég megbízhatónak és a módszert jogosultnak találjuk. Ezek nélkül matematikai módszerek használata csak bűvészkedés a számokkal. Hozzátehetjük, nagyon sok esetben – jobb híján – olyan eljárást kényszerülünk alkalmazni, amelynek még a matematikai egzaktága sem bizonyított.

Hogyan lehet elképzelni a történész és a matematikus együttműködését? Hát ez elég problematikus. Úgy gondolom, hogy a matematikus rendszerint egyszeri megbízással, pénzért végzi. Bizonyos idő után kialakul a piacon egy olyan matematikus-programozó társaság, amelyről tudni lehet, hogy ért ezekhez a dolgokhoz.

Granasztói: A számítástudományi szakember azonos egy programozóval?

Göndör: Nem feltétlenül. A programozó középszintű végzettséggel rendelkező szakember, aki algoritmus alapján megír egy gépi programot, futtatja, intézi a vele kapcsolatos ügyeket. A probléma matematikai modelljének megtalálása, és ennek alapján egy programozható algoritmus kidolgozása viszont a matematikus feladata. Nem túl bonyolult problémák esetén nem baj, ha a két, egyébként világosan különböző funkciót egy ember tölti be. Tévedés lenne tehát azt képzelní, hogy a számítógép alkalmazása kizárólag a programírából áll. Egyáltalán nem hiábavaló, ha nagy vonalakban végig gondoljuk a szükséges munkafolyamatokat. A munka az adatelőkészítéssel kezdődik. A probléma matematikai modelljével összhangban ki kell jelölni a rendelkezésre álló forrásadatoknak azt a körét, amelyeket a kutatásba be kívánunk vonni. A következő fázis az adatok gépi adathordozóra való felvitele. Itt meg kell tervezni a formát, amely ugyancsak függ attól, milyen módon kívánjuk majd a továbbiakban feldolgozni. Az adatrögzítést az ellenőrzés és javítás addig ismételt ciklusai követik, amíg az anyag a kívánt hibátlanysági fokot el nem éri. (Szociológiai kérdőíves felvételek feldolgozásánál ez a fázis sokszor kimarad. Néhány százaléknyi hiba a legtöbb statisztikai módszert lényegében nem zavarja. De egy régészeti adatnyilvántartásban az elvárások szigorúbbak.)

Granasztói: Hogyan kezeli az adatokat a SZOCPROG-rendszer?

Göndör: A SZOCPROG már a következő munkafázissal foglalkozik, vagyis a már előkészített adatok statisztikai feldolgozásával. Az adatok feldolgozása – ha a probléma jellege ilyen – történhet standard matematikai-statisztikai eljárások valamelyikének alkalmazásával. Erre a SZOCPROG bizonyára nagyon jó.

Granasztói: Itt döntő különbség van – azt hiszem – a tudományágak, például a szociológia és a történettudomány természete között. Ez mutatkozik meg most.

Göndör: Elképzelhető, hogy a történész is tud használni standard matematikai-statisztikai módszert. Vannak történeti-statisztikai adatok: népszámlálások, különféle összeírások. Ezeknél lehet értelme statisztikai módszereknek, de lehet ezer más eset, ahol nincs értelme, mert az adatok nem is kvantitatívak, hanem pl. szövegesek, amelyek kvantifikálása nem is értelmes, mert esetleg maga a szöveg az érdekes, a feladat ezeknek a szövegeknek a pusztá nyilvántartása és rugalmas több szempontú visszakeresése, folyamatos javítása, kiegészítése.

De térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy tervezheti meg az ember a kutatását. A szociológus helyzete ebből a szempontból, bizonyos mértékig, könnyebb. Van egy társadalmi problémája, ehhez adatokat tud gyűjteni, méghozzá olyanokat, amelyeket a rendelkezésre álló adatfeldolgozási technikával kezelni is tud. A történésznek nincs ilyen lehetősége. A forrása adott és ezt vagy tudja a meglévő technikájával kezelni, vagy nem.

A szociológiában elterjedt a véletlenszerű mintán alapuló kérdőíves interjútechnika. Ilyenkor az egyes interjúk egy-egy adategységnek felelnek meg – mondjuk, egy rekordnak – és éppen a minta véletlenszerűsége miatt, az adategységek között nem vizsgálják a kapcsolatot. Ez az oka annak, hogy a szociológus a lehető legegyszerűbb adatszerzési módszerrel is boldogul. Egy történésznek ilyen szerencséje ritkán adódik. Ha például háztartásokat vizsgál, nyilván akarja tartani a rokoni viszonyokat, szomszédi viszonyokat stb. A mintája sokszor szórványos, amit viszont teljeskörűen akar elemezni. Tehát a véletlen minta nyújtotta előnyöket nem tudja kiaknázni, így magára a struktúrára koncentrál. Bonyolult adatstruktúrával dolgozik, amelynek a gépi megvalósítása is általában bonyolult. Nagyobb és korszerűbb gépeken ezért ilyen célt szolgáló programrendszerek már általában készen léteznek.

Még egy problémára szeretném felhívni a figyelmet. Arra, hogy a társadalomtudományi kutatók munkahelyein egyrészt a gazdasági szabályozók, másrészt a határidők rendszere miatt csak a legkritikább esetben kerülhet sor arra, hogy egy gépes feldolgozásra szánt munka matematikai modelljét valóban matematikus dolgozza ki. Legtöbbször a kutatás végén kapcsolódik be egy programozó, aki így kész tények elé kerül, ráadásul őt az elkészített táblák száma szerint fizetik. A munka rendszerint sürgős, a programozó elemi érdeke tehát nem az, hogy új módszereket keressen, hanem, hogy egy-két meglévő standard módszert alkalmazzon.

GÖNDÖR GYÖRGY

Adatszervezés – adatstruktúrák

I

Számoljunk: Egy modern számítógép 1 mp alatt kb. 100 000 karaktert képes elolvasni. Ennyi gépidő ára 1–2 forint. Adatfeldolgozási feladatoknál a számolási idő általában még ennyit sem tesz ki. 1 karakter adatrögzítésének költsége 2–8 fillér, tehát százezer karakteré néhány ezer forint. Úgy tűnik, a feldolgozás költsége elenyésző az adatrögzítéséhez képest. Ez igaz is, ha az adatok struktúrája egyszerű, a rekordok egymástól függetlenül értelmezhetők. Ha azonban az adatrekordok között valami kapcsolat van, pl. minden rekordhoz meg kell találni a vele kapcsolatban levőket, akkor minden egyes rekord feldolgozásakor végig kellene olvasni már az egész file-t. Ez már többezerszeres olvasást jelentene (amelynek költsége egyáltalán nem elhanyagolható), hacsak nem alkalmazunk valamilyen „trükköt”.

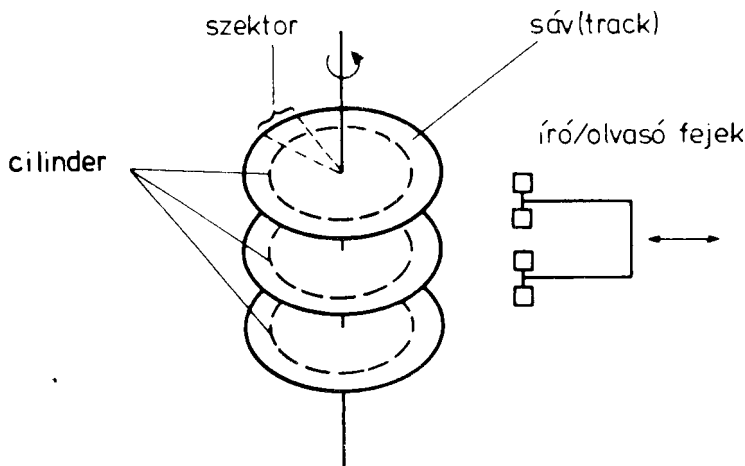
A probléma kifejtésében bátran használtam az olyan fogalmakat, mint rekord, file, hiszen ezekkel a történészek és más társadalomkutatók lassanként már kezdenek megbarátkozni. A baj sajnos éppen az, hogy e fogalmak szerepe ma már meglehetősen vesztett jelentőségéből. A korszerű adatbázisszemlélet nem az adatok fizikai képből indul ki, hanem a valós világ viszonyait próbálja az adatokkal modellezni. Ezt a szemléletet szeretném az olvasókkal kissé megismertetni. Nem célom a legújabb módszerek bemutatása – inkább csak azokra a lehetőségekre térnék ki, amelyek már valóban hozzáférhetőek, s éppen emiatt ezúttal nem foglalkozom a fogalmak részletes magyarázatával sem.

II

Az adatok fizikailag továbbra is rekordokba rendeződnek, és ezek file-okat alkotnak. (Adaton, az egyszerűség kedvéért, valamely objektum egy attribútumának értékét értjük, amely lehet numerikus (tehát egy vagy több szám) vagy szöveges. Később utalunk rá, hogy a fenti értelemben felfogott adatok közötti kapcsolatokat is hasonlóan lehet kezelni, mint az adatokat magukat.) Az adatbáziskezelő rendszer olyan eszköz, amelynek „optikáján” keresztül a felhasználó több file különböző rekordtípusának mindig egy-egy előre definiált kombinációját látja. Az adatbáziskezelő rendszer a megfelelő rekordokat, ill. ezeknek szükséges mezőit esetleg több file-ról és egy-egy file-nak különböző részeitől szedegeti össze. Ennek műszaki feltétele valamilyen közvetlen címzésű tömegtároló eszköz (lemez vagy dob).

A klasszikus adathordozók, a lyukszalag és lyukkártya csak egyirányban, sorosan, tehát rekordként egymás után olvashatók. Hiába tudom, hogy csak az 1000-dik rekordot akarom elolvasni, ezt a gép csak úgy tudja megkeresni, hogy végigolvassa az előtte levő 999-et. A mágnesszalag is lényegében ilyen szekvenciális eszköz, bár rendelkezik bizonyos lokálási lehetőségekkel. Nem kell minden rekordot programilag végigolvasni, a szalagot fizikailag mégiscsak át kell csévélni, ami elég sok időbe kerül, és sokszori átcsévelés a szalag állagának se használ. A lemezek műszaki adottságai ezzel szemben olyanok, hogy az úgynevezett fizikai blokkok közvetlenül címezhetők: az olvasó fej tehát kívánságra a megadott fizikai blokk elejére „áll be”. Nem tartozik közvetlenül a tárgyhoz, de talán nem haszontalan kicsit jobban megismerni a lemezcsoomag működését. A lemezcsoomag – típustól függően – 10–20 egymással párhuzamos és egymás fölött elhelyezett kör alakú mágnesezhető anyaggal bevont lemezből áll, amely a meghajtóegységre helyezve nagy sebességgel forog. Minden lemezoldalhoz tartozik egy-egy fej (a meghajtóegységbe van építve), amely sugárirányban mozgatható. Egy fej egy helyzetben a lemez

forgása közben egy ún. sávot (track) érint. Az egymás fölött levő sávok cilindert alkotnak. A sávok szektorokra vannak osztva: ezek a legkisebb címezhető egységek – a fizikai blokkok. Egy szektor megtalálása két mozgásból áll:

1. ábra. lemezcsomag szerkezetének vázlatos rajza

a lemez megfelelő szögelfordulásából (amely viszonylag rövid idő kb. 10^{-5} sec nagyságrendű) és a fejmozgásból (ez már hosszabb). A rekordok ügyes elhelyezésével a fejmozgás minimálisra csökkenthető (pl. az egymás után használandó rekordok egy cilindren). Egy fizikai rekordba több logikai rekordot lehet összezsúfolni a jobb helykihasználás érdekében (blokkolás), ill. egy hosszú logikai rekord esetleg csak több fizikai rekordba fér bele. Hogy ezt a program is „megértse”, a fizikai rekordnak különféle úgynevezett kontroll információt kell tartalmaznia. Pl. a fizikai rekord elejére odaírjuk, hogy az hány logikai rekordot tartalmaz, a végére meg azt, hogy hol található a folytatása.

A következő lépés során bevezetünk egy újabb kontrollmezőt arra a célra, hogy az rámutasson egy, az avval a rekorddal kapcsolatban álló másik rekordra (pl. tartalmazza a rekord fizikai címét: tehát melyik sáv melyik szektora). Ezzel a technikával a rekordok logikai kapcsolatba hozhatók. Természetesen semmi akadálya, hogy többféle ilyen kapcsolómezőt (pointert) is bevezessünk. Ily módon több különböző szempontú rendezettség valósítható meg anélkül, hogy adatainkat többször kellene tárolnunk.

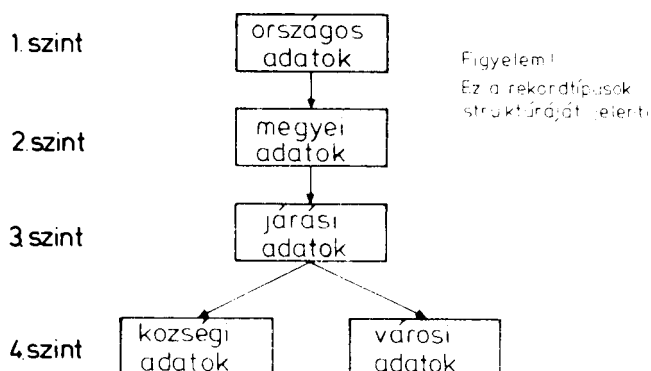
Az utóbbi fontos körülmény. Nemcsak arról van szó, hogy a többszörösen tárolt adatok helyigénye is többszörös, hanem az is, ilyen esetben gondoskodni kell arról, hogy minden példány egyforma legyen: ha tehát egyiken változtatunk, ezt a változást mindegyiken végig kell vezetni. Ez nem látszik nehéz feladatnak, pedig valójában bonyolult követelményeket támaszt.

III

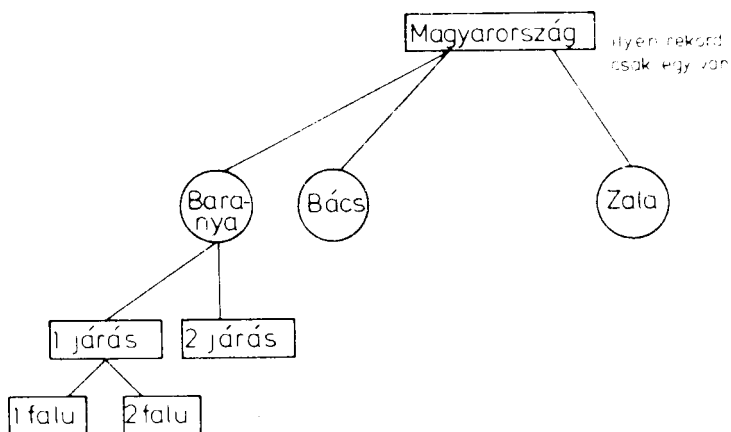
Lássunk egy példát, mire is akarjuk a közvetlen címezhetőségben rejlő lehetőséget felhasználni. Tekintsünk egy képzeletbeli népszámlálás kötetet, amely községi részletességű országos adatokat tartalmaz. Megadja a járási és megyei összegeket, és a városokról részletesebben számol be, mint a falvakról. Közöl további olyan járási, ill. megyei adatokat, amelyeket községi bontásban nem ad meg, és tartalmaz néhány csak országosan értelmezhető adatot is. Induljunk ki a felhasználásból, és próbáljuk meg adatainkat a felhasználáshoz idomuló struktúrával modellezni.

Az ember először is a tartalomjegyzéket nézi meg, hogy megtalálja-e benne a keresett adatokat, ill. egyáltalán milyen adatokat talál. (Ennek számítógépes megfelelője az adatszótár. Lásd később.) A továbbiakban már csak azért nézi meg a tartalomjegyzéket, mert nem akarja „végiglapozni” az egész könyvet. A tartalomjegyzékben talál ugyanis egy oldalszámot (ez egy pointer), és a könyvet már ott tudja kinyitni. A kötet minden táblázatának van címe, amelyből egyértelműen kiderül, megyei, járási vagy községi adatról van-e szó, valamint az is, konkrétan melyik megyéről, járásról, községről. A táblázatok fejléceiből tudjuk meg, hogy az alatta olvasható számok a település mely attributumára vonatkoznak. Az attributumokat általában csoportosítják, tehát pl. az ipari és mezőgazdasági adatokat esetleg külön táblán, hasonlóan a termelést és a fogyasztást is külön. (Ritkán közölnek egy adatot kétszer.)

Öt rekordtípussal van tehát dolgunk: országos, megyei, járási, városi, községi. Az országos kivételével mindegyik típus természetesen többször fordul elő, az egyes előfordulásokat a nevük és/vagy kódjuk azonosítja. A struktúra a következő lehet:

Az előfordulásokat a következő ábra illusztrálja:

A 2–3. ábrán jól látható, hogy a struktúrának különböző szintjei határozhatók meg, mégpedig úgy, hogy minden magasabb szintű rekord előforduláshoz több alacsonyabb szintű rekordelőfordulás tartozhat, de fordítva nem, tehát egy rekord fölött több magasabb szintű rekordelőfordulás nem lehet. Ezt hívják fa szerkezetnek. Két rekordtípus viszonyában a magasabb szinten lévő szülőnek, az

alacsonyabb szinten lévő gyerekek, az egy szinten lévő különböző rekordtípusokat, tehát amelyek ugyanazon szülő gyerekei, testvéreknek nevezik. A struktúránál egy szülőnek több gyereke lehet, de egy gyereknek nem lehet több szülője. Abban a speciális esetben amikor minden szülőnek csak egy (típusú) gyereke van, egyszerű hierarchiáról beszélünk.

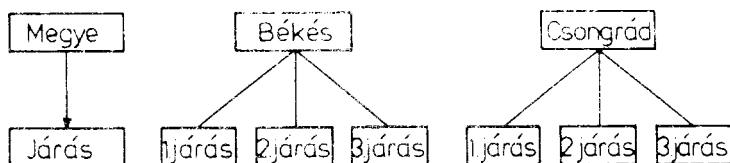
Világos, hogy ez a struktúra nem tükrözi azt a tényt, egy város közigazgatásilag járási vagy megyei szinthez kellene hogy tartozzék, ugyanakkor más logika szerint – a város település, tehát a községekkel kellene egy kategóriába kerülnie.

Ha az országos szint a megyékre, a megyei szint a járásokra, a járási szint a településekre vonatkozóan tartalmaz valamiféle pointereket (ez jelenti a struktúra megvalósítását), akkor egy települést a közigazgatási beosztása alapján három kereséssel találunk meg: az országos szinten megkeressük a megyét, megyei szinten a járást és járási szinten a települést. Tehát a harmadik elolvasott rekord már a keresett település valóságos adatait tartalmazza (az első kettőből csak a pointereket használtuk). Ha az adatainkat mágnesszalagon szekvenciálisan tároltuk volna, a rekordokat sorban kellett volna olvasnunk addig, amíg a kívánt azonosítójú rekordig el nem jutunk. A mai Magyarország 3000 településével számolva ez átlagosan 1–2000 olvasást jelent.

Bár egy településhez meglehetősen rövid út befutásáig jutottunk, érintettük annak a járásnak és megyének adatait is, amelybe településünk közigazgatásilag tartozik, tehát ha a megyei és járási szintű adatokat megőrizzük, könnyen megkaphatjuk a település megyei vagy járási százalékos arányait. (Anélkül, hogy ezeket az adatokat közvetlenül tároltuk volna.) Bármelyik közbülső szinten megállhatunk: pl. ha csak járási vagy megyei részletességű adatokkal akarunk dolgozni. A tapasztalat azt mutatja, hogy bár a fa struktúra nagyon is egyszerű, mégis jól modellez sok valóságos problémát. Éppen e kiemelkedő szerepe miatt (és persze mert egyszerű) a fa struktúra az érdeklődés homlokterébe került – sok hatékony és gazdaságos gépi realizálás született rá. Érdemes megjegyezni, hogy írott szövegekben előszeretettel rendszerezzük gondolatainkat pontokba és alpontokba. Ez a fa struktúrának felel meg.

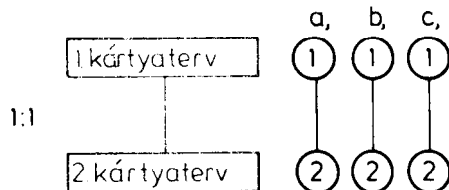
IV

Általánosítsuk a két rekordtípus közötti lehetséges kapcsolatokat. A fa struktúrát nevezik 1 : N fokú kapcsolatnak is, mert egy szülő rekord minden előfordulásához N gyerek rekord-előfordulás tartozik.

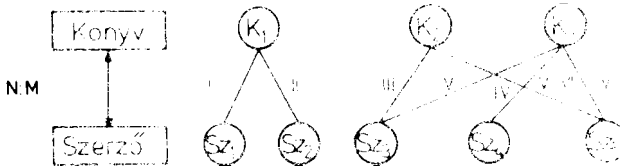
4. ábra. 1 : N fokú kapcsolat sematikus vázlata

Ha minden szülő rekordnak egy gyerek rekordja van: ez 1 : 1 fokú kapcsolat. Könnyű ilyenre példát mondani: ha adatainkat kártyára rögzítjük, de nem férnek el egyetlen kártyára, akkor egy második kártyán folytatjuk. Felfoghatjuk ezt a viszonyt úgy is, hogy az első kártya a szülő, a második a gyerek és minden első típusú kártyához egy másodiknak is kell tartoznia.

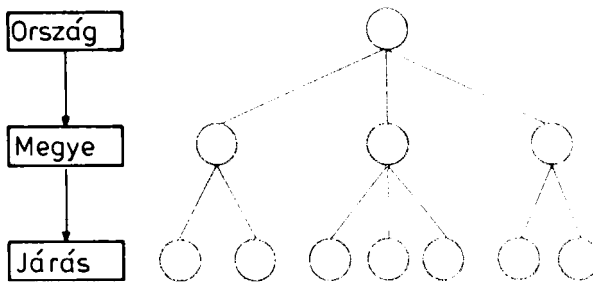
5. ábra. 1 : 1 fokú kapcsolat sematikus vázlata

Végül, néhány esetben az jellemzi a struktúrát, hogy az egyik rekordtípus egy előfordulásához a másiknak több előfordulása tartozik, és fordítva is ez a helyzet. A szokásos példa erre a könyv és a szerző kapcsolata, ahol egy könyvnek több szerzője, és fordítva egy szerzőnek több könyve lehet. Ezt hívják $N : M$ fokú kapcsolatnak.

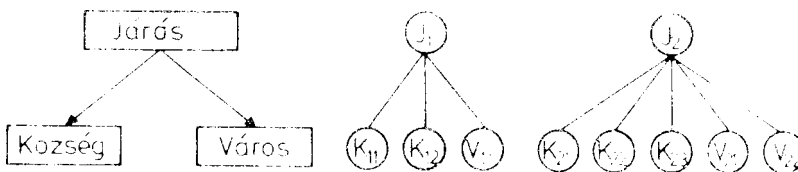
6. ábra: $N : M$ fokú kapcsolat sematikus vázolata

Egyszerű logikai kapcsolatok segítségével összetett logikai szerkezetek alakíthatók ki. Ha csak $1 : N$ viszonyok léteznek és mindegyik viszonyban a szülő rekordtípushoz csak egyféle gyerek rekordtípus tartozik – egyszerű hierarchiát kapunk.

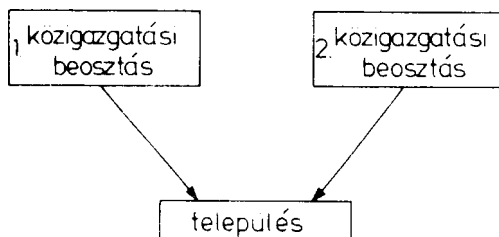
7. ábra: Egyszerű hierarchia

Összetett hierarchiáról beszélünk, ha egy szülő rekordtípushoz több gyerek rekordtípus is tartozhat.

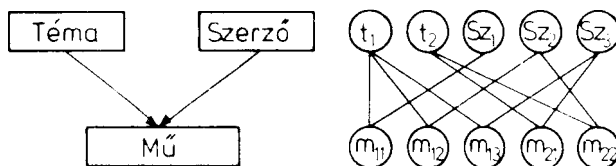
8. ábra: Összetett hierarchia

A hierarchiákra általában az jellemző, hogy egy gyerek rekordtípusnak mindig csak egy szülő rekordtípusa lehet. Kezdetben abból indultunk ki, hogy a valós világ tényleges viszonyait akarjuk az adatstruktúrával modellezni. Előfordul, hogy egy gyerek rekordtípusnak több szülő rekordtípusa van, ilyen esetben hálós szerkezettel van dolgunk. Tekintsük a következő példát. Két időpontból származó országos, községrészletességű összeírást akarunk együtt feldolgozni, de a két időpont között a közigazgatási beosztás megváltozott; a települések még viszonylag jól azonosíthatók. Ezt például a következő struktúrával tudnánk leírni:

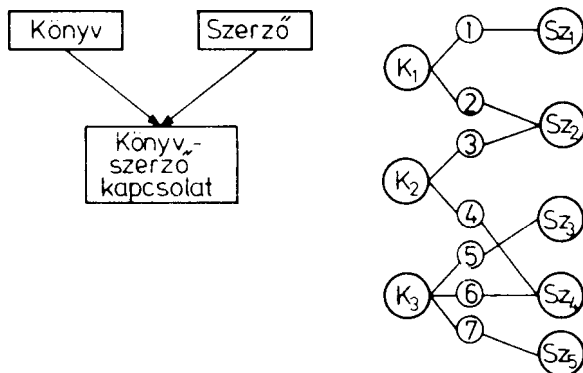
9. ábra: Példa hálós adatszerkezetre

Itt a közigazgatási beosztás további két szintet tartalmaz: ún. megyei és járási szintet; a település rekordtípus tartalmazza mindkét felvétel időpontjából származó adatokat. Másik példa: könyvtári nyilvántartásnál, ha a szerzőcsoportokat egy „szerző”-nek és a művek témáját egyértelműnek tekintem, (pl. mindig megállapítok egy fő témát), tehát beérem az $N : M$ kapcsolatok helyett $1 : N$ kapcsolatokkal – a következő háló sémát nyerhetem:

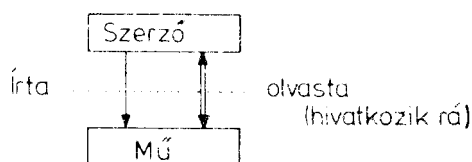
10. ábra: Példa hálós adatszerkezetre

Hálós szerkezeteket is leíró adatbázisok gépi megvalósítása lényegesen bonyolultabb, mint a hierarchikusé, de még így is egyszerűbb, mintha $N : M$ kapcsolatok leírására is alkalmassá akarnám tenni őket. Léteznek viszont kerülő utak. Hierarchikus adatbázissal is leírhatunk hálós kapcsolatot, csak az egyszeres adattárolás nyújtotta előnyöket kell feláldozni. Hálós adatbázissal – ún. kapcsoló rekordok alkalmazásával – $N : M$ fokú kapcsolatokat is tudunk kezelni. Lássunk erre is egy példát. A 6. ábrán szematikusan ábrázolt $N : M$ fokú kapcsolatot így tudjuk átalakítani:

11. ábra: $N : M$ fokú kapcsolat megvalósítása hálós adatszerkezettel kapcsolórekordok segítségével.

A 6. és a 11. ábra összevetéséből jól látható, hogy az ár, amelyet fizetnünk kellett, nem csekély, a 6. ábra minden egyes kapcsolatához egy-egy külön kapcsolórekordot kellett bevezetni.

Többcélú adatbáziskezelő rendszer két rekordtípus között nemcsak egyféle kapcsolatot enged meg. Ilyen összetett hálókapsolat a következő:

12. ábra: Összetett hálókapsolat

Itt a kétféle rekordtípus között kétféle kapcsolatot próbálunk kifejezni, egyrészt egy szerző több művet írhatott, másrészt egy szerző több műre is hivatkozhat. Ez az utóbbi kapcsolat $N : M$ fokú, mert egy műre is több szerző hivatkozhat.

Végül még egy – gyakorlatban fontos – kapcsolattípust szeretnék megemlíteni. Azonos típusú rekordok is lehetnek egymással kapcsolatban. Például egy községi anyakönyv esetében: ha csak a férfiakat tekintjük, mindenki fia valakinek, egyúttal apja lehet másoknak. Egyetlen rekordtípusról van szó („férfiak”) és ezek között létesítettünk kapcsolatokat (apja, fia).

V

A rekordok közötti kapcsolatokat a gépen – mint arra már a bevezetőben utaltam – pointerek valamiféle rendszere valósítja meg. Ha tehát egy struktúra felső szintjén megtaláltuk valamelyik elemet, innen a pointerek vezetnek el az alsóbb szintekre. De hogyan keresünk a legfelső szinten? Szervezhetjük úgy az adatbázisunkat, hogy a legfelső szinten csak egyetlen előfordulás legyen (mint a példaként említett népszámlálás országos adatai esetében). Ha több, de nem túl sok előfordulása van a legfelső szinten lévő rekordtípusnak, ezek között szekvenciálisan kereshetünk; azaz sorban elolvassuk őket mindaddig, ameddig a megfelelőt meg nem találjuk. Sok előfordulás esetén indexelt szekvenciális vagy random keresést alkalmazhatunk. A két eljárás abban különbözik egymástól, hogy az előbbinél egy táblázat, az utóbbinál egy algoritmus alapján a rekord azonosítójából egy címet tudunk előállítani, és az ilyen azonosítójú rekordot csak ez után a cím után, ennek közelében kell csak keresni.

Elméletben annak sincs semmi akadálya, hogy egy struktúra belsejében szereplő valamely rekordtípust is valamilyen random eljárással is megkereshessünk. Ha pl. a népszámlálás kötetben gyakran kell keresnem községeket a nevük alapján anélkül, hogy ismernénk közigazgatási hovatartozásukat, célszerű egy betűrendes névmutatót is adni a kötet végén.

A rekordtípusok közötti logikai kapcsolaton kívül a keresés módját is meg kell tehát adnunk. Sőt egy adott adatbázisnál a különböző felhasználások számára különböző bejárási utakat adhatunk meg. Ez a lehetőség különösen hálós szerkezeteknél jelenthet sokat, mert ilyenkor – szemben a fa struktúrával – nincs egyértelmű bejárási mód.

Már az adatbázis logikai szerkezetének megtervezésekor figyelembe kell venni a várható felhasználás módját. Ez is beleértendő a „valós világba”, amelyet modellezni akarunk. A felhasználási igények figyelembe vételének további lehetőségét jelenti, hogy előírhatjuk a keresés módját.

Nem szabad azonban megfeledkezni arról, minél részletesebben írjuk elő adatbázisunk szerkezetét, megvalósítása annál bonyolultabb lesz, ezáltal előállítási költségei mindenképpen megnövekednek. Ezért cserébe akkor kapunk valamit, ha a várható felhasználás szerint használjuk.

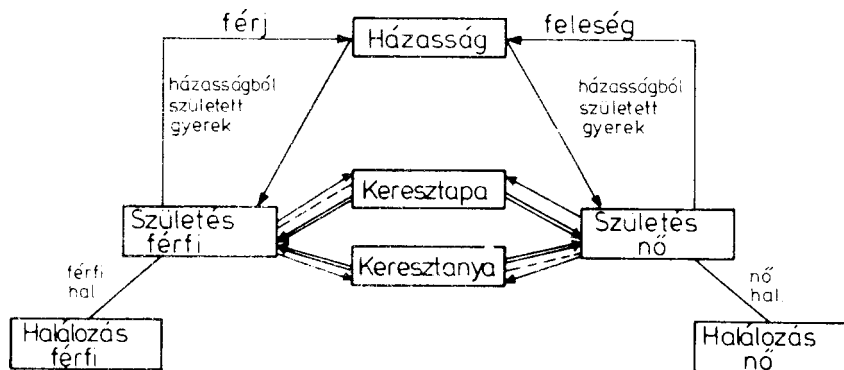
VI

Bemutatnék egy valóságos példát. A példa annyiban reális, hogy az ismertető igények tényleg megfogalmazódtak, ily módon tehát egy valóságos munka terve, annyiban azonban nem, hogy a gépi realizálás még kísérleti stádiumban sincs.

Adottak egy község anyakönyvei, meghatározott időintervallumban (mondjuk, 2–300 év). Háromféle anyakönyv létezik: születési, házassági, halálozási. A születési anyakönyvben vezetik a keresztszülőket is – lényegében ez a kutatás tárgya: a keresztszülők választásának rendszere az adott községben, ill. az ebből levonható következtetések. Nem is egy, hanem több községben maradtak fenn hasonló anyakönyvek, a konkrét kutatásba is több községet akarnak bevonni, azonban a községek közötti relációktól eltekinthetünk. Az ismertetendő módszert minden községre külön kell majd megvalósítani.

A személyek azonosítása külön kérdés, erre most nem térek ki, bár a probléma várhatóan súlyos. Egy hagyományos falu társadalma meglehetősen zárt, tehát a szereplők túlnyomó többsége ott született, házasodott és halt meg. Vannak persze kivételek, ilyenkor a nem létező bejegyzést valamilyen módon géppel generáljuk, mégpedig úgy, hogy ebben a fiktív bejegyzésben az egyes adatmezők értéke „ismeretlen”. Ennek megvalósítási lehetőségét sem kívánom most tárgyalni. Ily módon az anyagot teljessé tesszük abban az értelemben, hogy minden szereplőnek lesz egy születési, halálozási bejegyzése, és ha gyereke is van, akkor házassági is. Tehát egy házassági bejegyzés nem feltétlenül jelent tényleges házasságot, hanem esetenként csak egy viszonyt, amelyből gyerek származott, ahol esetleg az apa (kvázi-férj) „ismeretlen”. Házasságon belül a gyerek apjának mindig a férjet tekintjük.

Milyen kapcsolatokat kívánunk az adatbázisunkba beépíteni? Minden szereplő egyszer születik és egyszer hal meg. Ezek között tehát 1 : 1 fokú kapcsolat van. A házassági viszonynál tulajdonképpen egy adott adatfajtának saját magával való kapcsolatáról van szó. Hogy ezt feloldjuk, külön adatfajtának tekintjük a nőket és a férfiakat. Ilyen módon egy férfi házasságai 1 : N fokú kapcsolatként kezelhetők, hasonlóan a nőkéhez. Csak zárójelben említem meg, hogy egy leányanyához, aki az adott községben szült, ill. anyakönyveztette a gyermekét, generálunk egy fiktív házassági bejegyzést, ahol természetesen jelezzük, hogy ez nem egy valódi házasság. Ily módon minden születést egységesen tudunk kezelni: a házasságok és születések között 1 : N fokú kapcsolat lesz mind a fiúk, mind a lányok esetében. A házassági tanúkat egyelőre nem kívánták a feldolgozásba bevonni. Minden születéshez tartozik azonban N számú keresztszülő – ez 1 : N fokú kapcsolat. A keresztszülők létező személyek, akik valamikor születtek is. Ez utóbbi is 1 : N fokú kapcsolat. Mindaddig nem vettük figyelembe, hogy egy személy több gyereknek lehet keresztszülője. A gyerekek és keresztszülők közötti M : N fokú kapcsolatot, ahol ráadásul a gyerek és a keresztszülő ugyanaz a rekordtípus, a keresztszülő nevű kapcsolórekorddal két 1 : N fokú kapcsolattá alakítottuk. Az ismertetett megoldást sematikusán így ábrázolhatjuk:

13. ábra: Logikai kapcsolat az anyakönyvi bejegyzések között

ahol: ———→ 1 : N fokú kapcsolat a született gyerek keresztszüleire mutat
 - - - - - 1 : 1 fokú kapcsolat a keresztszülő rekordban csak megnevezett személytől a születési rekordban lévő részletes adataira mutat
 === 1 : N fokú kapcsolat a keresztszülő összes keresztyerekeire mutat
 (a többi kapcsolat az ábrán meg van nevezve)

Látható, hogy ez a megoldás egy meglehetősen bonyolult adatstruktúrát eredményezett, amely azonban már tartalmazza mindazokat a kapcsolatokat, amelyekre a kutató kérdései vonatkoznak. Ha már egyszer az adatbázist létrehoztuk, azt várhatjuk, hogy a „beépített” kapcsolatoknak megfelelő lekérdezéseket a gép gyorsan fogja végrehajtani. Kérdés persze, hogy az adatbázis létrehozásának költsége nem túl magas-e, magyarul a megoldás végső soron gazdaságos-e, figyelembe véve, hogy itt egyszeri felhasználásról van szó. De ez már konkrét tervezési probléma, melyre nem térek ki.

VII

Az adatbázis-koncepció további előnyöket is jelent. Ezek közül hármat szeretnék kiemelni. Mostanáig az *adatleírás programfüggetlenségéről* beszéltem. Érzékeltetni próbáltam, milyen lehetőségek léteznek. A valós világ egyedei között fennálló kapcsolatok maguk is lényeges információt tartalmaznak. E kapcsolatok maguk is adatként kezelhetők. Több felhasználó esetén nincs szükség arra, hogy egy új felhasználó ismerje a kész programok adatkezelő, adatleíró részét, ezt az adatleírást az adatbázis tartalmazza, és az *adatszótáron* keresztül bárki számára hozzáférhető. Az adatszótárban megnézhetjük, hogy az adatbázis milyen adatokat tartalmaz, és hogy ezek között milyen kapcsolat van. Annak, aki az adatbázishoz hozzá akar férni, a kezelő rendszer nyelvéen kívül tulajdonképpen csak az adatbázis nevét kell ismernie, minden egyéb információt maga az adatbázis is képes szolgáltatni. Ebben az értelemben az adatbázis *önmagát dokumentálja*, mégpedig a lehető legpontosabb módon, mert az adatbázisra magára vonatkozó információt, az adatok és adatkapcsolatok elnevezését csak egyetlen példányban tárolja. Ide fordul a lekérdező rendszer és adatszótár kezelő rendszer is. A két dolog tehát mindig összhangban van. Ha az adatbázis szerkezetén változtatunk, ez azonnal észrevehető az adatszótárban. Erre a hagyományos írásbeli dokumentáció nem képes. Ott előfordulhat egyszerű elírás, időbeli késés, vagy bármilyen más tévedés. A hagyományos dokumentáció lehet akármilyen jó, de semmiképpen nem azonos a dokumentálandó rendszerrel, mint amilyen az adatszótár. Íme az örökösen visszatérő dokumentációs problémák megoldása.

GYÁNI GÁBOR:

Egy új történeti forrás: az adatbank

Szükség van-e kvantifikációra a történetírásban?

A kimondottan kvantitatív jellegű történeti kutatási programok a hatvanas évek kísérleteit követően a hetvenes évtizedben öltöttek nagyobb méreteket. E kiteljesedésnek csupán az egyik, s talán nem is a legmarkánsabb jele volt az ilyen programok számszerű megsokszorozódása. Főként az angolszász országokban, a kontinensen pedig zömmel Franciaországban az utóbbi évtizedben egyre-másra alakultak a „korai-modern” kori, de elsősorban a 19–20. századi, nagy tömegű és formalizálható adatokat magukban rejtő forrásanyagok gépi feldolgozását ambicionáló kutatócsoportok. A kvantitatív történetírás hetvenes évekbeli változásai között talán még ennél is szembetűnőbb az, hogy az egyes vállalkozások roppant méretűvé duzzadtak. Ennek érzékeltetése végett elég, ha megemlítünk néhányat a legszámottevőbb programok közül. Egy amerikai és francia történészeket tömörítő kutatócsoport David Herlihy vezetésével Firenze 1427. évi *catasto*-jának a gépre vitele során 60 000 család és 264 000 személy adatait rögzítette a mágnesszalagon; Emmanuel Le Roy Ladurie és munkacsoportja az 1819–1930 közötti francia összeírásoknak – 78 változó figyelembevételével – mintegy háromezer kerületre kiterjedően kezdte meg a gépi feldolgozását; ugyanekkor Angliában, a cambridge-i egyetemen Wrigley irányításával folyó nagyszabású munka több mint 400 falu aggregát adatainak a gépi rögzítését és közel tucat helysége szólon a családrekonstrukció céljait szolgáló adatbázis létrehozását tűzte feladatul maga elé. A korántsem teljes felsorolás végére hagytuk a mammutvállalkozások kétségkívül legnagyobbikát, a Philadelphia Social History Project-et. A Theodore Hershberg irányításával működő „akadémiai nagyüzem” munkaprogramjában a város 1850–1880 közötti teljes eredeti népszámlálási alapanyagának, gyakorlatilag mintegy két és félmillió emberre vonatkozó adattömegnek a többféle szempont szerinti gépbe táplálása szerepel kutatási célként.

Nem kizárt, hogy a legújabb történetírás fenti példákon szemléltetett tendenciái egykor majd zsácutcának bizonyulnak. Joggal felvetődhet pl., hogy a kutatási programokba fektetett hatalmas pénzüsszegek (a philadelphiai vállalkozás pl. eddig közel egymillió dollárt emésztett föl) és a bennük lekötött alkotó energiák nem állnak arányban az általuk elért vagy elérhető tudományos eredményekkel. A kvantitatív történetírói gyakorlat közismert módszertani buktatói ismeretében ennek valószínűsége korántsem elhanyagolható. A kérdés megnyugtató eldöntésére azonban nem érett még meg az idő. Annyi viszont már most is megállapítható, hogy az effajta kutatások további eszkalációjától a közeli jövőben aligha kell tartanunk. A hetvenes évek kedvező pénzügyi feltételei ugyanis ma már nem adottak, és így az évek óta működő programokat is a leépülés veszélye fenyegeti.

Mindamellet a kvantitatív eszközökkel is élő történetírás minden bizonnyal tartósabb fejleménye a historiográfiának, mint a belőle itt–ott kinövő mammutvállalkozások. Aligha kell ma már azt bizonygatni, a felismerés hazánkban is egy évtizede megfogalmazódott, hogy a számítógép történettudományi felhasználása lehetővé teszi egy sor olyan forrás feldolgozását, amelyre manuális munkafeltételek mellett semmi, vagy csak kevés esély nyílna. Ráadásul a számítógépes adatfeldolgozás meg is növeli mind az újonnan bekapcsolt, mind a már korábban is hasznosított források kiaknázásában rejlő lehetőségeket, bővíti a belőlük kinyerhető információk körét és új távlatokat nyit a mélyfúrások előtt.¹ Mélyen egyet kell tehát értenünk Benda Gyula azon megállapításával, hogy: „... a 18/19.

¹ Vö. *Granasztói György*: A számítógépek a történettudományban. Történelmi Szemle, 1972. 1–2. sz. 36.

századi gazdaság- és társadalomtörténet által felvetett történeti problémák megoldásához a kvantifikáció nélkülözhetetlen”.²

A történetírás kvantitatív módszereinek és eszközeinek a jogosult használatán rágódó, valójában igen terméketlen vita helyett – a magunk részéről – fontosabbnak ítéljük a kvantifikációval járó gyakorlati kérdések rendszeres számbavételét. Alkalmasint ehhez kíván jelen írásunk is szerényen hozzájárulni, amikor néhány konkrét példa megidézésével, azok kínálkozó tapasztalatainak áttekintésével a történeti adatbankok problémáját igyekszik körüljárni.

Az adatbankról általában

Mindenemű rendszeres kvantitatív történeti kutatómunka alfája és omegája az adatbank. Rendeltetése abból fakad, hogy egy meghatározott, de mennyiségileg kiterjedt forrásanyag, vagy egymással logikusan összeegyeztethető, tehát homogénnek számító forráscsoport *hiánytalan* gépi feldolgozásával a kutatás számára állandó forrásbázist szolgáltat.³ Gépi feldolgozáson ebben az esetben azt értjük, hogy kizárólag az eredeti forrásokban előforduló formalizálható információk közvetlen rögzítésére kerül sor. A gépi adatfeldolgozásnak az a módja, amely az eredeti információk pusztá géprevitele mellett, netán ahelyett az azokkal végzett műveletek eredményét hivatott rögzíteni és a számítógép memóriájában tárolni, semmilyen körülmények között sem képezheti az adatbank alaptevékenységét. Mindebből persze nem következik, hogy az adatbank szükségképpen leszűkülne a fenti értelemben felfogott alapfunkcióra. Mert mire is szolgál az adatbank? Elsősorban is olyan adatbázist képez, melyből merítve különféle elméleti előfeltevések igazolása vagy egyszerű kipróbálása végett a rendelkezésre álló adattömeget számos matematikai módszer alkalmazásának vetjük alá. Az adatbank ezen primer kutatási felhasználása azonban csak abban az esetben vezethet verifikálható eredményekre, ha maga is részévé válik az adatbank-építés folyamatának. L. Stone említi, hogy az olyan, a cliometria jegyében született történeti feldolgozások, amelyek egyébként teljes mértékben kielégítik a kvantitatív tudományosság kívánalmait, „az olvasót mégis a tanácstalanság és a zavarodottság állapotában hagyják mind az adatok megbízhatósága, mind az előadott magyarázatok érvényessége felől”.⁴ Ezen sokat az sem enyhít, ha a szerző, vagy az ilyenkor szokásos szerzőgárda függelékben leközli a felhasznált nyers adatok összességét, egyszersmind közreadja a kódutastást és az alkalmazott matematikai eljárások leírását. Hiszen ezzel a verifikálhatóság legfőbb elvont lehetőségét csillantja föl anélkül, hogy arra meg is teremtené a tényleges feltételeket. „Az egyetlen látható megoldás – vonja le Stone a következtetést – az lehet, hogy az összes nyers adatot – a kódutastásokat, a programokat és a táblakiírásokat – statisztikai adatbankokban helyezzük el, melyekhez a komoly kutatók is hozzáférhetnek, hogy ellenőrzésképpen az egész folyamatot, elejétől a végéig nyomon kövessék.”⁵

Az adatbank-építés stratégiája eszerint röviden így foglalható össze. 1. Első fokon az elsődleges információk gépi tárolására kerül sor (archivális funkció); 2. második lépésben az aktuális felhasználói igények figyelembe vételével néhány alternatív megoldást kell találni a computer archívumban őrzött információk gyors visszakeresésére (elsődleges szolgáltatói funkció); 3. végül pedig meg kell szervezni az adatbankban tárolt információkat elsődlegesen hasznosító kutatások eredményeinek, ill. teljes módszertani-technikai apparátusának az adatbanki tárolását és visszanyerhetőségét (másodlagos szolgáltatói funkció).

Amíg az első két pontban foglalt stratégiai cél nem lépi túl az adatbankon belüli tevékenység messzemenően autonóm kereteit, addig a másodlagos szolgáltatói szerepkör aligha alakulhatna ki azon

² *Benda Gyula*: Kvantifikáció és történelem. (Hozzászólás Granasztói György „A történész és a mérés – egy modell korlátai” című írásához.) *Történelmi Szemle*, 1979. 1. sz. 108.

³ *Katus László*: A számítógép alkalmazásáról a kapitalista korszak kutatásában. *Történelmi Szemle*, 1972. 3–4. sz. 536.

⁴ *Lawrence Stone*: History and the Social Sciences in the Twentieth Century. In: *Ch. F. Delzell* (ed.): *The Future of History*. Vanderbilt University Press, 1977. 31.

⁵ *Uo.* 32.; A szociológiai adatbankokról szólva a kérdést hasonlóképp fejtegeti, *Andics Jenő*: A társadalomtudományi adatbankról. *Szociológia*, 1974. 2. sz. 275.

állandó jellegű kölcsönkapcsolat és még inkább folyamatos párbeszéd nélkül, ami az adatbank és használói, a tudományos kutatók között idővel létrejön. Tekintve, hogy ez az elméletileg talán igen sommásan is elintézhető kérdés a gyakorlatban korántsem ennyire egyértelmű, a későbbiekben konkrétan is visszatérünk hozzá.

Az adatbank szerepének, a benne rejlő kutatási lehetőségeknek a történetírás szemszögéből történő bemutatásához, úgy véljük, nem volt felesleges mindezt előrebocsátanunk. Ezek után nézzük meg közelebbről is, hogy miből áll egy történeti adatbank, és milyen problémák merülnek fel működése során? E kérdések áttekintéséhez két példa kissé részletesebb leírásának a módszerét választottuk. Választásunk a stockholmi Demografisk Databas-ra és a szintén svéd, Haparandaban és Umeåban működő demográfiai adatbankra esett. A véletlen körülmények mellett választásunkat az is indokolhatja, hogy a svéd történeti-demográfiai és általában társadalomtörténeti források páratlan gazdagságát hasznosító említett adatbankok a gépi adatfeldolgozás maximális lehetőségeire világítanak rá, s ezáltal mintegy mércéül is szolgálhatnak más, így az esetleges hazai vállalkozások számára is.⁶

Az adatbank-éptés svéd példái

A stockholmi adatbank (databas) 1977-ben történt létrehozásában a tisztán tudományos célok mellett nagy szerepük volt bizonyos szociálpolitikai megfontolásoknak is.⁷ A stockholmi városi tanács még 1976-ban úgy határozott, hogy a különféle személyes hátrányokkal küzdő és munkaerejüket a szabad munkapiacra emiatt értékesíteni nem is tudó egyének részére a város körzetében 500 munkahelyet teremtsen. E program részeként került sor a stockholmi városi levéltár keretében, szervezetiileg azonban attól elkülönülve egy demográfiai adatbank létrehozására is. A databas megszervezésének egy további, immáron szorosan tudományos indítékúál az szolgált, hogy a levéltárban őrzött nagy mennyiségű forrásanyag egyik becses fondját a kutatás számára könnyebben hozzáférhetővé akarták tenni. A 250 polcfolyómétert kitevő, 2300 kötetet és 25 000 fasciculust felölelő ún. *mantalbok*-ok egy Stockholmban 1878 és 1926 között érvényben volt népességnilyvántartási rendszer hiánytalanul fennmaradt dokumentumai. A nyilvántartó által évente egyszer elkészített teljes összeírásban a lakásonként számba vett és felmért népességről, egyénenkénti bontásban, igen nagyszámú adatot rögzítettek. Így pl. az illető neve, születési adatai és családi állapota mellett feljegyezték a be- és kivándorlásra vonatkozó összes érdemi adatot, feltüntették az illető foglalkozását, vallását, iskolai végzettségét, himlőoltását, esetleges adómentességét, vagy hogy részesült-e szegénygondozásban? Emellett a nyilvántartás kitért a felmért személy esetleges börtönbüntetésére, kórházi ápolására, katonai szolgálatára, testi vagy lelki fogyatékoságára stb.

A databas a mantalbok-okban foglalt, megközelítően 6,5 millió személyi adat gépre vitelével a forrásanyag kutatói felhasználásának megkönnyítésére többféle visszakeresési módszert, ún. terméket kínál a majdani használóknak. Közülük a legfontosabb az, amely az egyes személyekre szóló – kerületenként aggregált – információk visszakeresését az ingatlanok, ill. a személyek neve és születési dátuma szerint teszi lehetővé.

A stockholmi adatbank ma még kísérleti stádiumát éli. Csak a közelmúltban, 1980 elején fejezték be az első kerület, a régi belváros anyagának manuális előkészítését, melynek azóta már folyik is a gépbe táplálása. A kísérleti szakasz velejárója, hogy számos elképzelés merült föl az adatbank továbbfejlesztésére vonatkozóan. A Központi Statisztikai Hivatal pl. azt fontolgatja, hogy miként

⁶ Az érintett intézmények bemutatásához legfőbb forrásul a stockholmi adatbank által 1978-ban szervezett nemzetközi konferencia közreadott anyagát használtam, *Databaser och Demografisk Forskning – Databases and Demographic Research* (a továbbiakban: DDF–DDR). Emellett támaszkodtam azokra a személyes tapasztalatokra is, amelyekre a stockholmi adatbankban történt látogatásom során tettem szert. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Databas tudományos munkatársainak, közülük is főként *Sven Sperlings*nek és *Hans-Eric Hjelm*nek, akik kimerítő felvilágosításaikkal készséggel álltak rendelkezésemre, egyúttal pedig lehetővé tették, hogy az intézet munkájába közvetlenül is betekintsek.

⁷ Vö. *Uno Gustafson*: *Demographic Data Base Stockholm*. DDF–DDR, 10–12.

alakíthatná ki a databasból Svédország modern mikro-demográfiai adatbankját.⁸ Ugyanakkor komolyan latolgatják az anyag további történeti forrásokkal való kiegészítését is. A stockholmi egyetem Emberföldrajzi Tanszéke alkalmasint olyan együttműködés lehetőségén munkálkodik, amely megoldaná a város épület- és lakviszonyaira utaló történeti adatoknak a demográfiai bázisadatokhoz kapcsolását.⁹

A stockholmi databas, miként az eddigiekből is kitűnhetett, főként az induláskor jelentkező problémák szempontjából tarthat számot érdeklődésünkre. A Haparandaban és Umeåban székelő, úgyszintén történeti-demográfiai adatbank megfogalmazható tapasztalatai viszont már a működés közben felmerülő kérdésekbe nyújtanak bepillantást.¹⁰ Az 1973-ban alapított és végleges kereteit majd csak ötéves kísérleti periódus után kialakító umeåi adatbank az egyes helységek plébánosai által vezetett születési, házassági és halotti anyakönyveket, a ki- és bevándorlási, valamint az ún. vizsgálati nyilvántartásokat dolgozza föl. Utóbbiak a mi canonica visitatioinkra emlékeztetnek. Olyan, a helységek teljes népességét felölelő, rendszerint ötéves ciklusokat átfogó és kötetekbe foglalt nyilvántartás ez, amelyet a mantalbok-okhoz hasonlóan folyamatosan vezetnek. Az egyes egyének mint adott család vagy háztartás tagjai kerültek fölvételre, amikor is anyakönyvi adataik és a helységbe történt bevándorlásuk, esetleges elvándorlásuk részletes rögzítése mellett feljegyezték az illetők foglalkozására, írni-olvasni tudására, himlőoltására, börtönbüntetésére stb. vonatkozó információkat is.

Az itt folyó munka során főként két általános, bármely adatbank munkájában fellelhető gyakorlati problémával, jobban mondva a gépre vitel megbízhatóságát veszélyeztető hibaforrással kell számolni:

1. Már maga a forrás tartalmazza a téves adatot. Erre rendszerint az adatok összekapcsolása közben, mint logikai lehetetlenségre fény derül. Pl. az illető még azelőtt meghalt, mielőtt egyáltalán megszületett volna.

2. Az eredetileg helyes információk hibásan kerülnek fel az adathordozóra. Hogy minél kisebb körre szűküljön az ebből fakadó torzulások aránya, a minden új szalagból vagy kártyacsomagból vett mintát közvetlen ellenőrzésnek vetik alá. Ha a kimutatott hibaszázalék magasabb egy viszonylag alacsonyán megállapított értéknel, az egész csomagot kijavítják.

De további hibalehetőségeket rejt magában az egyes személyek „személyi kartotékának”, az ún. record-linkage software-nek a megalkotása is. Miután az umeåi tapasztalatok szerint nem létezik olyan kifinomult gépi paraméter, amely kielégítően megoldhatná az adatkapcsolás során gyakorta jelentkező dilemmákat, ma még elkerülhetetlen a manuális adatkapcsolás. Sok esetben csakis az emberi tapasztalaton nyugvó problémamegoldó képesség alkalmas annak eldöntésére, hogy a különböző források egy vagy több személyre vonatkoznak-e? Az így elvégzett művelet eredményét azután viszonylag egyszerű teszt-programok alkalmazásával ellenőrzésnek vetik alá.

Végezetül még annyit: a bemutatott két adatbank nem kötődik egyetlen konkrét kutatási programhoz (a stockholmi még kutatóintézethez) sem, így működése során mindkettő elsődlegesen az archivális funkciónak tulajdonít jelentőséget. De vajon mennyire használható ki az így megalkotott adatbank – erre keressük röviden a feleletet a következő oldalakon.

Adatbank – de kinek?

A címben fölített kérdés az adatbank-építés stratégiáját érinti közelről. Amikor válaszolunk rá, ez egyúttal arról való döntés is, hogy hosszú távra szóló általános célkitűzések, vagy a rövid távon gyümölcsöző speciális feladatok kerüljenek-e az adatbank munkájának homlokterébe? Ha a hosszabb távú és általános célokra jut az elsőbbség, az adatbank olyan jellegzetesen archivális intézmény formáját ölti magára, amelyet a történeti feldolgozó munkához legfőljebb külsődleges és meglehetősen

⁸ A Központi Statisztikai Hivatal saját demográfiai adatbankjáról rövid leírást közöl, *Erika von Brünen*: Computerized Information Available to Social Scientist in Sweden Today. DDF-DDR, 23.

⁹ *Torvald Gerger*: Man and the Landscape – an Information System. DDF-DDR, 43–48.

¹⁰ *Jan Sundin*: The Case of the Demographic Data Base in Umeå. Problems and Methods in Data Base Building. DDF-DDR, 13–19.

esetleges kapcsolatok fűznek. Az adatbank-építésnek létezik emellett olyan alternatívája is, melyben az kezdettől alárendelődik egy meghatározott kutatói kérdésfelvetésnek, és lényegében annak válik a kiszolgálójává.

Mindkét megoldásnak egyformán vannak előnyei, de hátrányai is. Az éppen aktuális kutatási problémáktól magát messzemenően függetlenítő stratégia sokat hangoztatott előnye, hogy használóinak mindenkor potenciális igényeit ígéri kielégíteni. Az ennek jegyében alkotott adatbank tehát eleve elzárkózik az adatok felvételében érvényesítendő mindennemű előzetes specifikációtól, ezzel ugyanis veszélyeztetné programszerűen is megfogalmazott célját.

De vajon mennyire termékenyen aknázható ki az így felépített adatbank, és mekkora vonzerőt gyakorol szoba jövő használóira? Hogy erre válaszolhassunk, meg kell vizsgálnunk, hogy kik is ezek a lehetséges használók? Sune Åkerman három kategóriájukat különbözteti meg.¹¹ 1. A kimondottan gépi adatbázisra szoruló, jelentős pénzügyi támogatást élvező nagy kutatási programok; 2. a kvantitatív módszerekben járatos, de már szerényebb anyagi ellátottságú egyéni kutatók vagy kis létszámú kutatócsoportok; 3. végül az a meglehetősen vegyes összetételű helytörténeti kutatógárda, amely nem rendelkezik sem kellő pénzügyi forrásokkal, sem a kívánatos számítástechnikai szakismeretekkel.

Ha mármost azt kérdezzük, hogy az adatbankok használóinak elvileg szoba jövő és Åkerman által bizonyítot helyesen megállapított fenti kategóriái között akad-e olyan, melynek igényeit az általános adatbank maradéktalanul kielégíthetné, nemmel kellene válaszolnunk. Mindez könnyen belátható, ha tudjuk, hogy egy ilyen típusú adatbank létrehozása több évtizedet is igénybe vesz, márpedig a nagy és a közepes méretű kutatási programok legfőljebb néhány éves időtartamúak. Ők tehát már eleve kívül rekednek a használók körén. Bár más okból, de hasonló érvényes a harmadik kategóriába sorolt kutatókra is, akiket viszont nemegyszer a forrásanyag computerizálása riaszt el az adatbankoktól. Az igazsághoz persze hozzá tartozik, hogy elsősorban ők azok, akik már rövid távon is profitálhatnak az adatbank létrehozásából.

Az általános profilú adatbank kutatói kihasználásának ez a késői időpontra történő kitolódása azonban nemcsak azért problematikus, mert az éppen folyó kutatások ezzel hosszú időre elesnek egyes alapvető források kiaknázásától. Gondot okoz az is, hogy aligha lehetünk bizonyosak afelől, hogy az adatbankok iránti kutatói igény és kereslet a jövőben is tartósan bizonyul-e majd. Hiszen nem kizárt, hogy egy előre még nem látható paradigmaváltás folytán a jövőben mérséklődni fog, netán háttérbe is szorul az a szerep, amelyet a kvantifikációnak ma tulajdonítunk a megismerés eszközei között. Ilyen körülmények mellett pedig miféle biztosítékunk lehet arra, hogy az adatbankok képesek mai jelentőségüket huzamosan megőrizni, vagy a későbbiekben azt újfent visszanyerni?¹²

Mindezen megfontolások különösen indokolják – vallják a fenti érvek megfogalmazói –, hogy az adatbank már kezdettől közvetlen együttműködésre törekedjék a tudományos műhelyekkel. Miként Åkerman írja: azt kell célul tűzni, hogy az adatbankok és a folyó kutatások között valaminő „szolgáltatások cseréje” jöjjön létre! Ennek persze több csatornája és különböző módjai lehetnek. Alapvetően azonban arra van szükség, hogy az adatbank körül kiépüljön egy szűkebb kutatóapparátus, amely a pusztán és szorosabban technikai-módszertani kérdések kimunkálásán túl egyszersmind szervezi is az adatbank kutatói jellegű használatát. E szervező tevékenységbe már az adatok minél sokoldalúbb és rugalmasabb visszakeresését biztosító rendszerek és indexek kidolgozása is beletartozik. Emellett kiterjed az adatbank tudományos jellegű kiaknázási lehetőségeinek a széles körű ismertetésére, amelynek talán az egyik legjobb módja önálló kutatások lefolytatása és bemutatása.¹³

Az adatbank-építés másik alternatívája, a rövid távú speciális célzatú stratégia mellett is szólnak komoly érvek. Magától értetődő nagy előnye, hogy eredményei viszonylag gyorsan használatba vehetők és bizonyos konkrét igényeket maradéktalanul kielégíthet. Hátrányai is ebből erednek. Miután a feldolgozásra kerülő források körét és feldolgozásuk szempontjait túlzottan is szűken, lényegében egyszeri használatra szolón határolják körül, ez az adatbankfajta csak igen korlátozottan válhat a kutatások állandó forrásbázisává.

¹¹ Sune Åkerman: The Development Strategy of the Demographic Data Base in Stockholm. DDF-DDR, 51. sk.

¹² Uo. 52. sk.

¹³ Geoffrey Crossick: The Stockholm Demographic Data Base: Some Comments. DDF-DDR, 61. sk.

E nagyon is szembetűnő fogyatékoság kiküszöbölésére irányult a stockholmi konferencián elhangzott azon javaslat, mely a javaslatot megfogalmazók szerint egyébként szükségszerű specifikációs műveletet hierarchizált eljárással vélte megoldhatónak.¹⁴ Az elgondolás szerint az adatbanknak problémaegészből, komplex kutatási kérdésekből kell kindulnia munkája megtervezésekor, méghozzá úgy, hogy azok értelmes, önmagukban is megálló részcélokra bontva, szakaszosan kerülhessenek megvalósításra. Így biztosítva van, hogy az adatbankból kikerülő termék, az output rövid távú céloknak is megfelel, de közép- és hosszútávon is keresletet támaszthat.

Kevésbé világos viszont, hogy a javaslat megfogalmazói hogyan is képzelik el egy ilyen adatbank megfelelő szervezeti működtetését? Hiszen, ha az adatbank egyetlen kutatási program vagy egyetemi kutatóintézet igényeiből születik meg, és a későbbiekben is annak rendelődik alá, amiként a szerzők is ezt tartják kívánatosnak, vajon van-e arra biztosíték, hogy az adatbank stratégiája szélesebb körben jelentkező tudományos elvárások iránt is nyitott tud maradni? Ha viszont többé-kevésbé önálló és független szervezeti formát ölt, mi lehet a garanciája annak, hogy valóban sikerül megtalálni és kimunkálni azt a komplex kutatási problémát, amely a különböző használókat egyformán kielégíteni képes részcélokra bontható, amelyek azután minden további nélkül el is fogadtathatók a különféle igényekkel fellépő kutatókkal?

*

Az ilyen és az ehhez hasonló kérdések megoldása várat még magára. Mi magunk sem törekedhettünk az itt érintett problémák részletekbe menő vizsgálatára. Reméljük azonban, hogy már az eddigiekből is kivilágott: a történész előtt az adatbankkal megnyíló új forráslehetőségnek a lehető leggyorsabb és legtermékenyebb kiaknázása úgyszólván elemi erővel vet föl egy sor tudományszervezési konzekvenciát. Legfőként a tudományos élet szerkezeti átalakításának a kérdését. Látni kell ugyanis, hogy az adatbank utáni igény már maga is a tudományos kutatások igen előrehaladott *szervezeti koncentrációját* feltételezi, és ténylegesen ebből is fakad. De az adatbank későbbi eredményes működtetése, a létrehozásába fektetett nem is csekély anyagi és szellemi erőfeszítések megfelelő kamatoztatása szintúgy csak a *szervezett* kutatások világában oldható meg jó hatásfokkal.

Mindezt talán azért sem árt itt külön is kihangsúlyozni, mert – legalábbis számunkra – úgy tűnik, hogy hazai viszonylatban épp az ilyen feltételek hiánya akadályozza bármiféle történeti adatbank létesítését, de egyúttal teheti kérdésessé is egy adatbank jövőbeli lehető legcélszerűbb kihasználását is.

¹⁴Michael Anderson–John Welford: Some Observations on the Future Development of the Demographic Data Base Stockholm. DDF–DDR, 56. sk.

DÓKA KLÁRA

Buda kézművesei 1828-ban

Buda a 18. század végén – a népesség számát tekintve – az ország második legnagyobb városa volt. Lakosságának száma 1777-ben 22 019 fő, 1787-ben – az első népszámlálás idején – 23 919 főt ért el, és csak a 29 153 fős Debrecen múlta felül. Azonban a fejlődés fokozatosan lelassult. A 19. század elején Esztergommal, Győrrel, Egerrel együtt Buda már a kevésbé gyarapodó városok közé tartozott.¹ Ebben az időben legjobban az alföldi városok népessége növekedett. Ezek a városok azonban a mezőgazdasági árutermelés fejlődésének köszönhetően gyarapodásukat,² míg Buda a lassúbb fejlődés ellenére is megőrizte városias jellegét. A kormányzések Budára költözésével a városban élő arisztokraták és hivatalnokok létszáma megnőtt, új lakóházaik, az egymás után emelkedő középületek – mindenekelőtt a Várban – növelték a város színvonalát. Buda lakóinak a szőlőművelés jó megélhetési lehetőséget biztosított. A város szőlőtermelő lakossága, amely a 19. század elején már erősen szétaprózódott szőlőbirtokkal rendelkezett, vagy napszámos munkából élt, főként a Tabánban telepedett le. A Gellérthegy oldalába épült városrész 1810-ben leégett. Újjáépítése után sem a város, sem az itteni lakosság nem fordított gondot fejlesztésére. A hegyvidékkel határos Krisztinaváros fejlődését a nyaralónegyedek kialakulása segítette. Nemcsak a budai, hanem a gazdag pesti polgárok is építettek nyaralókat e városrészben.³ A 19. század elején a növekvő kereskedelmi forgalom elsősorban Viziváros és Országút fejlődését segítette elő. Országúton 1809–1836 között 86 telken épült új ház, Vizivárosban megtelepedtek a kisebb-nagyobb üzemek. (pl. 1808-ban Thoma József bőrgyára, 1813-ban a Boscony Károly-féle selyemgyár.)⁴ 1827-ben a város lakossága 28 748 fő volt. Ez a következőképpen oszlott el az egyes városrészek között: Vár – 3832; Viziváros – 9058; Tabán – 5656; Országút – 3475; Újlak – 4227; Krisztinaváros – 2500.⁵

Hátráltatta Buda fejlődését Pest közelsége. A növekvő testvérváros nemcsak a piaci lehetőségeket szívtá el, hanem a szőlőtermelésből felszabaduló munkaerőt is. A Pest

¹ *Makkai László*: A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata. Bp., 1963. 95–115. *Thüring Gusztáv*: Városaink népességének alakulása 1787–1910-ig. Városi Szemle, 1911. 470.

² *Dávid Zoltán*: A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. Történeti Statisztikai Évkönyv. 1963–64. Bp., 1965. 110–115.

³ *Gál Éva*: A Krisztinaváros topográfiája (1770–1872). Tanulmányok Budapest Múltjából, XIX. köt. Bp., 1972. 200.

⁴ Budapest története, 1975. III. köt. 275.

⁵ *Uo.* 373.

árnyékában fejlődő városban sokkal később alakulhattak ki a kapitalista ipari termelés feltételei, amit a mezőgazdaság felé fordulás lehetősége egyébként is korlátozott. 1787-ben 1098 önálló kézművest írtak össze a városban, majd számuk 1828-ra 1315-re növekedett. Pesten ezalatt 975-ről 2833-ra nőtt az iparosok száma.⁶

A városi társadalom széles, reprezentatív rétegéről ad áttekintést az 1828-as országos összeírás. Az anyagban 6416 családfő adatait találjuk, akik közül 1056-t jelöltek iparosnak (opifices).⁷ Az összeírtak megoszlása az egyes városrészek között a következő:

városrész	összeírt család	opifices
Vár	375	107
Víziváros	1775	477
Tabán	1767	242
Országút	907	75
Újlak	834	92
Krisztinaváros	758	72
	6416	1065

Az összeírás keletkezésekor a budai kézműipar jelentős része – az ország többi városához hasonlóan – céhes keretekben működött. E keretek bomlásnak indultak, ami meglátszott az egyes városok kézműiparának szerkezeti összetételén is. A céhes mesterek mellett – engedéllyel vagy anélkül – kontárok dolgoztak, és egyre nagyobb számban éltek a városban letelepedett, családós, bér munkát végző kézműves segédek is. A hagyományos mesterek mellett megjelentek olyan iparosok, akiknek nem volt céhük sem Pesten, sem Budán. Így az összeírók elég következtetlenségül használták az „opifices” jelölést. Ide sorolták a céhes iparosokat, néhány esetben a legényeket tartó, de nem céhes mestereket – utóbbiakat nem következetesen. Ha nem az „opifices” jelölésből, hanem az egyes nevek mellett megnevezett foglalkozásokból indulunk ki, akkor 1711 iparos családfővel számolhatunk, ami az összeírtak 27%-a. A város lassú fejlődése miatt az iparosréteg nem volt eléggé differenciált, és területi eloszlását az egyes városrészek jellege, az ottani kereslet-kínálat viszonyok erősen befolyásolták.

⁶ Uo. 330.

⁷ Magyar Országos Levéltár (OL) N. 26. Conscriptio regnicolaris. Buda, I–VI.

A kézművesek megoszlása a városrészek és iparágak szerint

	Vár	Vízi- város	Tabán	Országút	Újlak	Krisztina- város	Összesen
I. Élelmiszeripar	13	95	34	41	54	14	251
II. Faipar	11	60	39	11	16	20	157
III. Fém- és fém- feldolgozóipar	15	70	22	5	8	10	130
IV. Építőipar	11	67	24	85	18	40	245
V. Bőr- és bőr- feldolgozóipar	22	150	124	22	24	30	372
VI. Textil- és textil- feldolgozóipar	37	112	66	17	28	13	273
VII. Szolgáltatóipar	9	72	36	16	9	24	166
VIII. Egyéb ipar	9	66	21	6	4	11	117
Összesen	127	692	366	203	161	162	1711

Az élelmiszeripar leginkább a Vizivárosban volt képviselve. Az összlakossághoz képest legkisebb volt számuk a Várban. Itt csupán minden 294. lakosra jutott egy élelmiszeriparos, a Vizivárosban minden 95-re. Az előkelő negyedben nehezen lehetett elképzelni a körülményeknek megfelelően kevésbé tiszta üzletet tartó mészárosokat és henteseket. A pékek kb. arányosan oszlottak meg az egyes városrészek között, azonban az egyszerűbb igényeket kielégítő fekete sütők is elkerülték az előkelő Várnegyedet. Igen alacsony volt az élelmiszeriparosok száma a Tabánban, ahol a szegényebb lakosság nem jelentett megfelelő piacot. Itt csak minden 166. lakosra jutott egy élelmiszeripart űző mester. A molnárok a Duna közelsége miatt éltek Újlakon és Országúton. Az élelmiszeripar nem mutat különösebb változatosságot. Az alapvető, mindennapi szükségletek számára dolgozó mesterek mellett kevés volt a differenciált igényeket kielégítő iparos. Az ecet-, szesz-, likőrkészítéssel foglalkozó szeszfőzők, a cukrászokat kiszorító kávéosok, a szigorú rendszabályok betartásával dolgozó pékek mellett a fekete sütők képviselték az új iparokat, azonban számuk kevés volt a hagyományos mesterséget űzőkhöz képest.

A faipari szakmák fejlődéséhez a megfelelő nyersanyag rendelkezésre állt. A hegyvidék felé terjeszkedő Krisztinavárosban jelentős számú asztalos élt, akik itt jutottak a legkönnyebben fához. A faipar hagyományos ágai közé tartozott az asztalos, kádár, kerékgyártó, esztergályos mesterség. Hordók, szekerek készítésével foglalkoztak ezek az iparosok és így a szőlőtermelők igényeit elégítették ki. A szekrénykészítők tabáni szerbek voltak. Ősi mesterségük még a 18. századi betelepítés korából származott. Régi, kihalóban lévő foglalkozás volt az óratokkészítés. A faórák azonban egyre kisebb szerepet kaptak, és kevésbé volt szükség a mesterek munkájára. A városban minden 444. lakosra jutott egy asztalos, minden 654-re egy kádár, 1306-ra egy kerékgyártó.

A fémiparban 1828-ra erős differenciálódás következett be: Vizivárosban szinte az összes ismert fémfeldolgozó ipar képviselve volt. Az iparúzők száma rendkívül alacsony. A 18. féle iparral mindössze 130 egyén foglalkozott, és a lakatosok, kovácsok, óráskok kivételével nem emelkedett 10 fölé a mesterek száma. A lakatos-, kovácsmesterek a

szőlősgazdák részére dolgoztak: ők készítették a kocsik és hordók alkatrészeit. Az órásmesterség Budán szintén az ősi, híres iparok közé tartozott. A műszerészek, szegkovácsok, köszörűsök, valamint a háromféle ipart űző rézművesek csak a 19. század elején jelentek meg a városban. Az építőipari mesterségeket a mérsékeltén fejlődő város igényei határozták meg. Mivel az építkezéseken igen primitív technikával és csak az évnek egy részében dolgoztak, a városi adózók jelentős részét tudták a nyári időszakban foglalkoztatni (minden 25. családot). Legalacsonyabb volt az utcakövezők száma, mivel a városiasodásnak ezen a fokán még nem igényelték munkájukat.

A kézműipar ágai közül 1828-ban a bőr- és bőrfeldolgozó ipar volt Budán a legfejlettebb. Minden 16. család bőriparból élt, és minden 77. lakosra jutott egy iparos. A kézműiparon belül itt volt a legnagyobb differenciálódás. A mestereket bőrkikészítő- és -feldolgozó iparosokra oszthatjuk. Mivel a bőripar a szerbek ősi foglalkozása volt, a mesterek elsősorban Tabánban éltek. A bőripari szakmák a 19. század első felében országserzte német és magyar mesterségekre oszlottak. Ez a megkülönböztetés nem nemzetiségi különbséget, hanem más-más technológiát jelentett. A bőrkikészítők első csoportját a tímárok alkották, akiket német tímároknak vagy vörös tímároknak is neveztek Budán. Tehén- vagy borjúbőrből, makkgubacsból készült csersavval állították elő termékeiket.⁸ A fehér tímárság kihalóban lévő mesterség volt. A mesterek őz- és szarvasbőrrel dolgoztak, amit tímós cserzéssel és halzsírral készítették ki.⁹ A bőrkikészítők közé tartoztak a horvát vargák (magyar tímárok) is. Alapanyaguk a marha-, disznó-, ló-, és borjúbőr volt, amelyet mésszel tisztítottak, csersavban áztattak, majd halzsírral vagy faggyúval itattak át.¹⁰ A kordovános mesterek között megkülönböztették a juh- és kecskebőrt meszes eljárással kidolgozó magyar és a bőrfestéssel foglalkozó német kordovánosokat. A tabáni szerb iparosok azonban értettek mindkét mesterséghez. Összeolvadt a német és magyar iparüzési mód a szűcsök, szíjgyártók esetében is. A szőrme kidolgozásához a magyar szűcsök tompa kést, a németek erősebb kést használtak, és ezáltal a szőr ritkább és egyenletesebb lett, mint a magyar szőrmeiken. A német mesterek a szőrmét, a magyarok a húsos részt festették. A magyar mesterek báránybőrt dolgoztak fel, a németek kabátok bélelésével, díszítéssel foglalkoztak.¹¹ A német és magyar szíjgyártók csak abban különböztek egymástól, hogy a magyarok a bőr feldolgozásán kívül a cserzéshez is értettek.

Az összeírás alapján — a textildolgozó iparban sokkal inkább fennmaradt a német–magyar elkülönülés, mint a bőriparban — a magyar szabók a régi magyar viseletnek megfelelő ruhákat készítettek posztóból, kasmírból, bársonyból, taftból. A németek a városi divathoz is alkalmazkodtak, és készletükben szövet, selyem, posztó, vászon egyaránt előfordult.¹² A gombkötőknél az összeírás minden esetben megkülönbözteti a fekete selyemszálakat feldolgozó magyar gombkötőket és a vastagabb zsinórokat készítő német mestereket. Mellettük a paszomántverők arany- és ezüstzsinórokat szőttek.¹³ A textilipar a városban a bőriparnál kisebb jelentőséget kapott: minden 104. lakosra jutott

⁸ Budapest Főváros Levéltára (BFL) Budai lt. Pupillaria 695, Inventaria n. 1454.

⁹ OL D 122. Statthaltereil Abteilung IX. B. 144/1959.

¹⁰ BFL Pesti lt. Testamenta a. n. 223.

¹¹ Uo. 370, 419.

¹² Uo. 2311.

¹³ Uo. 511.

csak egy önálló iparúzó. A 273 iparos 2/3 része szabó volt, ahol minden 144. lakosra jutott egy mester.

A szolgáltató iparosok száma a város lakosságához képest alacsony. A 166 szolgáltató iparos 3/4 része bérkocsis. A bérkocsisok két részre tagolódtak: városi bérkocsisokra és fuvarosokra, akik a szőlősgazdák szolgálatában álltak. A sebész (chirurgus) és a fodrász (crispator) mesterek fiatal korukban a borbély (tonsor) mesterséget tanulták, a gazdagabbak műhelyt vásároltak, és itt borbély-sebész mesterséget űzték. Más részük kizárólag hajvágásra, női fodrászatra, parókakészítésre kapott engedélyt. Az egyéb iparok közé a fenti csoportokba nem tartozó mesterségeket soroltuk. Köztük a nyomdászok és a könyvkötők voltak a legjelentősebbek. Ezek az iparosok megélhetésüket az arisztokrata és értelmiségi réteg növekedésének köszönhették.

Az egyéb kategóriába sorolt iparosok zöme a Vizivárosban telepedett le, amely városrész növekvő lakosságával a megjelenő új iparosoknak megélhetést, jövedelmet biztosított.

Az iparosok %-os megoszlása a városrészekben

Iparág	Vár	Viziváros	Tabán	Országút	Ujlak	Krisztinaváros
I. Élelmiszeripar	5,17	37,85	13,55	16,33	21,52	5,58
II. Faipar	7,00	38,19	24,90	7,00	10,18	12,73
III. Fém- és fémfeldolgozóipar	11,53	53,85	16,92	3,85	6,15	7,70
IV. Építőipar	4,49	27,35	9,78	34,65	7,36	16,33
V. Bőr- és bőrfeldolgozóipar	5,92	40,30	33,33	5,92	6,47	8,06
VI. Textil- és textildolgozóipar	13,55	41,02	24,17	6,23	10,28	4,75
VII. Szolgáltatóipar	5,43	43,36	21,68	9,64	5,43	14,46
VIII. Egyéb ipar	7,69	56,41	17,95	5,13	3,42	9,40

1828-ban Budán összesen 88 féle ipart űzték.¹⁴ (Élelmiszer – 10; fa – 6; fém – 18; építő – 9; bőr – 10; textil – 11; szolgáltató – 5; egyéb – 19.) A 19. század első felében országosan 331 féle mesterség volt ismert, és ennek Budán csak 1/3-át űzték. Például az élelmiszeriparban egy sor mesterség nem volt képviselve: sörfőző, kalácsütő,

¹⁴ Az iparok csoportosítása: *Élelmiszeripar*: pék, fekete pék, molnár, halász, hentes, mészáros, cukrász, mézeskalácsos, kávé, szeszűző. *Faipar*: asztalos, kádár, kerékgyártó, esztergályos, szekrénykészítő, óratokkészítő. *Fém- és fémfeldolgozóipar*: lakatos, kovács, szegkovács, tűkészítő, kések, köszörűs, puska- és mészáros, műszerész, órák, csigakészítő, arany- és ezüstműves, bádigos, cinöntő, sárgarézműves, vörösréz- és rézműves, réznyomó. *Építőipar*: kőműves, kőfaragó, ács, cserepes, kövező, üveges, szobafestő, kútásó, mészégető. *Bőr- és bőrfeldolgozóipar*: tímár, kordovános, fehér tímár, szűcs, horvát varga, varga csizmadia, nyerges, szíjgyártó, kesztyűs. *Textil- és textildolgozó ipar*: szabó, gombkötő, paszomántverő, takács, posztós, posztónyíró, kalapos, harisnyakötő, kötélverő, szűrszabó, selyemfestő. *Szolgáltatóipar*: bérkocsis, sebész, fodrász, kéményseprő, hajós. *Egyéb ipar*: kárpitos, bőrdandós, fésűs, kefekötő, szítás, fazekas, pipakészítő, kemencekészítő, puska- és puskaportkészítő, könyvkötő, nyomdász, kártyafestő, hangszerkészítő, virágkészítő, szappanfőző, kertész, enyvfőző, kosárfonó, lakkozó.

mandolettis, pacalfőző, csokoládékészítő, virslis, szalámikészítő egyáltalán nem élt Budán. Ennek fő oka, hogy viszonylag kevés volt az idegen, akik ellátásáról alkalmi élelmiszer-árusoknak gondoskodniuk kellett volna. A mérsékelt luxussigény miatt hiányoztak az aranyat, ezüstöt feldolgozó iparok is. (pl. aranyhímző, aranyfűstműves, ötvös, aranyozó). Esernyőkészítő, mázoló, vésnők, gipszöntő, ruhatisztító stb. egyáltalán nem lakott a városban. A hiány oka sok esetben az, hogy az alapvető iparágon belül kicsi volt a differenciálódás. Például a csapók munkáját a posztókészítők végezték, a bocskorosok helyett a vargák készítették a posztócipőket, a karókészítők helyett a bognárok és kádárok látták el a gazdákat a szükséges szőlőkarókkal.

A polgári fejlődés, a céhes ipar bomlása következtében az iparosok jogi helyzetét figyelembe véve négy csoportot különböztetünk meg. Az 1711 iparos családfő csoportosításánál az összeírás szövegéből indulunk ki, és eltekintünk a következtetlenül használt „opifices” jelöléstől. Első csoportba a „mester” elnevezésű iparosok sorolhatók. Ezek részben budai céhes mesterek, részben pesti céhek tagjai voltak, más esetben nem volt céhük. (Számuk: 1076). A második csoportba a különféle jogosítvány alapján önálló műhellyel rendelkezők kerültek. Ezek neve mellett nem szerepel a „mester” kifejezés. Ide tartozott néhány zsidó kézműves, a tanácsi engedély alapján önállóan dolgozó iparosok, elsősorban azoknak a szakmáknak, amelyeknek nem volt céhük. Számuk 1/10-e sincs az összes adózó iparosoknak. (115). A harmadik csoportba a kontárok sorolhatók. Az összeírásban ezeket — egyes kivételes esetektől eltekintve — legényeknek tüntetik fel. A legények egy része azonban idős (60 év feletti) és legtöbbjük családos. A céhek bomlása-kor ez a réteg már nem a mestereknél dolgozott, hanem saját műhelyben kontárkodva tartotta el családját. (275 fő). A negyedik kategóriába a bérmunkából élők tartoztak. Az összeírásban ezeket szintén legényeknek nevezték, azonban a 14. pontban az összeírók megjelölték, hogy az illető más mester műhelyében dolgozott, nehogy még egyszer sorra kerüljenek. Ennek alapján a kontárkodó és a más műhelyében dolgozó, de már letelepedett legények két csoportját meg lehet különböztetni egymástól. Ide soroltuk az összes molnár-, építőipari és nyomdászlegényt. Mivel ezeknél az iparoknál a mesterség üzése eleve nagyobb befektetést kívánt, ezek a legények sohasem dolgoztak önállóan, hanem idegenek szolgálatában álltak. Ők az alakuló bérmunkás-réteg képviselőinek tekinthetők. (245 fő.) Az 1711 összeírt családfő között tehát 1466 önálló iparűzővel és 245 bérmunkással számolhatunk.

Az egyes jogi kategóriák különféleképpen oszlottak el az egyes iparágakban. A megoszlást elsősorban az befolyásolta, hogy az ipar céhes volt-e, vagy sem, ha volt céh, ez mikor alakult, mesterei mennyire tudták kielégíteni a városi lakosság igényeit, illetőleg milyen mértékben volt szükség a céhen kívüliek munkájára. A legkorábbi budai céhek — a török kiűzése után — az 1690-es években alakultak. 1761-ben Mária Terézia elrendelte a céhlevelek beszedését és azok megújítását, majd 1813-ban újabb ellenőrzés következett. A budai mesterek egyre kevésbé voltak abban a helyzetben, hogy kiváltságaikat megújítsák.

Az iparosok megoszlása a jogi helyzet alapján

	Mester	Engedélyes	Kontár	Bérmunkás	Összesen
I. Élelmiszeripar	176	45	10	20	251
II. Faipar	105	4	45	3	157
III. Fém- és fém-feldolgozóipar	99	14	15	2	130
IV. Építőipar	33	6	1	205	245
V. Bőr- és bőr-feldolgozóipar	296	2	72	2	372
VI. Textil- és textil-feldolgozóipar	204	5	62	2	273
VII. Szolgáltatóipar	95	5	66	–	166
VIII. Egyéb ipar	68	34	4	11	117
Összesen	1076	115	275	245	1711

Az élelmiszeriparban az iparúzők 2/3 része a mesterek közé tartozott, igen kevés volt a kontár. Céh a cukrászok és a kávéskók kivételével mindenütt volt, és a mesterek általában nem tűrték meg a kontárokat. Az élelmiszeripar területén az első céhek 1697-ben alakultak. A halászok és molnárok ekkor váltották ki céhlevelüket. Mindkét testület megújította 1765-ben kiváltságait, azonban a 19. században már csak a molnár céh tudott privilégiumot váltani.¹⁵ A pékek 1701-ben kaptak kiváltságlevelet, amit az uralkodó 1716-ban és 1765-ben újított meg.¹⁶ A mézeskalácsosok 1719-ben Pest, Buda, Óbuda, Esztergom mestereit egyesítő céhet alkottak. 1734-ben a privilégiumot megújították. Az 1828-as összeírás idején a mesterek még ebben a közös céhbe tartoztak.¹⁷ 1724-ben kelt a mészárosok, 1767-ben a fekete pékek céhlevele. Egyiket sem újították meg. Az 1828-as összeírást követően, 1830-ban kaptak kiváltságlevelet a mészárosoktól elkülönülő hentesek, 1838-ban a szeszfőzők. A felsorolásból és a táblázatból látható, hogy a céhes ipar bomlásának ebben a szakaszában a céhtagság és a mester fogalma nem fedi egymást. A régi, céhes joggal rendelkező fekete pékeket az összeírók következetesen engedélyesnek tekintették, ugyanakkor mesternek számították a céh nélküli henteseket vagy a céhet soha nem alakító cukrászokat is. A fekete pékek ilyen elbírálása miatt az engedélyes iparúzők kategóriája itt a legnagyobb.

A faiparban a mesterek szintén az összes iparosok 2/3 részét tették ki. Mellettük a kontárok száma volt magas, főként az asztalos és kádár iparokban. A szekrénykészítők, óratokkészítők nem alkottak céhet, a másik négy ipar viszont a céhesek közé tartozott. Az esztergályosok 1692-ben kapták céhlevelüket, amit 1716-ban újítottak meg. A török kiűzése után ez volt az első budai céhalakulás.¹⁸ 1695-ben kelt az asztalosok, 1696-ban a kádárok céhlevele. Mária Terézia rendelkezéseinek eleget téve 1765-ben ezt megújított-

¹⁵ BFL Budai lt. Acta Coehalia 1697, 1765. Locumtenentialis 737/1839.

¹⁶ BFL Budai lt. Acta Coehalia 1716, 1765.

¹⁷ Uo. 1734, 1838. Locumtenentialis 229/1839.

¹⁸ BFL Budai lt. Acta Coehalia 1716.

ták.¹⁹ A kerékgyártók csak 1711-ben kaptak céhlevelet, amit később nem tudtak megerősíteni.

A fémiparban a mesterek túlsúlya a többi iparüzőhöz képest még nagyobb. Kontár legfeljebb a lakatosoknál élt, ezek is javítómunkával foglalkoztak. Az engedélyesek közé mindössze néhány zsidó nemesfémműves és egyéb jelentéktelen iparos tartozott. Egy-egy réznyomó, csigakészítő kivételével minden iparos valamely céh tagja volt. Az iparüzők kis számára való tekintettel ezek a szervezetek nem egy-egy szakma mestereit egyesítették, hanem egyes céhek vagy pest-budai céhuniók voltak. Az első fémfeldolgozó céh 1695-ben a kovácsok testülete volt. 1696-ban az arany-ezüstművesek közös céhe alakult meg, majd létrejött a lakatosok és nagyóráások közös szervezete is. A kisóráások 1765-ben a puskművesekkel és a sarkantyúsokkal együtt hoztak létre közös szervezetet. 1828-ban a lakatosok, majd az óráások új céhlevelet váltottak, a puskművesek és a sarkantyúsok egyesületébe pedig beiratkoztak a szerkovácsok (műszerészek) és a köszörűsök.²⁰ A vörösrézművesek 1701-ben és 1746-ban, a tűkészítők 1744-ben kaptak céhlevelet, de a 19. században már nem tudták kiváltságaikat megújítani. 1824-ben a bádigosok váltották ki kiváltságlevelüket. A késések a 18. századi, a szegkovácsok, cinöntők a 19. században alakult pest-budai céhunióhoz tartoztak, a sárgarézöntők és a sárgarézmművesek filiális mesterként szintén a pestiek céheibe iratkoztak be.

Az építőiparban – az üvegesek kivételével – a céhek csak a vállalkozókat egyesítették. A mesterek és a náluk dolgozó legények között nagyobb volt a különbség, mint más iparágakban. Az engedélyezett iparosok közé tartozó 5 szobafestő nem üzött céhes ipart, és nem volt céhes mesterség a mészégetés sem. A kútásók – a pestiekkel együtt – többször tettek kísérletet céhalakításra, azonban ez nem sikerült. Az üvegesek még a 18. század végén sikertelen kísérletet tettek privilégium váltásra, azonban a céh az elutasítás ellenére megalakult. Az ácsok, kőművesek, kőfaragók 1695-ben kaptak céhlevelet, utóbbi 1725-ben megújították. A cserepes és kövező céh 1767-ben pest-budai céhunióként jött létre, azonban ebből a pestiek már 1817-ben kiváltak.²¹

Az összes bőripari mesterségek céhes keretbe tartoztak. A kesztyűsök a pesti céh tagjai voltak, a többi mestereknek Budán volt céhük. A vargák, szűcsök mellett jelentős számú kontár tevékenykedett, azonban egyéb céhen kívüli iparüzésre nem volt igény. 1695-ben kelt a csizmadiák, valamint a tímárok (német és magyar tímár = horvát varga) közös céhlevele. 1764-ben mindkettőt megújították. Az 1820-as években a céh kettévált: 1821-ben a német, 1827-ben a magyar tímárok kaptak artikulusokat.²² 1696-ban kapott kiváltságlevelet a szűcs céh, amelyet az uralkodó 1711-ben és 1780-ban megerősített.²³ 1697-ben kelt a nyergesek és szíjgyártók egyetlen céhlevele. A német vargák csak 1767-ben szervezték meg céhüket, és 1824-ben újították meg a kiváltságlevelét.

A textiliparban az összes mesterség céhes keretben működött, azonban a mesterek mellett – főként a szabó iparban – már kontár réteg megerősödésével számolhatunk. Az iparok magyar és német elkülönülése, a rácok nemzetiségi elválása miatt egyes mestersé-

¹⁹ *Uo.* 1696, 1765.

²⁰ *Blaskovits Alex:* Pesther und Ofner Wegweiser. Gemeinnütziger Geschäftskalender für alle Stände Ungarns. Pesth, 1844, 119.

²¹ BFL Pesti lt. Intimata a. m. 8004.

²² BFL Budai lt. Locumtenentia 1352/1820, 1659/1821.

²³ BFL Budai lt. Acta Coehalia 1711.

geknél 3 céh is volt, még olyan esetben is, ha az ipar fejlettsége, a technológiai fejlődés az elkülönülést nem indokolta.²⁴ A német szabók 1695-ben kapott céhlevelüket 1765-ben és 1825-ben megújították.

A szolgáltató iparban szintén mindenütt céhes szervezetek működtek. Kontárok nagyobb számban csak a városi bérkocsisok mellett voltak. A mesterek itt két céhbe tömörültek: 1760 óta működött a fuvarosok, 1826-tól a bérkocsisok testülete. A kontárok főként vidéki szállításokkal foglalkoztak. A kéményseprő és hajós céh közös pest-budai szervezet volt. A 18. században a sebészek és a borbélyok még két testülethez tartoztak. 1726-ban alakult meg a magyar borbélyok, 1765-ben a német sebészek és fürdősök céhe.²⁵ A fodrázók a városi tanácstól kapott 1785 évi szabályzat alapján tevékenykedtek.

Az egyéb kategóriába sorolt iparosoknál az engedélyesek száma a mesterek felétette ki, mellettük csak néhány kontár dolgozott. Az összeírók – az ipar céhes vagy nem céhes jellegétől függetlenül – a legénnyel dolgozó iparosokat számították mestereknek, a legény nélkülieket az engedélyesek közé. E csoportban csak a fésűsöknek, fazekasoknak, szappanosoknak volt a 18. században céhük, a lakkozók, szítások pest-budai céhunióhoz tartoztak. A könyvkötők 1767-ben adták be javaslatukat céhalakításra, azonban a testület privilégium nélkül jött létre. A nyomdászok városi szabályzat alapján dolgoztak. A kárpitosok, bőröndösök, kefekötők a pestiek céheibe iratkoztak be, azonban a többi mesterek egyénileg üzték iparukat.

Felvetődik a kérdés, hogy az 1466 önálló kézművesből – az összeírás adatait figyelembe véve – mennyi a céhes és céhen kívüli iparúzó. A céhen kívüliek közé sorolhatjuk a kontárokat (275), az engedélyeseket (115), valamint azokat a mestereket, akik sem meglévő vagy alakuló budai, sem idegen céhhez nem tartoztak. (3 cukrász, 3 szekrénykészítő, 1 csigakészítő, 4 kútásó, 2 mészégető, 5 hangszerkészítő, 2 kártyafestő mester) = összesen 410 önálló iparos dolgozott az 1056 céhes mester mellett.

A bér munkából élő családok – az építőipar kivételével – a kézműves munkásoknak csak egy részét tették ki. A mestereknél dolgozó és letelepedett legények együttes száma az összeírás 14. (observationes) rovatából állapítható meg. Az itt feltüntetett 1227 legény közül 40-nek volt önálló lakása. A műhelyben dolgozó legények száma alig valamivel több, mint a mestereké. Ha az önálló iparúzókat vesszük alapul, el sem éri azt. A minimális számú legény általában egyenletesen oszlott el az egyes iparok között, összesen 16 szakmában nem volt segéd. Munkaerő-ellátottság szempontjából legjobb helyzetben az élelmiszeriparosok voltak.

²⁴ Uo. 1695, 1765, 1825. Locumtenentia 127, 426/1825.

²⁵ Uo. 940/1816.

	Nincs legénye	1 legénye van	2 legénye van	2-nél több	Max.	Összesen
I. Élelmiszeripar	82	65	46	28	15	303
II. Faipar	48	30	24	7	15	118
III. Fém- és fém- feldolgozóipar	50	30	23	10	4	107
IV. Építőipar	19	7	5	8	30	87
V. Bőr- és bőr- feldolgozóipar	117	102	55	24	7	278
VI. Textil- és textil- feldolgozóipar	107	60	30	12	16	183
VII. Szolgáltatóipar	49	25	19	7	4	89
VIII. Egyéb ipar	61	26	11	4	4	62
Összesen	533	345	213	100		1227

Az élelmiszeriparban a legények száma csaknem kétszerese volt az önálló iparúzők számának. Legtöbb legényt a mészárosok foglalkoztattak, mivel ők nem dolgozhattak segítség nélkül. 34 iparúzőből 18-nak volt legénye. A legény nélküliek egyáltalán nem dolgoztak: vagy öregség miatt, vagy azért, mert bérbe adták a mesterjogot. Bizonyos fokig hasonló a helyzet a molnárokkal. Sok segéderővel dolgoztak a kávéosok. Itt a segédszemélyzet felszolgálói teendőket látott el. Az ugyancsak sok segédet foglalkoztató pékmestereknél 2 legény volt az átlag. Itt csaknem minden mester dolgozott és alkalmazott segítséget.

A faiparban viszonylag kevés legényt foglalkoztattak. Számuk alacsony a mesterekhez képest. A kettőnél több legény kivételnek számított. Egyáltalán nem volt legényük a kontároknak, akiknek legénytartási jogát a hatóság is korlátozta. Még kevesebb legény volt a fémiparban. A tűkészítők, kések, csigakészítők, réznyomók egyáltalán nem alkalmaztak segítséget, a többi iparoknál általában egy segéd volt az átlag. Kettőnél több legényt csak a lakatosok, cinöntők, vörösréz művesek foglalkoztattak. Az építőiparban sokkal jobb volt a helyzet. A kőművesek, ácsok, cserepesek mesterei csupán vállalkozók voltak. A kapitalista munkás-munkaadó viszony itt alakult ki legelőször. A mesterek letelepedett és vándorló legényeket egyaránt foglalkoztattak. A letelepedett legények – szemben a többi iparral – a mesterek vándorló legényeinek több mint kétszeresét tették ki. A két csoportot az összeírás is erősen elkülönítette. Az építőiparban foglalkoztatott segédszemélyzet a letelepedettek és a vándorlók összege.

A bőriparban a legények száma jóval alatta maradt az önálló iparúzőknek, és csak valamivel volt több, mint a mestereké. A legtöbb legény nélküli iparos a vargáknál volt, ahol nagyszámú kontár dolgozott. Azonban a vargák közül kiemelkedett néhány gazdag mester, akik a munkaerő jelentős részét kezükben tartották. A textiliparban hasonló volt a helyzet. A legények száma itt nem érte el a mesterekét, és jóval alatta maradt az önálló iparúzőknek. A szabók esetében is lehetőség volt a meggazdagodásra, a sok legény alkalmazására, és ki tudták műhelyeiket bővíteni egyes kalapos és kötélverő mesterek is. A szolgáltató iparosok szintén kevés segéderőt foglalkoztattak. A fuvarosok leginkább

egyedül dolgoztak. Még kevesebb legény volt az utolsó csoportba tartozó mestereknél. A városban kis számmal élő iparosok csak kivételes esetben tartottak segítséget.

A felsoroltakon kívül a gyárak is foglalkoztattak legényeket. A 6 budai gyárban összesen 50 legény dolgozott. (10 tímár, 26 kötélverő, 14 kocsigyártó). A kötélverőknél 14 „bedolgozó” is volt. Az ipar szerkezeti struktúrája tehát a következő:

6 gyáros		6
1056 céhes mester		
20 nem céhes mester		
115 engyedélyes	410 céhen kívüli	1466 önálló iparos
275 kontár		
205 építőipari munkás		
40 kézműves munkás		
1187 kézműves legény		1496 munkás, segéd
50 gyárban dolgozó legény		
14 bedolgozó		
Összesen		2968 iparos

Vagyoni helyzet szempontjából az iparosok között nagyok voltak a különbségek. A vagyon házból, szőlőből, rétből, állatállományból tevődött össze.²⁶ Legtöbb ingatlannal az élelmiszeriparosok rendelkeztek. A mesterek fele saját házában élt. Az élelmiszeripar jól jövedelmezett, viszont a mészárszékeket, pékműhelyeket csak bizonyos határig volt érdemes fejleszteni.

Az 1711 összeírt iparos közül 1006 volt nincstelen, 219 csak házzal, 77 házzal nem, de egyéb vagyontárggyal, 409 házzal és egyéb vagyontárggyal is rendelkezett. A vagyontárgyak a következőképpen oszlottak el az egyes iparosok között:

	Nincstelen	Csak háztulajdon	ház nincs, csak egyéb	Ház + egyéb
I. Élelmiszeripar	102	23	20	106
II. Faipar	90	23	8	36
III. Fém- és fém-feldolgozóipar	76	16	6	32
IV. Építőipar	149	3	4	57
V. Bőr- és bőr-feldolgozóipar	236	58	17	61
VI. Textil- és textil-feldolgozóipar	186	29	9	49
VII. Szolgáltatóipar	97	21	7	41
VIII. Egyéb ipar	70	14	6	27
Összesen	1006	219	77	409

²⁶ 1 pozsonyi mérő: (pm.)+ = kb. 1/2 hold.

A meggazdagodott mesterek jövedelmüket szőlővásárlásba fektették.²⁷ Az élelmiszeriparosok rendszerint tartottak állatokat is. A molnárok maguk fuvarozták a lisztet, a mészárosok, hentesek a húst. Az állatok tartásához, takarmánytermeléshez bizonyos nagyságú szántóföldekre volt szükség. E területek nagysága az állatok számától függött, és rendszerint nem haladta meg az 5 holdat. A faipari mesterek jóval szegényebbek voltak. Itt az önálló iparosok 1/3 része rendelkezett csak ingatlannal. A kontárok, engedélyesek nem szereztek házat. E csoportban legszegényebbek az asztalosok és az esztergályosok. Az asztalosoknál csak az iparosok 1/4 részének volt háza, és csupán minden 10. tudott szőlőt vásárolni. Az esztergályosok esetében még rosszabb az arány. 11 iparos közül csak 1 lakott saját házában.

A fémfeldolgozók valamivel több ingatlant szereztek. 2/5 részük házat, 1/4 részük szőlőt is tudott venni. Igen kevés volt azonban a szántó, rét és állatállomány. A jórészt Vizivárosban élő mesterek messze laktak a termékeny területektől, és idejük nagy részét az iparüzés kötötte le. Az eddig említett iparágakban szinte kizárólag a mesterek voltak képesek házat és szőlőt szerezni, de az építőiparban letelepedett legények egy része is ingatlant vásárolt. Főként azok, akik később mesterek lettek, vagy a mezőgazdaság felé fordulva egészen felhagytak az iparüzéssel. A bőriparosok esetében nagy volt a differenciálódás. A vargák a szegényebbek közé tartoztak. A nagyszámú kontár semmiféle ingatlannal nem rendelkezett. Nem volt jó anyagi helyzete a többi bőriparosnak sem, azonban egy-egy szakmában néhány mester a többi fölé tudott emelkedni. Hasonló helyzet alakult ki a textiliparban is. A szabómesterek 1/3 része szerzett házat, a kontárok csak kivételes esetben. Kisebb-nagyobb szőlőterülettel csaknem minden háztulajdonos rendelkezett. A kevesebb mestert foglalkoztató szakmában (pl. kötélverő) egy-egy meggazdagodott iparos anyagi szempontból is magasan társai felett állt. A szolgáltató iparosok között a városi bérkocsisok voltak a leggazdagabbak. Nagy részük saját házában lakott, míg az egyéb ipart űzők kevésbé tudtak ingatlant szerezni. Lovat minden bérkocsis tartott, az idősök kivételével. A ló azonban a bérkocsisoknak nem vagyontárgy volt, hanem a munka eszközét jelentette, így a vagyon képzésében más szerepet játszott. Az előző csoportokba be nem sorolható iparosok esetében a háztulajdon volt jellemző. Egyéb ingatlant ezek az iparosok ritkán szereztek.

A legjellemzőbb vagyontárgy a szőlőbirtok volt. Az élelmiszeriparosok között 101, a faiparban 37, a fém- és fémfeldolgozó iparban 35, az építőiparban 39, a bőr- és bőrfeldolgozóiparban 72, a textil- és textildolgozó iparban 56, a szolgáltatóiparban 42, az egyéb iparoknál 29 adózó rendelkezett szőlővel. A szőlőbirtok nagyságrendi szóródása különböző. A legnagyobb szőlőbirtokkal az élelmiszeriparosok esetében találkozunk. A fémiparban a szőlőterületek eltérő nagyságúak voltak, míg a textil- és szolgáltató iparban fél holdnál kisebb és 5 holdnál nagyobb területek kevésbé fordultak elő.

²⁷ pl. Frum János halász, Viziváros 334. Süska Vencel hentes, Viziváros 1136.

	1 pm. alatt	1–2	2–5	5–10	10 felett
I. Élelmiszeripar	8	16	37	22	18
II. Faipar	—	10	18	5	4
III. Fém- és fém- feldolgozóipar	7	3	17	1	7
IV. Építőipar	6	17	7	6	3
V. Bőr- és bőr- feldolgozóipar	7	33	20	9	3
VI. Textil- és textil- feldolgozóipar	2	12	26	9	7
VII. Szolgáltatóipar	—	18	15	9	—
VIII. Egyéb ipar	1	6	13	7	2
Összesen	31	115	153	68	44

A mesterek, kontárok, legények életében az ipar és a mezőgazdaság sajátos módon összefonódott. A nagy szőlőtermő városokban — országosan is — a szőlőbirtok megélhetési forrás és pénzbefektetési lehetőség is volt. A meggazdagodott, idős, már nem dolgozó mesterek és özvegyeik sok esetben 10 holdnál nagyobb szőlőkkel rendelkeztek. Volt szőlőbirtokuk a sok legénnyel, nagy műhellyel rendelkező mestereknek is, akik rendszerint bér munkásokat alkalmaztak szőlőik megművelésére. Megélhetési forrást jelentett a szőlőbirtok a szegényebb iparosoknak, akik az iparúzésból nem jutottak megfelelő jövedelemhez.

A mesterek nagyobb része — a városi közéletbe illeszkedve — a polgárjogot is megszerezte. A mestereken kívül polgárjoga csak néhány építőipari segédnek volt. A polgárjoggal rendelkezők száma 42,15%-a az összeírt iparosoknak. Lényegesen jobb az arány a bőr- és textiliparban, rosszabb az építő- és szolgáltatóiparoknál.

	Összeírt iparos	Polgárjoga van	%
I. Élelmiszeripar	251	119	47,41
II. Faipar	130	69	53,08
III. Fém- és fém- feldolgozóipar	157	64	40,76
IV. Építőipar	245	30	12,24
V. Bőr- és bőr- feldolgozóipar	372	209	56,18
VI. Textil- és textil- feldolgozóipar	273	149	54,58
VII. Szolgáltatóipar	166	32	19,28
VIII. Egyéb ipar	117	49	41,88
Összesen	1711	721	42,14

A budai kézműipar jellemzője 1828-ban a mezőgazdasággal való összefonódás, a helyi igények kielégítésére való törekvés, és az iparosok jelentős részének elszegényedése volt. A mesterek nem dolgoztak távoli piacokra, csupán a városi lakosoknak. A legfontosabb iparágak képviseltették magukat, de a mesterek száma egyensúlyban volt, nem emelkedett egyik ipar a másik fölé. A hagyományos mesterségek már elvesztették jelentőségüket, de az új iparosok sem kaptak még elég súlyt. Így az 1828-as összeírásban a kereskedelmi forgalom lendületétől kevésbé érintett szőlőtermelő város hanyatlásnak induló kézműipari struktúráját kísérhetjük nyomon.

SPIRA GYÖRGY

Perczel próbálkozása a délvidéki szerbek megbékítésére 1849 tavaszán

Perczel Mór tábornok, aki 1849 márciusának derekán átvette a délvidéki szerb felkelők által február első felében Szabadka és Szeged környékéig visszaszorított bácskai magyar csapatok, a IV. honvédhadtest vezényletét, március végén hétezer emberével ellentámadásba ment át, s ennek során április 7-ig — a sajkas kerület természetadta erődítményeül szolgáló titeli fennsík kivételével — a Bácska teljes területét felszabadította, majd átkelt a Tisza bal partjára, s május 9-re egészen Pancsováig nyomult előre, ezzel a Temesközből is teljesen kiszorítva a felkelőket. Május 9. után tehát a felületes szemlélők könnyen rabjaivá lehettek valami olyasféle hiedelemnek, hogy a magyar forradalom most már hamarosan s pusztán katonai eszközökkel is képes lesz úrrá lenni azokon a problémákon, amelyek megoldatlansága a Délvidéket az 1848 júniusa óta eltelt időben oly könyörtelen vérontás színterévé tette.

Magát Perczelt azonban nem vakították el a csapatai által kivívott győzelmek. Ellenkezőleg: minél több felperzselt és elnéptelenedett települést hagyott maga mögött előrenyomultában, s minél több égrekiáltó jelébe ütközött így az egymással szembekerült felek kölcsönös kegyetlenkedéseinek, annál inkább eluralkodott rajta az a meggyőződés, hogy — hiába a pillanatnyi hadisikerek — az előző esztendő folyamán végletekig elfajult magyar–szerb viszony megnyugtató és tartós rendezése csupán politikai eszközökkel érhető el. S ezt a meggyőződést azután végképp megszilárdíthatták benne azok a beszélgetések, amelyeket ekkortájt megszólalásig hasonló következtetésekre jutó tábornoki főnökével, Josef Kohlman ezredessel folytatott, s amelyekbe csakhamar bekapcsolódott az Adam Czartoryski herceg körül tömörülő lengyel emigránsok egyike, Ludwik Bystrzowski ezredes is, aki most éppen azért jelentkezett nála, hogy közremunkálását ajánlja fel a magyar vezetőköröknek a magyar–szerb megbékélés egyengetésére.

Pancsova felszabadítása után tehát Perczel csapatainak zömével visszatért a Bácskába, hogy hadjáratának megkoronázása gyanánt még a titeli fennsíkot is hatalmába kerítse, de útközben, május 18-án megírta (az ekkor az országgyűléssel és a kormánnyal együtt még Debrecenben székelő) Kossuthnak, hogy többé nem kíván pusztán a hadvezér szerepére szorítkozni, hanem arra készül, hogy politikai engedményeket is felkínáljon a magyarországi szerbeknek, s ezért „utasítást kér, hogy a szerbek irányában mint viselje magát”.¹ Majd, hogy tárgyalási hajlandóságáról a másik fél is mielőbb értesüljön, két nap

¹ Perczelnek ez a levele nem maradt ránk, tartalmáról azonban felvilágosítást nyújt a kormányzó-elnöki iratok iktatókönyvének vonatkozó bejegyzése; közölve: Kossuth Lajos Összes Munkái XV (szerk. Barta István), Bp., 1955, 369. l. Idézetünk is ebből a bejegyzésből való.

múlva — azaz, még mielőtt Kossuthtól választ kaphatott volna — szablyai főhadiszállásáról már a következő levelet intézte a IV. hadtest egy részével továbbra is Pancsován maradt Kohlmanhoz:

Josephsdorf, den 20ten May 1849

Herrn
Oberst Kohlman
zu P a n c s o v a

Wie ich es schon öfters mittheilte, bin ich ganz der Absicht, so wie der Herr Oberst in ihrem letzten sehr geehrten Schreiben² in Bezug einer Vereinigung mit Serbien mittheilten.

Schicken Sie darum zur fürstlich serbischen Regierung und insbesondere zu den aus dem Banat und der Bácska sich rückgezogen habenden Serben eine mündliche Anforderung, daß Sie³ zu mir zum Anfange der Negotiazionen einen bevollmächtigten Abligirten senden sollen. Es soll Stratimirovits selbst kommen.

Doch die Feindseligkeiten können gegen den Tschaikistenbezirk um so weniger eingestellt werden, weil selbe gerade ihrerseits bald bei Perlasz, bald bei Kamenitz fortgesetzt werden.

Perczel m/p.
General⁴

Kohlman pedig, amikor 21-én kézhez vette ezt a levelet, maga is sietett íróasztalhoz ülni, hogy késedelem nélkül eleget tegyen Perczel utasításának.

Az úgyről röviden megemlékeztem már a *Magyarország története* című kézikönyv VI. kötetében is — következőképpen:

Perczel. . . május 21-én, alig néhány nappal a Temesköz felszabadítása után tábor-kari főnökével, Kohlman József ezredessel levelet íratott a Szerb Fejedelemség belügy-

² Kohlmannak ezt a levelét szintén nem ismerjük.

³ Így, kis kezdőbetű helyett naggyal!

⁴ A levél Kohlman által készítettet — s általa hitelesítő záradékkal (*Dem Or[i]ginal gleichlautend. Kohlman Oberst*) is ellátott — másolatban maradt ránk: Архив Србије, Београд, Лични и породични фондови, Илија Гарашанин — лични фонд 619. Magyar fordítása:

Zsablyán, 1849. május 20-án

Kohlman ezredes úrnak,
P a n c s o v a

Mint már többször közöltem, teljesen osztom azt a szándékot, amelyről Ezredes Ur egy Szerbiával kötendő egyezséget illetően utolsó nagybecsű levelében tájékoztatott.

Intézzem ezért Ön a szerb fejedelemségi kormányhoz s különösen [is] a Bánságból és a Bácskából visszavonult szerbekhez olyan szóbeli felhívást, hogy ők a tárgyalások megkezdése végett teljhatalmú képviselőt küldjenek hozzám. Maga Stratimirovits jöjjön.

A sajkás terület elleni hadműveletek azonban annál kevésbé hagyhatóak félbe, mivel ezek — egyszer Perlasznál, másszor Kamenicánál — éppen az ő részükről folytatattaknak.

Perczel m. k.
tábornok

miniszterének, Ilija Garašaninnak, s ebben (Kossuth és a kormány tudta és hozzájárulása nélkül) messzemenő engedményeket kínált fel a magyarországi szerbeknek arra az esetre, ha hátat fordítanak a Habsburgoknak s csatlakoznak a magyar forradalom táborához. Így felajánlotta nekik, hogy (később – népszavazás alapján – kitűzendő határok között) csakugyan létrehozassák a szerb vajdaságot, hogy ezentúl jogszabályok alkotására is hivatott nemzeti gyűléseket tarthassanak, hogy a jövőben a szerb lakosságú községeken kívül a szerb többségű megyékben is saját anyanyelvüket tehessék közigazgatási nyelvvé s a magyar nyelv használatára csak az országgyűlésen, valamint az ország középponti hatóságaival való érintkezésben legyenek kötelesek, a szerb nemzeti gyűlésen választandó és tisztében az ország középponti kormánya által megerősítendő pátriárkának és vajdának pedig a zágrábi érsekével, illetve a horvát bánéval azonos jogállást ígért.⁵

Amikor azonban ezeket a sorokat papírra vetettem, magát a Garašaninhoz intézett május 21-i Kohlman-levelet, amelynek a szövegét egy a krakkai Czartoryski-levéltárban található egykorú másolata örökítette ránk, még nem ismertem, mert Krakóban sohasem volt alkalmam kutatásokat folytatni. Tartalmát tehát nem voltaképpen szövegéből kiindulva, hanem annak a részletes leírásnak az alapján ecseteltem, amelyet Kovács Endre ad róla az 1848–49-i magyar–délsláv megbékélési törekvéseknek szentelt értekezésében. De úgy véltem, ez esetben aggodalom nélkül hagyatkozhatom is az ő előadására.⁶ Először is: mert a levéllel kapcsolatos tudnivalókat hasonló értelemben foglalta össze már a kortársak egyike, a magyar forradalom párizsi diplomáciai központjának vezetésével megbízott Teleki László gróf is, mikor 1849 júniusának utolsó hetében – (a munkatársait ugyancsak Párizsból irányító) Czartoryskitól szerzett értesülései alapján – azt írta, hogy „P... [értsd: Perczel] Kollmann ezredes által tett proposíciókat, melyeket a szerbek hajlandók elfogadni, úgymint: Vajda és Wojwodina, beladminisztráció, nemzeti kongresszus”, s ezért „közel állunk már az egyezséghez a szerbekkel”, Czartoryski pedig „dicsérgeti P... t”.⁷ Másodszor: mert Kovács közléseinek a történeti szakirodalomban is megvan az előzményük, hiszen Kohlman levelével már Lucjan Russjan is foglalkozott a magyar szabadságharc lengyel résztvevőiről szóló (a kérdéses helyen – hivatkozás nélkül – Kovács által is felhasználta) alapvető munkájában, s ő a levél tartalmát rövidebben ismertette ugyan, mint Kovács, érdemi mondanivalóját azonban szinte teljesen azonos módon summázta; ami pedig szintén nem mellékes: már ő is leszögezte, hogy a levélben foglaltak egybevágtak volt Perczel nézeteivel.⁸ Harmadszor pedig: mert e Kohlman-levelelről nem sokkal Kovács

⁵ Magyarország története VI, Bp., 1979, 408. 1. Ugyanez olvasható továbbá a kézikönyvbe általam írott szöveg egy részét előzetesen bemutató publikációmban is: *Spira György*: Szeged jegyében (A nemzetiségi kérdés rendezését célzó tervek és lépések 1849-ben), Történelmi Szemle, 1976, 485.

⁶ Kovács Endre: Magyar–délsláv megbékélési törekvések 1848/49-ben, Bp., 1958, 106–107. Megjegyzem azonban, hogy Kovácsnak azt az – első látásra is képtelen – állítását, miszerint Kohlman a maga javaslatait formálisan „a magyar kormány nevében” terjesztette Garašanin elé, kezdettől fogva – s mint utóbb bebizonyosodott: nem is alaptalanul – figyelmen kívül hagytam.

⁷ Ld. Telekinek a magyar kormány londoni diplomáciai megbízottjához, Pulszky Ferenchez intézett két levelét, Párizs, 1849. jún. 25., ill. Párizs, [1849.] jún. 26.; mindkettőt közli *Pulszky Ferenc*: Életem és korom³ (szerk. és bev. Oltványi Ambrus) I, Bp., 1958, 529–530.

⁸ *Lucjan Russjan*: Polacy i sprawa polska na Węgrzech w roku 1848–1849, Warszawa, 1934, 173–174. Hogy Russjan honnan merítette Perczelre vonatkozó értesülését, az forráshivatkozásaiból

után az övével minden lényeges ponton megegyező ismertetéssel szolgált a magyar forradalom külpolitikáját tárgyaló könyvében Waldapfel Eszter⁹ is (akinek hozzá – és Russjanhoz – hasonlóan szintén volt lehetősége arra, hogy Krakkóban kutasson, s ott tüzetesen tanulmányozza az irat hiteles szövegét).

S Kovács megállapításainak átvételétől az a felismerés sem tántorított el, hogy a kép, amelyet ő, valamint Lucjan Russjan és Waldapfel Eszter fest Perczel eljárásáról, nehezen egyeztethető össze azzal a ténnyel, hogy Perczel május 18-án utasításokat kért Kossuthtól (hiszen az ő teljességgel egybehangzó előadásukból kitetszően Perczel a szerbeket végül nemcsak *békehajlandóságáról*, hanem *békeajánlatairól* is hamarabb tájékoztatta, mintsem a kért utasításokat megkaphatta volna Debrecenből, s ráadásul sokkal nagyobb engedmények tételének a szándékáról tájékoztatta őket, mint amekkorákat a forradalom vezérkara addig bármikor is késznek mutatkozott felkínálni nekik, s mint amekkorákra Kossuth és a kormány akárcsak ez idő tájt is kapható lett volna ráállani). Tudván ugyanis, hogy Perczel az előző hónapokban (meg a következőkben is) számtalanszor szembehelezkedett a magyar kormánykörök álláspontjával, azt gondoltam, hogy az ő május 18-i és május 21-i megnyilatkozásai között mutatkozó ellentmondás mégsem teljesen áthidalhatatlan, nevezetesen: az is elképzelhető, hogy ő május 18-án még utasításokat kért ugyan Kossuthtól, de azután mégis úgy döntött, hogy nem várja be a választ, hanem merőben a maga szakállára fog békeajánlatokat tenni, s éppen azért is döntött így, mert – tisztában lévén a félmegoldások célra nem vezető voltával – olyan messzemenő engedményeket kívánt megajánlani, amelyekről eleve is bizonyosra vehette, hogy úgysem lesznek a Kossuth által kitűzendő keretek közé szoríthatóak.

Ebben az elképzelésben pedig utólag még meg is erősített a május 20-án Kohlmanhoz intézett (s fentebb olvasható) Perczel-levél (amelynek a másolatára csak az idéztem kézikönyv-kötet szövegének véglegesítése és nyomdai munkálatainak megkezdése után bukkantam rá Belgrádban). Először is: mert ez a levél is bizonyosság arra, hogy Perczel a tárgyalások fonalát minél hamarabb szerette volna felvenni. Másodszor: mert ebből a levélből is kitűnik, hogy Perczel szándékai komolyak voltak, hogy ő nem holmi propaganda fogásul szolgáló, hanem érdemleges és eredményes, a szerbek tényleges megbékéltetéséhez elvezető tárgyalások megindítására törekedett. Harmadszor pedig: mert egy – első pillantásra talán alárendelt jelentőségűnek látszó, de valójában egyáltalán nem mellékes – részletkérdés kapcsán már ez a levél is számottevő előrelépésről tanúskodik, és pedig mikor kifejezésre juttatja, hogy írójának nem közömbös, ki lesz szerb tárgyalópartnere, s mindjárt le is szögezi, hogy a számára legkívánatosabb tárgyalófél a magyarországi szerb nemzeti mozgalom liberális szárnyának élén álló Đorđe Stratiminović lenne. A szerbek megbékéltetésére magyar részről fél évvel korábban tett kísérlet alkalmával ugyanis a tárgyalások lebonyolítására a honvédelmi bizottmány által felhatalmazott akkori délvidéki országos biztos, Beöthy Ödön a maga ajánlataival a szerb mozgalom uralkodó konzervatív irányzatának fejéhez, Josif Rajačić pátriárkához fordult, s ennek – mint az említett kézikönyvben is kiemelttem¹⁰ – nem csekély része volt abban, hogy a szóban

nem világlik ki; valószínű azonban, hogy maga is Teleki említett leveleire támaszkodott, hiszen Pulszky idézett önéletrajzát (pontosabban: e mű második, 1884-i kiadását) ő szintén használta.

⁹ *Waldapfel Eszter: A független magyar külpolitika 1848–1849, Bp., 1962, 280.*

¹⁰ *Magyarország története VI, 303–304.*

forgó békepróbálkozás igen gyorsan teljes kudarcba fulladt. Úgy gondoltam hát, hogy ha Perczel ebben a vonatkozásban tudott okulni a múltakon, akkor okulhatott rajtuk más vonatkozásban, a felkínálandó engedmények tekintetében is.

Utóbb azonban, amikor (sajnos, már csak kézikönyv-kötetünk nyomdai munkálatainak lezárulta után) még egyszer belelapoztam az általam írott szövegrészbe, egyszer csak szöveget ütött a fejemben egy apróság, amely fölött előzőleg – úgy látszik – mindig elsiklottam: az, hogy Perczel a szerb pátriárkának Kohlman útján Kovács Endre – részéről szolgálai követett – előadása szerint a zágrábi érsekével azonos jogállást ígért. S felfigyelvén erre, azonnal ráébredtem, hogy valami hiba lehet a kréta körül, hiszen köztudomású, hogy a zágrábi egyházmegye élén 1849-ben még csak *püspök* állott s a zágrábi püspökséget IX. Pius pápa csupán 1852 decemberében minősítette át érsekséggé. Most már mellőzhetetlennek éreztem tehát, hogy legalább utólag magával a Garašaninhoz intézett levél eredeti szövegével is megismerkedjem, s ezért avval a kéréssel fordultam neves krakkai kollegánkhoz, Wacław Felczak professzorhoz, hogy a kérdéses irat szövegét ránk hagyományozó levélmásolati könyvből¹¹ fényképeztesse ki számomra az engem érdeklő lapokat. Az általa készségesen megküldött (s csatoltan reprodukcióban is bemutatott) felvételek pedig nemcsak arra derítettek fényt, hogy az eredeti szövegben zágrábi érsek helyett csakugyan zágrábi püspökről esik szó, hanem – fájdalom – azt is felszínre hozták, hogy amit az adott ügyről a *Magyarország történetébe* írtam, az bizony egyébként sem állja meg a helyét.

Ha szemügyre vesszük a Krakkóból érkezett felvételeket, mindenekelőtt arra figyelhetünk fel, hogy a szóban forgó levélmásolati könyv 184–186. lapján egyetlen közös (85-ös) sorszám alatt nem egy, hanem két levél szövegét rögzítették. Az első így fest:

Lorsque des hommes pénétres de l'intérêt de leur pays peuvent assurer leur bien, ils ne se laissent pas arreter par des formes; cette considération fait, que je m'adresse directement à vous M^r le Ministre, pour porter à votre connaissance la réponse que je viens de recevoir du Gal Pertz el commandant en chef dans le Banat et la Batzka.

Chargé comme vous le voyez¹² par le Général d'entrer en relations avec le Gouv^t de la principauté serbe, je m'adresse à vous M^r le Ministre connaissant parfaitement vos sentiments, d'un patriotisme aussi pur, élevé qu'éclairé. Je vous prie en conséquence de ma présente ouverture de vouloir bien nommer quelqu'un possédant votre confiance pour s'entendre sur la grave question des droits à assurer à la nation serbe en Hongrie. Mes occupations ne me permettent pas de traiter moi même cette importante question, d'ailleurs voullant vous être agréable M^r le Ministre et vous donner un nouveau gage de la franchise, avec la quelle l'autorité Hongroise prend l'initiative dans la pacification projetée, je nomme à ma place le Colonel Bystrzonowski pour traiter avec la personne que vous désignerez.

¹¹ Rewolucja węgierska 1848–9 B, Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich, Archiwum Czartoryskich, Korespondencja centrali paryskiej z agencją wschodnią, Rękopis 5370.

¹² Ebből az utalásból kitűnik, hogy Perczel Kohlmanhoz intézett május 20-i levelének a 4. jegyzetben hivatkozott másolatát a címzett ennek az iratnak a mellékleteként juttatta el Garašaninhoz.

184.

les émigrans eux mêmes, les convaincra qu'à leur retour sans leur foyer, ils ne trouveront qu'une aversité pareille également décidée à les protéger comme à les condamner. Ils ne voudront donc pas prolonger leur propre malheur en se laissant aveugler par des conseils perfides et mensongers. —

Le vainqueur Monsieur de ce qu'une mesure d'humanité me suggère l'occasion de me mettre en rapport avec le représentant distingué — je me flatte que vous voudrez bien porter cet incident à la connaissance de votre Gouvernement. Cela lui prouvera mieux que des raisonnements, qu'en faisant une guerre d'indépendance, nous voulons la dépouiller de son premier attrait de guerre de race et de religion, qu'on veut lui faire prendre.

J'espère que bientôt la position de mon Gouvernement régularisée en Europe, me permettra de continuer avec vous Monsieur des rapports politiques bornés forcément aujourd'hui à des rapports d'humanité. —

H. P.

Paniëva 21 Mai 1849.

Colonel Kottmann, à M^r de Mme Garachanin

Lorsque des hommes pénétrés de l'insatiable de leur pays peuvent assurer leur bien, ils ne se laissent pas arrêter par des formes, cette considération fait, que je m'adresse directement à vous — M^r le Ministre, peut porter à votre connaissance la réponse que je viens de recevoir du G^{ral} Perczel Commandant en Chef dans le Banat et la Batscha.

Chargé comme vous le voyez par le Général d'entrer en relation avec le front de la principauté serbe, je m'adresse à vous M^r le Ministre connaissant parfaitement vos sentiments, d'un patriotisme aussi

pour, élevé qu'il était — Je vous prie en conséquence de ma
précédente ouverture de vouloir bien nommer quelqu'un représentant
votre Compagnie pour s'entendre sur la grave question, dan
droite à opposer à la nation Serbe en Hongrie. Mes
occupations ne me permettent pas de traiter moi-même
cette importante question, d'ailleurs voulant vous être
agréable M^{te} le Ministre et vous donner un nouveau
gagé de la franchise, avec laquelle l'Autorité Hongroise
prend l'initiative dans la pacification projetée, je
nomme à ma place le Colonel Bystrykowski pour
traiter avec la personne que vous désignerez —

J'attends votre réponse M^{te} le Ministre et la
désignation du jour et de l'endroit, où le Col Bystrykowski
devrait se rencontrer avec la personne de votre choix.

le 20. May 1849. La dépêche conjointe proposée hier fautive
de laquelle n'a pas pu partir, je vous la transmet aujourd'hui
avec la présente d'une nature toute intime et
confidentielle. Cette lettre a été motivée par celle de
M^{te} Lencz au 20. Et que je viens de recevoir aujourd'hui
même à 7. heures du matin — C'est avec une
vive douleur que j'apprends des faits que je
condamne et qui ulcèrent veulent extraire les résultats
que nous appelons tous tardive de leur nor
voue. Je vous prie M^{te} le Ministre de n'y attacher
qu'une importance toute secondaire, car il faut
que ces malheureux faits cessent devant la volonté
énergique des hommes du bien —

Fermement convaincu de ce que j'avance, j'ai
me rends auprès du G^{te} Bethel, afin d'obtenir
par son influence que le Haut Hongrois accepte
pour base de pacification avec les Serbes les
conditions suivantes.

1re) — Proclamer la Voivodina dont les limites seront

- 186.
- plus tard d'après la majorité de la population.
- 2°) — Administration provinciale et communale nationale.
- 3°) — Droits politiques égaux à ceux des autres nationalités de la Hongrie.
- 4°) — L'emploi de la langue Serbe dans tous les rapports intérieurs communaux et provinciaux ainsi que dans la Diète provinciale —
- 5°) — La langue magyare ne sera employée que dans les rapports avec le Gouvernement central et dans la Diète générale, à laquelle la Voïvodine prendra part en proportion de sa population comme les autres provinces —
- 6°) — La Diète provinciale choisira le Patriarche et le Voïvode égaux en droits à ceux de l'Évêque d'Agram et du Ban de Croatie — Les nominations devraient être ratifiées par le Gouvernement central —

Voilà les conditions que je veux obtenir des Gouvernements et par lesquelles je veux pacifier les Serbes de la Hongrie —

J'espère, je suis convaincu qu'ils doivent les satisfaire, les rendre à la mère patrie — D'un autre côté je suis convaincu, que ces conditions sont justes et que le Gouvernement Hongrois doit les accorder — S'il ne le faisait pas, il ne mériterait pas que moi Slave, je le sève —

Telle est ma conviction et vous pouvez compter sur ma sincérité — Je vous prie de me répondre, ou d'accuser le rendez-vous que je vous demande —

J'attends votre réponse M^r le Ministre et la désignation du jour et de l'endroit où le C^el Bystrzonowski devrait se remontrer avec la personne de votre choix.¹³

A második levél szövegét pedig, amelyet emettől vízszintes vonalka (nyomdai műszóval: lénia) választ el, forrásunk imígyen örökítette ránk:

Le 22. mai 1849.

La dépêche ci-jointe préparée hier faute de barque n'a pas pu partir; je vous la transmet¹⁴ aujourd'hui avec la présente d'une nature toute intime et confidentielle. Cette lettre a été motivée par celle de Mr Lenoir¹⁵ du 20. c^t que je viens de recevoir aujourd'hui même à 7. heures du matin. C'est avec une vive douleur que j'apprends des faits que je condamne et qui viennent vouloir entraver les résultats que nous appellons tous les deux de tous nos vœux.¹⁶ Je vous prie M^r le Ministre de n'y attacher qu'une importance toute secondaire, car il faut que ces malheureux faits cessent devant la volonté énergique des hommes du bien.

Fermement convaincu de ce que j'avance, je me rends auprès du Gal Pertzel, afin d'obtenir par son influence que le Gouv^t Hongrois accepte pour base de pacification avec les Serbes les conditions suivantes:

1° Proclamer la Voievodina dont les limites seront fixés¹⁷ plus tard d'après la majorité de la population.

2° Administration provinciale et communale nationale.

¹³ Magyarul:

Ha hazájuk érdekeitől áthatott férfiaknak lehetőségük nyílik a jóra, nem hagyják magukat visszatartani formások által; ez a megfontolás eredményezi, hogy közvetlenül önhöz fordulok, Miniszter Úr, tudomására hozandó a választ, amelyet az imént kaptam meg a Bánságban és a Bácskában parancsnokló Pertzel tábornoktól.

A tábornok által – mint látja – megbízatván, hogy lépjek érintkezésbe a szerb fejedelemség kormányával, önhöz fordulok, Miniszter Úr, tökéletesen ismerve érzelmeit, egyaránt tiszta, fennkölt és felvilágosult hazafiságát. Kérem, jelen kezdeményezésem következményeként szíveskedjék kinevezni valakit, aki bírja bizalmát, hogy az illető tárgyaljon a magyarországi szerb nemzet számára biztosítandó jogok komoly kérdéséről. Elfoglaltságaim lehetetlenné teszik, hogy magam tárgyaljam meg ezt a fontos kérdést, egyébként viszont szolgálatára kívánván lenni, Miniszter Úr, s újabb bizonyosságát akarván adni annak az őszinteségnek, amellyel a magyar hatóság a tervezett pacifikációt kezdeményezi, magam helyett Bystrzonowski ezredest nevezem ki, hogy ő tárgyaljon az ön által kijelölendő személlyel.

Várom válaszát, Miniszter Úr, valamint a napnak és annak a helynek a megjelölését, ahol Bystrzonowski ezredesnek találkoznia kellene az ön választottjával.

¹⁴ Így, szóvégi s nélkül!

¹⁵ Ezt az emigrációs fedőnevet az ugyancsak Czartoryski köréhez tartozó s ekkor Belgrádban tevékenykedő Walenty Józef Zwierkowski használta. Az ő itt említett levelét sem ismerjük.

¹⁶ Ez az utalás valószínűleg arra a Perczel által 1849. május 8-án a Szerb Fejedelemség kormányához intézett levélre vonatkozik, amelyben Perczel a címzetteket ellentmondást nem tűrő hangon felszólította a magyarországon harcoló szerbiai segédcsoportok haladéktalan hazarendelésére. Perczel eljárását ugyanis a szerb kormány sértőnek minősítette, mint ez kivívja egy Garašanin által május 11-én Stevan Knićanin ezredesnek írott leveléből. Az első levelet teljes egészében, a másodikat pedig szemelvényesen közli *Thim József* (szerk. és bev.): A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története III, Bp., 1935, 714–715., ill. 720–723.

¹⁷ Így, nőnemű helyett hímnemű végződéssel!

3° Droits politiques égaux à ceux des autres nationalités de la Hongrie.

4° L'emploi de la langue Serbe dans tous les rapports intérieurs communaux et provinciaux ainsi que dans la Diète provinciale.

5° La langue maghyare ne sera employée que dans les rapports avec le Gouv^t central et dans la diète générale, à laquelle la Voievodine prendra part en proportion de sa population comme les autres provinces.

6° La diète provinciale choisira le Patriarche et le Voievode égaux en droits à ceux de l'Evêque d'Agram et du Ban de Croatie. Les nominations devraient être ratifiés¹⁷ par le Gouvernement central.

Voilà les conditions que je veus¹⁸ obtenir du Gouv^t hongrois et par les quelles je veus¹⁸ pacifier les Serbes de la Hongrie.

J'espère, je suis convaincu qu'elles doivent les satisfaire, les rendre à la mère patrie. D'un autre coté je suis convaincu, que ces conditions sont justes et que le Gouv^t Hongrois doit les accorder – s'il ne le faisait pas, il ne mériterait pas que moi slave, je le serve.

Telle est ma conviction et vous pouvez compter sur ma sincérité. Je vous prie de me répondre ou d'accélérer le rendez-vous que je vous demande.¹⁹

¹⁸ Így, a szó végén x helyett s-szel!

¹⁹ Magyarul:

1849. május 22-én.

A tegnapi elkészült csatolt irat csónak hiányában nem indulhatott el; ma továbbítom a jelen – teljesen belső használatra szánt és bizalmas jellegű – levéllel egyetemben. Ennek a levélnek az indítéka Lenoir úr f. hó 20-i levele, amelyet ma reggel 7 órakor kaptam meg. Élénk fájdalommal s elítélőleg értesülök a tényekről, hiszen ezek gátolni hivatnak az eredményeket, amelyek elérésére mindketten teljes szívünkből törekszünk. Arra kérem, Miniszter Úr, hogy csak egészen alárendelt jelentőséget tulajdonítson nekik, mert ezeknek a szerencsétlen eseteknek semmivé kell lenniök a jóindulatú emberek erélyes akarata előtt.

Szilárdan meg lévén győződve arról, hogy eredményre jutok, elmegyek Pertzel tábornokhoz, befolyása révén elérendő, hogy a magyar kormány a szerbekkel való megbékélés alapjául a következő feltételeket fogadja el:

1° Kialtsák ki a Vajdaságot a lakosság többsége alapján később rögzítendő határok között.

2° Nemzeti [jellegű] tartományi és községi közigazgatás.

3° A többi magyarországi nemzetiségével megegyező politikai jogok.

4° A szerb nyelv használata a községeken és a tartományon belüli mindennemű érintkezésben, valamint a tartományi gyűlésen.

5° A magyar nyelv csak a középponti kormánnyal való érintkezésben lesz használatos, valamint az országgyűlésen, amelyen a Vajdaság – mint a többi tartomány [is] – lakosságának számaránya szerint vesz majd részt.

6° A tartományi gyűlés fogja megválasztani a pátriárkát és a vajdát, s ezek a zágrábi püspökökkel meg a horvátországi bánnal egyenjogúak lesznek. A kinevezéseket a középponti kormánynak kellene jóváhagynia.

Íme a feltételek, amelyeket szeretnék elnyerni a magyar kormánytól, s amelyekkel meg akarom békéltetni a magyarországi szerbeket.

Reményem, [sőt] meggyőződésem, hogy ezeknek ki kell elégíteniök őket s vissza kell terelniök őket a haza kebelére. Másfelől meggyőződésem, hogy ezek a feltételek méltányosak s a magyar kormánynak meg kell adnia őket – ha nem így tesz, nem érdemli meg, hogy én szláv létemre szolgáljam.

Ez az én meggyőződésem, s ön számíthat őszinteségemre. Szíveskedjék válaszolni vagy siettetni a találkozót, amelyet öntől kérek.

Az azonban, hogy levélmásolati könyvünkben az adott helyen nem egy egybefüggő, hanem két különálló levél szövege olvasható, nem ötlük szembe már első ránézésre is – s nemcsak azért nem, mert e levelek közös sorsszám alá kerültek, de azért sem, mert címmel (*Colonel Kohlmann a Mr le Mre Garachanin*²⁰) a másoló a két levél közül csupán az elsőt látta el s ráadásul ez első levél keltezését (*Pančeva 21 Mai 1849.*²¹) is a címfeliratban, mi több: a voltaképpeni cím *fölött* helyezte el. Ez ugyanis olyan látszatot kelt, mintha a második szöveg nem külön iromány, hanem csak az első levélnek a következő napon, május 22-én készült folytatása volna. S ahhoz, hogy ilyen látszat keletkezzék, az is hozzájárul azután, hogy a másolati könyvbe csupán a levelek szövegének érdemi része került be, kimaradtak viszont belőle a szokványos záróformulák (jóllehet a levelek eredetijéből effélék bizonyára nem hiányoztak) s kimaradt belőle a két levél aláírása is, ezeknek a természetes elhatároló elemeknek a hiányát pedig magától értetődően nem egyenlítheti ki a két szöveget egymástól elválasztó vízszintes vonalka.

Ám hogy ténylegesen mégiscsak két külön irattal állunk szemben, az a figyelmes olvasó előtt e megtévesztő mozzanatok ellenére sem marad rejtve; elárulja ezt már a második levél legelső mondata is, amely világosan visszaüt az előző napon megfogalmazott szövegre, de még véletlenül sem mint önmaga első részéről tesz róla említést, hanem mint „tegnap elkészült csatolt irat”-ról („*dépêche ci-jointe préparée hier*”).

S ez persze még nem zárná ki, hogy ne könyveljük el mindkét levelet Kohlman ezredes művének. Amint az elsőt nyilván továbbra is néki kell tulajdonítanunk – már csak azért is, mert ennek a levélnek az írója Perczel május 20-i leveléről úgy beszél, mint amelyet a tábornok őhozzá intézett, s mint amelyben őt utasította a szerb kormánnyal való érintkezés felvételére, márpedig Perczel a május 20-i levelet s benne a szóban forgó utasítást is – tudjuk – Kohlmannak küldte. De hogy a május 22-én kelt iratot szintén Kohlmantól származtassuk, azellen már nyomós érvek szólnak:

1. Ha Kohlman maga akarta volna tájékoztatni Garašanint arról, hogy a magyarországi szerbek magyar részről milyen engedményekre számíthatnak, akkor bajosan hihető, hogy ezek tételes felsorolását, azaz közlendőinek épp a leglényegesebb elemét kihagyta volna május 21-i leveléből s csupán másnap, mintegy pótlólag tartja vala szükségesnek papírra vetni.

2. Olyan módon, hogy a felsorolt engedményeket szeretné „elnyerni [vagy: megkapni] a magyar kormánytól” („*obtenir du Gouv^t hongrois*”), csak kívülálló, a magyar forradalom táborához nem tartozó személy fogalmazhatott, Kohlman viszont, aki a honvédsereg ezredese és egyik hadtestének tábornoki főnöke volt, semmi esetre sem.

3. Azt pedig, hogy jómagam szláv (ami a levél utolsó előtti bekezdésében olvasható), végképp nem írhatta magáról Kohlman, aki a morvaországi Třebíčben született ugyan, de nem cseh (vagy más szláv), hanem német nemzetiségű, egy születésekor történetesen épp Třebíčben állomásozó császári tiszt fia volt.²²

S az persze lehetséges, sőt több, mint valószínű, hogy Kohlman is helyeselte volna a magyarországi szerbeknek olyan messzemenő engedményekben részesítését, mint ami-

²⁰ = Kohlmann ezredes Garašanin miniszter úrhoz.

²¹ = Pancsova, 1849. május 21.

²² Vö. *Johann Svoboda*: Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage I, Wien, 1894, 501. és *Bona Gábor*: Új legenda születik (Kritikai észrevételek Nemeskürty István 48-as könyvéről), Századok, 1979, 698.

lyenekről a május 22-i irat beszél, ez azonban szintén amellet szól, hogy a szóban forgó engedmények körvonalazását nem vállalhatta magára, hanem jobbnak láthatta másra – hihetőleg éppen a magyar félnek a tárgyalásokon való képviseletével általa amúgy is megbízott Bystrzonowskira – hárítani, hiszen az ő kezét helyzeténél fogva megkötötte az ekkora engedményekről hallani sem akaró magyar kormánytól való függősége, egy Bystrzonowski-szerű kívülről ellenben még a magyar fél meghatalmazottjaként is szabadabban léphetett fel. Amint Bystrzonowski szerzőségére enged következtetni a 22-i iratnak az a kitétele is, amely szerint a levélíró fel fogja keresni (a levél keletkezésének időpontjában már – tudjuk – Zsablyán tartzkodó) Perczelt („*je me rends auprès du Gal Pertzel*”), hogy azután az ő közbenjárását kérje a levélben felsorolt engedményeknek a magyar kormánnyal való elfogadtatására. Perczel meglátogatására ugyanis Kohlman semmiképpen sem tehetett ígéretet, mivel ő – mint a 21-i levélben maga is utalt rá – ekkortájt egyéb (katonai beosztásából fakadó) elfoglaltságai miatt nem mozdulhatott Pancsováról. Annál inkább vállalkozhatott viszont erre Bystrzonowski, aki 22-én még nem tudhatta ugyan (legfeljebb sejtette), hogy a béketárgyalások színhelyéül Garašanin nem Zsablyát, hanem a Titel környékére visszaszorult szerb felkelők mosorini főhadiszállását fogja kijelölni, de a titeli fennsík lábánál fekvő Mosorinba is csak az attól mindössze másfél mérföldnyire lévő Zsablyán keresztül juthatott el, s akinek a tárgyalásokra utaztában már ezért is okvetlenül találkoznia kellett Perczellel (nem beszélve arról, hogy a tárgyalások megkezdése előtt az általa képviselendő álláspont véglegesítése céljából egyébként is rövid időn belül jelentkeznie kellett nála).

Távol áll azonban tőlem az a szándék, hogy az eddig elmondottakból olyan következtetést vonjak le, mintha Kohlmannak semmi része nem volt volna a május 22-i levél létrejövetelében. Ellenkezőleg: szent meggyőződése, hogy Kohlman és Bystrzonowski ezekben a napokban nagyon is összeegyeztetetten járt el s közösen kialakított terv szerint osztott az elvégzendő munkán. Sőt azt is valószínűnek tartom, hogy még a két levél formába öntését is együtt végezték el, pontosabban: hogy nemcsak a május 22-i, hanem a Kohlman nevében íródott előző napi levelet is a franciául nyilván jobban tudó s a diplomáciai érintkezések formáiban is kétségkívül járatosabb Bystrzonowski fogalmazta. (Hiszen maga Kohlman Pancsova nevét bizonyára nem írta volna szerbesen – *Pančeva* alakban –, Perczelnek – közvetlen felettesének – a nevét pedig még kevésbé írta volna *cz* helyett *tz*-vel. S ha a diplomáciai levelezés terén Kohlman nem szorult volna segítségre, akkor alighanem Perczel sem kérte volna Kossuthhoz intézett május 18-i levelében, hogy „Pancsovára . . . Kohlman ezredes kívánsága szerint egy diplomáciai műveltségű s a francia levelezésre is alkalmas egyén” küldessék Debrecenből.²³) Csak éppen azt nem hiszem többé, hogy a Garašaninnak szóló két levél közül az elsőhöz hasonlóan a másodikat is Kohlman írta alá . . .

A főkérdés azonban számunkra persze nem az, hogy a május 22-i levelet végül is Kohlman vagy Bystrzonowski vagy másvalaki látta-e el aláírással, hanem hogy ezt az iratott olybá vehetjük-e, mint amelyben Perczel békejavaslatai formulázódtak meg. S erre a kérdésre a levél szövegének megismerése után csak azt felelhetem, hogy – még ha szíve

²³ Erre az idézett szavakkal Kossuthnak a május 18-i Perczel-levélre adott (s alább, a 25. jegyzetben idézendő) válasza utal vissza.

mélyén gyaníthatólag Perczel is híve volt akkora engedmények tételének, amekkorákat ez a levél körvonalazott — magát a levelet semmiképpen sem kezelhetjük úgy, mint amely az ő álláspontjáról volt hivatva tájékoztatni Garašanint, s efféle célzatot egészen bizonyosan Garašanin sem tulajdonított — mert nem is tulajdoníthatott — neki. Hiszen a levél (egyes számú első személyben beszélő) írója az általa előadottakat egyértelműen mint a maga egyéni véleményét ismerteti, s még csak célzást sem tesz olyasmire, hogy elgondolásait Perczel is osztja. Ellenkezőleg: éppen azt tudatja Garašaninnal — amire (más vonatkozásban) már fentebb is visszautaltam —, hogy a levél útnak indítása *után fel fogja* keresni Perczelt s kísérletet *fog* tenni arra, hogy a *továbbiakban* őt, majd az ő közreműködésének igénybevételével a magyar kormányt is megnyerje a maga nézeteinek, ezzel pedig kimondatlanul is arról vall, hogy a levél megírásának az időpontjában még *nem* jogosult Perczel nevében is nyilatkozni.

Azzal a gondolattal azonban, hogy a május 22-i levélben előterjesztett békejavaslatokat ezekután nincs okunk Perczel javaslatainak tekinteni, nem pusztán azért szükséges megbarátkoznunk, mert ezáltal lehetőséget nyerünk egy illúzióval történő leszámolásra, hanem mert evvel egyben lehetőséget nyerünk egy mind ez ideig megfoghatatlannak látszó fejlemény, a Bystrzonowski által május 23-án tett — s eddig Perczel álláspontváltoztatásából eredeztetett — visszalépés helyes értelmezésére is. Bystrzonowski ugyanis, mikor a mosorini táborban 23-án megkezdte tárgyalásait Garašanin megbízottjával (aki is Perczel kívánságától eltérően nem Stratimirović, hanem az 1848 nyarán a Délvidékre érkezett szerbiai önkéntesek parancsnoka, Stevan Knićanin ezredes lett), Perczel utasítására — mint Kovács Endrétől²⁴ tudjuk — már csak a 22-i levélben felvázoltaknál sokkalta szerényebb engedményeket ajánlott meg; így például ez alkalommal már szóba sem hozta, hogy a magyarországi szerbek megegyezés esetén tartományi gyűlések egybehívására és anyanyelvüknek a községi közigazgatás szintjét meghaladó hivatalos használatára is jogot fognak kapni, s a határőrvidék szerblakta részének municipiális önkormányzatot ígért ugyan, tartományi autonómiát azonban nem általában a szerb többségű területeknek, csupán (a nagyobb részt nem is szerb, hanem horvát lakosságú) Szlavóniának kínált fel. Vagyis Bystrzonowski ekkor (a szlavóniai autonómiára vonatkozó pont kivételével) merőben azoknak a békeajánlatoknak a keretei közé húzódott vissza, amelyeket Kossuth körvonalazott a május 18-án hozzá forduló Perczelnek küldött 21-i ismert válaszlevelében²⁵ (s valójában még a szlavóniai autonómiát illetően sem ment túl Kossuth álláspontján, hiszen Szlavónia szerb autonóm tartománnyá alakításának — a 21-i levélben történetesen nem emlegetett — gondolatára Kossuth már korábban áldását adta, sőt ezt az — egyébként persze halva született — ötletet eredetileg, a Beöthy-féle békekísérlet alkalmával éppen ő vetette fel²⁶).

S amíg abban a hiszemben voltunk, hogy a május 22-én rögzített békejavaslatok Perczeltől származtak (vagy legalább is az ő egyetértésével öltöttek formát) s az ő javaslataiként kerültek Garašanin kezébe, addig persze nem is fejthettük meg, miért látta el Perczel Bystrzonowskit alig néhány órával e javaslatok Belgrádba küldése után olyan

²⁴ I. m. 107–108.

²⁵ Kossuth Perczelhez, Debrecen, 1849. máj. 21, Kossuth Lajos Összes Munkái XV, 369–372.

²⁶ 1848. november 13-án Konstantin Rajić sajkás zászlóalj-beli hadbíró-őrnagynak írott (de helyette végül Beöthyhez eljuttatott) levelében, uo. XIII (szerk. Barta István), Bp., 1952, 441.

instrukcióval, hogy a mosorini tárgyalásokon már ezektől nagymértékben eltérő – s a szerbekre nézve sokkal kedvezőtlenebb – javaslatokat terjesszen elő. Hiszen kezdettől fogva vitán felül állott, hogy Perczel a maga 18-i kérdéseire Debrecenből másféle feleletet nem remélhetett, mint amilyet azután a 21-i Kossuth-levél valóban adott is. Aki tehát eddig abból a feltevésből indult ki, hogy Perczel eltökélten Kossuth álláspontjához kívánt igazodni, az nem magyarázhatta meg, hogy ő 18-i levelének Debrecenbe menesztése után miért fordult Garašaninhoz oly sietve, már Kossuth válaszána megérkezte előtt s ráadásul olyan ajánlatokkal, amelyekről maga is tudhatta, hogy nem lesznek összeegyeztethetők Kossuth elgondolásaival. Aki pedig – mint e sorok írója is – abból a feltevésből indult ki, hogy Perczel a 18-i levél útrabocsátása után tudatosan túltette magát Kossuth álláspontján s a szerbek számára Kossuth által megajánlandóknál jóval nagyobb engedmények felkínálása mellett döntött, az arra nem találhatott magyarázatot, hogy a 21-i Kossuth-levél kézhezvétele után Perczel miért gondolta meg magát mégis – immár másodszor is – s miért rendelte alá a maga nézeteit megint csak Kossuthéinak. Mert ha történetesen másvalakinél tapasztalunk efféle ide-odatáncolást: talán nem lepődünk meg a dolgon. De éppen Perczelről, aki a közte és Kossuth között kirobbant sok-sok korábbi és későbbi összetűzés során mindig páratlan makacssággal tartott ki a maga meggyőződése mellett, rendkívül nehezen volt elképzelhető, hogy hirtelen nekibuzdulását akár csak ebben az egy esetben is oly gyors meghunyászkodás követte.

Annak tisztáztával viszont, hogy a május 22-i levél valójában nem Perczel békejavaslatairól volt hivatva tájékoztatni Garašanint, ezek a problémák maguktól elenyésznek, s a kép egyszeriben világossá válik. Nevezetesen: világossá lesz, hogy Perczel, bármennyire kiábrándult is 1849 tavaszára a hivatalos magyar nemzetiségi politikából,²⁷ s bármennyire azon volt is a tárgyalt időszakban, hogy magyar részről végre komoly és hatékony erőfeszítéseket fejtsenek ki a szerbek megbékéltetésére, ez alkalommal kivételesen nem önállószkodott, hanem miután május 18-án megírta Kossuthnak, hogy a békétárgyalások fonalának felvételére készül, az elhatározó lépés megtételével igenis mindaddig várt, amíg kézhez nem vette Kossuth válaszát, a válasz megérkezte után pedig – akár osztotta a benne foglaltakat, akár nem – Bystrzonowskit arra utasította, hogy a mosorini megbeszéléseken mindenben Kossuth álláspontjához tartsa magát.²⁸ S hogy miért járt el így, azt persze csak találgathatjuk. Kézenfekvőnek látszik azonban, hogy azért, mert a Kossuth által megajánlottaknál nagyobb mérvű engedmények esetleges felkínálásától semmiféle valóságos eredményt nem remélhetett, ha egyszer nem biztosíthatta – aminthogy nem is biztosíthatta –, hogy az ő nagyobb engedmények tételére vonatkozó netaláni ígéreteit Kossuth és a kormány be is váltsa majd.

²⁷ Példa erre, hogy a Bácskába visszatérte után Kiss Pál ezredes péterváradi várparancsnok előtt egy alkalommal hevesen kikelt „a ministeriumnak az alvidéki idegen népfajok ügyére vonatkozó részvétlensége miatt, hogy őket figyelemre nem méltatja” (*Vizer János: A magyar forradalom leg újabb eseményeinek rövid vázlata, Országos Széchényi Könyvtár, Bp., Kézirattár, Oct. Hung. 354, I, Buda, 1850, 331.*).

²⁸ Hogy Bystrzonowski nagyobb mérvű engedmények megajánlására nem kapott felhatalmazást Perczeltől, az egyébként kivülálglik a május végén a magyar kormány isztambuli diplomáciai képviselőjévé kinevezett s június elején Belgrádban tárgyaló Andrássy Gyula gróf által 1849. június 11-én Pancsováról Batthyány Kázmér gróf külügyminiszterhez intézett követi jelentésből is; közli *Thim* III, 787.

Amihez – a kép kerektségének kedvéért – most már mindössze annyit szükséges hozzáfűzni, hogy annak, mekkora engedményeket ajánl fel Perczel, gyakorlati jelentősége különben sem volt, s nem volt volna még abban az (egyébként persze elképzelhetetlen) esetben sem, ha Kossuth és a kormány teljesen szabad kezet biztosít neki, mintegy eleve is kötelezettséget vállalva az általa teendő ígérek teljesítésére. Pontosabban: ennek ebben a valószínűtlen esetben is csak akkor volt volna gyakorlati jelentősége, ha Perczelnek sikerül elérnie, hogy szerb részről személy szerint éppen Stratimirović üljön le a tárgyalóasztalhoz. Mert Stratimirović – mint két héten belül bebizonyosodott – ekkor már valóban elszánta magát arra, hogy kezet fog a magyarokkal – ha a magyar kormány végre hozzájárul az autonóm szerb vajdaság megszervezéséhez.²⁹ Garašanint viszont még ekkora vagy akár ennél nagyobb engedmények felkínálásával sem lehetett volna lekenyerezni. Ő ugyanis szilárdan meg volt győződve arról, hogy a magyarokkal kötendő esetleges megegyezés semmiféle tényleges előnyhöz nem juttatná a magyarországi szerbeket, mert a magyar forradalom sorsát máris menthetetlenül megpecsételte a küszöbön álló orosz beavatkozás,³⁰ s gyaníthatóan a Perczel kezdeményezte tárgyalások lefolytatását is éppen ebből a megfontolásból kiindulva bízta a maga részéről Knianinra, akitől a megegyezés gondolata úgyszintén teljességgel idegen volt³¹ s aki ezért kapva kapott azon az ürügyön, hogy Bystrzonowski Perczeltől végül is csupán olyan szűkkörű engedmények megajánlására nyert felhatalmazást, amilyenek még Stratimirovićot sem elégíthették volna ki.³²

Így fest hát Perczel kudarcba fulladt békepróbálkozásának valóságos története, s – okulva korábbi tévedésemen – ebben az értelemben írok most már róla a nemzeti-ségi kérdés 1848–49-i magyarországi alakulását tárgyaló (nemrég megjelent) könyvemben³³ is.

²⁹ Erről bővebben a Magyarország története VI, 413., ill. *Spira*: Szeged jegyében, i. h. 488.

³⁰ Vö. *Thim* I, Bp., 1940, 376., 389.

³¹ Erről tanúskodik például az ő 1849. május 25-én Rajačićhoz intézett – a pátriárkát Bystrzonowskival folytatott 23-i megbeszéléséről röviden tájékoztató – levele; közli *Thim* III, 763.

³² Vö. Kovács 108.

³³ *Spira György*: A nemzeti-ségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországn. Bp., 1980, 96., 134.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>П. Энгель</i> : Хонор (К вопросу о феодальной форме землевладения в Венгрии)	1
<i>Л. Фогарашши</i> : Военный провал Венгерской Советской Республики	20

СООБЩЕНИЯ

<i>Джон Комлош</i> : Венгерское покровительственное общество.	51
---	----

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ

<i>Л. Домонкош</i> : Просвещение и высшее обучение 18 века в Америке.	58
<i>Дьердь Хуньяди</i> : История и психология	71

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

Изучения истории – по шучьему веленью? Разговор о системе СОЦПРОГ	79
<i>Дьердь Гендер</i> : Организация данных – структуры данных.	85
<i>Табор Дьани</i> : Банк данных – новый источник истории	94

КУЗНИЦА

<i>Клара Дока</i> : Ремесленники в Буде 1828 года	100
<i>Дьердь Шпира</i> : Умиротворительные попытки Перцеля весной 1849 года среди сербов южного края Венгрии	114

CONTENT

ARTICLES

<i>P. Engel</i> : Honor (to Forms of Hungarian Feudal Landownership)	1
<i>L. Fogarassy</i> : The Military Breakdown of the Soviet Republic of Hungary	20

SHORTER CONTRIBUTIONS

<i>J. Komlós</i> : The Protectionist Society	51
--	----

OBSERVER

<i>L. Domonkos</i> : Enlightenment and Higher Education in the 18 th Century America	58
<i>Gy. Hunyady</i> : History and Psychology	71

THEORY AND METHODOLOGY

Historical Research Work pressing the Button? Discussion on SZOCPROG-system	79
<i>Gy. Göndör</i> : Data-organization—Data-structures	85
<i>G. Gyáni</i> : Databank—the New Historical Source	94

OEUVRE

<i>K. Dóka</i> : Handicraftsmen of Buda in 1828	100
<i>Gy. Spira</i> : Perczel's attempt to reconcile the Serbs of Southern Hungary on spring 1849 . . .	114

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>P. Engel</i> : Der Honor. (Zur Frage der feudalen Besitzformen in Ungarn)	1
<i>L. Fogarassy</i> : Der militärische Zusammensturz der Ungarischen Räterepublik	20

BEITRÄGE

<i>J. Komlós</i> : Der Schutzverein	51
---	----

BEOBACHTER

<i>L. Domonkos</i> : Die Aufklärung und das Hochschulwesen im 18. Jahrhundert in Amerika	58
<i>Gy. Hunyady</i> : Geschichte und Psychologie	71

THEORIE UND METHODOLOGIE

Geschichtliche Forschungsarbeit – auf Druckknopf? Gespräch über das sg. System „SOZ-PROG“	79
<i>Gy. Góndör</i> : Datenorganisation – Datenstrukturen	85
<i>G. Gyáni</i> : Eine neue historische Quelle: die Datenbank	94

WERKSTATT

<i>K. Dóka</i> : Die Handwerker von Ofen im Jahre 1828	100
<i>Gy. Spira</i> : Der Versuch von Perczel zur Befriedigung der Serben aus Südungarn im Frühling 1849	114

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>P. Engel</i> : Le „honor”. (Contribution à la question des formes de la propriété féodale de Hongrie)	1
<i>I. Fogarassy</i> : Le débauche militaire de la république des Conseil de Hongrie	20

COMMUNICATIONS

<i>John Komlós</i> : La Ligue pour la protection de l'industrie	51
---	----

OBSERVATEUR

<i>I. Domonkos</i> : Les Lumières et l'enseignement supérieure en Amérique du Nord au 18 ^e siècle . . .	58
<i>Gy. Hunyady</i> : Histoire et psychologie	71

THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE

La recherche historique – presse-bouton? Interview sur le système de SZOCPROG	79
<i>Gy. Göndör</i> : Formation des renseignements – structures des renseignements	85
<i>G. Gyáni</i> : Une nouvelle source historique: la banque des renseignements	94

ATELIER

<i>K. Dóka</i> : L'artisanat de la ville de Buda en 1828	100
<i>Gy. Spira</i> : La tentative de Perczel pour la réconciliation des serbes de la région du Sud au printemps de 1849	114

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. január 15. – Terjedelem: 11,55 (A/5) ív
81.9163 Akadémiai Nyomda, Budapest – Fclclős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbcsítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 84 Ft

1 szám ára: 21 Ft

Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 21,— Ft

Előfizetési ára egy évre 84,— Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

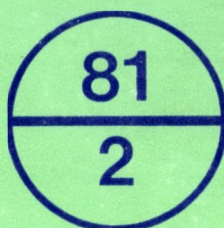

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Tanulmányok a népi demokrácia történetéből
(Pach Zsigmond Pál, Orbán Sándor, Glatz Ferenc,
Jemnitz János, Vida István, Gyarmati György,
Kovácsy Tibor, Izsák Lajos, Varga F. János)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA, SZ. ORMOS
MÁRIA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Uri u. 51–53. — Telefon: 160–160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre: 84,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Az MTA Történettudományi Intézete tudományos emlékülése a felszabadulás 35. évfordulója alkalmából, 1980. március 28.

<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A jelenkortörténet kutatásáról	129
<i>Orbán Sándor</i> : A magyar társadalom felszabadulást követő átalakulásának történeti vizsgálatához	135
<i>Glatz Ferenc</i> : A történeti-politikai gondolkodás válaszai a felszabadulás után	146
<i>Jemnitz János</i> : A Szociáldemokrata Párt és a nemzetközi munkásmozgalm 1945–1948	159
<i>Vida István</i> : A magyarországi népi demokratikus forradalom külső feltételeinek kérdéséhez	165
<i>Gyarmati György</i> : Politikai szempontok érvényesülése a tanácsrendszer előkészítő munkálataiban	178
<i>Kovácsy Tibor</i> : Az utasításos gazdaságról	191

KÖZLEMÉNYEK

<i>Izsák Lajos</i> : A Magyar Szabadság Párt megalakulása és tevékenysége, -1946–1948	203
<i>Varga F. János</i> : A Magyar Radikális Párt és az 1947-es választások	227

FIGYELŐ

<i>Crouzet</i> : A brit nagyiparosok társadalmi eredete az ipari forradalom korszakában	245
<i>Galavics Géza</i> : Egy Reynolds-kép, mint politikai szimbólum a 18. sz. végi Magyarországon	252
<i>Maria Bottanková</i> : Adalékok a 16. századi Nagyszombat helyrajzához	262

MŰHELY

<i>Makkai László</i> — <i>Klaniczay Gábor</i> : Anyagi kultúra, szokásrend, mentalitások. Javaslat egy tudományközi együttműködésre	268
<i>Klaniczay Gábor</i> : A középkori magyarországi szentkultusz-kutatásának problémái	273
<i>Iványos-Szabó Tibor</i> : A „kongó” nevű pénz forgalma Kecskeméten	287
<i>Antall József</i> : Adatok II. Rákóczi Ferenc házasságkötéséhez. (Rákóczi Ferenc ismeretlen levele)	296

FÓRUM

<i>Ránki György</i> : Gondolatok a bukaresti történészkongresszusról	302
<i>Rúzsás Lajos</i> (1914–1981) B. K.	309

Tanulmányok

Az MTA Történettudományi Intézete tudományos emlékülése
a felszabadulás 35. évfordulója alkalmából, 1980. március 28.

PACH ZSIGMOND PÁL

A jelenkortörténet kutatásáról*

A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. Kongresszusának másnapján kezdődnek azok az ünnepi politikai és tudományos rendezvények, amelyek hazánk felszabadulásának 35. évfordulójáról emlékeznek. Az időpontoknak ez a – talán véletlen – egybekapcsolódása történelmi összefüggést fejez ki. A felszabadulás nyitotta meg az utat Magyarországon a társadalmi-nemzeti felemelkedés előtt, tárta fel a lehetőségét népünk alkotó energiái minden korábbi felülmúló kibontakozásának. E lehetőségek valóra váltásának eredményekben gazdag, de buktatóktól sem mentes folyamatát, sikerekkel, küzdelmekkel és gondokkal teljes tevékenységét pedig a párt irányította és irányítja – kivált amióta a Magyar Szocialista Munkáspárt, immár csaknem negyedszázada, olyan politikát dolgoz ki és valósít meg, amely a szocialista építés általános törvényszerűségeit, közös érdekeit és internacionalista céljait csakúgy szem előtt igyekszik tartani, mint hazánk konkrét történelmi, gazdasági és kulturális adottságait, nemzetünk sajátos érdekeit és törekvéseit. Olyan politikát, amely a korunkban rohamosan változó világ új fordulataival, új kihívásaival mer szembenézni; a marxizmus-leninizmus elvei alapján, az objektív valóság tudományos hitelű feltárásával, folytatva a kipróbáltan helyesnek bizonyultat. de szakítva a maradian megrögzöttel, keresi és munkálja a választ *jelenkorunk* új kérdéseire.

A *jelenkortörténet*, a felszabadulás óta eltelt immár három és fél évtized történetét kutató-elemző történetírás problémái és feladatai is ebben a szemléleti keretben, ilyen ideológiai–politikai összefüggésrendszerben vetődnek fel manapság, és nyernek növekvő súlyt tudományos életünkben.

Persze igaztalanok volnánk, ha azt állítanók, hogy a kortörténet-írás követelménye és törekvése csak most vagy a legutóbbi időben merült fel a magyar tudomány műhelyeiben. A felszabadulás után megújuló hazai történetírás úgyszólván kezdettől fogva feladatának tekintette, hogy – a régebbi korszakok kutatásának kiterjesztésével és elmélyítésével egyidejűleg – különös figyelmet fordítson legújabbkori történelmünk feltárására. Tudatában volt annak, hogy nemzeti múltunk jövőbe mutató ívének felrajzolása csakúgy, mint a közgondolkodás szocialista irányú formálása: elképzelhetetlen a 20. század, ezen belül a legutóbbi évtizedek részletekig hatoló vizsgálata nélkül.

De meg kell állapítanunk azt is, hogy a felszabadulásnak, az azt követő forradalmi átalakulásnak és a szocialista építés kezdeti szakaszának valóban tudományos értékű vizsgálata voltaképpen csak az elmúlt két évtizedben indult meg.

*Részletek a tudományos ülészek megnyitójából.

Mi az oka ennek a viszonylagos elmaradásnak, aránylag késői indulásnak?

A válasz első pillanatban kézenfekvőnek látszik: a történelmi távlat hiánya. S e közvetlen válaszban persze nem kevés igazság is van. A történelmi vizsgálathoz időbeli távolságra van szükség; olyan időpontra, amikor a kutatott-elemzett folyamatok már kifejlődtek-„kifutottak”; olyan hegypokra, ahonnan visszatekintve a hegyi ösvény iránya – kanyargásai, megbúvásai, célhoz találása – már tisztán látható.

De akkor mi a magyarázata annak – merül fel a további kérdés –, hogy a történetírás történetének jó néhány klasszikusa gyakran nem „várta be” ezt a történelmi távlatot? Hogy Thuküdidész kortársként, sőt aktív részesként írta meg a peloponnészoszi háborút; Tacitus saját korának és a közelmúltnak adta *Historiae*-ját és *Annales*-ét. Hogy Mignet és Thiers, a direktórium éveinek szülöttei, már a restauráció idején közrebocsátották a francia forradalom történetét. Hogy Horváth Mihály már 1865-ben közzétette 1848–49-ről szóló háromkötetes művét. Hogy Marx – Engels ismeretes szavai szerint – „közvetlenül az esemény után, amely az egész politikai világot mint derült égből jövő villámcsapás lepte meg”, máris nyilvánosságra hozta *Brumaire*-jét. És mi az oka másrészt annak, hogy a „kortörténet”, a „*Zeitgeschichte*”, az „*histoire contemporaine*” oly divatos műfaja-ágazata a mai nyugati történetírásnak is, hogy intézmények sorát létesítik-tartják fenn épp ezzel a rendeltetéssel?

A történelmi távlat posztulátuma ezen a ponton, amint látnivaló, konfrontálódik a történetírásnak egy másik, nem kevésbé régi – ugyan különféleképpen fogalmazott, de lényegileg azonos tartalmú – posztulátumával: „a történelem az élet tanítómestere”-követelménnyel. Hiszen ki vonhatja kétségbe, hogy a történettudomány – ha nyilván korántsem kizárólag, de – jelentős részben épp a legközelebbi múlt feltárásával nyújthat közvetlen „tanítást” a mának? És ki tagadhatja meg a historikusoktól azt a jogot és kötelességtudatot, hogy szakmájuk eszközeivel a jelen közgondolkodásának és társadalmi gyakorlatának a formálásához is hozzájáruljanak?

S kiváltképpen illeti e jog, várja e kötelesség a *marxista* történészt, aki – hogy úgy mondjuk – nemcsak a múltban él, hanem a jelenben is; a marxista történészt, aki – amikor elhatárolja magát azoktól a tendenciáktól, amelyek a történelem jelen szempontú szelektálására, napi célokhoz való igazítására irányulnak –, egyben elutasítja azt az álláspontot is, amely a múlt feltárásának tudományát mintegy kívül rekesztené a ma célrendszerén, függetlenül éppen *történetileg* adott jelenkori feladatainktól.

S kiváltképpen illeti e jog, várja e kötelesség a *magyar* marxista történészt, aki midőn a „kortörténet”: a legutóbbi évtizedek kutatása felé fordul, akkor nemzeti történelmünk legnagyobb sorsfordulatának szenteli tudományos erőfeszítéseit. Olyan évek tanulmányozásának, amelyek századosan elmaradt demokratikus feladatokat oldottak meg; olyan évek kutatásának, amelyek a negyedszázaddal korábban már megérett, de fegyveres intervencióval megdöntött szocialista forradalom erői fölelevenedésének és a Szovjetunió felszabadította hazánkban immár feltarthatatlan és másíthatatlan győzelmének nyitottak utat. Olyan évtizedek vizsgálatának, amelyek éppen a történelmi fejlődés objektív menete által megérlelt korszakos formációváltást hozták meg, és – súlyos megpróbáltatást leküzdvé – a szocialista társadalom építésének kibontakozását.

Bízást meg is fordíthatjuk hát itt a történelmi távlatról szóló tételt. Ha igaz az, hogy a történelmi vizsgálathoz olyan időbeli távolságra van szükség, amikor a vizsgált folyamatok már „kifutottak” – legalább annyira igaz az is, hogy legutóbbi évtizedeink

történetírója viszont olyan korszakot kutat, amelyben éppen történelmünk évszázados folyamatai „futottak ki”, megelőző korok és korszakok történelmi fejlődésmenetei tetőződtek.

S ezzel már el is jutottunk az egyik tényezőhöz, amely a felszabadulás utáni periódus tudományos kutatásának viszonylag késői indulását magyarázza.

A szocialista átalakulás és fejlődés történelmi vizsgálata addig aligha hozhatott szilárd és időálló eredményeket, amíg marxista történetírásunk a felszabadulást megelőző korszakok, a szocialista forradalomhoz vezető nagyívű folyamatok felderítésében tett előrehaladásával nem teremtette meg ennek reális, tudományos alapjait.

Azzal viszont, hogy történettudományunk eredményeket ért el a magyarországi fejlődésnek a középkortól a 20. század első évtizedeiig terjedő kutatásában, egyben megalapozta, gyorsította kortörténet-írásunk kibontakozását.

Hiába sürgettük az ún. „időszerű tematikát” az ötvenes években, amikor az még nem épülhetett biztos előzményekre. És viszont: a korábbi periódusok marxista tudományos feldolgozása előrelendítette a jelenkortutatót; ez volt – a tudományfejlődés belső törvényszerűségei értelmében – a felszabadulás utáni korszakról szóló történetírás egyik fő emelője.

A másik: az általános politikai és tudománypolitikai feltételek kedvező változása az utóbbi két évtizedben.

A dogmatizmus eluralkodása és a revizionizmus jelentkezése az ötvenes években egész történetírásunk fejlődését fékezte; de elsősorban a legújabbkori kutatásokat bénította-bizonytalanította. A személyi kultusz kiküszöbölése, a kétfrontos ideológiai harc megvalósítása a Magyar Szocialista Munkáspárt általános és tudománypolitikájában: egész történetírásunknak új lendületet adott, s a közelmúlt kutatása előtt is szabadabbá tette az utat.

Fontos állomásnak tekinthetjük ebből a szempontból is a párt 1969. évi Tudománypolitikai Irányelveit, amelyeknek vezéreszméje volt a társadalomtudományok való-ságfeltáró és ideológiai funkciójának egysége, valamint a tudományos kutatás szabadsága, egyben társadalmi felelőssége. S bizalommal olvashattuk most a XII. Kongresszus beszámolójában, hogy a párt a mostani nehezebb körülmények között is következetesen kitart ez elvei mellett. Sőt, a mai nehezebb körülmények különös nyomatékot adnak a beszámoló ama mondatainak, hogy a tudományok a társadalmi valóság objektív feltárásával segítsék elő az új kérdések alkotó megválaszolását; hogy a párt a jövőben is támogatja a tudományos kutatómunka és a művészi alkotás szabadságát. Éppen ez erősítheti meg a jelenkortörténet-írás fejlődésének legfőbb politikai feltételét – a növekvő tudományos igény és a forráskutatás korlátozott lehetőségei közötti diszharmonia feloldását. És éppen ebből következik a jelenkortörténet kutatóinak különleges társadalmi felelőssége – min-denekelőtt a felnövekvő fiatal generációk irányában, amelyek mind többet kívánnak meg-tudni azoknak a történelmi eredményeknek a születéséről, amelyeket ők már készen kaptak, és azoknak a történelmi problémáknak a keletkezéséről, amelyekkel maguknak is szembe kell nézniük.

Amikor tehát a Történettudományi Intézetben a magunk diszciplinájának eszközei-vel, tudományos ülészekkel, a felszabadulást követő évek-évtizedek történelmi problémáit tárgyaló előadásokkal ünnepeljük a 35. évfordulót, úgy érezzük, hogy a most zárult Pártkongresszus megszilárdított tudományos-eszmei törekvéseinkben, és serkentő hatást fog kifejteni a jelenünkkel legszorosabban összefüggő történelmi korszak hiteles feltárására.

A tudományfejlődés belső törvényszerűségei és politikai feltételei mellett nem feledkezhetünk meg egy *harmadik* fontos tényezőről sem: a tudományos munka személyi feltételeiről, a magyar történetírás legújabbkori-jelenkortörténeti kutatógárdájának kiforrólódásáról.

Az általános szakmai és módszertani erudíción túl minden korszak sajátos igényeket is támaszt felkészültség dolgában a historikusokkal szemben – az adott korszak problematikájának, szakirodalmának, forrásanyagának sajátosságaiból következően. Így azután, ha többé-kevésbé egész marxista történettudományunkra áll, különösképpen érvényes kortörténet-írásunkra az a megállapítás, hogy a kutatók zöme szinte együtt rőtt fel a feladatokkal, a munkálatokkal. Mi több: csaknem azzal párhuzamosan váltak történe-szekké, miközben jelenünk, mindennapjaink történelemmé.

Jórészt éppen ez újonnan felnövekedett kutatógenerációé az érdem, hogy az utóbbi két évtizedben megindult és kibontakozott a jelenkor tudományos igényű kutatása Magyarországon. Ez a fejlődés érlelte meg annak a lehetőségét is, hogy a Történettudományi Intézetben néhány éve olyan szervezeti reformot vezessünk be, amelynek egyik vívmánya volt egy önálló Jelenkortörténeti Osztály felállítása. Így hát akkor, amikor hazánk felszabadulásának 35. évfordulóját ünnepeljük, az országos megemlékezésen belül egy belső intézeti évfordulót is ülünk – a Jelenkortörténeti Osztályét, amely ez évben lépett tevékenységének ötödik esztendejébe. Azt persze a belátható jövőben aligha vehetjük célba, hogy az Osztályon a hazai fejlődés egyetemes történeti beágyazását oly mértékben támogassuk ki – amint egyesek ajánlják –, hogy a jelenkortörténet művelését egész sor európai ország, sőt Európán kívüli kontinensek kutatási mélységű vizsgálatára is kiterjesszük. Viszont realitásnak és szükségesnek tartjuk mind a magyar gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások kiszélesítését és továbbvitelét, az összehasonlító módszer alkalmazásával; mind pedig bizonyos tudományos kitekintést azokra a nemzetközi erőtenyezőkre, külpolitikai viszonyokra és törekvésekre, amelyek hatást gyakoroltak a hazai fejlődésre, a szocializmus építésére Magyarországon. Nem kevésbé érdemes a kezdeményezés, hogy kutatóink foglalkozni kívánjanak a jelenkortörténet metodológiai kérdéseivel – hogy ezen a módon is hozzájáruljanak a tudományterület fejlődéséhez, az országos szinten kiemelt társadalomtudományi problémák megoldásához, a társadalomtudományok – valóságfeltáró és ideológiai funkciójához felzárkozó – gyakorlati, cselekvést előkészítő funkciójának betöltéséhez.

Végül, de nem utolsósorban: nélkülözhetetlennek tartjuk, hogy – figyelembe véve a jelenkortörténettel foglalkozó, illetve ahhoz kapcsolódó hazai társadalomtudományi kutatóhelyek egész sorát, a Párttörténeti és a Társadalomtudományi Intézettől az egyetemi tanszékeken keresztül a Külügyi Intézetig – fokozottabban szorgalmazzuk az együttműködést ezekkel az intézményekkel, egyrészt ésszerű munkamegosztással, másrészt célszerűen szervezett közös kutatásokkal. Hiszen a felszabadulás óta eltelt évtizedek történelmének tudományos tanulmányozását nem reszortügynek, „osztályügynek” tekintjük – nem is csupán intézeti ügynek, hanem intézmények egész sora közös ügyének – marxista történetírásunk nemzeti feladatának.

Ж. П. Пах

Об исследовании современной истории

(Резюме)

Наша отечественная историография, обновленная после освобождения Венгрии, с самого начала считала своим долгом — с одновременным углублением исследований прежних эпох — уделять особое внимание раскрытию новейшей истории страны. Однако действительно научная разработка освобождения, последовавших затем преобразований и начального этапа социалистического строительства начиналась по существу в последние два десятилетия.

Среди условий этого благоприятного изменения автор статьи подчёркивает три фактора. Научная, марксистская разработка исторических периодов до 1945-ого года способствовала подъёму исследований современной истории. В смысле внутренних закономерностей развития науки это условие являлось *одним* из главных рычагов историографии послевоенного периода.

Если в пятидесятые годы догматизм и ревизионизм затормозили развитие нашей историографии, парализовали исследования современности, то общая политика Венгерской Социалистической Рабочей Партии, её политика науки, осуществление двухфронтной идеологической борьбы открыли более свободный путь и перед исследованием недавнего прошлого. Директивы политики науки ВСРП 1969-ого являются важным пунктом по пути к благоприятному изменению условий. Вместе с единством идеологической функции и функции раскрытия действительности общественных наук, они подчёркивают как свободу научных исследований, так и их общественную ответственность. Отчёт XII-ого съезда ВСРП снова утвердил эти принципы.

Кроме внутренних закономерностей развития науки и улучшения политических условий научного исследования *третьим* помогающим фактором исторических исследований социалистического преобразования и развития являлось оформление группы специалистов новейшей и современной истории Венгрии. Наличие личных условий научной работы сделало возможным между прочем и создание в Институте Истории ВАН самостоятельного отдела современной истории, где исследование современности получило организационную форму. Подробный анализ XX-ого века и особенно последних десятилетий является неисходным средством и социалистического формирования общественного мышления.

P. Zs. Pach

On the Research of Contemporary History

(Resume)

Our historiography renewing after the liberation of Hungary undertook from the beginning — deepening the research of the earlier periods — to follow with special attention to the exploration of our contemporary history. Nevertheless the really scientific study of the liberation, of the revolutionary change following the liberation and of the first phase of the building of socialism has blossomed out actually for the last two decades.

Amongst the conditions of the favourable change the author emphasizes three important factors. The scientific marxist elaboration of the periods prior to 1945 promoted the research of contemporary history; it was — in the sense of the immanent development of science conform to the rules — *one* of the main lever of the historiography on the period after the liberation.

While revisionism and dogmatism curbed the development of our historiography and paralyzed the research of contemporary history in the 50s. The comprehensive and the scientific policy of the Hungarian Socialist Workers' Party, the realisation of the two-front ideological struggle opened the

way for the research of the recent past too. The Directives of Scientific Policy of 1969 of the HSWP meant an important etape of the favourable change of the conditions underlining the unity of the revealing and the ideological functions of social sciences together with the freedom and at the same time the social responsibility of sciences. The report of the 12th Congress of the HSWP reinforced these principles.

Together with the immanent rules and the political conditions of the development of sciences we can find a third important factor that promoted the historical research of socialist transformation and development: the formation of the research staff of Hungarian modern and contemporary historiography. The better personal conditions of the scientific work enabled amongst others to give organized form to the research of contemporary history within the framework of an independent Contemporary History Department of the Institute of Historical Sciences of the HAS. The detailed studying of the 20th century and especially of the recent decades considered to be an essential means of the socialist formation of mentality.

ORBÁN SÁNDOR

A magyar társadalom felszabadulást követő átalakulásának történeti vizsgálatához

A felszabadulást követő évtizedekben lezajlott hatalmas társadalmi átalakulás tanulmányozása ma már fontos helyet foglal el társadalomtörténeti kutatásainkban. Mindez nem csupán az ilyen irányú kutatások határainkon belüli és kívüli általános fellendülésének tudható be. Külön is közrejátszik ebben, hogy társadalmunk felszabadulás után lezajlott viharos változásait évtizedünkben egy viszonylag nyugodt, a vizsgálódó visszatekintésre a korábbiaknál alkalmasabb periódus váltotta fel. És mert ebben az időszakban egyúttal a gazdaság eddigi növekedésének több problémája, illetve a korábbiaknál hatékonyabb továbbfejlesztésének szükségessége is parancsolóan jelentkezik, a megszokottnál keményebbnek – sőt néha túlzónak is – tűnik ez a társadalombírálat. Lehetne utalni ennek akár olyan végletes – többnyire szóbeli – jeleire, amelyek, miközben joggal mutatnak túl a személyi kultuszra redukált bírálaton, megalapozatlanul veszik célba egyes társadalmi csoportok, illetve azok mobilitástól érintett tagjainak történeti felelősségét. Máskor meg vagy az éppen kialakult társadalmi status quo teljes fenntartására, vagy annak radikális megváltoztatására irányuló elképzelésekkel lehet találkozni. Úgy tűnik azonban, hogy az intézményes kutatást nem az ilyen szélsőségek, hanem a társadalmunkban lezajlott változások pozitív irányultságának és továbbfolytatásának elismerése, illetve az ennek alapján kibontakozó viták jellemzik (pl. a fő társadalmi kategóriák meghatározásáról, vagy abban a tulajdon és más tényezők differenciáló és közelítő szerepének értelmezéséről).

E vázlatos áttekintés keretében azonban a problematikának csupán egy-két olyan összefüggése jelezhető, amely részint a változások történetileg adott kiindulási feltételei, illetve további hatalmi, gazdasági tényezői, részint pedig az átalakulással közelített célkitűzésekkel kapcsolatos. Hol is tart ezekhez képest az egykor elmaradott hazai társadalmi szerkezet? Mennyiben látszanak még régióink múltjának jegyei – a némi egyszerűsítéssel – munkások, parasztok és értelmiségiek társadalmának nevezett hármas osztatú szociális építmény homlokzatán?

Történeti múltunk azon adottságairól, amelyek a rendiség bizonyos maradványaival terhelt társadalmi struktúrában egy öncsonkító háborúval súlyosbítva reánk maradtak, a korszak kutatói meglehetősen terjedelmes felsorolást és erősen passzív történeti mérleget készítettek.¹ Ha csak a legfontosabb tételeit soroljuk is ennek, nyomban kitűnik egy a

¹ Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Értekezések a történettudomány köréből. Új sorozat Akadémiai Kiadó, 1971. Különösen 34–41. és 61–65. Továbbá Lackó Miklós: A magyar társadalmi struktúra fejlődésének fő tendenciái és problémái a polgári korszakban. In: Társadalmi struktúránk fejlődése I. Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái. Budapest, 1979. 19–55.

tőkés fejlődésben elmaradt agrár-ipari szerkezet, egy ugyanilyen infrastruktúrával, amelyben az abszolút többséget a parasztság képviseli, és még ötödnyre sem rúg az ipari munkásság. S mindezt csak súlyosbítja, hogy az 1919. évi proletárdiktatúra leverése és az ország területi átalakulása árán restaurált hatalmi rendszer keretei között – ellentétben a szomszéd országokéval – még a fejlődés korábbi viszonylagos dinamizmusát is annak megrekedése, bizonyos megmerevedése váltotta fel. E megrekedésnek jól ismertek az olyan kirívó tényezői, mint egyik oldalon a csaknem érintetlen nagybirtok, másikon a felbomlás, a polgárosodás félútján veszteglő és a földtelenségtől, illetve a túlnépesedettségtől szenvedő parasztság. A felsorolás még folytatható lenne olyanokkal, mint a munkásság korszerű összetétele és specializáltsága helyett – annak részint kisüzemi jellege és szakmai felhígultsága; a középrétegek, az értelmiség modern differenciáltsága helyett a jelentős részben még mindig tapasztalható tradicionális középosztályi elkülönülés és egyáltalán e viszonyokat oldó egészséges ágazati és vertikális irányú társadalmi mobilitás hiánya. Bár a II. világháború – sajnos az emberélet és az anyagi javak iszonyú pusztítása árán – átmenetileg mozgásba hozta és valamelyest átformálta (egyben félelmetes eszközeivel deformálta is) ezt a társadalmi szerkezetet, mégis annak hosszabb távon kialakult alapvető sajátosságai is megmaradtak.

Ilyenformán a felszabadulással létrejött új hatalom meglehetősen bonyolult és ellentmondásos adottságokkal és feladatokkal került szembe. Egyfelől csak úgy biztosíthatta és pótolhatta a gazdaság- és társadalomfejlődés korábban elrekesztett dinamizmusát, hogy az ellenforradalmi rendszer, a háború következményeinek felszámolása mellett mindent megtett a feudális eredetű nagybirtokrendszer megsemmisítéséért, a föld paraszti kézre adásáért. Másfelől viszont az így elkezdődött dinamikusabb fejlődés előtt, a hatalom jellegének megváltoztatásával, fokozatosan lezárult, majd teljesen felszámolódott a tőkés kibontakozás lehetősége, s helyette szocialista úton kínálkozott alkalom a továbbhaladásra. Tulajdonképpen ezzel az új helyzettel, illetve fejlődéssel volt kapcsolatos a társadalom meginduló szerkezeti átalakulása is. Ez az átalakulás kezdetben abban állott, hogy egyik oldalon, illetve póluson kiiktatódtott abból (sőt részben az országból is távozott) a háborúban és a nyilasok oldalán kompromittált katonai, igazgatási és gazdasági apparátus személyi állományának egy jelentős része, valamint a kisajátított úri birtokosok rétege.² Mindezzel természetesen jelentősen megcsappant és részben átalakult az értelmiség erősen középosztályú kötöttségű rétege is. Ugyanakkor a másik oldalon a parasztságnak a proletariátus számát és arányát is érintő átmeneti kiterjedése, más szóval egy „visszapasztosodás” következett be, e társadalmi csoport polgári típusú emancipációjának minden reális lehetősége nélkül.³ Persze, hasonló folyamatok más népi demokratikus országok kezdeti fejlődésében is érvényesültek. Mivel azonban ezek egy részében (a kivételt

² Berend T. Iván–Ránki György: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről*. Magvető Kiadó, 1978. 523–524. és 577–579. Továbbá Huszár Tibor: *Értelmiséggtörténet – értelmiségsszociológia*. In: *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. Szociológiai tanulmányok, Kossuth Kiadó, 1978. 41.

³ Részletesebben ld. Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961.)* Akadémiai Kiadó 1972, 45 és 61–63. Jellemző egyébként, hogy a mezőgazdasági aktív kereső népesség 1941-hez viszonyítva 1949-ig mind abszolút számában (25 ezerrel), mind arányában (50,4%-ról 54,5%-ra) nőtt, *Mezőgazdasági Adattár II*. Budapest, 1965. 3.

képező Német Demokratikus Köztársaság akkori területéről természetesen itt nem esik szó) vagy a háborús felelősségrevonás fenyegetése és ténye nem iktatott ki társadalmilag számottevő elemet, vagy a két háború közötti földreform folytán már nem történhetett jelentős változás a társadalom pólusain, e folyamatok nem lehettek hasonló hatással.

Így nálunk, ha a tömeges felfelé irányuló, vagy különösen az agrártúlnépesedést levezető társadalmi mobilitás csak az ötvenes évek elejére bontakozott is ki, már a felszabadulás másnapján jelentkeztek ilyen irányba mutató tendenciák. Mindezek egyként nyomon követhetők a munkásságból, a parasztságból és más, politikailag alkalmasnak tartott elemekből a politika, a gazdaság vagy a kultúra igazgatási funkcióiba (vagy továbbtanulásra) való „kiemelések” rendszerében. Ennek méreteit jelzik az 1949-es mobilitási adatok, amelyek szerint a háború előtti 27 százalékkal szemben immár 41 százalékot tett ki azon munkás- és parasztszármazásúak aránya, akik vezető és értelmiségi posztokat töltöttek be.⁴

A fejlődés következő szakaszában, a hatalom jellegének átalakulását követően, természetesen nemcsak nagyságrendileg, de irányultságukban és minőségileg is másként jelentkeztek a társadalomban zajló különböző változások. Nem kétséges, a munkásosztály hatalomra kerülésével megváltozott annak korábbi társadalmi státusa – s ez kifejezésre jutott a munkásságnak a hatalmi funkciók valamenyi fokán bekövetkező tömeges megjelenésében is. Mégis a nagy, a látványos társadalmi mozgások nem a hajdani és az új uralkodó osztály valamiféle egyszerű helyváltoztatásával kapcsolatban zajlottak.

E mozgások pályáíve, méghozzá egyirányú pályáíve a parasztság és a munkásság, a falu és a város között rajzolódott ki. Valójában ekkor kezdődik el az a folyamat, amelynek eredményeként – az akkor több mint a lakosság felét képező parasztság helyett – manapság az összes kereső népességből mindössze 13 százalék termelőszövetkezeti dolgozót, a munkásságból viszont közel 59 százalékot, a különböző szellemi dolgozókból pedig mintegy 25 százalékot jegyez a statisztika. Mindez, természetesen csak úgy kerekedik 100 százalékra, ha még a mintegy 3 százaléknyi (persze nemcsak mezőgazdasági) kisárutermelőt is hozzáadjuk.⁵

Az imént óriási arányváltozásokhoz vezető társadalmi folyamatok kiváltó okai, formái és eredményei rendkívül összetettek. Ezzel kapcsolatban érdemes arra utalni, hogy a két alapvető társadalmi csoport közötti arány és számbeli változás, illetve a parasztság ily nagymérvű megcsappanása korántsem csak a hazai, sőt nem is csak a szocialista fejlődésre jellemző. Más-más szintről ugyan, de a paraszti népesség arányának hasonló, vagy még nagyobb iramú visszaszorulása ment végbe egyidejűleg pl. olyan iparilag fejlett tőkés országokban, mint az NSZK vagy Japán, továbbá másokban, mint Belgium, Hollandia, Finnország vagy Írország.⁶ Ugyanakkor azonos időszakban nem minden szocia-

⁴A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Statisztikai Időszaki Közlemények, 343. k. KSH. 1975. 69.

⁵Mód Aladárné: A társadalmi szerkezet változásának néhány tendenciája. Társadalmi Szemle, 1980. január 34.

⁶Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. Budapest, 1969. 4. Japán őstermelő kereső lakosságának 1950–1977 közötti egynegyed arányra csökkenéséről ld. *Hernádi András*: A japán gazdaság a 70-es években. Szakaszváltás és külgazdasági kapcsolatok. Kossuth Kiadó, 1980. 9.

lista országban (pl. a Szovjetunióban sem) volt ilyen nagymérvű a változás.⁷ Nem is szólva arról, hogy e társadalmi változást – szemben a fejlett tőkés országokéval – elsősorban az ipari munkásság és nem a tercier ágazat népességének növekedése ellentételezte.

Általában is utalva a fejlett tőkés országokra, még inkább szemünkbe ötlik az a különbség, amely az iparosodás, illetve az ipar túlsúlyba jutásának körülményeiben mutatkozik. E folyamat ugyanis ezekben az országokban rendszerint vagy megelőzte a mezőgazdaság jelentősebb fejlesztését, s ezért feltétele lehetett annak, vagy pedig elsősorban külső forrásokból (tőke és technika tömeges importjából) merítette hajtóerőit.⁸ Ezért nem tapasztalható a parasztság csökkenése és az ipari munkásság rendszerint mérséklődő növekedése között valamiféle közvetlen kölcsönösség sem.

Nálunk ennek a kölcsönösségnek – legalábbis az egyik oldalon – az volt a szülője, hogy meglehetősen hamar nyilvánvalóvá lett, hogy a parasztság szorító túlnépesedettsége miatt az agrárkérdést nemcsak hogy a demokratikus földosztás, de még a szocialista átszervezés útján sem lehet önmagában megoldani. (Hiszen az utóbbival együtt járó nagyüzemi gépesítés óhatatlanul csak a parasztság elhelyezhetetlen feleslegét növelte volna.) A legkézenfekvőbb, egyszersmind már modellel rendelkező megoldásnak az egész népgazdaság szerkezetének (tehát nemcsak a termelési viszonyoknak, de az ágazati árnyaknak is) ipari irányú átalakítása mutatkozott. Csakhogy a kettő egybeesése és egyben egyfelől az iparosítás örökségként hurcolt és ugyanakkor a negyvenes évek végére kialakult kedvezőtlen nemzetközi viszonyoktól tételizett feladatának megoldása, másfelől az elmaradott (a háború előttihez képest 85, illetve 75 százalékos szinten termelő, illetve árutermelő⁹) mezőgazdaság szocialista fejlesztése olyan súlyos nehézségeket támasztott, amelyeket még egy jó gazdaságpolitikával sem lehetett volna könnyen kiküszöbölni. Ezt a súlyos ellentmondást, amely mindenekelőtt az iparfejlesztés prioritása, valamint az azt biztosító anyagi források és lehetőségek között feszült, a gazdaságpolitika láthatóan a mezőgazdaság rovására kísérelte meg feloldani. Más szóval a mezőgazdaságból tömegesen kiváló felesleges munkaerőnek az ugyanonnan átszippantott anyagi eszközökből, az ágazat akkumulációs lehetőségének teljes megakadályozása árán teremtettek munkahelyeket az iparban vagy másutt.¹⁰ Aligha kell külön magyarázni, hogy a felgyorsított ipari növekedésnek e korlátozott materiális, s ugyanakkor munkaerőben átmenetileg korlátlan forrásai, miért vonták maguk után szükségszerűen az extenzív fejlesztés útját.

Ha nem is taglalhatjuk ennek további részleteit, mégsem maradhat kimondatlanul: igaz, hogy ismeretlen volt a tőkés iparfejlesztés kísérőjelensége, a Landflucht, mert az újonnan iparba jöttek munkához és szerény keresethez, s a körülményekhez képest, amelyeket a falvakban odahagytak, viszonylagos biztonsághoz, sőt bizonyos presztízshöz jutottak. S az is tény, hogy a fejlesztés ilyen útja mellett is olyan tömegek munkája

⁷ A Szovjetunióban az 1940-et követő 25 évben 54 százalékról 31 százalékra, majd 1976-ig 26 százalékra csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya. A Szovjetunió számokban az 1976. évben. Budapest, 1977. 171.

⁸ Ld. pl. *Ehrlich Éva*: Japán. A felzárkózás anatómiája. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1979. Különösen 110–120.

⁹ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955. Budapest, 1957. 158–159.

¹⁰ A mezőgazdaság beruházása az összberuházásból az 1950-es évek elején 10 százalék alatt, majd néhány százalékkal afölött alakult. Mezőgazdasági adattár II. Budapest, 1965. 402.

válhatott termelékenyebbé, amelyek addig egy alacsonyabb termelékenyséű ágazatban csak részben (esetleg eltartottként) hasznosíthatták munkaerejüket. Csakhogy mindezekkel együtt is átmenetileg elkerülhetetlen volt az iparban is a munkaerő szakmai kvalifikáltságának visszaesése, amit jól jelez a jövevények által felduzzasztott segédmunkásság, jobb esetben a betanított munkásság arányának a képzett szakmunkások rovására történő megnövekedése. Csak a hatvanas évek derekától következtek be kedvező irányú változások a kvalifikáltságban, a mezőgazdaságból iparba jöttek szakmai szintjében.¹¹ Ugyanakkor – paradox módon – fennmaradt és tovább szélesedett a munkássá válásnak egy olyan sajátos útja, amely a szakképzettség problémáinál is nagyobb figyelmet érdemel mind hazánkban, mind a régió más országaiban.

Leegyszerűsítve ezt „elfalusiasodásnak” nevezhetnénk. S itt most nem az ország aktív keresőinek több mint egyötödét kitevő, 1 milliót is meghaladó napi (és mintegy 300 ezer ritkábban) ingázó, azaz a lakhely és a munkahely kettőssége, néha óriási távolsága miatt oda-vissza utazók megannyi súlyos problémájáról van szó, hiszen ebben a számban valamennyi foglalkozású bennfoglaltatik.¹² Jóllehet, ennek a háttérében is éppen úgy a társadalmi szerkezet változása mögött lemaradó városiasodás áll, mint ahogyan erről a töről származik az is, hogy a falvak lakosságában ma már több a nem mezőgazdasági munkás, mint a termelőszövetkezeti és állami gazdasági dolgozó együtvéve. Mindez egyik vetületben azt mutatja, hogy a magyar munkásosztálynak (természetesen ide számítva az állami gazdaságok munkásait is) több mint fele falusi lakos.¹³ Más vetületben pedig nem kevesebbet jelent ez, mint azt, hogy a munkásság Budapesten és a többi városban visszaszorulóban van a más foglalkozásúak arányának növekedéséhez képest.

Számba véve olyan tényezőket is, mint az ipar részint gazdasági, részint szociális szempontú decentralizációjának szükségessége, mint a munkaerő környezeti ártalmaktól való szabadulásának célszerűsége, továbbá, mint az elmaradt infrastruktúra lehetséges fejlesztésének gazdaságossági szempontjai, aligha lehet valaminő optimumát meghatározni a munkásosztály kívánatos koncentráltságának. Mégis felmerül a kérdés, hogy mindez, valamint a falusi munkásságnak a városi munkásnál kisebb keresete és a részben ezt kipótoló kisegítő gazdaságainak elterjedtsége; a városinál alacsonyabb iskolázottsági szintje; gyermekeinek – a városi lakásszerzés rendkívül korlátozott lehetőségeivel együtt mérlegelendő – valóságos mobilitási esélye, vajon teljesen beleillenek-e abba az óhajtott modellbe, amelyet az osztályok, illetve a fizikai és a szellemi munka és nem utolsósorban a falu meg a város közeledéséről vallunk? Utóbbi – vagyis város-falu viszonylatban – ez még azért is külön problémát okoz, mert egyfelől a manapság kimutatott 54 százalékos városiasodottság mögött ott vannak azok a beolvasztott falusi típusú települések (és ebben a főváros pereme sem kivétel!¹⁴), amelyek néha a legelemibb kommunális

¹¹ Míg 1960-ban az aktív keresőknek mindössze 15 százaléka volt szakmunkás, ez az arány 1970-re 20,1 százalékra emelkedett. Egyidejűleg nőtt a betanított munkások aránya is (13,6–17,5), viszont csökkent az egyéb fizikai (egyéb) munkásoké (17,8–15,6). 1970. évi népszámlálás 2. Részletes adatok az 1%-os képviseleti minta alapján. Budapest, 1971. 74.

¹² A naponta ingázók adatai 1979. január 1. Összefoglaló eredmények. Budapest, 1980. 107.

¹³ A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. Személyi és háztartás adatok az 1973. évi mikrocenzus alapján. Budapest, 1975. 22.

¹⁴ Berkovics György: Világváros határában. Szépirodalmi Kiadó, 1976.

szolgáltatásokat is nélkülözik, másfelől a 46 százaléknyi községi népesség sorában az elsorvadó és az elsorvasztandó kis települések lakossága is megtalálható.¹⁵

Ennek az alapvető társadalmi csoportokat megmozgató és átalakító, ugyanakkor régiókhoz és településtípusokhoz különbözőképpen kapcsolódó társadalmi mobilitásnak másik érdekes mozzanata a hagyományos értelemben vett parasztság visszaszorulásának folyamata. A földosztást követő „visszaparasztosodást” az ötvenes évektől egy ellenkező irányú folyamat követte. Aligha kell hangsúlyozni, hogy ez az újabb folyamat már nem polgári, hanem szocialista irányú volt: egyre inkább korlátozta, majd felszámolta a lehetséges vállalkozót, a gazdagparasztot, és szinte teljesen megszüntette a tőkés értelemben vett agrárproletariátust is.¹⁶ A már akkortól rohamosan fogyó és az egyre szűkebb területen gazdálkodó helybenmaradottakat kívülről szintén az iparosodás, belülről a szocialista, a termelőszövetkezeti szektor erőltetett fejlesztése, együtt pedig a fokozódó terhek és adminisztratív eljárások sokkoló és elbizonytalanító hatásai érték.¹⁷

Mindezek a hatások a paraszti magatartás mélyebb vonulataiban a gazdálkodás tárgyához való hagyományos viszony lazulását, szétzilálását eredményezték. Így az ötvenes évek derekára sem a birtokolt földterület, sem a paraszti termelés szintje nem jelzett már valószínű társadalmi státuszt. Ilyen értelemben, a falusi hierarchia és értékrend devalválódása vonatkozásában tehát már joggal beszélhetünk a parasztság eladdig lassú bomlásának sajátos felgyorsulásáról. Ezt a folyamatot segítette a korábban viszonylag izolált falunak a várossal újonnan kibontakozó, ugyanakkor ellentmondásos kapcsolata is.

A hatvanas évek elejére a termelőszövetkezeti átszervezés befejeztét nemcsak mint a szocialista termelési viszonyok általánossá válását értékelték, de benne valamiféle egységes szocialista „paraszti osztály” kialakulását is regisztrálták.¹⁸ Mégis úgy tűnik, hogy ennek hangsúlyozása jobbra csak propagandacélzatú volt. Ugyanis egyre világosabbá vált, hogy a hajdani rétegződés szinte anélkül fejlődik át egy másik, már alapvetően nem paraszti természetű tagozódásba, hogy közben valaminő egységes paraszti osztállyá szerveződés tartósulhatott volna. Az újabb tagozódás alapja a termelőszövetkezeti tagságnak a termelőeszközökhöz való, lényegében egyenlőképpen megváltozott, viszonyán belüli konkrét munkamegosztásban a munka jellege szerint elfoglalt helye lett. S mindez egyre inkább eltérő szakképzettségi, egyszersmind jövedelmi színvonallal jár együtt.¹⁹

¹⁵ Ezek elégtelen ellátásáról ld. *Kovács Csaba–Francia László: A települések társadalmi szerkezete és az anyagi életkörülmények*. In: *Társadalmi struktúrák fejlődése III. Gazdaság, település, társadalomszerkezet*. Budapest, 1979. 246–248.

¹⁶ 1956-ban az egyéni gazdaságoknak, mindössze 0,4, majd a következő évben 0,3 illetve 0,2 százaléka volt 25 kat. hold fölötti területtel rendelkezők kezén, a gazdaságok területének 3,1, 2,0, majd 1,6 százalékaival. *Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv*. Budapest, 1959. 26–27. (Évközi adatok.)

¹⁷ Az 1952–1955. közötti 1 136 434 feljelentésből vádemelésre és elmarasztaló ítéletre lett eset jelentős része parasztokat érintett termésbeadási kötelezettség elmulasztása miatt. *Berecz János: Ellenforradalom tollal és fegyverrel*. 1956. Kossuth Kiadó, 1969. 30–31.

¹⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. Kongresszusa. Kossuth Kiadó, 1962. 27. A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. Kongresszusa. Kossuth Kiadó, 1966. 23.

¹⁹ 1979-ben a mezőgazdasági termelőszövetkezetek mintegy 600 ezer aktív dolgozójából 514 ezer olyan fizikai foglalkozású volt, amelyben nagyságrendben a betanított munkás, a szakmunkás és a segédmunkás követték egymást. Ugyanakkor a havi átlagkereset széles skálája (1000 Ft-nál kevesebb-től 10 000 Ft-nál többig 5,1 százaléktól 0,2 százalékgig) úgy alakult, hogy annak közép-

Ha voltak is olyanok, akik eleinte a hierarchikusan alacsonyabbrendűnek tartott szövetkezeti tulajdonhoz vagy éppen a háztáji gazdaságok elterjedtségéhez bizonyos, a parasztságra jellemző specifikus vonásokat kapcsoltak, később egyre inkább érvek nélkül maradtak. Bebizonyult, hogy a szövetkezeti és az állami tulajdon „azonos jellegű”, „egy típusú szocialista tulajdon”, továbbá, hogy a háztáji kisgazdaság sem sajátosan szövetkezeti intézmény.²⁰ Sőt ha a szövetkezethez kapcsolódik, a nagyüzem mind a technika, mind pedig a termelés és az áruértékesítés területén is kihat arra, és egyre jobban önmagába integrálja azt.

A tulajdoni viszonyok jelentőségének e reális felfogása tehát már magában is arra utal, hogy a paraszti jelleg felszámolásában, az újabb tagozódásban a koncentrált mezőgazdasági termelőerők fejlődésének van nagyobb szerepe. (Így pl. a termelés, a betakarítás és a feldolgozás technológiájában és szervezetében forradalmi változást hozó géprendszereknek és kooperációknak.²¹) E fejlődés feltételezte, egyszersmind kiváltotta a szellemi és pszichikai adottságokat hordozó élő munkaerő szakmai felkészültségének, összetételének minőségi javulását is. Mindez egyébként nyomon követhető egyfelől a képzettségi szint emelkedésében, másfelől a nem paraszti – ipari és ipari jellegű – tevékenységi körök kiterjedésében, s nem utolsósorban az aktív szövetkezeti tagság hatvanas évek végétől tapasztalható „megfiatalodásában”.²² Utóbbi azért is lényeges, mert ez, a koncentráció kiszélesedésével együtt, nagyban közrejátszik a hagyományos paraszti tulajdonosi kötődés lazulásában. Hasonló irányban hat az alkalmazotti munkaviszony, mely ilyen kötődéssel már nem is jár, és a hetvenes évek közepén a termelőszövetkezetben dolgozók több mint egyötödére terjed ki.²³ Egyébként a bérezés formáját tekintve a tagság maga is ezekhez áll közelebb.²⁴

A számszerű részleteket mellőzve is megállapítható, hogy ma már a termelőszövetkezeti dolgozók többsége társadalmi minőségét illetően semmiképpen sem rokonítható a hajdani tradicionális parasztsággal, hanem inkább a munkássággal válik hasonlóvá vagy azonossá. Ebben erősít meg bennünket (különösen a vegyes foglalkozású és keresetű családoknál²⁵) életvitelük ilyen irányú átalakulása is.

mezőnyében (2500 Ft-tól 4500 Ft-ig) a dolgozóknak csak mintegy fele helyezkedett el. Mezőgazdasági adatok I. 1979. Statisztikai Időszaki Közlemények, 452. k. KSH. 1979. 20. és 25.

²⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. Kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Kiadó, 1975. 84. 1972-ben (május) 1 681 100 kisüzemet írtak össze, összesen 1 426 000 ha területtel. Ennek szám szerinti többsége nem a termelőszövetkezeti dolgozók kezén volt, viszont a terület nagyobb része a tagságé volt. Kisüzemi gazdaságok földterülete, gazdasági épület- és gépállománya. Budapest, 1972. 8.

²¹ Sipos Aladár: Az agráripari integráció. Közgazdasági Szemle, 1977. június 620–621.

²² Az aktív tagok átlagos életkora 1966-ban 47 év, 1976-ban 41 év. Mezőgazdasági adatok I. 1977. Statisztikai Időszaki Közlemények 406. k. KSH, 1977. 19.

²³ 1976 végén az állandó (105 ezer) és időszakos (11 ezer) alkalmazottak száma 116 ezer volt. Mezőgazdasági adatok I. 1977. 18.

²⁴ A mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény és annak kiegészítése, az 1971. évi 34. sz. törvényerejű rendelet garantálja az egész évre tervezett részesedés 80 százalékának év közben való folyamatos kifizetését (készpénzben). Ld. Magyar Közlöny, 1967. 68. sz. és 1971. 98. sz. Az így kifizetett részesedés összege az 1960-as évek végére került paritásba a munkások bérével.

²⁵ A termelőszövetkezeti dolgozó háztartásfőeknek közel harmada, valamennyi dolgozónak pedig mintegy fele él vegyes háztartásban, többnyire egy, a munkássághoz tartozó keresővel együtt. A társadalom osztályszerkezete és rétegződése . . . 24–26.

Ilyképpen a jelenben zajló fejlődés a korábban csak részben felbomlott parasztságnak mind az egykor ellentétes pólusokon álló csoportjait, mind a viszonylag homogén kis- és középparaszti tömegeit egységesen és fokozatosan megfosztja a történeti értelemben vett paraszti jegyeitől. Összegezésül úgy is általánosíthatnánk, hogy a történeti fejlődésben fáziskésést szenvedett parasztságot a termelészövetkezeti formáció nem azzal kárpótolja, hogy segíti és kiteljesedni engedi annak a tőkés termelési viszonyoktól részben megbomlasztott egységét. A történelem aligha ismer ilyen kárpótlást. Azt viszont igen, hogy most már nem polgári módon – egymással ellentétes osztályokba –, hanem szocialista módon – egyenlőként – integrálja a hajdani parasztságot a szocialista társadalom munkamegosztás szerint különböző csoportjaiba, mindenekelőtt a munkástípusú dolgozók csoportjába. Amennyire mindez szinte önmagától is összhangban és kölcsönösségben halad előre a dolgozók osztály nélküli társadalmának kialakításával, annyira külön figyelmet igényel mindazoknak az értékeknek a megőrzése, megbecsülése (közösségi és munkaerkölcs, népi kultúra stb.), amelyeket a parasztság évezredes története folyamán felhalmozott.

A parasztság társadalmi minőségének eme pozitív irányú átalakulási folyamatával kapcsolatban azonban a teljesebb igazság kedvéért jelezni kell annak bizonyos szükségszerű korlátjait. Mindenekelőtt azt, hogy a közeledés, az azonosulás másik, úgymond fogadó oldalán társadalmilag és helyileg leginkább organikus közelségben az az imént bemutatott falusi munkáselem áll, amely még maga is a munkássá válás útjának csupán a kezdetén tart.

A magyar társadalomban lezajlott változásoknak sajátos és a korábbiakhoz hasonlóan nem korlátok nélküli mozzanata a fölöttébb vegyes (vezetői, alkotói, alkalmazotti) összetételű szellemi dolgozók csoportjának átalakulása. Számának és arányának már jelzett gyors gyarodását legföljebb annak csak a tudomány és a technika szerepével együtt megnövekedett jelentősége haladja meg. Mindez, együtt az alapvetően munkás–paraszt forrásokból való utánpótlással, úgy alakította át e csoport társadalmi arculatát, hogy a hajdani torz kötöttségeiket egy a szocialista munkamegosztásnak megfelelő funkcionális szakirányultság váltotta fel. Ez egyúttal új dimenziókat kölcsönzött a szellemi és a fizikai munka közti távolság leszűkülését jelző társadalmi folyamatnak is.

Mindazonáltal külön is meg kell jegyezni, hogy ez az átalakulás még a szellemi pályákat érintő tömeges mobilitás legvirágosabb időszakában (az ötvenes években) is úgy zajlott, hogy közben nem csökkent az e rétegekből származók bentmaradási esélye, hanem még valamelyest nőtt is a helyek számának többszöröződése nyomán.²⁶ Sőt, az is kimutatható, hogy az egyik oldalon mint őrződött meg néhány (pl. orvosi) pálya viszonylagos származási intaktsága.²⁷ Másfelől viszont feltűnik, hogy a nagyobb városoktól a kisebb települések felé haladva, a csökkenő arányú értelmiségen belül is egyre több parasztszármazású található.²⁸ Az ilyen cezúrákat aztán újra és újra meghúzza a társa-

²⁶ A társadalmi mobilitás történeti tendenciái . . . 70.

²⁷ *Andorka Rudolf*: Az értelmiség társadalmi mobilitásának történeti alakulása. In: *Értelr isé-giek, diplomások, szellemi munkások. Szociológiai tanulmányok.* (Szerk. Huszár Tibor) Kossuth Kiadó, 1978. 79.

²⁸ A társadalmi mobilitás történeti tendenciái . . . 160–161.

dalmi mobilitásnak a korábbi tempóhoz és nyitottsághoz képest tapasztalható és részben településtípusokhoz is kapcsolódó lelassulása.

Ha azt nézzük, hogy a vezető, az értelmiségi és egyáltalán a szellemi munkahelyek korábbi növekedési üteme szükségszerűen mérséklődik, és éppen ezért a hozzájuk nyíló kapu előtt is nagyobb a továbbtanulásért, az egyetemre jutásért folyó verseny, bizonyos, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek esélyei csökkennek. Ezt jelzik a gimnáziumi és a felsőfokú oktatási intézmények hatvanas évek derekától kiadott származási statisztikái.²⁹ Külön vizsgálat dolga lenne (s talán folyik is ilyen) kimutatni, hogy e helyzet alakulásában mennyire játszott közre mind a fizikai, mind a szellemi pályák presztízsének egymás előtti kölcsönös csökkenése. Tény azonban, hogy a szocialista társadalom nem érheti be itt sem a status quoval, azzal, hogy a továbbiakban a mobilitás a különböző társadalmi csoportok közötti pályáívek helyett csak az egyes csoportokon belül folytatódjék.

Ha korábban az ilyen problémák és gondok el is hárultak a hatalomban és a gazdaságban zajló óriási változásokat folyvást kísérő társadalmi átalakulások sokszor ellentmondásos és „túllengő”, de mindenképpen automatikus bekövetkezése folytán, manapság annál inkább vállalni kell ezeknek a társadalomtudomány általi jelzését és a társadalompolitikai gyakorlatban való megoldását. Ennek elmulasztását nem az egyik vagy másik társadalmi csoport vagy osztály, de az egész nép könnyen megszenvedheti.

III. Орбан

Преобразование венгерского общества после освобождения

(Резюме)

Бурные, происходившие в нашем обществе после освобождения, изменения в наши дни заменяются более спокойным периодом и одновременно их более углубленным и критическим анализом. Оживление исследований связано не только с общим подъёмом анализов истории общества, но и с тем, что обнаруживались проблемы раннего роста экономики, вопросы её более эффективного совершенствования. Сообразно с этими, в данной статье мы занимаемся только с некоторыми проблемами исторически данных условий общественных преобразований, и вопросами целевых установок, приближённых путём преобразований.

Исследователи капиталистической эпохи подвели довольно пассивный исторический баланс о нашей общественной структуре, отягощённой пережитками сословности и искаженной второй мировой войной. Вслед за освобождением — прежде всего в результате ликвидации крупного землевладения, разделения земли среди крестьян и исключения из власти скомпрометированного во время войны государственного аппарата (часть которого сбежала за границу) — развёртывались такие изменения, которые одновременно дали предвидеть демократизацию всего общества. Усилила эту тенденцию система выделения на разные посты руководства рабочих, крестьян и представителей других общественных групп.

²⁹ 1960–1970 között a fizikai foglalkozású szülők gyermekeinek aránya a középiskolákban 60,9 százalékról 56,6 százalékra, a felsőoktatási intézményekben 53,0 százalékról 44,7 százalékra csökkent. A 14–24 éves népesség oktatásban való részvétele társadalmi rétegenként. Budapest, 1974. 27. E tendencia további érvényesüléséről ld. még: Statisztikai adatok az ifjúságról. Statisztikai Kiadó, 1976. 102.

Однако массовая, направленная вверх и уничтожающая аграрную перенаселённость мобильность развёртывалась только в начале пятидесятых лет. Если массовую, направленную вверх мобильность вызвало коренное изменение характера власти, то в случае ликвидации аграрной перенаселённости эту же роль играла индустриализация народного хозяйства. И то, и другое сопровождалось неизбежным временным спадом уровня квалификации. В этом отношении знаки улучшения показывались только в шестидесятые годы. Однако тот процесс, что всё большая часть рабочего класса происходит из деревни и живёт в деревне, и связанные с ним проблемы существуют и сегодня.

Иной характер имеет процесс уменьшения традиционного крестьянства. Этот процесс характеризуется не только огромным количественным уменьшением, но и изменением социального качества населения, оставшегося в сельском хозяйстве. Если в пятидесятые годы начиналось разложение только древней деревенской иерархии и древнего деревенского морала, то вслед за массовой коллективизацией и особенно развитием крупных сельскохозяйственных предприятий появились трудящиеся рода рабочего и им подобные. Это явление характеризует не только государственные, но и кооперативные хозяйства. Индустриализационные формы труда, превращение масс трудящихся в служащее, формы оплаты и множество смешанных по профессии семейств также содействуют этому, как и развитие групповой собственности, носящей повышенное обобществление труда. Однако следует заметить, что процесс «раскрестьянения» до известной степени ограничивается тем, что на другой, «принимавшей» стороне стоит и в социальном и в местном отношении органически близкий, деревенский рабочий элемент.

Смешанная по составу группа работников умственного труда характеризуется также огромным количественным развитием и одновременным преобразованием. Путём наполнения этой группы рабочими и крестьянами её общественный облик изменился так, что ранняя уродливая привязанность к среднему сословию заменилась функциональной профессиональностью, соответствующей социалистическому разделению труда. Это явление одновременно дало новые масштабы общественному процессу ограничения расстояния между умственным и физическим трудом. Однако здесь следует подчёркивать, что преобразование этого слоя произошло таким образом, что шансы людей, происходивших из слоёв умственного труда, не ослабились, в смысле оставаться членами этого же слоя. Наоборот, действовали, и всё сильнее действуют обратные тенденции.

Ранняя бурная общественная мобильность закономерно смягчается как в случае направления вверх, так и в отношении разных секторов народного хозяйства. Всё таки общество социалистического строя не может примириться с сохранением какого-то статуса-кво, с тем, что дальнейшая мобильность продолжится только внутри отдельных слоёв, а не среди разных общественных групп. Раньше, элементарные автоматичные общественные преобразования прекратились, сегодня нужна более целосознательная общественная политика, в выработке которой должна принимать участие и наука истории общества.

S. Orbán

Transformation of Hungarian Society after the Liberation

(Resume)

The stormy changes of our society following the liberation were replaced by a relatively calm period nowadays and at the same time by a more absorbent, more critical study of these changes. The research work becoming lively is not connected only with the general upswing of the researches of social history but with the problems rising to the surface of the earlier economic growth and of the more effective development. In comparison with these my study deals only with certain aspects of the historically given conditions of the social changes and the aims approached by the transformation.

The researchers of the capitalist period made a rather passive historical balance about the social structure charged with the survival of feudalism and deformed by World War II. After the liberation the elimination of large estates and the transfer of the lands to the peasants, together with the neglection of the apparatus committed itself in the war (most of them left abroad) were important changes to anticipate the democratization of the whole society. This was strengthened by the system of promotion from the workers, the peasantry and other groups to the different leading posts.

Nevertheless the upwards social mobility in large numbers that derived agrarian over-population unfolded only at the beginning of the fifties. While the former was induced by the fundamental change of character of the power, the latter by the industrialisation of the national economy. Both of them implied the temporary decrease of qualification inevitably. On this field we may consider some improvement only from the sixties. Nevertheless the process of ruralisation of the working class and the disadvantages of it has not yet been diminished.

The ousting of the traditional peasantry was another process. It did not mean only the significant decrease in number, but the transformation of social quality of those remained in the agriculture. While in the fifties only the old rural hierarchy and order of values began to disintegrate following the mass reorganization and rather the development of the socialist agricultural big estates the worker-type workers or those approaching to it appeared besides the state farms in the cooperatives too. The more and more industrialized activities, the employee status becoming wide spread, the forms of wages, the great number of mixed families were all to advance this process as well as development of group ownership showing the increased socialisation of the work. We have to mention at the same time that this „exruralisation” is limited at a certain measure by the fact that on the other – so called receiver – side of the assimilation we can find the rural worker in socially and locally organic distance.

The mixed group of intellectual workers is also characterised by a large growth and at the same time by a transformation. The main social features of this group changed with the essentially worker and peasant originated replacement so that the early middle class engagements were replaced by a functional specialisation adequate to the socialist division of labour. This gave new dimensions to the social process of narrowing the gap between manual and intellectual work. Nevertheless we have to emphasize that this transformation took place without the decrease of remaining chances of those originating from the intellectual stratum. Or rather tendencies of the opposite direction has come across more and more.

The earlier stormy social mobility is necessarily slackening upwards and horizontally as well. At the same time the socialist society must not rest satisfied also at this question with a status quo i.e., that in the future mobility will continue within groups instead of arching between groups. After the end of the previously automatic elementary social changes nowadays a more conscious social policy is needed. The science of social history must take part in the elaboration of it.

Történeti-politikai gondolkodás a felszabadulás után

Amikor ezt a kifejezést — „történeti-politikai” — használja a történész, vagy éppen különböző szövegösszefüggésekben olvassa, óhatatlanul a legeltérőbb magyarázatok és értelmezések támadnak benne. Joggal gondolhat mindenki Leopold von Ranke híres történetpolitikai folyóiratára, a *Historisch-politische Zeitschrift*-re az 1830-as évek Németországból, vagy jutnak eszébe — ugyanis a magyarországi történeti irodalmat ismerőknek — Szekfü Gyula kis kötetébe, a „Történetpolitikai tanulmányok”-ba egybegyűjtött írások, amelyekben a nagyhatású konzervatív történetíró az 1920-as évek elején aktuálisnak ítélt nemzeti és társadalmi kérdések történelmi magyarázatát kívánta adni. És mindenki, a fogalompár *értelmezésére* vállalkozva, joggal gondol arra, hogy amögött az a kézenfekvő és régóta mindenki előtt ismeretes felismerés húzódik meg, mely szerint a mindenkor jelen csak a történelemből érthető és értelmezhető, vagyis egyszerűen: minden történetiségében létezik. Ha azonban akár a fentebb említett műveket, vagy akár azoknak az írásoknak könyvtárakat megtöltő sorát elemezzük módszertanilag, amelyek a jelennek íródva és a jelen kor kérdésállításait történeti alapon kísérelik megmagyarázni, akkor még a fogalompár értelmezésében is rendkívül tarkaságot találunk. Nem szólva most arról, hogy mint történetírói-publicisztikai *műfajban* milyen, egymástól messze különböző variánsokat mutathatunk ki, ezen írásokban homlokegyenest eltérő felfogások mutatkoznak abból a szempontból is: szerzőik miként közelítenek az írás *jelenének* és a megjelenített kor *történelme* közötti kapcsolatteremtéshez.

A történeti gondolkodást kutató történész számára mindezeknek nyomon követésére és elemzésére a magyarországi politikai gondolkodás és a közgondolkodás történeti anyaga igen jó elemzési lehetőséget kínál. Ennek oka kétségtelenül az, hogy politikai gondolkodásunkban — mind az elmélet, mind a társadalmi méretű közgondolkodás szintjén — a *historizáló hagyomány* rendkívül erős.

A polgári korszak ideológiai intézményei

E hagyomány erősségét biztosította az az intézményes kapcsolat, amelyet a polgári magyar államrendszer kiépülésétől nyomon követhetünk történettudomány és kormányzati politika között.

A történettudományt az állami élet szervezeteinek sorában-elhelyezés igénye fogalmazódik meg már a magyar történettudomány egykori központi intézményének, a Történelmi Társulatnak a létrehozásakor. 1867 nyarán először Horváth Mihály a kiegészé-

ses hangulatban a nemzeti történelem ápolásának szükségét, a dicsőséges múlt ébren tartását a tudomány eszközeivel tartja a Társulat elsődleges feladatának, s e nemzeti történelemfejlődéssel szerves összefüggésbe hozza a „felelős kormányok” eszméjét (tegyük mi hozzá: mint a kiegyezéskori nemzeti politika nagy alkotmányos eredményét). Hasonlóan állami-politikai célokat állít a Társulat működésének tengelyébe Mikó Imre, az első 67-es kormány minisztere, a Társulat elnöke, amikor az új szervezet egyik feladatát éppen abban látja, hogy segítsen azt a „nemzeti elfogultságot” elkerülni, amelyik nem engedi a magyarság tényleges helyét és súlyát a környező népek között láttatni, s amelyik következtében „egyoldalúságba esünk” jelenünkben. A társadalomtudományok esetében a szaktudomány intézményes elhelyezkedése természetesen bizonyos mértékig minősíti az állammechanizmus felépítésének egészét. A dualista Magyarország liberális államrendszere rendkívül sokféle közvetítő csatornát épített ki az állam jellegét meghatározó társadalmi rétegek társadalmi-politikai célrendszere és a szaktudomány között. Ha nem is központi, kormány szintű programok jegyében jönnek létre a történettudomány különböző kutatási irányainak keretet biztosító egyéb történettudományos szervezetek, folyóiratok, kiadványsorozatok, mégis szinte mindegyiken felfedezheti az ideologikus vonásokat a kor szellemi életének kutatója. Még a politikai vitáktól magukat legtávolabb meghúzni látszó forráskiadványok sem kivételek. A korszak legnagyobb szabású iratkiadás-sorozata, az Országgyűlési Emlékek végső fokon szerves része annak az ideológiai érvrendszernek, amely a kiegyezéssel szisztemán belül Magyarország alkotmányos önállóságát hangoztatta. Ehhez szolgáltatott mintegy történeti igazolást az országgyűlések – mintegy az államiság megtestesítője – fontosságának hangsúlyozása a független magyar államiság mohácsi bukása utáni időkben is. De ugyanígy könnyű felfedezni az ideológiai elhelyezkedést a korszak másik reprezentatív és szaktudományos szinten igen sok eredményt hozó forráskiadvány-„sorozat”, a nagy arisztokrata családok okmánytárainak kiadása esetében is. Amellett, hogy a Zichy, Károlyi, Sztáray grófok és tovább sorolható arisztokrata családok történeti anyagának kiadása elősegítette a szakszerű forráskiadási normatívák kialakulását hazai történettudományunkban, a vállalkozások célja egyértelmű volt: a magyar történelem „nagy” történelmi családjainak mindenkori politikai szerepét, arra hivatottságát dokumentálni. Mint ahogy a Monarchia történetírásában egyedülálló vállalkozás, a Magyarország melléktartományainak okmánytár-sorozata, melynek keretén belül kiadták a magyar államhoz hű középkori nem-magyar származású főurak iratait (pl. Blagayak, Frangepánok), abból a nagyon is aktuális – és még előrelátónak is bizonyuló – politikai-ideológiai koncepcióból született a századfordulón, amely magyarok és nemzetiségek együttélésére kívánta fordítani a hazai politikai gondolkodás figyelmét.

És a dualizmus korabeli Magyarországhoz hasonlóan jellemzi az államrendszert az a viszony, amely a szaktudomány és ideológiai célok között intézményesen kiépült az ellenforradalmi korszakban, a Monarchia szétesése után. A Történelmi Társulat annak köszönheti újbóli fellendülését, hogy abban a kormányzat legteoretikusabb egyénisége, gróf Klebelsberg Kunó felismeri a széles tömegekhez történeti-ideológiai érvrendszereket közvetítő intézményt. De hogy csak előbbi példatípusainknál maradjunk: nem véletlen, hogy a monarchiabeli Magyarország ideológiai problémáihoz kötődő fentebb említett kiadványsorozatok megszűnnek, és a minden addig és későbbit is felülmúló, impozáns Fontes-kötetek szervesen illeszkedtek az immáron központilag, centralizáltan programot adó kormányzati politikához. A bukott forradalmak után a konzervatív reform – a mind

a forradalmisággal, mind a feudális Magyarországgal szembeforduló konzervatív reform – eszméjét időtlenre merevítő történeti személyiség, Széchenyi művei képezik a forradalmak másnapján induló sorozat egyik „osztályát”; a másikat pedig a kormányzat- és igazgatástörténeti kötetek, dokumentálni akarván, hogyan fejlődött a Habsburg-birodalmon belül a 18. század végétől a modern kori magyar polgári államrendszer. (Csak zárójelben jegyezzük meg: az is természetesen jellemző, hogy e fogantatásban polgári és a hivatalnok-középosztály politikai szerepét hangsúlyozni akaró program végül is a Habsburg-nádorok tevékenységét bemutató kötetek sorává „torzult”). Természetesnek kell tartanunk, hogy a világháború utáni nagy nemzeti sokk, a történeti Magyarország szétessése is megfogalmazódik a legszolidabb történetírói műfaj, a forráskiadvány programjában is. Egymás után látnak napvilágot a „tót”, a szerb, a horvát „kérdés” monumentális – 60–80 íves – iratkötetei. Mindegyik magyarság és nemzetiségek összeütközésének történeti okait tárgyalva, illetve az első nemzeti szintű összeütközés példáját, a reformkort, majd az 1848/49-es szabadságharc történetét. Bevallottan arra a kérdésre keresve a választ: miként magyarázható a nemzetiségek magyarság ellen fordulása a világháború idején, s mint vezethetett ez a történeti Magyarország széteséséhez.

A példákat szaporíthatnánk a két világháború közötti magyar tudományos-politikai élet történetéből: miként épülnek be a korszak legszínelvonalasabb történetírói iskolái is (tanszékek, sorozatok, folyóiratok köré csoportosulva) a kultúrára is mind teljesebben kiterjeszkedő állami-ideológiai programokba. Ahogy a közgondolkodás számára a tömeges rádiózás, majd az írni-olvasni tudás rohamos terjedése, a sajtó vidéket is átfogó tömegkommunikációs rendszere mindinkább képes volt „lebontani” a mindennapok szintjére a politikai érvrendszereket, a revíziós, a keresztény nemzeti, majd a háborús célokat, úgy szaktudomány és ideológia egymásba épülésének újabb intézményes keretét és egyben csatornáját alakította ki az egyébként nagyszerű szakmai teljesítménynek számító településtörténeti monográfiák sorozata, vagy más politikai ihletéssel a nyugati polgári demokráciák felé tájékozódó *Nouvelle Revue de Hongrie* folyóirat is.

A fentebb néhány példával vázolt fejlődési folyamat arról tanúskodik, hogy az államrendszer módosulását azonnal követi a szakma és ideológia kapcsolódását biztosító intézményes kapcsolat minőségi változása: a liberális államot a konzervatív diktatórikus uralmi szisztémával felváltó Horthy-rendszer gyorsan létrehozta a politikai funkciójában megerősödött történetírás tudományos szervezetrendszerében is a rendkívül „hatékony” centralizált formákat; ugyanakkor arról is tanúskodnak a fentebbiek, hogy ezen újabb intézményes formák hallatlan gyors tematikai változások véghezvitelére voltak képesek: a dualizmus kori közjogi vitákat, a nemesi társadalmi érdekek historizált képeit pillanatok alatt váltották az 1919 után aktuálissá váló, a területi revízióhoz igazítható nagyszabású szakmai programok; a dualizmus korában a középkori magyar nagyhatalom történetén iskolázott történetírókat hónapok alatt képes volt a forradalmak utáni időknak, a hanyatlás okát lázasan kereső korszak újkortörténeti problémáira irányítani. Kétségtelen: a polgári állammechanizmus képes volt a maga uralmi rendszerének megfelelően működtetni a szaktudomány és politikai ideológia legitimizációs kapcsolatrendszerét.

A politikai gondolkodás történeti töltése

De erős e historizáló hagyomány mélyebben, társadalmi fejlődésünkben rejtőző sajátosságaiból eredően is: azok a *nemzeti konfliktusok*, amelyekbe a magyarság újra és újra a szomszédos vagy vele egy államban élő népekkel került, szükségszerűen hívtak létre a *politikai gondolkodásban* egy történeti érvrendszert. Ez az érvrendszer – részben a nemzetiségekkel szemben, akik a hódoltság idején és a török utáni újraterelítések során többségre jutottak az államon belül – az államalapító, a középkori erős államot kiépítő magyarság történeti érdemeire épült fel. És ugyanezekre az érvekre támaszkodhatott a politikai gondolkodás a Habsburg-, valamint a németellenes, illetve a rendi-függetlenségi harcok rajzánál is. *A történelmi és a mindenkori jelen-feladatokra mozgósítás közötti intézményesített korreláció a politikai ideológiában, az egész nemzettudat fejlődésében nyomon követhető.* A történelmi érdemek körüli viták a magyar és a szomszédos népek vezető rétegei között, valamint a Habsburg-birodalmon belüli centralizációs törekvésekkel szemben – a közgondolkodás egészének alapanyagává váltak.

A másik ok, amelyre politikai gondolkodásunk ezen erős, historizáló hagyománya visszavezethető, *gazdasági-társadalmi fejlődésünkben* rejlik. Mint ismeretes, a térség társadalmaira már a középkortól a megkésetttség volt jellemző. Ezzel függ össze, hogy amikor a polgári demokráciák szerves részeként Nyugat-Európában a polgári politizálás és a modern értelemben vett politikai ideológia (mint politikai eszmék koherens egysége) kialakult, a térség államaiban ez nem történt meg: a múlt századi polgári demokráciák fórumokat kapott nyílt politikai vitái leszorultak a történeti szimbólumok világába, a politikai vitáikat itt elnyomták a történeti jog, „a ki volt előbb” irracionális érvelésű broszúrai. A demokrácia erői Kossuthot, 48-at mondtak, és közben koruk választójogi kérdéseire, társadalmi reformokra gondoltak. Jellemző talán, hogy az első marxista történeti mű, Szabó Ervin „48-as párharcok”-ja végül is annak köszönheti létrejöttét, hogy a szerző – a historizáló konzervatív ideológiával leszámolni akarván – maga is a történelem mezejére kényszerült politikai mondanivalójával.

A Horthy-korszak idején ezek a fejlődésbeli – mind a nemzeti, mind belső társadalmi-gazdasági helyzetünkben rejlő – sajátosságok még „markánsabbá” váltak. Hogy a Horthy-rendszer uralkodó körei a „trianoni jogtalanságot” bizonygató történelmi érveket rendkívüli hatékonysággal tudták a társadalom különböző rétegei számára elfogadhatóvá és a revízió számára használhatóvá tenni, annak bázisa kétségtelen az a valós sérelmi alapanyag volt, amely a történeti Magyarország széthullásával érte a társadalom különböző rétegeit. A közgondolkodás historizáló reflexeinek kiépítéséhez és abban a nemzeti problematika manipulált továbbélése – mint arra már a szakirodalom rámutatott – ez az időszak döntő mértékben járult hozzá. (Csak zárójelben jegyezzük meg: a környező kisantant országok természetesen éber szemmel figyelték a magyarországi revíziós propagandatörekvéseket. A nyílt revíziós propagandának ilyen értelemben mintegy pótlása is volt a történelemben rejtett, de politikailag bármikor aktivizálható szimbólumok rendszerének kialakítása és terjesztése.)

A progresszió belüli ideológiai törekvések és az ezek nyomán kialakuló propaganda sajátos módon szintén a történelemhez nyúlt. A historizáló gondolkodásmódot elvető szociáldemokrata párt is politikai ihletéssel fordult a szemináriumokon, munkásotthoni előadásokon a történelmi múlt felé. Az osztályellentétekre a maga reformista meggon-

dolásai alapján is eredményesen hívta fel a figyelmet. Kétségtelen, hogy a magyar szervezett munkásság köreiben és jelentős baloldali intellektuel csoportokban mindennek előtt ezek nyomán alakult ki bizonyos immunitás a hivatalos keresztény-nemzeti propagandatézisekkel, a hirdetett történeti érvrendszerekkel szemben.

Ezt a nemzeti történelmet, a rendszer hivatalos történeti gondolatrendszerének történeti-politikai hőseit, eszméit kívánták másfajta tartalommal megtölteni a harmincas évek második felének új hazai antifasiszta mozgalmi. A nemzeti összefogás, az érdekegyesítés gondolatához kapcsolódó, ugyanakkor a fasiszta diktatúra fenyegetése ellen „mozgósítható” történeti személyiségeket (Kossuth, Petőfi) tűzték szimbólumként politikai zászlójukra. A nemzeti történeti szimbólumoknak a propagandában való ilyen átértékelése jelentős paraszti, polgári rétegeket választott el a hivatalos politikától, sarkallt a fasiszmussal való szembenállásra, vagy legalábbis attól elkülönülésre, és sajátos ellentétet teremtett a hivatalos politikával szemben, amely egyedül önmagát állította be a nemzeti identitás képviselőjére hivatottnak. Ugyanakkor, gondolkodási módját tekintve, mindez beilleszkedett a hazai politikai gondolkodás historizáló hagyományrendszerébe. A politikai ütközések a történelem színterén zajlottak: vagy a történelem folyamán egymással szemben álló hősök, ellentétes folyamatok felidézésével, vagy ugyanazon történelmi hősök, korszakok eltérő értékelésével.

Külön monografikus feltárást érdemelne azután, hogy miként alakult ki a harmincas években, az emigrációba, illetve illegálisba szorult kommunisták ideológiájában és propagandájában (elsősorban Révai írásaiban) az a historizáló gondolkodásmód, amely a felszabadulás után a kommunista párt propagandatevékenységében oly nagy szerepet kapott. Az már az eddigi kutatásokból is világossá vált, hogy a fasiszmus elleni népfrontpolitika igényéből helyesen kiinduló politikai propaganda a magyar történelem – már az imént is említett – függetlenségi hagyományrendszerét kívánta mozgósítani a németországi támogatással erősödő nemzetközi fasiszmus ellen. Azt is tudjuk, hogy egyúttal a nemzeti történelem „birtokba vételének” igénye is vezette az ellenforradalom által nemzetietlennek kikiáltott pártot, amikor politikai propagandatevékenységének részeként különösen a nemzetté válás korának politikai-szellemi vezetőit, az átalakulás osztálytartalmát az adott aktuálpolitikai helyzetnek megfelelően újraértékelt.

De arról már keveset tudunk: a fasiszmus leverése után miért öröklődött tovább e hagyomány a politizálásban, a politikai ideológiában. És többet kellene tudni arról is, hogyan vált alkotóelemévé a historizáló politikai gondolkodásmód a hidegháborús veszélyre a maga módján reagáló személyi kultusz ideológiai rendszerének (mindenekelőtt a külföldi betolakodók elleni hagyományos felforrósításával).

A párt ideológiai módszerének forrásvidékéről

Anélkül, hogy ezen előadás keretében megkezdett kutatásainkból adódó első következtetéseink részletezésére vállalkozhatnánk, két körülményre szeretném a figyelmet felhívni.

Az első annak megállapítása, amelyről a korszakban a történelemről folytatott publicisztikai viták áttekintése győz meg bennünket, hogy ugyanis: a hatalom megszerzésére rendkívül tudatosan törekvő kommunista párt vezetése legalább ilyen tudatossággal

törekedett egy *egységes ideológiai rendszert* kialakítani, amelyben a nemzeti történelem egészének ártértékelése igen fontos helyet kapott. És az is kétségtelen, hogy a párt vezető ideológusai, mindenekelőtt Révai József, jól érzékelték a hazai politikai gondolkodás történeti töltését. Az már természetesen e máig élő politikai-ideológiai gyakorlattal nyomban szembehelelhető kérdés – és megválaszolása a fentebbi tény okának felderítéséhez is segíthet –: vajon a párt vezetése taktikai megfontolásokból terelte a politikai vitákat gyakran a történelem mezejére, vagy pedig egyszerűen nem figyelt fel e historizáló politikai gondolkodási mód kötődésére az antidemokratikus politizálási gyakorlathoz?

A további kutatásoknak kell eldönteniük, hogy *a másik körülmény* – melyre itt röviden utalni szeretnénk – súlya nem meghatározóbb-e? És ez a körülmény a szovjetunióbeli emigráció politikai tapasztalata. Már az az igény, hogy a nemzeti történelmet a maga egészében és intézmények útján egységes politikai propagandarendszerbe kell illeszteni, visszavezethető az 1930-as évek szovjetunióbeli politikai gyakorlatára.

A történetírás történetében még kevésbé ismert az a folyamat, melynek során 1930-tól Joszif Viszarionovics Sztálin személyes indítására a Szovjetunióban az ideológiai élet intézményrendszerét centralizálták. Különösen ismeretlen ez a történettudomány területén. Jobban ismerjük azonban azokat a konkrét intézkedéseket, amelyek a SZKP KB 1932-ben hozott határozata nyomán születtek az irodalmi és művészeti élet átszervezéséről. A különböző és az 1920-as évek szellemi életének szingzsdagságát is eredményező csoportosulásokat, szövetségeket feloszlatták, és egységes, az adott politikai irányvonalhoz igazított központi szervezetekbe kényszerítették. Eltekintve most attól – amit a kérdéssel foglalkozó szakirodalom joggal hangsúlyoz –, hogy az intézményes szétdaraboltság és a különböző csoportok egymás elleni harca mennyi káros jelenséghez is vezethetett az 1920-as években, az 1930-as években bekövetkezett centralizáció a gyakorlatban a személyi kultusz központból irányító és a szellemi élet számára napi politikai normatívákat szabó intézményrendszerének szerves részévé vált. Irodalmi alkotások, filmek, szobrok, képek százai születnek a problémátlan jövőbe tekintés, a mindent megoldó automatizmusokba vetett hit jegyében. Ez az intézményrendszer tette lehetővé azután, hogy a politikai sémákhoz nem igazíthatónak látszó művek szerzőit eltávolítsák a szellemi életből, mint ismeretes, gyakran fizikailag is megsemmisítsék azokat.

A történetírást is sújtotta ennek az ideológiai intézményrendszernek a kiépülése és szigorú következetességgel működtetése. Eredménye az volt, hogy az 1920-as évek törekvései a marxista szaktörténetírás alapjainak lerakására jórészt háttérbe szorultak, és a történetírásban, valamint a propagandairodalomban napi politikai igényekhez illeszthető történeti csomópontokra építették fel a történelmet, mindenekelőtt a nemzeti történelmet.

És ez, a *nemzeti történelem*, valamint a *napi politikai feladatok rossz értelemben vett szinkronba hozása, a jelen problémáit a történeti múlt mezejére vivő historizáló koncepciók* kiépítése volt az a *másik politikai* – immáron ideológiai munkára vonatkozó – *tapasztalat*, melyet a *KMP emigrációban élő vezetői mint szovjet példát, maguk előtt láthattak*.

Az 1920-as években a Szovjetunióban nem volt kötelező a nemzeti történelem tanítása. A szaktörténetírásban és a publicisztikában is legerősebbé az 1920-as évek végére Pokrovszkij iskolája vált. Pokrovszkij, akiről, nem véletlenül, a személyi kultusz vissza-szorítására irányuló törekvések közben viták folytak az 1960-as években a Szovjetunióban,

a történelemben a marxista társadalomfelfogás következetes érvényesítését az alapvető gazdasági-társadalmi tényezők egyedüli előterébe állításával kívánta biztosítani. Felfogása szerint a történetírás, amennyiben az marxista, nem foglalkozik a fejedelmek, hűbérurak személyével, szerepével, tematikájában ezek csak mint osztályuk képviselői kaphatnak helyet. Hogy e történetírói kör egyoldalúan értelmezte a marxista történetírás feladatait, az kétségtelen. S hogy rendkívül gyors eredményeik méltatása – különösen a parasztság-történeti kutatásokban, és ugyanakkor rendkívül korszerű iskolázottságuk, jártasságuk a nyugat-európai történetíró iskolák módszereiben, elméleti felkészültségük – mellett nem feledkezhetünk meg az osztályszempontok érvényesítésében merevségükről, az is bizonyos. De az a fordulat, amellyel Sztálin 1930-ban a nagy váltást a történet szemlélet terén végrehajtatta a nemzeti történelem irányába, korántsem a marxista szaktudomány vagy a marxista történelemszemlélet valamiféle árnyaltabb kidolgozásának igényével történt, hanem azzal a szándékkal, hogy az orosz nemzeti történelem nagyjaihoz fűződő nemzeti érzelmeket immár a történetírás és a propaganda-publicisztikai fórumok segítségével a napi politikai célokhoz igazítsák. 1931-ben bevezetik a nemzeti történelem oktatását az iskolákban, ami még önmagában pozitív lépés a marxista történet szemlélet korproblémákhoz igazításának szemszögéből, de ha szemügyre vesszük, hogy a történelem ilyen nemzeti átértelmezése a valóságban mit jelentett, akkor világossá válik a hazaszeretet és a nemzeti érzésnek – a munkásmozgalom hagyományaitól idegen – manipulatív felhasználása. Nemcsak azt jelentette ez, hogy a városalapító Dolgorukij herceg szobrot kap az ulica Gorkaván, nemcsak azt, hogy a honvédő orosz hagyományok fejedelmehősei és az orosz nép honvédő harcai festményeken, broszúrákban, filmekben idéződnek fel, hanem mindennek eredményeként, mintegy Sztálin vezetési módszereinek historizálásaként formálódik ki Rettegett Ivánnak az erős orosz állam kiépítése érdekében a belső árulókkal heroikus küzdelmet folytató alakja (mint ismeretes, Ejzenstejn híres Rettegett Iván-filmjének koncepcionális megformálásában maga Sztálin is részt vett), majd ennek a szemléleti átértékelésnek eredménye lesz immáron a 40-es években a külső betolakodók ellen a hazát védő Usakov tengernagy, Nyevszkij fejedelem történeti kultusza. A háború kényszerhelyzete azután ezt a megközelítést tovább erősítette, s a központi ideológiai apparátus adminisztratív eszközökkel érvényre is juttatta.

A nemzeti történelem ilyen historizáló politikai mozgató szerepe a 30-as évektől az ideológiai gyakorlat természetes részének, mintegy a politizálás természetes keretének tűnt. Az itt és ekkor szerzett politikai tapasztalat, amelyet a MKP propagandamunkájában 1945, majd 1948 után egészében vezető szerepet kapott moszkvai emigránsok a Szovjet-unióból magukkal hozhattak, majd rendkívül erősen éreztethette hatását a párt magyarországi ideológiai munkájában is, a történelemmel való politizálás gyakorlatában.

Megjegyzések a történeti megismerés természetéről

Annak megállapítása után, hogy a felszabadulást követően a politikai gondolkodásban a historizáló hagyományok tovább éltek, s hogy a kommunista mozgalomban bizonyos belső fejlődésbeli torzulások hatására e hagyományok felerősödtek, s hogy ennek hatását máig érzékelhetjük, fel kell tennünk a kérdést: vajon mennyire ismerjük a történeti-politikai gondolkodás, a jelen és múlt közötti kapcsolatteremtés ezen állandó

közlekedőedény-rendszerű kapcsolat természetét társadalmi méretekben? A történelmi témájú folyóirat- és újságcikkek, filmek, irodalmi művek, broszúrák önmagukban csak a politika szándékára források, csak azt mutatják, hogy a politika a történelemmel a jelenre akar mozgósítani, vagy legalábbis a jelenre kíván aktuális tanulságokat sugallni. *De vajon mozgósu-e a társadalmi méretű közgondolkodás mindezek hatására? S ha igen, milyen mechanizmusok működnek abban?* (Kutatásaink a korábban érintett kérdésben is még csak a kezdeteken, az intézmény, problémátörténeti feltáráson jutottak túl, e politikai-ideológiai gyakorlat társadalmi hatására vonatkozóan pedig már a forrásoknál is nehézségeink vannak. Jobbára utólag készített reprezentatív felmérésekre, a korabeli tömegkommunikációs fórumok tömeghatásának utólagos becsléseire, bizonyos tudáspszichológiai hipotézisekre támaszkodhatunk.)

Mindenekelőtt el kell fogadnunk, hogy *egységes* közgondolkodásról általában nem, de különösen a társadalmi ismeretek tekintetében nem beszélhetünk. Nem beszélhetünk már csak a szociális különbségek miatt sem. A felszabadult Magyarországon pedig – noha egyes osztályok, rétegek történelmi méretekben rendkívül gyorsan tűntek el a társadalmi életből – e szociális különbségek, különösen ami a kulturáltság szociális tagolását illeti, közismerten sokáig megmaradtak, illetve fennállnak a mába húzódoan. Ezek a *szociális és műveltségbeli különbségek* egyszerűen *kizárják annak a lehetőségét*, hogy például egy bármilyen egyértelműen elkészített filmalkotás, regény, nem is szólva publicisztikai írásról, *ugyanazokat a történeti-társadalmi következtetéseket váltsa ki*.

Talán még azt a hipotézist is megkockáztathatnánk: az, hogy a történeti szimboliztika és a jelen törekvések között létrejön-e a korábban említett korreláció, részben a *társadalmi (és a történeti) gondolkodás színvonalának és ismeretanyagának* kérdése is. Az ismeretanyag hiánya, rendszertelensége, bizonyos értelemben ab ovo csökkentheti is a historizáló történelmi szimbólumrendszerekre építő politikai ideológia hatását. Csak elszórt vizsgálataink vannak erre vonatkozóan, de ezek alapján is bizonyos, hogy például a honvédő és függetlenségi hagyományaink aktuálpolitikai mozgósítása révén keletkezett filmjeink, regényeink a kortárs néző vagy olvasó számára gyakran valóban nem voltak többek, mint egyszerűen megfilmesített vagy regénybe öntött történelmi tablók. Szinteket megállapítani valószínűleg rendkívül nehéz volna; az azonban bizonyosra vehető, hogy a társadalmi ismeretek alsó szintjén a történeti kép és a jelen problémái közötti összefüggések közül csak a legtriviálisabbak válnak érthetővé.

A társadalmi méretű politikai gondolkodásban éppen ebből adódóan is sokféle és egyénített történelem- (és általában társadalom)-interpretáció lehetséges. Amíg a természettudományi ismeretek terjesztése bizonyos mértékig egyértelmű következtetéshez vezethet, addig azt, hogy bizonyos történelmi ismeretanyagból ki milyen következtetést von le, illetve az ismereteket hogyan építi egymásra, rendkívül nehéz mérni. Még a rendszerbe – azaz következtetésrendszerbe – foglalt ismeretanyagok tudáspszichológiai vizsgálata is azt mutatja, hogy igen nehéz akár társadalmilag indentifikálható típusokat megkülönböztetni e tekintetben. Mi lehet ennek az oka?

Mindenekelőtt az, hogy a közgondolkodás ugyanúgy végigjár egy adott logikai utat, mint a tudományos. Ugyanúgy épül bizonyos adatbázisra, és jut el általánosításokhoz a csoportosítás, verifikáció útján, mint a történettudományosan képzett gondolkodás. Csak-hogy már a megismerés első fázisában, az ismeretszerzésben, megmutatkoznak a lényegi különbségek. A tudományos gondolkodás már kiindulásában törekszik a következtetéshez

szükséges forrás-, illetve érvanyag összegyűjtésére. A mindennapi gondolkodás szintjén a történeti ismeretek szerzése teljesen esetleges: az oktatáson kívül véletlenül, időben egymástól távolosően kap *részinformációkat*. Az esetlegesség mellett ennek az ismeretszerzésnek bizonyos megélt koron túl a tapasztalat lesz az elsőrendű forrása, amely ismeretszerzés nemcsak hogy rendszertelen, kontroll nélküli valami, hanem rendkívül esetleges abban az értelemben is, hogy az átélő mindig egy bizonyos részét éli meg az eseményeknek, adott időbeli nézetein át értékeli és raktározza az élményanyagot; ami azután később, már egészen más érettség szintjén néha teljesen deformálódott kövületként kerül elő.

A történelemről való köznapi gondolkodás leírása és így a történeti képek szándékolt politikai hatásának lemerése, megragadása számunkra mégis azért a legnehezebb, mert a *rendszerezés, a verifikálás az egyéniségtől függően megy végbe*. Az egyéniségtől függően borulnak fel azok a rendszerabroncsok, amelyeket a valamikori képzés kovácsolt az ismeretek köré. S ugyanakkor különböző szinten maradt meg a történeti jelenségeket időben, térben helyrerakó, csoportosító képesség. De tudjuk: a leghatékonyabb iskolai oktatás sem lenne képes olyan értelemben történeti gondolkodásra nevelni, hogy mielőtt a köznapi szinten megszületik egy ítélet a történelemről, előtte az önálló gondolkodó számba vegye, vajon a rendelkezésre álló ismeretek elegendőek-e a következtetések levonására. Éppen ezért is erős az ítéletalkotás emocionális befolyásoltsága a közgondolkodásban. Történeti hősöket nemegyszer külső megjelenés (gyakran filmben látott színész alakítása) alapján, véletlenül, többedik forrásból hallott információ alapján véd vagy ítélt el a lépcsőházi beszélgetés résztvevője, és információfoslányai alapján egészen egyéni következtetésre jut. Hogy korszakunk és tematikánk körében maradjunk: éppen az ötvenes évek történelme bizonyítja a korábban már említett függetlenségi hagyományaink folytonos idézése, politikai szloganokként használata széles tömegekben mennyire éppen egy nem szándékolt irányú ún. függetlenségi jelenre mozgósítást eredményezett, mint azt Molnár Erik kimutatta. És ha már a közgondolkodásban a történeti-politikai párhuzamok mozgósulásáról, a társadalom történelemre érzékenységről beszélünk, nem feledkezhünk meg arról sem, hogy igen különböző erősségű lehet ez az érzékenység a jelen-szituációtól függően. Nem szorul részletezésre, hogy vannak olyan helyzetek, amikor a társadalom bizonyos rétegei annyira terhesek az adott jelen-problémákkal, hogy a legkisebb „belehallás” lehetőségére is felfigyelnek, s a történeti korok, beállítások, hősök egyik pillanatról a másikra a jelen-mondanivaló hirdetőivé válnak.

Egészen bizonyosra vehető, hogy e situációkban – a közgondolkodás szociális és kulturális differenciáltsága, a köznapi gondolkodás rendkívül egyénítő sajátossága ellenére is – a legelső műveltségi szinten is összefüggés teremődik. Először: *a jelen problémái és nyilvánvaló előtörténetük*; másodsor: *a párhuzamba állítható jelen és múltbeli situációk között*; harmadszor: összefüggés teremődik *a történelmi hősök, társadalmi csoportok és a jelenbeli magatartás-viselkedésformák között*.

Pártok politikája és a historizálás

1. Az *első* esetben a már korábban is említett, jól ismert összefüggésről van szó. A jelen társadalmi törekvések is tudják, hogy milyen történelmi előzményekhez kötődnek. A jelen és múlt egymásba fonódásának eme általános törvényszerűségének felismeréséről és érvényesüléséről szinte minden modern politikai irányzat programszerűen kíván gondoskodni. A korszakunknál maradványként ez a természetesnek tekinthető történelmi hagyományanyag-mozgósítás a felszabadulás utáni politikai irányzatok mindegyikénél megtalálható. Ahogy a maroknyi polgári radikális az újraindított Huszadik Század hasábjain a hazai polgárság százados fejlődéséhez, illetve ennek elmaradásához kívánja kötni jelenbeli programját, s keresi még hivatalos programjában is a polgárosulás előharcosait, úgy a parasztpárt is visszakeresi a maga paraszti osztályharcos törekvéseinek történelmi előzményeit, és a szociáldemokrata párt is újra- és újra a forradalmi mozgalmak elemzésével, mindenekelőtt a munkásmozgalom huszadik századi konfliktusainak újraelemzésével keresi jelenébe nyúló történetének újragondolását. A részletes kifejtés lehetősége és igénye nélkül szeretnénk csak utalni arra, hogy e szempontból különösen tanulságos a két marxista munkáspárt teljesen eltérő múlthoz nyúlása. Kissé leegyszerűsítve úgy tűnik: a szociáldemokrata párt ideológusai nyíltan jelenükre keresve válaszokat a jelen *szerves előtörténetét* vizsgálják, és szinte sohasem esnek a hagyományos historizálás csapdájába. Szemben a kommunistákkal. A szociáldemokraták történelemhez közelítése azonban – nem függetlenül megközelítésük bevallott és racionális céljától – tematikailag jóval szűkebb, mint a kommunistáké. Míg az előbbiek a mozgalom, a mozgalom ösztársadalmi, rendszerbeli elhelyezkedésének, az 1918–19-es forradalom tanulságainak feldolgozására koncentrálnak elsősorban, az utóbbiak a magyar nemzeti történelem egészéhez – az őstörténelemtől a jelenkorig – fordulnak. (Hogy azután milyen célrendszerrel, arról korábban már szóltunk.) Jellemzi e pártok ideológiáját is, hogy míg a szociáldemokraták saját mozgalmuk történetét ápolják elsősorban tudatosan, addig a kommunista párt vezetése – megterhelve a frakcióharcok, a 19-esek kiszorításának friss emlékével –, a nemzeti történelem mellett feltűnően keveset foglalkozik a kommunista mozgalom történetével...

2. Másodszor. Az irracionális historizálás alaptípusa a *helyzetpárhuzam*, amikor az idézett múlt és a jelen probléma között szerves kapcsolat nincs, csupán egyféle hasonlóság teremthető a történelemből példaként idézett konfliktusok, megoldások és a jelenhelyzet között. Ilyenek voltak mindenekelőtt a honvédő hagyományok gondolat-párhuzamteremtései: a bizonyíthatóan a Nyugat- és jugoszlávellenes propagandához kapcsolódó honvédő kuruc és részben Hunyadi kultusza (kiegészítve osztályszempontokkal, a honvédő paraszt mitizálásával), de ilyen volt az árulók-mítosz is, melynek felforrósítása a koalíciós években pontosan datálható a belső politikai küzdelmekben egy-egy belső „árulás” leleplezéséhez, majd egyértelmű és szoros összefüggésbe hozható az állandóan belső ellenségeket kereső napi politikával. Azt gondolom, nem kell részletezni, hogy a centralizált hatalmat teremtő Szent István és a felszabadulás utáni új honalapításnak egymáshoz szervesen semmi kapcsolódása nincs, mint ahogy Kossuth harcának a belső árulók ellen is kevés köze volt valójában történelmileg a valós vagy kikeresett ellenségeink elleni harcunkhoz.

3. Harmadszor. Az irracionális historizálás legáttételesebb érvényesülése a történelmi *magatartás- és viselkedésformák* jelenre mozgósító voltának használata. Korábban azt mondtuk, hogy a történelmi párhuzamok jelenre irányuló célzásai azért maradnak hatástalanok, mert a köznapi gondolkodás szintjén esetleg nem fedezik fel annak politikai jelentéshordozását, a történelmi helyzetidézésben csak történelmet látnak. Ha a helyzet-párhuzam jelen-szándékú idézését, vagy az előtörténet aktuális mondanivalóját nem is érti esetleg az olvasó vagy a néző, nem marad ki annak a mentalitásnak hatása alól, amelyet történelmi hősök, szereplők révén közvetít számára az író, a rendező. És vizsgált periódusunkban a tömeges mozizás, rádiózás, az olcsó történelmi regények korában ennek a „harmadszándékú” historizálásnak felmérhetetlen befolyása volt. Különösen a színpadi és filmalkotások hatása széles körű. Ki tudná ma már pontosan felbecsülni, hogy például a szépen fésült, délceg, mindig győztes kurucok, és az emberileg egyénileg is mindig antipatikus, gyáva labancok leegyszerűsített, operettesített felvonultatása, de ugyanígy a 48–49-es szabadságharc lovát ugrató nyalka katona-költő Petőfi, az idegen hatalom elleni folytonos győzelmeikkel társadalmi méreteken milyen szélességgel közvetítették és sugallták azt az optimista (mondhatnánk: hurrá-optimista) magatartásformát, melyet a létrehozó kor ideológiájának irányítói akartak sugallni jelenükre vonatkozóan? De hány és hány történelmi részkoncepció fogant a historizálás e különböző válfajait gazdagon használó politikai gyakorlat hatására? Tegyük hozzá: gyakran a megfogalmazó szerzők őszinte átélésével és mentesen a tudatos ferdtítés vagy torzítás szándékától.

Ahogy halad előre a kutatás a felszabadulás utáni történetírásunkról és a történelmi gondolkodásról, mint a politikai gondolkodás részéről, egyre-másra esik fény a feltárás során – igaz, vagy hamis – történelmi koncepcióink eme funkciójára: S e koncepciók – az önmagukban is helyes szakmai nézetek mellett, melyek immár e volt politikai funkciójuktól elválasztva is felülmaradnak a rostán –, egyszerűen a politikai harcok részeinek, mint az összecsapó politikai álláspontok történelmi burkának bizonyulnak.

És amikor e folyamatosan előrehaladó, feltáró munkáról szólunk, amikor annak szorgos folytatását oly fontosnak tartjuk, nemcsak az vezet bennünket, hogy önmagukban szakmai álláspontjainkat, a történelmi koncepcióalkotási tevékenységünket az eddigieknél is tudatosan helyezzük el történettudományunk fejlődésében. De van ennek egy jelenünket, politizálásunkat, jelenszemléletünket is erősen érintő szándéka; az, hogy e munkálat valami módon segítheti azokat az ideológiai törekvéseket, melyeknek célja politikai gondolkodásunk még ma sem teljesen meghaladott rossz hagyományainak felszámolása. És ezzel a „történelmi” és a „politikai” mozzanat együttmozgásában egy egészséges, torzításmentes gyakorlat végleges kialakítása.

Ф. Глац

**Ответ 1 историко-политической мысли
в Венгрии после освобождения Венгрии от фашистского ига**

(Резюме)

Автор статьи следит за историческим содержанием венгерской политической мысли в XIX—XX вв. Он доказывает: какая постоянная институциональная связь имела между специальной наукой и правительственной политикой с 1867 г. до 1945 г., идеологический аппарат буржуазной государственной системы со своей точки зрения действовал эффективно. Он сумел обеспечить, чтобы актуальные цели государства получили подходящее историческое подтверждение в расширенных научных программах (институты, журналы, серии). Политическая мысль в новой и новейшей истории Венгрии является сильно историко-центральной. Это связывается частью с дефектами в национальном вопросе, частью с осуществлением демократических традиций политической мысли в результате антидемократической социальной структуры. Конфликты, снова и снова неразрешённые между венграми и национальностями и между венгерским государством и Габсбургской монархией имели результатом, что господство венгров внутри государства было обосновано в первую очередь на исторические права. Историозирующую характеристику политической мысли укреплялось отсутствием в венгерском обществе демократических форумов, политические конфликты происходили в какой-нибудь системе исторических символов. Прогрессивные элементы пользовались тоже этими же идеологическими методами: или разговоры об истории революции и освободительной борьбы 1848/1849 гг., о борьбе за независимость Венгрии в XVI—XVII вв., но с этими хотелось в своей современности мобилизовать против немецкого фашизма и режима Хорти.

Политическая идеология Коммунистической Партии в области истории после освобождения Венгрии не может быть понята без изучения исторической науки и духовной жизни Советского Союза в 1930-ых годах. Переворот, который в начале 1930-ых годов произошёл в советской идеологической жизни относительно историзма-национальной истории, пролагандистской деятельности, служил моделью для венгерской эмиграции, живущей в Москве. По сути дела эти же методы были использованы и в Венгрии после 1945 г. Это своеобразно усилило постоянные традиции, направленные на историзм венгерской политической мысли, унаследованные от буржуазной эпохи.

Автор статьи набрасывает три основных видоизменения историко-политической мысли: 1. Когда политические движения анализируют свою *предысторию* или же обстоятельства образования системы своих целей; 2. Когда создают и иррационально *позиционные параллели* между далёким прошлым и своей ситуацией (борьба против захватчиков в 1849 г. и 1949 г.; борьба против внутренних предателей в 1849 г. и в 1948 г. и т.д.). 3. Когда опять же по иррациональному образу — исторический пример относительно современности стремится внушать *формы поведения и отношения* (постоянное подчёркивание доблестных этапов борьбы за свободу в Венгрии и их оптимистическое влияние на сегодняшнее время и т.д.). Не можем — по мнению автора — до тех пор искоренить эти консервативные традиции венгерской политической мысли, пока не обнаруживано критическим образом их происхождение.

F. Glatz

Historico-political Thought after the Liberation

(Resume)

The study follows up the historical trend of the Hungarian political thought in the 19th – 20th century. It shows the standard institutional connection between the specialized branch of science and the governmental policy from 1867 to 1945. The ideological apparatus of the bourgeois state worked very efficiently from its own point of view. It could provide the necessary historical support in the extensive scientific programmes to the actual aims of the state. In the modern and contemporary Hungarian history the political public thinking is very historical centric. This is connected partly with the troubles of national problem, partly with the lacks of democratic traditions of political thinking implied from the antidemocratic social structure. The conflicts between "Magyars" and nationalities, between the Hungarian state and the Hapsburg empire remained unsolved resulting that the dominance of "Magyars" within the state was based on historical rights. The lacks of democratic forums in the national society strengthened the historicising character of the political thinking because political clashes passed off within the frameworks of a historical symbol-structure. The progressive forces used the same methods: They spoke about the history of 1848–49, about the liberation struggles of the 16th–17th century, but they wanted to mobilise their present against the German fascism and the Horthy regime.

After the liberation the historicising political ideology of the communist party cannot be understood without dealing with the historical science and the intellectual life of the USSR in the 1930s. The turn taking place in the early 30s in the soviet ideological life became a model, an example in historicitynational history-propaganda for the Hungarian emigration in Moscow. They used the same methods in broad lines after 1945. This enforced specially the historical tradition inherited from the capitalist era of the Hungarian political thought.

The study outlines the following three main types of historico-political thought: 1. When political movements analyze their *pre-history* and the circumstances of the formation of the purposes. 2. When they draw even irrationally a *comparison* between the past and their own situation (fight against the intruders in 1848 and in 1949; fight against internal betrayers in 1849 and in 1948 etc.); 3. When – on the same irrational way – the historical example concerning the present suggests *form of behaviour and attitude* (citation of the glorious epochs of the fights showing their optimistic reflection to the present etc.). We cannot eliminate these conservative traditions of our actual political thought until their origin, their genesis will not have been revealed critically.

JEMNITZ JÁNOS

**A Szociáldemokrata Párt
és a nemzetközi munkásmozgalom 1945–1948**

Azon túl, hogy elsődleges emlékeim és élményeim vannak a korról, pontosan 15 évvel ezelőtt, a felszabadulás huszadik évfordulójára jelent meg erről a kérdésről tanulmányom a Történelmi Szemle hasábjain. (1965. 2–3. szám. 133–200.) Azóta elhalt kortárs szemtanúkkal is beszélhettem. Az akkori anyag s a téma önmagában meglehetősen port kavart, olyannyira, hogy külön előzetes vita is lezajlott megjelenése előtt. E vitára a korszak egyik elsőrendű szereplőjét, Justus Pált nem hívták meg, Horváth Mártont viszont igen. Most, az újabb 15 év elteltével, úgy nyúlok vissza ehhez a korszakhoz, hogy a nagyobb történeti távlatból néhány kérdést még erősebb hangsúlyozással fogalmazok meg, mint akkor.

1945-ben olyan lehetőség nyílt a demokratikus, szocialista fejlődés számára, amivel csak *részen* éltek. Pedig ez a fejlődés Európa-szerte felgyorsult, Keleten is, Nyugaton is. Ezzel kapcsolatban nem a pozitív oldalt hangsúlyozom most, hanem a negatívát, azt tehát, hogy a lehetőségek jóval nagyobbak voltak, és éppen e lehetőségekhez képest sok minden „el lett rontva”. Az 1945-ben még sokat ígérő, többé-kevésbé nyitott kezdési lehetőséget azon a szinten azóta sem lehetett újra visszavarázsolni.

Pusztán vázlatos felsorolást adok egy sor kérdésről, de úgy hiszem, ez a felsorolás mutatja, hogy az 1945-ös lehetőségekhez mérten bizonyos visszaeséről beszélhetünk.

1. 1945-ben adta ki Magyarországon a szociáldemokrata pártvezetés (Justus Pál megfogalmazása) a „ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért” jelszót. Ez a jelszó akkor még nem esett nagyon messze a SFIO (a francia szocialista párt) megfogalmazásaitól, sőt még a Labour Partyhoz is közelebb állt, mint a későbbi években.

2. 1945-ben számos nyugat-európai országban még nem tört szét a munkásegység, a kommunista pártok a kormány tagjai lehettek, sőt, fontos posztokat is betölthettek, amit azóta sem tudtak visszaszerezni. Ma nemhogy Marchais, de még Berlinguer és Carillo is szinte reménytelenül messze áll ettől a lehetőségtől.*

3. A nagyobb kérdések mellett még egy nagyon fontos terület: ez az államhatalom emeltyűinek felhasználása a gazdasági életben. Ezt nem szűkítem le az államosításokra – bár természetesen ez a gerince –, hanem az államosításokat összekapcsolom valamiféle tényleges demokratizmussal, munkásellenőrzéssel, a nem bürokratizált szakszervezetek jelenlétével, az értelmiségiek nagyfokú aktivitásával.

*A valóság néha közismerten megtréfálja a történetírást. 1981. májusában, Franciaországban Mitterand-t választották köztársasági elnöknek, amely kétségtelen fordulatot jelent. Másképpen, mint bárki korábban hitte, de a szocialisták rendkívüli megerősödésével kommunista tagjai is lettek az új kormánynak.

A felsorolást nem folytatom, s az egyes tételeket sem elemzem külön. Egyesek azt is ellenezhetik, hogy túlságosan rózsaszínű képet festettem, hogy a bajok csírái már akkor is megvoltak, hogy a fejlődést már akkor is másként képzték el a különféle erők és csoportok, csak még az nem világzott ki, hogy persze, a fasizmusból és a háborúból kijutva, a „szabadságtól részegen” mindenütt volt, talán túl sok is volt a remény, s az ilyen korszakok után — amelyek nem túl gyakoriak — mindig fellép a kiábrándulás, sőt reményvesztés időszaka. Mindemellett ennél a korszaknál mégis úgy látom, hogy a lehetőségek sokkal nagyobbak voltak a ténylegesen realizáltaknál.

Még világosabb ez az összefüggés, ha azt vesszük szemügyre, hogy mi követte, s hogy ami követte, mennyiben volt szükségszerű? Mindenesetre a hidegháborús korszak nemcsak, hogy mindhárom megjelölt pontban betemette az együttműködési lehetőségeket, hanem több vonatkozásban mintegy a jövőre nézve is ezt tette.

Az 1945-ös szituációhoz visszatérve még néhány további összefüggést szeretnék aláhúzni. 1) A szavak és a fogalmak értelme a Szociáldemokrata Pártban nem kopott el, a demokratikus, szocialista követeléseket komolyan vették, s nem következhetett be skizofrén diszkrepancia. 2) Miként lehet a nemzetközi feszültséggel szemben fellépni? Az 1945-ös kora tavaszi napok után elég hamar jelentkeztek — szinte periodikusan — feszültségócok, amelyekkel sokan néztek szembe, de eltérő következtetésekre jutottak. A magyar (és lengyel, illetve olasz baloldali szocialista) alternatíva a közvetítés, az együttműködés tartós fenntartásának igényéből indult ki. Ilyen alapon született meg a „hídkepció” 1946-ban, vagyis az, hogy a szociáldemokratáknak Kelet-Európában közvetíteniük kell és lehet.

Mielőtt azonban még a békeközvetítésre és a feszültség kérdésére, valamint a magyar szociáldemokraták felfogására kitérnék, egy lényeges mozzanatot szeretnék aláhúzni, amely történetileg oly messze van ma már, hogy szinte teljesen elfelejtettnek tűnik. E hősi korszak legkezdetibb idejére utalok, amely talán csak néhány hétig, legfeljebb néhány hónapig tartott, 1945 tavaszától 1945 őszéig. Ebben a korszakban nem is a nagyhatalmak viszonyát tartom vizsgálándónak, kiemelkedőnek, hanem azt, hogy Angliában a Labour Party győzelme valami minőségileg újat hozott, aminek horderejét akkor még nem lehetett kiszámítani. Maguk a főszereplők sem tudhaták, mi lesz politikájuk eredménye. Mindenesetre a Labour Party győzelméhez nemcsak a magyarországi szociáldemokraták fűztek felfokozott reményeket, hanem a Londonban élő Vámbéry csakúgy, mint Károlyi. Sőt, értékeléseik jobbra nagyon közel is álltak egymáshoz, méghozzá ezek olyan értékelések voltak, amelyek valóban nem a nyilvánosság számára készültek, s kétségtelenül a legbizalmasabb, legőszintébb töprengések termékei. Ilyen szempontból különösen figyelemre méltóak Károlyi sorai, aki, mint ismeretes, Angliában is egy szocialista fejlődés kezdetét várta e fordulattól; továbbá azt, hogy a Labour Party vezette Nagy-Britannia majd közvetíteni fog a nemzetközi béke érdekében, s végül, hogy mindez jótékonyan hat majd a Szovjetunióra, ahol a demokratizmus fog elmélyülni. Mindez, mint ismeretes, nem így történt, de ez mégsem változtat azon, hogy ezek az alternatívák fennforogtak, sőt reálisak is voltak. A kérdés s a vizsgálándó történeti stúdium tárgya pontosan az lehet, hogy miért nem ez az alternatíva győzött.

Erre a kérdésre válaszolni kell, mert ennek a korszaknak szerintem ez az igazi nagy kérdése, a nagy lehetőség, amely vigasztalanul nem realizálódott. Az angol példánál maradva világossá válik, hogy ezt a lehetőséget sokfelől és sok okból hagyták kihasználat-

lanul. Közismert az angol nyomás a szociáldemokrata pártokra, az angol vezetők felkészületlensége, a belső angliai hagyományos gazdasági bajok; de kétségtelen az is, hogy a kelet-európai térségben is történtek olyan lépések, amelyek az egyébként is bizalmatlan labourista vezetőkben a kommunistaellenességet elmélyítették. Ezt a folyamatot csak akkor lehet azonban történetileg megközelíteni, ha az eltérő álláspontok kialakulásának indokait, egymásra hatását kölcsönösen vizsgáljuk.

Vagy vegyük a másik országot, Franciaországot. A Marx által többször idézett közmondás – „a halott torkon ragadja az élő” – a francia politikai történetre, s még inkább munkásmozgalomtörténetre közkeletűen igaz. Hiszen még a nagy hősi periódusokból is – mint pl. a népfront – kölcsönös és nem harmadrendű sérelmekkel érkeztek meg a kor kommunista és szociáldemokrata vezetői az antifasiszta összefogáshoz, hogy azután 1945 tavaszán az együttműködés megszilárduljon, ki is szélesedjen – de azon nyomban új megpróbáltatások, tehertételek is jelentkeztek. Egyesek ugyanis – s ez sem új jelenség a munkásmozgalmában – nem elégedtek meg az együttműködés biztosításával, mindjárt a fúziót, a pártok összeolvadását vetették fel. Persze, ott lapult a másik kérdés is a felszín alatt: a vezetés, a vezető erő problémája, amely a francia munkásmozgalmában legalább fél évszázados múltra tekinthetett már akkor vissza, s nem egy jó ügy bárkája ezen a szírtén kapott léket. A fúzió gondolatát a francia kommunisták köréből 1945 tavaszán már felvetették, amivel azután hozzájárultak Léon Blum és a francia szocialisták egy részének „megvadításához”. Hogy ez nem teljesen véletlen akció volt, azt az is mutatja, hogy Magyarországon 1946 tavaszán szintén felvetették a fúzió gondolatát, amit akkor a baloldali magyar szociáldemokraták hártottak el, mint időszerűtlent. (Az MKP részéről a párt befolyásos, rosszlelkű szervezőtitkára, Farkas Mihály ismerte el, hogy a javaslat valóban nem időszerű.) De az ilyen ismétlődően felvetett egyesítő indítványok addigra már sok zavart okoztak. Korántsem valószínű, hogy pusztán tévedésekről, néhány ember voluntarista akciójáról lett volna szó, még csak nem is taktikai hibákról. De nem az indítványokat vagy a mögöttük meghúzódó elképzeléseket tekintem lényegesnek – hanem azt, hogy ezek az indítványok mennyi bajt okoztak, olyan morális politikai romlást, amely nagyon hosszú ideig, sőt a mai napig is érezteti hatását.

Az 1945–1948-as korszak tanulságait vállalva, újfajta tapasztalatokat is figyelembe véve, hármas történeti léptékkal vizsgáljuk korunk egyik legfontosabb kérdését: a nemzetközi feszültségek keletkezését, még inkább ellensúlyozását. Mint már hangsúlyoztam, a helyzeteket és lehetőségeket könnyeb elrontani, mint élni velük – s az 1945–1948 közötti korszak ebben a vonatkozásban sok rossz tapasztalatot mutat. Ha napjainkban Franciaország – különféle okokból – az együttműködés egyik szorgalmazója és pillére lett, akkor tulajdonképpen nagyon is megkérdőjelezhető, vajon Blum miért volt erre kevésbé alkalmas, vagy Jouhaux, aki annyiszor volt az együttműködés és széles nyitás neszтора, miért lett 1949-re a szakszervezeti szakítás úttörője?

Mindenesetre tény, hogy 1980-ra Nyugat-Európa különös értékévé vált, s aligha vitatható, hogy a Német Szociáldemokrata Párt, vagy az angol Labour Party jelentősen hozzájárul a népek békéjének megőrzéséhez. De ha ez 1980-ban ennyire világosan igaz, akkor miként is állunk a Tájékoztató Iroda 1947-es megalakulása idején elhangzott értékelésekkel? Hiszen a szociáldemokrata mozgalomról nemcsak az 1920-as évek derekán, illetőleg végén hangzott el az ismert „szociálfasizmus” tévitélet, hanem 1947-től is hasonlóan sommás megállapítások váltak uralkodóvá. A világ két táborra szakadása; az

imperialisták által elszabadított hidegháború; a szociáldemokrácia, mint az imperializmus támasza-pillére: egy olyan értékelési rendszer szentháromságává vált, amelynek – mint minden dogmának – egyik elemét sem illet elemzés tárgyává tenni. Márpedig úgy tűnik, 1946–48-ban a nemzetközi feszültséget még kedvezőbb pozícióból lehetett volna ellen-súlyozni, mint 1980-ban.

Itt kívánok aláhúzni még egy, szerintem, ugyancsak lényeges mozzanatot. Ez szintén az európai atmoszférát, a kelet–nyugati kapcsolatokat, illetve egyúttal a munkás-mozgalmi relációkat érinti. A francia SFIO esetében 1945–1946-ban, de főként 1945-ben még távolról sem dőlt el, hogy a pártnak milyen lesz az arculata, és hogyan szól bele a nemzetközi kérdésekbe – és ez bizonyos fokig a Labour Partyra is áll. Amint azt a Labour Party archivumának anyagai bizonyítják, Bevin és a hivatalos külügyi vonal, valamint a Labour Party nemzetközi osztályának megjegyzései között voltak lényegi eltérések. Healey kezdetben sokkal nagyobb megértéssel, s bizonyos őszinte kíváncsisággal viseltetett a kelet-európai országok pártjai iránt, mint a szintén munkáspárti külügy-miniszter. Persze, az ő részéről ebben másfajta motívumok is keveredtek; de tény, hogy például Böhm Vilmosnak az ő szemében összehasonlíthatatlanul nagyobb tekintélye volt, mint Peyernek. És ennek azért volt történeti súlya. Ilyen vonatkozásban az 1946-os és 1947-es szituáció közötti eltérés is releváns, és elgondolkodtató, hogy a kelet–nyugati munkásmozgalmi kapcsolatok mikor és miért erősödtek, illetve vékonyodtak el, s ebből mikor, mi és hogyan használható fel.

Külön kitérek két további kérdésre, amely ugyanúgy aktuális, mint a már érintett problémák. Az egyik e korszak viszonylag késői szakaszát érinti, azt a kezdeményezést, amelynek során a két erős és baloldali orientáltságú kelet-európai szociáldemokrata párt (a magyar és a lengyel) 1947-ben a nyugati világ legbaloldaliabb szocialista pártjával, az olasszal tárgyalt és fogott össze, hogy a világ és a világ munkásmozgalmának kettészakadásával s az ellentétek elmérgesedésével szemben továbbra is keresse az együttműködést, a feszültség csökkentését – sőt, a szocialista progressziót is, de az érvelés, meggyőzés eszközével. Ez a kezdeményezés azonban nagyon rövidéletűnek bizonyult, 1948 tavaszára a feltételek megváltoztak, és a zsdánovi-malenkovi helyzetértékelés zátonyra futtatta.

A másik kérdés a Franco és rendszere ellen 1946-ban hozott ENSZ-határozat, a Franco-rendszer elleni bojkott ügye. Érdekes lenne megvizsgálni – a sok új anyag ezt a vizsgálatot történetileg is hitelessé tehetné –, hogy ezt a bojkottot Franco miként élte túl. A történeti irodalom eddig is hangsúlyozta, hogy nagyon nehezen. Az is ismeretes, hogy ez a bojkott miként, milyen erők részvételével vált átütő erejűvé, ahogyan az is, hogy a változó széljárás miként mentette meg Francót (itt a hidegháborúra gondolok). Rendkívül instruktív lenne annak számbavétele, hogy amikor a demokratikus erők majdnem nagy átütő sikert értek el 1945 után, ez a majdnem miért maradt örökre majdnem. (Különb en az ekkori nemzetközi Franco-ellenes konferenciákba a magyar szociáldemokraták aktívan bekapcsolódtak).

Végül jelzek egy további területet, amelynek eleveenségét megint csak nem kell hosszasan bizonyítanom. A nemzetközi munkásmozgalmában időről időre beszéltek, beszélnek a marxizmus reneszánszáról. Ilyen reneszánszot megéltek az 1930-as években s kétségtelenül 1945 után is. Ez idáig közhelyszerű megállapítás. De hogy ez a marxista reneszánsz mit jelentett Lukács, Rudas vagy Révai számára, s mit jelentett Justus vagy Faragó számára, az már külön nagy kérdés. Miként az is, hogy Justus a szociáldemokrata

párt marxista „átgyúrásánál” miként jelentkezett azonnal magyarul még meg nem jelent Marx–Engels szövegek kiadásával, miként hangsúlyozta Lenin tanulmányozásának szükségességét, de emellett sietett magyarra átültetni Luxemburg, Otto Bauer és R. Hilferding írásait is. Ez ugyanúgy a marxista reneszánszhoz tartozott, mint hogy abszolút frissen közölték Humbert-Droz vagy Laski elemzéseit — s ennyiben a lemaradás a világszínvonalról nem volt olyan nagy. Ezt lényeges szempontnak látom, mert a magyar és nemzetközi együttthaladás kérdésében ez az egyidejűség távolról sem mindig adott.

Ugyancsak a marxista reneszánsz témaköréből ebben az időben szintén folytak tudományos-politikai nemzetközi konferenciák (talán akkor a politikai szónak nem volt oly baljós mellékzöngéje), amelyeken a viták — ugyancsak nem véletlenül és kísértetiesen — olyan problémaköröket vetettek fel, amelyek harminc évvel később is ugyanúgy szerepelhetnének hasonló rendezvényeken (állam, államosítások, szabadság, demokrácia stb.). De ha ez így igaz, akkor nem kevésbé lenne instruktív, ha ezeknek a rendezvényeknek gondolati anyagát újra elővennénk, miként végeredményben nem érdemtelen az sem, hogy a valóságnak ez a tükörképe mit mutat. Ennél már csak az lenne érdekesebb és izgalmasabb, ha a tükörképet és a valóságot kölcsönhatásában vizsgálnánk, akár e 35 éves mozgásában, akár úgy, hogy az akkori nemzetközi helyzethez képest ugyanazon résztvevőkkel mit mutat a 35 esztendő elmozdulása. Ezt az elemzést lehet, hogy az újabb és kritikus marxista reneszánsz keretei között végzik majd el.

Я. Емниц:

Социалдемократическая Партия и международное рабочее движение. 1945—1948 гг.

(Резюме)

Статья подвергает анализу послевоенные политические возможности рабочего движения в Европе, и причины застревания возможностей на уровне надежд. Автор статьи анализирует внутреннюю и внешнюю политику европейских социалдемократических партий, их борьбу за общественное преобразование, за мир в Европе а затем за разрядку. Он устанавливает: возможности достижения этих целей были гораздо благоприятнее в 1945—1948 гг., чем в наши дни. Европейские социалдемократические партии — французская, итальянская, да и лейбористская партии — были склонны к сотрудничеству с коммунистическими партиями, они принимали с пониманием тесное сотрудничество восточноевропейских социалдемократических партий -- в том числе и венгерской партии — со здешними коммунистическими партиями. Венгерская Социалдемократическая Партия напр. не только принимала политическое сотрудничество, но она оказалась открытой и на идеологическом поприще. Один из ведущих идеологов СДП, Пал Юстус, считал важным изучение не только Маркса и Энгельса, но наряду с переводением произведений Люксембурга, Гумберта-Дроза и Гильфердинга обратил внимание членов партии на изучение произведений Ленина.

Причинами распада сотрудничества между реформистским и революционным течениями рабочего движения автор статьи приводит следующие факты: Слишком раннее предложение коммунистических партий на фузию: Французская Коммунистическая Партия выступила с ним ещё в 1945-ом году — вызвало смущение. (В Венгрии это случилось весной 1946-ого года.) После формирования Коминформа в 1947-ом году, изменилась оценка о социалдемократических партиях. По оценке доминирующего курса Жданова-Маленькова, социалдемократия является опором империализма и холодной войны. Такая оценка являлась возвращением к тезису

социалфашизма 1920—1930 гг. Эти ошибочные суждения в значительной мере содействовали тому, что после 1947—1948 гг. западноевропейские социалдемократические партии выступали против коммунистических партий в оценке вопросов международной политики, и раскол углубился. Восстановление благоприятного с точки зрения сотрудничества положения и с тех пор не удалось.

J. Jemnitz

**The Social Democratic Party and
the International Workers' Movement (1945—48)**

(Resume)

The study examines the political prospects of the workers movement after the war in Europe why this prospects got stuck at the hopes. It analyzes the internal and foreign policy of the European social democratic parties, their struggle for social change and peace in Europe and later for détente. It points out that the chances to realise these aims were more favourable than nowadays. The European social democratic parties – the French, the Italian and even the Labour Party – were ready to cooperate with the communist parties. They understood the close cooperation of the Eastern-European social democratic parties – of the Hungarian party too – with the local communist parties. The Hungarian SDP e.g. took not only the political cooperation upon itself but it was also open ideologically. Pál Justus, one of the main ideologists of the SDP kept it important not only to study Marx and Engels but together with the translation of Luxemburg's, Humbert-Droz's, Hilferding's works he called the attention of the SDP members to study the works of Lenin too.

As for the reasons of why the cooperation between the reformist and the revolutionary wings of the workers' movement proved abortive the author counts off the followings: the early offer of the communist parties (CP of France) to unite – already in 1945 – caused troubles (in Hungary this happened on the spring of 1946). After the formation of the COMINFORM in 1947 the Zhdanov–Malenkov course became normative at the judgement of the social democratic parties: the social democracy is the support of the imperialism and the cold war. This was a return to the dogma of social fasism of the 1920s, 1930s. This false statements also largely contributed to the fact that after 1947–48 the Western–European social democratic parties came up against the communist parties in the international affaires, the gap widened. The favourable situation for cooperation of the 1945–1948 period has not succeeded to be reestablished.

A magyarországi népi demokratikus forradalom külső feltételeinek kérdéséhez

Ismeretes, hogy a második világháború után az antifasiszta nagy koalíció felbomlásában s az ún. hidegháború kirobbanásában Kelet-Európa döntő szerepet játszott. Tanulmányomban azt szeretném röviden bemutatni, hogy a világháború befejező szakaszában és a háború utáni első években – 1943-tól 1947-ig – Kelet-Európának milyen súlya és fontossága volt a szövetséges nagyhatalmak, mindenekelőtt az Egyesült államok külpolitikájában. Tudatában vagyok annak, hogy e témakör rendkívül bonyolult, mi több: kényes, s a könyvtárnyi szakirodalom ellenére sok tekintetben feltáratlan. Úgy vélem azonban, hogy a tágabb politikai keretek felvázolása, s a nagyhatalmak kelet-európai törekvéseinek tisztázása nélkül nem érthetjük meg igazán, hogy mi történt Magyarországon 1944 és 1948 között.

A vizsgált periódusban a szovjet–amerikai, sőt bizonyos mértékig az angol–amerikai ellentétek, a nemegyszer hangos diplomáciai csatározások és az éles viták ellenére Kelet-Európa másodlagos jelentőségű volt az Egyesült Államok számára. Az USA létérdekei szempontjából kulcsterületnek Latin-Amerika, Távol-Kelet (Japán és Kína), a Csendes-óceán, valamint Nyugat-Európa térsége számított. (Ha az amerikai külpolitika szempontjából fontossági sorrendet állítanánk fel, akkor Kelet-Európát Dél-Amerika, a Távol-Kelet és Nyugat-Európa után csak a negyedik helyre állíthatnánk.) Ennek számos oka volt. Kelet-Európa földrajzilag rendkívül messze esett az Egyesült Államoktól; a gazdasági-politikai és kulturális kapcsolatok a háború előtt, annak ellenére, hogy a 20-as, 30-as években a korábbiakhoz képest megélénkültek, továbbra is lazák maradtak. A viszonylag elmaradott, iparilag zömmel fejletlen, s alapvető nyersanyagokkal alig rendelkező kelet-európai országokban számottevő amerikai tőkeberuházásokra nem került sor. Jellemző, hogy 1937-ben az amerikai tőke-kivitel 5,5%-a irányult csak Kelet-Európába, az export alig haladta meg az amerikai export volumenének a 2%-át, és az import sem volt több az összbehozatal 5,5%-ánál. Stratégiai szempontból e térség szintén nem jött számításba, s nem véletlen, hogy az amerikai kormányzat – Görögországot kivéve – soha nem nevezte az USA biztonsága szempontjából fontos területnek. A nagyszámú kelet-európai bevándorolt ellenére az amerikai közvélemény, a sajtó és a rádió – talán a csehek és lengyeleket kivéve – alig érdeklődött az itt élő népek sorsa iránt. Még a kormány és a kongresszus köreiből is meglehetősen nagyfokú tájokozatlanság uralkodott Európa ezen részét illetően. S mindez lényegét tekintve a háború után sem változott, jóllehet akkor már világszerte sokkal több szó esett Kelet-Európáról, mint korábban.

Miután Kelet-Európának az USA szempontjából nem volt túl nagy jelentősége, a State Department és War Department csak 1943 őszén – 1944 tavaszán kezdett behatóbban foglalkozni a térség gazdasági, politikai-katonai problémáival és jövőjével, akkor, amikor a Vörös Hadsereg előrenyomulása és a kisebb tengelyállamok (Magyarország, Románia, Bulgária és Finnország) béketapogatózásai miatt arra rákényszerültek. Addig Kelet-Európát egyszerűen háború utáni kérdésnek tekintették. Roosevelttől – Lengyelországot leszámítva, amelynek sorsa belpolitikai szempontból, tekintettel a majd 6 millió USA-ban élő lengyelre, fontos volt – maga is meglehetősen keveset törődött e térség problémáival, s ezt a „hagyományt” később Truman is folytatta. Az amerikai felső vezetés 1944 őszéig nem határozta meg az USA kelet-európai célkitűzéseit: a megszállt országok függetlenségének és szuverenitásának helyreállítása, az agresszióról és a területi hódításról való lemondás, a kereskedelem szabadságának és a sokoldalú gazdasági kapcsolatok kiépítésének biztosítása stb. – ezek voltak törekvései. Amikor 1944 októberében a State Department írásba foglalta az USA kelet-európai célkitűzéseit, kiderült, hogy az amerikai gazdasági érdekek védelmében, a kereskedelem szabadságán, a tőkebefektetések és az információcseré biztosításán túl, nem tudott megjelölni semmi sajátos, külön amerikai célt a térségben, s lényegében az Atlanti Chartában foglalt alapelveket ismételte meg.

Az egyes országok irányában sem alakítottak ki határozott politikai vonalat. Ha a Jaltában elfogadott „Nyilatkozat a felszabadított Európáról” című dokumentumot vizsgáljuk, amely az USA kelet-európai politikájában bizonyos mértékig fordulópontot jelentett, akkor szintén azt láthatjuk, hogy az amerikai szempontból koncepcionálisan új elemeket nem tartalmazott, hanem a korábbi vezéreket konkretizálta, ill. azt rögzítette, hogy azokat hogyan, milyen eszközökkel lehet megvalósítani. A *szabad választások* megtartása, a széles körű, valamennyi legitim politikai erőt tömörítő *reprezentatív kormányok* létrehozása, s a *demokratikus intézmények* létesítése később az amerikai külpolitika fő követelésévé vált e térségben, módot adva arra, hogy idővel célként tüntethessék fel az eszközöket, s ezzel elfedjék a valódi célokat.¹

Egységes, következetes, ugyanakkor országokként differenciált politikai koncepció kidolgozására a háború után, a Truman-adminisztráció idején sem került sor. (Ez azonban nem jelentette azt, hogy az USA-nak ne lettek volna bizonyos gazdasági és politikai célkitűzései, s ne törekedett volna azok megvalósítására.) A koherens koncepció hiánya nemcsak azzal jár, hogy számos, már a háború alatt felmerült kérdést nem tisztáztak, s hogy saját szempontjukból következtetlenül viselkedtek, hanem azzal is, hogy a meghirdetett célok, a szándéknyilvánítások és a propaganda, valamint a valóságos cselekedetek, az egyes diplomáciai lépések között gyakran nagy volt a távolság, a szavak és a tettek nemegyszer szembekerültek egymással. Igaz, ez nem pusztán az amerikai külpolitika sajátja volt.

* ¹ *Feis Herbert*: Churchill–Roosevelt–Stalin. Princeton, 1970. („Paperback” kiadás) 204–206.; *J. L. Gaddis*: The United States and the Origins of the Cold War. New York–London, 1972, 64 és 75.; *Sir John Wheeler–Bennett–Anthony Nichols*: The Semblance of Peace. London, 1972. 133.; *Davis, L. E.*: The Cold War Begins. Soviet–American Conflict over Eastern Europe. Princeton, 1974, 77–79. (A továbbiakban *Davis*: The Cold War Begins); *Lundestad G.*: The American Non-policy towards Eastern Europe. 1943–1947. Universitetsforlaget. Tromsø–Oslo–Bergen, 1978. (A továbbiakban *Lundestad*: The American Non–Policy) (A szövegben közölt számadatokat e kötetből vettem.)

A Kelet-Európa iránti érdektelenséggel magyarázható többek között, hogy az amerikai katonai és politikai vezetés a háború alatt mindvégig arra törekedett, hogy se katonailag, se politikailag ne keveredjen bele a térség problémáiba, mindenekelőtt a balkáni országok ügyeibe. Egyedül a lengyel kérdés volt az, amely kivételt képezett. Washingtonban már a háború első éveiben kialakult az az álláspont; Közép- és Délkelet-Európában, a vitás kérdések eldöntésénél nem vesz igénybe amerikai katonai erőt. A „második front” előkészítésekor az amerikai vezérkar elhatározta, hogy a légi hadműveleteket s a partizáncsoportok légi úton történő utánpótlását leszámítva, nem vesz részt Közép-Európa és a Balkán felszabadításában, azaz szárazföldi csapatokat nem vet be. A War Department 1944. március 9-én utasítást adott ki, amelyben leszögezte: az USA alapvető katonapolitikai célja „nem használni amerikai csapatokat a balkáni hadműveletekben”. Május végén az amerikai kormányzat azt is eldöntötte, nemcsak hogy nem vesz részt balkáni hadműveletekben, de nem működik közre – legfeljebb jelképesen – a felszabadított közép- és délkelet-európai országok katonai megszállásában sem.² E fontos döntéssel függött össze – egyebek mellett –, hogy Roosevelt mindvégig opponálta s végül megakadályozta Churchill balkáni partraszállási terveit. Ezzel magyarázható, hogy az amerikai haderő az angolok oldalán nem kapcsolódott be a görögországi hadműveletekbe, s ide vezethető vissza, hogy az amerikai vezérkar vonakodott részt venni Ausztria megszállásában, amelyhez végül is csak 1944 végén járult hozzá.³ Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a második világháború befejeződésekor Ausztria mellett csak Csehszlovákiában tartózkodtak (rövid ideig) amerikai szárazföldi csapatok, 1945 ősztől kezdve – Ausztriát nem számítva – az Egyesült Államok *katonailag nem volt jelen a térségben*.

Az amerikai kormányzat azzal párhuzamosan, hogy érdektelenségét hangoztatta Kelet-Európát illetően, elismerte, hogy Angliának, de különösen a Szovjetunióknak nagyobb érdekei fűződnek a térséghez, mint az Egyesült Államoknak. Sőt azzal is tisztában voltak, az előbbieik érdekeltége és célkitűzései sem egyformák, a Szovjetunió számára – biztonsága szempontjából – Kelet-Európa sokkal fontosabb, mint Anglia számára. Ismeretes, hogy Roosevelt nemegyszer hangot adott azon nézetének, miszerint a Szovjetunióknak ugyanúgy, mint az USA-nak, joga van saját biztonsága megteremtéséhez, egy ellene irányuló újabb agresszió megakadályozásához, s belátta, hogy a Szovjetunió számára nem közömbös, mi történik nyugati határai mentén, Közép- és Délkelet-Európában. Churchill-lel együtt elfogadta a szovjet kormány az 1944 nyarától hangoztatott igényét is, hogy a térségben elhelyezkedő közép- és délkelet-európai országokban, elsősorban a volt csatlós államokban baráti, tehát nem ellenséges kormányok alakuljanak, amelyek kül- és belpolitikai téren demokratikus politikát folytatnak, jó kapcsolatokat tartanak fenn a Szovjetunióval, s készek szembefordulni egy esetleges újabb fasiszta

² Idézi R. Murphy távirata a külügyminiszternek, 1944. július 21. National Archives. Washington D. C. Records of the Department of State. Record Group 59. 740 0011. European War, 1939/7–1244; Foreign Relations of the United States (a továbbiakban: FRUS) The Conference at Quebec, 1944. 218. „Ausztria és a Balkán megszállása”. Memorandum Roosevelt számára. (Valószínűleg 1944. szeptember eleje).

³ Lundestad: The American Non-Policy, 95.

agresszióval⁴ (Zárójelben megjegyzem, hogy már 1944 nyarán-őszén a Lublini Kormány diplomáciai elismerése körüli vitákban mutatkoztak a jelei annak, hogy a „baráti kormány” fogalmán mást értenek Moszkvában, mint Londonban és Washingtonban.⁵) Roosevelt tisztában volt azzal is, mert már volt rá tapasztalat, hogy a szövetséges hadseregek hadművelleti területeinek elhatárolása egyszersmind a *politikai felelősség elhatárolását* is jelenti, s annak a nagyhatalomnak, amelynek csapatai felszabadítanak egy országot vagy földrészt, az adott országban vagy régióban szükségszerűen nagyobb befolyása lesz politikailag is, mint annak, amelynek haderői közvetlenül nem vesznek részt ott a fasizmus elleni fegyveres harcban. Bár nincs nyoma annak, hogy az USA és a Szovjetunió előre megállapodtak volna egymással abban, hogy Közép- és Délkelet-Európát a Vörös Hadsereg szabadítja fel, az amerikai vezérkar és a Fehér Ház 1943 végétől számolt ezzel a lehetőséggel. Amikor ez bekövetkezett, s a Vörös Hadsereg 1944 áprilisában átlépte Románia határait, s megkezdte Közép- és Délkelet-Európa felszabadítását, tudomásul vette azt. Roosevelt és munkatársai jól látták, hogy a katonai és politikai események nem választhatóak szét, Közép- és Délkelet-Európában a Szovjetunió politikai szerepe, befolyása növekedni fog, s erre figyelemmel voltak.⁶

Az Egyesült Államok a háború alatt közép- és délkelet-európai kérdésekben átengedte a kezdeményezést Angliának és a Szovjetunióknak. Az 1943 októberi moszkvai külügyminiszteri tanácskozáson Hull amerikai külügyminiszter nem avatkozott az Eden és Molotov között Lengyelországról és Jugoszláviáról folyó vitába, sőt, kijelentette, hogy Anglia és a Szovjetunió hivatott a megoldás kidolgozására. Hull beleegyezett abba is, hogy a kisebb csatlós államok „kiugrási” kísérleteivel összefüggő közös politika kialakításában annak a szövetséges kormánynak legyen döntő szava, amelynek fegyveres erői az adott ország hadseregével *ténylegesen* harcban állanak. Edennel együtt elismerte, hogy Magyarország és Románia esetében a hadihelyzet alapján az antifasiszta koalíció irányvonalának

⁴Churchill üzenete Sztálin marsallnak. 1944. április 28. – Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–1945. Budapest, Kossuth Kiadó, 1958. 407. Sztálin 1945. december 23-án, a Külügyminiszterek Tanácsa moszkvai értekezlete idején a „baráti kormányokkal” kapcsolatban a következőket mondta Byrnes amerikai külügyminiszternek: „... ez természetes kívánság volt a Szovjetunió részéről, mivel a háború alatt sokat szenvedett Finnországtól, Magyarországtól és Romániától. A magyar csapatok elérték a Don folyót, a román csapatok pedig a Volgát. Ez az oka annak, hogy a szovjet kormány miért érdekelt abban, hogy baráti és lojális kormányokat lásson ezekben az országokban.” FRUS. Diplomatic Papers. 1945. II. k. General: Political and Economic Matters. Gov. Printing Office. Washington 1967. 753–754. (A továbbiakban F. R., 1945, II. k.).

⁵FRUS. Diplomatic Papers. 1944. IV. k., Europe, Gov. Printing Office. Washington, 1966, 443. – W. A. Harriman távirata a külügyminiszternek. 1944. szeptember 20. (A továbbiakban Fr., 1944. IV. k.).

⁶Roosevelt 1945 januárjában – Stettinius naplófeljegyzései szerint – ezzel kapcsolatban a következőket mondta: „... bár a befolyási övezeteket alaposan átgondoltuk Teheránban, a kérdés mindig újra és újra felvetődik, mert a megszálló ország kezében van a hatalom ott, ahol csapataik vannak, s mindegyik fél tudja, hogy a másik fél nem kényszeríthet ki döntést. Hozzátette, hogy Kelet-Európában az oroszok kezében van a hatalom, s mivel nyilvánvalóan lehetetlen szakítani velük, ezért az egyetlen célszerű út, meglévő befolyásunkat a helyzet javítására használni.” Stettinius, Edward. R.: Roosevelt and the Russians. The Yalta Conference. London, 1950, 214.

meghatározásában a legfontosabb szerep a Szovjetuniót illeti meg. Teheránban az amerikai küldöttség Kelet-Európát illetően egyetlen javaslatot sem terjesztett elő.⁷

Az 1943 december végén Moszkvában aláírt szovjet-csehszlovák barátsági, kölcsönös segítségnyújtási és háború utáni együttműködési egyezményt a State Department – szinte megjegyzés nélkül – tudomásul vette, sőt Washington még tovább is ment: elutasította Benešék ajánlatát, hogy az USA is kössön Csehszlovákiával hasonló jellegű megállapodást. A szlovák nemzeti felkelés idején, 1944 nyarán – Angliához hasonlóan – nem nyújtott fegyveres támogatást a náci túlerővel bátran szembeforduló partizánoknak s a partizánokhoz átvált szlovák reguláris csapatoknak. A jugoszláv problémák rendezését célzó diplomácia erőfeszítésekben nem vett részt, átengedte a kezdeményezést Angliának és a Szovjetuniónak, s csupán arra törekedett, hogy cselekvési szabadságát megőrizze. 1944 októberében Rooseveltnél – bár ellenezte a befolyási övezetek kijelölését – hallgatólagosan tudomásul vette a Churchill és Sztálin által kötött egyezményt a Balkánra vonatkozóan. Sőt, mint azóta kiderült, hajlandó lett volna szabad kezét adni Angliának és a Szovjetuniónak a térségben, de Hopkins és mások tanácsára végül is elállt szándékától.⁸

A Romániával, Bulgáriával és Magyarországgal folytatott fegyverszüneti tárgyalások során az amerikaiak hozzájárultak ahhoz, hogy a Szovjetunió dolgozza ki a fegyverszüneti egyezmények tervezetét, és vezesse a tárgyalásokat. Románia esetében érdemben nem szóltak bele a tárgyalásokba, Bulgária és Magyarország esetében viszont csak a SZEB hatáskörét, ill. Magyarországnál még a jóvátétel összegének megállapítását vitatták, de végül is hozzájárultak ahhoz, hogy amíg a háború tart, a nyugati hatalmak „megfigyelő”-ként vegyenek részt a SZEB munkájában, fordítottjaként az olaszországi helyzetnek, ahol a SZEB angol-amerikai vezetéssel működött, s a Szovjetunió töltötte be a megfigyelő szerepét.⁹

A Szovjetunió érdekeinek és sajátos szerepének elismerése azonban nem jelentette azt, hogy Rooseveltnél és az amerikai kormányzat már a háború alatt „leírta”, ill. „átadta” volna Kelet-Európát. Valójában arról volt szó, hogy azzal párhuzamosan, ahogyan elismerték a Szovjetuniónak az USA-énál nagyobb és direktebb érdekeit Kelet-Európában, el akarták kerülni, hogy az Egyesült Államok kiszoruljon a térségből. 1944 őszétől kezdve arra törekedtek, hogy a realitások, tehát annak figyelembe vételével, hogy a térségben a Szovjetuniónak van döntő szava, s nem kényszeríthetik rá akaratukat, megőrizték, sőt ha lehet, növeljék befolyásukat a térségben. A State Department által a Jaltába utazó amerikai delegáció számára 1945 január elején készített összefoglaló félre nem érthetően fogalmazott: „Politikailag az amerikai kormány nem fogja ellenezni azt, hogy ezen a területen (Lengyelországban és a Balkánon – V. I.) döntő szovjet befolyás érvényesüljön, de azt sem kívánja, hogy az amerikai befolyás teljesen megszűnjön.”¹⁰ De utalhatnánk olyan tényekre is, mint pl. az, hogy Rooseveltnél – igaz, Churchill nyomására –, végül is

⁷ Barker, Elisabeth: British Policy in South-East Europe in Second World War. The Macmillan Press. LTD. 1976. London 208–209.; Davis: The Cold War Begins, 161–162.

⁸ Lundestad: The American Non-Policy. 95–98.

⁹ Sipos Péter–Vida István: Az USA és Magyarország a második világháború végén. Valóság, 1980. febr. 83.

¹⁰ FRUS. The Conferences at Malta and Jalta. Washington, D. C. 1955. 233.

nem volt hajlandó megosztani az atomtitkot a Szovjetunióval,¹¹ vagy hogy az amerikai diplomácia 1944 őszétől azon munkálkodott, hogy kelet-európai kérdésekben mind a Szovjetuniótól, mind Angliától eltérő külön, önálló álláspontot dolgozzon ki. A lengyel népi kormány diplomáciai elismerésének megtagadása, a romániai és bulgáriai Szövetséges Ellenőrző Bizottság működésével kapcsolatos – sokszor nem alaptalan – panaszok szintén jelezték az amerikai magatartás kezdődő változását.¹²

A krími csúcstalálkozó és Roosevelt élete utolsó hónapjainak eseményei azonban még a régi vonal változatlanágáról tanúskodtak. Jaltában Roosevelt – a szovjet álláspontot elfogadva – hozzájárult ahhoz, hogy Lengyelország keleti határát a Curson-vonal mentén húzzák meg, annak ellenére, hogy a még érvényben lévő hivatalos amerikai álláspont szerint területi kérdésekben dönteni a békétárgyalások feladata. *De facto* elismerte a varsói ideiglenes kormányt azzal, hogy beleegyezett: a kommunista befolyás alatt álló ideiglenes kormány átszervezésével – s az emigráns politikusok bevonásával – hozzák létre a nemzeti egység kormányát, s ne teljesen új kabinetet állítsanak fel. Jugoszláviát illetően az amerikai elnök támogatta az angol-szovjet közreműködéssel kidolgozott Tito-Šubasić egyezmény életbeléptetését.¹³ 1945 márciusában azonban az USA tiltakozott a demokratikus Groza-kormány kinevezése ellen. S annak ellenére, hogy az angolok mérsékletre intették, különböző megtorló intézkedéseket jelentett be. Attól azonban természetesen tartózkodott, hiszen még folyt a háború, hogy Románia miatt kenyértörésre vigye a dolgot a Szovjetunióval.¹⁴

Ismeretes, hogy Roosevelt halála, majd a német fasizmus leverése és az európai háború befejeződése után – az atomtitok birtokában – az amerikai külpolitika egy csapásra megváltozott a Szovjetunió irányába, kiéleződött a két nagyhatalom viszonya, s megkezdődött az átmenet a háború alatt kialakult együttműködésből a konfrontációra, a kölcsönös szembenállásra, amely 1947 tavaszán-nyarán a nyílt szakításhoz, s a hidegháború kirobbanásához vezetett. Nem térek ki arra, hogy az amerikai külpolitikában bekövetkező szovjetellenes fordulat hogyan függött össze a nemzetközi erőviszonyok megváltozásával, az amerikai monopolkapitalizmus világméretű hegemonisztikus törekvéseivel, hogy a fordulatban milyen szerepe volt Truman személyiségének, konzervatív, antikommunista beállítottságának, s az amerikai belpolitikában végbement politikai és hangulati átalakulásnak. Az USA kelet-európai politikájánál maradvá értelemszerűen felmerül a kérdés: hogyan, mennyiben változott ez a politika a Roosevelt-adminisztráció időszakához képest?

Megítélésem szerint az együttműködésről a konfrontációra való átmeneti periódusban – tehát 1945 nyarától 1947 tavaszáig, nyaráig – az USA kelet-európai politikáját továbbra is két, tartósan ható tényező határozta meg. Egyrészt az, hogy katonailag, hatalmilag nem volt jelen a térségben, míg a háború után a hadműveletek, ill. a nemzetközi megállapodások eredményeként Németországban, Ausztriában (a szovjet megszállási

¹¹ FRUS. The Conference of Quebec. 1944. Gov. Printing Office Washington, D. C., 1972. 492–493.

¹² Sztálin üzenetváltása. II. k. 193–195. 199–204. A romániai SZEK-re lásd: FRUS 1944. IV. k. 233–240., valamint Kennan G.: Memoirs 1925–1950. Boston, 1967. 235.

¹³ Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Kossuth Kiadó, Budapest, 1969. 166–168.

¹⁴ Lundestad; The American Non-Policy, 231–235.

övezetekben), Lengyelországban, ill. Bulgária, Románia és Magyarország területén jelentős számú szovjet katonai alakulat maradt.¹⁵ Másrészt az, hogy a világalpolimi tervek, a globális elkötelezettség ellenére az Egyesült Államok érdekei szempontjából Kelet-Európa jelentősége továbbra sem növekedett, hanem fokozatosan csökkent, sőt 1948–49-re – a népi demokratikus forradalmak győzelmével párhuzamosan – szinte a nullára redukálódott. Az amerikai kormányzat – noha a Fehéz Ház és a State Department magatartása között nem lényegtelen különbség volt – 1945–46-ban a gyakorlatban továbbra is elismerte a Szovjetunió speciális érdekeit Kelet-Európában, de ahogyan a kapcsolatok romlottak, egyre kevésbé tartotta tiszteletben azokat. Byrnes 1945 novemberében kijelentette: „Nemcsak, hogy nem ellenezzük, mi több: rokonszenvezünk a Szovjetunió törekvéseivel, hogy szorosabb és barátságos szövetségre lépjen közép- és kelet-európai szomszédai-val. Tudatában vagyunk speciális biztonsági érdekeinek ezekben az országokban, és elismertük ezeket az érdekeket azokban az egyezményekben, amelyeket a megszállásról és a volt ellenséges országok ellenőrzéséről kötöttünk.”¹⁶ A Szovjetunió érdekei elismerésének indítékai azonban már mások voltak, mint korábban. Míg a háború idején Roosevelt és környezete a kelet-európai kérdéseket alárendelte a szövetséges nagyhatalmak antisziszta együttműködésének, a szovjet-amerikai viszony alakulásának, s nem tett semmi olyat, ami ezt az együttműködést zavarta volna, addig a Truman-adminisztráció Kelet-Európát kizárólag a globális amerikai érdekek szempontjából nézte, s a Szovjetunió meghatározó szerepét a térségben csak azért fogadta el, hogy „minimalizálják a szovjet befolyást olyan területeken, amelyek az USA szempontjából fontosak”.¹⁷ Truman és az amerikai kormánykörök a kelet-európai kérdéseket továbbra is a szovjet-amerikai viszony részeként kezelték, de nem rendelték azt olyan mértékben alá annak, mint Roosevelt idejében, sőt inkább az történt, hogy a kelet-európai fejlemények s a vitás kérdések miatti nézeteltérések rontották, feszültebbé tették a két nagyhatalom kapcsolatát.

Ami azonban a háború után döntően megváltozott az USA kelet-európai politikájában, az az volt, hogy a realitások, mindenekelőtt annak figyelembe vételével, hogy az Egyesült Államok a térségben katonailag-hatalmilag nincs jelen, a korábbiaknál határozottabban, keményebben, a diplomáciai, politikai és gazdasági eszközök, valamint a nyilvánosság fokozottabb igénybevételével lépett fel az amerikai érdekek, a polgári demokrácia és tőkés termelési viszonyok védelmében, igyekezett feltartóztatni a kibontakozó népi demokratikus forradalmak radikalizálódását és a Szovjetunió befolyásának növekedését. Sőt, ahogy az idő haladt előre, az utóbbi vált fő céljá; az amerikai diplomácia 1946–1947-ben hovatovább minden kelet-európai eseményt abból a szempontból ítélte meg, hogy az elősegíti-e a Szovjetunió befolyásának, tekintélyének növekedését, vagy sem. Noha 1945 szeptemberében Londonban éppen amerikai javaslatra született meg a

¹⁵ Jugoszláviából és Csehszlovákiából már 1945-ben kivonták a szovjet csapatokat; Bulgáriát 1947-ben a békeszerződés életbelépése után hagyták el a szovjet katonai alakulatok.

¹⁶ Department of State Bulletin, 1945. nov. 4., 710. – Byrnes egyébként már 1945. szeptember 19-én, a londoni külügyminiszteri értekezleten tett igen egyértelmű kijelentéseket. Azt mondta Molotovnak a volt csatlós államokkal kapcsolatban, hogy: „Az Egyesült Államok nem kívánja, hogy ezekben az országokban a Szovjetunióval szemben ellenséges kormányok alakuljanak.” Molotov azonban megjegyezte: „nem hiszi, hogy ez így lenne.” FRUS 1945. II. k. 224.

¹⁷ Lundestad: The American Non-Policy. 105.

Külügyminiszterek Tanácsának döntése, miszerint az utánpótlási vonalak biztosítására Romániában továbbra is maradjanak szovjet katonai egységek¹⁸, 1946–47-ben az amerikai kormánykörök mindenekelőtt azt szerették volna elérni, hogy a szovjet csapatokat vonják ki Kelet-Európából. Amíg a háború alatt a vezérelv az volt, „távolmaradni a Balkántól”, addig 1945 után a kelet-európai doktrína már így szólt: „Kemény ellenállásra van szükség a Szovjetunióval szemben Kelet-Európában.”

Mint említettük, az Egyesült Államoknak 1945 után sem volt kidolgozott, koherens, országonként differenciált kelet-európai politikája, de a vezető politikusok megnyilatkozásaiból, a különböző korabeli dokumentumokból, s az egyes diplomácia akciókból kikövetkeztethető, hogy az USA Kelet-Európában nyugatbarát, liberális, polgári demokratikus államokat szeretett volna létrehozni, s nem kívánt visszatérni a háború előtti reakciós, konzervatív, fasiszta vagy félfasiszta rendszerekhez. Támogatott bizonyos – zömmel mérsékelt – társadalmi-politikai reformokat. A Kelet-Európában végrehajtott földreformokat alig bírálta, legfeljebb akkor emelt szót, amikor azok amerikai tulajdonban lévő földterületeket is érintettek, az üzemek, gyárok, bankok, biztosító társaságok államosítása ellen azonban már következetesen fellépett. Amelyik országban radikális államosításokat hajtottak végre, azzal az országgal gyorsan romlottak az USA kapcsolatai. (Ez történt pl. Csehszlovákia és Jugoszlávia esetében.) Politikailag csaknem mindenütt a polgári-kispolgári erőkre támaszkodott; jó kapcsolatot tartott fent az ellenzéki pártokkal és vezetőikkel, különösen nagy reményeket fűzött a parasztpártokhoz. Hajlandó volt érintkezésbe lépni egyes szociáldemokrata csoportokkal is. Ugyanakkor nem támogatta azokat, akik a háború alatt kollaboráltak a nácikkal, vagy szélsőségesen reakciónak számítottak. (Magyarországon pl. a népi demokrácia elleni fellépéseihez Mindszenty soha nem kapott biztatást amerikai részről.) A Truman-kormányzat számára az az ország volt elfogadható, amelyben a nyugatbarát polgári erőknek viszonylag sikerült megőrizniük politikai és gazdasági hadállásaikat. A listán azonban csak két ország neve szerepelt: Csehszlovákia és Magyarországé. Ahogy 1945 őszétől romlott a csehszlovák-amerikai viszony, úgy nőtt Magyarország ázsíója az amerikai diplomácia szemében. És fordítva; az Egyesült Államoknak azokkal az államokkal volt a legrosszabb a viszonya, amelyekben baloldali, kommunista, vagy kommunista többségű kormányok irányították az ország életét, s ahol a népi demokratikus átalakulás már jelentősen előrehaladt. A „rosszak” listájának élén Albánia állt, azt követte Jugoszlávia, Bulgária, Románia, majd Lengyelország.¹⁹

Az Egyesült Államok kelet-európai céljait – a kapitalizmus megmentését és a Szovjetunió befolyásának feltartóztatását a második világháború befejező szakaszában, valamint a háború után – tegyük hozzá, még a hidegháború legviharosabb időszakában is, diplomáciai, politikai és gazdasági eszközökkel kívánta elérni és soha, egy pillanatra sem merült fel, hogy katonai eszközöket is igénybe vegyen. Rooseveltnél magánbeszélgetésekben többször kijelentette, Kelet-Európa miatt nem élezi a helyzetet a Szovjetunióval, nem akarja, hogy háború vagy akár csak háborús veszély alakulhasson ki. Truman és környe-

¹⁸ Public Record Office. London. Cabinet Papers. CAB 133/82., 88. A Külügyminiszterek Tanácsa moszkvai ülészakának jegyzőkönyvei.

¹⁹ *Lundestad*: The American Non-Policy 305–309, 309–313, 324–329.; *Davies*: The Cold War Begins 386–388.

zete – minden konzervativizmusa és kommunistaellenessége ellenére – szintén óvakodott attól, hogy háborús feszültséget szítson a térségben vagy a térség miatt. Az is jellemző, hogy az atombombával nyíltan soha nem fenyegetőztek, s nem próbáltak vele közvetlenül kicsikarni előnyöket Kelet-Európában.²⁰ A háborús fenyegetéstől való tartózkodás, úgy hiszem, nem kíván bővebb magyarázatot. A háború után alaposan megváltoztak a katonai erőviszonyok, s az amerikai vezérkar jól tudta, hogy katonailag nem számolhat le a Szovjetunióval, arról nem is szólva, hogy a fasizmus leverése után újabb háborút az amerikai vezetés nemcsak a világ közvéleménye, de belpolitikai okok miatt sem indíthattott. Az amerikai tömegek a katonák hazahozatalát követelték, s nem újabb bevetésüket.

Az amerikai kormánykörök a kelet-európai országokra gyakorlandó nyomás érdekében politikai és diplomáciai eszközöket alkalmaztak. Az amerikai megbízottak – a jaltai megállapodásokra hivatkozva – csaknem minden országban a szabad választások megtartását, s reprezentatív, valamennyi politikai erőt átfogó kormány megalakítását sürgették. Jugoszlávia és Magyarország esetében a diplomáciai elismerés feltételül a szabad választások megrendezését szabták, Bulgária, Lengyelország és Románia esetében viszont már tovább mentek, s a baloldali, népi kormányok átalakításához kötötték az államközi kapcsolatok rendezését. Jugoszlávia és Lengyelország számára a pénzügyi és a gazdasági segítség megadását szintén a szabad választások megtartásától tették függővé.²¹ Emellett csaknem mindenütt beavatkoztak a választási előkészületekbe, hol a SZEB-en keresztül, hol közvetlenül; megkísérelték befolyásolni a választási kampányt, taktikai tanácsokkal látták el az ellenzéki pártokat és vezetőket, igyekeztek politikai nyomást gyakorolni a baloldali erőkre. Bulgáriában 1945 augusztusában, az amerikai misszió követelésére, a Hazafias Front kormánya kénytelen volt őszre halasztani a parlamenti választások megtartását.²² Az is igaz viszont, hogy a kelet-európai választások nemzetközi ellenőrzését sehol nem követelték; pénzügyi támogatást az ellenzéki erőknek nem nyújtottak, s ahol a törvényes keretek között demokratikusan megtartott választásokat a kommunisták nyerték meg, mint pl. 1945 májusában Csehszlovákiában, ott elfogadták, hogy a választások a tömegek véleményét fejezik ki.

Ugyanakkor számos példát lehetne felhozni arra is, hogy az amerikai diplomácia a választásoktól függetlenül – nemegyszer felelőtlenül – közvetlenül beavatkozott egyes kelet-európai országok belső ügyeibe. Ez történt pl. 1945 augusztusában Romániában az ún. „királyi sztrájk” esetében, amikor amerikai tanácsra a román király megtagadta a Groza-kormány rendeleteinek szentesítését, s ezzel súlyos belső politikai válságot robbantott ki.²³

A kelet-európai események befolyásolására Washington a politikai és diplomáciai eszközöknél sokkal gyakrabban használta a gazdaságiakat. Ennek fő formái a land-lease szállítások felmondása, a hitelek és segélyek megtagadása, a humanitárius segítség (UNRRA) letiltása és a Szovjetunióval kötött árucserre egyezmények elleni tiltakozás voltak. A „gazdasági fegyver” természetesen főként a Szovjetunió ellen irányult, de sújtotta a többi kelet-európai országot is. Nagyon jellemző, hogy amíg 1945. július 1. és

²⁰ *Lundestad*: The American Non-Policy, 359–369.

²¹ *Davis*: The Cold War Begins, 375.

²² *Orlik, I. I.*: Imperialiszticeszkije derzsavü i Vosztocsnaja Europa. (1945–1965) Moszkva, „Nauka”, 1968, 56–63.

²³ *Lundestad*: American Non-Policy, 235–242.

1947. június 30-a között Nyugat-Európa az USA-tól 7,4 milliárd dollár hitelt kapott, addig Kelet-Európa — Finnországot és a Szovjetuniót is beleértve — ugyanebben az időszakban mindössze 546 milliót. Ennek az összegnek több mint a fele Csehszlovákiának jutott (333 millió \$), míg voltak országok, mint pl. Bulgária és Románia, amelyek egy centet sem kaptak.²⁴ Az UNRRA-segélyben is csak Magyarország részesült — minimálisan. Itt nemcsak arról volt szó, hogy a forrongó Kelet-Európa az amerikai monopoltőke számára nem volt megnyugtatóan biztonságos befektetési terület, hanem arról is, hogy az USA — már a Marshall-segély beindítása előtt — elsősorban Nyugat-Európát igyekezett talpra állítani, mert számára az volt fontosabb. A Szovjetunió által Bulgáriával, Magyarországgal és Romániával kötött kereskedelmi egyezményeket az amerikai kormánykörök élesen bírálták, a szabad kereskedelem, s a sokoldalú gazdasági kapcsolatok kialakulásának csorbulását, s az amerikai érdekek sérelmét látták bennük. Végül is azonban nem tudták, s nagyon valószínű, nem is akarták megakadályozni törvénybe iktatásukat és életbe léptetésüket.

Annak ellenére, hogy az USA kelet-európai politikája 1945 nyarától megváltozott, keményebb, határozottabban kommunista- és szovjetellenes lett, megfigyelhető, hogy az USA 1945 nyara és 1947 tavasza között sorozatos engedményeket tett a Szovjetuniónak, noha nem mindig önszántából és soha nem ellenszolgáltatás nélkül. Ezzel kapcsolatban csak két példára szeretnék hivatkozni.

Ismeretes, hogy az Egyesült Államok Potsdamban, majd a londoni külügyminiszteri értekezleten élesen támadta a román és a bolgár népi kormányokat, s a legszélesebb alapon történő átszervezésüket követelte, feltételül a diplomáciai kapcsolatok felvételének. Ezzel szemben a moszkvai külügyminiszteri értekezleten Byrnes Románia és Bulgária ügyében elfogadta a szovjet kompromisszumos javaslatot. Hozzájárult, hogy a román királynak azt a „baráti tanácsot” adják, hogy a Groza-kormányt két ellenzéki politikus bevonásával, akik azonban fontosabb pozíciót nem kaphatnak, egészítsék ki. Beleegyezett abba, hogy J. Maniu, C. Bratianu és C. Lupu — a legtekintélyesebb ellenzéki vezetők — a kormány átalakításánál nem jöhetnek szóba. Cserébe viszont ígéretet kapott, hogy Romániában megtartják a parlamenti választásokat, amelyekre addig nem került sor. Bulgária esetében, ahol szintén két ellenzéki politikussal kellett kibővíteni a kormányt, az amerikaiak nem emeltek kifogást az ellen, hogy a megállapodás végrehajtását a szovjet kormány egyedül intézze.

A moszkvai egyezmény már önmagában is jelentős engedmény volt az USA részéről. S nem véletlen, hogy Truman hibáztatta is érte külügyminiszterét. Ha figyelembe vesszük, hogy Bulgáriában a Petkov–Lulcserv-csoport ellenállása miatt nem is lehetett életbe léptetni, s a részleges kormányrekonstrukció Romániában sem változtatta meg a politikai erőviszonyokat, akkor még inkább nyilvánvaló, hogy az Egyesült Államok nem nyert, hanem veszített a moszkvai tárgyalások során. Nagyon valószínű, hogy mindez azért történt, mert az amerikai kormány egy számára sokkal fontosabb kérdésben — a Japán feletti ellenőrzés kérdésében — nem kívánt engedményt tenni, s bizonyos ellenszolgátást várt. A Szovjetunió a londoni külügyminiszteri értekezleten javasolta, hogy Japánban a három nagyhatalom és Kína részvételével állítsanak fel nemzetközi ellenőrző bizottságot, amely meghatározná és végrehajtaná a szövetségesek egyeztetett politikáját. Az ame-

²⁴ *Lundestad: American Non-Policy*, 393.

rikaiak gyakorlatilag nem voltak hajlandók tárgyalni e javaslatról. Moszkvában a szovjet kormány bejelentette, hogy a felállítandó szövetséges Ellenőrző Tanácsban (Allied Control Council) csupán a „megfigyelő” státusára tart igényt, ami szovjet részről – tekintettel arra, hogy a Szovjetunió is hadviselő fél volt – mérsékelt kívánság volt, s azt tanúsította, hogy Sztálin és a szovjet felső vezetés elismeri az amerikai érdekek elsőbbségét. Az amerikai kormány azonban még ezt sem fogadta el, mert el akarta kerülni, hogy a Szovjetuniónak bármiféle beleszólása lehessen a japán ügyekbe.²⁵

Hasonló példát szolgáltatnak a párizsi béketárgyalások. A békekonferencia mielőbbi összehívását eredetileg az angolok kezdeményezték rögtön a háború után, azzal a céllal, hogy Németország és egykori szövetségesei nemzetközi jogi helyzetének rendezése után a Szovjetunió vonja ki csapatait a térség országaiból. Párizsban az amerikai delegáció Bulgária, Magyarország, Románia és Finnország esetében minden lényeges kérdésben (így a területi kérdésekben, a jóvátétel összegében, a hadseregek létszámának megállapításánál) elfogadta a Szovjetunió álláspontját, s csupán olyan általános elvek érvényesítésére törekedett, mint a polgári szabadságjogok biztosítása, a kereskedelem szabadsága, a vízi utak szabad használata stb. Tette mindezt nemcsak azért, hogy mielőbb elkészüljenek a szerződéstervezetek, s meg lehessen kötni a békét, hanem azért is, hogy ne kelljen engedményt tennie a Nyugat számára fontosabb olasz békeszerződés esetében. Az amerikai diplomácia tehát elfogadta, hogy a Szovjetuniót több jog illeti meg Kelet-Európában, mint az USA-t, de azért, hogy így Olaszország felett megőrizhesse befolyását.²⁶

1947 tavaszán-nyarán a Truman-doktrina meghirdetésével s a Marshall-terv elfogadásával éles fordulat következett be a szovjet-amerikai kapcsolatokban s az USA kelet-európai politikájában is. Ennek vizsgálatát azonban most nem tartom feladatomnak.

Összegezésként tehát az mondható, hogy az USA a második világháború alatt sem katonailag, sem politikailag nem vállalt jelentős szerepet Kelet-Európában; elfogadta, hogy a Szovjetunióknak nagyobbak, közvetlenebbek az érdekei, mint neki, s a Szovjetunió a meghatározó tényező a térségben; mérsékelt politikai és gazdasági célokat követett, s a kelet-európai kérdéseket a Szovjetunióval való háború alatti és a háború utáni együttműködés szempontjából mérlegelte, így hozta meg döntéseit. A német és a japán fasizmus leverése után – az atombomba birtokában – a szovjet-amerikai viszony, s annak függvényében az USA kelet-európai politikája megváltozott, Közép- és Délkelet-Európát már nem a Szovjetunióval való együttműködés, hanem a globális amerikai érdekek szempontjából ítélte meg, s bár tett engedményeket, egyre kevésbé volt tekintettel a Szovjetunió sajátos érdekeire. Az USA arra törekedett, hogy lassítsa, ha lehet, feltartóztassa a térség országaiban kibontakozó forradalmi átalakulást, megvédje a polgári intézményeket, a tőkés tulajdont, és semlegesítse a Szovjetunió politikai befolyását. 1947 tavaszán-nyarán – a hidegháború kirobbanásával – az Egyesült Államok kelet-európai politikájában is új szakasz kezdődött, amelyet a népi demokratikus országokkal való teljes szembenállás, az ellenségeskedés, a kapcsolatok meglazulása, sőt fokozatos leépülése jellemzett. Az USA ettől fogva Nyugat-Európára koncentrált, hogy megteremtse a szocialistává váló Kelet-Európa hatalmi ellensúlyát.

²⁵ FRUS. Volume VI. Eastern Europe; The Soviet Union. Gov. Printing Office, Washington, 1969., 46–72, 555–573.

²⁶ Lundestad: American Non-Policy 329–342.

*И. Вуда***К вопросу внешних условий народно-демократической революции в Венгрии**

(Резюме)

С 1943 г. по 1947 г. Соединённые Штаты Америки не имели заранее относительно Восточной Европы разработанной, последовательной политики потому, что с точки зрения их интересов эта бедная в сырьях, географически далёкая территория считалась ими второстепенной. Их политика характеризовалась специфической двойственностью: с одной стороны они признали, что интересы Советского Союза во Восточной Европе более первичные чем их, и с точки зрения их безопасности важнее, и поэтому они были и готовы идти на уступки, с другой стороны они пытались ставить на своём в духе глобальной стратегии, зааганжированности в широкой масштабе, и они хотели миновать полного прекращения американского влияния на этой территории. Эту двойственность можно показать как в политике относительно Восточной Европы правительства Рузвельта так и правительства Трумена. Но пока во время президентства Рузвельта проблемы Восточной Европы в интересах победы над общим врагом, над фашизмом были подчинены советско-американскому сотрудничеству, во время президентства Трумена дискуссии и разногласия из-за событий, происшедших в Восточной Европе ухудшали, обострили связи двух великих держав.

После второй мировой войны Соединённые Штаты поддерживали создание буржуазно-демократических режимов, приятельских к Западу, не согласились с возвращением ни в одной стране к предвоенным реакционным, консервативным, фашистским или полуфашистским государствам. Они согласились с некоторыми — в большей части умеренными — социально-политическими реформами. Они едва подвергали критике осуществленные в Восточной Европе земельные реформы, они только в крайнем случае подняли свой голос, если эти аграрные реформы задели и земельных площадей, которые принадлежали Соединённым Штатам. Но они уже последовательно выступили против национализации заводов, фабрик, банков, страховых компаний. Со страной, где были проведены радикальные национализации, связи Соединённых Штатов быстро ухудшались. Они опирались политически почти везде на буржуазно-мелкобуржуазные силы; они поддерживали хорошие связи с партиями оппозиции и с их руководителями, особенную надежду возложили на крестьянские партии. Они были готовы вступить в контакт и с некоторыми социалдемократическими группами. В то время они не поддерживали те, которые во время войны сотрудничали с нацистами или считались реакционерами-экстремистами. Для правительства Трумена приемлемой считалась страна в Восточной Европе, в которой буржуазным силам, ориентирующимся на Запад поличилося более-менее сохранить свои политические и экономические позиции. На списке стали только имена двух стран: Чехословакии и Венгрии. Их связь была наихудшая с теми государствами, в которых жизнь страны руководилась левыми, коммунистическими или в большинстве коммунистическими правительствами и где народно-демократическое преобразование продвигалось значительно. Во главе этого «списка плохих» стояла Албания, ей следили Югославия, Болгария, Румыния и потом Польша.

I. Vida

**To the External Conditions
of People's Democratic Revolution in Hungary**

(Resume)

From 1943 to 1947 the USA did not have a preliminarily outlined steadfast policy concerning Eastern Europe, because this geographically distant area, poor in raw materials counted of minor importance in her interests. Her policy was characterised by a special duality on the one hand she recognized that the Soviet Union had more primary interests than USA in Eastern Europe what was at the same time more important for the former which was ready to make concession; on the other hand the USA tried to enforce her will in the spirit of the global strategy and the universal alignment and also wanted to avoid the total ceasing of the American influence on the continent. Facts show this duality in the policy of both the Roosevelt and the Truman administration towards Eastern Europe. But while in the days of Roosevelt's presidency the Eastern European issues were subject to the Soviet-American cooperation aiming to defeat the common enemy, the fascism, at the time of the Truman administration the debates and the differences of opinions concerning Eastern Europe undermined and strained the relations between the two great powers.

After the Second World War the United States supported the establishment of bourgeois democratic regimes in Eastern Europe, and disapproved the return to the prewar reactionary, conservative, fascist or semi-fascist states. The USA agreed in certain – mostly moderate socio-political reforms. She hardly criticized the landreforms executed in Eastern Europe, and raised her voice against them only when those concerned land of American property. But she took consequent measures against the nationalisation of plants, factories and insurance companies. The relations of the USA grew rapidly worse with the countries effectuating radical nationalisation. Politically she relied on the bourgeois, petty bourgeois forces almost everywhere, and she kept up good relations with the parties of the opposition and their leaders and she entertained special hopes of the peasants' parties. She was ready to get in touch with certain social-democratic groups. At the same time she did not support those collaborated with the nazis in the war or who was regarded extremely reactionary. Those countries were only acceptable for the Truman administration in Eastern Europe where the prowestern political bourgeois forces were relatively succesful in maintaining their political and economic positions. Only two countries ranked amongst them: Czechoslovakia and Hungary. The USA had the worst relations with those countries in which the life of the country was directed by left, communist or of communist majority governments and where the people's democratic transformation made considerable progress. Albania leaded the list of "evils" followed by Jugoslavia, Bulgaria, Rumania and Poland.

Politikai szempontok érvényesülése a tanácsrendszer előkészítő munkálataiban

A második világháborút követően Magyarországon lezajlott politikai átalakulást szélesebb spektrumban szemlélve feltűnő, hogy a gazdasági élet alapvető átalakítására tett, gyorsnak mondható lépésekhez képest – gondoljunk csak a földreformra, vagy az iparirányításnak a tervgazdálkodásra való áttéréssel összefüggő megváltozására – meglehetősen későn, csak 1950-ben került sor az igazgatási struktúra átszervezésére. Ez annál inkább szembetűnő, mert az igazgatás és különösen a *közigazgatás* szervezete, ügyvitele, regionális tagoltsága még a gazdaság tőkés átalakulásához, illetve a társadalom polgárosultságához képest is visszamaradott volt. Szépirodalmi olvasmányélményekből és társadalomtörténeti feldolgozásokból egyaránt ismert a feudális eredetű társadalmi csoportok (elsősorban a dzsentri) jelentős részének a közigazgatási státusokba „menekülése” a kapitalista fejlődés kibontakozása során, ami a polgárosodó társadalom felépítményében az „uram-bátyám” mentalitású, magukat a haza pillérének tekintett történelmi középosztályba soroló „úriembereket”, valamint az esetleg korszerűsödő politikai-intézményi szerkezetben összességében tradicionális gyökerűnek nevezhető karakterjegyeket csak tovább éllette. Mindennek jelentős része volt abban, hogy a második világháború végére a gazdasági-társadalmi viszonyok egyéb paraméterei, valamint az igazgatás felépítése és főleg működése között, még polgári berendezkedést feltételezve is nagyfokú volt a társadalom organikus működését akadályozó aszinkron.¹ Ezen akut baj mielőbbi orvoslására irányuló törekvés olvasható ki az Ideiglenes Nemzeti Kormány egyik – nem sokkal az ország német megszállás alóli teljes felszabadulását követően hozott – rendeletéből, mellyel életre hívta a Jogi Reformbizottságot, hogy a „jogrendszerünkben szükségesnek mutakozó reformok” mielőbb megszülessenek.²

¹ Ennek felismerése, valamint egy korszerű és racionális, polgári igazgatásszervezet kiépítésére irányuló törekvés, már a két világháború közötti legnagyobb hatású – Magyary Zoltán teremtette – jogtudományi iskola tevékenységében is fellelhető. Magyary munkatársaival, a Magyar Közigazgatástudományi Intézet keretében sokirányú és termékeny elméleti munkával igyekezett tudományosan megalapozni és előkészíteni a magyar közigazgatás korszerűsítését. A reform elmaradásának oka a korabeli politikai viszonyokban keresendő. E munkálatokról ld.: „A Magyar Közigazgatástudományi Intézet kiadványai”-ként megjelent értekezéssorozatot (1–38. kötet), „A korszerű közzolgálat útja” sorozatban megjelent munkákat, valamint *Magyary Zoltán: Magyar Közigazgatás* c. Bp. 1942-ben megjelent művét, továbbá a *Közigazgatástudomány* című szakfolyóiratot. Kritikai értékelését ld.: *Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a 18. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Bp., 1976., valamint *Szamel Lajos: A magyar közigazgatástudomány*. Bp., 1977.

² Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 4.4470/1945. ME. sz. rendelete. Magyarországi Rendeletkötet, 1945. II. kötet, 559.

Miért hát, hogy e nyilvánvalóan sürgős beavatkozást igénylő területen az érdemleges átalakítás oly sokáig váratott magára, főleg ha azt is tekintetbe vesszük, hogy az új szisztéma elsődleges funkciójává a létrehozását követő első években a tervgazdálkodás nem zavarmentes adminisztrálása, valamint az „éleződő osztályharc” tételeiből származó adminisztratív és politikai kampányfeladatok végrehajtása vált? Ehhez képest háttérbe szorult a közigazgatás „közszolgálati” jellege, s a végrehajtó-hatalmi jelleg dominanciája mellett értéktartalmát veszteni látszott a tanácsrendszer elvi alapjaként deklarált „népi jellegű” demokratikus közigazgatás.³

A feltett kérdés megválaszolásakor csupán két – a téma megismeréséhez elengedhetetlen – problémakör felvázolására szorítkozom. Az első, a kibontakozó reformmunkálatok elhalásának okai; a második azon politikai megfontolások ismertetése, amelyeket a tanácsrendszer kidolgozása során szem előtt tartottak.

*

Az első kérdésről röviden annyit, hogy Erdei Ferenc, mint az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere, a minisztérium közigazgatási főosztályának akkori vezetőjével, Bibó Istvánnal – felújítva korábbi ezirányú együttműködésüket⁴ – már 1945 folyamán széles körű előmunkálatokba kezdett egy modern igazgatási reform kimunkálásaért. Ez 1946 elejére olyan stádiumba jutott, hogy annak alapvető gondolatait Bibó István egy részletes tanulmányban a fentebb már említett céllal életrehívott Jogi Reformbizottság elé terjesztette. A bizottság 1946 első felében részletekbe menően tárgyalta a közigazgatás reformjának kérdését, s rögzítette a reform igazgatásszervezeti kérdéseinek alapvető szempontjait.⁵

A közigazgatási reform kérdése azonban 1946 folyamán szorosan összekapcsolódott a válságokkal terhes koalíciós kormányzás olyan neuralgikus pontjaival, mint a kommunisták által szorgalmazott, politikai szempontok alapján végrehajtott közalkalmazotti létszámcsökkentés (B-lista), illetve a kisgazdák által sürgetett önkormányzati választások. A saját maga által képviselt célkitűzések realizálásától a koalíció ellentétes pólusát képviselő fenti két párt, a helyi és felsőbb szintű igazgatási fórumokon saját pozícióinak megerősödését remélte. Ezekhez képest a Parasztpárt keretében működő Erdei Ferenc és Bibó István, mindkét törekvést integrálni képes közigazgatási reformkonceptiót dolgozott ki. A közigazgatási reform sürgős végrehajtását követően elengedhetetlenül szükségesnek tartották, hogy a nemzetgyűlési választások, az új népbíróságok felállítása, valamint a köztársasági államforma megteremtése után, önkormányzati választások megtartásával megszüntessék az „ideiglenesség” állapotát az államélet ezen területén is. Hangsúlyozom, hogy e választásokat csak a szervezeti reform megvalósulását követően látták megrendezhetőnek, így kerülendő el a régi, elavult közigazgatási szervezet és az éles kritikával illetett

³ A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata. In: *Balogh Sándor–Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon, 1944–1948.*, 1977. 420.

⁴ Beszélgetés Bibó Istvánnal. (Huszár Tibor interjúja). *Valóság*, 1980. 9. sz. 41–42.

⁵ A magyar közigazgatás történeti háttere. In: *Gyarmati György: Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez*, 1946. Századok, 1979. 3. sz. III. sz. dokumentum, 527–536.

köztisztviselői kar véglegesítését. Ugyanakkor azért is szorgalmazták a közigazgatás átfogó reformját, mert a B-listát csak egyik, s nem egyetlen eszköznek tartották az igazgatás demokratizálásának arzenáljában. „A személycseré hatását igen nagy mértékben paralizálni tudja – írta Bibó –, ha közben ugyanazok az élettelen keretek és ugyanaz a felülről való igazgatás folyik tovább. A felülről való igazgatás ui. akkor is uralmi jellegű marad, ha a legteljesebben el is van töltve a népboldogítás szándékával.”⁶

Ez az 1946 nyarán parasztpárti javaslatként nyilvánosságra hozott, az adott területen élő lakosság érdekszolidaritásával számoló, pénzügyileg is autonóm regionális önkormányzati egységekre épülő ún. „város-megye” koncepció⁷ azonban éppúgy elfogadhatatlan volt a politikai és gazdasági célkitűzései megvalósítása érdekében az igazgatás centralizálását igénylő kommunista párt számára, mint a pártra nézve – kiszámíthatóan – kedvezőtlen kimenetelű, az addig szerzett közigazgatási pozíciók egy részének elvesztésével járó önkormányzati választások megtartása, s mindez egy olyan időszakban, amikor a hatalomért folytatott küzdelem egyik fő területe az önkormányzati és végrehajtó hatalom feletti befolyás birtoklása volt. A Kommunista Pártnak e téren a belügyminiszteri tárca megszerzésével és a parlament szerepének csökkentésével sikerült is számottevő eredményt elérnie. Témánk szempontjából ez úgy jelentkezett, hogy a kommunistáknak sikerült mindkét fentebb említett kérdés (közigazgatási reform; önkormányzati választások) kidolgozását és időzítését a Rajk László által vezetett s ezáltal a párt elképzeléseit érvényesíteni képes Belügyminisztérium hatáskörébe vonni, aminek eredményeként a koalíciós időszakban az említett közigazgatási reformkonceptió sorsa az enyészet lett.⁸ Ebben a napi politikai érdekeken túl szerepet játszott a Kommunista Párt Központi Vezetőségének Közigazgatási Osztályán megfogalmazott azon állásfoglalás is, mely szerint „a közigazgatási reformnak már a népi demokrácia elveinek maradéktalan érvényesítésével kell elkészülnie”, erre azonban a politikai helyzet megváltozásával s csak 1–2 év múlva kerülhet sor.⁹ Amiből egyrészt arra lehet következtetni, hogy 1946 nyarán egy-két éven belül számoltak oly mértékű politikai fordulattal, amikor a „népi demokrácia elveinek maradéktalan érvényesítésére” lehetőség nyílik. Másrészt pedig ez lehet magyarázata annak is, hogy az 1947 tavaszán a többi párt e kérdésben mutatott aktivitásának presszionáló hatása miatt végül is napirendre tűzött pártközi megbeszélések – ahol a kommunista delegáltak elutasították, hogy a koalíció többi pártja által készített tervezetek bármelyikét, akár csak tárgyalási, kiindulási alapként is elfogadják¹⁰ – csupán olyan taktikai megfontolásokból folytak, hogy e kérdést napirenden tartsák, de az érdemi

⁶ I. m. 532.

⁷ A magyar közigazgatás reformja. (A Nemzeti Parasztpárt javaslata.) Szabad Szó, 1946. július 14. Újabbban: *Erdei Ferenc*: Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. Összegyűjtött írások és beszédek. (Szerk: Halász József és Kovács István) Bp., 1977. 369–375.

⁸ *Gyarmati György*: Pártok a közigazgatás reformjáról, 1945–1947. Párttörténeti Közlemények, 1981. 2. sz.

⁹ Feljegyzés a közigazgatási reformról kialakított véleményről. 1946. szeptember 4. PTI Arch. 274. f. 15/23. ö.e.

¹⁰ Jelentés a közigazgatási reform tárgyában 1947. április hó 24-én a Belügyminisztériumban tartott pártközi értekezletről. Készítette Beér János, 1947. április 26. Beér János hagyatéka a MTA. Állam- és Jogtudományi Intézetben. (továbbiakban: Beér hagyatéka), valamint PTI. Arch. 274. f. 15/23. ö.e. *Beér János*: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon 1945–1968. Bp., 1972. 120.

előrejutást kerüljük. Ezt támasztja alá az a pártközi bizottság tárgyalásairól beszámoló jelentés is, amelyik, miután megállapítja, hogy „a pártközi tárgyalások csődbe jutottak, s ilyen formában semmiféle előrejutást vagy eredményt elérni nem fogunk”, azt vizsgálja, melyek a párt további teendői e kérdésben. „A tárgyalások ilyen módon való folytatása azt a veszélyt rejti magában, hogy előrejutás helyett elmérgesítjük a kérdéseket, és a Rajk elvtárs által megjelölt taktikát (feltűnés nélkül, apródonként keresztülvinni célkitűzéseinket), meghiúsítjuk. Fentiek alapján a közigazgatási reform pártközi tárgyalásainak továbbfolytatása terén gyökeres változtatást kell eszközölni. Megítélésünk szerint három megoldás lehetséges:

a) Komoly eredményt akarunk elérni ezzel a tárgyalással. Ebben az esetben az eddigi felületes módszeren változtatni kell és Vida Elvtársat¹¹ vagy mást úgy ráállítani a reformkérdésekre, hogy megfelelő ideje legyen a tárgyalások vezetésére.

b) A tárgyalásokkal nem akarunk reális eredményeket elérni, hanem a látszat és esetleges (de kétséges) figyelemelterelés céljából folytatjuk tovább. Ebben az esetben is ki kell dolgozni egy olyan javaslatot, amelyik a tárgyalások rendszeres folytatása mellett eltereli a figyelmet a lényeges kérdésekről. Ebben az esetben is az egész előkészítés és vezetés komoly munkát igényel, nehogy szándékunk lelepleződjék.

c) Az elmondottak alapján a tárgyalásokat abbahagyjuk. Ebben az esetben el kell dönteni, hogy határozott intézkedéssel a Belügyminisztérium befejezi a pártközi tárgyalásokat, vagy a mi passzív magatartásunkkal engedjük kimúltni az egészet.

Utasítást kérünk arra vonatkozóan, hogy fentiek alapján milyen magatartást tanúsítsunk.”¹² Miután a jelentés 1947. június elején, Nagy Ferenc miniszterelnök lemondását és külföldön maradását közvetlenül követő napokban született, a kért utasítás úgy hangzott, hogy fel kell függeszteni a tárgyalásokat a hamarosan megrendezendő nemzetgyűlési választások befejeződéséig.¹³

Az 1947 augusztusi nemzetgyűlési választásokat követő politikai események – elsődlegesen a két munkáspárt viszonyának újabb átmeneti megromlása, valamint az a mind erőteljesebb törekvés, hogy a Kisgazdapárttól levált polgári párttömröléseket a felelős parlamenti és kormányzati életből kirekesszék, továbbá a megindult hároméves helyreállítási terv első hónapjainak problémái – ismételten háttérbe szorítják a közigazgatás reformját. 1948 elején is csak olyan vonatkozásban válik aktuálissá, hogy a két munkáspárt vezetése között megállapodás jön létre arról, hogy hány és milyen vezető közigazgatási funkciót betöltő, akkor jobboldali szociáldemokratának minősített alkalmazottat bocsátanak el állásából az egyesülést megelőzően, illetve azt követően.¹⁴

*

¹¹ A pártközi bizottság delegáltjai: Beér János és Deszkás János az MKP, Reisinger Ferenc és Bartucz János az SZDP, Szentgyörgyi István és Tóth Endre a NPP, Andrassy Dániel és Z. Nagy Ferenc a FKGP részéről. A Belügyminiszter kiküldötte, a jelentésben említett Vida Ferenc (MKP) volt.

¹² 2. számú jelentés a közigazgatási reform ügyében a Belügyminisztériumban tartott pártközi értekezletről. Készítették: Beér János és Deszkás János. Címzettek: Farkas Mihály és Rajk László. Beér hagyaték . . . , PTI Arch. 274. f. 15/23. ö.e.

¹³ u.o.

¹⁴ Deszkás Jánosnak, a MKP. KV. Közigazgatási Osztály vezetőjének jelentése arról, hogy az SZDP-t képviselő Szurdi Istvánnal megállapodást írt alá „a közigazgatásban dolgozó jobboldaliak eltávolítása tárgyában”. PTI. Arch. 274.f.15/211. ö.e.

A feltett kérdés második felére válaszolva néhány szót kell szólni a tanácsrendszer előkészítése során szem előtt tartott politikai szempontokról. A Szociáldemokrata és Kommunista Párt egyesítésével – ezzel párhuzamosan a többi politikai párt jelentőségének de facto megszűnésével – megteremtett proletárdiktatúra számára a közigazgatási reform megvalósítása már egyrészt a koalíció támasztotta „nehézségektől” mentes, saját érdekeit maradéktalanul érvényesíteni képes lehetőséggé, másrészt pedig tovább nem halasztható kényszerűséggé is vált. Ugyanis a korabeli igazgatási problémákról szóló híradásokkal alátámasztottan igazolódott be Erdei Ferencnek az az egy évvel korábban, 1947 júniusában megfogalmazott prognózisa, miszerint a régi közigazgatási szervezet alkalmatlansága a tervgazdálkodás idején elementáris erővel fogja kikényszeríteni annak átfogó reformját.¹⁵

Az 1948 májusától gyors egymásutánban megszülető, s a Kommunista Párt, illetve már Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága számára készült, s az ott elhangzott instrukciók szerint átdolgozásra került tervváltozatokban, néhány konstans szempont mellett jól kitapinthatók az akkori legaktuálisabb politikai célok, és a nekik megfelelő jelszavak, illetve azok módosulása. Vagy más oldalról közelítve, a nemzetközi kapcsolatoknak mindinkább hidegháborúba merevülő légköre, illetve annak külpolitikai lecsapódásai meglehetősen karakterisztikus jegyeket hagytak az alább tárgyalandó tervváltozatokon, sőt az új igazgatásszervezet kiépülését direkt módon is befolyásolták.

Minden előterjesztés általános kiindulópontja az a korabeli pártdokumentumokban is fellelhető formula, miszerint „közelebb kell vinni a közigazgatást a dolgozókhoz”, vagy más megfogalmazásban, „népi jellegűvé kell tenni közigazgatásunkat”. Szinte „természetesnek” tekinthető, hogy 1948-tól a közigazgatás megújításának is alapvető szempontjává tették az „éleződő osztályharc” tételét, s kimondták, hogy az új igazgatás megszervezése egyben fontos eszköz legyen „a falu kapitalistái ellen folyó harcban”.¹⁶ Egy másik előterjesztés szerint a közigazgatás reformjának direktpolitikai célkitűzése, hogy „erősítse a központi hatalom befolyását és ezen keresztül biztosítsa az MDP közvetlen befolyását”, maga az átszervezés pedig egyben mindenkor aktuális szükséglethez igazodó „harc eszköz legyen a politikai küzdelem különböző fázisaiban”.¹⁷ Az átszervezésnek egyik, ugyancsak mindvégig megmaradó alapelve lesz az új igazgatás nagyfokú centralizáltságának biztosítása, ahol az egyes igazgatási szintek, ill. fórumok elsődlegesen felettes hatóságoknak tartoznak felelősséggel.

Az új igazgatás létrehozásának ütemezésére és a működtetés megindításának módjára vonatkozóan minden dokumentumban egyöntetű és hangsúlyozott taktikai szempont, hogy a reformot csak az új (1949-ben alakult) Függetlenségi Népfront létrejötte és megfelelő választási eljárás kidolgozása után lehet megvalósítani, nehogy a „reakciós erők beburakodjanak a néphatalmi szervekbe”.¹⁸ A részletesebb kifejtésből az is kiderül, hogy a „reakciós” fogalma tartalmilag teljes mértékben összecseng Zsdánovnak a Kommunista

¹⁵ Erdei Ferenc felszólalása a kormányprogram feletti vitában a Nemzetgyűlés 1947. július 11-i ülésén. Nemzetgyűlési Napló, VII. 828–829.

¹⁶ A közigazgatási reform alapelvei. (Javaslat a közigazgatási reformról a Politikai Bizottságnak 1948 július.) Beér hagyaték.

¹⁷ A közigazgatási reform megvalósítása során érvényesítendő szempontok. 1948. augusztus 11. uo.

¹⁸ Javaslat az önkormányzati és igazgatási reform kidolgozásának alapelveire. 1948. június 30. uo.

és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának egy évvel korábbi alakuló ülésen elhangzott és határozattá emelt főreferátumában kifejtettekkel, azaz reakciós gyakorlatilag mindenki, aki nem kommunista, tehát a „jobboldali szociáldemokrácia”, a kisgazdák, de még a Kovács Imrének és követőinek kiválása utáni, a kommunistákat a legmesszebbmenőkig támogató Nemzeti Parasztpárt, illetve azok (főleg vidéki) funkcionáriusai is.

Hasonló megfontolások vezérlik a pártot az új közigazgatás kidolgozásánál és életbeléptetésénél. Kimondják, hogy az előkészítő munkának kizárólag a Magyar Dolgozók Pártján belül kell folynia, s „csak bizonyos fejlődési fokon túl – törvény létrehozásakor, a végrehajtás érdekében – kell áttennie hivatalos állami szerv kezébe”.¹⁹ Emellett „általában a reformot úgy kell végrehajtani, hogy mindazokat a változásokat, amelyek törvényi szabályozás nélkül végrehajthatók, már előre létre kell hozni, . . . úgy, hogy a törvényi szabályozás már csak a kész keretekbe önt új formát”.²⁰ Az új igazgatás apparátusának létrehozásáról viszont még 1949-ben is olyan állásfoglalás születik, hogy „a helyi választásokat megtartani nem lehet”. Ehelyett javasolják, hogy az új közigazgatás szerveit átmenetileg a Függetlenségi Front szervezetén keresztül, választás nélkül, kijelölés útján hívják életre, s az új rendszernek megfelelő választást halasszák 1950-re.²¹

Az új igazgatás tartalmi jegyeinek megfogalmazásánál abból indulnak ki, hogy „alapvetően megváltozott a közigazgatás hivatása. Hivatása, feladatköre kettős lehet: egyrészt elősegítése és biztosítása a kapitalista elemek felszámolásának, másrészt irányítása, vezetése, szervezése és ellenőrzése a nemzetgazdaságnak”.²² Ennek megfelelően az válik minden elképzelés megítélésének legfőbb kritériumává, hogy „erősítik-e vagy gyengítik a népi demokrácia már meglévő államhatalmát. . . . Ma a népi demokráciának az ereje elsősorban a központi államhatalomban van”. Deklarálják továbbá, hogy „a népi demokráciában a tervezőgazdálkodás belső törvényszerűsége a szakigazgatás kifejlesztése irányában működik”. Ezzel magyarázzák, hogy a Kommunista Párt már a koalíciós időszakban is támogatta az egyes tárcák különböző szintű szak-szerveinek felduzzasztását, annak ellenére, hogy az ilyen jellegű túlszervezettség végül tervszerűtlenséget, irányítási anarchiát és burjánzó bürokratizmust produkáló hatásáról maguk a tervezetek is szólnak. Hogy mégis támogatták ezen törekvéseket, azt azzal indokolják, hogy a minisztériumok központilag irányított szakigazgatása „a kapitalizmus testére szabott ügyintézésnek” minősült, s egyáltalán, a vidéki közigazgatást a reakció bátyáinak tartották.²³ E központ–vidék felfogásnak sajátos – és az akkoriban oly erőteljesen hangoztatott szövetségi politikát sem igazoló – példája, hogy újonnan kialakítandó járárok és kerületek határait nem racionális gazdasági, közlekedési, igazgatásszervezeti szempontok figyelembe vételével tervezték megvonni, hanem oly módon, hogy „a lakosság ipari munkás összetétele feljavuljon” s ezáltal „lehetőség nyíljon a munkáselemek jelölésére minél nagyobb számban” az akkor helyi igazgatási szervekké váló átszervezésre kiszemelt Nemzeti Bizottságokba.²⁴ E nem

¹⁹ I. m.

²⁰ I. m.

²¹ Utasítások kérése a közigazgatás reformjainak előkészítéséhez szükséges munkálatok megindításához. 1949. január 28. Beér-hagyaték, 1949.

²² Az 1948. júliusi dokumentum. ld. 16. sz. jegyzet.

²³ I. m.

²⁴ I. m. Önmagában meglepő momentumnak tűnik, hogy épp a korábbi politikai lépések következtében akkorra már gyakorlati politikai jelentőséggel alig bíró nemzeti bizottságokat a Politikai

újkeletű központ–vidék szembeállításnak az új igazgatás kidolgozása során egyik további következménye az lett, hogy kimondták: „az önkormányzati és közigazgatási szerveket a politikai érettség növekedésével párhuzamosan, csak fokozatosan lehet felszabadítani a központi irányítás alól.”²⁵ Azt is mondhatnók, hogy amikor az olyan, általánosságban demokratikus jelszavak konkrét tartalmi kifejtésére kerül sor – mint pl. hogy az önkormányzat és a központi hatalom között fennálló tradicionális ellentét a tanácsrendszer útján feloldható -, azonnal fellép a megszorítás, mely szerint, ez „nem jelenti azt, hogy a tényleges intézkedési jogot nyomban és egészében le kell adni az alsó szervekhez”.²⁶ Ez egyben annak kimondását is jelenti, hogy a központi államhatalom saját alárendelt szerveivel szemben is bizalmatlan, illetve – leendő „néphatalmi” szervekről lévén szó – a központi irányítás éretlennek tartja a „népet”, különösen a már említett „reakciós” vidéken, saját ügyeinek irányítására. Ezzel mintegy el is ismeri, hogy nem feltétlenül állja meg a helyét az a korabeli politikai ideológiában axiómaként kezelt tétel, mely szerint a népi demokráciában – ahol képviselőin keresztül a dolgozó nép van hatalmon – a társadalmi, csoport-, és egyéni célok és érdekek egybeesnek.²⁷ Mindez legvilágosabban abból, a tanácsrendszer kidolgozásakor ismételtén kihangsúlyozott intézkedésből derül ki, amely a pénzgazdálkodásban még az egyéb területeknél is fokozottabb, maximális centralizálást követel, ami viszont alapjaiban negligál bármilyen tényleges, *az adott terület lakosságának és közületeinek érdekszolidaritásán alapuló demokratikus önkormányzatot*.²⁸

E centralizált igazgatás még tökéletesebbé tétele érdekében javasolják egy ellenőrzési minisztérium felállítását, valamint, hogy hajtsanak végre tárca-tömbösítéseket. Így kerülne egy-egy csoportba a honvédelem-rendészet-igazságszolgáltatás; a szociális, oktatási és kulturális tárcák, továbbá a „termelési minisztériumok”, egy-egy miniszterelnökhelyettes felügyelete alatt. Másfelől létesíteni javasolnak egy olyan központi hivatalt, ahol – az ekkorra már állami státusba vett, és ezáltal posztját választás helyett kinevezés által betöltő – összes állami hivatalnok káderügyeit intéznék.

Érdemes végül egy pillantást vetni arra, hogy az egyre inkább felerősödő hidegháborús légkör milyen befolyással volt a tanácsrendszer előmunkálatainak végső kimenetelére. A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának 1948 nyarán született, Jugoszláviát igaztalanul elítélő és megbélyegző határozata jelentős lökést adott az irányban, hogy a népi demokráciák fejlődésében a nemzeti sajátosságokat egyre kevésbé vegyék

Bizottság számára készült és általa meghagyott anyagban tényleges helyi hatalmi szervekként kívánták újraélesztetni, amiben – a Tájékoztató Iroda 1948. évi, Jugoszláviát igaztalanul megbélyegző határozatát megelőzően – az is szerepet játszhatott, hogy a környező népi demokráciákban az ilyen típusú szervek már a második világháborút követő új hatalmi berendezkedésekben hasonló funkciót töltöttek be.

²⁵ Az 1948. június 30-ról datált dokumentum. Ld. 11. jegyzet.

²⁶ Az államigazgatási reform alapvető problémái. 1948. május 25. Beér hagyaték . . . Tartalmilag hasonló megfogalmazásokat találunk a későbbi dokumentumokban is.

²⁷ Ld. erről: *Kulcsár Kálmán*; Az ideológiai változások hatása a jogi struktúrára. (Kísérlet a szocialista tapasztalatok elemzésére) I. Szociológia, 1977. 2. sz. 145–164.

²⁸ Az 1948. május 25-i dokumentum: „A költségvetésben és pénzgazdálkodásban minél erőteljesebb központosítást kell biztosítani.” Az 1948. június 30-i és a júliusi dokumentum: „A költségvetésben és pénzgazdálkodásban biztosítani kell a legteljesebb központosítást.”

figyelembe. A proletárdiktatúrák szorosabb együttműködésének deklarálása az államigazgatás kiépítésében azt jelentette, hogy a tanácsi igazgatási rendszer megszervezésére — Erdei Ferenc fogalmazásával élve — „szovjet államigazgatási minták felhasználásával” került sor. Így azután nem sokat lehetett kamatoztatni az öngazgatási rendszer tanulmányozása céljából épp a Tájékoztató Iroda határozatát közvetlenül megelőzően Jugoszláviában járt delegáció ezirányú tapasztalataiból.²⁹ E politikai változások a különböző tervvariánsokban oly módon tapinthatók ki, hogy míg a Jugoszláviát megőrző határozat megszületését megelőzően, az akkorra lényegében már elsorvadt, tényleges szereppel alig rendelkező Nemzeti Bizottságokat kívánták az új igazgatás különböző szintű önkormányzati szerveiként újraéleszteni, addig a Tájékoztató Iroda állásfoglalását követően ez az elképzelés kimarad a tervezetekből, sőt 1949 januárjában a nemzeti bizottságokat meg is szüntetik.

Ezzel párhuzamosan egyre inkább háttérbe szorult a korábban a járásoknak szánt önkormányzati funkció, s felerősödött tevékenységükben az állami végrehajtó szervekre jellemző szerepük. Mint megfogalmazzák, „a központi kormányzat főleg erre az egységre fog támaszkodni”; mivel a járás az a legalsó szerv, ahol a centralizáció még maradéktalanul érvényesíthető”.³⁰ Később a járások fontosságának indoklása kiegészül azzal, hogy a kulákság törekvéseit járási szinten lehet csak visszaszorítani, mivel az elsőfokú igazgatás szintjén — különösen falun — a rokoni összefonódottság miatt nem elég hatékony a kulákkellenes harc. Ez lesz azután egyik oka annak is, hogy a helyi igazgatás személyzetét nem az adott falu állapotát ismerő, helybéli személyekből nevezik ki, hanem más területekről vezényelnek oda hivatali előljárót. A fentiekben túl a járás megerősítését azért is szorgalmazták, mert e fórum szakigazgatási szerveit tekintették a tervszerű gazdálkodás vidéki biztosítékának.

Az igazgatás akkori személyzetének kiválasztásánál elsődleges szempont a politikai megbízhatóság, ezért — olvasható a dokumentumokban — „a kulcsállásokat döntően pártkádereknek kell betölteni”.³¹ Ennek érdekében úgy intézkednek, hogy a kinevezett személyzettel meginduló tanácsrendszer működése során megtartandó *választásokon csak az új Függetlenségi Front helyi szervei állíthatnak — felsőbb szervek által előzetesen jóváhagyott — jelölőlistát.* Az új igazgatási testületek demokratikus összetételének garanciájaként az MDP-nek a Függetlenségi Frontban biztosítandó döntő befolyását tekintik, mivel „a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt elemeinek paraszti-polgári demokráciája nem nyújt elég garanciát az agrárkapitalista elemek elleni harcban”.³² Még mindig az igazgatás apparátusánál maradván kimondják, hogy szakigazgatási ágakban is lehessenek előképzettség nélkül munkások és parasztok ügyosztályvezetők, mert — olvas-

²⁹ A MKP Közigazgatási Bizottságnak 1948. május 3-1. ülésén tárgyalták a Belügyminisztérium által Jugoszláviába küldött delegáció útjának tapasztalatait. PTI Arch. 274. fond, 15/8.

³⁰ Az 1948. június 30-i dokumentum. Ugyancsak a centralizált irányítást könnyítendő javasolják a járások számának az akkori 152-ről kb. felére történő csökkentését, mivel „minél kisebb a járások száma, annál közvetlenebbül érvényesül a központi kormányhatalom vezetése és ellenőrzése”.

³¹ Az 1949. január 28-i dokumentum.

³² Az 1948. júliusi dokumentum. Ezen túl az akkor a helyi irányítás tényleges vezetésére szánt Nemzeti Bizottságok elnökségének számát erősen korlátozni javasolják (általában 3 fő, kisebb helyeken csak 1 fő, az elnök), ezen belül viszont „az elnökségnek hivatalból tagja a helyi rendőrpáncsnok, és ahol van, ott a „szakigazgatási főnök is”.

ható az egyik tervváltozatban — „ha egy munkás alkalmas vezérigazgatónak, alkalmas ilyen ügyosztály vezetésére is”.³³ Végül még egy, a dokumentumok során végighúzódo jellegzetességre kell utalni. Nevezetesen arra, hogy időről időre változik annak megítélése, vajon a régi igazgatás szervezeti elemeit, elnevezéseit, mint a „bűnös múlt” termékeit maximálisan elvessék, avagy — talán a tömegeknek a teljesen újtól való idegenkedésére tekintettel a lehetőség szerint megőrizték?

A fentebb vázlatosan ismertetett szempontok figyelembe vételével — s azon már idézett alapelvből kiindulva, hogy az új igazgatási rendszerből megvalósítandó mindaz, ami a tanács törvény elfogadása előtt rendeleti úton keresztülvihető — került azután sor a tanácsrendszer szervezeti kereteinek a kiépítésére. Ebben a folyamatban továbbra is a tervgazdálkodás adminisztrálására szolgáló szakigazgatás preferálása dominál. Azaz, a formálódó új közigazgatás arculatán a direktpolitikai kampányok helyi szintű szervezése mellett a „tervtörvény” maradéktalan megvalósulását szolgáló tevékenységi profil lesz a meghatározó. Ezt szolgálják a rendeleti úton életre hívott s a későbbiek során a tanácsrendszerbe integrálódó *belkereskedelmi igazgatóságok*, újjászervezett *tankerületek*, illetve a vármegyékben és törvényhatósági jogú városokban a közigazgatási bizottságok kebelében szervezendő *gazdasági albizottságok*, melyek — állapítja meg e testület egykori leírója — „a szocialista tervgazdálkodáshoz alkalmazkodó új közigazgatás egyik kialakulóban lévő fontos gazdasági szerve”.³⁴

Másfelől viszont az *ipari igazgatóságok*, regionális *ipar- (igazgatási) központok*, illetve *mezőgazdasági igazgatóságok* megszervezésével³⁵ létrejöttek azok a szakigazgatási fórumok, amelyek — kivonva az adott terület közüzemeinek jelentős részét is a municipiális fennhatóság alól — gyakorlatilag megszüntették az önkormányzati egységek gazdasági erejét. Ezt a folyamatot tette teljessé az új adóigazgatás megteremtése, melynek során az igazgatás legalsó szintjéről (községek, városok) kezdődően külön állami szervekként működő *adóhivatalok* létesültek.³⁶

1949 folyamán a tanácsrendszert előkészítő lépések közé sorolható az alkotmány kidolgozása, ahol is rögzítették a proletárdiktatúra igazgatási rendszerének alapelveit. Az alaptörvény kimondta, hogy az államhatalom helyi szervei a különböző szintű tanácsok, amelyeknek tagjaiból végrehajtó bizottság választandó. Ennek élén az elnök áll, míg az operatív ügyvitelt a neki alárendelt, kinevezett titkár irányítja. Rögzíti az igazgatás területi szerveinek, illetve fórumrendszerének alapelveit, de annak részletes meghatározását külön megalkotandó törvény feladatává teszi.³⁷ További lépés volt a tanácsrendszer előkészítésének útján az új igazgatás területi egységeit létrehozó rendeletek sora. Így

³³ I. m.

³⁴ Az említett új szerveket létrehozó rendeletek közül ld. 23.600/1948. KSz.M. sz. rendelet, a 4155/1949. Kormány sz. rendelet, ill. a 12.510/1948 Kormány sz. rendelet, valamint: *Tömpe István*: A gazdasági albizottságok működéséről. Állam és Közigazgatás, 1949, 1. évf. 2. sz. 116–117.

³⁵ Ld. 5380/1948 Kormány sz. rendelet, a 7210/1948 Kormány sz. rendelet, és a 2610/1949. Kormány sz. rendelet, továbbá, *Világhy Miklós*: Ipari igazgatóságok — belkereskedelmi igazgatóságok. Állam és Közigazgatás, 1949, 1. évf. 1. sz. *Keresztes Mihály*: A földművelésügyi igazgatás fejlődése. uo.

³⁶ Ld. 13.200/1948. Kormány sz. rendelet, valamint; *Szűcs Ervin*: A pénzügyi közigazgatás átszervezése. Állam és Közigazgatás 1949. 1. évf. 3–4. sz.

³⁷ Ld. 1950. évi I. törvény a helyi tanácsokról, Törvények és Rendeletek Tára 1950. Bp., 1951.

felszámolta a lényegében még a trianoni békeszerződésből eredő új országhatár megvonása által született csonka vármegyéket, Pest–Pilis-Solt Kiskun vármegyét kettéosztotta, a korábbi 25-höz képest 19 megyei egységet állapított meg, majd rögzítette a járások új, számos átcsatolással módosított határait is. Ezzel összefüggésben szűntek meg esetenként régi és születtek új megye- és járásközpontok is.³⁸ Ugyancsak a területrendezésnél említhetjük – bár jelentőségük azon jóval túlmutat – Nagy-Budapest létrehozását, valamint a tanyák községesítésének és a tanyaközpontok szervezésének megindulását szintén.

Az új igazgatás személyzetét érintő fentebb részletezett elveken túl szólni kell arról a még 1948 végén született törvényről,³⁹ mely intézkedett a köztisztviselői állások zömének állami állásokká való átszervezéséről, s a továbbikban azoknak kinevezés útján való betöltéséről. Ugyanezen változások sorába illik az alispáni hatáskör bővítése úgy, hogy az alispán megyei szinten a szakigazgatási szervek működését is irányította. E lépéssel – állapítja meg Beér János – „az alispáni feladatkör fokozatosan olyan tartalmat kapott, amelyben összekapcsolódtak a politikai és adminisztratív vezetés vonalai, és kezdett kibontakozni a helyi vezetés egysége”.⁴⁰ A kormányzat 1948–1949 folyamán, oly módon is erősítette az alispáni hatalmat, hogy közös főispánt nevezett ki a megye és a területén fekvő törvényhatósági jogú város fölé, vagy egyszerűen nem töltötte be a megürült főispáni posztokat.

Ezzel lényegében elérkeztünk a tanácsrendszer megszületésének utolsó fázisához. 1949 decemberében két újabb tervezet készült, melyek közül az utóbbi – figyelembe véve az alkotmány vonatkozó megállapításait és az időközben született idevonatkozó rendeleteket – lényegében alapját képezte a tanács törvénynek.⁴¹ A tanácsrendszer szervezeti kereteinek, hatósági fokozatainak, területi egységeinek ily módon történt kialakítása révén, az 1950. évi I. törvény megszavazásakor a proletárdiktatúra parlamentjének képviselői – az eredeti elképzeléseknek megfelelően – jórészt a már meglévő állapotokat szentesítették.

Végül, tulajdonképpen csak historiográfiai szempontból érdemel említést, hogy a tanács törvény parlamenti tárgyalásainak napjaiban jelenik meg az Állam- és Jogtudományi Intézet kiadványaként, Bibó István–Mattyasovszki Jenő: Magyarország városhálózatának kiépítése c. tervtanulmánya, amely az 1946-ban megjelent Erdei–Bibó-féle „város-megye” koncepció térképre vitt és részletesen kidolgozott változata volt. Erdei, aki akkor felelős miniszteri pozíciót töltött be – saját kérésére – nem jegyeztette magát e lényegében a

³⁸ 4.343/1949. MT sz. rendelet a megyék nevének, székhelyének és területének megállapítása tárgyában. Törvények és törvényerejű rendeletek 1949. II. Bp., 1950. 548–550. A lényegesebb változások: Esztergom helyett Tatabánya, Balassagyarmat helyett Salgótarján, Szentés helyett Hódmezővásárhely, Gyula helyett Békéscsaba lett új megyeszékhely, míg a korábbi Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye déli feléből kialakított új megye (Bács–Kiskun) központja Kecskemét lett. Az összevonások során megszűnt megyeszékhelyek: Baja, Berettyóújfalú, Makó, Mátészalka, Sátoraljaújhely, Sopron. *Katona János–Szamel Lajos*: A megyék új határai. Állam és Közigazgatás 1949. 1. évf. 7–8. sz. 480–489. A járások területének módosítására ld. a 114/1950 M.T. sz. rendeletet, valamint, *Kolozsvári Vilmos–Szamel Lajos*: A járások területének rendezése. Állam és Közigazgatás. 1950. 2. évf. 6–7. sz. 451–465.

³⁹ Az 1948. évi LI. törvénycikk. Magyar Közlöny, 1948. 269. sz.

⁴⁰ Beér János: i. m. 143.

⁴¹ Uo. 151–154.

tanácsrendszert opponáló munka szerzőjeként, s csak az impresszumból tudjuk meg, hogy „a munka alap gondolatát felvetette, s szerkesztésében irányítólag részt vett: Erdei Ferenc”. Nyilván nem szorul részletezésre, hogy a kormány tagjaként nem léphetett fel nyíltan a tanácsrendszer megvalósuló formája ellen, mint ahogy az akkori politikai viszonyok között azt hinni, hogy ez az „országos vitára szánt munka” valóban nyilvánosan megvitatható, a tanácsrendszerrel szemben alternatív javaslatként számba jöhető elképzelés lehet, idealista és naiv gondolat kellett, hogy legyen.

*

Befejezésül el kell mondani, hogy nem a politikai megfontolásoknak az államhatalom kiépítésében való szerepét tekintem általában problematikusnak, hiszen a politikai szempontok éppen úgy érvényesültek minden egyes társadalmi formáció és politikai rendszer államhatalmának kiépítésében, mint ahogy a központi hatalom erősítésére irányuló törekvések sem újkeletűek. Csak az újkori történelemnél maradva; az államhatalomnak a magán- és önkormányzati szférába való behatolása, s ezáltal a kormánysszervek központi irányító és ellenőrző szerepének a növekedése – amint azt pl. Max Weber kutatásai mutatják – a tőkés fejlődés által mélyebben áthatott országokban már korábban megtörtént. Ugyanúgy nem általában a „kommün”- vagy „tanács”- típusú néphatalmi-igazgatási szervek által gyakorolt igazgatás demokratikusan is működni képes voltát kívánom megkérdőjelezni. Magyarországon azonban 1948-at követően a proletárdiktatúra államszervezetének kiépítése időben egybeesett azokkal a törekvésekkel, amelyeket – a napjainkban nálunk is kibontakozó politológia képviselői – a demokrácia visszavételének folyamataként szoktak leírni, midőn a politikai programok szükségleti és akarati elemeket egyaránt hordozó szegmentumai közül az utóbbiak váltak meghatározóvá, amikor a közjog és a magánjog elválasztásának elutasítását ad abszurdum vivő politikai gondolkodás végül is a személyi önkény intézményesült törvénytelenégeibe torkollt. Mindezek az államszervezet kiépítésére oly módon voltak befolyással, hogy a számba veendő számos tényező interdependenciája helyett – gyakran a racionalizmus és jórészt a demokratizmus ellenében – döntően politikai szempontok látszottak érvényesülni, s ennek következtében az igazgatásrendszerben kifejeződő igazgatási és hatalmi tényezők közül az utóbbiak váltak determinánssá. Direktpolitikai síkon szemlélve pedig a megszülető tanácsrendszer az ötvenes évek első felében lényegében a párt adminisztratív gépezetként működött.⁴²

⁴² A magyar népi demokrácia története, 1944–1962. (szerk: Balogh Sándor–Jakab Sándor) Bp., 1978. 166.

Д. Дьярмати

**Осуществление политических точек зрения в подготовительных
работах системы советов**

(Резюме)

В Венгрии политический переворот, происшедший после второй мировой войны привёл к основным преобразованиям на разных областях государственной жизни. Это преобразование заставило себя ждать пять лет в области администрации, хотя ещё в 1946 г. были составлены проекты, которые могли бы служить исходным пунктом для коренной реформы администрации. Во введении своей статьи автор показывает, каким образом отказывается коммунистическая партия, стремившаяся к централизации власти от так называемой концепции «города-комитата», разработанной Ференцем Эрдеи и Иштваном Бибо, базирующейся на основных принципах действительно местного самоуправления и от других, вследствие чего не состоялось осуществление реформы администрации *в рамках коалиции*.

После создания диктатуры пролетариата с второй половины 1948 г. во всё более жёсткой вследствие холодной войны внутриполитической атмосфере при выработке новой системы управления выдвигают на передний план непосредственные политические точки зрения, проповедующие «обострение классовой борьбы». В подготовительных материалах преобразования администрации говорится о том, что само перестроение является «средством борьбы», приспособляющимся к всегдашним актуальным потребностям на разных этапах политической борьбы. Кроме того при выработке доминировали три главных точки зрения: 1. Новая система управления является тем подходящей, чем более она усиливает центральную государственную власть. 2. В области экономики задача нового управления заключается, наряду с постоянной борьбой против капиталистического метода хозяйства, в организации, проверке и администрировании планового хозяйства. 3. При подборе личного состава управления и при выработке системы выборов является первичной точкой зрения задержание «классового врага» от позиций государственной власти.

Конклюзия автора заключается в следующем: в Венгрии установление диктатуры пролетариата после 1948 г. совпало с теми стремлениями, которые в общем были охарактеризованы представителями политической науки как процесс отказа от демократии. Среди сегментов, заключающих в себе элементы и потребностей и воли политических программ, последние стали определяющими. Одно из их последствий заключилось в том, что в первой половине 1950-ых годов рождающаяся система советов по сути дела действовала как административная машина партии.

Gyarmati György

**The Predominance of Political Aspects at the Preparation
of Council-System**

(Resume)

After the Second World War fundamental transformations were resulted in the different fields of state life by the political change in Hungary. The transformation of the public administration had to be waited for five years, although such projects had already been created in 1946, which could have become the source of a sweeping reform in the administration. As a preliminary I demonstrate how the communist party striving for power centralisation refused the so called "town-county" concept of Ferenc Erdei and István Bibó based on the principles of actual local government together with other concepts. As a consequence the realisation of the reform of administration in a *coalition framework* failed to come about. Following the establishment of the proletarian dictatorship since the second half of 1948 in the stiffening atmosphere around home politics due to the cold war at the elaboration of the new administrative system the direct political points of view advocating "the sharpening class struggle" came into the limelight. It is declared in the preparatory materials of the transformation of public administration that the transformation is a "battle means" conform to the current needs in the different phases of political struggle. In addition to this three other motives dominated the elaboration: 1. The more it strengthens the central state power, the more adequate the new administrative system is; 2. In the economic field the duty of new administration besides the permanent struggle against the capitalist way of economy is the organisation, the control and the management of the planned economy; 3. Keeping away "class enemy" from state power positions was the main point of view at the choice of administrative staff and the preparation of electoral system.

The study has the following conclusion: in Hungary after 1948 the extension of the state organization of the proletarian dictatorship coincided with the endeavours called by politologists the process of the withdrawal of democracy. Amongst the necessary and the voluntary elements of the political programs the latter ones became dominant. As a consequence the council system being just born practically operated as the administrative machinery of the party in the first half of the fifties.

KOVÁCSY TIBOR

Az utasításos gazdaságról

A kelet-közép-európai államokban — így Magyarországon — 1945 után bekövetkezett változások, s ezek között a gazdasági rendszer átalakulási folyamatai, különböztek a történelem addigi fordulatairól. Az 1949–50-re kialakult rendszer egésze, a radikálisan felszámolt korábbi intézmények helyébe lépő újak többségükben nem a társadalmi-gazdasági folyamatok organikus következményeként álltak össze, hanem egy ezektől függetlenül *tételezett*, anticipált társadalmi-gazdasági működési módnak megfelelően.

A változások közül egyesek, melyek korábban (1945–47-ben) zajlottak le, a társadalmi folyamatok önmozgása útjában álló korlátok félresöppréséeként, különféle igények, törekvések, érdekek összeütközésének eredményeként is felfoghatók. A földosztás parasztok milliói érdekeinek felelt meg. Megkezdődött a közigazgatás, az oktatás és sorban valamennyi intézmény átalakítása. Mindeddig gúzsba kötött rétegek lehetőségeinek útjában álló korlátok, művelődési, kulturális monopóliumok omlottak össze.

Más változások viszont már nem kapcsolódtak közvetlenül a konkrét körülményekhez, az aktuálisan ható társadalmi erők működéséhez. Ezek részben egy elvont jövőképből és az ehhez kapcsolódó ideológiából, részben pedig az ezeket legitimációs alapul felhasználó hatalmi törekvésekből vezethetők le.¹ A kialakult rendszer és az ideológia közti szembetűnő eltérések egyébként épp ebből a kettősből, a hatalmi törekvések meghatározó jelentőségéből következnek.² Ilyen meghatározottságok közepette ment végbe a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, az egyre drasztikusabb államosítások sorozata, a hatalmi-politikai szerkezetnek, az érdekek érvényesítési mechanizmusának a gyökeres átformálódása. Természetesen e változások lefolyását az objektív társadalmi-gazdasági adottságok befolyásolták, konkrét esetekben egyenesen könnyítették, serkentették. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a két dolog között szorosabb elméleti összefüggést, oksági kapcsolatot lehetne megállapítani. Az adottságok nem váltották ki, csak lehetővé tették ezeket a változásokat.

¹ Ez a jövőkép, a felépülő szocialista, majd kommunista rendszer nem más, mint „a politikai cselekvés céljaként tételezhető helyes társadalom”, amely Szabó Miklós meghatározása szerint „a modern értelemben vett ideológia központi gondolata”. Szabó M.: Programideológiák és állapotideológiák. Világosság, 1978/2. 73.

² A hatalom megszerzése érdekében tett gyakorlati lépések során kialakult helyzet szükségképpen inkább megfelelt bizonyos partikuláris érdekeknek, mint az előzetesen kialakított elveknek. Ezért az ideológiát állandóan finomítani kellett, bizonyítva, hogy az éppen létrejött állapot a „helyes társadalom” felé vezető út egyik állomása.

Az új rendszerrel kapcsolatos elképzelések tehát – hasonlóan az új intézményekhez – nem a konkrét hazai történelmi összefüggésekből nőttek ki. Egy ezektől függetlenül létrejött elméletből, a marxizmusból, pontosabban az ebből a nemzetközi munkásmozgalom története során kifejlődött és a szovjet történelem negyedszázada folyamán tovább módosult marxista-leninista ideológiából eredtek. (Természetesen ezt az állítást megszorításokkal lehet csak érvényesnek tekinteni. Az államosítások gondolata például a szociáldemokrata eszmerendszernek is eleme volt.) A célkitűzéseknek, törekvéseknek ez a rendszere – mint bármikor a történelem során bármilyen ideológiai rendszer – emberek empirikusan körülhatárolható csoportjához kötődött.³ E csoport szociológiai jellemzése még megoldásra váró kutatási probléma. Kisebb részben a második világháború után Moszkvából hazatért kommunista funkcionáriusok alkották. A többség pedig az újonnan kialakult szélesebb vezető réteg tagjaiból állt, akik – zömmel nagyívű mobilitási pályát befutva – az említett kisebbséggel szemben egyre inkább lekötelezetté és kiszolgáltatottá váltak.

A történelmi körülmények lehetővé tették, hogy ez a csoport olyan hatalmi helyzetbe kerüljön, melyben elképzelései megvalósítását semmiféle eltérő irányú elképzelés nem korlátozta. Törekvéseinek offenzív természete magából az ideológiából, ennek sajátosságaiból is következett. Hatalmának megszilárdulásával párhuzamosan saját érdekei szintén egyre pontosabban körvonalazódtak, elképzelései hatalma kiszélesítésére és stabilizálására irányuló törekvésein szűrődtek át. A társadalom átalakítását célzó konkrét intézkedések így egyúttal a hatalmi harc taktikai lépései is voltak. A változásokat, konkrét lefolyásukat nem tömeges törekvések sodrása formálta tehát, hanem jelentős részben egy olyan tudatosság, mely emberek lényegesen szűkebb körének érdekeivel esett egybe, mint amekkoráról ezt önmagával kapcsolatban állította. Ez a tudatosság felismerte a különböző rétegek igényeit, törekvéseit, ezeket azonban saját eszközöként használta fel, kívülről „kezelte”, nem pedig összegezte és „elméleti szintre emelve” képviselte.

Ilyen általános összefüggéseken belül, ezektől meghatározottan jött létre az a gazdasági rendszer, melynek megjelölésére alkalmasnak látom az „utasításokkal irányított gazdaság” – röviden: utasításos gazdaság – kifejezést. A gazdasági folyamatok tudatos befolyásolásának törekvése sokkal régebben született ugyan, napjainkban pedig valamilyen formában a világ minden gazdaságában megfigyelhető, mégis kétségtelen, hogy itt egy sajátos és minőségileg új történelmi képletről van szó. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy az utasításos gazdasági rendszer ne használt volna föl a háború idejéből és még korábbi örökölt eljárás módokat, szervezeti formákat – az irányítás személyi állományáról nem is beszélve.⁴ A központi irányítási törekvések mindeddig a meglévő és működő gazdasági automatizmusok hatásait igyekeztek különféle érdekeknek, törekvéseknek megfelelően korrigálni, vagy – mint a hadigazdaságok esetében – a gazdaság kisebb-nagyobb

³ „... ideológiának csupán azokat az elméleteket tekintjük, melyek – noha partikuláris: osztály, réteg, csoportérdekeket fejeznek ki és igazolnak – ez érdekeket nem partikuláris csoportérdekvoltukban igyekeznek igazolni, hanem osztársadalmi szervező elvként jelenítik meg.” Szabó M. i. m. 74.

⁴ Az utasításos gazdaság és az előző gazdasági rendszerek közötti technikai értelemben vett kontinuitás és történeti értelemben – azokat a társadalmi, uralmi, ideológiai kereteket illetően, melyekbe a gazdaság ágyazódik – vett diszkontinuitás elkülönítésével kapcsolatos módszertani problémákra utal Lengyel György: „Irányított gazdaság és tervgazdaság” című kézirata (Budapest, 1980.)

szegmentumát ideiglenesen egy meghatározott cél szolgálatába állítani. Itt viszont a cél maguknak ezeknek az automatizmusoknak, a piaci viszonyoknak a kiküszöbölése, a központi akaratot megvalósító új intézmények és ezeken keresztül új működési mechanizmusok kiépítése volt.

Az utasításos gazdaság kialakulásának leírásához az eddigiekből következően nem elegendő az intézményi elemzés, vagyis az anyagi javak termelése, elosztása tartalmi vonatkozásainak – a „mit”-nek, a „mennyit”-nek, a „miből”-nek – az intézményi keretekkel – a „hogyan”-nal – összefüggésben történő vizsgálata. Szemügyre kell venni a mindezekre irányuló központi akarat konkrét megnyilvánulásait, ezek hatásait is.

Ugyanakkor viszont ez nem jelenti azt, hogy az utasításokkal irányított gazdaság működésének elemzésekor jogos volna a törekvéseknek valamiféle kitüntetett szerepet tulajdonítani. A központi akarat ugyanis a gazdaság működési mechanizmusaiából a korábban kialakult automatizmusokat valójában nem küszöböli ki, csak korlátok közé szorítja, „eltereli” hatásait.⁵ Ezek az automatizmusok, objektívalódott működési szabályok a gazdaság minden egyes szereplőjének a történelem által formált sajátos törekvéseiben, viselkedési módjában élnek tovább csakúgy, mint a gazdaság tárgyi, technikai feltételeiben és mindezekkel összefüggésben a munkamegosztás konkrét módjában. Mindezek az idők folyamán természetesen változnak, akaratlagosan is változtathatók, a végeredmény azonban a kívülről érkező törekvésekkel sohasem eshet egybe. De maguk a szándékok, az új intézmények is új szabályszerűségeket alakítanak ki, változásaik, hatásaik öntörvényű, részleteiben és eredményeiben kiszámíthatatlan gazdasági működést hoznak létre. Az utasításos gazdaság működésének elemzésében az elvi, ideológiai szintű törekvéseknek tehát csak annyiban lehet szerepük, amennyiben ezeket össze kívánjuk hasonlítani a tényekkel. De ugyanez elmondható azokról a törekvésekről is, melyek a gazdasági élet területére szintén kivetülő hatalmi harcokban közvetlenül, a partikuláris érdekek nyers, bár nem feltétlenül nyíltan megfogalmazott kifejeződéseként jelentkeznek. A gazdaság működésének elemzésekor csak a – ténylegesen vagy deklaráltan a törekvésekből levezetett – konkrét intézkedéseket vizsgálhatjuk, ezek belső racionalitását, a tényleges szerepüket egy-egy konkrét gazdasági jelenség létrejöttében.

Maguk az intézkedések a korábban mondottakból következően politikai meghatározottságúak. Lehetséges ugyan, hogy meghozataluk összefüggött a szocializmus elvi eszményének megvalósítására irányuló szándékkal, ez azonban nem sokat árul el a konkrét körülményekkel, jelentőségükkel kapcsolatban. Ugyanakkor empirikusan igazolható, hogy a konkrét intézkedések az ilyen szándékoknak többnyire nem feleltek meg, logikai úton pedig belátható, hogy nem is felelhettek volna meg – függetlenül a konkrét körülményektől. Ebből egy további módszertani szempont adódik. Nevezetesen az, hogy az utasításokkal irányított gazdaságnak önmagában egyáltalán nincs története. Működésében semmi sem magyarázható meg úgy, hogy az adott jelenséget ne vizsgálhnánk meg politikai mozgások, végső soron tehát érdekek egymás közötti viszonya és e viszonyok alakulása leképeződéseként is.⁶

⁵ A gazdaság működési mechanizmusainak tekintem egyfelől az automatizmusokat, a folyamatok objektív szabályszerűségeit, másfelől pedig azokat a szabályszerűségeket, melyek a gazdasággal kapcsolatos törekvésekből vezethetők le, mint ezek szándékolt vagy akaratlan következményei.

⁶ Egyet kell értenünk a politológussal, aki ezt a szempontot általánosabban is megfogalmazza: „Nem követhetjük azt a – különösen a társadalomfilozófiában meghonosodott – elemzést, amely

Az utasításos gazdaság rendszerének a kiépülése Magyarországon tulajdonképpen már 1945–46-ban megkezdődött, amikor a Kommunista Párt részese lett a hatalomnak. Ez nem azt jelenti, hogy már ekkor hiányzott minden más reális alternatíva, azt sem, hogy az akkori elképzelésekben már mindaz jelen volt, ami a gazdaságban később ténnyé vált, és azt sem, hogy a majdani fejleményeket előre lehetett volna látni. Visszatekintve azonban be lehet látni, hogy a háború befejeződése utáni legelső időkben is bekövetkeztek olyan események, melyek egyértelműen-illeszkednek a későbbi folyamatok láncolatába.

A kiépülési folyamat 1948-tól lényegében zavartalanul – ellentétes irányú szervezett törekvésektől mentes politikai közegben – haladhatott előre. Az első ötéves terv kezdetére a rendszer önreprodukciós mechanizmusaival együtt kialakult, 1953-ig pedig változatlanul, zavaró külső hatásoktól mentesen, saját törvényei szerint működött. A későbbiekben jellemzői módosultak, egyesek közülük eltűntek, mások súlyarányai eltolódtak. Ennek oka nem egyszerűen az volt, hogy a rendszer belső összefüggései rendszeren belüli feszültségeket, ellentmondásokat termeltek ki. Azonos súlya volt a rendszernek környezeti feltételeivel – az anyagi-gazdasági adottságokkal, a társadalom szükségleteivel – történő szembekerülésének, súrlódásainak, melyek már-már létben fenyegették. A fennmaradáshoz tehát a rendszert felül kellett bírálni és át kellett alakítani. Ehhez ismét csak megfelelő politikai feltételekre is szükség volt. A kisebb-nagyobb hullámzásokkal zajló el- és visszaváltozások során azután fokozatosan kialakult egy új rendszer, mely az eredetitől lényegesen különbözik ugyan, mégis magán viseli annak számos ismertetőjevét. Végül is nyitott kérdés, hogy az utasításos gazdaság korszakát egyértelműen lezárt-nak tekinthetjük-e, s ha igen, mikortól és milyen kritériumok alapján beszélhetünk minőségileg új rendszerről.

A következőkben éppen csak fölillantom az 1949–53 között működő, „klasszikusnak” tekinthető utasításos gazdaság néhány, véleményem szerint lényeges sajátosságát, jellemző összefüggését. Ezzel néhány apró adalékot tudok talán szolgáltatni ennek a gazdaságtípusnak egy valamikor majd kialakuló leíró modelljéhez. Megjegyzéseim módszertani szerepe annyi lehet, hogy az empirikus elemzéshez kiinduló szempontokat adhatnak, de azt semmiképpen sem helyettesíthetik, hiszen a rendszer konkrét történetét nem hordozzák magukban.

Túl azon, ami egyes rész-elemek kiemeléséből automatikusan és önmagában következik, igyekszem a külső értékelési szempontok alkalmazását elkerülni. Az értékelésnek amúgy is a rendszer működésével járó konkrét társadalmi következmények leírásához kell kapcsolódnia, ahol viszont elkerülhetetlen. E következmények – és így a róluk való tudás is – végső soron a különféle érdekeknek és törekvéseknek különféleképpen felelnek meg, s így nem feltétlenül egyféle, viszont mindenképpen *valamilyen állásfoglalást* indukálnak, legyen szó akár a parasztság felbomlásának a kollektivizáció következtében megrekedő,

metafizikusan elszakítja egymástól a politikai, a gazdasági, a kulturális stb. viszonyokat, s ezzel mintegy *depolitizálja* a tisztán politikai viszonyok kivételével az összes egyéb társadalmi viszonyt. Holott nyilvánvaló, hogy a termelési viszonyok rendszerének mozzanataként meglevő tulajdoni, elosztási, munkamegosztási viszonyok a leginkább politikai mozzanatú társadalmi viszonyok. (. . .) Ahogyan Marx a Tőkében több helyen hangsúlyozza, a politika nem egyszerűen a gazdaságra kívülről hat, hanem a politika a *gazdaságban* van, gazdaságként hat.” *Bihari Mihály*: Elméleti és metodológiai előfeltevések a politikai magatartás elemzéséhez. Szociológia, 1980/2. 209.

majd sajátos utakon újra kibontakozó folyamatáról, akár – egészen más jellegű példát említve – a mai gazdaság legkülönbébb működési jellegzetességeiről, melyek egyebek között a gazdasági szerkezet 1945 utáni változásából fakadnak.

Az utasításokkal irányított gazdaság létrejöttének alapvető feltétele a termelési tényezők fölötti rendelkezés magánjellegének megszűnése. Pontosabban és kevésbé élesen fogalmazva: ahogy zsugorodnak a magánrendelkezés lehetőségei, úgy lesz a gazdaság központi irányítása egyre szélesebb körű, és úgy válik egyre inkább lehetségessé, hogy az irányítás által megfogalmazott célkitűzések meg is valósuljanak. Fokozati kérdésről lévén szó, nem volna helyes az utasításos gazdaság megszületését pusztán a termelési eszközök állami kisajátításával azonosítani vagy összekapcsolni. A rendszer lépésről lépésre alakult, de lényegében már 1945 végétől – 1946 elejétől, a formálisan koalíciós alapon működő, gyakorlatilag kommunista irányítás alatt álló Gazdasági Főtanács tevékenységének megindulásától nyomon követhetők a négy évvel későbbi állapotok irányába mutató tendenciák. A tőkés vállalatok tevékenységét korlátozó intézkedések – márpedig a Gazdasági Főtanács működésének lényegét ezek alkották – mind a termelési eszközök fölötti magánrendelkezést korlátozták.⁷ A több lépcsőben végrehajtott államosítások tulajdonképpen nem jelentettek döntő fordulatot a gazdasági élet működési mechanizmusai tekintetében, végső soron csak egyértelművé tették, formailag „legalizálták” a már kialakult helyzetet. Mégis határkönek tekinthetők annyiban, amennyiben a kortársak számára világossá tették a fejlődés irányának körvonalait, és kíméletlenül megmutatták az alternatív lehetőségekkel kapcsolatos elképzelések illúzióvoltát. A gazdaságra nézve abban jelentettek változást, hogy kiküszöbölték a központi irányítás törekvéseinek megvalósítását körülményessé tevő szervezeti akadályokat. Ugyanakkor leképezték és megszilárdították a gazdasági szférában is az átalakult és mind világosabban látható hatalmi, uralmi viszonyokat.

A tulajdonformák megváltozásának jelentőségét a gazdasági rendszer átalakulásában következtetésképpen nem szabad túlbecsülnünk. Ennek szerepe ugyanis csak akkor meghatározó, ha a tulajdonviszonyok egyértelműen leképezik a tényleges rendelkezési viszonyokat. Óvatosan kell bánni az afféle megfogalmazásokkal is, melyek az 1945 utáni államosításokat a termelési eszközök köztulajdonba, ill. társadalmi tulajdonba kerüléseként jelölik meg. Az államosítás ugyanis meghatározott szervezetek, tehát emberek konkrétan körülírható zárt csoportjának kezébe adja a rendelkezés jogát, a társadalmi tulajdon fogalma viszont az ilyen rendelkezési monopóliumot kizárja. Nyilvánvaló, hogy a két dolog az irányítás egész intézményrendszerének működésére nézve merőben eltérő következményekkel jár. Ahhoz, hogy eldönthessük, beszélhetünk-e az adott esetben a szó tartalmi értelmében társadalmi tulajdonról, meg kell állapítani, hogy az említett, rendelkezési jogokkal felruházott szervezetek működésében milyen szabályszerűségek és mennyiben biztosítják, hogy tevékenységükben a társadalom minél több csoportjának érdekei tükröződjenek.⁸

⁷ Vö. Berend T. Iván: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948. KJK Budapest, 1962. 229 és köv.

⁸ „... a termelési eszközök társadalmi tulajdonának két kritériumot kell teljesítenie: (1) a termelési eszközöket a társadalom érdekeinek megfelelően kell fölhasználni és (2) a társadalomnak effektíve rendelkeznie kell az általa birtokolt termelési eszközökkel. (. .) A második tényező a döntő:

Direkt kényszerítő intézkedésekre többnyire nem volt szükség, mivel az ekkor még gyakorlatilag kimeríthetetlen munkaerőtartalékokat agitációval, az átlagosnál kedvezőbb feltételek ígéréssel a kívánt irányba lehetett terelni. Maga a munkaerőpiac sosem szűnt meg teljesen, hiszen a munkavállalók többsége előtt mindig állottak elhelyezkedési alternatívák, a gazdaság számos területén párhuzamosan jelentkező munkaerőhiány pedig meggátolta a spontán munkaerőmozgások kiküszöbölését célzó adminisztratív rendszabályok érvényesülését.¹⁰

A föld fölötti állami rendelkezés csak részben testesült meg a forma szerinti állami tulajdonba vételben, állami gazdaságok alakításában. A rendelkezést itt a mezőgazdasági munkák elvégzésével és a termékek felhasználásával kapcsolatos döntések lehetősége jelenti. Így a földdel az állam alapján a parasztságra gyakorolt politikai presszió keresztül rendelkezett. Ennek talaján hajtották azután végre azokat az egyszerre gazdasági és politikai intézkedéseket, melyek valamilyen módon ezt a rendelkezést jelenítették meg: a kulákká nyilvánítottak sanyargatását, a beszolgáltatási előirányzatok könyörtelen behajtását, különböző felajánlások kikényszerítését, az erőgépeket monopolizáló állami gépállomások megalakítását, végül pedig a kollektívizációt.

Természetesen az utasításokkal irányított gazdaság kialakításához az önmagában még nem elegendő, ha a termelés központi irányításának megteremtődtek a rendelkezései. Szükség van a forgalmi szféra kézbevitelére is. Ez ugyancsak az államosításokkal nyert befejezést, előbb a pénzintézeteknek az iparvállalatok kisajátítását is megelőző központi kézbevitelével, átszervezésével és specializálásával, ami egyszersmind jelentős lépés volt a termelési eszközökkel kapcsolatos rendelkezési viszonyok átalakításában is. A kereskedelem államosítása az iparéval párhuzamosan történt meg, amit a kereskedelmi szervezet átalakítása, a központi allokációs elképzelések megvalósítására való alkalmasság tétele követett.

Az utasításokkal irányított gazdaságban a gazdasági folyamatok befolyásolásának alapvető eszközei – innen az elnevezés is – a közvetlen utasítások. Az ezek megvalósításához szükséges anyagi eszközöket természetesen ugyancsak az utasításokat adó irányító központ osztja el. Így a központi irányítás második eszközcsoportja az elosztás. Ez utóbbi tevékenység is végeredményben utasításokban jelenik meg, önálló irányítási eszközként történő kezelését az indolkozza, hogy míg a közvetlen utasítások a gazdasági tevékenységek *mikéntjét* írják elő, az elosztás a tevékenységek *anyagi feltételeit* szabja meg. A két dolog különválasztásának tehát elsősorban analitikus jelentősége van.

Az irányítás e két eszközcsoportját figyelembe véve tehát első közelítésben a gazdaság működése egyszerűen parancsok kiadásaként és végrehajtásaként ragadható meg. Ezt a képet módosítja azonban az a tény, hogy az általános célkitűzések az utasítások megszületésének csak egyik elemét jelentik. Másik oldalról a konkrét körülmények mint korlátozó feltételek jelentkeznek, ezekről pedig az irányítás felső szintje éppen az alulról érkező információk alapján szerez tudomást. Ezek az információk pedig óhatatlanul magukba foglalják az alsó szintek sajátos érdekeit is. Sőt, úgy is fogalmazhatunk, hogy az

¹⁰ A szénbányászatban például 1950 és 1955 között az évi munkaerőforgalom az állományi létszám 60–70 százaléka körül mozgott. Ebben persze nyilván szerepük volt a rossz munkakörülményeknek is. Vö. A munka termelékenysége a magyar iparban 1949–1957. KSH Bp. 1958. 60.

alsó szintek érdekeit bizonyos fokig éppen az általuk továbbított információk manipulálásával érvényesíthetik.

A konkrét utasításokban és az elosztás mikéntjében ezeknek az információknak a korlátozó szerepe valamilyen súllyal mindenképpen megjelenik. Így a központi irányítás, ha közvetetten és távolról sem döntő mértékben, mégis függvénye a végrehajtó szint érdekeinek. Ez a tény tükröződik a tervek korrekcióiban – általában nem a tervcélok csökkentésében, hanem a felhasználható eszközök, termelési tényezők mennyiségének növelésében – és a „tervalku” során.¹¹ Az adott egynemű hatalmi hierarchiában ezek az „alulról érkező” törekvések nem közvetlenül hatnak. Érvényesülésük általában úgy történik, hogy a végrehajtó szint képes az irányítást meggyőzni arról, hogy egy-egy konkrét utasítás megvalósíthatatlan, ami viszont nemcsak a tények súlyán, hanem azon is múlik, hogy az érvelést milyen politikai pozíció, hatalmi súly nyomatékosítja. Az érdekek ütközése tehát – már amennyiben ilyesmiről az adott rendszerben egyáltalán beszélni lehet – végeredményben az irányító apparátuson belül zajlik. Azt, hogy a végrehajtó szint egy-egy egységének adottságai és érdekei mennyiben határozzák meg az utasítások konkrét tartalmát, végső soron az a hely dönti el, amit az illető egység személyes közvetítésén keresztül a politikai hatalmon belül elfoglal. Az utasításos gazdaság viszonyai között ezek a mechanizmusok inkább csak esetenként, kivételes engedmények kivívásával kapcsolatban működtek. Rendszerre, szabályszerű működési móddá éppen napjainkra váltak.¹²

A végrehajtó szintek és az ezek munkájára ható körülmények természetesen messze nagyobb szerepet játszanak az utasítások megvalósulásában. Erről a kérdésről most csak annyit, hogy utasítás és végrehajtás feszültsége szülte és táplálta a korszakra annyira jellemző centralizációs törekvéseket. Ez a feszültség, pontosabban megszüntetésének szándéka hozta létre az idők folyamán a képtelenségig burjánzó ellenőrzési rendszert is. Az ellenőrzés a feladatok végrehajtásában való érdekeltiséget volt hivatott pótolni, a feltétlen engedelmesség és a fenntartás nélküli azonosulás kikényszerítésének eszközeként szolgált. Gazdasági és politikai szempontok összemosódtak benne, és kiterjedt a gazdasági tevékenységen túl az ellenőrzöttek életének egyéb szféráira is. Ahogy az elosztás mint irányítási eszközcsoporthoz a gazdasági tevékenységek tárgyi feltételeit biztosította, az ellenőrzés segítségével igyekeztek megteremteni az elképzelések végrehajtásának *személyi feltételeit*. Így az ellenőrzés maga is az irányítás egyik eszköze volt.

Voltak azután a gazdaság irányításának további eszközei is, ezek azonban nemcsak az utasításos gazdaságban lelhetők fel, sőt jelentőségük itt, épp az előbb említett eszközcsoporthoz mérten következtekben, háttérbe szorult. Ezek az eszközök is a gazdasági folyamatok feltételeit teremtik meg, csak éppen nem anyagi értelemben. Ide sorolhatók a gazdasági folyamatok kereteit meghatározó normák, kezdve a különböző műszaki normá-

¹¹ A tervek menet közbeni megváltoztatása az ötvenes években semmivel sem volt szokatlabb, mint napjainkban. A változtatások következményeit nem vezették végig a terveken, így olykor súlyos hiányhelyzetek alakultak ki. A tervek orientáló szerepét kétségessé tette az, hogy a folytonos módosítások miatt kiadásuk rendszeresen késett. Hosszabb távú előrelátásról pedig – vállalati szinten – szó sem lehetett. (Vö. Kornai J.: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. KJK. Budapest, 1957. 124. és köv.)

¹² A gazdasági érdekeknek ezt a politikai csatornákon keresztüli érvényesítését, a „kijárást” rendszerét a mai viszonyok között Antal László elemezte különböző kézírataiban, előadásaiban.

kon, a gazdasági élet jogi szabályozásán keresztül egészen a társadalomban informálisan, szokásszerűen érvényesülő különböző követelményekig. Mindezek az utasításos gazdaságban is megfogalmazódnak, érvényesülésüket azonban korlátozza az, hogy az utasítások és elosztási aktusok a gazdasági folyamatokat ezeknél sokkal szorosabban és közvetlenebbül határozzák meg. Ugyancsak a gazdasági folyamatok nem-anyagi kereteit szabják meg, azokat közvetve szabályozzák az árak, adók, vámok stb. Az utasításokkal irányított gazdaságban a folyamatok közvetlen irányítottsága következtében ezek tevékenységorientáló szerepe is elhanyagolható.

Az ötvenes évek irányított gazdaságában érvényesülő központi célkitűzés a gazdasági szerkezet átalakítása volt, egyfelől az autarkia, másfelől a hadipotenciál növelése törekvésének jegyében. A célkitűzéseknek eleme volt a változás lehető legnagyobb sebessége is. Az utasításokkal totálisan irányított gazdaság az átalakulás feladatát megvalósította: Magyarország gazdasági struktúrája rövid idő alatt valóban gyökeresen megváltozott. (A deklarált célkitűzések természetesen mások – mások is – voltak, az eredmények, vagy akár maguk az intézkedések azonban az előbb említettekre utaltak.¹³) Annyi minden részletesebb elemzés nélkül leszögezhető, hogy ez a rendszer alkalmas olyan termelési célkitűzések megvalósítására, melyek teljesülését a gazdaság spontán működése nem garantálja, és e működés befolyásolása – tehát egy részlegesen érvényesülő, közvetett hatású eszközökkel dolgozó központi irányítás – is csak hosszabb időszakban teszi lehetővé. Természetesen ilyen irányú lehetőségei is korlátozottak: az autark törekvéseket például nem volt képes valóra váltani.¹⁴

A rendelkezésre álló termelési tényezők korlátozottsága miatt az irányítás az említett célkitűzést a gazdasági racionalitás érvényesítése mellett próbálta megvalósítani. Más szóval a gazdaságosság, egyszerűen fogalmazva a befektetés minimalizálása és a hozam maximalizálása elvét igyekezett követni. Ezen elv alapján a gazdasági folyamatokat csak eredményük, a termék értéke, vagyis a felhasználás felől lehet minősíteni. Ha az adott célkitűzéseket komolyan vesszük – márpedig az irányítás komolyan vette őket –, akkor minden, ezek irányába tett lépés értékes, a tevékenység tehát gazdaságos. Ha viszont a gazdaságosságot tesszük meg elsőrendű célkitűzésnek, és ennek kidolgozzuk valamiféle kritériumát, egy ponton túl az autarkia és a hadipotenciál növelése jegyében folyó gazdasági tevékenységek gazdaságtalannak bizonyulnak, tehát meg kell szűnniük. A két szempont így végső soron összeegyeztethetetlen, és amikor az ötvenes évek gazdaságirányítása célkitűzései feltétlen megvalósítására törekedett, szükségképpen le kellett mondania a gazdaságosság célkitűzéséről, ezt legfeljebb egyes részfolyamatok szintjén érvényesíthette. Amikor tehát az utasításokkal irányított gazdaságban pazarlásról, alacsony haté-

¹³ Az első öt éves terv hivatalos célkitűzéseit ismerteti pl. *Berend T. I.: Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindulásakor. 1948–1950. Bp., 1964. 11. és köv. o.*

¹⁴ Ezek a célkitűzések a Szovjetunióban akkoriban érvényesülő, de már a sztálini korszak kezdetén kialakult elképzeléseket másolták. Talán nem fölösleges megjegyezni, hogy ezek a Szovjetunióban sem tisztán vagy akár elsősorban gazdasági kihívásokra adott válaszok voltak. A húszas években, még a NEP-korszak vége felé is voltak közgazdászok, akik az ipar egyoldalú fejlesztését megvitatásra sem érdemes agyárnak tekintették, és képtelenségnek tartották, hogy az ipar fejlesztéséhez a mezőgazdaságtól vonjanak el eszközöket. Vö.: *Szarabjanov: Asznovnjue problemü NEPa. Moszkva–Leningrád. 1926. 161. és köv. o.*

konyságról stb. beszélünk, a rendszer összefüggéseitől idegen értékelési szempontokat alkalmazunk, és nem vesszük észre, hogy az így minősített jelenségek a rendszer szükségképpeni velejárói.

Minden gazdasági rendszer alapvető funkciója a társadalom szükségleteinek kielégítése. A javaknak a szükségletekhez viszonyított szűkössége miatt a konkrét gazdasági feltételek között előteremthető javak és a szükségletek közötti optimális megfelelést mennyiség, minőség és összetétel tekintetében a fogyasztás magánszférájában központilag nem lehet biztosítani. Ez az összhang csak akkor teremthető meg, ha a termelő közvetlenül érdekelt a szükségletek kielégítésében. Ha ez a közvetlen érdekelttség hiányzik, a rendszer nem lehet fogyasztás-orientált, hiszen a termelő akkor jár el racionálisan, ha a – szükségleteket még a legjobb akarat mellett is csak tökéletlenül leképező – központi célkitűzéseket követi, tevékenységét ezeknek rendeli alá. Az utasításos gazdaság tehát nem lehet fogyasztás-orientált, a rendszer ideológiájában szereplő jóléti célkitűzések megvalósulásának hiánya így ugyancsak törvényszerű.

De a fogyasztás-orientáltságot a fogyasztástól független termelési célkitűzések önmagukban is kizárják. Az erőforrások említett korlátozottsága miatt ugyanis a kéféle célkitűzés verseng egymással, hierarchikus viszony alakul ki közöttük – a fogyasztástól független termelési célok csak a fogyasztási célok rovására valósíthatók meg.¹⁵

Az utasításos gazdaságban a fogyasztási szükségletek nem tekinthetők tehát a gazdasági folyamatok „végső mozgatóinak”. Ugyanakkor nem vonhatók be az irányítás hatókörébe, és bár súlyuk a gazdasági folyamatok konkrét meghatározásában politikai eszközökkel korlátozható, az irányításnak autonómiája korlátaiként kell számolnia velük. A központi irányítás eszközeiről, az utasításokról és az elosztási aktusokról szólva már említettem, hogy ezek függetlenségét az a tény korlátozza, hogy a végrehajtásban megjelennek azok az érdekek, melyek a döntéseknél nincsenek jelen. Az utasításokkal irányított gazdaságnak természetesen megvannak a megfelelő eszközei visszaszorításukra, ezek azonban a társadalmi feszültségek növekedésével egyre kevésbé működőképesek. Az említett érdekek tehát amellet és annak következtében, hogy ily módon megbontják az intézkedések konzisztenciáját, maradéktalan érvényesülésüket is megakadályozzák. Végeredményben elmondható, hogy a gazdaság totális irányítása, másként fogalmazva a teleologikus tervezésen alapuló százszázalékos tervszerűség a kizárólagos politikai hatalom bázisán sem valósítható meg egy sokszínű szükségleteket, különféle érdekeket magában foglaló társadalomban. Nyilvános megfogalmazódásuk és érvényesülésük viszont alapul szolgálhat egy olyan gazdasági berendezkedéshez, melyben a folyamatok ezekkel a százféle hangot hallató törekvésekkel, érdekekkel, szükségletekkel csengenek össze.

¹⁵ Jól illusztrálja ezt a nemzeti jövedelem felhasználási arányainak alakulása 1949–53 között. Az 1949-es adatot 100-nak véve, 1953-ban a felhalmozás értéke 235,1, a lakossági fogyasztása 109,6 volt. A fogyasztás/felhalmozás arány az 1949-es 8 : 2-ről 7 : 3 módosult 1953-ra. Vö.: Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955. KSH Bp., 1957. 18. Ugyanezt jelzi a jóléti beruházások (egészségügy, lakás stb.) elmaradása. Magyarország és a többi kelet-közép-európai ország lemaradása a többi európai államtól az infrastruktúra különböző területein ebben az időszakban konzerválódott, és az országok rangsorában máig se léptünk előre. Ld.: *Csernok–Ehrlich–Szilágyi: Infrastruktúra. Korok és országok.* Kossuth, Bp., 1975. és *Ehrlich–Szilágyi: Infrastruktúrák nemzetközi összehasonlításban.* Közgazdasági Szemle 1980/2.

*T. Kovácsi***Руководство экономией при помощи распоряжений****(Резюме)**

Экономическую систему Венгрии, сформировавшуюся к концу 1940 — началу 1950-ых годов не может считаться органическим результатом ранних тенденций и условий. История образования новой экономической системы неотделима от современных политических стремлений за власть.

В сформировавшемся руководстве экономией при помощи распоряжений цель центральных стремлений заключилась в устранении действующих автоматизмов экономики, установлении новых учреждений и через их новых действующих механизмов. Этот процесс начинался собственно говоря в 1945—1946 гг., а с 1948 г. он продвигался вперед в политической среде, свободной от организованных стремлений противоположного направления.

Основным условием образования руководства экономией при помощи распоряжений оказалось прекращение распоряжения частного характера над производственными факторами. Прекращение частной собственности на средство производства конечно не обозначало, что они перешли бы только «в общественную собственность». Прекращение эффективного представительства интересов и ограничение движения рабочей силы отодвигали в тесные рамки частное распоряжение над работой.

Среди средств влияния на экономические процессы имеют решающую роль в руководстве экономией при помощи распоряжения непосредственные распоряжения, распределение и контроль.

Центральная экономическая целевая установка эпохи заключалась в преобразовании экономического механизма с одной стороны под знаком автархии, а с другой стороны во возрастании военного потенциала из-за ограничения факторов производства; это надо было осуществить при помощи экономической рациональности. Но за одним пунктом осуществление свыше упомянутых стремлений нельзя согласовать с экономической рациональностью. Экономия 1950-ых годов не ориентировалась на потребление, но потребности, интересы населения — работника и потребителя — всё-таки сколько-нибудь ограничили автономию управления. Таким образом тотальное управление экономией не было возможно осуществить совершенным образом даже на базе исключительной и гомогенной политической власти.

*T. Kovácsy***On the Directive Economy****(Resume)**

In Hungary the economic system formed on the turn of the forties and the fifties cannot be regarded as the organic result of the previous tendencies and circumstances. The history of the development of the new economic system was inseparable from the political and domination aspirations of the age.

The aim of central endeavours of the forming directive economy was the elimination of the operating automatisms of the economy and the organization of the new institutions and by that the new functional mechanism. As a matter of fact this process began in 1945–46 and from 1948 it advanced in a political atmosphere free from organized conflicting efforts.

The fundamental condition of the accomplishment of the directive economy was to abolish the private disposal of the factors of production. The abolishment of the private ownership of the means of production did not mean that they got only into "social ownership". The private disposition of labour was restrained by the dissolution of the effective corporate system and by the limitation of manpower mobilisation.

Amongst the means of guidance of economic processes direct instructions, assignation and control play the decisive role in the directive economy.

The transformation of the economic organizations was the central economic aim of the epoch under the aegis of the autarchy on the one hand of the increase of military potential on the other hand. Because of the limited factors of production this had to be realized by the enforcement of economic rationality. But over a point the realization of the above mentioned attempts was incompatible with economic rationality.

Although the economy of the fifties was not oriented to consumption, the needs and the interests of the population – the producer and consumer – curtailed the autonomy of the administration. This way totalitarian direction of economy was not perfectly realizable even on the base of exclusive and homogenous political power.

Közlémények

IZSÁK LAJOS

A Magyar Szabadság Párt megalakulása és tevékenysége 1946–1947

1946 tavaszán, az új államforma megteremtése után a legkülönbözőbb formában jelentkező jobboldali politikai törekvések, valamint a kiosztott földek megvédését célzó paraszti megmozdulások hatására érlelődött meg a munkáspártok vezetőiben az az elhatározás, hogy az ország közvéleménye elé tárják a koalíción belüli ellentéteket, és a baloldali pártok összefogásának megteremtésével együtt támadást indítanak a Kiszgazdapárt jobbszárnya ellen. A Magyar Kommunista Párt (MKP), a Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Nemzeti Parasztpárt (NPP) és a Szakszervezeti Tanács – amelyeknek részvételével 1946. március 5-én megalakult a Baloldali Blokk¹ – nyilatkozatát március 6-án hozták nyilvánosságra. Ez az okmány megállapította, hogy a baloldal együttes erővel veszi fel a harcot az „előretörő” reakcióval szemben, amely a magyar demokrácia vívmányait veszélyezteti, s továbbfejlődését akadályozza. A nyilatkozat leszögezte, hogy a Baloldali Blokkba tömörült pártok és a Szakszervezeti Tanács a „Független Kiszgazdapárt reakciós jobbszárnyával nem hajlandó együttműködni, de továbbra is állja a szövetséget a Független Kiszgazdapárt demokratikus elemeivel”, sőt ez utóbbiakat egyúttal felszólította arra is, hogy „a nemzetmentő harcból ők is teljes erővel vegyék ki részüket”.² A Baloldali Blokk március 7-i budapesti nagygyűlése – amelyre közel 400 000-en vonultak fel „Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!” jelszóval – után a Kiszgazdapárt vezetői előtt is világossá vált, hogy a baloldal követeléseit – köztük az FKGP „önmegtisztítására” vonatkozó igényt – valamilyen formában végre kell hajtani. A két munkáspárt mellett az NPP is határozottan kiállt amellett, hogy a Kiszgazdapárt minél gyorsabban vonja le a konzekvenciákat a

¹ Az 1946 eleji politikai küzdelmeket, a Kiszgazdapárt korabeli magatartását és a Baloldali Blokk megalakulásának körülményeit különböző oldalról részletesen mutatja be és elemzi: *Szakács Sándor*: Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1946. 49–65. *Ságvári Ágnes*: Népfront és koalíció Magyarországon 1936–1948. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 136–147.; *Donáth Ferenc*: Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947. Akadémiai Kiadó, 1969. 243–261.; *Szabó Bálint*: Népi demokrácia és forradalomelmélet. A marxista forradalomelmélet fejlődésének néhány kérdése Magyarországon 1935–1949. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 140–149.; *Orbán Sándor*: Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961. Akadémiai Kiadó, 1972. 45–64.; *Tóth István*: A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 134–151.; *Balogh Sándor*: Parlamenti és párharcok Magyarországon 1945–1947. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 167–190.; *Vida István*: A Független Kiszgazdapárt politikája 1944–1947. Akadémiai Kiadó, 1976. 133–168.

² A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. (A továbbiakban: MKP és SZDP határozatai). Kossuth Könyvkiadó, 1967. 621–622.

személyi kérdések tekintetében. „Szövetkezünk a munkáspártokkal arra – szögezte le Veres Péter pártelnök az NPP március 10-i nagyválasztmányi ülésén –, hogy a Kisgazdapárt jobboldalán lévő úri osztály, ipari és földbirtokos és hivatalnok urakat rákényszerítsük arra, hogy szépen félrehúzódjanak a földkérdéstől, a közigazgatástól, az állami élettől, a gazdasági életből, és engedjék a demokrácia valóságos erőit a magyarság nemzeti erőviszonyai alapján érvényesülni... Húzódjanak a nemzetgyűlés jobboldalára, szépen oda, ahova társadalmilag is tartoznak.”³ Az FKGP vezetői azonban ezt a problémát úgy szerették volna megoldani, hogy a pártot, s főleg a centrumot, a lehető legkevesebb veszteség érje, így elsősorban olyan politikusoktól kívántak megszabadulni, akik személyes ellenfeleik is voltak. A kizárások végrehajtását egyébként Tildy Zoltán és a párt balszárnya is támogatta.

A pártközi tárgyalások megindulásakor közel 40 kisgazdapárti nemzetgyűlési képviselő kizárása került szóba. Ezek között szerepelt Saláta Kálmán, Pásztor Tamás, Adorján József, Gyulai László, Jaczkó Pál, Belső Gyula, Palinay Ferenc, Eszterhás György és mások.⁴ Az FKGP budapesti törvényhatósági bizottsági tagjai közül pedig – többek között – Királdy Lajosné, Szelnár Aladár, Sztahó Endre, Kelemen Lajos, Rózsa Gyula voltak a kizárandók listáján. A nemzetgyűlési képviselők és a fővárosi törvényhatósági bizottsági tagok kizárásával egyidejűleg tervek készültek a balszárnynak az FKGP vezető szerveiben, apparátusában és egyéb területen lévő pozícióinak megerősítésére. A tárgyalások kezdetekor Sulyok Dezső, Vásáry István és az FKGP jobboldalának más hangadói nem szerepeltek a kizárandók listáján. Március 10-én azonban fordulat következett be a kizárandók személyét illetően. Tildy Zoltán a pártvezetőség tajainak, valamint a képviselők egy részének jelenlétében megtartott „bizalmas pártértekezleten” már egyenesen követelte, hogy Sulyokot, Vásáryt és azokat a párttagokat, akik miatt a párt állandóan „nehéz helyzetbe kerül”, zárják ki.⁵ Tildy álláspontját Nagy Ferenc és Kovács Béla is elfogadta, és a pártközi értekezleten bejelentették, hogy hozzájárulnak Sulyokék kizárásához.

Március 11-én Kovács Béla, a Kisgazdapárt főtitkára értekezletre hívta össze a párt nemzetgyűlési képviselőit. Itt Nagy Ferenc bejelentette, hogy a párt elfogadja a Baloldali Blokk követeléseit, s egyúttal hosszabb beszédben részletezte a pártban kialakult helyzetet. A képviselőknek nyíltan megmondta, hogy az FKGP jelenlegi összetételében nem nevezhető koalíciós pártnak, hanem „inkább ellenzéki pártnak”, ahol egyesek nem akarják a koalíciós együttműködést fenntartani. Erre mutatnak a pártban történt különböző kezdeményezések, néhány képviselő parlamenti megnyilatkozása és magatartása, akik nem hajlandók azonosítani magukat a pártvezetőség politikájával. „Éppen ezért – szögezte le végül Nagy Ferenc – nem is külső kívánságra, hanem a belső egység s a munkaképesség biztosítása érdekében a pártvezetőség arra az elhatározásra jutott, hogy a párt több képviselőtagjához azt a felhívást fogja intézni: folytassák politikai tevékenységüket a párt keretein kívül.”⁶ Másnap az FKGP 20 nemzetgyűlési képviselője: Dénes István, Drózdy Győző, Fillér László, Halter Béla, Hegymegi Kiss Pál, Kiss Ferenc, Kovács László,

³ Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete Archivuma (a továbbiakban: PI Arch.) 284. f. II.

⁴ PI Arch. 285/2–9.

⁵ *Vida* 162–163.

⁶ *Dr. Némethy Jenő: A kisgazdapárt útja. A Függetlenségi Frontban 1945–1948. Második rész. Kézirat. 1968. Nemzeti Múzeum. Újkori Dokumentumok Gyűjteménye. 120.*

Ledniczky Lajos, Lévy Zoltán, Nagy Vince, Nagyiván János, Némethy Jenő, Pászthory István, Stühmerné Obserschall Ilona, Sulyok Dezső, Ternay István, Vásáry István, Vásáry József, Veér Imre és Veress Anna meg is kapta a párttagságuk megszűnését rögzítő határozatot.⁷

A fenti képviselők kizárása azonban nem jelentette egyúttal az FKGP-n belüli jobbszárny felszámolását, annak ellenére sem, hogy néhány jobboldali politikus (Pálffy Géza gróf, Baráthy Huszár Elemér és mások) – főleg az államforma kérdésében elfoglalt hivatalos kiskgazdapárti álláspont miatti tiltakozásként – még jóval a kizárások előtt elhagyta a pártot.⁸ „A vezérfarkasok kívül kerültek – állapította meg joggal a baloldali polgári ellenzék lapja, a Haladás –, a többiek pedig együtt bégetnek a bárányokkal, a belpolitikai válság tehát megoldódott. Naivitás lenne azonban azt hinni, hogy a koalíció válságát csupán néhány okvetetlenkedő képviselő okozta, s hogy ezek eltávolításával a Független Kiskgazdapárt megszabadult belső ellenzékétől.”⁹ Nemcsak a kiskgazdapárti jobboldal teljes felszámolása nem sikerült, kevés eredménnyel zárult a jobboldali elemeknek a Függetlenségi frontból való kiszorítása is. Sulyokék kizárásával a jobboldal pozíciói a koalíción belül valamelyest gyengültek, de korántsem az MKP által tervezett mértékben és módon.

1946. március 12-én, közvetlenül a kizárási levelek kézhezvétele után az FKGP-ből kizárt képviselők közül 16 képviselő Vásáry István háznagyi szobájában értekezletet tartott, ahol már szóba került az új párt megalakításának az ügye is.¹⁰ A megbeszélésen többen azon a véleményen voltak, hogy lépjenek be együtt valamelyik a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronton (MNFF) kívül álló pártba. Sulyok Dezső az érdeklődő újságíróknak azt a kijelentést tette, hogy ő egyelőre nem lép be egyik működő politikai pártba sem, hanem párton kívül marad.¹¹ A kizárt képviselők körében vita alakult ki a párt elnevezése körül is. Nagy Vince szerint a párt nevéül többen a „Kossuth Párt” elnevezést ajánlották, ezzel szemben ő, mint a párt volt elnöke, azt javasolta, hogy ezt a nevet ne vegyék fel, nehogy „néhány királypárti érzelmű képviselőt” elriasszanak a belépéstől.¹² A sorozatos pártalakítási tárgyalásokba a kezdeti bizonytalankodás után végül is igen aktívan kapcsolódott be Sulyok Dezső, akit a képviselők március 15-én az új párt, a Magyar Szabadság Párt (MSZP) elnökévé választottak meg. A Kiskgazdapártból eltávolított képviselők közül az új párt megalakításában és munkájában Dénes István, Fillér László, Ledniczky Lajos, Veér Imre és Veress Anna nem vett részt, ők mint párton kívüli képviselők folytatták tovább parlamenti tevékenységüket, illetve politikai munkájukat.¹³

A kiskgazdapártból kizárt képviselők fentebbi megállapodása természetesen még nem jelentette egyúttal a párt hivatalos elismerését. Sulyokék pártalakulásuk után ezért legfontosabb feladatuknak azt tartották, hogy működésükhöz megszerezzék a Szövetséges

⁷ PI Arch. 285;2–9.; *Némethy* 121.

⁸ PI Arch. 285/1–4.

⁹ Haladás. 1946. március 28.

¹⁰ *Némethy* 122. és *Nagy Vince*: Októbertől – októberig. Emlékiratok – önéletrajz. New York, 1962. 298.

¹¹ Népszava, 1946. március 14.

¹² *Nagy Vince*: 299.

¹³ *Desiderius Sulyok*: Zwei Nächte ohne Tag. Zürich, Thomas Verlag, 1948. 395; *Némethy* 123. Nemzetgyűlés Naplója (a továbbiakban: NN) Bp. 1946. I. köt. 893. és Világ, 1946. március 17.

Ellenőrző Bizottság jóváhagyását. Ezért március végén, majd áprilisban Sulyok felkereste Nagy Ferenc miniszterelnököt, és támogatást kért tőle, majd ezután a SZEB vezetőivel folytatott tárgyalásokat a párt engedélyezéséről, és végül írásban is kérte annak hivatalos elismerését.¹⁴ Sulyokék 1946 tavaszán megpróbáltak egy olyan politikai koncepciót is kialakítani, amely szerintük később alkalmas lehet arra, hogy a hatalmat átvegyék. 1946-ot átmeneti időszaknak tekintették, és elképzelésük az volt, hogy minimális programként először biztosítják a párt „puszta létét”, hogy majd azután lépésről lépésre, a kommunisták fokozatos viszaszorításával megpróbálják a döntést kicsikarni. Célkitűzéseik megvalósítása szempontjából minden rész kérdés felvetése és megvitatása céljából fontos szerepet szántak a parlamentnek azzal, hogy egy kisgazda – ellenzéki összefogás megteremtésével nagyobb nyomást gyakorolhassanak a végrehajtó hatalomra. A fontosabb politikai kérdések pártközi tárgyalások útján történő megoldása helyett döntően a parlamentre kívántak támaszkodni. A központi kormányzat irányítása alatt álló közigazgatást községi autonómiával akarták felváltani. Az „igazságos büntetőbíráskodás helyreállítását” pedig úgy képelték el, hogy sürgetik a népbírók felszámolását.¹⁵ Ezek az elképzelések és célkitűzések azonban konkrét formában csak később, a párt programjában fogalmazódtak meg, amelynek kidolgozásához a vezetők az elismertetésükkel egyidőben hozzá is kezdtek.

A koalíciós pártok, illetve vezetőik a kisgazdapárti képviselők kizárásakor számoltak egy új politikai párt megalakításának lehetőségével, s így mikor ez a kérdés napirendre került, nem emeltek kifogást működése ellen. Lényegében ennek volt köszönhető, hogy V. Szviridov altábornagy a SZEB nevében 1946. július 4-én az alábbi szövegű levelet intézte Nagy Ferenc miniszterelnökhöz: „Tekintettel a kormány határozatára, valamint a kormányzati koalícióba tömörült összes magyar demokratikus pártok egyhangú kívánságára, hogy Sulyok Dezső nemzetgyűlési képviselő úrnak új párt alapítása engedélyeztesse, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság az Ön levelében foglalt kérelmet tudomásul vette.”¹⁶ A SZEB tehát egyelőre csak tudomásul vette a párt megalakulását, működéséhez engedélyt csak később adott. Nagy Ferenc a pártalakítás tudomásul vételéről azonnal értesítette Sulyokot, aki ezt követően a program megszövegezése után a parlamentben is bejelentette az új párt megalakulását, és 1946. július 24-én – napirend előtti felszólalás formájában – ismertette a Magyar Szabadság Párt programját.¹⁷

Sulyok, mielőtt a konkrét program ismertetésére rátért volna, mindenekelőtt szükségesnek tartotta a parlament tudomására hozni, hogy ők nem ellenségei a demokráciának, nem működtek soha együtt az ellenforradalmi rendszer vezetőivel, sőt, későbbi magatartásukkal sem adtak okot a méltatlan és a „politikai szabadság gondolatát súlyosan sértő elbánásra”.

A pártelnök a Szabadságpárt legfőbb külpolitikai célkitűzését abban jelölte meg, hogy „Magyarországot a jövőben minden eszközzel távol tartjuk bármely háborúban való tényleges részvételtől, és ezzel egyszer és mindenkorra lehetetlené tegyük, hogy orszá-

¹⁴ NN. I. köt. 764.

¹⁵ Sulyok 361–365.

¹⁶ Sulyok Dezső négy beszéde. A Magyar Szabadság Párt kiadása. Bp., 1947. 2.; Nagy Ferenc: *The struggle Behind the Iron Curtin*. New York, Macmillan, 1948. 267–268.

¹⁷ NN. II. köt. 333–340.

gunk és annak népe egy újabb háború szenvedéseit legyen kénytelen elszenvedni”, vagyis a legfőbb cél az ország semlegességének biztosítása. S ezt úgy vélte elérhetőnek, hogy Magyarország külpolitikája „ma és a belátható jövőben különösképpen tekintettel lesz a Szovjetunióra anélkül, hogy egyetlen lépést is kockáztatna, amely sértené vagy veszélyeztetné az angolszász hatalmak érdekeit”. A közvetlen szomszédainkkal kapcsolatos külpolitikát illetően Sulyok a legfontosabbnak azt emelte ki, hogy Magyarország területi, gazdasági és egyéb kérdéseit a békeszerződésnek úgy kell szabályoznia, hogy a „Dunavölgy népei a kölcsönös megértés, engedékenység és egymásrautaltság szellemében végre egymásra találjanak”. Külön hangsúlyozta, hogy „ezt a célt csak olyan béke valósíthatja meg, mely a néprajzi, történelmi és gazdasági szempontokat méltányosan összeegyeztetve, egy államban egyesíti a földrajzilag egy tömbben lakó és népiség szerint egy testet alkotó népeket, azoknak a néptöredékeknek pedig, amelyek így is idegen impérium alatt maradnak, megadja a teljes egyenjósúságot, nemzeti sajátságai szabad érvényesítési lehetőségét, és ezzel közelebb hozza a határok spiritualizálásának idejét”. Ugyanakkor követelte azt is, hogy amint lehetőség nyílik rá, Magyarország legyen tagja az Egyesült Nemzetek Szervezetének, mivel hazánk is magáévá teszi azokat az alapelveket, amelyekre ez a szervezet felépült.

A Magyar Szabadság Párt belpolitikájával összefüggésben Sulyok Dezső hangzatosan megtagadott minden közösséget a fasizmus megjelenési formájának minősített. Sőt, még az olyan politikai rendszert is, amelyben a pártok együttműködése olyan szoros, hogy az a szövetekezett pártokon kívül álló „más demokratikus törekvések” érvényesülési jogosultságát tagadja, illetve lehetetlenné teszi. A program elítélte többek között a választójog korlátozását és az internálás intézményét. Gazdaságpolitikájában a magántulajdonon felépülő és az egyéni kezdeményezés szabadságát biztosító gazdasági rend megteremtéséért szállt síkra. Kifejezetten a gazdasági szükség okából elfogadhatónak tartotta azonban — megfelelő kártalanítás mellett — a föld ásványi kincseinek köztulajdonba vételét az „országos érdekekkel bíró” energiaforrások államosításával bezárólag. Helyesnek tartotta és támogatta az értékálló pénz megteremtésére irányuló törekvéseket, de egyúttal hangsúlyozta azt is, hogy „gazdasági életünk egyensúlyát és állandóságát természeti kincseinkkel és a magyar nép egyetemének munkájában rejlő értékekkel fedezett külföldi kölcsön segítségével és jóvátételi terheink elviselhető évi szolgáltatásokra beosztott új szabályozásával kívánjuk helyreállítani”. Ezzel egyidejűleg Sulyok megmásíthatatlan történelmi tényként vette tudomásul pártja nevében „a feudalizmus végső felszámolását és az eddigi föld nélküli parasztságnak, a nemzet legfőbb fenntartó elemének a földhözjuttatását”. Síkraszállt „a belterjes agrár kisgazdaságokon alapuló termelési rend” kiépítése és a mezőgazdasági szövetekezeti rendszer kialakítása mellett. A földreformot a program nem tekintette „a korábbi birtokos osztály ellen alkalmazott bosszú művének”. Sulyok azonban pártja nevében is leszögezte, hogy „a nemzet anyagi erejéhez mért lehető méltányos kártalanításban kell részesíteni a volt földtulajdonosokat és meg kell teremteni a biztonságot a földtulajdonnak, mind az új, mind a régi tulajdonosok irányában”. A Szabadságpárt az ország újjáépítésében vitathatatlanul nagy szerepet szánt a keresztény erkölcsi elveknek, a valláserkölcsei nevelésnek és nyíltan rokonságot vállalt a hasonló szellemtől áthatott európai pártokkal. Sulyok kifejtette azt is, hogy pártja elítél mindenféle korrupciót, mindenekelőtt az „intézményszerű pártkorrupciót” és a pártok közjogi uralmát, amit gyökeresen fel kell számolni.

Védelmébe vette a múlt rendszer szakembereit, és tőlük várta – a „tudatlanság nehézségeivel küzdő műkedvelőkkel” szemben – az ország újjáépítésének megindítását. Egyúttal súlyosan elítélte a B-lista rendeletet, pontosabban annak végrehajtását, mivel szerinte az eredményezte a „közigazgatás pusztá lehetőségét is veszélyeztető oktalan túlkapásokat”. Mindezek után még azt is kijelentette, hogy pártja ellenzéki párt, s nem ellenzékiekedő, az ország és népe jövőjének legalább olyan meggyőződéses és „önzetlen harcosa”, mint a többi, a parlamentben is képviselt politikai párt.

A Magyar Szabadság Párt programjában voltak törekvések a realitások bizonyos mértékű tudomásul vételére. Ilyenek a földreformmal kapcsolatos álláspont, a nyersanyag- és energiaforrások államosításának tudomásul vétele s a stabilizáció szükségességének elismerése. Kétségtelenül pozitív a fasizmustól és az ellenforradalmi rendszertől való elhatárolódás is. A program legjellemzőbb vonása azonban a leplezetlen és nyílt kommunistaellenesség volt. A Sulyok által kifejtett elvekre kezdettől fogva rányomta bélyegét az a tény, hogy a Szabadságpárt a gyakorlatban a koalíción kívül állt, pontosabban a koalícióellenes – keresztény színezetű – városi és falusi jobboldali elemek gyűjtőhelye volt, és a konkrét politikai kérdésekben lényegében fenntartás nélküli képviselőjévé vált a különböző jobboldali, reakciós irányzatoknak.

A Magyar Szabadság Párt már indulásakor számolt a kisgazdapárti jobbszárny támogatásával, illetőleg esetleges csatlakozásával. Erre utal egyébként a szabadságpárti Hegymegi Kiss Pál által kezdeményezett akció, amelynek során 60 nemzetgyűlési képviselő aláírását sikerült megszerezniök a parlament rendkívüli összehívása céljából.¹⁸ A kisgazdapárti jobbszárnyak a Szabadságpárt irányában való tájékozódása és gyakorlati együttműködése nem vonta maga után az FKGP közeledését a baloldali pártokhoz. Így, legalábbis pillanatnyilag, nem igazolódott a baloldali pártoknak, mindenekelőtt a Kommunista Pártnak az az elképzelése, hogy a Szabadságpárt fellépésével a koalíció megszabadul legfőbb teherterhelétől, a kisgazdapárti jobbszárnytól, és ezzel megszilárdulnak a koalíciós pártok kapcsolatai. A kisgazdapárti jobbszárny továbbra is szoros kapcsolatot tartott fenn, és együttműködést mutatott – elsősorban a parlamentben – a Szabadságpárttal, illetve képviselőivel. Amikor kiderült, hogy a SZEK egyelőre nem engedélyezi a Magyar Szabadságpárt működését, maga Nagy Ferenc miniszterelnök is azon a véleményen volt, hogy mindent meg kell tenni Sulyok pártjáért, mivel az, mint ellenzéki párt a parlamentben is képes nyíltan szembeállni a kommunista törekvésekkel még olyan kérdésekben is, amelyeket a miniszterelnök szerint „a koalícióban résztvevő kisgazdapárt nem tehet”.¹⁹

Sulyok parlamenti zászlóbontását a polgári ellenzék is megleléssel fogadta. Zsolt Béla azonban a Magyar Radikális Párt nevében Sulyokhoz intézett levelében²⁰ felhívta a pártelnök figyelmét arra, hogy az ellenzéki politikus mindig veszélyes helyzetben van, főleg ha a párhívek elsősorban negatív okokból csatlakoznak hozzá; nem azért, mert programját helyeslik, hanem, mert a kormányzat célkitűzéseivel szemben állnak. Figyelmeztette Sulyokot, hogy a nagybirtokosok, bankárok, tőkések, sőt még a katolikus egyház is elsősorban tőle várják a támogatást hatalmi befolyásuk növeléséhez. „Mi is

¹⁸ NN. II. köt. 324.

¹⁹ Nagy Ferenc 268.

²⁰ Haladás, 1946. július 25.

ellenzékiek vagyunk, ha elvek és gyakran a módszerek kérdésében is közelebb is állunk a Baloldali Blokkhoz, mint Hozzá” – szögezte le Zsolt. Zsolt Sulyok szereplésétől várta, hogy „az addig ellenforradalmi jellegű és polgárháborús célú ellenzékiesség azzá a valóban demokratikus ellenzékiességgé higgadjon, amelynek legvakmerőbb törekvése legfeljebb a törvényes eszközökkel kiharcolt politikai váltógazdaság – természetesen csak a demokrácián belül”.

Az 1946 nyarán létrejött Magyar Szabadság Párt azonban – „működési engedély” hiányában – hosszabb ideig jóformán kizárólag csak a nemzetgyűlésben fejtett ki tevékenységet. A magyar kormányküldöttség 1946 júniusi washingtoni, londoni és párizsi látogatását követően – amelynek tulajdonképpeni célja a magyar békecélok megismertetése és elfogadtatása volt – Nagy Ferenc miniszterelnök csak a hazaérkezése után egy hónappal tartotta meg a nemzetgyűlésben külpolitikai beszámolóját. A beszámoló feletti parlamenti vita során a képviselők közül egyedül Sulyok Dezső, a Szabadságpárt elnöke vetette fel a magyar külpolitika felülvizsgálatának szükségességét. Sulyok július 26-i felszólalásában²¹ – két nappal a Magyar Szabadság Párt parlamenti bemutatkozása után – megfogalmazta, hogy szerinte az országnak milyen külpolitikai orientációt kellene követnie. Elsőrendű, hogy a nemzetgyűlés deklarálja „Magyarország semlegességét”. Sikraszállt az egységes Európa megteremtésének gondolata mellett is, amelynek célja az lenne, hogy a három nagy mellett – és nem ellenük – olyan „negyedik” világpolitikai tényezővé váljon, amely a világpolitika szekerében a hiányzó „negyedik kereket” jelentené. A békeszerződés-tervezet nyilvánosságra hozatala után a Magyar Szabadság Párt volt az, amely leginkább igyekezett kihasználni és a maga javára fordítani a tervezet által kiváltott tömegelégedetlenséget. Tulajdonképpen erre utalt Sulyok augusztus 8-i nemzetgyűlési újabb felszólalása²² is, amelyben a békeszerződés-tervezet nemzetgyűlési megvitatását javasolta abból a célból, hogy a nemzetgyűlés tiltakozzék ellene, és „kérjen a világ népeitől Magyarország számára igazságos és méltányos békét”. A nemzetgyűlés azonban elnapolta a javaslatot.

A Magyar Szabadság Párt képviselői nemzetgyűlési tevékenységük során nemcsak a külpolitikai kérdésekkel foglalkoztak igen aktívan, hanem a belpolitika napirenden lévő aktuális és fontos kérdéseivel is. A stabilizáció előkészítésének fontos s egyben befejező állomását jelentette az államháztartás 1946. január 1. – október 31. napjáig terjedő viteléről szóló törvényjavaslat beterjesztése és július 31-én történt elfogadása. A stabilizáció jobboldali bírálói, mindenekelőtt Vásáry István és Nagyiván János, akik tisztában voltak azzal, hogy a törvény elfogadását már nem tudják megakadályozni, megpróbáltak bizonytalanságot kelteni a stabilizáció sikerével szemben. Vásáry István a gazdasági nehézségekért és bajokért a Gazdasági Főtanácsot tette felelőssé, és arra hivatkozott, hogy a stabilizáció legfontosabb feltételét, a költségvetést, nem biztosították. Tagadta, hogy a B-listának bármilyen szerepe is lenne a stabilizáció megteremtésében. „Ez a javaslat – szögezte le Vásáry – a kormánynak éppen olyan felhatalmazást ad az eddigi hibás inflációs pénzügyi politikának a nemzetgyűlés ellenőrzésétől függetlenül való folytatására, mint ahogy eddig mentek a dolgok gazdasági és pénzügyi téren.”²³ Nagyiván János, a

²¹ NN. II. köt. 508–520.

²² Uo. 922–925.

²³ Uo. 583.

Szabadságpárt másik képviselője már rögtön azzal kezdte felszólalását, hogy ő sem a maga, sem pártja nevében nem tudja elfogadni a törvényjavaslatot. A stabilizáció sikerét azzal próbálta megingatni, hogy az lényegében hátrányos a parasztság számára, mivel nem biztosítja a helyes arányt a mezőgazdasági termékek ára és értéke között. A törvényjavaslatot a szabadságpárti képviselők kifogásai és tiltakozása ellenére a nemzetgyűlés elfogadta, s így már semmi sem állhatott az útjába annak, hogy augusztus 1-én megjelenjék az új, értékálló pénz, a forint.²⁴

A stabilizáció megteremtését szentesítő törvényjavaslat elfogadása után két héttel került sor a kormány részére rendeletek kibocsátására adott felhatalmazást meghosszabbító törvényjavaslat nemzetgyűlési vitájára. A felhatalmazás meghosszabbítása azért vált szükségessé, mert a korábbi törvény érvénye július 31-én lejárt. Az új javaslatot a parlament közjogi és alkotmányjogi bizottsága megtárgyalta, s a korábbihoz képest lényeges változtatásokat eszközölt rajta. Révész Lászlónak, a javaslat előadójának indoklása szerint ezeknek a módosításoknak az volt a lényegük, hogy a felhatalmazás terjedelmét tárgyilag is korlátok közé szorították. A nemzetgyűlés által alkotott törvényektől eltérő intézkedéseket és rendeleteket a kormány az új felhatalmazási törvényjavaslat alapján sem hozhat, és a közigazgatás szervezetét megváltoztató intézkedéseket sem lehet. Az új javaslat az időhatár tekintetében is korlátokat szabott a felhatalmazási jog körének, kimondva, hogy a felhatalmazás jogköre csak október 31-ig terjed.²⁵ A Magyar Szabadság Párt képviselői tulajdonképpen ennek a törvényjavaslatnak a parlamenti vitáját használták fel arra, hogy általános kormány- és baloldallelens támadásba kezdjenek.

A törvényjavaslathoz az MSZP részéről elsőként Sulyok Dezső pártelnök szövelt hozzá. Felszólalásában²⁶ azonban sajátos módon elsőként a stabilizáció kérdéseit érintette. Annak „korszakos” jelentőségét ugyan ő már nem vonta kétségbe, viszont eredményeinek taglalását arra használta fel, hogy kifejtse álláspontját a koalíció fenntartását, szerinte, leginkább elősegítő intézkedésekről és pártja további politikai orientációjáról. Így mindenekelőtt arra muatott rá, hogy az agrárrolló további támogatását mellőzni kell. Ezt nemcsak a parasztság anyagi helyzetének romlása, hanem az értelmiség szempontjából is fontosnak tartotta. Sulyok nem vonta kétségbe a munkásosztály politikai érvényesülésének fontosságát, de róla csak mint kisebbségről volt hajlandó tudomást venni. Ezért nagyobb érvényesülést követelt a másik, „a nagyobb, kevésbé szervezett, de gazdasági erejénél, számarányánál, hagyományainál fogva szintén jelentékeny tényezőt képező” polgárság számára. Sulyok álláspontja – bár konkrétan erre felszólalásában nem utalt – lényegében megegyezett a Kisgazdapárt többségének a paraszti-polgári demokrácia megvalósításáról alkotott korabeli felfogásával. Ez utóbbin tulajdonképpen nem változtat az sem, hogy míg Nagy Ferencék elsősorban a parasztság vezető szerepéről beszéltek, addig Sulyok a polgárság jelentőségét hangsúlyozta.

²⁴ A stabilizáció gazdasági és pénzügyi előkészítésének problémáit részletesen elemzi *Berend T. Iván*: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 171–195. A koalíciós pártok álláspontjára és magatartására vonatkozóan részletesebben ld.: *Balogh* 252–268.

²⁵ NN. III. köt. 3.

²⁶ Uo. 49–65.

A paraszti-polgári demokrácia hirdetői számára azonban a legnagyobb akadályt továbbra is a baloldal politikája és magatartása jelentette. Így nem tekinthető véletlennek az sem, hogy a felhatalmazás meghosszabbításáról szóló törvényjavaslat parlamenti vitája során a Sulyok után felszólaló kisközpárti és szabadságpárti képviselők szinte kivétel nélkül azt próbálták bebizonyítani, hogy a különböző, korábban kiadott rendeletek és intézkedések, sőt az új javaslat is elsősorban a baloldal számára kedvezőek, s a kormányzat is túlságosan engedékeny a baloldal törekvéseivel szemben. Drózdly Győző – szemben pártelnökének véleményével – már nyíltan kijelentette, hogy a Szabadságpárt a felhatalmazási javaslatához a bizalom hiányában nem járul hozzá. E bizalom hiányának konkrét okait viszont csak a Szabadságpárt később felszólaló képviselői próbálták megindokolni, illetve magyarázni. Így Ternay István mindenekelőtt a B-lista végrehajtása körüli visszásságok felszámolását, pontosabban a B-lista revízióját követelte a kormánytól, valamint azt, hogy állítsák fel az új paraszti érdekképviselői szervezetet, de sikraszállt a községi választások mielőbbi megtartásáért is. Ternay tulajdonképpen az egész koalíciós politikát rossznak tartotta, mivel, szerinte, ebben nem érvényesült kellőképpen a „polgári vonal”, hanem csak a „kommunista párt irányja” és elképzelései valósulnak meg „minden ellenkező érv és érdekek ellenére”.²⁷ A kormány iránti bizalmatlanságot s ezért a szóban forgó törvényjavaslat elutasítását Vásáry József, Kovács László és Lévy Zoltán szabadságpárti képviselők viszont elsősorban a kormányzat hibás külpolitikai lépéseivel, döntően a párizsi békekonferencia előkészítése során tanúsított magatartásával indokolták. Lévy az ellenzék nevében javaslatokkal is előállt. Követelte a kormánytól, hogy ne fogadjon el olyan területmegállapodást, amely nem egyezne meg az érdekelt népek kívánságaival; a magyar kormány a békekonferencián kérje azt, hogy a jóvátételt az ország teherbíróképességéhez mérten állapítsák meg; Csehszlovákia magyarlakta területeit, nevezetesen a Csallóközt és Mátyusföldet, csatolják vissza; Erdélyről döntsenek külön, de a Székelyföld mindenképpen kerüljön magyar fennhatóság alá. Jugoszláviával kapcsolatban pedig azt tartotta szükségesnek megjegyezni, hogy „a végleges rendezés a két demokratikus nép kormányzatának megegyezése folytán valószínűleg a jövő feladatai közé fog tartozni”.²⁸ A felhatalmazás meghosszabbításáról szóló törvényjavaslatához a Magyar Szabadság Párt részéről végül Hegymegi Kiss Pál szólott hozzá, aki természetesen szintén nem fogadta el a javaslatot, sőt, egyenesen a demokráciával összeegyeztethetetlennek tartotta azt, hogy a nemzetgyűlés törvényhozó munkájával szemben – a felhatalmazás meghosszabbításával – előnyben kívánják részesíteni a rendeleti törvényhozást. Hegymegi egyúttal a nemzetgyűlés feladatává kívánta tenni azt is, hogy oldja meg a községi önkormányzat kérdését, valamint a paraszti érdekképviselőt megszervezésének ügyét. Ez utóbbiak tekintetében ő is a legfontosabb teendőnek azt tartotta, hogy minél előbb tartsák meg a községi választásokat, és alkossanak törvényt a mezőgazdasági érdekképviselőiről.²⁹

A szabadságpárti követelések, különösen ami azok belpolitikai célkitűzéseit illeti, nem voltak újak, többségükben megegyeztek a Kisközpárt korabeli követeléseivel. 1946 augusztusában-szeptemberében, az MSZP parlamenti tevékenységének megélénkülésével egyidőben, az FKGP is fokozta politikai aktivitását. A községi választások követelésének

²⁷ Uo. 172.

²⁸ Uo. 290.

²⁹ Uo. 317.

napirenden tartása lényegében azt is jelentette, hogy az FKGP továbbra sem mondott le korábbi „arányosítási” igényeiről, a politikai erőviszonyoknak a maga javára történő megváltoztatásáról. Az FKGP a községi választások megtartását a parasztság megnyeréséért folytatott küzdelem egyik újabb fontos állomásának tekintette, a mezőgazdasági érdekképviselő ügyében pedig egyenesen kezdeményezőként lépett fel. A fentebbi törvényjavaslat nemzetgyűlési vitája során, a nemzetgyűlés 1946. augusztus 23-i ülésén Kiss Sándor, a parasztszövetség igazgatója – önálló kisgazdapárti indítványként – beterjesztette a mezőgazdasági érdekképviselőtről szóló törvényjavaslatot. Tárgyalására azonban nem kerül sor. Ebben a SZEB aggályai mellett közrejátszott az a tény is, hogy különösen a munkaközvetítés problémáját illetően a koalíciós pártok képviselői sem tudtak egységes álláspontra jutni.³⁰ A mezőgazdasági érdekképviselő ügye azonban ezzel még nem került le véglegesen a politikai küzdelmek színteréről. A Szabadságpárt a későbbiek során e követelést ismételten felvetette, megoldásának hangoztatásáról lényegében soha nem mondott le.

1946 őszén a katolikus egyház felső vezetése is számolt a községi választások esetleges megtartásával. Külön katolikus párt indulásának tervét ugyan elvetették, de a püspökkari konferencia 1946. szeptember 6-án határozatban mondta ki, hogy „a községi választásokon Sulyokékat, ahol pedig nincsenek, vagy valamely fontos szempont javasolja, a kisgazdapártot támogathatnók”.³¹ Külön katolikus párt indulását, illetve megszervezését ekkor egyébként a Kisgazdapárt sem támogatta, ugyanakkor Mindszenty hercegprímás és közvetlen környezete is attól tartott, hogy egy külön katolikus párt megosztaná az egyház mögé felsorakozó politikai erőket, s ezért Barankovicsékat is arra igyekezett rávenni, hogy külön párt megszervezése helyett, ha valóban megtartják a községi választásokat, akkor inkább Sulyokékkal próbáljanak együttműködni.³² A községi választások megtartására azonban, a koalíción belül felmerült újabb ellentétek következtében, nem került sor. Sulyok Dezső viszont Nagy Ferenc és Kovács Béla közbenjárására 1946. október 11-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól megkapta a Magyar Szabadság Párt működéséhez a hivatalos engedélyt.³³ A SZEB levele egyúttal Nagy Ferenc tudomására hozta azt is, hogy az engedély megadásánál mindenekelőtt a miniszterelnök ama ígéretét vették figyelembe, hogy a „Szabadság Párt tevékenysége a magyar demokrácia megerősítésére fog irányulni, és ezzel erősíti a koalíciós magyar kormány tekintélyét és a magyar köztársaság presztízsét”.³⁴

Sulyok Dezső a működési engedély birtokában felkereste Nagy Ferenc miniszterelnököt, és saját maga, valamint pártja nevében köszönetét fejezte ki neki fentebb említett közbenjárásáért. A pártelnök a koalíciós pártok vezetői közül Nagy Ferencen kívül csak Veres Pétert, a Nemzeti Parasztpárt elnökét látogatta meg. E látogatások azonban inkább csak protokoll jellegűek voltak, politikai együttműködési megállapodások, vagy egyéb közös elhatározások megvitatására ezeken nem került sor.³⁵ 1946 novemberében Sulyok

³⁰ Balogh 314–323.

³¹ Esztergomi Prímási Levéltár. M. 1.

³² Uo.

³³ Nagy Ferenc 300.

³⁴ Világ, 1946. október 23.

³⁵ Sulyok 366.

már elérkezettnek látta az időt arra, hogy pártjával országos méretű szervezkedésbe kezdjen, és önállóan szervezze meg a polgári ellenzékét. Az országos méretű szervezkedés megindításának a nyitánya a Magyar Szabadság Párt 1946. november 24-én megtartott sportcsarnokbeli nagygyűlése volt.

A Magyar Szabadság Párt zászlóbontó nagygyűlését több ezer főnyi hallgatóság előtt – a beszédeket hangszórók közvetítették a kívül rekedt tömeg számára – Hegymegi Kiss Pál, a Szabadságpárt képviselő csoportjának legidősebb tagja nyitotta meg.³⁶ Hegymegi megnyitóbeszédében röviden ismertette a párt azon törekvéseit, amelyeknek szerinte legfontosabb célja olyan „nemzeti demokrácia” megteremtése lenne, ami a szabadságszeretet, rend, igazság és a tiszta erkölcs alapelveire épül, s így teremti meg a jogbiztonságot, a magyarság összefogását, a „háborítatlan magyar életet”. Sulyok Dezső pártelnök itt elhangzott „programadó” beszédében újra összefoglalta, illetve megismételte az MSZP programjának azokat a legfontosabb követeléseit és célkitűzéseit, amelyekről már korábban – júliusi nemzetgyűlési felszólalásában, a pártprogram ismertetése során – szólt. Ezután sajátos módon „értékelte” a felszabadulástól 1946 novemberéig eltelt időszak legfontosabb bel- és külpolitikai eseményeit, illetve kérdéseit. A Kisgazdapártot, pontosabban vezetőinek „megalkuvó” politikáját támadta azért, mert több ízben is „elárulta és minősíthetetlen módon cserbenhagyta a mezőgazdasági termelő osztályt”. Így – többek között – megróttá a Kisgazdapártot azért, hogy a földreform kezdeményezését átengedte a baloldali pártoknak, nem vitte keresztül a nemzetgyűlésben a mezőgazdasági érdekképviselői törvényjavaslatot, valamint azért is, hogy a stabilizáció után az agrárrollót olyan tágra „engedte kinyitni”, ami veszélyezteti a mezőgazdasági termelést és „előbb-utóbb feltétlenül tönkreteszi és koldusbotra juttatja azokat a paraszti tömegeket, amelyek bizalmukat a kisgazdapártba helyezték”. Sulyok ugyanakkor maga sem adott új agrárprogramot korábban meghirdetett agrárpolitikai törekvéseihez képest. Korábbi véleményét – a földreformnak, mint történelmi ténynek a tudomásul vétele – megismételve arra hívta fel hallgatósága figyelmét, hogy ma már „nem lehet mást csinálni, mint a megromlott termelőerő visszaállítására mindent el kell követni”. Sulyok pártja nevében az „egyenlő érvényesülés elvét” hirdette, de csakis az „élet kapuján belépő fiatalság” számára. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy „kinn az életben már nem lehet szó egyenlőségről”.

A Szabadságpárt elnöke korábbi politikai elképzeléseinek megfelelően egyúttal ismét felvetette a koalíció jobboldali átalakításának a tervét. Ennek alapját, szerinte, a tömegek rokonszenvének megszerzése képezné, amely után lehetségessé válna a „szélső-baloldal” visszaszorítása. Az „új koalíciónak” – e tervben – a két munkáspárt mellett „egy, az evangéliumra támaszkodó, spiritualista világnézetet valló, az egyéni tulajdont fenntartani kívánó s az individuum jogait elismerő párt”, vagyis a Magyar Szabadság Párt lett volna a tagja. Ezzel Sulyok nemcsak a népi demokratikus rendszer továbbfejlesztését kívánta megakadályozni, hanem egyúttal annak visszafordítását is szeretne elérni. „Ma, az adott kül- és belpolitikai helyzetünkben az egyetlen elképzelhető helyes kor-

³⁶ A Magyar Szabadság Párt nagygyűlésén elhangzott beszédek szövege megtalálható a „Sulyok Dezső négy beszéde” c. kiadványban. (Magyar Szabadság Párt kiadása, Budapest, 1947. 32.) A nagygyűlés szónokaitól vett idézetek e kiadványból valók, így a külön hivatkozástól ebben az esetben eltekintünk.

mányzás az – szögezte le Sulyok –, hogy a kommunista párttal együtt, de nem annak járszalagján és nem annak szuggesztiója alatt egy polgári demokratikus kormányzat együttkormányzás formájában vigye az ország ügyeit.” Kommunista- és baloldalelles beszédének befejezésekkppen pártja nevében ismételtén kijelentette, hogy „új világnézet, új elszántságot, új akaratot hozunk. Mi húsz évszázad kommunizmusát szociális tartalommal akarjuk megtölteni . . . Mi azt hisszük, hogy mi vagyunk az egyetlen, utolsó alkalom és ebben a tudatban és azzal a mélységes meggyőződéssel, hogy Isten nem hiába teremtett minket, és hivatás vár ránk nemzetünk életének jobbá tételében, kérünk benneteket: az Istenért, nyujtsátok ide kezetekeket!”

A sportcsarnoki nagygyűlésén gróf Pálffy József, a Keresztény Demokrata Néppárt korábbi szervezője és vezetője volt pártja, illetve a keresztény erők nevében jelentette be csatlakozását a Magyar Szabadság Párthoz. Pálffy és csoportja úgy gondolta, hogy miután saját pártját 1945 őszén nem sikerült „hivatalosan” is elismertetni, a PDP-vel való „házassága” pedig rosszul sikerült, talán a Szabadságpárt lesz az a politikai szervezet, amely az ő és környezete elképzeléseit és politikai célkitűzéseit majd megvalósítja, illetve győzelemre viszi. Pálffy – Sulyokhoz hasonlóan – a krisztusi demokrácia megteremtéséért hirdetett harcot, nyíltan megmondta, hogy a demokrácia korabeli formáját nem tartja jónak, sőt a rendszert elítéli; ők nem osztálpárként, hanem az „egyetemes magyarság” pártjaként kívánnak politizálni. Kommunista, illetve munkáspártellenes kirohanásait azzal tetézte, hogy beszéde végén leszögezte: „. . . tudjuk, hogy a mi politikai felfogásunk éppen a magyar munkásság becsületes részénél igen nagy visszhangra talál. És nem fogjuk megengedni, hogy vörös lepellet vonják be a nemzetiesen gondolkodó magyar munkásságot.” Az MSZP zászlóbontó nagygyűlésén Oberschall Ilona a női társadalom, Nagyiván János pedig a földműves, illetve gazdátársadalom nevében szólt a hallgatósághoz, és egyúttal azok csatlakozását is bejelentette. A nagygyűlés szónokai közül a napi politikai kérdéseket Nagy Vince és Vásáry József elemezte. Ők már nemcsak a pártok – elsősorban a kisgazdapárt – politikai tevékenységét tartották rosszának, hanem a nemzetgyűlés, illetve az egész kormány addigi munkáját is. Nagy Vince a kormány bírálatán túl éles támadást indított a Gazdasági Főtanács ellen is. „Ez a Gazdasági Főtanács oly romboló munkát végzett a magyar nemzeti vagyonban – állapította meg –, a magántulajdon alapján álló gazdasági rend minden kategóriáját úgy aláasta, hogy csak egy kis fúvó szélnek kell jönnie és ahelyett, hogy proletárjainkat nyugat-európai színvonalra emelnék fel, az egész ország proletarizálódik, lesüllyed és általános nyomorba dől.” Elítélte az internálási módszereket, és követelte, hogy a népbírósi intézményt is reformálják meg. Vásáry József pedig nem kevés demagógiával elmondott beszédét azzal fejezte be, hogy „Mi igazi demokráciát, igazi szabadságot akarunk és nem tűrjük, hogy amikor mi a szabadság és az igazság mellett kiállunk, ezt a harcunkat reakciónak minősítsék!”

A Magyar Szabadság Párt első nyilvános nagygyűlésén elhangzott felszólalásoknak kisgazdapárt-ellenes megnyilatkozásai mellett volt egy másik feltűnő vonása is. A kormányzati politika, illetve a baloldal belpolitikájának bírálatán túl a Szabadságpárt képviselői az ország külpolitikáját, pontosabban külpolitikai orientációját ezúttal – szemben a korábbi megnyilatkozásaikkal – nem érintették, nem tették bírálat tárgyává. A párizsi békekonferencia befejezése, illetve a négy nagyhatalom külügyminisztereinek New York-i tanácskozásai időszakában – amikor a párizsi békekonferencia ajánlásait végleges formába öntötték – Sulyokék nem vállalkoztak új külpolitikai orientáció meghirdetésére. E

tervüket továbbra is a békeszerződés aláírása utáni időszakra tartották fenn, arra számítva, hogy a megszállás megszűnése után a belpolitikai fordulat végrehajtásával együtt egy új külpolitikai orientáció válik majd lehetővé számukra.

A Kisgazdapárt hivatalos lapja, a Kis Újság a Szabadságpárt nagygyűlésén elhangzott politikai vádaskodásokra megpróbált válaszolni, de a párt vezetői joggal számíthattak arra is, hogy az MSZP megpróbál majd soraikba behatolni, a kisgazda pártvezetéssel elégedetlen tisztviselői és egyéb kispolgári, polgári rétegekben szervező, illetve toborzó munkát kifejtteni s megbontani a kisgazdapárt mögé felsorakozott polgári erők egy részét.³⁷ A polgári ellenzék pártjai részéről ezúttal a Polgári Demokrata Párt foglalt állást Sulyokék hivatalos zászlóbontásával kapcsolatban. Supka Géza, a PDP egyik vezető személyisége a Világ hasábjain elemezte a szabadságpárti nagygyűlés tapasztalatait, legfőképpen Sulyok Dezső beszédét. Supka azt találóan – és tegyük hozzá, hogy jogosan – hasonlította egy „ekvilibrista mutatvány”-hoz, megjegyezve, hogy „a legkevesebb salto mortale sikerül a politika arénájában”.³⁸

A budapesti zászlóbontás után 1946 decemberétől már vidéken is megjelentek a sulyokista pártszervezők. A Szabadságpárt vidéki szervezése két nagyobb hullámban, 1946. december – 1947. januárban és 1947 tavaszán zajlott le. Kecskeméten még decemberben jórészt a PDP helyi vezetői és tagjai dr. Nagy László pártelnökkel az élen próbálták megalakítani a Szabadságpártot.³⁹ A gyöngyösi járásban szintén ekkor indult meg az MSZP szervezése, de érezhetően megerősödött a párt befolyása Sulyok szűkebb pátriájában, Pápán és környékén is.⁴⁰ 1947. január 4-én a párt vezérkarából Sulyok Dezső pártelnök, Halter Béla főtitkár, Némethy Jenő a párt főügyésze, Vásáry József, a vidéki szervezkedés vezetője, Drózdly Győző, Ternay István és Kiss Ferenc társaságában Szegedre látogatott, ahol másnap Nagyiván Jánossal együtt a szegedi Nemzeti Színházban tartottak nagygyűlést.⁴¹ A délmagyarországi tagtoborzás megindítását szolgáló nagygyűlést Sulyok Dezső tulajdonképpen arra használta fel, hogy a nagy nyilvánosság előtt válaszoljon Nagy Ferenc december 3-i nyilatkozatára, amelyben a kisgazdapárt vezére többek között a következő kijelentést tette: „A Szabadság Párt gyűlése óta (a november 24-i zászlóbontó nagygyűlés – I. L.) tudjuk, hogy politikailag hol kell keresni Magyarországon a reakciót, és minden igyekezettel azon leszünk, hogy ki is füstöljük a reakciót a magyar politikai életből.” Nagy Ferenc felszólította a Kisgazdapárt tagjait, hogy szakítsák meg kapcsolataikat Sulyokékkal.⁴² A miniszterelnök nyilvánvaló taktikai célokat szolgáló kijelentései – a

³⁷PI Arch. 285/1–5. Az MKP lapja, a „Szabad Nép”, a következőképpen reagált az MSZP zászlóbontására: „... senki se remélt a bemutatkozás alkalmából lojalitást a demokratikus rend iránt. A koalíción kívül álló, tehát a koalícióval és ezen belül valamennyi párttal szemben ellenzéki álláspontot elfoglaló Sulyok-párt gyűlésén is azok jelentek meg, akiknek megjelenésére mindenki számított: a demokráciával szemben álló kárvallott úri osztály, a faji és nemzetiségi gyűlölködés ismert típusai, a nagypolgárság és a tőkések hirtelen »spiritualistává« alakult képviselői.” (Szabad Nép, 1946. november 26.)

³⁸Világ, 1946. november 30.

³⁹PI Arch, 274/16–193.

⁴⁰PI Arch. 274/16–92.

⁴¹Sulyok 367–368. Az Országos Pártközpont Vezetőségének az említetteken kívül még a következők voltak a tagjai: Nagy Vince és Vásáry István társelnökök, Pálffy József ügyvezető alelnök, Kuchinka Gyula pártigazgató és Pirity Ferenc háznagy.

⁴²Kis Újság, 1946. december 5.

koalíción belül felmerült újabb ellentétek, az államosítások körüli pártközi tárgyalások és viták idején – összhangban voltak a Kisgazdapárt vezetőinek azzal az elképzelésével, hogy az FKGP 1946 végén továbbra is „időhúzásra” rendezkedjen be. Sulyok azonban Nagy Ferenc nyilatkozatából nem ezt a következtetést vonta le, s ezúttal a korábbi megnyilatkozásaihoz képest is sokkal élesebben és szélsőségesebben fogalmazva mondott véleményt a koalíciós pártokról. Így a FKGP-t, pontosabban politikáját már „végérvényesen” alkalmatlannak tartotta arra, hogy Magyarországon a polgári gondolat, illetve a polgári politika védelmezője legyen. Az MKP-val kapcsolatban leszögezte, hogy „öncélú közvetítőként fúrta magát a megszálló hatalom és a magyar nép közé”. Az SZDP-ről pedig, a Peyer-csoport memorandumának ismeretében kijelentette, hogy „Ennek a pártnak azok a részei, amelyek a humanista eszmét tartják irányadónak magukra nézve, el fognak szakadni a materializmustól; mert egy szájból egyszerre hideget és meleget nagyon nehéz fűjni”.⁴³ A koalíció negyedik pártját, az NPP-t még arra sem tartotta méltónak, hogy beszédében egyáltalán említést tegyen róla. A Szabadságpárt elnöke szegedi beszédében a nagy nyilvánosság előtt először fejtette ki bővebben a pártprogram, szerinte, három legfontosabb alapelvének; a keresztény erkölcsnek, a nemzeti gondolatnak és az ún. tiszta demokráciának a lényegét. A keresztény erkölcsnek a napi politikában való érvényesítése azt jelentette volna, hogy az iskolából, pontosabban az iskolai oktatásból nem szabad kiküszöbölni a vallásoktatást, hanem a szerzetes tanárookra kell bízni. A nemzeti gondolat Sulyok szerint nem valami sovíniszta vagy nacionalista uszítás, hanem annak kifejezésre juttatása, hogy a magyarság „egy népnél sem alábbvaló”, az ún. tiszta demokrácia pedig azt jelenti, hogy „a demokratikus erőknél a lehető legteljesebb és legrendszerezettebb kifejtését” kell a hétköznapi életben is megvalósítani. A keresztény erkölcs, a nemzeti gondolat és a „tiszta demokrácia” elvét azonban – a napi politikai siker szempontjából – Sulyok szerint egy negyedikkel is kell bővíteni, mégpedig a szocializmus eszméjének hirdetésével. Ez utóbbi megvalósítását azonban nem „materialista és osztályharcos alapon” képzelte el, hanem a pápai enciklikák (az 1891-es *Rerum novarum*, az 1931-ben kiadott *Quadragesimo anno* és az 1937-ben megjelent *Divini Redemptoris*) útmutatásai szerint.⁴⁴ Sulyok durva koalícióellenes támadásával és a pártprogram alapelveinek részletes kifejtésével egyetlen fontos célt kívánt elérni Szegeden: a nagyméretű vidéki tagtoborzás megindítását. Tulajdonképpen e célt szolgálta a párt szervezeti szabályzatának a kidolgozása is, amit az MSZP vezetősége 1947. február 20-i ülésén tárgyal meg, illetve hagyott jóvá.⁴⁵

A „Magyar Szabadság Párt szervezeti szabályai”⁴⁶ vagy más néven a pártalkotmány szerint a párt célja „alkotmányos úton a demokratikus politikai szervezetbe tömöríteni mindazon magyar állampolgárokat, akik a független magyar államban az ember természetes és elidegeníthetetlen jogai alapján félelemtől és nélkülözéstől mentesen, a keresztény hitelvek és erkölcsi törvények követelményei szerint kívánnak élni”. A párt szervező munkájában figyelmet kíván fordítani – foglalkozásra való tekintet nélkül – a magyarság

⁴³ Sulyok Dezső négy beszéde 21–22.

⁴⁴ Uo. 23–24.

⁴⁵ Némethy 170.

⁴⁶ Tájékoztató. Amit minden párttagnak tudni kell. A Magyar Szabadság Párt kiadása. Budapest, 1947. 3–16.

valamennyi rétegére. A szervezeti szabályzat szerint a párt tagja lehetett minden olyan 18. évét betöltött magyar állampolgár, aki „politikai jogainak gyakorlásától jogerős bírói ítélettel megfosztva nincs, és erkölcsi szempontból kifogás alá nem esik”, vagyis lényegében mindenki számára kitárták a kapukat. A szervezeti szabályzat széles körű hatalmat ruházott a párt elnöki tanácsára, vagyis arra a néhány politikusra, akik a pártot megalakították. Az elnöki tanács – Sulyok Dezső, Nagy Vince, Vásáry István, Pálffy József, Halter Béla, Némethy Jenő, Vásáry József, Kuchinka Gyula és a politikai tanács négy kiküldötte – döntött ugyanis a nemzetgyűlési képviselői és a székesfővárosi törvényhatósági tagok jelöléséről; irányította a „párt aktuális politikáját”, megállapította az egyes megyei és nagybudapesti szervezetek által az országos küldöttségbe delegálható küldöttek számát, összehívta „elnöke útján” az országos küldöttséget, és megállapította ülésének tárgysorozatát. Hatáskörébe tartozott a párt háznyagának, központi pénztárosának és két pénztári ellenőrének a megválasztása is. Sulyok „egyszemélyi hatalmát” a szervezeti szabályzat azon paragrafusa biztosította, amely szerint „Az országos pártelnök képviseli a pártot a hatóságokkal és harmadik személyekkel szemben, összehívja és vezeti az elnöki tanács és a politikai tanács üléseit, ellenőrzi és irányítja a tisztviselők működését”.

A szervezeti szabályzat elfogadása után – különösen február végétől-március elejétől kezdve – már az ország legtöbb megyéjében megjelentek a Szabadságpárt képviselői és szervezői. Nem tekinthető a véletlen művének, hogy különösen azokon a vidékeken próbáltak kifejteni nagyobb aktivitást, ahol korábban, a két világháború között, a keresztény párt befolyása meglehetősen erős volt. Egerben a volt kisgazdapárti képviselő, Milassin Kornél alapította meg a pártot. Egyidejűleg egész Heves megyében megindult a párt szervezése.⁴⁷ Sajátos módon Tarnasádközségben a kisgazdapártból kizárt baloldali elemeket tévesztette meg átmenetileg a párt hangzatos neve.⁴⁸ Márciusban Sopron megye különböző helyein – főleg a tisztviselők csatlakozása révén – szintén bontogatta szárnyait a párt.⁴⁹ Veszprém megyében elsőként Zircen bontott zászlót a Szabadságpárt. Somogy megyében Tabon jelentkezett a párt. Március végén a nemrég még kisgazdapárti képviselő, Gróh József esztergomi érseki jogtanácsos lett a Szabadságpárt Esztergom megyei szerveztének megalapítója.⁵⁰ Tolna megyében 1947. március 30-án Cikón került sor a zászlóbontásra, a korábban szintén kisgazdapárti képviselő, Lábady Nusser Antal vezetésével. Áprilisban a megye több helységében, így Bonyhádon, Dunaszentgyörgyön alakultak szervezetek, Szekszárdon, Dunakömlődön, Pakson, Tamásiban, Dunaföldváron és Simontornyán pedig „erős szimpátia” mutatkozott a párt irányában.⁵¹ Pécsen március végén már mintegy 1500 tagot számlált a MSZP, akik jórészt a helyi kisgazdapártból léptek át, de megtalálhatók voltak soraikban olyan egyének is – közel 400-an –, akik a Szociáldemokrata pártból léptek át hozzájuk.⁵² A március 16-i gyűléssel Miskolcon és

⁴⁷ 1947 áprilisában Gyöngyösön már több mint 1200 tagja volt a pártnak, néhány volt helyi szociáldemokrata vezető is csatlakozott hozzá. (PI Arch. 253(1–139).)

⁴⁸ PI Arch. 274/19–94.

⁴⁹ PI Arch. 274/16–211.

⁵⁰ PI Arch. 274/16–179.

⁵¹ PI Arch. 274/16–227.

⁵² Baranya megyei Levéltár. Főispáni bizalmas iratok. 5/1947. sz.

Borsod megyében is megkezdődött a szabadságpárti szervezkedés. A tisztviselők és alkalmazottak mellett Diósgyőrött, Ózdon itt-ott a munkások körében is érdeklődtek a párt, s különösen Holnap című lapja iránt. Nyíregyházán március 18-án alakult meg a helyi szervezet mintegy 80 tag részvételével.⁵³ Abaúj-Torna vármegyében a márciusi „lendületes szervezési munka” eredményeként nyolc községben sikerült megalakítani a Szabadságpártot, sőt Alsóvadászon a helyi szociáldemokrata elnök és titkár is, a tagság nagyobb részével együtt, belépett az MSZP-be.⁵⁴ A március 23-i hódmezővásárhelyi gyűlésen azonban közáporral és vasdorongokkal „fogadták” a Szabadságpárt szervezőit. Hasonlóan botrányba fulladt Sulyokék április 27-i nyíregyházi nagygyűlése, amely után Szabolcs megyében már nem is igen próbálkoztak pártszervezéssel.⁵⁵

1947 áprilisában Békés megye néhány helységében a kisgazdapárti tagság átlépésével igyekezett a szabadságpárt sorait megerősíteni. Kétegyházán mintegy 50 volt szociáldemokrata vasutas alapította meg a pártot. Erre az időszakra Csanád megyében három helyen hoztak létre szervezetet, és április elején már előkészületeket tettek több községben, sőt Makón is, a párt megalakítására. Magyarbánhegyesen – az MKP helyi szervezetét kivéve – lényegében minden más párt felbomlott és tagjaik a Magyar Szabadság Párthoz csatlakoztak. Az alakuló ülésen 1400-an vettek részt, szinte az egész falu lakossága.⁵⁶ Áprilisban Észak-Pest megyében Vácott alakult meg a párt. Órszentmiklóson gyűlést tartottak, de sem itt, sem Dömösön – ahol szintén voltak pártalakítási kísérletek – nem sikerült létrehozni az MSZP helyi szervezeteit. Szolnok megyében a nagy agitáció ellenére is csak a tiszai alsó járásban, valamint Túrkevéen és környékén tudtak néhány szervezetet létrehozni. Szegedi szervezkedésének sikerét az ipartestületi választásokon elért, várakozáson felüli, látványos győzelme jelentette.⁵⁷ Áprilisban a Nyugat-Dunántúlon is megpróbált újabb vidéki szervezeteket létrehozni az MSZP, Vas megyében elsősorban a körmendi járásban jelentkezett szervezője, de számottevő sikert nem ért el. Pászthory István ügyvéd, a párt nemzetgyűlési képviselője több községben is megpróbálta kibontani a Szabadságpárt zászlaját, de ez csak két helységben vezetett eredményre.⁵⁸ Április végén és május elején Győrben és Győr-Moson megyében ért el sikereket a szervezés terén a párt. Győrben Morvai (Moravek) Dezső B-listázott vagongyári tisztviselő alakította meg a Szabadságpártot, a sokoróaljai járásban pedig gróf Pálffy József, a párt ügyvezető alelnöke irányította a szervezkedést, nem is eredménytelenül.⁵⁹

Márciusban és áprilisban, egyidőben a nagyobb mérvű vidéki szervezkedés kibontakoztatásával, a Magyar Szabadság Párt megpróbálta fővárosi szervezeteit is „megerősíteni”, sőt olyan helyeken és körökben is igyekezett nagyobb propagandát kifejteni, ahol korábban alig, vagy egyáltalán nem volt politikai befolyása. Így mindenekelőtt az egyetemi hallgatóság körében fejtettek ki nagyobb agitációs- és propagandamunkát. Március

⁵³ Holnap, 1947. március 28.

⁵⁴ PI Arch. 274/16–95.

⁵⁵ Sulyok 369.; Filep János: Az MKP szervezeteinek kialakulása és harca Szabolcsban 1944–1948. MSZMP Szabolcs-Szatmár Megyei Bizottsága VB kiadása. 1970. 83–84.

⁵⁶ Csongrád megyei Levéltár. Csongrád megye főispánjának iratai XXI. I. 4086/1947. sz.

⁵⁷ PI Arch. 274/16–197.; 285/1–5.

⁵⁸ PI Arch. 274/16–231.

⁵⁹ PI Arch. 285/10–201.; 274/16–164.

19-én megalakították az MSZP műegyetemi csoportját, valamennyi kar képviseletével.⁶⁰ Áprilisban kerületi pártnapokat tartottak, amelyeken néhol több száz főnyi hallgatóság előtt ismertették a párt programját s a hallgatóság összetételének, érdeklődésének megfelelően kommentálták a legfontosabb kül- és belpolitikai eseményeket. Így a pártnapok előadói elsősorban a február 10-én aláírt békeszerződés következményeit, várható nemzetközi és hazai hatását „magyarázták”, véleményt nyilvánítottak a köztársaságellenes szervezkedésről, sőt a pártban külön szemináriumokat szerveztek a népbírószági ítéletekről is.⁶¹ A szervező, illetve propagandamunka szempontjából Sulyokék igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a Holnap c. napilapjuk kiadásának, amelynek első száma 1947. március 15-én jelent meg 40 000 példányban. Ez a sajtóorgánium azonban csak 10 alkalommal látott napvilágot. A lap ellen – reakciós hangvétele miatt – a munkáspártok támogatásával a nyomdász szakszervezet sztrájkot szervezett, s így az március 28-án véglegesen megszűnt.

A Magyar Szabadság Párt 1947 tavaszán kibontakozó nagyobb szervezkedési hullámának a nyilvánvaló és közvetlen célja a kisgazdapártból kiábrándult tömegek megnyerése, majd ezzel egyidőben az egész polgári jobboldal erőinek tömörítése, országos méretű megszervezése volt. A Szabadságpárt e téren, főként vidéki városokban ért is el sikereket, de nem egy helyen a paraszti lakosság körében is számottevő visszhangra talált hangos, ellenzéki demagógiája. Nem tekinthető véletlennek – a már korábban említetteken túl – az sem, hogy az MSZP tevékenysége az ország azon helyein mutatkozott a legsikeresebbnek, ahol az FKGP felszabadulás utáni „új tömegeivel” került kapcsolatba. Ezt kétségtelenül elősegítette az a körülmény is, hogy nemritkán az FKGP-nak hátat fordított vagy onnan eltávolított jobboldali nemzetgyűlési képviselők vették kezükbe az MSZP szervezését. 1947 márciusában-áprilisában az FKGP-ből korábban kizárt képviselők közül már a Szabadságpártban fejt ki így politikai tevékenységet Lábady Antal, Felvinczy László, Jármay Gyula, Milassin Kornél és Palinay Ferenc.

A Szabadságpárt régi és új képviselői a szervezési munka mellett természetesen továbbra is igen aktív tevékenységet fejtettek ki a nemzetgyűlésben. Erre különösen jó alkalmat kínált az 1946–47. évi költségvetés, valamint a felhatalmazási törvényjavaslat 1947. február 6-tól április 22-ig elhúzódó vitája. A költségvetési javaslat általános vitájában Sulyok Dezső pártelnök a különböző számadatok, matematikusokat is zavarba ejtő, erősen egyéni módon való csoportosításával-elemzésével, az új költségvetést az 1938-assal összehasonlítva mutatta be. Arra a következtetésre jutott, hogy azt még „gazdasági szempontból” sem tudja sem a maga, sem pártja nevében elfogadni.⁶² A költségvetés „politikai szempontú” elemzése, pontosabban bírálata így az MSZP többi képviselőjére várt. Erre a különböző minisztériumok költségvetési tervezeteinek, illetve a felhatalmazási törvényjavaslatnak a tárgyalása kapcsán került sor.

Nagy Vince, Vásáry István, Lábady Antal, Hegymegi Kiss Pál, Ternay István, Drózdzy Győző s a Szabadságpárt nevében felszólaló többi képviselő a kormányzati munka jobboldali bírálatának során egyúttal ismét általános támadást indított a baloldal, pontosabban a Kommunista párt politikája ellen. A különböző tárcák költségvetésének elutasí-

⁶⁰ Holnap, 1947. március 21.

⁶¹ PI Arch. 274/7–228.

⁶² NN. V. köt. 85.

tásával egyrészt akadályozták a folyamatos kormányzati munkát, sőt mi több, a kormány megbuktatására törekedtek, másrészt olyan határozati javaslatokat terjesztettek elő, amelyeknek esetleges elfogadása, illetve végrehajtása a baloldal politikájának lejáratására, végső fokon Sulyokék kormányra kerülésének megvalósítására szolgált volna. Így például Lévay Zoltán az igazságügyi tárca költségvetésének vitájában azzal az indítvánnyal állt elő, hogy utasítsa a nemzetgyűlés a kormányt, hogy terjesszen elő törvényjavaslatot a halálbüntetés intézményének eltörlésére, a népbírók tevékenységének beszüntetésére. Végül „Utasítsa a nemzetgyűlés a kormányt széles körű közkegyelemre, amnesztia előterjesztésére, erre vonatkozólag törvényes szabályozás előkészítésére, hogy ezáltal is a béke a lelkekben helyreállhasson, és a kiengesztelődés szellemében az igazi újjáépítés megindulhasson, és a demokrácia megszilárdulhasson.”⁶³ Palinay Ferenc a belügyi tárca vitája során egyenesen azt javasolta, hogy a nemzetgyűlés alakítson olyan állandó bizottságot, amelynek „feladata volna felügyeletet gyakorolni a rendőrség – beleértve a politikai rendőrséget is – és az összes letartóztatási és fegyintézete felett.”⁶⁴ A Szabadságpárt képviselői elsőként csatlakoztak Zsedényi Bélának 14 párton kívül képviselő nevében tett ama deklarációjához, amely a vallásoktatás fakultatívvá tétele ellen irányult.⁶⁵ „A fakultatív hitoktatás bevezetése – olvasható a szabadságpárt állásfoglalásában – meggyőződésünk szerint nem progresszív, hanem egyenesen retrográd lépés volna. A közoktatás terén a haladás iránya a fakultatív oktatással szemben a kötelező oktatásnak kedvez. . . Mi elvetjük a fakultatív vallásoktatás gondolatát.”⁶⁶ Jellemző, hogy a fakultatív vallásoktatás bevezetése körül kibontakozó parlamenti vitában még a katolikus egyházhoz közel álló Demokrata Néppárt képviselője, Bálint Sándor is, pártja nevében, csupán annak a véleménynek adott hangot, hogy „elalkudhatatlan követelmény, hogy e kérdés Magyarországon is csak kétoldalú szabályozással kerülhet szabályozásra”,⁶⁷ vagyis egyértelműen még ő sem vetette el a vallásoktatás fakultatívvá tételére irányuló javaslatot. A Magyar Szabadság Párt elutasította a további államosításokra tett kormányjavaslatokat is. „Az államosítás folyamatában a belföldi és külföldi tapasztalatok szünetet parancsolnak – írta a Holnap 1947. március 23-i száma. – Most már a szakértők kerüljenek sorra: ki kell elemezni – a pártoktól függetlenül –, hogy az eddigi államosítások miképpen hatottak vissza a gazdasági életre. Ha a visszahatások nem lennének kedvezőek, akkor a további államosítási terveket kár volna szorgalmazni.” Sulyok Dezső a költségvetési vitában elhangzott felszó-

⁶³ Uo. 842–843.

⁶⁴ Uo. 990

⁶⁵ A nemzetgyűlés 1947. március 12-i ülésén Zsedényi Béla a pártonkívüliek nevében felolvasott deklarációjában többek között a következőket mondta: „A tervezett intézkedéseknek egyébként nemcsak sürgőssége, de tárgyi megokoltsága is kétséges. . . Egyébként még senkinek sem vált kárára az, hogy vallásos oktatásban részesült. A háború, valamint az átélt egyéb borzalmak folytán felszított szenvedélyeket és megbontott közszellemet a vallásnevelés csak békítőleg és szelídítőleg, tehát kedvezően befolyásolhatja. Egy dolgozó társadalomban és végleges életformáit még csak most kereső demokráciában a vallásnevelésnek tehát nem visszaszorítására, hanem éppen terjesztésére volna szükség.” A deklarációt Zsedényi Béla, Miklós Béla, Moór Gyula, Pátzay Pál, Szőnyi István, Kovács Imre, Schlachta Margit, Dénes István, Veress Anna, Gróh József, Kiss István, Parragi György, Belső Gyula és Kovács László írta alá (NN. VI. köt. 652.)

⁶⁶ Holnap, 1947. március 18.

⁶⁷ NN. VI. köt. 705.

lalása során odáig ment, hogy az MKP által kidolgozott hároméves tervjavaslatot egyenesen olyannak minősítette, mint ami Magyarországon az „egyéni szabadság teljes megsemmisítését” jelentené. „Ha ezt a hároméves tervet abban a formában, amint azt közzétették, megvalósítják – tette hozzá –, akkor Magyarországon nem lesz gazdasági szabadság, nem lesz individuális gazdálkodás, akkor Magyarország bele fog torkollni a gazdasági kollektizmusba.”⁶⁸

A közel két és fél hónapig elhúzódó költségvetési és felhatalmazási vita során azonban a legnagyobb feltűnést mégsem a fentebbi szabadságpárti megnyilatkozások jelentették, hanem Sulyok Dezső március 20-án benyújtott határozati javaslata. Ez alig egy héttel H. S. Truman amerikai elnök nevezetes 1947. március 12-ig kongresszusi üzenetének elhangzása után történeti. Az MSZP határozati javaslata Magyarország örökös semlegességének törvénybeiktatására vonatkozott. A javaslatban Sulyok, illetve az MSZP szerint kifejezésre kell jutnia annak, hogy „Magyarország minden néppel kizárólag békés úton kívánja rendezni vitáit, idegen hatalmak vitáival szemben eleve érdektelennek nyilvánítja magát, s ezen elhatározás alapján szövetségi, együttműködési, vagy éppen katonai szerződést egyetlen hatalommal vagy hatalmi csoportosulással sem hajlandó kötni”. Az előterjesztés, kiegészítő rendszabályként, a magyar hadseregnek – a belső rend fenntartására szolgáló és szigorúan pártatlan jellegű csekély milicián felüli – feloszlátását is tartalmazta.⁶⁹ E javaslat jól fejezte ki a polgári jobboldal törekvéseit, hiszen Sulyokék is tisztában voltak azzal, hogy az adott helyzetben kimondottan Amerika-barát, illetve nyíltan szovjetellenes indítványt nem tehettek, ennek ugyanis sem kül-, sem belpolitikailag nem volt semmiféle realitása. Ezzel szemben úgy gondolták, hogy látszólag semleges, pártatlan állásfoglalásukkal esetleg megakadályozhatják azt, hogy a kormány a Szovjetunió mellett nyilatkozatot tegyen, vagy elkötelezze magát a későbbiekre vonatkozóan.⁷⁰

A Magyar Szabadság Párt fentebbi követelései tulajdonképpen nem voltak újak, Sulyokék már korábban, 1946 nyarán is kísérleteztek hasonló javaslat előterjesztésével, ugyanakkor törekvéseik megegyeztek a kisgazdapárt egy részének véleményével is. Így például Gordon Ferenc kisgazdapárti berni követ már 1946 szeptemberében javasolta Tildy Zoltánnak, hogy az FKGP nyíltan vesse fel Magyarország fegyveres semlegességének eszméjét, majd a fentebb említett parlamenti viták idején, 1947. február 12-én e javaslatát újból megismételte Gyöngyösi János külügyminiszter előtt. Gordon szerint Gyöngyösi ígéretet tett arra, hogy ezt újra felveti a köztársasági elnöknek, sőt megígérte, hogy a javaslatot ő maga is támogatja.⁷¹ Úgy véljük, így talán nem tekinthető véletlennek az sem, hogy a külügyi tárca költségvetésének vitája során a kisgazdapárti képviselők nem nyilatkoztak Sulyok indítványáról. Hallgatásuk nyilván a Sulyokkal való egyetértést jelentette. A koalíció többi pártja azonban elutasította Sulyok határozati javaslatát, így Magyarország örökös semlegességének indítványozása végleg lekerült a parlamenti viták napirendjéről.

A parlamenti vita során a Szabadságpárt képviselőinek indítványával és benyújtott határozati javaslataival a legbehatóbban Kádár János, az MKP szónoka foglalkozott.⁷²

⁶⁸ Uo. 1288.

⁶⁹ Uo. 1051.

⁷⁰ Balogh 408–410.

⁷¹ Gordon Ferenc: Adalékok 1945–1947 történetéhez. Látóhatár 1955. I. sz. 40.

⁷² NN. VI. köt. 1300–1311.

Nem rejtette véka alá az MKP azon törekvését, illetve elhatározását, hogy a párt fokozni kívánja a jobboldal elleni harcot, amelynek során egyúttal az MSZP-nek a politikai életből való kiszorítására, illetve széttűzésére törekszik. Kádár János a nemzetgyűlés március 27-i ülésén az MKP nevében a következőképpen összegezte véleményét a Magyar Szabadság Pártról: „Sulyokék szeretik időnként ellenzéknek nevezni magukat. Sulyokék politikájának azonban a tisztességes ellenzék szerepéhez és magatartásához semmi köze nincs. Az »ellenzék« nevet éppúgy bitorolják, mint ahogyan bitorolják pártjuk elnevezésében a szabadság» szót, Sulyokék nem ellenzéke a koalíciónak, hanem tudatos ellenségei a magyar népnek és a magyar demokráciának.” A továbbiakban az MKP szónoka arra mutatott rá, hogy a Magyar Szabadság Párt minden erejével a népi demokrácia eredményeinek lerombolására törekszik. „Meg kell azonban mondanom – hangsúlyozta Kádár –, hogy a magyar munkásság mindenestre el van szánva, hogy a fasizmust még a Sulyok-párt formájában sem fogja eltűnni Magyarországon.” Még ha Sulyokékat túlzás volt is a fasizmus vádjával illetni, mindenestre ebben az állásfoglalásban már benne volt az, hogy ha másképpen nem, az MKP a tömegekre támaszkodva fogja a Szabadságpartot a politikai életből eltávolítani. Sőt, Kádár János felszólalásából az is kiderült, hogy ha a reakciónak a visszaszorítása, illetve eltávolítása komoly akadályokba ütközne, akkor az MKP újabb választások útján igyekszik majd tisztázni a politikai erőviszonyokat Magyarországon. A Magyar Szabadság Pártot, illetve a reakció elleni harcot illetően hasonlóképpen foglalt állást az MKP Központi Vezetőségének 1947. április 4-i határozata is.⁷³

A Szociáldemokrata Párt az MKP-hoz hasonló álláspontra helyezkedett a Magyar Szabadság Párt megítélésében.⁷⁴ Sőt, Szakasits Árpád főtitkár az SZDP 1947. április 11-i összevetőségi ülésén már azt hangsúlyozta, hogy a „... Sulyok-párt akarva-nem akarva belenyargalt a fasizmusba, felhasználja a szabadságot és a demokráciát is sötét szándékának megvalósítására. De valamit mi is megtanultunk és azt mondjuk, hogy demokráciát csak a demokratáknak, a fasisztáknak pedig börtönt és internálótábor. Ha engednénk, hogy ezek az új fasiszták az ország nyakára nőjenek, ha engednénk, hogy a demokrácia eszközeivel véghezvigyék azt, amit akarnak, nem ismernének könyörületet. ... a fasizmus újból való jelentkezését csírájában kell elfojtani.”⁷⁵

A Magyar Szabadság Párt megélénkülő parlamenti működése s részben vidéki térhódítása ellenére sem tudott azonban 1947 tavaszán-nyarán országosan átütő sikert elérni. S ebben a baloldal, főleg a két munkáspárt tiltakozó fellépései mellett nem kis szerepet játszott az a tény, hogy a Kisgazdapártból kiábrándult tömegek jelentős része tartózkodott a nyíltan jobboldali magatartást tanúsító Szabadságpárthoz való csatlakozástól. A kisgazdapárti tömegek magatartásában ugyanakkor szerepet játszott az is, hogy az FKGP képviselői, ha a parlamentben nem is, de vidéki gyűléseiken március végétől, április elejétől kezdve már nyíltan támadták a Szabadságpárt tevékenységét.⁷⁶ A támogatást illetően váratott magára a katolikus egyház vezetőinek végső állásfoglalása is. Nagy Vince ugyan felkereste Mindszenty József hercegprímást, és tőle kért segítséget a Szabadságpárt támogatására, de ő „elhárította” ezt a kérdést. „Szerintem – mondotta Mindszenty

⁷³ MKP és SZDP határozatai 471–472.

⁷⁴ Népszava, 1947. március 21, március 23, március 30.

⁷⁵ Népszava, 1947. április 12.

⁷⁶ Világ, 1947. március 20.

Nagynak — a kormánnyal szemben álló pártoknak együttműködésre van szükségük. Ezt legjobban úgy tudják megvalósítani, hogy elismernek maguk fölött egy, a parlamenten kívül álló tekintélyt, akitől egységes vezetést, irányítást fogadnak el.”⁷⁷

1947 tavaszán nem javultak a Magyar Szabadság Párt kilátásai a tekintetben sem, hogy a parlamentben vagy azon kívül működő valamelyik polgári ellenzéki párttal, illetve csoportosulással lépjen esetleg szövetségre. A Demokrata Néppárt néhány parlamenti képviselője, szimpatizált ugyan Sulyokék egyik-másik javaslatával és ellenzéki magatartásukkal, mégsem mutatott hajlandóságot arra, hogy szövetségre lépjen az MSZP-vel. Az egyébként is erőtlén Polgári Demokrata Párt, illetve a parlamenti képviselettel nem rendelkező Magyar Radikális Párt pedig ekkor már egyenesen elutasította a Sulyokékkal való együttműködés gondolatát.⁷⁸ Sőt, Zsolt Béla a Haladás hasábjain nyílt támadást indított a Magyar Szabadság Párt képviselői és támogatóik ellen. Zsolt a korábban általa még demokratikus ellenzék vezérének aposztrofált Sulyokról áprilisban már azt írta, hogy elképesztő „zabolátlan demagógiájának az a módja, amelyet a parlamentben, de főként vidéki beszédeiben szabadjárá eresztett, s amely arra vall, hogy Sulyok nem kormányt akar buktatni a demokrácián belül, hanem magát a demokráciát akarja aláaknázni és lejáratni”. A baloldali liberális polgári ellenzéki politikusnak az MSZP-ről — a párt jobboldali tevékenységének megélékülése hatására — az a véleménye alakult ki, hogy most már a Szabadságpárt nem ellenzéke a demokratikus kormányzatnak, hanem egyenesen ellensége a demokráciának. „Aki az amerikai jegyzék és a Truman-jegyzék óta a parlament ülésein látta és hallotta a Szabadságpárt fenegyerekeit — szögezte le a továbbiakban Zsolt —, önkénytelenül arra a jelenetre emlékeztet, amikor a náci képviselők először jelentek meg a weimari Németország parlamentjében.” Végül pedig annak a véleményének adott hangot, hogy „bármint is van, a baloldali pártok, amelyek féltik a demokráciát, most úgy érzik, joguk van a demokrácia ellenségével szemben más eszközökkel is védekezni, mint amilyenekkel a Baloldali Blokk jóhiszemű ellenzéke ellen küzdnek”.⁷⁹

A Magyar Szabadság Párt kilátásai a nyári hónapokban sem javultak, hanem egyre tovább romlottak. Az MKP korábbi célkitűzésének megfelelően nyíltan a párt teljes felszámolására, széttűzésére törekedett. Rákosi Mátyás és a párt más vezetői nagygyűléseiken egyre élesebb támadást indítottak Sulyokék ellen. Hasonló volt a helyzet a másik két baloldali párt — az SZDP és az NPP — gyűlésein is. A szabadságpárti gyűlések viszont a baloldali tömegek fellépése következtében általában rendzavarással, Szegeden, Miskolcon és a főváros néhány kerületében pedig verekedéssel végződtek.⁸⁰ Ugyanakkor továbbra sem vált valóra Sulyoknak az az elképzelése, hogy a Kisgazdapártból eltávolított, vagy onnan kivált valamennyi polgári ellenzéki politikust, illetve követőiket összefogja, velük szövetségre lépjen. Ezek ugyanis Nagy Ferenc miniszterelnök lemondása után már jórészt önállóan próbáltak szervezkedni.

Nagy Ferenc lemondása után Sulyok a parlamentben tett még egy utolsó kísérletet arra, hogy a polgári ellenzéket összefogja. A Dinnyés-kormány programja feletti vitában

⁷⁷ Nagy Vince 338.

⁷⁸ Világ, 1947. április 3.; április 11.

⁷⁹ Haladás, 1947. április 3.

⁸⁰ Szabad Nép, 1947. május 12.; június 13.; július 17.; NN. VII. köt. 885–890.

ezért „új programot” hirdetett meg. Felhasználva azokat a rágalmakat, amelyek a nyugati sajtóban Nagy Ferenc lemondása után Magyarországról megjelentek, újabb durva támadást intézett a népi demokratikus kormányzat ellen. Felszólalásában kijelentette, hogy ők – mármint a Szabadságpárt – a demokráciának „nem ezért a válfajáért” harcoltak és harcolnak, amelyet a kommunista és a baloldal helyesnek tart, s abban összegezte véleményét, hogy az ország „valóságos rendőrállammá” alakult át. Sulyok úgy vélekedett, hogy Magyarországon a polgári rendnek és a polgári politikának még van létjogosultsága. Szerinte ennek egyedül csak az lehet a biztosítéka, ha az ország a külpolitikában a semlegesség deklarálásával kifejezésre juttatja azt, hogy a nagyhatalmak „imperialista vagy világnézeti harcához” semmi köze sincs, a belpolitikában pedig a polgári társadalom felsorakozik a kisgazdapárt mögé.⁸¹ Ennek az „új programnak” és megvalósításának azonban akkor már semmi realitása nem volt. A baloldal egyre hevesebb és erősebb támadása következtében s a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változások miatt Sulyoknak már sem a parlamentben, sem azon kívül többé nem sikerült szövetségesre találnia.

A Magyar Szabadság Párt vezetőinek és személyesen Sulyok Dezsőnek 1947 június-júliusi taktikájára jellemző volt, hogy a munkások fellépései, a szabadságpárti gyűlések „rendbontói” ellen egyenesen Rajk László belügyminisztertől kértek segítséget. Rajk azonban – Sulyok visszaemlékezése szerint – nyíltan megmondta, hogy rendőri oltalomra csak akkor számíthatnak, ha verekedésre kerül sor, s a „verekedőket a rendőrök szétválasztják”,⁸² amire őket egyébként a törvény is kötelezi. Sulyok július közepén felkereste Tildy Zoltánt is, aki viszont közölte vele, hogy az FKGP részéről semmiféle támogatást nem kap.⁸³ Sulyok végül Mindszentyhez fordult segítségért. Esztergomi látogatása alkalmával azonban meg kellett győződnie arról, hogy a hercegprímás – ahogyan azt már korábban Nagy Vincének is megmondta – nem támogatja pártját.⁸⁴

A Magyar Szabadság Párt végső összeomlásában azonban a fenti tényezőkön kívül igen jelentős szerepet játszott az, hogy a választójogi törvény módosítása – amely Sulyok Dezsőt és néhány társát kizárta a választhatók köréből – teljesen nyilvánvalóvá tette, hogy az MSZP a jövőben már sem a nemzetgyűlésben, sem azon kívül nem töltheti be a koalíció polgári ellenzékének szerepét. Tulajdonképpen ennek a nyílt beismerése volt a Magyar Szabadság Párt politikai tanácsának 1947. július 21-i döntése, amely kimondta a párt feloszlását.⁸⁵ Másnap a nemzetgyűlés üléstermében napirend előtti felszólalásában Nagy Vince nyilatkozatban hozta a képviselők tudomására, hogy a Magyar Szabadság Párt „a választójogi törvény vitájában nem vesz részt, éppúgy nem vesz részt ennek a törvénynek alapján elrendelendő választásokban sem”.⁸⁶ A nyilatkozat elhangzása után a szabadságpárti képviselők elhagyták az üléstermet. Közülük Sulyok Dezső, Nagy Vince, Halter Béla, Pálffy József, Sthüterné Oberschall Ilona már augusztusban külföldre távozott.

„A Sulyok-párt önfeloszlása és megokolása – állapította meg a Szabad Nép – szervesen bekapcsolódott abba a rágalomhadjáratba, amelyet a Sulyok-párt hosszú idők

⁸¹ NN. VII. köt. 850–855.

⁸² Sulyok 372.

⁸³ Némethy 179–180.

⁸⁴ PI Arch. 274/7–228.

⁸⁵ Sulyok 373. és Nagy Vince 316–317.

⁸⁶ NN. VIII. köt. 446.

óta hazánk ellen folytat. Kifelé akarta demonstrálni, hogy Magyarországon nincs szervezkedési szabadság, s ezzel már jó előre alá akarta ásni a demokratikus választások sikerét. A vég méltó volt a pályafutáshoz.”⁸⁷ A Szabadságpárt „önkritikus” önfelosztatása azonban nem egyszerűen a politikai kudarc beismerését jelentette. Azt a célt is szolgálta, hogy szabaddá tegye az utat más polgári ellenzéki irányzatok, illetve csoportok számára, amelyek feltehetően nagyobb eséllyel vehetnek részt a politikai küzdelmekben. Ezek a politikai csoportok, illetve irányzatok valamilyen formában már korábban is jelen voltak a magyar politikai életben. Az új választások lehetősége, majd kiírása pedig egyenesen az alkalmat kínálta részükre a tekintetben, hogy „önálló arcukat” újból megmutassák, vagy ha korábban nem sikerült, most a parlamentbe is bekerülhessenek. Közülük a Polgári Demokrata Párt, a Demokrata Néppárt és a Magyar Radikális Párt már korábban is formális pártként működött. A többiek – a Független Magyar Demokrata Párt, Magyar Függetlenségi Párt, Keresztény Női Tábor – azonban csak a Kiszgadzapárt széthullása után kezdtek önállósulni, illetve szervezkedni, s a választások idején, 1947 júliusában-augusztusában alakultak tényleges politikai szervezetekké, pártokká.

Л. Ижик

Образование и деятельность Венгерской Партии Свободы в 1946—1947 гг.

(Резюме)

Автор статьи, после нарисования противоречий внутри коалиции, развёртывающихся весной 1946 г. показывает условия образования Венгерской Партии Свободы и усилия за официальное признание партии. Летом 1946 г. Контрольная Комиссия Союзников приняла к сведению образование партии, но она выдала разрешение для действия партии только в октябре 1946 г. Таким образом партия была вынуждена проявить деятельность в первых месяцах своего существования исключительно в национальном собрании, о которой говорится очень подробно в статье.

Осенью 1946 г. после «распускания знамён» в Будапеште, организаторы партии появились и в провинции. Организация партии свободы в провинции происходила в двух больших волнах — в декабре 1946 г. и в январе и весной 1947 г. Вместе с показанием этой организации автор следит с вниманием за очень активной работой, ведённой представителями партии в национальном собрании весной 1947 г., потом он излагает стремления или же решения Венгерской Коммунистической Партии, которые были направлены на вытеснение Венгерской Партии Свободы из политической жизни, точнее говоря на разгромление партии.

Вопреки оживляющей деятельности Венгерской Партии Свободы в парламенте и в частности на провинциях, она весной-летом 1947 г. не могла достичь решающего в масштабах всей страны успеха. Автор, обнаруживая причины этого в выступлениях протеста двух рабочих партий, сдержанности масс, разочарованных в Партии Мелких Сельских Хозяев, точке зрения руководите-

⁸⁷ Szabad Nép, 1947. július 23. A Népszava a következőket írta: „Nagy Vince a nemzetgyűlésen bejelentette a Szabadságpárt felosztatását és szervezeteinek megszűnését. Aki ezen búsulni akarna, hagyja gyorsan abba. A megszünt Szabadságpárt képviselői nem vonulnak vissza a politikai élettől, máris komoly tárgyalások folynak Pfeiffer Zoltán designált pártvezér és több sulyokista képviselő között. Majd csak mennek együtt valamire.” (Népszava, 1947. július 23.)

лей католической церкви, поведении других партий оппозиции и т.д., в конце концов показывает обстоятельства самораспуска партии свободы. Это обозначило не только признание политического краха, но в то же время и той цели, чтобы сделать путь свободным для других буржуазных направлений или же групп, которые с большим шансом предположительно могут принимать участие в политических боях в Венгрии.

L. Izsák

**Hungarian Liberty Party: Establishment
and Activity 1946–47**

(Resume)

After giving the main features of the coalition contradictions coming to light on the spring of 1946 the study demonstrates the circumstances of the establishment of the Hungarian Liberty Party (Magyar Szabadság Párt) led by D. Sulyok, former Smallholders' Party politician, and the efforts for the official acceptance of the party. The Allied Control Commission took notice of the establishment of the party but the official permission was issued only in October 1946. That is why the party could display its activity only in the national assembly in the first months of its existence, what is detailed by the article.

On the autumn of 1946 after the announcement of the new party's platform in Budapest the organizers also appeared in the country. The provincial organization of the Liberty Party took place in two etapes i.e. from December 1946 to January 1947 and on the spring of 1947. The study shows the organizations as well as the very active work at the national assembly, displayed by the party's representatives on the spring of 1947. Then it sets forth the efforts of the Hungarian Communist Party or rather the decision of it, aiming at driving out the Hungarian Liberty Party from the political life or to be more precise at destroying it.

In spite of its animated activity in the Parliament and of its partially provincial gaining ground, the Hungarian Liberty Party could not break through in the country on the spring and summer of 1947. Revealing the causes – the protests of the two workers' parties, the reserve of the masses disillusioned from the Smallholders' Party, the viewpoint of the catholic church leaders, the attitude of the other parties in opposition – the study demonstrates the circumstances of the party's self-dissolution. It meant not only the admission of the failure, but at the same time served the purpose to unblock the way for the other bourgeois alignments and groups of opposition which could be expected to take part in the political struggles with bigger chances in Hungary.

A Magyar Radikális Párt és az 1947-es választások

A Radikális Párt az 1945-ös választásokon nem kapott annyi szavazatot, amennyi elegendő lett volna a párt parlamenti képviseletéhez. Igaz, a párt csak a választás előtt pár héttel alakulhatott meg legálisan, s kezdhette a szervező munkát. Idő, ember, pénz és propagandaeszközök hiányában eleve csak Budapesten indult és ott is minimális esélyekkel. Az 1–2 mandátumhoz fűződő ábrándok azonban hiú reményeknek bizonyultak. A vereség okaival ez alkalommal nem foglalkozunk részletesebben. A radikálisok, mint parlamenti képviselettel nem rendelkező párt tovább folytatta működését, ha nem is az eredeti elgondolások szerint. Mint a baloldali polgárság, értelmiség egyik érdekképviselője, a párt szervezetileg – részben törpe volta miatt – egyáltalán nem hasonlított a felszabadulás utáni többi pártokra. Nem voltak osztályai, szervezetei, működő vezető testületei, bevételei forrásai, napi sajtója, működő központja stb., csak néhány lelkes ember, aki továbbra is ügyének tekintette a polgárság, értelmiség megnyerését a baloldali gondolat számára. Formailag – a régi polgári klubok hagyományain is alapuló – asztaltársaságok laza szövetségére hasonlított inkább, mint jól szervezett politikai szervezetre.

Az 1946-os év folyamán három csoport, frakció körvonalai bontakoztak ki: az első Csécsy Imre, a párt elnöke körül alakult ki, nagyrészt a régi hívekből; a második kör Zsolt Béla és a Haladás körül jött létre, nemcsak radikálisokból, hanem szociáldemokratákból is; a harmadik társaságot a „párt ügyeit intézők” alkották. Utóbbiak régi radikális, de a napi politika iránti nagyobb érdeklődésük és fogékonyságuk megkülönböztette őket az elsősorban az elvi politika követését kívánó Csécsy-hívektől. Általában ők tudták, hogy mi az, ami kívánatos, hogy hol vannak a határok, és ennek a tudásnak a birtokában a pártban ők voltak a hangadók, ők is fogalmazták meg, alkalmanként, hogy mi a párt érdeke. A csoport legjelentősebb tagjai Kende Zsigmond ügyvezető elnök, Halász Aladár és Szekeres János voltak.

A radikálisok ellentétekkel terhelt, lazán összefogott tábort az 1947 májusi–júniusi nagy belpolitikai válság, az ún. Nagy Ferenc-ügy és az azt követő bel- és külpolitikai fejlemények ismét közelebb hozták egymáshoz. Egységesen elítélő álláspontra helyezkedtek a jobboldali próbálkozásokkal szemben, és elviekben teljes mértékben – a gyakorlati politikát illetően kisebb fenntartásokkal élve – támogatták az MKP politikáját. Mondhatjuk azt is, hogy ekkor a Magyar Radikális Párt volt az MKP leghívebb ellenzéke. Az új választójogi törvény elfogadása nemcsak a koalíció pártjai számára volt egyértelműen előnyös, hanem az újonnan alakuló pártokkal szemben kedvezett a szintén „ellenzéki” Radikális Pártnak is. A törvény az 1945-ös választásokon részt vett pártok esetében eltekintett a választáson való részvételhez kerületenként szükséges ajánlások bemutatásá-

tól, s ez arra ösztönözte a Radikális Pártot, hogy ismét kísérletet tegyen a parlamentbe való bejutásra, a nagypolitikába való bekapcsolódásra.

Először a Haladás 1947. július 10-i száma közölte fejléc felett lakonikus rövidséggel, hogy „A Magyar Radikális Párt részt vesz a választásokon”. A következő héten, hasonló fejléc alatt, Zsolt szokásos vezércikke már az eljövendő választások jegyében íródott. Igyekezett választ adni arra, miért kis párt a Radikális Párt. Zsolt szerint azért „... mert nem engedjük be pártunkba sem kisnyilasokat, sem nagynyilasokat, sem kisreakciósokat, sem nagyreakciósokat — csak szeplőtelen demokratákat . . . „Inkább elbuktunk, semhogy az ellenséggel szövetezzünk.”¹ Zsolt a politikai erkölcs tisztaságát hangsúlyozta, és leszögezte, hogy a kapitalizmussal közösséget már nem vállaló polgár és értelmiségi is csak saját pártján keresztül védelmezheti ügyét a leendő parlamentben. Cikke azt sugallta, hogy ez a párt csak a Radikális Párt lehet.² Az induló propaganda óvatosságára, relatív passzivitására jellemző volt a figyelemfelhívó belső fejléc: „A Radikális Párt a demokrácia erkölcsi és szellemi tartaléka.”³ Az újonnan alakuló polgári pártoknak is csak azt üzenté Zsolt: „Nem veszünk részt . . . a polgárfogó versenyben.”⁴ A demokrácia alappilléreinek a munkáspártokat tartotta, ezért ellentéteik békés úton való rendezését is döntő fontosságúnak ítélte, mert: „Az egész demokratikus építmény omlana össze, ha ez a tartógerenda meginogna.”⁵ Azt azonban várta tőlük, hogy ismerjék el a polgárság-értelmiség baloldali pártjának a Radikális Pártot. „Ennek az önálló polgári pártnak az a rendeltetése, hogy a polgárságnak módot adjon arra, hogy részt vegyen a demokrácia védelmében, és a demokráciát a politikai küzdelem eszközeivel rákényszerítse arra, hogy megvédje a haladó, dolgozó polgárságot és az értelmiséget.”⁶ A Haladás ebben a számában kezdi a választások idejére indított, a lehetséges választó rétegekhez, mérnökökhöz, ügyvédekhez, orvosokhoz, magántisztviselőkhöz, vendéglősökhöz stb. szóló cikksorozatát.

A párt első választási összejövetelét Podmaniczky utcai helyiségében július 28-án tartotta. Találónan jegyezte meg az elnöklő Szekeres János: „inkább ankét ez, mint gyűlés”. Ez részben a résztvevők számára vonatkozott, amelyet a párt kis helyisége eleve is korlátozott, de részben a gyűlésnek inkább megbeszélés-jellegére is.⁷ Az első kisebb választási konfliktust a kommunista hetilap, a Tovább karikatúrája okozta. Ez a címlapon öt groteszk polgárt ábrázolt Zsolt körül. A felirat felett nagybetűvel „Polgári nagygyűlés”, alatta pedig „Zsolt megbeszéli tömegeivel, induljanak-e a választásokon?”⁸ Zsolt annál inkább sérelmesnek tartotta e karikatúrát, mert szerinte a kommunisták is tudták, tapasztalták, hogy „gyakran maroknyira zsugorodik azoknak a híveknek a száma, akik egy üldözött, népszerűtlen vagy esélytelen ügy mellett végig kitartanak . . . csak azokra a kevesekre számíthat, akiknek egyéni jellemzősége még a politikai meggyőződésüknél, sőt saját érdekeik parancsánál is erősebb”.⁹

¹ Haladás 1947. július 17. *Zsolt Béla*: Kisnyilasból-nagynyilas.

² Uo.

³ Uo. 3.

⁴ Haladás 1947. július 24. *Zsolt Béla*: Saját pártjában saját akarátának ura.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ Haladás, 1947. július 31. A Magyar Radikális Párt első választási gyűlése.

⁸ Tovább 1947. július 22.

⁹ Haladás 1947. július 31. *Zsolt Béla*: Tömegeim

A Radikális Párt, a jelek szerint, nem becsülte túl esélyeit a naponta változó belpolitikai helyzetben. A „Párt pedig minden reményét a Haladás állítólag 25 000 olvasójára, Zsolt híveire alapítja – írta Csécsy –, akik közül csakugyan kitelik az a 14 000 szavazat, amennyi egy mandátumhoz kell”.¹⁰ A Közvéleménykutató Szolgálat augusztus 1-i adatfelvétele szerint a párt esélye 0,5% körül várható, ami esetleg már két mandátumot is jelenthetne.¹¹ Már úgy tűnt, hogy az 1947-es választási kampány hőfoka a radikálisoknál nem lesz túl magas, és Zsolt éles tolla is csak egy karikatúrával vívhat, amikor mindenki számára váratlan fordulat történt. A Haladás 1947. augusztus 5-i különkiadása hírül adta, hogy Peyer Károly belépett a Radikális Pártba. A Szociáldemokrata Párt egykori vezetője, amikor hazaérkezett Mauthausenből, már csak tudomásul vehette a párt vezetésében végbement változásokat. Peyer nem tudta igazán átérezni, hogy a megváltozott politikai viszonyok a vezetésben is változást követeltek. Bár Veszprém megye képviselőjévé választották, nem került be a pártvezetőségbe, és valójában nem tudott bekapcsolódni a pártéletbe sem. Sértett ember lett.¹² A feszült helyzetet Böhm Vilmos igyekezett feloldani azzal, hogy közvetíteni próbált Peyer és a pártvezetés között. Követi kinevezést kínáltak neki, amit ő is és a kormány is elfogadott. A megállapodás végül azon bukkott meg, hogy a Külügyminisztérium Hágába kívánta küldeni, de ő Bernbe akart menni. A pártközi megegyezés értelmében azonban a svájci követi hely a Kisgazdapárté volt.¹³ Végül berendelték a Külügyminisztériumba olyan szolgálatra, amire alkalmatlan volt – így tisztéről lemondott. A feszültség közte és a pártvezetés között állandósult, és az 1946 decemberi memorandummal, melyet ő és szűkebb csoportja intézett a pártvezetéshez, elérte csúcspontját.¹⁴ A Peyer-csoport memorandumja élesen bírálta a pártvezetés politikáját, de nem elsősorban ez a kritika okozta a problémát, hanem az, hogy a pártvezetésnek szóló memorandum előbb került más pártok vezetőihez, újságírók kezébe és a nyilvánosságra, mint a címzettekhez.¹⁵ Ráadásul az aláírók egyike, dr. Györki Imre „illegálisan” tárgyalt a Kommunista Párt főtitkárhelyettesével, Farkas Mihállyal, és „biztosította arról, hogy az ő vezetésük alatt a munkásegység szorosabb lesz, mint eddig volt”¹⁶. Ez óriási felháborodást váltott ki a Szociáldemokrata Pártban, jobb- és baloldalon egyaránt. Peyer arra számított, hogy a pártvezetéssel elégedetlenek – az ő vezetésével – szembe fordulnak Szakasitsékkal. De a memorandum, mely közismert „igazságok, sérelmek és alaptalan vádaskodás nem is egészen ügyesen vegyített keveréként” került a nyilvánosság elé,¹⁷ a

¹⁰ Csécsy Jászihoz 1947. július 31. OSZKKT 163 fond

¹¹ Magyar Távirati Iroda Közvéleménykutató Szolgálatának 16/1947 sz. jelentése a nemzetgyűlési választások várható kimeneteléről.

¹² Peyer 45-ös szerepére ld. *Jemnizt János*: A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalához c. tanulmányát, *Történelmi Szemle* 1965. évf. 2–3. sz.

¹³ Böhm Vilmos: Másodszor emigrációban. Gépíratmásolat. 114. és 115. A követi kinevezést közli: *Népszava*, 1946. február 1.

¹⁴ A memorandumot közli *Népszava*, 1946. december 15. Részletesen elemzi *Balogh Sándor*: *Parlament és párharcok Magyarországon 1945–47*. Kossuth 1975. 369–373.

¹⁵ Böhm 116.

¹⁶ Uo. és *Marosán György*: *Az úton végig kell menni*. Magvető, 1972. 234. „Ebben az időben majdnem felborult a két munkáspárt közötti együttműködés: Peyer jelentkezett a kommunista Pártnál. Györki révén tárgyaltak a Peyer-frakcióval. Szalonképessé tették Peyert. Óriási felháborodást váltott ki.” és 246–247.

¹⁷ Böhm 117.

szociáldemokrata párthagyományokkal összeegyeztethetetlen módon — ti. anélkül, hogy a pártvezetés elé tárta volna előbb —, teljesen elszigetelte Peyert és társait.

„A párt széles köreiből követelték Peyernak a pártból való kizárását. Magam is ezek közé tartozom — írja Böhm. — Mások nem kevésbé ítélték el Peyer cselekedetét, de a tradicionálisan féltett pártegység érdekében más megoldást kerestek.”¹⁸ A XXXV. kongresszus előértekezletére Böhm dolgozott ki kompromisszumos javaslatot, melynek alapelve a párt egységes Peyer elleni fellépése volt. Ezt az egységet, kizárás esetén, nem tudták volna biztosítani. Így született meg a Peyereket elítélő párthatározat, amely visszautasítja a memorandum rágalmait, és elítéli az egységbontó „bűnös akciót”, de nem alkalmazza a legsúlyosabb szankciót: a kizárást.¹⁹ Marosán György, a Peyer kizárását leghatározottabban követelő baloldaliak vezetője — hogy az egységet ne bontsa meg —, a szavazás előtt elhagyta a kongresszusi üléstermet.²⁰

Az 1947. február 1-i egyhangú elítélő határozat után Peyerek a Szociáldemokrata Párt tagjai maradtak, a párton belül érdemi tevékenységet azonban nem fejtettek ki. Az 1947 tavaszi-nyári politikai válságot, a Kovács Béla-, a Nagy Ferenc-ügyet tisztán kommunista politikai mesterkedésnek tartották.²¹ Nem támogatták pártjuk politikáját, ellenkezőleg, előkészületeket tettek arra, hogy pártszakadással bontsák meg a Szociáldemokrata Pártot. Ehhez 1947 tavaszának-nyarának külpolitikai helyzete kedvezőnek látszott.

A Truman-doktrina hatása Nyugat-Európában már megmutatkozott. Olaszországban és Franciaországban kiszorították a kommunistákat és baloldali szocialistákat a kormányból. A magyar belpolitikai válság következtében a nagy nyugati szocialista pártok és az SZDP kapcsolatai is rendkívül megromlottak. Ekkor látta Peyer először úgy a helyzetet, hogy tevékenységéhez esetleg külső támogatást vagy védelmet kaphat. Amennyiben hinni lehet az amerikai követ jelentésének, 1947. július 10-én Peyer és Valentiny tájékoztatták az Egyesült Államok budapesti követét, hogy miután a Szociáldemokrata Párt vezetősége nem tesz eleget a tagság független szocialista politikát kívánó igényének — a közeljövőben valószínűleg szakadás lesz a pártban. Megemlítették, hogy szeretnék esetleg saját önálló szocialista pártjukat megalakítani, amelynek programja: törvény, rend, béke és munka lenne.²² Érdeklődtek, hogy remélhetne-e védelmet az Egyesült Államok kormányától maguk és követőik számára, amennyiben erőszakkal lépnek fel velük szemben. Chapin követ más forrásokból úgy értesült, hogy Peyer és Valentiny javasolta, az Egyesült Államok megfelelő időben bocsásson ki olyan deklarációt, amely elítéli a magyar szociáldemokrata politikát. Ezzel kiprovokálnák a pártból való kizárásukat, ami után maguk szerveznének egy új, Független Magyar Szociáldemokrata Pártot, és így kapcsolódnának be a választási kampányba. Szerintük szabad választás esetén a szociáldemokrata szavazatok minimum 80%-ára (!) számíthatnának.²³ Az ameri-

¹⁸ Uo. 122.

¹⁹ Népszava, 1947. február 2. A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Kossuth, 1967. 401–402.

²⁰ Marosán 251. és Böhm 123.

²¹ Országgyűlési Napló 1947. I. köt. 87–88. old.

²² Foreign Relations of the United States 1947. IV. kötet. Eastern Europe; The Soviet Union Washington 1972. (továbbiakban F. R. IV.) 334. old. Chapin követ jelentése a külügyminiszternek 1947. július 11-én.

²³ Uo. 335.

kai követ benyomása a Peyerral és Valentinnel folytatott beszélgetés nyomán az volt, hogy a jövőben tevékenységük nagymértékben fog függeni attól a biztatástól, amelyet az USA-tól és Nagy Britanniától kapnának egy szabad politikai miliő garantálását illetően.²⁴ Egy, a washingtoni külügyminisztériumba hét nappal később küldött távirat ismét beszámolt arról, hogy Peyer és Valentiny megerősítették szándékukat, hogy Független Szociáldemokrata Pártot alakítsanak.²⁵ Nincs jele annak, hogy Peyerék különösebb bátorítást kaptak volna. Nem találtunk anyagot arra vonatkozóan sem, hogy Peyerék, „tájékoztódás céljából” más tényezőkkel is felvették volna a kapcsolatot. Peyer sokat próbált, régi politikus volt és így nem valószínű, hogy csak az Egyesült Államok támogatását igyekezett megszerezni önálló pártjának megalakításához.

1947 júliusában – Peyerék kísérletének időszakában – rendkívüli módon felgyorsultak az események a magyar belpolitikában. Már az év elején felmerült a munkáspártok vezetőiben a gondolat, hogy új nemzetgyűlési választásokkal legalizálják a belpolitikai helyzetet, és a maguk javára módosítsák a parlamenti erőviszonyokat.²⁶ Az év nyarára a koalíción belüli legnagyobb ellenzéki erő, a Kisgazdapárt bomlási folyamata olyan szakaszhoz érkezett, amely a munkáspártok számára kedvező esélyeket nyújtott egy választási erőpróbára. Az új választások kírásának gondolatával egyidejűleg merült fel a választójogi törvény módosításának igénye is, mert a 45-ös választások nagy kisgazda sikerét részben a túl liberális választójogi törvénnyel magyarázták.²⁷

Az MKP új törvényjavaslatát kezdetben még a baloldali pártok is fenntartásokkal fogadták. Csak a július 10-i és 12-i pártközi értekezleteken sikerült álláspontjaikat közös nevezőre hozni és a Kisgazdapárttal is elfogadtatni a pártközi megegyezést.²⁸ Július 23-án a Nemzetgyűlés elfogadta az 1947. évi XXII. törvénycikket az országgyűlési választásokról. Az új törvény elsősorban a koalíció pártjainak kedvezett, de előnyös volt azoknak a pártoknak is, amelyek részvételét az 1945. november 4-i választásokon az Országos Nemzeti Bizottság már elismerte, mert nem kellett választókerületenként ajánlásokat gyűjteniük.²⁹ Az idő rövidsége miatt ennek nagy jelentősége volt, mert – ha engedélyeztek egy pártot – kb. 10–14. nap állt rendelkezésre, hogy az ajánlási íveket választókerületenként benyújtsa. Így Peyerék is azt látták jobbnak, ha egyelőre a Szociáldemokrata Párt tagjai maradnak. Július 29-én azonban kiderült, hogy Peyert nem jelöli képviselőnek az SZDP Választmánya, 30-án pedig az Országos Nemzeti Bizottság már meghozta döntését, amely engedélyezte az újonnan alakult pártoknak a választási részvételt. Így az események felgyorsulásával lépést tartani nem tudó Peyer szervezkedése szákcúba jutott. Önálló pártot már nem alakíthatott. Úgy tűnt, hogy egy régi szociáldemokrata politikus számára csak egy lehetőség van, visszavonulni és várni. A politikus Peyer Károly és a sértett ember belső konfliktusából azonban az utóbbi kerekedett felül. A politikai életben való felszínen maradásért kétségbeesett lépésre szánta el magát.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. Távirat Washingtonba július 18-án.

²⁶ Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. Kossuth, 1975. 479.

²⁷ Uo. 482.

²⁸ Uo. 484–485.

²⁹ 1947. évi Országos Törvénytár XXII. tc. 3 § (4) és 11 § 256 és 258.

Először a Világ közölte az akkor még „hihetetlen” hírt, „hogy a marxizmus egy oly régi harcosa, mint Peyer Károly, elhagyja pártját”.³⁰ 1947. augusztus 5-én délután megjelent a Haladás rendkívüli különkiadása, és hírül adta Peyer Károly nyilatkozatát. Ebben bejelentette, hogy a Szociáldemokrata Pártból kilépett, és a Magyar Radikális Párt tagjaként vesz részt a választásokon. Aznap délután tanácskozott a Radikális Párt elnöki tanácsa is, amely jóváhagyta Kende Zsigmond jelentését a Peyerrel tárgyaló bizottság működéséről és a megállapodásról.³¹ A megegyezés pontos szövegét nem ismerjük, egyik félnek sem állt érdekében, hogy az nyilvánosságra kerüljön. Tételesem csak annyit tudunk, amennyit ebből Peyer később a parlamentben felolvasott.³² Eszerint a Radikális Párt és a Peyer csoport a „jelen választás időtartamára választási kooperációra lép” úgy, hogy mindkét fél teljes politikai függetlenségét fenntartja, és a választás után mindketten visszanyerik teljes politikai akciószabadságukat.³³

A Radikális Párt egy pillanatra az országos politika és a figyelem középpontjába került. A Szociáldemokrata Párt érthető felháborodással fogadta a hírt, hogy egykori vezetője és követői „mandátuméhségből hátbatámadni próbálták a pártot”.³⁴ „Most ismét súlyos feladat előtt áll a szociáldemokrata munkásmozgalom – írta a Népszava –, a választási harc központjában vagyunk. És pontosan ezt az időt választotta Peyer és néhány társa arra, hogy újabb akcióját megindítsa. Lehetetlen nem észrevenni az ártó szándékot, lehetetlen meg nem látni, hogy arról van szó, hogy mit bájnak ők, ha a munkásmozgalom megrázkódtatásokat szenved, a fontos, hogy mandátumhoz jussanak.”³⁵ A párt politikai bizottságában Szakasits ismertette a Peyer-ügyet. Leszögezve, hogy a Népszava politikai vonalát tartja követendőnek.³⁶ Majd a vezetőség ülésén – Bán indítványát elfogadva – javasolta, hogy ott, ahol az árulók indulnak, a párt „komoly erőt mutasson”.³⁷ Visszaemlékezéseiben Marosán György szintén a választási harc egyik „kritikus pillanatának” nevezi a Peyer-frakció távozását.³⁸ A Szabad Nép a maga állásfoglalásával megvárta a testvérpárttét, s azután így írt: „Hogy ki Peyer Károly, azt mi tudjuk a legjobban. Szinte nevetséges, ha azt vetik szemére, hogy most egy polgári pártba való belépésével hűtlenné vált a szocializmushoz . . . Peyer nem most lett hűtlen . . . ő képviselte az ellenforradalommal való megalkuvást és a kommunizmus elleni gyűlöletet.” A szerkesztőségi cikk rámutatott a szociáldemokrata politika ama következetlenségére, amely elegendőnek tartotta Peyer megbélyegzését a pártból való kizárása helyett. „. . . azért támadhatta Peyer hátba a Szociáldemokrata Pártot, mert elvtársaik szemet

³⁰ Világ 1947. augusztus 5.

³¹ Haladás 1947. augusztus 7. A kézirat elkészülte után jelent meg *Izsák Lajos*: A Radikális Demokrata Pártszövetség c. tanulmánya a Párttörténeti Közlemények 1980/1. sz.-ban, mely összefoglalóan vizsgálja a radikálisok választási részvételét.

³² Országgyűlési Napló 1947. I. kötet 90.

³³ Uo.

³⁴ Népszava, augusztus 7. Közlemény az SZDP Vezetőségének augusztus 6-i üléséről. *Balogh Sándor*, 521–522.

³⁵ Népszava, augusztus 6. Coriolanus – volszok nélkül.

³⁶ Párttörténeti Intézet Archivuma 283 f. 4/67 öe. 1.1. (Továbbiakban P. I. Arch.)

³⁷ P. I. Arch. 283 f. 3/86 öe. 1.1. Ugyanitt Halász Alfréd kifejtette, hogy Peyer kizárolag azért dezertált, mert nem kapott mandátumot.

³⁸ *Marosán*, 290–298.

hunytak . . . politikájának veszélyei felett.” A Kommunista Párt, szögezte le a Szabad Nép, a peyerizmus elleni harcban szolidáris a Szociáldemokrata Párttal.³⁹

A szolidaritás azonban csak az elvekben volt meg. A választási küzdelemben a két munkáspárt között – a rivalizálás miatt – az ellentétek kiéleződtek. Így sokszor inkább támadták, mint védték egymást, inkább ártottak, mintsem segítettek egymásnak. Ez pedig meglehetősen háttérbe szorította az együttműködést.⁴⁰ Ebben a légkörben valószínű, hogy a jobboldali szociáldemokrácia olyan vezető egyénisége, mint Peyer, a Kommunista Párt hallgatólagos támogatásával, de legalábbis beleegyezésével lépett választási szövetségre a Radikális Párttal. „Egyszerre hallom, hogy titkos tárgyalások folynak Peyer Károlyékkal, csatlakozni fognak a párthoz, lesz pénz, indulunk az egész országban, legalább 15 képviselőre számíthatunk, mert Peyernek nagy tábora van a munkásság körében. A tárgyalások háttérében, mint később megtudtam, a kommunisták állottak . . . azért pártolták ezt (vagy talán ők is találtak ki?), mert arra számítottak, hogy ezzel megbontják a szoc. dem. tábort” – jegyezte be naplójába Csécsy Imre, a radikálisok elnöke.⁴¹ Más oldalról Böhm, a szociáldemokraták választási vezetője indulatosan így emlékezett: „. . . a kommunisták, akik a peyerizmus szörnyű bűnével vádolják a szociáldemokratákat, akik Peyer Károlyt a magyar politikai élet legkártékonyabb tényezőjének hirdetik, kerülő úton betelepítik Peyert egy polgári pártba . . ., csak azért, hogy választási szövetségesük, a Szociáldemokrata Párt egységét megbontsák”.⁴² Értésülése szerint Kende Zsigmond – a radikálisok választási vezetője – javasolta pártjának Peyer jelölését, hozzátéve, hogy ezen az úton a párt kap annyi pénzt, amennyi a választási kampányhoz szükséges. Az elnökség, ha nem is egyhangúlag, de elfogadta javaslatát.⁴³ „A rágalomra” még a választási harc idején reagált a Szabad Nép – a „Kinek használ Peyer Károly?” c. röpcédulára felelve, amely azt állította, hogy a kommunistáknak használ, akik – állítólag – azt akarják elérni, hogy a Szociáldemokrata Párt gyengébb legyen.⁴⁴ Peyer később a parlamentben indulatosan utalt a számára sem túl kedvező helyzetre. „A Kommunista párt nagyon szívesen vette, hogy én külön induljak egy listával, mert ezzel gyengítem a szociáldemokrata pártot, azt azonban nem szívesen vették . . . hogy mi hárman ide bejövünk, és itt ellenzéki álláspontot képviselünk.”⁴⁵

A Radikális Párt aktívan bekapcsolódott a választási küzdelembe, és a radikálisok először érezhették magukat tényleges pártnak. A közvéleménykutatás szerint esélyeik is majd kilencszeresére nőttek (0,5%-ról 4,3%-ra).⁴⁶ Kisebb habozás, elvi ellenvetések hát-

³⁹ Szabad Nép, 1947. augusztus 7. A Peyer-ügy.

⁴⁰ L. erről Balogh Sándor, 506–525. és Marosán, 293–314.

⁴¹ OSZKKT 163 fond, Csécsy Imre naplója. A választásokra vonatkozó részt az események után, 1947. november 21-én foglalta össze Csécsy.

⁴² Böhm, 144.

⁴³ Uo. 143. Kende Zsigmond kulcsszerepére minden forrás egyértelműen utal Pl.: Haladás, 1947. augusztus 7., Csécsy naplója vagy Szakasis megjegyzése a Szociáldemokrata Párt Politikai Bizottságának augusztus 6-i ülésén „Kende Zsigmond szerepét tisztázni kell” P. I. Arch. 283. f. 4/67 öe. 1.1.

⁴⁴ Szabad Nép, 1947. augusztus 30. Két provokációs röpcédula. A Sz. N. cikkírója meg volt győződve, hogy erről a röpcéduláról a testvérpárt vezetői nem tudnak.

⁴⁵ Országgyűlési Napló. 1947. I. köt. 90. „Mi hárman: Peyer, Györki, Pozsgay” „Révai (kp) – közbeszölt – Ehhez nekünk semmi közünk”. Ua. Népszava 1947. október 9. Viharos ülés a Házban.

⁴⁶ MTI. Közvéleménykutató 16/1947. augusztus 15-i jelentése. A közvéleménykutató szolgálat Peyer átlépése után megismételte Budapesten kérdezését. Emelkedés elsősorban az értelmiség és kispolgárság kategóriában mutatkozott.

térbe szorítása után a radikális csoportok – félretéve egymás közötti sérelmeiket – részvételükkel is tevékenyen támogatták az egyezséget. Még a legtöbb elvi fenntartást támogató Csécsy is úgy látta, hogy Peyer „csatlakozása jelentős chance a Radikális Pártnak. Úgy éreztem, ezt a lehetőséget nem szabad kihagynom. Én igazán nem vágyom mandátumra önmagáért . . . De meg kell mégis kísérelni, hogy beleszólhassak a dolgokba. A politikai fórumról mégis jóval messzebbre hallatszik a szó, mint a Huszadik Század lapjairól . . .”⁴⁷ Ehhez azonban le kellett szállnia az elvi politika magasabb szintjeiről. A haladó demokráciát nem lehetett tovább kizárólagosan elvi védőpajzsként használni, hanem részt kellett venni az egyetlen, itt létező demokrácia mindennapjaiban is.

A Radikális Párt tehát „szélesre tárta kapuit” Peyer és csoportja előtt. Ezt – mint a Zsolt–Peyer leváltásából kiderült – a párt programja tette lehetővé. Eszerint együtt lehettek marxisták és nem marxisták anélkül, hogy feladnák meggyőződésüket, mert a radikálisok „. . . a marxizmust a kapitalizmus kiváló kritikájának tartják – csak – nem fogadják el kritika nélkül a gazdasági és társadalmi fejlődés kizárólagos menetrendjeként”.⁴⁸ Zsolt leszögezte, tisztázták Peyerrel azt is, hogy az aktuális politikai kérdésekben egyformán gondolkodnak, de nem állította, hogy teljes nézetazonosságra jutottak. Összefoglalta azokat a politikai programpontokat, melyeket az együttműködés alapjának tekintett: 1.) A külpolitika alapja a Szovjetunióval és a szomszéd népekkel való barátság, szükséges azonban ugyanezt megteremteni a nyugati hatalmakkal is. 2) A párt a jobboldal ellen mindig a baloldalra fog támaszkodni, de követeli a kritika szabadságát, és megvédi a demokratikus jogokat. 3) A földreformot az új Magyarország megingathatatlan pillérének tartják. 4) Helyeslik a szükséges államosításokat, a nagytőke korlátozását, de ezeket az ésszerűség, szükségszerűség és a társadalom közérdeke kell hogy diktálja. 5) Követelik egy demokratikus kultúrpolitika megteremtését. 6) Harcot hirdetnek a közélet tisztaságáért, a panamák és a korrupció ellen. 7) Antifasiszták, és küzdeni fognak a fasiszmus minden megjelenési formája ellen.⁴⁹ A fenti programpontok kismértékben bár, de tükrözik, hogy a Peyerékkal kötött alku politikai kompromisszumon is alapult. A harcosabb hangvétel nem fedte el azt az új elemet, hogy a jobboldal eddig soha el nem mulasztott éles elvi bírálata, kritikája ezúttal elmaradt.

Peyer a maga és csoportja csatlakozását a Szociáldemokrata Párt addigi politikája következményeként tüntette fel: „. . . meg kellett tennünk ezt a lépést, amelyet szociáldemokrata meggyőződésünk parancsol – mert – . . . meg akarjuk menteni a szocializmust, a demokráciát attól, hogy véglegesen eltérjenek attól az iránytól, amelyet a Szociáldemokrata Párt évtizedeken keresztül követett.”⁵⁰ Távozásuk várható következményeit enyhítendő, leszögezte: „Ha elválnak is útjaink a vezetőségtől, nem válnak el útjaink azoktól, akikkel évtizedeken keresztül együtt dolgoztunk. Nem leszünk soha hűtlenek a szociáldemokrata eszmékhez.”⁵¹

Peyerék kompromisszuma elsősorban arra korlátozódott, hogy az MKP éles bírálata egyelőre mérsékeltek. Zsolt a megállapodás után nem győzte hangsúlyozni, hogy a

⁴⁷ Columbia, Jászi Papers. Csécsy–Jászihoz 1947. augusztus 25.

⁴⁸ Haladás 1947. augusztus 7. Zsolt–Peyer leváltás.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

Radikális Párt „maradt, ami volt . . . a magyar demokrácia jóindulatú és jóhiszemű kritikai ellenzéke”, de ő is remélte, hogy több lesz, mint volt: párt lesz. Ezért is fordított különös gondot az együttműködés történeti alapjainak ismertetésére. Nézete szerint a radikálisokat a Peyer-csoporttal ugyanaz a népfront-gondolat köti össze, amely már a fehérterror idején a Polgárok és Munkások Szövetségében testet öltött. A legnagyobb nehézséget – Zsolt számára – annak az ellentmondásnak a feloldása okozta, amely a szociáldemokratákkal addig fenntartott jó viszony és együttműködés, valamint az SZDP renegátjaival létrehozott „új népfront” megalakítása között feszült. Elvileg is megpróbálta a kialakult új helyzetet a szociáldemokratáknak megmagyarázni. „Helyüket egyrészt pontosan megszabja a Szociáldemokrata Párthoz való ideológiai közelség, másrészt ellenzékiiségünk, amely magától értetődően a Szociáldemokrata Párt, mint a koalíció egyik pártja ellen is irányul. Ez az ellenzékiiség azonban elvi síkon akar mozogni, a durvaság, a személyeskedés és a rágalomhadjárat teljes kikapcsolásával.”⁵² Ezt a kívánatos elvi hadszínteret azonban sem a szociáldemokraták, sem a Radikális Párt új listavezetője, Peyer Károly nem fogadta el.

A legsúlyosabb veszteség Zsolt addig valóban baloldali népfrontos lapját, a Haladást érte. A lap szociáldemokrata munkatársai a „Búcsú a Haladástól” c. rölapban megszakították munkatársi és személyes kapcsolataikat Zsolt Bélával és a radikális hetilappal. Az akciót, amely a választási harc része volt, Rónai Mihály András szervezte.⁵³ A rölap a Haladás tipográfiai hasonmásaként jelent meg, és Zsolt addigi baloldali publicisztikájából közölt részleteket, amelyek ellentétben álltak 1947 augusztusi politikai szerepével. A szociáldemokrata munkatársak (Hatvany Lajos, Fejtő Ferenc, Faragó László, Faludy György, Rónai Mihály András, Máté Iván) itt „búcsúztak” el Zsolttól és lapjától, melynek vendégszeretetét élvezték. A búcsú, vagyis a politikai szakítás az addigi népfront felmondását jelentette. „A Radikális Pártnak az a magatartása, amellyel a Szociáldemokrata Párt nem jelölt disszidálóit maga körébe felvette, azzal a követelménnyel járt, hogy a szociáldemokrata embernek, ha meg akar maradni szociáldemokratának . . . véglegesen és visszavonhatatlanul szakítani kell a Radikális Párttal . . . a Haladással és Zsolt Bélával.”⁵⁴ Zsolt egy olyan „választási trükköt” akar diadalra juttatni, amelynek nincs köze a polgári radikalizmushoz, de „sajnos köze van Zsolt Bélához”, aki ezért a „tréfáért” odadobta a legkiválóbb magyar publicista címét. Bár „. . . mindenki előtt világos, hogy Zsolt nem rendezője, csak epizodistája ennek a fércműnek . . . Zsolt . . . tudta jól, hogy a szociáldemokrácia szabad szellemének is van határa és ez a párthűség. Aki ezt a határt túllépi, már nem pártellenzék, hanem ellenség. És aki ellenségükkel szövetkezik . . .” – nem számíthat békülésre.⁵⁵

A választási szövetség, Peyerék megjelenése a pártban, látszólag egy újfajta ellenzékiiség kialakulása, kezdettől fogva azzal járt, hogy a radikálisok baloldalról is számtalan –

⁵² Uo. A Radikális Párt megkezdte a választási küzdelmet Pesten és vidéken. Tudósítás a párt helyiségéből. Zsolt beszéde.

⁵³ UMKL Tájékoztatásügyi Minisztérium 22. doboz. 5349/1947. Rónai Mihály András kérénye: a Búcsú a Haladástól c. rölap engedélyezése tárgyában. 5352/1947. sz. engedélyezték és 1000 kg papírt utaltak ki.

⁵⁴ Faragó László: Egy illúzió halálára. Búcsú a Haladástól. 1947.

⁵⁵ Uo.

korábban nem tapasztalt – éles kritikát kaptak.⁵⁶ Kezdetől fogva nyilvánvaló volt a Peyer-csoport különállása: „Ma állásfoglalásunkat a fennálló törvények írják elő. Ez az állásfoglalás átmeneti kényszer . . .”⁵⁷ Nem szégyen a mandátumért való harc, válaszolta Peyer támadóinak. Zsolt és a radikálisok viszont inkább igyekeztek fenntartani részben az egység, részben a töretlen elvi politika folytonosságának látszatát. Állhatatosan hangsúlyozták, hogy a Radikális Párt útja egyenes, és ha mégis módosult, csak „alkalmi álláspontok és időszzerű módszerek tekintetében változtunk meg, sohasem opportunitásból, hanem azért, mert a megváltozott tények követelték, hogy elképzeléseinkben idomuljunk hozzájuk”. Hiába idézte Zsolt az 1945-ös választási felhívást teljes terjedelmében, bizonyítani akarván, hogy nem történt változás, maga is megírta, hogy – elsősorban – Peyerék csatlakozásával megsokszorozódtak erőik, és ezzel az erővel a „kisemberi szavazatokért” kívánnak dolgozni, ha kell, harcolni is. „A kisemberért, aki nem tiszteli többé a diktátort, a pártvezért . . . csak az erény és a szellem nagyságát.”⁵⁸ A haladó baloldali polgári, értelmiségi helyébe egy bármilyen irányban jól alakítható fogalmat: a kisembert állították. Tehát megtörtént a változás, a szélesebbre nyitott kapuk nem maradhattak elvi következmények nélkül.

A Radikális Párt számára megkezdődött az első igazi választási kampány. Vége volt az ankétyszerű eszmecsereeknek a demokrácia tisztaságáról, jövőjéről, a jobboldali veszélyről, a baloldal túlkapasáiról, a dicső és tiszta történeti múltról. A párt gyűlésein mindenütt százak, sokszor ezrek vettek részt. Elsősorban „kisemberek” voltak ott mindenütt, részben kíváncsiságból, mert erről a pártról addig még nem nagyon hallottak, mint ahogyan a választáson induló többi új polgári pártról sem. Ott voltak mindenütt a szociáldemokraták is, jobboldaliak, baloldaliak egyaránt, és az utóbbiak szinte minden gyűlést megzavartak, hol csak szavakkal, hol tojással, kövel. A párt megmozdulásaival sokat foglalkozott a sajtó, ami korábban szinte ritkaságszámba ment. Erre a három hétre párt lettek, s bár nem voltak vállalataik, mozijaik, napilapjaik, – bankjuk sem, – mégis először volt pénzük választási vacsorákra, terembérletre, taxira, és kétnaponta „rendkívüli kiadásban” megjelenhetett a Haladás is.⁵⁹

A jelöltek listáját minden választókerületben Peyer vezette. Mögötte Budapesten Zsolt Béla, Szekeres János, Kende Zsigmond következett a radikálisok részéről, Györki Imre és Pozsgay Gyula a Peyer-csoport részéről. Vidéken a listavezető mögött a második helyen mindenütt radikális politikusok következtek, kivéve a Veszprém, Hajdú-Bihar, Szabolcs, Baranya megyei kerületeket, ahol Peyerék a legerősebbnek érezték magukat. Az országos listát Csécsy Imre vezette, mögötte Peyer, Kende, Györki következtek. Ennek a listának azonban csak elvi jelentősége volt, mert a kis pártok számára hátrányos választójogi törvény szinte kizárta annak esélyét, hogy a választási szövetségbe tömörült koalíciós pártok mellett az országos lajstrom mandátumaiból akár csak egyet is megszerezzenek.⁶⁰

⁵⁶ Világosság (SZDP) 1947. augusztus 7. Peyert „elnyeli a nagytőke sivársága”, a Kommunista Szabadság 1947. augusztus 7. szerint Peyer a jobboldalhoz csatlakozott.

⁵⁷ Haladás, 1947. augusztus 9. Peyer Károly válaszol támadóinak.

⁵⁸ Uo. augusztus 13. Zsolt Béla: Akiknek végül mindig igaza van.

⁵⁹ A korabeli emlékezések (így pl. Böhm, Csécsy) és szóbeszéd szerint a pénz kisebb részben a GyOSz utalta ki, nagyobb részt MKP forrásból származott. Erre nézve kutatásaink nem tudtak konkrét forrást feltárni.

⁶⁰ Ld. 1947. évi Országos Törvénytár XXII. tc. 20. § (2) és (4) 260.

A munkamegosztás az volt, hogy Zsolték elsősorban Budapesten, Peyerék a vidéki kerületekben dolgoztak. Ez természetesen nem volt kizárólagos. A listákon második, harmadik helyen jelöltek és az országos lajstromot vezető Csécsy sokat léptek fel az ország különböző vidékeire is.

A radikálisok számára a választási harc csúcspontja az augusztus 13-i zeneakadémiai nagygyűlés volt, ahol először lépett a nyilvánosság elé a radikális és peyerista vezérkar.⁶¹ A zsúfolásig megtelt nagyteremben Csécsy, a párt elnöke nyitotta meg a gyűlést. Leszögezte, hogy az októbrista eszmét, amely a munkásság, parasztság, és értelmiség kézfogásán alapult, alapvetőnek tartja ma is. Kétségtelen, hogy súlyos veszély a reakció ereje – mondta –, de a párhatalmi szempontok túltengése is káros, akárcsak az, hogy sokan összetévesztik a progressziót az agresszióval. Helyet követelt a haladó értelmiség és polgárság számára a demokráciában, és megerősítette, hogy a párt továbbra is a szabad vita pártja marad. Így jelezte, hogy Peyerékkel is vitázni fognak. Csécsy nehezen tudta végigmondani elnöki megnyitóját, mert saját elnöksége nem nagyon hagyta.⁶² Utána Zsolt olvasta fel programbeszédét. Vezérfonala Herriot megállapításának: – az „ellenség mindig jobboldalon van” – aktuális kifejtése volt. Hangsúlyozta, hogy „demokratikus ellenfeleink ellen soha semmi körülmények között” nem veszik igénybe a jobboldal akár csak taktikai segítségét sem. A radikálisok ellenzékiességét azzal indokolta, hogy „... ellenzéke vagyunk a kormánykoalíciónak, elsősorban azért, mert sok jó demokrata illúzióit oszlatta szét politikai gyakorlatával ... mert a tömegeknek nem tudta vonzóvá tenni a demokráciát”.⁶³ Ennek okául azt jelölte meg, hogy a szuverén pártmechanizmusok nem engedték megnyilvánulni a társadalom demokratikus akarátát. A koalíció súlyos tévedéseként rótta fel, hogy nem használták fel a régi kipróbált demokratikus erőket. „Nem kellettünk, s együtt éltük árnyékéletünket azokkal a baloldaliakkal, akiknek múltbeli érdemeit a jelenkor nem tudta megbocsátani.”⁶⁴ A Radikális Párt számára abban látta az új lehetőséget, hogy míg 1945-ben a polgárság, értelmiség belépett és „elmerült” a munkás- és agrárpártokban, addig most Peyerék jöttek egy polgári értelmiségi pártba, ahol az ő szemléletük nem fog elmosódni.

Mikor Peyer megkezdte volna beszédét, kitört a vihar. A terem hallgatósága között elvegyült mintegy 80 szociáldemokrata ifi alig engedte szóhoz jutni, tumultuózus jelene-tek következtek, Zsolt elhagyta az elnökséget, Csécsy, mint elnök, beleszólt a mikrofonba: az ülést felfüggesztjük. Peyer kikapta kezéből a mikrofont: „dehogy függesztjük fel” – ő már a nyilas időkben is végigélt ilyen gyűléseket, és akkor is elmondta a véleményét.⁶⁵ Végig is mondta beszédét. Elsősorban saját harcos múltjáról a választási küzdelem egyenlőtlen feltételeiről beszélt. A Radikális Párt csak lehetőséget nyújtott – mondta – a 40 éves harc folytatására, és visszautasította a feléje kiáltott vádakat. Peyer leginkább magának csinált propagandát, igaz, nem teljesen önszántából. „Jó volt

⁶¹ A gyűlést elemzően ismerteti *Izsák Lajos*: Polgári ellenzéki páratok „Magyarországon a felszabadulás után. Kandidátusi disszertáció 1979. Kézirat 209/a.

⁶² Csécsy napló, OSZKKT 163. fond. „Zsolt cédulát írt, hogy röviden beszéljek. Tizenöt percig tartott az egész. Közben Peyer is számtalanszor zavart: fejezd már be, fejezd már be, mert elmegyek.”

⁶³ Haladás, 1947. augusztus 14. Zsolt Béla választási beszéde.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ P. I. Arch. 253/1–153. 36. I. Jelentés a Szociáldemokrata Párt főtítkárságának a Radikális Párt 1947. augusztus 13-án tartott gyűléséről. Haladás 1947. augusztus 16. és Csécsy Imre naplója.

véleményük szerint – jelentette a szociáldemokraták informátora –, hogy a közbeszólók nem hagyták Peyer beszédét programszerűen elmondani, és arra készítették, hogy állandóan válaszoljon, és saját magáról beszéljen. Helytelen azonban, hogy Peyer oda kiálthatta a hangoskódóknak, jelentették nekem, hogy . . . a Palace-ban 80 jegyet kértek, és meg fogják a gyűlést zavarni . . . Peyer további gyűléseit jobban kell előkészíteni . . .”⁶⁶

A zeneakadémiai gyűlés megmutatta, hogy nincs túl nagy egyetértés a radikális táborban. Egyezsége abban a kérdésben jutottak csak, hogy Peyerékkal „megerősítve” vesznek részt a választásokon. Más egység körvonalai nem látszottak. Csécsy a „változatlan” radikális elveket szögezte le, csupán formálisan köszöntötte Peyert, Zsolt előadta gondosan felépített saját választási politikai kompromisszumát (ezt támogatta a radikálisok többsége), és Peyer is mondta – amennyire mondhatta – a magáét. A köszöneten kívül és egy-két hasonló gyakorlati politikai szóhasználaton túlmenően azonban nem akadnak közöttük közös kapcsolódási pontok. Nem a „szabad vita”, hanem a különvélemények, különböző elvek alkalmi pártja képét mutatták gyűléseik hallgatóságának.⁶⁷ A budapesti zászlóbontó nagygyűlés alatt ismeretlen tettesek feldúlták a Haladás szerkesztőségét, amivel elsősorban a radikálisoknak teremtettek választási propagandalehetőséget.

A Radikális Párt vidéken is részt vett a választási küzdelemben, nem egy helyen botrányos körülmények között. Így pl. augusztus 17-én Debrecenben olyan tojás- és közápor fogadta Peyert, hogy a mikrofonnal az Arany Bika Szálló erkélyéről a szobába kellett visszavonulnia.⁶⁸ Szinte mindenütt, ahol Peyer fellépett, legalábbis állandó közbeszólásokkal zavarták. Így volt ez Szolnokon, Makón, Hódmezővásárhelyen, Szegeden, Miskolcon, Győrött, Kaposváron, Veszprémben, s folytathatnánk a sort. A radikális politikusokat általában nyugodtan végighallgatta a tömeg. Kaposváron a helyi szociáldemokraták röpcédulán lefűjták a radikálisok gyűlését. Az intermezzók ellenére, vagy éppen azért, mindenütt nagy hallgatóság verődött össze. A törzsközönség – az igazi hallgatóság – főleg kispolgárokból tevődött össze. A gyűlések előtt mindig elénekelték a Himnusz, utána a Szózatot. Ott, ahol komolyabb bázis volt, választási ebédeket, vacsorákat is rendeztek. Mindezek új színfoltot jelentettek a párt életében.⁶⁹ A peyerista gyűlések közül talán a legjellemzőbb – amely legtöbbet mutatott a „radikális” Peyerből – az augusztus 17-i Veszprém megyei devecseri gyűlés volt. Itt a közbeszólók kara gyenge volt, bár Budapestről is küldtek embereket, és Peyer végig tudta mondani beszédét. Két okot jelölt meg, amiért távoznia kellett pártjából. Elsőként a Szociáldemokrata Pártban tapasztalható kommunista befolyás megengedhetetlen érvényesülését említette, amikor „minket egy világ választ el a kommunistáktól”. Másodsorban azt, hogy nem jelölték, és nem tudott önálló pártot alapítani. Ezért „. . . érintkezést kerestem egy olyan párttal – mondotta –, ahol helyet adtak – és nincs mit szégyellni a radikális pártban . . . Hangsúlyozom, hogy ez átmeneti helyzet, a választás alatt és a választás után meg fogjuk találni a módját, hogy olyan pártot alakítsunk, ami a nép érdekeit képviseli . . . Én szociáldemokrata maradtam, és nem hagyom el elvemet . . . Megnyugtatom az elvtársakat, nem soká vagyok a radikális párt tagja, csak a választások időtartamára. Ebbe a megoldásba

⁶⁶P. I. Arch. 253/1–153. 37.

⁶⁷P. I. Arch. 253/1–153. 38. Az SZDP megfigyelője is azt jelentette a főtítkárságnak, hogy láthatóan komoly nézetkülönbségek vannak a gyűlés szónokai között.

⁶⁸Haladás, 1947. augusztus 20. A debreceni csata hiteles története.

⁶⁹A vidéki gyűlésekről részletesen tudósítanak a Haladás számai és Csécsy naplója is.

belekényszerített a Szociáldemokrata Párt”.⁷⁰ Peyer tehát nem törekedett a „radikális látszat” fenntartására, de ez volt választási szereplésének a kevésbé fontos oldala. Gyűlésein szinte mindenütt élesen támadta az MKP-t és az SZDP-nek a kommunisták iránt túlzottan engedékeny politikáját. Ez a politikai vonalvezetés és ez a hangvétel messze állt a radikálisokétól, akik minden esetben baloldaliságukat hangoztatták, és fenntartásaik elsősorban a koalíciós pártok politikai gyakorlatára korlátozódtak. Csécsy olyan durvának találta szövetségesük politikai kirohanásait, hogy mint feljegyezte: „figyelmeztettem, hogy óvatosabban beszéljen, mert nem szeretném, ha még a választások előtt mindnyájunkat letartóztatnának.”⁷¹

A választási harc finisének kezdetén, augusztus 20-án jelent meg rölapokon és a Haladásban a párt kiáltványa a „választó magyar néphez”.⁷² Ez a kizárólag a választásokra összpontosító propagandisztikus program messze eltért a radikális hagyományoktól. A Peyer „tömegeinek” vélt csatlakozásától nagy erőgyarapodást váró vezetés, hamis öntudattól áthatott – „eljött a mi időnk” szellemben fogant felhívását bármelyik igazi ellenzéki párt a magáénak mondhatta volna. A koalíciót olyan állapot kialakításában látta vétkesnek, amely „szinte már elviselhetetlen”. A közérdek alárendelése a párhatalmi szempontoknak, a túlzott párturalom elítélése, a politikai rokonpártolás, a politikai törtéetők és ügyeskedők előtérbe nyomulása, a bürokrácia elburjánzása, a hivatali visszaélések és anarchisztikus megmozdulások eltűrése, az úrgazdagok pöffeszkedése tényeiben látta a program elsősorban a „súlyos helyzet” kialakulásának okait. Az intézményes megoldást a parlamenti demokrácia megvalósításában jelölte meg a választási felhívás, hogy „a parlament ne legyen tovább a pártközi konferenciák alkuit megpecsétlő szavazógép”. A párt feladata a „szorgos ellenőrzés és a bátor bírálat” – követelte most már nagy erővel a Magyar Radikális Párt.⁷³

A választási hadjárat utolsó hetében kétségtelenül mérséklő hatással volt a radikálisokra, hogy Révai József a szentesi beszédében a „demokrácia ellenségei” közé sorolta őket. Zsolt önértetesen visszautasította a vádat: „Szeretnők a leghatározottabban megüzennei Révai Józsefnek: semmiféle választási demagógiával nem fog sikerülni, hogy a Radikális Pártot megfosszák baloldali demokratikus jellegétől.” Visszautasította azt is, hogy a Radikális Pártot, amely csak az ellenzékiesség alkotmányos jogáért küzd, egy „kalap alá vegyék” a félreakciókkal és műreakciókkal.⁷⁴ Révai pár nappal később pontosította is a Szentesen mondottakat, amennyiben csak Peyer vonatkozásában sorolta a pártot a reakció oldalára: „Peyer pedig csak látszatra radikális párti... voltaképpen a szélsőjobboldali ellenzékkal, a Pfeiffer-párttal pendül egy húron.”⁷⁵

⁷⁰ P. I. Arch. 274–232. A Kommunista Párt kiküldöttjének beszámoló jelentése, ld. még Szociáldemokrata szónok egy radikális-párti gyűlésen. Haladás, 1947. augusztus 20. A devecséri gyűlésről beszámol *Izsák Lajos* 210. A Szabad Nép is viszonylag részletesen beszámolt a devecséri gyűlésről. *Kende Péter*: Egy sokféle utazgató demokrata levele, 1947. augusztus 24. „Szó mi szó – Peyert – a radikálisokhoz sem fűzhetik túl szoros szálak.”

⁷¹ OSZKKT, 163 fond, Csécsy Imre naplója.

⁷² Munkásmozgalmi Múzeum Röpiratgyűjtemény és Haladás 1947. augusztus 20. Közli: *Balogh Sándor–Izsák Lajos*: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–48) Bp., 1977. 363–365.

⁷³ Uo. A választási programot a többi pártéval is összevetve elemzi *Balogh Sándor és Izsák Lajos*.

⁷⁴ Haladás, 1947. augusztus 23. *Zsolt Béla*: A Radikális Párt a demokrácia ellensége?

⁷⁵ Szabad Nép 1947. augusztus 26. *Révai József*: Az ellenzék. Uj. Révai: „Peyer csoportról mindenki tudja, hogy csak választástechnikai okokból csatlakozott a Radikális Párthoz.”

Eljött a választás napja, és a radikálisoknak tudomásul kellett venniük, hogy a „kisemberek” tömegei most sem szavaztak a pártra, hogy Peyernek sem akadtak számottevő szociáldemokrata követői. A küzdelem azért nem volt teljesen hiábavaló, mert a pártra 84 169-en szavaztak.⁷⁶ Ez azt jelentette, hogy a párt, miután 80 ezer szavazat fölé jutott, részesedett az országos töredék szavazatokból is,⁷⁷ és így hat képviselői helyet tudhatott magáénak az új parlamentben. A legtöbb szavazatot, 22 254-et, Nagybudapes-ten kapták, ezen belül az V., VI., és VII. kerület radikális szavazatai voltak számottevőek. A hagyományos munkáskerületekben és Pest környékén kerületenként csak néhány száz szavazatot sikerült gyűjteni.⁷⁸ Nem váltak be azok a remények, melyek azzal számoltak, hogy Peyer sok szocialista munkásszavazatot tud a radikális listán behozni. Ezt mutatta az országos kép is. A biztosnak vélt Peyer-kerületek közül egy sem „jött be”, még a legnagyobb töredék szintjén sem, ami pedig a mandátum-elosztásnál döntő volt.

Peyert a várakozáson aluli eredmény kiszolgáltató helyzetbe hozta a radikális pártvezetéssel szemben. A párt választási eredményén – bár elmaradt a várakozástól – pozitívan mutatkoztak a választási szövetség, az azt követő aktív országos propaganda, a viharos választási gyűlések, a sajtó állandó figyelme és a hírlapi viták. Nem kétséges, hogy a kiélezettebb ellenzéki hangvétel is sok szavazatot hozott. Eredetileg – Peyerék nélkül – csak egy-két mandátumra számítottak. (Érdekes adalékként említhetjük, hogy a statisztikailag feldolgozott kerületek adatai szerint a pártra szavazók nagy többsége nő volt.)⁷⁹ Több szempontból találónak bizonyult a szociáldemokrata Faludy megállapítása: „Összefoglalva a lényegét, az történt, hogy a Szociáldemokrata Párt megbontására irányuló kísérlethez a radikálisok úgy nyújtottak segédkezet, hogy ebből némi ricsajon és botrányon kívül semmi előnyhöz nem jutottak, a polgári radikalizmus eszméjét nagyobb rétegekre ki nem terjesztették, egyszerűen kölcsönadták magukat, mint egy esernyőt.”⁸⁰

Zsolt úgy értékelte a választási eredményt, hogy „... tulajdonképpen csak az történt, hogy szavunkon fogott bennünket a magyar társadalom, amelynek nem győztük elégszer tudomására hozni, hogy nem akarunk baloldali demokratikus képviselők lenni” – jobboldali szavazatokkal. S bár ellenzéki párt leszünk, „... de a demokráciát még akkor sem hagynók cserben, ha bárki szükségét látná annak, hogy a demokrácia védelmének címén jottányit is feláldozzon a demokrácia eszmei és elvi lényegéből: a szabadságból”. Ezzel a fogadalommal lépte át a párt „a parlament küszöbét”.⁸¹ A nagy pártok nem foglalkoztak különösebben a radikálisok választási eredményeivel, csak a Peyer-ügynek a szociáldemokratákra gyakorolt hatásával. Az SZDP – várakozáson aluli eredményei ellenére – joggal nem tulajdonított utólag sem túlzott jelentőséget Peyer távozásának. A Kommunista Párt vezetője, Rákosi viszont úgy látta, hogy „a ... testvérpártot Peyerék a választási

⁷⁶ Szabad Nép 1947. szeptember 6. és Balogh Sándor, 526.

⁷⁷ Az 1947. évi XXII. tc. 20 §(2) „Az országos lajstrom alapján csak olyan párt juthat képviselői megbízáshoz, amelyre országosan legalább 80 ezer érvényes szavazat esett”, és egy választókerületben képviselőhöz jutott.

⁷⁸ Népszava 1947. szeptember 2. V. ker. 4492, VI. ker. 2898, VII. ker. 3323 de pl. XIII. 523, Kispeszt: 403, Újpest: 415, Csepel: 325.

⁷⁹ P. I. Arch. 283 f. 38/29–33. Az ún. Faragó statisztika adatai szerint kerületenként 50–80%-kal volt magasabb a nők szavazati aránya a radikális listákon.

⁸⁰ Faludy György: Ave atque vale. Búcsú a haladástól, Bp., 1947.

⁸¹ Haladás 1947. szeptember 4. Zsolt Béla: A parlament küszöbén.

hadjárat közepette hátba támadták. Bár e támadás Peyeréknek a megérdemelt vereségen kívül egyebet nem hozott, mégis bizonyos zavart okozott a Szociáldemokrata Párt soraiban, ami választási eredményeikre is kihatott”⁸² „De Peyer árulása kevesebbet ártott volna, ha a politikai felvilágosító harcot idejében elkezdték volna ellene. És amikor el is kezdték, sokszor nem lehetett tudni, vajon egy politikai áruló ellen küzdenek – aki hátba támadta saját pártján kívül a munkaegységet is, vagy pedig egy hiú ember ellen küzdenek, akinek egyetlen kívül a munkaegységet is, vagy pedig egy hiú ember ellen küzdenek, akinek egyetlen bűne, hogy nem fért a bőrébe. Sokszor úgy tetszett, hogy a Peyer elleni harc nem áll másból, hogy kifogják a szelet Peyer vitorlájából”⁸³ – állapította meg a Szabad Nép elemzése.

A baloldali választási eredményei – a győzelem ellenére – elmaradtak a várakozástól. Bár a Kommunista Párt száz mandátumával az új parlament legerősebb pártja lett, még mindig nem számíthatott teljes egészében koalíciós szövetségeire, csak e pártok határozottan baloldali képviselőire. A „párhetes” ellenzéki pártok választási sikere és a koalíción belül még mindig meglévő politikai nézetkülönbségek minden baloldali mandátumnak nagy jelentőséget adtak. Így vált jelentőssé a Magyar Radikális Párt hat mandátuma.

Zsolt már a Világosság szeptember 4-i számában úgy nyilatkozott, hogy a Peyerrel való együttműködést csak egy kényszerhelyzet idézte elő. Miután a választási küzdelem alatt olyan nézeteltérések voltak, hogy már a választási harcot is lényegében különállóan vívták meg, biztos abban, hogy útjaik végleg elválnak.⁸⁴ Csécsy azt mondta a Világ munkatársának, „hogy a nyilatkozat a párt többi vezetőjének megkérdezése nélkül, nyilván a választási izgalmak hatása alatt született”.⁸⁵ Kende Zsigmond ügyvezető pártelnök mindkét nyilatkozót megdorgálta: az egyiket azért, mert idő előtt fecsegett, a másikat, mert hogy nem ismerte a pártvezetés álláspontját, és így cáfolta meg azt, aki már „tudott valamit”.⁸⁶

A párt elnöki tanácsa szeptember 6-án tárgyalta először a mandátumok elosztásának kérdését. Peyer már nem vett részt az ülésen. Itt mondták ki, hogy az „egyesülés” csak a választások idejére szól.⁸⁷

A képviselői helyek betöltéséről még nem született döntés. Az eredeti megállapodás, a „paktum” értelmében a pártnak és a Peyer-csoportnak úgy kellett volna a mandátumokról lemondani, hogy 50–50%-ban részesedjenek. Eszerint radikális részről Zsolt, Csécsy és Szekeres, Peyerékről Peyer, Györki és Pozsgay került volna be az országgyűlésbe. A választás eredményeként 1 mandátum Zsolté és 5 Peyeré volt, akinek 4 mandátumról le kellett mondani, de olyan kerületekben, ahol a legnagyobb töredékszavazatok alapján a második helyen radikális politikus állt. Az elnöki tanács szeptember 10-e körüli ülésén azonban „paktumszegési és reakciós vádak” alapján a kizárás terhe mellett megtiltotta, hogy a radikálisok a peyeristák javára lemondjanak mandátumukról.⁸⁸ Áldatlan és

⁸² Szabad Nép 1947. szeptember 2. Rákosi elvtárs nyilatkozata az MKP választási győzelméről.

⁸³ Szabad Nép 1947. szeptember 3. Eredmények és tanulságok.

⁸⁴ Világosság 1947. szeptember 4. Zsolt nyilatkozata.

⁸⁵ Világ 1947. szeptember 5. A Peyer-ügy.

⁸⁶ OSZKKT Csécsy napló.

⁸⁷ Világosság, 1947. szeptember 10.

⁸⁸ Haladás, 1947. szeptember 18. A Radikális Párt döntése.

kínos vita után a Radikális Párt az összes peyeristát kizárta. A szeptember 16-án összehívott országgyűlésen Peyer már mint „párton kívüli szociáldemokrata” vett részt, és válaszul a radikálisok döntésére, egyelőre egyik mandátumáról sem mondott le.⁸⁹ A paktum megszegése mellett a legfőbb érv az volt, mint Kende bizalmasan közölte Csécsyvel, hogy a kommunisták nem kívánták, hogy a Peyer-csoport a parlamentben megjelenjen.⁹⁰ A kényszerházasság megszüntetését azonban a radikálisok is szívesen vették, mert mint a közös tevékenység alatt kiderült, nemcsak elvekben, politikai célkitűzésekben voltak közöttük jelentős különbségek, de a hétköznapi politikai munka gyakorlatában sem tudtak együttműködni. Az egyezség megszüntetésére Halász Aladár dolgozta ki az érvet: a paktumot Peyerék szegték meg azzal, hogy a számukra biztosnak látszó listákról a radikálisokat önhatalmúlag kihagyták, nem támogatták a párt jelöltjeit stb. Radikális oldalról hivatalosan ekkor hangzott el először, hogy Peyer reakciós.⁹¹

A nagy nyilvános szakítás az országgyűlés október 8-i ülésén történt meg. Peyer „mandátumtolvajoknak” nevezte a radikálisokat. Zsolt napirend előtti válaszában részletesen kifejtette a radikálisok Peyer elleni vádjait, és statisztikailag is igyekezett bebizonyítani, hogy a párt Peyerék révén nem nyert számottevő szavazatot. Peyer ellenben leszögezte, hogy sohasem volt a Radikális Párt tagja, s ennek bizonyságaként felolvasta a választási megállapodás egy részletét: „A radikális párt és a csoport a jelen választás időtartamára választási kooperációra lép. A teljes politikai függetlenség mindkettő részére fenntartatik. — A választások után mindkét fél visszanyeri teljes akciószabadságát.”⁹² Az ülés a Radikális Párt történetében a legviharosabb és a legnagyobb visszhangot kiváltó, legkínosabb parlamenti szereplés volt. Zsolt másnapi cikkében beismerte, hogy a párt vezetősége nagy hibát követett el, amikor az egyezség megkötésekor nem tisztázta elég körültekintően a politikai kérdéseket. A szakítás lényegi, elvi okát is itt fogalmazta meg: „Nem csináltam titkot abból, hogy a mandátumelosztás kérdése politikai felelősség kérdésévé nőtt. Úgy éreztük, a demokrácia ellen követnénk el árulást, ha a nekünk juttatott helyekből akár egyet is átengedtünk volna azoknak, akik . . . a jobboldali ellenzék demokráciaellenes harcának »ütőképességét« számbeli jelentőségüknél lényegesen nagyobb mértékben növelhették volna.”⁹³ A radikális vezetésben a megegyezés egyoldalú felbontását nem támogatta mindenki, mint ahogy annak előtte a megkötését sem.⁹⁴ „Nem mondhatnám, hogy tiszta a lelkiismeretem — jegyezte fel Csécsy — . . . ezt a sok piszkosságot, aminek árán bekerülök — a parlamentbe — egyedül az a cél mentheti, hogy csakugyan közérdek, hogy bent legyek . . . nyugtasson meg az a tudat, hogy ennyi megaláztatás és sacrificium moralitatis árán is el kellett érned, hogy végre egyszer beleszólhass az ország dolgaiba. Hát jó. Ördögi mester, belenyugszom. Majd meglátjuk, hogy rossz úton elért cél jóra válhat-e? Rajtam nem fog múlni.”⁹⁵

⁸⁹ Országgyűlési Napló 1947. szeptember I. kötet 27.

⁹⁰ OSZKKT 163 fond Csécsy napló.

⁹¹ Uo.

⁹² Országgyűlési Napló 1947. október 8-i ülés I. 87–90.

⁹³ Haladás, 1947. szeptember 9. Zsolt Béla: Peyer-ügy.

⁹⁴ OSZKKT, 163 fond, Csécsy napló

⁹⁵ Uo.

Peyer szeptember végén még megalakította a Független Szociáldemokrata Pártot, de érdemi tevékenységet már nem tudott kifejtetni.⁹⁶

November 16-án a népgyűlésnek már Peyer Károly mentelmi jogának felfüggesztését kérte előzetes letartóztatásra is kiterjedő joghatállyal,⁹⁷ de Peyer nem várta meg a mentelmi bizottság döntését, november 20-án külföldre távozott. Így a Radikális Párt 1947 decemberében, miután Peyer mandátuma megszűnt, megkapta mind a hat képviselői helyet. A megüresedett zalai mandátumot Szekeres János, a győr-sopronit Geleji Dezső, a nagybudapestit Kende Zsigmond, a csongrádit Csécsy Imre, a borsodit Zsolt Béla kapta. Zsolt Halász Aladár javára lemondott nagybudapesti mandátumáról.⁹⁸

Végezetül nyugodtan mondhatjuk, hogy — különösen az elvi radikális politika hívei számára — nem bizonyult hasznosnak a Peyer-csoporttal való érdekházasság. Bár meggyőződésünk, hogy a parlamentbe éppen ennek következtében kerültek be többen is közülük, ettől azonban sem több, sem nagyobb nem lett, lehetőségei sem nőttek, s mandátumaiknak igazi tartalmat később sem tudtak adni. Önmagában a választási szövetség tényében nem sok kivetni valót találhatunk, mert az a koalíciós pártok által is alkalmazott módszer volt. Az alku viszont a baloldalt nem erősítette, a radikálisok legrégebbi baloldali szövetségését, a szociáldemokráciát az adott helyzetben gyengítette, a radikálisok tiszta elvi demokratikus politikai arculatán maradandó foltot ejtett, és így „eredménye” messze nem állt arányban azzal a politikai kárral, amelyet okozott.

Я. Ф. Варга

Венгерская Радикальная Партия и выборы 1947-ого года

(Резюме)

В 1945-ом году, после освобождения сторонники бывшей партии радикалов — основанной с Оскаром Яси, и сыгравшей значительную роль в буржуазно-демократическом строе 1918-ого года — снова основали партию, под названием: Венгерская Радикальная Партия. Вследствием маленького лагеря сторонников, состоящего преимущественно из членов интеллигенции и мелкой буржуазии являлось, что партия не имела большого политического значения, она находилась на периферии политической жизни. По поводу парламентских выборов 1947-ого года, радикалы сделали попытку достать парламентских мандатов, использовать их «умственных» капитал и в текущей политической жизни. Их шансы в значительной мере увеличивались тем обстоятельством, что некоторые политики-социалдемократы под руководством К. Пейера, которые не получили место на списке кандидатов Социалдемократической Партии, выступили на списке Радикальной Партии.

Статья подробно анализирует возникновение избирательного союза радикалов и социалистов, возглавленного Б. Жолтом и К. Пейером, его политический фон и предвыборную кампанию. Благодаря преимущественно группе Пейера, радикалы достали парламентского представительства. Однако союз радикалов и социалдемократов оказался недолговечным, он ограничивался только на период предвыборной кампании. После выборов — отчасти из за противоречий между союзниками, отчасти под нажимом левых партий — Радикальная Партия односторонне отказалась от него.

⁹⁶ P. I. Arch. 274–7/232 jelentés a Független Szociáldemokrata Pártról és FpRp IV. kötet 400.

⁹⁷ Világ, 1947. nov. 16.

⁹⁸ Országgyűlési Napló. 1947. II. köt. 249. 1947. dec. 12-i ülés

*J. F. Varga***Hungarian Radical Party and Elections 1947**

(Resume)

The followers of the National Radical Party led by Oszkár Jászi, which played an important role in the bourgeois democratic system of 1918, established a new party, the Hungarian Radical Party. The small, intellectual-petty bourgeois camp did not provide it a significant political weight, it acted at the periphery of political life. They attempted to obtain parliamentary representation on the 1947 election and to make good of their "intellectual" capital in the everyday political life. Their election chances were greatly enlarged by the fact that some social democratic politician led by Károly Peyer, not taken on the list of the Social Democratic Party participated in the campaign of the Hungarian Radical Party.

The study details the establishment and the background of the election coalition, the electoral fight of the Radicals and the Socialists led by Béla Zsolt and Károly Peyer respectively. The Radicals, due to Peyer's gained parliamentary representation. The coalition had but a short life and the Radical Party denounced it unilaterally due on the one hand to the contradictions between the partners and on the other to the pressure of the parties of the left.

CROUZET

A brit nagyiparosok társadalmi eredete az ipari forradalom korszakában

Az ipari forradalom idején, Nagy-Britanniában, az 1750–60 és 1850 közötti időszakban új társadalmi csoport, sőt új társadalmi osztály keletkezett: a nagyiparosok osztálya.¹ A *Factory system*, más szavakkal a nagyipar, az ipari kapitalizmus úttörőit és vezetőit értjük a kifejezés alatt. Ők az alapítói és tulajdonosai azoknak a gépesített nagyvállalatoknak, amelyek, az ipari forradalom korszakára jellemző módon a víz és különösen a gőz energiáját használták fel. Valójában új társadalmi csoportról van szó, mert Anglia ipara, bár a korábbiakban is fejlett volt, olyan ipar maradt, amelynek nem voltak gyárosai. Az ország nagy részében uralkodó „háziipari rendszer” vezetői nagykereskedők, iparúzéssel foglalkozó kereskedők, akik több szempontból is különböztek a később helyükre lépő és a szó szoros értelmében vett gyárosoktól.

Mi volt e gyárosok társadalmi és foglalkozási eredete? Milyen társadalmi osztályból jöttek? Mi a foglalkozásuk és milyen a társadalmi helyzetük, amikor ipari vállalatok vezetőivé lettek? Mi volt a korábbi foglalkozásuk? Megjegyzem, hogy fontos kérdések ezek, ha egy olyan korszak társadalmi mobilitását és társadalmi változásait vizsgáljuk, mint az ipari forradalom, amikor a gazdasági átalakulások gyorsan zajlottak le. A kérdésekre eddig kétféle választ adtak.

Az első választ a 19. századi kortársak széles körben magukénak vallották, ami mar onmagában is érdekes. Eszerint a gyárosok nagy része *self-made man* volt. Szerény helyzetű vagy kifejezetten szegény családok gyermekei, kétkezi munkával kezdték, de a megfeszített munka és a szerény életmód eredményeként kifejleszthették saját vállalatukat és végül gazdag és hatalmas „ipari kapitányokká” válhattak. Persze mindehhez hozzájárult még az üzleti és feltaláló szellem, az a tény, hogy önállósodhattak. A korszak legrendszerezettebb és leghíresebb ábrázolását Samuel Smiles műveiben találhatjuk meg, különösen a *Self-Help*-ben (melynek címe is már önmagáért beszél), s amelyben filozófiáját összegzi (1859). Napóleonhoz hasonlóan, aki ti. azt mondta, hogy minden katona a tarsolyában hordja a marsallbotot, Smiles és más viktoriánusok is úgy gondolták, hogy minden értelmes, dolgos, mértéktartó és takarékos ember gazdag gyárossá válhat; ezt a koncepciót az ipari burzsoázia nemcsak elfogadta, hanem idomult is hozzá. Ám ugyanilyen elterjedt volt a régi uralkodó osztályon belül, a földbirtokosok között is, akik szemében a 19. század első felében a gyárosok alacsony származása csak egy okkal több volt, hogy megvessék, sőt gyűlöljék őket. Megjegyzem, hogy a gyárosok majdnem mindig *self-made man*-ként szerepelnek a viktoriánus irodalomban, például Mrs. Cartell regényeiben vagy Charles Dickens *Nehéz idők*-jében. Ezek szerint a társadalmi mobilitás erőteljes volt az ipari forradalom idején, és a tehetséges, de szerény származású emberek felemelkedési lehetőségei jók voltak. Mégis, számos mai történész merőben más nézeteket vall. Nem tagadják, hogy voltak gyárosok is, akik saját erejükből küzdötték fel magukat, és a szegénységből a gazdagságig jutottak el – igenis, tagadhatatlanul vannak ilyen példák, amelyekre még a későbbiekben visszatérek. De ugyanakkor azt is állítják, hogy ezek a látványos karrieriek, amiket a *self-help* ideológiája hozott divatba, nem voltak tipikusak, sőt kivételesnek számítottak. A valóságban a gyárosok többsége jómódú családból származott, amelytől általában megkapták az induló tőkét a vállalat alapításához. A gyárosok többsége nem a népi osztályokból származott, hanem a földbérlők, kistulajdonosok, nagykereskedők, iparúzéssel foglalkozó kereskedők osztályából jött.

¹ És természetesen az üzemi munkások ipari proletariátusa.

Ez a koncepció bizonyosan közelebb áll a valósághoz, mint az előző. De tovább kívánunk menni az egyszerű általánosításoknál. Sajnos, a kutatások jelenlegi állásánál nehezen lehet túllépni az általánosságokon. A 18. század végi 19. század eleji gyárosokat mindenekelőtt néhány egyéni eset alapján ismerjük, amelyeket az életrajzok, vállalat történetek és a különböző monográfiák mutatnak be nekünk. De nem tudjuk, hogy ezek az esetek tipikusak-e vagy sem. Ahhoz, hogy helytálló következtetésekre jussunk, kvantitatív vizsgálatokat kell végeznünk úgy, hogy jellegzetes eseteket vizsgálunk meg, és ezeket társadalmi és foglalkozási eredetük szerint osztályozzuk. Az ilyen tanulmányok még aránylag ritkák és a belőlük levonható következtetések nem mentesek a kétértelműségtől.

Egyetlen átfogó kutatási kísérlet létezik a brit gyárosok származásának egészéről. Ez E. E. Hagen amerikai szociológus műve.² Ő T. S. Ashtonnak az ipari forradalomról szóló klasszikus kis könyvéből kiemelte az ott szereplő összes ipari „újítót”³, kimutatta társadalmi eredetüket, és az apjuk jövedelme szerint osztályozta őket. Az eredmények egyértelműek. Az „újítók” 50 százaléka magas vagy közepes jövedelmű családból származott, 21 százaléknál volt olyan atya, akinek a jövedelme alacsony vagy nagyon alacsony volt. Igaz, hogy 29 százalék származása ismeretlen, feltételezhetően éppen azért, mert meglehetősen szerény volt. Így Hagen adatai, úgy tűnik, azt támasztják alá, hogy a középosztály túlsúlyban volt, de mindez talán annak idején kevésbé volt világos, mint most. Számításai fontosak és értékesek, de csak a probléma durva megközelítését teszik lehetővé. A többi rendelkezésre álló munka csak egyes iparág vagy vidék helyzetét vizsgálja.

Stanley Chapman az „Early Factory Masters” c. művében⁴ a pamutfonóknak azokat a társtulajdonosait osztályozta, akik 1800 előtt a keleti Midlandekben telepedtek le. Kitűnő munkáról van szó, de jelentősége korlátozott, mert bár igaz, hogy ez a vidék volt a pamutüzemek bölcsője, Lancashire azonban hamar túlhaladta, így később már csak marginális szerepet töltött be. Katrina Honeyman egy még kiadatlan, új értekezésben a vállalkozók két csoportját tanulmányozta igen nagy gonddal: 1. két adott időpontban, 1787 és 1812-ben a pamutfonókat, a második esetben csak két város pamutfonóját vizsgálta. 2. majd a nottinghami csipkegyárosokat kísérte figyelemmel 1829-ben⁵. J. O. Foster az ipari forradalom alatti osztályharcról szóló könyvében Oldham pamutfonóit tanulmányozta.⁶ Végül Alan Birch közreadta az amerikai B. F. Hoselitz kutatását, amely a Wales déli részén élő vasgyárosok származását 1723 és 1839 között mutatja be.⁷

A monográfiák tehát ritkán szólnak azokról a kérdésekről, amelyek bennünket érdekelnek, talán azért, mert a kutatás komoly akadályokba ütközik. Így adott időpontban vagy adott periódus alatt, bizonyos iparágban vagy meghatározott vidéken élő gyárosok teljes listáját és jellemző mintapédányait kellene felfedezni vagy kikövetkeztetni. A 18. század végi, 19. század eleji időszakra azonban nem könnyű üzletemberekről szóló életrajzot találni, kivéve a legkiemelkedőbbeket. Ezen kívül, nem biztos, hogy a rendelkezésre álló adatok kielégítőek; így a foglalkozást vagy a társadalmi helyzetet a dokumentumok csak általánosságban és konvencionálisan határozzák meg, és nehéz őket a modern osztályozások segítségével közös nevezőre hozni. Például *yeoman* elvileg a kistermelő paraszt, de néha a jómódú bérlő is; *gentleman* elvileg a földbirtokos, de gyakran minden más olyan egyént is így neveznek, akinek vagyona van, és nem végez kézezi munkát.

Említsük meg, milyen gondosan kell megválasztani a jövődó gyáros életének azt a korszakát, amely szerint majd osztályozzuk. Az általam idézett szerzők közül kettő, Chapman és Honeyman az egyén foglalkozását abban a pillanatban vizsgálta, amikor ipari tőkés lesz. Ez megkönnyíti az adatok felkutatását, de ugyanakkor a gazdagok és a jómódúak száma többnek tűnik. A társadalmi mobilitás tanulmányozásához kedvezőbb, ha az apa foglalkozását nézzük, amivel az egyén a pályáját kezdte. Nagyon sok múlik azon, hogy melyik időszakbeli foglalkozását választjuk. Richard Crawshaw egy

² On the Theory of Social Change, London, 1964.

³ T. S. Ashton: The Industrial Revolution, 1760–1830, London, 1948.

⁴ S. D. Chapman: The Early Factory Masters, Newton Abbot, 1967.

⁵ K. Honeyman: Origins of Enterprise: A Study of Social Mobility in the Industrial Revolution. A nottinghami egyetemen felolvasott disszertáció, 1976 (géppel írott).

⁶ J. O. Foster: Class Struggle and the Industrial Revolution: Early Industrial Capitalism in Three English Towns, London 1974.

⁷ A. Birch: The Economic History of the British Iron and Steel Industry, 1784–1879, London, 1967.

yorkshire-i földbérlő fia volt, összeveszett apjával, amikor Londonba ment, összes vagyona egy ló volt, egy vaskereskedésben volt kifutófiú, fokozatosan emelkedett, végül átvette főnökétől az üzletet, amikor ez visszavonult. Vasnagykereskedő lett, magával a kohászattal is foglalkozni kezdett, és halálakor, 1810-ben, Dél-Wales legjelentősebb vasiparos volt. Hova soroljuk be őt? Bérlőfiú vagy inkább gazdag vaskereskedő volt-e? Ezen kívül számos vállalatnál felvetődik a passzív tőkéstársak (*sleeping partners*) és az egy-két tényleges irányító társtulajdonos (*managing partners*) egyidejű jelenléte. Az utóbbiak az igazi gyárosok, de gyakran fiatalabbak, kevésbé gazdagok, szerényebb származásúak, mint a többiek. Az elemzésben azonban szinte teljességgel lehetetlen különbséget tenni közöttük.

Erthető, hogy K. Honeyman azt tételezte fel (dicséretes őszinteséggel): az általa összegyűjtött adatok nem alkotnak igazi, jellemző „mintavételt”, és csak az ésszerű valószínűséget jelentik. Mégis ez a néhány kvantitatív tanulmány igen hasznos, és most ismertetem a belőlük levonható következtetéseket, kiegészítve őket azokkal a kvantitatív impressziókkal, amelyeket különféle más munkák elolvasása keltett bennem.

*

Első megközelítésre a gyárosok társadalmi eredete nagyon változatosnak látszik: a brit társadalom minden rétegéből származó embereket találhatunk közöttük. Egyes szerzők egyszerűen ennél maradtak, de tovább kell lépniünk, annál is inkább, mert szerintem ez a változatoság csalóka. Nagyjából fel kell becsülni, hogy a különböző társadalmi rétegek milyen arányban járultak hozzá az új gyáros osztály kialakulásához.

Az első kézenfekvő következtetés, hogy kevés jött közülük a korszak legfelsőbb osztályából, a nagybirtokosok köréből, akik a nemességhez vagy a *gentry*hez tartoztak. Bizonyosan jelentős vállalkozói tevékenységet fejtett ki ez az osztály is, de ők elsősorban a mezőgazdaságban, az út- és csatornaépítésben, a bányák kiaknázásában tevékenykedtek. Vannak mégis kivételek, különösen a bányászatban. A földbirtokosok már jóval az ipari forradalom előtt nagykohókat és vasgyárakat építettek, igaz, általában bérbeadásra, de néhányszor előfordult, hogy közvetlenül használták ezeket, fizetett munkairányítók alkalmazásával. Mégis, az ipari forradalom idején a földbirtokosok hajlottak arra, hogy abbahagyják a kohászati tevékenységet, megelégedtek azzal, hogy megállapodtak a vasgyárosokkal, és a jövedelmet megfelelően átengedték nekik a birtokon fekvő vasérctelepek kiaknázását. Néhány nemesember azért betársult a kohászati vállalkozásokba, ám ez ritkán volt tartós és sikeres, kivéve a staffordshire-i Dubley grófot⁸. A *gentry* tagjai ellenben gyakrabban társultak be a vasipari üzletekbe, igaz, csak passzív módon. A textiliparban a földbirtokosok szerepe jelentéktelen volt. Néhányuk épített ugyan gyárat, de főként azért, hogy bérbe adják, és nem azért, hogy maguk üzemeltessék ezeket. Honeyman csak 8 *gentry*-t talált a 124 1787-re vonatkozóan azonosított pamutfonó tulajdonos között. Itt meg kell említeni a választási reform érdekében kifejtett kampányáról nevezetes John Cartwright látványos bukását, aki 1787-ben gyapjúfonót létesített.¹⁰ Ugyanígy megbukott Dundonald gróf, tehetséges vegyész és feltaláló, akinek minden vállalkozása csődbe jutott, és végül szegényen halt meg.

Mégis, néhány fiatalabb *gentry*-fiú gyáros lett, mint például Archibald Kenrick, aki Wales-ből jött Birminghambe, és aki egy konyhaedény-öntödét alapított.¹¹ A fiatalabb testvérek nagy többségét inkább a hadsereg, a tengerészet, az egyház és a jogászi karrier vonzotta.

A társadalmi elit többi, a földbirtokosoké után következő rétegei a 18. század végi brit társadalomban sem adtak több gyárost. Így a tengeri kereskedelemmel és a gyarmatokkal foglalkozó nagykereskedők sem. A csábító hipotézissel ellentmondóan ennek a tengeri kereskedelemnek a profitját csak ritkán investálták az iparba. A gazdag liverpooli kereskedőkből nem lettek pamutfonó tulajdonosok: hasonlóképpen történt a gazdag glasgow-i „dohány-lordok”-kal, akiknek kereskedelmét később félbeszakította az amerikai forradalom. Viszont azok a másodrangú kereskedők, akik kevésbé

⁸ J. P. Addis: *The Crawshay Dynasty*, Cardiff, 1957, pp. 3–10.

⁹ T. J. Raybould: *The Economic Emergence of the Black Country*, A. Study of the Dudley Estate, Newton Abbot, 1973.

¹⁰ W. H. Chaloner: *People and Industries*, London, 1963, pp. 45sqq.

¹¹ R. A. Church: *Kenricks in Hardware. A Family Business: 1791–1966*, Newton Abbot, 1969.

voltak gazdagok, és kevesebb presztizsük volt, mint a kereskedelem „hercegeinek”, valóságos gyárosiskolát alkottak, de erre még vissza fogunk térni. Mégis itt találhatunk azonban kivételeket: a leeds-i gyapjúszövet kereskedők, akik ellenőrzésük alatt tartották a yorkshire-i posztó eladást, sem lettek gyárosok, néhány kivételtől eltekintve.¹²

Néhány gyáros a szabadfoglalkozásuk közül került ki, különös es mulatságos jogászokról, orvosokról, építészekről, sőt egyházi személyekről, anglikánokról és nonkonformistákról lehetne szólni, akik gyárossá lettek. Mégis, a gyárosok csak igen kis része került ki a legfelső osztályból és a hagyományos társadalmi elitből. Ami nem is meglepő, hiszen ennek az elitnek a tagjai jelentős, kényelmes megélhetést nyújtó, eléggé biztonságos és állandó jövedelemmel rendelkeztek. Miért is hagyták volna el a *gentleman* életmódot – ezt még egy kereskedő is megengedhette magának – azért a megfeszített munkáért, ami olyan kevésbé kellemes intézményekben folyt, mint a vasgyárak és fonodák? Ráadásul ez az élet veszélyesebb is volt, mert sok üzem ment csődbe.

A társadalmi hierarchia másik szélsőségeként bizonyos számú *self-made man* a *lower order*-ek közül került ki és vált gazdag, sőt nagyon gazdag gyárossá. Tulajdonképpen, amikor több iparágban elkezdődött az üzemi gépesítés és a koncentráció, jó lehetőségek nyíltak a tehetséges, de tőkével alig rendelkező emberek előtt, mert az az összeg, amit egy gyár építése és gépi felszerelése igényelt, aránylag alacsony maradt, mivel a berendezkedések még kezdetlegesek voltak. Egyébként olcsóbb volt egészben vagy részben egy-egy épületet és gépeket bérelni vagy használtan megvásárolni. A fejtett hitelszisztéma, amivel Anglia már ekkoriban rendelkezett, lehetővé tette, hogy a letelepedett gyáros könnyen jusson forgótőkéhez. Minthogy új technikát vezettek be, magas profitrátát értek el, és ezeket a profitokat, ha újra befektették, kifejleszthették vállalatukat, és vagyonhoz juthattak.

Igaz ugyan, hogy a belépési lehetőségek a különböző iparágakban mások voltak, és az idővel is változtak; akkor voltak a legjobbak, amikor a termelési egységek kicsik maradtak, például a gépesítés kezdetén a pamutfonásban a 18. század végén, vagy a gépiparban és a vaseszközzgyártásban. De általában az a felfogás, hogy a technika haladása az iparban a belépési küszöböt egyre magasabbá teszi. Voltak olyan iparágak, ahol a minimális kezdő tőke mindig is jelentős maradt, így például a kohászatban.

Mindenesetre ismerünk néhány villámgyors felemelkedést, egyik-másikra szeretnék is rámutatni. Ismerős például Richard Arkwright karrierje; szegény család tizenharmadik gyermeke volt, és borbélyként kezdte; feltalálta a *waterframe*-et, valóságos pamutfonó császárságot alapított: lovagá ültették, és 500 000 £ vagyont hagyott hátra.¹³ Több más pamutfonó tulajdonos karrierje majdnem ilyen megdöbbentő. James McConnel és John Kennedy skót kisbérőlk gyermekei voltak, gépésznek tanultak, Manchesterbe mentek, és ott bér munkásként dolgoztak. 1791-ben szövetkeztek egy kis textilgépgyártó üzem létrehozására, majd elkezdtek pamutfonással foglalkozni; tíz évvel később az ország 10 legnagyobb fonodatulajdonosa közé számítottak.¹⁴ Ami pedig John Horrocksot illeti, apjának kis kőbányája volt; ő maga néhány pamutfonó géppel kezdte, nem volt bér munkása; néhány év múlva hét fonoda tulajdonosa volt.¹⁵ Az előbb már említettem, hogy a fémesszközzgyártó iparba való belépés könnyű volt; a birminghami és sheffieldi kistulajdonosok nagy része bizonyára egész életében az is maradt. De néhányuk nagy üzletet csinált, például Josiah Mason, aki acéltollak gyártásával szerzett vagyont, szövőmunkás fia volt, és első munkájaként gyümölcsöt és süteményt árult az utcán.

A gépgyártás nagy lehetőségeket kínált a szerény születésű, tőke nélküli embereknek, akiknek azonban volt tehetségük a mechanikához, és akikben feltaláló szellem lakozott. Ebben az iparágban majdnem minden cégalapító bér munkásként kezdte. Így a Fairbairn testvérek, William és Peter

¹²R. G. Wilson: *Gentlemen Merchantes, The Mechant Community in Leeds, 1700–1830*, Manchester, 1971.

¹³A legutóbbi ezzel foglalkozó mű: R. L. Hills: *Richard Arkwright and Cotton Spinning*, London, 1973.

¹⁴C. H. Lee: *A Cotton Enterprise, 1795–1840. A History of McConnel and Kennedy, Fine Cotton Spinners*, Manchester, 1972, pp. 10–21.

¹⁵*Fortunes made in Business . . . By Various Writers*, London 1883 és 1887, 3. kötet, 3 t. pp. 4–24.

mezőgazdasági munkás fiai voltak, egészen fiatalon mint bányászok dolgoztak, majd kitanulták a gépészetet. Egymás után több főnökénél vállaltak munkát, mielőtt megalapították volna saját vállalatukat, amelyek később jelentőssé váltak. William Manchesterben, Peter Leedsben élt.¹⁶

Tehát az ipari forradalom korszakának több nagy gyárosa alacsony származású volt – kistermelők, kézművesek, munkások gyermekei –, és pályájuk kezdetén maguk is bér munkásként dolgoztak. Kérdés, hogy a villámgyors karriernek kivételesek voltak-e vagy pedig a gyárosok egyik fontos kisebbségére jellemzők.

A Midlands-ekben Chapman felfedezte, hogy 58 pamutfonóból hármat, legfeljebb ötöt alapított kétkezi munkás. Foster szerint Oldhamben 1776 és 1811 között alapított 42 üzem közül mindössze kettő volt munkásszármazású emberé.

Ami K. Honeyman illeti, abból a 124 pamutfonó társulásból, amit 1787-ben azonosított, mindössze 10 fő (azaz 8 százalék) tartozott a dolgozók osztályába (ez az osztály Honeyman rendszerében magába foglalja a kisbérliőket is). Ez a számítási mód a tehetősebb emberek javára torzít, és 1811-ben már az említett osztályokból jön a pamutfonótulajdonosok 21 százaléka az általa tanulmányozott Boltonban és Oldhamben.

Egyébként Honeyman a nottinghami csipkegyárosokról szóló tanulmányában úgy találta, hogy 1829-ben 74 százalékuk volt előzőleg bér munkás. Igaz, hogy a gyárosok többsége kistulajdonos volt, akik egy vagy két új (egyébként bonyolult) csipkeszövő géppel rendelkeztek, és kérdéses, hogy igazában gyárosokról van-e szó. Ötvennek azonban igazi gyára volt; ez utóbbiak többsége *self-made man*.

Mégis K. Honeyman úgy gondolta, hogy itt különleges esetről van szó, és a *self-made man*-ek még az ipari forradalom kezdetén is a gyárosoknak csak kis részét tették ki. Jóllehet, a gyáralapításhoz szükséges tőke kicsi volt, a bér munkások elsőprő többsége akkor sem tudta összegyűjteni.

Lehet, hogy ezek a következtetések merészek, ui. Chapman és Honeyman a gyárosokat a szerint a foglalkozás szerint osztályozza, amit a gyáralapítás időpontjában űztek és nem pedig családi eredetük szerint. Mindenek ellenére így is tény, hogy az 1811-es pamutfonótulajdonosok 21 százaléka egykori munkás. Úgy gondolom tehát, hogy a gyárosok jelentős kisebbsége népi származású volt. Nem bizonyított, hogy a társadalmi mobilitás a 19. század első felében lelassult volna.

Mint hogy sem hagyományos társadalmi elit, sem pedig a népi osztályok nem adtak sok gyárost, ezek többsége a brit társadalom középrétegeiből származott. Ez a következtetés egyáltalán nem valami eredeti, de pontosabbá lehet fejleszteni.

Megfigyelhető egy bizonyos fajta – mondhatni – „endogenézis”. Számos iparágban a gyárosok többsége a hagyományos háziipar szektoraiból jött; csak ahhoz az ágazathoz kapcsolódtak, amelyben később gyárat alapítottak, vagy olyan kereskedők voltak előzőleg, akik kapcsolatban álltak az ipari tevékenységgel, mert nyersanyagot szállítottak, vagy késztermékeiket adták el.

Például az 58 midlands-i pamutfonó közül, amelyeket Chapman tanulmányozott, 42-nek olyan irányító társtulajdonosa volt, aki előzőleg textilipari termékek előállításában vagy a velük való kereskedelemben vett részt, és csak 16-nak volt *outsider* vezetője, aki új volt a textilszakmában. Ugyanígy a 124 pamutfonó társtulajdonos között, akiket 1787-re vonatkozóan Honeyman megvizsgált, 77-nek volt előzőleg „textilipari elfoglaltsága”, és 47 egyéb tevékenységet folytatott. Keighleyben, amely egyébként a fésűs-gyapjúipar központja Yorkshire-ben, majdnem mindegyik fonó-, fésűs- és szövőüzem alapítója előzőleg a házi gyapjúiparban iparúzéssel foglalkozó kereskedő volt.¹⁷ Anglia nyugati részén a kártolt gyapjúiparban a fonókat általában az iparúzéssel foglalkozó kereskedők építették.

Ha az *outsiderek* szerepe másodlagos is, mégsem lehet elhanyagolni: a növekedésben és gyors átalakulásban lévő iparágakba, így a pamutfonásba, az úttörők látványos sikerei sok olyan embert is oda vonzottak, akik előzőleg semmiféle kapcsolatban nem voltak ezekkel az iparágakkal: nemeseket, *gentlemaneket*, szabadfoglalkozásúakat, bankárokat, továbbá üzletembert, akik az ipar vagy kereskede-

¹⁶ Ua. 1. kötet, p. p. 135–149, 2 t. pp. 255–276.

¹⁷ J. Hodgson: *Textile Manufacture and Other Industries in Keighley*, Keighley, 1879.

lem teljesen más területéről jöttek. Igaz, hogy ezek az *outsiderek*, akiknek nem volt semmiféle tapasztalata abban az iparágban, amibe belefogtak, gyakran elbuktak. Egy másik „endogenezis”-eset: a Mathias által tanulmányozott londoni serfőzők gyakran gabona-, maláta- vagy komlókereskedők voltak.¹⁸

*

Másik fontos feladatunk az, hogy meghatározzuk a középosztályon belül azt a szintet, ahonnan a gyárosok származtak. Az egyes iparágakban, sőt ezeken belül, valamint a települések között is sok eltérés volt.

Chapman szerint a Midlands fonóalapítók *hosiers*-ek voltak, gazdag, kötöttáru-előállítással is foglalkozó kereskedők. A kötöttárukészítés ezen a vidéken vezető iparágak számított. Őket követték a kiskereskedők, elsősorban a posztókereskedők és a rövidárusok. Ez a két csoport alkotta a Chapman által tanulmányozott üzemek irányító társtulajdonosainak felét.

K. Honeyman úgy találta, hogy 1787-ben a pamutfonó tulajdonosok 48 százaléka jött az ún. „I. osztályból”, amely mindenekelőtt a nagy üzletemberekből, textilkereskedőkből és gazdag, iparúzéssal is foglalkozó kereskedőkből állt; 44 százalék származott a „II. osztályból”: kistermelők, kiskereskedők, független kisiparosok közül. Viszont 1811-ben a boltoni és az oldhami fonótulajdonosok 28 százaléka az I. osztályból és 51 százaléka a II. osztályból származott.

Nagy vonalakban azt mondhatnánk tehát, hogy a társadalmi eredet szempontjából a pamutgyárosok körülbelül egyenlően két részre oszlottak, azokra, akik a középosztály középső rétegéből (a *Middle middle class*-ből), és azokra, akik a középosztály alsó rétegéből, tehát a közép- és kispolgárságból származtak. Sokan közülük az üzleti életben szerényen kezdtek, de elég tőkét tudtak ahhoz gyűjteni, hogy egy gyárat alapítsanak. Sokan, különösen Lancashire-ben, *yeoman*, kistermelő-kistulajdonos családból jöttek, akik a földművelést és a háziipari munkát kombinálták: erre a leghíresebb példa a Peel család volt.¹⁹ Honeyman megállapította, hogy a pamutipari vállalkozók nagyrésze „szerény lehetőséggel rendelkező” ember volt.

A többi iparágat még rosszabbul ismerjük. Ami a yorkshire-i West Riding gyapjúiparát illeti, meg kell különböztetnünk a kártolt és a fésűgyapjú két ágazatát. A 18. század végén a kártolt gyapjúsöveteket független kisiparosok, *clothiers*-ek termelték; az ezután megjelenő gyárakat a legvállalkozóbb szelleműek, a legjobb módúak és azok alapították, akiknek gyapjúkártoló és posztóványoló malma volt; ezek azután valódi gyárakká nagybodtak. A fésűsgyapjú-iparágat viszont a gazdag kereskedő-gyárosok uralták, és ők építették a gyárakat.²⁰

A fémiparban az endogenezis szintén világosan látható: sok vasgyáros volt előzőleg vaskereskedő vagy fém késztermék készítő, ők felfelé integrálódtak, magukra vállalva a vasöntést és vasgyártást. Wales déli része sajátos eset, ez a vidék gazdag kőszénben és vasércben, de nem rendelkezik tőkével és ipari hagyományokkal. A vállalkozóknak is kívülről kellett jönniük, Angliából, ahol előzőleg vaskereskedők voltak (Bristolban vagy Londonban) vagy vasgyárosok (különösen a Midlands-ben). Birch azt írja, hogy 1750 után ez a két csoport alapított, egyetlen kivétellel, minden új üzemet. Hoselitz szerint 1806-ban, 47 walesi fémkohászati társtulajdonos közül 24 kereskedő és 18 vasgyáros volt, mielőtt belefogott volna a walesi üzletbe. Mindössze négy volt előzőleg egyéb foglalkozású.²¹

Ezzel szemben a régebben iparosodott Staffordshire-ben, ahol a fémkohászati üzemek jelentősen kisebbek voltak, mint Walesben, a vasgyárosok szerényebb származásúak voltak: *yeomanek*, *gentry*-fiúk, fémcikk készítőik, sőt kisiparosok.

Még egy szempontot szeretnék kiemelni. Az előbb felidéztem néhány alacsony származású személy villámgyors felemelkedését, akik nagy vagyont szereztek. De ez a karriertípus kivételesnek számított, és bizonyára sokkal több fokozatos, generációkon át tartó felemelkedés volt, inkább

¹⁸ P. Mathias: *The Brewing Industry in England, 1700–1830*, Cambridge, 1959.

¹⁹ S. D. Chapman: „The Peels in the Early English Cotton Industry”, *Business History*, XI. N 2, Juillet 1969. pp. 61–89.

²⁰ Ld. például: E. M. Sigsworth: *Black Dyke Mills*. Liverpool, 1958.

²¹ A. Birch: p. 282.

családok, mintsem egyének felemelkedéséről volt itt szó. Ezekben az esetekben a nagyiparba való belépés fokozatosan történt, és a gazdagságot nem az alapító, hanem annak fiai és unokái érték el. J. Foster megfigyelte, hogy bár a gyapotiparban, Oldhamben, az olyan munkások, akik gyárosok lettek, nagyon ritkák, de a családon belül valódi társadalmi mobilitás volt: jóllehet a pamutfonó tulajdonosok már gazdag családból származtak, 17. századi őseik *yeomanek* voltak, és szüleik vagy nagyszüleik a 18. században gazdagodtak meg a szénbányák kiaknázásából és/vagy valamilyen háziipar üzéséből. Az Ashworth-ok, akiket Boyson tanulmányozott, *yeomanek* voltak a 16. és 17. században, a 18. században egyszerre voltak földművelők és iparúzással foglalkozó kereskedők, John és Edmund, a két fivér, 1802-ben Bolton mellett épített egy pamutfonót; amely azonban nem virágzott, és igazán csak Henry Ashworth, John fia vezetése alatt 1818-tól „jött be”.²²

A fémkohászatban egy staffordshire-i vagyáros-dinasztiát tanulmányoztak. Történetük 1760 felé kezdődik, amikor kis vasárugyát alapítottak, a tulajdonos fia épített hozzá kohót 1798-ban, ám a nagy terjeszkedés, amely végül valóságos ipari birodalom létrejöttéhez vezetett, csak 1816 után kezdődött, akkor, amikor a harmadik generációs James Foster vette át az irányítást.²³

Sheffieldben a Marsh-ok a 17. század óta késes kisiparosok voltak, 1815-ben John Marsh kisüzemet alapít, a fiai ezt bővítik, majd acélgyártásba fognak, amivel később Sheffieldben a legelsőkhöz kerülnek.²⁴

Ami a vegyipart illeti, George Crosfield egy *yeoman* fiatalabb gyermeke volt; Warringtonban (Lancashire) fűszeresnél dolgozott, és végül átvette a boltot; egyik fia, James 1814-ben egy kis szappangyárat alapított, amely nem ment jól, és csak a fiai csináltak belőle nagyvállalatot.²⁵

Végeredményben úgy gondolom, megkockáztatható az az állítás, hogy a gyárosok nagy része a kispolgárságból származott – amit a 18. században *middling people*-nek hívtak. Apáik kistulajdonosok vagy eléggé jómódú bérlők, nagykereskedők vagy mérsékeltén gazdag iparúzással foglalkozó kereskedők voltak; és mielőtt modern értelemben vett gyárosok lettek volna, más hasonló jellegű tevékenységet űztek. Ők maguk, családjuk rendelkezett bizonyos tőkével, beleépültek a helyi társadalomba, széles körű rokoni, baráti kapcsolataik voltak, ami fontos volt ahhoz, hogy hitelt kapjanak.

Mégis le kell szögezni, hogy az ilyen család státusa a 18. századi társadalmi hierarchiában alacsony volt, és még a nagy vagyonú gyárosok többsége is kívül rekedt a „jó társaságon”, tehát a földbirtokosok társaságán. A gyáros nem volt *gentleman*. A 19. század végéig kell várni, hogy a korlátok leomoljanak, és hogy a nagyiparosok a legfelső osztályba integrálódjanak.

Egészében véve megítélésem szerint az ipari forradalmat igazi társadalmi mobilitás kísérte, mégis azok, akik ebből részesedtek, kevesen voltak. A 19. század második negyedében a gazdag vagy jómódú gyárosok számra 10–20 000 lehetett, ami körülbelül egyenlő a nagybirtokosok számával. De a gazdasági elit széles körben megújódott. Mint ahogy Henri Pirenne írta, egy új gazdasági rendszer uralomra jutása feltétlenül magával hozza a megújódást a gazdaság vezetőienek körében is.

²²R. Boyson: *The Ashworth Cotton Enterprise: The Rise and Fall of a Family Firm, 1818–1880*, Oxford, 1970.

²³N. Mutton: *The Foster Family: A Study of a Midland Industrial Dynasty, 1786–1899*. A londoni egyetemen felolvasott disszertáció, 1974. (Géppel írott).

²⁴S. Pollard: *Three Centuries of Sheffield Steel. The Story of a Family Business*, Sheffield, 1954.

²⁵A. E. Musson: *Enterprise in Soap and Chemicals: Joseph Crosfield and Sons, Limited 1815–1965*, Manchester 1965.

GALAVICS GÉZA

Egy Reynolds-kép, mint politikai szimbólum a 18. század végi Magyarországon

(Művészettörténeti nyomozás egy feljelentés alapján)

A művészettörténeti kutatás egy-egy mű értelmezésénél, hatásának vizsgálatánál szívesen támaszkodik a műalkotás egykorú fogadtatásáról szóló közönségmegnyilvánulásokra. Ezek azonban különösen ott, ahol nem volt intézményesített művészeti élet (akadémiák, kiállítások stb.) – mint például a 18. század végi Magyarországon, ahonnan e tanulmány témáját választotta –, csak véletlenszerűen maradtak fenn, s csak ritkán találkozhatunk velük. Jelentőségüket az adja meg, hogy kiindulópontul szolgálhatnak a képzőművészeti alkotások hatásmechanizmusának rekonstruálásához s annak felfejtéséhez, hogy egy-egy műalkotás közönséggel való kapcsolata milyen sokrétű lehetett a hozzá különböző igényrel és műveltséggel, más és más társadalmi és történeti szituációból közeledő közönség körében.

Az alábbi tanulmány egy Nyugat-Európában készült műalkotás magyarországi hatásával foglalkozik. A bemutatandó mű kedvező fogadtatásáról – rendhagyó, bár nem egészen egyedülálló módon – egy feljelentés tudósít 1793-ból. Báró Vinzenz Barco, Magyarország katonai főparancsnoka ez év február 27-én jelentette Bécsbe az uralkodónak, I. Ferenc császárnak: „*Euer Mayestät, Dass Ladislaus Baron Ortzy das Porträt des herzogs Orléans in hungarischer Kleidung in seinem Schmauchzimmer gehabt, ist mir wohlerinnerlich, weil vor geräumiger Zeit, als er noch hier gewohnt hatte, er selbst bei einer Gelegenheit mir gesagt: das ist der Orléans. Da er seithere nachher Pest in sein vom Vatern ererbtes Haus gezogen, habe mich alldort wegen diesem Porträt gleich, allein Vergeblich umgesehen. Bei fernerer Untersuchung aber vernommen, dass es zu Ofen, in den sich vorgehalten Theil seiner ehemaligen Wohnung geblieben sey, wo es mit einem anderen Porträt verdeckt aufbewahret wird. Man hat mir versprochen, auf Anverlangen eine Copie zu verschaffen; der Statthalterey Rath Baron Podmanitzky, und junge Berinyi haben auch von ihm eine Copie.*”¹

A feljelentés tárgya tehát egy portré, az orléans-i herceg arcképe, a feljelentett pedig Orczy László, aki ezt a képet Budán a szobájában tartotta. A feljelentés „műfaja” egyértelműen bizonyítja, hogy a denúnciánst nem a műgyűjtő Orczy László érdekelte, hanem az a politikai állásfoglalás, amelyet a kép tulajdonosa, egyébként a Habsburg-ellenes magyar nemesség egyik vezető alakja, az orléans-i herceg portréjának kifüggesztésével juttatott kifejezésre.

Miként válhatott egyetlen műalkotás demonstratív birtoklása politikai tetté a 18. század végi Magyarországon, mi volt ez a mű, s mely rétegei, miképpen hordoztak politikai jelentést? – ezek a tanulmány fő kérdései, s természetesen az, mi volt az a program, amelyet egyetlen kép kifüggesztésével

¹ A feljelentés a továbbiakban így folytatódik: „Die Stimmung der Nation betreffend ist solche überhaupt gut, besonders bei dem Landmann, worauf ich stäts aufmerksam ware, und seyn werde. Unter dem gross und kleinen Adels aber wird, was schlecht wäre auch nicht so leicht besser werden. Weitershin werde nicht unterlassen Euer Majestät höchstens befehlsgemäss von Zeit zu Zeit meinen gehorsamsten Bericht zu Füßen zu legen; der in tiefester Ehrfurcht beharret Euer Majestät Allerunterthänigstgehorsamster Br. Barco. Ofen dem 27ten Hornung [Februar] 1793”. Wien, Österr. Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Kaiser Franz Akten. Fasc. (alt.) 161. Nr. 37. Barco jelentését említi *Mályusz Elemér*: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp., 1926. 179. egyik jegyzetében. 1976-ban kéresemre Kelényi György az iratot Bécsben lemásolta, szívességet e helyen is megköszönöm.

is úgy lehetett reprezentálni, hogy azt a birodalom császáranak személyes tudomására kellett hozni. A kérdések megválaszolásához a műalkotás azonosításán, értelmezésén keresztül juthatunk el, de ehhez az ábrázolt orléans-i herceg s az ő képét kifüggesztő Orczy László politikai pályájának ismerete is szükséges.

Az orléans-i hercegség Franciaországnak régóta legjelentősebb hercegsége volt, amelyet a francia királyok gyakran öccsüknek adományoztak. XIII. Lajos is ezt a szokást követte, s tőle öccse 1623-ban kapta meg e hercegséget, amely azután már az ő családjában öröklődött. Az általunk tárgyalt korszakban 1786-tól Louis Philipp Joseph volt az orléans-i herceg (szül. 1747). Nagypapja is, apja is visszavonultan, tudósok és művészek között élt, a fiatal herceg korszerű nevelést kapott, s a francia forradalmat előkészítő eszmék hívévé vált. 1789-ben bekerült a nemzetgyűlésbe, s az alkotmányos ellenzék oldalára állt, amely szembe fordult a királlyal, s lépésről lépésre kényszerítette, hogy a nemzetgyűlésnek az új társadalmi és állami berendezkedéséről hozott határozatait elfogadja. A politikai életben a radikális elemeket támogatta, akik gyakran palotájában, a Palais Royalban gyűltek össze, majd belépett a jakobinus klubba, s az „Égalité” nevet vette fel. 1792-től a konventben a baloldali, a Hegypárt képviselőjeként tevékenykedett, s 1793 januárjában XVI. Lajos halálára szavazott. A konvent jobbszárnya ekkor azzal vádolta, hogy királyságra tör, s később a forradalmi terror idején a szélsőbaloldaliak ugyanezzel a váddal perbe fogták, s 1793 november 6-án guillotine alá küldték.²

Az orléans-i hercegről természetesen több portré ismeretes s köztük több olyan is, amely a feljelentés meghatározásával – „in hungarischer Kleidung” – kapcsolatba hozható. Az orléans-i herceget azért festették meg „magyar ruhában”, mert 1778 novemberétől XVI. Lajos huszárezredtulajdonosa és a francia huszárság főparancsnokává (Colonel-General) nevezte ki.³ Hogy a különböző európai uralkodó házakban egy-egy főherceget huszárezred-tulajdonossá nevezzenek ki, nem volt ritkaság. A Habsburgoknál például Sándor Lipót főherceget (Magyarország későbbi nádorát) még Firenzében, 1785-ben nevezték ki, a walesi herceg pedig általában nagykorúsításakor lett huszárezred-tulajdonos. A huszárezred legtöbbször tulajdonosának nevét viselte, az ezredtulajdonos pedig ezrede viseletét hordhatta, amelyben festők és rajzolók nemegyszer megörökítették őket. Így Sándor Lipót főherceg 1785-ben firenzei metszők lapján látható huszáruniformisban, Louis Philippe Joseph d'Orléans pedig 1783-ban d'Insaard: Régiments de Hussards (Strasbourg, 1783) c. könyvének metszeten jelenik meg lovon huszároltözékben, két évvel később pedig, 1785-ben a huszárezred-tulajdonos walesi herceg (a későbbi IV. György király) készítteti el az angol portréfestészet vezető alakjával, Joshua Reynoldszal saját huszárruhás portréja mellett az orléans-i herceg huszárruhás képmását is.⁴

Az orléans-i herceg tehát ezeken a képeken „huszárruhát” visel, az Orczy Lászlót feljelentő tábornok pedig egy „magyar ruhás” orléans-i képmásról írt. Mégsem lehet kétséges, hogy Orczy budai szobájában egy huszárruhás orléans-i portré függött, mert a „huszárruha” és a „magyar ruha” kifejezések ekkor lényegében azonos öltözetet jelölnek, s ennek magyarázata a huszárság európai elterjedésének gyakorlatában van. Amikor az 1690-es évektől, de főképp a Rákóczi-szabadságharc után a huszárság bevonul az európai hadseregekbe is, a külföldi huszárezredek szervezését és kiképzését legtöbb helyen, de mindenekelőtt Franciaországban, magyar huszártisztek, korábban Rákóczi seregé-

² Az orléans-i herceg pályafutásához A. Soboul: A francia forradalom története. Bp., 1963. 143, 324 s a köv.; Uő: XIV. Lajos pere. Bp., 1970. 213–236.

³ Kinevezéséről, katonai pályafutásáról, ezredének történetéről H. Choppin: Les Hussards (Les Vieux Régiment 1692–1792). Nancy, 1898. 237 s a köv.

⁴ Sándor Lipót főhercegi kinevezéséről, huszárruhás képmásáról Mályusz: Sándor Lipót főherceg nádor iratai i. m. 39. Sándor Lipót azon az 1785-ben készült metszeten szerepel huszárruhában, amely Lipótot, Toscana nagyherceget (a későbbi magyar királyt) családjával együtt, a háttérben Firenze látképével ábrázolta. A lapot metszőként és kiadóként Giov. Batt. Cecchi és Benedetto Eredi jelezte. A metszetet közli C. Wolfsgruber: Franz I. Kaiser von Oesterreich. Wien–Leipzig, 1899. II. címlap előtt. – D'Insaard könyvének illusztrációjáról H. Choppin i. m. címlap előtti oldal, ahol – M. Fonrémi alapos átrajzolásában – közli a herceg huszárruhás lovasképét is. A Reynolds festette képmásról Miller, O.: The Later Georgian Pictures in the Collection of Her Majesty the Queen. London, 1969 I. 104., kat. 1025. és Ribeiro, A.: Husar in Masquerade. in: Apollo, 1977/2. 116, uo. a huszáruniformis angliai népszerűségéről is.

nek nemesi rangú tisztjei végezték. Tőlük azután az európai huszárság nemcsak harcmódot, a fegyverzetet és a szervezeti felépítést, de azt a viseletet is átvette, amely a magyar nemesség békében is hordott öltözeke volt.⁵

Vajon a herceg két huszárruhás portréja közül melyik kompozíció függhetett Orczy László budai szobájának falán? Arról nem tudunk, hogy d'Insard-nak a huszáregimentekről szóló, Strasbourg-ban megjelent könyve, benne a lovon ábrázolt orléans-i herceg portréjával, meglelt volna Magyarországon. Reynolds álló, egészalakos, a herceget lovával és lovászával ábrázoló portréját viszont bizonyosan ismerték, mert Orczy ismeretségi körében a 18. század végén művészi előképül szolgált egy magyar nemesi portré elkészítéséhez (amint erre később még visszatérünk, ld. 1–2. kép), ezért csak Reynolds kompozíciója lehetett az, amely a magyar arisztokrata dohányzószobájának falát díszítette. Ez azonban természetesen nem az eredeti kép volt, mert az keletkezése óta az angol királyi család tulajdonában van (London, Buckingham Palast). Hasonlóképpen az eredetiről készült egykorú festménymásolat sem, amely viszont Franciaországban volt (ma Musée Condé, Chantilly). Reynolds kompozíciójáról készült azonban metszet, az ismert angol metsző, J. R. Smith kitűnő mezzotintoja, amelyet a metsző szintén a walesi hercegnek ajánlott. Így csak ez a metszet lehetett az a műalkotás, amelyet Orczy László budai házában maga mutatott meg vendégeinek.⁶

Reynolds az orléans-i herceget még mint Duc de Chartres-t örökítette meg, a metszet megjelenése idején azonban a herceg már az orléans-i hercegi címet viselte, amely őt csak apja halála után illette meg. Képén az orléans-i herceget egész alakban, huszáruniformisba öltözve, lovászával és lovával együtt ábrázolta (1. kép). Beállítás a reprezentatív barokk portré sok évtizedes hagyományát őrzi, s a festő a dekoratív aranyzsinórozású, gazdagon prémezett piros és zöld huszárruha szokatlan ünnepélyességével, az alacsony horizonttal és a kissé alulnézetű ábrázolással a heroikus összehatást még tovább fokozta. A felhős ég tágas terébe magasodó figura megjelenése klasszikus példája a 18. századi angol portré hagyományokat őrző, „fenséges” stílusú irányzatának, amelynek fő reprezentánsa Reynolds volt, szemben a természetes közvetlenségre törekvő Th. Gainsborough által képviselt felfogással.⁷

Smith elég nagyméretű metszetmásolata a festői tónusok visszaadására leginkább alkalmas technikával (mezzotinto) készült, s ha a Reynolds-kép színeit nem is, a kompozíció tónusgazdagságát, emelkedettségét, az ábrázolás heroizmusát sikerrel adta vissza, s Orczy László házában egy példánya méltán vonhatta magára a figyelmet. A metszetet Orczynál mások is láthatták, s ezt bizonyítja többek közt Orczy metszetének felbukkanása egy másik, az előzőhöz némileg hasonló aktában is. Martinovics Ignác vallotta fogságában 1794. szept. 21-én, hogy a párizsi jakobinusok is számoltak a magyar szabaddóművesek vezetőivel s az 1792-es magyar országgyűlés hangadóival. Nekik a párizsi jakobinusok akkori feje, az orléans-i herceg, emberszeretétét kimutatandó, magyar ruhás képét küldte meg, ugyanúgy, miként a francia forradalommal rokonszenvező lengyeleknek saját lengyelruhás képét. Martinovics külön megemlítette, hogy Orczy László ezt a portrét a szobájában tartotta, bár nyilván sohasem fogja elismerni, hogy azt a párizsi (jakobinus) klub tagjaitól kapta.⁸

⁵ A huszárságról és európai elterjedéséről *H. Choppin* i. m.; *György Árpád*: La Salle des Hussards au pavillon de la Hongrie a l'exposition Universelle de Paris en 1900. Paris, 1904. – *Nagyrévi-Neppel György*: Huszárok. Bp. 1973.

⁶ A metszet méretei 64.3 x 45.1 cm, Jelezve: Painted by Sir Joshua Reynolds P. K. A. – Engraved by J. Rs. Smith Mezzotinto Engraver to His Royal Highness the Princes of Wales. Felirata: His Moste Serene Highness Louis Philippe Joseph Duke of Orleans. First Prince of the Blood Royal of France etc. – Son Alteste Serenissime Louis Philippe Joseph Duc d'Orléans Premier Prince du Sang etc. A közölt kép a Szépművészeti Múzeum példányáról készült. J. R. Smith a metszetet 1786 márciusában készítette, vö.: *Millar, O.* i. m. 104, kat. 1025. A Musée Condé, Chantilly egykorú festménymásolatát színesben közli: La Grande Encyclopédie – Larousse. Paris, 1975. XIV. 8874.

⁷ A két portréfestő irányzat különbségéről *Wind, Edgar*: Humanitätsidee und heroisiertes Porträt in der englischen Kultur des 18. Jahrhundert. Vorträge der Bibliothek Warburg, 1930–31. 156–229.

⁸ Martinovics e vallomásáról *Fraknói Vilmos*: Martinovics élete. Bp., 1921. 152. – Sándor Lipót főherceg nádor iratai (vö. 1. jegyzet) 179. Vallomásának eredeti szövegét közli *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok iratai II. Bp., 1952. 205–206. „...alle ungarische Hauptfreymaurer und Lärnenmacher des letzten Landtages [1792. május, júnus – G. G.] wurden in Paris bekannt; ein

1. kép. J. Reynolds – J. R. Smith: *Louis Philippe Joseph duc d'Orléans* – mezzotinto, 1786.

Martinovics vallomása tehát megerősíti a kép létezését, sőt választ látszik adni arra a kérdésre is, hogy miként került az orléans-i herceg képe a magyar nemesi mozgalom egyik vezetőjéhez. Azonban azon kívül, hogy Orczy László tényleg a szobájában tartotta az orléans-i herceg portréját, Martinovics vallomása – mint ezt Benda Kálmán kimutatta – teljesen a fantázia szüleménye. A magyar nemesi mozgalomnak egyáltalán nem volt közvetlen kapcsolata a francia forradalommal, de még a francia forradalom célkitűzéseivel azonosuló magyar jakobinus mozgalomnak sem. Így a herceg filantrópiájáról szóló tetszetős történet sem állja ki az igazság próbáját. Martinovics idézett vallomása annak a manipulációnak része volt, amellyel Martinovics az általa vezetett mozgalom jelentőségének s a Habsburg-uralmat fenyegető veszedelemnek felnagyítását kísérelte meg.⁹

Forgats, Orczy, Alois Batyani, Stephan Illésházy, Fekete, Szily, Spissics etc. etc. wurden bey den Pariser Jakobiner verrechnet, und da zu dieser Zeit das Haupt der Pariser Jakobiner der Herzog v. Orléans war, der durch die Democratie auf den Thron kommen wollte, so liess dieser sein Portrait an die obbenannte Pohlen [Martinovics vallomása első felében tizenöt, a francia forradalommal rokonszenvező lengyel nevét említette – G. G.] in der polnischen Kleidung und an die Ungarn in der ungarischen Kleidung versenden, um hiedurch seine Philantropie einer jeden Nation zu zeigen. Der Baron Ladislaus Orczy hat dieses Portrait noch in seinem Zimmer, ohngeachtet er es nie gestehen wird, dass er selbes von Pariser Klubbisten erhalten habe.”

⁹Martinovics állításainak valótlanságáról Benda Kálmán i. m. (1952) 209–210. uo. a francia forradalmi propaganda európai kapcsolatairól is.

Hogy miként jutott a metszet Magyarországra, nem tudjuk, de a kérdésnek tulajdonképp nincs különösebb jelentősége, mert a portré a gazdag választékú bécsi műkereskedők vagy magyarországi bizományosaik révén éppúgy eljuthatott Magyarországra, mint Angliában megfordult magyar arisztokratákon keresztül is. Magyar ruhás arcképek azonban Habsburg-uralkodókról, főhercegekről is készültek, s olyan, a forradalom oldalára állt francia arisztokrata is akadt, mint pl. La Fayette márkí, aki az orléans-i hercegenél látványosabb pályát futott be.¹⁰ Orczy László mégis az orléans-i portréját választotta, s e gesztusa politikai szimpátiát jelez, amint ez Barco generális feljelentéséből s a portré birtoklásának tényével manipuláló Martinovics vallomásából egyaránt kiolvasható.¹¹

Miért lehetett példa az 1790–91-es évek táján Orczy László és a feljelentésben említett, az orléans-i portréját ugyancsak birtokló társai, tehát egy társadalmi réteg számára az orléans-i herceg alakja? A válaszhoz ismernünk kell azt a politikai szituációt, amelyben e portré kifüggesztése politikai állásfoglalásnak számított s ismernünk kellene Orczy László politikai tevékenységét is.

Báró Orczy László gazdag magyar arisztokrata, Abaúj megyei főispán, a magyar Kamara alelnöke, aki vezető szerepet vitt a magyarországi szabadkőműves mozgalomban is, II. József uralkodása vége felé került a politikai mozgalmak előterébe. Orczy a nála ismertebb Széchényi Ferencsel és Podmaniczky Józseffel együtt a magyar nemességek ahhoz a rétegéhez tartozott, amely a felvilágosodás korszerű eszméit igyekezett összhangba hozni a rendi törekvésekkel. Ők, a felvilágosult rendiség képviselői, eltérően a konzervatív magyar nemességtől, kezdetben rokonszenven figyelték II. Józsefnek azokat a törekvéseit, amellyel a császár az erősen eltérő fejlődésű részekből álló birodalmából egy egységes rendszerű, német nyelvű birodalmat akart szervezni, s ennek során a legnagyobb változtatásokat a leginkább hagyományos struktúrájú Magyarországon vezette be. Amikor azonban a császár a magyarországi feudális rendszer korszerűsítésének programjába a magyar nemesség megadóztatását is felvette, a felvilágosult rendiség képviselőinek nagy része is szembefordult vele, s a nemesség legnagyobb részét kitevő, hagyományosan konzervatív nemességgel lépett szövetségre. Így II. József uralkodásának vége felé a magyar nemesség történetében szinte példátlan egységfronttal találta magát szemben, s az őt részben konzervatív feudális álláspontból, részben nemzeti érdekeinek jogos védelmében támadó nemesség már a Habsburgok trónfosztásának kísérletével is megpróbálkozott. Követeik 1788–90 közt több ízben is megjárták a berlini udvart, s tervük Károly Ágost weimari herceg magyar trónra hívása volt.

A nemesi mozgalom intenzitásának csúcspontját az 1789–1790-s években érte el, amikor II. József a számára kedvezőtlenül alakuló külpolitikai helyzetben visszavonta rendeleteit (1789 vége), megígérte a magyar országgyűlés összehívását, s visszaadta a korábban Bécsbe vitt, a magyar alkotmányosság szimbólumának tartott magyar koronát. Egetverő lelkesedés közepette hozták Budára a magyar koronát, s őrzésére az újra visszaállított megyék katonai szervezeti formákat követő lovasbandériumokat hoztak létre, amelyek a magyar nemesi mozgalom katonai bázisát képezték. Tagjai a hagyományos magyar nemesi díszöltözeteket viselték, amely ekkor páratlan népszerűsége emelkedett, s a magyar nemesi szabadság egyik szimbólumává vált. Az 1790 júniusára összehívott országgyűlésen pedig a Társadalmi Szerződésre hivatkozva kísérelték meg a királyi hatalom olyan mértékű korlátozá-

¹⁰ Alakját, lovával együtt, de nem huszárruhában Boilly festette meg (képét közli A. Soboul i. m. 1963). De akadt a francia forradalom történetében magyar származású huszárezredes is, a mindvégig az ancien régime oldalán álló gróf Valentin Esterházy, aki ezredével a forradalom elől külföldre menekülő francia hercegek útját biztosította.

¹¹ Nem tudjuk biztosan, hogy a Szlavóniában született *Vinzenz Barco*, aki mint mérnök Bécsben 1741-ben házasodott meg (Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. I. Abt. VI. Bd. Wien, 1908. 156/8389) azonos-e azzal a Szlavóniában született *Innocent Barcoval*, aki 1740-ben a bécsi Akadémia festészeti szakosztályára iratkozott be. (*Fleischer Gyula*: Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián. Bp., 1935. 29.). Ha a két személy azonos, mint ezt Garas Klára feltételezte, (*Garas K.*: Magyarországi festészet a XVIII. században. Bp., 1955. 208), akkor a feljelentő generális nemcsak egy éber katona, hanem a festészetben is járatos műértő volt, aki a képzőművészet reprezentáló erejével teljesen tisztában volt. *Vinzenz Barcónak* egyetlen testvéréről tudunk, *Domingoról*, aki szintén katona volt (Kempelen).

sát (miután a trónfosztás kísérlete nem járt eredménnyel), hogy a tényleges hatalom az országgyűlés kezében lett volna éppúgy, mint a francia forradalom korai szakaszában.¹²

Orczy László ezeknek az éveknek egyik központi figurája volt, s nemcsak az utókor, de az uralkodó II. Lipót véleménye szerint is. A császár, amikor elkészítette a magyar közelet szereplőinek jellemzését, az udvarra igen veszélyes magyarok névsorát Orczy Lászlóval kezdte.¹³ A porosz udvari tárgyalások egyik vezetője, a bandériumok egyik első szervezője szeszredeként főparancsnoka, maga is rokonszenven figyelte a francia forradalom eseményeit, s az 1790–91-es országgyűlésen például személyesen gyűjtött előfizetőket a francia forradalom készülő történetére.¹⁴ Ekkor fordulhatott figyelme a francia forradalom eseményeiben résztvevő francia arisztokrata, az orléans-i herceg alakja felé, akinek előbb figyelhetett fel magyar huszárruhás arcképére – amelyen az orléans-i herceg éppúgy huszárezredesként jelenik meg, mint Orczy a magyar lovasbandériumok élén – s csak azután politikai szereplésére. Aki ekkor magyar ruhát, a visszaszerezni látszott nemzeti függetlenség egyik szimbólumát viselte, s a francia forradalomban az új eszmék képviselője volt, az a felvilágosult magyar reformnemesség körében feltétlenül szimpátiát keltett maga iránt. Orczy László azonban, túl ezen az általános rokonszenven, önmaga és az orléans-i alakja közt számos rokon vonást is felfedezhetett. Az eltérés ellenére lényegében azonos volt osztályhelyzetük – Orczy szimpátiájának végül is ez az alappillére –, mindketten országuk vezető társadalmi rétegéhez tartoztak. Ami ebből az aránylag széles társadalmi rétegből Orczy számára az orléans-i herceg alakját kiemelte, mint láttuk, a herceg huszártiszt viselete volt. Az így keltett rokonszenvet azonban fokozhatta a személyes életvitel közti hasonlóság is: az orléans-i herceg párizsi palotája, mint ismeretes, a királlyal szemben álló elégedetlenek ismert találkozóhelye volt, s az Orczy-család házát és kastélyát is, a Bécsbe küldött feljelentések mint az udvarral szembenállók megbeszéléseinek színhelyét tartják számon. A leglényegesebb, Orczy választását döntően meghatározó motívum azonban nyilvánvalóan a politikai célkitűzés hasonlósága: kényszeríteni a nemzetgyűlést, illetve az országgyűlést segítségével az uralkodót arra, hogy egyezzen bele addigi jogkörének erőteljes megnyirbálásába, s a hatalmat lényegében az országgyűlésnek adja át. (Hogy azután a magyar országgyűlés ezt a hatalmat lényegében más irányban akarta felhasználni, mint a francia, az a kezdeti időszakban a kortársak számára sem volt szembetűnő.)

Orczy László politikai szimpátiájának s ezt demonstráló gesztusának teljesebb megismeréséhez azt is ismernünk kellene, hogy mikor is függött a kép a magyar arisztokrata lakásában. Nem mindegy ugyanis, hogy valaki az 1790–91-es évek alkotmányos ellenzéki orléans-i hercegét, vagy már a király lefejezésére szavazó (1793. jan. 16–17.) jakobinus „Philippe Égalité”-t érzi magához közelállónak. Barco tábornok ugyan már e szavazás után, 1793 februárjában jelentette fel Orczy Lászlót, a képet azonban nem 1793 elején látta nála, hanem még „vor geräumiger Zeit”, amikor Orczy László még

¹² Az 1789–95-ös évek a magyar történelem egyik legrészletesebben kutatott korszakához tartoznak. Az események megítéléséhez: *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok iratai I–II. Bp., 1952–1957. – *Uő*: Jozefinizmus és jakobinusság a Habsburg Monarchiában. Történelmi Szemle VII (1965) 388–421. – *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. Bp., 1967. – *Benda Kálmán*: Probleme des Josephinismus und des Jakobinertums in der Habsburgischen Monarchie. Südostforschungen XXV (1966). – *Kosáry Domokos*: Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség. Történelmi Szemle 1976. 674–720.

¹³ Lipót császár véleménye Orczyról: „Listedes personnes dangereuses et chefs de parti, contraires a la cour qui se sont montrées telles à la diète actuelle de Hongrie – Comte Ladislas Orzy vice-trésorier et compte suprême du comité d'Abbauivare, homme fort riche qui a dépensé beaucoup d'argent à animer les autres et s'est formé un parti. A été le premier à former les bandeira, à les armer et commander. Homme violent, dangereux de toutes les façons, chez qui se tenoient la plus part des assemblées des malintentionnés, de même que celle de la correspondance avec la cour de Berlin dont il étoit le chef probablement. Par sa popularité, sa bonne table et son argent qu'il dépense, il a beaucoup de parti.” *Mályusz*: Sándor Lipót főherceg nádor iratai i. m. 440–447. Orczynak még mindig eléggé talányos alakjáról ld. még *Benda*: Iratok i. m. I. XLIX, II. 53.

¹⁴ A francia forradalom történetét a kalandor Trenck készült megírni. Vö: *Róbert Zsófia*: Az 1790–91-i országgyűlés pasquilus irodalmához. in: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk: Szauder József és Tarnai Andor. Bp., 1974. 805.

Budán lakott.¹⁵ Hogy ez pontosan mikor történhetett, nem tudjuk. Az ennyire szabad időmegjelölés mögött hosszabb idő állhat, ha a generális, e hivatásos feljelentő sem emlékezett pontosan. Mindenesetre az orléans-i herceg már ismert lehetett politikai tevékenységéről (tehát 1789 ősze után), ha Orczy részéről legendós volt a „das ist der Orléans” megjelölés, de még a herceg jakobinussá válása (1792) előtt, mert különben a generális Orczyt már korábban feljelentette volna. Beleszámítva a francia hírek Magyarországra kerülésének idejét is, 1790–91-re tehetjük azt az időszakot, amikor Orczy vendégének az orléans-i herceg magyar ruhás arcképét megmutatta.

Orczy László, mint a magyar reformnemesség tagja tehát szellemi közösséget vállalt a francia forradalom korai szakaszában az uralkodó jogkörét korlátozni kívánó francia arisztokrácia haladó nézeteket valló csoportjával s azon belül e réteg egy jellegzetes képviselőjével. Orczy forradalom iránti rokonszenve megnyilvánult politikai tevékenységében, társadalmi kapcsolataiban, gesztusaiban is, de ezek mellett szükségesnek érezte, hogy ezt más módon is kifejezésre juttassa. Ehhez a képzőművészet kitűnő lehetőséggel szolgált, mert vizuálisan, állandó jelleggel tudott megjeleníteni, reprezentálni valamit úgy, ahogy az másképp nem fejezhető ki. Ezért választotta Orczy László szobája díszítésére az orléans-i herceg képét, s így válhatott Reynolds kompozíciója politikai szimbólummá, a francia forradalom iránti rokonszenv kifejező eszközévé a 18. század végi Magyarországon.

Orczy választásának tehát elsősorban politikai indokai voltak, állásfoglalásának reprezentálása azonban csak azon az esztétikai többleten keresztül vált lehetővé, amely a kifüggesztett ábrázolásban a művészi tevékenység révén testet öltött. Reynolds rendkívül tudatosan törekedett arra, hogy portréi ne csak az ábrázoltak jellemét, de társadalmi rangját is kifejezzék. Ismerte és alkalmazta – főként gyermek- és tudósportréin – a beállítás közvetlenségének eszközeit is, arisztokrata megbízóinak portréinál azonban szívesen nyúlt vissza a reneszánsz és barokk portréfestői hagyományhoz, különösen az Angliában oly népszerű Van Dyck művészetéhez. Az orléans-i és a walesi herceget ábrázoló huszárruhás portréin az alacsony horizont és a hérosszá magasító alulnézet, a fennkölt tónus és a fenséges összbenyomás a hagyományos felfogás örökségéből származik. Mindez azonban Reynolds művészetében nem vált utánérzéssé, s képeinek szabad, virtuóz festőisége, de elméleti tevékenysége is jelzi, hogy a 18. század második felének festői problémáit mélyen átélt.

Az itt tárgyalt Reynolds-kompozíció magyarországi kiválasztását azonban olyan szempontok is motiválták, amelyek eredendően, alkotójuk szándéka szerint ugyan nincsenek benne a műalkotásban, de amelyek potenciálisan, a mű értelmezhetőségének sokféleségében benne vannak. Különösen a választott műalkotástípus, a portré esetében, mivel egy ismert személyiség portréja nem csupán színekkel, formákkal megjelenített figura, hanem a személyiség jelképe is, amely felidézheti az ábrázolt életének, tevékenységének folyamatát, tehát vizuálisan nem rögzíthető valóságát is. Reynolds hagyományörző, „fenséges” stílusirányzatának kedvező magyarországi fogadtatását feltétlenül elősegítette, hogy a magyar nemesség megannyi hőrozt felvonultatott ősgalériái Reynolds felfogásához hasonló karakterű világot tártak a szemlélő elé. A politikai szerepléséről ismert francia arisztokrata portréja ezért is találhatott könnyebben utat más magyar nemesekhez is, mint például a Barco generális feljelentésében említett Podmaniczky Józsefhez, a Helytartótanács művelt, Angliában is megfordult tanácsosához, a magyar felvilágosult nemesség kiemelkedő képviselőjéhez, vagy az egyik Berényi grófhhoz, akit Lipót császár Podmaniczkyval együtt az udvarra veszélyes elemek közé sorolt.¹⁶ Mindkét

¹⁵ Barco tábornok feljelentésének eddigi kivonatos, rövid összefoglaló közlése (vö. 1. jegyzet) – joggal – azt a megtévesztő látszatot kelthette, hogy a tábornok a feljelentéssel közel egyidőben látta Orczyt az orléans-i arcképét. Ezért említetik a kép legutóbb az 1793-as év tavaszának eseményeinél, olyan összefüggésben, hogy ekkor a vezető ellenzéki nemesség képviselői „nem félték a francia forradalomtól, Égalité Fülöpöt választották mindaképül”. *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, Bp., 1967. 203. – Orczy László Budáról, az apjától, a költő és tábornok Orczy Lőrincről örökölt pesti házába költözött át, de ennek idejét nem ismerjük. Apja 1789 nyarán halt meg.

¹⁶ II. Lipót értékeléséhez *Mályusz*: Sándor Lipót i. m. 442–446. Podmaniczky József tehetségét Lipót is elismerte, de őt is a legveszélyesebb elemek közé sorolva úgy jellemezte, mint aki „entiché des systèmes des revolutions françoises”. A Berényi grófok a második, az előzőeknél kevésbé veszélyesek csoportjába kerültek.

2. kép. Ismeretlen festő: Károlyi József portréja – 1795 k., olajfestmény, Magyar Nemzeti Galéria

magyar nemes Orczy László rokonságához tartozott, s az orléans-i herceg portréjának megszerzése esetükben is részben politikai indítékokból táplálkozhatott.

Reynolds portréjának kedvező magyarországi fogadtatását azonban nemcsak feljelentések jelzik, s az angol portréfestő „fenséges” jellemzőmódja nem csupán a politikai rokonszenv kifejeződését segítette azzal, hogy a magyar ősgalériák felfogásával rokonságban volt. Heroizáló ábrázolásmódja ott is hatott, ahol azt a hatást politikai szempontok különösebben nem motiválták. Ezt jelzi a távoli Szatmár megye főispánjának, a politikai élet színpadán tevékenyen nem szereplő Károlyi Józsefnek portréja, amelyet a család ősgalériájában őriztek. (2. kép.)¹⁷

Reynolds is és az ismeretlen magyar festő is egyaránt magyar huszáruhában, lovával és lovászával együtt festette meg modelljét. Amíg azonban az angol portréfestészetben cseppet sem ritka, hogy az ábrázolt mellé lova is a képre került, addig a magyar nemességnél (az igen erős ló-kultusz ellenére) ismeretlen a lovával együtt megfestett nemes figurája. Ezért a Károlyi-portré esetében a

¹⁷ A kép ma a Magyar Nemzeti Galéria kiállításán látható, olajfestmény, mérete 227 × 183 cm. Festőjének töredékes jelzését: . . . ggenhoffel még nem sikerült feloldani. Reprodukcióját még az ősgalériából közölte: Éble Gábor: A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája. Bp., 1897. 35. ábra. Károlyi József neve többször is felbukkan a magyar jakobinus mozgalommal foglalkozó aktákban, de nem mint résztvevő, hanem mint akinek az 1794-es nagykárolyi beiktatásán a radikális magyar ellenzék tagjai megbeszéléseket folytattak egymással. Martinovics tett ugyan rá kísérletet, hogy Károlyi is a gyanúsítottak közé kerüljön, feltételezését azonban az adatok nem igazolják. Vö. H. Balázs Éva: Berzeviczy i. m. 207, Benda: Iratok i. m. II. 307.

beállítás hasonlóságát, az ábrázolt jobbán felvezetett paripa és lovász szerepeltetését, a jellemzés külsődleges eszközeinek azonosságát – s így a kép összhatásának szembetűnő rokonságát – Reynolds orléans-i portréjával semmiképp sem tekinthetjük véletlennek. Károlyi József portréja az angol festő mintaképének tudatos felhasználásával készült alkotás, ahol a két mű közötti különbségek a provinciális magyar portréfestői gyakorlatból eredeztethetők. A Károlyi-portré festőjének túlságosan merész volt Reynolds alacsony nézőpontja és képének horizontja, a ló és lovászegény harmadában elvágott alakja s az egész kép pátosszal teli heroizmusa, ezért nála minden visszafogottabb, földközeli, darabosabb lett. Így azután a képmás minden nehézség nélkül beilleszthetővé vált a magyar nemesi ősgalériák megszokott képmásai közé. Tehát bár festői kvalitásban, karakterizáló készségben óriási a távolság az angol királyi akadémia igazgatója és az ismeretlen magyarországi festő között, Károlyi József portréja a magyar provinciális festészet átfogalmazásában Reynolds művészetének eredményeit visszhangozza.¹⁸

Károlyi József korábban Budán élt, mint a Helytartótanács titkára, tehát hivatali kollégája volt az orléans-i herceg portréjának birtoklásáért Orczyval együtt szintén feljelentett Podmaniczky Józsefnek. A Károlyi-portré és a Reynolds festette képmás közti művészettörténeti összefüggés tehát azt is bizonyítja, hogy az orléans-i herceg huszárruhás portréi közül Reynolds kompozícióját ismerték a 18. század végi Magyarországon, s hogy Orczy László budai lakásában az 1790-es évek elején valóban az orléans-i hercegről Reynolds nyomán készült mezzotinto függhetett.

Meddig lehetett eleven az orléans-i herceg képmásának hatása a korszak Magyarországon? A képnek, mint önmagáért való műnek hatását, ha a hozzákapcsolódott politikai tartalomtól függetlenül tették, nem befolyásolta az események alakulása, amint azt Károlyi József portréja is jelezheti. Károlyi 1794-ben lett főispán, majd 1797-től a franciák elleni nemesi felkelés Szatmár megyei parancsnoka, s arképe is – amint erre a kép háttérében felsorakozott lovascapat is utal – ez idő tájt, tehát már a jakobinus Philippe Égalité lefejezése után keletkezhetett, mégis a francia forradalom aktív résztvevőjének portréját követi. A politikai állásfoglalás reprezentálására választott mű hatását azonban már erősen befolyásolta az események gyors változása. Franciaországon 1792 őszén már végigfutott a forradalmi terror első hulláma, az év végén kezdett per befejezéseként 1793 januárjában már lehullt XVI. Lajos feje is. Ennek kapcsán a figyelem ismét az orléans-i herceg felé fordult, aki maga is unokatestvére, a király halálára szavazott. Bizonyos, hogy Barco tábornoknak ekkor jutott eszébe a korábban Orczy László budai házában látott kép, s bár körülszágalszott a pesti Orczy házból is, ahová Orczy László Budáról átköltözött, a portrét azonban már nem találta. Orczy tehát 1793 februárjában már nem tartotta szobája falán az orléans-i herceg, az ekkor már jakobinus „Philippe Égalité” portréját, s ahogy a kép kifüggesztése, úgy ez a gesztusa is állásfoglalást jelöl.¹⁹

Ugyanis Franciaországban a belső és külső ellenség elleni éles harc közepette ekkor már olyan mértékben tolódott balra a forradalom, hogy messze túlhaladta azt a pontot, a királyi hatalom lényeges korlátozását, ahol a felvilágosult magyar rendiség vezetői a francia forradalommal még közösséget vállaltak. Hiszen a francia forradalom ebben a szakaszában már nem vállalta a jakobinussá vált orléans-i herceget sem, s Philipp Égalité 1793 novemberében küldték a vérpadra, azzal a váddal, hogy nem őszinte híve a forradalomnak.²⁰

¹⁸ Ez a kapcsolat nemcsak a huszárruha miatt jöhetett létre, hanem azért is, mert a magyarországi művészetben a 18. század végén is a legerősebb stílusirányzat a barokk, egy erősen hagyomány-őrző világ kifejezéseként. Nem véletlen, hogy pl. a lengyel művészetben, ahol sokkal erősebb a klasszicizmus a 18. század utolsó harmadában, a nemes úr lovával képtípus (amely a lengyel művészetben sem gyakori) átvételénél nem Reynolds, hanem a közvetlenebb hatású Th. Gainsborough példáját követik. Vö. Polska i Anglia. Stosunki kulturalno-artystyczne. Pamiętnik wystawy sztuki angielskiej (Warszawa, 1974). Itt J. Grassi festményén J. Poniatowski herceget látjuk európai viseletben, könnyed mozdulattal lovának támaszkodva. E portré Gainsborough: A welszi herceg képmása nyomán készült s a közvetítő itt is metszet, a Reynolds kompozícióját is sokszorosító J. R. Smith munkája volt.

¹⁹ Barco generális feljelentésének az a részlete, hogy az orléans-i herceg képe 1793 februárjában Orczy budai lakásában egy másik kép mögé volt elrejtve – ld. 1. jegyzet – annyira jellegzetesen denunciáns észjárással készült, hogy aligha lehet igaz. Itt az igeidő használata – das es zu Ofen ... geblieben sey – is jelzi, hogy a feljelentő sem biztos abban, amit írt.

²⁰ Philipp Égaliténél az új eszmékhez való csatlakozásának őszinteségét a francia közvélemény – úgy tűnik – saját korában is, ma is, kétségbe vonta. Az egykori véleményekhez vö. *Soboul* két

A magyar nemesség továbbra is figyelemmel kísérte a francia forradalom eseményeit, de 1793-ban már más volt a Habsburg-uralkodóhoz való viszonya, mint 1790–91-ben. II. Lipót, korábban Toscana felvilágosult uralkodója, miután kiegyezett a poroszokkal, rendkívül ügyes taktikával nagyrészt semlegesítette a magyar nemesség mozgalmát, s úgy vélte elejét venni a francia példa követésének, hogy kifogva a szelet a vitorlából, alkotmányt ad a népeinek. Lipót császár azonban 1792-ben váratlanul meghalt, utóda I. Ferenc pedig a forradalmi eszmék átterjedésének meggátolását rendőri kérdésnek tekintette, s minden gyanús mozzanatra éberen figyelő önkényuralmat vezetett be.²¹ Az Orczy Lászlóról készült feljelentés már ennek az uralkodási szisztémának része volt. Magyarországon ekkor az uralkodói önkénnyel szemben ismét mozgolódás támadt, s az elégedetlenek között, ha kisebb számban is, mint 1790-ben, újra ott találjuk a birtokos nemesség vezetőit, köztük Orczy Lászlót is. Amíg azonban 1790–91-ben az uralkodóval viszonylag egységes tábor állt szemben, amely a királyi hatalmat a francia forradalom példájára szeretne volna korlátozni, addig 1793-tól a francia forradalom egyre távolabb került attól a programtól, amellyel a magyar birtokos nemesség még azonosulni tudott.

A politikai helyzet változása Orczy metszetének sorsát akként érintette, hogy a király halálára szavazó jakobinus arisztokrata portréját a ferenci önkényuralom idején akkor sem lett volna tanácsos kifüggeszteni, ha az arckép birtokosa a radikalizálódó francia forradalommal azonosulni tudott volna. 1793 végén viszont már kifejezetten bajlós jel lett volna a francia forradalommal egy ideig rokonszenvező magyar arisztokrata számára a forradalom eszméinek vállalása ellenére a forradalom által származásáért vérpadra küldött orléans-i herceg portréja.

A francia forradalom eszméit Magyarországon ekkor már csak egy másik, a köznemesség legprogresszívabb elemeiből és a radikális értelmiség képviselőiből álló társadalmi réteg vállalta, akik 1794-ben a magyar jakobinus mozgalom résztvevői voltak. Közülük többen is kapcsolatban álltak Orczy Lászlóval, így a mozgalom egyik motorja éppen Orczy titkára, Szentmarjay Ferenc volt, másik vezető alakja pedig az 1790-es országgyűlésen a francia forradalom történetére Orczyval együtt előfizeteket gyűjtő Lackovics János. Ők a szervezkedés felfedezése után mindketten a vérpadon fejezték be életüket, s jutott Orczy környezetéből a több éves börtönbüntetésre ítélték közé is ifjú jakobinus, kasznárjának fia, Hirgeist Ferenc. De ahogy a magyar jakobinus mozgalom előírása szerint mágnás nem lehetett a szervezet tagja, úgy az is érthető, hogy a mozgalom résztvevői számára sem lehetett követendő példa a francia forradalom mellé álló orléans-i herceg alakja s így állásfoglalásuk reprezentálásának eszköze sem.

Tehát az orléans-i herceg portréjának politikai szimbólum szerepe az 1793-as esztendőben már megszűnt, mert megváltoztak azok a körülmények, amelyek erre a funkcióra alkalmassá tették. Így mindössze néhány esztendő, 1790–1791, esetleg 1792 volt az az időszak, amikor a francia forradalom egyik főrangú résztvevőjének Angliában készült magyar huszárruhás metszete, mivel birtokosa a magyar arisztokrácia egyik vezető képviselője, önmaga és a metszeten ábrázolt személyiség viselete, életvitele, politikai programja között rokonságot érzett, Magyarországon progresszív politikai állásfoglalás kifejezőjévé vált. Reynolds kompozíciójának metszetével tulajdonképpen egy közel 100 esztendője Magyarországról Nyugat-Európába került viseletforma mint festői motívum tért vissza Magyarországra, hogy figyelmet keltsen viselőjének személye iránt, s általa pedig egy, a kor új eszméit vállaló magatartás korszerűségének hirdetője lehessen.²²

idézett munkáját, a maihoz La Grande Larousse címszavát, ahol a „démagogue dans l'âme, il affecta de la sympathie pour toutes les idées nouvelles” minősítést kapta. (14. köt., 1975)

²¹ A két császár uralkodási szisztémájának különbségeiről *Benda*: Jozefinizmus és jakobinus-ság... i. m. és *uő*: Probleme des Josephinismus... i. m.

²² Ha Franciaország – úgy tűnik – nem is vállalta Philipp Égalitét, Magyarországon a 20. század fordulóján a forradalom oldalára állt 18. század végi arisztokrata alakja jelkép volt a magyar progresszió számára. Az ő példáját idézte a hazai feudális társadalom elleni küzdelemben Ady Endre, amikor Margita élni akar c., saját korával foglalkozó verses regényének (1912) egyik legrokonszenvebb, nemesi osztályával szembeforduló és a progresszió oldalára álló hőst úgy jellemezte, hogy „rokona a francia Égalité Fülöpnek”. S ismeretes, hogy a kortársak Károlyi Mihállyal kapcsolatban is szívesen emlegették Philipp Égalité példáját.

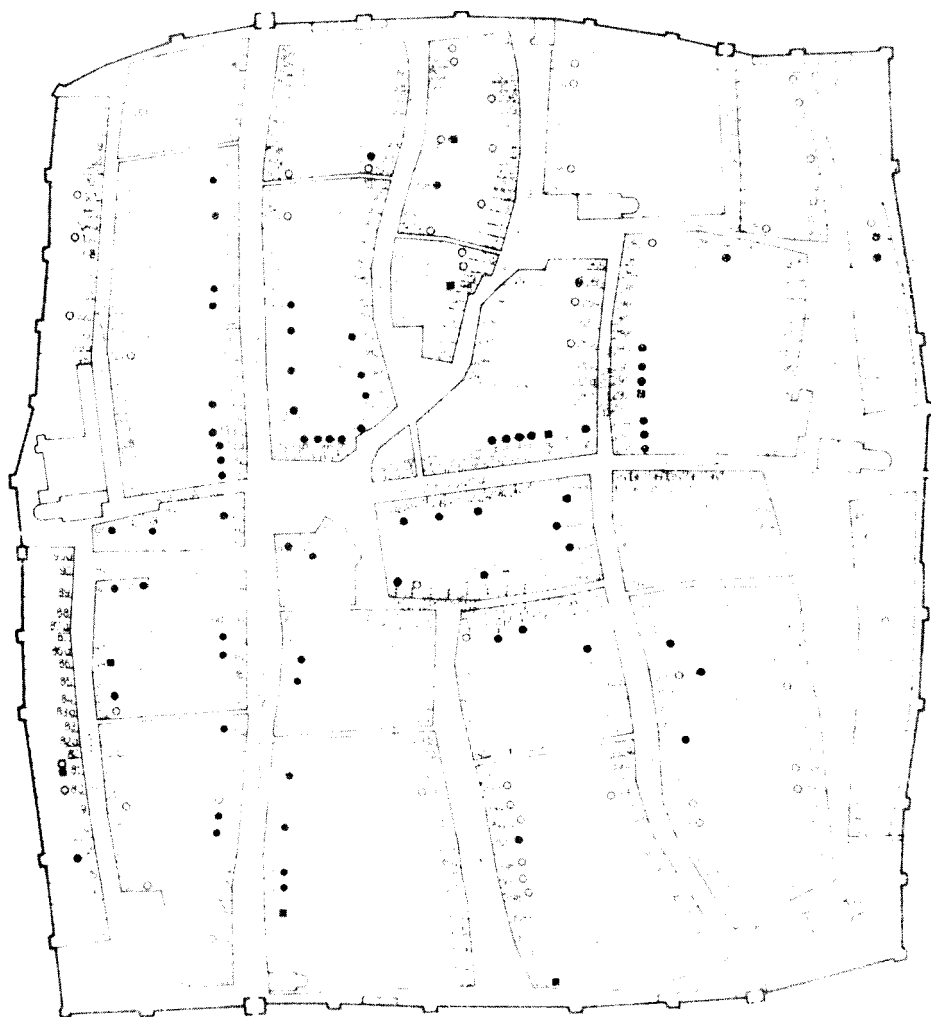
Adalékok a 16. századi Nagyszombat helyrajzához

Napjainkban a történelmi városok alaprajz-elemzése mind nehezebbé válik, mert a történeti városmag eredeti kiképzését az új építkezések gyakran megbontják. Az egész városra kiterjedő rendszeres régészeti és építészeti feltárás lehetőségei szintén korlátozottak, s így az alaprajz kutatását leginkább a levéltári anyag feltárása által végzik el. Ezt az utat követjük mi is a 16. századi Nagyszombat topográfiájának feldolgozása során.

A 16. századot nem véletlenül választottuk, ugyanis ebből a századból páratlanul gazdag írásos forrásegyüttes maradt fenn a város levéltárában. Elsősorban a Nagyszombatban 1529 óta bizonyíthatón létezett adóösszeírásokat kell megemlítenünk, igaz, közülük egyesek sajnálatos módon csonkák, és olykor nagy időközök választják el az adójegyzékeket. Megállapítható: az összeírások a várost négy kerületre (negyedre) osztották, s az egyes kerületeken belül házról házra haladva csupán az adózók nevét és a rájuk kirótt adókat tüntetik fel; további adatot nem közölnek sem az adózókról, sem pedig házaikról. A város négy kerületére kiterjedő legrégebbi teljes összeírás az 1530. évből való. Ezt követően 1532-ben és 1534-ből maradtak fenn adójegyzékek, amelyek azonban még nem tettek különbséget a háztulajdonosok és a lakók között, ez az összeírások topográfiai felhasználhatóságának alapvető követelménye. Munkánkban a legkorábbi felhasznált jegyzék az egész városra kiterjedő 1536-os összeírás, amelyet az 1538. évi (egész város), az 1546-os (csak az első és harmadik kerület), az 1548-as (második és harmadik kerület), az 1558-as (második kerület), valamint az egész várost feltérképező 1579. és 1584. évi összeírások követtek. Bár a jegyzékekben összeírt háztulajdonosok neve hozzásegít a város szerkezetének meghatározásához, a teljes rekonstrukcióhoz még más forrásokból származó, a lokalizációt alátámasztó, kiegészítő adatokat is fel kellett használnunk. E célra szolgáltak az 1546–1586 közötti időszakból származó nagyszombati városi telekkönyvek, amelyek a házak, ritkábban a szőlőskertek, kaszálók, kertek eladásá kapcsán megkötött adásvételi szerződésekről tartalmaznak bejegyzéseket. Ezek a bejegyzések viszonylag pontosan meghatározzák az eladott ház helyét, minthogy az utca nevének s esetenként egyéb közelebbi megjelölésén („a nyugati oldalon”, „a kis utca mellett”, „a kolostorral szemben” stb.) kívül a vásárló és eladó, sőt rendszerint még mindkét szomszéd nevét is feltüntetik. Tekintettel arra, hogy a telekkönyvi bejegyzések többsége a hatvanas és a nyolcvanas évek közti időszakból való, kiinduló tájékozódási pontként az 1556. évi adóösszeírást választottuk, s az abban feltüntetett háztulajdonosok nevét 1-től 459-ig megszámoztuk. Az ezt követő – általában mind több adózót kimutató – összeírásokban az új házak tulajdonosait az újhoz legközelebb álló régi ház számával, valamint betűjellel (a, b, c stb.) láttuk el.

Munkánk további menete a következő volt. Először kiírtuk az adóösszeírásokból kigyűjtött háztulajdonosok nevét. Majd az adóösszeírásokból megismert házakat azonosítottuk a telekkönyvben szereplő adásvétel tárgyát képező házakkal. Így a szomszédok nevével együtt egyszerre három házat sikerült meghatároznunk. Minthogy az adásvételi szerződésben az utcaneveket is feltüntették, ezek alapján az adóösszeírásokat utcák szerint bontottuk, egyúttal megállapítottuk a jegyzékek készítői által követett bejárási rendet is, amely kisebb változásoktól eltekintve a 16. század folyamán mindvégig fennmaradt. Végezetül minden utcában összeállítottuk a háztulajdonosokat feltüntető táblázatot, és megpróbáltuk rekonstruálni a 16. századi Nagyszombat beépítését. (1. ábra)

Az utcák részletes feldolgozása során elsősorban az egyes házak tulajdonosainak változására figyeltünk, miközben meg kellett határozni, melyek azok a házak, melyeknek több tulajdonosa van,

A házak építőanyaga:

- – lapis
- – lignum
- – terra
- – later

1. kép. Nagyszombat a 16. században. Az alaprajz rekonstrukciója

egyidejűleg tisztázni kellett az egész és fél házak (domus integra, domus media) problémáját is. Gondot okozott az üres telkek beépítése, elsősorban a város peremén, a Tirna (Trnávka) patak közelében a városfal mentén, de sikerült néhány zsellérház nyomára is rábukkannunk, amelyek a városfalon kívül az Alsó kapu előtt épültek. Az írott források alapján nyert eredményeinket Nagyszombat legkorábbi fennmaradt telekrajzával, Nemecskay István 1865. évből való térképével vethetjük össze; ez lényegében már egyezik a mai helyzettel. (2. ábra)

Az adóösszeírások azt is lehetővé tették, hogy képet alkossunk Nagyszombatnak a 16. század végén tetőző beépítéséről. Az 1536 utáni jegyzékek segítségével megfigyelhető, hogyan bővült a középkori város, hogyan változott a beépítés annak következtében, hogy a törökök elől nagyszámú menekült érkezett a délebbi részekről, hogyan módosultak továbbá a központi funkciók.

Nagyszombatban a keleti oldalon elterülő régi településalakulat kivételesen hosszú ideig megtartotta központi szerepét, jóllehet nem sokkal a városi privilégiumok megszerzése után (1238) a Tirna nyugati partján már új városrész kezdett kialakulni. A városfalak kiépítése következtében a két rész egységbe olvadt, létrejött a Nagyszombatra oly jellemző, majdnem szabályos téglalap alakú alaprajz, méghozzá a többi – a mai Szlovákia területén keletkezett – városokénál nagyobb területen. A kettőség az utcahálózat szétदारoltságában is kifejezésre jutott, ez a város együttes történelmi alakulásának az eredménye. A keleti városrész a régi románkori vásáros településből fejlődött tovább, alaprajza a Szent Miklós templom melletti térré szélesedett utcaszakaszt követi, orsó alakú. Az új városrész utcarendje szabályosabb, a két településrész közt, különösen a Tirna mentén, üres területek is maradtak, melyek beépítése fokozatosan zajlott le. Minthogy a városi élet központja és a vásártér is kezdetben a régi, keleti városrészben maradt, a beépítés a keleti részen valamivel előbb kezdődött, mint nyugaton. Már a 14. század folyamán beépült a Jerikó utca, a Posztó (Simor János) utca és részben a Szent János utca is. Ezt a Posztó utca kiképzése valószínűsíti, minthogy az utca határozottan egy déli kapuba torkollik. A szemközti, északi végen hasonló kapun lehetett megközelíteni a vásárteret. A régi kapuk a 15. század folyamán veszítették el jelentőségüket, akkor amikor a város kereskedelmi és társadalmi életének központja a nyugati új városrészbe került át, és a főkapuk szerepét a Felső és Alsó városkapu veszi át. Ezeket a széles vásár-utca két végén nyitották. A vásár-utcát, mely középső szakaszában egy kisebb téren halad át, keresztutca köti össze a régi központtal. Ez az egyetlen utca, mely a térre fut ki. A keresztutca aránylag korán beépült, de csak a Sziget (Sarkantyú) utca részében. Az új városrészben, a nyugati városfallal párhuzamosan fokozatosan épültek ki az utcák. (Felső és Alsó Barát utca, másként Ferencesek utcája, ill. Gabona u.; továbbá a Pék utca.)

Az adójegyzékek alapján Nagyszombat topográfiája a 16. század harmincas éveiben a következő lehetett:

A város talán legsűrűbben lakott része a keresztutca (az ún. Sarkantyú u.) volt, ahol huszonhét tulajdonosnak volt háza. 1584-ig egyébként számuk huszonegyre csökkent. Lényegében beépült már a tér, a Nagy utca felső és alsó szakasza, valamint a Jakab v. Ferences utca. A Kis piacot a Jakab utca telkeinek hátsó oldalai határolták, és a déli oldalon is csak a század derekán találkozunk házakkal. A Barát (Gabona) u. sem épült be egészen, kiváltképp nyugati oldalán nem, ahol a városfal közelében 1536-ban csupán hét, 1538-ban viszont már tizennégy tulajdonosnak volt háza. Hasonló volt a helyzet a Felső Barát utcában. A Pék utcában szintén a fő utcához közelebb eső, tehát nyugati részt építették be inkább, a keleti oldalon 1536-ban csupán négy, 1538-ban viszont már tíz ház állt.

Amikor a városi élet súlypontja Nagyszombat új részébe tevődött át, a régi központ helyzete megállapodott, sőt a hanyatlás jeleit mutatja. Ez a legkézzelfoghatóbban a Jeruzsálem és a Felső piac vagy Káptalan utcákban tapasztalható, ahonnan a városi patriciátus az új tér körzetébe költözött át. A Jeruzsálem utcában, miután a gazdag polgárok a nyugati városrészbe költöztek, a házak száma megháromszorozódott: az 1536. és 1538. évi tizenhárom háztulajdonos helyett 1584-ben már harminckilenc volt a számuk. A Felső piac utcában főként a keleti oldalon akadhadtunk elhagyott házakra 1536- és 1538-ban itt csupán hét adózó háztulajdonost találunk.

Az átköltözés a mellékutcákat alig érintette. A Posztó (Újkapu) (Simor János) utca keleti oldalán a 16. század folyamán gyakorlatilag semmiféle változás sem történt és hasonló a helyzet az utca nyugati oldalán is. A Szent János utca keleti oldalán és a Jerikó utcában sem történt nagyobb változás; a Szent János utca nyugati oldalán 1536-ban négy adózó háztulajdonost találtunk, 1538-ban viszont már hetet. Beépült a Felsőpaták utca, melynek keleti oldalán a 16. század folyamán valószínűleg semmilyen változás sem történt, s a háztulajdonosok száma lényegesen a nyugati oldalon sem növekedett. Az utca déli folytatásának tekinthető Füzes utca (Pálosok utcája) beépítéséig a 16. század folyamán valószínűleg zsidó gettó volt.

A 16. század közepén a Magyarország déli területeiről érkezők megnövelték a lélekszámot, és a város beépítése intenzívebb lett. Ekkor főként a keleti rész lendült fel. A keleti rész az esztergomi káptalan Nagyszombatba költözése (1543) után egyházi kulturális központtá alakult. Hozzávetőleg a

16. század közepén fejeződött be a város utolsó szabad telkeinek beépítése, de a letelepedni szándékozók tovább áramlottak. 1556 és 1579 között a házak száma hetvenkettővel, vagyis az összes háztulajdonosok egyhatedével növekedett. Nem csoda hát, ha a telkek felezésének, sőt néha negyedelésének gyakorlatára bukkanunk. A virágzásnak indult Nagyszombat szegényebb népelemeket is vonzott. Minthogy azonban a város a falakon belül szinte teljes egészében beépült, a szegénység vagy a városfalhoz építette viskóit, vagy a városon kívülre kényszerült. Már 1556-ban tizenegy zsellérházat találunk az alsó kapu előtt, számuk 1584-ig huszonegyre nőtt.

Vizsgálódásunk néhány nem várt eredményt hozott. Ilyen például a zsidó gettónak a Zsidó utcával való azonosítása. Régebben a város történetével foglalkozó szakirodalom ugyanis a Jerikó és a Jeruzsálem utca területére helyezte a gettót. E feltevést nyilván a két utca neveire alapozták. Csakhogy kutatásaink során meggyőződünk róla, hogy a Jerikó utcát a 16. században a Szent Jánosról elnevezett dominikánus templom nyomán rendszerint Szent János utcaféleként emlegették, és a Jerikó utca megnevezés a vizsgált forrásokban csupán háromszor fordult elő. Másrészt viszont a mai Alsópatak (korábban Mészárszék) utcát a 16. században kizárólag Zsidó utcaféleként emlegetik a források, s az elnevezés nem változott azután sem, hogy I. Ferdinánd 1539. február 19-én kelt oklevele alapján a zsidókat kiűzték Nagyszombatból. A legtöbb ebből az utcából származó adózával – aránylag későn – az 1556. évi összeírásban találkozunk. Ekkor már egészen beépült az utca, és a továbbiakban lényeges változást nem mutat. Az 1556 előtti adóösszeírásokban a Zsidó utca valószínűleg azért nem fordul elő sürűbben, mert a zsidóktól külön szedték az adót.

A zsidó gettónak a Jerikó és Jeruzsálem utca területére való helyezése ellen szól az is, hogy a két utca súlyponti szerepet játszott a város alaprajzában. A Jeruzsálem utca még a 15. században is a városközpont részét alkotta, a Jerikó utca pedig az északi, Maláta kaput kötötte össze az akkori piactérrel. Valószínűtlen, hogy a zsidók ilyen fontos utcákba letelepedhettek volna. Az Alsópatak utca a gettó elkülönítése szempontjából sokkal alkalmasabb. Nyugaton a Tirna patak zárja le, és általában jól elkülönül a többi utcától is.

A másik kérdés az, miért ilyen szokatlan a városháza és főtér helyzete? Mindkettő a Nagy utcában található. A városháza építési évét az eredeti építményből egyedül megmaradt zárókövénél az alapján 1544-re szokták tenni. Ez az évszám valószínűleg csupán egy javítási munkálat befejezésére vonatkozik. Az adóösszeírások szerint már 1534-ben is ezen a helyen állt a városháza. Minthogy az adójegyzékek a városházát csak akkor említik, ha lakók is voltak benne, még korábbi építése is elképzelhető.

Lehet, hogy a városházát eredetileg a főtéren kívánták elhelyezni. A 16. század harmincas éveitől a tér északi sarkán volt már egy telek a város birtokában, ám ez feltehetően kicsi volt városháza céljára. 1574-ben e saroktelken városi tűztornyot építettek.

Nem minden kérdést sikerült megoldani. Így például alig ismerjük a házak építőanyagát, a telekkönyv erre vonatkozó adatai (lapis, terra, lignum, later) keveset mondanak. Meglepő, hogy a bejegyzések szerint a legtöbb ház kőből épült, kevesebb agyagból, csak néhány fából és csupán egy téglából. Csakhogy ilyen nagy mennyiségében kő mint építőanyag Nagyszombatban nem található. Választ ebben a kérdésben valószínűleg csupán régészeti, műemléki vizsgálatok adhatnak majd.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁSOK

Jankovič, V.: Zásady a postup rekonštrukcie miestopisu historického jadra Bratislavy v stredoveku (A középkori Pozsony történeti központjának helyrajzi rekonstrukciója során érvényesített elvek és eljárások) In: Bratislava 5, 1969.

Šimončík, J.: Z dejin trnavskej radnice (A nagyszombati városháza történetéből) In: Kultúra a život Trnavy (Nagyszombati kultúra és élet) 1977/5 sz.

Nagyszombati Állami Járási Levéltár – Libri Taxae 1536–1584.

Nagyszombati Állami Járási Levéltár – Protocollum magistratuale 1546–1586.

*Utcanevek**A 16. században*

Fórum, Theatrum

Nagy utca (inferior) – platea Magna, Longa

Nagy utca (superior) – platea Magna, Longa

platea Fratrum (superior) – Brüdergasse, Pridergoz

platea Fratrum (inferior) – platea Figulorum, Brüdergasse, Pridergoz

Bralza piac, Kis piac – platea Buza, theatrum Buza

platea St. Jacobi

Sütő utca – platea Arthocoporum

platea Penes molendinum, platea Cerdonum

platea St. Joanni

platea St. Joanni, platea Jericho Zhoralá, Zhoralá brána, Zhoralá strana

platea Jerusalem

platea St. Joanni

Felső-piac, Felső utca, Pap utca, Theatrum superior, Forum superior, platea Superior, platea St. Nicolai, platea Sacerdotum, platea Capituli

Posztó utca, Sükenná ulica

Béka, Fűz, Füzes utca, platea Zaba, Rannarum

Zsido utca, platea Judeorum

Ostrovská ulica

–

A 19. században

–

Alsó hosszú utca

Felső hosszú utca

Barát utca
Ferencziek utcája

Gabona utca

Kenyér tér

Színház utca

Pék utca

Felsőpatak utca

St. János utca

Jerikó utca

Jeruzsálem utca

–

Béla király utca
Káptalan utca

Simor János utca

Pálosok utcája

Alsópatak utca

Sarkantyú utca

Szeminárium utca

Napjainkban

Göttwaldovo námestie

ul. Februárového víťazstva

Jilemnického ulica

ul. Kapitána ulica

Vajanského ulica

Radlinského ulica

Divadelná ulica

Pekárska ulica

Hornopotocná ulica

Hollého ulica

ul. 29. augusta

Sulekova ulica

Invalidská ulica

Staromestská ulica

Halenárska ulica

ul. Obrancov mieru

Dolnopotocná ulica

Hviezdoslavova ulica

ul. M. Schneidera – Trnavského

MAKKAI LÁSZLÓ–KLANICZAY GÁBOR

Anyagi kultúra, szokásrend, mentalitások Javaslat egy tudományközi együttműködésre *

Amikor 1978 tavaszán, a Történelmi Társulat szegedi vándorgyűlésén kétnapos előadássorozat foglalkozott a történettudomány és különféle más társadalomtudományok „interdiszciplináris” együttműködésével, a résztvevők többsége elismerte ennek szükségességét, perspektíváit. Szociológusok, pszichológusok, irodalmárok, közgazdászok, zenetörténészek késznek mutatkoztak arra, hogy a jövőben szorosabban összehangolják kutatásaikat a történészekével, a történészek pedig hangoztatták hajlandóságukat az új társadalomtudományos módszerek átvételére. Ugyanez az igény egyébként több mint egy évtizede jelen van a történetírás elméleti kérdéseiről folyó vitákori, és több ízben felmerült a készülő „tízkötetes” történeti szintézis belső felépítésének tárgyalásakor is. De nemcsak történészek, hanem szociológusok és néprajzosok is sűrűn emlegetik az interdiszciplinaritás szükségességét. Hogy Magyarország mégsem a társadalomtudományos team-munkák, az interdiszciplináris kutatások hazája, azt nem csak az értetlenség, nem pusztán tudományszervezési nehézségek okozzák. A különböző társadalomtudományok képviselői jogosan idegenkednek az interdiszciplinaritás divatjától, amíg azon pusztán a tudomány „modernizálását”, egymás szakszókincsének jól-rosszul történő átvételét, tudományos szervezetek, csoportok – nyilván nem érdektelen, de korántsem biztos, hogy termékeny – kooperációját, barátkozási szándékát érthetik csak. A különböző tudományágak együttműködését valójában nem egyes kutatók érdeklődése, „nyitottsága” (ilyen mindig is létezett), még csak nem is a „korszerűség” követelménye, hanem bizonyos kutatási területek teszik szükségessé. Olyan, a hagyományos tudományágak határmezsgyéjén felvetődő új témák, amelyeknek még nincs kialakult módszertanuk, sőt pontos körülhatárolásuk sem, s ezek kialakításához kell igénybe venni a határmezsgyén érintkező tudományok készletét. Nem az interdiszciplináris igény hangoztatására van szükség tehát, hanem azoknak a témáknak a számbavételére, amelyek ilyen vizsgálatokat szükségessé tesznek.

A középkori (Mohács előtti, reformáció előtti stb.) magyar történelmen belül szeretnénk most egy ilyen területet körvonalazni. Pontosabban, egy olyan együttműködést indítványozni, amelynek célja, hogy egységes fogalmi, tematikai keretet dolgozzon ki olyan rész-témák, problémák, kutatási területek számára, amelyeket eddig a történettudomány, a régészet, művészettörténet, néprajz, irodalomtörténet stb. csak részletekben vizsgált.

Ha abban a koordináta-rendszerben próbáljuk elhelyezni ezt a területet, amit a történettudomány ágazatainak – tankönyvekben, szintézisekben, tudományos összefoglalásokban olvasható – megoszlása kínál, azt mondhatnánk, hogy arról a parlagra van szó, ami az életmód, a szokások, a státusszimbólumok kutatásának irányába terjeszkedő társadalomtörténet, valamint az anyagi kultúra, a szertartások, hiedelmek, a népi vallásosság, a tömeges jelenségek iránt érzékeny művelődéstörténet között terül el, ami azonban a legtöbb társadalomtörténeti és művelődéstörténeti tárgyú műben csak „adalék”, „kitekintés”, „kontextus”, „háttér” – afféle körítés. Irodalomtörténészek, művészettörténészek számára is igen fontos e terület ismerete, hogy tudják mihez kötni az ugyanebben a korban született művészi teljesítményeket, magas kultúrát, mert itt lehet lemérni a művészi alkotások hatását, mindennapi továbbélését is. Mégsem nagyon születtek Magyarországon az utóbbi évtizedekben olyan

*A fenti írás a Történettudományi Intézet Középkori Osztálya által kezdeményezett szemináriumszerű megbeszélések tematikáját körvonalazza. Az „anyagi kultúra” részt Makkai László, a többi Klaniczay Gábor írta.

szempontú művek, mint Bahtyin Rabelais-könyve, vagy mint Antal Frigyes elemzése a firenzei festészet társadalmi háttéréről. A legtöbb új ismeretet a régészet és a néprajz halmozta fel e kérdésekben, de azokat legtöbbször csak saját szempontjaik szerint rendszerezték (bár jóval nagyobb figyelmet fordítottak a vonatkozó történeti kutatásokra, mint a történészek az övékére).

A 19–20. századi történetírás már számos elnevezéssel tárgyalta ezt a témakört. Ide tartoznak a mindennapi életet leíró francia és angol pozitívista munkák (*Life in . . . La vie quotidienne au . . .*) mint Ch. Petit-Dutaillis, A. Luchaire, J. Coultou és J. Evans művei, vagy az olyan *társadalomtörténet* tematikájának jelentős része, mint amelyet Marc Bloch vagy Trevelyan könyveiben olvashatunk. Burckhardt és Huizinga *kultúrtörténete* tulajdonképpen a legkiválóbb előkép lehet (volt is) a magyar történelem hasonló vonatkozásainak feldolgozásához. Bár szociológusként, etnológusként tartják számon, ugyanezen az európai történeti anyagon dolgozott W. G. Summer is, aki *népszokások* (szokások, erkölcsök, viselkedésmódok) elnevezés alatt foglalta össze kutatásainak tárgyát. A harmincas évek végén írta meg klasszikus művét Norbert Elias (mely igazán népszerűvé csak a hatvanas években vált), *civilizációs processzusként* tárgyalva az emberi érintkezési formák, társadalmi szertartások, szokások történetét. Fernand Braudel az *anyagi kultúra* fogalomkörében rendszerezte a demográfia, a táplálkozástörténet, az öltözködéstörténet, a technikatörténet, a pénztörténet és a városi lét problémáit. A francia történetírás (mindenekelőtt J. Le Goff, G. Duby, A. Burguière, J. Goy, J. C. Schmitt, R. Mandrou, E. LeRoy Ladurie) újabban a *történeti antropológia* jelszavával szervezi gyümölcsöző együttműködését az etnológusokkal, folkloristákkal, demográfusokkal. Vizsgálati tematikájuk igen széles, megoszlása nagyjából a néprajz problémavilágát tükrözi: „tárgyi néprajz” (vizsgálatok a lakásépítés, lakberendezés regionális szokásairól, a tárgyakhoz fűződő kultikus szokásokról, a házról, mint társadalmi alapegységről a középkorban stb.), a rokonsági kapcsolatok, a korcsoportok a társadalmon belül, s az ezekhez fűződő szertartások (átmeneti rítusok, házassági és gyászszertartások története), harmadrészt pedig a hiedelmek, folklór, boszorkányság, ünnepi szokások, macskazene, szokásjog, túlvilág-képzetek kutatása. A vallástörténészek érdeklődése nemcsak Franciaországban, de szerte a világon megnőtt a *népi vallás* korábban elhanyagolt megnyilvánulásai iránt, amit az e kérdéskörrel az utóbbi években tartott konferenciák sora is tanúsít. A klerikusok tudós kultúrájával foglalkozó ideológiatörténeti és dogmatörténeti vizsgálatok mellett így mind nagyobb figyelem fordul eddig kevésbé kiaknázott forráscsoportok felé (szenttéavatási perek csoda-jegyzőkönyvei, végrendeletek eszmetörténeti tanulságai, konfraternitások, céhek vallásos szokásai, példabeszédek és folklór kapcsolata, babonákról, hiedelmekről tudósító inkvizíciós jegyzőkönyvek).

A történetírói irányzatok, kiemelkedő művek sorának további szaporítása nélkül is nyilvánvaló, hogy az itt szóban forgó problémák kutatásához igen sok támpontot, módszert találhatunk az elmúlt száz év történetírásában. (Nem is említve a *szemiológia*, *szociálanropológia*, *életmód-szociológia*, *etnometodológia* hasznosítható elemzőmódszereit, és nem beszélve itt e kérdéskörök kutatásának magyar előzményeiről sem.) Azt is láthattuk, hogy számos elnevezés között válogathat, aki tekintetbe veszi a historiográfiai előzményeket e tárgyban. Mi – egységes, de szükségképpen egyoldalú elnevezés helyett – három címszó köré csoportosítanánk problémarendszerünket: *anyagi kultúra*, *szokásrend*, *mentalitástörténet*.

Anyagi kultúra

Az eddig süllyal régészek és etnográfusok által kutatott „anyagi kultúra” története úgy válik a történészek számára is egyre inkább feladattá, ahogyan történetírásunk a gazdaságtörténetnek az elmúlt három évtized során elért még korántsem lezárt, de jelentős és maradandó eredményeire ráépül a társadalomtörténet. A társadalomtörténetben a struktúra és a mentalitás szintjei közt helyezkedik el az anyagi kultúra, mely azt kutatja, hogyan él a társadalom a megtermelt és elosztott javakkal. Egyszerűen és kissé leegyszerűsítetten szólva a társadalmi fogyasztás történetéről van szó, mégis az „anyagi kultúra története” kifejezést javasoljuk, nemcsak azért, mert a francia és a lengyel történetírás is ezt használja a módszerileg eddig irányadó két alapvető műben (*F. Braudel: Civilisation matérielle*, és a négykötetes *Kultúra materialna polska*); hanem azért is, mivel a fogyasztási javak gyakorlati rendeltetésükön túlmenően társadalmi és esztétikai tartalmakat is hordoznak, sőt éppen

ezek által nyerik el azt a történelmi jelentőségüket, hogy egy adott kor társadalmát sokoldalúan jellemezzék.

A termelt és elosztott javaknak az a sajátosságuk, hogy míg elsődlegesen a társadalom anyagi szükségleteinek felelnek meg, addig másodlagosan, formaadásukban a társadalmi differenciálódás jelképeiként szolgálnak.

Ami az anyagi szükségleteket illeti, a fogyasztás a biológiai feltételek mellett alapvetően a termelő erők és termelési viszonyok függvénye. De mihelyt ezek kialakultak, maguk is visszahatnak a termelő erőkre és termelési viszonyokra azáltal, hogy a fogyasztási normák kölcsönös összefüggésben egységes fogyasztási struktúrává szilárdulnak, amely elvárásként jelentkezik a termelés felé, s végül is a társadalmi fogyasztás, a társadalmi termelés normájává válik mindaddig, amíg a történelmi fejlődés vagy a termelés vagy a fogyasztás normáit meg nem változtatja, s a termelési-fogyasztási struktúra belső egyensúlyának megbontásával, a társadalmat új normák felállítására nem kényszeríti. A település, lakás, öltözködés, táplálkozás, gyógyítás sokszínű együttesét ezért a termelési struktúrával egybevetett fogyasztási struktúra egymással összefüggő részeként kell tanulmányozni, mert csak így lehet ezt a tárgykört a korábbi mozaikszerű, kuriózumvadászó kezelésmódból kiemelni és tudományosan megközelíteni.

Ami viszont a formaadást illeti, azt a szűk esztétikai szemléletből kell kiemelni és társadalmi jelentését kell feltárni. A lakás, étkezés, ruházkodás, a használati tárgyak díszítése egyaránt a társadalmi tagozódás jelképei, nemcsak a biológiai és társadalmi öfenntartás, hanem a társadalmi helyzet és ambíció demonstrálásának eszközei is. E tekintetben az osztálytársadalmak (sőt már az ösközöségek is) azonosan viselkednek, mégis nagy különbség van a demonstrációnak ún. propagatív és exkluzív változatai közt, az elsőkben ugyanis a vezető rétegek életszínvonala, ha szerényebb formák közt is, de követhető a tömegek által, s így civilizációs ösztönzéssé válik, a másodikban viszont az uralkodó osztályok fényűzése a köztük és a tömegek közötti áthidalhatatlan szakadékot tükrözi, s tudatilag is fékezi a társadalmi fejlődést. Az uralkodó osztályoknak az anyagi kultúra jelképes jelentésén keresztül gyakorolt tudatmanipulációját megismerve a társadalmi konfliktusok történetének új vonatkozásait tárhatjuk fel.

Bonyolultabb áttételeken keresztül, de ugyancsak a társadalom szocializációs mechanizmusainak, konfliktusainak megismerését segíti, ha közelebbről megvizsgáljuk a presztízs, a demonstráció anyagi kultúrán belüli megnyilvánulásainak formális szabályozórendszerét, a *divat* jelenségét.

A szokásrend története

Osztályok, rétegek, foglalkozási csoportok, családok, korcsoportok, különféle etnikumú népcsoportok egymás közti kapcsolatainak rendszere a társadalomtörténet egyik legfontosabb területe. Ezeket a kapcsolatokat egy kisebb-nagyobb közösség által elfogadott rítusok, idővel tételes joggá kodifikált szokások, valamint a közösség által kiépített különféle intézmények szabályozzák. Ez a szokásrend biztosítja, hogy a társadalom élete háborítatlanul folyjon a maga medrében – hétköznapi és ünnepnap, békében és háborúban, vagy éhínség, járvány idején. Minthogy ezek a kapcsolatok a fennálló rendet védelmezik, ezek dúcolják alá azt rokoni, lokális vagy osztály-szolidaritással, a változtatás, a fennálló rend elleni lázadás nem utolsósorban a szokásrend részleges felrúgásával, megtagadásával, ellentmondásainak kijátszásával kell hogy járjon. A társadalomtörténet előttünk álló kutatási feladatai között az egyik legjelentősebb tehát, hogy a szokásrend történeti átalakulásait rekonstruálja.

Különösen fontos ez a feudalizmus történetének megértésénél, amely személyi függőségek rendszerén épül fel. A magyar történetírás kellő figyelmet fordított már a különféle társadalmi kategóriákat egymáshoz fűző függőségi kapcsolatokra, de úgy tűnik, kevésbé törekedett azoknak a kisebb egységeknek a rekonstrukciójára, amelyekből e rétegek, osztályok összetevődnek. Kezdetnénk mindjárt a *család* és a *rokonsági kapcsolatok* problémájával. A házassági stratégiák, a „szimbolikus rokonság” (keresztszülők), a családi élet eseményeihez fűződő rítusok, szokások vizsgálata, az örökösödési rend szabályai, változásai, a fiúgyerekek pályaválasztása (világi–klerikus; földesúr–katona), a nemesi dinasztikus tudat alakulása a francia és angol történetírásban már igen széles körű kutatásokra adott alkalmat, nemegyszer látványos eredményekkel. A család történetéből kiindulva újszerűen

lehetne megközelíteni a *familiaritás* jelenségét, mely ennek az intézménynek a társadalmi kapcsolatokra való kivetítésével a feudális függés egy sajátos magyar formája volt.

A szokásrend problémakörén belül kellene újra felvetni társadalomtörténetünk két olyan problémáját, amelyet már régóta feszeget a magyar történetírás: a *faluközösségek* alakulását és a magyar *lovagság* problémáját. Itt kerülneek tárgyalásra a társadalmi élet minden szintjét átszövő *szertartások*, amelyek talán a legfinomabb indikátorai egy-egy csoport összetartozási tudatának. A királyi koronázási szertartások, az ünnepi szokások, a liturgikus emlékek információi, a középkorra visszavezethető népszokások, az igazságszolgáltatás ritusai (istenítélet), s az erőszakos cselekmények (rablás, gyilkosság, bosszú, háború) elkövetési módjainak szintén rituálisan szabályozott rendszere – a számos rész kutatás eredménye után – egységes, együttes tárgyalásokra vár. Külön figyelmet érdemelnek ezeken a szertartásokon belül az *átmeneti ritusok*, amelyek funkciója I. Chiva szerencsés megfogalmazása szerint „hidat alkotni olyan jelenségek között, amelyek a családi, rokonsági kapcsolatokon belül *természetesek* (vérokonság, összetartás), és az olyan társadalmi szerveződési formák között, amelyek egy másik rendszerből erednek, egy más szinten helyezkednek el: a nem-rokonok, a falusi közösség, az egyházi intézmény, az egész társadalom szintjén”. Bár a népszokásokban csak a 17–18. századtól rendelkezünk pontosabb információkkal, pl. a legényavatásról – a házasság, a vendég-befogadás, a temetkezés ritusairól már Mohács előtti történelmünk adhat némi felvilágosítást.

Mentalitástörténet

Több oka is van, hogy a francia történetírók (L. Fèbvre, R. Mandrou, G. Duby, J. Le Goff, P. Ariès) által népszerűsített mentalitás fogalmát tartjuk a legalkalmasabbnak arra, hogy a középkori magyar társadalom életmódjának kulturális vetületét jellemezzük. Talán a legkézenfekvőbb ok az, hogy e fogalom elég tág ahhoz, hogy számos – egyébként nehezen közös nevezőre hozható – jelenség (hiedelmek, folklór-motívumok, érzelemlenyilvánítási formák, csodák, prédikációk, egy kor tér- és időfelfogása stb.) együttes tárgyalási keretét adja, ugyanakkor elég világos határvonalat húz a művelődéstörténeten belül az ún. „magas kultúra” (a tudományos, művészi teljesítmények) és az ezeket körülvevő kulturális megnyilvánulások, formák között. Ez utóbbi jelenségekéről már a magyar „művelődéstörténeti” viták alkalmával is többen elmondták, hogy a történetész érdeklődés elsőrendű terepe, itt sokkal leplezetlenebbül, világosabb formában nyilvánulnak meg az egyes társadalmi csoportok cselekvéseit, életét szabályozó értékrendszerek. A mentalitástörténet símszóval összefoglalt történetírói munkák néhány módszertani támpontot, tematikai ötletet is adhatnak a Mohács előtti magyar kultúrtörténet eddig nem vizsgált elemeinek feldolgozására.

A legfontosabb érv a mentalitás problémájának középpontba állítására azonban az, hogy a mentalitásnál olyan hiedelmekről, képzetekről, kulturális megnyilvánulásokról van szó, amelyek – bár jelzik a gondolkodásmódok társadalmi különbségeit is – azt mutatják meg, ami *közös* egy-egy kor uralkodóinak, értelmiségijeinek, polgárainak, parasztjainak életfelfogásában. Lucien Fèbvre mutatott rá arra, hogy például a francia 17. században a parasztsággal, a városi jogászokkal, a jezsuita inkvizitorokkal együtt a boszorkányság hiedelmében osztoztak olyan „felvilágosult”, „racionalista” értelmiségiek is, mint Jean Bodin vagy Descartes. A középkorban nemcsak a parasztok, de a királyok, pápák sem vetették meg a „kuruzsló” népi gyógy módokat, a „babonás” amuletteket, s maga a középkori kereszténység nagy mértékben alkalmazkodott a mindennapi életben fontosnak tartott hiedelmekhez, (a babonák, pogány szokások ellen küzdő Temesvári Pelbárt sem talál – néhány kiemelt „káros” szokás ostromozása mellett – kifogásolni valót az egyházi ünnepekbe, liturgiába beépült mágikus ritusok nagy részében). Az utóbbi évtizedekben szokás volt a középkor kultúráját két részre hasítani: népi kultúra és az elit(ek) kultúrája szembenállását, egymáshoz való viszonyát kutatni, vallástörténeti, művészettörténeti és mindenfajta vonatkozásban. Ehhez a „dualista” felfogáshoz kapcsolódik a „kultúrjavak vulgarizálódásának” a „Gesunkenes Kulturgut” fogalmából továbbfejlesztett elmélete, az akkulturációval kapcsolatos felfogások, de ide köthetők a népi kultúrát az uralkodó kultúrával önálló rendszerként szembehelyezkedő egységnek tekintő nézetek is. Mindezek az elméleti általánosítások elsősorban a nyugat-európai kultúra vizsgálatából születtek, és egyre nyilvánvalóbbnak tűnik, hogy a közép-kelet-európai történelemre, különösen a magyar történelemre nehezen alkalmazhatók. Míg nyugaton joggal lehet szembeállítani egy képzett egyetemi klerikusréteg, egy hamar

kifejlődő világi bürokrácia s egy bonyolult civilizációs formákat kifejlesztő lovagság kultúráját a városok és falvak műveltségével, szokásaival, nálunk az elit-kultúra és a népi kultúra közötti különbség artikulálódásához hiányzott ez a társadalomtörténeti és művelődéstörténeti alap, illetve csak a 16. századtól kezdve beszélhetünk róla, a reformáció és az ellenreformáció idejétől kezdve. Ezért látjuk tehát jobbnak, ha egyelőre az egységes keretet adó mentalitás-fogalommal foglaljuk össze a középkori magyar történelemnek ezeket a problémáit, és nem kényszerítjük bele egy más társadalmi és kulturális rendre kidolgozott duális sémába. (Mindezt persze csak az általánosítások szintjén, hiszen a konkrét vizsgálatoknak – ahol kimutatható – nagy figyelemmel kell lenni a kultúra társadalmi tagozódására, éppen annak milyenségét kell jellemeznie.)

A „magas kultúra” és a mentalitások címszó alatt összefoglalt kulturális megnyilvánulások szembeállítása nem azonos az előbb vázolt dualitással. Itt inkább arról van szó, hogy míg az irodalomtörténet, a művészettörténet, az egyháztörténet a középkori kultúra szétszórt magyarországi emlékeiből elpusztult irodalmi, művészeti, teológiai művek milyenségére próbált következtetni, egy középkori magyar „magas kultúra” nyomait kutatta, az általunk javasolt kutatói együttműködés célja (elismerve az előbbi vizsgálatok fontosságát) inkább az, hogy ezeket az emlékeket önmagukban, az általuk betöltött funkció jegyében (a prédikációt mint prédikációt, az imát mint imát, a példabeszédet mint példabeszédet stb.) vizsgálja, egy szélesebben értelmezett kulturális közeg részeként.

A középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémái

A kereszténység középkori változatának közismerten egyik legjellegzetesebb alkotóeleme a szentkultusz. Kutatásának jelentőségét talán fölösleges is hangsúlyozni. Vizsgálata elvezethet az egyház gondolkodást, kultúrát, gazdasági és társadalmi életet szabályozó tevékenységének számos kulcskérdéséhez. A szentek kiemelkedő jelentőségű tagjai annak a közvetítő láncolatnak, amit a középkori egyház az életben boldogulni, haláluk után pedig üdvözülni kívánó emberek és az üdvözülés, a boldogság feltételezett forrása, az isteni kegyelem közé iktatott. Szentek közvetítettek az ügyes-bajos dolgokban ember és ember, ember és természet, ember és Isten között. Igazságot szolgáltattak, bő termést biztosítottak, közbenjártak az elhunyt hozzátartozók lelkiüdvéért, és szavatolták az evilági élet legfontosabb egyezségeit, hatalmait.

A mellett a közvetítő szerep mellett, amit a középkori hívők tulajdonítottak a szenteknek, a történettudomány fényt derített a szentkultusz egy valósabb, kulturális természetű közvetítő funkciójára is. A kereszténységet megelőző hiedelmek, kultuszok, termékenység-ritusok keresztény vallás-gyakorlatba illesztésére a szentkultusz volt az egyik legjobban használható eszköz. A szentek legendái összeegyeztethetővé tették keresztény morált és pogány mondákat, a szentek ünnepei az egyház irányítása alá helyezték az év termelési tevékenységeit és az egyéni, közösségi élet legfőbb fordulópontjait kísérő szertartásokat, a szentek csodatévő ereiklyéi kielégítették a mágikus természetű vallási szolgáltatás iránti laikus igényeket, a háborúban győzelmet, a fogságból szabadulást, a betegségben gyógyulást hoztak. A szentkultusz közvetített az egyházi vallástanítás és a laikusok vallásfelfogása között, lehetővé tette a keresztény vallás és a római egyház alkalmazkodását a sokféle társadalmi érdekhez, területi sajátossághoz. A széttagolt középkori világ valamennyi szegletében különböző nemzetiségű, nemű, funkciójú szentek ármádiája hirdette az egy és oszthatatlan keresztény hitet a az univerzális hatalmi igényekkel fellépő római egyház dicsőségét.

A magyar történelem szempontjából – mint egyébként minden egyes nemzeti történetírás szempontjából – a szentek kulturális közvetítő szerepének még egy aspektusát kell előljáróban megemlíteni: a kereszténység összeurópai kultikus tradíciói és a „hazai” sajátosságok közötti közvetítést. Az egyes szentek magyarországi tiszteletének kronológiai-területi egyenetlenségei a kulturális javak idekerülésének csatornáira, módzataira utalnak. A Magyarországra bekerült „külföldi” szentkultuszok és a magyar szentek tiszteletének európai elterjedése mintát ad arról, hogyan illeszkedett Magyarország a középkorban az európai kultúra egészébe.

Milyen szempontok szerint lehet azonban kutatni ezt a roppant szerteágazó problematikát? Igaz, hogy bőséges a rendelkezésre álló történelmi forrásanyag – oklevelek, krónikák említéseitől, patrociniumokon, személyneveken, ikonográfiai, képzőművészeti emlékeken át a népszokások színes együtteséig terjed –, ugyanakkor azonban szétszórott és töredékes, sok benne a véletlenszerűség, ami nehezíti az általánosabb következtetéseket. Kevés olyan egységes dokumentumcsoport van, mint Margit szenttéavatási perének aktái, vagy a Kapisztrán újlaki sírjánál történt csodák jegyzéke, ami lehetővé teszi egy-egy szent kultuszának sokoldalú elemzését. A problematika szerteágazó volta és a dokumentáció töredékessége egyaránt ahhoz vezetett az elmúlt száz év történelmi kutatásában, hogy a szentkultusz vizsgálata megmaradt a részkérdések tisztázásának, a legendacsoportok forráskritikai

értékelésének, alkalmasint egy-egy szent bemutatásának a szintjén. Csak Szent István¹ és Szent László² kultusza nyert alaposabb, monografikus vizsgálatot. A magyarországi ereklyekultuszról ma alig tudunk többet, mint Ipolyi Arnold a múlt század derekán.³ Horváth Jánosé az első és egyben utolsó áttekintő rendszerezés a példabeszéd- és legendairódlom magyarországi formáiról, típusairól.⁴ Nem talált követőre Pásztor Lajos sem, aki elsőként próbálkozott egy kor összes vallási megnyilvánulásának együttes, szintetikus vizsgálatával.⁵ A magyarországi szentkultusz legalkalmasabb kutatója, Bálint Sándor pedig megjelent munkáiban az egy-egy szentire vonatkozó történelmi és néprajzi adatok pusztá naptári csoportosítását választotta rendszerező elvnek.⁶

Természetesen nemcsak a forrásbázis egyenetlenségei vagy a tematika sokrétűsége, hanem egyéb okok is közrejátszottak abban, hogy ilyen mostoha sorsnak örvendett a magyar történetírásban a szentkultusz más országokban már igen alaposan feltárt problémája. Vallástörténeti kutatásainkat mindig is némi provincializmus jellemezte, sokszor még egy-egy kérdéskör tárgyalásának mértékadó pozitivistá monográfiái sem jutottak el a hazai könyvtárakba vagy a kutatók kezébe, nemhogy azok az írások, amelyek a történelmi kutatás e területét a rokon jelenségekkel foglalkozó társtudományok (például a vallásszociológia, a néprajz) módszereivel, új megközelítési módjaival kívánták felfrissíteni. Jellemző, hogy még a legalaposabb, a nemzetközi összefüggéseket, elméleti szempontokat messzemenőn figyelembe vevő kutatásokban is meglepő hézagokra bukkanhatunk: Posonyi Erzsébet kitűnő tanulmánya, mely Tar Lőrinc pokoljárását elhelyezi a középkori túlvilág-látomások és az írországi Szent Patrick-kultusz összefüggéseiben, nem ismeri e kérdéskör ma már klasszikusnak tekinthető vallásszociológiai feldolgozását, Durkheim tanítványának, Stefan Czarnowskinek a Szent Patrick-kultuszról írt monográfiáját.⁷

Az elmúlt három évtizedben a magyar vallástörténetírás némiképp provinciális, de filológiai munkájában, forrásfeltárásában meglehetősen egyenletes munkáját e kérdések teljes háttérbe szorítása váltotta fel. Vallástörténeti szempontból eseményt ebben az időszakban egyedül Mályusz Elemér túlnyomórészt már a háború előtt elkészült monográfiájának megjelenése jelentett.⁸ Irodalomtörténeteszek, néprajzkutatók, művészettörténészek, gazdaságtörténészek, s a politikai gondolkodás történetének kutatói ugyan továbbra is kiaknázták a vallástörténeti forrásanyagot, ez azonban alig enyhített azon a helyzeten, hogy a középkori magyar vallástörténet, s vele együtt szinte az egész művelődéstörténet problémái gazda nélkül maradtak.⁹ Ilyen helyzetben érthetően keveset profitált a magyar történeti gondolkodás abból a jelentős módszertani előrelépésből, az újonnan feltárt és kiadott forrásoknak abból a bőségéből, valamint azokból az inspiráló történetírói eredményekből, amelyek az elmúlt évtizedek francia, angol, német középkorkutatásának éppen erről a területéről kiindulva hoztak megújulást a történeti kutatás általános elméleti kérdéseiben is.¹⁰

¹ Emlékkönyv Szent István halálának 900-ik évfordulójára, szerk. Serédi Jusztinián, I–III. Budapest, 1938. különösen: *Szekfü Gyula*: Szent István a magyar történet századaiban, III. k. 1–80. és *Karsai Géza*: Szent István tisztelete, III. k. 155–256.

² *Karácsonyi János*: Szent László király élete, Budapest, é.n. (1926).

³ *Ipolyi Arnold*: Magyar ereklyék, *Archeológiai Közlemények*, III(1863) 67–125.

⁴ *Horváth János*: A magyar irodalmi műveltség kezdetei, Budapest, 1931.

⁵ *Pásztor Lajos*: A magyarság vallási élete a Jagellók korában, Budapest, 1941.

⁶ *Bálint Sándor*: Karácsony, húsvét, pünkösd, Budapest, 1973.; *Uő.*: Ünnepi kalendárium I–II. Budapest, 1977.

⁷ *Posonyi Erzsébet*: A Tar Lőrinc monda, *Magyarságtudomány*, 1942. 26–54., 195–224.; *S. Czarnowski*: Le culte des héros et ses conditions sociales. Saint Patrick héros national de l'Irlande, Préface de H. Hubert, Paris, 1919.

⁸ *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon, Budapest, 1971.

⁹ Az alább még felsorolásra kerülő néhány ilyen jellegű kutatáson kívül egyedül az eretnekségek hazai történetével kapcsolatban születtek új eredmények *Kardos Tibor*, *Mezey László*, *Székely György* és *Szűcs Jenő* jóvoltából. Az egyetlen átfogó művelődéstörténeti vizsgálat, *Kurcz Ágnes* disszertációja az Anjou-kor lovagságáról és kultúrájáról egyelőre még kiadásra vár.

¹⁰ *Vö. Klaniczay Gábor*. Népi vallás, népi kultúra a középkorban (Historiográfiai áttekintés), *Világtörténet*, 1979/3. 4–12.

A vallásszociológiából, művelődéstörténetírásból, népi vallás kutatásból tanulható új megközelítési módok, valamint a szentkultusz eddigi hazai kutatásának az alakulása egyformán azt sugallják, hogy azzal kellene kezdeni az újabb vizsgálatokat, amit a történészek mind ez ideig elmulasztottak: az általánosabb összefüggések felmérésével.

Nyugat-Európában, ahol a kora-középkori kereszténységet sok évszázados alkalmazkodási folyamat alakította a földművelő életformához és a feudális széttagozottság viszonyaihoz, éppen abban az időszakban megy át a legnagyobb átalakuláson az egyházszervezet és a keresztény eszmerendszer, amikor Magyarország belép a keresztény országok sorába. Emeljük ki ezek közül a változások közül itt azt, hogy a vallásgyakorlatban korábban központi jelentőségű szentkultusz a 11. századi egyházreform következtében háttérbe szorul, másodlagos szerepet kap, annak megfelelően, ahogy a nyugat-európai társadalmak kezdenek kibontakozni a kora-középkori naturálgazdálkodás világából, mely a patrónus-szentek lokális kultuszának elsőrendű funkciót adott. A ritualizált karoling vallásosság helyét egy bonyolultabb rendszer foglalja el, melynek egyik szélső pólusa az eretnekmozgalmak, majd később a ferences és domonkos koldulórend evangéliumi vallásossága, s a másik szélső póluson, a naptári szertartásokhoz jobban kötődő népi vallásban is érvényesül az új beállítottság minimuma: a korábban tisztelt lokális szentek, mártírok, hittérítők helyett az evangéliumi történet figurái kerülnek a szentkultusz középpontjába – az apostolok, Krisztus, Szűz Mária és rokonaik. (Ebben egyébként az is erősen közrejátszott, hogy a kereszties háborúk idején elárasztotta egész Európát az evangéliumok szereplőivel kapcsolatos ereklyék tömege.)¹

A magyarországi fejlődés megkésettységéből következően nálunk egyidőben kerül sor a megreformálásra érett régebbi kultuszok és a korszerűbb új törekvések átvételére. A nyugaton szerveesebben fejlődő, logikus tagoltságot és termékeny ellentmondásokat mutató keresztény vallásgyakorlat formáit ezért Magyarországon a keveredés és az esetlegesség jellemzi. A vallásfelfogások világában – akár annak idején Nyugat-Európában – nálunk is csak több évszázados fejlődés nyomán alakul ki valamelyes elrendezettség: Magyarországon csak a középkor legvégétől, sőt csak a reformáció idejétől kezdve találhatjuk meg az eltérő világfelfogások, társadalmi érdekek, vallásosság-típusok kereszténységen belüli artikulálódását. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a középkori magyar kereszténység emlékeiben nem figyelhető meg sok érdekes sajátosság, vagy hogy ez a korszak nem alkalmas, s – konzisztencia híján – nem is érdemesül elmélyült vizsgálatokra. A megkésett, külső modellek, alkalmi befolyások által meghatározott fejlődési folyamatnak is megvannak a maga sajátos termékei, adekvát megnyilvánulási formái.

Egybefüggő leírás helyett az alábbiakban néhány kutatásra váró részmatematika körvonalazásával próbálkozom.

1. *Szent királyok – szent dinasztia.* Talán meglepőnek tűnik, hogy elsőként egy olyan problémakört emelek ki, amelyet emlékezetünk szerint unalomig tárgyalt, emlegetett a hazai egyháztörténetírás, visszhangra egyedül a harmincas évek zavaros nemzet-karakterológiájánál lelve.² Az a helyzet, hogy a magyar történelmi gondolkodás előbb unt rá erre a kérdéskörre, mintsem hogy valamit kezdeni tudott volna vele. Míg a korona uralmi szimbolikájának tisztázására igen kimerítő történetírói erőfeszítések történtek, méghozzá a nemzetközi szakirodalom legjavának, például Percy Ernst Schramm munkásságának a felhasználásával,³ a középkori keresztény uralkodók szakrális aspirációival foglal-

¹ A középkori szentkultusz alakulásáról jó áttekintést ad *P. J. Geary: Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton – New Jersey, 1978. 3–50.

² Pl. *Ferdinándy Mihály: Az istenkeresők. Az Árpád-ház története*, Budapest, 1943.

³ *Vajay Szabolcs: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája*, in: *Középkori kútfőink kritikus kérdései* (ed.) Horváth János-Székely György, Budapest, 1974. 339–374 o.; *Györffy György, István király ... 356–361.*; nem jelent még meg nyomtatásban *Fügedi Erik és Gerics József* koronázási szertartásokról szóló előadása, amit az 1977-es középkori ideológiatörténeti konferencián tartottak; nem sorolom itt fel a korona visszakérülése nyomán megjelent nagyszámú összefoglaló munkát.

kozó kutatások eredményei¹⁴ igencsak szórványosan kerültek hasznosításra a magyar történetírásban.¹⁵

A közhely szintjén természetesen újra és újra említést nyert, hogy István, Imre, majd László szenttéavatásában éppúgy közrejátszott a dinasztia hazai és nemzetközi presztízsnövelésének a szempontja, mint Margit szenttéavatásának 13. századi és későbbi szorgalmazásában. Vizsgálni azonban kevesen próbálták e kultuszteremtő törekvések konkrét megnyilvánulási formáit.¹⁶ Deér József felfigyelt arra a sajátos felfogásra is, mely a 13. században az egész Árpád-dinasztia szentségének adott hangot – és ezt az állítást sikerrel megvédte Bartoniek Emmával folytatott vitájában¹⁷ –, de sejtését nem követte részletesebb kutatás, nemzetközi összehasonlítás.

Pedig a problémának a megközelítéséhez már csak azért is célszerű az összehasonlító vizsgálatokból kiindulni, mert ugyanezt a szent-király-jelenséget majdnem mindegyik népnél megtalálhatjuk, mely a kora-középkori Európa periferiáján helyezkedett el, és csak a 9–11. században tért át a kereszténységre. A lengyel Karol Górskinak köszönhető az első vázlatos áttekintés a dán, norvég, orosz, cseh, magyar, szerb szent királyok különböző típusairól.¹⁸ Már a pusztá felsorolás is meggyőzhet arról, hogy ezekben az esetekben hasonló természetű ideológiai mechanizmusról van szó. Hátra van még azonban e szent-király-kultuszok részletes elemzése, s azt pedig, hogy milyen mértékig tekinthetők ezek egy megkésett fejlődés termékeinek csak a három évszázaddal korábbi francia és német szent királyokkal való egybevetés döntheti el.¹⁹ A szent-király-kultusz történelmi alakulásának vizsgálatába bevonható a szent király és a rex iustus alakját ötvöző népi mondaanyag, s mindenekelőtt Szent István alaposan feltárt középkori kultuszának emlékei, a szabadságjogokat tőle eredeztető hivatkozások hosszú sora.²⁰

Mindehhez képest új fejleménynek tűnik a dinasztia szentségével kapcsolatos felfogás 13. századi felbukkanása és az Anjouk által történő 14. századi átvétele. Itt sem elszigetelt magyar jelenségről van szó: a lengyel és a cseh uralkodóházban éppúgy megszokásnak a női szentek ebben az időszakban, mint nálunk. A közelmúltban André Vauchez hívta fel a figyelmet a származással kapcsolatos szentség fogalmának anakronisztikus 13. századi megjelenésére a közép-európai országokban.²¹ Lengyelországban már folynak is összehasonlító vizsgálatok a királyi családból származó női

¹⁴ Fritz Kern: Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter, Leipzig, 1914.; Marc Bloch: Les rois thaumaturges, Paris, 1924.; Walter Ullmann: The Growth of Papal Government in the Middle Ages, Princeton, 1957.; Frantisek Graus: Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger, Praha, 1965.; E. H. Kantorowicz: The King's Two Bodies: a Study in Medieval Political Theology, Princeton, 1957.

¹⁵ A Bloch felvetette kérdések magyar vonatkozására kitér Magyar Kossa Gyula: A királyi érintés gyógyító erejéről, in: uő. Magyar Orvosi Emlékek, Budapest, 1930. II. 13–26. Nem említjük itt részletesebben, hogyan hasznosították ugyanazt a szakirodalmat más szempontból (pl. Bónis György a jogtörténet, Szűcs Jenő a politikai teóriák története kutatásáig); nem térünk ki a honfoglalás előtti magyarság uralkodóinak szakrális természetű hatalmáról mondottakra sem (pl. Györffy György kutatásai), minthogy mindez csak igen hipotetikusán hozható kapcsolatba az uralkodói szentség keresztény felfogásával (vö. Dömötör Tekla: Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas monda, Filológiai Közlöny, 1958. 322–323.).

¹⁶ Györffy György kutatja I. László intézkedéseit Szent István és Szent Imre kultuszának terjesztésére: István király és műve, Budapest, 1977. 384–396 o.; uő.: A „lovagszent” uralkodása (1077–1095) I. László egyeduralmának a biztosítása, Történelmi Szemle, 1977. 3–4. 550. o.

¹⁷ Deér József: Az Árpádok vérségi joga, Budapest, 1937.

¹⁸ K. Górski: Torun – La naissance des états et le „roi-saint”. Problème de l'idéologie féodale, in: L'Europe aux IX–XI siècles. Aux origines des États nationaux, Varsovie, 1968. 425–432.; vö. uő. Annales E.S.C. 1969. 370–376.

¹⁹ Graus, i. m. 390–432.

²⁰ Szendrei Zsigmond: Történelmi népmondáink (Második közlemény), Ethnográfia, 1925. 48–53.; Karsai, i. m. 186. skk.; Szekfü, i. m. 16. skk.; Bálint, Ünnepi kalendárium . . II. 196–225.

²¹ A. Vauchez: Beata Stirps: sainteté et lignage en Occident aux XIIIe et XIVe siècles, in: Famille et parenté dans l'Occident médiéval (edd.) G. Duby–J. Le Goff, 397–406.

szentek kultuszának összefüggéseiről, funkcióiról.²² További felderítésre vár az Anjouk tevékenysége a magyar uralkodóház szentjeinek népszerűsítése érdekében, valamint a nápolyi Margit-kultusz részben ide kapcsolható jelenségek köre.²³ A magyar uralkodóház szentségét hirdető törekvések távoli visszhangját kell látni azokban a legendás történetekben is, amelyek magyar királyfikát, királylányokat tesznek meg csodás események főszereplőinek (mint például a „Sponsus Marianus filius regis Hungariae” példabeszéd).²⁴

2. A szentkultusz történelmi rétegei. Amit előljáróban a Magyarországra érkező vallási-kulturális hatások esetleges keveredésének neveztünk, az egy másik összefüggésben jól hasznosítható történelmi adatsor. Egy-egy szent kultuszának feltűnése új betelepülő etnikumokra, a királyi udvar, a pápaság vagy a hazai klérus valamelyik kezdeményezésére, a különböző szerzetesrendek kultuszteremtő hatására utal. (Bálint Sándor összefoglaló munkájában nem egy esetben ki is jelöli a patrocíniumok, ikonográfiai előfordulások értékelésének ezt az irányát.)²⁵ Felvethető ugyan, hogy ebben az esetben a szentkultuszról fennmaradt adatokat olyan történelmi problémák – a kulturális érintkezés területi, kronológiai alakulása, egyházpolitikai törekvések érvényesülése stb. – megvilágítására használjuk, amelyek érdekességéhez ugyan kétség nem férhet, magához a szentkultusz megismeréséhez azonban nem visznek közelebb. Az ilyesféle aggályok azonban elhamarkodottak lennének, ugyanis éppen a szentkultusz elterjedésének okaiból, közvetítőiből, differenciálódásából kiindulva közelíthetjük meg a különböző társadalmi rétegek szentkultusszal kapcsolatos preferenciáit, s azokat az eltérő funkciókat, amiket a szentek tisztelete az egyes rétegek vallásgyakorlatában betölthetett.

Jó kiindulópontot adhat ezekhez a vizsgálatokhoz kéziratos liturgikus könyveink sanctoraléinak, kalendáriumainak egymással való egybevetése – Radó Polikárp és Mezei László ismertetései, kiadásai jóvoltából ma már jóval könnyebben kezelhető e forráscsoport, mint korábban.²⁶ Visszafelé elindulva azon a logikai, forráskritikai úton, amelyen a filológusok egy-egy kódex keletkezésének időpontját és helyét próbálták meghatározni,²⁷ a naptárainkba bekerült szent-ünnepek összetételéből mennyiségi mutatókat állíthatunk össze a Magyarországot ért vallási-kulturális hatások súlyáról. A kódexek használói által készített utólagos bejegyzések olykor év szerinti pontossággal adnak képet az új kultuszok felbukkansásáról.²⁸ „Egy-egy szent kultusza legtöbbször a kultusz európai központjával létesített új kapcsolatról tudósít – történetírásunk már nem egy ilyen kapcsolatra fényt derített,²⁹ a szétszórt eredmények azonban összegzésre várnak.

²² B. Geremek egy tanítványa, H. Manikowska e tárgyban készített disszertációjának rövid összefoglalása in: B. Geremek (ed): *Kultura elitarna i kultura popularna v Polsce poznago Srednio-wieczna*, Ossolineum, 1978.

²³ Ld. *Lévárdy Ferenc* bevezetőjét A magyar Anjou Legendáriumhoz (Budapest, 1973.); ld. még *Klaniczay Tibor*: A ferencesek és domonkosok irodalmi tevékenysége az Anjou-korban, in: *Hagyományok ébresztése*, Budapest, 1976. 129–135.

²⁴ Florio Bánfi: *Sponsus marianus filius regis Hungariae*, S. Maria degli Angeli (Assisi), 1930.

²⁵ Bálint: *Ünnepi Kalendárium* . . I. 91. (János-evangélista-premontreiek); uo. 214. (Dorottya-ágostonosok); uo. 253. (Arimathiai József-Anjouk-pálosok); uo. 335. (Zsigmond-királyi udvar); uo. 360. (Szaniszló-lengyeleknek elzalogosított városok); uo. 435. (Páduai Szent Antal – ferences obszervánsok); uo. II. 335. (Jeromos-pálosok) stb.

²⁶ Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum, recensuit Polycarpus Radó, adlaboravit Ladislaus Mezey, Budapest, 1973.

²⁷ Mint például *Kniewald Károly*: A Pray-kódex Sanctoraléja, Magyar Könyvszemle, 1939. 1–53.

²⁸ Radó, i. m. és uő.: *Nyomatott liturgikus könyveink kéziratos bejegyzései*. Az OSZK kiadványai XX. Budapest, 1945.

²⁹ Pl. *Király Ilona*: Szent Márton magyar király legandája. A magyar bencések Árpád-kori francia kapcsolatai. A Berta-monda magyar vonatkozásai, Budapest, 1929. 20. skk. (Egyed–S. Gilles); *Bálint, Ünnepi Kalendárium* . . I. 166. (Vince-Boroszló); uo. 212. (Dorottya-Róma, Bologna, Boroszló, Prága); uo. 357 o. (Gotthárd-Passau); uo. II. 286. (Sz. István vértanu-Passau); uo. 294. (Móricz-Niederaltaich) stb; *Kardos Tibor*: Megjegyzés Árpád-házi Imre herceg és csodaszarvas mondája kérdéséhez, *Filológiai Közöny*, 1958. 323–325. (S. Eustachius-Bizánc)

Pontosabb adatokat nyerhetünk e vizsgálat keretén belül arról, hogy a királyi udvar és az egyházszerkezet vezetői által szorgalmazott kultuszok milyen sebességgel és milyen mértékben terjedtek el az országban. Úgy tűnik, hogy míg Szent István, Szent László és a pannóniai születésű Szent Márton igen népszerűek voltak, más „nemzeti” szentek – Szent Zoerard-András, Szent Benedek, Szent Imre, Szent Gellért, Szent Adalbert – tisztelete szűkebb udvari körben maradt, akár Szent Zsigmond 14. század végi udvari kultusza. Már történt említés az Anjouk erőfeszítéseiről az Árpád-házi „szentkirályok” kultuszának terjesztésére. A 15–16. században ugyanez megváltozott formában él tovább: az egyhelyütt és egyidőben történő oltáralapítások a nemzeti szentek *együttes* tiszteletét előmozdítani kívánó hazafias egyházi törekvésekről árulkodnak.³⁰

A szerzetesrendek magyarországi hatására is következtethetünk az általuk propagált kultuszok sikere alapján. Úgy tűnik, hogy a 12–13. században a benedekrendiek mellett a premonstreiek kultuszterjesztő tevékenysége volt a legjelentősebb, míg később az obszerváns ferenceseké. A szentkultusz képet ad a koldulórendek 13. századi magyarországi megjelenésének sajátos formájáról. Új típusú népi, harmadrendi szentek, spontán kanonizációk felkarolása helyett – leszámítva Francia János, a ferencesek első magyarországi generálisa, valamint Boldog Ilona, Margit állítólagos apáca-nevelője szenttéavatásának előmozdítására tett sikertelen kísérleteket³¹ – a koldulórendek az archaikus dinasztikus szentségfogalom legfőbb hordozói lettek: vallási aktivitásuk nem annyira a nép erkölcsi megjavítására irányult, mint a szép királylányok szent életre nevelésére. Nem is csoda, hogy Szent Ferenc és Szent Domonkos tisztelete alig lép túl a koldulórendek keretein, és Szent Antal is csak azért örvendhet nagyobb népszerűségnek, mert ráruházzák a Remete Szent Antallal kapcsolatos hiedelmek és szokások egy részét.³² A 15. század derekáig kell várnunk, hogy egyetlen példaként Magyarországnak is legyen egy aktív vallási tevékenységet folytató és nemcsak központi (udvari-egyházi-rendi) akarat által, hanem némi spontán helyi kultusz segítségével is felemelt szentje: Kapisztrán János.³³ Az obszerváns ferencesek egyébként ebben az időben már nem a 13. századi koldulórendi reformvallásosságot terjesztik, hanem a 14–15. századi új egyházi kultuszokat, a Szent Vér kultuszt, a Szent Név kultuszt,³⁴ valamint Mária – lassanként minden egyebet homályba borító – ünnepeit.³⁵

Önálló arculatot mutat német lakosságú városaink vallási élete a szentkultuszok ott fellelhető együttese. A németek Magyarországra hozott kultúrájának elterjedését lehet megfigyelni olyan hiedelmek közismertté válásán, mint pl. a Medárd-napot követő eső népi elképzelése.³⁶ A 15. század végén a német kultúrájú városokban még többnyire hiányzik a nemzeti szentek tisztelete,³⁷ megjelenésük a későbbiekben indikátora lehet e városok elmagyarosodásának.

A 15–16. századi források már elég részletes képet adnak az etnikai jellemzők mellett a városi szentkultusz társadalmi jellegzetességeiről is. A vallásos társulatok, egyletek, céhek, oltáralapítványok, adományok megismerhetővé teszik a szentkultusz konkrét formáit: a vallási ünnepek sorát, a körmeneteket, patrónus-szentek tiszteletét, a polgárság művészetpártoló tevékenységének vallásos motivációját:

³⁰ *Pásztor*: i. m. 166.; *Karsai*, i. m. 231.

³¹ *Karácsonyi János*: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon, Budapest, 1922–23. I. 16.; *Tóth László*: Magyarországi Boldog Ilona legendájáról, Domanovszky-Emlékkönyv, Budapest, 1937. 577–589.

³² *Bálint*: Ünnepi Kalendárium . . . I. 152–153. és 435.

³³ *J. Hofer*: Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf und die Reform der Kirche, Heidelberg, 1965.; *Fügedi Erik*: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai, Századok, 1977. 847–898.

³⁴ *Bálint*: Ünnepi Kalendárium . . . I. 130.

³⁵ *Bálint Sándor*: A Napbaöltözött Asszony (Fejezetek a magyar kultusztörténetből), Magyar-ságtudomány, 1942. 436–442.; *uő.* Ünnepi Kalendárium . . . I. 53–56.; II. 14 o.

³⁶ *Zalán Menyhért*: Medárd napi eső, Ethnográfia, 1927. 40. o.; *Csefkó Gyula*: A Medárd napi esőhöz, Ethnográfia, 1927. 259.

³⁷ Ezt mutatja például a *céhpatrónus-szentek Pásztor Lajos* által összeállított listája: Pest kivételével sehol sem találunk „nemzeti” szentet céhpatrónusként, leszámítva egy-két erdélyi Szent László patronátust (*Pásztor*, i. m. 42–43.); hasonló következtetéseket von le *Házi Jenő*, a 14. század végi Sopronban készült kézirat misekönyv, a Golso-kódex ünnep-listájából (*Házi Jenő*: Sopron középkori egyháztörténete, Sopron, 1939. 328–331.)

tovább kellene menni e tárgyban a Pásztor Lajos által kijelölt úton. (Egy konkrét kérdés: a városi szentkultusz megnyilvánulási formái a késő-középkori kultuszformák – Krisztus teste, Rózsafüzér, Szűz Mária, Szent Anna, Szentháromság, Szent Lélek, Segítőszentek – túlsúlyáról árulkodnak. Összehasonlító kutatások segíthetnének megállapítani, vajon nem a megkésett fejlődés okozta egyensúly-megbillenésről van itt szó? A magyar és a nyugati vallási társulatok összehasonlítása egyben a céhesedéssel kapcsolatban is érdekes ismereteket adhat.)

A középkori szentkultusz társadalmi dimenziói közül az udvari-királyi, a kolostori vagy a városi kultusznál lényegesen kevésbé dokumentálható a népi szentkultusz kérdése. Napjainkig fennmaradt népi hiedelmek alapján azonban összeállítható a paraszti életben különös fontosságra szert tett szentek listája is.

3. *A szentkultusz funkciói.* A középkori hívó három különböző formában léphetett kapcsolatra a szentek valamelyikével – a szentkultusz funkcióinak feltáráshoz is célszerű e formákból kiindulni.

A legrendszeresebb és legáltalánosabb kapcsolati forma a *szent naptári ünnepének* megtartásában való részvétel. Ezekkel a szent-ünnepekkel kapcsolatban két funkciót emelhetünk ki. A középkori kereszténységben – olyan pusztán keresztény nevet kapott termékenységi ritusok mellett, mint a Búzaszentelő³⁸ – a szentek ünnepi, s a hozzájuk kapcsolódó szertartások, hiedelmek, tilalmak, szokások biztosítják a szükségesnek tűnő tagolódást és szakrális szabályozást az év szezonjellegű munkatevékenységeihez, valamint az egyéni, közösségi élet folyamataihoz. (Egybevetésre vár a mezőgazdasági termelés főbb mozzanatait kijelölő ünnepi sora az adott vidék adott korban folytatott mezőgazdaságáról összegyűlt ismereteinkkel – talán sikerülhet némi összefüggést megállapítani fontosabb gazdasági-társadalmi változások és megjelenő új kultuszok, szokások között.)³⁹ A laikusok gazdasági, társadalmi érdekei kényszerítik ki a keresztény vallás illetén átalakulását, ezeknek az elvárásoknak eleget téve azonban az egyház még egy funkciót kielégít: a szentkultuszba bekerült pogány szokások, hiedelmek, mágikus eljárások révén áthidalja azt a távolságot, ami a művelt klerikus és a laikusok vallásfelfogását elválasztja egymástól, csökkenti a köztük lévő feszültséget. A magyarországi szentkultusz funkcióját vizsgálva természetesen nem annyira az összeurópai szokásrendnek a keresztény szentkultuszba történt korábbi beolvadására kell itt figyelniünk – bár akkor is közvetít kétféle vallásfelfogás között a szentkultusz, ha a leteleplő magyarok egyidőben veszik át nyugati szomszédaiktól a pogány eredetű szokást és annak megkeresztényesített formáját –, hanem a szentkultusznak azokra az átalakulásaira, amelyek feltehetően magyar földön következtek be. Az ilyen példák olykor megmutatják, miként szolgálhat egy félreértett elnevezés (Péter székfoglalása – Péter ő székessége – Üszögös Szent Péter)⁴⁰ vagy egy félreértelmezett szent-ábrázolás (a kivájt szemeit tálcán tartó Szent Lucia barokk ábrázolásai indokolást adhattak a Luca-naphoz fűződő gonoszjáró hiedelmekhez)⁴¹ egy szokás és egy keresztény szent összekapcsolására. Máskor pedig azt bizonyítják, hogy a szentkultusz a pogány magyarság hitvilága és a középkori kereszténység között is betöltötte azt a közvetítő-integráló szerepet, mint amit egész Európában megfigyelhetünk: például részben itt élhettek tovább a pogányvilág mondái, hiedelmei (ilyennek tekinthető a csodafiúszarvas-motívum László és Imre legendáiban; feltehetőleg a Mária-Nagyboldogasszony kultusznak is megvoltak a pogány magyar előzményei).⁴²

³⁸ *Bálint*; Ünnepi Kalendárium . . . I. 315.; *Radó*, Nyomtatott . . . 36.

³⁹ *Vö. Ujváry Zoltán*: Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai fokrólban, (Műveltség és Hagyomány XI.) Debrecen, 1969.

⁴⁰ *Csefkő Gyula*: Üszögös Szent Péter, Népünk és nyelvünk, 1934. 17.

⁴¹ *Domötör Tekla*: Magyar gondosjáró napok, Világosság, 1978. 8–9. 539–541.

⁴² *Horváth Cyrill*: Szent László – legendáink eredetéről, Irodalomtörténeti Füzetek 31., Budapest, 1928. 28–36.; *Kardos Tibor*: Adatok és szempontok a magyar dráma kezdeteihez, Filológiai Közlöny, 1957. 214. skk.; *Mezey László*: Az Árpádok eredetmondája és a csuti alapítás Filológiai Közlöny, 1957. 427–428. *Tóth Sarolta*: Magyar és lengyel Imre-legendák, Acta Historica, Szeged, 11. (1962) 56. skk.; *Fettich Nándor*: A regösénekről, Ethnográfia, 1958. 352–380.; *Szendrei Janka*: „Szent István szolgálí” egy regös-motívum német párhuzama. Ethnográfia, 1974. 315–329.;

A szentek és hívők kapcsolatának másik fő formája a *patrónus-védenc viszony*. Minden egyes embernek bizonyos mértékig patrónusa az a szent, amelynek a nevét viseli (nem ritka, hogy a gazdagabb hívők külön adományokkal, alapítványokkal látják el névadó szentjüket).⁴³ A község, falu templomának védőszentje egyben a közösség védőszentje is. A naptári szentek sorának megünneplését a középkor végi városokban az teszi olyan színessé és plasztikussá, hogy szinte minden ünnepnek megvan a maga „gazdája”: az a kisebb közösség – testvériség, egylet, céh –, mely általánosabb jó tulajdonságai mellett saját patrónusát tiszteli a sorra következő szentben, és ezért szervezője lesz az ilyenkor szokásos körmeneteknek, ünnepekknek.⁴⁴ A szent jótékony védelmező hatását részben rendszeres és minél pompázatosabb megünneplésével lehet megszerezni, részint azonban egy jóval „primitívebb” módon: a szent földi maradványainak, *ereklyéjének* a birtoklásával, kultikus tiszteletével, mágiikus felhasználásával. Keveset tudunk a középkori magyarországi ereklyekultuszról, de e kevés adat az eddiginél többet árulhat el, ha tekintetbe vesszük az ereklyekultusz kutatásának legújabb eredményeit.⁴⁵ Az ereklyét magával a szenttel ugyanúgy azonosnak tekintették, akár az ostyát és a misebort Krisztus testével és vérével – így nem csoda, ha valaki segítségért folyamodva nem is a szenthez, hanem annak egy ereklyéjéhez fordul (például a zelli Szűz Máriához).⁴⁶ ugyanez a szemlélet fejeződik ki abban, hogy nemzetpatrónussá válnak azok a „külföldi” szentek is, akiknek Magyarországra kerültek az ereklyéi: Antiochiai Szent Margit, Remete Szent Pál, Alamizsnás Szent János.⁴⁷ Összegyűjtésre várnak az ereklyerablások, az ereklyeimport középkori magyar adatai, valamint azok az említések, amelyek az ereklyék különböző használati módjait dokumentálják (felmutatás, körülhordozás, jeles vendég esetén az ereklyéknek a város határába vitele).⁴⁸

A naptári megünneplés rendszeres és a patrónatus állandó kapcsolatformája mellett harmadikként a szentek *alkalomszerű segítségül hívását* kell megvizsgálni. Ez természetesen nem független az előbbi kettőtől, hiszen a hívő elsősorban a patrónus-szent segítségére számíthat, és a segítségnyújtásra (kérésre) különösen kedvező nap a szent naptári ünnepe.⁴⁹ Mégis sajátos kapcsolatforma, melynek megvannak a maga rituális keretei – segélykérő ima, fogadalom, felajánlás – és siker esetén a kötelező hálaadó formái – zárandoklat, alapítvány.

Kálmány Lajos: Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya, Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből XII. köt. IX. sz. Budapest, 1885.

⁴³ Például Henckel János lőcsei plébános 1520-ban oltárt alapít Keresztő Szent János, Szent János evangélista, Alamizsnás Szent János, Aranyszájú Szent János és Gerson János tiszteletére (*Pásztor*, i. m. 174–175.). Ismeretes Luxemburgi Zsigmond szerepe a Szent Zsigmond-kultusz magyarországi terjesztésében (*Bálint*; Ünnepi Kalendárium ... I. 335–336.)

⁴⁴ Az erre vonatkozó magyarországi adatokat ismerteti *Pásztor*, i. m. 40–49.

⁴⁵ *Geary*, i. m. *Graus*, i. m.; *H. Fichtenau*: Zum Reliquienwesen im früheren Mittelalter, Mitteilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung, 60 (1952.) 60–89.; *Nicole Hermann-Mascard*: Les reliques des saints. Formation coutumière d'un droit, Paris, 1975.

⁴⁶ *Pásztor*, i. m. 98.; *Geary*, i. m. 152–154.

⁴⁷ Szent Margit ereklyéit, mint Thuróczy is melíti, II. András hozta haza a Szentföldről, vö. *Bálint*: Ünnepi Kalendárium ... II. 37. o.; Szent Pál ereklyéinek 1381-es Magyarországra hozataláról: *P. Matthiae Fuhrmanni Anonymi Hungarici*: Historia de translatione Sancti Pauli Thebaei cognomento primi eremitaie, Pest, 1799.; Remete Szent Pál fejének 1522-es megszerzéséről ld. *Ipolyi* i. m. 107–108.; Alamizsnás János ereklyéit Mátyás kapja a török szultántól az 1489-es békekötés alkalmából, a Budára érkezés pontos dátumáról ld. *Knauz Nándor*: A budai királyi várpalota kápolnája, Magyar Tudományos Értekező, 1862. 48. *Kumrovitz Lajos Bernát*: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez, Tanulmányok Budapest Múltjából XV. (1963) 147.

⁴⁸ Az ereklyék illetén használatát jól példázza a zágrábi Szent István fej-ereklyével kapcsolatos szertartás-leírás, vö. *Ipolyi*, i. m. 79.

⁴⁹ Mátyás 1475-ben, miután előzőleg a pálosok segítségét kérte a török ellen, Szent Pál napján verte meg Moldvában Ali béget, jegyzi fel Eggerer rendtörténete. *Zákonyi Mihály*: A Buda melletti Szent Lőrinc kolostor története, Századok (1911) 595.

Az *alkmat* az ilyen segélykérésre rendszerint valamilyen válságos, különlegesen veszélyes élethelyzet adja. Mint három középkori csoda-jegyzékünkben is kitűnik – Árpád-házi Margit⁵⁰ és Kapisztrán János⁵¹ szenttéavatási perének jegyzőkönyvéből, valamint a Szent Pál budaszentlőrinci ereklyéinél történt csodák Hadnagy Bálint által készített leírásából⁵² –, a segélykérésre leggyakrabban a hozzátartozóknak vagy magának a hívőnek súlyos, menthetetlennek tűnő betegsége adott okot. (A legtöbb elterjedt betegségnek megvolt a maga speciális gyógyító szentje is.) Ritkábban hallunk a foglyok, rabok, halálraítéltek szenthez folyamodásairól. A betegség, halál mellett az egyéni élet legválságosabb pillanata a születés, a gyermekáldást kívánó s a szülés előtt álló asszonyok szintén igen gyakran folyamodnak a szentekhez: a középkor végén Szent Anna válik a legnépszerűbb termékenység-szentté a keresztény világban.⁵³ A szent-ereklyéktől e téren is csodákat vártak,⁵⁴ a házasság alkalmából megáldatták a nászagyat,⁵⁵ szüléskor az asszonyok a szentek övével szorították le a hasukat (híres volt például a pozsonyi Szent Margit asszony öve).⁵⁶

Kevesebb dokumentum maradt fenn olyan esetekről, ahol nem egy-egy egyén, hanem egy egész közösség fordul egy szenthez segítségért. Alkmat adhattak erre a természeti csapások – árvíz, aszály, járvány⁵⁷ –, még gyakrabban pedig a háborúskodások. Még nem született kimerítő eszméletörténeti elemzés a középkori Magyarországon népszerű „háborús szentek” – mindenekelőtt Szent László és Szent György – kultuszáról, pedig kevés ennyire érdekes vallástörténeti probléma akad a középkori magyar történelemben. (Néhány kiindulópont: Ipolyi Arnold szerint a Dubnici krónikának a Szent László-hermával kapcsolatos csodaleírása arra utal, hogy nálunk sem volt ismeretlen az ereklyék csatába vitelének a szokása; Bálint Sándor megfigyelte, hogy a gyepevidékeken különösen intenzív a hadi-szentek – Szent László, Szent György, Szent Márton, Mihály arkangyal, Antiochiai Szent Margit – kultusza⁵⁸ Laskai Osvát feljegyezte, hogy a magyar vitézek csata előtt a „szent-királyok” oltalmába ajánlották magukat;⁵⁹ számos leírás maradt fenn a váradi székesegyház homlokzatán található szent király-szobrok védelmező erejébe vetett hitről.)⁶¹

⁵⁰ Kiadja Fraknoi Vilmos, *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, I. Budapest, 1896. 160–384.

⁵¹ A Kapisztrán csodáiról összeállított jegyzőkönyvek egyikét kiadja *I. Mazuran*: Cudesa Ivana Kapistrana. *Miracula Ioannis de Capistrano* Ilok A. D. 1460. (Historijski Archiv u Osijeku. Fontes historiam Essekini et Slavoniae spectantes 4) Osijek, 1972.; A még kiadatlan másik két jegyzőkönyvről ld. *Fügedi* i. m. 848–855.

⁵² *Hadnagy Bálint*: Vita divi Pauli primi heremitaie, Krakkó, 1511. Részletes ismertetése: *Kelényi B. Ottó*: A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása (1511), *Tanulmányok Budapest Múltjából* IV. (1936) 87–110.

⁵³ *Katona Lajos*: A Kedd asszonya, in: *Irodalmi tanulmányai* I. 345–374.

⁵⁴ 1371-ben Erzsébet, Nagy Lajos felesége Zárában a kebelébe rejtí Szent Simon kisujját, hogy az fiúgyermek szüléséhez segítse, *Magyari-Kossa*, *Magyar Orvosi* . . . III. 65.

⁵⁵ *Benedictio thalami* a Pray-kódexben – vö. *Zalán Menyhért*: A Pray-kódex benedictiói, *Magyar Könyvszemle*, 1927. 47.

⁵⁶ A jelenséget széles kultúrtörténeti, etnológiai összefüggésben elemzi *Magyari-Kossa Gyula*: Szent Margit asszony öve, in: *Magyar Orvosi* . . . II. 1–13.

⁵⁷ Vö. *Zolnay László*: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből, Budapest, 1977. 125–235.; a budaszentlőrinci pálosok 1480-as „esőcsinálását” leírja Gyöngyösi Gergely rendkrónikájában (vö. *Zakonyi*, i. m. 595.); A Sebestyén-kultusz hazai megerősödése és az 1510-es pestisjárvány összefüggésére rámutat *Bálint Sándor* (Ünnepi Kalendárium I. 161.; ld. még *uő.*: Adalékok a hajdani pesti járványok magyarországi hiedelemvilágához, in: *Népi gyógyítás Magyarországon, az Orvostörténeti Közlemények különszáma*, 1975.)

⁵⁸ *Ipolyi*, i. m. 78.; *Horváth Cyrill*, i. m. 37.

⁵⁹ *Bálint*; Ünnepi Kalendárium I. 491., II. 39., 86.

⁶⁰ *Horváth Richárd*: Laskai Ozsváth, Budapest, 1932. 62.

⁶¹ *Bálint*, Ünnepi Kalendárium, I. 486–489.

Az egyén és a közösség válságos állapota mellett még egy helyzet szolgáltatott rengeteg alkalmat a szentek ereklyéinek „használatára”: a középkori jogéletben központi fontosságú eskütétel. A szentek ereklyéinek megérintése ilyenkor a helyzet istenítélet voltát biztosította: garanciát adott arra, hogy nem hamis az eskü, átkot helyezett kilátásba az esküben vállalt kötelezettségek fehrugása esetén. A legfontosabb nyilvános eskütételhez, a koronázási szertartáshoz külön ereklyetartók készültek.⁶² A legnépszerűbb és a legjobban dokumentált istenítéleti hely Szent László váradi sírja volt: a Váradi regesztrum jó néhány adata tanúskodik arról, mennyire tartottak a középkori emberek az ereklyék büntető erejétől – nemegyszer elálltak a vádtól, csak hogy ne kelljen László sírjára, tetemére esküvést tenniük.⁶³ Oklevéltárainkban nyilván számos hasonló adatot lelhetünk még.

Az alkalmoszerű természetfeletti segítség neve: *csoda*. Tanulságos vizsgálódásra adnak lehetőséget a magyar vallástörténetben lejegyzett csodák is, s e témakör feltárása annál kecsegtetőbb, mert eddig egyetlen tanulmányozója sem akadt.⁶⁴ Legendáinkba, krónikáinkba, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát prédikációiba foglalt csodákkal kiegészítve azt a több száz csodát, amit Margit, Kapisztrán és Szent Pál sírjánál jegyeztek fel, már igen tekintélyes anyagunk van annak felmérésére, *hogyan* avatkozott a szentek közvetítette isteni hatalom a hétköznapi élet menetébe a középkori felfogás szerint. (Ismét néhány kiindulópont. Különválasztani a csodák típusait: 1. a bekövetkezés időpontja szerint: azonnal a fogadalomtételkor, vagy fokozatosan, arányban a vállalt kötelezettségek teljesítésével. 2. a bekövetkezéshez vezető eljárás szerint: pusztán foháskodás, ereklye felkeresése, többszöri megkerülése, megérintése. 3. a csoda-történet pedagógiai célzatossága szerint: jutalmazó és büntető csodák. Megvizsgálni, *hogyan* változik a különböző típusok egymáshoz mért aránya. Összevetni a magyarországi csodákat az összeurópai keresztény folklór motívumkészletével. Összehasonlítani csodajegyzékeinket más országokban született szenttéavatási per-anyagokkal.)⁶⁵

4. *Belföldi és külföldi zarándoklatok*. Mindazokat a kérdéseket, amelyeket az eddigiekben a szentkultusz területiális, dinasztikus, etnikai, társadalmi meghatározottságával, rendszeres és rendkívüli megnyilvánulási formáival kapcsolatban felvetettünk – vizionálhatjuk a búcsújárások, zarándoklatok komplex problémavilágában. Megfordítva: a zarándoklat olyan jelenségnek tűnik, mely alkalmas mindezeknek a problémáknak az együttes vizsgálatára, összegződésük egy formájának a megadására.

Mint annyiszor, itt is mehökkentő a téma elhanyagoltsága: az elmúlt száz év folyamán Pásztor Lajos 1940-es vázlatos összefoglalásán kívül⁶⁶ egyetlen alaposabb elemzés született egyetlen zarándokhelyről: Fügedi már említett tanulmánya Kapisztrán újlaki sírjához érkezett zarándokokról. (Nem tekintem a zarándoklat *elemzésének* a ki-honnan-jött-milyen-ügyben adatszertű *felsorolását*).⁶⁷ Addig is, amíg talán posztumusz kiadásra kerül Bálint Sándor – utolsó könyvében több helyen is beígért – monográfiája a magyar búcsújárásokról, gondoljuk végig, melyek tűnnek e fontos témakör kutatható pontjainak.

A magyar zarándoklatok megismeréséhez mindenekelőtt komoly anyaggyűjtésre volna szükség, a 14–15. századi magyar zarándokokról fennmaradt szétszórt adatok felsorakoztatására a szenttéavatási jegyzőkönyvek gazdag „mintái” mellé. Össze kellene állítani a magyarok által látogatott külföldi és hazai búcsúhelyek mind teljesebb listáját. A leghasznosabb információforrásnak a zarándoklatra kötelező – elsősorban városi – bírósági végzések,⁶⁸ s a zarándoklatra pénzt hagyományozó végrende-

⁶² *Ipolyi*, i. m. 75.; *Bartoniek Emma*: A koronázási eskü fejlődése 1516-ig, Századok, 1917. 1–42.

⁶³ *Karácsonyi János–Borovszky Samu*: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom, az 1550-iki kiadás hí másával együtt. Budapest, 1903. 282.; vö. még uo. 210. 213. 239. 272, 306.

⁶⁴ *Fügedi Erik* Kapisztránnal kapcsolatos vizsgálatai épp ezen a ponton állnak meg (ld. i. m.)

⁶⁵ *Pl. G.–A. Sigal, J. Paul és A. Vauchez* tanulmányai in: *La religion populaire en Languedoc du XIIIe siècle à la moitié du XIVe siècle*. Cahiers de Fanjeaux 11., Toulouse, 1976.

⁶⁶ *Pásztor*, i. m. 94–138.

⁶⁷ *Pl. Waczulik Margit*: Egy középkori női kolostor kapcsolata a világi társadalommal. A margitszigeti kegyhely. Regnum 1944/46 280–290.; *Zolnay* i. m. 145–153.

⁶⁸ *Ipolyi Arnold*: Besztercebánya városa műveltség-történeti vázlata, Századok, 1874. 624 o. skk.; *Demkó Kálmán*: A Felső-Magyarországi városok életéről, 146–147.; *Házi*, i. m. 314.; *Ortvay, Theodor* Geschichte der Stadt Pressburg, 1903 II/IV. 403. skk.

letek⁶⁹ tűnnek. Célszerű azokon a helyeken is új kutatásokat indítani, ahova a középkori magyar zarándokok rendszeresebben eljutottak: Rómában,⁷⁰ Kölnben, Aachenban,⁷¹ Czenstochován,⁷² Compostellában. Csak ilyen hosszadalmas adatgyűjtés után tehetünk fel a zarándoklatok társadalmi összetételére, sűrűségére, történelmi változásaira irányuló kérdéseket.⁷³

Sok érdekes következtetés vonható le a zarándokhelyek földrajzi, topográfiai elhelyezkedésének a vizsgálatából is. Szokás emlegetni, hogy a búcsújárás a piac fellendülésének az egyik tényezője (valóban akadnak is dokumentumok a búcsú és a piac közvetlen összefüggéséről).⁷⁴ Fügedi Erik is arra a következtetésre jutott Újlak esetében, hogy a zarándokhely „vonzóköre” nagyjából megegyezik a város piaci kapcsolatainak körével.⁷⁵ Mielőtt még a zarándok-útvonalak és a kereskedelmi útvonalak egybeeséseit kezdenénk firtatni, nem árt egy másik összefüggés-rendszerre is felhívni a figyelmet. A zarándoklat célja, hogy egy nagyobb távolságra elhelyezkedő kultikus központ meglátogatásával a résztvevőt rövidebb-hosszabb időre kiszakítsa szűkebb közösségének, mindennapi értékrendszerének világából, és egy új – vallási szempontból magasabbrendű, vállalt – közösségi forma keretében a vallás néhány általánosabb értékével szembesítse.⁷⁶ E célnak azonban sokkal inkább megfelel, ha a zarándoklat célpontja nem az evilági ügyleteket hajszoló kalmárok által taposott úton, hanem lehetőleg mennél félreesőbb, eldugottabb helyen van, melynek felkeresésekor kétség sem férhet a tisztán vallásos motivációhoz. Még ha város is a zarándokút célpontja, maga a kegyhely legtöbbször a város szélén, vagy kívül található (pl. Budaszentlőrinc, Margitsziget, Pozsony mellett Máriavölgy, Sopron mellett a sopronbátfalvi Szent Farkas kápolna), gazdaságtörténeti érveléssel pedig nehéz lenne alátámasztani az olyan zarándokhelyek népszerűségét, mint például a Szent Vér ereklyéjéről híressé vált Bába.⁷⁷ A zarándokhelyek, zarándok-útvonalak kialakulásánál tehát több egymásnak ellentmondó tényező hatását figyelhetjük meg: a vallásgyakorlat rituális formái olykor dacolnak a gazdasági ésszerűség szabályaival, olykor pedig engedelmeskedni kényszerülnek neki.

A földrajzi, topográfiai vizsgálatnak lehet egy másik irányultsága is: egy-egy zarándokhelyen felfedezhetőek korábbi természetkultuszok nyomai is. Nyilván pogány időkre nyúlik vissza a Veszprém megyei Jásd melletti Szent Kút forrás, a dénesfalvai Szent Magdolna forrás és a többi középkori *fons sacer* gyógyulás céljából történő látogatása.⁷⁸ Érdemes lenne a Gellérthegy kultikus múltját is feltárni, mert Szent Gellért történetének a török hódoltság idején történt metamorfózisa, a hegynél állítólag mártírhálált halt muzulmán vitéz, Gerz Ilyas Tepesi itt kialakuló kultusza⁷⁹ arra utal, hogy ez a hegy a szakrális képzeteknek mindig is kedvelt fixációs pontja volt.

⁶⁹ Házi, i. m. 305–308.

⁷⁰ További adatfeltárássra és elemzésekre volna szükség, *Pásztor Lajos* gondolataiból kiindulva (i. m. 118–124.) a Rómában járt magyar zarándokokkal és intézményekkel kapcsolatban (vö. Liber confraternitatis S. Spiritus de Urbe, A római Szent Lélek társulat anyakönyve 1446–1523, Monumenta Vaticana historia regni Hungariae illustrantia, Series I. t. V. Budapest, 1889.)

⁷¹ *Elisabeth Thoenmes: Die Wallfahrten der Ungarn am Rhein, Aachen 1937.* Thoenmes említ egy kiadatlan prágai kódexet, melyben a Kölnbe zarándokló magyarok imái találhatóak (vö. *Pásztor*, i. m. 127.)

⁷² *Pásztor*, i. m. 130. említ egy kiadatlan kódexet, mely az ide zarándoklók, köztük feltehetőleg sok magyar nevét tartalmazza.

⁷³ Vö. *Fügedi*, i. m. 874–875.

⁷⁴ Pannonhalma és Bozók augusztus 20-iki búcsújára tekintettel kap vásárjogot a 16. század elején, *Karsai*, i. m. 178.

⁷⁵ *Fügedi*, i. m. 878.

⁷⁶ A zarándoklatok ilyen összefüggéseit elméleti igénnyel fejti ki *Viktor Turner: Pilgrimages as Social Processes*, in: *Dramas, Fields and Metaphors, Symbolic Action in Human Society*, Ithaca-New York, 1974. 166–230.

⁷⁷ *Kónyi Mária: A bátai apátság Szent Vér ereklyéje, Regnum II (1937) 119–140.*

⁷⁸ *Magyari-Kossa, Magyar Orvosi . . . III. 45., Zolnay*, i. m. 345. skk.

⁷⁹ *M. Köhbach: Gellérthegy – Gerz Ilyas Tepesi. Ein Berg und sein Heiliger. Südostforschungen, XXXVII. (1978) 130–144.*

Nem ártana – leíró források, útibeszámolók híján logikai úton vagy külföldi leírások igénybevételével – rekonstruálni, milyen útvonalon haladtak, milyen társadalmakkal, kultúrákkal találkoztak az Aachenbe, Compostellába tartó magyar zarándokok, és milyen eszméket, híreket, tapasztalatokat, technikai ismereteket hozhattak onnan haza. Ezen a nyomon lehetőjük fel több új szentkultusz magyarországi elterjedésének okát⁸⁰ – hogy áll a helyzet más szellemi és anyagi javak terjedésével? Talán képet kaphatunk arról is, mit vehetett észre, mit tartott lejegyzésre érdemesnek egy középkori magyar zarándok – tanulmányozásra vár két 16. század elejéről származó szentföld-útirajzunk.⁸¹

5. *Legendák, példabeszédek.* A középkori vallási irodalom jellegzetes terméke a legenda és a példabeszéd. Mindkettő olyan „köztes” műfaj, melyben keveredik a történelmi elbeszélés, a folklór, az irodalmi igényű megformáltság és a morális épülést célzó prédikáció. A középkori legendák és példabeszédek, ha keletkezési körülményeik olykor kideríthetőek is, a keresztény kultúra nemzetközi jellegű termékeinek tekintendők, vizsgálatuknál az összeurópai problémafelvetés nem „összehasonlítás”, „kitekintés”, hanem mindössze a tárgy pontos meghatározása. Magyarországi kutatásukra – melynek során ugyan számos megbízható filológiai részeredmény született – mégis a különböző diszciplínák egészségtelen elkülönültsége és a példabeszéd- és legendakutatás külföldi eredményeinek⁸² teljes figyelmen kívül hagyása nyomta rá a bélyegét.

Egyes legendák latin nyelvű történeti elbeszélő forrásnak minősültek – például István, Imre, Gellért, László, Zoerard és Benedek legendái – és a Szentpétery kiadványával kapcsolatos munkálatok keretében alapos filológiai-történeti vizsgálatra kerültek.⁸³ Nem mondható el ugyanez a többi magyarországi szent vagy boldog legendájáról, kivéve az 1941-es szenttéavatás előkészítése során összemzeti üggyé vált Margit-kutatás bőséges irodalmát.⁸⁴ Az irodalomtörténeti kutatást a 15–16. századi magyar nyelvemlékek hozták kapcsolatba a legendákkal és a példákkal. Mindent meg is tettek a kódexekben található fordítások latin forrásainak pontos kiderítésére,⁸⁵ de e kérdéskör kultúrtörténeti, műfaji problémáival láthatóan semmit sem kívántak kezdeni (Katona Lajos egyedül állt a század elején az ilyen irányú kezdeményezéseivel, melyek azóta sem leltek folytatót maguknak). A 15. század – magyar nyelvű műveinknél jóval eredetibb és érdekesebb – latin nyelvű egyházi irodalma, mindenekelőtt Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkássága, szinte teljesen kívül esett a történeti kutatások

⁸⁰ *Bálint*, Karácsony . . 136. skk. (Háromkirályok–Köln); *Bálint* Ünnepi Kalendárium I. 230. (Mátyás apostol–ereklyéi Trierben-aacheni zarándoklatok útbajetik)

⁸¹ *Hatala Péter*: Pécsvárad Gábor szentferencendi szerzetes utazása a Szentföldön 1514-ben, Magyar Sion, IV. 1866. 183, 261, 352.; *Pásztor* i. m. 116. említ még egy másik kiadatlan útirajzot is, egy 16. századi eleji pozsonyi polgár útibeszámolóját (vö. *Pukánszky Béla*: A magyarországi német irodalom története, Budapest, 1926. 62.)

⁸² Jó összefoglalót ad minderről *Grauss* i. m. 60–140.

⁸³ *E. Szentpétery*, *Scriptores Rerum Hungaricarum* Budapest, 1937. II. 347–527.; vö. még *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái, Budapest, 1954. 132–195.

⁸⁴ *Böle Kornél*: Árpád-házi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legidősebb latin Margit-legenda, Budapest, 1937.; *Kastner Jenő*: Együgyű lelkek tüköre. Egy középkori legenda életrajza, Minerva 1929. 245–283.; *Mályusz Elemér*: Árpád-házi Boldog Margit. (A magyar egyházi műveltség problémája.) Károlyi Emlékkönyv, Budapest, 1933. 341–384.; *Timár Kálmán*: Árpád-házi Boldog Margit legendája. A brevium legendák. Kalocsa, 1934.; *Florio Bánfi*: Specchio delle anime semplici dalla B. Margarita d'Ungaria scripto, Memorie Domenicane, 1940. 3–10., 133–140.; *Lovas Elemér*: Árpád-házi P. Margit első életrajzának írója – Marcellus, A pannonthalmi Szent Gellért főiskola évkönyve, 1942. 21–85.; *Mezey László*: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Az ó-magyar Mária-siralom és a Margit-legenda eredet-kérdése, Budapest, 1955.

⁸⁵ *Katona Lajos*: A Gesta Romanorum történeti codexeinkben, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1899. 306–318.; *Horváth Cyrill*: Középkori legendáink és a Legenda Aurea, Budapest, 1911.; *Vargha Damján*: Kódexeink legendái és a Catalogus Sanctorum, Budapest, 1923.; *Timár Kálmán* ugyanerről: Irodalomtörténeti Közlemények 1925. 241–248. ld. még kódexeink kritikai kiadásait az 1942-ben indult Codices Hungarici sorozatban.

érdeklődési területén.⁸⁶ Ami pedig a szent-legendák és a péklabeszéd-történetek képzőművészeti ábrázolásait illeti, a művészettörténészek ikonográfiai ismeretei nemigen kerültek vissza valamiféle művelődéstörténeti, vallástörténeti rendszerezés körforgásába. (Kivételként említsük meg a László-legendák körüli – történészek, irodalomtörténészek, régészek, néprajzkutatók, művészettörténészek részvételével folytatott – vitákat, melyek összefoglalása azonban egyelőre még várat magára.)⁸⁷

Szakítani kellene már végre azzal a szemlélettel, mely a legendakutatás feladatát nem a változatok sorozatán belül megfigyelhető átalakulások, kombinációk elemzésében, hanem egyetlen lejegyzett legenda vagy példa közvetlen forrásának a kijelölésében látja. Ma már lényegesen könnyebb a legenda- és példamotívumok vándorlását, kombinációit nyomon követni, s a teljesség igényével rendszerezni, mint például Horváth Cyrill idején, amikor az ötletszerű példalózások sorát egyedül a kutató olvasottságának hitele támasztotta alá,⁸⁸ hiszen ma már a népmesekutatás S. Thompson-féle motívum-indexéhez hasonlóan F. C. Tubach megalkotta ugyanezt a segédeszközt a példabeszéd-kutatók számára is.⁸⁹ A magyar legendakutatók azzal tudna bekapcsolódni a nemzetközi kutatásba, ha sorozatba állítanák egy-egy magyar szent legendájának valamennyi előforduló formáját, és az ilyen sorozatokon belül megfigyelhető átalakulásokból kiindulva próbálnák az illető kultusz változásait és a legendák által betöltött eltérő funkciókat tetten érni.

Legendáink variánsainak, a történeteikbe szövődő újabb motívumok sorának a kiderítéséhez természetesen nem elegendő pusztán a magyarországi előfordulásokat figyelembe venni. Nem egy szentünk kultusza épp külföldön bontakozott ki igazán: Szent Erzsébetnek például egyetlen magyar legendaírója sem akadt,⁹⁰ Boldog Ilona és Szent Margit kultuszának, legendaváltozatainak alakulása is jelentős részben nem magyar földön, hanem a 14. századi Itáliában történt, így nyomozni is a domonkosrend olaszországi archívumaiban lehet még ismeretlen legenda-variánsok után.⁹¹ A magyar szentek azonban mindenekelőtt Lengyelországban lettek népszerűek. Nemcsak a 13. századi királyi családból származó női szentek már említett kérdéskörében lennének üdvösek a magyar-lengyel összehasonlító vizsgálatok, hanem valamennyi magyarországi szent esetében. Erről győz meg Tóth Saroltának a lengyelországi Imre-legendáról készített érdekes tanulmánya is, melyben egyébként több utalás történik István és László lengyelországi kultuszára.⁹² Kevésbé ismert remete-szentünk, Zoerard kultusza jóval jelentősebb volt Lengyelországban, mint Magyarországon, problémáit – többek között a Mór, pécsi püspök által írt legenda eszméletörténeti háttérét – a lengyel kutatás részletesen fel is tárta, amiről azonban a hazai történeti közvélemény alig vett tudomást.⁹³

⁸⁶ *Sziládi Aron*: Temesvári Pelbárt élete és munkái, Budapest, 1880.; *Horváth Richárd*: Laskai Osvát, Budapest, 1932.; *Katona Lajos és Timár Kálmán* számos részkérdést tisztázó írásai mellett ld. *Pásztor Lajos*: Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát az egyházi és világi pályáról, *Regnum II* (1937), 141–157.; *Szücs Jenő*: Nép és nemzet a középkor végén, in: *Nemzet és történelem*, 571. skk.

⁸⁷ *László Gyula*: A népvándorlás művészete Magyarországon, Budapest 1970. 100–118.; *Kulcsár Péter*: A cserhalmi ütközet László-legendájához, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1967, 162. skk.; *Berze Nagy János*: A Szent László pénzéről szóló monda népmesei kapcsolatai, *Ethnográfia*, 1925, 97–105.

⁸⁸ *Horváth Cyrill*: Szent László legendáink . . .

⁸⁹ *S. Thompson*: *Motiv-Index of Folk Literature. A Classification of narrative elements in folk tales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, examples, fabliaux, jest books and local legends*, Helsinki, 1932–37, 6 kötet; *F. C. Tubach*: *Index exemplorum. A handbook of medieval religious tales*, Helsinki 1969. (A magyar történetírás e téren való elmaradottságának és a nyelvi nehézségeknek következtében a két gyűjtemény magyar adatai alapos kiegészítésre szorulnak.)

⁹⁰ *A. Huyskens*: *Quellenstudien zur Geschichte der hl. Elisabeth Landgräfin von Thüringen*, Marburg, 1908.; vö. *Timár Kálmán*: Árpádházi Szent Erzsébet legendájához, *Ethnográfia*, 1910. 193–200.; 262–276.

⁹¹ *Tóth László*, i. m.; *Florio Banfi*: *Le stimmate della B. Margherita d'Ungheria*, *Memorie Domenicane*, 51 (1934) V.

⁹² *Tóth Sarolta*, i. m.

⁹³ *J. T. Milik*: *Święty Swierad, Saint Andrew Zoerardus*, Roma, 1966. a Szent Zoerard-Andrásra vonatkozó lengyel kutatásokat ld. in: *Hagiografia polska Poznań*, 1971 I. 79–93. (összeállította: H. Kapiszewski–Z. Sulowski–O. R. Gustaw).

Az már kevesebb izgalmas eredménnyel kecsegtet, hogy a nem magyar szentek ide került, lefordított legendáiban olyan változásokat keressünk, amelyek valamilyen magyarországi kultuszhoz köthetők. Ettől azonban továbbra is érdekes marad egy-egy részletesebb legenda – például Alexandriai Szeht Katalin verses legendája, vagy a Szent Elek legendák változatai – elemzése,⁹⁴ és a lefordított legendák számának, előfordulásainak összegzése, mely további információt adhat egy-egy szent kultuszának meglétéről vagy hiányáról.

6. *Szentkultusz Magyarországon a reformáció idején.* A korábbiaknál is vázlatosabb formában, befejezésként utalni szeretnék arra, hogy a szentkultusszal kapcsolatos középkori hiedelmekről, szokásokról a legtöbb információt nem is annyira a középkori források, hanem a reformáció vitairatai, prédikációi adják. Pontosabban adhatnák, ilyen irányú részletes kutatások esetén, hiszen néprajztudományunk történelmi hivatkozásai a mai napig kimerülnek Szkhárosi Horvát András és Bornemisza Péter legismertebb írásainak idézgetésében.

A bírált „babonás” szokások gondos összegyűjtésén és rendszerezésén túl két kutatható témakörre utalnék a reformáció és a középkori szentkultusz konfliktusával kapcsolatban. A reformáció legelső éveitől kezdve felszínre bukkanó kétkedés a szentek csodatévő hatalmában, ereklyéiben⁹⁵ bajosan értelmezhető pusztán a reformációs tanítások villámgyors elterjedéseként. Sokkal inkább arról van itt szó, hogy ekkor kap napvilágot és írásbeli lejegyzést azoknak a szentkultusszal szembeni népi racionalista érveknek a rendszere, amelyek e szentkultuszt már a középkor évszázadaiban is végigkísérték, mint ahogy azt más országokban nemegyszer le is jegyezték.⁹⁶ A másik témakör az érem másik oldala: a népi szentkultusz továbbélése a reformáció idején, a reformáció elleni replikák, ereklyéink északra menekítése a török elől, a szentkultusszal kapcsolatos ünnepségek, szokások további meglétéről szóló híradások. Mindez még a középkori szentkultusz témaköréhez tartozik, hiszen a szentkultusz történetében új fejezetet csak a tridenti zsinat, sőt csak a jezsuiták aktív ellenreformációs tevékenysége nyit majd néhány évtizeddel később.

A 16. század középkori szentkultuszra vonatkozó forrásainak kiaknázása a fentebb említetteken kívül még egy típusú együttműködést kíván: a „Mohács előtti” és a „Mohács utáni” időszak kutatóinak együttműködését. Nem véletlen, hogy a középkori Magyarország mindennapi életét, anyagi kultúráját, szokásrendjét tárgyaló kutatások jelentős része a 15–16. század együttes vizsgálatát tekintette természetes időegységnek, mind a forrásanyag kielégítő bősége, mind a vizsgált jelenségek összefüggései szempontjából. A középkori magyarországi szentkultusz jobb megismeréséhez is hasonló periodizációból kell kiindulni.

⁹⁴ *Illyés Gyula*: Szent Elek legendáink és az Elek-legenda forrásai, Budapest, 1913.

⁹⁵ Az 1520-as évek soproni polgáraival kapcsolatos példa: *Házi* i. m.

⁹⁶ *K. Schreiner*: 'Discrimen veri ac falsi' Ansätze und Formen der Heiligen- und Reliquienverehrung des Mittelalters, *Archiv für Kulturgeschichte*, 48 (1966) 1–53.

A „kongó” nevű pénz forgalma Kecskeméten

A gazdasági és a társadalomtörténeti kutatások egyik fontos feltétele, hogy a vizsgált időszak pénzeit, azok elnevezését értékének alakulását minél pontosabban ismerjük. Éppen ezért a kiváló kutatók sora fáradozott, évtizedeken át, hogy feltárja az egyes korok pénztörténetét. Eredményeik ellenére még ma is bukkanunk egy-egy fehér foltra, illetve kisebb-nagyobb bizonytalanságra. Bár a leghosszabb és az egyik legjelentősebb függetlenségi küzdelmünk, a Rákóczi-szabadságharc, közel másfél évszázad óta újból és újból a kutatók és a közvélemény figyelmének körébe került, történetének, így gazdagságtörténetének is több részlete máig sincs kellően feltárva.

Magyarországnak a 16. században történt három részre szakadása után egységes közigazgatásával együtt megszűnt az egységes pénzrendszere is. A későbbi évtizedekben külföldi pénzek behozatalát és elterjedését az ismételt óvintézkedések és tilalmak sem tudták megakadályozni. Különösen sokféle pénz került forgalomba a hódoltság területén a 17. század utolsó harmadában. A törökellenes felszabadító háborúk alatt Kecskeméten és környékén tovább nőtt e külföldi pénzek száma. A kialakult pénzügyi bizonytalanság több-kevesebb módosulással egészen a Rákóczi-szabadságharc végéig tartott. A váratlanul felbukkant pénzek révén tág tere nyílt a különféle népi elnevezés létrejöttének. Ugyanis e legtöbbször találó ragadványnevek nagyban segítették a hasonló értékű vagy hasonló formátumú pénzek megkülönböztetését. Országszerte az egyik legismertebb népi eredetű pénznév a kongó lett.

A Révai Nagy Lexikona szerint: „Kongó másként libertas, II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt veretett rézpénz . . .”, melynek eleinte volt forgalmi értéke. „Később azonban hamis pénzverők tömérdek kongóval árasztották el az országot. 1710-ben már kb. 11 millió kongó volt forgalomban.”¹

A Magyar nyelv értelmező szótára szerint: „II. Rákóczi Ferenc rendeletére rézből vert pénz.”² Hasonló meghatározást ad az Új magyar lexikon is, amely szerint a libertas: „II. Rákóczi Ferenc rézpénze [. . .] fokozatos értékcsökkenés miatt *kongónak* is neveztek.”³

A szótárak készítői érthető módon megállapításait a szakirodalomból merítették. A magyar polgári történetírás a kongó kifejezést valóban a rézpénznek, a libertasnak szinonimájaként használta. Marxista történetírásunk még adós e függetlenségi harcunk pénztörténetének teljes feltárásával. Azt azonban megfigyelhetjük, hogy a kongó kifejezést a legritkábban használják az e korrall foglalkozó történetészeink. Helyette általában a rézpénz, esetenként a libertas kifejezést alkalmazzák.

Egyértelmű, hogy e *népi* eredetű pénznév egy kevésbé értékes pénznek jelzője, majd később önálló neve. Azonban éppen hangutánzó jellege tette lehetővé, hogy vidékenként más és más pénzhez kössék, mást és mást érthessenek rajta. Az sem vitás, hogy a történelmünkben tájékozott emberek a kongón eddig a Rákóczi-szabadságharc kényszerpénzét, a libertast értették. A Kecskeméten fennmaradt adó- és számadáskönyvek feljegyzései azonban megingatják ennek az értelmezésnek kizáróla-

¹ XI. kötet, 848. A „kongó” elnevezés valójában szinte minden rézpénzre alkalmazott megkülönböztetés, mivel az ezüst- és az aranypénzekről eltérő anyaga és nagysága miatt a rézpénz azoktól eltérő, mélyebb hangot keltett. Itt kell köszönetet mondanunk *Huszár Lajosnak*, aki szakmai tanácsaival, korrekcióival sokban hozzájárult ezen közlemény végső megfogalmazásához.

² IV. kötet, 304.

³ IV. kötet, 377.

gosságát és egyértelműségét. Itt ugyanis már jóval a függetlenségi harc kirobbanása előtt, a 17. század legvégén gyakorta találkozunk kongóval, illetve a kongó garassal. Első alkalommal 1698-ban tűnt fel. Az 1699-es nyilvántartásokban pedig már sokszor fellelhető e kifejezés. Valószínű, hogy ezt az elnevezést már évek óta használta a város lakossága, ha a nótárius az adó és a számadáskönyv tisztázataiban elég gyakran alkalmazta. 1699-ben, amikor az előző év bevételével számolt el az egyik tisztségviselő, a következő összeget adta át megbízatásának letételével:

„Primo lengyel sustak pénz ⁴	53 tall.
2-do császár tall. ⁵	25 tall.
3-o kongo garas ⁶	60 tall.
4-o m[áriás] garas hatával ⁷	437 tall.” ⁸

Ugyanebben az évben felfektetett adóajlajstromban az alábbi bejegyzést találjuk: „Azon említett portioban elvitt pénz közül ki egy fejű, ki két fejű sasos császár talléra . . . numero 12, melyeket a német officer 7-7 kongo garásával különben nem vett el tőlünk, mi pedig a szegénységtől 8-8 kongo garasban vettük el. Lett ezért kárunk tallér numero 2”. Valamivel odébb: „80 arany facit 6 kongo garásával tall[ér] 213 és garas 2”.

Az adózók befizetéseinek nyilvántartásában sem ritka e kitétel. Kalocsa Jánosné 277 vadszáma után az adáját megadta . . . „Adaja hajlott a becsületes várasnál levő adósságra, mely adósságok egy-egy tallérát 6-6 kongó garassal számlálván kell defalkálni.”⁹

Ugyanazon adóajlajstromban található bejegyzések közül több tesz említést a kongóról. A vármegyének kifizetett 1000 rénes forint¹⁰ porció összegét a régi és még mindig gyakran visszatérő

⁴ E lengyel eredetű, ezüsttartalmú pénzzel forrásainkban Nagykőrösön 1640-től találkozunk. A század végén Kecskeméten is feljegyezték forgalmát. Értéke 12 dénár körül mozgott. Ld. még: *Huszár Lajos*: A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI–XVII. században. Numizmatikai Közlöny, 1969–70.

⁵ Császár tallér vagy más néven imperiális tallér 1659-től azonos az osztrák tallérral. Ezen nagy és értékes ezüstpénz színsúlya korábban is nagyjából megegyezett a magyar tallérral, ezért csak ritkán különböztették meg a kettőt. 1659-től egységesen a tiroli pénzláb szerint verték mindkettőt. *Horváth Tibor Antal*: A tallér értékváltozásai 1542–1700 között. Numizmatikai Közlöny, 1963–64. 26.

⁶ A garason, más néven öreg garason Kecskeméten és Nagykőrösön mást értettek, mint az ország nyugati részében. *Buza János* kimutatta, hogy az öreg garas azonos a 15 krajcárossal, melynek értéke a hódoltság idején jelentős változásokat mutatott, később 30 dénáros értéke állandósult. *Buza János*: Öreg garas. (A hódoltság utolsó évtizedeinek pénzforgalmához.) Történelmi Szemle, 1971.

⁷ Máriás garason az 1690-es évek derekától a 17 krajcárost értették, melyet 34 dénár értékben fogadtak el. E pénzzel később még bővebben foglalkozunk.

⁸ A felhasznált levéltári adat többsége a Bács-Kiskun megyei Levéltárból ered. Mindenekelőtt Kecskemét város Levéltárának e korszakból fennmaradt irategyütteseit használtuk fel. Amennyiben külön nem jelezzük, minden esetben innen származik az adat. Az egyes fondokat és állagokat természetesen megjelöljük. Itt kell utalnunk arra is, hogy az adókönyvek, adóajlajstromok többsége nincs paginálva, így a pontosabb jelzéstől az esetekben el kellett tekintenünk. 1510. Kecskemét város számvevőjének iratai, számadáskönyvek (később: 1510. Sz. k.) 62.

⁹ 1508. Kecskemét Város Adópénztárának iratai Adóajlajstromok (Később: 1508. A.) 1699. A vadszám a hódoltsági mezővárosokban fellelhető sajátos adónem, Az ún. számos jószág, a készpénz-vagyon és a malmok alapján vetették ki.

¹⁰ A rénes forint számítási pénz, melynek értéke ezekben az évtizedekben már 120 dénár, szemben a magyar forinttal, mely ugyancsak számítási pénz ekkor, de értéke 100 dénár. A dénár régi magyar ezüst aprópénz. *Horváth Tibor Antal*: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között. Numizmatikai Közlöny, 1959–60. 33. Az alábbi sorokban idézett átszámítások is igazolják, hogy a rénes forintot 120 dénárban számolták. A 2000, 180 dénár értékű számítási tallér 360 000 dénárt jelent. Ez osztva 3000-el, az eredmény 120, miként a 212 számítási tallér is (azaz 38 160 dénár) csak úgy lehet egyenlő 318 rénes forinttal, ha azt 120 dénárban számolták. Ugyanígy az 1066

szokásnak megfelelően más pénznemben is megadták az esetleges félreértés elkerülése végett az alábbi módon: „facit 6 kongo garassal tall. 666, gar[as] 4.” Majd alább: a Pestről limitált 3000 rénes forint „facit 6 kongo garassával tall. 2000, gar. 2.” A pozsonyi apácáknak a város 1699-re cenzusra 318 rénes forintot fizetett, mely „facit 6 kongo garassával tall. 212, gar. 2.” Kohári Istvánnak és Farkasnak ugyanez évi cenzusra 800 „formális” tallér helyett 1600 rénes forintot fizettek, mely „facit 6–6 tíz polturából álló kongo garassával számlált tallért numero 1066, gar. 4.” E két földesúrnak ez évben fizettek még 190 magyar forintot, mely „facit 6 kongo garassával tall. 105, gar. 3, den. 10.”¹

Még az 1700, az 1701, és az 1702-es adólajstromokban is – egyre ritkábban ugyan, de – találkozhatunk a „kongó garas” megjelöléssel. Azonban nemcsak az adólajstrom vezetőjének feljegyzései között tűnik elélni e ragadványnév. A székírák lajstromai sajnos gyéren maradtak ránk, így e célra az 1700-as évet megelőző feljegyzéseket nem tudtuk vállaltóra fogni. Azonban az ebből az évből megmaradt töredék e tekintetben is hasznos támpontot jelent. Eszerint bért is fizettek kongóval: „Gulyas Janost fogadtunk [...] adtunk neki 3 tizen negy penzest, item 4 tall[ér], item 2 kongo gar[as].” A juhok és tehenek vásárlását rögzítő feljegyzések között a garas és a máriás garas megjelölés is gyakori, de tucatjával találunk kongó garassal történő kifizetésre is teljesen egyértelmű feljegyzést is. Pl.: „Hemző István adott egy fekete süret tall[ér] 4, kongo gar[as] Solvimus.” „Kalla Janostul vöttünk 7 juhot, egyik par 10 mar[iás garas], az többi 11 kongo gar[as].”²

A példák további sorával lehetne még bizonyítani, hogy Kecskeméten már évekkel a libertas veretése és forgalomba kerülése előtt használták a kongó, illetve a kongó garas elnevezést. Itt tehát a rézpénz elterjedése előtti kb. fél évtizedben kongón szükségeszerűen mást értek, mint ami ezen elnevezéshez a közvélemény tudatában kapcsolódik.

A fenti tények megállapítása a tekintélyes számú előfordulás révén nem jelenthet gondot. Ezen túl azonban több jogos kérdés merül fel. Minek köszönhető, hogy a 17. század végén Kecskeméten egy újabb népi eredetű pénznév tűnt fel? Melyik veretre alkalmazták ezt? Milyen értéket képviselt? Kecskeméten a szabadságharc alatt a libertasra alkalmazták-e ezt a jelzót vagy egy már korábban is forgalomban levő pénzféleségre? Változott-e értékük e függetlenségi harc során? Az inflálódás azonos arányú volt-e, vagy számottevő eltérés tapasztalható e téren is?

Ahhoz, hogy az itt felvetett kérdéssorozatra kielégítő választ tudjunk adni, kisebb kitérőt kell tennünk.

Kecskeméten 1622 és 1711 között a helyi feljegyzésekben a forgalomban levő különféle aranyveretek megjelölése 15, a tallérveretek jelölése 17 és az egyéb értékpénz megkülönböztetésére 2 elnevezést használtak. Ezen túl 7 féle garasról, 4 féle polturáról, 6 féle török révén forgalomba kerülő pénzről, ugyancsak 6 féle egyéb külföldi pénzről, 4 féle kisebb értékű aprópénzről történik említés írott forrásainkban. A szabadságharc rézből készült pénzére újabb négy elnevezést használtak. E számszerű felsorolásban is zavart keltő sokféleséget még a hatféle számítási pénz tetézte. Kecskeméten tehát e félelv század alatt kb. hetven pénznév, illetve közel annyi pénzféleség tűnt fel.³

Tekintettel az alföldi városok évszázadok óta jelentős árutermelésére és több környező országot is érintő pénzforgalmára, ezen eseményekben gazdag időszakban, mikor ráadásul az itt élőkkel szemben a különféle irányból történő készpénzbeli követelések erősen megnöttek, és miközben a korábbi árualap jelentősen lecsökkent, mind a lakosság, mind a hivatalos szervek és személyek nagyon gondosan-pontosan megkülönböztették egymástól az eredetüket, értéküket és finomságukat tekintve még csekély mértékben is eltérő vereteket is.⁴ Ehhez járult még az a tény, hogy a hódoltság idején, ha

számítási tallér és 4 garas (= 192 000 dénár) csak akkor lehet egyenlő 1600 rénes forinttal, ha annak értéke 120 dénár.

¹Formális talléron közismerten a ténylegesen vert ezüst tallért értették. Ennek értéke a 17–18. század fordulóján nemegyszer változott. A török kiűzése után vidékünkön általánosan használták a számítási tallért, mely tehát érme formájában nem volt forgalomban. Magyar Nyelv Értelmező Szótára 5. köt. 1253.

²Bővebben: *Iványosi-Szabó Tibor*: Pénzforgalom Kecskeméten 1662–1711. Századok, 1980. 1. szám, 79–80.

³Mindenképpen figyelemre méltó jelenség, hogy Kecskeméten a tallér és a császár tallér, valamint az osztrák és a körmöci dukát között évtizedeken át nemigen tettek különbséget, de a

szoros volt is a gazdasági és politikai kapcsolat a nyugati országrésszel, a hivatalos elnevezések, formák itt nem voltak egyöntetűen kötelezőek. Közismert, hogy itt a közigazgatás nyelve is magyar, és a latin inkább csak a szakkifejezésekben tűnik fel. Ezen túl a latint csak akkor használták, ha a nemesi megyével vagy a földesurakkal leveleztek, de még nekik is igen gyakran írtak magyarul. Ennek és a város sajátos politikai és gazdasági körülményeinek volt köszönhető, hogy a nyugati országrészben elterjedt kifejezések itt nemegyszer más értelmezést nyertek. Forinton a 18. század derekáig magyar forintot értek, és következetesen jelölték, ha a rénes, vagy német forintra gondoltak.

Kétségtelennek látszik, hogy a kongó, illetve garas elnevezés az 1690-es évek pénzreformjai nyomán kialakult bizonytalanság hatására jött létre, és terjedt el e vidéken. Addig a 15 krajcárost, mely a hódoltság idején többszöri értékváltozáson ment át, a török kiűzése után 10 poltura értékben fogadták el.¹⁵ 1693-ban azonban a 15 krajcárost azonos színűzűst súllyal 18 krajcár értékűre növelték. Mivel e rendelet elhibázottnak minősült, mert jelentős inflációt idézett elő, 1695-ben oly módon igyekeztek e hibát jóvá tenni, hogy a 18 krajcárost 17 krajcár értékre csökkentették, de még mindig az egykori 15 krajcáros ezüst súlyában.¹⁶ Ez lett később a közkedvelt máriás garas.¹⁷ A máriás garas elnevezéssel Kecskeméten 1694-től találkozunk, de időnként még előfordul, hogy 34 pénzes garasként történik róla említés.¹⁸ Értékében azonban később bizonyos ingadozást tapasztalhatunk. 1699-ben az egyik előző évi bevételről történő elszámoláshoz az alábbi megjegyzést fűzték: „És mivel akkor az m[áriás] garas csak 30 d[énárban] járt, azért hatával olvasták egy tallérba, most pedig 34 den[árban] jár, azért annak az aukcioja teszen 58 tall. gar. 1, den. 18.”¹⁹ Tehát átmenetileg a máriás garas és a 15

kilencvenes években lebonyolított pénzreformok hatására nemcsak ezeket, hanem a legkülönbözőbb veretek fajtáját még az adóajztromban is jelölték az adó lerovása során.

¹⁵ A poltura Magyarország területén legjobban elterjedt lengyel pénz. Fél garassal, azaz másfél krajcárral volt egyenlő. Nevét is innen kapta: pol = fél; twory = más. A 17. század végén azonban nemcsak a lengyel veretek terjedtek el nálunk. Az 1674-es instrukció a nagybányai pénzverde számára elrendelte a poltura verését, hogy a váltópénz hiányát valamelyest ellensúlyozzák, *Bodor I.*: Magyarország aprópénzei a XVII. század második felében. Numizmatikai Közlöny, 1974. 12. old. L. még *Huszár Lajos*: i. m.

¹⁶ *Kupa Mihály*: Pénzrendszereink áttekintése 1526 óta. Az Érem, 1968. II. 14. *Huszár Lajos* hívta fel figyelmünket arra, hogy a 15 krajcáros értékét kétszer változtatták. Először 1693. március 21-én 17 krajcárra, majd 1693. augusztus 28-án 18 krajcárra és végül 1695. szeptember 17-én megint 17 krajcára. A változások oka mindegyik esetben a tallér értékváltozása volt.

¹⁷ *Kőhegyi Mihály-Nagy Ádám*: Pénz- és gazdaságtörténeti adatok Mária Terézia korából. Cumania III. Kecskemét, 1975. 114.

¹⁸ „Attanak gondviselő úr kezében harmits négy pénzes garasul nyolcvan negy tallérokat . . .” 1504. Kecskemét Város Tanácsának iratai, Végrendeletek (Később: 1504. V.); Nagy András testaméntuma, 1694.

¹⁹ 1510. sz. k. 62. Ezen év gyakorlata és ennek nyomán a mellékelt és hasonló megfogalmazások idézhették elő, hogy *Hornyik János*, Kecskemét kiváló történetírója, dokumentálva a városnak 1703–1704 fordulóján a kurucok számára történt kifizetések és szolgáltatások nagyságát, a pontosabb érzékeltetés érdekében az alábbiakat rögzítette: „A számadásban előforduló pénznemek szerint egy máriás garasba 30 dénárt, egy forintba négy garast, egy tallérba 6 garast és egy aranyba 4 forintot számítván . . .” (Kecskemét város története oklevéltárral. I–IV. 1860–1866. Kecskemét IV. köt. 93. E felsoroláshoz az alábbi kiegészítéseket kell fűznünk: a máriás garas értékét csak átmentileg szorították le 30 dénára, 1703 táján következetesen 34 dénárban fogadták el azt Kecskeméten is.

A rénes forint, e számítási pénz jelentett négy (30 dénáros) garast. Ezt az értelmező jelzőt azért kell kitennünk, mivel Kecskeméten ekkor még forinton magyar forintot értettek, mely 100 dénárral volt egyenlő. A korabeliek is mindig jelezték, ha rénes forintban számoltak. A szabadságharc idején Kecskeméten csaknem kivétel nélkül magyar forinttal számoltak. A pontosság kedvéért meg kell még jegyeznünk, hogy a számítási tallér jelentett 180 dénár értéket. A vert tallért, az érmét, vagy kortársak megfogalmazásával „formális tallér”-t 240 dénár értékben fogadták el.

Az arany, pontosabban az aranyforint 1703-ban 480, 1705-ben pedig már 510 dénár értékben forgott. Tehát a szabadságharc első éveiben négy rénes forintot ért.

krajcános garas forgalmi értéke azonos lett. A korábban és a későbbiekben is értékesebb krajcárveretet érthetően mind a nép, mind a hivatalnokok egyértelműen megkülönböztették egymástól. Így történhetett, hogy a kisebb ezüsttartalommal rendelkező, 30 dénár értékű garas *kongó* megkülönböztető jelzót kapott a máriással szemben. Tekintettel arra, hogy a 34 dénár értékű 17 krajcáros nevéhez, melyet a helyi hagyomány szerint szintén garasnak tekintettek, mindig hozzátették az érmén jól látható Mária-kép hatására a *máriás* jelzót, az újabb értékváltozás után a 30 dénár értékű garas esetében a külön jelzőre már nem is volt feltétlen szükség. Így a kongó garas és a garas, melyet egyaránt következetesen 30 dénárra értékelték, a feljegyzésekben felváltva szerepel több éven át.

Már az eddigi néhány idézet alapján is felfigyelhettünk arra, hogy a szabadságharc előtt csaknem következetesen *kongó garasról*, a függetlenségi háború alatt viszont csaknem kizárólag *kongóról* esik szó. Jogos kérdés lehet, e megkülönböztetés nem takar-e két pénzféleséget. A megnyugtató választ a máriás garassal kapcsolatos szóhasználat alakulása adhatja meg.

A különféle számadási lajstromokban 1700 körül a máriás mellé következetesen kirakták a garas szót is. Pl. a székbírák feljegyzésében: „Szekeres Jánosné 1 tehen, 8 1/2 tall[ér]; adtunk neki 5 mar[ias] gar[ast]”, „Baranyay embertől egj tehenet tall[ér] 8; item 2 mar[ias] gar[ast], adtam neki 5 mar[ias] gar[ast]. „Toth Ferencről egj tehenet 9 tall[ér], 4 mar[ias] gar[as].”²⁰

A városi lajstromokban a kongó 1705-től lelhető fel. Ekkor viszont a számadásokban egyre gyakrabban marad el a máriás mellől is a garas szó: „minden edgy véget 8 mariassaval, az takaróját pedig 1 tallerjával”, „Barát Györgynek adójára 8 mar[ia]st defacaltatván”, „hordajáért adtam 8 máriást”. A székbírák pedig lajstromaikban következetesen elhagyják a garas szót: „Palko Petere tall[ér] 3, mar[ias]at 1.” „Nagy Jánose mar[ias] 20.” Csauz Mihályné adott 11 máriást rovásra, el hordotta husul.” „Csordás Istvántul vettünk fel 6 máriást rovásra”, Szabó Istvánné adott ma[ri]ást] 5, dena[rt] 10 rovásra, elhorta.”²¹

Tehát azt tapasztaljuk, hogy néhány év elteltével, amikor már a máriás garas értéke és a 30 dénáros garas értéke állandósult, és egymástól jól elkülönült, mind szóban, mind írásban fokozatosan lekoptak a jelzők mellől a főnevek, és ezeket önállóan használták a fizetési eszközök jelölésére.

Ezek után azt kell megvizsgálnunk, hogy a szabadságharc alatt a libertasra alkalmazták-e Kecskeméten a kongó megjelölését vagy más pénzre.

Rákóczi már 1703 végén körlevélben értesítette a megyéket, hogy szükségessé válik a rézpénz verése, amelyet a háború fundusának nevezett. A megyék és a szabad királyi városok hozzájárulásával 1704 tavaszán jelent meg, névértékét és kényszerárfolyamát tekintve az ezüstpénzzel egyenértékű 1, 10 és 20 polturás alakban mintegy 500 ezer forint értékű rézpénz. Ezt a lakosság eleinte bizalommal fogadta, amihez hozzájárult az is, hogy szűkében voltak mindenféle vásárlóeszköznek.²²

Az új pénznek bár volt hivatalos neve, de nem lehetett rögzített pénzlába, mivel nem nemesfém-ből verték, és eleve átmeneti megoldásnak szánták. A libertas elnevezés a „Pro libertate” felirat nyomán terjedt el, de távolról sem volt általános, még kevésbé kizárólagos ezen elnevezés használata. A szabadságharc vezetőinek leveleiben viszonylag ritkán lelhető fel ez a kifejezés. Maga Rákóczi 1706-ban és 1707-ben legtöbbször rézpénzként emlegeti a libertast.²³ Egyik Bercsényihez írott levelében pedig, melyben a dunántúli hadak elszállásolásának költségeivel kapcsolatosan ad ki utasítást, így nyilatkozik: „vagy nulla per nulla vagy kongó per kongó.”²⁴ Bercsényi, aki személy szerint is érdekelt volt a rézpénz minél szélesebb körben való forgásában, és ezért elég gyakran foglalkozott a függetlenségi háború pénzével, az ónodi országgyűlés előtt sürgette a fejedelmet, hogy tegyenek

²⁰ 1510. Sz. sz. 1700.

²¹ 1508. A. 1705. 142., 137., 143. 1510. Sz. sz. 1705. 5. és 8. old. 1704. 4.

²² Biloveszky József: Adalékok a rézpénz és az adózás történetéhez II. Rákóczi Ferenc korában. Veszprém, Piarista főgimnázium értesítője, 1913–14. 10–13.

²³ Archivum Rákócziánium, I. osztály, I. köt. Budapest, 1873. Pl. 1706. augusztus 29-én Bertóti Ferenchez írott levele, 665., illetve az ugyancsak hozzá címzett 1706. szeptember 12-én kelt levele, 676. Rákóczi levele Eszterházy Antalhoz, 1707. okt. 14. I. osztály, II. köt. 112. illetve levele Pekrinek 1707. nov. 1. Uo. 124.

²⁴ Rákóczi Bercsényihez 1707. március 23-án írt levele. Uo. 60.

valamit, mert úgy járnak, mint Seneca a hidegleléssel: „aut kongo nos deseret, aut nos kongonem.”²⁵ Majd 1707 novemberében írt levelében is „szegény kongó”-nak nevezi azt.²⁶

Kecskeméten a libertas már 1704-ben széles körben elterjedt. De a városi tisztviselők rendszerint külön tartották nyilván a rézpénzben befolyt bevételeiket. Amennyiben a többi pénzfőveléssel együtt, akkor minden egyes tételnél feltüntették annak eltérő jellegét. Ugyanezt mondhatjuk el a református egyház gondnokának feljegyzéseiről is. Mind a bevételek, mind a kiadások esetében pontosan rögzítették, hogy aranyat, ezüsttallért, különféle ezüst aprópénzt vagy a szabadságharc kényszerpénzt adták-e ki, illetve fogadták-e el.

Éppen ezen felsorolásokban tűnik fel 1704-ben első alkalommal a *kongó* elnevezés is: „Item Töser Györgynek karokat csinálásért és sövény fonasaert adtam 9 congott. Item Mester Pálnak karokat csinálasaert adtam Libertast 3.”²⁷ E feljegyzésekben is, miként a fenti példa jelzi, következetesen megkülönböztetik az eltérő jellegű pénzeket. A két feljegyzés egymást követő sorban található. Ha a pénznem megnevezése mégis változott, nyilvánvalóan másféle pénzről volt szó. A sok lehetséges példa közül csak néhány újabbat sorolunk fel: „Varga István u[ram] adott 7 magyar forintokat rovásra, négy feir három veres, elhordta husul mind. Demeter Gergyel u[ram] adott ma[riás] garast] 9, kon[gót] 18 rovásra, el hordta husul.”²⁸ „Egy szegeny rabet, Kovács György u[ram] szolgálja felul, tal[= 25, vagy to tal[lér] feir penz.”²⁹

Tehát a ránk maradt feljegyzésekben következetesen megkülönböztetik a kevésbé értékes kényszerpénzt az értékálló ezüsttől. Forrásainkban az alábbi megfogalmazásokkal találkozunk: „Egy santa lotull tall. 3., den 30 vörös penz.”, „Hasznocskája lett veres pénz tall. 4, gar. 3.”, „33 kő sóért réz pénzben tall. 174.”, „in cuprea vero pecunia”, „meddig böcsi vala az réz monetának”, „Veres réz pénz introitusa”, „adós volt Bujákinétől öt Libertassal”, „adtam 100 tall. vörös libertas penzüi”.³⁰ (A kiemelések az eredeti szövegben nem szerepelnek.)

Érvelésünk helyességét alátámasztja az alábbi megfigyelésünk is, miként láttuk, a libertas nevéhez is gyakran hozzátársítják a vörös jelzőt. A kongóhoz azonban egyetlen alkalommal sem mellékeltek hasonló kitétel. Pedig éppen itt Kecskeméten lett volna igazán indokolt, hogy ez esetben minden félreértés elkerülése érdekében jelezzék, nem a régi 300 dénáros értékkel rendelkező kongóról van szó, melyet még egy-két évvel korábban is gyakran rögzítettek, tehát rá jól emlékeztek, hanem a függetlenségi harc pénzéről. A sok tucat alkalommal feltűnő, kongóról történő feljegyzés között alig találunk esetet, amikor értelmező jelzőt illesztettek utána: „Szabó Istvánné rovas igazítása: huszon ket taller, kongo 3, polturas.” „Az Kőröszt es uram rovasra az kit vittek, tizen 3 taller. Item taller, 8 kongo 2, polturaz.” „Kiss István [. . .] igazítás kongo 3, poltur.”³¹

Ez az értelmezés nyilvánvalóan a kongó (garas)-nál lényegesen gyakrabban fellelhető máriás garassal szembeni megkülönböztetést szolgálta, mely közismerten nem poltura, hanem krajcár veret volt.

²⁵ Biloveszky: i. m. 10.

²⁶ Archivum Rákócziánium, Budapest, 1876. V. köt. 491.

²⁷ A kecskeméti Református Egyház Könyvtára és Levéltára, (Később R. E.) a gondnok naplói (Később: g. n.) 1704. Sajnos, a gondnoki napló nincs paginálva, így pontosabb jelölést nem tudunk megadni.

²⁸ 1510. Sz. sz. 1705. 44.

²⁹ Uo. 5.

³⁰ R. E. gn. 1704., 1510. Sz. sz. 1707. 20. uo. 1706. 32., Pest megyei Levéltár, Nagykőrös város levéltára, Zárt levéltár, a váci egyházmegye aktái, 1706. jún. 8. sz. n.; Károlyiak levelei, 3/1. 1707. november 9.; 1508. A 1709. 102. a római katolikusokkal kapcsolatos iratok II/3/13; R. E. gn. 1706.

³¹ Uo., 38. és a 49. A székbírák lajstromait írásban kevésbé gyakorlott kezek vezették. Nem egyformán kezdetleges ugyan minden kézírás, de valamelyest is kulturáltabb személyiségre utaló kézvonást szinte egyáltalán nem találhatunk, hisz gyakorlatilag a mészárosok vezették ezeket. Így a központosítás szinte következetesen hiányzik. Az érthetőség kedvéért a szövegek bővebb ismeretében a központosítást értelemszerűen elvégeztük. A gyakorlatlanságnak tudható be az is, hogy a megfogalmazás is olykor bizonytalan. A kongót még az alábbi formában írták: congo, kogo, konko, cogo, kon, con, ko, illetve co. Az utóbbiak rövidítések.

Érdeemes arra is felhívni a figyelmet, hogy a kongó csaknem mindig viszonylag kis összegben tűnik fel, általában 1–5 kongóval való fizetést, illetve adósságot rögzítenek a székbírói lajstromok.³² Ez azzal magyarázható, hogy nagyobb tételek alkalmával átszámolták azt 180 dénár, így hat kongóval azonos értékű számítási pénzre, és azt külön nem jelölték, hogy kongó garasból állították össze, miként a máriás garas esetében sem. A gyakran fellelhető „fehér pénz” megfogalmazás ugyanis utal arra, hogy apróbb ezüst pénzekből összeállított tallérokra gondoltak. Valahányszor pedig „veres pénzből” vagy libertas pénzből állították össze a számítási tallérokat, ezt következetesen feltüntették: „Második uttyokban el viven ismet Bano István és Borbély Gergely uraimék Selymeczre 1000 tallért veres pénzt”, „Bode János uramnak in paratis rezpenzül attam 1500 tall.”³³ „Kongó tallér” kitétele viszont egyetlen alkalommal sem lőttünk.

Ugyancsak idekivánczokzik annak említése is, hogy a fehér (feir) pénz, a veres pénz, a libertas stb. introitusáról és exitusáról több esetben készíttettek feljegyzést, de a kongó külön nyilvántartásával egyetlen esetben sem találkozunk, pedig a kongó csaknem annyiszor fordul elő mint a rézpénzre vonatkozó különféle megjelölés összesen!

Hadd fogalmazzunk meg még egy újabb megfigyelést. A 17. század legvégén is akkor jelent meg a kongó garas elnevezés, amikor a máriás garas árfolyamának ingadozása miatt a kétféle garas egyértelmű megkülönböztetésére szükség volt. Amikor a két garas árfolyama állandósult, a kongó jelző használata fokozatosan csökkent. Ennek használta Kecskeméten ismét akkor vált indokolttá, amikor a 10 poltura értékűnek jelzett és szánt libertas elterjedt. Ezúttal a 30 dénáros, azaz 10 poltura értékű garas és a liberta közötti pontos különbségtételre volt szükség, és így elveneredett fel a korábban alkalmazott vagy talán a népi használatban teljesen meg sem szűnt jelző. Amikor pedig a szabadságharc második felében az ónodi határozat értelmében a libertas értékét devalválták, az összetévesztés veszélye megszűnt, a kongó használata is egyre ritkább lett a feljegyzésekben. Semmiképpen sem tekinthetjük véletlennek, hogy az 1707-es székbírói számadáskönyvbe a bőr- és húsárusítás nyilvántartásába beiktatták az alábbi szöveget: „Edigh veres penzen költ, melyből többet 17 száz tallernál 10 polturában; és ki kellett fizetni 4 polturában, melynek az változásban let kárát magára vállalta az becsületes város. De hala Istenek, aztis megh keresven ki fizettük.” Még kevésbé lehet véletlen, hogy a bejegyzés előtt folyamatosan vezetett feljegyzésben nem ritka a kongó jelölés, a bejegyzést követően rögzített több száz adás és vétel alkalmával pedig mindössze nyolc esetben találoztunk veres pénzzel történő fizetéssel, és ennek alapján az sem lehet meglepő, hogy a kongó is csak háromszor tűnik fel, a bejegyzést közvetlenül követő néhány oldalon.³⁴ Figyelemre méltó az is, hogy a kongóval 1707 derekától, a devalválástól egyáltalán nem találkozunk írott emlékeinkben, miközben a rézpénzt és a libertast a városi számadásokban, a református egyház gondokának nyilvántartásaiban, a földesurakkal való levelezésben és a végrendeletekben egyaránt fellelhetjük egészen 1710-ig.

A korábban feltett kérdéseknek megfelelően ezek után a kongó és a rézpénz értékének a szabadságharc alatti változását kell egybevetnünk, majd a rendelkezésünkre álló adatok birtokában a következtetéseket levonnunk.

Előbb már láttuk, hogy a századfordulón Kecskeméten feltűnt kongó garas értéke következetesen 30 dénár volt.

1705-ből csak közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésünkre. Ezek felsorakoztatása hosszadalmas lenne, ezért mellőzük. Ezt annál inkább megtehetjük, mivel a két évvel későbbi adatok is minden kétséget kizáróan igazolják állításunkat.

A székbírák 1707-es felvásárlását és kifizetését rögzítő nyilvántartásban leljük az alábbi bejegyzéseket:

„Király Andrástul 1 kost, kon[gó] 10,
item egy tehenet tall[ér] 13,
Hust hordott tallér 8, ga[ras] 1,
fizettünk tall[ér] 6, ga[ras] 3.”³⁵

³² R. B. g. n. 1701, 1702.

³³ 1508. A 1705. 140. és az 144.

³⁴ 1510. Sz. sz. 1707. 43. és a következő oldalak.

³⁵ Uo. 28.

A kifizetett összeg nagyságát könnyen és minden kétséget kizáróan meghatározhatjuk. A húsként elhordott 8 számítási tallér 1440 dénárt, az egy garas 30 dénárt jelentett. A készpénzben kifizetett 6 számítási tallér 1080 dénárt, a 3 garas 90 dénárt ért. Tehát Király András a szakbírói feljegyzés szerint 2640 dénár értéket kapott. Az ennek fejében adott tehén 13 számítási tallért ért. Ez 2340 dénárnak felelt meg. Így a kapott és adott összeg közötti különbség 300 dénár, mely összeget az egy kosért járó 10 kongó fejében számoltak el. Tehát egy kongót 30 dénárral tartottak egyenértékűnek.

„Kalla Jánostul 1 iuhot tall[ér] 1, ga[ras] 3.
1 báránt kongo 7,
item 3 juhot tall[ér] 4, ga[ras] 3.
Hust hordott tallér 6,
fizettünk tall[ér] 1, ga[ras] 1, totum.”³⁶

E szerint Kalla János húsként kapott 6 számítási tallért, azaz 1080 dénárt; készpénzként 1 számítási tallért, azaz 180 dénárt és egy garast, azaz 30 dénárt. Tehát összesen: 1290 dénárt. Az eladott 5 juh ára 5 számítási tallér, azaz 900 dénár és 6 garas, azaz 180 dénár. Tehát összesen: 1080 dénár. Ezért az egy bárány árát képező 7 kongó 210 dénárt ért. Egy kongót itt is 30 dénár értékben számítottak.

„Monár Istvántul 2 juhot tall[lér] 3, kon[gó] 1;
fizettünk husul tall[lér] 2, ga[ras] 1,
pehzul tall[lér] 1.”
„Kerek Mihánynétul 1 kost kong[gó] 9,
hust hordott ga[rast] 4,
penzul ga[ras] 5.”³⁷

E két utóbbi feljegyzés már semmi kétséget sem hagyhat afelől, hogy az egy kongót egy garasban, illetve a 9 kongót 9 garasban fogadták el, tehát a kongót mindkét esetben 30 dénára értékelték.

Így igazoltnak tekinthetjük, hogy a kongó éppen úgy 30 dénár forgalmi értékkel rendelkezett 1707-ig, mint a kongó garas a századfordulón. Tehát értékében inflálódás nem tapasztalható.

A rézpénzt, miként már jeleztük, 1, 10 és 20 polturás névértékben kezdték verni 1704 tavaszán, de már eredetileg is 8 db. 10 polturás ért 180 dénár értékű (számítási) tallért, a 20 polturásból pedig négy.³⁸

A tömeges veretés és a gazdasági élet törvényszerűségei miatt értéke hamarosan romlott annak ellenére, hogy a szabadságharc vezetői minden tőlük telhetőt megtettek a kényszerárfolyam fenntartása érdekében. Így 1705-ben már a görög kereskedők, ha Kecskeméten nagy ritkán elfogadták, minden máriás garasért 2–2 libertast kértek, tehát 30 helyett csak 17 dénára becsülték.³⁹ 1706. augusztus 17-i bejegyzés szerint az egyik tisztségviselő kölcsön vett „7 fejér tallérokat” ... „veres pénzül fizettem tallér 14.”⁴⁰ Az arány itt már 1 : 2. Ugyanaz év november 30-i feljegyzés szerint is: „veres pénzül kétannyi számlálván” tartották jogosnak a törlesztés módját.⁴¹

³⁶ Uo. 30.

³⁷ Uo. 24. és a 32. Szakirodalmunknak a kongóval kapcsolatos megállapításait e közlemény szerzője is maradéktalanul elfogadta a „Rézpénz forgalmának és értékváltozásának alakulása a Rákóczi-szabadságharc idején”. c. cikkének elkészítése során. (Numizmatikai Közöny 76–77. évf.)

A későbbi kutatásai alkalmával a 17–18. század fordulóján keletkezett iratokban talált adatok komoly kételyeket ébresztettek, és arra késztették, hogy a korábbi megfogalmazások és az újabb adatok között meglevő ellentmondásokat feloldja, az ott elkövetett pontatlanságokat így módon korrigálja.

³⁸ Biloveszky: i. m. 13.

³⁹ 1508. A. 1705. 176.

⁴⁰ 1510. Sz. sz. 1706. 48.

⁴¹ Uo. 84.

Az adó lerovására ritkán fogadtak el rézpénzt, és ekkor is aránytalanul csekély értékben. „Köröszts Jánosnéét is, 2 tall. 1 gar. ezüst pénz helyett réz pénzt fogtam el 12 tall. Szentcs Jánosnéét 1 tall. 1 gr. helyett fogtam el 7 tall. Csordás Miklósnak, mivel lovaszul a város lovai mellett való szolgálatyának jutalmában veres pénzü fizettünk, ezért ő is 1 tallért, pénzbeli adójáért adott 5 tall., 1 gr.”⁴² Az értékarány ezen esetekben 1 : 5,5, 1 : 6, és 1 : 5,1. Ez alkalommal viszont csaknem egyértelmű a sajátos kényszerhelyzet, mivel az adószedők, akik csak kivételesen fogadták el, minden bizonnyal kedvezőtlenebbül értékelték a rézpénzt, mint az egyszerű adásvételek esetében. A rézpénz értékének ingatagságát jelzi, hogy 1707-ben a reformátusok gondnoka azt jegyzi fel: „Sándor Martonnak fizettem husz tallert 8 taller számban.” Az arány itt 1 : 2,5 höz.⁴³ Ez év elejéről származik egy tehát megvételét rögzítő újabb feljegyzésünk is, amely hasonló arányt mutat: „Egy szegény rabet Kovacs György u[ram] szolgálja felül, tal. 25 vagy 10 tal. feir penz.” Ez esetben sem lehetetlen, hogy kényszerhelyzet állott fenn.

1707 nyarán az ónodi országgyűlésen elhatározott 60%-os devalváció gyors összeomlást eredményezett. A szabadságharc vezetői is legtöbbször kitértek az elől, hogy rézpénzben fogadjanak el bármilyen kifizetést. 1707 végén Kecskemét Károlyi Sándornak, új földesurának akart cenzust libertással fizetni. A főúr maga is megállapította, hogy „az ónodi determinatio ezt diktálná . . .”, „de országserzte már mindenütt annyira nyaka szakatt, hogy nem többet de csak egy polturát sem költhetni el benne . . . magatok sem kívánhatjátok, s tudom is, hogy nem kívánjátok, másként is a meddig böcsi vala a réz monetanak”. 1708. szeptember 11-i levelében pedig így nyilatkozik a város megismételt kérésére: „Az rézpénzt acceptálom-é? . . . azon legyetek, hogy jó pénzül minél hamarabb fizessétek a cenzust.”⁴⁴

A rézpénz értéke 1700-re valóban a mélypontra zuhant. Csak a réz értékében tudta a város hasznosítani: „1,5 szallonnát vettem 17 oka libertason” . . . „Huszon 4 oka vaját vettem 21 oka libertason”, „már most becsi el veszvén, mint pusztá rezet kellett erogálnom 57 okaban, minden okaban ment 160 libertas.”⁴⁵

Tehát a forgalmi értékét illetően is erősen eltért egymástól a kongó és a libertas Kecskeméten. Az eltérés nagysága a rézpénz devalválódásával arányosan nőtt.

Összegezőként az alábbiakat állíthatjuk meg:

A kongó, e népi elnevezés Kecskeméten már a libertas forgalomba kerülése előtt fél évtizeddel, a 17. század végén feltűnt mind a városi tisztségviselők, mind a reformátusok gondnokának feljegyzéseiben, így minden bizonnyal széles körben használták e hangutánzó szót pénz meghatározására.

A kongó elnevezést ekkor Kecskeméten egy 30 dénár értékű ezüstpénzt megjelölésére alkalmazták, melynek ezüsttartalma kisebb volt, mint a népszerűvé vált máriás garasé.

A kongó garas a tízpolturás verettel lehetett azonos,

A Rákóczi-szabadságharc idején Kecskeméten a kényszerpénz jelölésére a kongó elnevezést nem használták.

A kongón ekkor is 10 poltura értékű ezüstpénzt értettek.

A Kecskeméten megfigyelhető eset arra int, hogy vidékenként tisztázni kell, az egyes népi elnevezéseket milyen pénzre alkalmazták.

A Rákóczi vezette függetlenségi háború kényszerpénzének, a libertasnak a megnevezése sem térben, sem időben nem volt azonos és következetes. Ezért értékváltozásának, forgalmának és gazdasági szerepének vizsgálatakor erre figyelemmel kell lenni.

⁴² 1508. A. 1706. 83

⁴³ R. E. g. n. 1707.

⁴⁴ 1504. Földesúri szolgáltatások iratai. Károlyiak levelei 3/1. és 3/3. Károlyi Sándor 1705-től kapta meg Rákóczitól jutalmul minden második évben azt a 800 ezüst tallér összegű cenzust, melyet Kecskemét város a Koháriaknak volt köteles fizetni. *Hornyik János*: i. m. IV. 344.

⁴⁵ 1508. A. 1709. 102., ill. 1510. Sz. sz. 1709. 3. és a 31. Az oka török mértékegység, súlya 1,281 kg. Révai nagy lexikona 14. köt. 659.

Adatok II. Rákóczi Ferenc házasságkötéséhez

Rákóczi Ferenc ismeretlen levele

Köln, 1694. szeptember 27.

Bevezette és közli*

ANTALL JÓZSEF

Rákóczi Ferenc (1676–1735) születésének 300. évfordulóján az országos ünnepségek számos könyv, tanulmány stb. megjelentetését segítették elő. Így szinte ildomtalan lenne részletesebb bevezetéssel megterhelni az eddig ismeretlen, de legalábbis nem publikált Rákóczi-levél (és fordítása) közlését. Számos mű foglalkozott már a házasságkötésével, annak körülményeivel és hátterével is. Most csak Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes könyvére¹ utalunk, amely részben Rákóczi Vallomásai², részben egyéb források alapján ismerteti Karolina (Sarolta) Amália (1679–1722) hessen-rheinfelsi hercegnővel Kölnben, a híres dómban 1694. szeptember 25-én megkötött házasságát.

Bécsbe érkezése (1692) után Rákóczi nővére, Julianna, illetve sógora, gróf Ferdinand Gobert Aspremont–Reckheim (1643–1708) altábornagy környezetében élt, akik 1691-ben kötöttek házasságot. Aspremont, aki kitűnően ismerte a császári udvart és a politikai viszonyokat, igaz barátsággal viseltetett ifjú sógora iránt, családi és politikai megfontolások alapján a mielőbbi házasságot ajánlotta Rákóczinak. Először Magdolna hessen-darmstadt hercegnő került szóba, aki Lipót császár feleségének, Eleonóra császárnénak volt rokona. Az uralkodó – nyilván Kolonics érsek tanácsára is – Itáliába küldte Rákóczit tanulmányútra (és „felejtetni”), amikor a császár engedélyét kérte. (Rákóczi már megkötötte Karolina Amália hercegnővel a házasságát, amikor megtudta, hogy neki Magdolna, Magdolnának pedig az ő halálhírért adták tudtára, és kölcsönösen becsapták őket. Elképzelhető a megdöbbenése, amikor Majna-Frankfurtban egy ismeretlen átadta az ifjú férjnek a holtnak vélt jegyese levelét.)

„Tudatos politikára vallanak a házasságkötés ma még csak vázlatosan ismert körülményei” – írja R. Várkonyi Ágnes.³ A most közlésre kerülő Rákóczi-levél ugyan nem változtatja meg eddigi ismereteink vázlatosságát, nem módosítja eddigi képünket, de mindenképpen megerősíti a tudatosság (vallási, dinasztikus stb. utalások), a megfontolás jelentőségét. Még indokoltabbá teszi a kutatások fontosságát.⁴ Az Aspremont által sürgetett házasság előkészítésében igen nagy szerepet játszott Gauden, a német fejedelemségek kancellárjának, a mainzi érseknek (választónak) a követe, aki mint közvetítő szerepelt, és bemutatta Rákóczinak Károly hessen-rheinfelsi herceg leányának, Karolina Amáliának az arcképét is, megnyerve Rákóczi tetszését. (Később hangúlyozta Rákóczi, hogy tapasztalatlanságból, politikai megfontolások alapján kötötte nem éppen sikeres házasságát.)

Most már csak megfelelő ürügyet kellett találni arra, hogy elindulhasson Rákóczi „háztűznézőbe”. Ezt is megtalálták Aspremonttal, az akkor folyó pfalzi háború tanulmányozásának lehetősé-

*A Rákóczi-levél latin nyelvű olvasatát és magyar nyelvű fordítását – Némethy Ferenc megjegyzéseinek, véleményének és javaslatainak figyelembe vételével – Vida Tivadar készítette.

¹ Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976. 64–66.

² Rákóczi Ferenc „Vallomásai” még nem jelentek meg modern magyar kiadásban. – II. Rákóczi Ferenc önéletrajza. . . A párizsi nemzeti könyvtárban őrzött eredeti kéziratból kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága. Budapest, 1876. – II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. A latin eredetiből fordította Domján Elek. Miskolc, 1903.

³ Köpeczi–Várkonyi i. m. 65.

⁴ Köpeczi Béla szíves közlése szerint folytatja kutatásait e tárgyban (Hessisches Staatsarchiv, Marburg). Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban: SOMKL) adattára: 735–79

gét kérték a császártól, aki örömmel engedélyezte – az angol és holland szövetségesek segítségével – a franciák ellen vívott háború megismerését. Badeni Lajos őrgróf, Aspremont rokona szívesen fogadta őket táborában, és így lehetővé vált a harci tapasztalatok szerzése mellett a jól előkészített házasság megkötése Kölnben, amiről a bécsi udvar csak utólag szerzett tudomást. Felesége révén, akinek ereiben az Árpád-ház uralkodójának vére is folyt, számos uralkodó családdal került közvetlen rokonságba Rákóczi. Az angol, a dán, stb. uralkodó családok mellett a legfontosabb azonban a XIV. Lajoshoz és szintén a császárnén keresztül, a Habsburg-házhoz fűződő rokoni kapcsolat volt a Báthoryak, Zrinyiek, Rákócziak stb. leszármazottja és Thököly Imre nevelt fia számára. A császári engedély nélkül megkötött házasság természetesen felháborította Lipótot, aki szobafogságra ítélte Rákóczit, amikor megérkezett az ifjú pár. Sógora azonban elérte – a nagykorúsági okmányra hivatkozva – házasságának elismertetését és szabadsága visszanyerését.⁵

Rákóczi most közlésre kerülő levele önmagáért szól, nincs értelme a külön tartalmi ismertetésnek, elemzésnek. Inkább csak a reá vonatkozó adatok összefoglalása a feladatunk. Tudomásunk szerint sohasem került ismertetésre, még kevésbé teljes szövegű közlésre, bár Köpeczi Béla megjegyezte, hogy Thaly Kálmán tudott róla (Thaly publikációiban nem utal rá).⁶ Természetesen így nem szerepelt a legutóbbi levélválogatásban sem, amelynek bevezető tanulmányában Köpeczi Béla megadja a Rákóczi-levelekre vonatkozó történeti, irodalmi, műfaji stb. ismeretek összességét. A levél címzettje tehát ismeretlen, nem sikerült a kézirat provenienciája alapján megnyugató választ találni. Először – a szöveg alapos tanulmányozása, az életrajzi adatok összevetése előtt – felmerült a „affinis” (= sógor) szó alapján gróf Aspremont neve. Ezt a feltevést valószínűtlenné tette, hogy végig együtt volt Rákóczival, egyike a kölni házassági szerződés aláíróinak, tehát miért kellett volna levelet kapnia?! Arra is gondoltunk, hogy a „hivatalos ügyintézés” érdekében, esetleg jogbiztosító céllal írta Rákóczi a sógorának.

Benda Kálmán hívta fel a figyelmünket arra, hogy az „affinis” szó tágabb értelmezésével, egyszerűen rokont, ízebben „atyámfia”-t is érthetünk alatta, és így nem kell Rákóczi egyetlen sógorához, Aspremonthoz ragaszkodnunk.⁸ Ezzel ugyan „ismeretlen” lett a címzett, de logikusabb a levél keletkezése. Rákóczi életrajzírói is említést tesznek arról, hogy több magyar főúrnak küldött a házasságát ismertető levelet.⁹ Nyilvánvalóan ezek egyike a most közölt levél is. Címzése és érvelése alapján Rákóczi egyik grófi rangú, katolikus rokonát kell mögötte sejtenuünk. Ennek figyelembe vételével és a levél feltételezett provenienciája alapján megkockáztatjuk, hogy gróf Nádasdy Ferenc császári tábornok (1706-ban), a kivégzett Nádasdy Ferenc országbíró fia a címzett, aki egyébként a szabadságharc alatt Rákóczi ellen harcolt a Dunántúlon.¹⁰ Természetesen ez csak feltevés, aminek bizonyítására később még lehetősége nyílhat egy szerencsésebb és hivatottabb kutatónak.

Thaly Kálmán is foglalkozott Rákóczi házassága idejéről való levelezésével. Így a jelen levelünkkel azonos keltezésű, Sáros vármegyéhez intézett levelét idézte.¹¹ E levelet felolvasták a közgyűlésen, ezért is csak a közgyűlési jegyzőkönyvből idézhette Thaly. Valószínűleg már akkor sem volt meg az eredeti levél, amit a különben hiánytalanul megmaradt levéltári anyagban az elmúlt esztendőben kutató Benda Kálmán sem talált meg Eperjesen.¹² Nincs tehát szöveg szerinti összehasonlítási lehetőségünk, de önmagában az a tény, hogy ugyanakkor kelt a sárosi levél is, igazolja a több személynek stb. írott tájékoztató, értesítő levél jellegét. Így még természetesebb az, hogy a levél Rákóczi íródeákjának a kézírása, és csak az aláírási rész – „Frater et ad Servitia paratissimus Franciscus

⁵ Köpeczi–Várkonyi i. m. 66.

⁶ SOMKL adattár: 735–79 (L. még a 11. jegyz.)

⁷ II. Rákóczi Ferenc „Válogatott levelei”. Szerk. és bev. Köpeczi Béla. Budapest, 1958.

⁸ SOMKL adattára: 735–79

⁹ Asztalos Miklós: II. Rákóczi Ferenc és kora. Budapest, [1934.] 76.

¹⁰ Gróf Nádasdy Ferenc születési és halálozási évét nem közli a Magyar Életrajzi Lexikon II. köt. (Budapest, 1969) címszáva, csak főbb életrajzi adatait. Benda még Batthyány Ádámot (1662–1703) is a lehetséges címzettek közé sorolja.

¹¹ Thaly Kálmán: II. Rákóczi Ferenc ifjúsága. Pozsony é. n. 244. első jegyzetben. (Benda Kálmán hívta fel figyelmünket erre az adatra.)

¹² SOMKL adattára: 735–79

Princeps Rakoczi” – származik tőle, ami mint kéziratnak csökkenti a muzeális értékét, de történeti forrásértékét alig érinti.

A közölt levél vásárlás útján 1977. július 12-én került köztulajdonba, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumba.¹³ A Magyar Nemzeti Múzeumban aggály merült fel a levél értékét és hitelességét illetően, így lemondtak a megvételéről. Az egyéb orvos-gyógyszerésztörténeti tárgyakat felajánló eladó mellékesen említette meg a Rákóczi-levelet, amelyet nem vettek meg. Miután meggyőződünk róla, hogy nem tartanak igényt e dokumentumra, attól tartva: e védetté nem nyilvánított, meglehetősen rossz állapotban lévő kézirat ismét eltűnik a magánkereskedelem útvesztőiben, megvettük. Természetesen gyűjtőkörébe nem tartozó kézirat őrzése csak átmenetileg feladata egy szakmúzeumnak, tehát nem zárkózik el a megfelelő cserétől, sőt erre vonatkozóan kezdeményező kíván lenni.

A korabeliséghez és a Rákóczi-aláírás hitelességéhez az első vizsgálatnál is kevés aggályunk volt. Így e téren nem éreztük kockázatosnak a gyűjtőkörön kívüli anyag megvásárlását. A levél egyébként 33 x 20,5 cm-es, négyoldalas kézirat, amely penésznyomokkal, sérülésekkel, az összehajtogatásnál és a pecsétek feltépésénél hiányosságokkal került az intézetbe. Azóta többen megvizsgálták korabeliségét, a Rákóczi-aláírás valódiságát, közöttük Köpeczi Béla és Benda Kálmán, eloszlata e téren minden kétséget. E megnyugtató érzéssel közöljük Rákóczi levelét, szolgálatot téve a megvételével a magyar történetírásnak. Köszönetet mondva Köpeczi Bélának és Benda Kálmánnak értékes tanácsaikért, Vida Tivadarnak és Némethy Ferencnek a gondos – kiegészítéseket is tartalmazó – olvasat, illetve fordítás elkészítéséért, Simon Imolának pedig a kiváló restaurálásért, adjuk közre Rákóczi Ferenc levelét.

II. Rákóczi Ferenc levele egyik rokonához 1694. szept. 27-én

I.

II. Rákóczi Ferenc levelének latin nyelvű szövege

- Excellentissime Domine Comes, Domine Frater et Affinis Nobis Colendissime [!]
 Ex singulari amicissimo Affectu, quo erga Excellentiam Vestram ducimur [,]
 celandum minime duximus, quin Excellentiae Vestrae notificando ins[inue-]
 mus, Nobis diversas ineundi Conjugii occasiones propos[it]as]
 5 et subministratas hactenus fuisse, inter caeteras vero [. . .]
 alibus Amicis Nostris Filiam Serenissimi Principis ac Domini Domini Caroli
 Hassiae Landgravii Lineae Hassio-Cassellianae, Serenissimam
 nempe Principissam Carolinam Ameliam, eamque Catholicae
 Religioni additam, et quidem ex Serenissimae Principis
 10 Dominae Dominae Matris suae Prioris conjugii [. . .]
 Progenitarum Duarum Sororum Lutheranae [Confessionis?]
 Catholicasque fieri nolentium, Consoror[em . . .] ne
 qua Cognatam, et Consobrinam Suae [Majestatis Augu]stissimae
 Imperatricis, Nobis recommendatam esse.
 15 Cujus Speciali consideratione, praeprimis Catholicae Religio[nis]
 in qua educati essemus, tandem etiam intervenientis cog[natae]
 Antetitulae Augustissimae Imperatricis Nobis mult[um]
 proficuae intuitu, ducti et promoti, praeconcepta prio[re]
 Nostra mente ac intentione, erga praelibatae Dominae Dominae

¹³ SOMKL XI. Történeti dokumentációs szakgyűjtemény, 7240 gy. sz./79. 141. 1. letsz. alatt. Az értelem szerint, illetve nyelvtanilag indokolt kiegészítő részeket (a sérülések helyén) a szokásos szögletes zárójellel közöljük az eredeti latin szövegben. (Rendelkezünk egy 19. századi olvasattal is, ami az eredetivel került hozzánk, de ez csak jelzi a hiányokat.) – Nem kizárt, hogy Jankovich Miklós (1773–1846) híres műgyűjtő egykori gyűjteményéből való.

- 20 Principis Matris prioris ut praemissum, Conjugii Darm-
stadiani Principem Filiam Lutheranam, habita, jamque
fere stabilita existente, ob Religionem vero mutata,
indeque in praementionatam alterius Conjugii Filiam
Principem Catholicam Carolinam utpote Ameliam
25 fiducialiter ac cordicitus Locata. Eandem tam ex cons[anti?]]
et particulari Serenissimi Prinipis ac Domini Domini Caroli Ha[ssio-]
Cassiliensis Regentis Landgravii, Fratris nempe ut [. . .]
Serenissimae Modernae Reginae Daniae Recomme[ndatione?]]
Francofurtum transeundo, erga Nos facta, qua[m. . .]
30 quoque Summe-Confoederatorum Imperii Electorum et Principum
(: quibus nempe hoc nostrum intentum convenienti modo
insinuassemus:) eatenus gratiose nobis praebito et declarato
[. . .] Dilectissimis Ejusdem Principibus Parentibus in futu-
[rum . . .] Nostrae Thorique Sociam expetiimus, inque etiam
35 [r. . .] am, uti ex congenita Principali Eorundem Genero-
[sitate ?] [. . .] Respectum quoque praesinuatae recommendationis
obtinui[mus], ita quidem, ut identidem Sacramentum etiam
Copulae cum Eadem, 25ta Currentis Mensis Septemb[ris]
Stylo novo, hic Coloniae nacti simus jamque effe[ct] [. . .]
40 Domino Deo ita gressus nostros gratiosissime dirig[ente]
Caep[er]taque Nostra secundante, eo-tum Conjugium Nostr[um]
feliciter iniverimus.
Hinc assecuto taliter ex Singulari Divina Providentia
ac gratia, Cordiali intento, et Scopo Nostro, horum Cursum,
45 ex debito Fraternali Affinitatisque Nostrae Vinculo et obliga-
mine, Excellentiae Vestrae tanquam Cordiali Amico Nostro, hisce
insinuare, et repraesentare, uti voluimus, ita debuimus,
nulli Dubitantes, quin praerecensiti initi Conjugii
Nostrum Sacrum opus, ex praedecaratis Rationibus non
50 Solum Sua Majestas Sacratissima (: Ex quo tota Serenissim[a]
Domus Hassiana Summe-titulatae Suae Majestati [Sacratissimae]
esset sanguine juncta, Summaque foederata :/ sit [appro-]
batura, quin Excellentia quoque Vestra ad id confirmandum
Suffragii Sui Calculum additura, Nobisque tanto magis
55 aggratulatura, ac exinde Idem felix Conjugium
Nostrum /: Pro quo Domino Deo Sempiternae Nobis dicendae
Laudes: / aliis quoque Specialibus Amicis: [. . .] etiam
Libuerit, conveniensque fore judicav[er]at [. . .]ra
uti qui Nosmet ulteriori Ejusdem [. . .] gr[at]iae
60 Studiosissime Recommendamus, caete[rum]que permane[mus]
Ej[usdem] Excellentiae Vestrae

Frater et ad Servitia
paratissimus
Franciscus Princeps Rakoczi
mp

Coloniae Agripinae
Die 27 Septembris
Anno 1694

II.

II. Rákóczi Ferenc levelének magyar nyelvű fordítása

Kegyelmes Gróf Úr, igen tisztelt Testvérünk és Atyánkfia!

- A Kegyelmességed iránt táplált különleges baráti érzésünk úgy diktálja, hogy minden titkolózás mellőzésével Kegyelmességed tudtára adjuk, miszerint barátaink már eddigelé is különféle házassági javaslatokat
5. kínáltak fel nekünk, a legutóbb pedig a fenséges Károly herceg úrnak, a hessen-casseli ágából származó hesseni tartománygrófnak leányát, Karolina Amália hercegnőt ajánlották figyelmünkbe. Ő a felséges Császárné rokona (unokanővére), s katolikus vallású,
 10. nem úgy, mint féltestvérei, a fenséges Anyahercegnének az első házasságából származó két leánya, akik a Lutherana Confessiot követik, és nem is akarnak katolikussá lenni.
 15. Mindezek után – elsősorban a katolikus vallást, amelyben nevelkedtünk, szem előtt tartva, valamint arra való tekintettel is, hogy a Császárné rokoni közbenjárása számunkra igen előnyös lehet – indítatva éreztük magunkat, hogy – bár előzőleg feltett szándékunk volt
 20. az előbb említett Anyahercegné első, darmstadti házasságából származó lutheránus vallású leányát feleségül venni, sőt ez már csaknem véglegesen eldöntött kérdésnek számított – elgondolásunkat a valláskülönbség miatt megváltoztassuk, s reménységünket szívbeli bizalommal a második házasságából származó
 25. leányába, a katolikus vallású Karolina Amália hercegnőbe helyezzük. Miután pedig mind a fenséges Károly herceg úr, hessen-casseli kormányzó tartománygróf, Őfelsége a jelenlegi dán királynő fivére Frankfurton átutazva nekünk szilárd és részletes ajánlatot tett,
 30. mind a Birodalom fő szövetséges választói és fejedelmei /: akiknek tudniillik megfelelő módon tudomásukra hoztuk szándékunkat /: kegyes hozzájárulásukat adták, a hercegnőt kedves szüleitől, a hercegi pártól jövőbeni élet- és házastársunkul megkértük,
 35. és mihelyt ők előzetesen közölt ajánlatukat velük született fejedelmi nagylelkűségükkel megerősítették, leányukkal a házasság szentségét az új naptár szerint a folyó szeptember hó 25-én itt Kölnben fölveltük,
 40. s miközben lépéseinket az Úristen kedvezően irányította, vele mindjárt szerencsésen egybe is keltünk. Ennélfogva, minthogy így az isteni Gondviselés különös kegyéből beteljesült szívünk vágya s elértük célunkat, szándékunk s kötelességünk is egyben,
 45. hogy mindezek megtörténtéről Kegyelmességedet mint szívélyes barátunkat tudósítsuk, amiként az a bennünket összefűző testvéri és rokoni kötelék szerint illik. Egyáltalán nem kételkedünk abban, hogy házasságkötésünk szent művét a fentebb kifejtett okok alapján

50. nemcsak Ő Szent Felsége fogja jóváhagyni
/: miután az egész Fenséges Hesseni Ház vérrokonságba került
Ő Szent Felségével és szoros szövetségese lett :/,
hanem megerősítésképpen Kegyelmességed is
kinyilvánítja majd beleegyezését, s annál is inkább
55. gratulálni fog nekünk, mert ennek folytán boldog házasságunk
/: melyért az Úristennek örök hálával tartozunk :/
más közelálló barátaink tetszését is elnyeri majd,
s azt Ők is megfelelőnek fogják ítélni.

- Magunkat további kegyeibe
60. szorgosan ajánlva, egyébiránt maradunk
Kegyelmességednek

szolgálatra kész testvére
Rákóczi Ferenc fejedelem
s.k.

Kölnben, az 1694. esztendő
szeptember 27. napján

RÁNKI GYÖRGY

Gondolatok a bukaresti történészkongresszusról

Mennyiben tudott a történettudomány lépést tartani korunk változó világával, mennyiben tudott reagálni a természettudományok robbanászerű új eredményeire és az ezekből származó gyökeresen megváltozott világképre? Mennyiben tudott reagálni az ún. kemény társadalomtudományok (közgazdaságtan, szociológia) újabb eredményeire, mennyiben tudta azokat alkalmazni, magábaolvasztani és hagyományos módszereit kitágítani? És miként befolyásolta a harmadik világ egyre masszívabb jelentkezése az eddig erősen Európa- és Amerika-centrikus történeti kép további alakulását?

Mindezek a kérdések joggal foglalkoztathatták a Bukarestben összegyűlt 2500 történészt, és bár mindenki tisztában volt azzal, hogy a történészek öt évenként megrendezésre kerülő monstre sereg-szemléje aligha lesz képes mindezekre a kérdésekre, valamint a hozzájuk kapcsolódó kételyekre teljes választ adni, azzal számoltak, hogy e problémák megfelelő hangsúlyt kapnak a vitában. Nem kétséges, már a program összeállítása is utalt arra, hogy a történészek nem akarnak kitérni eme joggal felmerült kérdések elől. A módszertani kérdések programjában a történészi és nyelvészeti folytatott vita; a történelemtanítás problémáinak megtárgyalása, mely első ízben került a szaktudományos kongresszus programjára, az emlékezések, visszaemlékezések (oral history) felhasználásáról folytatott tanácskozás, amit részben a jelenkor történetének előtérbe kerülése, részben a harmadik világ népei iránti érdeklődés tett szükségessé. S joggal vetődött fel, hogy nemcsak a gyarmatosítás írásbeli dokumentumain keresztül vizsgáljuk őket, mind arra utalnak, hogy ahogy a változó világ nem megy el nyomtalanul a történettudomány mellett, úgy a történészek is hajlandók tudomásul venni a változó világot.

Mégis, ezen kedvező jelek, figyelemreméltó témaválasztások és színvonalas viták ellenére is aligha hiszem, hogy ne távozott volna mindenki bizonyos szakmai elégedetlenséggel Bukarestből.

Miből származhatott ez a szakmai elégedetlenség? Az utóbbi évtizedek tapasztalati ténye, hogy a több ezer résztvevős nagy kongresszusok egyre nehezebben tudják betölteni szorosabban vett szakmai feladatukat: megvonni a tudomány előrehaladásának mérlegét, megkeresni a legfontosabb elvi és módszertani vitakérdéseket és ezek bizonyos fokú tisztázásával érdemlegesen előmozdítani a tudományt. Amennyire öröndetes ugyanis ezen nemzetközi szervezetek kitágulása – Bukarest nagy érdeme volt, hogy először voltak jelen nagyobb számban a harmadik világ képviselői –, oly nehézé teszi ez a kitágulás a rendezvények megszervezésében a szorosan vett szakmai szempontok kizárólagos biztosítását, olyinkább kerülnek előtérbe a nemzeti aspirációk, az előadók és témák megválasztásában az arányok keresése és biztosítása, a túl sok korreferátum, hogy végül is a vitára biztosított idő lerövidülése a tényleges vitát szinte illúziórikussá teszi.

De származik ez a szakmai elégedetlenség a kongresszus nagy témáinak helytelen megválasztásából és a tárgyalás nem mindig szerencsés lebonyolításából is. A Nemzetközi Történészbizottság – alapvetően helyesen – mindenekelőtt abból indul ki, hogy a kongresszusi viták két fő vonulata néhány legfontosabb, általános elvi kérdés, vagy igen időszerű módszertani probléma körül összpontosuljon. A módszertani témák újszerűségére már utaltunk, így hadd jelezzük a négy általános témát, melyeknek mintegy centrális szerepet kellett volna, betölteniük a tanácskozás programjában. A kiválasztott négy téma: A kelet-európai civilizáció, A föderatív állam, A béke kérdése a történelemben, valamint A nők szerepe a történelemben.

Kezdjük talán ez utóbbival. A nézetünk szerint rendkívül unalmas, semmitmondó vita világosan bizonyította, hogy átfogó, politikailag érdekesnek tűnő kérdésfelvetések egyáltalán nem feltétlenül

biztosítják a szakmai elmélyülés lehetőségét. Sőt mi több, éppen a téma túl általános jellege és túl széles kerete nyújt csábító lehetőséget a koherens témamegközelítés és érdembeli elemzés rovására, a felületes tárgyalásra, olykor szinte nómogalmi beszámolószzerű előadásokra és hozzászólásokra, a téma teljes szakmai érdektelenségbe és értéktelenségbe való laposodására.

Napjaink számára nem kevésbé fontos és szakmailag lényegesen körülhatároltabb jellegű volt a másik nagy elvi téma, a béke szerepe a történelemben. Nos, ha a téma szakmai jellege körül aligha lehet kétely, sőt mi több, a békék időbeni és rendszerben- vagy rendszerekben való elhelyezése a történetírás akár eseménytörténeti megközelítőit, akár rendszerekben, struktúrákban elemzőit egyaránt foglalkoztathatja, mégis, a tulságosan hosszú periódus következtében, nem egyszer a közös nevező alatt túl kevés közösség volt fellelhető az egymást olykor évszázadokkal elválasztott békekötéseknél, vagy pedig a vitát tördelte szét, hogy a karthagói, westfaliai, illetve a versaillesi béke kérdései szinte szoros egymásutánban kerültek napirendre.

A kongresszus legnagyobb érdeklődéssel várt témája volt az az előadás, melynek bevezetőjét román történészek tartották „Kelet-Európa, mint a civilizáció találkozóhelye” címmel. Sajnos, már a vitaindító – bár nem nélkülözötte a rendkívül érdekes és értékes kutatásokon alapuló eredményeket – bizonyos értelemben csalódást keltett. Egyrészt a szerzők Kelet-Európa fogalma, nézetem szerint, rendkívül egyoldalú és leszűkített volt. Kelet-Európa fogalma a történeti irodalomban sokszor változott és máig is vannak tisztázatlan elemei. A román előadás azonban Kelet-Európát jórészt azzal a térséggel azonosította, mely többé-kevésbé az ortodox egyház területére terjed ki. Ez a felfogás természetesen tartalmilag is vitatható, hiszen nem világos az alkalmazott kritériumrendszer, nem társadalmi, gazdasági momentumokból, mégcsak nem is komplex civilizációs szempontokból közelíti meg a fogalmat. Másrészt kirekeszti a sok vonatkozásban Kelet-Európához tartozó, vagy Kelet-Európával érintkező magyar, lengyel, stb. fejlődést. És ha ugyan a magyar, a lengyel fejlődés számos tekintetben inkább közép-, mint kelet-európai típus, mégis éppen gazdasági, társadalmi momentumok sok szállal kapcsolják Kelet-Európához.

Vitatható volt az előadás felfogása abban a tekintetben is, hogy szinte az őskortól tárgyalta Kelet-Európa történetét, ami a dolognak inkább földrajzi értelmezését jelenti, hiszen történeti értelemben ténylegesen Kelet-Európáról csakis a kora-középkortól lehetne beszélni, mikoris a kelet-európai népek etnogeneizise végbement. Sajátos vonása volt az előadásnak, hogy Kelet-Európát mint a civilizáció találkozóhelyét közelítette meg, és sajnos részben a vita is ezt a vonalat követte. A vizsgálat jórészt a román, szerb, bolgár civilizáció fejlődésére koncentrált és nemcsak a magyart vagy a lengyelt hagyta figyelmen kívül, jöllehet kiterjedt Erdélyre is, ahol a magyar civilizáció évszázadokon keresztül meghatározó jellegű volt, de mellőzte a területen élő más népek, mint pl. németek, zsidók stb. szerepét, melyek nélkül a 19. század – pl. a gazdaság fejlődése, modernizáció – aligha érthető. Néha olybá tűnt, hogy az 1945. utáni etnikai helyzetet kívánják történetileg évszázadokkal korábbra visszavetíteni. Nyilván a kérdés még hosszú, további vitákat fog kiváltani, mint ahogy további viták várhatók a soknemzetiségű állam problémájáról is, mely a negyedik nagy elvi témáját jelentette a kongresszusnak és a kongresszus egyébként hidegháborús felhangoktól szerencsésen mentes tanácskozásában olykor egyedül jelentett kivételt.

Hagyományosan fontos területei a kongresszus tanácskozásainak az ún. kronológiai szekciók, melyekben az ókor, középkor, új- és legújabbkor néhány, a történezmű közvélemény által pillanatnyilag fontosnak és érdekesnek ítélt témája került megvitatásra. Ezeket a szekciókat jóval kevésbé készítik elő, általában nem előre kidolgozott anyagokat vitatnak meg, meglehetősen sok előadás hangzik el keretükben és sok esetben természetesen a vita is ide koncentrálik.

Számos olyan téma volt Bukarestben is, mely szakmailag megalapozott, jó előadásokat, érdemleges vitákat váltott ki. Ezen előadások között feltétlenül kiemelhető a parasztság és a nacionalizmus 19. századi szerepéről tartott előadás, a „Labour and management” a 20. században, mely talán a tanácskozás egyik legszínvonalasabb vitája volt. Ennek során a szakmai tudományos szempontok, a konzervatív, elsősorban a produktivitást, a termelési szempontokat figyelembe vevő megközelítések ütköztek össze a munkásosztály beleszólási jogát követelő és a probléma társadalmi aspektusait is figyelembe vevő liberális vagy szocialista koncepciókkal.

Folytathatnánk e sort a kronológiai szekciók középkori témáival, a világgazdaság válságát tárgyaló előadással, a szociáldemokráciát és a gyarmati rendszert tárgyaló vitával is. A vitákban változatlanul érvényesült a nagy kongresszusoknak azon gyengesége, hogy az egyre szűkeszabottabb

idő nehezen tudta az érvek és ellenérvek magasszintű összecsapását biztosítani, hogy az egyes résztvevők néha reménytelen harcot folytattak az ülés szigorú elnökével, vagy ha az elnök nem volt szigorú, akkor ő került reménytelen konfliktusba mind a szűkreszabott idővel, mind pedig a hozzászólását abbahagyni nem tudó felszólalóval. Mégis, minden gyengeségük és problémájuk ellenére, ezek a szekciók talán kevésbé voltak látványosak, szakmai hasznosságuk, érdemlegességük mégis talán meghaladta a reprezentatív, általános szekciók vitaszívonálát.

Ha volt olyan érdemleges újítás a kongresszus programjában, amelyet felételezhetően a következő kongresszusokon is figyelembe lehet venni, az nem kétséges, az az újítás volt, hogy a tanácskozás első két napját a különböző szakmai albizottságoknak tartották fenn. Az a nagyfokú specializáció, mely a történettudomány keretei között végbement, s amely természetes következménye a nagyfokú szakmai elmélyülésnek – noha olykor néha már a történeti fogalmak és folyamatok túlságos széttagolásával is fenyeget –, mind több speciális nemzetközi szervezetet hozott létre. Ezek vagy szorosabban, vagy lazán, vagy majdnem teljes önállósággal kapcsolódnak a Nemzetközi Történész Bizottsághoz. Ezek a számban lassan felszázát is megközelítő szaktanácskozások, melyek között a nem teljesen önálló Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság, vagy a bizonyos önállósággal bíró, a II. világháború története nemzetközi bizottság, a társadalmi szociális mozgalmak története bizottság tekinthetők a legjelentősebbnek, kiterjednek a renaissance és középkori rendi intézmények, a sajtó, várostörténet, a hadtörténet stb. problémáira. Ezek az albizottságok mind napirendre tűztek egy-egy meghatározott tudományos témát, s jórészt a területek körülhatároltsága, a résztvevők erősebben specializált köre folytán, az általuk kiválasztott téma nemegyszer inkább adott alkalmat beható szakmai vitára, mint nemegye átfogónak és hangzatosnak tűnő, de éppen ezért az általánosság felé csábító téma megbeszélése.

A különböző szakbizottságokban tárgyalt témák közül nyilván érdeklődést válthatott ki a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság vitája a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokról. Ez akár középkori vonatkozásaiban, akár a 19. századi témakutatással kapcsolatban a kérdéseket a modern közgazdasági elmélet szemszögéből, a fejlettség és elmaradottság dialektikus kapcsolatának alapján közelítette meg és meghatározott érdeklődést, sok vonatkozásban szakmailag is magas szintet képviselt.

Hasonló tónusú volt a társadalomtörténeti bizottság ülése, mely a kisüzem történetét dolgozta fel a 19. század végétől csaknem napjainkig. A téma elvi jelentősége elsősorban abból származott, hogy képes volt megmutatni, hogy a különböző szintű fejlődési vonalak mellett s a modern nagyüzemek, az ipari koncentráció, a tőkeigényes technológia ellenére is, miként teremthetnek újra a kisüzem létezési feltételei, miként módosul a kisüzem struktúrája, miként idomul a nagyüzemi termeléshez, milyen szerepe van a lakossági foglalkoztatásában és az elmaradott országok társadalmi, gazdasági fejlődésében.

Mindig nagy érdeklődés kíséri figyelemmel a II. világháború nemzetközi bizottságának tanácskozásait. Ez a bizottság is rendkívül aktív tudományos tevékenységet folytatott az elmúlt két évtizedben és most Bukarestben ismét újjáavasztott elnöke, Henri Michel vezetésével az elmúlt évek folyamán a II. világháború számos aspektusáról tudott érdemleges tudományos konstrukciót nyújtani.

A bukaresti tanácskozás programjában a propaganda kérdése szerepelt. Meg kell jegyeznem, hogy erről a témáról két esztendővel korábban a magyar történészek már rendeztek egy kisebb méretű nemzetközi kollokviumot elsősorban a téma közép-kelet-európai vonatkozásairól. A bukaresti tanácskozás előadásai mindenekelőtt a nagyhatalmak háború előtti propaganda-tevékenységével foglalkoztak. Szovjet, angol, amerikai és német előadások foglalták össze országaik háborús propagandájának legjellemzőbb vonásait, célkitűzéseit és eszközrendszerét, majd néhány román előadás következett. Ez utóbbiak sajátos módon, elsősorban az antifasiszta propagandával foglalkoztak és szinte alig ejtettek szót az 1941–1944 közötti román háborús propagandáról. Ezt követően a nemzetközi bizottság tagországainak egy-egy ismert történésze beszélt szintén saját országa háborús propagandájáról. A tanácskozásnak ez a felépítése már jelezte a tanácskozás egyik gyengéjét, azt ti. hogy ugyan rendkívül széles ismeretanyagot vonultatott fel és jó néhány kérdés vitára tűzését lehetővé tette, mégis túlságosan nemzeti részekre szabta szét a bonyolult és fontos témát. Jóval kevésbé kerültek megvitatásra a propaganda elvi kérdései, a módszerek, az effektivitás felmérésének lehetősége, a propaganda értékelhető szerepe a háborúban. Mindez végül is párosult egy-két olyan kellemetlen jelenséggel is, amikor az egyes előadók propagandáról szólva ténylegesen propagandát is üzentek.

A Bukaresti Történész Kongresszuson igen nagy létszámú magyar történész-delegáció vett részt, jóllehet a hivatalos program előadói, stb. között érdemtelenül kis számban szerepeltek. A nagy lét-

szám, melyet nyilván megkönnyített a hely földrajzi közelsége, lehetővé tette, hogy a vitákban igen aktívan vegyenek részt. A viták jellegét részben meghatározta az a téma-keret, melyet a kongresszus kijelölt, részben azonban meghatározta az a körülmény is, hogy a rendező román történészek igen nagy számban kaptak helyet a kongresszus előadói között. Nem csupán a bevezető és záróelőadást kapták meg, amely mindig a rendező fél történezeit illeti, de számos más témában is ők tartották a vitaindító referátumokat. Így a dolgok logikája folytán különösen sok olyan probléma került előtérbe, melyek a magyar történeti fejlődés problematikáját érintik, – erről már részben beszéltem a kelet-európai fejlődés kapcsán. Különösen sok olyan kérdés merült fel, melyben a magyar történészek – bár természetesen óvakodtak attól, hogy a nemzetközi fórumot valamiféle speciális román–magyar vita-fórummá alakítsák át – mégis kénytelenek voltak vitába szállni, vagy fenntartásaikat jelezni a különböző román előadásokban megfogalmazott nézetek kapcsán. Azt mondhatnánk, hogy ez a jelenség szinte végigvonult az ókortól napjainkig. A magyar történészek más véleményen vannak, mint román kollegáik a dáko–román kontinuitás kérdésében. Benyomásom szerint a dák civilizáció kis számú anyagi maradványából a dákok törzsi társadalmának és államszervezetének rekonstruálható jelenségeit a fejlődés sokkal magasabb szintjén mutatták be, mintsem ezek a következtetések társadalomilag sokoldalúan megalapozottaknak tűnhetének.

Vita folyt az erdélyi településtörténetről is. A magyar történészek, mint történetietlen visszavetítést, elutasították a három román fejedelemségről szóló koncepciót, rámutattak arra, hogy az etnikai jellegtől függetlenül is a 16–18. századi Erdély, s annak társadalmi vezető rétege, mely természetesen a kor civilizációjának hordozója, erősen magyar jellegű volt, hogy Erdélyt ebben a korban nem lehet a magyar fejlődéstől elválasztani. A magyar történészek vitatkoztak 1848 számukra egyoldalúnak tűnő értelmezésével. Határozottan elvetették azt a felfogást, mely a trianoni békeszerződés bonyolult problémáját leegyszerűsítve, a határmegvonás nagyhatalmi és kishatalmi szempontjait figyelmen kívül hagyva, az 1918–19-es átalakulást egyszerűen a népek önrendelkezési joga megnyilvánulásának kívánja tekinteni.

Nézeteltérés volt a két háború közötti román és magyar állam jellegének megítélésében és vita folyt akörül is, hogy a II. világháborúban milyen volt a két állam szerepe. A magyar történészek hangsúlyozták, hogy egy olyan megközelítés, mely a történeti valóságnak csak egy kis szakaszát és nem az egész folyamatát nézi, ebben a kérdésben is óhatatlanul egyoldalúságokra vezet és nem segít sem az egyes országok, sem Kelet-Európa történetének teljes tisztázásához.

E rövid felsorolásból is kitűnik, hogy számos kérdésben folyik vita magyar és román történészek között és nyilván ez a vita még folytatódni fog. Mégis hangsúlyoznunk kell, hogy a kongresszust nem uralta ez a magyar–román vita és a számos más nézet összecsapásának keretében ezek a problémák csak egyik színezetét adták a kongresszuson jelentkező bonyolult szellemi frontoknak.

Ha megpróbáljuk benyomásaink alapján felvázolni és a részletvitáktól eltekintve meghatározni a kongresszuson jelentkező fő történeti irányzatokat, akkor, benyomásunk szerint, egy realista és egy romantikus történetnézet összeapásában és vitáiban lehetne az erővonalak fő konturjait megrajzolni. A romantikus, illetve realista történetnézet kérdése lényegében a történettudomány értelmezésének régi, olykor évszázados vitájához vezetődik vissza. Mi a történettudomány értelme? Művészet, vagy tudomány? Tudomány, mely a 19. századi eszmerendszerhez, a nemzeti államok keletkezéséhez, a nemzeti tudat kiegészítéséhez kapcsolódik, vagy tudomány, amely mindenekelőtt a társadalomtudományok, a társadalom elemzésének történeti megközelítését nyújthatja? Tudomány, melynek centrális kérdése a nemzetek kialakulása, a nemzeti állam problematikája és mint ilyennek, fő funkcióját a nemzetek történeti tudatának kialakításában és erősítésében lelhetjük fel? Vagy pedig tudomány, mely természetesen nem választható el a nemzetek fejlődésétől, még a nemzeti tudat erősítésétől sem, de mégis része az emberi, gazdasági, társadalmi, pszichológiai folyamat elemzéseinek és mint ilyen, eredményét és hasznosságát is elsősorban elemző készségében lelhetjük fel? Leíró tudomány-e vagy elemző tudomány? A történeti események felkutatására, összeállítására kell-e törekednie? Megelégszik-e azzal, amit Ranke mondott, hogy feladatát arra koncentrálja, hogy kinyomozza: tulajdonképpen mi történt és azt a „mitörténtet” valamiféle cél érdekében – legyen az nemzeti vagy bármilyen cél – interpretálja, olykor magát a folyamatot ennek az interpretálásnak vetve alá, vagy pedig a történeti folyamatokat elemelve azok okait keresse, nem egyszerűen nemzeti, hanem olykor regionális és egyetemes keretekben is, és ezzel a modern társadalomtudományokhoz kapcsolódjék, azoknak analitikus, kritikus és önkritikus szemléletét vegye át?

Mindezen kérdések nem újak, hosszú idő óta folyik vita erről a történettudományban. A 60-as években úgy tűnt, hogy a vitában egyértelműen a realista irányzat kerekedik felül. Eme realista irányzat kapcsolódhat a marxizmus nem dogmatikus, nem sémászerű tudományos alkalmazásához és történet szemléletéhez. De kapcsolódhat ahhoz az irányzathoz is, mely Nyugat-Európa számos országában olyan jelentős történetírói iskolában, mint a francia Annales kör, vagy a nyugatnémet Bielefeld iskola, stb. kapott helyet és amely a történettudománynak új értelmet, a történeti vizsgálatnak új megközelítést adott. Vagy pedig visszatérünk ahhoz a felfogáshoz, mely nemegyszer a 19., még inkább a 20. században a történettudományt valamiféle ideológia, politika eszközévé tette, s ilyen értelemben tudományos értékét és jellegét is előbb-utóbb megkérdőjelezte.

E tekintetben a bukaresti kongresszus – persze nem a rendezés és nem a nemzetközi bizottság, hanem inkább korunk szellemi zűrzavara miatt – sok vonatkozásban vissza, mintsem előrelépést jelentett. Bármily meglepő, az a mondás, amelyet Marc Bloch pár évtizeddel korábban fogalmazott, még mindig aktuális: „A történelem nemcsak olyan tudomány, amely mozgásban van előre, hanem olyan is, amely még gyermekkorát éli. Éppúgy, mint mindazon más tudományok is, amelyek az emberi szellemre irányulnak.”

RÚZSÁS LAJOS
(1914–1981)

1981. március 28-án, 66 éves korában váratlanul elhunyt Rúzsás Lajos, a történelemtudományok doktora, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének osztályvezetője, a Pécsi Tudományegyetem tanára, az egyetemes és magyar gazdaságtörténet nemzetközileg ismert szakembere.

Az Eötvös József Kollégium tagjaként a budapesti egyetemen végzett, és már 1939-ben megjelent doktori értekezésével a gazdaságtörténet problémáival jegyezte el magát. Ez irányú kutatásait haláláig folytatta. Előbb a fontos török elleni végvár, Eger vára uradalmának 16. századi gazdálkodását vizsgálta, lelkiismeretes alapossggal arra keresve választ, hogyan és miből tartották el katonáikat és fedezték a hadikiadásokat. Több kisebb, de fontos tanulmány után 1954-ben jelent meg a pécsi Zsolnay-gyár történetét tárgyaló monográfiája, az első magyarországi üzemtörténetek egyike. A kezdetben csak Pécs városa ipartörténetére vonatkozó kutatásait előbb a dél-dunántúli történelmi tájra, majd az ország egészére kiszélesítette, különös figyelemmel a korábban alig ismert mezővárosi fejlődésre. Idevágó tanulmányai jól mutatják a hazai adatokban és az egyetemes irodalomban való kiterjedt ismereteit és módszertani szempontból is útmutatók. Az ipar, a városok mellett azonban a mezőgazdaság, a parasztok helyzete is érdekelte. Alapvető tanulmányban vázolta a baranyai parasztság életét és a nagybirtokkal vívott küzdelmét, 1711 és 1848 között. Vizsgálta a jobbágysági gazdálkodás 18–19. századi formáit, fejlődését, s külön a Baranya megyei szőlőművelés történetét. Szerzteágazó kutatásait a Magyarország története 1790–1848 című kötetének (1980) gazdasági fejezeteiben összegezte.

Kutató és történetírói munkájánál nem kisebb jelentőségű, amit a szervezésben és szerkesztésben nyújtott. Szerkesztője volt a Szigetvár 1566-os ostromának 400 éves évfordulójára kiadott nemzetközi tanulmánykötetnek, majd a mohácsi emlékkönyvnek. A dél-dunántúli, közelebről az észak-mecseki bányavidék regionális kutatási programjának, a kutatás módszerének egyik megfogalmazója és tudományos intézeti osztályvezetői minőségében irányítója volt. Mindehhez pedig 1970 óta az egyetemi oktatás járult: a Pécsi Tudományegyetem közgazdasági karán a gazdaságtörténetet adta elő.

Sokoldalú tevékenységét nagyfokú elmélyültség és egyetemes látóköre jellemezte. Mindig a problémákat, a nehéz kérdéseket kereste, azok megoldásával viaskodott. A szakemberekhez szólt, a népszerűsítést kevésbé kereste, így a széles olvasóközönség előtt többnyire rejtve maradt munkásságának eredménye. Történész kollégái azonban megőrzik a lelkiismeretes kutató és a kedves jóbarát emlékét, munkái pedig a késői nemzedékek számára is fenntartják nevét.

Benda Kálmán

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Научное заседание Института Истории ВАН по случаю 35-ой годовщины освобождения Венгрии от фашистского ига, 28-го марта 1980 г.	
<i>П. Ж. Пах:</i> Об исследовании истории современности	129
<i>Ш. Орбан:</i> К историческому изучению преобразования венгерского общества после освобождения	135
<i>Ф. Глац:</i> Ответы историко-политической мысли после освобождения Венгрии от фашистского ига	146
<i>Й. Йемниц:</i> Социалдемократическая партия и международное рабочее движение в 1945–1948 гг.	159
<i>И. Вида:</i> К вопросу внешних условий народно-демократической революции в Венгрии	165
<i>Д. Дьярмати:</i> Осуществление политических точек зрения в подготовительных работах системы советов	178
<i>Т. Ковачи:</i> Руководство экономией при помощи распоряжений	192

СООБЩЕНИЯ

<i>Л. Ижак:</i> Образование и деятельность Венгерской Партии Свободы в 1946–1948 гг. . . .	203
<i>Й. Ф. Варга:</i> Венгерская Радикальная Партия и выборы в 1941 г.	227

ОБЗОРЫ

<i>Крузе:</i> Социальное происхождение британских крупных промышленников в эпоху промышленного переворота	245
<i>Г. Галавич:</i> Картина Рейнольдса, как политический символ в конце XVIII века в Венгрии	252
<i>М. Боттанкова:</i> Данные к топографии города Надьсомбат (Трнава) в XVI веке	262

КУЗНИЦА

<i>Л. Маккаи–Г. Кланицаи:</i> Материальная культура, быт, склады ума. Предложение на междисциплинарное содействие	268
<i>Г. Кланицаи:</i> Проблемы исследования культа святых в средневековой Венгрии	273
<i>Т. Иваньоши-Сабо:</i> Обращение монеты „конго” в городе Кечкемет	287
<i>Й. Анталл:</i> Данные к браку князя Ференца Ракоци II. (Неизвестное письмо Ференца Ракоци)	296

ФОРУМЪ

<i>Ранки:</i> Размышления о конгрессе историков в Бухаресте	302
<i>Л. Рнжаш (1914–1981):</i> К. Б.	309

CONTENTS

STUDIES

Scientific memorial session of the Institute of Historical Sciences of the Hungarian Academy of Sciences on the 35 th anniversary of the liberation, 28. March 1980.	
<i>Zs. P. Pach</i> : On the Research of Contemporary History	129
<i>S. Orbán</i> : To the Historical Research of the Transformation of the Hungarian Society Following the Liberation	135
<i>F. Glätz</i> : Responses of Historical-Political Thought after the Liberation	146
<i>J. Jemnitz</i> : The Social-Democratic Party and the International Workers' Movement 1945–1948	159
<i>I. Vida</i> : To the External Conditions of People's Democratic Revolution in Hungary	165
<i>Gy. Gyarmati</i> : Predominance of Political Aspects at the Preparation of Council-System	178
<i>T. Kovácsy</i> : On the Directive Economy	191

SHORTER CONTRIBUTIONS

<i>L. Izsák</i> : Hungarian Liberty Party: Establishment and Activity 1946–47	203
<i>J. F. Varga</i> : Hungarian Radical Party and the Elections 1947	227

OBSERVER

<i>Crouzet</i> : Social Origin of British Industrialists in the era of Industrial Revolution	245
<i>G. Galavics</i> : A Picture by Reynolds as a Political Symbol in Hungary at the End of the 18 th Century	252
<i>M. Bottankova</i> : Contribution to the Topography of Nagyszombat in the 16 th Century	262

OEUVRE

<i>L. Makkai–G. Klaniczay</i> : Material Culture, Conventions, Mentalities. Suggestion for Interdisciplinary Cooperation	268
<i>G. Klaniczay</i> : Problems of Research of Hagiolatry in Hungary of the Middle Ages	273
<i>T. Iványosi–Szabó</i> : The Circulation of the Currency Called „kongó”	287
<i>J. Antal</i> : Data to the Marriage of Ferenc Rákóczy 11 nd (An Unknown Letter of Ferenc Rákóczy)	296

FORUM

<i>G. Ránki</i> : Thoughts on the Historical Congress in Bucarest	302
<i>L. Rúzsis</i> (1914–1981) K. B.	309

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

Session commémorative de l'Institut d'Histoire de l'Académie Hongroise des Sciences à l'occasion du 35 ^e anniversaire de la libération le 28 mars 1980	
<i>Zs. P. Pach</i> : Sur les recherches d'histoire contemporaine	129
<i>S. Orbán</i> : Contribution à l'étude historique de la transformation de la société hongroise après la libération	135
<i>F. Glatz</i> : Les réflexions de la pensée historico-politique après la libération	146
<i>J. Jemnitz</i> : Le Parti Social-démocrate et le mouvement ouvrier international 1945-1948	159
<i>I. Vida</i> : Contribution au problème des conditions extérieures de la révolution démocratique populaire de Hongrie	165
<i>Gy. Gyarmati</i> : Considérations politiques dans le travaux préparatifs du système de conseils . .	178
<i>T. Kovácsy</i> : Le gestion de l'économie par directives	191

COMMUNICATIONS

<i>L. Izsák</i> : La formation du Parti Magyar Szabadság (Liberté Hongroise) et son activité (1946-1948)	203
<i>J. F. Varga</i> : La Parti Radical Hongrois et les élections en 1947	227

OBSERVATEUR

<i>F. Crouzet</i> : L'origine sociale des grands industriels anglais à l'époque de la révolution industrielle	245
<i>G. Galavics</i> : Un tableau de Reynolds, comme symbole politique en Hongrie au début du 18 ^e siècle	252
<i>O. Bottankova</i> : Contribution à la topographie de la ville de Nagyszombat au 16 ^e siècle	262

ATELIER

<i>L. Makkai-G. Klaniczay</i> : Civilisation matérielle, coutumes, mentalités. Projet d'une coopération interdisciplinaire	268
<i>G. Klaniczay</i> : Les problèmes de la recherche sur le culte des saints de Hongrie au Moyen Age . .	273
<i>T. Iványosi Szabó</i> : La circulation de la monnaie appelée „kongó” dans la ville de Kecskemét . .	287
<i>J. Antall</i> : Données sur le mariage de François II Rákóczi (Une lettre inédite de François II Rákóczi)	296

FORUM

<i>G. Ránki</i> : Réflexions sur le Congrès Internationale d'Histoire tenu à Bucarest	302
<i>L. Rúzsás</i> (1914-1981) K. B.	309

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

Wissenschaftliche Gedenksitzung des Instituts für Geschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften zum Anlaß der 35. Jahreswende der Befreiung, 28 März 1980.	
<i>P. Zs. Pach</i> : Über die Forschung der Zeitgeschichte	129
<i>S. Orbán</i> : Zur historischen Forschung der Umgestaltung der ungarischen Gesellschaft nach der Befreiung	135
<i>F. Glatz</i> : Die Antworten des historisch-politischen Denkens nach der Befreiung	146
<i>J. Jemnitz</i> : Die Sozialdemokratische Partei und die internationale Arbeiterbewegung 1945–1948	159
<i>I. Vida</i> : Zur Frage der äußeren Bedingungen der ungarischen volksdemokratischen Revolution . .	165
<i>Gy. Gyarmati</i> : Politische Überlegungen in den Vorbereitungsarbeiten des Rátesystems	178
<i>T. Kovácsy</i> : Über die mit Direktiven leitete Wirtschaft	191

BEITRÄGE

<i>L. Izsák</i> : Die Gründung und Tätigkeit der Ungarischen Freiheitspartei, 1946–1948	203
<i>O. F. Varga</i> : Die Ungarische Radikale Partei und die Wahlen von 1947	227

BEOBACHTER

<i>Crouzet</i> : Der soziale Ursprung der britischen Großindustriellen zur Zeit der industriellen Revolution	245
<i>G. Galavics</i> : Ein Reynolds-Bild als politisches Symbol in Ungarn am Ende des 18. Jahrhunderts .	252
<i>M. Bottankova</i> : Beiträge zur Topographie von Nagyszombat (Trnava) im 16. Jahrhundert . . .	262

WERKSTATT

<i>L. Makkai–G. Klaniczay</i> : Materielle Kultur, Sitten, Mentalitäten. Ein Vorschlag für interdisziplinäre Zusammenarbeit	268
<i>G. Klaniczay</i> : Probleme der Forschung der Heiligenverehrung im mittelalterlichen Ungarn . . .	273
<i>T. Iványosi–Szabó</i> : Die Zirkulation des Geldes „Kongó“ in der Stadt Kecskemét	287
<i>J. Antall</i> : Angaben zur Eheschließung von Franz Rákóczi II. (Ein unbekannter Brief von Franz Rákóczi)	296

FORUM

<i>G. Ránki</i> : Gedanken über den Historikerkongress in Bucharest	302
<i>L. Rúzsás</i> (1914–1981) K. B.	309

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. IX. 29. Terjedelem: 15,50 (A/5 ív)
81.9824 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 84 Ft

1 szám ára: 21 Ft

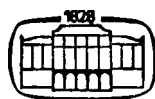
Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 21,— Ft

Előfizetési ára egy évre 84,— Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

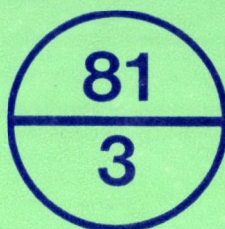

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Szücs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról

Kövics Emma: A Páneurópa-mozgalom fogadtatása Németországban (1924–1932)

Herczegh Géza: Görgei
Első dolgozatok

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA, SZ. ORMOS
MÁRIA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Űri u. 51–53. — Telefon: 160–160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre: 84,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról 313
Kövics Emma: A Páneurópa-mozgalom fogadtatása Németországban (1924–1932) 360

KÖZLEMÉNYEK

- Trócsányi Zsolt*: Rendi gazdaságpolitikai tervezetek Erdélyben (1711–1761) 385

MŰHELY

- Hegyi Klára*: A törökök berendezkedése meghódított országokban 392
Hrenkó Pál: Az ismeretlen „Lázár deák” 405
Herczegh Géza: Görgői (Vázlatok egy arcképhez) 411

ELSŐ DOLGOZATOK

- Hóvári János*: Az 1515–17. évi tulesai török vámnapló 430
Schwarcz Katalin: Magyarország államháztartása 1828–1847-ben a Tafeln adatai alapján 450

VITA

- Simon Róbert*: Megjegyzések Goldziher Ignác: *Az iszlám kiadásához, avagy quis custodiet custodes* 478

FIGYELŐ

- Benda Kálmán*: Mária Terézia királynő a magyar történetírásban 485
Horst Handke: Munkamegosztás és foglalkoztatottsági struktúrák. (Adalék az emberi termelő-erő fejlődéséhez Németországban 1871 és 1918 között) 493

Tanulmányok

SZÚCS JENŐ

VÁZLAT EURÓPA HÁROM TÖRTÉNETI RÉGIÓJÁRÓL

Bibó István nem történettudós, hanem tudós politikai gondolkodó volt; a történelemnek mégis szerves helye van életművében. Nemcsak arról van szó, hogy egy politológus kamatoztatta következtetéseiben kivételes történeti műveltségét és érzékét; még csak nem is pusztán arról, hogy az utolsó évszázad kivételesen pontos kórképeinek megszerkesztése révén maga is szuverén történetírói teljesítményt nyújtott. Többről van szó. Ez a tudós politikai gondolkodó a történelem tudósainak is példát mutatva volt tudatában annak, hogy a „történesek” mögött a századokon átnyúlóan, hosszú távon is bizonyos „szerkezetek” lényegesek, melyek a jelen számára egyszerre jelölnek ki határokat és kínálnak lehetőségeket. A kíméletlenül pontosan felmért határok és a realitásokon belül maximálisnak tartott lehetőségek zónájában helyezkedik el Bibó István fájdalmasan csonkán maradt életművének lényege: mit lehet vagy kellene kezdeni egy – történeti-szerkezeti határai miatt – forradalmat és demokratikus átforgatódást igénylő társadalommal, hogy lehetőségeinek maximumáig jusson, akkor is, ha a forradalmi átalakulás és demokrácia lehetőségeit a történelem nem forradalmi helyzetben csillantotta fel.

A határok és lehetőségek hosszú távú trendjén Bibó István a magyar történelmet egy háromfázisú mozgás képletéként fogta fel. Végsőkéig leegyszerűsítve: a magyarság ezredforduló utáni történelmének első ötszáz évében „alkatilag”, társadalomszerkezetében a Nyugathoz tartozott, legalábbis ahhoz közelített (noha „egyszerűbb szövedékben, vidékies jelleggel”, „fokozati különbségekkel”); történeti katasztrófák szorították ki aztán a következő több mint négyszáz évre e helyzetből, hogy belekényszerítsék egy kelet-európai jellegű szerkezetbe, melyet a „társadalmi erőviszonyok mozdulatlansága”, „holtpontok” és reménytelen visszatérési kísérletek jellemeznek, eladdig, hogy a folyamat a 19. század második felében kísérteties „zsákutcákba” torkolljon; az utcanyitást (újra „belekapcsolódást a nyugati társadalomfejlődésbe”) 1945 tette lehetővé. E „zsákutcás történelemből” való kievickélés határainak és lehetőségeinek felmérése alkotja aztán az oeuvre gerincét. Nem recenzió lévén célunk, elég itt utalni arra, hogy a fejtegetések, melyek az egyetlen mondatban szükségképpen csak kongó ürességgel felidézhető váz tartalmát adják, a legmélyebbre szántó újkori történeti kifutással két nagy tanulmányban, az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* (1948) és *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (1946) címűekben (az utóbbinak kivált *A politikai kultúra deformálódása* fejezetében), legkoncentráltabban *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* (1947) című tanulmányban találhatók meg, hosszabb-rövidebb exkurzusok formájában azonban más írásokban is feltűnnek.

Hogy Bibó István a történelmet milyen halálos komolyan vette, arra nézve van egy tragikusan szuggesztív bizonyíték. Halála előtt néhány nappal, a kórházban, amikor már beszéde is akadozott és elfakult, a halállal viaskodó a Harmadik Rendről értekezett. Miközben ápolónők jöttek-mentek és csörögtek kellékeikkel, betegek és látogatók csoszogtak körülötte, a halálraítélt makacs erőfeszítéssel merült annak fejtegetésébe, hogy téves a *Tiers État* fogalmát automatikusan a polgársággal azonosítani; valójában eredetileg a nemesi kiváltságokon kívül mindenki – a „Mindenki” – alkotta a Harmadik Rendet. S ha ezt a keretet a burzsoázia ki is sajátította (hogy hamarosan jelentkezék a Negyedik Rend, majd az abból is kimaradt Ötödik), bizonyos vele összefüggő eredeti modellek „mindenkire” vonatkoznak. A fejtegetés aztán oda konkludált (noha akkor a fáradtság, majd a halál örökre félbeszakította), amit Bibó több mint harminc, majd huszonöt évvel ezelőtt többször is leírt: a demokrácia nem valami „polgári felépítmény”, hanem a „szabadság objektív technikája”, melyet a szocializmus éppúgy minden károsodás nélkül elismerhet (és adaptálhat), mint egy nyugati töltőtolltípust vagy a Morgan-féle átöröklési elmélet fölényét – noha „nyugati típusú”.

A történelemben ugyanis nemcsak szerkezetek, hanem modellek is vannak, melyeknek belső összetétele változhat, érvényük azonban konzisztens lehet a struktúrákon át – mondhatta volna Bibó István ebben a félbeszakadt utolsó fejtegetésében. Erre a végüzenetre is figyelve kíséreljük meg az íráskor több mint három évtizedes távolából legalább vázlatosan újból végiggondolni a magyar történelem alkatát meghatározó keretek alakulását – nem azért, hogy Bibót igazoljuk vagy korrigáljuk, avagy kiegészítsük (még ha itt-ott óhatatlanul ezt is tesszük), hanem mert fejtegetései óta több mint három évtized telt el.

I.

Hol húzódnak Európa belső határai?

Van egy nagyon markáns vonal, mely az Elba-Saale alsó folyásától délnek, a Lajta, s tovább a hajdani Pannonia nyugati pereme mentén húzódva szeli át Európát: a Karoling Birodalom keleti határa 800 táján. Ami ettől nyugatra esett, ott zajlott le a megelőző három évszázadban a későantik-keresztény és barbár-germán elemeknek az a szerves szimbiózisa, melynek első – noha koraérett és átmeneti – szintézise volt maga a „renovált” *Imperium*. E tömb megnevezése már akkoriban gyakran „Nyugat” volt. Az *Occidens* persze eredetileg éppen nem Európa más részeitől, például mintegy „Kelet-Európától” határolt el valamit (mely fogalomnak az ezredforduló előtt még retrospektíve sincs sok értelme vagy tartalma), hanem a Mediterraneumot körülövező régi „világ”, az *Orbis Latinus* keleti örökösével, Bizánccal és déli felének kisajátítójával, az Iszlámmal szembeállítva. Sokak szerint maga az „európai történelem” igazában csak 800 körül kezdődik, épp azért, hogy az arab hódítás a mediterrán görög–római civilizáció déli félkaréját, Szíriától Észak-Afrikán át Hispániáig végleg leszakítva, a történeti súlypontot északabbra, az antik szemléletben merőben „geográfiai” tartalmú Európába kényszerítette, melynek nyugati részein éppen ez idő tájt kezdett kikristályosodni egyfajta „strukturális” tartalom: sem nem antik, sem nem germán, hanem mintegy: „keresztény-feudális társadalom”. E térség éppen ezt a strukturális tartalmat kifejezendő kezdte kisajátítani már Nagy Károly halála (814) idején a maga számára *Europa* fogalmát – jogtalanul, mert a születő Európának

csak egyik pólusa volt. A másik póluson Bizánc helyezkedett el, noha egyelőre éppen nem „európai” ambíciókkal (amint hogy a maga kisázsiai súlypontjával geográfiailag sem európai képlet volt), hanem az ezredforduló idejéig azzal az eltökéltséggel, hogy akár területi veszteségek árán is, váltig antik stílusú reformok erőltetésével, defenzív merevséggel őrizze a „barbárokkal” szemben a „rómaiak” keleti örökségét — ahogy a bizánciak továbbra is nevezték magukat. E két pólus felől, a közbeeső és még északibb heterogén barbár világ abszorbeálásával épült fel aztán az ezredforduló után az európai történelem, miután az *Occidens* a leendő Európa nyugati pólusából „Nyugat-Európa” lett (ami nem ugyanaz), Bizánc pedig feladta defenzív merevségét. Ettől fogva beszélhetünk egyáltalán európai régiókról.

A kettős kisugárzás közt, kivált a nagy schisma (1054) után rajzolódott ki egy másik, az előbbivel nagyjából párhuzamos keletibb, nem kevésbé markáns határvonal az Alduna vidékétől fel a keleti Kárpátok, s tovább északra, a nyugati és keleti szlávtságot a lengyel és orosz földet elválasztó erdőségek mentén, hogy aztán a 13. században elérje a Baltikumot is. Ami ettől nyugatra esett, már 1100–1200 táján maga a kor átfogóan *Europa Occidens (Occidentalis)* néven kezdte számon tartani, látszólag el is feledve ama bizonyos egykori Elba–Lajta határt. Alighogy *Europa* merő geográfiai keretből a *Christianitas* szinonímájává, kulturális, sőt „strukturális” identitássá vált, máris kettéhasadt Róma és Bizánc hatósugara szerint. Az Elbától a Kárpátok koszorújáig, a Baltikumtól az Adriáig terjedő sávot, az egykori „Karoling-Európa” hagyatékához csatolt új régiót (kiterjedésben annak közel felét kitevő térséget) a középkor egyre halványuló skrupulusokkal nevezte „Nyugat-Európának”, ahogy Skandináviát is. Valóban az lett belőle?

A *quod est demonstrandum* függőben hagyásával két „határszempontot” nem árt máris felvillantani.

Az egyik, hogy Európa eme ezredforduló utáni új belső határának élességét és realitását sokféle térképpel lehetne plasztikusan illusztrálni, nem csupán az egyházmegyékkel. Olyanokkal, mondjuk, melyek a romantika és gótika, a reneszánsz és reformáció elterjedését mutatnák; mi több, olyanokkal is, melyek például az autonóm város, korporatív szabadságok, rendi szerkezet és egy sor egyéb, vizuálisan már nehezen ábrázolható strukturális jegyet tüntetnének fel. Mindeme jelenségek keleti elhatárolódása csekély átszüremlésekkel a lengyel és a magyar királyság, északon a német lovagrend (utóbb Kelet-Poroszország) keleti határvidékével azonos, jöllehet e térképeken a pontok sűrűsége vagy a sátozás éppen az egykori Karoling-határon túl mutatna minden vonatkozásban feltűnően ritkásabb alakzatokat. Igaz, bizonyos mértékű ritkulás már a Rajnánál kezdődne. Az egykori római *limes* nyomvonala is benne maradt Európa morfológiai térképében, a „Nyugat” fogalmán belül már kezdettől elkülönítve „Közép-Európa” csíráját.

A másik szempont viszont egy kísérteties visszahajlás. Az az éles gazdaság- és társadalomszerkezeti démarkációs vonal, mely Európát mintegy 1500 után kettészelte, a túlnyomóan tágasabb keleti félt jelölve ki a „második jobbágyság” területét, megdöbentő pontossággal ama bizonyos 800 körüli Elba–Lajta határ nyomvonalaiban reprodukálódott. Mi több, újabb csaknem félévezred múltán, napjainkban, szinte pontosan megint e határvonal mentén (csupán csak Thüringiánál némi ingadozással) oszlik meg Európa minden korábbinál végletebben két „táborra”. Mintha csak Sztálin, Churchill és Roosevelt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly-kori statusquót a császár halálának 1130. évfordulóján.

Érdeklődésünk fókuszában természetesen e két – egyik irányban sem abszolút – határvonal közé eső régió áll, melybe Magyarország tartozik – nem valami tökéletes, de még mindig legelfogadhatóbb újabb keletű terminológiai konszenzussal: „Közép-Kelet-Európa”. Talán paradox, de éppen mert a történelem mindkét határon lényeges átmosásokkal hömpölygött át, sokkal nagyobb figyelmet kell majd fordítanunk a határ két túlsó oldalára, mint magára a kérdéses régióra. Nemcsak nyugati, hanem keleti irányban is.

Keleten maradt Európa középkori műve legeldolgozatlanabb, sőt egyedül csonka. Az orosz földtől délre és keletre a majdani európai Oroszországnak – egész Európa területe kerekén felének – túlnyomóan nagyobbik része az újkorig nem volt még sem „orosz föld”, sem „Európa”, hanem az euráziai sztyepperégióknak és nomád világnak az az ékszerűen a geográfiai Európába belehatoló nyugati nyúlványa, melyen egyebek közt eleink is eljutottak a Kárpátok mögé, amibe aztán az ezredforduló után az ék elkeskenyülő hegye beletört. A 13. század óta e hatalmas ék köztudomásúan azonos volt a Mongol Birodalommal. Azok a fejlemények, melyek az Aranyhordától való függés meglazítása mozzanatától (1480) a kazáni és asztraháni kánság orosz meghódításán (1552, 1556), majd a lengyel függésben levő területek, Dél-Ukrajna bekebelezésén (1667/86) át a krími tatár kánság megsemmisítéséig (1783) ívelnek, az európai történelem távlatában nem kevesebbet jelentenek, mint hogy a Fehér-tengertől a Fekete-tengerig és a Káspi-tóig, a lengyelektől az Uralig terjedő heterogén materiából az orosz állam kikovácsolta (hogy egyben mindjárt be is olvassa azt Oroszország fogalmába) *par excellence* „Kelet-Európa” homogén képletét – a kora-újkorban teljesítve ki Európának azt a „belső expanzióját”, az eke és a város hódítását, mely a középkorban a Baltikumon és a Kárpátokon túl már csak a Kijev, majd Moszkva körül csoportosuló orosz földekig hatolt. A Dnyeper, Don, Volga vidéken a 18–19. századra az teljesedett ki, ha extenzívebb módon is, ami öt évszázaddal korábban a Rajnától a Visztula, a Memel, a Tisza–Maros vidékig „európaizálta” Európát. Európa keleti felének ez a végérvényes „eldolgozása” nem hagyható a horizonton kívül, ha az európai régiók strukturális modelljeit vetjük egybe.

Másfelől természetesen szintén nem hagyható figyelmen kívül, hogy a középkor alkonyára viszont délkelet felől egy újabb, minden korábbinál masszívabb ázsiai ék hatolt be Európa testébe, ezúttal már „kidolgozott” (noha a többenél nyersebben megformált) régióba, Dél-Kelet-Európába, hosszú századokra új nevet is adva az egész térségnek („Rumélia”) – miután a sorvadó Bizáncnak a jóval korábbi szeldzsuk offenzíó által elnyelt egész kisázsiai törzse is új nevet kapott (Anatólia). Minthogy az Oszmán Birodalom ékének hegye Közép-Kelet-Európában, közelebből Magyarország testében állt meg, ez az újabb „határvidék” szerep (amitől Kelet-Európa éppen egyidejűleg megszabadult) lényeges régióformáló tényezővé vált.

A koordináták tehát nagy vonásokban így festenek: a „barbárok” Róma nyugati örökségét bekebelező első expanziója létrehozta a „Nyugat” fogalmát (500–800); újabb „barbárok” pacifikálása után a Nyugat első nagy expanziója (1000–1300) keleti és északi irányban tágitotta ki *Europa Occidens* kereteit (benne Észak- és Közép-Kelet-Európával), miközben a Róma keleti örökségét őrző Bizánc kisugárzásában létrejött egy „csonka” Kelet-Európa, valamint Dél-Kelet-Európa (mely utóbbi azonban, minthogy a középkor végére fokozatosan elsorvadó Bizánccal együtt félélézredre kiesett az európai struktúrából, figyelmünkön kívül marad). Az újkor egyik irányból a Nyugat második nagy expanziójával (1500–1640) köszöntött be, mely a képlethez az Atlanti-óceánon átnyúlva hozzá-

kapcsolta Amerikát (s idővel abszorbeálta Skandináviát), másik irányban a „csonka” Kelet-Európa nagy expanziója létrehozta a „teljes” Kelet-Európát, hozzákapcsolva a képlethez a Csendes-óceánig kiterjedő Szibériát. A kettő közé szorult Közép-Kelet-Európa az újkor hajnalán defenzív döbbenettel eszmélhetett rá, hogy míg nyugat felől a történelem újra megvont egy elmosódottnak vélt határvonalat, dél felől az évezredes múltú közép-ázsiai eredetű inváziók utolsó (s legerősebb) hulláma partjait ostromolta, s maga sem tudta pontosan, hogy beletartozik-e még *Europa Occidens* kereteibe, vagy kiesett belőle.

A régiók eredeti helyzetéből, eltolódásaiból és a történelem kihívásaira adott válaszaiból következtek strukturális modellek, melyek máig ható érvennyel meghatározzák a modern Európát.

II.

Miben áll az eredeti nyugati modell – legalábbis abból a szempontból tekintve, ahonnan Bibó István nézte? Ez a szempont (a lehetséges nézőpontok egyike) a „demokratikus társadalomszerveződés” vagy „közösségalakulás” legmélyebbre nyúló hajszálgököreinek keresésével azonos. Mindaz, amit főként Hajnal István nyomán Bibó a kezdetekre nézve kiemelt (a szokászerű, személyes, kölcsönösen biztosított kötelezettségek és jogok, a „szabadság kis köreinek” egymást egyensúlyban tartó szerkezete, mely megakadályozza a hatalomkoncentrációt, és ellenálló erőt jelent az egyoldalú alávetés „brutálisan célszerű” módszereivel szemben és így tovább) mind valós és lényeges elem, noha magában a középkorban is egymást váltó struktúrákhoz tartozik. Mindennél azonban valami többről, átfogóbbtól van szó. Hogy mennyivel többről, azt talán segít érzékeltetni, ha egy pillanatra az újkor századai felől tekintünk vissza a nyugati középkorra.

Olyan fogalmakra gondolva, mint természetjog, társadalmi szerződés és népszuverenitás, hatalomátruházás vagy hatalmak elválasztása, bizonyára legtöbбекnek Hobbes, Locke, Montesquieu, Rousseau neve jut eszébe, s természetesen a francia forradalom és ami utána következett. Bizonyára kevesen tartják számon, hogy e kulcskérdések Bolognában, Párizsban és Oxfordban jó félévezreddel korábban nyerték el első fogalmazásukat, jóllehet a moderntől meglehetősen távoli és idegen kontextusban; mi több, a középkor zenitjén és „nagy századában”, a tizenharmadikban, alig kevésbé álltak a politikai elmélet fókuszában, mint a modern időköt előkészítő nagy században, a tizennyolcadikban. Márpedig ha a „nyugati értelmű társadalomfejlődés” gyökereit keressük (mint Bibó István fogalmazott) vagy a Nyugat „eredeti karaktervonásait” akarjuk kitapintani (ahogy Marc Bloch fogalmazott volna), ennek az alig számontartott összefüggésnek súlya van. E karaktervonások közé tartozik ugyanis a „társadalom” és „állam” szétválasztása, azaz valójában egy struktúra, mely magát az elméleti szétválasztást lehetővé tette, még pontosabban: struktúraváltások sorozata, melyben ez a kettősség ilyen vagy olyan súlyozásban folyamatosan jelen volt.

A szétválasztás éppen nem valami endogén vonása az emberi történelemnek. Természetesen minden állam valamely társadalmon épül fel, de ötezer év magaskultúráiban rejlt nehézkes, hogy a kialakuló állam önnön legitimációját a társadalmon „kívül” találja meg, következésképpen olyan szerkezetet és működési mechanizmust fejlesszen ki, melyben a társadalom jelenik meg az állam derivátumaként, s nem megfordítva. A társadalom

bármely szektorának az államtól különálló (s ugyanakkor e különállásában vele funkcionálisan összekapcsolt) autonóm léte ritka kivétel. A kivételek a történelem luxustermékei. Ilyen kivételes luxus volt köztudomásúan a görög *polis*, az autonóm társadalom ősmodelljének, a szabad polgárok *koinoniájának* mintegy „természeti” produktumként felfogott politikai létformája; ilyen volt a római *res publica* is, a *populus Romanus* hatalomgyakorlásának már inkább közjogi kategóriákban felfogott államformája. A görög demokrácia azonban éppúgy elkallódott a hellenisztikus birodalmakban, ahogy a római köztársasági gondolat is, merő fikcióvá válva, egy birodalmi zsákutcában sikkadt el. E korai történeti előlegek közvetlenül nem folytak be az európai társadalomfejlődés kasszájába. A középkori Nyugattól természetesen mi sem állt távolabb, mint a demokrácia, magával a köztársasággal is legfeljebb csak néhány itáliai városállam kacérkodott, azok is egész arisztokratikus stílusban. Megvolt viszont a modern Európába torkolló organikus történeti folyamatosság. Ha a *populus seu societas civilis* kategóriáját a nyugati feudalizmus (s csakis ez) megfogalmazta, annak nem az a magyarázata, hogy ez a civilizáció az antikvitás örökösének tartotta magát, és Arisztotelészt olvasta, mert Bizánc hívebb örökös volt, sőt egy ideig még az Iszlámról is úgy látszott, hogy méltóbb örökös lesz. „A filozófus” *Politikáját* a Nyugat írástudói arab könyvtárakból ásták elő, ahol – nem úgy, mint a matematika, asztronómia, medicina kézírataival – mit sem tudtak kezdeni vele. A magyarázat az, hogy a kategóriának valamiféle helye volt az előbbi struktúrában, az utóbbi kettőben viszont nem. A „civil society” ősfarmáját aztán alaposan ki kellett hámozni „feudális kontextusából” az európai újkor hajnalán, hogy összefüggésbe hozható legyen az állam szintén merőben új képletével; lényeges körülmény azonban, hogy a művelet nem volt szokatlanul idegen vagy újszerű, minthogy nemcsak a kategóriát, hanem az állammal való kapcsolatát is maga a történelem jóval korábban megfogalmazta – ami például sem Bizáncban, sem az Iszlám világában, vagy mondjuk Kínában, „civilizációs” mutatók alapján hosszú ideig magasabb kultúrákban, de még Kijevben sem történt meg.

Ezeket a párhuzamokat nem holmi kultúr-morfológiai öncélúság diktálja. A nyugati fejlődés sajátosságai a genezis körülményeiig nyúlnak vissza, s nem kis mértékben más civilizációkkal való kontrasztokból érthetők meg. Amit Bizánc defenzív merevséggel őrzött, az egy régi integrációs keret régóta (395) formálisan is különvált, sajátos színű fele, a Kelet-Római Birodalom maradványa volt, a maga hagyományos városi civilizációjával és centralizált-bürokratikus államszerkezetével. Ahogy az Iszlám expanzív rugalmassággal az arab tradíciókhoz kapcsolta Mezopotámia és Perzsia hagyatékán kívül az *Orbis Latinus* déli felét is, az viszont a magaskultúrák keletkezésének jellegzetesen ókori mintáját követte, miközben együvé integrálta e különféle eredetű városi civilizációkat, és saját katonai-teokratikus autokráciájába olvasztotta a perzsa-bizánci centralizált államszerkezet elemeit. A Nyugat első félévezrede merőben szokatlan „take off” a civilizációk születésének sorában: integráció helyett dezintegráció, méghozzá egyértelmű „civilizációs” süllyedés, reagrarizálódás és eluralkodó politikai anarchia közepette.

Valójában persze itt is egyfajta integráció következett be, antik és barbár örökség egybeolvadása (amit Bizánc pyrrhusi győzelmekkel kivédett), ám az elemeknek nem afféle együvé tagolása, mint az Iszlám világában, hanem olyan organikusabb egybeötvözése, hogy a „sötét századokban” egyre inkább úgy tűnt: az elemek olyannyira áthatották egymást, hogy egyben már-már meg is semmisítették egymást.

Ma már egyre több részletében világos, hogy nem kis mértékben éppen e mindent lebontásban rejlik a feltétele annak a különös dinamikának, mely aztán az ezredfordulót követő három évszázadban az ellenkezőjére fordította a kontrasztokat Róma másik két örökösével szemben. Legyen elég itt csupán egyetlen összefüggéscsoport három vetületére utalni. Agrárviszonyokba és lokális keretekbe szorítva (ahol a gazdagság és presztízs egyetlen forrása a föld volt), a Nyugat rákényszerült, hogy túljusson az ókor és minden egykorú magaskultúra holtpontján és szűk keresztmetszetén, az agrártechnika és termelékenység krónikus stagnálásán; egy új képletű városkultúra születéséhez a szó szoros értelmében a „sötét századokban” kezdődő „agrárforradalom” készítette elő a talajt, teremtette meg a Nyugat „belső expanziójának” és annak a demográfiai robbanásnak a feltételét, mely Európa lakosságát 1000–1300 közt csaknem megduplázta. Másrészt a megszülető városkultúra sajátos nyugati képletének, az autonóm városnak az immanens szerkezeti feltétele a „közhatalomnak”, egyáltalán a politikai szuverenitásnak a detotalizációja volt; nem létező centralizált államok nem tehették meg természetesen szintén nem létező igazgatási, katonai és gazdasági funkciók központjává a születő városokat (mint Bizáncban vagy az Iszlámban), melyek ily módon a szuverenitás és a hatalmak rivalitása réseiben, következésképpen szuverenításelemeket saját kommunális létükbe olvasztva alakulhattak ki oly módon, hogy más politikai-jogi autoritások alá tartozó agrárgazdaságba ékelődve ökonómiailag is kifejlészthessék az autonóm városgazdaság újszerű képletét. Harmadrészt az agrárforradalom és az autonóm város együttese megteremtett egy olyan urbanizációs alapot, mely milliós városokat, amilyen az Abbaszidák-kori Iszlám-világban (vagy mondjuk a Szung-kori Kínában) több is volt, az újkorig ugyan nem produkált, létrehozta viszont a városhálózat olyan sűrűségét, az árucserének az egész gazdaság- és társadalomszerkezetet oly dominánsan meghatározó intenzitását, amihez foghatót egyetlen korábbi vagy egykorú magaskultúra sem ismert.

Az elmúlt évtizedek történetírása a „sötét századok” rehabilitációját hozta meg. A nyugati fejlődést persze még az ezredforduló után sem lehet hosszú ideig statikus „civilizációs” ismérvekkel mérni. A pompás és fényes Bizánc vandál kifosztásában (1204) még mindig a keresztes lovagok kisebbségi komplexuma tombolt; másfelől viszont a „12. századi reneszánsz” intellektueljei az *orientale lumen* alázatos csodálatával szívták magukba a Cordobában vagy Szicíliában az arabok jóvoltából fellelhető antik tudásanyagot. A nyugati fejlődés titka nem a Spengler-féle fausti lélekben áll, még csak nem is abban, hogy az ázsiai civilizációk „ciklikus” mozgásával szemben „kumulatív” volt, hanem egy olyan fejlődésritmusban, melyben a kumulatív változás mindig egyben struktúraváltást is hozott. Vagy más szemszögből: maguk a struktúrák voltak olyanok, hogy eleve magukban hordták önmaguk meghaladásának feltételeit. Mélyen igaza van Bibó Istvánnak, aki a nyugati modellt a „mozgással”, a tőle való eltérést a „mozdulatlansággal” azonosítja. A Nyugat ezredforduló utáni dinamikájának és integrációinak feltétele az előző korszakban végbement dezintegráció volt; ebben rejlik a feltétele a „társadalom” és „állam” elválasztásának is.

*

A „társadalmon” távoli történeti korokban természetesen soha sem értendő „minden ember”, mely koncepció *sub specie historiae* igen-igen fiatal, alig kétszáz éves. Egy civilizáció alkatát és fejlődésritmusát a gazdaság és társadalom mélyrétegeiben sokféle

tényező határozza meg, a formák kikristályosítása azonban közvetlenül mindig ama funkcionális kapcsolatokon múlik, melyeket az adott szerkezet belső feltételei és érték-normái a társadalom igen szűk szektorának a politikai szférában kijelölnek. Ez a szektor nem feltétlenül azonos az „uralkodó osztállyal”, melyet különben gyakran nehéz is szabatosan körvonalaizni.

A történelem magaskultúráiban e funkcionális kapcsolat igen ritka kivétellel domináns módon „felülről lefelé” érvényesül. Ilyen szempontból egyremegy, hogy a hatalom legitimációja kizárólag teokratikus (mint az első kalifák óta az Iszlámban), vagy alapvetően laikus (mint a kofucianus Kínában), avagy a kettő kombinációja (mint az antik és orientális legitimációt ötvöző Bizáncban); mellékes, hogy az államszerkezet elsődlegesen katonai (Iszlám) vagy dominánsa civil-bürokratikus (Kína), avagy a kettő egyensúlyán nyugszik (Bizánc). Az egyik közös nevező ott található, hogy a hatalmat közvetlenül gyakorló csoportok helyzetét az állami centrumban és lokálisan egyaránt meghatározó módon a Max Weber-féle „prebendális” (közjövendelmekből részesedő) függés határozza meg, akár fennáll a föld állami monopóliuma (Iszlám), akár nem, vagy csak részlegesen (Bizánc, Kína). A másik közös nevező, hogy a város egyidejűleg központja a civil és katonai igazgatásnak, az állam alapvetően „adóztató struktúrájának” és a rendszerint erős állami kontroll alatt működő árucserének, következésképpen mint településképlet a hatalmat lokálisan gyakorló földbirtokosok, civil és katonai közegek, kereskedők és iparosok bármiféle jogi homogenitást, autonómiát nélkülöző vegyes agglomerátuma. A harmadik közös nevező, hogy az egész struktúrában az állami funkciókat gyakorlók és a szerkezet alapja, a többnyire szintén heterogén jogállású parasztnépeesség közt kevés, súlyban nem számottevő (vagy éppenséggel hiányzik) a társadalmi presztizsben vagy jogilag önálló, „köztes” elem. Ilyen szerkezetekben is jelen van persze mindig valamilyen mértékben a centrifugális erő, mely hajlamos tipikus módon az uralmat gyakorló rétegek udvari (papi, mandarin vagy „pretoriánus”) és regionális, avagy „civil” és katonai csoportjainak frakcióharca formáját ölteni, ami aztán elvezethet dinasztikus részbirodalmak alakulásához (Iszlám), akár hozzájárulhat magának a civilizációnak a megsemmisüléséhez is (Bizánc), de adott esetben sajátos „spiralitással” minduntalan vissza is vezethet a birodalmi központ megerősödéséhez (Kína). A lényeg ugyanis, hogy a „részbirodalom” is megőrzi az eredeti egység struktúráját, a megrázkódtatások pedig jellegzetesen udvari intrikák, palotaforradalmak és katonai puccsok formájában zajlanak le, anélkül, hogy elvileg bármit változtatnának a társadalom „politikai szektora” és az állam viszonyán.

A Nyugat e téren is egészen új modellt kezdett. Azzal kezdte, hogy alig három évszázad (6–8. sz.) leforgása alatt szinte a felismerhetetlenségig felbontotta és szétmorzsolta mindkét államképletet, melyeknek feszültségében, majd rövid távú paralelizmusában fogant. A germán *regnumok* szakrálisan megalapozott, kíséretjellegű közhatalma éppúgy szétfoszlott, mint az *Imperium* intézményrendszere és a római közjog. De nemcsak az „állami” szféra bomlott fel, hanem radikálisan széttagolódtott mindkét eredeti „társadalmi” keret is. A germán népképződmények, *gentes* (minden eredetfikció ellenére a vándorlaskori „Heerkönigtum” alattvalói kötelékei) éppúgy dezintegrálódtak, mint a római *populus* maradványának jogtársadalma (a kései császárkorban már minden közjogi fikció ellenére a birodalmi keret derivátuma). A közhatalom elenyészttével illuzórikussá vált maga a politikai szuverenitás, a társadalmi bomlással pedig elenyészett minden

hagyományos kohézív erő. A legfőbb kikristályosító erő, a föld magántulajdona is egyelőre elsődlegesen a politikai-társadalmi dezintegrációt segítette elő.

Egyetlen intézmény maradt, melyet a fejlődés nem dezintegrált – az Egyház. Ez nem kevésbé lényeges, mint a dezintegrációk. A nyugati egyház a hatalmi káoszban és vákuumban kiszabadult abból az alárendelt helyzetből, mely a kései antikvitásban (lévén a *ius sacrum* a *ius publicum* része) Nagy Konstantin óta (337) természetes volt, majd Bizáncban Justinianus sürgősen és még határozottabban reprodukált (532). A római egyház Róma bukása jóvoltából szabadult ki a „cezaropapizmus” alól. Hogy a keresztények „társadalma” (*societas fidelium*) a tényleges hatalmi viszonyoktól független létű identitás, mely kényszerűségből, „kölcsonösen elvegyülve” (*invicem permixta*) tagolódik be az evilági uralmi létbe, egyfajta virtuális értelemben már Szent Ágoston megfogalmazta, amit aztán Gelasius pápa (492) sürgősen átfordított az intézményi realitásokba. A spirituális és világi, az ideológiai és politikai szféra szétválasztása egyike a Nyugat ama egyedülállóan termékeny szeparációinak, melyek nélkül sem a majdani „szabadságok”, sem a „társadalom” elvi emancipációja, sem eljövendő nemzeti államok, reneszánsz és reformáció nem képzelhetők el.

Még egy szétválasztás lényeges az eredeti struktúrák szempontjából. Az első Karolingok kísérlete az antik-barbár szimbiozis politikai szintézisére úgy is felfogható, mint a Nyugat egyszeri próbálkozása, hogy követve a legtöbb korábbi és egykorú magaskultúra reflexét, együvé integrálja az örökségeket, más szóval összefüggésbe hozza a „civilizáció” fogalmát egy „birodalmi” (egyáltalán politikai) integrációval. Az *Imperium* „renoválása” a 800 körüli évtizedekben nem egyéb volt, mint a római egyház által átörökölt antik birodalmi tradíciók felélesztési kísérlete a frank intézmények végtartalékainak kimerítése révén. A tartalékok azonban már kimerültek, az ideiglenes épületet az az alulról képződő új, negyedik elem döntötte végérvényesen romba, mellyel Nagy Károly próbálta kiegyensúlyozni az eleve ingatag statikát: a hűbériség. Ezzel aztán végérvényesen el is dőlt, hogy „civilizáció” és „politikai keret” is végérvényesen elvált egymástól Nyugaton. Ne tévesszen meg, hogy az *Imperium Romanorum* megújításának eszméje 962 után még vagy három évszázadon át ott lebegett a Nyugat felett. Az a reáliák terén alig volt már több, mint a német királyok illuzionista Itália-politikája, azzal a leginkább kézzelfogható eredménnyel, hogy cserében a 19. századig elsikkadt egy valóságos német állam lehetősége, hozzásegítve egy regionális fogalom kikristályosításához: „Közép-Európa”. Egyébként pedig ez a birodalmi gondolat az univerzalizmus másik ágával, a *Sacerdotium* igényeivel való konfliktus révén – híven a struktúrák jellegzetes önmagukat meghaladó nyugati természetéhez – saját ellentétének kifejlesztéséhez, végeredményben a nemzetállamok születéséhez járult hozzá.

Az alapelemeiben dezintegrált Nyugat stabilitását hosszú távon éppen az biztosította, hogy nem lehetett „felülről” integrálni. Az integráció erővonalai „alulról” kezdtek kibontakozni, és pedig az első fázisban (9–11. sz.) sajátságos vertikálitással.

*

A hűbériség kialakulását nem valami dicső motívum, hanem az a nyomorúságos kényszerhelyzet siettetette, hogy a közhatalom szétfoszlásával csakis valamilyen magánjogi függőviszonyban lehetett egyrészt védelmet találni, másrészt további hatalmi presztízstre

szert tenni. Magában a személyi függőviszonyban semmi különös nincs, ilyen volt már a germán katonai kíséret (*comitatus*, *Gefolgschaft*) éppúgy, mint kései római *clientela*. A formát minden prefeudális társadalom ismeri, a nomádok is, szövevénye minden feudalizmus kötevénye a kijevei Rusztól Japánig. A nyugati vazallitást mindenekelőtt az különböztette meg a rokon szerkezetektől, hogy egyrészt szinte maradéktalanul befűzte a társadalmi erózió után szabadnak megmaradt összes társadalmeelemeket a rendszerbe, másrészt nem az állam mellé vagy alá, hanem jóformán helyébe lépett, következésképpen az „állam” képletét szinte helyettesítette „társadalmi” viszonylatokkal. De a nyugati hűbériséget még további egyedi vonások is jellemzik, melyek idővel áttételesen leszívárogtak a tulajdonképpeni „hűbértársadalom” alá, és többszörösen transzformálódva átszívárogtak a századokon.

Ilyen specifikus vonás a vazallitás sajátos „szerződéses” jellege. A hűbérceremónián mindig egy hatalmasabb és egy esendőbb lépett viszonyba, mely tehát eleve egyenlőtlenek kapcsolata volt; a „hűség” egyoldalúan a vazallust kötelezte. De a hűbérúrnak is megvoltak kezdettől fogva a maga szokásszerűen rögződött kötelezettségei, sőt maga a *fidelitas* is feltételes volt, függvénye annak, hogy a hatalmasabb partner betartja-e szerződésszerű kötelezettségeit; ha nem tartotta be, éppúgy fennállt a *felonia*, a szerződés megszegésének esete, mint ha a vazallus lett „hűtlen”. Egyenlőtlenek viszonya a szerződéses kölcsönösség jegyében, ami a feleket kétoldalúan kötelezte: a nyugati hűbériségnek ez az endogén alapvonása adott esetben lehetett fikció, de olyan termékeny fikció, mely értéknorma erejével hatott – idővel lefelé is. Földesúr és paraszt viszonya természetesen nem ezért öltött fel egyfajta szerződéses jelleget 1200 táján, mert ez a jelleg 900 táján a felsőbb régiókban kialakult, hanem mert a fejlődés dinamikája és egy újfajta – immár horizontális – integráció felvázolta paraszti szinten is a „szabadság” egyfajta korlátozott és feltételes állapotát; hogy azonban még e hasonlíthatatlanul egyenlőtlenebb feltételek is hangsúlyos „szerződéses” formát kaptak, az már ama jellegzetes „beidegződések” közé tartozik, mely terminus éppen Bibó István kulcsfogalma a korokon átnyúló, társadalomszerkezetiileg determinált, s nem pusztán pszichológiai reflexek megjelölésére.

További egyedi vonás az alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóság motívuma. A „szolgálóember” Európán kívül általában, de még az orosz fejedelemségekben is földig hajolt, kézcsókra járult, vagy éppen földre vetve magát a porban kúszva csókolgatta urának ruhaszegélyét. A nyugati *homagium* ceremóniájának keretében a vazallus emelt fővel ereszkedett féltérdre, majd összetett tenyerét hűbérurának összetett tenyerébe helyezte, végül a létrejött viszonyt kölcsönösen váltott csók pecsételte meg. Egy kor, mely mindent hangsúlyos szimbólumokban és látványos gesztusokkal fejezett ki, hívebben már nem is ábrázolhatta egy viszonylat alapmodelljét, mely a valóságban is minden irányban e szimbolikát igyekezett a valóságba átültetni. Ez hatott ki aztán igen távolra, hogy mást nem mondjunk, a vallási devóciót kifejező gesztusokra. A nyugati imádkozás mozdulata, az összetett tenyér a hűbérceremóniából került a templomba (Róma keresztényei széttárt karral fordultak Istenhez), ahogy viszont az ortodox földreborulás és szentek lábának csókolgatása a „szolgálóember” reflexének meghosszabbítása. Az attitűdök természetesen még közvetlenebbül hatották át az emberi viszonylatokat. Minden nyugati parasztfelkelés az emberi méltóság elemi felháborodásának hangsúlyával bélyegezte meg a földesurak „szerződésszegését”, és követelte a „szabadságokhoz” való jogot. Ugyanez áll az étoszra is. Az individuum „becsületének” központi helye volt az antik értékrendszerben, az

alárendelt „hűsége” pedig centrális jelentőségű minden függőrendszerekbe fűzött társadalomban, a kettő azonban mintegy morfológiailag zárta ki egymást; a lovagi *honor* és a vazallusi *fidelitas* egyedül a nyugati hűbériségben lépett szerves fúzióra. Hogy az emberi méltóság a politikai viszonylatok konstitutív eleme, azt Európa közvetlenül nem az antikvitástól, hanem a hűbériségtől örökölte — s persze ott őrizte meg, ahol a formaváltások organikus nyugatias folyamatában az emberi méltóság bennmaradt.

Mindezen túl a hűbériség területiális következménye, a sok-sok kis, saját szokásjoggal élő tartomány az interkommunikáció adott szintjén sokkal alkalmasabb talaj volt általában a közvetlen jogszerűség kifejlődésére és a jog mint „szokás” (*mos terrae*) minuciózus érvényesülésére, mint a nyersen és felülről tagolt, elnagyoltan tágas és uniformizált politikai-kormányzati keretek. Ez volt az a közeg, mely lehetővé tette, hogy a jog és kormányzat „alulról felfelé” ható elvei a lokális szinteken minél több ponton áttörjenek a hatalomgyakorlás „felülről lefele” érvényesülő mechanizmusán — hogy W. Ullmann fontos jogtörténeti tipológiáját idézzük („ascending — descending conception of law and government”). Ez áll különben a kulturális szférára is. A hűbéri udvarok sokasága, ez a mozaikszerűen sokszínű és értéknormáiban egységes milió volt a műhelye, mint tudjuk, már a 11–12. század óta egy keresztény, de autonóm módon laikus kultúrának, értékrendnek és étosznak, nem utolsósorban bölcsője a nemzeti irodalmaknak; sok furcsaságot és mesterkéeltséget levette végül is innen ered az európai magatartásban például a „*virtus*” és a „*mérséklet*” (*temperantia*) egybehangolása.

Végeredményben a régi képletek csaknem teljes lebontása után ez a különös mozaikszerű, ceremóniális és manierista hűbéri világ volt az, mely a maga módján hozzálátott a társadalom és állam valaminő újszerű viszonyításához is. A kifejlett hűbérrendszerben az állam igazgatási, katonai, fiskális, bíraskodási funkciói szinte maradéktalanul elszakadtak az uralkodói hatalomtól, hogy lesüllyedve mintegy lépcsőzetesen eloszoljanak a „hűbértársadalomban”, ahol aztán minden szinten külön-külön integrálódtak, egybeolvadva a földbirtoklás ugyancsak lépcsőzetes rendszerével. Az uralkodói hatalom istenkegyelmiséggel indokolt elvi szuverenitása kiürülten lebegett az egész szövevény felett, éppúgy, mint a hatalom augustinusi legitimációja, a „béke és igazság őrzése” e földön. A királyi hatalomnak annyiban volt realitásfedezete, amennyiben az uralkodó nem mint szuverén, hanem *suzerain* (a vazallusok hűbérurainak főhűbérura) gyakorolta azt. Azt lehetne tehát mondani, hogy a szuverenitást mintegy felparcellázva magába szívta a társadalomnak egy újonnan képződött „politikai” szektora, ha ennek egyáltalán sok értelme lenne, mert a felparcellázott képlet nem hasonlított már semmiféle szuverenitásra, a hűbérviszony kizárólag vertikális képlete pedig alig hasonlított bármiféle koherens „politikai társadalomra”. A területiális hovatartozás és a hűbéri függés, mint tudjuk, éppen nem esett feltétlenül egybe. E paradoxonnak azonban hosszú távon mégis hatalmas jelentősége volt éppen paradox mivoltában — azáltal, hogy a szuverenitás fogalmát tökéletesen relativizálta, és annak széthullt elemeit bizonytalanul átutalta a „társadalom” szférájába. A nagy hűbéresekségek végül is, ha akarták, mégiscsak felfoghatták magukat egyfajta „politikai társadalomnak”. Ebben a milióban formálódott ki a *contrat social* nagy jövőre hivatott embriója.

Valójában persze, mint minden gyermeknek, két szülője volt: a hűbériség és az Egyház; az utóbbi természetesen abban a világi hatalomtól független helyzetében, mely a Nyugatot eleve jellemezte, de VII. Gergely idején minden korábbiánál hangsúlyosabb

„szabadsággal” szólt bele a világ dolgaiba is. Teoretikus általánosítás erejével első ízben 1080 táján egy radikális gregoriánus értekezés fejtegette, hogy az uralkodót a „néphez” (*populus*) egyfajta „szerződés” (*pactum*) köti; ha az uralkodó „a szerződést, mellyel megválasztották, megszegi” – jogosult a szerződés felbontása, az ellenállás. A háttér egyik fele a keresztény univerzalizmus két ágra hasadása, ami belső logikával hajtotta a reformpápaságot a császári hatalom teoretikus gyengítésére, egyáltalán a világi hatalom mint olyan kitessékelésére a szakrális hatáskörből, következésképpen a hatalom merőben evilági és racionális eredeztetésére – elindítva ezáltal egy feltartóztathatatlan folyamatot: az európai gondolkodás visszatérését az antik forrásokhoz, a politikum kihámozását a teológiából, lehámozva és a szemétkébe dobva végleg a hatalom köré tapadó „barbár” képzetek foszlányait is. A hatalom forrásaként felfogott „nép” motívuma már a justinianusi *Institutiones*ből előásott érv, egyelőre persze merő jogászfi fogásként a „tyrannus” császárral szemben. Ám a „szerződés” gondolatát az antik államteória nem ismerte, jóllehet Cicero alkalmilag említ egyfajta *pactiot* a nép és a hatalmasok közt, az Ótestamentumban is szó esik Izrael vénei és Dávid király „frigykötéséről” Hebronban. A háttér másik fele nem az ókor, hanem a hűbériség, melynek szerződésszerű alapvetése már vagy két évszázada kezdte megtalálni az utat az „állami” szférába. Már például Kopasz Károly fővazallusai, frank és aquitán előkelők hangzottatták, hogy ha a király „bármiben is e szerződés ellenére (*contra tale pactum*) cselekedne”, elmozdítják (856). A gondolat közvetlenül a hűbéri *felonia* eszméjéből csírázott ki; a király (mint *suzerain*) és hűbéreseinek viszonylata már a 9–10. században éppúgy pseudo – „államjogi szerződés” formáját öltötte, ahogy például a királynak letett alattvalói eskü a hűbéreskü formuláját imitálta („hűséges leszek, ahogy az ember hűséggel tartozik hűbérurának...”). A társadalmi szerződés motívuma aztán annak nyomán vált ki hűbéri burkából, ahogy két évszázadon belül formálódóan volt egy olyan „társadalom”, mely immár valamilyen mértékben csakugyan az antik *populus* szerepében viszonyíthatta magát az államhoz; rendi burkából viszont annak arányában volt kihámozható, ahogy századok múltán kezdett megszületni a társadalom mint „minden ember” koncepciója.

A folyamat meg sem indulhatott volna, ha történetének első három évszázadában a Nyugat el nem végzi a politikai szuverenitás trónfosztását, majd következő három évszázadában el nem kezdi a maradék szuverenításelemek szétoztását egy „alulról” és vertikálisan képződő társadalmi képletben. A folyamatot újabb három évszázad folyamán aztán az bontakoztatta ki, hogy a nyugati fejlődés különös sodrású dinamikája, a „második feudális korszak” (1050–1300) kibontakoztatta a vertikális függőviszonyokon áttörő horizontális erővonalakat, előbb a társadalom, majd az állam új integrációit, aminek nyomán lehetővé vált az újból értelmet nyert szuverenitás megosztása a megszülető „politikai társadalom” és a megerősödő monarchiák uralkodói között.

*

Az ezredfordulóra kiépült szerkezetet az a történetileg egyedi alapvonás jellemezte, hogy egyszerre volt „civilizációs” értelemben tágan univerzális és politikai viszonylataiban szűken lokális. A kettő termékeny feszültségéből nemcsak afféle energiariobbanások sülték ki, mint a keresztes hadjáratok, a Mediterraneum visszahódítása és Európa kitérítése, hanem szükségképpen fakadt az a koncepció is, hogy a hűbérvizonylatokba „verti-

kálisan” beletagolódo lovagság egyszersmind a kereszténység „horizontális” tartóereje. Abból a 9–10. században kikristályosodó szemléletből, hogy a világi hatalmak mellett autonóm és korporatív intézményi egységet, „misztikus testet” (*corpus mysticum*) alkotó egyház tagjai a világban egységes rendet alkotnak (*oratores*), önként következett, hogy ugyanebben a világban a hadakozók (*bellatores*) politikai függőviszonyaiktól hasonlóképpen függetlenül, kizárólag „funkcionális” társadalmi létükből következően rokon jellegű autonóm és korporatív egység, „rend” részei. A rendi gondolatot az egyház kezdte propagálni 1000 táján, elismerve persze, hogy a munkát végzők (*laboratores*) is egyfajta „funkcionális rendet” alkotnak. A szerkezeti feltétel adva volt abban a negatívumban, hogy nem léteztek centralizált államhatalmak, melyeknek módjuk lett volna a „funkcionalitást” az állam organizmusából levezetni; az anyagi feltétel adva volt abban a pozitívumban, hogy a kibontakozó agrárforradalom és városiasodás jóvoltából a lovagok létnívója és presztízse ugrásszerűen megemelkedvén, módjukban volt realizálni, hogy csakugyan olyan minőségű szabadság illeti meg őket, „Krisztus bajnokait” (függetlenül attól, kiknek az alattvalói és vazallusai), mint aminőt „Krisztus misztikus teste” élvezett a világi hatalmaktól való intézményi különállásban. Alighogy az investitúraharc idején centrális jelszóvá vált az „Egyház szabadsága” (*libertas ecclesiae*), azonos talajból hajtott ki a nemesi szabadság (*libertas nobilium*) eszméje.

A dolgok logikája azonban nem rekedt meg ezen a szinten. Fentebb már jeleztük, miként következik a szuverenitás felparcellázottságából a Nyugat városiasodásának egyedi vonása, a városi autonómia — jogok és hatáskörök olyan együttese, mely más magaskultúrákban az „állami” szuverenitás része. A Nyugatot az is hozzásegítette persze, hogy holmi heterogén városi „népesség” helyett egy egységes szabadság (*libertas civium*) eszméjét megvalósító polgárság szelektálódjék ki a *laboratores* „funkcionális” ideálsémájából, hogy az antik múlt municipális modellje Észak-Itáliában a sötét századokban sem süllyedt el teljesen, s úgy sugárzott ki észak-nyugat, Flandria felé, majd keletre, ahogy a városi zónák kiterjedtek. Ha még 1120 körül a francia Guibert de Nogent apát méltatlankodva kárhoztatta is, hogy a „*communák* új és förtelmes nevétől” visszhangzik az egész nyugati keresztény világ, „melyeket szolgák létesítettek minden jog és isteni törvény ellenére”, ebben valójában már javában a struktúra törvénye teljeseedett be; alig két-három generáció kellett csak hozzá, hogy a méltatlankodó utódai már a világ legtermészetesebb dolgaként, azaz teoretikusan is a természetjog (tehát isteni törvény) folyományaként könyveljék el a kommunális létet, mint a világban létező „szabadságok” sokaságát.

Nincs még egy korszak a római köztársaság és a francia forradalom közt, mely a szabadság jelszavát oly fennen és sűrűn (noha oly sokféle tartalommal) hangoztatta volna, mint a Nyugat 12–13. százada. A kórusba belevegyült már a parasztság hangja is, elsőként az újonnan feltört földek telepesei, majd egyre erősödve a többieké, minthogy fegyverként ott volt kezükben a gombamódra szaporodó városokba való húzódás, ahonnan viszont a pozitív jogok mintái sugároztak ki; de ott volt mögöttük a „második feudális korszak” gazdasági dinamikájának a földesurakat meggyőző vagy kényszerítő sokféle érve is. Mindez együttesen belső törvényszerűséggel tágitotta ki a legalsó szintekig a struktúra szervezővelként a „szabadságokat” — ha a társadalom hierarchikus lépcsőzetén lefelé egyre nyilvánvalóbb volt is, hogy olyan értékről van szó, melyeknek csak egyik oldalára van ráírva a *libertas*, a másik oldalon ennek értékét a szabadság mint „privilegizált jogállapot” minősíti és relativizálja. Más régiók feudalizmusai is ismerték, persze, a

szabadság valaminő fogalmát, még paraszti szinten is, az azonban már nyugati sajátosság, hogy a szolgaság és különféle köztes állapotok kiiktatásával a parasztság egésze jutott korlátozott, de nagyjában-egészében homogén pozitív jogokhoz, melyeket nemcsak a „szokás” szentesített, hanem írott „szerződéses” jelleg is garantált. „Semmiféle cenzus nem vethető ki, csak ha írásban van” – ez az elv (1142) Észak-Franciaországból sugárzott ki ama határokig, ahol *Europa Occidens* végződött.

A „szabadság kis köreinek sokasága”, amiben Bibó István joggal látta a nyugati fejlődés alapvetését, végeredményben a maga territorialis és rendi tagoltságában is néhány alapmodell köré szerveződött; a sokaságban az egység abban állt, hogy hovatovább a „szabadságok” váltak a struktúra belső szervezőelvévé. Ebből következett valami, ami a középkori Nyugatot oly élesen elhatárolja sok más civilizációtól: a „társadalom” autonóm fogalmának kialakulása. Mert igaz ugyan, hogy a hierarchikusan tagolt társadalmi csoportok határait mindenütt „felülről” vonta meg valamilyen autoritás, minthogy azonban az autoritás nem volt azonos a szuverenitással, a territóriumok belső működésében valamilyen mértékben mindenütt érvényesültek „alulról felfelé” ható („ascending”) jogelvek és „szokások” – minél pregnánsabbá váltak a „szabadságok”, annál inkább. Akárcsak a legalsó szinten, a legkisebb faluban is maga a faluközösség gyakorolt a földhasználat szabályozásától kezdve egy sor kisebb jogot. E jogok felfelé haladva mind nagyobbak és nagyobbak voltak, egészen addig, hogy maga az uralkodó sem tehetett semmi érdemít hűbéreseinek *consilium et auxilium*a nélkül; éppen e kollektív és szokásszerűen legitim jogok összességét nevezte a kor „szabadságoknak”. Minderről sok részlet elmondható lenne, de itt már csak azért is mellőzhető, mert maga a kor kereste és találta meg az absztrakciót, hogy kiszűrje a sokféleségből a közöst.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a fejlődés nemcsak elvben, hanem gyakorlatban is létrehozott többé-kevésbé autonóm módon működő társadalmi csoportokat; többet mondanunk azonban, ha úgy fogalmazunk, hogy ilyen csoportok nemcsak a gyakorlatban léteztek, hanem maga az autonóm társadalmi lét elvben is elnyerte legitimációját.

Adva voltak egyrészt a valóság tapasztalati tényei, másrészt adva volt a „sokaság egységének” keresztény filozófiai princípiuma (*omnis multitudo derivatur ab uno et ad unum reducitur*) azzal az augustinusi indíttatással, hogy maga a kereszténység egyfajta dualista létű „társadalom”. A Szent Ágoston-féle két *civitas* nem két „államot”, hanem kettős „társadalmat” jelent (*duas societates hominum quas mystice appellamus civitates duas*). A keresztények társadalma, a 9–10. században hangsúlyt nyert felfogás szerint, e földön az egyházban „testesül meg”, következésképpen korporatív természetű, ama bizonyos már emlegett „misztikus test”. Minthogy a Részben az Egész tükröződik (s kell, hogy tükröződjék), már korán kezdett kihajtani a teológiából egyfajta „politikai teológia”, csúcspontján Johannes de Salisbury *Policrati*usával (1159), mely minden legálisan létező emberi közösséget, magát az államot is egyfajta *corpus mysticum politicum*nak fogta fel és közös működési elveit kereste. A döntő fordulat aztán akkor következett be, amikor egyidejűleg a 12. századi Bolognában a római jog teljes szövegében való feltárása nyomán megszületett az európai jogtudomány, nyomában pedig egy immár nem teológiai színezetű, nem is merőben csak antikizáló, hanem autochton középkori társadalom- és államelmélet. Az út a teológiából a glosszátorokon, kánonistákon és kommentátorokon át vezetett Aquinoi Tamás jóvoltából a skolasztikába és a legisták jóvoltából a politikai publicisztikába, hogy az egész termékeny korszakot – melyhez a francia forradalom előtt

csak a Bodin és Montesquieu közti korszak fogható – Marsilius de Padova *Defensor pacis* (1324) juttassa csúcspontra. Ebben az eszmei párlatban mindennél koncentráltabban figyelhető meg egy struktúra természete.

Az ügynek sajátos módon csak jót tett, hogy a gondolkodók egy része ma már furcsán szörszálhasogatónak tűnő spekulatív absztrakciókba merült el, hiszen egyébként aligha is lehetett volna a valóságban létező különféle közösségtípusok, falvak és városok, tartományok és királyságok, ráadásul az univerzális egyház (ez az ötös „tipológia” volt a legelterjedtebb) mibenlétének és működéselveinek közös nevezőit megtalálni, s ráadásul mindezt még mondjuk Arisztotelész szempontjaival is egyeztetni. Éppen ez a spekulatív jelleg segítette az áttérést: meglevő valóságelemeket kellett oly módon artikulálni, hogy azok határozott karakterrel fejezzék ki a közös lényegét, ami aztán visszahatott a valóságra. Fel lehetett-e fogni például a lovagot vagy valamely földesúri alattvalót „polgárnak” az antik *civis* vagy az itáliai város polgárának értelmében, viszonylataikat pedig *civilis* viszonylatoknak? Csak igen-igen távolról. Minthogy azonban a gondolkodók ezt tették, máris artikuláltak bizonyos objektív „strukturális” elemeket, ami aztán visszahatott a struktúrára.

Egészen összevontan, háromféle elvi felszabadítást végzett el a 12–13. század – a már kialakult „szabadságok” realitása alapján.

Először is elvileg fel kellett szabadítani különféle autoritások alá tartozó embercsoportokat egyoldalú alattvalói minőségükből (*populus subditus*). A gondolkodás tehát kidolgozta a modellt, hogy minden elképzelhető, legitim módon létező „nép” (*populus*) egyszerre mind olyan korporatív természetű (*corpus*) közösség (*universitas* vagy *communitas*), mely a keresztény társadalom nagy organizmusába külön-külön közfunkciót betöltő autonóm „társadalomként” (*societas publica*) tagolódik be. A legradikálisabbak, például Baldus de Ubaldis elmentek odáig, hogy szentesítették bármiféle közhasznú társadalmi csoport felsőbb autoritás engedélye, hatalma vagy privilégiuma nélküli (*sine auctoritate principis, absque licentia superioris*) legitim létezését is. Minden ilyen autonóm társadalmat a felsőbbiséggel szemben való „képviselési elvtől” kezdve kommunális jogok konkrét összességén át megillette a jogi vagy politikai személyiség (*persona ficta* vagy *politica, repraesentata*) minősége. Legalábbis a nagy egyetemekről már igen korán úgy tekintettek a keresztény világra, mint belsőleg azonos princípiumok szerint, noha különböző hatásokkal működő és különféle kiterjedésű „társadalmak” organizmusára.

Másodszor, elvileg fel kellett szabadítani a különféle hatalmak alá tartozó individuumokat egyoldalú alattvalói minőségükből (*fidelis subditus*). Ez logikusan következett az előbbbitől, s az elmélet a való életben formálódó viszonyokat világos és normatív kategóriákba foglalva csakugyan le is szögezte, hogy minden ember kettős minőségben tagolódik be a világba: „alattvalói” státusa mellett egy személyben valamely társadalmi közösség egyenrangú „tagja” (*membrum communitatis, societatis*). Amiből következett, hogy részese meghatározott kommunális jogoknak, azaz egy horizontális jogképletnek, függetlenül „vertikális” függőviszonyától.

Harmadszor, elvileg fel kellett szabadítani az embert, a természeti lényt, az alattvalót és keresztény hívőt az arisztotelészi „politikai lény” (*animal politicum*) minőségében is, amihez viszont ki kellett hámozni a politika fogalmát az etikából, ahova a teológia hosszú időre bezárta. Ezt már nem a jogászok, hanem a filozófusok végezték el, a politikát előbb *ethica publica* gyanánt fogva fel, majd világosan leszögezve (Aquinoi Tamás), hogy az

ember „természetétől fogva” politikai lény, a „politikai erények” pedig önmagukban, a keresztény és „teológiai erények” (hit, remény, szeretet) nélkül is közösségalkotó tényezők. A *politizare* szó 1250 körül jelenik meg a Nyugat közös nyelvében. Ugyanakkor a gondolkodás el is szakadt az arisztotelészi naturalizmustól, az ember politikai minőségét a római-neosztoikus minta szerint többnek, magasabbnak fogva fel „természeti” mivoltánál; ezt fejezte ki a *naturalis-civilis* ellentétpár. Ily módon jelenik meg a Nyugaton a *societas civilis* fogalma a 13. század derekán a fenti autonóm társadalomfogalom szinonímjaként, mint az antik „jog és közhaszon egységeként” (*unitas iuris et publicae utilitatis*) szemlélt *populus* reprodukciója, azaz még nyomatékosabban a „politikai társadalom” és a *civilis* viszonylatok alapmodellje – a „feudális kontextusban”.

A modellt két irányban kellett szembesíteni a valósággal. Az egyik a feudális függőviszonyok szövedéke volt, ahol is a szembesítés az erőviszonyoktól függött, attól nevezetesen, hogy egy adott közösség a kommunális szabadságoknak milyen fokozatát volt képes kiküzdni a kor ideáltípusához, az itáliai városállamhoz képest. A másik irány a feudális állam volt. Az elvileg létező „társadalmak” közt természetesen ott volt a helye már 1200 táján a *communitas regni* kategóriájának is, és pedig legfelül a világi közösségek hierarchiájában, csak éppen meglehetősen üresen, minthogy maguk a monarchikus keretek voltak egyelőre még meglehetősen üresek.

*

A nyugati fejlődésnek nemcsak az a sajátossága, hogy létrejött egy struktúra, melyről ilyenformán lehetett okoskodni, hanem az is, hogy mintegy a Mengyelejev-féle táblázatban a még felfedezendő elemek helyéhez hasonlóan, a gondolkodás már jó előre ki is jelölte az állam „társadalmi” pólusának helyét, lényegileg elvben már tisztázta is az uralkodó és a társadalom politikai szektorának viszonyát, mielőtt még e viszonylat a rendi gyűlések formájában – 1300 táján – intézményessé vált. Ami pedig még különösebb, a gyakorlat többé-kevésbé igazodott is a teóriához.

Ebben nemcsak a jogtudósok játszottak közre, hanem maga a kereszténység feje is, aki a császárral való küzdelmében szövetségest keresett a *Sacerdotium* és *Imperium* feszültségén kívül álló még igen zsege monarchiákban. Azáltal, hogy a III. Ince pápa nevezetes (utóbb oly gyakran idézett) bullájában kimondta a *rex imperator in regno suo* maximáját (1202), voltaképpen előlegként szentesítette a még éppen csak születőfélben levő nemzetállamok szuverenitását. A tétel nem egyebet mondott ki, mint hogy minden királyt megilleti a jogoknak az az összessége, mellyel az akkor már feltétlen tekintélyű római jog ruházta fel a szuverént, s amelyet addig egyedül a császár vindikált a maga névleg váltig „római” birodalmának. Paradox módon Krisztus helytartója utalta ki a királyoknak a „hatalom teljességét” (*plenitudo potestatis*), ami e kiutalásban legalábbis elvileg benne rejtett, miközben másfelől meg elvben minden világi hatalmat pápai hűbérnek tekintett; a spirituális főhatalom utalta a világi hatalmakat merőben laikus legitimációra; az univerzális főhatalom szentesítette a nemzeti államokat – melyek aztán hamarosan felbontották az univerzalizmust, közülük a legerősebb, a francia pedig egy évszázad múlva megbuktatta magát a spirituális főhatalmat is VIII. Bonifác személyében. E termékeny paradoxonok megint csak az európai dinamikához tartoznak.

Valójában persze a monarchiák nem azért kezdtek erősödni, mert a pápaság feljogosította őket erre (a római jogot pedig pápai kiutalás nélkül is felfedezték), hanem mert

immár megvoltak az állami integráció erőforrásai. Mindez csupa új fejlemény volt, a városiasodás éppúgy, mint a hűbérjog átalakításával a nagyhűbéresek feje felett elérhető nemesi rend vagy az egyház által kiképzett jogászrend. A születő nemzeti államokat teljes félévezredes diszkontinuitás választotta el az adott civilizáció kezdetén elsikkadt birodalmi és germán intézményektől, morfológiailag újszerű képletek voltak. A fejlemények, melyek például a francia monarchiát Fülöp Ágosttól Szép Fülöpig (1180–1314) kiemelték a hűbéri tagoltságból, nagyjából ismertek.

A római jog és államteória, az említett pápai kiutalás tárgya, minden gazdagságával együtt éppen a legkényesebb ponton maga volt az ambivalencia, minthogy kétféle államforma, a köztársaság és a császárság elveinek egybeolvasztásából keletkezett. A fókuszban álló ulpinianusi maximából, miszerint a hatalom eredeti birtokosa a nép, mely hatalmát utóbb átruházta a császárra (*translatio imperii*), egyaránt ágazott út a „népszuverenitás” és az „abszolutizmus” felé, aszerint, hogy a szinkretikus anyagból mit és milyen hangsúllyal emeltek ki. Mindenesetre az anyag immár lehetővé tette a szuverenitás megfogalmazását, az átalakuló valóság pedig egyáltalán a kérdés feltevését, minthogy immár csakugyan voltak uralkodók és társadalmi erők, akiknek viszonyát tisztázni lehetett, sőt kellett, mert egyik sem a másik derivátuma volt – ellentétben például az Iszlámmal, ahol a kérdés fel sem merült, minthogy a kalifa, utóbb az emir, a szultán teokratikus diszkrécionális hatalma a szent törvény, a *shari'a* „beteljesítésében” állt politika, háború, adózás, bíraskodás terén egyaránt, minden alattvaló felett. Ilyen irányba a nyugati fejlődés már azért sem mehetett, mert már a germán uralkodót is kötötte a társadalom nagyjai által őrzött „szokás”, az Egyház pedig már a korai középkorban elfogadtatta, hogy a keresztény uralkodót morális erővel *köti* az augustinusi *pax, iustitia, pietas* megvalósítása, amihez utóbb a hűbéries „szerződéses” gondolat járult; az ezeket megszegő „tyrannust” jogszerűen lehetett trónjától megfosztani. De mélyen áthatotta az államszemléletet az említett politikai teológia is, miszerint az állam „misztikus testében” a király csak a „fej”, akinek meg kell őriznie a „tagokkal” való harmóniát. E többfelől bebiztosított ideológiai szerkezetben most már az volt tisztázandó, hogy a való életben kik a *corpus politicum* „tagjai”, akikre a római *populus* funkciója hárul, s melyik funkciója: a köztársaságkori vagy a császárkori?

Ez a tisztázás nagyjából 1200 és 1300 közt következett be, és pedig ama axióma jegyében, hogy a hatalom forrása a „nép”. Ezt a sarkítélet a pápai udvar szélsőséges hierokrátián kívül alig vitatta valaki. Az istenkegyelmiség sem jelentett túlzottan nagy problémát, hiszen könnyen áthidalható volt azzal, hogy a hatalom végső fokon természetesen Istentől van, de a „nép közvetítésével” (*mediante populo*). A kulcskérdés már a 12. századi glosszátorok számára abban állt (holott egyikük-másikuk még valóban oly doktriner módon okoskodott, mintha váltig néhai Justinianus császár uralkodott volna a földön), hogy a nép valóban „minden hatalmát” (*omne suum imperium*) átruházta-e az uralkodóra, avagy „valamit megtartott belőle” – mint Odofredus és sokan mások, a bolognai többség már akkoriban vallotta. Sőt akadt, aki már e körben is oly radikálisan foglalt állást (Hugolinus), hogy a király csak *quasi procurator* minőségben áll az állam élén. De ki mindenki alkotja a „népet”?

A nép természetesen a *civilis societas* – hangzott a válasz már a 13. században, vagyis az a fajta korporatív komunitás, mely a monarchia keretei közt is reprodukálódik, aminthogy létezik valamely városban vagy tartományban. De ki mindenki tagja a

„társadalomnak”? Hogy a nép egy tág értelemben „minden ember”, azt természetesen a kor sem tagadta, aminthogy olvasmányaiából ismerte a demokrácia fogalmát is (*democratia id est potestas populi*), hogy mindjárt mélységes idegenkedéssel el is vesse, mint a „lehető legrosszabb politikát”, ahol a nép maga a kegyetlen zsarnok. A nép különben is csak *naturalis* sokaság, nem pedig *civilis* „társadalom”. Az átszűrő kulcsfogalom eleve ott volt a korporációs elmélet „képviselési” elvében. Valamely közösség azáltal *persona politica* (vagy *repraesentata*), hogy több mint tagjainak összege, „örök életű” identitás; e minőségét pedig úgy nyeri el, hogy „minőségi” része – *qualitate*, nem pedig *pluralitate* – „reprezentálja”, azaz testesíti meg (*pars sanior*). Tulajdonképpen már azelőtt tisztázódott, mielőtt az első rendi gyűlések összejöttek volna, hogy az egyház, a nemesség és a polgárság, a *corpus politicum* „tagjainak” elitje „reprezentálja” a királyság *communitását* a politikai test „fejével”, az uralkodóval szemben.

Ez a „*pars pro toto*” szemlélet éppoly axiomatikus volt, ahogy másfelől a 13. századra többségre jutott az a nézet, hogy a nép nem pusztán történeti és elvi forrása a hatalomnak, hanem valamiképpen gyakorlásában is részesedik. Egyáltalán a *regimen politicum* nevet csak az a kormányzat érdemelte meg, melyben valamiféle megosztás érvényesül. De hogyan? Ezt a legnehezebben megválaszolható kérdést sokan homályban hagyták, megelégedve azzal, hogy a szuverenitás valami lebegő állapotban megoszlik a „politikai testben”. Az egész gondolatkörbe bekapcsolt természetjog aztán valamivel pontosabb válaszhoz vezetett, átmentve valamit az antik elméletben rejlő „abszolutista” elemekből is. Előadódhat olyan kivételes „szükséghelyzet” (*necessitas*) – szolt az okoskodás már 1300 előtt –, például ellenséges invázió vagy belső lázadás, eretnokség, melyben a természetjog felhatalmazza az uralkodót (aki ilyen esetben *lex animata*), hogy a törvények alól feloldozva (*legibus solutus*) azaz „abszolút” módon járjon el, vessen ki adót, rendeljen el hadjáratot – de csakis szükséghelyzetben és a „közjó” érdekében. Csakis erre az esetre áll az antik tétel, hogy a császári rendelet törvény erejével bír. Normális körülmények közt az emberi törvény (*lex humana*) a mérvadó, mely a természetjog derivátuma, letéteményese pedig a „nép”; normatív módon ugyanis a király a törvény „alatt” áll (*rex sub lege*). Az antik abszolutista tételeket pedig ellensúlyozni lehetett azzal a *Codex* egyik eldugott helyéről előásott másik antik tétellel, mely a rendi „parlamentarizmus” jelszava lett: ami mindenkit érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia (*quod omnes tangit, ab omnibus approbetur*). Innen már csak egy lépés, hogy Marsilius de Padovánál már határozottan körvonalaazódjék a „törvényhozó hatalom” (*legislator humanus*) fogalma. Csakis ennek autoritásából cselekedhet vagy hozhat rendeleteket az uralkodó, mint az állam igazgatási feje (*administrator rei publicae*); egyben pedig az uralkodó „rész” (*pars principans*) az állam többi, a törvényhozásban képviselt „részeivel” való viszonylatban. Itt már csírájában megfogalmazódott valami, amit ma végrehajtó hatalomnak, az egész kettősségre nézve pedig a hatalmak megosztásának mondunk.

Ez az egyetlen évszázad sodrában elvileg felvázolódó szerkezet az 1300 körüli évtizedekben kezdett a gyakorlatban funkcionálni a rendi gyűlések formájában – éppen nem valami fényes módon, két okból. Egyrészt mert a divergens rendi önérték gyakran inkább fékezte, semmint elősegítette az állam működését, másrészt mert éppen mire a politikai mechanizmus megszületett, az egész gazdasági-társadalmi struktúra Nyugaton mély és hosszan tartó válságba jutott. De nem is a „parlamentarizmus” valami előlegezett ideálképe olvasandó ki a középkorból, éppoly kevésbé, mint a demokrácia csírája. Hogy

azonban a politikai masinéria rossz hatásfokkal működött, mögötte a „politikai társadalom” éppoly szelektív volt, amilyen rendileg tagoltak a „szabadságok”, nem homályosítja el aényt, hogy maguk a modellek kiformalódtak, és a mikrostruktúrákban nagyon is termékenyeknek bizonyultak. A középkor egyidejűleg lezajló „technikai forradalma” olykor ormótlan és igen tökéletlen hatásfokú gépeket produkált, de jól működő gépek mérhetetlen sokaságát is, amihez fogható az ókor nem ismert. Egy-egy ilyen gép csak nagyon távolról hasonlít valamely modernhez, ami azonban nem változtat azon, hogy mondjuk a sok szerszámos munkagépeket működtető bütökös tengely vagy a szélmalom fordulatingadozásait kiegyenlítő lendkerék feltalálása nem egyéb, mint a szinkronikus vezérlés, illetőleg a centrifugális regulátor elvének felfedezése. A technikátörténet újabban úgy látja, hogy a középkor 14. században megrekedt és az újkor 18. században kezdődő ipari forradalma „az Óvilág és Amerika atlanti partvonalaihoz hasonlóan – szinte hézag nélkül illeszkedik” (Endrei W.).

Figyelmet érdemel végül egy fontos körülmény. A „társadalom” fogalma természetesen azt az alakzatot vette fel a nyugati középkorban, amit az adott struktúra lehetővé tett, de az alapmodellben nemcsak a szűkítés, hanem a tágítás lehetősége is immanensen benne rejtett. Amikor Nyugaton normatív erőre emelkedett, hogy az uralkodó felelős a „népnek”, akkor ez természetesen nem azt jelentette, hogy általában „alattvalóinak”, de még csak nem is egyszerűen azt, hogy a rendi képviselő fizikailag jelenlévő összességének tartozik felelősséggel. Az uralkodó a *populus* kontrollja alatt állt, erről pedig minden jogász tudta, hogy olyan korporatív identitás és jogi személy, mely több, mint tagjainak összege és „sohasem hal el” (*nunquam moritur*). Ez finom disztinkció, de távlatokat nyitó disztinkció. Az uralkodó ugyanis e modell szerint végeredményben a „társadalom” absztrakt fogalmának tartozott felelősséggel.

III.

Szokványos elképzelés szerint a quedlinburgi követjárás (973), majd a II. Szilveszter pápa-féle korona máris kijelölte a magyarság helyét az európai tablón. Való tény, hogy miután a Nyugat expanziójának veszélyeit és előnyeit felismerve, Géza fejedelem és Szent István a magyar népet a keresztvíz alá hajtotta (ahogy a kereszténnyé vált Piastok a lengyelekkel, a Přemyslidák a csehekkel tették), e kitáguló térségre hamarosan átment az *Europa Occidens* neve. A „Nyugat” fogalma úgy tágult, ahogy a latin kereszténység tágította: „civilizációs” gyűjtőfogalommá vált. Civilizáció és struktúra azonban jó ideig más-más koordinátákhoz tartoztak.

Az orosz népet például a Rurikidák a kialakuló Európa másik pólusa felől hajtották a keresztvíz alá, az állam és társadalom szerkezete azonban kezdetben az „új barbárok” térségében több belső rokonvonást mutatott, mint ahogy Esztergom (vagy Gniezno vagy Prága) Rómához, a kijevei metropolita viszont Bizánchoz viszonyult. Ezen még az a tény sem változtatott sokat, hogy az intézményi keretek nyugati vagy bizánci veretűek voltak, annál kevésbé, mert a kijevei állam legalább annyira normann hatásokat is abszorbeált, mint bizánciakat. A közös nevező abban állt, hogy a történelmi váltás elemi erejű sodrása mindenütt hatalmas súlytöbbletet biztosított az uralkodói hatalomnak az egyelőre meglehetősen amorf társadalmak felett; az államok pedig itt is, ott is – Th. Mayer tipológiáját

alkalmazva — területi-intézményi alapokra helyezett „kiséretjellgű” képletek voltak. A proto-feudális szláv *druzszina* vagy a magyar *jobbágy*-kiséretviszony (eredetileg: „kiséret-tag”, a legelőkelőbbektől a várvezérekig) sok tekintetben ahhoz hasonlóan az uralmi központ köré rendeződő koncentrikus körök formájában határozta meg az uralmi szerkezetet, mint a 6–7. századi nyugati germán királyságokban. A társadalomszerkezet hasonló analógiákat mutat: az egyház és egy szűk születési arisztokrácia, másfelől teljességgel heterogén parasztnépeség (jelentékeny rabszolga réteggel) között ugyancsak képlékeny, bomlékony és jelentős részben korai feudális intézményrendszerekbe befűzött középrétegek. Ha az egyik oldalon az egyház római és az állam Karoling-mintájú intézményei talán egy fokkal fejlettebbnek is tűnnek, ezt a másik oldalon bőven ellensúlyozza, hogy az orosz fejedelemség a — már és még — virágzó bizánci-balti és arab kereskedelem találkozáspontján („a varégektől a görögökhöz vezető úton”) olyan városi bázison, Kijev és Novgorod népes empóriumain épült fel, amihez foghatót akkoriban még a Földközi-tenger visszahódítása előtt álló Nyugat nem ismert. E térséget a kezdeti századokban politikai, dinasztikus szálak is szorosabban fűzték egybe, mint részeit akár Nyugathoz, akár Bizánchoz. Legalábbis az 1200 körüli időig úgy látszott, hogy egy kulturálisan kétféle orientálódó, a struktúrák terén azonban rokon vonásokkal összefüggő autochton „kelet-európai” feudalizmus van formálódófélben.

Ez az ideiglenes és bizonytalan regionális képlet aztán az 1200 utáni évtizedekben bomlott fel, akkor viszont viharos gyorsasággal. A korai kijevi állam azért oly érdekes képlet, mert felvillantotta a lehetőségét Európa keleti pólusán — bizánci-orosz viszonylatban — egy ahhoz fogható „eredeti” későantik-barbár szimbiózisnak, ami a megelőző századokban Nyugaton római-frank relációban játszódtott le. Miután azonban a Nyugat expanziója nyomán bekövetkezett a kimerülő energiájú Bizánc első bukása (1204), majd hamarosan (1223, 1243) az eurázsiai nomadizmus duzzadó energiáját összpontosító mongol invázió nem csupán elvágta a Fekete-tengertől, hanem több mint két évszázadra uralma alá is hajtotta az egyébként is részfejedelemségekre bomlott orosz földet, ez a lehetőség befulladt; e tájon többé-kevésbé megmerevedett a feudalizmus kelet-európai archetípusa. Másfelől ugyanezekben az évtizedekben kezdett átcsapni elemi sodrással a Nyugat „belső expanziójának” hulláma az egykori Karoling-határvonalon — egyre több strukturális tartalommal töltve fel *Europa Occidens* „civilizációs” keretét a keleti sávban. A sodrás agresszív mellékhatásai („Drang nach Osten”) inkább csak az északi részekre jellemzőek az Elbától a Baltikumig; délebbre a nehéz eke, új művelési rendszerek, városiasodás nyomán inkább az előzőekben taglalt „szabadságok” keletebbre sodródása a lényeges mozzanat ama termékeny rombolás talaján, mely immár belső feltételeket kiteljesítve zilálta szét az állam korai feudális intézményrendszerét és differenciálta, majd új képletekbe integrálta a társadalom korai feudális nyers szövődékét — azt a képletet, melyre egy új tipológiai kísérlet a „state serfdom” megjelölést javallja (K. Modzelewski, 1977).

Mindaz, amit Bibó István a magyar középkor nyugatias „alkati vonásaként” vett számba, valós és lényeges szerkezeti elem, amit alig másfél évszázad (1200–1350) valóságos robbanásszerű transzformációja vázolt fel: a nemességnek és az autonóm polgárságnak az „egyház szabadsága” mellé iktatódó képletei, mindennek alapján pedig a szolgai állapot felszívódása, a parasztnépeség homogenizálódása — a „parasztnép első felszabadulása”, ami keletebbre kimaradt. Mi sem jellemzőbb, mint hogy a struktúra két szélső pólusán

egyidejűleg, az 1270-es évtizedben – a Nyugattal párhuzamosan, sőt nem egy országot megelőzve – kezdenek összegyűlni egyháziak és nemesek képviselői az első országos „általános gyűlésekre”, érlelődik a *communitas regni* koncepciója, másfelől ugyanebben az évtizedben – a Nyugathoz képest alig néhány évtizedes késéssel – jelennek meg itt is, ott is földesurak és parasztok hiteleshelyek előtt sajátos „szerződéses” megállapodásokra. Mindez éles cezúrával határolja el a Kárpát-medencét (s egyidejűleg a cseh medencét, a lengyel síkságot stb.) az „autochton” kelet-európai szerkezetektől, ahol az egyház a fejedelmi hatalom alá rendelődt, a fejedelmektől és bojároktól függő nemesség archaikus „szolgáló” jellege kizárt bármiféle korporatív egységet, a városi népesség nem vált autonóm polgársággá (még ahol meg is voltak az autonómia elemei, mint a mongoloktól is függetlennek maradt Novgorodban vagy Pszkovban, a tanács urai ott is bojárok voltak), a parasztság pedig megmaradt az újonnan feltört földek „szabad” parasztjaitól a szolgáltató és személyi függés változatos fokozatain át a rabszolgai *holop* állapotig, tarkán heterogén helyzetben. Nyugodtan eltekinthetünk e helyütt egy sor egyéb szerkezeti elem számbavételétől; már Bibó István a leglényegesebbeket emelte ki. Kérdés azonban, hogy eleget mondtunk-e, ha a Nyugathoz képest „egyszerűbb szövedékről, vidékiesebb jellegről” szólunk?

Az átfordulást a geográfiai Kelet-Európa nyugati pereméről a strukturális értelemben vett Nyugat-Európa keleti peremévé mindenekelőtt a fejlődés sajátosan összevont gyorsasága jellemzi. Olyan társadalomszerkezeti elemek, amelyek Nyugaton egy több fázisú, időben is mélyen tagolt fejlődésképletben, mintegy félévezred folyamán (9–13. sz.) épültek organikusan egymásra (mindig le is bontva valamit az előzőből és minden fázisban átrendezve a súlypontokat), e keletibb sávban, Magyarországon is, tagolatlan összevontsággal, alig másfél évszázad folyamán, és egymással párhuzamosan vázolódottak fel. Csoda-e, ha a formák hol némileg anorganikusan csonkák vagy nyerseks, hol viszont tagolatlanul elnagyoltak vagy hibridek maradtak, hol váltig átütődtek rajtuk archaikus vonások, vagy egymáshoz való nagyságrendi arányaikban ütöttek el a mintától? Mert a Nyugat kétségtelenül a „minta” szerepét játszotta, még ha e sorsdöntő alkati átalakulást nem is lehet holmi imitációra leegyszerűsíteni, hiszen a belső feltételek minden téren jelen voltak már 1200 előtt, sőt jelentős részben éppen ez magyarázza az átalakulás rapiditását; valami „imitatív” jelleg mégis tagadhatatlan, hiszen kész sémák és modellek segítették felgyorsulni a belső mozgást. Sajátos vonása e régió középkori „modernizálásának” az is, hogy aránytalanul nagyobb szerep jutott benne a „felülről” való átrendezésnek, mint a struktúrák kiformálódásának eredeti szinterein. A nyugati típusú feudalizmusra éppen az jellemző – mint láttuk –, hogy legfőbb szerkezeti alapelemei szerves spontaneitással, alulról épültek fel. A „társadalom” belső rendezőelvi dominánsak voltak az „állammal” szemben; a megerősödő új monarchiák már meglevő alapelemekre épültek, azok manipulálásában, átsúlyozásában, átrendezésében álltak reformjaik. Az a típusú „reformuralizáló”, akinek tevékenysége a struktúra alapelemeinek létrehozására irányul (akár a telepítések, jobbágyreformok, várospolitika szférájára, akár bizonyos „hűbéri” szervezőelvekre vagy lovagi miliő meghonosítására gondolunk), jellegzetesen közép-kelet-európai jelenség – egy IV. Béla vagy Károly Róbert, egy Přemysl Ottokár vagy IV. Károly, egy Lokietek Ulászló vagy III. Kázmér.

A nyugatias struktúra alapelemeinek meggyökerezése, de a gyökérzet eleve ritkább alakzata adja meg az *Europa Occidens* keleti régiójának sajátos kétarcúságát már a

középkorban. Hűbériség? A képletet eleve az határozta meg, hogy a korai feudális intézményrendszer és a kezdetleges „kiséretjellegű” szerkezet felbomlása nyomán egymással párhuzamosan csíráztak ki „hűbér” és „rendies” szerkezeti formák – Nyugaton időben is két, egymást meghaladó történeti fázis termékei. Ez a körülmény megakadályozta azt a fajta mélyszántást, mellyel Nyugaton a mélyen tagolt hűbéri struktúra készítette elő a talajt. A hűbérviszony csökevényes magyar kiadása, a „familiaritás” például nélkülözte azt a mélyre hatoló intézményességet és állandóságot (tulajdonképpen magát a hűbértartozást is), melynek a nyugati történelemben oly távolra mutató megtermékenyítő hatásairól a fentiekben szó esett. Miközben a hagyományosan „etatista” beállítottságú magyar történetírás egyfajta diadallal könyveli el azt a tényt, hogy a középkori magyar állam egységét a hűbéri széttagolódás végül is sohasem bontotta fel, elfeledkezik a passzívumokról. Ide tartozik egyebek közt a territorializmus megtermékenyítő kulturális és jogi funkciója. Végső fokon a hűbéri udvarok és a lovagi miliő hiányából következik az is, hogy a magyar nyelv a Nyugathoz képest vagy három évszázados késéssel merészkedett az írásbeliségbe; a hűbériség teljesebb formáival együtt kiesett a magyar történelemből egy szerves és autochton lovagi kultúra lehetősége is. Ugyanakkor viszont a „mélyszántás” hiánya miatt korán kiburjándzott egy aránytalanul széles nemesség, mely hamar rendi öntudathoz és autonómiához jutva, hűbéri áttételek nélkül vette át a regionalizmus korai feudális állami keretét, a megyét, egyben rendileg le is blokkolva a lokális jogszerűségnek azt az „alulról felfelé” áramlását, melynek kerete Nyugaton a hűbéri territórium volt. Mindennek megvannak a távolra utaló következményei az attitűdökben is. A *familiaritas* már nevében is egyfajta archaikus-patriarchális kapcsolatra utal; a viszonylatból nemcsak a szilárdabb körvonalú intézményesség és a ceremonialitás, hanem az „egyenlőtlenek kölcsönössége”, a hangsúlyozott szerződéses jelleg is hiányzott. Igaz, a familiáris nem borult ura lábaihoz, mint keleti kollégája, de nem is játszotta el az alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóságnak azt a szimbólumjátékát, amit nyugati kollégája; valahol középtűt maradt. Alighanem egyszerűen csak kézfogással, „magyar módra” (ahogy a fogadalom kiegészítő gesztusát már a 13. században nevezték) megállapodott az alárendeltség feltételeiben, mely viszonylat mindvégig elvileg az „emberség és becsület” hangsúlyozott épségben tartásával, de a gyakorlatban sokkal inkább „felülről lefelé” érvényesült, sokkal „szolgálatibb” jellegű maradt, mint a nyugati vazallitás, amit különben a magyar familiáris, e kvázi-vazallus másik neve is mutat (*serviens*). A köztes helyzet a nyugati és keleti modell közt elég plasztikus – még ha egy lényeges fokkal közelebb is áll az előbbihez.

Bárhova is tekintünk, a „nyugatias” szerkezetek mindenütt megvannak, csak éppen valamilyen mértékben deformáltak; hol hiányosan csonkák (mint például a városok), hol aránytalanul túlburjándzóak (mint éppen a nemesség). A nyugati típusú autonóm város képletének hiánya nem elsősorban abban áll, hogy ahol a képlet „teljes” – a szabad királyi és bányavárosokban –, ott a polgárság nagy többsége etnikailag nem magyar, hanem abban, hogy a városiasodásnak ez a szektora megrekedett abban az alig négy tucatnyi települést számláló körben, amit a szóban forgó fejlődéshullám 1200–1350 közt sietősen felvázolt, arányaiban pedig a továbbiakban is törpe maradt. A városiasodás tömeges bázisa viszont megmaradt hibrid képletnek, hiszen a több száznyi mezőváros „nyugatias” volt ugyan, de bennük inkább a paraszti „szabadságok” egy magasabb, mint a polgári szabadság egy alsóbb szintje öltött testet. Másfelől az átalakulás szervesen gyors-

ságából következett, hogy a koraéretten nemesi „testületté” szerveződő szabad középrétegekből nem szelektálódtak ki oda nem illő elemek, akik kiváltságaik révén a parasztságtól élesen elkülönültek, nemesi funkciók ellátására viszont „paraszi” jellegük miatt alkalmatlanok voltak; így módon a magyar középkor a Nyugatra jellemző egy százalék körüli arány helyett egy sokkal tömegesebb, a népesség mintegy 4–5 százalékát (Lengyelországban talán 7–8 százalékát) kitevő nemesi masszát hagyott az újkorra, benne azzal a parlagian műveletlen, de kiváltságolt szellemmel eltelt kisenemességgel, melyet éppen Bibó István teljes joggal „az újkori magyar társadalmi fejlődés legkártékonyabb jelenségének” nevezett. Tulajdonképpen még a 14. századra egységesülő jobbágyság volt az a képlet, mely a középkor vége előtt a magyar társadalomszerkezet legkevesebb torzulás nélküli „nyugatias” alkateleme volt, s ezt kifejezésre is juttatta, midőn elnyert „szabadságainak” elemi fenyegetettségei idején egységes *universitas* öntudatával (1437) vagy választott „áldott népként” (1514) próbált szembeszegülni a nyugatias szerkezet pereméről való lecsúszásnak. Sorsát azonban hosszabb távon azok a válaszok pecsételték meg, melyeket a *corpus politicum* adott a történelem újabb kihívásaira.

Mert „nyugatias” volt ez a képlet annyiban is, hogy már az 1270/90-es évek óta, majd kivált 1400 után többé-kevésbé világos elképzelései voltak a „politikai társadalom” különálló, autonóm helyéről az államon belül, s mégis elhajlott attól, mert koncepciói féloldalasak maradtak. Angliában például Simon de Montfort-nak eszébe sem jutott, hogy amikor ütött a rendi „parlamentarizmus” órája, ne hívjon meg minden városból is két képviselőt (1264); amikor viszont Magyarországon ütött először az óra (1276), eszébe sem jutott senkinek, hogy meghívjon polgárokat. Később sem, soha; a királyi városok követei utóbb legfeljebb megfigyelőkként vettek részt helyel-közzel az országgyűléseken. Propagandisztikus célzattal alkalmasszerűen ugyan a városokat is az „ország tagjainak” (*membra regni*) nevezték, ennek azonban nem sok tartalma volt; ezzel szemben a kései középkorra axióma szintjére emelkedett, hogy a nemesség követei „képviselik az ország egész testét” (*totum corpus regni repraesentantes*). Éppen ezért abból az egész komplex teoretikus szövevényből, melynek körvonalait fentebb vázoltuk, csak valami igen-igen leegyszerűsített és egyoldalúan interpretált summázat honosodott meg magyar földön – végeredményben elméletileg is kizárva a „pars pro toto” értelmezés tágítási lehetőségét. Minthogy a „társadalom” politikai szektora azonosult az egyházon kívül a nemességgel, akik a Werbőczyánus megfogalmazásban konkrétan, személyükben voltak a „misztikus test”, a „szent korona tagjai”, s alkották egyben a *populus* államjogi identitását, ideológiailag záródott ki, hogy az uralkodó a társadalom absztrakt fogalmának legyen felelős; az uralkodó partnereként számba jövő „társadalmat” a nemesség konkrét összessége alkotta.

Milyen volt hát a magyar történelem eredeti alkata? Egy „összinte történelem” aligha érheti be az *Europa Occidens*hez tartozás általánosságaiával vagy legtágabb kulturális jegyeivel. Ami leginkább másodlagos egy regionális tipológiában, az a „magas kultúra”. Janus Pannonius nem kárpótlás azokért a nyers *couleur locale*-okért, amelyeket különben ő maga érzett némileg nyerseknak, és nevezett humanista modorban „barbár” színezetűeknek. Nyilvánvaló, hogy az „alkat” elsődlegesen a struktúrában fogható meg, ahogy már Bibó István is ott kereste; ám akár csak az alapelemeket tekintve is – mellőzve itt minden további részletezést – indokoltabbnak látszik már a középkorban „Közép-Kelet-Európa” fogalmának előlegezése arra az egész régióra, mely nyugatias modellekhez és normákhoz igazodott ugyan, de a „kelet-európai” közegben eleve a szerkezet szinte

minden ponton kitapintható módosulásával. Árnyalati különbségek persze voltak; Csehország egy fokkal „nyugatiasabb”, Horvátország egy fokkal archaikusabb formákat mutat, mint Magyarország, Lengyelország viszont sokban nagyon hasonló. Végül is Magyarország alkatáról a Nyugattal való viszonylatban a legtöbbet az olyan száraz tények vallanak, hogy itt a középkor végén minden húsz-huszonötödik ember volt nemes, míg például Franciaországban minden századik, ugyanakkor csak minden negyvenöt-ötvenedik volt szabad polgár, míg Franciaországban minden tizedik.

IV.

Európa szerencsésebb régióinak módjukban áll, hogy az újkor kezdetét afféle siker dátumokkal jelöljék, mint 1492 – Amerika felfedezése. Kevésbé szerencsés régiók katasztrófadátumokkal kezdik, mint 1526 – Mohács és a Habsburgok. Az orosz történet-szeknek is módjukban állna siker dátumokkal, az „orosz földek gyűjtésének”, majd egész Kelet-Európa begyűjtésének bármelyik kezdő dátumával (1478, 1480, 1502 vagy 1552, 1556) kezdeni, ha nem ragaszkodnának ahhoz, hogy az újkort szinkronikus európai korszakváltás helyett „formációs” kategóriaként kezeljék.

Az ilyen dátumok szimptomatikusak. Mégis, ha lehet beszélni gyökeres változásról a korszakszemléletben, az az utóbbi évtizedeknek abban a felismerésében áll, hogy az újkor megértését a feudalizmus „első válságánál” kell kezdeni (1300–1450). Mióta e jelenség-kört E. Perroy, M. M. Postan, L. Genicot, R. H. Hilton és mások expozícióit (1949/1951) követve az európai történetírás egyáltalán felfedezte és azóta is egyre több részletében rekonstruálja, és pedig egyre inkább a válság felől a korai újkori „világgazdaság” alapvetése (1450–1640) felé mutató távlatban, egyre több sejtelmünk lehet arról is, hogy Európa végleg kikristályosodó régiói voltaképpen a válságkihívásra adott választípusokkal azonosak. Minthogy I. Wallerstein merészen teoretikus szintéziskísérlete (*The Modern World System*, 1974) is jóformán csak a minap jelent meg, természetesen nem érheti szemrehányás Bibó Istvánt, hogy katasztrófajelenségekből vezette le a magyar történelem alkatának torzulását. Dózsánál kezdeni azonban azért nem célszerű, mert e katasztrófa nem ok, hanem okozat volt; a Habsburg-ház elfogadásával meg azért nem célirányos kezdeni, mert ezáltal magunk állítottuk fel a kérdésfeltevés egyfajta csapdáját, melyből aztán nehéz kievickélni. A harmadik jelenségekör ugyanis, mely a római és stockholmi nemzetközi történetéskongresszusok expozíciói óta (1955, 1965) került új megvilágításba, nemrég P. Anderson friss szemléletű marxista összefoglalásában is (*Lineages of the Absolutist State*, 1975), éppen a korai újkori államrendszer, az „abszolutizmus korának” morfológiája. A történeti régiók társadalmi válságkihívásokra való válaszadást nagymértékben az államokra hárították, az államok pedig nagyjában-egészében tükrözték a regionális lehetőségeket, amint hogy az „áthárítás” jóvoltából a legaktívabb tényezői is lettek a régiók kikristályosításának – a modern korig ható érvénnyel.

Maga az a középkori modell ugyanis, melyben társadalom és állam nyugati típusú koordinátái vázolódtak fel, némiképpen azokra a befejezetlen katedrálisokra, a „gótikus titanizmus” (Le Goff) torzóira emlékeztet, melyek ott meredeztek századokon át hol templomhajó, hol torony vagy homlokzat nélkül Beauvais, Narbonne, Köln, Milánó, Siena terein és egyebütt, míg – szimbólikus tény – a 19. század hozzá nem látott befejezésük-

höz. Az ok közös: a *civilis societas* és az állam *corpus politicuma* is ezért meredezett századokon át torzóként az égnek (csupán csak sejtetve a gigantikus apszis folytatásának lehetséges körvonalait), mert az egész struktúra krízise 1300 után tönk szélére juttatta magát az építőműhelyt.

A feudalizmus „első válságából” az húzta ki Európát, hogy az állam mindenütt fölibe kerekedett a társadalomnak – hol átmenetileg, hol végleg. Régiója válogatja, hogyan. Régiója válogatja, hogy a 19. században alakult-e új építőműhely, mely a középkor gigantikus torzóját befejezte, s eljutott-e oda, amit aztán Marx fogalmazott meg plasztikusan (1875): „A szabadság abban áll, hogy az állam a társadalom fölé rendelt szervből a társadalomnak mindenben alárendelt szervvé váljék, s ma is az államformák olyan mértékben szabadabbak vagy kevésbé szabadok, amennyire az állam szabadságát korlátozzák.”

A feudalizmus első válságának az a lényege, hogy egy bizonyos ponton – Nyugaton a 14. század küszöbén – a növekedés szinte minden lehetséges irányban beleütközött a struktúra határaiba, miáltal a „növekedési krízis” minden irányban zsugorjelenségekbe (agrárválság, pénzkrízis, falupusztások, drasztikus népességsökkenés, politikai anarchia stb.) csapott át – anélkül, hogy egyelőre jelen lettek volna az erők a struktúra radikális felbontására. A válság meghaladása a gazdasági tér kitágításán múlt, az expanzió milyensége (vagy lehetetlensége) viszont azt döntötte el, hogy az így vagy úgy „prolongált” feudalizmus a kapitalizmust szüli-e meg, vagy önmagát termeli újjá. A krízis legkorábban a legfejlettebb és legnagyobb népsűrűségű területeket rázta meg (Nyugaton, Európa területének mindössze ötödén élt 1300 táján Európa népességének háromnegyede), miután az első nagy éhínségek (1315–18) a relatív túlnépesedés gyűjtőlencséjébe összevontan exponálták elemi erővel a sokágú válságjelenségeket. A válsághulám az egy ideig még ambivalens növekedési trendet mutató keletibb régiókba jó másfél évszázados késlekedéssel csapott át – akkoriban, amikor a Nyugat már éppen kilábolófélben volt a maga kríziséből.

A Nyugat kilábolásának *punctum saliens*e végső fokon az volt, hogy az egész szerkezet gravitációs pontjává már 1300 előtt visszavonhatatlanul a városgazdaság vált, mely az összes érintett erők közül (márpedig a válság minden réteget érintett) legkorábban jutott ki a maga kríziséből – nem kis mértékben azáltal, hogy piacválsága meghaladáshoz és nemesfémszükséglete kielégítéséhez Közép-Kelet-Európában talált tért. Ha ily módon egyfelől hosszú távon részben az Elbán túli területek fizették meg a válság árát, másfelől a város regenerálódása Nyugaton meghiúsította a hatalmasok közül legérzékenyebben érintett nemesség kísérletét, visszahárította azt a reflexét, hogy a válságot mintegy a „politikai test” alá szorítva, annak árát saját parasztságával fizettesse meg. Hiába volt az ellenhatásra, a 14. század nagy parasztfelkeléseire (Jacquerie, Wat Tyler stb.) a fegyveres megtorlás az újabb reflex, a gazdaság mélyebb reflexe erősebbnek bizonyult; a válság meghaladásának egyik legfőbb eredménye éppen a jobbágyi kötöttségek teljes fellazulása lett a középkor végére. Földesúr és paraszt viszonyának szabályozó elvévé a pénzjáradék és a bérleti viszony vált. De végeredményben csődöt mondott a nemesség másik reflexe is, hogy „lovagi banditizmussal” (Postan), a százéves háború, Rózsák háborúja-típusú pusztító anarchiával vágja ki magát a krízisből, kompenzálja jövedelemcsökkenését, más szóval az államok szétzilálásán vegye meg a válság árát. Végül is a *corpus politicum* jellegzetes súlyátrendeződésekkel jutott ki a krízisből. A városokból

erőt merítő (az egyházat viszont többé-kevésbé maguk alá gyűrő) monarchiák a középkor alkonyára egy jövedelmeiben és presztízisében megtépázott, belső háborúkban kimerült nemességgel találták szemben magukat, mely hivatalokat, hadivállalkozásokat, s ezen túl már csak kiváltságainak biztosítását várta az államtól. Ebben az együttesben össze is jött, a megfelelő proporcionálásban minden energia a Nyugat újabb, az ezredforduló utáninál sokkalta nagyobb szabású expanziójához, mely aztán a felfedzéseken és gyarmatosításokon át a „világgazdaság” kora-újkori alapvetéséhez vezetett el. A megerősödő új monarchiáktól, mint amilyen XI. Lajos Franciaországa (1461–83) vagy VII. Henrik Angliája (1483–1509) volt, még jó évszázad vezetett el, persze, az „abszolútizmushoz”, mely aztán egyszerre oldott meg három dolgot: a feudalizmus menthető elemeinek átmentését, a kapitalizmus előkészítését és a nemzetállamok kereteinek kifformálását.

A Nyugat válaszával organikusán voltaképpen Közép-Kelet-Európa válasza függ össze; ami azonban a válaszmódot illeti, a típusrokonságot a maga sajátos módján Kelet-Európa produkálta – már egyáltalán azáltal, hogy létrejött. Ez volt a másik expanzív modell, miután az „orosz földek gyűjtésének” a moszkvai nagyfejedelemségbe átsúlyozódó (14. sz.) programját III. Iván (1462–1505) igazi hatékonysággal zászlajára tűzte. A zászlóbontás nem volt egyéb, mint a „csonka” kelet-európai feudalizmus párhuzamos válasza: a nyugatival analóg szimptómákkal, falupusztásodásokkal, városok hanyatlásával, népességsökkenéssel, politikai anarchiával jelentkező (ráadásul mongol függéssel súlyosbított) kései középkori válságra. Az eredmény azonban nem egyszerűen az európai Oroszország előljáróban jelzett három évszázados kikerekedése (egyben Kelet-Európa belső kolonizációja) lett, hanem egyidejűleg ama gigantikus keleti „appendix” hozzácsatolása a képlethez, mely bizonyos értelemben az *Occidens* nyugati, amerikai appendixének megfelelője. Miközben a conquistadorok az „Indiákig” terjesztették ki a nyugati világgazdaság hatósugarait, a kozákok az első szibériai expedíciók idejétől (1581/84) Kamcsatka elfoglalásáig tágitották ki azt a roppant térséget, mely egyszersmind egy másik „világgazdaság” kontúrjaival lett azonos. Egy kora-újkori „orosz világgazdaságról” olyan értelemben lehet beszélni, ahogy az európain kívül több (például egy kínai) világgazdaság is létezett a maga centrumával, perifériáival és külső régióival (Wallerstein). Nem a súlyviszonyokban, hanem a belső szerkezetben rejlik a párhuzam, valamint abban, hogy ez a gazdaság „kinosan lassú növekedést” (V. O. Klucsevszkij), de mégiscsak növekedést élt át a sorsdöntő 16–17. században, nem pedig hanyatló torzulást, mint a köztes régió. Ugyanakkor – minden nyilvánvaló kontraszton túl – mégis két alapvető szerkezeti különbség állította szembe a Nyugattal. Az egyik, hogy a Nyugat váltig ragaszkodott a szétválasztásokhoz, a ahogy annak idején, Nagy Károly halála után eldőlt a „civilizáció” birodalmi kereteinek tarthatatlansága, V. Károly halála után hamarosan az is eldőlt, hogy a „világgazdaság” és „birodalom” fúziójának kísérlete is idegen az immár az Atlanti óceánon át Amerikáig kitáguló modelltől; ezzel szemben az Ázsián át a Csendes óceánig kitáguló kelet-európai modell e három kategória fúzióján épült fel – ilyen értelemben inkább az orientális struktúrákkal tartva a rokonságot. E „gazdaság” azonos volt a Harmadik Róma (Moszkva) „civilizációs” koncepciója körül kialakuló „birodalmi” kerettel – míg aztán a 18–19. századra az európai világgazdaság perifériális részévé vált. A másik alapvető különbség, hogy míg a nyugati modell a jobbágyság megszűnésén, a keleti a jobbágyság prolongálásán alapult. Az orosz expanzió meghatározó eleme irdatlan térségek agrárkolonizációja volt, szinte végtelen teret kínálva a paraszti mobilitásnak; az orosz nemességet az

expanzióban való részesedés és a mobilitás hatékonyan drasztikus megkötése hajtotta még elementárisabb erővel az állam alá, mint nyugati kollégáit létformájuknak krízise. A paraszti migráció és egyéb csekély szabadságjogok első radikális korlátozásának és teljes felszámolásának kodifikációs határdátumai (1497, 1649) éppoly markáns útjelzői az orosz abszolutizmus kifejlődésének, mint a területi expansió említett határdátumai (1480, 1679).

Ami e két irányú expansió közé esett, az volt Közép-Kelet-Európa. Defenzivitásba nemcsak azért szorult, mert térben egyszerűen nem volt hová kitörnie, még csak nem is pusztán az oszmán katonai offenzívó nyomása miatt, hanem mert túlzottan szervesen a nyugati „világgazdaság” része, ám már a középkor óta eleve gyengébb infrastruktúrájú és gazdasági szerkezetű perifériája volt. A nyugati városgazdaság válságkiútja (exportipar, tőke kivitel) átmeneti stimuláló hatás után a középkor végére éppen azt a tényezőt, a városgazdaságot ítélte stagnálásra, sőt sorvadásra, melyen egyebek közt a Nyugat paraszt-ságának sorsa megfordult. Ehhez járult aztán a nyugati „világgazdaság” robbanásszerű kitágulása nyomán a városiasodó Nyugat megnövekvő agrárkereslete, mely a robotoltató nagybirtokot tette meg a kialakuló munkamegosztás keretében tipikus keleti partnerré. A következmény az lett, hogy e térség nemességének 1500 után pontosan az sikerült, ami Nyugaton az 1300 utáni reflexek megbénultával ott megghiúsult: a válság terhének áthárítása a parasztságra. A „második jobbágyság” beköszöntését félreérthetetlenül előrejelző gongútések a törvényhozásban kísérteties egyidejűséggel szólaltak meg Brandenburgtól (1494) Lengyelországon (1496) és Csehországon (1497) át Magyarorszáig (1492, 1498) – kísérteties egybehangzással Oroszországgal (1497), holott a háttér és a kiváltó okok különböztek. Az orosz parasztság tömegei a nyugati értelemben tulajdonképpen nem is élték át az „első jobbágyságból” való felszabadulást, az orosz gazdaság pedig nem függött a Nyugattól. Két közös nevező is volt, melyek az *Europa Occidens* keleti határvonalát (mely 1200 után megvastagodott) kezdték 1500 után elhalványítani, miközben az Elba–Lajta határvonalat (mely 1200 után elhalványodott) kezdték megint markánsabban meghúzni. Egyrészt itt is nyomós érdek hajtotta a nemességet egy erős állam alá, hiszen a jobbágy röghöz kötését csak a dekrétumoknak érvényt szerző államhatalom tudta hatékonyan keresztülvinni, különben a paraszt – „régí szabadságaira” jogszerűen hivatkozva – megszökött vagy fellázadt. Másrészt mindkét régióban ott voltak az euráziai ékek, sőt a hatalmi zenitjén álló, s egyben a Száva–Duna vidékéig (másfelől a Pontuson át) hatoló Oszmán Birodalom még erősebb tromf volt, mint a Dnyeper–Don–Volga-vidéken már elerőtlenedő Aranyhorda. A török hódítás nemcsak Magyar- és Horvátország, hanem a hatalmas keleti szárnyán, Ukrajnában fenyegetett Lengyelország esetében is súlyos érv volt. De e közös nevezők ellenére volt egy fontos különbség is. E térség nemességének – orosz kollégáitól eltérően – intézményrendszeren alapuló világos és pontos (noha egyoldalú) elképzelése volt arról, hogy az állam *corpus politicum*ában ő „képviseli az országot”, az „ország szabadságát”; elképzeléseinek egyoldalúsága annak arányában fokozódott, ahogy a válság megnövelte hatalmát parasztjai felett, a városokat pedig lesújtotta. Így érthető az a különösnek tűnő tény, hogy a középkor alkonyán e defenzív régióban a nemesség egyelőre még sokkal inkább ingadozott, mint a két expanszív régióban, hogy elemi érdekeire hallgasson, vagy „szabadságához” ragaszkodjon. Kezdetben az utóbbi felé hajlott, amit a monarchikus hatalom Nyugattal párhuzamos megszilárdítási kísérleteinek

megbuktatásai mutatnak Cseh-, Magyar-, Lengyelországban egyaránt (1471, 1490, 1492). A továbbiakban aztán e régiót az jellemzi, hogy minden lehetséges variációt végigjátszott.

Ez volt tehát a három osztatú alaphelyzet 1500 táján. Ami a kifejeletet – az „abszolutizmus korát” – illeti, figyelmet érdemel még egy lényeges körülmény. Nemcsak arról van szó, hogy a divergens alapokon a megszülető kora-újkori államrendszer felépítménye létrehozta Európa bizonyos értelmű „konvergenciáját”, hanem arról is, hogy a már létrejött államrendszer egyfajta immanens erővel tört kiegyenlítődésre. Minthogy az állam nemcsak a „társadalomnak” kerekedett fölibe, hanem a „gazdaság” regulátora is lett, eszköze pedig a háború és a 17. század „katonai forradalma” volt (a 17. században mindössze hét év múlt el nagyobb államközi konfliktusok nélkül), a gazdasági bázis kelet felé csökkenő erejével fordított arányban kedvezett az államkomplexusok nagyságának. Végül is a fegyverek egyensúlya volt hivatva kiegyenlíteni az alapok kiegyensúlyozatlan súlyviszonyát, amit a „balance of power” 17. század végi doktrínája teoretikus szintre is emelt. S valóban, a Romanovok hadserege már 1680 táján, vagy akár II. Frigyesé pontosan ama 200 000 fő körül mozgott, mint mondjuk a francia hadsereg létszáma a *grand siècle* idején – természetesen igen eltérő rátával terhelve meg az államkincstárt, főként pedig a nemzeti jövedelmet. Ezt a szintet csak úgy lehetett elérni vagy tartani, ha az állam „felülről lefelé” érvényesülő hatása a gazdaság és társadalom felett kelet felé haladva lépcsőzetesen egyre közvetlenebb formákban és drasztikusabban érvényesült. Aminthogy az Európát átható „kompetitív” alapállás is kelet felé haladva lépcsőzetesen görcsösebb volt. Annál görcsösebb, minél inkább duzzadtak ismét Nyugaton (az állam alá szorítva is) a társadalom energiái – egészen a francia forradalomig. A görcs feloldását célozta a „felvilágosodott abszolutizmus” sajátos képlete és a „forradalom felülről” eszméje, mely már jóval azelőtt a levegőben volt, mielőtt Stein, Gneisenau, Hardenberg és társaik 1806 után Poroszországban explicite is megfogalmazták: olyan történeti jelenségeké, melyeknek határvonala megint csak a hajdani Karoling-határ volt.

*

Az abszolút állam Nyugaton „kárpótlás volt a jobbágyság megszűnéséért”, Keleten „eszköz volt a jobbágyság megszilárdításához” (P. Anderson). Hiába töltötte el Európa uralkodó köreit a versengő viszony ellenére is a 18. századra a konszolidáció és a „konvergencia” hangulata, mintegy Nagy Katalin cárnő mottója szellemében („*Je suis une aristocrate, c'est mon métier*”), a divergens regionális szerkezetek szerint állam és társadalom viszonylatában is háromféle képlet különült el. A két szélső, egyaránt markáns modell talaja a két expanzív régió volt; közbül különféle modellvariánsok tükrözték Közép-Kelet-Európa vergődő kísérleteit a két felől „átmosódó” határok közti zónában.

Ma már alig akad vaiaki, aki abban látná Európa nyugati és keleti abszolutizmusai közt a különbséget, hogy az előbbi típus mintegy egyensúlyt tartott nemesség és polgárság közt, az utóbbi viszont egyértelműen „feudális” képlet volt. Mindkettő feudális képlet volt. A különbség alapvetően abban állt, hogy a nyugati abszolutizmus oly módon volt a nemesi rend és a feudalizmus menthető elemeinek védelmezője a kapitalizmus erőzív hatásaival szemben, hogy közben legsajátabb céljai és funkciói érdekében hatékonyan elő is segítette magát az erőziót, keletebbre viszont nem volt ilyen „ellentmondás”, minthogy nem (vagy alig) voltak erőzív erők. A célok és funkciók különben a feudalizmus menthető

elemeinek mentésén túl is rokonságot mutattak. Minden abszolút államot szoros funkcionális kölcsönhatás fűzött a „világgazdaság” adott regionális képletéhez, minthogy egyidejűleg volt annak elsőrendű hasznélvezője és kifejlesztésének prominens faktora; ez volt az a bázis, melyre alapozva az államok a maguk közvetlen célját, a társadalom alárendelését, nemkülönben távlati funkciójukat, a társadalomnak az újkorba átsegítő „átszervezését” (korai „modernizálását”) elvégezték — ami végül is a modern kor megalapozását jelentette. Az eszközök is rokonságot mutattak. A bürokrácia és a hadsereg felfejlesztése, az államigazgatás centralizációja (egyáltalán az „alattvalók” homogenizálása), a gazdaság protekcionizmusa vagy akár a hatalom újfajta legitimációja közös nevezői az abszolutizmusoknak Nyugaton, Keleten egyaránt.

Mégis, ennyi rokonság mellett is, minthogy mind a társadalom és állam viszonylatának középkori infrastruktúrájában, mind a gazdaság újkeletű bázisában nagy különbségek voltak, a két szélső modell minden szerkezeti eleme éles kontrasztokat mutat.

Éles a különbség már a kifejeződés ritmusában is, egyáltalán az idő dimenziójában. Nyugaton a középkori „politikai test” rendi alkotóelemei csak fokozatosan hátrálva, vonakodva, meg-megújuló lázongások árán adták fel állásaikat a megerősödő — de még korántsem „abszolút” — hatalmú uralkodókkal szemben, hogy (Spanyolországot kivéve) az állam igazában csak a 17. századra kerekedjék felül. Franciaországban az abszolutizmus legtisztább *terminus post quem*-je az utolsó rendi gyűlés (1614/15); ezután nyílt meg a tér Bodin még inkább csak papíron létező tervei alapján az abszolutizmus igazi építőmesterei, egy Sully, Richelieu vagy Colbert előtt. Ráadásul a legfejlettebb területek vagy egészen korán kiugrottak a szisztémából (Németalföld), vagy csak egészen „csonka”, félévszázadnál rövidebb abszolutizmust éltek át (Anglia), hogy maga a szerkezet Nyugaton csak ott élje túl a 18. századot (Spanyolország, Portugália, Dél-Itália), ahol a világgazdaság súlypontjának áthelyeződése az Atlantikumba, következésképpen a Nyugat kora-újkori belső regionális átrendeződése egy gazdaság- és társadalomszerkezeti „belső perifériát” alakított ki. Kivételesen még az is megesett, hogy az időközben fokozatosan belsőleg átalakuló középkori veretű *corpus politicum* nem konfliktusok nélkül ugyan, de a forradalom és a szerves folyamatosság sajátos dialektikus egységében nőjön át az angol forradalom „hosszú parlamentje” révén a modern parlamentarizmus alapvetésébe. Angliában a középkori *civilis societas* organikus átalakulását modern *civil society*-vé a Stuartok már inkább csak akadályozták, míg másutt az abszolutizmus szerepe végül is az átsegítésben állt. Legalábbis Nyugaton, ahol az abszolutizmus történeti epizód maradt, jóllehet sorsdöntő epizód: egyike ama termékeny „kumulatív” változásoknak, melyek újabb struktúraváltást készítettek elő. Ezzel szemben Keleten az orosz abszolutizmus volt maga az a struktúra, mely a századokon át keretétül szolgált bármiféle kumulatív változásnak. Minden lényeges alapeleme, ha egyelőre nyersen is, a Nyugatot több mint évszázaddal megelőzve, jóformán egyetlen nekifutásra, III. Ivántól IV. Ivánig (1462–1584) együtt volt — olyan előrefutással, mint a minden ellenzékét szemmel tartó, renitens bojárokat kiirtó és birtokaikat konfiskáló „állam az államban” — terrorszervezet, „Rettegett” Iván *opricsnyinája*. E túlfeszítés reakciójaként, a külső zavarokkal is súlyosbított „csapások ideje” (1605–1613) volt az egyedüli számottevő megingás az orosz abszolutizmus négy évszázadában 1905 előtt, hogy aztán 1613 után a Romanovokkal az építmény valóban úgy konszolidálódjon, ahogy később Sztroganov gróf foglalta össze I. Sándor cárhoz írt memorandumában: „Egész történelmünkben egyedül a parasztság volt minden zavar forrása, míg a

nemesség sohasem mozgolódott; ha a kormányszatnak egyáltalán félnie kell valamitől, ha van csoport, melyre ügyelnie kell, azok a jobbágyok, s nem bármelyik más osztály.” A középkori előzményeket nélkülöző, erőtlén és rövid életű rendi gyűlést (*zemszkij szobor*) IV. Iván „felülről”, rendeletileg hozta létre manipulatív taktikai okokból, a lengyel-litván befolyás alatt álló nyugati orosz és ukrán területek nemességét megnyerendő; az intézmény aztán a jobbágy röghözkötését végérvényesen kodifikáló határozattal (1649), szerepét betöltvén, nyomtalanul el is halt. Ilyen kendőzetlen paktumot legfeljebb csak még a poroszok produkáltak alig néhány évvel utóbb (1653). A nemesség mindkét esetben annak fejében, hogy az állam garantálta a jobbágyok jogfosztását és robotját, elvileg lemondott államszerkezeti szerepéről. Az újkori orosz történelem egyfelől e paktum, következésképpen az abszolutizmus stabilitása, másfelől – Sztroganovot igazolva – az orosz föld hatalmas térségein időről időre elementáris erővel végigszántó Bolotnyikov, Razin, Pugacsov-típusú parasztfelkelések jegyében haladt előre. Az abszolutizmus egyik modellje a Nyugat létét átformáló integratív epizód, másik modellje az egész Kelet-Európát integráló tartós létforma volt.

Az abszolutizmus egyik eszköze, mint jeleztük, Nyugaton és Keleten egyaránt az állam működésének hatékonyságát biztosító bürokrácia és erejét megsokszorozó hadsereg kiépítése volt – de kétféle modell szerint, noha az állam mindkettő bázisát a nemességben találta meg. Nyugaton az állam differenciált. A nemesség egy részét hivatalokhoz és hadvezetéshez juttatta, másik részét neutralizálta, kiváltságainak biztosítása fejében hagyta duzzogni. A nemesség „bürokratizálásának” tipikus formájává azonban Nyugaton a hivatalok áruba bocsátása (a francia *paulette*) vált, miáltal az állam három legyet ütött egy csapásra: jövedelemhez jutott, leblokkolta a mágnás klientúrák rendszerét, s miközben a régi nemesség egy részét mintegy „megvásárolva” szakszerű hivatalnokká tette, utat nyitott a polgárság beáramlásának is az államapparátusba (*noblesse de robe*). A hivatalvá-sárlás révén maga a bürokrácia is tőkebefektetés és társadalmi mobilitás eszközévé vált, az adóberletek és egyéb kincstári operációk révén pedig a születő burzsoázia is belefűződött az állam „káderállományába”. A „feudális” állam arisztokratikus udvari miliője mögött a szerkezetet kapitalisztikus működési elvek formálták csakúgy, mint a hadseregét, melynek átszervezése szintén üzleti „vállalkozás” volt; a nemesség különben megmaradt az „állami” szférán kívül álló korporációnak. Ezzel szemben Keleten az abszolutizmus azzal kezdődött, hogy már III. Iván 1478 után életre hívta a kizárólag a cári hatalomtól függő, a területi expanzióban és konfiskálásokban elsődlegesen érdekelt „szolgálónemességet” (*pomescsiki*); azzal folytatódott, hogy e réteg súlyban fölibe kerekedett a régi, szabad birtokú (*voicsina*) nemességnek; végül azáltal kerekedett ki, hogy Nagy Péter a két formát a szolgálati elv totalitása alapján egybeolvasztva létrehozta a bürokráciába és hadseregbe tizennégy rendfokozat szerint beletagolt egységes szolgálónemességet. A „modernizált” abszolutista építményt az „archaikus” szolgálati viszony reprodukciója tartotta némi további modernizációval I. Miklós alatt (1831) a nagy forradalomig; a nemes *eo ipso* hivatalnok vagy katona volt; társadalmi rang és bürokratikus hierarchia belső fúzióban olvadt össze. A Nyugat a nemesség egészét érdekeltté téve, szelektív módon belefűzte (polgári elemekkel együtt) az államba; a Kelet mintegy „államosította” az egész nemességet.

A Nyugat az állam alá rendelte, a Kelet mintegy „államosította” az egész társadalmat. Az abszolutizmus mindenütt homogenizálni igyekezett „alattvalóit”, akiknek tagolat-

lan egysége elvileg miben sem különbözött egy XIV. Lajos („*mes peuples*”) vagy a cárok szemléletében. Valójában azonban a különféle helyi autonómiák és „szabadságok” Nyugaton sehol sem számolódtak fel, legfeljebb megcsonkultak, és állami kontroll alá rendelődtek. A korporatív partikularizmus és tartományi sokszínűség még minden *ancien régime* idején is sokkalta inkább tarkállt, mint bármely mégoly laza szerkezetű modern államban. Időről időre nemesek, polgárok és parasztok együttesen lázadoztak a maguk külön-külön „szabadságaik” helyreállításáért – Franciaországban például a „vallásháborúk” idejétől a *Fronde*-ig (1648/53). E középkorias „szabadságmozgalmak” és a francia forradalom közt mindössze másfél évszázados az űr (amit már inkább csak az adóterhek miatt kirobbanó helyi parasztmozgalmak töltenek ki), de nem pusztán csak az abszolutizmus megerősödése miatt, hanem mert anakronisztikusakká váltak. A merkantilizmus által feltáplált új burzsoáziának már éppen nem holmi partikuláris „autonómiákra” volt szüksége. A centralizáció ahhoz nem volt elég erős, hogy igazában homogenizálja az alattvalókat, ahhoz azonban elég hatékony volt, hogy a relativizált hagyományos „szabadságok” a mélyben kezdjenek egymáshoz közelíteni; belső tartalmuk viszont annak arányában homogenizálódott, ahogy az új típusú polgárság erősödött. Találón írta Bibó István ilyen összefüggésben, hogy a korai újkori állam a hagyományos társadalmi szervezetek változatos világát „inkább csak együvé adminisztrálta, mintsem megszüntette”. Mármost ott, ahol ilyen hagyományos szervezetek léteztek. Az orosz abszolutizmus első leütése viszont abban állt, hogy midőn III. Iván az orosz földek egyesítése jegyében a kivételesen autonóm kormányzatú Novgorodot elfoglalta (1478), az egész vezető réteget, bojárokat, kereskedőket deportálta, javaikat konfiskálta, a városállamot cári kormányzó alá helyezte. A minta Moszkva volt, az igazgatás és katonai hatalom centruma, bojárok, hivatalnokok, katonák, kereskedők, iparosok, agrárnépesség vegyes agglomerátuma, melyben minden csoport – mint általában az orosz föld városaiban – külön-külön kizárólag a fejedelmi hatalomtól függött, még a kiváltságolt gazdag kereskedők (*gosti*) is jórészt cári üzleti ügynökök szerepét töltötték be. E modell szerint táult aztán az újonnan kolonizált területeken a következő századokban a városhálózat Caricintől Archangelszkgig, onnan Ufáig és tovább keletre. A helyi bojár önkormányzat sorvadó maradványait (*guba*) aztán az első Romanovok számolták fel, minden területet kormányzóságokkal fűzve be a központi államapparátusba. Nagy Péter a legalsó szintig hatolt, midőn a „fekete földek” és Szibéria szabad kolonizációs parasztközösségeit is „állami jobbágyokká” tette. A nyugati abszolutizmus ellentmondásainak egyike, hogy az állam alatt hagyott mozgástérben az „alattvalók” előbb-utóbb elkezdtek összegezni a maguk *libertásait* egységes *libertévé*; a cári abszolutizmus mozgása kizárta az ellentmondást, s konzekvensen megvalósította a „társadalom” mint alattvalók összességének koncepcióját.

Az abszolút állam mindenütt, akár akarta, akár nem, a korszak legnagyobb gazdasági „vállalkozója” lett (Braudel). A nyugati merkantilizmus tipikus formája mégis az állami protekció alatt szerveződő tőkés társulás lett, az orosz merkantilizmus logikája viszont a cár hagyományos kereskedelmi és manufaktúra monopóliumainak azt a kiterjesztését hozta, mely Nagy Péter és utódai alatt az állam domináns szerepét minden kulcsiparágban, kivált a hadiiparban (urali vas, hajóépítés) és a külkereskedelemben biztosította. Következésképpen míg például Franciaországban az ipari tőke növekedése ama évszázadban is, amikor az *ancien régime* már elfordult a merkantilizmustól, mintegy 60 százalékos volt (lehetővé téve, hogy a burzsoázia a szabadság imént említett összegzé-

sének katalizátora legyen), addig a gazdasági növekedés Oroszországban első helyen mindvégig magát az államot erősítette. Igaz, a „kompetitív” viszony keretében ez volt az igazi hatékony eszköz, mely végül is biztosította, hogy a cárizmus végóráira Oroszország (Franciaországot megelőzve) például az acéltermelésben negyedik, a teljes ipari volumenben ötödik legyen a világon.

Maga az „abszolutizmus” tulajdonképpen pontatlan fogalom, mindkét irányban. Egyik irányban sok, a másikban kevés. Egyetlen nyugati monarchia hatalma sem volt sem gyakorlatban, sem elvileg korlátlan, bármiféle törvény alól mentes (*legibus solutus*), azaz a szó igazi értelmében „abszolút”. Az abszolutizmus teoretikusai, egy Grotius, Bodin vagy Hobbes elvileg éppen nem törölték le az asztalról a „társadalmat”, hanem tulajdonképpen a középkor zenitjén már összegyűjtött gondolatanyagot (a természetjogtól a társadalmi szerződésen át a római jogig) értelmezték és fejlesztették tovább úgy, hogy az a középkori istenkegyelmiség és a kései antik „visszavonhatatlan” hatalomátruházás modernebb kiadása lett. De a szuverén „abszolút” hatalma a törvényalkotásban, adóikvetésben és egyéb döntéseiben nem elvileg „korlátlan”, hanem gyakorlatilag „kontroll nélküli” volt (R. Mousnier) – ami különbség. Egyfelől tehát a „nép” immár *pars pro toto* sem kontrollálta, minthogy „szerződésében” az őt eszmeileg megillető természetjogokat átruházta az uralkodóra, másfelől azonban elvileg mindvégig érvényben maradt, amit Bodin úgy fogalmazott, hogy a szuverénnek „nincs hatalmában a természetjogot áthágni”, bármit is tenni „igazságos és ésszerű ok nélkül”. Az egész ideológiai szerkezetből a társadalom pólusán kamatoztatható egyetlen motívum sem iktatódott ki, csupán eszmeileg a szerkezet „alá” rendelődött (ahogy a gyakorlatban a „politikai test” passzivitásra ítelt maradványai is), az uralkodó hatalmának korlátai pedig morális szférába utaltattak (aminek gyakorlati fedezete viszont e maradványok megléte volt). Mihelyt aztán a feltételek megértek, valamennyi teoretikus elemet szinte egyetlen mozdulattal ki lehetett rántani a szuverén alól és a népszuverenitás köré rendezni. Szinte szimbólikus, hogy Montesquieu (egy ideig a bordeaux-i parlament elnöke) egy személyben volt a „modern” államelmélet egyik úttörője és az abszolutizmus arisztokratikus ellenzékének egyik képviselője. Merőben más képlet volt az orosz abszolutizmus legitimációja. III. Iván számára szerzetesek ásták ki 1480 táján a kéziratokból a bizánci autokrata állammisztika elemeit, központjában „minden oroszok cárijának”, mint Isten helytartójának és Moszkvának, e „Harmadik Rómának” missziós küldetésével és az alattvalóknak ezt „szolgáló” funkciójával. Minthogy a társadalom autonómiájának a nagybojárok *de facto* – de kevésbé artikulált – hatalmi részesedésén kívül sem intézményi, sem eszmei tradíciói nem voltak, valójában az egyedüli ideológiai oppozíciónak az ortodox egyház meg-megújuló, belsőséges misztikára hajló áramlatai maradtak. Ezek azonban eleve veszített pozícióból indultak ki az egyháznak az állam alá rendelt bizánci típusú viszonya miatt, míg aztán Nagy Péter el nem vágta a gordiuszi csomót, a Szent Zsinat kreálásával végeredményben állami hivatal alá rendelve az egész pravoszláv egyházat is (1721). Az autokrácia, ortodoxia és orosz nép megbonthatatlan triásza köré kikristályosodó államideológia, mely e triászt egyetlen fókuszba, a cár személyes hatalmába futtatta össze, s onnan sugározta ki az „igaz” hittel együtt az „igaz” hatalom hatókörében a nép „igaz” egységére, még eszmei mozgásteret sem hagyott a társadalom bármely részének. A nyugati abszolutizmus legitimációja a hatalom „jogosultságának”, az orosz autokrácia a hatalom misztikus „igazságának” deklarálásában állt – e dimenziókba kényszerítve az ellenzékét is. Az abszolutizmus ellenfelei

Nyugaton mindvégig a szabadságjogokra hivatkoztak, egyre inkább egyesszámba téve a jelszót (eladdig, hogy például a francia forradalom előtti évtizedekben a konzervatív és radikális ellenzék nyelvezetében a „szabadság” és „képviselő” látszatra egybehangzott), addig Keleten az ellenzék is az egyedül üdvözítő és totális „igazság” körül forgott, s nem szabadult ki ebből a bűvkörből még az újkorra sem.

A fejlődés sajátossága, hogy a nyugati és keleti modell divergenciája nem szűnt meg, sőt bizonyos értelemben még élesedett ama „konvergencia” keretében, mely a 18. századdal köszöntött be. A fordulópontot egyfelől a spanyol örökösödési háború (1701–15) eredményei, másfelől Nagy Péter (1689–1725) reformjai jelezték. A háború – az újkor „első világháborúja” – azt jelezte, hogy a kora-újkori államrendszert magán a Nyugaton belül is átható „kompetitív” viszony új dimenzióba fordult, minthogy igazi nyertesként a maga forradalmaival az abszolutizmus rendszeréből kivált Anglia és Hollandia, igazi vesztesként a legerősebb abszolút mintaállam, Franciaország került ki belőle. A következmény pedig, a francia abszolutizmus megmerevedése magán a mintaállamon belül fordította át a kompetitív viszonyt az állam retrográd szerkezete és a társadalom emancipáló erőinek dimenziójába. A felvilágosodás Nyugaton már nem az „állam”, hanem a „társadalom” ügye volt. A francia forradalom aztán lezárta az abszolutizmus nyugati paraboláját: miután a koraérett és válságba jutott középkori *societas civilis* fölibe kerekedett állam az expanzív „világgazdaság” talaján a társadalmat „alattvalókként” húzta ki a válságból, végül is az állam válságán egy magasabb *société civile* kerekedett felül. Egészen más volt az abszolutizmus keleti parabolája. Az orosz birodalom ahhoz, hogy a Nyugattal való kompetitív viszonyban helytálljon, kénytelen volt „ablakot nyitva” Európa felé, lemondani a maga külön „világgazdaságáról” és az európai gazdaság részévé válni, egyszerűen pedig a felvilágosodást állami ügyé tenni, oly módon „civilizálva” alattvalóit, hogy azok megmaradtak alattvalói (nem pedig „civil”) társadalmi minőségükben. Nagy Péter zsenialitása, hogy ezt a modernizálást megkezdte, mely reformokra (ide értve, kivált Nagy Katalin idején a folytatást is) nem is annyira Oroszország európaizálásának szokványos minősítése áll, mint inkább az, hogy kiteljesedett a képletnek minden lehetséges irányban vaslogikával véghezvitt „kelet-európaizálása”. Különben maga Nagy Péter jelentette ki: „Most néhány évtizedig szükségünk van Európára, hogy aztán elforduljunk tőle.” Az eredmény sokféle mutatón túl, melyek mind oda futnak össze, hogy megnyíltak egy struktúra (egyszersmind egy „államosított” európai régió) kizárólag „felülről” irányított korlátozott mozgáslétezőségei az alapvető társadalmi-politikai mozdulatlanság közepette, végül is az orosz „birodalmi” kereten belül éppúgy egy orosz nemzet kikovácsolásában állt, ahogy Nyugaton az abszolutizmusok kikovácsolták az államnemzetek kereteit. De a konvergencia e téren is divergenciát takart. A nyugati modell szerint e keretből a szuverenitás elvi letéteményeseként szabadult ki a nemzeti társadalom, hogy gyakorlati kontrollja alá vonja az államot; a keleti modell szerint az orosz nemzet elvileg és gyakorlatilag az „állam szabadságának” (Marx) alárendelt társadalmi keret maradt.

*

A két szélső modell közé eső régió, mint láttuk, újonnan képződő „kelet-európai” feltételek közepette és domináns, de hiányos „nyugatias” szerkezetekkel lépte át az újkor küszöbét. A korai újkor e térségben éppen e kettősség miatt nem egységes modellt, hanem

többféle modellvariánst produkált – mintha csak a térség végigzongorázta volna a lehetséges variációkat.

A klaviatúrán egyáltalán lejátszható két szélső variációt a régió északi fele játszotta végig. Ez volt az a térség, melyet helyzete arra predesztinált, hogy a balti tengeri kereskedelem révén a legkorábban és legnagyobb volumennel illeszkedjék bele a kitáguló európai világgazdaság ipari-agrár munkamegosztásába, következésképpen a legkorábban és legkonzekvensebben rendezkedjék be a „második jobbágyság” rendszerére. A gabona tonnait a nagy konjunktúra (1550–1620) idején túlnyomórészt és növekvő mértékben az Elbán túli német *Gutswirtschaft* és a lengyel robotoltató földbirtok küldte hajókon Stettin, Gdańsk, Königsberg kikötőiből Brüggebe, majd Amsterdamba. A haszonélvező egy nagyon nagy és egy nagyon kis állam nemessége volt. A lengyel-litván királyság a 16. századi Európa területre legnagyobb, a Baltikumtól a Fekete-tengerig, Sziléziától Szmolenszk és Kijev vidékéig kiterjedő államalakulata volt, a brandenburgi választófejedelemség viszont az újkor küszöbén még a térség egyik legkisebb részállama – egyike a Német–Római Birodalom legkevésbé városiasodott, rendi szerkezetében dominánsan a *Herrenstand* és *Ritterstand* által meghatározott territóriumainak, melynek egyáltalán számottevőbb politikai szerepe is csak azután kezdődött, hogy a Hohenzollern-dinasztia szert tett majdani hatalma másik pólusára, a német lovagrend örökségére, Kelet-Poroszországra (1618).

A legnagyobb, a lengyel királyság szelektív nemesi „politikai társadalma” éppen a balti prosperitásra és kelet-európai súlytöbbletére alapozva indult meg egy szélsőséges úton: a középkorból örökölt féldoldas „nyugatias” helyzetét *ad absurdum* feszítve berendezett egy olyan nemesi respublikát, amihez fogható Európa nem is ismert. A lengyel-litván uniót államjogi egységbe fogó (1569), a dinasztikus elvet radikálisan elvető, a mindenkori választott uralkodót minden téren a – városok nélküli – rendi gyűlés, *szejm* alá rendelő (1573) *Rzeczpospolita Polska* kezdeti erejére támaszkodva a lengyel nemesség megpróbált úgy viselkedni, mintha egy expanzív régióban élne. Aminthogy egy ideig bizonyos értelemben abban is élt, hiszen Volhynián és Podolián túl is tágas fehérorosz és ukrán területeket bekebelezve részben ez az államképződmény kezdte el Kelet-Európa „első kolonizációját” a Dnyeper vidékig, miközben a 17. század utolsó harmadáig a térség domináns politikai tényezője maradt; e helyzet kulturális vetületében bontakozott ki Copernicus háttére, a Krakkóból kisugárzó reneszánsz – a „lengyel aranykor”. Mintha csak minden tekintetben a tőle nyugatra és keletre eső modellek ellentétét akarta volna felmutatni, e nemesi respublika kifejlesztett egy különös „anti-merkantilista” politikát, hogy végül is például külföldi (főként holland) kereskedők javára elvileg kizárja a lengyel polgárokat a lengyel földesúr gabonájának értékesítéséből (1565). A kísérlet, hogy egy „nyugatias” nemesi társadalom mintegy elvi „anti-abszolutista” alapon maga vegye kézbe az államot, minden irányban reménytelen zsákutcaba jutott. A városi bázis szétzilálása után az általános gazdasági depresszió a 17. század végére lesújtotta a földesúri gazdaságot is, az uralkodói hatalmat gúzsba kötő rendi parlamentarizmus szélsőséges nemesi „szabadsága” (*liberum veto*) tökéletesen megbénította magát az állam működését is, miközben a nemesi állam kizárta magát a korszak „katonai forradalmából”. Begyakorolt gyalogság, tüzérség, egyáltalán állandó hadsereg hiányában a korszerűtlenné váló nemesi lovasság sorra-rendre szenvedte el a vereségeket a svéd és orosz, majd az orosz hadseregektől, miután az ortodox parasztság kozákok vezérelte bosszúja Chmelnický zászlaja alatt

Oroszországhoz csatola Ukrajnát (1648/1654). A végeredmény ismert: maga Lengyelország az egymást követő felosztások (1772, 1793, 1795) nyomán eltűnt a térképről. Helyébe beült a három szomszédos abszolutizmus, az időközben európai tényezővé vált porosz és orosz, valamint a Habsburg-állam. Szimbolikus, hogy Lengyelország sírjánál a „felvilágosodott abszolutizmus” három legnagyobb figurája, II. Frigyes, Nagy Katalin és II. József állt. E közép-kelet-európai kísérlet a középkori „nyugatias” szerkezetnek abszurd nemesi túlfeszítéssel való átmentésére a hangsúlyt nyelő „kelet-európai” feltételek közt – teljes kudarcba fulladt.

A régió legkisebb államgyaga, a brandenburgi választófejedelemség homlokegyenest ellenkező útra lépett, miután a Hohenzollernek és a Junkerek – ha nem is kezdeti súrlódások nélkül – a történelem „kelet-európaias” fordulatából homlokegyenest ellenkező konzekvenciát vontak le: feladva örökölt féloldalas „nyugatias” helyzetüket, berendezkedtek egy olyan minta-abszolutizmusra, mely a maga katonai-bürokratikus szerkezetével valamennyi európai abszolút állam közül legközelebb állt a keleti modellhez – jöllehet azt nyugatias precizitással valószínűsítette meg. A territórium módszeres bővítése mind észak és kelet (Pomeránia), mind nyugat (Magdeburg, Altmark stb.) felé, a rendi mechanizmus szisztematikus leépítése, a nemesség következetes becementezése a bürokráciába és a hadseregbe (mialtál a Junker a keleties „szolgálónemes” mintaszerű nyugatias változata lett), egyidejűleg a merkantilizmus hatékony adaptálása együttesen már a „nagy választó”, I. Frigyes Vilmos (1640–88) idején európai tényezővé tette Brandenburg-Poroszországot, hogy aztán hasonló nevű utóda királysággá és katonai nagyhatalommá (1713–30), a Sziléziát is megszerző Nagy Frigyes (1740–86) a felvilágosodott abszolutizmus mintaállamává és politikai nagyhatalommá emelje a porosz királyságot, mely ráadásul még elég hajlékonynak is bizonyult ahhoz, hogy Napóleon hatására (1806) a „forradalom felülről” elveit is a leghatékonyabban átültesse a valóságba. Ez volt a feltétele, hogy miközben a diametrális ellenpont, Lengyelország eltűnt a térképről (nyugati része „Poroszország” lett), Közép-Kelet-Európa e modellvariánsának jutott az egyedüli reális esély, hogy a jóformán csak térképen létező, a maga többszáz territóriumával Európa három történeti régióján áthúzódó Németország egységét megvalósítsa – végül is sikerrel. A „siker” persze ambivalens volt, mindkét szélső régió sikereihez képest. Bibó István találó alapgondolata, hogy e régió országai valahol, valamikor, valamivel mindig nagyon ráfizettek történelmük torzulására. Németország végeredményben a fasiszmussal és következményeivel fizetett azért, hogy egységét „felülről” és egy „keleties” iniciativa jegyében, a demokrácia belső akadályaival és tévútjaival sikerült megvalósítani; ez Bibó kéziratban maradt művének, a *Német histériának* (1942) a vezérmotívuma.

A köztes régió által kínált két szélső variáns közt a hibrid változatot a *domus Austriae* produkálta. Azt a tényt, hogy Közép-Kelet-Európa egész déli felét a Habsburg-háznak csaknem négy évszázadra egyetlen birodalmi konglomerátumba sikerült belegyömoszólnie, az osztrák önirónia elintézheti a *Tu felix Austria nube* szállóigével, a szerencsés dinasztikus házasságpolitika képességével; a következményeket hosszabb távon a cseh öniróniának is módjában van esetleg švejski stílusban elkönyvelnie. A magyar alkat viszont talán azért is kevésbé hajlamos egyáltalán az öniróniára, mert ehhez fel kellene oldania az ellentmondást: a magyar társadalom egyfelől valóban sokat szenvedett ebben a történeti keretben, másfelől viszont vezető rétege döntő pontokon mindig hatékonyan hozzá is járult magának a keretnek a fenntartásához. Mindenesetre, már ami egyáltalán a keret

létrejöttét illeti, az sem olyan egyszerű, hogy akár ügyes házassági szerződésekkel (1515), akár alkati tényezőkkel, katasztrofális történeti sorscapással (1526), netán egy vagy más ország rendiségének végzetes történelmi tévedésével vagy éppen „árulásával” lenne érdemes magyarázni. A Habsburg-ház keleti ágát végső fokon az segítette hozzá a cseh és a magyar királysághoz, hogy e térség „politikai társadalma” a lengyelek mégoly átmeneti expanzív lehetőségei vagy illúziói nélkül kényszerült tudomásul vennie, hogy „defenzív” régióban él. A cseh nemesség háta mögött ott volt a huszitizmus, a feudalizmus első válságának leginkább „nyugatias” leereagálása e térségben, melynek hagyományai a földesúr és paraszt viszonyának „kelet-európai” fordulatának beálltával az egész nemességre nézve veszedelmes fordulatokkal fenyegettek. A magyar nemességnek viszont nemcsak egy már bekövetkezett efféle fordulat, az 1514. év lidérces élménye volt a zsigereiben, hanem a szó szoros értelmében ott volt a hátában a kés, melyet egy keleti despotizmus döfött belé. Márpedig e nemesség domináns része volt annyira „nyugatias”, hogy az oszmán hatalommal való kiegyezést, rendi szabadságainak és kollektív politikai jogainak, mindezen túl tágabb értelemben kulturális tradícióinak feladását el sem tudta képzelni – a „keresztény szabadság” (*Christiana libertas*) elvesztését, ahogy már a 15. század dereka óta nevezték az egész komplex együttest. Lavírozási kísérletekben persze nem volt hiány; végül is a kis Erdély tartósan erre rendezkedett be – a szultán kegyelméből, minthogy történetesen a szultánnak is szüksége volt egy ilyen félreeső kis ütközőállamra. A maradék Magyarországra azonban ilyen kegyelem nem vonatkozott, a Habsburg-háznak viszont ellenállhatatlanul nyert ügye volt ama legfőbb nyomós érv súlya alatt, hogy az 1526 előtti idők tapasztalatai szerint még a teljes és önálló magyar királyság évi kincstári jövedelmei is mindössze annyit tettek ki, mint amennyit évente egyedül csak a déli végvárrendszer tisztességes fenntartása igényelt volna – „békeidőben”, nem pedig a szultán akkor még Európa-szerte egyedülálló, százezres létszámú félelmes seregének felvonulásakor. Az áranyok megváltoztatását történetesen 1526 körül és után a közel s távolban egyedül csak a Habsburg-háztól lehetett legalábbis remélni.

Egy önmagát ábrándképekkel vigasztaló történetfelfogás hajlamos három körülményről elfelejtkezni. Az egyik, hogy egy „nemzeti monarchia” lehetőségét nem Mohács vágta el. A magyar királyság akkor már rövid megszakításokkal másfél évszázada hol lengyel, hol német birodalmi, hol Habsburg, hol cseh perszonáluniók keretében kényszerült tágabb dinasztikus kereteket keresni. Maga a legnagyobb szabású monarchikus kísérlet, Mátyásé is Morvaország, Szilézia és Ausztria irányában próbálta a keretet hódításokkal tágítani. Az elsikkadt (s eleve kevés esélyű) történeti lehetőségek közé tartozik, hogy a dinasztikus integráció fókuszai közül Buda kiesett; a lehetőség elsikkasztásában különben nem kis szerepet játszott 1490 után maga a magyar „politikai társadalom”. A másik körülmény, hogy amikor már nem maradt más reális választás, mint Bécs, a Bécs–Pozsony viszonylat (Buda már fizikailag is kiesvén) hosszú ideig nem csupán legitim volt a hagyományos „nyugatias” normák szerint, hanem többé-kevésbé e normák szerint is működött – ide értve zavarait és az azokat korrigálni próbáló rendi felkeléseket is, melyekben (helyi színeken túl) semmi unikum nincs, az abszolutizmus és rendiség feszültségének és ütközéseinek európai tablójához tartoznak. A harmadik körülmény, hogy a Habsburg-dinasztiától mi sem állt ugyan távolabb, mint hogy életét és vérért Magyarország felszabadításáért áldozza, mégis, az oszmán ék beljebb hatolásának megakadályozásában számottevő szerepe volt; ha tetszik, ha nem, még ez a felemás szerep is

többe került Bécsnek, mint amennyi jövedelmet a maradék Magyarországból ki tudott sajtolni. Mindez nem változtat azon, persze, hogy a Bibó István történeti képében oly központi jelentőségű „rossz kiegyezések” sorozata valójában már az 1526. évvel kezdődik – azzal a tragikummal, hogy nemigen lehet elképzelni egy „jobb” kiegyezést, még kevésbé mentesülést a kiegyezés kényszere alól. A magyar (és cseh) nemesi társadalom nem volt olyan erős, mint a lengyel, de sokkal erősebb volt, mint a brandenburgi-porosz; ezért jutott számára egy harmadik modell: egy rossz, de jellegében egyértelműen „nyugatias” kiegyezés a Habsburg dinasztikus kerettel.

Magát ezt a közel négy évszázados integrációs keretet egyébként hosszabb távon minden tekintetben sajátos köztes, sőt felemás helyzet jellemzi a kialakuló európai államrendszer nyugati és keleti prototípusai közt. Maga a „második jobbágyság” oly elhatározó jellegű demarkációs vonala is az új képlet testén át húzódott, hogy ott meg is rögződjék. Az osztrák örökös tartományok agrárstruktúrája alapján véve a nyugatival maradt rokon, mi több, két szigeten (Tirol, Vorarlberg) azzal a még Nyugaton is kivételes politikai konzekvenciával, hogy a parasztság képviselőileg bennmaradt a tartományi „politikai testben”. Az államképlet egyfelől „keleties”, azaz az oroszral rokon volt a maga „birodalmi” jellegénél fogva, másfelől határozottan el is ütött attól, hiszen az összbirodalmi centralizáció mindvégig jórészt terv maradt. A dinasztikus egységen, valamint a katonai és kincstári igazgatás központosításán mindvégig átütött az egyes „országok” (köztük tartományok) tradicionális különállása – legtöbb helyütt oly erővel, hogy az párját ritkította még nyugati viszonylatban is. Ha egyfelől a Habsburg-abszolutizmus kifejlődésének időbeli ritmusa határozottan a Nyugattal tartott rokonságot (az erősödő állam és a pozícióit védelmező rendiség „vallásháborúk” mezében, helyenként szükségképpen korai „nemzeti” jelszavakkal vívott konfliktusait csak a 17. század folyamán váltotta fel az állam igazi „abszolutisztikus” fordulata), másfelől már az első határozottabb fordulat, legalábbis Csehország esetében (1620) vérbeli „keleties” brutalitással következett be, hogy hasonló stílus kísérletével folytatódjék Magyarországon is (1670); a vártnál szívósabb ellenállás viszont itt félévszázadon belül olyan kompromisszumhoz vezetett, mely természetesen elképzelhetetlen volt Keleten, de megint csak nincs párhuzama Nyugaton sem. Aminthogy annak sincs párhuzama, amilyen szinten az osztrák örökös tartományok egyidejűleg tartották meg a nemesség, polgárság és parasztság közepkorias szabadságaival együtt tartományi rendiségük és széttagoltságuk masszív maradványait, és váltak egyben mégis a feltétlen dinasztiahűség jegyében az abszolutizmus bázisaivá. E „fél-nyugatias” képlet ugyanakkor a *punctum saliens*en, a 18. századi kiérlelődéskor jellegzetes kelet-európai módon „népeinek” társadalmi helyett maga vette kézbe a felvilágosodás ügyét (holott Európában akkor már régen egyedülálló módon számított a pápai klerikalizmus bátyájának), hogy ezt is félsikerekkel és félkudarccal teljesítve az európai történelem nagy vízválasztója, 1789 után éppúgy a „népek börtönévé” váljék, mint Oroszország. Ezen az alaptényen már az is keveset változtatott, hogy a forradalmak bukása és egy „összbirodalmi” reneszánszelképzelés fiaskója után az újabb századforduló körüli időben megint csak „fél-nyugatias” módon keretévé vált egy rapid kapitalizálódásnak és modernizálódásnak. Elkerülhetetlen felbomlását éppen az okozta, hogy a nacionalizmus korában a „népek börtönét” már lehetetlen volt a népek szabad együttélési keretévé átalakítani. Hogy felbomlása után nem megnyugvás következett, hanem a zűrzavar még fokozódott, az jelentős részben megint csak közel négy évszázadra

prolongált hibrid szerkezetéből következett: ez az abszolutizmus jellegénél fogva eleve nem volt arra alkalmas, hogy „népeiből” modern nemzeteket — akár tiszta államnemzeteket, akár tiszta nyelvemzeteket — kovácsoljon ki, ami tőle Nyugatra és Keletre (ha nem is mindenütt „tökéletes” eredménnyel) az abszolút állam egyik alapvető történeti funkciója volt.

A Habsburg-állam története végeredményben a kiegyensúlyozhatatlan kiegyensúlyozási kísérlete valahol Közép-Kelet-Európa két véglete, a lengyel és a porosz változat közt. Ha e minden tekintetben felemás képlet valaminő konzekvens szerkezeti alapelvről lehet beszélni, az a dinasztikus elv totalitásán túl (és annak alárendelten) talán elsőrendűen abban áll, hogy a Habsburg-ház a maga „birodalmi” keretei közt rendezte be ama munkamegosztás kicsinyített — „közép-kelet-európai” — mását, melyet nagyban az újkori „világgazdaság” vázolt fel. E konzekvencia levonásához az elhatározó intést a westphaliai béke (1648) adta meg azáltal, hogy nyomában a Habsburgok politikailag kiszorultak Nyugat-Európából; a nyomatékösítő intés abban állt, hogy a következő félévszázad folyamán a Nyugatot imitáló monopolisztikus kereskedelmi társaságalapítások bukása megmutatta: a Habsburgoknak nincs esélyes helyük a világgazdaság nyugati szektorában sem. Következésképpen a Habsburg-ház a maga közép-kelet-európai politikai keretei közt rendezkedett be egy nyugati (ipari) — keleti (agrár) gazdaságszerkezeti munkamegosztásra. A politikai feltétel a hibrid nyugati szektorban adva volt egyrészt abban, hogy a Habsburg *Hausmacht* a maga széttagoltan tartott „örökös tartományain” viszonylag könnyen felül tudott kerekedni, másrészt abban, hogy e nyugati dinasztia nem habozott egyetlen esetben az abszolutizmus keleti módszerein túllépítő módon letörölni a színről egy ország „politikai társadalmát”: Fehérhegy (1620) után Csehországot — jól kiválasztva „országai” közül azt, mely már eleve, a 16. században, gazdasági potenciáljával és jövedelmeivel a dupláját hozta annak, amit az eredeti *Erbländer*ok nyújtottak. A cseh nemesség krémjének lefejezésével, nagyobbik fele birtokainak konfiskálásával, a régi cseh uralkodó osztálynak egy új, kozmopolita, dinasztiahű arisztokráciával való valóságos „leváltása” révén a Habsburg-ház három legyet ütött egy csapásra. Egyrészt biztosította a kontrolltalan abszolutista kormányzatot az „örökös tartományokhoz” csapott Csehországban; másrészt hozzájutott a birodalmi bürokrácia és hadvezetés olyan felső káderállományához, mely megint csak nem illett sem a nyugati (hivatalvásárlás), sem a keleti (szolgálónemesség) típusba, hanem egy harmadik variáns volt (viszont nélkülözte a másik kettő közös vonását, a nemzetképző etnikai egységet); harmadrészt pedig hozzájutott egy territóriumhoz, melyet az új arisztokrácia alá vetett keleties „második jobbágy-ság” és az állam nyugatias merkantilista iparfejlesztésének komplex mintaterületévé fejleszthetett. Ezáltal még Csehország jutott leginkább abba a helyzetben, hogy a századok során egy idegen dinasztia, egy mindvégig idegennek maradt arisztokrácia és egy eljelentéktelendő súlyú autochton nemesség alatt szinte észrevétlenül kiformalódott Közép-Kelet-Európa legpolgáribb modern nemzete — a Habsburg abszolutizmus egyedüli akaratlan és közvetett „nemzetcsináló” tevékenysége eredményeként, hiszen még az *Österreichische Erbländer* halmazából sem kovácsol ki egy igazi „osztrák nemzetet”. Ott volt aztán, persze, sokkal feltűnőbb módon és nagyobb zenebonával egy másik erős (noha éppen nem polgári jellegű) nemzet, a magyar — már nem annyira a Habsburg-ház jóvoltából, mint inkább ellenére. A „Habsburg-munkamegosztásban” a keleti szerep Magyarországnak jutott, részint helyzete, részint éppen Csehországnál erősebb rendisége

miatt. Magyarországnak végül is büntetésül jutott az az ambivalens jutalom, amit „politikai társadalma” kiharcolt, míg Csehországnak jutalomként (jóllehet nem ambivalenciák nélkül) jutott az a büntetés, ami rendiségének bukását követte.

A „kegyetlen Habsburgoknak” a magyar történetiszemléletbe oly mélyen beivódott képe különös módon szinte teljesen eltakarja azt a tényt, amire minden kegyetlenkedés kifutott és amiben minden konfliktus feloldódott: az újból hangsúlyozottan európai példa vagy párhuzam nélküli kompromisszumot abszolutizmus és rendiség közt. Márpedig az újkori struktúrákban sajnos nem annyira a hősi harcok és a véres megtorlások, nem annyira a tizenöt éves háborúval kezdődő és a szatmári békével záruló magyar „hosszú tizenhetedik század” (1593–1711) konfliktushelyzetei hagytak maradandó nyomot – hacsak nem a tudatban, mely hajlamos még azt is kiejteni, hogy a konfliktusok közben 1608–1670 közt már egy szintén párhuzam nélküli kompromisszumos jó félévszázad húzódik meg. A nyomok sokkal inkább annak a szóban forgó „munkamegosztásnak” az emlékét őrzik, mely Magyarországon egy középkori módon „nyugatias” (de a kora-újkori nyugati koordinátákon már anakronisztikus) kiegyezésbe torkollván hozzásegített egy kora-újkori „keleties” (következésképpen a középkori nyugatias formákat tovább torzító) fordulat megrögzítéséhez.

Ha Bibó István mindvégig érvényesíteni próbált nézőpontjából, a „demokratikus társadalomszerveződés” történeti feltételeire irányított szemszögből tekintünk vissza a történelemre, kénytelenek vagyunk átmenetileg elvonatkoztatni a maguk helyén különben teljesen jogosult emócióiktól és kikapcsolni a maguk helyén is tökéletesen értelmetlen ábrándokat, nem különben a történelem megértését elhomályosító öncélú moralizálást – még ha ez mindig megbotrántkoztató marad is egy hagyományosan emocionális, ábrándos és moralizáló történetiszemlélet ítélkezésének fórumán. Nem az a kérdés, hogy teli van-e szép színekkel, vagy egyáltalán „jogosult” volt-e a Habsburg-ellenes küzdelmek sorozata; e kérdések egy értelmes történetiszemléletben világosan elkülöníthetők attól, hogy a történelem hosszú trendjén minek volt struktúrameghatározó szerepe. Az utólagos ábrándok pedig nem teherbírók e kétféle megközelítés áthidalására. Az ábrándok ott kezdődnek, hogy a Habsburgok (például egy állítólagos „szulejmáni ajánlat” elfogadása esetén) elkerülhetők lettek volna; ott folytatódnak, hogy a Habsburg-ellenes mozgalmak mélyén valaminő „nemzeti abszolutizmus” eszméje munkált; végül azzal kerekednek ki, hogy e mozgalmak a jobbágyságot valaminő szabadsághoz juttatták – volna. Ahogy azonban 1526 körül nem igazolható semmiféle „ajánlat”, s teljességgel irreális egy „jobb” kiegyezés lehetősége, úgy kétségtelen az is, hogy a 17. század dereka táján és utána az elképzelések egy lengyel típusú nemesi republika alá rendelt monarchikus alternatívába futottak össze, a parasztot pedig esze ágában sem volt kihúzni a „második jobbágyság” státusából annak a nemesi társadalomnak, melynek éppen e státus volt létfeltétele akár republikánus (Lengyelország), akár abszolutista (Poroszország, Csehország), akár rendi dualista (Magyarország) keretben – még ha a legjobbak, kevesek, egy II. Rákóczi Ferenc például, csakugyan gondoltak is valami effélére (s olykor maguk fakadtak ki keszerűen a leplezetlen rendi önérdékbe ütközve), s még ha a tömeghez képest kis csoportokkal már Bocskay István óta meg is tették (hajdúszabadság). Ahogy a harcok lezárultak, egy csapásra betemetődtek – legalábbis a reformkor előtavaszáig, majd a „népek tavaszáig” – a társadalmi szabadság egy tágabb és összefogóbb koncepciójának itt-ott kibukkanó zsengéi. A magyar „hosszú tizenhetedik század” mozgalmai kétségtelenül mást, valami

többet jelentettek, mint az egykorú, olykor hasonlóan széles társadalmi bázisú *Fronde*-típusú felkelések, mert az abszolutizmus idegensége átmenetileg kikényszerített egy koraértett „nemzeti” frontot; szerkezetükben és a modern „nemzeti társadalmat” formáló funkciójukban mégsem vethetők össze a spanyol abszolutizmust lerázó németalföldi szabadságharcokkal és forradalommal.

A magyar történelem nem egyszerűen csak „holtpontokra” jutott 1526 után – mint Bibó István írta –, hanem máris belekerült abba a „zsákutcába” melynek aztán újabb-kori zezzugait éppen Bibó István térképezte fel oly kíméletlen őszinteséggel. E zsákutca lényege, hogy a magyar történelem a maga „nyugatias” (de ilyen minőségében hiányos, erőtlén és féloldalas) alkotásával a történelem „kelet-európai” válságfordulatának sodrásával egy olyan „közép-kelet-európai” megoldásvariánsba szorult bele, melyben elvben záródott ki, hogy az állam akár tiszta nyugati, akár tiszta keleti modell szerint hatékonyan kihúzza a válságból. Egyfelől maga a regionális helyzet súlyos defenzivitása iktatta ki egy nyugati típusú „nemzeti monarchia” lehetőségét, másfelől meg a nyugatias *corpus politicum* megléte eleve kizárt egy orosz típusú egyoldalú alárendelődést bármiféle birodalmi abszolutizmusnak; az állam rendi pólusát elszánt erővel konzerváló féloldalas nemesi politikai társadalom arra még képes volt, hogy egy-egy nekirugaszkodással a „politikai test” alól is tömegeket vonjon magához a „haza szabadságának” zászlaja alá, arra azonban már szükségképpen képtelen volt, hogy saját erejéből, belülről modernizálódjék – ami különben éppen nem vethető szemére, mert ilyen önerejű modernizálódásra a középkorias *civilis societas* Németalföld és Anglia kivételével sehol Európában nem volt képes. Maradt tehát az anakronizmus, hogy míg a Nyugat elindult a nemzeti abszolutizmus, a Kelet pedig a birodalmi autokrácia irányában, e nemesi társadalom nem ismert (nem ismerhetett) más koncepciót, mint hogy a birodalmi keretben és a megváltozott feltételek közt is kapaszkodjék a *corpus politicum* középkorias rendi dualizmusába és az „ország szabadságának” rendi képzetébe – végül is a 18. századra tartós formális félsikerrel. Maga a politikai kultúra is reménytelen anakronizmusba szorult bele. Miközben Nyugaton a társadalmi szerződésből a szuverén hatalma helyett a népszuverenitás kezdett kihántódni (igaz, Keleten viszont semmi érdemleges nem hántódott ki az autokrácia totalitásából), itt a politikai gondolkodás és az államteória sarkpontjának megmaradt a Szentkorona-eszme középkori kövülete, lényegét tekintve váltig a verbőczyánus summatatban. Egészen sajátos, hogy ez a politikai társadalom még a felvilágosodás és a francia forradalom hatása alatt, az 1790/91-i országgyűlésen és utána is „egyik kezében Montesquieut és Rousseaut, a másikban pedig a Tripartitumot tartotta” (Eckhart F.) – a szentkorona misztériumát, melynek lényegéhez tartozott, hogy e misztikus „testnek” csak a nemesek „tagjai”. Nem egészen az a helyzet, ahogy Bibó István állítja szembe az 1867-i kiegyezés alapvetően „hazug konstrukcióját” a korábbi rendi korszakkal, melynek szerkezetét és tehertételeit „lehetett annak nevezni, sőt maguk is annak nevezték magukat, amik”. Már e szerkezetet is a kétoldalú hazugságok fonták be. A dinasztia azt hajtogatta, hogy „jót tett”, vagy akart tenni magyarországi „népeivel”, csak éppen ebben mindig megakadályozták a rebelliók, ami az említett munkamegosztásra való berendezkedés után hazugság volt; a nemesség meg gravamenjeiben a „magyar nemzet” szüntelen szenvedését panaszkolta fel, ami az idő múltával kétszeres hazugság volt, hiszen nemzetről szólva a nemesség váltig önmagára gondolt (márpedig ez az azonosítás az európai idő szerint kezdett egyértelműen hazugságnak számítani), ő maga pedig nem is szenvedett oly

nagyon. Ezzel szemben a Bastille lerombolásának évében már nemesi „nemzeti” lázadás érlelődött a jobbágyokat „felülről” felszabadítani kívánó II. József ellen – hogy egyelőre csak a jozefinisták szűk intellektuális csoportja szembesüljön az újkori magyar történelem tragikus antinómiájával, a nemzeti önállóság és társadalmi haladás keresztbe akadó tengelyeivel. A nemesség akkoriban már jó ideje azért nem szenvedett valami nagyon, mert a Habsburg-házzal kötött kompromisszum jegyében egyrészt alig korlátozott ura maradt saját jobbágyainak, másrészt ha korlátozott és megcsonkított módon is, de korlátozottságában is korszerűsítve mégiscsak megtartotta az államnak a rendi játékszabályok szerint őt illető szektorait – a helyi, megyei igazgatás mellé (mely 1526 óta normatív módon birtokában maradt) megkapott egy módfelett korlátozott hatáskörű központi kormány-szervet is, a Helytartótanácsot.

Egyáltalán félsiker vagy látszatsiker is a lengyel kudarcral szemben azért jutott ki a magyar variánsnak, mert rendisége gyengébb volt; minthogy azonban erősebb volt, mint akár a porosz, akár a cseh változatban, Magyarország sokkal inkább kizáródott a felvilágosodott abszolutizmus, kivált a „forradalom felülről” részsikereiből, mint – más-más módon – Poroszország vagy Csehország. Hogy még mi mindenből záródott ki (főváros, korszerű államapparátus, gazdasági szervezet, politikai kultúra stb.), azt Bibó István számba vette a *Kelet-európai kisállamok nyomorúsága* keretében: „szembekerült azzal a ténnyel, hogy a modern állami és nemzeti szervezet alapvetését, mely Európa-szerte a 17–18. században folyt le, az ő javára nem végezte el senki”. Nem végezte el senki a nemzetformálást sem. E rendi „politikai test” ahhoz természetesen erőtlen volt, hogy a történeti államkeretet átkovácsolja „államnemzetiséggé” (*nationalité d'État*), minthogy ez sem szándékában nem állt, sem eszközei nem voltak hozzá (ama monarchiáknak sem állt ilyesmi szándékukban, persze, melyekről idővel kiderült, hogy „nemzeti monarchiák”, eszközeik azonban a kovácsoláshoz megvoltak); ahhoz mégis elég erős volt, hogy fenntartsa egy rendi szinten csakugyan létező államnemzet fikcióját; ahhoz viszont túl rendi jellegű volt, hogy hajlandó legyen észrevenni a fikció mögött a nyelvnemzetek születését, s ebből idejében ésszerű konzekvenciákat vonjon le. A félsiker és rossz kiegyezés a leglátványosabb és legtragikusabb módon, leghosszabb távon a nemzeti kérdésben ütött vissza; ehhez képest sokkal jobb volt másfél évszázadra eltűnni a térkép-ről, mint Lengyelország vagy három évszázadra örökös tartománnyá degradálódni, mint Csehország. Hogy a magyar történelem újabb kori hibás köreiben mennyire domináns szerepe volt a történeti Magyarországhoz tapadó fikcióknak, azt kevesen látták oly világosan, mint Bibó István. Sokféle módon fizetett a magyar történelem azért, hogy éppen az adott felemás „közép-kelet-európai” modellvariánsba kényszerült bele, a legsúlyosabb ár azonban kétségkívül az volt, hogy egy nem realizálható államnemzet fikciójával együtt a nyelvnemzet realizálásból is példátlanul súlyos összeget kényszerült leadni.

Fizetett aztán e kényszerhelyezetéért a magyar történelem nemcsak közismert gazdaság- és társadalomszerkezeti torzulásokkal, hanem a mentális struktúra ama jellegzetes „kórformáival” is, melyeknek pontos kórlapjait megint csak Bibó Istvánnak köszönhetjük. Mindazonáltal e kórformák egyike-másika alighanem épp azért bizonyult oly makacsul súlyosnak, mert nem egyszerűen viszonylag újabb infekciókból, a szervezetnek a reformkor és 1848/49 reménytelen gyógyulási szakaszait követő újabb legyengüléseiből magyarázhatók, mint Bibó tette, hanem régebbi szervi betegségek. Nem ezek közé tartozik-e, hogy egy társadalom vezető rétege egy alapvetően mégiscsak „kiegyezéses”

államjogi struktúrában (ahol végeredményben minden lázadás is csak államjogi kiegyezést célzott) évszázadokon át úgy élt, hogy elhitette magával: szüntelenül lázadó és „ellen-álló”? A szuggesztió oly erős volt, hogy máig hatása alatt vagyunk. Nem ezek közé tartozik-e a Bibó-kórelemzéseiben oly központi szerepű felfokozott és örökletes „uralmi szellem” – ellenpontján a „jobbágyi alázattal”? E tulajdonságok nem egyszerűen általában a kelet-európai fordulatból fakadtak, hanem közelebbről abból a féloldalas kompromisszumos szerkezetből, melyben a hatalomgyakorlás központilag alig kontrollált helyi keretei kompenzációs formául szolgálhattak az állami funkciók gyakorlásának teljességéért – mely tágabb keretben máshol maga az abszolút állam kezdett megteremteni szakszerű kiegyensúlyozottságot. Nem ide tartozik-e a „rebellis” önszuggesztió sajátosan kiegyensúlyozatlan, depressziós ellentéte, a *nil admirari* annak idején Babits által kiemelt passzivitása, a rezignált belenyugvás a dolgokba, hiszen amúgy is minden fontos ügyben valahol „fent” születnek a döntések?

A kép mégsem oly reménytelenül sötét, még ha ez a vázlat a prolongált feudalizmus idején kiformalódó kereteken, ezen belül szinkronok és aszinkronok felvillantásán túl – szándékkal – nem is kíván tekinteni. Sőt, a „nyugatias” korrekció éppen nem kizárólag csak a kultúrtörténetben rejlik, melynek tényeit leginkább számon tartjuk. A kor magyar irodalma, művészete, művelődése szempontjából a Lajta sohasem vált határrá, orientációit a Habsburg-keret sem zavarta, sőt e kereten átnyúlva (erre áll leginkább Bibó minősítése: „egyszerűbb szövedékben, vidékies jelleggel”) *Europa Occidens* szerves része volt. Hogy azonban a „magas kultúra” önmagában még mennyire nem korrekció, arra elég felhozni: az a tény például, hogy az orosz irodalom a 19. század legnagyobb irodalma, mit sem korrigált Oroszország 19. századi struktúráján. Magyarország „kelet-európai” fordulata viszont, ha el is torzította a struktúrákat, azokból nem tudta kiszorítani a jog és szabadság szervezőelőveit. E helyütt már nem e fogalmak nemesi értelmezéséről, sőt inflációjáról van szó, ami hovatovább már éppen anakronizmussá válva inkább visszaütött; nem tudott azonban oly erővel visszaütni, hogy a „szabadság kis köreinek” középkorból örökölt szerkezeteit teljesen lerombolta volna. E téren a Habsburg-abszolutizmus sem nyírbált erősebben, mint akár a nyugati abszolút államok. Sőt, magában a középkorias rendi dualizmusnak némileg modernizált prolongálásában rejtett a belső logika, hogy például az állam kontrollja alá vont és a megye szorításába került városi polgári szabadság bizonyos alaptényeit senki sem vonta kétségbe. Még ennél is fontosabb – hiszen az ország lakosságának több mint kilenctizedéről van szó –, hogy még a parasztság helyzete sem igazodott mindenben Werbőczy Tripartitumához, betű szerint a *perpetua rusticitas* státusából következő jogfosztáshoz. A párduckacagányos ellenállásnál is fontosabb az a kevésbé látványos, rejtett, de szívósan makacs ellenállás, ahogy a mélyben, a faluközösségekben a paraszti „jogok és szabadságok” maradéka szegült ellen a „második jobbágyság” nyomásának. A kettő persze annyiban össze is függ, hogy a Habsburg-ellenes mozgalmak alsóbb szinteken is benntartották a vérkeringésben a szabadság fogalmát, melynek szigeteivel (mezővárosok, hajdúk, telepések) váltig tele volt hintve az ország. Éppen az újabb kutatások vetnek egyre több fényt arra, hogy a paraszti mobilitás, a személyi és kommunális jogok („szokások”) milyen sok ponton lazítottak a „második jobbágyság” szorításán – a jelek szerint sokkal több helyütt, mint az Elbán túli német vagy a lengyel, vagy akár cseh területeken. Érdekes az az időbeli mozzanat is, hogy a lánc akkor vált szorosabbá, a 18. században, amikor az állam és rendiség konszolidált kompromisszuma bekövetkezett.

A nyugatias szerkezeteknek ez az eltorzulásuk ellenére sem teljes kizáródása segít megérteni, hogy ha az állam által „felülről” kezdeményezett reformművekből a 18–19. század fordulója körül Magyarországot erős rendiségének sokkal inkább sikerült is kizárnia, mint akár Ausztriában, Csehországban vagy Poroszországban történt, alig negyedszázadon belül magának a nemességnek a legjobbjai képesek voltak olyan megújulásra, a reform, majd a forradalom ügyének „alulról” való kézbevitelére, mely aztán a magyar történetnek talán legeurópaibb korszakát nyitotta meg – „a leghatalmasabb erőfeszítést a nyugati fejlődés fővonalára való visszatérésre” (Bibó). Minthogy ez az a pont, ahonnan Bibó István részletesebben, s oly szuggesztíven követte a történeti fejlődés reményeit és újabb zsákutcáit – mondhatni: további vergődését a „közép-kelet-európai” modellvariánsban –, vázlatunkra itt helyénvaló pontot tenni.

V.

Következik valami a történelemből? Sok minden következik, noha olyanformán, ahogy Bibó István összegezte: „Nem hiszek a történelemben százszázalékos szükségszerűségeken, hanem hiszek bizonyos nagy vonalakon belül több-kevesebb lehetőségben, melyet lehet elpuskázni és lehet szerencsés vágányokra irányítani.”

Különböző következtetések gyakran nem egyértelműek, s éppen nem mindig valami egyszerűen lineárisak. Elég csak Bibó István – Erdei Ferencsel közös – közigazgatási reformkoncepciója, a városmegye modellközpontjára, az alföldi mezővárosra gondolni, erre az archimédeszi pontra az államigazgatás alulról való demokratikus átfordításának tervében. „Nyugatias” képlet volt az alföldi mezőváros? Eredetében, a maga fél-paraszti, fél-polgári kommunális szabadságaival és önkormányzatával kétségkívül annak „közép-kelet-európai” variánsa volt; ám ahogy ez a képlet a kritikus kora-újkort nemcsak átvészelte, hanem még ki is teljesedett, az a szultáni kincstárpolitika e téren különös nagyvonalúsága és toleranciája nélkül el sem képzelhető. Ha ezek a parasztvárosok nem *khász*-birtokok, hanem megmaradnak az *oppidum* kora-újkori „közép-kelet-európai” lehetőségei közt, a földesúri reakció alighanem éppoly szűk gyeplőn tartja őket, mint a királyi Magyarországon – ahol nincs is analógiájuk. A modern demokratikus közigazgatás eme kínáló alapmintáit a török hódoltság vonala határolta körül; az Oszmán Birodalom fizetett velük némi kárpótlást a gazdasági, kulturális és etnikai rombolásokért. Vannak ilyen paradox következtetések. Gondolhatunk akár a Balkánra is. A török hódítás itt századokra félbeszakította az autochton fejlődés lehetőségét, és eltorzította a struktúrákat. De Görögország, Bulgária, Szerbia, Bosznia úgy szabadult fel végre a 19. században, hogy földesúri osztálya már régen kiirtódott, az oszmán birtokrendszer mellett pedig örökletes arisztokrácia nem képződött, egyszerre csak kisparaszti társadalmak emelkedtek ki az oszmán tengerből, míg Közép-Kelet-Európában még javában ott voltak a latifundiumok. Ha most már arra gondolunk, hogy egész Dél-Kelet-Európában egyedül a két román fejedelemség lazább függése konzerválta a bojárok és fanarióták rétegét, aminek következtében a térség egyedül itt élte át a „második jobbágyság” helyi formáját – történelem és demokratikus lehetőségek sajátos, paradox összefüggése nehezen tagadható.

A magyar történelem „közép-kelet-európai” jellege azért sajátos képlet, mert hibrid módon kettős arculatú: egyrészt kora-újkori „kelet-európai” fordulata szélsőségessé fokozta a nyugati képlethez képest a gazdasági-társadalmi szerkezet torzulásait és kiegyensúlyozatlanságát (következésképpen a társadalmi és politikai erőviszonyok megmerevedését), másrészt azonban a fordulat századokon át sem volt képes kiiktatni a szerkezet „nyugatias” alkatelemeit. Ennélfogva sajátos módon olyan képletről van szó, melyből egyaránt következnek – Bibó István kulcsfogalmait idézve – „rossz beidegződések”, az „uralmi szellem” és „jobbágyi alázat” reprodukciója például éppúgy, mint a „hamis konstrukciókra” és arra való hajlam, hogy a „félelem mechanizmusa” az „értelem mechanizmusának” fölibe kerekedve a „mozdulatlanság rendje” rögzödjék meg, ahogy másfelől ugyanebben a képletben megvannak az alkati elemek, melyek szerencsés esetben alkalmassá tehetők a „mozdulásra a nagyobb szabadság irányában”. 1945 azért történelmi határpont, mert feladta a fordulat leckéjét – az 1500 körüli idők óta reálisabb eséllyel, mint akár 1825–1849 közt, akár 1918/19-ben, de azzal a sajátos vonással, hogy a történelem megelőző időszakában elmélyülő zsákutcás helyzet miatt maga a társadalom nem készült fel a fordulatra, nem jellemezte az az „ellenállhatatlan dinamika” (Bibó), mely az igazi forradalmi helyzetek alapvonása.

A feladott lecke idején kevesen voltak oly mértékben tisztában a történeti hagyaték kettősségének gyökérzetével és az aktuális helyzet sajátos kettősségével, mint Bibó István. Életművének vezérgondolata, hogy a történeti kettősség egyik fele a struktúra forradalmi átalakítását követeli meg, aminek értékét azonban a kettősség másik felében kínálkozó demokrácia kibontakoztatása adja meg; egyik a másik nélkül visszahozza, így vagy úgy, a rossz történeti beidegződéseket. Bibó történeti és politikai szemléletének elvi sarkpontja volt, hogy forradalom és demokrácia összetartozik, sőt elvileg az előbbi az utóbbinak feltétele; a reálpolitika dimenzióiban azonban analitikus felelősséggel nézett szembe azzal a ténnyel, hogy míg Európa két szélső régiója megcsinálta a maga forradalmait – a Nyugat a 16–18. században, a Kelet a 20. században –, a köztes régió, benne Magyarország, csak bukott forradalmakat, félforradalmakat, félsikereként legfeljebb „felülről” való forradalmakat ismert, s 1945-ben sem „alulról” jutott a forradalom és demokrácia lehetőségeihez, hanem kívülről. Bibó István ezt így sohasem írta le, de alapjában véve azt a történelmi dilemmát kísérelte meg elméleti szinten és gyakorlati javaslatokkal megoldani, hogy hogyan lehet egy helyzetben, mely történeti okok miatt a „forradalom felülről” szükségletét és lehetőségét immár szocialista variánsban vetette fel, a folyamatokat a demokrácia „alulról” érvényesülő kontrollja alatt és medrében kibontakoztatni. Az első a „kelet-európai” háttérből folyó szükségszerűség, a második a „nyugatias” alkatelemek által kínált történeti lehetőség volt – elvben kifogástalanul konzekvens „közép-kelet-európai” modell (noha maga a terminus Bibónak inkább csak későbbi írásaiban merül fel).

E modellhez legalábbis három fontos premissza tartozott a szükségszerűség, a nem-szükségszerűség és a lehetséges koordinátái. Az egyik az a szükségszerűség volt, hogy a szocialista forradalom „nagy történelmi vállalkozás a keleti társadalomfejlődés zsákutcajából való kihúzáshoz”, az ember teljes felszabadulása folyamatának „további korrigálása és teljessé tétele”. A másik, hogy viszont nem szükségszerű e kelet-európai követelményt örökletes kelet-európai hatalmi technikák és bürokratizálás alá helyezni, a szabadság nyugati technikáit pedig „hatályon kívül helyezni”, kivált ha a demokrácia nem

felépítmény-jellegű „objektív technikáinak” megvannak bizonyos belső történeti-szerkezeti feltételei. A harmadik, hogy a demokrácia elengedhetetlen feltétele az „emberi méltóság forradalma”, mely által a nép megtapasztalja a maga erejét, módjában van vezetőit megválogatni és közvetlen tapasztalatban tanulja meg, hogy a köz ügye az ő ügye. Ehhez a lehetőség az államigazgatás önkormányzati alapjainak intézményes és radikális kifejtésében, az államstruktúra „alulról felfelé” való funkcionálásának megnyitásában — Bibó István legsajátabb reformprogramjában — adódhat. A forradalom „felülről” így nyerhette el „alulról” a maga medrét.

Nehéz lenne elvitatni e modelltől a belső történeti logikát. Más kérdés, hogy utólag joggal vitatni lehet, elegendő volt-e például a Bibó által 1945-ben felvázolt „határolt és tervezett forradalom” programja a belső szükségletekhez képest. De Bibó István nem is mindenre receptet kínáló teoretikusként lépett fel. Kérdőjeleket illet az a program realitáshoz — egyebek közt — az a tény, hogy az ország akkori politikai képviselésében a jobboldal számára túl baloldali és „forradalmi”, a baloldal számára viszont jobboldali, pontosabban egyidejűleg túl „polgári” és „plebejus” volt, de még saját plebejus pártjának sem lett programjává, a középpártokban pedig nem keltett visszhangot. De még ebből sem következik feltétlenül, hogy tömegbázis hiányában irreális volt, hiszen ezt igazában csak az dönthette volna el, ha a demokrácia intézményeinek és „objektív technikáinak” kiérlelődése magát a tömegbázist is világosabban megmutatja. A történelem nem realizált lehetőségeire jogosulatlan egyből rásütni, hogy mivel nem realizálódtak, irreálisak is voltak. Mást is lehet vitatni a programban, melyhez a legjobb vitapartner persze Bibó István maga lett volna, minthogy ha valami hiányzott gondolatrendszeréből, az a totalizmus volt. A tökéletesen átalakult koordináták közt Bibó István életművéről elmondható, hogy miközben konkrét javaslatok szinte mind tárgytalanná váltak, történeti és aktuális elemzései szinte mind érvényesek maradtak, a kettő közti szférában a történeti alapokból kifejtett elméleti megfontolások szinte mind, ha revíziót igényelve is, időszerűek. Érvényes és időszerű az a többször leírt, hosszú trendre szabott alapállása is, hogy a valóságban benne rejlő lehetőségek megvalósulása nem szükségszerű, hanem erőfeszítés és jóakarát kérdése.

Е. Сяч:

Очерк о трёх исторических регионах Европы

Венгрия является составной частью исторического региона, оформлявшегося как восточная окраина *Occidens*-а в конце первого, в начале второго тысячелетия; его восточные и южные границы были определены схизмой, в начале второго тысячелетия. В течение средневековья он стал интегрированной частью *Europa Occidens*-а не только в смысле «цивилизации», но и на основе структурных знаках его экономики и общества, хотя бывшая граница империи Каролингов — от Эльбы до Лейты — хоть и ослабленно, но сохранилась на карте Европы, поскольку на востоке от неё «западноватые» структуры принимали как правило неполные или эскизные формы. Однако наступление новых веков принесло с собой кошмарное повторение в отношении внутренних границ Европы. Та резкая, экономико- и общественноструктурная демаркационная линия, которая после 1500 г. разделила Европу по линии распространения «второго издания крепостничества», воспроизводилась с изумительной точностью по бывшей границе империи Каролингов. Новое название

вышеупомянутого региона — Восточноцентральная Европа — выражает амбиваленцию этого исторического поворота, происходившегося в новых веках.

Данная статья даёт аспекты к кругу вопросов восточноцентрально-европейской определённости средневековой и ранненовой истории Венгрии. Поскольку автор статьи примыкает к постановлению вопроса политолога Иштвана Било и к его произведениям, он сосредоточивает свои анализы на характеристике разных моделей трёх регионов Европы — Запада, Восточной Европы и лежащей между ними Восточноцентральной Европы — в корреляции общества и государства.

После того, как первая часть статьи даёт обзор о внутренних границах Европы, вторая часть показывает то своеобразное, многоэтапное развитие, путём которого развитие Запада — в противоположность с современными высокими культурами (Византия, Ислам, Китай) — в течение средневековья создавало как организующий принцип общества — хоть сословно разделённые — «свободы», отделило друг от друга понятия общества и государства, а потом, с оформлением корпоративно-сословной концепции «политического общества» (*populus seu societas civilis*) связывало их в своеобразной корреляции. Третья часть статьи показывает, что хотя средневековое развитие Восточноцентральной Европы придерживалось западного модели — что касается структурных основ развития общества —, всё-таки, почти на каждом пункте структур обнаруживаются видоизменения. В Венгрии напр. соотношение общества и государства характеризовалось тем, что привилась концепция *corpus politicum*-а — в противоположность с Восточной и Юговосточной Европой —, но она отождествлялась односторонне с дворянством.

Четвёртая часть статьи занимается перегруппировкой координат в начале новых веков (XVI—XVIII вв.). Первый кризис феодализма накануне новых веков во всей Европе поднимал государство над обществом, однако устройство абсолютизма произошло на Западе и на Востоке по двум совершенно разным моделям. В западном развитии абсолютизм оказался эпизодом — хоть плодотворным эпизодом —, а в конце концов общество, как принципиальный хранитель суверенитета, преодолело государство, оно поддавалось под практический контроль общества. В русском развитии общество сохранилось как рамки, принципиально и практически подчинённые бесконтрольному абсолютизму — «свободе государства» (Маркс). Находящийся между ними регион, который переступил предверие новых веков среди нововозникающих «восточноевропейских» условий и неполными «западноватыми» структурами, представлялся именно из за этой двойственности не как единый модель, а как несколько вариантов (Польша, Пруссия, империя Габсбургов). Положение Венгрии в империи Габсбургов было одним из самых половинчатых: оно характеризовалось колебанием между крайними конфликтами и сословными компромиссами. Статья подробно анализирует, как заводило в тупики новой истории Венгрии то положение, что удлинилось существование «западноватого», но на основе «восточноватого» поворота развития общества уже анахроничного сословного дуализма. Однако западноватые элементы не полностью стирались из микроструктур общества, местами они устояли и против сжатия «второго издания крепостничества», поддавая после XIX-ого века новые и новые надежды, что историческое развитие Венгрии найдёт выход из своих типично «восточноевропейских» тупиков.

Jenő Szűcs An Outline of Three Historical Regions of Europe

(Resume)

Hungary is a part of a historical region which developed on the eastern verge of the Occidental at the turn of the first millennium; its eastern and southern borders ran along the line drawn by the schism which also took place right after the turn of the millennium. During the Middle Ages this region became part of the Western Europe not only from the point of view of culture, but also on the basis of economic and social-structural criteria, although the former border of the Karoling Empire from the Elbe to the Leitha remained imprinted on the map of Europe, meaning, though

faintly that east from it "occidental" structures are automatically incomplete or take the shape of a sketchy formation. But the beginning of modern times, concerning the inner borders of Europe, brought along a ghostly backward return. That sharp demarcation line of economic and social structures, which cut Europe in two along the phenomenon of the so called "second serfdom" after 1500, was an astonishingly precise reproduction of the former Karoling border. The present name of the region in question: "East Central Europe" expresses the ambivalence of this modern historical turn.

The present study gives some points concerning the problem of this specific "East-Central European" character of Hungarian history in the Middle Ages and at the beginning of modern times. As the author links his writing to the works of István Bibó, the political scientist, he concentrates his analysis of defying what kind of patterns were typical for each of the three regions of Europe – the Occident, Eastern Europe and East-Central Europe in between the former two – in a correlation of society and state.

The first part of the study describes the inner borders of Europe. In the second part that peculiar phased development is delineated how the history of West – as against the contemporary high cultures (Byzantium, Islam, China) – had created "liberties" (though feudally distributed) as the organizing principle of society, and how it had divided the concepts of society and state, then correlated them in a peculiar way by forming the concept of corporative-feudal "political society" (*populus seu societas civilis*) during the centuries of the Middle Ages. The third part of the study analyses that the structural elements of social development of East-Central Europe had followed the occidental pattern, but the modification of the structures can be demonstrated at almost every phase of it. For example the relation of society and state in Hungary can be described by the fact that the idea of *corpus politicum* had been established – as against Eastern and South-Eastern European development –, but it was unilaterally identified with the nobility.

The fourth part of the study deals with the rearrangement of the co-ordinates during the early modern period (16–17th century). By the beginning of modern times "the first crisis" of feudalism had already subordinated society to state all over Europe, but western and eastern absolutism had developed on the basis of essentially different patterns. Absolutism was but an episode, though a productive episode of the occidental development, for after all society prevailed as a deposit of principle of sovereignty by a practical control over the state; in the course of the Russian development, society remained but a frame inferior to absolutism with no control – "liberty of state" (Marx) – both in practice and in principle. The region inbetween passed into modern times under newly developed "Eastern European" conditions and with imperfect "occidental" structures, and so due to this duality it did not produce one unified pattern, but several versions of it (Poland, Prussia, the Hapsburg Empire). Among these versions one of the most ambiguous ones was the situation of Hungary within the Hapsburg sphere: wavering between extreme conflicts and compromise of the estates. This study gives a detailed account of the situation that feudal dualism, though "westernly", but also getting anachronistic had been prolonged until the 19th century on the basis of an "easternly" turn of social development, and how it led up to the dead-ends of modern Hungarian history. But at the same time the preserved western patterns of the micro structures of society had even resisted the pressure of "second serfdom" from time to time, raising hope again and again that the historical development of Hungary will break out of its typical "Eastern European" dead-ends from the 19th century on.

KÖVICS EMMA

A Páneurópa-mozgalom fogadtatása Németországban 1924–1932

Csaknem egyéves propaganda és előkészítő munka után 1924-ben R. N. Coudenhove Kalergi, aki egy osztrák grófnak egy japán diplomata leányával kötött házasságából született, s ekkor a Csehszlovák Köztársaság állampolgára volt, létrehozta Bécsben a Páneurópa Uniót az általa szervezett politikai mozgalom irányítására. Coudenhove mozgalma az első világháború utáni Európa mély gazdasági, szociális, politikai, morális és szellemi kríziséből az európai államok szorosabb együttműködésében, gazdaságuk egységes vámterületté integrálásában, s végső fokon egy európai államszövetség formájában megvalósítandó egységében, illetve a szellem európaizálásában keresett kiutat. A különböző polgári eszmeáramlatokból táplálkozó kozmopolita Páneurópa-gondolat és -mozgalom sorsát, térhódításának, esetleg gyakorlati eredményességének mértékét számos objektív gazdasági, társadalmi, történeti faktor befolyásolta.¹ Tanulmányunkban azt a lényegesnek tartott tényezőt vizsgáljuk közülük, hogy milyen visszhangra, támogatásra, illetve kritikára találtak a Páneurópa-mozgalom elképzelései a weimari Németország hivatalos politikájában, mértékadó gazdasági és politikai köreibben, valamint a politikai közvélemény formálásában elsőrendű fontosságú sajtóban.

A német álláspontok, vélemények fontossága egyrészt azzal magyarázható, hogy a párizsi békerendszer formájában létrehozott új európai rendben Németország – a békeszerződés öt sújtó valamennyi rendelkezése ellenére is – nem pusztán földrajzi fekvése, hanem gazdasági adottságai és hatalmi-politikai lehetőségei alapján is központi szerephez jutott.² Coudenhove mozgalma, amely nem egy, az európai szétforgácsoltságot fokozó regionális csoportosulást, hanem az egész kontinens egységesülését szolgáló programmal lépett fel, nyilvánvalóan nem hagyhatta figyelmen kívül Németország álláspontját a legfontosabb európai kérdésekkel kapcsolatban. Páneurópa nemcsak Németország ellen, de Németország nélkül sem volt elképzelhető, s az európai integráció megtervezésekor messzemenően tekintettel kellett lenni e nagyhatalmi adottságokkal rendelkező európai állam érdekeire, politikai állásfoglalásaira.

A németországi visszhang, értékelés másrészt azért volt különösen fontos a Páneurópa-mozgalom számára, mert Európa neuralgikus problémái – a határok kérdése, a

¹ A Páneurópa-mozgalom történetéről, a Páneurópa Unió tevékenységéről, valamint R. N. Coudenhove Kalergi politikai pályájáról ld. *Kövics Emma: Páneurópa-koncepció az 1920-as években. Párttörténeti Közlemények. 1976. 4. sz.*

² *Diószegi István: Kétvilágháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919–1939. Bp., 1974.*

nemzeti kisebbségek ügye, a jóvátétel, a gazdasági nehézségek, a leszerelés vagy a Szovjet-unióhoz való viszony — a legszorosabban vett német ügyek is voltak, s az ezek megoldására tett páneurópai javaslatok sorsát döntően befolyásolta, s nemegyszer a javaslatok tartalmát is formálta a róluk kialakult német koncepció. A német reagálások jelentősége indokolja, hogy áttekintsük a weimari köztársaság hivatalos és félhivatalos külpolitikai álláspontját Coudenhove mozgalmával kapcsolatban, s elemezzük a Páneurópa-terv német-országi sajtóvisszhangjának legjellegzetesebb megállapításait a program egy-egy fontos elemével kapcsolatban. A politikai áramlatok szerinti vizsgálatnál konkrétabb eredményt ígér ez a tematikus tárgyalási mód, mivel a rendkívül eklektikus és sajátos önfejlődést is mutató Páneurópa-gondolat lehetőséget adott olyan értelmezésekre, amelyek alapján egymástól igen eltérő politikai irányzatok csatlakozhattak a mozgalomhoz, vagy utasíthaták el annak céljait. A Páneurópa Unió programjának egyes konkrét elemeivel kapcsolatos álláspontok ismeretében mindenesetre annyi állapítható meg, hogy Németországban a szocialista és a liberális politikai áramlatok bizonyos megértést tanúsítottak a Páneurópa-terv iránt, míg a német szélsőjobboldal számára Páneurópa kezdettől fogva elfogadhatatlan volt.

Coudenhove Páneurópa-terve új alapokra kívánta helyezni az európai államok közötti politikai kapcsolatokat. Programjának kiformalódásával egyidőben tört utat Németországban a Gustav Stresemann nevéhez köthető új külpolitikai koncepció. Ez a külpolitika, amely a weimari köztársaság gazdasági és belpolitikai konszolidációja talajára épült, tartalmazott a Páneurópa-mozgalom programjával párhuzamos, azzal harmonizáló elemeket is. Ilyen volt mindenekelőtt az a törekvés, hogy Németország illeszkedjék be a nyugat-európai tőkés államok külpolitikai viszonylatrendszerébe, s kötelezettségeinek eleget téve segítse elő egy békés európai légkör kialakítását, ami egyúttal lehetővé teszi számára külpolitikai mozgásszabadsága, politikai egyenjogúsága fokozatos visszaállítását is. Így az új német külpolitika egyik legfontosabb eleme a francia–német együttműködés lett, az az együttműködés, ami Coudenhove elképzelése szerint Páneurópa megteremtésének is alapvető feltétele.³

E párhuzamosságok azonban nem fedhetik el azt a fontos tény, hogy Stresemann politikájában az úgynevezett európai szempontok mindig a német nemzeti érdekek érvényesülésének alárendelten jelentkeztek. A német külügyminiszter csak annyiban tulajdonított jelentőséget az európai együttműködésnek, amennyiben az a német nagyhatalmúság visszaállítását segíthette, de nem azonosult a Páneurópa-mozgalom kozmopolitizmusával, s különösen nem azon törekvéseivel, amelyekben a német nemzeti öncélúság valamiféle korlátozását vélte kimutatni. A német külpolitikai érdekek szempontjából éppen ezért elfogadhatatlan volt a Páneurópa-mozgalom terve az USA és a Szovjetunió kirekesztésére az európai politikából egy „európai Monroe-elv” szellemében.

A hivatalos német külpolitika Ausztria berlini követe, a Coudenhove híveként ismert Riedl emlékiratából tájékozódhatott először a kibontakozó Páneurópa-mozgalom céljairól. Amikor 1924 novemberében Max Warburg hamburgi bankár, a Páneurópa Unió pénzügyeinek intézője és a mozgalom egyik finanszírozója audienciát kért Stresemanntól

³ R. N. Coudenhove Kalergi: *Pan-Europa*. Wien–Leipzig, 1926., 111.

Coudenhove számára, a birodalmi külügyminiszter némi megértést tanúsított a mozgalom céljai, különösen gazdasági programja iránt.⁴

A Páneurópa Unió politikai célkitűzései nem keltettek különös érdeklődést a Külügyi Hivatalnál, ahol az egész kérdést a népszövetségi ügyek referense, Bernhard W. von Bülow kezelte, nem túl nagy megértéssel. A birodalmi kancellária számára készített összefoglaló jelentésben például csak a többi pacifista mozgalom egyikeként említették a Páneurópa Uniót az európai kisebbségek kongresszusa, az Interparlamentáris Unió, a Heile-féle Verband für europäische Verständigung és a berlini békekongresszus után.⁵ Wilhelm Marx birodalmi kancellárnak az I. Páneurópa-kongresszusra való meghívásával kapcsolatban a felkérés elutasítását, a mozgalom kiforratlannak ítélt politikai céljait illetően pedig tartózkodást javasolt a Külügyi Hivatal.⁶ Ez a hűvös tartózkodás olvasható ki abból a feljegyzésből is, amit Bülow készített az 1927. október 9–11 között Brüsszelben tervezett II. Páneurópa-kongresszussal kapcsolatban a birodalmi kancellárnak. Az értékelés szerint az első bécsi Páneurópa-kongresszus „a zajos propaganda és a teátrális rendezés” ellenére kudarcot vallott, s mivel a mozgalom politikai céljai továbbra sem világosak és meglehetősen vitatottak is, csupán egy, a birodalmi kormány érdeklődését kifejező üdvözlő távirat küldését ajánlotta.⁷

Nem változtatta meg a német külpolitika alapvető irányát a szociáldemokraták vezetésével 1928 májusában létrejött nagykoalíciós kormányzat sem. Coudenhove a Hermann Müller kancellárhoz írt nyílt levelében az európai politikában végrehajtandó fordulatot sürgetett az SPD heidelbergi kongresszusa határozatának megfelelően, amely határozat már 1925-ben a német szociáldemokrácia külpolitikai programjává nyilvánította az Európai Egyesült Államok követelését. S bár Coudenhovenak a nyílt levélben kifejtett véleménye szerint a német társadalom kétharmada támogatná ezt a politikát, a külügyminisztérium másként ítélte meg a helyzetet, s a kormány továbbra is az eddigi magatartást tanúsította a Páneurópa-mozgalommal kapcsolatban.⁸ Mindenesetre Coudenhove a korábbinál intenzívebben ostromolta mind a Külügyi Hivatalt, mind a Birodalmi Kancelláriát, de érdemi támogatást, mozgalmát céljaival való hivatalos egyetértést reprezentáló megnyilatkozást továbbra sem tudott elérni. Ez az eredménytelenség azzal magyarázható, hogy bár Stresemann személyesen nem osztotta Bülow Coudenhove iránti ellenszenvét,⁹ egyetértett vele abban, hogy a Páneurópa-terv lényeges elemei ellentétesek Németország érdekeivel. Kezdetől fogva világos volt ugyanis, hogy Coudenhove olyan „kiseurópai”

⁴ *Walter Lippens: Europäische Einigungsidee 1923–1930 und Briands Europaplan im Urteil der deutschen Akten. Historische Zeitschrift. B. 203. H. 1. 2. 64–65.*

⁵ *Akten der Reichskanzlei. Bundesarchiv Koblenz. (Továbbiakban: R 43 I.) R 43 I./511. Pazifistische Bestrebungen und Verbände 1919–1939. B. 2. in: Zentrales Staatsarchiv Potsdam (ZSTA) Filmsignatur 13325.*

⁶ Köpke a birodalmi kancellária államtitkárának, Offermann-nak 1926. szeptember 13-án. R. 43. I./511. B. 2.

⁷ 1927. május 12. R 43 I/512. Pazifistische Bestrebungen und Verbände B. 3. ZSTA Potsdam. Filmsign. 13326.

⁸ R 43 I/512. B. 3. 1928. június 16. és 1928. július 18.

⁹ *Lippens: i. m. 65.*

megoldást javasol, ami kirekesztené az egyesülesből mind Angliát, mind a Szovjetuniót.¹⁰ Anglia kiiktatása Páneurópából elfogadhatatlan volt a német külpolitika számára, hiszen nemzeti érdekei érvényesülésének egyik legfontosabb feltétele volt, hogy a brit politika korlátozza Franciaország kontinentális politikai fölényét. De nem fért össze a német elképzelésekkel a Szovjetunióhoz fűződő eddigi jó kapcsolatok feláldozása egy a Szovjetuniót kirekesztő, antibolsevista tendenciákat hordozó Páneurópa-koncepció oltárán sem. S a Külügyi Hivatalban a húszas évek végén a Páneurópa-mozgalommal szemben megfogalmazott fenntartások harmadik motívuma is megfelelt Stresemann személyes felfogásának. A német külpolitikuskok tartottak ugyanis attól, hogy a Népszövetség Coudenhove által tervezett átszervezése következtében jelentősen csökkenne Németország külpolitikai akciólehetősége.¹¹

A politikai publicisztikában is rendkívül heves vitákat váltottak ki a Páneurópa-terv vonatkozásai. Coudenhove elképzelése abból indult ki, hogy Nagybritannia olyan interkontinentális hatalom, amely dominiumain és gyarmatain keresztül erőteljesen kötődik a világ más részeihez. Elismerte ugyan Anglia érdekeltségét Európa ügyeiben, de azt főleg a hatalmi egyensúly fenntartásában látta. A birodalmi érdekközösség szoros szálai azonban nem teszik lehetővé Anglia csatlakozását egy szorosabb európai egyesüléshez. A Páneurópa-mozgalom ugyan a jövőre vonatkozóan nem zárta ki teljesen Anglia csatlakozásának lehetőségét, gyakorlatilag azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy Európát Anglia nélkül, de nem Anglia ellen kell létrehozni, s a két „politikai kontinens” – a brit és a páneurópai – között megkötendő antantban látta a problémák megoldását.¹²

A Páneurópa-tervet e tekintetben szinte minden reagálásban elhibáztak minősítették, s alig találunk olyan hangokat, amelyek helyeselték és kivihetőnek tartották volna az Anglia nélküli Európát. Bár általában nem vitatták Coudenhove-nak azt az érvelését, hogy az adott helyzetben csekély valószínűsége van Anglia csatlakozásának, azt már csak ritkán mondták ki, hogy Páneurópában „a tisztán kontinentális hatalmak maradhatnak csak meg, élükön a népes Német Birodalommal”.¹³ Egy az Anglia és Oroszország kirekesztésével egyetértő másik érvelés pedig már megkérdőjelezte Páneurópa fogalmának alkalmazhatóságát, az európai kérdés megoldását Közép-Európa összefogásában látta, e térséget nyilvánítva az európai civilizáció szívének.¹⁴

Az elhatárolódást, a szűkebb értelemben vett kontinentális politika folytatását leghatározottabban a német szociáldemokrácia bizonyos képviselői szorgalmazták. Már a heidelbergi pártkongresszus vitáiban is elhangzott, hogy Németországnak európai politikát kell folytatnia a két világpolitikai – az angolszász és a bolsevik-ázsiai – tömbhöz való csatlakozás helyett,¹⁵ azonban kifejezetten angolelleses élt csak a Sozialistische Monats-

¹⁰ Kövics Emma: Coudenhove Kalergi Páneurópa-koncepciójának bírálatahoz. Egyetemes Történeti Tanulmányok VII. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica XVII. Debrecen, 1973.

¹¹ Ezekről az indítékokról számolt be Bülow már a Külügyi Hivatal államtitkáráként 1930. május 5-én készített áttekintésében. R. 43. I/616. Zusammenschluß Europas. 1929–1943. B. 1. ZSTA Potsdam Filmsign. 13345.

¹² Coudenhove Kalergi: i. m. 39.

¹³ H. Strakele: Paneuropa. Die Weltkultur. 4. Jhrg. No. 8. 1925.

¹⁴ H. E. Lauer: Paneuropa oder Mitteleuropa? Individualität. 2. Jhrg. H. 5/6. 130. 1. 1927.

¹⁵ Protokoll der Heidelberger Parteitag. 1925. Haubach felszólalása. 254–255.

hefte körül csoportosult szerzők műveiben kapott. A régóta és erőteljesen angolelles politikát képviselő csoport tagjai az alapvetően elhibázottnak tartott angolszász orientációval szemben a francia–német blokkalkotást tekintették menedéknek mind Németország, mind a többi szárazföldi állam számára.¹⁶

A szórványos egyetértéshez képest igen erőteljes bírálat érte Coudenhove koncepcióját. Viszonylag kevesen voltak azok, akik egyrészt elfogadták Coudenhove érvelését, miszerint Anglia nem csatlakozhat Európához, másrészt azonban azt is deklarálták, hogy Páneurópa Anglia nélkül sem lehetséges, vagyis a Páneurópa-gondolatot teljességében elutasították. Coudenhove-nak azt az elképzelését pedig, hogy Páneurópa fennállása első éveiben Anglia töltse be a döntőbíró szerepét a tagállamok között, teljesen irreálisnak tekintették.¹⁷

A kiseurópai terv bírálói azonban általában nem ítélték meg ilyen pesszimistán sem az európai egység ügyét, sem az Angliával való együttműködés kilátásait. Coudenhove elképzeléseit ilyen alapállásból éppen az a Wilhelm Heile bírálta, aki maga is egy az európai államok összefogását szorgalmazó egyesület, a Verband für europäische Verständigung élén állott. Heile személy szerint Coudenhove-val, szervezete pedig a Páneurópa Unióval rivalizált, s kezdettől fogva politikai fantasztának tekintette Coudenhovét, amiért az nem hangsúlyozta Anglia európaiságát. Ő is elismerte, hogy Anglia nem csatlakozhat feltétlenül az európai föderációhoz, de fontosnak tartotta hangoztatni, hogy ez az angol politika ügye, amit Anglia helyett nem dönthetnek el a kontinens államai, hacsak nem kívánják a napóleoni kontinentális tömbalkotás útját járni.¹⁸ Heile többször is figyelmeztetett arra, hogy az Angliát Európából kirekesztő kísérletek háborús veszéllyel járnak, s a kiseurópai megoldás csak Anglia elleni háborúval valósítható meg. Hangsúlyozta azonban, hogy ez nem lehet sem Németország, sem Franciaország érdeke, hiszen csak Anglia ellensúlyozhatja a kontinensen egyikük hegemoniájának kialakulását.¹⁹ Anglia csatlakozása megteremtené a szabad kapcsolatok lehetőségét a Brit Birodalom más területeivel is, s így Páneurópa nem az izoláció, hanem az európai konszolidáció politikáját szolgálná, s fontos és szükséges lépcsőfoka lenne a népek egyetemes szövetségének.²⁰

Heilének a kritikája mellett, amely elsősorban az európai egység lehetőségeit tartotta szem előtt, erőteljesen jelentkezett az a szempontú bírálat is, amely Németország érdekeinek veszélyeztetését látta Coudenhove kiseurópai megoldásában. Anglia és Oroszország kirekesztése e felfogás szerint Németországot megfosztaná lehetséges szövetségeseitől, a francia szövetségi rendszer gyűrűjében teljesen elszigetelődnék, s a kontinentális politikában megvalósuló francia hegemonia tartósítaná Németország jogfosztottságát.²¹

¹⁶ Ld. elsősorban *Max Cohen* cikkei: *Wege nach Kontinentaleuropa*. Sozialistische Monatshefte. 35. Jhrg. B. 68. 478. 1. 1929. június 17. és *Auf den Europa-Weg?* Sozialistische Monatshefte 38. Jhrg. B. 76. 571–572. 1. 1932. július 1.

¹⁷ *A. Grabowsky*: *Das Problem Paneuropas*. Zeitschrift für Politik. B. 17. 687–689. 1928.

¹⁸ *W. Heile*: *Klein Europa oder Pan Europa?* Berliner Tageblatt. 1926. március 30.

¹⁹ *Uő*: *Der Weg zur Einigung Europas*. Der deutsche Gedanke. 3. Jhrg. 938–939. 1. 1926. *uő*: *Die Einigung Europas*. Der Beamte 1930. H. 3. 246.

²⁰ *Uő*: *Die Grenzen und Aufgaben eines europäischen Staatenbundes*. Deutschland. 1930. 61–64.

²¹ Ez az érv olvasható Coudenhove Páneurópájával szemben például a következő írásokban: *B. Imendörffer*: *Was soll uns Paneuropa?* Burschenschaftliche Blätter 40. Jhrg. H. 10. 265. 1. 1926. május. – *Baumberger-Deimling*: *Paneuropa, Kontinentalpolitik und intereuropäische Verständigung*.

Az Anglia kirekesztésének jogosságát vitató érvek közül természetesen nem hiányoztak az eszmei-kulturális közösséget hangoztató megfontolások sem. Felhívták a figyelmet Európa híd szerepére, arra, hogy Anglián keresztül kapcsolódik a nyugati világhoz, míg Oroszországon keresztül utat talál az ázsiai keleti kultúrához, s hibásnak tartották, hogy Coudenhove politikai törekvései nincsenek tekintettel a kulturális együvé-tartozásra.²²

A Páneurópa-tervet bíráló számos szempont között figyelmet érdemelnek azok az elemzések is, amelyek Anglia várható reakcióit mérték fel egy európai egyesüléssel kapcsolatban. Ezek egyetértettek abban, hogy „abszurd feltételezés lenne azt hinni, hogy Anglia politikailag érdektelen maradjon Európa ügyeiben,”²³ s általában Anglia elutasító vagy szkeptikus magatartását bizonygatták egy nélküle létrejövő európai egységgel kapcsolatban.²⁴ Voltak olyan nézetek is, amelyek az angol tartózkodásban jóindulatot láttak, túlhaladottnak tekintették azt a véleményt, hogy Anglia érdekei továbbra is egy széttagolt Európa fenntartása mellett szólnak, s Páneurópa és Nagybritannia közös érdekeit helyezték előtérbe.²⁵

Vitát váltott ki a német közvéleményben Coudenhove tervezetének az a része is, ami a Szovjetunió kirekesztésére vonatkozott Páneurópából. Coudenhove az európai egyesülés szükségessége mellett egyebek között azzal érvelt, hogy a Szovjetunió – folytatva az orosz politika évszázadok óta tartó nyugati terjeszkedését – Európa leigázására törekszik, s ezzel a hódítással szemben a kontinens államai csak Páneurópa nyújthat védelmet.²⁶ A különböző társadalmi-politikai berendezkedés Coudenhove szerint egyébként is lehetetlenné tenné a Szovjetunió esetleges csatlakozását Páneuróphoz. Akadályozó tényezőt látott az orosz szellem állítólagos törekvésében egy önálló, az európaiktól független eurázsiai kultúra megteremtésére is.²⁷

A német polgári sajtó általában elfogadta Coudenhove-nak azt a gondolatát, hogy a Szovjetunió a tőkés Európától eltérő gazdasági és társadalmi struktúrája miatt nem tartozhat Páneuróphoz.²⁸ Megfogalmazódtak azonban különböző gazdasági megfontolásokon alapuló aggodalmak is amiatt, hogy az Oroszország nélküli „fél-Európa” életképte-

Der Deutschen Spiegel. 5. Jahrg. H. 2. 59–61. I. 1928. január 13. – *M. H. Boehm*: Das mitteleuropäische Nationalitätenproblem und die europäische Einheitsbewegung. Volk und Reich. 2. Jahrg. 366. 1926. szeptember. – Kampf um Europa. Münchener Neueste Nachrichten. Nr. 329. 1929. december 3.

²² *K. A. Rohan*: System und Leben. Abendland. I. Jahrg. H. 6. 173. I. 1926. március 1. – *L. Ragaz*: Paneuropa und Völkerbund. Die Friedens-Warte. 26. Jahrg. H. 8. 236. 1926. augusztus. – *P. Rassow*: Pan-Europa. Archiv für Politik und Geschichte. 5. Jahrg. I. 515. 1927.

²³ *P. Rassow*: i. m.

²⁴ Heile a Birodalmi kancellárnak 1929. október 7-én R 43. I/616. B. I. – Paneuropa oder britisches Imperium? Hamburger Fremdenblatt. Nr. 295. 1929. október 24. – England gegen Paneuropa. Die Menschheit. Nr. 12. 1930. március 23. – *Milne-Bailly*: Vereinigte Staaten von Europa. Die Arbeit. 7. Jahrg. H. 7. 450. 1930.

²⁵ Der Pan-Europa Gedanke in England. Vossische Zeitung. Nr. 509. 1929. október 28. – *Sierp*: Der Weg nach Europa. Das junge Zentrum. 272. 1929. december. – *G. Schulze*: Was ist, was will Paneuropa? Berlin 1932. 47.

²⁶ *Coudenhove Kalergi*: i. m. 50–52.

²⁷ *Uő*: Kampf um Paneuropa. B. I. Wien–Leipzig, 1925. 11. és Pan-Europa. 33.

²⁸ *A. Schmidt*: Paneuropa und der Osten. Die Hilfe. 36. Jahrg. Nr. 25. 631. I. 1930. június 21. – *A. Grabowsky*: i. m. 690.

len alakulat lesz, hogy a nyugat-európai túlnépesedés gondjainak megoldása, valamint Európa élelmiszerellátása és ipari termékeinek elhelyezése érdekében szükség lenne Páneurópa keleti határát az Uralnál megvonni, legalább az európai orosz területeket bevonni a páneurópai egyesülésbe.²⁹

A gazdasági megfontolások mellett az európai államok általánosabb politikai érdekeként is megfogalmazódott Oroszország izolált helyzetének felszámolása, annak az időszaknak a fokozatos előkészítése, amikor majd a Népszövetség keretében maga Oroszország is európai politikát kíván és fog folytatni.³⁰

A Szovjetunióval való kapcsolat európai jelentőségét természetesen másként ítélték meg azok, akik a francia–német együttműködést tekintették az európai politika legfőbb elemének, s másként azok, akik az önálló német külpolitika tevékenységi területének látták a keleti politikát. Az előbbi álláspont képviselői készek voltak a Franciaországgal való megbékélés érdekében lemondani a mégoly kedvező szovjet kapcsolatokról is.³¹ Sokkal jellemzőbbek voltak azonban azok a német külpolitika hivatalos orientációjának is megfelelő vélemények, amelyek Németország különleges érdekének tartották a Szovjetunióval való együttműködést, s nem kívánták feláldozni Páneurópa oltárán ezeket a sajátos német érdekeket. A Szovjetunióval való együttműködésben rejlő külpolitikai lehetőségeket a weimari Németország Rapallo óta messzemenően igyekezett kiaknázni európai politikájában. Érthető, ha mértékadó német körök éppen azért utasítják el az egész Páneurópa-tervet, mert az a keleti orientáció feladását követelné Németországtól.³²

Többen osztották Németországban Coudenhove véleményét arról, hogy a Szovjetunió külpolitikai aktivitása a jövőben minden bizonnyal Ázsia térsége felé fordul majd, hogy az orosz „élettér” a Csendes-óceánig terjed, s így Európa ügyeiben szovjet érdeklenségre lehet számítani.³³ Sokan elutasították viszont azt a teóriát, hogy Oroszország nem tartozik az európai kultúra körébe, s hangsúlyozták Európa és Oroszország szellemi összetartozását.³⁴

A Páneurópa-gondolatnak a Szovjetunióval való kapcsolatokat elvileg elutasító, harcosan szovjetellenes felhangjai csak a harmincas évek elején, a kiélezett németországi helyzetben erősödtek fel, de magában a németországi Páneurópa-mozgalomban nem váltak uralkodóvá.³⁵

Coudenhove Páneurópa-tervének vitatása a németországi sajtóban éppúgy összekapcsolódott a Népszövetség értelméről, funkciójáról, továbbfejlődése irányáról folytatott

²⁹ A. Freimann: Die Vereinigten Freien Staaten von Europa. Die Politik übervölkertter Länder. Deutsche Akademiker-Zeitung. 18. Jhrg. Nr. 25. 1926. június 19. – M. Kemmerich: Ist Paneuropa möglich und für Deutschland wünschenswert? Der getreue Eckart. 8. Jhrg. H. 3. 248. 1930. december. – M. F.: Deutschland oder Paneuropa? Deutsche Allgemeine Zeitung. 1929. február 1.

³⁰ ZSTA Potsdam. Nachlaß Hermann Müller. 150. Beszéd kézírata. 1930. szeptember. 18.

³¹ ZSTA Potsdam. Reichslandbund. Personalia. 68. Max Cohen.

³² H. v. Eckhardt: Pan-Europa oder deutsche Politik? Deutsche Bergwerkszeitung. 1926. május 15. 22. – Baumberger-Deimling: i. m. 59.

³³ Berliner Morgenpost. 1931. február 24. – A. Schmidt: i. m. 631. – A. Grabowsky: i. m. 689.

³⁴ K. A. Rohan: i. m. 174. – E. Littmann: Die paneuropäische Bewegung. Die Leuchte. 17. Jhrg. Nr. 2. 16. 1926. február. – W. Heile: Grenzen und Aufgaben . . . i. h. 63. – Tyszkov: Pan-Europa. GNC – Monatsschrift der Braunschweiger. 1927. január.

³⁵ G. Schulze: i. m. – Vossische Zeitung. Nr. 134. 1931. március 20.

eszmecserével, mint ahogy a Külügyi Hivatal is érvényesítette a népszövetségi politika szempontjait a Páneurópa-tervvel kapcsolatban. Coudenhove a népszövetségi gondolatot történelmi előrelépésként értékelte a világ államai egyesülésének útján, de úgy vélekedett, hogy a szervezet felépítésének hibái zavarokat idéztek elő működésében is. Az adott struktúrából Európa államaira kedvezőtlen politikai következmények hárultak, amelyek csak úgy szüntethetők meg, ha a Népszövetség a Monroe-elv alapján szerveződik „politikai kontinensekre” tagolódik. Ez valóban univerzálissá tehetné a Népszövetséget, s ugyanakkor lehetővé válna Európa belső ügyeinek a Népszövetség más szekcióitól független megoldása.³⁶

A német sajtó jelentős része egyetértett a Népszövetséget illető kritikával, de sajtó bírálatuk kiindulásában eltért a Coudenhoveétól. A német társadalom széles rétegei véleményét fogalmazták meg akkor, amikor a Népszövetséget azért utasították el, mert a győztes hatalmak eszközét látták benne a világháború legyőzötteinek elnyomására. Ezek a fenntartások Németország Népszövetségbe való belépése után nem tűntek el teljesen, s ezen az alapon fogalmazódott meg az az igény, hogy egy valódi megbékélést szolgáló új program keretében oldják meg Európa létkérdéseit.³⁷

A népszövetségi gondolat híveinek Locarno után megerősödött tábora ugyanakkor a Páneurópa-tervet bírálta, mint olyat, ami akadályozná a Népszövetség univerzalizmusának, egy valódi világállamnak a létrejöttét, veszélyeztetné a békét, de ezzel szemben semmiféle új javaslatot nem tartalmazna az ismert problémák megoldására.³⁸ Mások arra hívták fel a figyelmet, hogy egy külön európai szervezet létrehozása zavart okozna a nemzetközi kapcsolatok mechanizmusában. A Páneurópa-terv hibájaként rótták fel, hogy nem tisztázta a Népszövetséggel való kapcsolatának részleteit, s ennek következtében számos illetékességi probléma merülhet fel a két szervezet működése során, illetve kialakulhat a nemzetközi politika túlszervezettsége is.³⁹

A Népszövetségen belüli európai szekció tervét elfogadók is szükségesnek tartották azt hangsúlyozni, hogy nem értenének egyet a Népszövetség és Páneurópa szembeállításával. Heile véleménye szerint „a népszövetségi eszme megvalósítására irányuló komoly munka nélkül nem lehet megvalósítani az Európai Egyesült Államokat sem”.⁴⁰ A két szervezet sok tekintetben párhuzamos politikai célkitűzései alapján Páneurópa legfőbb értelmét abban látták, hogy segítse elő a világ államainak föderációját, egy valódi Népszö-

³⁶ Coudenhove Kalergi: i. m. 73. – uő: Kampf um Paneuropa. B. 1. 71. és B. 2. 7–23. és 34.

³⁷ Sternbach–Sambor: Paneuropäisches. Die Weltkultur. 6. Jhrg. Nr. 3. 8–10. 1927. – W. Goetz: Um Paneuropa. Berliner Tageblatt. 15. Jhrg. Nr. 13. 1926. április 1. – Sierp: i. m. 269–270. ZSTA Potsdam NL Müller 150. 5.

³⁸ W. Ackermann: Paneuropa oder Erdstaat? Die Weltbühne. 26. Jhrg. Nr. 20. 712. 1930. május 13. – G. Klinge: Paneuropa, die neue Fassade. Vivos voco. B. 5. Nr. 3. 97–102. 1926. március. – A. Grabowsky: i. m. 681. – Häberlin: Was bringt Paneuropa Neues? Neue Zürcher Zeitung. Nr. 2540. 1929. december 22.

³⁹ H. Gerlach: Coudenhoves Paneuropa-Plan und der Völkerbund. Genossenschaftlicher Anzeiger Dortmund. Nr. 131. 1930. május 13. – W. Mommsen: Vereinigten Staaten von Europa? Deutsche Einheit. VII. 1319. 1925. – uő: Die Vereinigte Staaten von Europa. Der Heimatdienst. 6. Jhrg. Nr. 13. 198. 1926. július 1.

⁴⁰ W. Heile: Der Weg zur Einigung Europas. i. h. 940.

vetség kialakulását. A két szervezet egymáshoz való viszonyában a Népszövetség vezető szerepének kell érvényesülnie.⁴¹

A Páneurópa-terv 1929 őszéig a hivatalos német külpolitika számára alárendelt jelentőségű probléma volt, amelynek Bülow által kiemelt három problematikus elemét, mint a fentiekben láttuk, a kortárs politikai közvélemény is sokat vitatta. 1929 őszén azonban új megvilágításba került a Páneurópa-probléma annak következtében, hogy bár Briand terve nem volt azonos Coudenhove programjával, elnevezésében és néhány tartalmi vonatkozásában mégiscsak kötődött a Páneurópa-mozgalomhoz. A francia kormány hivatalos politikai kezdeményezésétől új jelentőséget nyert a kérdés a német külpolitika számára. Ugyanakkor az 1929 végétől megváltozott világ gazdasági és nemzetközi politikai körülmények a német külpolitika kereteit is, célkitűzéseit is átformálták. Az európai politika látszólag továbbra is a megbékélési politika keretei között folyt, azonban a gazdasági világválság megingatta e politika gazdasági alapjait, s Németországban olyan belpolitikai mozgást indított el, amely alapjaiban rendítette meg a weimari demokráciát.

Stresemann halála után a német külpolitika egyrészt a gazdasági válságból való kilábolás, másrészt a belpolitikai konszolidáció útjait keresve aktívabbá vált, egyre komolyabb nemzeti sikerek elérésére törekedett. A francia kormánynak a korábbi külpolitika folytatását reprezentáló lépései — a Páneurópa-terv kifejtése, illetve a Rajna vidék kiűritése — ellenére Németországban nem a megbékélési politika, hanem a már a revans gondolatát is fölvető nacionalizmus erősödött meg. Ennek a nacionalizmusnak a kielégítése érdekében tett lépéseivel a német kormányok maguk is bomlasztották az európai békés együttműködés húszas években kialakult kereteit.

A harmincas évek elejének e fő külpolitikai tendenciái tükröződtek a német kormány és Coudenhove Páneurópa-mozgalmának viszonyában is. A Páneurópa Unió már-már kifulladás tévesen úgy látta, hogy új lendületet kapott a hivatalos francia kezdeményezéstől. Az újjáéledő aktivitás jegyében 1930. május 17-re Berlinbe összehívott Páneurópa-kongresszus előkészítése kapcsán, Coudenhove kérésének részben eleget téve, a kabinet május 14-i ülése úgy döntött, hogy Curtius külügyminiszter villásreggelit ad a kongresszus küldöttei tiszteletére, de elutasította azt a kérést, hogy a kongresszus megnyitóján a kancellár jelenjen meg a birodalmi kormány képviselőjében.⁴² A viszonylagos jóindulat talán azzal magyarázható, hogy ekkor még nem volt egészen világos, hogy milyen összefüggés van a Coudenhove-féle mozgalom és a Briand-terv között, s a barátságos gesztus a francia politikának szólt. A villásreggeli előkészítésével kapcsolatban Weizsäcker külön is felhívta a birodalmi kancellária figyelmét arra, hogy a rendezvény nem a Páneurópa-mozgalomnak, hanem a kongresszuson résztvevő jelentős francia politikusoknak szól elsősorban, s amikor kiderült, hogy Painlevé balesete miatt nem tud részt venni a kongresszuson, némi sajnálkozással állapította meg, hogy az eddig lefolytatott tárgyalások és előkészületek miatt már nem lehet eltekinteni a rendezvény megtartásától.⁴³

A formai és protokolláris szempontoknál sokkal fontosabb, a Páneurópa-mozgalom tartalmát illető német magatartást minden bizonnyal döntően befolyásolta Bülow már

⁴¹ L. Ragaz: i. m. 236. — W. Heile: Deutschland und Europa im Völkerbund. Europa-Wirtschaft. 1930. 70. — W. Milne-Baillly: i. m. 450.

⁴² R. 43. I/616. B. I.

⁴³ Uo.

idézett, 1930. május 5-én kelt feljegyzése. A dokumentum, miután áttekintette a mozgalom addigi útját, arra hívta fel a figyelmet, hogy a külügyminisztérium véleménye szerint Coudenhove mozgalma az utóbbi években fokozottan alárendelődött a francia politika érdekeinek. A birodalmi kormánynak az eddig is követett tartózkodó magatartás folytatását javasolta annál is inkább, mert a Briand-terv részleteit még nem hozták nyilvánosságra, s egy a Coudenhove terveit illető elhamarkodott hivatalos német nyilatkozat megnehezítené a későbbi állásfoglalást a francia kormány konkrét javaslataival kapcsolatban.⁴⁴

A berlini Páneurópa-kongresszus napjaiban részleteiben is nyilvánosságra hozott Briand-terv, majd annak fogadtatása nyomán Coudenhove ráébredt, hogy a kormánypolitika szintjén nem várható tervei gyors megvalósulása, s ezért – részben függetlenül a francia kormány lépéseitől, de mindig kapcsolódva a nemzetközi politika aktuális kérdeseihez – fokozta mozgalma aktivitását. Ekkor élénkült meg érdeklődése a revízió kérdése iránt, az osztrák–német vámuniós terv az Anschluss-kérdés felé fordította a figyelmét, s a leszerelés ügyének napirendre kerülése idején, 1931. januárjában javaslatot tett egy európai biztonsági konferencia összehívására.

Coudenhove e javaslatára Bülow 1931. február 5-én fogalmazta meg a külügyminisztériumi véleményt. Ez az állásfoglalás jól tükrözte azt az általános tendenciát, ami különösen Brüning kancellársága idején erősödött meg a külügyi vezetésben. Ez röviden úgy jellemezhető, hogy a német külpolitika bizonyos nemzeti követeléseit – a Saar vidéke kérdése, a fegyverkezési egyenjogúság stb. – nem a francia–német megbékélés eredményeként megvalósítható igényekként, hanem a további együttműködés előfeltételeiként fogalmazódnak meg. Az említett dokumentumban például Bülow azt hangsúlyozta, hogy Németország számára elfogadhatatlan Coudenhove javaslatának az az eleme, hogy a biztonságának meg kell előznie a leszerelést. A német kormány álláspontja szerint ugyanis az érvényben levő szerződések – a Népszövetségi Alapokmány, Locarno – megfelelő biztonságot nyújtanak, s immár hozzá lehet és kell látni a leszerelés megvalósításához, ami egyébként maga is a biztonság fontos eleme lehet. Coudenhove javaslata egy európai biztonsági konferencia összehívására még a leszerelési konferencia előtt német megítélés szerint a francia orientációjú államok törekvéseit erősíti, amelyek így akarják kivonni magukat a leszerelési kötelezettség alól. A feljegyzés elvetette a Coudenhove-tervnek egy állandó Európa-közi döntőbíróóság létrehozását javasoló pontját is, mivel úgy látta, hogy az a Kellog-paktumot szankciókkal kiegészíteni akaró francia politika eszközeként szolgálna. A birodalmi kancellária elfogadta Bülow érvelését, és nem fűzött érdemi reflexiókat Coudenhove javaslatához.⁴⁵

Pedig a harmincas évek elején Coudenhove mozgalmában fontos változások voltak megfigyelhetők. Míg a megbékélési politika viszonylag kiegyensúlyozott időszakában a világháború utáni rendszert lényegében elfogadta kiindulási alapként, s az európai államok közötti háborús veszély kiküszöbölése érdekében a stabil határok, majd azok fokozatos lebontásának jelszavát tűzte a mozgalom zászlajára,⁴⁶ az 1920-as évtized végére eljutott a revízió elvének elfogadásáig.⁴⁷ A Németországban kiéleződött társadalmi-politikai feszült-

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ R 43. I/619. Zusammenschluss Europas 1929–1943. B. 2. ZSTA Potsdam. Filmsign. 13346.

⁴⁶ Coudenhove Kalergi: Pan-Europa. 137.

⁴⁷ Kövics Emma: Páneurópa-koncepció az 1920-as években. i. h. 149. és köv.

ségben, a nacionalizmus heves fellángolásában veszélyeztetve látta a francia–német együttműködésre épülő, egy távlati európai egység alapjának tekintett békés európai politikát. A háború megakadályozása érdekében arra törekedett, hogy az európai hatalmakat, mindenekelőtt Franciaországot meggyőzze a Németországnak teendő engedmények elkerülhetetlenségéről, az evolúció és a revízió eszméjén alapuló rugalmas békepolitika szükségességéről. Politikai programja e célnak megfelelően módosult, előtérbe állította a fokozatos és békés revízió követelését, amelynek fő állomásai az egyenjogúság elismertése, a leszerelés és a reparációs probléma megoldása lennének, s ezek után sor kerülhetne a területi revízióra is.⁴⁸

A Brüning-kormányhoz is eljuttatott páneurópai javaslatokat azonban a német politikusok nem tartották kielégítőnek. Coudenhove 1932. februárjában nagyszabású nemzetközi kampányt indított a versailles-i szerződésnek Wilson 14 pontja alapján elképzelt revíziója érdekében.⁴⁹ A német külügyminisztérium fontosnak tartotta ugyan a francia álláspont megismerését a javaslatokkal kapcsolatban, de hangsúlyozta, hogy Németország számára a Coudenhove-féle megoldás túlságosan szűk kereteket biztosítana. Köpke feljegyzése szerint Coudenhove önkényesen kiragadott néhányat a 14 pontból, s javaslatai egészében ellentmondanak a német érdekeknek. Kifogásolta, hogy az egyik legfontosabb „nagypolitikai és nemzeti kérdést”, a korridor ügyét Coudenhove egyszerű vasúttechnikai problémaként kezeli, s elfogadhatatlannak tartotta azt is, hogy Németország mondjon le véglegesen Felső-Sziléziáról, s ráadásul garantálja is a keleti határokat. Nem méltányolta a Coudenhove-féle elképzelés Németország számára kedvező elemeit, s óvta a kormányt attól, hogy egy korlátozott revíziós program mellett kötelezze el magát.⁵⁰

Brüning kormányának bukása, a német belpolitikai válság éleződésének jelei csak fokozták Coudenhove aktivitását annak érdekében, hogy a német problémára páneurópai megoldást találjon. A nagy válság által teljesen szétzilált európai gazdaság problémáival foglalkozó bázeli Páneurópa-kongresszus díszelnökéül Herriot mellé ezért is szerette volna Papen kancellárt megnyerni. A birodalmi kancelláriától kapott egyértelmű elutasítás ellenére, miszerint a kancellár csak olyan rendezvényeket pártfogol, amelyek vagy magában Németországban vannak, vagy amelyeket németek szerveznek,⁵¹ Coudenhove ismételten visszatért az ügyre, azt hangsúlyozva, hogy a kongresszus fő követelése lesz Németország teljes egyenjogúsítása, s már csak ezt az egyenjogúságot demonstrálandó is fontos lenne, hogy a francia és a német kormányt azonos szintű személyiségek képviseljék.⁵² A német kormány – eddigi magatartásának és általános koncepciójának megfelelően – elutasította a kérést, bár azt igyekezett tisztázni, hogy a legfontosabb nyugat-európai államok képviselői részt vesznek-e és milyen szinten a Páneurópa-kongresszuson.⁵³ Közben Coudenhove megpróbálta pénzügyi támogatás megszerzésére felhasználni azt a

⁴⁸ Coudenhove Kalergi: Revision. Zeitschrift Paneuropa. 1930. Nr. 3.

⁴⁹ R. 43. I/619. B. 2.

⁵⁰ Uo. Köpke Pündernek 1932. március 21-én.

⁵¹ Uo. 1932. augusztus 9.

⁵² Uo. 1932. augusztus 17.

⁵³ Uo. Bülow a berni német követségnek, a londoni, párizsi és római német nagykövetségeknek 1932 augusztus 30-án.

zavart, amit hivatalos német körökben keltett a Havas hírügynökség jelentésének visszhangja, de nem ért el eredményt. A hírügynökségi jelentés a német kormány számára meglehetősen kényelmetlen módon hangsúlyozta, hogy míg Herriot elvállalta a Páneurópa-kongresszus díszelnökségét, s ezzel kinyilvánította Franciaország békés szándékait, Papen nem vállalta ugyanezt a feladatot.⁵⁴ Végül is az egész probléma nem vált kellemetlenné a német kormány számára, mivel Coudenhove és Herriot között nyílt levélváltás formájában konfliktus robbant ki amiatt, hogy Coudenhove a tervezett bázeli kongresszus alapelveivel összeegyeztethetetlennek nyilvánította Herriot-nak a teljes német egyenjogúsítást elutasító egyik nyilatkozatát.⁵⁵ A francia miniszterelnök távolmaradása a Páneurópa-kongresszustól megoldotta a német kormány merőben protokolláris természetű gondjait is. A belső válságból a fasizmus uralomra engedésével kiutat kereső imperialista Németország külpolitikájában ez időre már lehetséges alternatívaként sem merült fel a nemzeti öncélúságot közös érdekek által némileg korlátozó európai együttműködés gondolata.

A hivatalos német külpolitikában csak a harmincas évek elején jelentkező probléma – a nemzeti érdeknek az európai politika fölé emelése – a német közvéleményt már jóval korábban is foglalkoztatta. A Páneurópa-mozgalom németországi fogadtatását vizsgálva szembetűnik, hogy egy szándékai szerint nemzetek feletti gondolatot a közvélemény csak a nemzeti politika szemüvegén keresztül volt képes megítélni és értékelni. Még az eszme hívei és propagálói is érveltek azzal a kevésbé nemzetek feletti argumentummal, hogy Németország természetes élharcosa az európai egyesülésnek, hiszen számára „ez az egyetlen mód, hogy újra ahhoz a befolyáshoz jusson, ami őt szellemi és gazdasági teljesítményei alapján megilleti”.⁵⁶ A jelenség nyilván azzal magyarázható, hogy a polgári integrációs tervek szükségképpen tartalmazták a hegemonia elemét is.⁵⁷ Erre mutatott rá Heile is, amikor a Coudenhove-tervvel kapcsolatos bizalmatlanságot azzal magyarázta, hogy Franciaországban tudatában vannak pillanatnyi fölényük mesterséges voltának, a kontinentális Európában német gazdasági és politikai túlsúly kialakulásától tartanak, s a Páneurópa-tervet a francia nacionalisták „pacificista álarcban jelentkező német imperializmusként” utasítják el. Németországban viszont úgy tekintik Coudenhove tervét, mint ami francia hegemón törekvéseket képvisel, azt a célt szolgálja, hogy Franciaország katonai hatalma és szláv szövetségesei révén tartós elnyomásban tartsa Németországot. Ezt a Páneurópa-mozgalmat ért kettős – és Heile szerint Coudenhove törekvéseit tévesen interpretáló – vádat a szabad és egyenjogú államok önkéntes egyesülésén alapuló Európa-terv képes visszaverni. Egy ilyen egyesülést a pillanatnyi erőegyensúly lehetővé tesz, s éppen ennek az egyensúlynak a fenntartásában szánt Heile döntő szerepet Angliának.⁵⁸

A Páneurópa-tervvel kapcsolatos vita folyamán csak kevesen osztották Németországban azt a véleményt, hogy a Páneurópa keretében kibontakozó francia–német vetél-

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo. 1932. szeptember 19.

⁵⁶ W. Stephan: Deutschland und Paneuropa. Deutschland. 1931. 75–76. l. – ZSTA Potsdam Reichslandbünd. Personalie 68. Max Cohen. 69.

⁵⁷ V. I. Lenin: Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. Összes Művei 26. k. Bp. 1971. 332–336.

⁵⁸ W. Heile: Der Weg zur Einigung Europas. i. h. 934–939. – uő: Klein Europa oder Pan Europa? i. h.

kedést csak Németország nyerheti meg, hogy Páneurópa a német hegemonia érvényesülésének színtere, a német élettér biztosításának eszköze lehet.⁵⁹

A Coudenhove-tervet bírálók túlnyomó többsége viszont éppen azért utasította el a Páneurópa-törekvést, mert abban a francia politika eszközét látták Németország elnyomására. A német nemzeti érdek szembeállítását Páneurópával esetenként a terv teljes elutasítását jelentette azzal az indokkal, hogy a német politikának nem Páneurópáért, hanem Németország jövőjéért kell harcolnia, hiszen az európai egységtervek a németiség élethez való jogát veszélyeztetik.⁶⁰

Sokan és egyértelműen megfogalmazták, hogy európai egység csak a népek egyenlősége és egyenjogúsága alapján képzelhető el, s a Páneurópa-terv támogatása előfeltételként szabták meg Németország jóvátételi kötelezettségének eltörlését.⁶¹ E vélemények szerint Németország egyenjogúsága csak a fegyverkezési egyenjogúság elismertetésével valósulhat meg. A Páneurópa-tervben viszont éppen azt bírálták, hogy a biztonság elvét a nemzeti egyenjogúság fölé emelte, s ezzel mintegy véglegesítette volna Németország alárendelt helyzetét.⁶²

A nacionalista alapról induló német bírálat természetesen a status quo elvének elfogadása miatt érte legerősebben Coudenhove mozgalmát. A békeszerződések által teremtett határok elfogadása miatt politikai vaksággal és rosszhiszeműséggel vádolták Coudenhovét, s a történelem dinamizmusa elleni reakciós merényletnek nevezték a határok stabilizálásának programját.⁶³ Különösen sérelmesnek tartották, hogy Páneurópa keretében Németország keleti határai is véglegesítődnének, illetve, hogy a tervezet nem nyújtana módot Németország és Ausztria egyesülésére.⁶⁴

A német közvélemény jelentős része egyetértett tehát a harmincas évek elejének hivatalos német álláspontjával abban, hogy Coudenhove Páneurópa-terve a francia politika érdekeit szolgálja, s nem biztosítja Németország egyenjogúsításának politikai kereteit. A német nemzeti törekvések egyre kevésbé tűntek összeegyeztethetőnek egy páneurópai politika szempontjaival, s a német nacionalizmus erősödése a Páneurópa-mozgalommal való teljes szembefordulását eredményezte. Mind a német kormánykörök, mind a vezető gazdasági csoportok, valamint a sajtó jelentős része is kedvezőbben fogadták a mozgalom gazdasági elképzeléseit.

Stresemann már Herriot francia miniszterelnök első, az Európai Egyesült Államok programját meghirdető felhívására úgy reagált, hogy egy ilyen egyesülés gazdasági előnyeit

⁵⁹ *G. Manteuffel*: Paneuropa? *Baltische Blätter*. 13. Jhrg. Nr. 17. 638. I. 1930. szeptember 1. – *K. Tóth*: Paneuropa. Deutschlands Erneuerung. 10. Jhrg. H. 10. 463. 1926. október. – *W. Brückmann*: Paneuropa und europäische Verständigung. *Deutsche Akademiker-Zeitung*. 18. Jhrg. Nr. 34/35. 1926. augusztus 1.

⁶⁰ *Karl Lösch*, a Stahlhelm vezetője beszédét idézi *Münchener Neueste Nachrichten*. Nr. 332. december 6.

⁶¹ *W. Stephan*: i. m. 76. 1. – *R. Albrecht*: Die Illusionen Paneuropas. *Nationalsozialistische Monatshefte*. 1. Jhrg. H. 8. 388. I. 1930. – *G. Schulze*: i. m. 9.

⁶² *A. Grabowsky*: i. m. 697. – *C. Hossel*: Gute Europäer? *Der Tag*. Nr. 224. 1929. szeptember 19. – *W. Heile*: Die Einigung Europas. i. h. 244. – *A. Schmidt*: i. m. 632.

⁶³ *A. Grabowsky*: i. m. 687. – *W. Mommsen*: i. m. 197–198. – *W. K.*: Paneuropa. *Berliner Lokal-Anzeiger*. Nr. 202. 1930. ápr. 30. – *K. Loesch*: Die paneuropäische Bewegung. *Deutschland's Weg an der Zeitenwende*. 203. München 1931.

⁶⁴ *Tyszkov*: i. m. 5. – *A. Schmidt*: i. m. 631. – *W. K.*: Paneuropa. i. h.

hangsúlyozta. Amikor pedig madridi tárgyalásuk során Briand vetette fel az európai egyesülés tervét, a német külügyminiszter úgy vélekedett, hogy a gazdasági összefogás növelhetné egyes európai iparágak életképességét.⁶⁵

Stresemann álláspontjával ellentétes volt azonban Bülow véleménye, aki az egész Páneurópa-koncepciót elutasította, s az európai vámunió és gazdasági egység gondolata helyett a gazdasági problémák globális keretek közötti megoldását állította előtérbe. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a német politikának tekintettel kell lenni azokra a rendkívül szoros gazdasági kötelezésekre, amelyek az országot Anglia és az USA gazdaságához kötik.⁶⁶

A külügyminisztérium referensénél lényegesen kedvezőbben ítélte meg egy európai vámunió gazdasági következményeit az az emlékirat, amely a birodalmi gazdasági minisztériumban készült 1929. augusztusában. Ez a dokumentum mérlegelve egy esetleges európai vámunió hatásait, a német iparágakra nézve végső soron kedvezőnek minősítette azokat, s megjegyezte, hogy a gazdaságilag egységes Európa könnyebben behozhatná az USA fejlődésbeli előnyét is.⁶⁷

Mindenesetre a német kormány az európai egyesülés gazdasági vonatkozásairól nem pusztán a Külügyi Hivatal elutasító állásfoglalása alapján formált véleményt, és Stresemann e különböző reflexiók ismeretében vett részt a hágai konferencia és a Népszövetség X. Közgyűlése munkájában. A közgyűlésen felvetett Briand-terv politikai vonatkozásait a német külügyminiszter élete utolsó népszövetségi beszédében határozottan elvetette, de hosszan elemezte a világháború utáni európai gazdasági helyzet ellentmondásosságát, s a bajok egyik fő okaként a békerendszer által létrehozott kis, életképtelen, elzárkózó gazdasági egységeket nevezte meg. Stresemann az európai államok gazdasági egyesülésének szükségességét hangoztatta anélkül azonban, hogy elfogadta volna az államok szuverenitása intézményes korlátozásának gondolatát.⁶⁸ Stresemann halála után, a gazdasági világválság új viszonyai között a német külpolitika nagyobb érdeklődéssel fordult azon gazdaságpolitikai tervek, törekvések felé, amelyek a német–osztrák vámunió megteremtését, illetve a német gazdaságot szerkezetileg jól kiegészítő nemzetgazdaságokkal való regionális gazdasági összefogást szorgalmazták. Az, hogy a német kormány e terveket egy távolabbi európai egység, Páneurópa első fázisának igyekezett feltüntetni, nem leplezhette, hogy Németország gazdasága válságos helyzetéből az expanzív gazdaságpolitikában keresi a kiutat, s a gazdasági terjeszkedés szándéka mögött sejteni lehetett a politikai expanzivitás terveit is.⁶⁹

A berlini Páneurópa-kongresszussal kapcsolatos német tartózkodó magatartás azt tükrözte, hogy az európai államok politikai integrációjának a német kormány továbbra sem tulajdonított komoly politikai jelentőséget vagy aktualitást. Viszont a gazdasági szakemberek azt az álláspontot képviselték, hogy az európai gazdasági közösség ideális kerete lehetne Európa gazdasági újjáépítésének. Az egységes európai gazdaság előnyeit

⁶⁵ *Lipgens*: i. m. 65. és 74.

⁶⁶ *Uő*: i. m. 76.

⁶⁷ *Uő*: i. m. 77–78.

⁶⁸ *Gustav Stresemann*: *Vermächtnis*. B. 3. Berlin, 1932. 578.

⁶⁹ *Oswald Hauser*: *Der Plan einer deutsch-österreichischen Zollunion von 1931. und die europäische Föderation*. H. Z. B. 179. 81.

véleményük szerint nem helyettesítheti megfelelően sem a preferenciális rendszer, sem a vámok moratóriuma.⁷⁰

A német gazdasági intézmények és vezetők egyébként a Páneurópa-eszme és -mozgalom egész fejlődését nagy figyelemmel kísérték, nem szakították el a mozgalom gazdasági tartalmát a politikai elemeitől. A német Birodalmi Bank aktái arra mutatnak, hogy nagy érdeklődéssel követték Coudenhove mozgalmának fejlődését éppúgy, mint a német lapoknak a Páneurópa Unió tevékenységével kapcsolatos reflexióit.⁷¹

A Birodalmi Bankban készült 1930 augusztusában egy a Páneurópa-kérdésről tartandó előadás anyaga. Az előadás előjáróban leszögezte, hogy Coudenhove Páneurópa-terve bizonyos értelemben a Naumann-féle Mitteleuropa-terv folytatásának tekinthető, amely terv a békeszerződések megkötésével sajnálatosan lekerült az aktuálpolitika napi-rendjéről. Az összefoglaló rámutatott, hogy Coudenhove Páneurópája Közép-Európánál szélesebb körű egyesülés lenne, s nem minősítette a terv hibájának, hogy Angliát és a Szovjetuniót kirekesztve kívánja megvalósítani az európai egységet. A dokumentum szerzője úgy vélekedett, hogy 1930-ra már kettő teljesült a Coudenhove által megjelölt négy páneurópai fejlődési fázisból.⁷² A népszövetségi ülésszaknak a Briand-tervvel kapcsolatos tárgyalásait a Coudenhove-féle páneurópai konferenciának tekintette, illetve úgy vélekedett, hogy a Kellog-paktum megkötésével megszületett a kívánt döntőbíróági szerződés is, méghozzá nem is a Coudenhove által javasolt kiseurópai keretek között, hanem az egész világot átfogó méretekben.

Az európai vámuniót – Páneurópa megteremtésének harmadik fázisát – azonban távoli és nehezen realizálható programnak tartotta a dokumentum. A vámunió megteremtésének számos politikai előfeltétele között kiemelte az általános leszerelés megvalósítását, a háborús veszély okainak kiküszöbölését, hogy az európai államok ne kényszerüljenek a védővámok fegyverként való alkalmazására, illetve az önellátó gazdálkodásra. A Páneurópa-kérdés történetét is bemutató írás részletesen ismertette Coudenhove felhívását egy páneurópai paktum megkötésére, s foglalkozott a Népszövetség Páneurópa-vitájával is.⁷³ A Reichsbankban készült előadást a tárgyilagosan informáló tartalom jellemzi. Készítője nem kötelezte el magát a Páneurópa-terv mellett, de a külügyminisztériumi állásfoglalásoktól eltérően el sem utasította azokat. A politikai publicisztikában már hamarabb, a német gazdaság háború utáni talpraállása időszakában is felmerültek, s egyre nagyobb szerepet kaptak a gazdasági terjeszkedés szempontjai, s így a Páneurópa-terv németországi sajtóvisszhangjának is fontos fejezete lett a páneurópai gazdasági program fogadtatása. A világválság rendkívül kedvezőtlen viszonyai között ugyancsak központi kérdés volt megtalálni Németország gazdasági érdekei érvényesülésének optimális kereteit, így joggal keltettek érdeklődést az európai gazdaság integrációjára vonatkozó különböző elképzelések is. Az 1924–1933 közötti periódus egészében fontos szerepet kaptak a gazdasági-gazdaságpolitikai megfontolások, érvek és érdekek, s ezek döntően hatottak a

⁷⁰ *Lipgens*: i. m. 88–89.

⁷¹ ZSTA Potsdam. 2501. Deutsche Reichsbank. Statistische Abteilung. 893. Paneuropa. B. 1. Presseabteilung. 5948–5952. Paneuropa. International. B. 1–5.

⁷² *Coudenhove Kalergi*: Pan-Europa. 164.

⁷³ ZSTA Potsdam. 2501. Deutsche Reichsbank. Volkswirtschaftliche und statistische Abteilung. 6317. Material zu einem Vortrag über die Paneuropa-Frage.

Páneurópa-mozgalom megítélésében is. Természetesen másként vélekedtek az európai gazdasági egységről a stabilizáció, mint a válság éveiben, de a véleményeket a német gazdaságban döntő szerepet játszó ipari körök érdekei formálták.

Az európai gazdasági egységttervekkel kapcsolatos álláspontok különböztek egymástól a tekintetben, hogy milyen kapcsolatot láttak az európai gazdaság integrációja és az esetleges politikai egyesülés között. Coudenhove maga a politikai változások függvényének tartotta a gazdasági nehézségek megoldását, az Európán belüli politikai konfliktusok kiküszöbölése, a páneurópai döntőbíróvási egyezmény és az európai államok védelmi szövetsége talaján megvalósult politikai egyesülés utánra halasztotta a gazdasági egyesülés végrehajtását.⁷⁴ A Páneurópa-terv politikai és gazdasági vonatkozásának összefüggését a kortárs német publicisztika Coudenhovenál erőteljesebben hangsúlyozta. W. Heile többször is felhívta a figyelmet arra, hogy a politikai és a gazdasági munkának ugyanazt a célt kell szolgálnia, hogy párhuzamosan kell dolgozni Európa gazdasági és politikai egyesüléséért, de végső soron ő is a politikának tulajdonított vezető szerepet.⁷⁵ G. Schulze 1932-ben írott könyvében ugyancsak hibásnak tartotta a gazdasági vagy politikai Páneurópa-alternatívát, s párhuzamosságukat emelte ki, végül mégis megfogalmazta, hogy „vámunióról és szabadkereskedelemlről csak akkor lehet beszélni, ha politikai alapjai már megteremtődtek”⁷⁶. A gazdasági vagy politikai egyesülés primátusának vitatása során többször megfogalmazódott, hogy a gazdasági érdekek érvényesülését a politikai ellentétek akadályozhatják, s ezért Európa gazdasági egyesülésének előfeltétele, hogy Páneurópa politikai realitássá váljon.⁷⁷

A gazdasági gyakorlattal szorosabb kapcsolatot, s egyben konkrét gazdasági érdekeket fejeztek ki a fentiekől eltérő vélemények, amelyek nem becsülték ugyan le a politikai nehézségeket, de a gazdasági összefogást reális és aktuális lépésnek tekintették az európai államok politikai egyesüléséhez vezető úton. Ezek a nézetek feleltek meg leginkább a német kormány álláspontjának is.⁷⁸ A gazdasági érdekek elsődlegességét hangoztatók ritkán jutottak el annak megfogalmazásáig, hogy valójában nem tartják a gazdasági integráció szükségszerű velejárójának az európai államok politikai egyesülését, de bizonyára nem egyedül H. Schlüpmann képviselte Németországban ezt az álláspontot.⁷⁹

Az európai gazdaság integrációjának politikai következményeit latolgatva a német szociáldemokraták kiemelték, hogy a gazdasági egyesülésért, a protekcionizmus ellen folytatott harc az európai békét, a népek érdekét szolgálja, s mint ilyen, haladó politikai tartalmat hordoz.⁸⁰

⁷⁴ Coudenhove Kalergi: Kampf um Paneuropa. B. 1. 10. és 30.

⁷⁵ W. Heile: i. m. 247. – uő: Grenzen und Aufgaben . . . i. h. 65.

⁷⁶ G. Schulze: i. m. 16. és 96.

⁷⁷ J. A. Salter: Über die Vereinigten Staaten von Europa. Europäische Revue. 5. Jhrg. 8. H. 578. I. 1929. november – W. Mommsen: i. m. 197. – W. Stephan: i. m. 74. – I. H.: Wirtschaftliche Gründe für die „Paneuropa“ – Bestrebungen. Gewerkschaft. 33. Jhrg. Nr. 46. 1248. 1929. november 15.

⁷⁸ W. Seidel: Pan-Europa. Zeitschrift des Verbandes deutscher Diplom-Kaufleute e. V. 6. Jhrg. Nr. 2. 42. 1926. február. – Tyszkov: i. m. 6. – ZSTA NL H. Müller 150. 10.

⁷⁹ H. Schlüpmann: Paneuropa – wirtschaftlich. Der deutsche Gedanke. 3. Jhrg. 527–530. 1926.

⁸⁰ Sozialdemokratischer Parteitag 1925. in Heidelberger Prokoll. Berlin, 1925. 65.1. – E. Vandervelde: Auf dem Wege zum wirtschaftlichen Paneuropismus. Nord und Süd. 50. Jhrg. 1. H. 22. 1927. május.

Ettől a gazdasági vagy politikai integráció elsődlegességéről folytatott vitától függetlenül érdemes megvizsgálnunk, hogy milyen indítékok alapján támogatták Németországban a páneurópai gazdasági egységtervet. Coudenhove gazdasági elképzelései a nagytér elméletben gyökereztek, s a neoliberais gazdaságpolitikai koncepcióhoz csatlakozva az egységes, vámok nélküli nagy európai piac megteremtésétől remélte az európai gazdaság problémáinak megoldását. Az USA gazdasági fejlődése és a történeti érvként gyakran előkerülő német Zollverein példája egyaránt a nagy gazdasági egység fölényét, a vámunió fontosságát volt hivatott bizonyítani.⁸¹ Coudenhove vámuniós terveit természetesen a leginkább exportképes, komoly európai versenytárs nélküli német iparágak, mindenekelőtt a vegyipar vezetői fogadták a legnagyobb egyetértéssel. A világháború utáni szétforgácsolódást német gazdasági körökben általában is a világgazdaság fejlődési tendenciáival ellentétesnek tartották, s különösen károsnak ítélték a központi fekvésű és a háború következtében súlyosan károsult Németország szempontjából.⁸² Mivel az autarchia a német gazdaság legdinamikusabb ágazatai számára képtelenségnek tűnt, egyesek éppen Németországban látták az európai vámunió és államszövetség élharcosát, e feladat betöltésében jelölték meg a német gazdaságpolitikai hivatását.⁸³

Az európai vámok eltörlése a német ipar szempontjából nyilvánvaló előnyökkel járt volna, de az exportlehetőségek javulása az egész gazdasági fejlődés kilátásait is kedvezően befolyásolhatta. Erre utal H. Müller is, amikor a Németországra a Young-tervből háruló jóvátételi kötelezettségek teljesítését az exportfeltételek javulásától tette függővé.⁸⁴ A gazdasági válság körülményei között különösen élesen vetődött fel az a követelés, hogy Németország kitörhessen az autarchiás kereskedelempolitika elviselhetetlen bilincseiből, hogy európai vámegység keretében megfelelően részesedhessék a mezőgazdasági jellegű Kelet-Európa, valamint Nyugat-Európa gyarmatai gazdasági kiaknázásából.⁸⁵ Az európai vámunió német propagálásában tehát összekapcsolódott a német gazdasági expanzivitás a versailles-i szerződés gyarmati rendelkezéseinek revíziójára vonatkozó tervekkel, valamint az európai gyarmatoknak az USA hatalmi szférájába kerülése elleni védekezés hangoztatásával.⁸⁶ A gyarmatok gazdasági erőforrásainak „páneurópaizálása”, minden európai polgár egyenjogúságának követelése a gyarmatok kiaknázásában, nyilvánvalóan az e lehetőségektől megfosztott német gazdaság számára teremtett volna kedvezőbb pozíciókat.⁸⁷ A vámunió gondolatának elfogadása természetesen sokféle érv felsorakoztatására adott lehetőséget, s a vámunió elfogadása mögött eltérő gazdaságpolitikai koncepciók is állhattak. Jelentős különbség mutatkozott például a tekintetben, hogy az Európán belüli

⁸¹ Kövics Emma: A Páneurópa mozgalom gazdasági programja. Egyetemes Történeti Tanulmányok. XI. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica XXV. Debrecen, 1977. 69–70.

⁸² O. Wingen: Das Problem Paneuropa. Der Dawesweg. 2. Jhrg. 1/2. H. 1926.

⁸³ G. Schulze: i. m. 117.

⁸⁴ ZSTA NL. H. Müller 150. 11. és 12.

⁸⁵ Berliner Morgenpost. 1932. június 19.

⁸⁶ R. Westphäling: Die Paneuropa-Bewegung. Wirtschaft und Arbeit. 3. Jhrg. Nr. 11. 78. 1926. november.

⁸⁷ W. Heile: i. m. 63. – uő: Bund für Europäische Cooperation. Interparlamentarisches Bulletin. 9. Jhrg. Nr. 3. 110. 1929. május–június. – G. Schulze: i. m. 10. 1. – März: Klippen für Paneuropa. Deutsche Einheit. 10. Jhrg. Nr. 14. 320. 1928. április 7. – O. Wingen: i. m.

vámok eltörlését egy általános szabadkereskedelmi politika részeként tartották elképzelhetőnek, hangsúlyozva, hogy Európa gazdasági egysége nem irányulhat más kontinensek ellen,⁸⁸ vagy éppen az angolszász gazdasági fölény elleni védekezés jegyében tartották szükségesnek a megszülető európai egység gazdasági vámvédelmét.⁸⁹

A francia–német együttműködés szószólói, Julius Wolf és Max Cohen e két ország gazdasági kapcsolatainak szorosabbra fűzésétől várták az európai vámegység feltételeinek beérését,⁹⁰ míg a kelet-európai terjeszkedésben érdekelt csoportok képviselői Európának az orosz élelmiszerbehozatalra való ráutaltságát, illetve a német ipar által kiaknázandó kelet-európai piaclehetőségeket állították előtérbe.⁹¹

A vámuóval szembeni fenntartások megfogalmazói is elismerték, hogy az iparilag fejlett országok számára kedvező lehetőséget kínálna az Európán belüli vámok eltörlése, de az iparilag fejletlen államok nemzetgazdasága megsínylené azt, s Európa-szerte rosszabodnának a szociális viszonyok.⁹² Az Európán belüli gazdasági egyenlőtlenségek problémája mellett fölmerült az az aggodalom is, hogy a magas vámokkal védett európai gazdasági unió szembefordítaná a kontinens gazdaságával a világ gazdaságát, s ez hátrányos lenne a világpiacra orientált Németország gazdasága szempontjából, s ezért a kontinentális kereskedelempolitika helyett a világkereskedelemre tekintő gazdaságpolitika folytatását javasolta.⁹³

Mivel a német gazdaságban vezető szerepet játszó ipari köröknek különböző megfontolások alapján érdeküknek tűnt az expanzió keretében felhasználható európai vámuó támogatása, a terv ellenzőiként fellépő egyes agrárius csoportok kisebbségben maradtak velük szemben. Az agrárérdekek képviselői arra hivatkoztak, hogy szabad agrárbehozatal, vagy a mezőgazdasági vámok nagyarányú csökkentése esetén a német mezőgazdaság összeomlana, míg a kiegyensúlyozott mezőgazdasági és ipari szerkezettel bíró Franciaország képes lenne megőrizni viszonylagos gazdasági önállóságát, s ezáltal hegemon szerephez jutna a kontinensen.⁹⁴ A mezőgazdaság, illetve a paraszti lakosság védelmét olyan kötelességnek tartották, amit a szűk gazdaságossági szempontok rovására is képviselnie kell Németország gazdaságpolitikájának.⁹⁵

⁸⁸ A. Weber: Paneuropa. *Europäische Revue*. 1. Jhrg. 9. H. 152. 1925. december 1. – W. Heile: Grenzen und Afugaben... 56. – Zur Geschichte der Paneuropa Bewegung. *Die Friedens-Warte*. 30. Jhrg. 6. H. 188. 1930. június. – R. Hilferding az SPD programjáról. *Sozialdemokratischer Parteitag* 1925. in *Heidelberger Protokoll*. 281–282.

⁸⁹ J. A. Salter: i. m. 577. – R. Westphäling: i. m. 78. l. – A. Halasi: Die Vereinigte Staaten von Europa. *Die Justiz*. B. 5. H. 7. 389. 1930. április. – W. Seidel: i. m. 43–45. – Y. Le Trocquer: Vereinigte Staaten von Europa? – *Zeitschrift für Geopolitik*. 6. Jhrg. 8. H. 621. 1929. augusztus.

⁹⁰ Paneuropakongress. *Weltwirtschaft*. 14. Jhrg. Nr. 11. 255. 1926. november – M. Cohen: Wege nach Kontinentaleuropa. i. h. 479. és 481.

⁹¹ M. Kemmerich: i. m. 248. – M. F.: Deutschland oder Paneuropa? *D. Allg. Zeitung* 1929. február 1.

⁹² H. Bujak: Paneuropa. *Arbeit und Wirtschaft*. 4. Jhrg. 764. 1926. október 1. – A. Grabowsky: i. m. 686. – Sierp: i. m. 271.

⁹³ Eulenburg: Die europäische Zollunion. *Berliner Tageblatt*. 1926. március 10.

⁹⁴ A. Grabowsky: i. m. 686.

⁹⁵ M. Kemmerich: i. m. 247. – Valentinus: Paneuropa-Deutschlands Ende. *Berliner Börsen Zeitung*. Nr. 443. 1929. szeptember 22.

Coudenhove alapvetően politikai orientáltságú Páneurópa-programja az európai vámunió megteremtésével vélte megoldhatónak az első világháború utáni Európa gazdasági nehézségeit. A fokozatosan és csak a távoli jövőben megvalósuló vámunió terve azonban a mozgalmakon belül sem zárta ki a gazdasági egységesülés más útjait, módosításait kereső megoldásokat, terveket. Részben a vámegység útján teendő lépésként merültek fel a kereskedelmi szerződések rendszerének megváltoztatását célzó javaslatok. A heidelbergi szociáldemokrata pártkongresszus vitájában felszólaló R. Schmidt a nemzetek gazdasági egyesülése érdekében sürgette a hosszú lejáratú kereskedelmi szerződések megkötését.⁹⁶ Amennyiben a kereskedelmi szerződések az általános vámcsökkentés, a belföldi és exportár különbségeinek felszámolása, a behozatali és kiviteli tilalmak megszüntetése, illetve a legnagyobb kedvezmény elve elfogadása alapján köttetnének meg, elősegíthetnék az európai vámunió gondolatának, egy nemzetközi gazdaságpolitikának az elfogadtatását.⁹⁷

Az európai gazdasági egység megteremtése folyamatában többen is kiemelt jelentőséget tulajdonítottak az egységes elvek alapján szabályozott bankjegy-kibocsátásnak, az egységes európai valutarendszer, bank- és hitelszervezet, illetve egy összeurópai jegybank-rendszer megteremtésének.⁹⁸ A pénzügyi kérdések természetesen éppoly bonyolultak és ellentmondásosak voltak, mint a vámpolitika problémái, így ezek felvetése vagy előtérbe állítása nem vitt közelebb az európai gazdaság egységesüléséhez.

Bizonyos értelemben több gyakorlati eredményt várhattak az integráció hívei a különböző nemzetközi kartell-megállapodásoktól. A húszas években megkötött nemzetközi monopolista szerződéseket – a francia–német acélkartellt, a francia–német káliszindikátust, a vegyipar nemzetközi trösztösítését stb. – a kor gazdasági tendenciáihoz jól alkalmazkodó, a gazdasági koncentráció és a differenciálódás fejlődési irányait egyaránt lehetővé tevő gazdasági megállapodásoknak tekintették.⁹⁹ Ezekben látták a páneurópai trösztök előfutárait, s továbbfejlődésük fontos feltételének tartották, hogy a kormányok, illetve államközi szervek ellenőrizzék e szervezetek tevékenységét.¹⁰⁰ A páneurópai gazdasági program németországi fogadtatása azt tükrözi, hogy a nemzetállami kereteken túlnőtt német monopolitőke felkarolt minden tervet, ami nagyobb nemzetközi mozgásteret kínált a stabilizáció idején gazdaságilag megerősödött, de politikai eszközökkel még meglehetősen szűk korlátok közé szorított német ipar számára. Ez az útkeresés azonban az általánosan uralkodó gazdaságpolitikai koncepcióknak megfelelően elsősorban a forgalmi szférára korlátozódott, s azt a neoliberais szemléletet tükrözte, hogy a védővámok és az állam egyéb szabályozó tevékenységének kiiktatása révén megoldhatók az európai gazdaság gondjai.

⁹⁶ Sozialdemokratischer Parteitag 1925 . . . 60.

⁹⁷ H. Bujak: i. m. 766.

⁹⁸ G. Schulze: i. m. 12. – G. R. Westphaling: i. m. – Paneuropakongress. Weltwirtschaft. 14. Jhrg. Nr. 11. 1926. november.

⁹⁹ M. Cohen: Wirtschaftliche Erwägungen zur politischen Wahl. ZSTA Reichslandbund. Personalia. 68. 67. – O. Lutz: Kontinentale Einigungsbestrebungen. Illustrierte Zeitung. Nr. 4289. 743. 1927. – W. Seidel: i. m. 45. – W. Jacobs: Paneuropa. Allgemeine deutsche Lehrerzeitung. 57. Jhrg. Nr. 32. 661. 1928. augusztus 9.

¹⁰⁰ A. Halasi: i. m. 395. – Y. Le Troquer: i. m. 623. ZSTA NL H. Müller 150. 12. – H. Schlupmann: i. m. 528.

A gazdasági és politikai expanzió lehetséges terepéről fontos viták folytak a német publicisztikában. Az integrációs tervek között ugyanis szükségképpen fölmerült a komoly történeti gyökerekkel bíró Mitteleuropa-gondolat is. Coudenhove Páneurópa-terve nem zárta ki ugyan eleve az Európán belüli regionális egyesüléseket, de a német hegemonia veszélye miatt elvetette a Németország vezette Közép-Európa gondolatát, s helyette a kelet-európai államok agrárblokkja, illetve a francia–német vámunió között kialakítandó kapcsolatokat tartotta a páneurópai egységet jól szolgáló átmeneti stádiumnak.¹⁰¹

Voltak azonban Németországban olyan, a francia–német együttműködést abszolutizáló körök, amelyek elvetettek minden közép-európai megoldást, mivel véleményük szerint e két nyugat-európai államnak döntő szerepet kell játszania az európai egység megteremtésében, s e funkciójukat nem helyettesítheti egy közép-európai blokk.¹⁰²

E felfogással élesen szemben állt az a nézet, amely Páneurópát zsákutcának tekintette, hiszen ezt a tervet úgy tekintette, mint a Közép-Európa fölötti francia uralom eszközét. A Páneurópa-gondolat németországi propagálását vagy elfogadását rendkívül károsnak tartotta volna, mint ami letérítené Németországot a természetes gazdasági fejlődés közép-európai útjáról.¹⁰³ E nézetek képviselői a páneurópai koncepciótól eltérően arra a következtetésre jutottak, hogy Európa megújulásának Közép Európából kell kiindulnia, s a közép-európai egység megteremtése nélkülözhetetlen előfeltétele az esetleges összeurópai integrációnak.¹⁰⁴

Közép-Európával kapcsolatban természetesen nem lehetett figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy ez a térség jórészt a francia politikai érdekkörbe tartozik. A Mitteleuropa-gondolat képviselői szerint azonban ezt ellensúlyozhatja Németország különlegesen erős gazdasági befolyása, s egy francia indíttatású Páneurópával szemben a német politikai érdekeknek is jobban megfelelő ellenjavaslat lehet Közép-Európa államainak egyesülése.¹⁰⁵ E koncepció mellett érvelve hangsúlyozták, hogy Közép-Európa államai földrajzi, éghajlati, gazdasági és kulturális tekintetben organikus egységet alkotnak, s ezen egység szervezeti kereteit meg lehet teremteni különböző módokon, csak egyféleképpen nem, tudniillik Németország kirekesztésével.¹⁰⁶

A közép-európai problémák közül a weimari Németországot az Ausztriához való viszony érintette a legérzékenyebben. Coudenhove többször is elismerte ugyan, hogy a békeszerződés e tekintetben sérti a népek önrendelkezési jogát, de véleménye szerint a problémát nem lehet az Anschluss végrehajtásával megoldani, kielégítő és békés megoldást csak a páneurópai föderáció kínálna. Páneurópa programját Németország számára elő-

¹⁰¹ Coudenhove Kalergi: *Europas Kornkammer*. Z. Peu. 1930.

¹⁰² M. Cohen: *Wege nach Kontinentaleuropa*. 480. – W. Heile is úgy vélekedett, hogy aki Mitteleuropa megvalósulását óhajtja, annak Páneurópa útján kell járnia. *Berliner Tageblatt* 1926. március 30.

¹⁰³ F. Rittelmeyer: *Paneuropa. Die Christengemeinschaft*. 6. Jhrg. 5. H. 160. 1929. augusztus – *Deutsch-österreichische Zusammenarbeit. Gefahren der Paneuropa-Ideen*. *Deutsche Bergwerkszeitung*. Düsseldorf, Nr. 249. 1929. október 23.

¹⁰⁴ H. E. Lauer: i. m. 132. – *Kölnische Volkszeitung*. Nr. 218. 1930. április 30.

¹⁰⁵ H. Herdegen: *Paneuropa oder Mitteleuropa*. *Neue Preußische Kreuz-Zeitung*. Nr. 7. 1930. január 5.

¹⁰⁶ A. Grabowsky: i. m. 703–704. – *Sierp*: i. m. 274.

nyösebbnek tartotta az Anschluss követelésénél, mivel az előbbi biztosítaná valamennyi német kisebbség hatékony védelmét, s a német gazdaság piaclehetőségei is kedvezőbbek lennének, mint az egyesült német–osztrák vámterület keretei között.¹⁰⁷ Coudenhove törekvését, hogy az Anschluss-gondolatot az egész Európa egyesülésének pacifista koncepciójával helyettesítse, nem fogadták megértéssel Németországban. Azzal vádolták a Páneurópa-mozgalom vezetőjét, hogy jelszavai csak Németország és Ausztria egyesülésének megakadályozását szolgálják, holott ezen egyesülés végrehajtása nélkül Páneurópa csak torzszülött lehetne. E bírálók Európa egységesítését csak úgy tudták elképzelni, hogy az egység útján teendő első lépés valamennyi német egy birodalomban való egyesítése.¹⁰⁸ A kérdés európai jelentőségét emelte ki Hermann Müller is, amikor a Népszövetség keretében létrehozandó európai szekció fő feladatául az Anschluss-probléma megoldási módozatainak kimunkálását jelölte meg.¹⁰⁹

A francia politikának a német–osztrák vámuniós tervvel kapcsolatban mutatott merevsége megerősítette azokat a német véleményeket, hogy Páneurópa a francia hegemonttörekvések leplezésének eszköze csupán, eszköz arra, hogy Németország egyenlőtlen és méltánytalan helyzetét tartósítsa Európában.¹¹⁰

A közép-európai és délkelet-európai térség megoldhatatlan gazdasági és politikai problémái valójában a Páneurópa-terv kudarcának igen lényeges összetevői voltak. A térségben érdekelt európai nagyhatalmaknak a terület jövőjére, újjárendezésére vonatkozó elképzelései olyannyira különböztek egymástól, hogy lehetetlen volt ezen törekvések összeolvasztása egy nagyszabású európai integrációs koncepcióban. A nagyhatalmak eltérő érdekein túl megoldhatatlan volt a közép-európai államok összefogása a békerendezés hibáiból eredő külpolitikai ellentéteik, valamint a gazdasági és szociális fejlettség szintjében mutatkozó nagy különbségeik következtében is.

A Páneurópa-mozgalom programja természetesen elsősorban külpolitikai és gazdaságpolitikai jellegű problémákat vetett fel, s Németországban is ezek a vonatkozásai álltak a viták középpontjában. Coudenhove nem fogalmazott meg társadalompolitikai programot, arra törekedett csupán, hogy mozgalma pártok fölöttiségét hangsúlyozva, minél szélesebb társadalmi bázisra tegyen szert. Programjának kozmopolitizmusa és pacifizmusa miatt természetesen a liberális-demokratikus erők támogatását élvezte. A szabadkőműves-mozgalom Európa-szerte szorosan összekapcsolódott a Páneurópai Unió tevékenységével, így Páneurópát Németországban is a nagy szabadkőműves célok egyik alapjának tekintették.¹¹¹

Hasonlóképpen a célok rokonsága alapján alakult ki szoros kapcsolata a különböző pacifista szervezetekkel, az európai békemozgalommal. A pacifizmust a kortársak is a Páneurópa-eszme egyik legfontosabb elemének tartották¹¹², s Müller, szociáldemokrata miniszterelnök is azt emelte ki, hogy a háború elhárítására való törekvés az az alapvető

¹⁰⁷ Coudenhove Kalergi: Kampf um Paneuropa. 3. B. 130–132.

¹⁰⁸ Sierp: i. m. 273.

¹⁰⁹ ZSTA NL H. Müller. 150. 14–15.

¹¹⁰ Berliner Börsen Courier. 1931. május 16. – Kölnische Zeitung. 1932. október 8.

¹¹¹ L. Nagy Zuzsa: Szabadkőművesség a XX. században. Bp. 1977. 89–96.; E. Littmann: i. m.

¹¹² A. Halasi: i. m. 388.

motívum, amiért a német szociáldemokrácia ragaszkodik és ragaszkodni kíván a heidelbergi program Európa egyesülését szorgalmazó pontjához.¹¹³ A német szociáldemokrácia nagyrészt éppen a pacifizmus talaján kapcsolódhatott a polgári Európa-gondolathoz. Az 1925. évi pártkongresszus vitájában az az álláspont alakult ki, hogy jöllehet a kapitalizmus a háborút jelenti, s a tartós béke feltétele lenne a szilárd szocialista kormányhatalom Európa államaiban, a békéért való harc kérdését nem szabad levenni a napirendről pusztán azért, mert az nem szocialista béke lenne. Ebből következően a német munkásmozgalomnak minden erejével támogatnia kell a békemozgalmakat.¹¹⁴ Ezzel a felfogással szemben megfogalmazódott a baloldali kritika, amelyik okkal-joggal nevezte az Európa-gondolat megjelenését az európai burzsoázia rossz közérzete egyik kifejezőjének, s a munkásosztályt óvta a polgári Páneurópa-mozgalomhoz való csatlakozástól. Nézetük szerint ugyanis Páneurópa győzelme valójában az európai szociáldemokrata pártok hatalomra kerülése után valósulhatna meg, így az európai egyesülés ügyét azzal lehet leginkább szolgálni, ha minden ország munkássága teljesíti proletárküldetését.¹¹⁵ A békéért való harc éppoly illuzórikus a szocializmusért folytatott harc nélkül, mint ahogy nem helyes Páneurópáról általában beszélni anélkül, hogy állást foglalnánk annak társadalmi alapja és államformája kérdésében.¹¹⁶

Joggal bírálta a szociáldemokrácia Coudenhove mozgalmát szociális érdektelensége miatt, s a terv gyakorlati megvalósulása egyik fontos akadályának sokan éppen azt tartották, hogy a hangsúlyozott osztályellentétek időszakában egyetlen politikai mozgalom sem ignorálhatja ezeket az ellentéteket. Azt, hogy a Müller-kormány nem tudott előrelépni az európai egyesülés útján, éppen a társadalmi konfliktusok elmélyülésével hozták összefüggésbe.¹¹⁷

Coudenhove tudatosan elzárkózott attól, hogy programját valamely társadalmi csoport kizárólagos érdekeinek rendelje alá, de evolúciós és liberális társadalompolitikai nézetei megkönnyítették a német szociáldemokrácia csatlakozását a Páneurópa-mozgalomhoz. A szupranacionális eszmének mély gyökerei voltak az európai és a német szociáldemokrata ideológiában, s a weimari köztársaság időszakában is élt az a felfogás, hogy Páneurópa kedvező kereteket biztosítana a munkásosztály fejlődése számára, mivel lehetővé tenné az egységes európai szociális törvényhozás megvalósítását, a munkanélküli segélyezés általánossá tételét, s általában magasabb szintű szociálpolitikát eredményezne a kontinensen.¹¹⁸ A német szociáldemokrácia olyannyira harmonizálónak érezte saját törekvéseivel a Páneurópa-programot, hogy Coudenhove mozgalmát a német szocializmus

¹¹³ ZSTA NL H. Müller. 150. 2. és 32.

¹¹⁴ Sozialdemokratischer Parteitag 1925... Ld. különösen *Otto Wels* megnyitó beszédét és *Arthur Crispien* felszólalását. 82. és 232.

¹¹⁵ *H. Bujak*: i. m. 763–766. – *G.P. Friedländer*: Paneuropäischer Humbug. Welt am Abend. Nr. 115. 1930. május 19.

¹¹⁶ *A. Steiniger*: Paneuropa und der Friede. Die Friedens-Warte. 27. Jhrg. 5. H. 137. 1927. május – *P. Lang*: „Paneuropa”. Die Internationale. 9. Jhrg. 21. H. 264. 1926. november 1.

¹¹⁷ *A. Lauerbach*: Die Ergebnisse der Paneurope Bewegung. Zeitschrift für Politik. B. 18. 799. 1929.

¹¹⁸ *M. Cohen*: i. m. 481. – *H. Soffner*: Die Vereinigte Staaten von Europa. Arbeit und Wirtschaft. 4. Jhrg. 23. k. 934–937. 1926. december 1. – *R. Westphäling*: i. m. 79.

legsajátabb szellemi termékének kisajátításával vádolta meg.¹¹⁹ Más irányú eltúlzása volt e kapcsolat mélységének az a vélemény, hogy Coudenhove programja a jövőbeni szocialista világközétársaságot készíti elő, s lényegében azonos a marxista szocializmus eszméjével.¹²⁰

Míg a szociáldemokraták a gazdasági felvirágzást és a demokrácia kiteljesedését remélték Páneurópától, a kommunisták azt az álláspontot fogalmazták meg, hogy Páneurópától nem lehet a munkásosztály életszínvonalának emelkedését várni, hiszen Páneurópa mindössze annyit jelentene, hogy több kapitalista poklot egyetlen ilyen pokol váltana fel.¹²¹ A nem különösebben mélyreható kommunista bírálatok – a Komintern álláspontjához hasonlóan – aggódtak a tőkés európai államok egyesülésének lehetséges szovjetellenes politikai tartalma miatt, s kevés figyelmet fordítottak a benne levő polgári demokratikus tendenciákra.

A Páneurópa-mozgalom liberális-demokratikus gondolatrendszere, kozmopolitizmus, illetve a mozgalom vezetőinek személye kihívta a német szélsőjobboldal támadását is. Coudenhove egy müncheni előadása során heves vitába keveredett jobboldali személyiségekkel, akik szemére vetették, hogy az utópisztikus Páneurópa-terv árt Németország nemzeti érdekének, s a Páneurópa Unió helyi csoportja megalakulása kapcsán a bajorországi sajtóban figyelmeztető hangok jelentek meg a kozmopolitizmus megerősödése miatt.¹²² Coudenhove szabadkőműves volta, valamint feleségének zsidó származása antiszemita és antiliberális demagóg kirohanásokra is ürügyet adott a szélsőjobboldal sajtójának, s a náciizmus erősödésével fokozódott a Páneurópa-mozgalom elleni támadás is.¹²³

A fasizmus uralomra törő erői és a német demokrácia defenzívába szoruló képviselői között kiélesedő harc idején a Páneurópa-mozgalomnak a német társadalomban korábban érvényesülő hatása fokozatosan gyengült, hiszen a társadalmi-politikai problémák megoldására csak körvonalozatlan, a gyakorlati politikában nem hasznosítható elképzelésekkel rendelkezett. A Páneurópa Unió németországi szervezete tevékenységének betiltása azt jelezte, hogy a német demokrácia veresége, a náciizmus uralomra jutása után nincs helye többé a német politikában az agresszív nacionalizmustól eltérő politikai elképzeléseknek.

Э. Кёвич

Приём пан-европейского движения в Германии.
1924—1932

Среди стремлений к интеграции, оживлённых во всей Европе после первой мировой войны, статья подвергает анализу приём в Германии пан-европейского движения Куденхова-Калерги. На основе архивных источников и сообщений печати, находящихся в ГДР, она показывает отношение немецкого политического и экономического руководства, и также отношение различных групп,

¹¹⁹ L. Quessel: Kontinentaleuropa im Parteiprogramm. Sozialistische Monatshefte. 1925. szeptember.

¹²⁰ J. G. Himmer: Paneuropa. Nationalwirtschaft. 1. Jhrg. 3. H. 276–277. 1928.

¹²¹ P. Lang: i. m. 265.

¹²² Haniel, a Birodalmi Kormány képviselője jelenti a Birodalmi kancelláriának 1927. május 31-én. ZSTA. R. 43. I/512. Pazifistische Bestrebungen und Verbände. 1927–1928.

¹²³ Deutsche Wochenschau Nr. 45. 1929. október 26.

имеющих влияние на формирование политико-общественного мнения, к отдельным аспектам пан-европейского проекта, их мнению о нём. Она даёт обзор вопросов, связанных с европейской интеграцией, с точки зрения одной европейской великой державы, с точки зрения веймарской Германии.

Автор статьи устанавливает: решение вопроса в смысле «маленькой Европы» обозначало-бы для Германии слышком ограниченные возможности в арене европейской политической жизни. Её связи с Англией, с США, с Советским Союзом Германия не хотела приносить в жертву в интересах пан-европейского сотрудничества. Она отвергнула реформу Лиги Наций, замысленную Куденховом-Калерги именно потому, что боялась сужения возможностей маневрирования в внешней политике. Анализируя отзывы вопроса в немецкой печати можно устанавливать, что разные группы подходили к программе пан-европейского движения по разным исходным пунктам и по разным перспективам, и почти каждое течение нашло себе в ней элемент, к которому могло присоединиться. В поддержке пан-европейской мысли на вид встретились совершенно разные политические стремления, течения.

В центре дискуссий о европейской таможенной унии стояла альтернатива первенства политической или экономической интеграции. Современные, экспортирующие секторы немецкой промышленности конечно поддерживали скорейшее создание таможенной унии, улучшающей возможности экономической экспансии. Однако нуждающиеся в протекционизме отрасли промышленности и аграрные круги выдвинули в передний план политическую сторону европейского единства. Предпосылкой экономической интеграции они считали преодоление политических противоположностей в Европе.

Важной составной частью дискуссии, развёртывающейся в Германии, являлось соотношение Пан-Европы и Центральной Европы. Статья показывает, что значительная часть немецкого политико-общественного мнения предпочитала центральноевропейскую, имеющую и историческое корня, мысль перед Пан-Европой. Автор статьи одновременно подчёркивает, что противоположные интересы великих держав, осуществляющиеся в Центральной Европе, и сами конфликты среди государств этого региона сделали иллюзорной европейскую интеграцию.

Общественный базис пан-европейского движения и в Германии оказался довольно гетерогенным. Демократичные и пацифистские лозунги движения сделали его популярным в либералдемократических и социалдемократических кругах. Поляризация немецкой политической жизни, усиление крайних правых и ультра националистических течений, их приход к власти приводили к концу пан-европейского движения.

Emma Kövics: Die Rezeption der Paneuropa Bewegung in Deutschland 1924–1932

Die Studien analysiert die Rezeption einer der in Europa nach dem Ersten Weltkrieg sich belebenden Integrationsbewegungen, Coudenhove Kalergi's Paneuropa Bewegung, in Deutschland. Aufgrund von Archiv- und Pressematerialien in der DDR beschäftigt sie sich mit den Stellungnahmen der deutschen wirtschaftlichen und politischen Führung und anderer "pressure-groups" zu gewissen Aspekten des Paneuropa Planes und faßt die Problem der europäischen Integration von dem Gesichtspunkt einer europäischen Großmacht, der Weimarer Republik, zusammen.

Die Autorin stellt fest, daß für die offizielle deutsche Außenpolitik hätte die "kleineuropäische" Lösung Deutschlands Bewegungsmöglichkeiten in der europäischen Machtpolitik allzusehr begrenzt. Deutschland wollte die Verbindungen mit England, der Sowjet-Union und den Vereinigten Staaten im Interesse einer europäischen Zusammenarbeit keinesfalls aufopfern. Die von Coudenhove geplante Reform des Völkerbundes haben sie auch in Angst von der Begrenzung der Manöver-Möglichkeiten der deutschen Außenpolitik zurückgewiesen. Aufgrund einer Analyse des deutschen Pressechos ist es klar, daß die verschiedenen Interessgruppen näherten sich zum Program der Paneuropa Bewegung von

verschiedenen Ausgangspunkten und Perspektiven und fast jede Richtung hat ein Element in diesem Program gefunden woran sie sich anschließen konnte. Völlig verschiedene Richtungen und Bestrebungen waren über die Unterstützung der Paneuropa Idee einig.

Im Zentrum der Diskussionen über die europäische Zollunion stand die Alternative der Priorität entweder der politischen oder der wirtschaftlichen Integration. Die modernen, exportfähigen Zweige der deutschen Industrie waren natürlich für die je frühere Begründung einer, die Bedingungen der wirtschaftlichen Expansion verbessernden Zollunion. Die den Zollschatz im größerem Maße brauchenden Industriezweige und Agrarkreise hielten die politische Seite der europäischen Einheit für wichtiger, ihrer Meinung nach war die Überwindung der politischen Gegensätze in Europa eine Vorbedingung der wirtschaftlichen Integration.

Das Verhältnis zwischen Mitteleuropa und Paneuropa war ein wichtiger Teil der in Deutschland stattfindenden Diskussion. Die Studie stellt fest, daß ein bedeutender Teil der deutschen öffentlichen Meinung bevorzugte den Mitteleuropa Gedanke (auch wegen seiner historischen Wurzeln) gegenüber Paneuropa. Gleichzeitig betont die Autorin, daß wegen der gegensätzlichen Interessen der Großmächte im mitteleuropäischen Raum und wegen der lokalen Konflikte der hierigen Staaten war die europäische Integration eine Illusion.

Die gesellschaftliche Basis der Paneuropa Bewegung war auch in Deutschland ziemlich heterogen. Ihre demokratische und pazifistische Lösungen haben die Bewegung in liberalen demokratischen und sozialdemokratischen Kreisen populär gemacht. Die Polarisation des politischen Lebens in Deutschland, die Verstärkung und später Machtübernahme der rechtsradikalen und ultranationalistischen Bewegungen haben zum Untergang der Paneuropa Bewegung geführt.

TRÓCSÁNYI ZSOLT

Rendi gazdaságpolitikai tervezetek Erdélyben (1711–1761)

E tanulmányunkban a 18. századi Erdély történetének egy eddig feltáratlan aspektusát vizsgáljuk: a rendi gazdaságpolitikai koncepciók történetét. Úgy hisszük: e kérdés tisztázására szükség van. A 18. század első feléből-közepéről indult szálak vezetnek az 1790-es évekhez, s onnan tovább a reformkorhoz. Vizsgálódásaink eredményei pedig, reméljük, módosítani fogják azt a képet, amelyben a rendek mint kizárólagosan inaktív vagy konzervatív tényezők jelennek meg.

*

A gazdaságpolitika egészét illetően a rendek tevékenysége 1711 és 1750 közt egy nagyobb akcióban merül ki – minthogy azonban a Habsburg-kormányzatnak *egyetlen* átfogó gazdaságpolitikai kezdeményezése sincs e korban Erdélyben, még ezzel is rendi fölényt konstatálhatunk. Az 1724 eleji országgyűlés arról panaszkodik az uralkodónak, hogy az ország adója kimegy az országból, helyette viszont semmit nem kapnak; a következmények aggasztóak lehetnek. A következő év április–májusában tartott országgyűlés pedig átfogó gazdaságpolitikai tervezetet dolgoz ki; szerzője vagy legalábbis egybeszerkesztője Sándor Gergely ítélmester, jelentős jogász-egyéniség. A munkát abból a tényből indul ki, hogy Erdélyben rendkívüli pénzsűke uralkodik. A pénzforgalom akadályai közül első helyen a külkereskedelem passzivitását említi: Erdélynek a marhán kívül nincs terméke, amelyre a szomszéd országoknak szüksége lenne, Erdély viszont a föld termékein, a nép ruházatán, más közhasználatú, olcsóbb iparcikkeken kívül majdnem mindent külföldről hoz be. De a pénzforgalom akadályát látja abban is, hogy a mezőgazdasági cikkek ára alacsony, az iparcikké magas; hogy a kincstári jövedelmek hasznát nem a haza fiai látják; hogy a hadiadóba befolyt összeg nem cirkulál kellően az országban; hogy a népet terheli az országutakon járók tartása, s hogy végül a szomszéd román fejedelemségekben a pénz értéke magasabb, mint Erdélyben (itt az okfejtés logikája megtörik, az operatum szerint ti. az áru ezekbe vándorol, s a pénz nem tér vissza Erdélybe). A megoldási javaslatok közül azok emelendők ki, amelyekből védvámrendszer képe bontakozik ki: az Erdélyben bőven termő áruk (bor, gabona [!], marha) behozatala a román fejedelemségekből s más szomszédországokból eltiltandó, a külföldről behozott áruk értéke a belföldiekéhez igazítandó. A javaslat kormányzati eszközökkel fejlesztené az ipart; olyan mesteremberek behívását is jónak tartaná, akik iparosokat neveljenek. Szabályoztatná a ruházatkodást is (fejedelmi kori előzmények hatására is, de feltehetően a munkálatot kidolgozó bizottság száz tagjainak javaslatára is), eltiltaná azt, hogy valaki

külföldről helyzetéhez képest drága ruhát hozasson be, egyáltalán visszaszorítaná a luxust. A pénznek a román fejedelemségekbe való kiáramlását értékének az ottanival azonos mértékre emelésével akadályozná meg; egyáltalán helyesnek látná az arany- és ezüstpénznek a király erdélyi szükségleteire fordítását. Megszüntetné a katonai discretiókat és az országutak melletti helységek utastartási kötelezettségét. Feleleveníti a régi rendi követelést: a só legyen szabad kereskedés tárgya. A merkantilizmus gondolatvilágában (aktív külkereskedelmi mérleg, védvámok, mesteremberek betelepítése) mozgó tervezet ez, nem kevés naivitással; de koncepció, az egyetlen, amivel ebben a korszakban találkozunk. Javaslatai megvalósítására nem kerül sor, feledésbe azonban nem megy; 1735-ben a rendek hivatkoznak rá, s a Guberniumhoz intézett feliratukban némi módosítással felelevenítik a védvámrendszer gondolatát (a gabona, bor és állatok beviteli vámja eltörölendő, más áruk beviteli vámja maradjon az újonnan megállapított magas szinten, az erdélyi állat- és más árukivitel vámja viszont leszállítandó). Az 1750-es–60-as évek rendi gazdaságpolitikai elképzeléseiben is találkozunk a Sándor-operatum bizonyos elemeivel.

*

Újabb rendi gazdaságpolitikai koncepciókkal (sorozatosan) az 1751 és 1761 közti időszakban találkozunk.

Az első s egyben legfontosabb ilyen tervezetet az 1751 tavaszi országgyűlésen dolgozza ki egy rendi bizottság, Teleki László (a magyarországi, gyömrői Teleki-ág alapítója) elnökletével. Rajta kívül csak Samuel Dobosi neve ismertebb a bizottság tagjai közül: gazdag kereskedő, tagja a Seeberg-bizottságnak is. Az 1751-i operatumot elsősorban kettejük, a művelt és elismert képességű arisztokrata és a sikeres, tág látókörű polgár művének kell tekintenünk.

Az 1751-i rendi bizottságnak, akárcsak 1725-i elődjének, a pénzforgalom növelésére kell tervezetet kidolgoznia. Feladatát a lehető legszélesebben fogja meg. A népesség csekély voltát is a pénzhiány okának látja; orvoslásul telepítést lát szükségesnek (a nemesi előjogok sérelme nélkül). A mezőgazdaság fejlesztésére tett javaslatait, jellemzően, az állattenyésztésekkel kezdi.

A szarvasmarhatenyésztést tenyészbikáknak Magyarországról való behozatalával, gondosabb borjúneveléssel és tehéntartással (istállózás), helyes sóadagolással lendítené fel, s azzal, hogy eltiltaná a román fejedelemségekből való marhabehozatait (nyilván a marhakereskedőket akarva így arra kényszeríteni, hogy Erdélyben vásárolják fel a Birodalom nyugati részébe hajtandó marhát).

Lótenyésztési javaslatai: közös méntartás, gondos nevelés (a csikókat csak 5 éves korukban fogják munkára, úgy kell őket nevelni, hogy ne csak erősek, hanem bátrak is legyenek, hátszlónak is megfeleljenek).

A juhtenyésztés fejlesztésére külföldi kosokat hozatna be. Szigorú rendelkezéssel biztosítaná, hogy csak mosott, tisztított gyapjú kerülhessen eladásra.

Itt foglalkozik a tejtermékek kérdésével is. Minthogy Erdély egyes részein kiváló minőségű sajtot tudnak készíteni – fejtegetik a tervezet szerzői –, de nem ismerik a

sajtnak Hollandiában és Svájcban szokásos tartósítási módját, a tartósításhoz értő szakembereket kell Erdélybe csábítani.

A sertésenyésztés fejlesztését részben a (nagyarányú) havasalföldi sertésimport eltiltása szolgálná (Erdély makkos erdői a tervezet szerint elegendő sertést táplálhatnának), másrészt a hizlalás korszerűsítése: a kukorica felhasználása erre.

Méhészeti javaslatai: műveltebb európai országok módjára mézből virágú fákat s más növényeket kell ültetni, vigyázni kell, hogy a méhek ne szálljanak a rájuk mérgező hatású dohányültetvényekre, a méz elvételekor nem kell elpusztítani őket; mindehhez méhtenyésztési szakembereket is kell Erdélybe hozni.

A tervezet szerzőinek figyelme kiterjed a selyemhernyótenyésztésre is. Elképzeléseik mértéktartóak. Erdélyben – írják – legfeljebb idővel lehet majd selyemmanufaktúrákat létrehozni, elegendő lenne hát annyi selymet termelni, amennyi az ausztriai manufaktúráknak szükséges. Rendelkezéseket sürgetnek a fehér eperfa ültetésére, selyemhernyótenyésztési szakembereket hozatnának Erdélybe.

A tervezet földművelési reformjavaslatai során első helyen a gabonatermelésről szól. Szabott gabonaárakat léptetne életbe a nagy ingadozások megakadályozására. A jobbágyokat kényszerintézkedésekkel is igaerejük jobb kihasználására bírná. Angol és német mintára magtárakat létesítene minden törvényhatóságban és városban az inség megakadályozására. Eltiltaná a kukorica őrlését, csak disznóhizlalásra használtatná fel a tengerit. A bortermelés javítását az elsősorban a román fejedelemségekből Erdélybe irányuló borbehozatal eltiltásával kezdené, de a bor kezelésén is változtatna: száraz, jól fedett borospincéket építtetne, a beérett (2–3 éves) bort tiszta, kifüstölt hordókba fejténé át, hogy sepreje ne maradjon. Belföldi nyersanyagból főzetne pálinkát a behozatal kiküszöbölésére. A kender- és lentermesztés fellendítésére Sziléziából, Svájcból és Szászországból hozatna be szakembereket, akik az erdélyieket kiképeznék. Részletesen ismerteti a dohányfeldolgozás külföldi módját. Még a gyógynövények bőségéről is szót ejt, fájjalja, hogy feldolgozásukhoz nincsenek megfelelő szakemberek.

Szól az operatum Erdély ásványkincseiről is; még a kőolajelőfordulásokról is tud. A föld méhe kincseinek jobb kihasználására is külföldi szakemberek behozatalát tartaná szükségesnek. Említést tesz Erdély csodálatos bőségben előforduló ásványvizeiről; ezekből gyógyások kivonását javasolja.

Több szakaszban tárgyalják a szerzők Erdély iparát. A kézművesipar fellendítésére szükségesnek látnák a mezőgazdasági és ipari tevékenységnek bizonyos átállási idő után teljes szétválasztását: a városi kézművesek ne foglalkozzanak földműveléssel, a parasztnépnek eltiltandó az iparüzés. Megkönnyítenék a céhbe való felvétel bizonyos feltételeit, egyben azonban kötelezővé tennék a 3 külföldi vándorévet a legényeknek (a szászoknak Németországban, a magyaroknak és székelyeknek Magyarországon), előnyök sorát biztosítva a külföldön vándoroltaknak. Taxatív felsorolást ad a terv azokról az iparágakról, amelyek művelőiből Erdélyben hiány van, ill. akiknek jobb képzésre volna szükségük, az utóbbi kategória egyes ágaiban is (kőművesek, kőfaragók, órásk, papírhengerlők) jónak látna külföldiek Erdélybe hozatalát.

Külön foglalkozik a tervezet a manufaktúrák létesítésével. Abból indul ki, hogy egyrészt Erdélyben csak néhány manufaktúra van, de ezek is jelentéktelenek, másrészt a két román fejedelemség 200 000 Frt-nál többet ad ki a lipcei vásáron. Ennek az összegnek jórészt Erdélybe lehetne terelni manufaktúrák létrehozásával. Elsősorban a

textiliparban látná szükségesnek manufaktúrák létesítését. A posztógyártás területén gyapjútisztító, -lágító, -festő, -nyomó szakemberek behozatalát tartaná szükségesnek, erdélyi szakembergárda kiképzésére is. Külföldi szakemberekkel emeltetné megfelelő nivóra a szebeni és brassai rázsa- és barchetgyártást is. A gyártott posztóból a tervezet szerint csak a 7 Erdélyben telelő ezred évi 36 000 Ft értékben vehetne át, a posztógyártás egész haszna pedig évi 100 000 Ft-ra lenne növelhető, s évi 40 000 Ft lenne az országban tartható. Lenfonódák létesítését is javasolja; termelésüket itt is részben a katonaság fogyasztására alapozná (évi 20 000 Ft vásárlás), részben az import csökkentésére (évi 30 000 Ft), de még a román fejedelemségeket és Magyarország egy részét is elvonná így a lipcsei vásártól. Pamutkikészítő üzemek létesítését szintén elsősorban a havasalföldi-moldvai piacra alapítaná; a manufaktúrák létrehozását külföldi szakemberekkel oldaná meg. Jó taktikai érzékkel arra is ügyelne; ily üzem létesítése nem károsítaná-e az ausztriai pamutipart? A Kommerzdirektoriummal kéne megvitatni e kérdést – véli. Gazdaságpolitikai megfontolásai vannak az erdélyi vasipar fejlesztésénél is: nem csökkenti-e ez majd az uralkodónak a stájerországi kohászatból származó hasznát? Végül is azonban úgy látja, hogy a kincstár nem károsodnék ezzel, hisz az erdélyi vasipar termékei eladhatók a román fejedelemségekben is. A köedénygyártás esetében a tervezet hangsúlyozza: nem porcelánt kell gyártani (előállításra drága volna), hanem köedényt, de a hazai gyártás kiszoríthatná a behozatalt, egyben pedig megszűnhetne az a káros, a pénzforgalmat akadályozó szokás, hogy Erdélyben minden pénzt edényekbe fektetnek.

A bizottság ti. nemcsak itt, hanem a tervezet külön szakaszaiban is igen élesen fellép a luxus ellen. A ruházati luxuscikkek behozatalát korlátozná, az élvezeti cikkeket pedig (a fűszerek kivételével) eltiltaná. De, a külkereskedelmi mérleg egyensúlyba hozása érdekében, azonnal eltiltaná az olyan áruk behozatalát is, amelyeket Erdélyben megfelelő mennyiségben és a külföldivel azonos minőségben gyártanak (ügynöki kívánva arra, hogy ezzel ne sértsék meg a Habsburg–török békeszerződés határozmányait). Türelmi időt engedélyezne az olyan cikkek behozatalára, amelyeket Erdélyben egyelőre nem gyártanak megfelelő mennyiségben és minőségben addig, míg az erdélyi gyártás fel nem zárkózik. Csak az Erdélyben nem előállítható, de szükséges áruk behozatalát engedélyezné feltételek nélkül. Ily módon évente 2–300 000 Frtnak az országban tartását reméli. Az iparcikkek kivitelében pedig elsősorban a két román fejedelemségre és Magyarországra kíván orientálódni. Szabályozná a rendelet a kereskedők működését is. Számukat az ország szükségleteihez szabná, tőkéjüket bejelentetné velük, hogy ne csempészhessék ki, az idegen kereskedőket a nagybani eladásra korlátozná, s arra, hogy az örökös tartományokban szerezzék be áruikat. Ahhoz azonban, hogy ezeket Bécshez lehessen édesgetni, ott elsősorban megfelelő minőségű árucikkekről kell gondoskodni (gyakori ti. a panasz, hogy a bécsi áru gyengébb, de drágább a lipcseinél). A vámpolitikában pedig a tervezet a Magyarország és Erdély közti vámoknak eltörlését javasolja.

A tervezetben foglaltak végrehajtására kidolgozói pénzalap létrehozását javasolják, továbbá kereskedelmi bizottságét (Commissio Commercialis). Engedélyezni kellene s mentességekkel kéne támogatni a manufaktúrák létesítéséhez és egyáltalán az ipar fejlesztéséhez szükséges szakemberek Erdélybe telepítését. Szükséges az utak kijavítása, a hitelügy rendezése (gondoljunk csak a százsz székek eladósodására).

Ez hát a Teleki–Dobosi terv, az 1711 és 1790 közti erdélyi rendiség legnagyobb gazdaságpolitikai produktuma (s talán egészében véve is legértékesebb politikai terméke).

Alapkonceptiója merkantilista: népességfejlesztés, kiegyensúlyozott – ha nem is aktív – külkereskedelmi mérleg, a behozatal korlátozásai. De több is már ennél. Modernebb módszereket sürget a mezőgazdasági termelésben (fajtajavítás, istállózás, jobb takarmányozás és nevelés, korszerűbb terményfeldolgozás), új mezőgazdasági kultúra (selyemhernyótenyésztés) behozatalát sürgeti. Az ipar egyes ágaiban manufaktúrák létrehozását javasolja. S minden szükséges vonatkozásban hangsúlyozza külföldi szakemberek behozatala és a hazai szakemberképzés szükségességét. A koncepció értéke azonban még szembe-tűnőbb, ha arra gondolunk, hogy a Habsburg-gazdaságpolitika 2–3 évtizeddel később fogott hozzá Erdélyben a tervezet azon javaslatainak végrehajtásához, amelyekhez egyáltalán hozzáfogott. A Commissio Commercialis mint kormányhatósági, guberniumi bizottság 1769-ben jött létre, a mezőgazdaságban ugyanakkortájt jelenik meg új kultúrák (burgonyatermelés stb.) kormányhatósági támogatása, a selyemhernyótenyésztés II. József alatt kezdődik meg Erdélyben, II. József törli el a Magyarország és Erdély közti vámvonalat. A tervezet kidolgozói, koncepciójuk egy részével a történeti előzményekhez (1725, 1735) tapadva, merészebb gondolataikkal évtizedekkel előzték meg korukat. Tervük bukása szinte törvényszerű volt.

A tervezet elvetésének kényelmetlen feladatától az erdélyi rendek konzervatív többsége jórészt megkímélte a Birodalom központi kormányzatát. Az operatum ti. az 1751 őszi országgyűlésen felülvizsgálatra került, s az ezt végző bizottság, egyfajta „realizmus” sanyarú álarcában, sorra vetette vissza Telekiék javaslatait. Az ország gazdaságainak bajait nem a hanyagságban, képzetlenségben, luxusban látta, hanem a megfelelő természeti adottságok hiányában. Ami az állattenyésztést illeti, nem a *marhatermesztés* javítását tartotta fontosnak, hanem a *marhakereskedelmét*. A lótenyésztési javaslatokra röviden nemet mondott, nem tartotta tanácsosnak kísérletezni a juhtenyésztés terén, feleslegesnek látta a holland és pármiai minták követését a tejfeldolgozásban, a külföldi méhtenyésztő szakemberek behozatalát, a selyemhernyótenyésztést az építőanyaghiányra [!] hivatkozva ellenezte, a borb behozatal eltiltását azzal, hogy Erdély csak nagy ritkán szorul havasalföldi-moldvai borb behozatalokra (ami nem volt igaz). Nem várt sok pénzügyi eredményt a dohány behozatalának tilalmától, a Teleki–Dobosi-tervnek a gyógynövényekre vonatkozó javaslatát pedig egyenesen károsnak tartotta. A tervezet agrárprogramjából csak a kender- és lentermelésre vonatkozókat akceptálta, s látható rosszhiszeműséggel javasolta: ám próbáljuk ki a havasalföldi sertésbehozatal eltiltását, s ha az Erdélyben nevelt sertések elégségesek lesznek a fogyasztás számára, a tilalom fenntartható. Az ásványkincsek tekintetében arra hivatkozott, hogy királyi felségjog e tekintetben rendelkezni, s egyébként is nemet mondott a javaslatra (azon tán nem is csodálkozunk, hogy a kőolajról elmondottakon még el is gúnyolódott), a gyógyforrások kihasználásában sem látott anyagi hasznot. Végrehajthatatlannak tartotta a Teleki-bizottságnak a kézművesekre vonatkozó javaslatait, a posztómanufaktúrák számára csak az erdélyi katonaságban látott vásárlót, a román fejedelemségekben nem, húzódozott a pamutkikészítő- és vassfeldolgozó-manufaktúráktól. Kifejezetten szükségtelennek tartotta a kőedénygyártás fejlesztését. Csak azt nem helytelenítette, hogy lentermelési és -kikészítési szakembereket hozzanak Erdélybe – csak legyen, aki hozza. A luxus korlátozását nem tartotta hatáskörébe vágónak vagy szükségesnek. Állást foglalt a behozatali tilalmak, a kereskedelmi alap létrehozása ellen. Összegezésként, mintegy ellenjavaslatként, a következőket ajánlotta: a sókereskedelem felszabadítandó, a kiviteli vám csökkentendő, az Erdélyben állomásozó

ezredek ottani posztót s más ott beszerezhető felszerelési tárgyakat vásároljanak, a gabonát a magazinok bő és szűk termés idején egyaránt regulamentális áron vegyék, a pénz értékét növelni kell, a monopóliumok eltörlendők, az Erdélyben külföldi árukat eladó kereskedők szerezzenek be erdélyi árukat is.

A Ministerialkonferenznek ezek után nem volt sok dolga a tervezettel. Úgy gondolta, hogy azt meg kell vitatni a Hofkommerzkolleggal, ennek a tárgyalásnak azonban nincs nyoma. A manufaktúrák fejlesztésére és felügyeletére gazdasági bizottság létrehozását javasolta, tagjai közt legalább 2 guberniumi tanácsossal – a bizottság feladatának azonban elsősorban annak elérést tartotta, hogy az Erdélyben állomásozó ezredek számára gyártott „kisebb katonai ruházati darabokat” jó minőségben készítsék. A bizottság (az 5 nagyobb szász város és Kolozsvár képviselőiből) létre is jött, tagjai közt ott volt Dobosi is, elnökletét pedig Teleki László látta el; tevékenységének eredményeiből egy 1754-i operatum ismeretes az erdélyi textilipar és nyersanyagtermelői helyzetéről. Ez a „második Teleki–Dobosi-terv” aránytalanul kisebb spektrumot fog át az elsőnél, a javaslatában is bátortalanabb. Fenntartja a fajtanemesítés követelését a juhtenyésztésben, egyenesen a gyapotbehozatal feleslegessé tételére fejlesztené a lentermelést, de már eléggé rezignált az erdélyi posztó havasalföldi eladása kérdésében, még inkább a magyarországi piac megtartását illetően. Ruházkodási rendszabályokkal is védekezne a külföldi posztó versenye ellen. Csak a szűrposztó magyarországi piacát látja biztosítva. Marad a textilipar főfogyasztójának az Erdélyben állomásozó katonaság. Mária Terézia pedig a javaslatra 1755-ben adott döntésében még a kisebb katonai ruházati darabok erdélyi gyártását is elveti (az egyenruházat alap-darabjainak erdélyi előállítását korábban sem engedélyezte).

A rendek még egyszer szóhoz jutnak a gazdaságpolitika egésze kérdésében: 1761-ben, 1790/91 előtt az utolsó olyan erdélyi országgyűlésen, amely érdemi tevékenységet folytat. (1781-ben van Erdélyben egy rövid országgyűlés, ez azonban csak a hűségeskü letételére szolgál.) Itt a királyi előterjesztések teszik a rendek feladatává a tanácskozást a commercium előmozdításáról.

Az első rendi tervezet nem ismeretes, csak az, hogy Buccow, az országgyűlés királyi biztosa nyomására a Gubernium visszaveti azzal, hogy ez nem felel meg a királynő intencióinak. Buccow maga akarja a tervezetet kidolgozó bizottságot irányítani, ezt azonban a rendek nagy nehezen kivédik. Így azonban olyan kompromisszum kell hogy létrejöjjön, hogy az újabb tervezetet kidolgozó bizottság elnöke Bajtay katolikus püspök, Grassalkovich Antal magyar kamaraelnök nevelt fia, II. József egyik nevelője legyen, a bizottság tagjai közt pedig helyet foglal Bethlen Miklós (a kancellár Bethlen Gábor öccse) és Seeberg. Bajtay maga dolgozza ki az új tervezet alapvonalait. Három eszközt lát a kereskedelem előmozdítására: az utak javítását és építését, a folyók hajózhatóvá tételét s végül pénzalap létesítését. Az út- és vízépítéssel kapcsolatban könnyebben kialakul a bizottság álláspontja: az adózó nép állítson ki napszámosokat és szekereket közmunkára ecélra. A pénzalap létrehozásának eszközeiről nehezebben születik meg az egyetértés: szolgáljon erre a dohánymonopólium (addig álljon fenn, míg a kereskedelem erőre nem kap), egyfajta okmány-illeték bizonyos bírósági kiadmányok után – s végül pótdadó az idegen kereskedőkre (a védett helyzetű török alattvalók kivételével). Kialakul az útépitések, ill. -javítások terve is (erős Szeben–Brassó-centrikussággal; Kolozsvár már eléggé perifériaként kezelt, Szamosújvár és Erzsébetváros mintha nem léteznének a bizottság számára), s némi viták után a folyószabályozás is: a Maros Bogáttól lefelé szabályozandó,

az Olt Alsórákostól, a Szamos szabályozásának csak elvi szükségességét szögezi le a bizottság. Ez hát az erdélyi rendek Buccow számára is megfelelő képviselőinek gazdaságpolitikai koncepciója – a visszaesés 1751-gyel szemben meghökkentő. Ezt a tervet fogadja el (Buccow újabb erőszakos beavatkozására) az országgyűlés, hogy aztán feledésbe is merüljön.

A Sándor-terv előzményeit, magát a tervezetet és 1735-i utórezgéseit ld.: MOL – Erdélyi Udvari Kancellária Lt.-a: *Acta Generalia* 1724: 24.; 1725: 16; 1735: 87. Az 1751 tavaszi gazdaságpolitikai terv: uo. 1751: 290; felülvizsgálata az 1751 őszi diétán: uo. A Ministerialkonferenz állásfoglalása: uo. 1752: 180. Az 1754-i tervezet és sorsa: uo. 1755: 172. Az 1761-i tervezet: MOL – Erdélyi Orsz. Kormányhatósági Lt.-ak: *Diaetalia*: 1761-i országgyűlési jegyzőkönyv.

HEGYI KLÁRA

A törökök berendezkedése meghódított országaikban

Az utóbbi évtizedekben öröndetesen megszaporodtak a magyarországi török kort, s benne a hódoltság helyzetét elemző munkák, s megerősödött az a törekvés, amely a törökök itteni berendezkedésének a birodalmitól elütő sajátosságait keresi: azokat az egyedi jegyeket, amelyeket a helyi politikai, katonai és társadalmi feltételek határoztak meg. A magyarországi török terület helyzetét eközben a Balkánnal szoktuk összevetni, s horizontunkat megnyugtatóan tágnak érezzük, ha néha Kisásziába is áttekin-tünk. A birodalom azonosítása a Balkánnal és Kisásziával nemcsak ránk jellemző, hanem sajátja a török történetírásnak és többé-kevésbé a nemzetközi turkológiának is. Teljesen érthető: ez a két terület alkotta a birodalom magját, itt élt az oszmán-törökség átütő többsége, ebben a két első és legnagyobb tartományban élt legtisztább formájában az a „klasszikus” török rendszer, amelynek sematikus rajzával már az iskolai tananyagban megismerkedünk. S mivel tudásunk egyik alaptétele a török birodalom valóban rendkívül erős centralizáltsága, automatikusan feltételezzük, hogy a birodalom kevésbé ismert, távoli tartományaiban is ez a „klasszikus” rendszer határozta meg a hódítók berendezkedését.

Az egyszerűsítés Magyarország esetében nem rejt túlzott veszélyeket, mert a hódítók nálunk is a balkáni típusú berendezkedési forma meghonosítására törekedtek, így a tőlünk délre fekvő területekkel való összevetés teljesen jogos. Mégis úgy érzem, hogy eközben nem árt állandóan tudatában lennünk annak, hogy a birodalom déli határa nem az Égei-tengernél húzódott; ha Magyarországon szokatlan jelenségekkel találkozunk, azok esetleg csak a balkáni rendszertől, s nem az egész birodalmitól térnek el. (A valóban rendkívüli jelentőségű magyarországi kordominium a balkáni-kisásziái formában kurió-zum, az arab országokban viszont mindvégig létező kettős hatalmi forma, még ha nem külső erő, hanem belső mohamedán ellenzék kényszerítette is ki.) A „birodalmibb” gondolkodás Erdély helyzetének felmérésében is segítségünkre lehet.

Alább azzal próbálkozom, hogy (forráskiadások és az újabb szakirodalom alapján, saját kutatások nélkül, csupán a jelenségek rendszerezésével és okaik végiggondolásával) szétválasszam a törökök tartományi berendezkedésének különböző típusait. A téma vaskos kötetet érdemelne; ez a rövid vázlat inkább közzétett gondolkodás, amely nem mentes durva leegyszerűsítésektől sem.

Ha a török társadalom felépítését, a központi kormányzat szerkezetét és a tartományok ellenőrzését vizsgáljuk, valóban az erős centralizmus tűnik szembe; ha viszont a tartományi berendezkedést, a megszerzett országok hasznosítását figyeljük, alkalmazkodási képességgel és hallatlan rugalmassággal találkozunk. Szó sem volt arról, hogy a

törökök birodalmuk olyannyira eltérő fejlettségű és múltú országait részleteiben is azonos módszerrel akarták volna kormányozni. Berendezkedésükben messzemenően alkalmazkodtak egy-egy terület megörökölt belső adottságaihoz, határtartományok esetében pedig az őket környező térség hatalmi viszonyaihoz is. Mindenütt megtalálták azt a határt, ameddig az adott ország katonai és politikai biztosítása és optimális gazdasági hasznosítása érdekében az irányítást saját kezükbe kellett venniük; ez a határ egyben azt is jelentette, hogy nagy eltérésekkel (szélső eseteknek a Balkán, ill. néhány arab ország tekinthető) a helyi uralkodó osztály is részt kapott a hatalomból, és a török uralom tényén *belül* valamelyest érdekeltté vált annak kiszolgálásában.

A helyi adottságokhoz való alkalmazkodás a tartományok kezelésének három fő változatát hozta létre.

A Balkán népei a török birodalomban

Az első a birodalom európai tartományában és Kisázsia nyugati felében volt honos, és az a berendezkedési forma jellemezte, amelyet a birodalom legsajátabb, „klasszikus” rendszerének szokás tekinteni. Itt élt tiszta formájában a tímár-rendszer, teljesedett ki a vilájet- és szandzsák-beosztás. Ezeken a területeken, mint az átlagostól erősen elütő formával, csak néhány vándor törzs vagy hozzáférhetetlen hegyvidéki néptöredék élet-körülményeivel kellett számolni; a Balkánon a 19., Anatóliában egészen a 20. századig a messzi külső világ hatalmi harcai sem éreztették komolyan hatásukat. Így kisebb helyi eltérésekkel akadálytalanul érvényesülhetett az erős centralizáció, e területek olyannyira beolvadtak a birodalomba, hogy évszázadokon át szilárd magját alkották.

A birodalom törzsterületének két nagy része egy lényeges ponton eltért egymástól: Kisázsia lakosságának nagyobb része mohamedán volt, míg a hódítás előtti Balkáné keresztény, s ez nem pusztán vallási különbség, hanem két eltérő társadalmi- és intézményrendszer jelzése is. Anatóliának a szeldzsuk állam szétesésekor önállósodott emirátusai részben könnyen beletörődtek az uralomváltásba, részben reménytelen küzdelemben alul maradtak, s vezető rétegük a vereség után olvadt be az új urak közé. Népeességük nagy tömegei meg sem igen érezték az uralomváltást, hiszen az oszmán-törökök intézményrendszere a kisázsiai szeldzsuk előzmények folytatása volt. Azután, hogy az uralom kérdése az oszmán-törökök javára dőlt el, a szeldzsuk-törökök maradványai simán beépültek az új államba, amelyben a meghódítottak a hódítókkal egyenrangú mohamedánok és törökök, nem pedig levert emirátusok szenvedő utódai lettek.

A Balkán-félszigeten ezzel szemben nemcsak az uralom kérdése várt eldöntésre, hanem a beépítés hogyanja és mértéke is. A törökök itt a feudalizmusnak bár fejletlen, de a saját társadalmuktól mégiscsak alapjaiban különböző rendszerével kerültek szembe, s azzal a feladattal, hogy az előbbinek akár teljes felszámolásával, akár egyes alkotóelemeinek felhasználásával a félszigetet olyan szorosan építsék be birodalmukba, hogy a további hódítás biztos háterszágává váljék. A keresztény lakosság ebben a „birodalomépítő munkában” a leigázás szenvedő alanyaként kapott fontos szerepet, a hódítók egyenrangú partnereivé csak a renegátok váltak. A félsziget beépítése az első hódításoktól egészen a 16. század elejéig elhúzódott, a törzsterületeken meghonosított berendezkedés folyamatát és kiteljesedett végeredményét itt lehet igazán felmérni.

A Balkán meghódítása nemcsak időben és térben, hanem az egymást váltó berendezkedési formákat tekintve is szakaszosan haladt. A törökök először csak egy-egy alkalomra jelentek meg, portyázó-pusztító csapatok törtek be, beavatkoztak a helyi viszályokba, ütésekkel adtak és kaptak. Az első győztes csaták után megfordult a helyzet: a Balkán uralkodói sorra hűbéruruknak ismerték el a szultánokat. Ez azonban még nem jelentette a törökök végleges győzelmét. Beállt az átmeneti időszak, amikor még megvoltak a régi államok, élükön saját uralkodóikkal és nemességükkel, de már a törökök is a határokon belül álltak olyannyira, hogy tímár-birtokokat kezdtek osztogatni a még nem teljesen biztosított területeken. Mindenütt hosszú évtizedekig tartott, amíg az éppen soron levő ország a vazallusi függés elismerésétől eljutott a teljes katonai leveretésig, amíg uralkodó osztálya a hódítókhoz való óvatos közeledésről – a kényszerítő szorításban nem tehetvén egyebet – átváltott a beépülésre, amíg a törökök kezdetben csupán katonai jelenléte szilárd berendezkedéssé változott.

A félig foglalásnak ez az átmeneti korszaka a törökök berendezkedési formáiban is átmeneti megoldásokat hozott. A 14–15. században a kormányzat a közigazgatás kiépítése helyett nagy területeket adott ún. határbégségekként a legjelesebb hadvezéreknek, hogy ott a megszállók előőrseiként megvessék a lábukat. A 16. század elejéig még keresztény helybeliek is szép számmal kaptak javadalombirtokokat.

Azok az évszámok, amelyeket egy-egy balkáni ország meghódításaként szoktunk emlegetni (1393–98: Bulgária, 1459: Szerbia, 1463: Bosznia, 1464–70: Görögország, 1478: Albánia), valójában ennek az átmeneti állapotnak a végét jelentik. Azt a fordulatot, amikor lezárult az illető ország katonai megszállása és biztosítása, s a berendezkedés átmeneti formáit a konszolidált uralom válthatta fel. A 15. század második felének megerősödő szultáni hatalma nemcsak a határbégségek feleslegessé vált rendszerét számolta fel, hanem elsöpörte az élükre állított, időközben kellemetlenül megerősödött családokat is. Helyüket az aprólékosan megszervezett, erősen centralizált, személytelen birodalmi közigazgatás váltotta fel. A helyi nemességnek az a része, amelyik még keresztényként birtokot szerzett a hódítóktól, a konszolidált időszakban egy-két generáció alatt áttért az iszlámra és beépült az új urak közé.

Amikor a harcok már Magyarországon folytak, s a törökök itt építették ki európai birodalomfelük előretolt védelmi vonalát, a minden oldalról biztosított Balkán elvesztette katonai jelentőségét és békés hátországgá csendesült. Komoly erők csak északi határán, a Dunára és Szávára támaszkodó védelmi vonalon állomásoztak, a félsziget belsejében fekvő várakban csak jelképes őrsegek maradtak.

Folyamatosan nőtt viszont a mohamedánok aránya a polgári lakosság körében. A korai hódításokat követően tömegesen költöztek áttelepesek Kisázsziából, később pedig, amikor a beköltözők folyama elapadt, a helyi lakosság áttérése adta a mohamedánok utánpótlását. A félsziget korábban meghódított déli részére több telepes jutott, mint az északra, itt asszimiláló hatások is erősebbek voltak, különösen a városokban. A vágy, menekülni a keresztényeket sújtó gyermekadó szörnyű terhetől, nagy területek – mint Bosznia – lakosságát szorította az új hitre, ahogy a földhözjutás reménye és az adóterhek nyomása is ebbe az irányba hatott. Végül a 17. században, amikor az „önkéntes” iszlamizálás lelassult, a sikeres hódításoktól megfosztott, felvonuló hadseregek keresztény falvak erőszakos áttérítésével igyekeztek eleget tenni a szent háború parancsának. Az

iszlamizáltak egy vékony rétege az elérhető legmagasabb posztokra jutott: a birodalom legfelső vezetésének nagyszámú renegátja csaknem kizárólag a Balkánról származott.

A félsziget termelő népességének kisebb része segédszolgálostként vett részt a birodalom háborúiban (legismertebb csoportjuk a vojnukok), nagyobb részük — mohamedánok és keresztények közösen — hátszági feladatokat látott el. Tímár-birtokkal fizetett török katonák ezreit tartotta el, mezőgazdasági terményekkel és nyersanyagokkal látta el a hadsereget, hadjáratok idején pótdiókat fizetett, európai háborúk idején etette, karbantartott utakkal és átkelőkkal segítette, s ami talán legnehezebb volt: elviselte a felvonuló seregeket.

A Balkánnak a török uralom első századára jellemző kétségtelen gazdasági fellendülését a hódítók a maguk módján hasznosították. Az állam saját kezébe vette a bányákat és jövedelmüket magának tartotta meg (korábban a nemesfémek a balkáni export fontos részét tették ki); a céheken keresztül ellenőrzött kézművesipart a terület saját ellátására hagyta meg; a mezőgazdasági termények begyűjtését és újraelosztását pedig szigorúan szabályozta. Részben kiviteli tilalmakkal, részben nagyarányú kényszer-felvásárlásaival kis helyi piacokra szorította a spontán áruforgalmat, a terményfelesleget (mindenekelőtt gabonát, élő- és vágott állatot) a hadsereg és a főváros ellátására gyűjtötte össze. Ha ez biztosított volt, a fennmaradó felesleget gondosan ellenőrzött és busásan megcsapolt közvetítőkön: a fél-önálló adriai kikötőkön (főleg Raguzán) át exportálta.

A törökök a meghódítottak rendszeréből kiirtottak minden olyan intézményt, amely az ő berendezkedésükkel összeegyeztethetetlen volt. Megsemmisítették a régi államot, hadseregét és hivatalait, megfosztották hatalmától vagy magukba olvasztották az uralkodó osztályt, a magukéval cserélték fel a helyi jogrendszert. Mindabban viszont, ami a terület simább beépítése és jobb kiaknázása érdekében hasznosítható volt, alkalmazkodtak a helyben talált viszonyokhoz. Meghagyták a termelés régi rendjét és a faluközösségeknek a földművelő munka megszervezésében játszott szerepét, átvettek adóneveket és összegeket, élni hagyták a vallást és az egyházi szervezetet.

A berendezkedés hozott és átvett elemei közül az előbbiek voltak az uralkodók. A félsziget nemcsak katonailag vált vitathatatlanul a török birodalom részévé, de a ráerőszakolt idegen rendszer gazdasági életét, közigazgatását, jogéletét, még eseménytelen hétköznapjait is átformálta. Az élet rendjét mohamedán törvények és a török közigazgatás szabta meg, a helyi szokásjog csak az őslakosság saját kebelén belül rendezhető, apróbb ügyek elintézésében maradt irányadó.

Mert a török hatóságok csak a jelentéktelen ügyeket hagyták meg a faluközösségeknek, általában az őslakosság öngazgató buzgalmának. Szó sincs arról, hogy a legalsó szintig török hivatalnokok váltották volna fel a helyieket, hiszen ilyen népes apparátus előteremtéséhez nem is állt rendelkezésre elegendő ember. A balkáni országokban mindenütt volt egy helyi keresztényekből verbuválódott előjáró-garnitúra, amelyik a török hivatalok és a lakosság között közvetített. Ezeket a kenézeknek, primiküröknek vagy kodzsabasiknak nevezett előjárókat azonban nem a lakosság választotta, hanem a török hatóságok nevezték ki őket, s szolgálataikért adómentességet, gyakran javadalombirtokot is adtak nekik. A tisztség, a kinevezők beleegyezésével, általában apáról fiúra szállt, s viselőjének kötelességeit — közreműködését az adószedésben és rendfenntartásban — török törvények határozták meg. Helyzetükből természetesen következett, hogy a helyi előjárók lassan a hódítókhoz idomultak, a lakosság érdekeinek küzdelmes és veszélyes

képviselte helyett a megbízóiktól felkínált előnyöket és hatalom-morzsákat választották. Már a 16. században gyakori panasz volt, hogy ugyanolyan törvénytelenégeket és visszaéléseket követnek el, mint a törökök.

A hódítók rájuk építették alattvalóik közvetlen irányítását, s erősen tiltották, hogy azok maguk válasszák meg vezető embereiket. Egyetlen olyan szervezet volt, amelyet a hódítók is autonómnak ismertek el, a görögkeleti egyházé. Az egyház fennmaradásának óriási jelentősége volt, hiszen csak a kolostorok falai közé zárva élhetett tovább az a világ, amelyet a falakon kívül az idegen uralom olyannyira megtépázott. Itt őrizték meg a saját írott nyelvet és művészetet, s nem véletlen, hogy később a felszabadulás, a nemzeti ébredés eszméi is szerzetesi cellákban születtek. Az egyházi szervezet csúcsán tülekedők persze nem annyira híveik oltalmazásával, mint inkább a törökök által elismert egyházi méltóságok megszerzésével foglalatoskodtak; a kolostorok lakói és a települések papjai pedig – hatalom híján – a kultúra őrzésével, inkább csak a jövő számára védtek a meghódítottak érdekeit.

Az őslakosság így végül magára maradt. Azok, akik akár áttéréssel, akár nyelvüket és hitüket megtartva a hódítók közé és mellé sodródtak, tovább már nem lehettek valódi vezetői. Azok viszont, akik a közös sors vállalásával alkalmasak lettek volna erre, teljesen kívül rekedtek a hatalmon és mindennemű döntés meghozatalán. Ez a helyzet egyenes következménye volt annak, hogy a balkáni országok teljes területükben áldozatul estek a hódításnak. A megszálló hatalom konszolidálódni tudott, s rátelepedett az élet minden lényeges területére. A meghódítottak nem számíthattak külső segítségre, elmenekülni sem volt hová, így csak a beépülés és a jogfosztottság között választhattak.

Az önálló állami lét és az öngazgatás elvesztésén túl a török uralom még egy, mindennél súlyosabb következménnyel járt.

A Balkánt darabokban, feudális belső ellentétek viszályában érte és buktatta el a törökök támadása. Az első évtizedekben egyfajta politikai megnyugvást, mellette gazdasági egységesülést, a termelés fellendülését hozta a hódítás. Az ellenséges államocskák helyét egy világbirodalom foglalta el, a félsziget az egymást keresztező politikai és gazdasági érdekek zűrzavarától megszabadulva egy erősen központosított, céltudatosan vezetett gazdaság vérkeringésébe kapcsolódott be. A betelepülő kézművesek megpezdítették a városi ipart, a mezőgazdasági termények megnövekedett belső kereslete, a birodalom korlátlan felvevőpiaca lendített a mezőgazdaságon is.

Ezért a rövid fejlődésért azonban súlyos árat kellett fizetni, nemcsak azt, hogy a haszon elsősorban a megszállókat gazdagította. Lehet, hogy abban a történelmi pillanatban, amikor az ellenfelek szembekerültek, a török birodalom a feudális viszályokban meggyengült balkáni országokhoz képest a szervezetség magasabb szintjét képviselte. De azután, hogy ezt új tartományaiba is átültette, nem tudta a fejlődést tovább ösztönözni, azok további sorsát a török birodalom fejlődésképtelensége határozta meg. A Balkánon közel fél évezredig omolábakon járt az idő.

Magyarország középső, megszállt harmadán a törökök balkáni típusú igazgatást vezettek be. Az ország sajátos körülményei azonban ezt annyira átalakították, hogy inkább csak külső jegyeiben, s nem tartalmában emlékeztetett a balkáni berendezkedésre. Az állandó hadiállapot, a királyi Magyarország léte, a magyar nemességnak és szervezeteinek fennmaradása azt eredményezte, hogy a törökök a saját területük fölötti uralomban is

osztolni kényszerültek a magyar nemességgel, az igazgatás alsó szintjén pedig élni hagyták a meghódítottak önkormányzatait.

A kondominium a Balkánon sem volt ismeretlen. A hegyvidéki Montenegró és Hercegovina patriarchális, a törzsit alig meghaladó közösségei érintetlenül éltek tovább. Belső szervezetükben a hatalom saját vezetőik és a belőlük alakult gyűlés (zbor) kezében maradt, a török igazgatás csupán adóztatta, s távolról szemmel tartotta őket. Míg azonban itt ez egy bonyodalmakat nem okozó ősi állapot fenntartását s egyben konzerválását jelentette, addig a magyarországi kettős uralom szakadatlan harc eredménye; ez mentette meg az országot attól, hogy a török uralom éppen legsúlyosabb következménye, konzerváló, tespedésre szorító hatása itt is érvényesüljön.

Az arab országok

A berendezkedés második típusát – több, ténylegesen megvalósult változatában – a közel-keleti és észak-afrikai arab államok képviselték. A mai Irak, Szíria, Libanon és Jordánia területe, valamint a térség néhány önálló kis állama (az északi kurd hegyeken Sehriзор, a Perzsa-öböl partján Baszra és Hasza), Arábiában Jemen és Áden, Afrikában Egyiptom, Tripolitánia, Tunisz és Algir közősek voltak abban, hogy névlegesen mindegyik a birodalom szerves részének, egy-egy provinciájának számított, s az elfoglalást követő évtized sikertelen lázadásai után jobbára passzívan tűrte az oszmán-törökök szuverenitását.

A Közel-Kelet meghódításából (1516–17) Szelim szultán úgy tért haza, hogy csak helyőrségeket hagyott hátra, az igazgatási hatalom korábbi mameluk előkelők, helyenként törzsi főnökök kezében maradt. Az 1520-as szultánváltozás szeparatista mozgalmakat váltott ki: 1520–21-ben a damaszkuszi kormányzó, régi mameluk vezető lázadása okozott gondot, majd 1522–24 között Egyiptomban követte egymást két felkelés, az első mameluk előkelők, a második már a Szulejmán szultántól kinevezett török kormányzó műve. Ezek az elszakadási kísérletek nem hagytak kétséget afelől, hogy a hódítás után improvizált laza berendezkedést kötöttebb kormányzási formával kell felváltani.

A stabilizálásnak volt néhány általános jellemvonása. Az igazgatás felső szintjére központból kinevezett törököket állítottak: a vilájetek élére pasákat, akiknek hatáskörét és területi illetékességét a korábbinál pontosabban meghatározták és tevékenységét erősebben ellenőrizték, melléjük a pénzügyek összefogására defterdárokat, a jogi-vallási élet vezetésére kádikát. A felső vezetés eltörökösítése a helyi előkelőket az igazgatás másodvonalába szorította vissza, ám egyáltalán nem lényegtelen feladatokat hagyott meg nekik, mindenekelőtt a mezőgazdasági termelés szervezését (ami a térség nagyobb részén egyet jelentett az öntözőművek működtetésével) és az adók begyűjtését. A török garnizonok katonaságára külső támadások elhárítását és belső megmozdulások elfojtását, a török hivatalnok-elit és a helyi előkelők közötti egyensúly őrzését bízták. Mohamedán országokról lévén szó, a jogi és vallási élet nem kívánt különösebb átalakítást, viszont mindenütt az adott viszonyokhoz igazodva szervezték meg a földek hasznosítását, az adóztatást és pénzügyigazgatást.

A rendezést elsőként Szíriában végezték el. Itt a mezőgazdasági termelés rendje a törökök számára nem volt idegen, hiszen a földeket nem öntözéssel művelték. A rendezés

fentebb felsorolt általános elveinek életbe léptetése mellett bevezették a tímár-rendszert, a földek nagyobb részét szolgálati birtokokra osztották, s a tartományt a birodalom törzsterületein érvényes pénzügyigazgatási rendszerbe tagolták. Ezzel valamennyi arab ország közül Szíriát kapcsolták legerősebben a birodalomhoz (csak a különleges földrajzi és társadalmi adottságokkal rendelkező libanoni hegyvidék élvezett különállást).

Irak és a legfontosabb arab állam, Egyiptom rendezése már nehezebbnek bizonyult, beépítésükre lazább formát találtak, mint Szíria esetében. A mezőgazdasági termelés mindkét országban (Irakban gyengébben megszervezve) a nagy folyókra épülő öntöző-rendszereken alapult, ezeknek működtetése és rendszeres karbantartása viszont a mindenkori kormányzat erejétől és hatékonyságától függött. A törökök igyekezete arra irányult, hogy biztosítsák a szükséges politikai stabilitást és az ellenőrzést, de arra már nem vállalkoztak, hogy az öntözéses termelés évezredek tapasztalatát igénylő irányítását a kezükbe vegyék. Ezt a roppant feladatot az igazgatás másodvonalában meghagyott helyi előjárók elsődleges kötelességévé tették. Sem Irakot, sem Egyiptomot nem vonták közvetlen pénzügyigazgatásuk alá, nem vezették be a tímár-rendszert sem. Az adóbérlők által beszedett állami jövedelmekből a kormányzók kifizették a katonai és igazgatási kiadásokat, s a fennmaradó összeget (meghatározott évi adót) felküldték a fővárosba. A módszer helyessége beigazolódtott, Egyiptom a birodalom éléskamrája és kincstárának gyakori megmentője lett (adójából arra is telt, hogy a ráfizeteses magyarországi tartomány pénzügyi egyensúlyát a belőle elvont aranyszállítmányokkal tartsák fenn).

A politikai stabilitás nemcsak a termelés és az adózás folyamatosságának volt elengedhetetlen feltétele, hanem a térségen átvezető és a török birodalom gazdasága számára rendkívül fontos kereskedelmi utak biztonságos használatának is. A Kínát, Indiát, Közép-Ázsiát, Perzsiát és a délarab országokat Európával összekötő tengeri és szárazföldi utak többsége Kisázsiaiban és a Közel-Keleten találkozott: a törökök Kisázsia meghódításával, a Fekete-tenger körülkerítésével, majd a Közel-Kelet bekebelezésével a középkori világkereskedelem legfontosabb csomópontjait szerezték meg. Igaz, hogy a kereskedelmet nem ragadták magukhoz, s az idegenek által közvetített forgalomnak csak vámbevételeire tartottak igényt, s az is, hogy ez a forgalom a 16–17. század világméretűvé táguló, modern kereskedelmében veszített korábbi jelentőségéből — a nemesfémekben szűkölködő török államnak mégis létfontosságú maradt a területén átmenő kereskedelem haszna, politikailag pedig az európaiak — valamilyen formában ellenfeleik vagy riválisaik — kezében levő forgalom ellenőrzése.

A termeléshez és a kereskedelemhez szükséges politikai stabilitást sem megteremteni, sem fenntartani nem volt könnyű. A berendezkedő törökök két nehézségen nem tudtak úrrá lenni.

Irakban, de még a jobban szervezett Szíriában is reménytelenül hadakoztak a sivatagi nomádokkal. Ezeknek nagyobb része arab, kisebb része arabizált berber, ill. türkmén volt, s állattenyésztéssel, áruszállítással és karavánok kísérésével foglalkozott. Együttműködési készségük elengedhetetlen feltétele volt minden kereskedelmi és zarándok-útnak: a szíriai sivatag peremén és az Arábiában vezető utakon csak az ő segítségükkel, vagy legalábbis jóváhagyásukkal lehetett közlekedni. Gyenge kormányzatok, belső zavarok vagy külső háborúk idején a törzsek önállósodtak, zaklatták a karavánokat, rajtaütöttek a településeken. A helyi vagy birodalmi török katonaság csak a sivatag széléig tudta üldözni őket, a homok világában tehetetlennek bizonyult. A nomádok megtörhetet-

lensége, viszályaik a letelepültekkel a Közel-Kelet további történetének egyik meghatározó összetevője lett. Közel sem ilyen méretű, mégis komoly helyi gondot jelentettek a kelet-anatóliai és nyugat-perzsiai törzsek, utóbbiak a kurd hegyek fékezhetetlen lakói. Megbízhatatlanságuk által vált komoly problémává, hogy a törököknek perzsa háborúik sikeresebb folytatásához éppen e törzsek amúgy is nehezen kormányozható szállásterületét kellett volna szilárd háterszággá és megbízható határtartománnyá szervezniük. A törzsek elengedhetetlenül szükséges lojalitását éppen nem erős centralizálással biztosították, hanem a törzsi vezetők hatalmának meghagyásával: nekik engedték át területük bevételeit, ennek ellenében viszont megkövetelték tőlük, hogy meghatározott számú katonával részt vegyenek a birodalom hadjárataiban.

A hegyvidéki törzsek és a nomád arabok okozta gondok mellett a közel-keleti török befolyást egy másik jelenség is gyengítette, a helyi előkelők fokozatos térnyerése. A megszállók erős számbeli kisebbsége (az arab országokba nem érkeztek telepések a birodalom régebbi tartományaiból), a legmagasabb rangú török vezetők gyakori váltogatása, a garnizonok katonaságának helyi házasságai és ebből következő lassú asszimilálódása egyenesen ösztönözte az arab őslakosság hagyományokat őrző, erős vezető rétegét, hogy harcoljon befolyása növeléséért. Mivel mohamedán volt, legyűrése lehetetlennek bizonyult (szemben a Balkán keresztény uralkodó osztályainak felszámolásával). Harca Egyiptomban a 16–17. század fordulójának sorozatos zavargásaival vette kezdetét, s a következő két évszázadban valamennyi közel-keleti országban az igazgatás mind több területe csúszott át helyi előkelők kezébe. Ez különösen Egyiptomban öltött komoly méreteket. Azt az egyensúlyt, amelyet Ibrahim pasa nagyvezír törvénykönyve (1524) hozott létre török és helyi vezetők között, a hajdani mameluk katonai előkelők utódai a 17. század első felére a kairói kormányzó rovására és a maguk javára billentették fel.

E két nehézség dacára a Közel-Keletnek a 16. század első felében elvégzett stabilizálása nagy vonalaiban eredményesnek, s az idő változásait átvészelve egészen a 19–20. századig tartósnak bizonyult. Ebben kétségtelenül szerepe volt annak is, hogy az elsősorban személyes és csoportérdekeket követő helyi előkelőkön kívül a térségben nem formálódott olyan országokat átfogó belső erő, amely eséllyel kísérelhette volna meg az elszakadást és önállósodást. De legalább ugyanilyen mértékben része volt benne a törökök alkalmazkodási képességének is. Olyan berendezkedési formákat teremtettek, amelyekben a feltörekvő helyieknek is részt biztosítottak, s érdekeltységük megteremtésével mozgalmakat a türési határok közé tudták szorítani.

Bár a közel-keleti országokkal azonos berendezkedési típusba tartoztak, hiszen formailag vilájeteknek és szandzsákoknak számítottak kinevezett kormányzók vezetése alatt, merőben más helyzetet: a függés leglazább formáját élvezték Észak-Afrika kalózállamai, Tripolitánia, Tunisz és Algír. Viszonyukat a birodalomhoz inkább a kölcsönös egymásra utaltság jellemezte, semmint az alávetettség. A birodalom nélkülük nehezen tudta volna felügyelete alatt tartani a Földközi-tengert, a kalózállamoknak pedig a spanyol nyomás feltartóztatására szükségük volt a török nagyhatalom politikai, katonai és anyagi segítségére. E „barbárnak” is nevezett államok megtartották saját hadseregüket és igazgatásukat (a törökök előszörban katonai jelenléte csak a városokban érződött, a belső hegyvidéki és sivatagi zónában egyáltalán nem), s alattvalói hűségen és állandó készenlétben kívül csak némi ajándékkal tartoztak a szultánoknak.

A vazallus államok

A Balkán és Anatólia szoros, az arab országok lazább beépítése mellett a törökök a berendezkedés egy harmadik módszerével is éltek: európai birodalomfelük nyugati és északi határán vazallus államok láncolatát építették ki. Ezek formálisan nem képezték a birodalom szerves részét, nemegyszer azonban szorosabb kötelékeket viseltek, mint az afrikai kalózállamok. Nyugaton Raguza, északon a krími tatár kánság, Moldva és Havasalföld, valamint Erdély önálló államok maradtak saját vezetéssel ill. uralkodóházakkal, hadsereggel, igazgatással és jogrendszerrel, papíron önálló külkapcsolatokkal. A birodalom vazallusainak ismerték el magukat, a törökök „oltalma” ellenében rendszeres adófizetéssel és/vagy a török hadjáratok támogatásával tartoztak.

Az adriai kereskedővárosok legfontosabbika, Raguza, csak lazán függött a birodalomtól. Évi adófizetés ellenében már a 15. században kereskedési szabadságot szerzett az egész birodalomban. Szívósan gyűjtött kiváltságaira és arra építve, hogy török kereskedők nem lépték át birodalmuk határát, Raguza magára vállalta és magához ragadta a birodalom Balkánon át vezetett kivitele jó részének közvetítését.

Égészen más politikai okok hívták életre az északi vazallus államokat. A Dunától és a Fekete-tengertől északra fekvő szerzeményeik közül a törökök csak a hódításuk fő irányába eső és a Habsburgokkal folyó háború hadszínterévé váló Magyarország meghódított részét szállták meg, a tőle keletre fekvő államokat vazallusi függésbe kényszerítették.

Alávetésük előfeltétele katonai biztosításuk volt. A törökök megszállták az illető ország déli védelmi vonalát, vagy ilyen nem léteben fontosabb városait. Ezt a sávot beolvasztották a birodalomba, és erős őrségekkel látták el. Az ország belseje ezáltal nyitottá és védtelenné vált, a hódítók a ritka elszakadási kísérleteket általában könnyedén meg tudták akadályozni.

Bulgária bekebelezése, a déli Duna-part erősítéseinek megszállása után a törökök elsőnek Havasalföldet érték el. 1417-ben elfoglalták Gyurgyevót és Turnut, az akindzsik végigpusztították az országot. A vajda megalázó békében ismerte el a török fennhatóságot. Jó fél évszázad múlva a Krím-félsziget került sorra. 1475-ben elestek a déli parján sorakozó genovai kereskedő-kolóniák, ezekből a megerősített Kaffa központtal szandzsákok szerveztek. E parti sávtól északra a Girej-dinasztia vezette krími tatár kánság két év múlva elismerte a szultán hűbéruraságát. Moldva 1456 óta adózott a Portának, de katonai bekerítése csak 1484-ben vette kezdetét Kilia és Akkerman elfoglalásával a Duna, ill. Dnyeszter torkolatában, és 1538-ban fejeződött be a Dnyeszter-parti Tighina és a Prutig terjedő Budzsák megszállásával.

1552-ben a Temes–Maros vidék megszerzésével Erdély délnyugati kapuja is megnyílt a törökök előtt. Az események menete és kifejtése itt eltért a megszokottól. A török fennhatóság elismerése megelőzte a várfoglalásokat, s a hódítók katonai jelenléte is korlátozottabb volt, hiszen a fejedelemség körül nem épült ki török garnizonok gyűrűje, saját várrendszerét is megőrizte. Az alapállás ennek ellenére azonos volt: Erdélybe akár Havasalföld és Moldva, akár Temesvár felől be lehetett törni.

Az alávetés fenntartásának volt néhány olyan módszere, amely Erdély kivételével valamennyi vazallus államra egyaránt jellemző. Számát tekintve jelentéktelen, politikailag azonban fontos, hogy török katonaság állomásozott a kánság, Moldva és Havasalföld fővárosaiban, formailag az uralkodók védelmére, valójában ellenőrzésére. Hatékony esz-

köznek bizonyult a vazallusi hűség biztosítására a túszok intézménye. Míg a Girej-család Anatóliában élő, mondhatni vendégeskedő tagjai jól megnevelt ellenjelöltekként álltak a Porta rendelkezésére (a 16. század leglojálisabb kánja korábban brüsszai dervisként szívta magába a szultán feltétlen tiszteletét), addig a román vajdák Isztambulba rendelt fiai és unokái az apák fékentartására visszatartott valódi túszok voltak. Még Moldva törökverő uralkodója, Nagy István is kénytelen volt fiát, majd unokáját kiszolgáltatni a szultánnak.

Fékentartásukhoz maguk a vazallus államok is kiváló eszközt adtak a törökök kezébe. Uralkodó osztályaik örökös belső viszályai mindig kitermelték azt a réteget, amelyik egy-egy önállósodni igyekvő s ezért keményebb kormányzati módszerekkel élő uralkodó törekvéseinek a törökökkel versengve vetett gáncsot. Kiszolgáltatottságuk miatt a vazallusok ritka kivételektől eltekintve mindig kijátszhatók voltak egymás ellen. A tárokat minden katonai és rendcsináló feladatra fel lehetett használni, vazallus sorstársaik megfékezésére is. A két román vajdaság gyakran kereste egymás szövetségét, de katonáik még nagyobb gyakorisággal vonultak török seregek segédcsapataiként egymás vagy Erdély ellen, különösen a kiszolgáltatottabb Havasalföld kényszerült betársulni Moldva-ellenes török vállalkozásokba.

E közös jegyeken túl mindegyik vazallus állam egyedi volt a maga nemében. A krími tatárok mohamedán hite és országuk földrajzi elhelyezkedése helyzetükben érdekes kettősséget eredményezett. Magyarországtól Moszkváig ők voltak a térség réme, azt a benyomást keltik, hogy feltétel nélkül azonosultak a birodalom katonai érdekeivel, ők a Porta leghűségesebb kiszolgálói. A másik oldalon viszont – legalábbis a 15–16. században – olyasfajta egyenrangúság és egymásra utaltság jellemezte törökök és tatárok viszonyát, amilyennel Észak-Afrika kalózállamainál találkoztunk. A Porta számára a tatárok azért is fontosak voltak, mert az ő közvetítésükkel, s nem közvetlen beavatkozással igyekeztek befolyásukat térben kiterjeszteni (jellemző példája ennek a közvetett vazallusi alávetésnek a kaukázusi cserkeszek behódolása).

A Porta feltétlen tiszteletben tartotta a Dzsingiz kántól leszármazó, rettegett tekintélyű Girej-dinasztiát, csak kényszerítő esetekben, rebellióra hajló kánok lecserélésénél nyúlt durva eszközökhöz. A tatár törzsek kánválasztó és a szultánok investitúra joga többnyire konfliktusmentesen megfért egymással. A Porta a tatároktól nem követelt adót, sőt, vazallusai közül egyedül őket jelentős anyagi támogatásban részesítette. A kánságnak azonban vámokból, rablóhadjáratai és óriási méretű rabszolgakereskedelme hasznából olyan tetemes bevételei voltak, hogy anyagilag független maradt. Adómentessége ellenében állandóan 20–30 000 lovassal kellett támogatnia a szultáni hadsereget. Az akindzsikhoz hasonló tatár segédcsapatok Perzsiától az Adriáig minden hadszíntéren jelen voltak, fontosságuk és bevételeik száma a birodalmi hadsereg hanyatlásával együtt nőtt, egyben növekedett az a reménytelenség is, amellyel elavuló harcmodoruk és technikájuk ellen próbált állni a modern európai haditechnikának.

Igazából a Dnyeszter és a Volga között, Ukrajna, Lengyelország és Oroszország tágas síkságain érezték elemükben magukat. A 16. század még kialakulatlan hatalmi viszonyai közepette e térség nyugtalanításában egybeestek tatárok és törökök érdekei. A Porta nem nézte közömbösen az itteni politikai viszonyok alakulását, de közvetlen beavatkozásra még ritkán határozta el magát. Saját hadserege helyett a tatárokat eresztette rá a térségre, akiket különben nemigen kellett biztatni, legfeljebb irányt szabni önálló vállalkozásaiknak, és fékezni őket, ha a birodalom érdekei békét kívántak. A

tatórok szinte szünet nélkül harcban álltak Moszkvával, állandó ellenségeskedésben a zaporogi kozákokkal, időnként még szövetségeseikkel, az asztrahányi és kazányi kánságokkal is konfliktusba kerültek. A krími kánság e harcokban, a 16. század 50–80-as éveiben élte fénykorát. Mozgását ugyan részben a Porta akarata szabta meg, de rablőháborúinak sikerei, vitathatatlan katonai ereje lazított a birodalomhoz fűződő kötelékein. Századközepi uralkodói tüntetően hangsúlyozták önállóságukat, egészen addig, hogy 1583-ban a kán engedély nélkül elhagyta a kaukázusi fronton csatázó török sereget, és hazatérve ostrom alá vette Kaffát. Lázadásának és életének török büntetőexpedíció vetett véget.

Oroszország megerősödése és terjeszkedése azonban mind szűkebb határok közé szorította a tatárok mozgásterét. Rettegett Iván cár már az 1550-es években meghódította Kazánt és Asztrahánt, s ezzel rendet vágott a krími tatárok szövetségesei között. Amikor a 17. század első felében néhány kán függetlenedni próbált a Portától, kénytelen az addig csak ellenfélként ismert kozákokkal szövetkezni. A század közepén azonban a kozákok és ezzel Ukrajna is Oroszország fennhatósága alá tértek, s a tatárok magukra maradtak a Köprülü-restaurációban megerősödött birodalommal szemben. Kezdetét vette a kánság hosszú agóniája. A Porta már közvetlen háborúkat viselt Lengyelországgal és Oroszországgal, s az önállóságuktól megfosztott tatárokat csak seregtölteléknek használta fel.

Havasalföld és Moldva minden tekintetben szorultabb helyzetbe kerültek, mint a krími kánság. Náluk erősebb államok törekvéseinek kereszttüzeiben álltak: délről növekvő fenyegetéssel közeledtek a törökök, akikkel szemben erejük még összefogva sem ígért elegendőnek, ezért hol Magyarország, hol Lengyelország hegemonia-törekvéseit kényszerültek tudomásul venni és védelmükre átfordítani.

Az erősödő szorításból azonban minden kitörési kísérlet reménytelennek bizonyult. A törökök erőfölényével és a vazallus államok fékmentésére kialakított módszereivel szemben sem Magyarország, sem Lengyelország nem nyújtott elégséges segítséget, és sorra kudarcba fulladtak azok a kísérletek is, amelyek a két vajdaság erőit akarták közös törökellenes fellépésekre összefogni. A kiüttlanság természetes következménye volt, hogy a törökök ellen külső támogatásra, az időnként visszajára forduló külső segítséggel szemben (pl. a lengyelek Suceava elleni 1497-es támadása idején) viszont a Porta védelmére kellett politizálni. Szorult helyzetekben még a legharcosabb vajdák sem tehettek egyebet, mint hogy trónjuk és országuk mentésére újra és újra behódoltak a Portának.

A 16. század második felében megdöbbentő méreteket öltött a két vajdaság kizsákmányolása. Havasalföld adója (harádzs) behódolásakor 3000 arany volt, ez a 15. század közepére 10 000-re, újabb száz év elteltével 50 000-re emelkedett, a 16. század végén pedig túlhaladta a 150 000 aranyat. Moldva kezdeti 2000 arany adója előbb 6000-re, a 16. század közepére 30 000-re, a végére 65 000-re ugrott. (A legújabb, frissen feltárt török levéltári anyag alapján végzett számítás, amely a török ezüstpénz, az akce értékváltozásait is figyelembe veszi, 1591/92-ben Havasalföld adóját kerekén 85 000, Moldvát 60 000 dukátban adja meg.) A harádzshoz egy perkes-nek nevezett pótdad járult, amelynek egy részét évente fizették a harádzsot megközelítő, növekvő összegben, másik részét alkalmanként, leggyakrabban a vajdai kinevezés megvásárlásakor. A Szulejmán szultán 1538-as moldvai hadjáratakor elmenekült vajda 150 000 aranyért vásárolta vissza országát; ez az összeg a század végétől visszatekintve jelentéktelennek tűnik: a források ekkor

milliós összegekről írnak. S az uralmat nem volt elég egyszer megvásárolni, a törökök az uralkodó vajda évenkénti, ill. háromévenkénti megerősítését is megadóztatták.

A pénzadókat felmérhetetlen mennyiségű, szorított áron felvásárolt termény, első sorban állat és gabona egészítette ki. A török főváros ellátásának tetemes része a két román fejedelemséget terhelte, a szükséges mennyiség biztosítására a Porta gyakran megtiltotta az állat- és gabonakivitelt más országokba.

A gazdasági kizsákmányolás erősödése és a vajdai hatalom és tekintély gyengülése szoros kölcsönhatásban álltak. A vajdai kinevezés szabályos árverésre bocsátása csak a 18. században vált rendszerre, de a trón megvásárlása, az ellenjelölt túllicitálása már a 16. században sem ismeretlen. A vajdákat már nemcsak a Porta cserélgette, hanem maguktól is sűrűn váltogatták egymást. Megalázásuk és megalázkodásuk egyre több áldozatot követelt és türt el. Vajdák sora kényszerült arra, hogy az adóval évente személyesen zarándokoljon el Isztambulba. Tudomásul vették, hogy addigi fővárosaikat, az északabban fekvő és ezért valamivel védettebb Targovistét, ill. Suceavát a törökök a könnyebben elérhető Bukarestbe, ill. Iasiba helyezték át. 1551-ben az uralmon levő moldvai, 1591-ben a leváltott havasalföldi vajda tért át mohamedán hitre.

Vitéz Mihály merész kitörési kísérletének bukása után a két vajdaság törököktől kifosztva és háborúktól meggyötörve fordult a 17. századba. Nyilván teherbíró képességük kimerülésének tudható be, hogy a Porta kb. egyötödére szállította le állandó adóikat, s bár a következő évtizedek újabb lassú emelkedést hoztak, a század végéig csak az alkalmankénti ajándékok és a vajdaság megvásárlására költött kenőpénzek maradtak nyomasztóan magasak. A vajdai tekintély tovább hanyatlott. Száz év alatt Havasalföldön átlagban négy- Moldvában két évenként cserélt gazdát az uralkodói szék.

A két fejedelemség e korban fontos társadalmi változást élt át. Már az előző században megkezdődött a Portától támogatott görögök beszivárgása, s ez a 17. században megerősödött. Politikai befolyást azáltal szereztek, hogy ők voltak az uralkodó vajdák és a vajdaságra törekvők isztambuli ágensei, gazdaságit azzal, hogy magukhoz ragadták a központi pénzügyeket, az adóztatást és a birodalomba irányuló kivetel közvetítését is. Befolyásuk odáig növekedett, hogy a 18. század elejétől a Porta őket, mint a románoknál megbízhatóbbakat, tette meg vajdákká.

Erdélynek, mint török vazallus államnak a helyzete többszörösen is egyedi: délnyugatról és a román vajdaságok felől ugyan nyitott volt, katonailag azonban mégis erősebb, védekezésre alkalmasabb és képesebb, mint keleti szomszédai: 1551 után a Porta több mint száz évig óvakodott is attól, hogy megtámadja. A fejedelemség viszonylagos gazdasági és katonai ereje, fejlettebb társadalmi struktúrája, a török kor nagy részére jellemző politikai stabilitása azonban önmagában még nem háríthatta volna el azt, hogy fejedelmei tisztelgő portai látogatásokra, sarjaik túszfogságra kényszerüljenek.

Erdély helyzetét ugyanúgy az általános politikai állapot, az ország tragikus szétdarabolódásából következő relatív előnyök határozták meg, mint a másik két országrészét. A hódoltságot nagyjából a királyság, kisebbrészt Erdély léte védte meg attól, hogy a balkáni népek helyzetébe kényszerüljön; a királyság nemességét Erdély fennmaradása és háborúi óvták meg a Fehérhegy utáni csehországi sorstól; Erdélyt pedig a törökök első számú európai ellenfelei, a Habsburgok magyarországi jelenléte, mellette lengyel és nyugat-európai kapcsolatai mentették meg attól, hogy a török vazallusi függés legsanyarúbb változatát megismerje.

IRODALOM

- H. Inalcik*: Ottoman Methods of Conquest. *Studia Islamica* 1954, 103–129.
- B. Cvetkova*: Les institutions ottomanes en Europe. Wiesbaden, 1978.
- Izvori za bõlgarszkata isztorija*. X és XIII. Szõfia, 1964 és 1976.
- La Macédonie* et les Macédoniens dans le passé. Szkopje, 1970.
- Obicajno pravo i samouprave na Balkenu i u susjednim zemljama*. Belgrád, 1974.
- E. Grozdanova*: Bõlgarszkata szelszka obstina prez XV–XVIII vek. Szõfia, 1979.
- D. E. Pitcher*: An Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century. Leiden, 1970.
- H. Inalcik*: The Ottoman Empire. The Clasical Age, 1300–1600. London, 1973.
- The Ottoman State* and its place in World History. Szerk. K. H. Karpat. Leiden, 1974.
- A History of the Ottoman Empire to 1730*. Szerk. M. A. Cook. Cambridge, 1976.
- P. M. Holt*: Egypt and the Fertile Crescent. 1516–1922, a political History. Ithaca-London, 1974.
- M. Emerit*: Les tributs privilégiées en Algérie dans la première moitié du XIXe siècle. *Annales*, 1966: 1, 44–58.
- A. W. Fischer*: The Crimean Tatars. Stanford, 1978.
- A. W. Fisher*: Les rapports ottomans avec la Crimée. L'aspect financier. *Cahier du monde russe et soviétique* 13, 368–382.
- Le Khanat de Crimée* dans les Archives de Musée de Palais de Topkapi, Párizs, 1978.
- I. B. Grekov*: Ocserki po isztorii mezsduarodnüh otnosenij Vosztocsnoj Evropü XIV–XVI. vv. Moszkva, 1963.
- A. Decei*: Istoria imperiului otoman pînã la 1656. Bukarest, 1978.
- A. Decei*: Relaþii romano-orientale. Bukaerest, 1978.
- Istoria României*. Compendiu. Bukarest, 1963.
- M. Maxim*: Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594. *Revue roumaine d'histoire* 1977: 3, 469–486.
- Petru Rareş*. Bukarest, 1978.

HRENKÓ PÁL

Az ismeretlen „Lázár deák”

Magyarország első jó térképe 1514 nyarán született meg. Ingolstadtban készült róla fametszet 1528 májusában. Egyetlen példánya maradt fenn, alig száz éve került elő¹.

A térkép szerzője a címfelirat szerint Lázár tapasztalt férfiú, Bakócz Tamás esztergomi bíboros titkára. Érthető tehát, hogy a kutatókat kezdettől fogva érdekli, ki volt ez a kiváló szakember, aki Magyarország remekművű térképét megalkotta.

A kutatás az utóbbi időben felgyorsult. A magyar térképészek áldozatos munkával feldolgozták a lázári életművet, elvégezték a különböző kiadású lázári térképek tudományos értékelését, mégpedig olyan gondossággal és részletességgel, amire alig van példa a külföldi térképtörténeti munkákban.² A térképek fakszimiléi 1971-ben,³ a tanulmányok 1976-ban⁴ jelentek meg. A magyar térképészek e tanulmányokkal áldoztak az első magyar térképész emlékének.

A térkép megjelenésének négyszázötven éves fordulóján további megemlékezések, értékelések láttak napvilágot.⁵

A Lázár-tanulmányok, ismertetések nagy száma alapján úgy tűnik, lezárult a kutatás, a felmerült kérdések tisztázódtak, még csak vita sem kerekedett. Most mégis visszatérek a témára, és felvetem kételyeimet – éppen az ünnevelt szerző, a térképalkotó Lázár, az ismeretlen „Lázár deák” személyét illetően.

Ünneprontás ez? Nem hiszem. A párhuzamos publikációk egyeztetése céljából tartom szükségesnek, az egy nyelvűség és egyértelműség óhajtott igényével.

*

¹ OSZK Apponyi-gyűjtemény. Fontosabb irodalom; *Oberhammer–Wieser*: Wolfgang Lazius Karten. Innsbruck, 1906; *O. Harmos Eleonora*: Magyarország térképe 1528-ból. Térképészeti Közl. I. 1930. 3; *Irmédi Molnár László*: Lázár deák térképének problémája. Földrajzi Közl. 1971. 2–3; *Cartographia Hungarica*. Magyar Helikon/Cartographia 1972. Összeáll. Nemes Klára.

² *Stegena Lajos*: A négyszázötven éves Lázár deák. Magyar Nemzet, 1978. máj. 31.

³ *Maps of Hungary by Lazarus secretarius*, Hungarian mapmaker. Bpest., 1971. Szerk. Stegena L.

⁴ A magyar térképészet kezdetei. Szerk. Stegena L. Tankönyvkiadó, 1976.

⁵ *Hrenkó Pál*: Magyarország négyszázötven éves térképe. Geodézia és Kartográfia (köv.: GK) 1978. 2; *Uő*: Négyszázötven éves az esztergomi érsek titkárának térképe. Dunakanyar. 1978. 2; *Stegena Lajos*: Lázár deák 450 éves Magyarország térképe. Magyar Tudomány. 1978. 10.

Mindenekelőtt érdemes felemlíteni az ismert forrásművek ide vonható részleteit.

A leghitelesebb forrásnak vélem Jacob Ziegler matematikus és kozmográfus (1470–1549) levelét, amelyet 1529 április idusán Velencéből írt Georg Tanstetter (Collimitius) bécsi professzornak. „Velencébe eljutott Magyarországotat (térképedet) – írja Ziegler a levélben – a napokban láttam, és azt igen nagyon megdicsérem; egyrészt mert az általam ismert helyek összehasonlításából látom, hogy igaz, és ez a többi helyre nézve is bizalmat kelt bennem iránta, másrészt mivel én magam is dolgoztam rajta azon a nyáron, amikor a magyar jobbágyparaszток és pásztorok fellázadtak. Abban az időben, miközben a főurak nagy aggodalmak közepette mindennap az ország ügyeiről tanácskoztak, én és Eleázár, a munka elsődleges szerzője, jóllehet nem volt ekkora gondunk, noha mi sem estünk kívül a veszélyen, egy Magyarország összeállítására vonatkozó tervezetet készítettünk. Hogy azóta mi lett belőle, azt nem tudtam, abban a hiszemben voltam nagy sajnálatomra, hogy elveszett; annál nagyobb örömmel láttam, hogy épségben maradt, és a te gondozásodban megjelent. Brodarics István, Lajos király követe a városban (Rómában), az én kiváló barátom, rajzolt egy hasonló pontos térképet Magyarországról, de azután hogy a trencsényi gróf (Szapolyai János) lázadó pártjához csatlakozott, nem tudom, befejezte-e”.⁶

A munkatárs Ziegler mellett még egy szakemberről értesülünk, Taurinus István 1514. október 28-án Esztergomban kelt, Joachim Vadianusnak írott leveléből:

„Mindennap sokat emlegetjük uraságotat Johannes Nissenus csillagásszal (matematikussal), ki nemrég került főtisztelendő uram (Bakócz Tamás) udvari emberei közé. Bolondját járhatja a vén kriptaszökevénnnyel, ki egész lelkével a csillagjósok ostobaságain csügg, s nem kis pénzt zsebel be, ámde egy hónap termését egyetlen rövid nap szétszórja. Így hát valószínűleg nem sokkal gazdagabban tér vissza nemsokára a szép Bécsbe, ahonnan egykor elindult... Üdvözlöd nevemben újfent a kiváló doktort, Georgius Collimitius urat, e mindig tevékeny férfit, közös barátunkat, s végül szövetségtek és lakomáitok minden egyes részését...”.⁷

Időrendben most következik a térképi címfelirat.

„Magyarország térképe négy oldalon, melyet a néhai Tamás esztergomi bíboros titkára, Lázár, ez a tapasztalt férfiú állított össze; s amelyet Georg Tanstetter-Collimitius vizsgált felül és bővített ki; és amelyet immár Johannes Cuspinianus kiadott Magyarország és Csehország legfelségesebb királyának, Ferdinándnak, Spanyolország hercegének és trónörökösének, Ausztria főhercegének stb. ajánlva; és amely őfelsége oltalma alatt a keresztény világ használatára, a leyssnigki Petrus Apianus ingolstadti matematikus munkájával bocsátatott ki, az Ur 1528. esztendejében”.⁸

Itt említhető Cuspinianusnak egy, a térképpel kapcsolatos nyilatkozatából az alábbi részlet;

⁶ Irmédi Molnár L. i. m.; A. Fekete Nagy, V. Kenéz, L. Solymsi, G. Érszegi: Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellium Anno MDXIV. Akadémiai Kiadó, 1979. 418. A fordításokat dr. Kenéz Győzőnek ezúton köszönöm meg.

⁷ Magyar humanisták levelei. Gondolat, 1971. 464–468; Stephanus Taurinus: Stauromachia. Bpest., 1944. IX; Hrenkó P.: Lazarus (Rosetus) Magyarország első térképének alkotója. GK 1974. 6.

⁸ Eltérés az eddigi fordításoktól: néhai – nem Lázár, hanem Bakóczra vonatkozik; tapasztalt (hozzáértő, jártas) – nem pedig tudós; immár (mostmár) – nem pedig először, már egyszer, amiből a térképnek egy korábbi kiadására következtek.

„Bevallom, sokáig gyötört engem az, hogy vajon hol lehetett Trajánus hídja a Dunán, de midőn a minap megtaláltam a Magyar Királyság leírásait, és ugyanannak térképét kiadtam és Ferdinánd magyar királynak ajánlottam, amelyet kinyomtatva már forgalomba hoztak, Herkulesre mondom – és távol legyen az irigykedés e szótól – jeles mű ez; ezt a hidat ebbe a leírásba (térképrajzba) beletettem.”⁹

Wolfgang Lazius (1514–1565) osztrák térképszerkesztő 1552–1556. évi Magyarország-térképe címfeliratában szintén utal térképünkre: „Jöllehet azt a térképet sok évvel előbb Johannus Cuspinianus és egy bizonyos, a hun nemzetségből való Lázár állította össze a Te (Ferdinánd) számodra, ama kilátásban levő háborúhoz...” Ugyanennek a térképnek egy, a felsőbb körök kívánságára német nyelvre átírt szövegében pedig: „Nemkülönben az említett magyar térképet sok évvel ezelőtt Johannes Cuspinianus úr, Lázár – egy magyar diák – (Lazari – einen Hungerischen Diakhen) adatai alapján állította össze”.¹⁰

*

Nézzük meg ezek után a térkép szerzőjére vonatkozó új közléseket.

A legtöbb közlés „Lázár deák”-ról szól. A megnevezés indokolása bár homályos, mondván hogy a térképi címrész adatán kívül nem került elő más adat „Lázár titkár, vagy ahogyan Rómer Flóris kegyelettel elnevezte, Lázár deák személyéről”.¹¹ Továbbá „Sok mindent nem tudunk még Lázárunkról, Lázár deákról, ahogyan őt a múlt században Rómer Flóris szeretettel elnevezte; nem tudjuk a pontos nevét – leginkább Esztergomi vagy Fehérvári Lázárnak nevezhetnének – nem tudjuk, mikor született, kik voltak a szülei. De ezek nem is túl lényeges dolgok. Tudjuk, hogy magyar ember volt, a bécsi egyetemen – és talán másutt is – tanult, európai műveltségű tudóssá lett...”¹²

A deák megnevezésen már Irmédi Molnár László professzor is megütközött, kérdezvén: „ki nevezte el Lázárt deáknak”.¹³ Felvetése kapcsán mutattam rá, hogy a deák elnevezés Wolfgang Lazius bécsi professzortól ered, meglehetősen bizonytalan kitételben, amint erre már utaltam.

Rómer Flóris szorgalmasan gyűjtögette „Lázár titkoknak” térképi adatait, és tizenöt esztendeig kutatta az ismeretlen „Lázár Diák” kilétét, mígnem egy 1876-ban előkerült térképből megtudta, hogy nem másról van szó, mint Bakócz esztergomi érsek titkáráról.¹⁴

Lazius kései bizonytalan kitételei nem minősíthetők elsődleges forrásnak, így a magyar deák megnevezés helyessége bizonyításra szorul.

A Fehérvári Lázár elnevezés Ernst Bernleithner bécsi professzortól ered. A bécsi egyetem anyakönyvében 1512-ből fellelt Lazarus de Stuelweissenburg nevű hallgatót azonosította Tanstetternek azzal a Lazarus nevű tanítványával, aki 1514-ben a naptárre-

⁹ Kenéz Győző fordítása, eddig csak részben publikálták. Oberhummer–Wieser i. m. alapján.

¹⁰ Hrenkó P.: i. m. GK 1974. 6; Uő: Lazius magyarországi térképei. GK 1979. 4; Uő: Wolfgang Lazius félreismert magyar térképei. Dunakanyar, 1979/1. Lásd még Oberhummer–Wieser i. m.; Fodor Ferenc: A magyar térképirás I. Honvéd Térképészeti Intézet, 1952. 35–38.

¹¹ Stegena L. i. m. Magyar Tudomány 1978. 10.

¹² Uő. Magyar Nemzet 1978. máj. 31.

¹³ Irmédi Molnár L. i. m. 107; Hrenkó P. i. m. GK 1974. 6.

¹⁴ Hrenkó P. i. m. GK 1974. 6.

form előkészítő munkálataiban munkatársa volt.¹⁵ Bár ennek a feltevésnek a további kutatását nem zárhatjuk ki, az azonban nem látszik valószínűnek, hogy a Székesfehérvárról való magyar tanuló és Tanstetter bécsi tanítványa, továbbá a térképkészítő Lázár bíborosi titkár, tapasztalt férfiú egyazon személy volna. Ugyanis mivel magyarázhatnánk, hogy Ziegler mintegy „tájékoztatta” levelében Tanstettert a térképkészítés munkálatairól, közölve vele azt is, hogy annak elsődleges szerzője Lázár (ego et Eleazarus operis primarius auctor)! De ha Tanstetter valóban ismerte Lázárt, miért nem írta teljes nevét a térképre? Taurinus leveléből is érződik a kapcsolat hiánya; Tanstettert közös barátának nevezi, Nissenus (Johannes Borbirijs) csillagász viszont Bakócz „udvari emberei” közé került (lásd fentebb).

Megemlítek még egy ismeretlen tényezőt. Tanstetter a térképet – mint ezt a címfeliratból olvashatjuk – felülvizsgálta és kiegészítette. A településábrák vizsgálata közben tapasztaltam, hogy a helységek pontos helyét az ábrákba épített körjel mutatja. Azonban ezek a térkép pontosságával szorosan összefüggő kis körjelek éppen a Bécs környéki részekben (Bruck, Wienerneustadt, Baden táján) hiányoznak. Kézenfekvő tehát a feltételezés, hogy ezekkel a szabadon rajzolt ábrákkal Tanstetter egészítette ki az egyébként is hiányosan ábrázolt nyugati országrészt. Közös munka esetén nem várható ilyen alapvető különbség – éppen a bécsi egyetem közelségében.

A Székesfehérvárról érkezett Lázárt nem azonosítja a térképszerkesztő Lázárral Bendefy László sem. Véleményében osztoztak az esztergomi prímási könyvtár és levéltár igazgatói is. Azonban Bendefy teljesen valószínűtlen módon azonosította Lázárt, egy myttai földesúrnak a bécsi egyetemen tanuló fiával, aki „1509-ig Michael Rozen (Rozson Mihály) néven független magyar nemes úr; 1509-ben vagy 1510-ben szentelték pappá, s ekkor kapta a Lazarus nevet”.¹⁶ Ennek a feltevésnek semmi alapja nincs, ugyanis Michael Rozen nem más, mint a neves sávniki (Spišský Štiavnik) apát. Magas tisztségét még Bakócz életében nyerte el, és azt 1518-tól haláláig, 1542-ig viselte.¹⁷ Az utolsó sávniki ciszterci apát haláláig Mihály névvel élt, őt tehát semmi esetre sem lehet Lazarusnak mondani.

*

Az azonosítás nehézsége kétségtelenül az adatok hiányából ered. Lázár megnevezése már a térképen csonka. A német–osztrák munkatársak teljes nevei mellett Lázár csak „tapasztalt (hozzaértő?) férfiú”, a bíboros titkára, úgy tűnik, alig ismerték. Még a titkári megnevezés is kérdéses.¹⁸

Lazius 40 év távlatából még bizonytalanabb módon – egy magyar deáknak véli. Megnevezéséből egy, a feledés homályába ment idegen (nem német), tanult, latinul értő világi értelmiségi személy körülírása érződik.

*

¹⁵ Bernleithner, E.: Der Autor der ältesten Ungarnkarte und seine Mitarbeiter. Mitt. d. Geogr. Ges., 1974.

¹⁶ Bendefy László: Lazarus secretarius és térképe. A magyar térképészet kezdetei. i. m. 1976. 9–15; *Uő.* Adatok Lázár deák személyének ismeretéhez. GK 1976. 3.

¹⁷ *Deákj Honor:* A Sávniki apátság története. Ciszterci doktori értekezések 81. Pécs, 1937.

¹⁸ Magyar életrajzi lexikon. II. Akadémiai Kiadó 1969. 46.

Az esztergomi bíboros környezetében mind ez ideig egy Lázár nevű személyre találtunk adatokat. Először 1956-ban említette Zolnay László, de hitelt nem kapott.¹⁹ Ez a személy *Lazarus Rosetus* vagy *Rosetus Lázár kanonok* (káplán), aki 1509 és 1514 között, tehát éppen a kérdéses időszakban szerepelt az esztergomi főkáptalan jegyzőkönyvében.

Szerencsénkre a főkáptalan 1500–1527 közötti üléseinek jegyzőkönyve átvészelte a török uralmat. Amikor Marsigli gróf a felszabadított Budavár égő romjai között korvinákat keresve rátalált, ezt is megmentette számunkra.²⁰

A jegyzőkönyvből Rosetus Lázárra vonatkozóan értékes adatok nyomára bukkantam. Az 1510. évi alábbi bejegyzés például mind nevére, mind kilétére nézve hiteles:

„*En Lasarus Rosetus esztergomi kanonok*, eladtam a reám bízott nagyszombati tizedeket maguknak Nagyszombat város polgárainak és városközösségének, Vitus napja utáni szerdán (június 19-én) 245 forintért, mely összegnek fele részét kötelesek a most legközelebb következő és egymást követő Szent Mihály napján, a másik részét Mária születésnapján megfizetni; eladtam pedig nekik a termények és élelmiszerek teljes tizedét, a kenyérgabonával és a bortizeddel együtt. Nevükben teljes egészében saját kezével írott kéziratát adta nekem jegyzőjük Márton . . . stb. nevében. — Fizetett Szent Márton napján teljes egészében”²¹

A rangos és — városról lévén szó — biztos jövedelemmel 1510-ben és 1511-ben gazdálkodott Rosetus. De megtaláljuk nevét a kisbarsi tizedek, valamint a bajoni és ebedi széna részesedői között. A bor osztásában csak az Esztergomban tartózkodó kanonokok részesedtek, tehát Lázárnak is az érseki székhelyen kellett lennie, mert neve szerepel a bor osztásában is.

A tizedszedők jegyzékében figyelemre méltó a megnevezése: „*Ad Decimas de Tirnaui electus est D(omin)us Lazarus de ros(eto)*”.²² Itt ugyanis a nagyszombati tizedszedő neve rövidebb formában, de számunkra beszédesebb módon íródott. A „*de roseto*” (Rosetóból való) kitétel vonatkozhat a származáshelyre, akár a toscani Grossetora, vagy a pugliai Roseto Valfortorere. Ez az azonosítás azonban csak feltételezés lehet, mert francia és olasz földön több Rosetus hely létezett.

A Roseti név olasz származásra utal — írta Irmédi Molnár László. Ha tehát Roseti olasz, akkor kapcsolatait inkább olasz honfitársaival, olasz hazája felől irányulónak kell feltételezni.²³ Bár ő ezzel nem értett egyet, ennek a vizsgálatát mégsem kerülhetjük el. Ugyanis Bakócz Tamás környezetében voltak Itáliából meghívott, magasan képzett személyek. Maga Bakócz is tanult itáliai egyetemeken, Bolognában és Ferrarában. Magas egyházi tisztsége is oda vonta őt — többek között éppen a térképkészítés előtti években, amikor a pápai trón elnyerése reményében Rómában tartózkodott.

¹⁹ Zolnay László: Esztergomi utikalauz, 1957; Irmédi Molnár L. i. m. 107.

²⁰ Lukács Pál: Az esztergomi főkáptalan a mohácsi vész idején. Különlényomat az „Esztergom Évlapjai” 1927. III. évf. 2. számából.

²¹ Biblioteca Universitaria Bologna. Cod. 634. 21. Dr. Kenéz Győző fordítása. Lásd még: Dunakanyar 1980/2. 58. A bolognai kézirat felkutatásáért dr. Macchioni Ilonának mondok köszönetet.

²² Bibl. Univ. Bologna. Cod. 634. 19.

²³ Irmédi Molnár L. i. m. 108.

Az 1511. évi megválasztott tizedszedők jegyzékében újabb, fontos adatát leljük: „Ad Decimas de Ternauia Electus e. *M. Lazarus Rosetus*”.²⁴ Az 1510. évi jegyzékben írott Dominus kijárt minden hasonló magas tisztségű személynek. Itt azonban *Magister* áll, ami magasfokú képzést, egyetemi végzettséget jelez! Más neveknél is látunk fokozatot. Például Nyási Demeter kánonjogi doktor megnevezése: Dominus Demetrius doctor. Körmendi János egyházjogi doktoré: doctor Kermendius, Pesti Gergely egyházjogi licentiusa: Gregorius de pesth Licen. etc. Amennyiben a magister kitétel Lázárnál nem valami tisztségével párosuló gesztus, úgy az itáliai egyetemeken nyomára juthatunk. Hogy mind ez ideig egyetemi adatait nem találtuk, annak oka lehet az, hogy csak a magyar származásúak között keresve, erre esélyünk sem lehetett.

Lazarus Rosetusnak 1514-ben nyoma vész. Ha itáliai származását elfogadjuk, úgy feltételezhetjük azt is, hogy öt évi magyarországi működése után hazatért. Bakócz bíboros sorozatos presztizisvesztései – elesése a pápaságtól, a keresztes hadjárat kudarca – után ez érthető. Kiváló képességű iskolázott szakember lévén, otthon is megtalálhatta számítását.

Mindez persze csak feltételezés. Csak egy eddig mellőzött kutatási vonalról van szó. Létjogosultságát az adja, hogy a német egyetemeken Bakócz bíboros körébe vonható Lázárnak nyomára nem jutottunk, illetve a térkép kiadásában résztvevő német–osztrák személyek éppen a mű elsődleges szerzőjére nézve elfogadható támpontot adni nem tudtak.

A magyar térképészet történetének kutatói magukra hagyatkoztak a Lázár-kutatásban. Pedig a szétszóródott, nehezen fellelhető adatmorzsákat csakis a társtudományok széles területein dolgozó, nagy tapasztalatokkal bíró kutatótársaink segítségével tudnánk összegyűjteni és eredményesen értékelni. Ebben a munkában kérem a történeti tudományok művelőinek szíves közreműködését, abban a reményben, hogy mielőbb fellebbentessük a reneszánszban gyökerező magyar térképészet anonymusának, az első Magyarország-térkép megalkotójának csuklyáját.

²⁴ Bibl. Univ. Bologna. Cod. 634. 23.

HERCZEGH GÉZA

Görgei (Vázlatok egy arcképhez)

A nagy per, Görgei Artur hazaárulási pere, már több mint 130 éve tart. A vádat 1849. szeptember 12-én fogalmazta meg Kossuth viddini levelében, hogy azután a periratok véget nem érő sora kövesse. A magyar emigráció számára létfontosságú volt annak hirdetése, hogy a szabadságharc árulása miatt bukott el, a dualizmus korában viszont a Görgei-kérdés a 67-esek és a 48-asok csatatere volt, mely mindaddig nem juthatott nyugvópontra, amíg az ország politikai életét e két irányzat szembenállása jellemezte. A függetlenség fegyveres megvédésének lehetősége vagy – éppen ellenkezőleg – annak kilátástalansága, Világos elkerülhetetlensége, szolgáltatották a döntő érvet a 48-as, ill. a 67-es álláspont történeti megalapozásához.

1920 után ez az ellentét értelmét veszítette, és az ellenforradalmi rendszer hivatalos történetírása nagy igyekezettel rehabilitálta Görgeit, de azért, mert szemben állt a liberális, a forradalmár Kossuthal és Szekfű szövegezési bűvészmutatványában már „mintegy Széchenyi tanítványaként” nézte a magyar valóságot. Ennek során még az a véletlen vagy nagyon is tudatos elírás is kicsúszott Szekfű keze alól, hogy Görgei a haditörvényszék ítélete alapján „főbelövette” Zichyt,¹ holott nagyon is jól kellett tudnia, hogy az ítélet kötél általi halálról szólt. Jellemző, hogy amikor Steier Lajos Görgei forradalmiságát emlegette, fontosnak tartották, hogy a tábornokot sürgősen megvédjék a forradalmiságnak még a gyanújától is.²

Marxista történetírásunk ezt az ellenforradalmivá preparált Görgei-képet kapta örökségül, és természetes következménye Görgei újbóli vád alá helyezése lett. A régi árulási vád és az ellenforradalmár portréja együtt remekül igazolta a forradalom legyőzhetetlenségének mítoszát, azt a hitet, hogy a következetes és kérlelhetetlen harcot folytató forradalmi tömegeket csak árulás – egyes osztályok vagy egyének árulása – esetén győzheti le az ellenség, bármilyenek is legyenek a tényleges erőviszonyok. Révai József az 1848-as forradalomról írott tanulmányaiban egyértelműen árulónak ítélte Görgeit,³ és az ő vitathatatlan tekintélye az ötvenes években munkálkodó történészeink

¹ *Hóman–Szekfű: Magyar történet.* Bp., 1936. II. kiadás V. kötet 417.

² Ld. *Miskolczy Gyula* cikkét. *Napkelet*, 1925. 246. A Görgei-kérdés első nyolc és fél évtizedének irodalmát *Kosáry Domokos* összegezte: *A Görgey-kérdés és története.* Budapest, 1936. Részletes bibliográfiai utalások helyett e könyv gazdag anyagára utalok, anélkül, hogy a szerző minden megállapítását és különösen azt, hogy Görgei „apolitikus katona” lett volna, magamévá tenném.

³ Ld. *Révai József* „Az aradi tizenhárom” című, 1939-ben írott cikkét. Megjelent a Válogatott történelmi írások. I. kötetében, Budapest, Kossuth, 1966. 182.

nézeteit is döntő módon befolyásolta. Így lett a téli hadjárat „szégyenteljes visszavonulás”, s a tavaszi hadjáratban Görgei „csupán az akadály szerepét játszotta”, aki Gödöllőn Kossuth oldalán „fanyalogva” fogadta a honvédek lelkes éljenzését.⁴ 1960-ban megjelent cikkében Varga János már elismerte Görgei hadvezéri képességeit, katonai érdemeit, de olyan egyénnek ábrázolta, akiben rátartó ellenszenv élt a gazdagabbak, úri dölly az alsóbbrendűek iránt, kétszínű intrikus volt, jellemnek hitvány stb.⁵ Az újabb munkákban – így a Magyarország története című nagy összegezésnek 1848–49-ről szóló kötetében – még árnyaltabb a fogalmazás. Spira György Görgeit nem nevezi árulónak, működésének egészéről adott jellemzés azonban általában negatívnak tekinthető.⁶

De vajon igaz-e, hiteles-e az ellenforradalmár arcképe, amely feltétlenül kihat Görgei mindenegyes lépésének megítélésére és legapróbb tévedését vagy mulasztását is naggyá növeli? Hogyan kelthette fel akkor annyi, reakciós nézetekkel igazán nem gyanúsítható nagy író és költő rokonszenvét, sőt csodálatát? De miért ítélték el ugyancsak nagy írók olyan ellenségesen? Görgei minden bizonnyal a legellentétesebben ábrázolt történelmi alakja irodalmunknak. Az volt a múltban, az maradt napjainkban is. Ezrek és ezrek látták Illyés Gyula Fáklyalángjának hiú, törtető tábornokját, akinek egyedüli gondja, hogy a legénység tökéletes rendben sorakozzék fel a fegyverletételre, de nagy siker volt Németh László „Áruló”-ja is, amelynek klagenfurti száműzöttje hazája érdekében még az árulás bélyegét is nemes lemondással viseli. A darab bírálója Görgeinek „a társadalmi demokratizálódással szembeforduló osztálymagatartását” veti szemére, azt, hogy „osztálykötöttségeinek és személyi gyarlóságainak együttese folytán kis híján ellenforradalmi puccs irányítója lett”,⁷ Féja „Visegrádi esték”-jének tábornoka viszont igazi demokrata, aki jóval közelebb állt a néphez, mint támadói.

Melyik hát az igazi Görgei? Lehetséges, hogy 1849 tavaszának honvédeit olyan tábornok vezette győzelemről győzelemre, akinek egyenruháján kívül semmi köze sem volt ahhoz az ügghöz, amiért ők küzdöttek? Magyarázatot olvashattunk eleget, de hihetőt – valóban meggyőzőt – nem, mint ahogy a védelem is adós maradt annak megértetésével, miként tarthatta szinte az egész nemzet legjobb katonáját, legvilágosabban gondolkozó főjét árulónak?

Ebben elsősorban az a szemlélet a hibás, mely Görgei egyéniségét változatlanul fogta fel és a Csepel-szigeti hadbíróság elnökeiben ott látta már a világosi diktátort, vagy a keserűen gúnyolódó klagenfurti internáltat a kaszás nemzetőrök őrnagyában, tökéletesen

⁴ Kossuth Emlékkönyv. Budapest, Akadémiai, 1952. I. kötet 403., 425.

⁵ Varga János: A Görgey-kérdéshez. Valóság, 1960/2. 94–104.

⁶ Magyarország története. VI/1. kötet. 1848–1890. Budapest, Kossuth, 1980. 305. és köv. Kosáry Domokos könyvének megjelenése óta a tovább bonyolódó Görgei-kérdés összegezése – teljes bibliográfiájának összeállítása – terjedelmes tanulmányt igényelne. Helyette csak néhány jellemző felfogást idézhettem. Új, azelőtt ismeretlen forrásanyag ennek az időszaknak a során kevés került közzétételre. (Pach Zsigmond Pál: Kiadatlan Görgey iratok 1849. augusztusából. Századok, 1957. 1–4. sz. 198–226.; Andics Erzsébet: Ismeretlen adalékok az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól. Századok, 1965. 3. sz. 425–457. Ezek kétségtelenül pontosabbá tették a fegyverletételre és az osztrák megtorlás előzményeire vonatkozó ismereteinket anélkül, hogy a kérdést új megvilágításba helyezhették volna.

⁷ Varga János: Az áruló. Megjegyzések Németh László Görgei drámájához. Történelmi Szemle, 1964. 3–4. sz. 596–614.

megfelelkezve arról, hogy az a szédítő pálya, amelyet az alig harmincéves fiatalember egyetlen esztendő során befutott, nem maradhatott hatás nélkül gondolkodásmódjára.

Görgei emlékiratai aligha segítik elő belső fejlődésének megértését. A „Mein Leben und Wirken in Ungarn” azért sikerült olyan rosszul (mert rossz könyv, hiába elsőrangú forrása a szabadságharc történetének!), mivel szerzője klagenfurti felfogásának szemszögéből akart politikai következetességet belemagyarázni nagyon is változó nézeteket tükröző tetteinek sorába. Mintha szégyellte volna ifjonti lelkesedését, önkínzó és másokat is bántó keserőséggel tört palcát mindazok felett, akik továbbra is hittek abban, aminek elérhetlenségéről ő személy szerint meggyőződött.

Nem teszik könnyebbé a dolgot a kortársak jellemzései sem, amelyek szintén a katasztrófa után, utólagos magyarázatként készültek. A rejtély megoldásához csak az vihet közelebb, ha lehetőleg az eseményekkel egykorú, azon melegében készült feljegyzésekre támaszkodunk. Ezekből a fiatal Görgeiről egészen más kép rajzolódik ki, akitől mi sem állt távolabb, mint a tekintély és a vagyon védelme, vagy az együgyű V. Ferdinánd iránti hűség. Az 1848-as vívmányok lelkes híve, mindenre elszánt védelmezője volt, és – ifjúkori élményei alapján – nem is lehetett más.

Az őrnagy. Szepes vármegye egyik legrégibb nemesi családjának sarjaként született, de anyja révén – félig – polgári származású volt. A hajdani vagyonnak már csak roncsai maradtak, és ezért gyermekkorra kínos szegénységben telt el. Katonának is csak azért jelentkezett, hogy a család anyagi gondjain könnyítsen. Hiába viselte a nemesi testőrök díszes egyenruháját, sokszor vacsorázott száraz kenyeret. A császári ármádia szellemét nehezen tűrte. „Ő királyok, ti testvértagadók, kényurai a népnek! És miniszterek, ti királyok zsarnokai! Mikor nyílik meg a fületek elég nagyra, befogadni az udvaroncok hízelgésein felül még egy szemernyi igazságot is, csenevész agyatok és szívetek számára! . . .” – fakadt ki 1843. februárjában. A korabeli újságok közül Kossuth Pesti Hírlapjában találta „a legtöbb igazat és tartalmat”.⁸ Az első adandó alkalommal elhagyta a katonaságot, hogy vegytani tanulmányokat folytasson – kiemelkedő eredménnyel. A márciusi forradalom tágra nyitotta előtte az érvényesülés lehetőségét. Hogy mást ne említsek, lutheránus létére most már pályázhatott a pesti egyetem vegytani tanszékére. A régi rendszerrel csak a megalázó cifra nyomorúságot veszthette el, az újjal bármit elnyerhetett. „Bárcsak hazánk fiai már eltörölték volna a robotot, ezt a pokoli átkát az emberi nemnek” – írta március 18-án. – „Igaz, hogy én könnyen beszélek, mert nem vesztek vele semmit, hanem . . . ha rajtam áll, hát eltörölöm a nemességet – itt aztán csakugyan veszteséggel járok . . .”⁹

Családi nevéből el is hagyta az y-t, amit később sem használt¹⁰, és a konzervatívnak éppen nem nevezhető Márczius Tizenötödikének lett az olvasója. „Egy kvietált huszár-főhadnagy” aláírással cikket is írt a lap 1848. június 5-i számába a nemzetőrtisztek tervbevett drága díszegyenruhája ellen. Személyes ügyéről szólt, de érvei messze túlmutat-

⁸ *Görgey István*: Görgey Arthúr ifjúsága és fejlődése a forradalomig. Budapest, MTA, 1916. 182.

⁹ *Görgey István*: i. m. 334.

¹⁰ Görgei Artur Görgey István y-osította vissza, a családnév egységes használata kedvéért. Görgei Artur azonban még Visegrádról keltezett leveleiben is i-vel írta a nevét. Apróság, de jellemző. A magam részéről ehhez igazodom, a jegyzetekben azonban kénytelen vagyok a mindenkori szerző írásmódját követni.

tak az egyenruha kérdésén, és sokat elárultak a fiatal tiszt gondolkodásmódjáról. „Vagy talán már egészen megfeledektünk arról, hogy nemcsak a gazdagok soraiban, hanem a legszegényebbek közt is mindig találkoztak főtisztnek alkalmas egyének? Vagy talán azt hiszik, hogy éppen a jövőben egyedül a gazdagok osztályában fog teremni az értelmiség és a haza iránti buzgóság? Vagy talán úgy fogjuk fel az egyenlőség szellemét, miszerint ily practicus rendszabályok által a legszegényebb osztályt a főtisztiségre való kilátástól is szándékosan elzárjuk?”¹¹ Nem az „alsóbrendűek iránti” úri dölyfnek vagy a tiszti kasztszellelem képviselőjének hangja volt ez, hanem olyan valakié, aki a frissen kivívott jogegyenlőséget halálos komolyan veszi és attól sem riad vissza, hogy gróftot akasztasson, ha az Jellasics kiáltványait szállítja.

Emlékirataiban a régi periratok terjengősségével indokolja ezt a híres esetet.¹² Közvetlenül az ítélet után írott jelentésében azonban egyáltalán nem magyarázkodott, mert legmélyebb meggyőződése szerint erre nem volt szüksége. Csak feltűnési viszketegségből tette volna, mint ahogyan a vád állítja? Ahhoz a kockázat túlságosan nagy volt, hiszen Zichy elítélésével Görgei saját fejét is olyan hurokba dugta, amelyet emberi számítás szerint csak a győzelem vagy a hősi halál vághatott ketté. 48 szereplői közül senki sem csapta be olyan csattanósan maga mögött az ajtót, mint éppen Görgei, és nem véletlenül vált egyszerre a radikálisok hőségé, akiknek ünneplését csak később utasította el.

A nemzetőrökről is egészen más volt a véleménye a fehérmegyei pusztákon, mint később Klagenfurtban. Ragaszkodott vezetésükhöz, és első sikerét is e nemzetőrök élén érte el, akik a későbbi Görgei szerint olyan furcsa és felemás viszonyban voltak az ágyúval. Október 2-án azt írta a képviselőház elnökének: „Csak erélyt, csak most erőmegfeszítést! Mert a nép – könnyezve írom – a nép velünk tart.”¹³

Kossuth két okból figyelt fel Görgeire. Az egyik Zichy Ödön-Eugén kivégeztetése volt, a másik Perczellel, Kossuth akkori vetélytársával való összetűzése. Ezek sokkal többet nyomtak a latban, mint az ozorai győzelem körüli érdemei. Napok alatt lett tehát őrnagyból tábornok, nem annyira már elért, mint inkább előlegezett, jövőbeli sikerek alapján. Ezt Kossuth tudta a legjobban, és ezért Görgeit személyes lekötöleztetjének tekintette, akitől feltétlen engedelmességet várt. Perczel és Bem semmivel sem engedelmeskedtek jobban Kossuth utasításainak, mint Görgei, de azok nem is voltak az ő „teremtményei”, amit Kossuth Görgeivel szemben mindig hangsúlyozott.

A tábornok. A schwechati vereség után előkerült a már október 11-én aláírt kinevezési okmány, és Görgei tábornoki ranggal a harmincezer emberből álló fel-dunai

¹¹ Hogy a „kvietált huszárőrnagy” Görgei Artur volt, öccse bizonyítja (Ld. Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig. 344.), aki 1910-ben, amikor könyvét véglegesen összeállította, már messze került 1848 tavaszán vallott nézeteitől, és aligha említette volna a Márczius Tizenötödikében közölt cikket, ha nem bátyja lett volna annak szerzője. Nem is idézett egyetlen sort sem az akkor már nehezen hozzáférhető cikkből.

¹² Az emlékiratoknak ez a része készült el elsőnek. Zichy Edmund azzal fenyegetőzött, hogy bíróság elé állíttatja Görgeit, aki e fejezet megírásával saját védelmét készítette elő. Az a tény azonban, hogy azt teljes terjedelemben beépítette emlékirataiba, azt a látszatot kelti, mintha a történelem előtt is mentesíteni akarná magát.

¹³ *Görgey István*: Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig. Budapest, MTA, 1916. 381.

hadserg fővezére lett. Két és fél hónap hiányzott 31. évének betöltéséhez. A kinevezéssel Görgei életében és gondolkodásmódjában is új korszak kezdődött. Október 31-én már senki előtt sem volt kétséges, hogy a harc nem a magyar kormány és a felkelő szerbek, horvátok között folyik, hanem a 48-as törvények alapján átalakult Magyarország és az önkényuralom visszaállítására törő császári kormányzat között. Nem olyan küzdelem tehát, ahol „erély és erőmegfeszítés” önmagában sikert hozhat. Nem nemzetőrök élén kell megvívni, akik Jellasics segédcsapatai ellen jól megállták a helyüket, hanem sorkatonasággal a császári sorkatonaság ellenében, azokhoz hasonló szervezettségű és fegyverzetű egységekkel. Görgei felmérte azt is, hogy a harcnak ebben a szakaszában már nincs lehetőség döntő győzelemre, hanem legfeljebb sikeres védekezésre, mely megérlelheti a megegyezés feltételeit.¹⁴ Kossuth iránti bizalma ekkor még töretlen volt, hiszen ő javasolta Kossuth diktatúráját a politikai vezetés egysége és hatékonysága érdekében. Bizalma lassan, fokozatosan kopott az egyre növekvő nehézségek láttán, hogy a fővárosok kiürítése után jusson túl a kritikus ponton.

December utolsó napjai a szabadságharc nagy válságát érelték meg. A január 2-i pesti haditanács – igen helyesen – úgy határozott, hogy a főserg ne Szolnok felé hátráljon, hiszen maga után húzta volna Windischgrätzet is, megmutatva neki, hogy hol keresse a döntést. Görgei északnyugati irányba vonult, mert ez a mozdulat offenzív jellege mellett számára azzal az előnnyel járt, hogy kikerült a kormány közvetlen ellenőrzése alól.

Útjának első állomásán, Vácott, kiadta hírhedt kiáltványát, amelyben megtagadta az engedelmisséget a Honvédelmi Bizottmánynak – azaz Kossuthnak. Görgei utóbb azzal védelmezte a kiáltványt, hogy az V. Ferdinándra való hivatkozással és a republikánus izgatások elítélésével a felbomlástól mentette meg seregét, miután tisztjei egymás után csatolták le kardjukat, nem akarván harcolni a dinasztia ellen. Hogy a tisztikar bomladozott – tény, de hűségének megszilárdítása végett aligha volt szükség a Honvédelmi Bizottmány kíméletlen bírálatára, márpedig a kiáltvány legnagyobb része nyílt vádirat a Bizottmány ellen – erélytelensége és következetlensége miatt. A köztársasági nézetek elutasítása csak mellékes motívuma a kiáltványnak, mely persze ragaszkodik a jogfolytonosság fikciójához, de mikor alkotmányos monarchiáról szól, a hangsúlyt nem a királyságra, hanem az alkotmányra helyezi: „A fel-dunai hadtest végezetül kinyilatkoztatja, hogy az ellenséggel folytatott bármely egyezkedésnek eredményét csak az esetben fogja elismerni, ha az egyrészt Magyarországnak azon alkotmányformáját, amelyre a hadtest megesküdünt, másrészt magának a hadtestnek katonai becsületét biztosítja.”¹⁵

Akárhányszor olvassuk el a kiáltványt, az derül ki belőle, hogy Görgei, aki még nem tudott az országgyűlés küldöttségének kudarcáról, azt akarta, hogy Windischgrätz vele tárgyaljon, mivel úgy gondolta, hogy a hadsereg az új szakaszába érkezett küzdelemnek fontosabb tényezője, mint az országgyűlés, amelynek ki tudja, hány tagja érkezik meg

¹⁴ *Spira György* úgy jellemzi Görgei felfogását, hogy „Az a békepártiaktól csak annyiban tért el, amennyiben még nem reménykedett abban, hogy az eddig hiányzó tárgyalókészség az udvari körökben idővel magától is felül fog kerekedni, hanem azon a véleményen volt, hogy a Habsburgokat mintegy oda kell kényszeríteni a tárgyalóasztalhoz.” (Magyarország története. 1848–1890. I. kötet. Budapest, Kossuth, 1980. 305. Tökéletesen igaza van, de azért annyit hozzáfűzhetek, hogy ez a *csak* az akkori viszonyok között nagyon is sokat jelentett.

¹⁵ *Görgey A.*: Életem és működésem. Budapest, Franklin, 1911. I. kötet, 137.

valóban Debrecenbe, vagy a Honvédelmi Bizottmány, mely nem sokáig tarthatja magát. Görgei három héten át nem is küldött jelentéseket Debrecenbe. Egyezkedni kívánt, és az egyezkedés feltételeként az ország alkotmányának elismerését szabta.

Az események rövidesen rácăfoltak Görgei helyzetmegítélésére, de január 5-én, a fővárosok kiűrtését követő zűrzavarban, a legvadabb ál- és rémhírek közepette aligha állt véleményével egyedül. Windischgrätz megbízottja, Rankay nyugalmazott huszárszázados január 28-án Rózsahegyen valóban felkereste Görgeit, de a császári alterego tőle is megadást követelt. Görgei a váci kiáltvány átadásával válaszolt, ezzel is jelezve, hogy tárgyalási alapnak szánta. Nem kapitulálni akart, hiszen serege nem szenvedett vereséget, a hadihelyzet nem volt kilátástalan.

Február 5-én Görgei kézhez vette azt a debreceni parancsot, mely Kassán át a Klapkával való egyesülésre szólította fel. Miután a váci kiáltványra osztrák részről pozitív válasz nem érkezett, Görgei megindult a Tisza felé. Időközben belátta már, hogy elsiertet dolog volt a Honvédelmi Bizottmánynak az engedelmesseget felmondani, és hogy nagyon is lebecsülte Kossuth zsenialitását, amikor feltételezte róla, hogy a vezetés kicsúszik a kezéből, de ezt sem neki, sem másnak nem vallhatta be. Kossuth Debrecenben még nagyobbra nőtt, mint amilyen Pesten volt. Sikerült a haderők összehívását keresztülvinnie, a csapatokat felszerelni, ellátni, a harci szellemet nemcsak fenntartani, de még fokozni is. Kossuthon kívül a szabadságharcnak nem volt és nem lehetett más vezére, neki kellett tehát engedelmeskedni, az ő bizalmát kellett visszaszerezni.

A váci kiáltvány készítette Kossuthot arra, hogy Dembinszkyt a magyar haderők élére állítsa. Dembinszkyt kár Görgeivel szemben nagy hadvezérré magasztalni és kápolnai kudarcát csapatparancsnokainak számlájára írni. Dembinszky később, más körülmények között, más csapatok élén sem jeleskedett, és 1849 nyarán a gondjaira bízott déli főseréget teljesen dezorganizálta. Balszerencsés hadvezetése csakhamar a tiszafüredi „lázadás” vezetétt, mely Klapka tisztjeinek köréből indult ki, de amelynek végül maga Görgei állt az élére. Akkor tért vissza igazán Kossuth hűségére, amikor a legnagyobb engedetlenséget követte el az általa kinevezett fővezérrel szemben. Ezt maga Kossuth is elismerte, hiszen eredetileg azzal a szándékkal indult Tiszafüredre, hogy az engedetlen tábornokot főbe löveti, de – alaposabb tájékozódás után – az ott összegyűlt haderő ideiglenes fővezérévé tette meg. Amiként Görgei belátta, hogy Kossuth nélkül nincs magyar szabadságharc, úgy Kossuth is – a váci proklamáció által kiváltott jogos bizalmatlansága dacára – felismerte, hogy Görgei mégsem áruló, hanem az az ember – talán az egyetlen –, aki Windischgrätzcel valóban megmérkőzhet. Az egyetértés helyreállt közöttük – amit számos egykorú levél bizonyít –, legfeljebb mindkettejük környezete volt az, mely a menván, egy ifjú, kimondhatatlanul vonzó külsejű hadfit találtam nála honvéd őrnagy attilában, vállán a háborúnk alatt annyira szokásba jött csatos táskával. Kíváncsiságomat nemsokára Kossuth kettévágta, amidőn az érdekes egyéniségben Görgeivel ismertette meg. Magaviseletében felöltő szerénység ömlött el; Kossuth irányában a tisztelet, mondhatnám hódolat vonásai jegyezek minden szavát, mozdulatát . . .”¹⁶ Alakoskodással ezt hiába akarnánk magyarázni, mert nemsokára következett a nagy próba, a tavaszi hadjárat, mely elválaszthatatlan Görgei nevétől.

¹⁶ *Vukovics Sebő* emlékiratai. Budapest, Athenaeum, 1894. 436.

Az ideiglenes fővezér. Hadvezér mit sem tehet lelkes, fegyelmezett csapatok, tehetséges alvezérek és jó vezérkari tisztek nélkül, de mindezek együttműködését biztosítani és győzelmes csaták sorozatából álló nagy hadjáratot irányítani számbelileg egyenlő erejű ellenféllel szemben, olyan teljesítmény, amelyre csak az ügy iránti feltétlen odaadás képesít. Nem más, maga Kossuth írta az első sikerek után, április 3-án este: „És tudja a tisztelt Bizottmány, mi ezen jó egybevágás harmóniájának kulcsa? Az, hogy Görgei a legtisztább indulatú hazafi. Kiben a haza tökéletesen bízhatik . . .”¹⁷

Igaz, a tavaszi hadjárat nem volt százszázalékos siker. Windischgrätz hadait nem sikerült bekeríteni és tönkrevetni, hanem „csupán” nagy áldozatok árán kiűzni az ország belsejéből. Ha szabad ezt a kifejezést használni, nem kiűtéses, hanem pontozásos győzelem volt, de olyan fegyvertény, amely ugyancsak elképesztette a korabeli katonai szakértőket és egyúttal a legtöbb, amit a magyar hadtörténet Hunyadi János óta felmutathat.¹⁸

Meddig tartott Kossuth és Görgei között az egyetértés? Igaz-e, hogy már az április 7-i gödöllői találkozásuk alkalmával ellentétbe kerültek egymással? Görgei szerint ő határozottan óvta Kossuthot a Habsburg-ház detronizációjától, Kossuth viszont arra hivatkozik, hogy Görgei abba beleegyezett. A szembesítés tehát eredménytelen. Hogy mi hangzott el a négy szemközti találkozó során, pontosan nem állapítható meg, de Görgei semmi esetre sem ellenezhette a trónfosztást olyan határozottan, mint ahogyan visszaemlékezéseiben írja. Egy 1850. március 25-én írt klagenfurti levele szerint Gödöllőn Kossuth kifejtette előtte, hogy az oktrojált alkotmányra egy függetlenségi nyilatkozattal kell felelni. „Ez engemet nem tudott teljesen meggyőzni.”¹⁹ Vagyis: félig-meddig mégiscsak meggyőzte őt Kossuth! „Sokkal elfogódottabb voltam – ismerte be ugyanebben a levélben Görgei –, mint más ilyen alkalommal.”²⁰ Görgei bizonyára elmondta a trónfosztással kapcsolatos aggályait, de Kossuth ékesszólásával aligha állhatta a versenyt, aki találkozójukról azzal a benyomással távozott, hogy Görgei egyetért vele. Görgeiben viszont ellenvetéseinek súlya csak később nőtt naggyá, amikor Kossuth érvei helytelennek bizonyultak. Tény, hogy Kossuth a többi tábornok előtt – tehát nyilvánosan – csak általánosságban szolt az olmtüzi oktrojra adandó válaszról, amit azok helyesléssel fogadtak. Görgei hallgatott, aki pedig hallgat, arról joggal feltételezhető az egyetértés. A függetlenségi nyilatkozat ismertté válása után sem Görgei lépett fel ellene, hanem mások. „Örömet a décheance felett – írta Ludvigh, az új kormánybiztos április 18-án Kossuthnak – senki sem nyilvánított. Én kétségbé estem.” Másnapra azonban lehiggadtak a kedélyek. „Görgei, Damjanich, Nagy-Sándor, Leiningen – jelenti Ludvigh – ezt oly dolognak tekinti, mely a háború által már ki volt mondva . . .”²¹ Hasonló értelemben írt Vukovics is: „Én Görgeivel a függetlenségi nyilatkozatról beszélván, nálla semmi ellenszenvet az ügyre nézve nem találtam.”²² Igaz, hogy Molnár alezredes a VII. hadtest tisztjeinek egy

¹⁷ Közli: *Steier Lajos*: Az 1849-i trónfosztás. Genius, 175.

¹⁸ Más szavakkal: Görgeit nem lehet a történelem nagy hadvezéreinek első vonalába sorolni, de nem is vonhatjuk kétségbé hadvezéri képességeit, és még kevésbé mondhatjuk róla, hogy nem is akart döntő győzelmet aratni. Az adott helyzetben többet ért el, mint amennyit a két szemben álló sereg erejének, felkészültségének ismeretében általában kivihetőnek tartottak.

¹⁹ *Steier* i. m. 188.

²⁰ *Steier* i. m. 190.

²¹ *Steier* i. m. 211.

²² *Vukovics* i. m. 470.

csoportja nevében Görgeit Kossuth lemondatására szólította fel, Görgei azonban április 29-i kiáltványában a trónfosztás mellett nyilatkozott: „Alig egy hónapja — írta —, hogy a Tisza mögött álltunk, kétes pillantásokat vetvén még kétesb jövőnkbe. Ki hitte volna akkor, hogy egy hónap múlva már túl leszünk a Dunán és szép hazánk nagyobb része felmentve egy esküszegő rút dinasztának rabigája alól! . . . Sokan vannak köztünk, kik már kivívottnak hiszik hazánk óhajtott jövődjét: de ne ámítsatok magatokat, mert ezen harcz nem Magyarország és Ausztria közti harc egyedül — az európai harcz leend, a természetadta legszentebb népjog harcza a bitor zsarnokság ellen. És győzni fog a nép; győznie kell mindenütt.”²³

Görgei ekkor — 1849 április végén — állt pályafutásának csúcán, népszerűségének teljében. Senki sem kényszeríthette őt arra, hogy olyan nyilatkozatot tegyen közzé, amellyel nem ért egyet. Ha ő esküszegő dinasztiairól szólt, igenis a hitszegő Habsburg-házra gondolt, ha a zsarnokság elleni európai harcot emlegette, Kossuth szavaival ugyan, de saját meggyőződését fejezte ki. Mindez ismét amellest szól, hogy Gödöllőn Kossuthnak sikerült Görgeit meggyőznie és egyes tisztek ellenkező irányú kísérletei dacára saját politikai befolyása alatt tartani. Amikor Hentzi tönkrelövette és felgyújtotta a pesti Duna-part házait, Görgeinek megint csak a hitszegő Habsburg-ház jutott eszébe: „. . . Ré-szemről — írta május 13-án — az egész tüneményben az ausztriai dynastia halálpompájára gyújtott fákláknak lobogását látom, mert akiben a hazában még egy szikrája volt a kegyeletnek a hitszegett dynastia iránt, azt a tegnapi tett örökre kiirtotta.”²⁴ Még emlékirataiban is azt állítja, hogy a detronizáció nem ellenkezett személyes meggyőződésével, csupán időszerűségét és célszerűségét vonta kétségbe.²⁵

Kossuthal egyetértésben indult Görgei Kormárom felmentése után Buda ostromára.²⁶ Utólag kivétel nélkül mindenki az üldözés folytatásának szükségességét hangoz-

²³ Görgey A.: Életem és működésem. Budapest, Franklin, 1911. II. kötet. 48–49.

²⁴ Steier i. m. 296. old. Ld. továbbá Barta I.: Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. Budapest, Akadémiai, 1955. 320.

²⁵ Görgey A.: Életem és működésem. II. kötet. 23.

²⁶ Az a kérdés, hogy a szabadságharc vezetői közül ki, mikor és milyen erővel látta célszerűnek az ostromot és mennyiben az osztrákok üldözését, önálló tanulmányt igényelne. Ami Kossuth álláspontját illeti, május 4-i levelében azt írta Görgeinek: „Tábornok úr . . . miután . . . az ellenséget a Tiszáról az ország nyugati határaihoz menekésre kényszerítette, erejében megtörte, 6 ütközetben megverte. Komáromot a nemzetnek megmentette, seregeinket a Dunán átvezette, s a megtört ellenséget mindenütt futásnak kényszerítette, ha mindezekhez Budának visszavételét hozzácsatolandja (kiemelés tőlem: H. G.), hazánk védelme olly karba lesz helyezve, hogy legközelebbi időkre nézve a hadügyministerség a seregarancsnokságnál sokkal fontosabbá válik.” Ezt ugyanabban a levélben még kétszer megismételte: „Annálfogva kérem Tábornok Urat, vegye be mihamarább Budát, s amint bevette, siessen a ministeri tárczát átvenni . . .” „Azért ismételve kérem Tábornok Urat, siessen Buda bevételével és vegye át ministeri állásának . . . gondjait.” (Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. 205–206.) Május 8-i levelében ugyancsak Görgeinek a következőket írta: „Az én kér(d)ésem tehát ez, hogyha bevettük Budát, aminek, amint remélem, néhány nap alatt meg kell történni, tovább üzzük-e az ellenséget, vagy pedig megálljunk Győrnél? Én ez utóbbit hiszem szükségesnek, és azon véleményben vagyok, hogy csak akkor menjünk át a Lajthán, ha legalább 50 000-et fordíthatunk magára ezen expeditióra; de attól is tartok, hogy ha pihenési időt engedünk az ellenségnek, majd kiépül a demoralisációból . . . stb.” (Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. 238.) Vagyis Kossuth május első napjaiban 1) mindennél sürgetőbbnek tartotta Buda bevételét; 2) nem volt kész, határozott elgondolása a hadműveletek további irányát és ütemét illetően; 3) a Lajta átlépését csak a főszereg megerősítése

tatta, 1849 május elején nagyon kevesen, nem annyira katonai, mind inkább politikai megfontolásokból, Buda visszavételétől az ország függetlenségének nemzetközi elismerését várták,²⁷ a Bécs felé való előnyomulástól az intervenció veszélye miatt rettentek vissza. Az elkövetett hiba akkor lett nyilvánvalóvá, amikor az elismerés elmaradt, az intervenció pedig mégis bekövetkezett. Az a mindegyre felbukkanó nézet, miszerint Görgei május első napjaiban nemcsak Magyarország, de Európa sorsát is a markában tartotta volna²⁸, s hogy ma más lenne a világ, ha akkor pálcájával nem Buda, hanem Bécs felé mutat – a legendák körébe tartozik. A Lajtán túl nem forradalmi lázban égő tömegek várták a honvédeket, hanem a reakció seregei (az európai uralkodók egymás után ajánlották fel segítségüket Ferenc Józsefnek), amelyekkel szemben honvédeinknek már nem voltak győzelmi esélyei.²⁹

Nemcsak a külföld reagálását, a rendelkezésre álló időt is rosszul mértük fel. Kossuth május 4-én Görgei hadügyminiszterségével kapcsolatban még azt írta neki, hogy az ellenségnek „vagy saját tehetségével új erőt kell teremtenie, vagy az orosz segítséghez fog nyúlni, mindkettőhöz pedig idő kell”. Vajon mennyi? Kossuth levele szerint: „Lehet, hogy egy pár hónap múlva ismét a hadvezérlet leendő fontosabb a ministeri tárczá-nál . . .”³⁰ Valójában nem pár hónap, de alig pár hét múltával megindult az ellenség újabb támadása.

Az ország egyelőre még Budavár visszavételét ünnepelte, csak Görgei nem fogadta el az altábornagyi rangot, az elsőosztályú érdemrendet, mint ahogyan előbb a gödöllői uradalmat is visszautasította. Miért? Mert Kossuth, illetőleg a trónfosztást kimondó országgyűlés adományozta? Másról volt szó. Görgeit sokan gögösnek tartották és bizonyára az is volt. „Görgei önféjű, Görgei különcz, Görgei nagyravágyó, de nem oly értelemben, mint az emberek nagyravágyók lenni szoktak” – írta róla az őt jól ismerő Ludvig.³¹ A gögnek sokféle formája lehet, az is, hogy különbek akarunk lenni mások-nál. Különbek úgy, hogy megvetjük a vagyont, a rangot, úgy, hogy elfojtjuk magunkban

után tartotta kivihetőnek, és ennek érdekében – amint ez a levél itt nem idézett részéből kitűnik – az erdélyi vagy bács-bánati seregtől kívánt csapatokat a nyugati határra küldeni. (A hadművelet fővezérévé Kossuth egyébként Bemet szemelte ki.)

²⁷ A Kossuth és Szemere aláírásával Görgeinek küldött hivatalos köszönőleveléül hangsúlyozta: „E diadal (ti. Budavár bevétele) siettetten, vagy éppen eszközölte, hogy önálló nemzeti függetlenségünk Európa által elismertessék.” (Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. 376.) Hasonló értelemben írt Batthyány külügyminiszter Pulszky-nak: „Ha némely külföldi hatalmak mindeddig vonakodtak is Magyarországnak függetlenségi nyilatkozatát, mint bevégzett tényt tekinteni, míg hazánknak fővárosa az ellenség kezében van . . . Budának bevétele e nehézségeket végképp elenyészelteti.” (Közölve *Pulszky Ferenc: Életem és korom*. Budapest, Szépirodalmi, 1958. I. kötet. 542–543.)

²⁸ Ld. *Timár György*: Bécs vagy Buda. Élet és Irodalom, 1980. június 7.

²⁹ „A magyar történetírás kedvenc vitája arról, hogy mi lett volna akkor, ha Pest idejében a bécsi forradalom segítségére siet, és ha Görgey Komárom után Buda helyett Bécsnek fordul, valójában hibás körben forog. A német fejlődés irányát az adott objektív feltételek mellett semmiféle külső hatással nem lehetett megváltoztatni. A német forradalom nem tudta megszervezni önmagát, és e képesség iránya a német egység, s vele együtt a magyar forradalom sorsát is eldöntötte.” – állapította meg Diószegi István. Ld. *Diószegi István: A magyar forradalom nemzetközi helyzete*. A 48-as forradalom kérdései. Budapest, Akadémiai, 1976, 120.

³⁰ Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. 205.

³¹ *Steier L.*: Haynau és Paskievics. Genius I. köt. 158.

azokat a gyarlóságokat, amelyek embertársaink szemében tulajdonképpen elviselhetővé tesznek minket. Görgei az ostrom után nála jelentkező küldöttségnek szárazon azt felelte, hogy megelégszik azzal, ha a háború után a pesti egyetemen a vegytan tanára lehet. Nem volt ez üres póz, hanem régóta formált szerep. A harcok után az eke szarva mellé visszatérő Cincinnatus kései mását, a laboratóriumába vonuló vegyész-tábornokot alakította. A demokratikus polgári erények szobrát próbálta megformálni saját életéből. Nem az életnek, a történelemnek élt, a történelem örökkévalóságába akart bevonulni, mint hős hadvezér, később mint az ügy mártírja. Ezért a már nem is emberi becsúgyért büntette a sors az áruló megszégyenítő bélyegével.

A hadügyminiszter. A tavaszi hadjáratral Görgei megszűnt Kossuth teremtménye lenni, felnőtt melléje, és ha még nem is volt vetélytársa, mindenesetre az egyetlen, aki azzá válhatott. Kossuth ezért a fővezérség helyett a hadügyminiszteri tárcát ajánlotta fel neki. A taktika elég átlátszó volt ahhoz, hogy a mögötte rejlő szándékot bárki felfedezhesse és mind Kossuth, mind Görgei környezetében sokan akadtak, akik a kettejük közti ellentét szításával akarták saját érvényesülésüket előmozdítani. Ez a világon bárhol és bármikor így volt és így is marad. Ha veszélyes is, önmagában még nem végzetes. Végül is nem az intrikusok állították őket szembe egymással, hanem a nemzetközi helyzet alakulása.

Május 12–13-án az orosz csapatok előőrsei átlépték a határt anélkül, hogy egyetlen európai hatalom kormánya tiltakozott volna a beavatkozás ellen. 17-én Görgei már elég pontos adatokkal rendelkezett a határon felvonuló orosz egységekről.³² Akárcsak kortársainak nagy része, a cári intervenciót ő is a függetlenségi nyilatkozat közvetlen következményének tartotta és a nyilatkozat kiadását okolta a politikai és katonai helyzet végzetes megromlásáért. *A magyar kormány Jellasics ellen, ha kellő erélyt tanúsít, biztos győzelemre számíthatott, Windischgrätz-cel szemben még sikeres védelmi harcra nyílt lehetőség, a közösen fellépő osztrák és orosz haderők ellenében azonban semmi, de semmi kilátása sem lehetett a győzelemre.* A népjog és a zsarnokság közötti nagy európai harc helyett Magyarországnak két császárság ellen vívott egyenlőtlen küzdelmére került sor.

A Gödöllőn elhangzott érvek hatása szertefoszlott, és a visszájára forult. Görgei most már úgy látta, hogy Kossuth április 14-én jóvátehetetlen hibát vétett, és a magyar szabadságharc katonai vezetését megoldhatatlan feladat elé állította. Csalódott tehát Kossuthban, és másodszor – ezúttal véglegesen – elvesztette a kossuthi vezetésbe vetett bizalmát, egyre nyíltabb ellentétbe kerülve a kormányzóval.

Ha a cári csapatokat a függetlenségi nyilatkozat hozta Magyarországra, a nyilatkozat visszavonásával – így szólt a feltételezés – a velük való harcnak is elejét lehetne venni. Erre készülődött Debrecenben, erőszakos katonai fellépésre is gondolva, de csakhamar belátta, hogy ezen az úton nem érhet el sikert. A békepárti képviselőkkel való egyetlen találkozója kölcsönös kiábrándulással végződött. Ideje sem igen volt rá, hiszen mindössze egy hétig maradt Debrecenben. Mai történetírásunk ezt a tettekig el nem jutott szándékot – egy ellenforradalmi jellegű katonai diktatúra bevezetésének tervét – tekinti a Görgeit terhelő legsúlyosabb vádpontnak. Valóban ellenforradalomról volt szó? Akik ezt állítják, Görgeit a társadalmi demokratizálódással szembeforduló vagyonos köznemesség képvise-

³² Ld. Ludvighnak Kossuthoz e napon írt levelét. Közli: *Steier L.*: Az 1849-iki trónfosztás. *Genius*. 307. és köv.

lőjének tüntetik fel, akit éppen a demokratizálódás készítetett a Kossuth elleni fellépésre. De miért kell az egymással szembeforduló politikusok mögött minden esetben és minden áron belpolitikai, vagy társadalmi ellentéteket keresni? A nemzetközi helyzet eltérő megítélése és az ebből adódó következtetések levonása nem sodorhatja-e ellentétes utakra ugyanannak az osztálynak alapjában véve azonos érdekű képviselőit? Ezt a feltételezést csak az a gondolkozásmódunkban szívósan továbbélő szemlélet veti el, mely ha el is ismeri a nemzetközi tényezők szerepét, csak alárendelt jelentőséget tulajdonít nekik.

Hasonló társadalmi-politikai folyamatok nagyon is eltérő nemzetközi körülmények között játszódhatnak le. A francia forradalom egy európai nagyhatalom forradalma volt, olyan államé, mely erősebb volt minden egyes országnál, amely reá támadt, és még azok szövetségével szemben is sikerre számíthatott, ha kérlelhetetlen eréllyel folytatja a küzdelmet. A jakobinus diktatúra erőfeszítéseinek súlypontja a belső ellenség elleni harc volt, 1848–49. magyar forradalmában azonban ez hamar áttevődött a külső ellenséggel szembeni ellenállásra. Magyarország nem volt nagyhatalom – még csak nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező önálló államocská sem –, hanem egy birodalom belső önkormányzattal bíró része, amely a legkövetkezetesebb, a legforradalmibb diktatúra bevezetése esetén sem lehetett egyenrangú ellenfele az őt fenyegető hatalmaknak. A magyar köznemesség elsősorban nem a vagyonát féltette, hanem az ország nagy nehezen megszerzett politikai vezetését, amelyet az ellenség – a Habsburg-ház új összbirodalmi abszolutizmusa – ismét ki akart ragadni a kezéből, és ami megosztotta, az elsősorban a küzdelem várható kimenetele volt. Wesselényi már 1848 szeptemberében kimondta kertelés nélkül: „Nem az a kérdés, van-e okunk, jogunk magunkat habár a forradalom terére lépve is, védeni. A kérdés az, van-e erőnk magunkat katonai erővel és fegyverrel megoltalmazni. Én azt mondom, mély fájdalommal, levert érzettel mondom, hogy nincs.”³³ Azok, akik külföldre menekültek, vagy vidéki magányukba húzódtak, azért tették, mert nem bíztak a fegyveres ellenállás sikerében, bármilyen érvekkel is indokolták akkor vagy később magatartásukat. Mások – láthattuk – egy korlátozott háborúban reménykedtek, amely kompromisszumhoz vezethet, és nagyon kevesen hittek az események olyan alakulásában, mely a teljes katonai győzelem kivívását lehetővé teszi, de ezek nem annyira a magyar fegyverek erejébe vetették bizalmukat, mint inkább a nemzetközi helyzet kedvező alakulásába. Végül voltak olyanok, akik hol az egyik, hol a másik lehetőséget látták kirajzolódní maguk előtt, aszerint, hogy milyen információkhoz jutottak az események forgatagában.

Görgei, az őrnagy, amikor Roth és Phillipovics grancsárjait kergette, nem sokat törődött a nemzetközi helyzettel és az európai erőviszonyokkal, Görgeinek, a fővezérnek, a hadügyminiszternek viszont *ezekre is kellett gondolnia*, hogy az adott helyzetben megtalálja a leginkább célravezető stratégiát. A szófukar, magába zárkózó tábornok ezek mérlegelésével birkózott, hogy reális, azaz megvalósítható hadicélt tűzzön serege elé.

Hogy forradalom és ellenforradalom között ha egyszer kenyértörésre kerül sor, nincs lehetőség megegyezésre?³⁴ A küzdelmet nálunk a legtöbben nemcsak, sőt talán elsősorban nem ezekben a kategóriákban szemlélték, hanem a magyar történelem előző

³³ Részletesen ismerteti e beszédet *Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós. Budapest, Akadémiai, 1965. 547–549.

³⁴ Ld. *Spira György*: Magyarország története. VI/1. kötet. 305.³⁵

századainak tükrében, és ennek alapján a szatmári pontoknál kedvezőbb kompromisszum kiharcolására törekedtek, tekintettel a császári haderő és a magyar seregek között mutatkozó — az 1710–11. évinél sokkalta kedvezőbb — erőviszonyra. Kossuth és Görgei felfogása közötti különbségek — amelyek nem voltak eleve adottak és távolról sem változatlanok — nem bel-, hanem külpolitikai téren mutatkoztak, és végső ellentétüket is külpolitikai kérdés okozta: a cári intervencióért való felelősség és az intervenció elhárításának módja!³⁵

Régóta tisztázott dolog, hogy az intervenciót nem a függetlenségi nyilatkozat váltotta ki. Az orosz katonai segélyre vonatkozó tárgyalások jóval április 14-e előtt megindultak. Az osztrák minisztertanács április 19-én döntött a segélykérés ügyében, mielőtt még a függetlenségi nyilatkozatról tudomást szerezhetett volna. Mire annak híre Bécsbe érkezett, már kész volt az elvi megállapodás a két kormányzat között.³⁶ Az intervenciót nem a nyilatkozat okozta, hanem a győzelmes tavaszi hadjárat, tehát nem annyira Kossuth, mint inkább Görgei. Isaszeg, Nagysalló és Komárom — Görgei várakozásaival ellentétben — nem teremtették meg a kiegyezés lehetőségét, ahhoz Ausztria nemzetközi elszigetelődése és az elszigeteltséget kifejező Solferino és Sadowa kellett.

Szögezzük le: az alapvető kérdésben Kossuthnak igaza volt. Kossuth tudta jól, hogy 48 márciusának vívmányait csak egy forradalmi Európában lehetett kiharcolni, és sejtette, hogy csak egy forradalmi Európával együtt lehet maradéktalanul megvédeni.³⁷ Ezért várta és vállalta a magyar szabadságharc internacionalizálását. Ha a küzdelem kiszélesítése nem sikerül — gondolta —, a szabadságharc elkerülhetetlenül bukásra van ítélve. A függetlenségi nyilatkozat kiadásával Kossuth nem csupán a békepárt, mesterkedéseit akarta keresztülhúzni, hanem az európai forradalmak kihunyóban levő paraszát akarta új lángra lobbátani. Egy győztes, független Magyarország például szolgálhatott volna Európa népeinek, és ezáltal a magyar szabadságharc is kiszélesedett volna a népek jogainak a zsarnokság elleni nagy európai küzdelmévé. Erről Görgeit is meg tudta győzni, de csak átmenetileg, mert a küzdelem kiszélesedett ugyan, de nem a Kossuth által várt és ígért irányban. Debrecen nem volt Párizs, nem volt az az archimédeszi pont, ahonnan a vén Európát ki lehetett volna sarkaiból fordítani. Nem Európa mozdult meg, hanem a cár, Európa csak az intervenció minél gyorsabb lebonyolítását kívánta. „Finissez en vite” — mondotta Palmerston.

Kossuth tehát tévedett — nem a fejlődés általános irányának, távlatainak, hanem a nemzetközi helyzet közvetlen alakulásának megítélésében. Rendes diplomáciai kapcsola-

³⁵ Feltételezem, hogy Görgeinek a trónfosztást egyre élesebben bíráló hangja mögött lelkiismeret-furdalás lappangott, amiért azt Gödöllőn nem ellenezte *kellő határozottsággal és eréllyel*, amiért hagyta, hogy Kossuth retorikájának hatása alá kerüljön. Erre azonban valóban nincs semmiféle írásos adat, hacsak az előbb idézett „elfogódottság” nem.

³⁶ Ld. Jánossy D.: Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849. A Bécsi Magyar Tört. Intézet Évkönyve. Budapest, 1931. 327.; Andics E.: A Habsburgok és a Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete. Budapest, Akadémiai, 1961. 452.

³⁷ Tegyük hozzá azt is, Kossuth mindenki másnál jobban és hamarabb ismerte fel a Habsburg monarchia jellegét és a mindenkori bécsi kormányok politikájának lényegét. Ezért győzhette le Széchenyit, majd 1848 nyarán és őszén Batthyányt és legvégül azért gyűrhetette maga alá Görgeit is, mert a bécsi kormány az ellentétek kiélezéséhez, a kenyértöréshez vezető politikájával, a megtorlás könyörtelenségével — egyébként saját objektív érdekeivel ellentétben is — következetesen az ő malmára hajtotta a vizet.

tok híján nem ismerhette az európai kormányok álláspontját, nem követhette pontosan az események menetét, hiszen még külföldi újságok is csak elvétve, nagy késéssel kerültek a kezébe.³⁸

A cári intervenció lehetőségével mindenesetre számolni kellett, bekövetkezése mégis készületlenül találta a kormányt. Országos böjt elrendelésével, keresztes háború meghirdetésével, harangkongatással – valljuk be őszintén – saját tehetetlenségét leplezte. Görgei volt az, aki ebben a helyzetben épkezélab javaslattal állt elő: A kormány alkudozásokkal kísérelje meg az orosz hadsereg felvonulását késleltetni, és addig is fordítson minden erőt az osztrákok ellen. Tervét a június 26-i minisztertanács elfogadta.

A „válaszott” fővezér. Az osztrákok elleni hadművelet azonban balsikerekkel kezdődött. Haynau gyorsan átcsoportosította seregét, és átvéve a kezdeményezést, a fővárost fenyegette. Ennek hírére a június 29-i minisztertanács a magyar haderőnek az Alsó-Tisza és a Maros mentén való összpontosítását határozta el.

Nem kell katonai szakértőnek lenni az új összpontosítási terv pesszimizmusának felismeréséhez, mely harc nélkül feladta volna az ország legnagyobb részét, mindazokat a területeket, ahonnan bármiféle ellentámadást lehetett volna indítani. Embert még csak össze lehetett gyűjteni a Tisza–Maros szögében, de felszerelni és ellátni semmi esetre sem. A terv lényege a kormány menekülésének fedezése volt. Kossuth minden bizonnyal rádőbbsent arra, hogy a további harc már csak időnyerésért folyik, az elkerülhetetlen vég elodázását szolgálja.³⁹

A kritikus június végi, július eleji napokban tehát a kormány volt defetista. Görgei makacsul ragaszkodott saját, előzőleg jóváhagyott tervéhez, mert az osztrákok ellen még katonai sikereket remélt és – ahogyan azt a július 2-i komáromi csata megmutatta – nem is alaptalanul.

Ebben a csatában Görgei egy huszárroham során súlyos fejsebet kapott. A sebet rosszul kezelték, a fővezér élete veszélyben forgott. Ekkor érkezett Komáromba annak a híre, hogy Kossuth Görgeit elmozdította, és Mészárosra bízta a fővezérséget, ami a hadseregben a tiszafüredihez hasonló forrongást idézett elő. A tisztek többsége kijelentette, hogy csakis Görgeinek engedelmeskedik, aki most már nem a kormány, de a sereg bizalmából maradt annak élén.

Bárki más a kínzó fájdalmak dacára megkönnyebbülten fogadta volna a sors intését. Enyhébb seb is elegendő jogcímet adhatott ahhoz, hogy a sebesült hős babérjaival Komáromba zárkózva várja be a háború végét. Görgei mégis a másik lehetőséget választotta, mert a hadsereget most már az ő hadseregének érezte és magát egyénileg, a legszemélyesebb módon felelősnek azért, hogy a vereségtől és a széthullástól megmentsse. Emiatt rázatta magát a könnyű szekéren, félig öntudatlanul a hallgatagon menetelő katonák között, és amikor éppen eszméletlen volt, keserű gúnyban öntötte ki afeletti

³⁸ Ld.: Horváth Jenő: Magyar diplomácia. Bp. Pfeifer, 1928. 65.

³⁹ Görgei terve viszont – azaz, hogy a kormány vagy csatlakozzék Komáromban a főszereghez, vagy tegye székhelyét Nagyváradra, azért volt elfogadhatatlan Kossuth számára, mert Komáromban elvesztette volna ellenőrzését az ország, Nagyváradon pedig a Komárom körül összpontosított főszereg felett, és az erdélyi, valamint a tartalék seregre támaszkodva, korántsem érezhette volna magát biztonságban az előnyomuló cári hadakkal szemben. Politikailag tehát csak a rossz és a rosszabb között volt választási lehetőség, ami viszont jellemző az általános helyzetre.

mérgét, hogy egy elhibázott haditervet kell végrehajtania. A kilátások a lehető legnyomasztóbbak voltak, és annak, aki ezeket végiggondolta, bele kellett hogy roppanjon. Az osztrákokkal való egyezkedésről nem lehet szó, az orosz és az osztrák seregeket viszont lehetetlen megverni. Európa magára hagyta és „leírta” a magyar szabadságharcot. Vállalni kell-e, vállalja-e ilyen körülmények között a biztos vereséget?

Ha az ember egyszerre két egyaránt erős ellenféllel áll szemben – akár katona, akár politikus –, az első gondolata az kell, hogy legyen, miként válassza el a kettőt egymástól. Ennek megfelelően járt el Görgei akkor, amikor a nála parlamenterként jelentkező Katlarov százados és Rüdiger hadnagy útján azt a szóbeli üzenetet küldötte Paszkievicsnek, hogy „Magyarország legszorongatóbb állásában inkább orosz fejedelmet fogadna el, mint osztrákot”. Erről a kijelentéséről a kormányt is értesítette, mely július 29-i ülésén az április 14-i nyilatkozatot úgy értelmezte, miszerint az csupán a Habsburg-ház trónfosztását mondta ki, de nem döntött az államforma kérdésében. Nincs tehát akadálya annak, hogy az ország más dinasztia tagját ismerje el uralkodójának. Együttal megbízta Szemere miniszterelnököt és Batthyány külügyminisztert, hogy Görgeihez utazzanak az oroszok szándékainak felderítése végett. A két miniszter augusztus 5-én Paszkievics herceghez hivatalos iratot juttatott el, amelyben burkolt formában felajánlották Magyarország koronáját a cári családnak, majd Szemere másnap Görgeivel új, még határozottabb tartalmú iratot szerkesztett, amelyet Pöltenberg tábornok és Beniczky Lajos vittek az orosz táborba.

Az oroszokkal való tárgyalásokhoz Görgei gondosan „átprogramozta” magát. Következtesen szaggatta el mindazokat a szálakat, amelyek a forradalomhoz fűzték. Arisztokrata származású, franciául társalgó törzstisztektől körülvéve⁴⁰ érintkezett a cári haderő vezetőivel, akik meglepetve fedezték fel, hogy saját osztályukhoz tartozók ellen kell harcolniuk. Szemere, aki intrikus természete mellett – vagy talán éppen azért – jó megfigyelő volt, Nagyváradról azt írta Kossuthnak: „Ő (ti. Görgei) midőn csüggedt lőn, aristocrata lőn – ha ugyan mindig az nem volt – s a demokratákból szeret csúfot úzni . . .”⁴¹

Aki a Romanovokat szereti, egy cári tábornok szemében rossz ember nem lehet. Bárhogy minősítsük is Görgei magatartását, annyi bizonyos, hogy sikerült az intervenció hadsereg vezetőinek megbecsülését elnyernie. Ennél merészebb következtetést – adatok híján – nem vonhatunk le. Haynau azonban – amint később látni fogjuk – egészen másra gondolt, amikor Görgei kis seregének sikerült kisiklania Paszkievics nyomasztó túlerejének öleléséből.

Pöltenberg és Beniczky küldetésükről egyrészt jelentésben számoltak be, másrészt Beniczky Világos után, fogságának évei alatt, megírta róla visszaemlékezéseit. A jelentés szerint „A bevezetendő pacifikációra vonatkozó válaszok nagyon általánosan és ki nem elégítően hangoztak, csak azt mondták ki mindig határozottan, hogy Oroszország az Ausztriával kötött szerződés értelmében a magyar ügyekben közvetíteni kíván, anélkül azonban, hogy ebből a maga számára bármiféle jogot igényelne” . . . „Mindent összevéve Rüdiger (Rigyiger) tábornok és környezete határozottan kijelentette, hogy a cár semmi

⁴⁰Parlamenterei a következők voltak: gróf Batthyány László, báró Mednyánszky Ede, gróf Scherr-Thoss Artur, gróf Esterházy István, gróf Bethlen Gergely, gróf Schmidegh Kálmán stb.

⁴¹Steier: Haynau és Paszkievics. Genius, II. kötet 152.

körülmények között sem engedi meg, hogy bárminő feltételt szabjanak, hanem a fegyverek feltétel nélküli letételét, a lovagiasságába és nagylelkűségébe vetett bizalmat jelölte meg olyan útnak, amelyen kívánságaink nagy részét elérhetjük.”⁴²

Míg a küldöttség tagjai Paszkievics döntésére vártak, Frolov tábornok, Rüdiger vezérkari főnöke – Beniczky szerint – a következőket mondotta: „Bízzák úgy a saját, mint országuk sorsát uramra, a cárra, a nagy Oroszország lovagias uralkodójára, és a jövő meg fogja győzni Önöket, hogy a feltétlen megadás által elért eredmények legmerészebb álmaikat is felülmulandják . . . Görgei tábornok hadserege egyébként katonai becsületét sem érintve – folytatta tovább – megadhatná magát az oroszoknak, mert az oroszok még le nem győzték, az osztrák hadseregnek pedig meg nem adhatja magát, mert viszont ő győzte le az osztrák fegyvereket.”⁴³

Frolov egyúttal arra is utalt, hogy az oroszok nem bocsátkozhatnak tárgyalásokba a kormánnyal, csupán Görgeivel, mint a hadsereg parancsnokával. Mi lesz a nem Görgei vezetése alatt álló forradalmi haderőkkel és az ország sorsára vonatkozó politikai kérdések felvetésének lehetőségével? Ezek a megfontolások nyilván közrejátszottak abban, hogy Görgei később Aradon a kormány lemondását és a polgári hatalom ráruházását kérte.

A szabadságharc utolsó jelenetének forgatókönyvét tehát Frolov tábornok írta.

A diktátor. Haynau augusztus 9-én Temesvárnál tönkreverte a déli honvédsereget, és Görgeinek most már nem volt kivél, nem volt mivel egyesülnie. Gyakorlatilag nem maradt más feladata, mint hogy a kormány menekülését fedezze, és ha tud, maga is török földre húzódjon. Azt a gondolatot azonban, hogy a Komáromtól Aradig tartó hosszú hadmenetnek, mely a fővezértől és közkatonától egyaránt emberfeletti erőfeszítést követelt, ne lett volna más értelme, mint annak a kormánynak biztos menekülése, mely – véleménye szerint – meggondolatlan politikájával kilátástalan harcba döntötte az országot, mely megghiúsította az osztrákok ellen Komáromnál, majd Arad és Temesvár között még elérhető taktikai sikereket,⁴⁴ Görgei semmiképpen sem tudta elfogadni. Nem kétséges, hogy Kossuth iránti ellenszenve is közrejátszott abban, hogy az emigrálás lehetőségét elvetette, de a fegyverletétel melletti döntésének nem ez volt az igazi oka, hanem az oroszok jóindulatába, közvetítésébe vetett reménység.

Mennyiben volt ennek reális alapja? A későbbi fejlemények fényében – semmi, de a válasz mégsem ilyen egyszerű. Tény, hogy a cári tisztek magatartása nemcsak a fegyverletétel előtt, hanem közvetlenül utána is azt sugallta, mintha feladatuk nem a harc, hanem a megbékítés lett volna. Tény, hogy orosz részről – Miklós cártól az egyes tábornokokig – a kegyelem gyakorlását ajánlották az osztrákok figyelmébe.

Haynau megdöbbenéssel írta Ferenc Józsefnek: „Rüdiger gróf kételkedésének is adott kifejezést a rebellesek fő céljainak gonoszsága és felforgató tendenciái felett . . . ezek csakis az osztrák kormány balfogásai és kétszínű eljárása miatt voltak kénytelenek

⁴² Beniczky Lajos: Visszaemlékezései és jelentései. Budapest, MTT. 1924. 687.

⁴³ Beniczky i. m. 344–350.

⁴⁴ Haynau Komárom előtt összevont seregének alig több mint a felével, mindössze 28 ezer emberrel érkezett Temesvár elé. A két honvédsereg egyesülése esetén nemcsak jelentős túlerővel, de harcedzett csapatokkal találta volna magát szemben és bajosan érhetett volna el döntő sikert. Miért hátrált Dembinszky Arad helyett Temesvár alá? Miért fogadta el ilyen körülmények között Bem a csatát? Nem tudott a komáromi sereg közeledéséről?

ellenálláshoz folyamodni, ... Ebből erednek az amnesztiára és a foglyok szabadon bocsátására vonatkozó tanácsok ...” „Én követeltem – írta Haynau ezúttal Radetzkynek –, hogy minden fajtájú rebellis nekem kiszolgáltatandó; ebbe (ti. Rüdiger) beleegyezett, azonban egyúttal lelkemre kötötte az amnesztiát ... Én kitérő választ adok neki.”⁴⁵ Egy másik levelében az orosz fővezérről szólott: „Paszkievics mindnyájuk részére amnesztiát kért tőlem, én kereken visszautasítottam ... Paszkievics gyalázatos szerepet játszott Ausztriával szemben ... Szándéka az volt, hogy engemet megveret, és azután fellép, mint közvetítő.”⁴⁶

Az oroszok közvetítésére, az általános amnesztia érdekében érvényesítendő befolyásokra épített remények tehát nem voltak teljesen alaptalanok és Rüdigeréket sem lehet rosszhiszeműség miatt elmarasztalni. Az orosz kombináció alapvető hiábja az volt, hogy a cári tisztikar hangulatából, az osztrákok iránti leplezetlen ellenszenvéből indult ki, nem pedig a két birodalom kormányainak általános politikájából. Az illúziók kergetését oly szigorúan elítélő Görgei maga is egy illúciónak esett áldozatul. Ez pedig több volt, mint bűn – hiba! –, mely kegyetlenül megbosszulta magát. Miklós cár nagyon jól tudta, hogy a honvédek annak a közép- és kelet-európai rendszernek az alapjait támadták, amelynek legfőbb öre éppen ő volt, és mint az önkényuralom első számú képviselője, nem léphetett fel „rebellisek” védelmében, nem diktálhatott nagylelkűséget az osztrák kormánynak anélkül, hogy saját elveivel ne kerüljön ellentétbe.

Augusztus 9–10-ének éjszakáján került sor az aradi vár kazamatáiban Kossuth és Görgei utolsó találkozására. Kossuth – a legendával ellentétben – már elvesztette a küzdelem sikeres folytatásába vetett reményét, míg Görgei az orosz ígéretekben bízva még látott maga előtt lehetőségeket. A féklyaláng fénye melletti beszélgetés során Kossuth nem a Stíriába, Itáliába való előnyomulásra akarta rávenni Görgeit, hanem minden bizonnyal azt igyekezett tőle megtudni, hogy mennyire jutott az oroszokkal? Nem kellett őt lemondásra kényszeríteni, önként adta át helyét abban a hiszemben, hogy Görgei tárgyalásokkal még elérhet valamit. Lugoson Szemere is, Bem is, sikertelenül próbálták a harc folytatására rábírní. Kossuth mindkettejüknek elutasítóan válaszolt, illetve olyan feltételeket szabott, amelyekről tudta, hogy az adott körülmények között megvalósíthatatlanok. Csak török földön, amikor értesült arról, hogy Görgei mit sem ért el, ragadta ismét magához a vezetést.

Valóban Görgei volt az, aki Kossuthot az öngyilkosságról lebeszélte? Ezt az állítását nyugodtan elhihetjük. Görgei nem akarta, hogy Kossuth legyen a nagy küzdelem mártírja, mert ezt a szerepet magának szánta. Sokszor megfontolta, mi történik, ha az orosz közvetítés mégsem lesz eredményes? Az ígéretek szépen hangzottak, de mindvégig csupán ígéretek maradtak, amelyekre biztosan építeni nem lehetett, és ez a bizonytalanság érezhetően ott vibrált az utolsó aradi napok feszültségében. Görgeinek erre az esetre is volt elképzelése, és a fegyverletétel szándékát bejelentő levélben azt írta Rüdigernek: „Ezen alkalommal öfelsége a cár nagylelkűségébe vetem bizadalmamat, hogy ő azon számos derék bajtársamat, akik mint korábbi osztrák tiszték, a viszonyok hatalma által ezen Ausztria elleni szerencsétlen harcba belesodortattak, nem fogja egy bizonytalan sorsnak, és egy mélyen megszorodott nemzetet, mely az ő igazságszeretetéhez folya-

⁴⁵ Steier i. m. II. kötet 357–359.

⁴⁶ Steier i. m. II. kötet 423.

modik, nem fog ellenségei szilaj bosszúvágyának védtelen kiszolgáltatni. *Talán elég lesz, ha egymagam leszek annak áldozatja.*"⁴⁷

Ha a cár – Rüdiger és Frolov ígéretei dacára – nem bizonyul sem lovagiasnak, sem nagylelkűnek, akkor – vélte Görgei – az osztrákok bosszúja elsősorban őt kell, hogy sújtsa. Biztosra vette, hogy az osztrák szoldateszka sokkal kevésbé bocsátja meg a tavasszal ráért vereségek szégyenét, mint a debreceni trónfosztást. Az a lehetőség, hogy ő, a legsúlyosabban kompromittált magyar tábornok kegyelmet kapjon, miközben beosztottait a vesztőhelyre viszik, egy pillanatra sem fordult meg a fejében. Ha valakinek halállal kell lakolnia, az csakis ő lehet, és így a szabadságharcnak nemcsak legsikeresebb hadvezére, de egyúttal első⁴⁸ – és talán egyetlen – mártírja lesz. Ezzel pedig sikerül Kossuthot végleg legyőznie, mert történt legyen közöttük bármi, kivégzése esetén a Görgei nevet Kossuth is csak kalaplevéve, imára kulcsolt kézzel ejtheti ki.

Móricz Zsigmond írta, aki még találkozott Visegrádon az öreg Görgeivel: „Csak egyetlen szépséghiba van ebben az életben, éreztem akkor, hogy él.”⁴⁹

Miért maradt életben?

Rüdiger tábornok a fegyverletétel után adott ebéd alkalmával a honvédtisztek jólétére és a kölcsönös, meleg visszaemlékezésre ürítette poharát. (Bizonyára nem tette volna, ha sejtí, milyen sors vár vendégeire.) Görgei tehát fokozott reményekkel nézett a Paszkievicsel való nagyváradi találkozó elé. Életének legnagyobb csalódása várt rá. „Bátyám – írta Görgey István – levert, komor kedéllyel tért vissza. Elmondotta néhányunknak a legbizalmasabb körben, hogy a varsói herceg négyszemközt fogadta, és hogy csakugyan kicsinyesen viselte magát, de végtére jóakarólag.” „Őn engem megtámadni merészelt! – ripakodott rá – Hogy mert Ön engem megtámadni? . . . De ámbár későn, Ön előttem tette le a fegyvert önként, és ezért Önnek biztosítom életét.” Az ország ügyéről, politikai kérdésekről szó sem volt, Görgei hosszas könyörgésére Paszkievics csak annyit ígért, „hogy a többi magyar tábornokok és tisztek érdekében is érvényesíteni fogja befolyását. De közben a 'politikát' emlegette, mely közbenjárásának neki kevés reményt nyújt sikeréhez”.⁵⁰

Miért fogadta el Görgei a kegyelmet? Nyilvánvalóan azért, mert azt hitte, csak első aktusa a bajtársaira is kiterjedő, szélesebb körű amnesztiának. Ha Paszkievicsel való találkozása kiábrándítóan alakult is, még reményt meríthetett abból, hogy Zichy Ferenc, a varsói herceg mellé beosztott osztrák főbiztos, tőle kért politikai támogatást annak jeleként, hogy nemcsak az oroszok, de még az osztrák kormány szolgálatában álló politikusok egy része sem sejtette, mire készül Schwarzenberg, a mindenható miniszterelnök. Görgei a kegyetlen valóságra csak október 6-án döbbenhetett rá, és magatartásának végzetes kétértelmősége ekkor vált előtte nyilvánvalóvá.

Miért nem lett ekkor öngyilkos?

Erre a kérdésre Görgei Károlyi Györgynéhez írt 1850. május 14-i levelében így válaszolt: „Ezen irtózatoss gyanú ellenében (hogy ti. a kegyelmet valamely alávaló cseleke-

⁴⁷ *Görgey István*: 1848–49-ből. Budapest, Franklin, III. kötet. 570–571.

⁴⁸ Azt, hogy első, nem szó szerint értendő, hiszen Haynau fővezéri működésének kezdetén már kivégeztette Gruber és Mednyánszky honvédtiszteket.

⁴⁹ Nyugat, 1931. II. kötet. 70.

⁵⁰ *Görgey István*: 1848–49-ből. III. kötet. 631. és köv.

det által járta ki) nem maradt más fegyverem, mint szavam és életem. Szavam, amellyel ünnepélyesen kijelentem, hogy az amnesztiában éppoly ártatlan vagyok, mint az október 6-a szörnyűségeiben. Életem: hogy ezen kijelentésemet lehetőség szerint bebizonyítsam. Ha véget vetek életemnek, azzal jogot adok rágalmazóimnak azt mondani, hogy a lelkiismeret furdalásai bírtak az öngyilkosságra. Nekem tehát élnem kell . . .”⁵¹

Az érvelés logikus, de az öngyilkosjelöltek nem racionális érvek hatására dobják el vagy őrzik meg életüket. Görgei 1916-ban, életének 99. évében halt meg! A természet két ember számára elegendő életerőt, energiát oltott szervezetébe. Ez tette képessé arra, hogy a politikai megsemmisülést és az erkölcsi megbélyegzést túlélje.

A klagenfurti internált. Orosz politikájának teljes csődjé után, miközben klagenfurti magányában visszaemlékezéseit írta, Görgei még egyszer és utoljára át- és újraértékelte egész működését. Most már cáfolta, hogy bármiféle illúziói lettek volna az orosz közvetítést illetően, és a korona felajánlását a Romanovoknak – ami pedig az ő ötlete volt⁵² – a kormány nyakába varrta. Inkább letagadta tettének – menthető – politikai indítékait, semhogy hiszékenységből, tévedésből marasztalják el. Ott és akkor alakította ki magáról azt a képet, mely a köztudatban róla él. A legitim uralkodóház által szentesített törvényekhez való hűség, a forradalmi mozgalmak elvetése vált az emlékiratok vezérmotívumává. Zichy Ödön elítélését hosszasan mentegette, a váci kiáltványban az „idétlen republicanus izgatásokkal” szembeni fellépés kapott hangsúlyt, és a debreceni trónfosztás lett a bukás kizárólagos oka, melytől Görgei hasztalan óvta Kossuthot. Nemcsak Kossuth, hanem mindenki, aki letért erről az alapról, a radikálisok, a republikánusok, a forradalmi mozgalmak hazai és külföldi képviselői felelőtlen kalandorok és – ha egyenruhát viseltek – tehetségtelen katonák voltak, akiknek legkisebb hibáját és mulasztását is minduntalan a szemükre veti. Torzképe lett ez nemcsak a szabadságharcnak, de saját működésének is – pedáns németiséggel írt kétkötetes „Nagyidai cigányok” prózában.

Miért tette? Mert úgy érezte, hogy az árulás vádjára, Kossuth övön aluli ütésére hasonlóval kell válaszolnia? Utóbb maga is elismerte, hogy emlékiratainak megírásához oly időben fogott „amikor egynémely történetek feletti legmélyebb belső felháborodásom legyőzhetetlen hatalommal egész valómnak minden idegszálát lázongásban tartotta . . .”⁵³ Vagy azt hitte, hogy a függetlenségi nyilatkozat irányának lejáratása szükséges ahhoz, hogy az idegen fegyverekre támaszkodó összbírodalmi neoabszolutizmust támadhassa? Könyvét idehaza a magyar közvélemény elutasította, az osztrák rendőrség – természetesen más okból – valamennyi fellelhető példányát elkobozta, kiadóját fogságra ítélték, és a szerző személyét – hiába követelte Windischgrätz példás megbüntetését – csak a cárra való tekintetből kímélték. Görgei István a könyvet később már úgy értelmezte, mint az 1867-es kiegyezés gondolatának első jelentkezését, legkorábbi ideológiai megalapozását.

⁵¹ *Görgey István:* Görgey Arthur a száműzetésben. Budapest, MTA. 1918. 70.

⁵² Igaz, Kossuth is foglalkozott azzal a gondolattal, hogy az ország függetlenségének nemzetközi elismertetése és annak biztosítása érdekében a magyar trónra az európai uralkodóházak valamelyik tagját hívják meg. A kombinációk között szerepelt Lajos Fülöp fia, Leuchtenberg herceg a cár veje, stb. Ezek az elgondolások azonban nem lépték túl a tervezettség stádiumát.

⁵³ *Görgey István:* Görgey Arthur a száműzetésben. Bp., MTA, 1918. 113.

Engelst felháborította a „Mein Leben und Wirken”. „Görgei könyve galád, hihetetlen milyen kicsinyesen ír, milyen gyalázatosan bornírt...” A szigorú kritika végére azonban meglepő fordulattal hozzátette: „E rosszindulatból fakadó korlátoltsága ellenére Görgei – ez mindenütt észrevehető – mégis felette áll valamennyinek.”^{5 4} Véleményét később is megismételte: „Görgei marad a legény, aki felette állt mindenkinek.”^{5 5}

Valóban felette állt kortársainak?

Bizonyára kevesen gondolták végig annyiszor és olyan alaposan a magyar függetlenség problémáját, és még kevesebben tettek érte annyit, mint Görgei. Emberfeletti elszánt-sággal igyekezett felnőni a vállalt feladatok nagyságához, és a mind nyomasztóbbá váló nemzetközi helyzet szorításában, politikailag belső hajlamaival ellentétesen egyre inkább jobbra tolódva, kereste hol a katonai, hol a politikai megoldást – a harcot vagy az egyezkedést, esetleg éppen a cári közvetítést – végül is sikertelenül. Megoldást sem ezen, sem azon, sem amazon az úton nem találhatott. Miután minden erőfeszítése hiábavalónak bizonyult, miután (a vele kapcsolatban nagyon is indokolt vegyési hasonlattal élve) a legnagyobb igyekezettel végrehajtott kísérletsorozat sem igazolta a kiindulópontul felvett hipotézist: – a független Magyarország lehetőségét a 19. század közepének Európájában – összetörte lombikjait, és mint megvalósíthatatlant, elvetette magát a hipotézist is.

Hogyan írta Móricz Zsigmond? „Én ma úgy érzem, a Görgei-tragédia a magyarság tragikuma.”^{5 6}

^{5 4} *Marx és Engels Magyarországról.* Bp., Kossuth, 1974. 73–74.

^{5 5} *Marx és Engels* i. m. 81.

^{5 6} *Nyugat*, 1931. II. kötet 70.

Első dolgozatok

HÓVÁRI JÁNOS

Az 1515–17. évi tulcsai török vámnapló

A gazdaságtörténet, különösen a kereskedelem-történet legfontosabb forrásai a vámnaplók. A középkori gazdaságtörténet lényeges megállapításai sok esetben a vámregiszterek adatain nyugszanak. A levantei és itáliai kikötők forgalma; a 16. századi lengyel gabonakivitel nagysága; a felfedezések után Spanyolországba áramló arany mennyisége – egyaránt a vámnaplók-ból kiszűrhető megállapításokon alapul.

Furcsa módon a legtöbb török vámnapló és vámszámlálás töredék eddigi ismereteink szerint – a hódoltság kori Magyarországról maradt ránk; a Buda visszafoglalásakor L. Marsigli olasz hadmérnök által megmentett török levéltár anyagából.¹ Ám a birodalom többi területeiről a 18. század előtti időszakból szinte alig találhatunk ilyen jellegű iratokat. A 15. század végéről Kaffából (Feodoszija),² Akkermanból (Dnyesztrovszkij–Belgorod; Cetatea Albă)³ és Kiliából (Chilia, Kilija);⁴ a 16. század elejéről Tulcsából (Tulcea),⁵ Hirsovából (Hîrşova),⁶ Gyurgyevóból (Giurgiu)⁷ és Szendrőből (Smederevo);⁸ a 16. század második feléből a kisázsiai Antáliából; a 17. századból pedig Aleppo kiötőjéből, Alexandrette-ből maradtak fenn ilyen iratok.⁹ A felsorolt vámnaplók a magyarországiak és az alexandrette-i kivételével a történészek előtt alig ismertek, pedig a Fekete Lajos által kiadott 1550–51. és 1571–73. évi budai,¹⁰ valamint a Káldy-Nagy Gyula által feldolgozott 1560–64. évi váci¹¹ és a Levante-kereskedelemre vonatkozó 1626–28. évi alexandrette-i¹² vámnaplók-ból kiderült, hogy ezek az elszámolások különleges forrásértékkel bírnak.

A ránk maradt vámnaplók nagy része – ahogy felsorolásunkból is kitűnik – az al-dunai átkelőhelyekről származik: 1515–17-ből a tulcsai, 1516-ból a hirsovai, 1506 és 1515–17-ből a

¹ G. Flügel: Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften k.-k. Hofbibliothek zu Wien, Wien, 1865, II. 441–476.

² Az 1489-ből származó kaffai vámszámlálás a legrégebbi ránk maradt vámnapló töredék. Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Kamil Kepeci Tasnifi No. 5280.

³ Azonos a bizánci és az itáliai forrásokban előforduló Moncastrum vagy Maurocastrummal. Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Maliye No. 6.

⁴ Azonos a bizánci és itáliai forrásokból ismert Licostomoval. Uo.

⁵ Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Maliye No. 30.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Uo. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Káldy-Nagy Gyulának, hogy felhívta figyelmemet az al-dunai vámnaplók gazdaságtörténeti jelentőségére. A vámnaplók mikrofilm-másolatát ő készítette el az 1963–64. évi isztambuli levéltári kutatásai során.

⁹ Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Maliye No. 102.

¹⁰ Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek 1150–1580, Bp., 1962, 5–276, 553–593. pp.

¹¹ Káldy-Nagy Gyula: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben, Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66, Bp., 1968, 27–97.

¹² Káldy-Nagy Gyula: Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez, Századok 1967, 1–2, 138–147.

gyurgyevói és 1514-ből a szendrői. Mivel ezek a regiszterek megközelítőleg azonos évekből maradtak ránk a Duna torkolatától Szendrőig tartó folyószakasz egy-egy lényeges átkelőhelyéről, egyedülálló forrásai a középkori Dél-Kelet-Európa gazdaságtörténetének.

Részünkről az al-dunai (tulcsai, gyurgyevói, szendrői) vámnaplók filológiai és gazdaságtörténeti feldolgozásába kezdtünk, melyek közül először a tulcsaival készültünk el. A továbbiakban az 1515–17. évi tulcsai vámnapló jellemző gazdaságtörténeti adatait szeretnénk ismertetni – kitekintve arra, hogy Tulcsa milyen kereskedelmi utakkal kapcsolódott Lengyelország és a Mediterráneum gazdaságához. Vizsgálódásunkat természetesen nem szűkíthetjük le Tulcsára, hiszen a vámnaplón kívül nincs más jelentősebb középkori forrás a városról, de Dobrudzsáról (Dobrogea) igen, s így a város történetéhez közvetett módon is közelíthettünk.

2.

Tulcsa a Duna torkolatvidékénél, a kiliai és a tulcsai ág szétválásától hét kilométerre, a Duna jobb partján fekszik, Észak-Dobrudzsában. A városnál a Duna tulcsai ága kanyart ír le, a folyómeder összeszűkül, s így kedvező lehetőség nyílik mind a hajózás ellenőrzésére, mind a dunai átkelésre.¹³

Tulcsa 14–15. századi viszonyairól kevés adatunk van. Ez a terület a bolgár állam részekre szakadásakor Ivanko, majd később fia, Dobrotics uralma alá került. A Duna és a Fekete-tenger közötti területet valószínűleg Dobroticsról nevezték el Dobrudzsának.¹⁴ Tulcsát a nikápolyi csata után vették birtokba az oszmán–török seregek. A Bajazid birodalmát szétverő Timur Lenk támadásának hatására (1402) a török uralom meglazult Dobrudzsában.¹⁵ A szultánság megszerzéséért Bajazid fiai között dúló küzdelemben, Mircea cel Bătrîn havasalföldi fejedelem is beavatkozott a trónkövetelő Musza oldalán, és sikerült uralmát a Dunától keletre is kiterjesztenie.¹⁶ Az oszmán birodalom egységét helyreállító I. Mehmed, miután sikeresen legyőzte ellenfeleit, 1417-ben Dobrudzsát is visszafoglalta.¹⁷

Tulcsa nemcsak a Fekete-tenger felől érkező hajóknak volt alkalmas kikötője, hanem az Al-Duna egyik legjelentősebb folyami átkelőhelye is a múltban: a Fekete-tenger északi partvidéke felől itt nyílt a legjobb lehetőség a dunai átkelésre. Az átkelőnek először Izmailnál a kiliai ágon kellett átkelniük, majd a két ág közötti száraz kiemelkedéseken – gründeken¹⁸ – át vivő úton eljutni a tulcsai ághoz, hogy onnét Tulcsába átkelve a jobb partra jussanak.¹⁹

Ezen az úton jöttek a népvándorlás Bizáncra törő népei, majd ezen az úton mentek a kereskedők Besszarábián át Lengyelországba – és később ez az út kötötte össze az oszmán birodalmat a vazallusi függésben levő krími kánságnak a Fekete-tengertől északra fekvő területeivel.²⁰

Délről Tulcsánál érte el a Dunát az a kereskedelmi út, amelyet a szakirodalomban „török út”-nak neveztek.²¹ Ez az út kötötte össze Isztambul a birodalom északkeleti területeivel, s itt szállították a Burszából Isztambulba vitt levantei árukat – selymet, gyapotszövetet, fűszert stb. –, és ezen az úton hajtották a foglyokat, lovakat, marhacsordákat és juhnyájakat is a Fekete-tenger északi

¹³ W. Kündig–Steiner: *Zur Geographie der Nord-Dobrukscha*, Zürich, 1946, 325. Gr. Antipa, *Wissenschaftliche und wirtschaftliche Probleme des Donaudeltas*, Bukarest, 1915, 88. I. A. *Nazaret-tean*: *Notițe istorice și geografice asupra provinciei Dobrogea*, Tulcea, 1882, 9–11. G. *Lahovari–C. I. Brătianu–G. G. Tocilescu*: *Marele dicționar geografic al României* V, București, 1902, 656–657.

¹⁴ A. *Decei*: Dobruca. *Islam Ansiklopedisi* III. Istanbul, 1945, 633.

¹⁵ *Decei* i. m.

¹⁶ H. I. *Uzunçarşılı*: *Osmanlı tarihi* I, Ankara, 1972, 194.

¹⁷ *Decei* i. m.

¹⁸ *Antipa* i. m. 8–9.

¹⁹ Így írta le útját Tulcsából Izmailba II. Rákóczi Ferenc krími tatárokhoz küldött követe, Pápai Gáspár is. *Binder Pál*: *Utazások a régi Európában*, Bukarest, 1976, 157.

²⁰ A. *Dziubiński*: *Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI stuleciu*, *Przegląd Historyczny* 1965, 2, 234.

²¹ I. *Nistor*: *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Czernowitz, 1912, 22.

partvidékéről.²² Az 1568-ban Isztambulban járt Taranowsky lengyel követ és Lengyelországi Simeon örmény kereskedő utinaplójából tudjuk, mely területeken haladt át a „török út”.²³

Taranowsky Tulcsába hajón érkezett Kiliából, innét a Tulcsától 40 kilométerre délre eső Babadagh-on, majd Hudaverdin és Alakapin keresztül jutott el Kücsükpazardszikba (Tolbuhin).²⁴

Lengyelországi Simeon 1608. évi utinaplójában így írja le a további utat: „Pazardszikból két nap alatt Pravadiba (Pravadiye – Pravadi) érkezünk . . . Pravadiból Jengikőj-be (Yengikőy) menvén Csenge-ben (Čenge) éjszakáztunk . . .”²⁵

Másnap reggel megkezdjük az átkelést a Balkánon . . . a nehézségek miatt csak három nap alatt tudtunk Ajtoszba (Ajtos – Aydos) érni. A Deliormant elhagyva Kirkkiliszébe (Kirkkilise) érkezünk. Kirkkiliszből elindulva . . . Isztambulba a mindenki által vágyott dicsőséges fővárosba érkezünk.”²⁶

Az előbbi út a Fekete-tenger partján haladt, de Ajtoszból egy másik útvonalon, Karinabad (Karnobat) – Yanbolu (Jambol) – Edirnéen keresztül is el lehetett jutni a „dicsőséges fővárosba”.²⁷

Tulcsa Izmailon keresztül Moldvával és Lengyelországgal, Kilián keresztül pedig Akkermannel és a krími genovai kolóniákkal volt összeköttetésben.²⁸

A Fekete-tenger és a Duna torkolatvidéke a törökök megjelenése előtt a genovaiak gazdasági és politikai befolyása alá tartozott, amelyet a város a latin császárság megdöntése óta fokozatosan alakított ki.²⁹ A Boszporusz török kézre kerülése után a törökök még átengedték a genovai hajókat, sőt Konstantinápoly elfoglalása után még meg is erősítették a perai kolónia jogait.

„Ha genovai kereskedők a tenger vagy a szárazföld felől kereskednek, jönnek vagy mennek, a vámot szokás szerint fizessék; őket senki ne háborgassa, és megparancsolom, hogy házaikra szolgálatot ne rójanak, és megparancsolom, hogy a fiaikat janicsárrá ne tegyék, és egy hitetlent se tegyenek beleegyezése nélkül mohamedánná . . .”³⁰ A genovaiak és törökök közötti viszony megromlása az oszmánok fekete-tengeri hódításainak következménye. A törökök nemcsak azokat a városokat foglalták el, ahol a genovaiak lerakatai voltak – Trapezunt, Szinope, Amaszra –, hanem 1475-ben a genovai konzul irányítása alatt álló krími kolóniákat, Kaffát, és Szudakot is.³¹ 1484-ben került a törökök kezére a Moldvához tartozó két híres genovai kolónia: Kilia és Akkerman.³²

²² H. Inalcik: L'Empire Ottoman. Actes du premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes III, Sofia, 1969, 87.

²³ Tardy Lajos–Vásáry István: Andrzej Taranowskis Bericht über seine Gesandtschaftsreise in der Tartarei 1569, Acta Orientalia 1974, 2, 213–52. H. Andreasyan: Polonyai Simeonun seyahatnamesi 1608–19, Istanbul, 1964, 206.

²⁴ Tardy–Vásáry i. m. 226.

²⁵ Čenge vagy Čengel. C. J. Jireček: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, Prag, 1877, 147.

²⁶ Andreasyan i. m. 2–3. Taranowsky az utazásáról szóló tudósításában a következő helyneveket jegyezte fel: Tulza (Tulcsa) – Baby (Babadagh) – Harowedj (Hudaverdi) – Bazarzigk (Tolbuhin) – Cziengi (Cenge) – Nader (Nadir mahle) – Haydoss (Ajtosz) – Kerckliss (Kirkkilise). Tardy–Vásáry i. m. 226–27, 247–48.

²⁷ Mustafa ben Abdalla, Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna, übersetzt Joseph von Hammer, Wien, 1812, 26.

²⁸ Dziubiński i. m.

²⁹ W. Heyd: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter I–II, Stuttgart, 1879, II, 158–216, 365–406. N. Iorga: Studii istorice asupra Chiliei și Cetatii Albe, București, 1889, 23–29. S. Pascu: Colocviul romano-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII–XIV”, București, 1977, 171.

³⁰ Uzuncarsili i. m. 466.

³¹ Heyd i. m. II, 402–406. Uzuncarsili i. m. 128.

³² Iorga i. m. 109–138. Uzuncarsili i. m. 182. N. Beldiceanu: La conquête des citées marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayazid II, Südost-Forschungen 1964, 36–90. S. Papacoste: Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottomane in: Pascu i. m. 138–153.

Az eddigi kutatások már rávilágítottak arra a tényre, hogy milyen nagy jelentősége volt Kelet-Európa levantei árukkal való ellátásában a fekete-tengeri genovai telepeknek.³³ Később fokozatosan elvesztették korábbi jelentőségüket, a történetírás sokáig ennek egyedüli okát a török hódításban vélte megtalálni.³⁴ Igaz, hogy a törökök a meghódított Kaffa genovai származású lakóit rabszolgának adták el, de hamarosan garantálták a genovaiaknak a kereskedelem biztonságát, mint ahogy később a velenceieknek, franciáknak és az angoloknak is.³⁵

Ha nemcsak a fekete-tengeri genovai kolóniák sorsát nézzük, hanem betekintünk az anyaváros történetébe is, világosan kiderül, hogy a genovai kereskedők a Levante-kereskedelmen kívül a földrajzi felfedezésekben és a belőlük adódó új lehetőségekben is érdekelték voltak.³⁶ A genovaiak már a 15. század folyamán bekapcsolódtak a Németalföld és Anglia felé vezető atlanti-óceáni kereskedelembe.³⁷ A portugálok és a katalánok kezdetben a genovaiak által hozott levantei árukkal kereskedtek. A portugál felfedezőket sok esetben a genovaiak pénzelték, így nem csoda, hogy az eredmények is fontosak voltak a liguriai köztársaság lakóinak. A város kereskedelmének fő iránya a 15–16. század fordulóján a Földközi-tenger keleti medencéjéből fokozatosan nyugatra és az óceánra tevődött át.³⁸

Mindezek ellenére a levantei áruk kereskedelme Kelet-Európában még a 16. század első évtizedében is virágzott, mint ahogyan Pach Zsigmond Pál a brassói és a szebeni huszadnaplók vizsgálatával bizonyította.³⁹ Felmerül a kérdés, hogy kik vették át a genovaiak szerepét? Bizonyos adatok azt mutatják, hogy az oszmán birodalom a Földközi-tenger keleti medencéje és Dél-Kelet-Európa között integráló szerepet töltött be.⁴⁰ Így a levantei áruk kereskedelme Kelet-Európában és Kisázsiaiban fokozatosan a törökök kezébe került. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az általunk vizsgált időszakban a tulcsai vámnaplóba bejegyzett 42 kereskedő mind török, helyesebben jellegzetesen mohamedán nevű.

³³ Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában, Századok 1975, 1, 3–31. Uő.: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján, Századok 1978, 6, 1005–1038.

³⁴ Heyd i. m. II. 533–540. Lybyer 1915-ben cáfolta Heyd ezen megállapításait. A. H. Lybyer: The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade, The English Historical Review 1915, 581–583. vö. Pach Zsigmond Pál, Századok 1975 i. m. 24.

³⁵ Konstantinápoly elfoglalása után, mint említettük, a törökök biztosították a genovaiaknak a kereskedelem biztonságát. A fekete-tengeri kolóniák elfoglalásával megromlott a genovai–török viszony. A kaffai genovaiak rabszolgaságba vetéséről és Isztambulba való áttelepítéséről. Uzunçarşılı i. m. II. 128. De a viszonyok megjavulását és rendezését jelzi, hogy nem sokkal ezután Frenk Iszkender „magát a padisah szolgájának nevező” kereskedő 10–15 más muzulmánval Genovában telepedett le, és ott szövetkereskedelemmel foglalkozott. S. Turan: Venedikre Türk ticaret merkezi (Fondaco dei Turchi), Belleten 1968, 251. A velencei–török háborúkat lezáró 1479. és 1502. évi békék biztosították az oszmán birodalom alattvalóival folytatott kereskedelem biztonságát. i. m. 247–283. A francia kereskedők jogait az 1535. évi szerződés szavatolta. Uzunçarşılı i. m. II. 502–510. Az angoloknak csak 1583-tól voltak konzuli kapcsolataik a török Portával, és 1601 után különféle kereskedelmi kiváltságokkal rendelkeztek. A. L. Horniker: Anglo–French Rivalry in the Levant from 1583 to 1612. The Journal of Modern History 1946, 289, 300–302.

³⁶ Robert-Henri Bautier: Les grands problèmes politiques et économiques de la Méditerranée médiévale, Revue Historique 1965, juillet-septembre 1–28.

³⁷ Bautier i. m.

³⁸ Pach Zsigmond Pál: Európa a XVI–XVII. században, Történelmi Szemle 1979, 2, 297–99. Ch. Verlinden: From the Mediterranean to the Atlantic. Aspects of an Economic Shift, The Journal of European Economic History, 1972, 3, 625–646.

³⁹ Pach Zsigmond Pál, Századok 1975 i. m. 30–31. uő. Századok 1978 i. m. 1005–1038.

⁴⁰ Inalcik i. m. 87.

3.

A tulcsai vámnapló az 1515. október 1-től 1518. augusztus 1-ig tartó időszak vám- és átkelési illeték bevételeit tartalmazza.⁴¹ A vámszedőhelyekről beküldött elszámolásokat utólag a levéltári rendezés során kötötték be. Így az azonos vámhelyekről származó iratok a kötetben nem mindig kerültek egymás mellé. A Tulcsára vonatkozó elszámolásokat is a kötet különböző helyeiről kellett előkeresnünk. Az 1516-os év anyagából hiányzik a február 15-től április 22-ig tartó időszak elszámolása.

A vámnapló történeti forrásértékét az határozza meg, hogy az egyes tételek elszámolásakor mi minden került bejegyzésre. Az elvámolt árukra vonatkozóan a tulcsai vámhely irnokai a következő adatokat jegyezték fel:

- az elszámolás napját,
- a kereskedő nevét,⁴²
- az általa hozott áru értékét,
- tételesen felsorolva annak mennyiségét és akcse értékét,
- minden egyes kereskedő árujának összértékét, az utána fizetett vám összegét.

A bevételeket minden hónap végén külön is összegezték. A vámnapló végén feljegyezték a kiadásokat, az eminek,⁴³ az ámilnak⁴⁴ és az irnoknak⁴⁵ kifizetett járandóság havonkénti összegét, majd felsorolták, hogy a beszedett jövedelmeket – a kincstár utasítása szerint – kivel és hova küldték. A tulcsai vám bevételeit rendszerint az „akkermani vár védői”-nek adták át, az oszmán pénztári gyakorlatnak megfelelően háromhavonként.⁴⁶

A tulcsai vámnapló a budaihoz és vácihoz hasonlóan nemcsak értékvámbevételeket tartalmaz.⁴⁷ A tulcsai átkelőhely jövedelme a kereskedők áruai után szedett vámokból (gümrük)⁴⁸ és az emberek és állatok utáni átkelési illetekekből származott (reszim),⁴⁹ amely szintén egyfajta vám lefizetését jelentette. A kora középkori nyugat-európai és Magyarországon is ismert útvámmal lehetne azonosítani.⁵⁰ (A továbbiakban következetesen meghagyjuk az illeték elnevezést, hogy érzékeltessük: nem értékvám – gümrük – van dolgunk.) A vám és illeték bevételek áruajták szerint a következőképpen csoportosíthatók:

⁴¹ A török vámnaplók sok esetben nemcsak vámbevételeket tartalmaznak, hanem egyéb, a kikötőhöz tartozó jövedelmeket is, mint ahogyan kiderült ez a budai és a váci vámnaplóból. *Fekete-Káldy-Nagy* i. m. 5–276. *Káldy-Nagy Gyula*: Statisztikai adatok i. m. 27–97.

⁴² A budai és a váci vámnaplóban a kereskedő neve mellé bejegyezték azt is, hogy honnét érkezett, vagy milyen nemzetiségű. A tulcsaiba viszont egy-két esettől eltekintve a neveken kívül más a kereskedőről nem írtak be.

⁴³ Az emin volt, a vezetője annak a nagyobb pénzügyi egységnek (mukata'-nak), amihez a vámszedőhely tartozott. *Fekete Lajos*: Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung, Bp., 1955, 86.

⁴⁴ Az ámil volt a vámhely pénzbeszedője. i. m. 86.

⁴⁵ Az irnok (kátib) készítette el azokat a feljegyzéseket, amelyből a vámnapló készült. *Fekete* i. m. 86.

⁴⁶ A tulcsai ámil 1516. augusztus 13-án a hirsovai kádi előtt hat mohamedán hónap jövedelmét – 11 746 akcse – adta át az akkermani vár védőinek. Istanbul, *Başbakanlık Arşivi*, Maliye No. 30. 288.

⁴⁷ Ld. 41. sz. jegyzet.

⁴⁸ A török nyelvben görög közvetítéssel átvett latin eredetű szó. A commercium latin szó kommerkion alakban honosodott meg a bizánci birodalomban, s a kikötőkben kirakott idegen áruk után szedett 2–3%-os vámot jelentette. Gümrük alakban került át a török nyelvbe. *H. Antoniadis-Bibicou*: Recherches sur les douanes à Byzance, Paris, 1963, 104. *Th. Zenker*: Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch, Leipzig, 1866, 761.

⁴⁹ A reszim arab eredetű szó, jelentése: illeték. *Zenker* i. m. 463.

⁵⁰ *Domanovszky Sándor*: A harmincadvám eredete, Gazdaság és társadalom a középkorban. Válogatta, sajtó alá rendezte Glatz Ferenc, Bp., 1979, 68.

Vámbevételek:

- a) ruházati- és bőrárak után,
- b) fémek, szatócs és egyéb áruk után,
- c) élelmiszerek és bor után szedett vám.

Illetékbevételek:

- a) rabok dunai átkelése után,
- b) élőállatok után,
- c) a kikötőben kikötő hajók után.

4.

A továbbiakban megvizsgáljuk, milyen áruk milyen mennyiségben honnan érkeztek Tulcsába. Az egyes áruajták között a legnagyobb tételben a keleti eredetű ruházati cikkek szerepelnek. A 14–15. század folyamán – vagy talán még korábban, egész Kelet-Európa öltözködése orientális színezetet nyert. Ennek a legnagyobb bizonyítéka, hogy közös szókincs a népek nyelvében a bogaszia, csuha, fosztan, asztar, dolmány, köpönyeg, kaftán, csizma, papucs.⁵¹

E különféle, a Tulcsába hozott ruházati cikkek mennyiségét és azoknak elvámolás szempontjából akcséban megadott értékét az alábbi táblázatban tüntettük fel:

Az áru neve	1515 3 hónapja	1516 11 hónapja	1517 7 hónapja
<i>vászon (kirpasz)</i>	23.000 15 bála 50 db	7.890 3 bála 77 vég ⁵³	10.940 5 bála ⁵² 780 db
<i>bogaszia (bogaszi)</i>	3.600 124 db	20.125 489 db 2 köteg ⁵⁴	7.230 405 db
<i>aba posztó (aba)</i>	11.850 370 db	6.500 195 db 1 köteg	5.760 192 db
<i>posztó (csuka)</i>	2.600 130 db	8.550 80 db 10 vég ⁵⁵	6.200 135 db 3 vég
<i>gyapjútakaró (velsze)</i>	1.800 150 db	8.400 568 db	2.800 231 db
<i>tafota (tafta)</i>	3.900 240	7.140 185 db 11 köteg 1 vég	2.570 102 db

⁵¹ *Kakuk Zsuzsa*: Cultural words from the turkish occupation of Hungary, *Studia Turco-Hungarica* IV. 1978, 16–66.

⁵² A vámnapló bejegyzett taj szó jelentése: bála. *Zenker* i. m. 250.

⁵³ A vámnaplóba bejegyzett top szó jelentése: vég. *Zenker* i. m. 504.

⁵⁴ A vámnaplóba bejegyzett deszte szó jelentése: köteg. *Zenker* i. m. 428.

⁵⁵ Id. 52. sz. jegyzet.

tábla folytatása

Az áru neve	1515 3 hónapja	1516 11 hónapja	1517 7 hónapja
<i>saru (basmak)</i>	3.000 250 pár	4.220 295 pár	1.300 100 pár
<i>nemez (nemez)</i>	2.600 60 db	1.730 10 db	7.550 80 db
<i>csizma (csizme)</i>	4.900 145 pár	4.000 157 pár 1 köteg	2.110 82 pár
<i>bélés (asztar)</i>	6.480 294 db	2.830 195 db 1 köteg	1.200 192 db
<i>selyem (ipek)</i>	1.000 10 ludra ^{5 6}	3.600 36 ludra	1.200 12 ludra
<i>kaftán (kaftan)</i>	—	5.800 52 db 2 köteg	2.900 23 db
<i>prém (puszt)</i>	—	3.580 280 db	1.540 285 db
<i>szattyán (szahtján)</i>	500 50 db	1.000 110 db	2.450 50 db
<i>prémsapka (pajböre)</i>	2.510 21 db	750 3 db	500 2 db
<i>kurta köpeny (kebe)</i>	—	1.800 160 db 2 köteg	1.900 150 db
<i>ing (gömlek)</i>	—	2.250 62 db 9 köteg	850 —
<i>szőnyeg (hali)</i>	3.000 30 db	—	—
<i>bunda (kürk)</i>	1.100 50 db	1.700 42 db	—
<i>kamoka (kemha)</i>	—	2.350 1 db 3 vég	—
<i>kézi kendő (makrama)</i>	—	1.400 18 db 15 köteg	70 5 db

^{5 6} Egy ludra az 0,564 kg. W. Hinz: Islamische Masse und Gewichte, Leiden, 1955, 15.

tábla folytatása

Az áru neve	1515 3 hónapja	1516 11 hónapja	1517 7 hónapja
<i>cérna (iplik)</i>	640 320 tekercs ^{5 7}	800 330 tekercs	—
<i>nadrág (csaksir)</i>	—	750 12 pár 3 köteg	560 30 pár
<i>takaró (jorgan)</i>	—	1200 23 db	—
<i>félíg kikészített marhabőr (gön)</i>	—	850 2 köteg	130
<i>zsebkendő (desztmal)</i>	—	950 30 köteg	—
<i>nadrág (don)</i>	—	880 50 db 5 köteg	—
<i>női kendő (jaszmak)</i>	—	—	600
<i>durva gyapjúposztó (csulha)</i>	—	280 20 db 1 köteg	300 60 db
<i>bőr öv (kusak)</i>	—	—	570 9 db 3 köteg
<i>selyemfátyol (burundzsuk)</i>	—	200 17 db	360 5 db
<i>fonal (riste)</i>	—	470 24 vakijje ^{5 8}	—
<i>női csizma (icsedik)</i>	—	400 25 pár	—
<i>selyemfonal (ibrisim)</i>	—	240 2 ludra	100 1 ludra
<i>csíkos vászon (aladzsa)</i>	—	300 10 db	—
<i>papucs (papucs)</i>	—	—	250 30 pár 2 köteg
<i>turbán (dülbend)</i>	—	20 2 db	—

^{5 7} A vámnaplóba bejegyzett tura szó jelentése: tekercs. *Fekete–Káldy–Nagy* i. m. 557.^{5 8} Egy vakijje vagy más néven okka 1,2828 kg. *Hinz* i. m. 24.

A ruházati cikkek között a legnagyobb tételben a vászon szerepel. Az 1515. év őszén 15 bála és 50 darab vászont szállítottak, összesen 23 000 akcse értékben. Az 1517. évi vászonszállítás pedig 5 bála és 780 darabot tett ki. A kereskedők kétféle vásznat hoztak, úgymint lenvásznat (kirpasz) és pamutvásznat (bogaszia).⁵⁹ A pamutvászonból egy bála ára 1500 akcse, egy darabé pedig 35 akcse volt. A lenvászon drágább; ára a pamutvászonénak több mint kétszerese, 70 akcse volt.

Bogaszianak egy fajta festett gyapotszövetet neveztek,⁶⁰ ebből 1516-ban összesen 20 125 akcse értékben, 489 darab és két köteg⁶¹ került elvámolásra. A szövetfajtákat aszerint különböztették meg, hogy dupla szálból (csifte) vagy szimpla szálból (jekta) szőtték-e.⁶² A dupla szálból szőtt bogaszianak az ára 25 akcse, a fehér bogasziaé pedig 50 akcse.

Az aba az a durva posztó, amelyből a nadrágot, kabátot, köpönyöget és dolmányt készítették.⁶³ A vám naplóban megkülönböztethetünk festett abát, hímzett abát, fehér abát és tarka abát. Abából 1515-ben 370 darabot, 1516-ban 205 darabot és 1517-ben pedig 192 darabot jegyeztek be a tulcsai vámnaplóba. A fehér aba darabjának az ára 30 akcse, a hímzetté pedig 60 akcse, vagy még ennél is több volt.

A posztófajták közül a leggyakrabban a szaloniki posztó fordult elő. Az arabok hiszpániai kiűzése után, az üldözések elől elmenekült zsidók, a posztógyártás és selyemszövés legjelentősebb balkáni központjává tették Szalonikit.⁶⁴ Raguzai kereskedők szállították a szaloniki posztót az egész Balkánon, sőt még a Duna torkolatvidékére is.⁶⁵ A raguzaiak által oly gyakran felkeresett balkáni városokban: Edirnében, Filibében (Plovdiv), Üszkübben (Szkopje) és Boszna-Szarajban (Szarajevo) vásárolták a török kereskedők a raguzaiaktól a nyugat-európai és szaloniki szöveteket és posztókat.⁶⁶ Tulcsában 1516-ban csak nyolc véget hoztak török kereskedők ebből a posztófajtából, melynek ára végenként 800 akcse volt. 1516. október 12-én Tulcsába érkezett Hadzsi Musztafa áruiról készült bejegyzésben szerepelt a szaloniki posztón kívül egy-egy vég angol és francia posztó is. Az angol posztó „csuka-i londra” 2600 akcséba, a francia posztó „csuka-i farandza” 1600 akcséba került végenként. Darabszámra jegyezték be a vámnaplóba a szintén török kereskedők által hozott, Isztambulban készült „isztambuli-posztó”-t. Egy darab ára tíz akcse, vagy ennél valamivel kevesebb volt. Mivel a szaloniki posztó is előfordult darabonként beírva (egy darab 20 akcséba került), tudjuk, hogy az kétszer olyan drága volt, mint az isztambuli.

Szaloniki volt a gyártási központja azoknak a csergeszerű vastag gyapjútakaróknak is, amelyeket a vámnaplóba „velsz” vagy „velence” néven jegyeztek be, és 1516-ban ebből 568 darabot hoztak Tulcsába.⁶⁷ Egy velencsének az ára 12 akcse.

A selyemből készült anyagok közül leggyakrabban a tafota került elvámolásra. 1515-ben 240 darabot, 1516-ban 158 darabot és 11 köteget. 1517-ben pedig 112 darabot vettek számba. A selyem alapanyagú árúk nagy része Burszából érkezett. Ismeretes, hogy Bursa volt a selyemipar legnagyobb központja az oszmán birodalomban: a várost a burszai kádi feljegyzései szerint – gyakran keresték fel az itáliaiakon kívül lengyel és orosz kereskedők is a 16. század elején.⁶⁸

A selyemszövetek ára szintén minőségük szerint változott. A szimpla szálból szőtt tafotának az ára darabonként 20 akcse, míg a dupla szálból szőttének 24 akcse volt. A vámnaplóba bejegyzett tarka és női tafotának az ára 20 akcse, az aranyos tafotának az ára pedig 50 akcse.

⁵⁹ Azaz gyapotból készült vászon.

⁶⁰ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESZ) Bp. 1967, I, 256.

⁶¹ Az árak alapján sikerült megállapítanunk, hogy egy köteg az 10 db bogasziaiból állt.

⁶² F. Dalsar: Bursada ipekçilik, Istanbul, 1960, 28–30.

⁶³ Magyar Néprajzi Lexikon, szerk. Ortutay Gyula, Bp., 1977, I, 17.

⁶⁴ H. Inalcik: Capital in the Ottoman Empire, The Journal of Economic History 1969, 129.

⁶⁵ F. W. Carter: Dubrovnik (Ragusa) A Classic City-state, London, 1972, 373–374.

⁶⁶ Ld. A raguzai kereskedőknek a kifizetett vámok után kiadott török vámcédulákat. G. Elezovic: Turski Spomenici I–II, Beograd, 1952, I, 615.

⁶⁷ A budai vámnaplóban velence alakban fordult elő. Fekete–Káldy–Nagy i. m. 574.

⁶⁸ H. Inalcik: Bursa and the Commerce of the Levant, Journal of the Economic and Social History of the Orient 1960, 131–147.

A selyemszövetek közül a legdrágább a kamoka. Egy vég fekete kamokának az ára 550 akcse, de 600 akcse áron is jegyeztek be kamokát a tulcsai vámnaplóba.

Selyemfonalból 1515-ben 30 ludra, 1516-ban 36 ludra és 1517-ben 12 ludra került elvámolásra. Egy ludra (0,564 kg) selyemfonal ára 110 akcse.

Az egyik legjellegzetesebb török ruhafajtából, a kaftánkabátból 1516-ban 73 darabot jegyeztek be a vámnaplóba. A tafotából készült kaftánnak az ára 400 akcse, az úgynevezett női kaftán ára pedig 250 akcse, míg a posztó kaftán ára 50 akcse volt. Az írrok 30 darab csikos kaftánféleséget is bejegyezt a vámnapló vonatkozó tételei közé. Egy csikos kaftánféleség (így) 20–30 akcséba került.

A kebének – kurta köpönyeg – az ára 10 akcse volt. Ebből 1516-ban 180 darabot, 1517-ben pedig 150 darabot vittek át a tulcsai vámon.

Gyakran előfordultak az áruk között a különféle anyagokból készült nadrágok: szaloniki nadrág, posztó nadrág, aba nadrág, pamut nadrág. A legdrágább a posztónadrág volt, amelyből egy darab 30 akcséba került. A nadrágok között a legolcsóbb a nyolc akcse értékű pamutnadrág volt.

Kétféle inget különböztettek meg a vámosok, úgymint a pamut- és a lenvászon-inget. A ritkán előforduló lenből készült ing ára 30 akcse, míg a pamutingé 12–15 akcse volt darabonként. Kétféle elnevezésű kézikendőt – makrama és desztmal – jegyeztek be a vámnaplóba. Egy makrama ára 10 akcse, egy desztmalé pedig 5 akcse volt.

Szőnyeg háromszor szerepel a vámnaplóban. Kétszer öt-öt darabot és egyszer húszat hoztak Tulcsába. Az ár mindegyik alkalommal 110 és 100 akcse között volt darabonként.

Női kendőt (jaszmak) egyszer vámoztak meg a vizsgált időszakban. Ezt a kendőt csak mohamedán nőknek szállíthatták, ugyanis ők fedték ezzel a fejüket és takarták el arcukat.⁶⁹

Gyapottal és gyapjúval tömött takaró volt a „jorgán”, amelyből 1516-ban 23 darabot hoztak Tulcsába. A „csulha” az a vastag és durva gyapjúsövet volt, amelyből például a dervisek ruhája is készült. Egy-egy darab csulhának az ára 5–8 és 10 akcse között változott.

Ismeretes, hogy a török népeknél a rangot és a tekintélyt a ruházzkodásban, különösen a fejfedő viselésében igyekeztek kifejezésre juttatni: egy turbán 100 akcséba került, de hoztak elvámolásra olyan tatár prémsapkákat is, amelyeknek darabja 250 akcsét ért.

Egy rókaprém ára 10–14 akcse s egy macskaprém ára 7 akcse volt. 1516-ban egy rókaprém bundának az ára 80 akcse, s a macskaprémből készülté 35 akcse volt.

A szattyán – festett puha kecskebőr – darabja 20–25 akcséba került. A kikészített juhbőr ára 5–7 akcse, a kikészített marhabőré pedig 20–30 akcse volt. 1516-ban juhbőrből és kecskebőrből is egyaránt 110 darabot, a marhabőrből pedig 20 darabot jegyeztek be a vámnaplóba.

A csizma ára átlagban 20–25 akcse és egy saru 10–15 akcse volt. Az „icsedik”, amelyre a sarut húzták,⁷⁰ két alkalommal szerepel az áruk között. Egy icsediknek az ára 15 és 20 akcse között mozgott.

Élelmiszereket és bort az alábbi vámértékben és mennyiségben szállítottak át a tulcsai vámon:

Az áru neve	1515 3 hónapja	1516 11 hónapja	1517 7 hónapja
<i>gabona (tereke)</i>	4.133 134 kile ⁷¹	22.300 743 kile	800 27 kile
<i>búza (gendom)</i>	317 12 kile	–	20.100 670 kile
<i>liszt (ared)</i>	260 –	200 –	1.734 1 müdd ⁷² 2 kile

⁶⁹ Tardy Lajos: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról, Bp., 1977, 89.

⁷⁰ Uo. 379.

⁷¹ Egy kile 25,656 kg. Hinz i. m. 27.

⁷² Egy müdd 20 kile. uo. 46.

tábla folytatása

Az áru neve	1515 3 hónapja	1516 11 hónapja	1517 7 hónapja
<i>bor (hamr)</i>	— 5 hordó	2.050 —	—
<i>cukor (seker)</i>	—	225 8 vakijje ⁷³	—
<i>füge (indzsir)</i>	—	2.000 500 füzér	—
<i>füge és mazsola (indzsir és üzüm)</i>	2.500 25 kantár ⁷⁴	—	—
<i>rizs (pirincs)</i>	—	1.600 60 kile	1.750 72 kile
<i>gyümölcs (mejva)</i>	—	400	—
<i>gránátalma (nar)</i>	—	—	200
<i>dió (dzseviz)</i>	30		
<i>sajt (pejnir)</i>	— 1 tömlő ⁷⁵	— 10 tömlő	
<i>hal (mahi)</i>	—	—	9 akcse vám

Ebben az árucsoportban táblázatunk szerint a legnagyobb tétel a gabona, pedig a Brailából és Galaţból szállított gabonának az útja nem Tulcsán keresztül vezetett. Az akcsezakankliki kádi egyik 1520. évi jelentéséből tudjuk, hogy a trapezunti, szinopei és isztambuli hajók azért jöttek Brailába és Macsinba (Măcin), hogy ott gabonát vásároljanak. A gabona után a vámot Macsinban és Iszakcsiban (Isaccea) fizették.⁷⁶ Tulcsában csak az ott kirakott gabona után szedtek vámot, amelyet szekereken szállítottak tovább.⁷⁷

1516-ban háromszor fordult elő gabona nagyobb tételben: szeptemberben 10 000 akcse értékben, ami 8330 kg gabonának felelhetett meg; novemberben pedig két ízben összesen 4861 kg gabonát szállítottak. Ezek a tételek adták az 1516. évi gabona vámbevételek zömét.

Lisztből 1517 márciusában egy Karamanli nevű kereskedő szállított nagyobb tételt, 5 mázsát. A beszedett vám alapján egy mázsza liszt ára 320 akcse.

1515-ben ősszel a bor után 20–20 akcse vámot szedtek hordónként. Télen és kora tavasszal azonban nem a mennyisége, hanem értéke után rótták ki a vámot.

Rizs kétszer fordult elő, de mind a kétszer nagy tételben: egyszer 15 és egyszer 18 mázsát szállítottak. A rizs ára meglehetősen nagy ingadozást mutat. 1516 februárban egy kile rizs (kb. 25 kg) ára 27 akcse, 1517 júniusában pedig 20 akcse volt.

⁷³ Ld. 58. sz. jegyzet.

⁷⁴ Egy kantár 56,4 kg. *Hinz* i. m. 27. *Pach Zsigmond Pál*, Századok 1978, i. m. 1017–18.

⁷⁵ A tulum jelentése: tömlő. *Fekete-Káldy-Nagy* i. m. 557.

⁷⁶ *I. Beldiceanu–Steinherr–N. Beldiceanu*: Acte du règne de Selim I, Südost-Forschungen 1964, 106–108, 114–15.

⁷⁷ Ám ez a szállítás a rossz utak miatt rendkívül körülményes lehetett. *Nistor* i. m. 24.

A gyümölcsök közül a szállított füge és a mazsola jelentett nagyobb vámtételt. Együttessen szállított füge és mazsola egy kantárjának (56.4 kg) az ára 100 akcse, 1 füzér fügének az ára 4 akcse.

Az alábbi táblázaton a fém, fémárak, szatócs és egyéb áruk akcséban megadott vámértékét és az áruk mennyiségét tüntették fel:

Az áru neve	1515 3 hónapja	1516 11 hónapja	1517 7 hónapja
szatócsáru (hurdevát)	—	2.867	3.233
üveg eszköz (dzsam alat)	—	—	5.140
patkó és szög (nal ve mih)	—	800	350 50 db
ón (kalaj)	—	450 11 vakijje ^{7 8}	—
mész (kirecs)	—	—	6 akcse vám
fonal és festék (tel ve boja)	—	270	—
vasedény (szacs)	—	300 15 db	—
len (ketán)	37 akcse vám	—	—
gyapjú (japag)	4 akcse vám	5 akcse vám	8 akcse vám
szappan (szabun)	—	2 akcse vám	—
zsíradék (rugan)	—	120 2 vakijje	—
viasz (aszal)	1.000 5 kantár ^{7 9}	600 3 kantár	3.000 15 kantár

A fémek, fémárak, szatócs- és egyéb áruk után szedett vám nem képez jelentős összeget a tulcsai kikötő és átkelőhely jövedelmei között. A fémeket és fémárakat általában Erdélyből szállították Havasalföldön keresztül a Balkánra. Mivel Tulcsa nem esik az Erdélyből az oszmán birodalomba vezető kereskedelmi utak vonalába, érthetően nem találunk nagy tételben fémeket és fémárakat a vámnaplóba bejegyzett áruk között. At ólmot és az üvegeszközöket délről hozták, az utóbbiak vagy a balkáni műhelyek termékei, vagy esetleg Kisásziából származnak. A viasz, len, gyapjú, szappan olyan kis tételben fordul elő az áruk között, hogy a velük folytatott kereskedelem nem számottevő.

Moldvát Erdélyből látták el patkóval.^{8 0} A Tulcsán átszállított csekély mennyiségű patkó azonban balkáni műhelyből származott.

^{7 8} Ld. 58. sz. jegyzet.

^{7 9} Ld. 74. sz. jegyzet.

^{8 0} Nistor i. m. 167–168.

5.

A vámnaplóban szereplő bevételek között nagyon jelentősek a Dunán átszállított rabok után szedett illetékek, noha nem értékvámot, hanem csak egy-egy akcse átkelési illetéket kellett fizetni. A kincstár nem e vámnál szedte a „pendzsik”-et, amely azt jelentette, hogy a foglyulejtőnek a rabok megbecsült árának az egyötödét kellett lefizetnie.⁸¹

A 16. században még virágzott a rabszolgakereskedelem, nemcsak a mohamedán országokban, hanem még Itáliában is. A fekete-tengeri rabszolgakereskedelem a törökök megjelenéséig a genovaiak és a velenceiek kezében volt. Kaffából és a velencei uralom alatt levő Tanából biztosították Egyiptom és Itália rabszolga-ellátását.⁸² E forgalom a városok török kézre kerülésével nem szűnt meg, hanem inkább tovább folytatódott.⁸³ A törökök a tatár területekről érkező rabok zömét szárazföldi úton szállították az isztambuli rabszolgapiacra. Ezek a szállítmányok a Fekete-tenger mellett vezető „török út”-on jutottak el a birodalom fővárosába. A tatárok sok esetben maguk hozták foglyaikat, mint ahogy a vámnaplóban található nevekből ez ki is derül. A neveknél sok esetben ott találjuk a „tatár” megjelölést. A „tatár” lehet ugyan név is, de gyakori előfordulása inkább azt jelzi, hogy a vámosok csak azt rögzítették, hogy egy tatár foglyokat hozott. A rabokat a tatár területekről a Duna-torkolat vidékén keresztül hozták Tulcsába. Ezek a rabok legtöbb esetben tatár fogságba esett cserkeszek, abbázok és oroszok lehettek.⁸⁴

A rabszolgaárak nagyon is eltérőek voltak. Meghatározta a kereslet-kínálat, az adás-vétel színhelye és nem utolsósorban a rabszolga tulajdonságai.⁸⁵ Az 1552. évi szegedi pendzsik jegyzékben elég változatos árakkal találkozunk. Jegyezték be foglyokat 2500 akcse, rabnőt 1500 és 1300 akcsés áron. Leggyakrabban 1000 akcséba került egy rab, de néha találunk 500 akcsés értékekkel is. A szegedi pendzsik jegyzékben, a négy hónap alatt bejegyzett 107 rabból csak ötnek volt az ára ötszáz akcse alatt.⁸⁶

Az egyes hónapokban Tulcsába hozott rabokat a következő táblázaton tüntetjük fel:

	1515 3 hónapja	1516 11 hónapja	1517 7 hónapja
Január		26	38
Február		60	34
Március			125
Április		8	214
Május		88	398
Június		176	295
Július		82	203
Augusztus		287	7
Szeptember		286	
Október	128	206	
November	41	118	
December	20	53	
Összesen	189	1390	1314

⁸¹ I. Beldiceanu–Steinherr: En marge d'un acte concernant le pengyek et les aqingi, *Revue des Études islamiques* 1969, 21–47.

⁸² Heyd i. m. II, 546.

⁸³ S. Labib: Eine ägyptische Ergänzung zur mittelalterlichen Sklaverei; *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1980, 3, 354–355.

⁸⁴ Tardy Lajos: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok, Bp. 1980, 59–122.

⁸⁵ A rabszolgaárak változatosságáról ld. D. Giosfre: Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV. Genova, 1971, 130–31.

⁸⁶ Wien, Nat. Bibl. Türk. Hass. Mxt. 596.

Rabszolgákat egész évben folyamatosan, télen is szállítottak át a Dunán. 1516-ban augusztusban, szeptemberben és októberben, mindegyik hónapban több mint 200 foglyot vittek át Tulcsán keresztül Isztambul felé. 1517 áprilisában 214, májusban 398, júniusban 295, júliusban 203 rabot jegyeztek be a vámnaplóba. A legtöbb foglyot, egyszerre 82-t Emre pasa vitette át a Dunán 1517 július elsején.

A tulcsai vám másik fő bevételi forrását az állatok után fizetett átkelési illeték adta, amely egyben a vámot is jelentette. A törökök az állatok után nem szedtek értékvámot, hanem csak a kánunokban meghatározott összeget. A marha- és lóvám 1561. szeptember 10-ig az egész birodalomban 10 akce volt. 1563 után emelték 50 akcséra.⁸⁷ A marhavámok emelkedése két dolgot jelez: a török akce elértéktelenedését és az oszmán birodalom védekezését a nagyarányú nyugat-európai marhakivitellel szemben.⁸⁸ 1516–17 között, a tulcsai vámnapló tanúsága szerint, egy-egy ló, kanca és marha után négy akcsét; bivaly és tinó után három akcsét; két birka vagy négy bárány után pedig egy akcsét szedett az átkelőhely ámilja.

Élő állatokat az alábbi mennyiségben (db) vittek át Tulcsánál a Dunán:

	1515 3 hónapja	1516 11 hónapja	1517 7 hónapja
marha (gav)	10	42	341
bivaly (csamus)	2	4	2
tinó (dino)	1	3	1
ló (eszab)	127	878	681
kanca (madane) ⁸⁹	—	—	245
bárány (ganem)	506	1.272	755

Mint ahogyan táblázatunkból is kitűnik, nagy számban vittek lovat Tulcsán keresztül az oszmán birodalom belső területei felé. A lovakat Moldvából hajtották. A birodalom piacain az egyik legkeresettebb áru volt a moldvai ló.⁹⁰ Isztambul élelmiszerekkel való ellátása már a 16. század elején is nagy gondot okozott. Meglehetősen kedvező piacot biztosított a város a Balkán felől hajtott marháknak, juhoknak és bárányoknak.⁹¹

Galaţig és Brailăig fel tudtak úszni a tengerjáró hajók. Az akcekazanliki kádi 1520. évi jelentéséből tudjuk, hogy évente 70–80 tengerjáró hajó jött fel Brailába a Fekete-tengerről.⁹² A tengerről érkező hajók zöme a kiliai ágat választotta, s a tulcsai vámnapló tételei közé kevés hajót jegyeztek be.

A hajók forgalma a következőképpen oszlott meg:

	1515 3 hónapja	1516 11 hónapja	1517 7 hónapja
tengeri hajó (szefine-i derja)	1	12	3
tonbaz-hajó	5	7	5
ladije-hajó	6	16	8

⁸⁷ Káldy–Nagy: Statisztikai adatok i. m. 45.

⁸⁸ N. Beldiceanu: Le crise monétaire ottomane au XVI. siècle et son influence sur les principales roumaines, Le monde ottoman des Balkans 1402–1566, London, 1978.

⁸⁹ Zenker i. m. 799. Kuun Géza, Adalékok a Krím történetéhez, Bp., 1873, 10.

⁹⁰ D. Cantemir: Moldva leírása, Bukarest, 1973, 60.

⁹¹ M. Akdag: Celâli isyanları, Ankara, 1963, 48–58.

⁹² Ld. 76. sz. jegyzet.

A tulcsai kikötőben kétféle hajótípus fordult meg: a tengerjáró hajók és a folyami hajók. A tonbáz a Duna magyarországi szakaszán is ismert, hosszú keskeny teherhajó (térfogata hozzávetőlegesen a tengerjárók egyhatoda).⁹³ A ladije a tonbáznál kisebb, szintén teherszállításra használható hajó, amelynek a térfogata a tengerjárók térfogatának az egytizedéhez járt közel.⁹⁴ A tengerjáró hajók után e kikötési illeték 50 akcsét, a tonbáz után 8 akcsét, a ladije után pedig 5 akcsét szedtek Tulcsában.

A beszedett vámok és illetékek a következőképpen oszlottak meg a teljes bevételhez viszonyítva.

	1515 3 hónapja	1516 11 hónapja	1517 7 hónapja
teljes bevétel (akcséban)	3.857	12.375	2.415
ruházati és bőrárak után	2.165 56%	3.867 31%	2.668 23%
fém, szatócs és egyéb árak után	122 3%	120 1%	590 5%
élelmiszerek és bor után	460 12%	993 8%	946 8%
rabok átkelése után	189 5%	1.420 11%	1.314 12%
állatok átszállítása után	801 21%	4.797 39%	5.667 50%
a kikötött hajók után	120 3%	1.236 10%	230 2%

Tulcsában a ruházati- és bőrárak után szedett vámok, az állatok átszállítása után és a rabok átkelése után szedett illetékek tették ki a legnagyobb jövedelmeket. Az utóbbi kettő különösen nagy volt az 1517. év első hét hónapjában. Az állatok után szedett illetékek ezen hét hónap alatt magasabbra rugtak, mint a teljes 1516. évben. Ezen időszak alatt a rabok után szedett illeték is majdnem elérte az előző éviét.

A tulcsai vámbevételek nem képeztek különösen jelentős bevételt 1515– és 1517 között. Sokkal kisebbek, mint a gyurgyevói és a szendrői, vagy mint a budai és a váci bevételek.⁹⁵ A tulcsai kikötő és átkelőhely jelentőségére azonban az áruforgalom nagysága ad választ.

A harmincad és a huszadnaplók vizsgálatakor, magából a vámnapló anyagából meg lehet állapítani az áruforgalom nagyságát, habár ott is sok bonyodalmat okoznak az ún. „tarifált árak”, amelyek után nem harmincadot kellett fizetni, hanem többet vagy kevesebbet.⁹⁶ A törökök is a

⁹³ *Szentkláray Jenő*: A dunai hajóhadak története, Bp., 1885, 327.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Ld. *Fekete-Káldy-Nagy* i. m. 561. *Káldy-Nagy*: Statisztikai adatok i. m. 32. valamint Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Maliye No. 30.

⁹⁶ *Kováts Ferenc*: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincad-könyv alapján, Bp., 1902, 211–12.

huszad vagy harmincadhoz hasonló értékvmot, „gümrük”-öt szedtek.⁹⁷ Ezt a vámot „az áruk”, török műszóval élve „metaa” után szedték. A textiliákat, bőrárakat, fémeket és a szatócárut sorolták ezen áruk közé a tulcsai vámnaplóban. Az áruk árának a megállapítása után az értékvm (gümrük) attól függött, hogy az illető kereskedő milyen országból érkezett.

Az 1454. évi velencei-török szerződés óta többször változtatták a török szultánok a vámtarifákat. II. Bajezid alatt a nem mohamedánok 5%-os, az adófizető államok kereskedői 4%-os, a mohamedánok pedig 2%-os vámot voltak kötelesek fizetni.⁹⁸ A továbbiakban a mohamedánok által fizetett vám 3%-ra emelkedett, mint ahogyan a tulcsai vámnapló anyagából kiderült. A mohamedán kereskedőktől minden alkalommal 100 akcse után három akcsét szednek a vámosok.⁹⁹

Az állatok után nem értékvmot szedtek, hanem törvény (kanun) által előírt illetéket. (Egységesen egy-egy ló és marha után négy akcsét és két birka után egy akcsét szedtek.) Az illetékekből nem állapíthatjuk meg az egyes állatok árát és természetesen forgalmunk nagyságát sem. A ló árának a megállapításánál segítségünkre van a lemergi (Lvov) levéltár anyaga alapján készült árjegyzék.¹⁰⁰ A lemergi ár talán megközelíti a tulcsai helyi árat, mert Podólia és Galícia éppen úgy nem volt lóban szegény terület, mint a Moldvával állandóan kapcsolatban levő Észak-Dobrudza.¹⁰¹ A ló lemergi árának 1522. évi ezüstben megadott értéke az átszámítás után 262 akcséra tehető.¹⁰²

Az 1542-ből származó magyarországi harmincadnaplók, az 1558–60. évi váci vámnapló és az 1552. évi budai vámnapló adatai szerint a ló és a marha ára megegyezett, s mivel megközelítő adatot akarunk adni a forgalom nagyságáról, nyugodtan vehetjük a marha és a ló árát azonosnak.¹⁰³ Az említett 1542. évi magyarországi harmincadnaplóból és a váci vámnaplókból tudjuk, hogy a ló és a marha ára tizenháromszorosa a birka árának.¹⁰⁴ Ennek alapján egy birka árát húsz akcsénak vesszük.¹⁰⁵

1516-ban és 1517-ben a tulcsai kikötő és átkelőhely bevételeinek több mint tíz százaléka a Dunán át eladásra szállított rabok után szedett illetékekből származott, pedig ez az illeték egy-egy rab után csak egy akcse volt. 1516-ban egész évben 1420 rabot, a következő évben pedig két hónap alatt 1314 rabot hoztak Tulcsába. Az isztambuli rabszolgapiacra került rabok azután koruk, nemük és képzettségük szerint a legváltozatosabb áron keltek el.¹⁰⁶ Viszont sokkal kevesebb lehetett egy rabnak az ára Kiliában és Tulcsában, mint a birodalom fővárosában. Nem sokat tévedünk a helyi ár megítélésében, ha egy rabnak a tulcsai árát ötszáz akcsénak vesszük, amennyibe a 16. században egy tatár vagy egy cigány rabszolga került.¹⁰⁷

A tulcsai kikötőn áthaladó teljes áruforgalom megállapításakor felmerülhet a kérdés, hogy mennyiben számíthatók bele a foglyok az áruk összértékébe. A teljesség kedvéért mi az alábbi táblázaton, az átkelőhelyen szállított áru- és állatforgalom mellett külön közöljük a Dunán átvitt rabok minimálisan becsült forgalmi értékét is.

⁹⁷ Ld. 48. sz. jegyzet.

⁹⁸ Káldy-Nagy: Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez i. m. 142. vö. N. Beldiceanu: Les actes des premiers sultans, Paris, 1960, I, 146. Heyd i. m. II, 316–17. E. Werner: Die Geburt einer Grossmacht, Berlin, 1966, 280.

⁹⁹ 1510-től háromszázalékos vámot szedtek a mohamedán kereskedőktől az áruik után. Werner i. m. 280.

¹⁰⁰ St. Hoszowski: Les prix à Lwow (XVIe–XVIIe siècles), Paris, 1954, 232.

¹⁰¹ Ld. 88. sz. jegyzet.

¹⁰² Hoszowski i. m. 126. Az ezüstben megadott loár 262 akcsét tett ki, egy akcsét 0,69 gr. ezüsttel számolva. ld. Beldiceanu: La crise i. m. 74.

¹⁰³ Ember Győző: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században, MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1958, 328–29. Káldy-Nagy: Statisztikai adatok i. m. 31.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Dernschwan naplója szerint 1553–55-ben egy birka ára 22–24 akcse között mozgott. Tardy i. m. 296.

¹⁰⁶ Ld. 84. sz. jegyzet.

¹⁰⁷ Nistor i. m. 185.

A tulcsai áruforgalom megoszlása az eladásra vitt rabok értéke nélkül a következőképpen alakult (akcse értékben és százalékos megoszlásban):

Az áru neve	1515 3 hónap	1516 11 hónap	1517 7 hónap
ruha- és bőrárúk	82.667 56%	140.167 32%	84.767 18%
fém- és szatócsárúk	4.067 3%	4.000 1%	19.667 4%
élelmiszerek és bor	15.333 10%	33.100 7%	31.533 7%
élőállat	46.520 31%	266.660 60%	346.300 71%
összesen (akcse) (arany ft) ¹⁰⁸	148.587 2.972	443.927 8.879	482.267 9.645

Az áruforgalom összértékének az alakulása, figyelembe véve az eladásra vitt rabok becsült árát is:

vitt rabok	94.500	710.000	657.000
összesen (akcse) (arany ft)	243.087 4.862	1.153.927 23.079	1.139.267 22.785

Az ismertetett adatok alapján a teljes évi átlagos áruforgalom nagysága megközelítőleg 29 000 aranyforintra, azaz 1 144 000 török akcséra tehető.¹⁰⁹

7.

A középkori kereskedelem vizsgálatakor szemügyre kell vennünk azokat a tényezőket, amelyek gátolnak vagy éppen kedvező lehetőségeket nyújtanak. Itt elsősorban nem az adott időszak természeti viszonyaira gondolunk, mert ismeretes: a kereskedők ritkán riadtak vissza az esőtől felázott utaktól vagy a pestissel sújtott területektől, az utóbbinak nemegyszer szabályosan továbbhordozói voltak – hanem a háborúkra és a kereskedelmi utak biztonságára.

Ha ilyen tekintetben vizsgáljuk a tulcsai vámnaplóból megállapítható áruforgalmat, akkor elmondhatjuk, hogy az 1515–17 közötti évek kedveztek a Moldván keresztül lebonyolított lengyel–török kereskedelemnek.

¹⁰⁸ Ebben az időszakban egy arany megközelítőleg 50 akcsével volt egyenértékű. *Beldiceanu*: Les actes i. m. 175.

¹⁰⁹ Ehhez a megközelítőleges adathoz úgy jutottam, hogy a rendelkezésemre álló 21 hónap forgalmát összeadtam, és elosztottam 21-el; így megkaptam az átlagos 1 havi forgalmat, amely tovább megadja az egy évit. A végeredmény pontosságához nagyban hozzájárul az, hogy 1515. és az 1517. év szerencsésen egészíti ki egymást.

Am ezt nem általánosíthatjuk minden árua, különösképpen nem a keleti kereskedelemben nagy jelentőségűnek számító fűszerekre. Az 1515–17. évi tulcsai vámnaplóban az ugyanezen években származó gyurgyevőival ellentétben nem fordulnak elő fűszerek. Tulcsának korábban szerepe volt a fűszerek továbbszállításában, mint ahogyan egy H. Inalcik által vizsgált (általunk nem látott kézirat) 1506-ból származó vámnaplótöredékből kiderült.¹¹⁰

Véleményünk szerint ez két dologgal áll összefüggésben: az oszmánok keleti harcaival és a portugálok indiai óceáni térnyerésével. Az Iránon keresztül vezető utak forgalma lecsökkent a szafavida Irán harcai, különösen az 1514-től felerősödő szafavida–oszmán küzdelmek következtében. A győztes Szelim szultán a mamelukok ellen fordult, és az 1516–17. évi hadjáratban elfoglalta Egyiptomot. A korábbi, 1491-től 1516-ig tartó békés, a kereskedelmi kapcsolatokra kedvezően ható viszony megromlott. A 15. század utolsó éveiben a mameluk kereskedők hozták Burszába a legértékesebb árukat: fűszereket, selymeket, amelyeket török kereskedők szállítottak tovább a Balkánon.¹¹¹

1498-ban Vasco da Gama az indiai óceáni hajózás titkainak a birtokában eljutott Indiába. Kalikutban a portugál hajókat megtöltötték fűszerekkel, s a portugálok számára új lehetőségek adódtak. Ezek azonban csak akkor válhattak *valódi lehetőségekké*, ha a portugál flotta biztosítani tudta a Perzsa-öböl és a Vörös-tenger bejáratának az ellenőrzését. Így széttrhették vagy korlátozhatták azokat az évszázados indiai óceáni kapcsolatokat, amelyek századokon át biztosították egy kialakult közvetítő lánc révén Európa fűszerellátását. Hogy ezt elérjék, a Hormuzi-szorosnál és a Bab el-Mandab-nál kellett megvetni a lábukat. A mamelukok és a portugálok között több mint egy évtizedes harc vette kezdetét. A mamelukok a jemeniek és egyes indiai fejedelmek segítségével kezdetben sikereket értek el. 1508-ban szétverték a portugál flottát India partjainál, Saulnál.¹¹² A portugáloknak azonban 1510-ben sikerült megszerezniük Goát, 1511-ben Malakkát, 1514-ben Hormuz szigetének elfoglalásával pedig a hormuzi szoros ellenőrzését. Igaz, hogy 1513-ban az Adent ostromló portugáloknak sikertelenül kellett visszavonulni, de mégis ekkor már hosszabb időre le tudták zárni a Bab el-Mandab-ot.¹¹³

A portugálok ezen pozíciói következtében Alexandria fűszerellátása akadozott, amivel együtt járt az árak nagyarányú emelkedése.¹¹⁴

Miközben a mamelukok a Vörös-tenger bejáratánál harcoltak a portugálokkal, Szelim szultán megindította egyiptomi hadjáratát. A háború évei további zavarokat okoztak az oszmán birodalmon keresztül haladó fűszerkereskedelemben. A fűszerárak az oszmán birodalomban tovább növekedtek. 1516/17-re, ahogyan a gyurgyevői vámnaplóból tudjuk, 1800 akcséra emelkedett egy kantár bors ára, ez 80%-os áremelkedést jelent az 1502. évihez képest.¹¹⁵

Az oszmán birodalom balkáni területeire eljutott fűszerek ezen krízisek következtében kisebb mennyiséget tettek ki, mint a század első éveiben – a vámnaplók adatai szerint – inkább Gyurgyevón keresztül a fűszerkereskedelméről híres Brassóba szállították, mint Tulcsán keresztül Lembergbe.

Miután a krími kánság az oszmán birodalom hűbérese lett, és a törökök a Duna és a Dnyeszter torkolatánál levő városok elfoglalásával megvetették a lábukat Moldvában és a Fekete-tenger északi partvidékén, a lengyel-litván állam összeütközésbe került a Portával.¹¹⁶ Kaffa, Akkerman, Kilia stb. elfoglalása sértette a lengyel és litván érdekeket. Azonban a lengyelek nem tudtak teljes erejükkel a török ellen fordulni, mert seregeik nagy részét a nyugat felé terjeszkedő moszkvai fejedelemséggel vívott harcok kötötték le.¹¹⁷

¹¹⁰ Inalcik 1960 i. m. 138.

¹¹¹ Inalcik 1960 i. m.

¹¹² S. Y. Labib: Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171–1517), Wiesbaden, 1965, 447–457.

¹¹³ I. m. 453–455.

¹¹⁴ E. Ashtor: La découverte de la voie maritime aux Indes et les prix des épices, Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel, Toulouse, 1973, 33–34.

¹¹⁵ 1502-ben egy kantár bors ára 950 akcse volt Edirnében. Inalcik 1960 i. m. 138.

¹¹⁶ The Cambridge History of Poland from the Origins to Sobieski (to 1696), Cambridge, 1950, 252–53. Papacostea i. m.

¹¹⁷ The Cambridge History of Poland i. m. uo.

Egy török elleni nagyobb szabású hadjárat gondolata II. Ulászló, magyar és cseh király és János Albert, lengyel király és litván fejedelem 1494 májusában Lőcsén tartott találkozásán merült fel.¹¹⁸ Mind a magyar, mind a lengyel félnek nagy fontosságú volt a török visszaszorítása. Magyarország állandóan ki volt téve a török, Lengyelország és Litvánia pedig az oszmánok szövetségében levő krími tatárok támadásainak. A két Jagelló testvér azonban nem tudott megegyezni abban, hogy a tervezett hadjárat Moldva ellen is irányuljon-e, vagy nem. 1494 óta Nagy István vajda adót fizetett a töröknek, és jó kapcsolatokat alakított ki a moszkvai nagyfejedelemmel, III. Ivánnal, mely viszonyoknak lengyel-ellenes éle volt.¹¹⁹ János Albert Nagy István vajda elűzését kívánta, helyébe testvérüket, Jagelló Zsigmondot ültetvén. Ezt a tervet II. Ulászló teljes egészében ellenezte. Így a lőcsei találkozón, a moldvai kérdésben felmerülő két összeegyeztethetetlen nézet miatt, a törökellenes közös hadjáratról nem született döntés. Nagy István, megtudván Drágffy Bertalan erdélyi vajdától a lőcsei találkozón elhangzottakat, Pokutiára támadt, amellyel casus belli teremtett.¹²⁰

János Albert 1497-ben indította el a lengyel és litván hadakat Kilia, Akkerman és a Dnyeper torkolatánál levő Tihain városa és Moldva elfoglalására, amivel a lengyel királyság fekete-tengeri pozícióit szerette volna megalapozni. A moldvaiak segítségükre érkező török csapatokkal győzelmet arattak a lengyeleken, akik a litvánok szabadkozásai, a magyar király diplomáciai közbeavatkozása és az oszmánok szövetségében Lengyelországra törő krími tatárok támadásainak következtében kénytelenek voltak visszavonulni, és Nagy István vajdával magyar közvetítéssel békét kötni.¹²¹

Az 1499-ben létrejött lengyel-moldvai béke – a két évvel korábbi viszonyokhoz képest meglepetésként – garantálta Nagy István hűségét a török ellen. A béke kitért a kereskedelmi kapcsolatokra is. A moldvai kereskedők biztonságban járhattak a vámok lefizetése után Lengyelországban és a lengyelek ugyanígy Moldvában.¹²²

Lengyelország az orosz támadások és a János Albert váratlan halála után fellépő belső nehézségek miatt nem tudott bekapcsolódni a velencei–török (1499–1502) háborúba, sőt az új uralkodó, Jagelló Sándor trónra lépése után – a már János Albert alatt megkezdődött tárgyalások alapján – 1502. január 25-én békét kötött Bajezid szultánnal.¹²³

A lengyel–moldvai kapcsolatok hamarosan ismét megromlottak. István betört Pokutiába, és elfoglalta Halicsig (1503).¹²⁴ Halála után az új fejedelem visszaadta, majd Jagelló Sándor halála után (1506) ő is elfoglalta az említett területeket.¹²⁵ A Jagellók 1507. május 31-i találkozásán a lengyelek elismerték a magyar király Moldva fölötti hűbérjogát. II. Ulászló utasította Bogdánt, hogy rendezze viszonyát a lengyel királlyal.¹²⁶ Amikor Zsigmond testvérét, Jagelló Erzsébetet nem volt hajlandó Bogdánnak feleségül adni, az újból Lengyelországra tört, ám vereséget szenvedett. A moldvaiak

¹¹⁸ I. m. 259–260. *Kosáry Domokos*: Magyar külpolitika Mohács előtt, Bp., 1978, 81. *Divéky Adorján*: Az 1494 évi lőcsei fejedelmi kongresszus, Közlemények Szepes vármegye múltjából 1913, 1–19. uő. Újabb elmélet az 1494. évi lőcsei fejedelmi kongresszusról, Századok 1920, 371–379.

¹¹⁹ The Cambridge History of Poland i. m. 269. *N. Iorga*: Geschichte des osmanischen Reiches, Gotha, 1909, II, 274–275.

¹²⁰ *Iorga* i. m. uo.

¹²¹ *J. Ch. Engel*: Geschichte des Ungarischen Reiches und seinen Nebenländer, Halle, 1804, IV, 2, 153. *E. Hurmuzaki*: Documente privitoare la istoria Romanilor, Bucuresci, 1891, II, 2, 421–425, *V. A. Uľanickij*: Materialü dljá isztoriji vzapmnüh otnosenij Rossziji, Polsi, Valahiji, Moldaviji i Turciji v XIV–XVI vv. Moskva, 1887, 157–163. *Kosáry D.* i. m. 83.

¹²² „Item Stephani Woiewode marcatoribus a terra Moldawie erit et esse debet securum et apertum per terras (ti. Lengyelo.) ire et equitari et mercari solutis tamen theloneis debitis iuxta antiquam legem et secum depositoria antiqua. Item similiter Stephanus W-da debet permittre per terram Moldawie nostros mercatores (ti. lengyel) de terris nostris, ut transirent secure et benevole mercando, solutis tamen theloneis debitis iuxta antiquam legem et secundum depositoria antiqua.” *Uľanickij* i. m. 161.

¹²³ The Cambridge History of Poland i. m. 269. Ezt a békét 1503. márciud 28-án további hét évre meghosszabbították. *Uo. Iorga* i. m. II. 274.

¹²⁴ The Cambridge History of Poland i. m. 269.

¹²⁵ I. m. 302.

¹²⁶ *Uo.*

veresége után a magyar király követei, Bélai Barnabás és Korláthkövi Osvát közvetítésével 1510. január 23-án megszületett a kamienec-podolski béke.¹²⁷ A béke, éppen úgy, mint az 1499. évi, kitér a két fél kereskedelmi kapcsolataira is. Biztosítja a lengyel kereskedők szabad járását a vámok lefizetése után Moldvába és azon keresztül Beszarábiába (sic), Havasalföldre és Törökországba. Ugyanígy a moldvai kereskedőknek is garantálja a kereskedés biztonságát a lengyel királyságban.¹²⁸

A lengyelek 1509-ben öt évre békét kötöttek a törökökkel. Bajezid halála után (1512) ezt Szelimmal megújították. s 1514-ben három évvel, 1517-ben két évvel, majd 1519-ben ismét három évvel meghosszabbították.¹²⁹ Ezekre a békekötésekre mindkét fél rá volt kényszerítve. Szelim a perzsák elleni, majd a közel-keleti és egyiptomi hódítások sikerei érdekében minden európai szomszédjával békét kötött. A lengyelek és a litvánok viszont ekkor vívták az oroszokkal majdnem egy évtizedig tartó véres küzdelmüket (1514–1522), és a gyakran orosz szövetségben támadó poroszok és a német lovagrend mellett nem tudták volna felvenni a harcot egy harmadik ellenséggel is.¹³⁰

1512 után a lengyel–tatár viszony is megváltozott. A krími tatárok a lengyel király adófizetése fejében lemondtak az állandó, sok esetben nemcsak Lemberget (Lvov), hanem Krakkót is veszélyeztető portyáikról, és az orosz–lengyel háborúkban inkább az utóbbiak mellé álltak. Moldova is rendezte viszonyát a krími tatárokkal, és 1512-ben Bogdán is békét kötött a kánnal.¹³¹

Az 1510-ben helyreállított lengyel–moldvai viszony Bogdán uralkodásának későbbi éveiben sem romlott meg. Halála (1517) után örököse, István vajda is igyekezett jó kapcsolatokat kialakítani Jagelló Zsigmonddal. A lengyel királlyal 1517-ben megkötött szerződésében garantálta országában a kereskedés biztonságát és a lengyel kereskedőknek azt a jogát, hogy országán keresztül menjenek Törökországba.¹³²

Azok a tények, hogy az ázsiai harcokkal elfoglalt Szelim szultán és az oroszokkal háborúzó Jagelló Zsigmond között béke honolt; a lengyeleknek 1512 után sikerült megnyerniük a krími tatárokat; 1510-ben hosszú időre rendeződött a lengyel–moldvai viszony – azt mutatják, hogy az 1510 és 1520 közötti időszak kedvező korszaka volt a Moldván keresztül lebonyolított lengyel–török kereskedelemnek.

A tulcsai vámnapló bejegyzéseiből megállapíthatjuk a Tulcsán áthaladó kereskedelem jellegét és volumenét, de ezek a jegyek csak akkor válnak élővé, ha a többi al-dunai vámnapló adataival vetjük össze. A szendrői és a gyurgyevői vámnapló feldolgozásával teljes képet kaphatunk az Al-Duna 16. század eleji kereskedelméről. Ezen anyagokból megismerhetjük, hogy a mohácsi katasztrófa előtt – amellyel egész Kelet-Európa képe megváltozott – milyen kereskedelmi kapcsolatok voltak Magyarországon és az oszmán birodalom között, és újabb és újabb gazdaságtörténeti adatokat tárhatunk fel a Magyarországgal szoros kapcsolatban álló Havasalföld és a Lengyelország felé különféle török árukat közvetítő moldvai fejedelemség történetéhez.

¹²⁷ *Hurmuzaki* i. m. II, 2, 624–631. *Engel* i. m. IV, 160. *N. Iorga*: Geschichte des rumänischen Volkes, Gotha, 1905. I, 366–367. *Kosáry* i. m. 102, 191. Bélai Barnabásról: *Kosáry* i. m. 104–105. *Tardy Lajos*: Régi magyar követjárások Keleten, Bp., 1971, 73–80.

¹²⁸ „Item mercatoribus de terra Regie Maiestatis Polonie et de Lythuania liberum esse debet et apertum ire in terram Moldauiensem, eciam in Thurciam et terram Bassarabum seu Transalpinam ibique mercari solutis vectigalibus secundum antiquas leges et dispositoria sine preiudicio vectigalium et depositarium, similiter mercatoribus de Terra Moldauiensi liberum esse debet et apertum ire et mercari in terras Regni Polonie et in Lythuaniam, solutis vectigalibus debitis secundum antiquas leges et dispositoria sine preiudicio atque iniuria vectigalium et depositarium. Tem et fiat iusticia pro iniuriat debitis ab utraque parte.” *Hurmuzaki* i. m. II, 2, 530–31.

¹²⁹ Az 1509. évi lengyel–török béke. *The Cambridge History of Poland* 302. Ezen béke megújítottatott Szelim trónralépésekor. Uo. 303. *Hurmuzaki* i. m. II, 3, 96. Az 1514. évi békéről *Engel* i. m. 162. Az 1517. évi békekötésről, amely Georgio Krupszki közvetítésével jött létre. *Hurmuzaki* i. m. II, 3, 260. Az 1519. évről: *The Cambridge History of Poland* i. m. 307.

¹³⁰ *The Cambridge History of Poland* i. m. 305–310.

¹³¹ A lengyelek adófizetése a krími tatároknak: i. m. 304. Az 1514. évi lengyel–török békében is szerepel a lengyelek adófizetése a krími tatároknak. *Hurmuzaki* i. m. II, 3, 105. Bogdan moldvai fejedelem békekötőse a tatárokkal: *Hurmuzaki* i. m. II, 3, 52.

¹³² „quod sit libertas eundi in Turciam mercatoribus subditis (azaz lengyel kereskedőknek) sue Mtis. iuxta privilegia et federa antiqua” *Hurmuzaki* i. m. II, 3, 260.

SCHWARCZ KATALIN

Magyarország államháztartása 1828–1847-ben a Tafeln adatai alapján

A közlemény célja Magyarország államháztartására vonatkozó adatsorok közreadása. Ennek eszköze egy 20 éves idősor, melynek segítségével áttekintést ad a pénzügyek alakulásáról. Így első ízben lát napvilágot egy hosszabb időtartamot részletes adatokkal bemutató forrásközlés.¹ A forrás a „Tafeln” kötetei, melyek 1828-tól rendszeresen közöltek pénzügyi táblákat. A záróév azért 1847, mert ez az év egy hosszabb időszakon át fennálló pénzügyigazgatási rendszer lezárását jelenti.

Az államháztartás fogalmát abban a „szűkebb” értelmezésben használtam, ahogy Matlekovics Sándor meghatározta: „Az államháztartás, mint minden háztartás, vagyoni javak megszerzéséről gondoskodik, és ezekkel a javakkal a felmerült szükségleteket fedezi. Bevétel és kiadás képezi az államháztartás két fő ágát és a kettőnek szigorú ellensúlyozása a fő cél.”² Az államháztartás teljes körű fogalmába tartozik még az államvagyon és államadósság kérdésköre is. Két okból nem foglalkoztam ezekkel a kérdésekkel: Magyarország adatai ebben a vonatkozásban nem különíthetők el a birodalmi adatoktól, s a Tafeln ez utóbbiakat is csak 1828–1830-ban és 1844-től kezdve közli.³

Bécsben 1979 novemberében szerveztek emlékülést az osztrák statisztika 150 éves fennállásának alkalmából.⁴ Ferenc császár 1829. április 6-i leirata alapján a Legfőbb Számvevősegi Hatóság (General-Rechnungs-Directorium) von Metzburg vezetésével 1829 novemberében állította össze a Tafeln első kötetét az 1829. évi adatokkal.⁵ A következő évben elkészült a második évfolyam, mely szintén a birodalom egészére vonatkozó összeállítás volt.⁶ Az első kötet a birodalom és az egyes tartományok leírását is tartalmazta, történeti áttekintést adott, bemutatta az állam alkotmányát, és statisztikai táblázatokat közölt. A második kötet már elhagyta a leíró jelleget, a hangsúly az adatközlésre került, de bizonyos táblákhoz itt is részletes magyarázatot fűztek. A statisztikai adatközlések az első két sikeres összeállítás után rendszeressé váltak, és 1830-tól évenként készültek a kötetek.⁷ Az adatok fontossága miatt az évkönyvek államtitkot képeztek, az elkészített száz példányból csupán hat kötet tartalmazta a költségvetésre és a hadseregére vonatkozó táblákat.

¹ Ez a dolgozat egy készülőben levő tanulmányból csak a magyarországi adatsorok közreadására vállalkozik. A terjedelmi korlátok jellegéből adódóan mindössze az adatsor használhatóságához szükséges ismeretek közlésére kerülhetett sor.

² *Matlekovits Sándor*: Államháztartás. = Közgazdasági Lexikon. 1. köt. Szerk. Halász Sándor. Bp. 1899. 138–143.

³ A Tafeln következő kötetei tartalmazznak ilyen táblákat: 1828. évi, 1829. évi, az 1830. évi (a KSH Könyvtár példányában a tartalomjegyzékben áthúzva, a táblák a kötetben nem szerepelnek) és az 1844–1847. évi.

⁴ *Bosse, Lothar*: Százötven éves az osztrák hivatalos statisztika. = Statisztikai Szemle 1980. 2. sz. 181–186.

⁵ Versuch einer Darstellung der Oesterreichischen Monarchie in statistischen Tafeln 1828. [Hrsg.] K. k. General-Rechnungs-Directorium. (Wien, 1829.)

⁶ Darstellung der Oesterreichischen Monarchie in statistischen Tafeln. 2. Jg. 1829. [Hrsg.] K. k. General-Rechnungs-Directorium. (Wien, 1830.)

⁷ Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie. 3–20. und 21. Jg. 1830–1847 und 1848. Wien, (1831–1853.)

Az osztrák statisztika történetének igen gazdag az irodalma, már az ötvenedik évfordulóra és a jelenlegre is összefoglaló tanulmány jelent meg. Ezekben részletesen tárgyalják a Tafeln – mint első rendszeres adatközlés – történetét, ezért itt nem térünk ki erre.⁸ Annyit meg kell azonban jegyezni, hogy a statisztikai munka rendszeressé válása eredményeképpen 1840-ben felállították a Közigazgatási Statisztikai Igazgatóságot (Direction der Administrativen Statistik.) Ennek élére 1841-ben Karl Czoernig került, akinek igen nagy érdeme volt a statisztikai munka fejlesztésében, az adatgyűjtések kiterjesztésében és az adatközlések tökéletesítésében. 1841-ig a Tafeln kötetek titkos jelleggel bírtak. Az 1842. évi kötet már nyilvános jellegű volt – ez lehetővé tette a hozzáférést az adatokhoz –, melyben nagy szerepet játszott a mindjobban érvényesülő liberális felfogás.⁹ A Tafeln előállításában technikailag is előrelépés történt, a korábbi sokszorosítás helyett áttértek a nyomdai előállításra. Ez a változás az „átfutási idő” meghosszabbodását jelentette – az 1841-es kötet is nyomtatásban és három év késéssel (1844-ben) jelent meg.

Az osztrák birodalom központi igazgatásának éppen úgy, mint más monarchiának szüksége volt pontos információkra. A Tafeln kötetekben összegyűjtött statisztikai adatok a soknemzetiségű állam minden lényeges eredményét tükrözték.

A kötetek szerkezeti felépítése a következő: az első rész a területre, népességre vonatkozó legfontosabb adatokat adta meg. A második – a legnagyobb fejezet – az állam alkotmányát és közigazgatását tárgyalta. Részletes kimutatásokat közöltek a pénzügyi-, igazságügy- és a politikai igazgatásról, valamint a rendőrségről és a számvetőségről. A következő fejezet a birodalom anyagi és szellemi életéről adott számot, így itt közölték a mezőgazdaság, bányatermelés, kereskedelem adatait, valamint részletezték az ipar és közlekedésügy eredményeit. Itt található még az egyházak, iskolák számszerű kimutatásai is. Az utolsó előtti fejezet tartományonként foglalta össze a leglényegesebb adatokat. A Tafeln adatközlésének fejlődését legjobban ezek a táblák tükrözik. Minőségileg módosult az összefoglaló adatközlés, kezdetben csak a népességre, egyházra, iskolákra vonatkozó adatsorokat foglalták össze. Később az igazgatási ágazatok személyi állományát is megadták, a legteljesebb körű adatközlés 1845-től található: a tartományok összefoglaló pénzügyi eredményeit is közölték. A Tafeln köteteit függelék zárta le, benne változó témájú összefoglalások találhatók.¹⁰ Az egyes táblázatok részletes adatsorai minden esetben a tartományok eredményeit hozták. A területi sorok 15 tartomány adatát tartalmazták, a végösszeg a Birodalom egészére vonatkozott, melyet a tartományi adatok összeadásával számítottak.¹¹

Már az első Tafeln köteteknél jelentkezett az a szemlélet, hogy ne csak az utolsó év eredményeit foglalják táblázatokba, hanem retrospektív összefoglalásokat is készítsenek. A pénzügyi táblázatok esetében általában 10 éves adatsorokat állítottak össze 1819–1828-ra, de egyes jövedelmeknél hosszabb idősor található. Az 1830. évi visszatekintés után tíz év múlva az 1840. évi kötetben már 20 éves idősort állítottak össze, a pénzügyi tábláknál általában az egyes jövedelmek tiszta bevételeit közölték.¹²

⁸ *Ficker Adolf*: Skizze einer Geschichte des K. k. Statistischen Bureaus i.J. 1829–1853 und die Darstellung der Thätigkeit desselben i.J. 1854. Wien, 1855. (Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. Jg. 4. H. 1.)

Denkschrift des K. k. Statistischen Zentralkommission zur Feier ihres fünfzigjährigen Bestandes. Wien, 1913. IV. 228.

Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829–1899. Wien, 1979. Österr. Stat. Zentralamt, 720. (Beiträge zur österr. Statistik. H. 550.)

⁹ *Bosse*: i. m. 181.

¹⁰ A fejezetek a következők: A) Das Land und die Bewohner, B) Staats Verfassung und Verwaltung, C) Cultur D) Provinzial Uebersichten, E) Anhang.

¹¹ Az egyes táblázatokban és a kötet végén a tartományi áttekintést a következő sorrendben közlik: Oesterreich unter der Enns, Oesterreich ob der Enns, Steiermark, Kärnthen und Krain, Küstenland, Tirol, Böhmen, Mähren und Schlesien, Galizien, Dalmatien, Lombardie, Venedig, Ungern, Siebenbürgen, Militärgränze.

¹² 1828, 1829, 1830 és 1840. évi Tafeln-kötetek. Az 1840-es évek adatait már nem foglalták össze az 1850. évi Tafelnben.

A Tafeln kötetei tehát bemutatják a birodalom egészét, az adatközlések átfogják a gazdasági, társadalmi és politikai élet minden területét. A tartományi szinten is megadott eredmények így a 19. század első felének megismerése szempontjából nagy jelentőséggel bírnak. A történeti statisztikai kutatások számára az adatok széles köre gazdag lehetőséget kínál.

E lehetőséggel már az elmúlt században is éltek, és a Tafelnben közzétett adatokat forrásként használták statisztikai, pénzügytörténeti összefoglalásokhoz. Elsőként Springer, a bécsi egyetem tanára élhetett azzal a lehetőséggel, hogy statisztikai művében – a forrás megjelölése nélkül – adatokat idézhetett a Tafeln akkor még titkos jelleggel bíró köteteiből. Később is felhasználták osztrák szerzők ezt a forrást, így a Tafeln pénzügyi adatsorait idézi Czoernig az Osztrák Monarchia statisztikai kézikönyvében és többek között Reden az osztrák államháztartásról írott művében.¹³

A magyar történeti és statisztikai irodalom hosszú ideig nem használta e források adta lehetőségeket. Az utóbbi évtizedekben az egyes témakörök számsorainak közlése és kritikai elemzése – magyar vonatkozásban – ha késve is, de megindult. Eddig a népességre, mezőgazdaságra és a bányatermelésre vonatkozó adatsorokat vizsgálták. A Tafeln kötetében levő termelési adatokat az ipar, mezőgazdaság és bányászat területéről a nemzeti jövedelem számításához használták.¹⁴

E kezdeti lépések új szemlélet kialakulását jelentik, a korábbi felfogással ellentétben – a Tafeln magyarországi adatsorainak merev elutasítása helyett – az adatok értékelését, közlését kezdték el. A megindult részkutatások valóban eldönthetik – a Tafeln vitathatatlan értékű történetstatisztikai forrásjellegén túl – a magyarországi adatok helyességét. Egy forrás adatainak merev elutasítása csak akkor jogos, ha értékelő, elemző munkák ezt indokolják. A Tafelnben közölt adatok értékelésének alapfeltétele, hogy az adatok autentikusságán túl a hozzá kapcsolódó fogalmak is pontos meghatározásra kerüljenek.

Így dolgozták fel a mezőgazdaságra, bányatermelésre vonatkozó adatsorokat. A bányatermelés adatsorainak vizsgálati eredményeit Dávid Zoltán így foglalja össze: „néhány bányatermék (vas, szén) adatsorának elemzése azt mutatja, hogy ezek a számok megbízhatóak, és folyamatosan csatlakoznak a későbbi adatgyűjtések eredményeihez.”¹⁵

Lényegesebb számunkra azonban a Tafeln pénzügyi tábláinak forrásként való felhasználása miatt és mert korszakunkat is érinti, Weninger Vince 1869-ben megjelent: „Az Osztrák–Magyar Monarchia államháztartása és Magyarország állása e háztartásban” című tanulmánya.¹⁶ A fél évszázadot átfogó mű adatainak forrása a bécsi főszámvevőszék levéltára és a pénzügyminisztérium irattára volt. Adatait eredeti számadásokból gyűjtötte, és egyben átnézte a pénztári számadásokat is. Minden

¹³ Springer, Johan: Statistik des Österreichischen Kaiserstaates. 1–2 Bd. Wien, 1840. Springer forrását említi a Denkschrift i. m. 23. és

Pisztory Mór: Az Osztrák–Magyar Monarchia Statisztikája 1884, a 65.

Czoernig, Karl: Statistisches Handbüchlein für die Österreichische Monarchie. 1. Jg. Wien, 1861 a Finanzen c. fejezetben és

Reden, Friedrich von: Staatshaushalt und Abgabenwesen des Oesterreichischen Kaiserstaates. Darmstadt, 1853. 1024.

¹⁴ A népességi adatokra: A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1957. 460.

Mezőgazdaságra: Benda Gyula: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Bp., 1973. 475. és Kiss Albert: A magyar mezőgazdaságra vonatkozó adatok az osztrák statisztikában 1829–1865. = Statisztikai Szemle, 1979. 12. sz. 1185–1201.

A bányatermelésre: Dávid Zoltán: Statisztikai adatgyűjtések Magyarországon a XVIII–XIX. században. = Statisztikai Szemle 1965. 5. sz. 513–524 és 6. sz. 625–688.

A nemzeti jövedelem számításához: Katus László: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tökéslődés” kérdéshöz. Történelmi Szemle 1967. 1. sz. 1–45.

¹⁵ Dávid Zoltán: i. m. 634–635.

¹⁶ Weninger Vince: Az Osztrák–Magyar Monarchia államháztartása e század első felében és Magyarország állása e háztartásban. = Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények 1869–1870. 6–7. köt. (A továbbiakban: Weninger: i. m. 1. közl. és 2. közl.)

évtizedből 1–2 év adatát dolgozta fel. Az 1846/47. évre vonatkozó számadásokat nem találta, mint írja: „... ezen évekből a zárszámadási iratok hiányoznak és fel nem található sem az irattárakban, sem a számvető közegeknél. Vannak egyes részletes kimutatások ... sommás kimutatást azonban csak a Statisztikai Hivatal Tafeln című munkában találtam, és nem marad más hátra, mint azt követni.”¹⁷

Weninger pénzügyi adatait idézi – többek között – Nagy István a Magyar Kamara történetéről szóló monográfiájában az államháztartást ismertető fejezetében.¹⁸ Azért volt erre szükség, mert a Magyar Kamaránál vezetett számadások, péntári kimutatások kiselejtezésre kerültek, és: „a magyar kamarai levéltár megmaradt iratanyaga e selejtezések miatt teljesen alkalmatlan a pénzügyi gazdálkodás számszerű, összesszerű felvázolására.”¹⁹

Ezért tekinthető a Tafeln mint létező egyetlen korabeli összeállítás a pénzügyi adatközlés forrásának, melynek évenkénti köteteiből összeállítottam egy 20 éves pénzügyi adatokat tartalmazó idősort.

Itt kell említést tenni arról a néhány forrás alapján történt adatközlésről, mely a 19. század első felének magyarországi pénzügyi adatát mutatja be. Benda Kálmán bécsi forrás alapján 1809 évre közölt eredményeket. Fényes Elek a kamara kimutatása alapján az 1839/40. évről számolt be egyik művében. Fényes máshol közli az 1847 előtti három év adatait. Weninger Vincze, mint említettük, több év adatát közölte zárszámadások alapján. Földes Béla szintén a Tafeln alapján állította össze Magyarország adószolgáltatását 1838 és 1857 között.²⁰

A magyarországi államháztartás adatsorainak közléséhez – ha igen vázlatosan is – szólni kell a magyar pénzügyigazgatásról. A 19. század első felének magyar pénzügytörténeti összefoglalását nem írták meg. Hazánkban a 19. század második felében bontakozott ki a pénzügyi szakirodalom, ezekben a művekben nagyon ritkán történik utalás a század első felére.

A Tafeln nem tesz különbséget a kamarai és egyéb jövedelmek között, a birodalmi adatok rendszerébe sorolja a magyar jövedelmeket. Bár a magyar pénzügyigazgatás központi szerve a Magyar Udvari Kamara volt, ennek ellenére sem rendelkezett az összes magyarországi jövedelmek felett. Többször történt kísérlet arra, hogy függő helyzetbe hozzák, és a Bécsi Udvari Kamara alá rendeljék. Éppen ezért az országgyűléseken a rendek ismételten kívánták a Magyar Kamara függetlenségének és hatáskörének kimondását. Többek között így született meg az 1715: XVIII., az 1723: XVI. és az 1741: XIV. törvénycikk is.²¹

A Magyar Kamara által kezelt jövedelmek három csoportba sorolhatók.²² Az elsőbe az adók tartoznak, amelyeket különböző címen vetettek ki, és kezelésüket a Kamara látta el. A legjelentősebb tételt a zsidó(türelmi)adó (tolerans tax) jelentette, amelyet a 18. században vezettek be, és a 19. század elejére, a zsidóság számának növekedésével együtt emelkedett. Az 1840. évi országgyűlés el

¹⁷ Weninger: i. m. 2. közl. 101.

¹⁸ Nagy István: A magyar kamara 1686–1848. Bp. 1971. 374.

¹⁹ Uő. i. m. 331.

²⁰ Benda Kálmán: Pénzügyi válság és devalváció Magyarországon 1811-ben. = Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből. Bp., 1978. 449 o. a 335–347.

Fényes Elek: Magyarország hátramaradása ügyében felelet dr. Wildner Ignacz úrnak. Lipcse, 1844. 82.

Fényes: Magyarország leírása. 1. rész. Pest, 1847. 161–162.

Weisz (Földes) Béla: Magyarország adószolgáltatása 1838–1857. = Nemzetgazdasági Szemle 1880. 4. sz. 513–525. és Weninger idézett műve.

²¹ Corpus Iuris Hungarici – Magyar Törvénytár 1000–1895. Szerk. Márkus Dezső. Bp. (Továbbiakban: Magyar Törvénytár.)

1715: XVIII. tc. „Hogy a magyar kamara az udvarival egyenjogú legyen s attól ne függjön.”

1723: XVI. tc. „A magyar királyi kamara hatalmáról.”

1741: XIV. tc. „A magyar királyi kamaráról.”

²² A magyar kamara által kezelt jövedelmekre: ld. Nagy I. idézett művét és Fényes Elek: Magyarország statisztikája. 1–3. köt. Pest, 1842–43. és uő.: Magyarország leírása. 1–2. r. Pest, 1847.

akarta töröltetni, mint általa meg nem szavazott adót. Ez nem sikerült, de a hátralékok tetemes emelkedése és az ismételt petíciók eredményeként 1846-ban adóelengedés történt.²³

Az egyházi segélypénzt (subsidiium ecclesiasticum) a katolikus püspökök és apátok fizették, amelyet a királynak mint földesuruknak fizettek. 1780-ban rendelték el ismét – a hadiadó mellett – ennek rendszeres szedését.²⁴

A harmadik adófajta, a census regius, a szabad királyi városok és a szepesi városok taksája, amelyet a királynak mint földesuruknak fizettek. 1780-ban rendelték el ismét – a hadiadó mellett – ennek rendszeres szedését.²⁵

A bevételek másik csoportja – amelyet a Kamara kezelt – a királyi felségjog alapján szedett jövedelmek, melynek három legfontosabb gazdálkodási ága a harmincad-, a sóigazgatás és a birtokgazdálkodás. A kamarai birtokgazdálkodás magába foglalta a kamarai és korona-uradalmak kezelését.

A kamarai kezelésben levő jövedelmek harmadik csoportjába olyan jellegű jövedelmek tartoznak, amelyek kívül esnek a fentiek körén, fejlődésük és kamarai kezelésük később alakult ki. A posta jövedelme az 1790: XXII. törvénycikk értelmében a Kamara kezelésébe került, míg a postát a Helytartótanács kormányozta.²⁶ A lottójövedelem és az illetékek kezelése tartozott még ide. A kamarai jövedelmek sorát a különféle jövedelmek zárják, amelyeknek két csoportját különböztették meg; a rendest és a rendkívülit.

Még két jelentős jövedelme volt az országnak, de egyik sem tartozott a Kamara hatáskörébe. A hadiadó megszavazásának jogát az országgyűlés önmagának tartotta fenn, és ennek biztosítását szolgáltatta az 1741: XXII. és az 1790: XIX. törvénycikk is.²⁷ Az állandó hadiadót az 1715: VIII. törvénycikk alapján vezették be együtt az állandó hadsereg felállításával.²⁸ Az 1825/27. évi országgyűlésen a rendek 4 395 244 forint hadiadót és toborzásra 75 000 forintot ajánlottak meg. Ezt a megajánlott mennyiséget fogadták el a későbbi országgyűlések is.²⁹ A megajánlott hadiadó magába foglalta a magyar nemesi testőrség fenntartásának összegét, 100 000 forintot, melyhez Horvátország 4000 forinttal járult hozzá. Horvátország adója 96 333 forint volt, ez tartalmazta a 4000 forint hozzájárulást a testőrséghez. A hadiadót az 1791: LIX. törvénycikk értelmében a magyar országgyűlésen kellett megtárgyalni.³⁰

A hadiadó kivetésének alapját a nádori porta képezte, összesen: 6346 porta volt, ebből Horvátország 135 porta után fizette az adóját. A hadiadó beszédésének és a törvényhatóságok ezzel kapcsolatos számadásainak ellenőrzése a Helytartótanács hatáskörébe tartozott. A hadiadó felhasználása a közös birodalmi igazgatás, a Bécsben székelő Hofkriegsrath magyarországi szerveinek: a hadbiztosságok és hadipénztárak hatáskörébe tartozott. Horvátország hadiadóját az ún. „kamarai adóját” nem a hadipénztárak kezelték, hanem mint Weninger említi, a „cameralis pénztárba fizetendő”.³¹

²³ Fényes: Magyarország statistikája. 3. köt. 17. Zsidólexikon. Szerk. Ujvári Péter. Bp., 1929. 1028. a 980–983.

²⁴ Fényes: Magyarország statistikája. 3. köt. és Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. V. köt. Bp., 1936. 690 o. a 357–359.

²⁵ Kállay István: Szabad királyi városok gazdálkodása 1740–1780 között. = Századok 1966. 288–328. A census bevezetéséről: a 301–302., valamint Fényes: Magyarország leírása. 1. köt. 131. és Uő.: Magyarország statistikája. 3. köt. 17.

²⁶ Magyar Törvénytár: 1790: XXII. tc. „A posta és bányaügy miképp igazgató a törvényekkel megegyezően.”

²⁷ A hadiadó megszavazásáról: Magyar Törvénytár: 1741: XXII. tc. „Az 1715. évi 8. cikkelyben jelzett összejövetel magyarázatáról” és 1790: XIX. tc. „A segedelmekről és az adózásról.”

²⁸ Magyar Törvénytár: 1715: VIII. tc. „A felkelésről és az adózásról.”

²⁹ Az 1830, 1832/36, 1839/40 és 1843/44. évi országgyűlés is. A megszavazott adómennyiséget törvénybe nem foglalták. A hadiadó történetére ld. Egyetemes Magyar Encyclopedia. Szerk. Török János. Pest, 1859. 1. köt. 579–621. hasáb

³⁰ Magyar Törvénytár: 1791: LIX. tc.: „Horvátországnak és a felső Szlavonországi három vármegyének adóügyét a magyar országgyűlésen kell tárgyalni.”

³¹ Weninger: i. m. 2. közl. 38–39 az 1827. évi horvát adóról és Fényes Elek is külön említi a horvát hadiadót.

A hadiadó összegének és összetevőinek ismertetésére azért tértem ki részletesebben, mert a VI. táblában összehasonlított adok a Tafeln által megadott eredeti érték és az országgyűlés által megszavazott összegre vonatkozóan.

A katonai igazgatás kezelte – mint számára igen fontos hadianyag: a puskapor és salétrom jövedelmét. Az állam magának tartotta fenn ezt a kezelési jogot, és a katonai igazgatásra ruházta.

Végezetül szólni kell a bányászatról és pénzverésről, amely az 1790: XXII. törvénycikk határozata ellenére sem tartozott a Magyar Kamara igazgatása alá. A bécsi Hofkammer in Münz und Bergwesen alá tartozott, és a magyarországi bányászat jövedelmét is ott kezelték. Wenczel Gusztáv részletesen ismerteti művében ezt a kettősséget, miszerint a törvények kimondták ugyan a bányaugy pénzügyeinek a Magyar Kamara alá rendelését, ennek ellenére mint királyi jogkörhöz tartozót az ügyek kezelésére a király a bécsi Bányakamarát jelölte ki.³²

A magyarországi jövedelmekről szólva meg kell említeni, hogy a magyar közigazgatás kiadásait a Magyar Kamara biztosította. A jövedelmek tiszta bevételeiből a pénzügyigazgatás, igazságügy, politikai igazgatás és a számvétség központi kiadásait fedezték.

Mindezen bevételek és kiadások adatai megtalálhatók a Tafeln kötetekben. A felsorolt jövedelmeken kívül még a Tafelnben is, a politikai igazgatás tábláinál utalás történik a háziadóra és deperditára. A megyei igazgatás kiadásait nem közlik, hanem utalnak annak fedezési módjára. A háziadó-kivetés a megye feladata volt – a megyei kiadásokat fedezték belőle –, megyei tisztviselők szedték be, és a házipénztárba gyűjtötték össze. Az összegét a megye önállóan szabta meg, országos értéke azonban jelentős volt. De háziadót nemcsak a megyék, hanem a városok és a szabad kerületek is szedtek. Így ebből fedezték mindenütt a helyi közigazgatást, míg más tartományok a központi bevételekből. A Tafeln 1845. évi kötete 3 millió forintot említ. Fényes Elek szerint az 1847-et megelőző 3 év átlagában a háziadó 5 453 121 forintot tett ki, ebből 3 069 415 esett a megyékre, 2 185 466 a városokra és 198 240 a szabad kerületekre.³³ A deperdita súlyos terhet rótt az országra, a katonaság ellátását jelentette. A deperditára vonatkozó előírásokat az 1751. évi Regulamentum tartalmazta, és ez életben is maradt csekély változtatásokkal 1848-ig.

A magyar állami kiadásokrak 2 tétele van, amelyet a Tafelnben nem találhatunk meg. Az előbb említett háziadóból fedezték a megyék kiadásait. Az oktatás kiadásait a „tanulmányi és vallásalap, a szerzetesrendek nagy vagyona, illetve a falvakban a községi jövedelmek fedezték”. Ugyanezeket a kiadásokat a többi tartomány esetében az állami bevételekből fedezték, és az alapok is jelentős dotációt élveztek.³⁴

A magyar pénzügyigazgatás és a jövedelmek vázlata után elengedhetetlen bemutatni azt a „csatornát”, amelyen keresztül a magyar számadások, pénztári kimutatások a bécsi Legfőbb Számvétséghez eljutottak. A birodalmi központi pénzügyigazgatásban is érvényesültek a centralizációs törekvések, a tartományokat kötelezték arra, hogy számadásaikat, pénzügyi kimutatásait rendszeresen megküldjék Bécsbe. A pénzügyi nyilvántartások ellenőrzését a Legfőbb Számvézési Hatóság látta el, mely az 1792-ben megszűnt Számvéző Kamara jogkörét vette át.³⁵ Feladatköréhez tartozott az ellenőrzésen kívül az összesített birodalmi adatok alapján a kezelési kimutatások (Darstellung der Geldgebarung) elkészítése, valamint a zárszámadások (Rechnungs-Abschluss) összeállítása. A kezelési kimutatás előterjesztés volt a pénzügyi évre, melyet a zárszámadási adatokkal együtt bemutattak az uralkodónak, melyhez írásban magyarázatot fűztek. Fennmaradt – és Weninger közli – Baldacci két felterjesztését az 1824 és 1838 évről, melyben Magyarországra vonatkozó megjegyzések találhatók.³⁶ A Magyar Kamara által kezelt jövedelmek kimutatásainak felülvizsgálatát is ez a központi ellenőrző szerv látta el. Az 1811. évi kamarai pénztári utasítás előírta, hogy az eredeti pénztári naplókat a

³² Magyar Törvénytár: 1790: XXII. tc. (ld. a 27. jegyzetet), és Wenczel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880. 456 o. a 247–248.

³³ Fényes: Magyarország leírása. 1. rész. 160.

³⁴ Nagy István: i. m. 343.

³⁵ Uő. 349.

³⁶ Weninger: i. m. 1. közlemény 4–5 és az 1824. évre: 2. közlemény 89–99 és az 1838. évre a 2. közlemény 77–82.

mellékletekkel együtt fel kell küldeni.³⁷ A számadások ellenőrzésekor is megmutatkozott az a gyakorlat, hogy nem voltak tekintettel a Magyar Kamara függetlenségére. Nemcsak a pénzügyi ellenőrzésben rendelték alá a birodalmi központi igazgatásnak a Magyar Kamarát, hanem köteles volt a megmaradt jövedelem felküldésére is, és így járulni hozzá a központi kiadásokhoz, mint a többi tartomány. A hadiadó és a bányászat jövedelmeinek nyilvántartása adott volt a központi igazgatás számára, mert Bécsben kezelték.

A legfőbb Számvevőség ellenőrző és birodalmi szintű összefogó munkája – mint erről szó volt – 1829-ben adatösszeállító tevékenységgel bővült. Tekintettel arra, hogy a legfontosabb információk egyetlen birtokosa volt, ezért bízták meg a statisztikai táblák összeállításával. Az 1828. évi Tafeln bevezetőjében leírják, hogy a pénzügyi adatokat a zárszámadásból vették.³⁸ Ezért használta forrásként Weninger kimutatásait, majd ennek hiányában az általuk összeállított Tafeln adatait.³⁹

A pénzügyi táblázatok és az ott található fogalmak ismertetése előtt említést kell tenni néhány általános fogalomról.⁴⁰

Szólunk már a területi sorokról, amelyek a tartományok adatait közlik; a történelmi Magyarországra az utolsó három sor vonatkozik: Ungern, Siebenbürgen, Militärgrenze. E három sort összesítik ugyanúgy, mint az örökös, illetve olasz tartományok területi eredményeit. Tanulmányomban a szűkebb Magyarországra (Ungern) vonatkozó adatokat közlöm. Ez a Magyar Kamara pénzügyi igazgatása alá tartozó területet jelenti, ide értve Horvátországot is.⁴¹ Erdély önálló koronatarományt alkotott, amely jogi, közigazgatási és pénzügyi tekintetben elkülönült Magyarországtól. Ugyanez volt a helyzet a Határőrvidék esetében is, amely a bécsi Haditanács igazgatása alá tartozott.

Pénzügyi év. A költségvetések és zárszámadások egy pénzügyi év adatát foglalták össze. Az első költségvetést a Habsburg-birodalomban 1766-ban állították össze. Ekkor alakult ki az a gyakorlat, hogy a pénzügyi év november 1-től a következő év október 31-ig tartott.⁴² A Tafeln nem használja a pénzügyi év elnevezést, csupán „év” (Jahr), vagy „igazgatási év” (Verwaltungs-Jahr) kifejezést.

Pénzérték. Az összegeket konvenció forintban (Gulden in Conventions-Münze) adják meg, a számadások vezetésében ez volt az elfogadott érték. A konvenció pénzlábat Lotharingiai Ferenc német–római császár vezette be 1748-ban. Az 1807: XXII. tc. értelmében a konvenció forintot, mely ezüstpénz volt, Magyarországon is bevezették. 1 konvenció, rénes, vagy német forint 60 krajcárból állt. A papírpénz és az ezüstpénz értékaránya időben erősen ingadozott.⁴³

A Tafeln-kötetekben található táblázatok a bennük levő adatokkal jól tükrözik az eltéréseket Magyarország és a Monarchia másik felének adórendszere között. Míg Magyarországon 1848-ig fennmaradtak a feudális-rendi korszak adózási viszonyai, addig a Monarchia másik felében már a 19. század első felében egy polgári típusú, differenciált adórendszer volt érvényben.

A Tafeln pénzügyigazgatás című fejezetében a részletes adatokat a következő sorrendben közli: egyenes adók, a közvetett jövedelmek táblázatai, majd az államjavak és regálék eredményei.

Az egyenes adók (Directe Steuern) fejezet összesen 5 részletező táblából áll. Magyar vonatkozású adat ezeknél a tábláknál az alábbi adófajtáknál található: telekadó (Grundsteuer), zsidóadó (Judensteuer), egyéb adók (Sonstige Steuern), ami Magyarország esetében az egyházi segélypénz. Ezekről az adófajtákról részletesen szoltunk fent, a magyarországi jövedelmek bemutatásánál. A Tafelnben szereplő és magyar adatot is tartalmazó egyik adófajtáról, a telekadóról külön kell szólni: Ez a fogalmi megjelölés magyar vonatkozásban speciális tartalmú, eltér az örökös tartományok

³⁷ Nagy I.: i. m. 349.

³⁸ 1828. évi Tafeln bevezetője.

³⁹ Weninger: i. m. 2. közlemény 101.

⁴⁰ 1828–1847. évi Tafeln kötetei. Az egyes fogalmaknál, tábláknál csak akkor hivatkoznak külön, ha speciális megjegyzésről, változásról van szó.

⁴¹ A magyar kamara területi illetékességére: ld. Nagy I. i. m. 113, 135 és 213.

⁴² Weninger: i. m. 2. közlemény 128 és *Thegze-Gerber Ferenc*: Az állami költségvetés. Bp., 1926. 62., a zárszámadásról a 12.

⁴³ Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp., 1896. 636 o. A pénzértékről: 44–50 és *Fényes Elek*: Magyarország statisztikája. 1. köt. 282–284., valamint Magyar Törvénytár: 1807: XXII. tc.: „A mérték és pénzláb egyenlősítéséről.”

földadó-kataszter alapján kivetett adójától. A telekadó magyar vonatkozásban a hadiadó és a szabad királyi városok censzusának összegét jelentette. Ez a táblázathoz adott magyarázatból tűnik ki, mivel ott felsorolták az egyes összetevőket. Az erre vonatkozó megjegyzés szerint az alábbi tételekből áll: hadiadó (militär contributio); hozzájárulás a magyar nemesi testőrséghez (Beitrag für ungarische adelige Leibgarde); toborzás (Werbbeitrag); a szabad királyi városok censzusa (Königszins von den ungarischen Freistädten); Horvátország kamarai adója (Camerale contribution von Croatien.) Az egyéb adókra a megjegyzésben a következő meghatározást használták: Fortifications-Steuer von Ungern, illetve: Subsidium Ecclesiasticum.

Az adókra vonatkozó értékeket évenként a következő két felosztásban adják meg. Kurrens érték (pro currenti) az adott pénzügyi évre kivetett összeget jelenti. Hátralék érték (pro praeterito) az adott pénzügyi évben – a korábbi évekről összegyűlt – be nem fizetett adó összege. Az egyes táblázatok adófajtánként és az összes egyenes adókra, úgy a kurrens, mint a hátralék értéket is megadják. Az alábbi fogalmakat használják az adatoknál:

Eredeti illeték (ursprüngliche Gebühr) – nem határozzák meg a fogalmat. A magyar zsidóadónál és egyházi segélypénznél kevés kivétellel a kivetett évi adó mennyiségét jelenti. A táblában csak az egyenes adók összes értékét adják meg. Megjegyzésben a magyar kurrens telekadót részletezték, és az egyházi segélypénz kurrens és hátralék értékét is megadták.

Megadott elengedések (bewilligte Nächlässe) – nincs meghatározva, milyen elv vagy indok alapján történt. Egyedül az 1846. évi zsidóadónál van – egyéb forrásból – arról tudásunk, hogy elengedés történt.⁴⁴ Adófajtánként is részletezték a megadott elengedéseket, úgy a kurrens, mint a hátralék értékénél.

Igazított illeték (rectifizierte Gebühr): az eredeti illetéknek a megadott elengedés alapján csökkentett mennyisége. A táblában adófajtánként is részletezték a kurrens és hátralék értéket.

Adózók befizetése (Einzahlung der Contribuenten): a pénzügyi év alatt az igazított illetékből teljesített befizetés. A táblázat az összes befizetett értéket és adófajtánként részletezett adatokat is megad. Megjegyzésben a magyar telekadó befizetett értékét és annak részeit is közölték.

Kiadások (Ausgaben.) Az 1841. évi kötetben szerepel először ez a fogalom: az adóbeszedésre fordított összeg, 2 tétele van: adóvisszatérítés (Steuervergütung) és a beszedési költség (ld. alább.) Adóvisszatérítésre magyar adatot csak az 1841. évben találtunk, a táblához fűzött megjegyzés alapján ez a zsidóadóra vonatkozik. Csak összes értéket adtak meg a táblában, adófajtánként nem közölték.

Beszedési költség (Einhebungskosten und sonstige Ausgaben): az egyenes adó szedésekor felmerült kiadások. A megjegyzés rovatban az 1841. évi kötettől kezdődően fűztek hozzá magyarázatot 1847-ig, mely szerint az alábbi tételekből áll: behajtási százalék, bérek, napidíjak, útiköltségek és szállítási költségek, hivatali szükségletek és egyéb kiadások.⁴⁵ Egy külön tábla megadja a beszedési költség adófajtánkénti megoszlását. Ennek értelmében Magyarországon a zsidóadó beszedési költsége létezett csak. A hadiadó beszedési költséget a megyék viselték.

Befizetés az állampénztárba (Abführen an die Staats-Cassen.) A befizetett adómennyiség a beszedésre fordított költséggel kisebbitve. Csak az összes értéket adják meg, adófajtánként nem közlik. Az 1841. évi kötettől a megjegyzésben magyarázatot adtak arra, hogy azért nagyobb az állampénztárba történt befizetés, mint az adózók befizetése, mert az adópénztárban az év elején fennálló pénztári maradványt is ide fizették be.⁴⁶

Adóhátralék (Steuer Rückstände): – magyarázatot nem adtak, de a számítások szerint az igazított illetékből teljesített befizetés utáni maradékot jelenti. Adófajtánként és összesen adta meg a tábla. A nyitó és záró értéket is közölték évenként.

A közvetett jövedelmek adatait a Tafeln a következő táblázatokban közli: vám (Zoll), só (Salz,), díjak (Tax/Tar), lottó (Lotto), posta (Post) és puskapor jövedelem (Pulver-Gefäll.)

A további 3 tábla az államjavak (Staatsgüter), a bányászat (Montanisticum) és a tartományok különféle bevételeire (Besondere Einnahmen der Provinzen) vonatkozik.

A jövedelmeket részletező táblákban 3 alapvető fogalom szerepel.

⁴⁴ Ld. a 24. sz. jegyzetet.

⁴⁵ Az 1841. évi Tafeln megjegyzése alapján.

⁴⁶ 1841. évi Tafeln uo.

Bevétel (Einnahme): a jövedelmi ág összes bevételét jelenti a fenntartási költségek nélkül. Ez a bruttó bevétel.

Kiadás (Ausgaben): a fenntartási, kezelési költség adatait tartalmazza.

Felesleg (Ueberschuss): a jövedelmi ág tiszta bevétele, amely a kezelési költségre fordított összeg kifizetése után marad.

Nem térek ki arra, hogy a fenti fogalmak adatait mennyire részletezve adják meg az egyes táblázatok. A jövedelmi ág jellegétől függően helyenként több összetevőre bontották a bevételek és kiadások értékét, bizonyos tábláknál csak egy összegben közölték. Az uradalmak a bányászat adatait részletes területi bontásban adták meg. Arról viszont szólni kell, hogy egyes jövedelmeknél a táblában közölt értékeket a megjegyzések hogyan magyarázzák, illetve módosítják. Erre részletesen a feldolgozási módszernél térek ki.

Az 1844. évi Tafeln-től rendszeressé válik az államháztartás eredményeit közlő adatsorok összeállítása. Az összesítő táblázatok utolsó rovatában megadták az 1 négyzetmérföldre és az egy főre eső értéket. Az alábbi fogalmak találhatók itt.⁴⁷

Állami bruttó bevételek (Staats Brutto Einnahmen): a fogalom valódi tartalmában az összes bevételt jelenti, a beszedési, kezelési költségek nélkül. A táblázat csak az egyenes adók és a közvetett jövedelmek összesített bevételeit tartalmazza. A tábla megjegyzése szerint azért nem közlik az uradalmak, bányászat és a különféle jövedelmek adatait, mert azok nem számíthatók át egy főre eső jövedelemre.

Állami tiszta bevételek (Staats-Netto Einnahmen): az összes tisztán számított bevétel, amely az egyes jövedelmek fenntartási költségeinek levonása után marad. A táblázatban szintén 1844-től minden jövedelem tiszta bevételét megadják. Az egyenes adó tiszta jövedelmét a befizetés az állampénztárba jelenti.

Állami kiadások (Staats-Ausgaben): a tartományok kiadásait adja meg az egyes igazgatási ágaknál. A pénzügyigazgatás adatait részletezi. A tábla végén közlik a kiadások után megmaradt felesleget. A táblához fűzött megjegyzés: az igazgatási táblázatok alapján állították össze.

Felesleg (Ueberschuss als Beitrag zum Centrale): az állami kiadások fedezésére fordított összeg levonása után a tiszta bevételből maradt mennyiséget jelenti.

Az állami kiadások táblázat jelentette tehát azt a kulcsot, amely lehetővé tette ennek a táblának a kiegészítését, vagyis a korábbi 16 évre az igazgatási ágazatok összefoglaló adatait közlő táblázatok részletes eredményeiből az idősor összeállítását. Minden évben a pénzügy, az igazságügy, a politikai igazgatás és a számvevőségek adatait közlik tartományok szerint és birodalmi összesítésben. Ezek a táblázatok igen részletesen a tartományi központi igazgatás eredményeit külön kiemelve adják meg a személyi állomány adatait és a fizetéseket és egyéb igazgatási költségeket. Az adatközlésekben megtalálhatók 20 évre vonatkozóan a Magyar Kamara, a Hétszemélyes Tábla, és a Helytartótanács adatai, ezzel szemléltethető legjobban a táblázatok részletessége. A Magyar Udvari Kancellária kiadásait nem a magyarországi, hanem a központi kiadásoknál számolták el.

Az igazgatási ágazatra vonatkozó pénzügyi adatokat két összegben adták meg: fizetések (Beköstigung vorstehenden Individuen) és egyéb igazgatási költségek (Sonstige Verwaltungs-Auslagen.)

Összes kiadás (Total Aufwand): a két részadat összesítését jelenti, a táblázatban ezt az adatot használtam.

A számvevőségek adatainál csak a Bányászati Számvevőségek magyar adatai találhatók, de ezek kiadásait a bányászatnál számolták el. A táblához fűzött megjegyzés tartalmazza a magyar adatot: a budai kamarai számvevőség (Camera Buchhaltung in Ofen) és a helytartótanácsi számvevőség (Statthalterei Buchhaltung in Ofen) kiadásait. Az előbb felsorolt fogalmakra vonatkozó adatsorok alapján állítottam össze az adatközlést.

A feldolgozás során az alapvető szempont az volt, hogy a Tafelnben levő pénzügyi adatok oly módon kerüljenek közlésre, hogy minél teljesebb képet adjanak a magyar államháztartásról. Ennek feltétele az volt, hogy ne mechanikusan kerüljenek át a Tafeln táblázatai az adatközlésbe.

Az adatok gyűjtése előtt a Tafeln minden egyes kötetét kézbe kellett venni, annak megállapítására, hogy azonosak-e a táblázatok, a bennük levő adatok következetessége lehetővé teszi-e a 20 éves idősor összeállítását.

⁴⁷ 1844. évi Tafeln jegyzete és ld. a bruttó bevétel táblához fűzött megjegyzést.

Az egyenes adókra vonatkozó táblázatok a húsz évfolyamban semmit sem változtak. A jövedelmi ágak táblázatai is lényegileg azonosak, csak néhol változott meg a bevétel vagy kiadás részletezettsége, amely azonban ezek végösszegét nem módosítja.

Az állami bruttó és nettó bevételre, valamint az állami kiadásokra vonatkozó táblázatok mindössze az utolsó négy évre, 1844–1847-re álltak rendelkezésre, folyamatosan. Az összefoglaló táblázatokban található részletes eredményeket összevetve a részletező táblázatok adataival, pontosan meg lehetett állapítani az egyes adatok „származását”. Ennek alapján vetődött fel az a nem remélt lehetőség, hogy a részletező táblákból, ide értve az igazgatási ágazatok kiadásait is, nem csupán 4 évre, hanem 20 évre össze lehet állítani az idősort.

A táblázatok jelenlegi formájában történt összeállításához az alábbi számításokat kellett elvégezni, hogy teljes és pontos képet kapjunk a magyar adatokról.

Az egyenes adók összegeinél – tekintettel arra, hogy az egyes tételek között számszerű összefüggés van – „alapadatnak” fogadtam el az eredeti illetéket összesen, valamint a befizetett adó összegét. E kettő között nincs összefüggés, míg az igazított illeték és a befizetés az állampénztárba már „származtatott” érték, mindkettőt számították; az eredeti illetékből az elengedést, a befizetésből a beszedési költséget vonták le, s így kapták meg adófajtánként és összesen az igazított illetéket, illetve a befizetést az állampénztárba. Azért lényeges ez, mert az elvégzett kontroll azt mutatta, hogy elírások, számítási hibák, vagy egyéb meg nem indokolt ok miatt eltérés mutatkozik.

Számítani kellett az egyenes adóknál, mivel csak az összes eredeti illetéket adták meg: a telekadó hátralék értékét, a zsidóadó kurrens és hátralék értékét úgy, hogy az igazított illetékből adófajtánként a megadott elengedést levontam. (I. tábla.) A megjegyzésben megadott, részletezett befizetett telekadó részletes adatait össze kellett adni, hogy a befizetett összes telekadó értékét megkapjam (VII. tábla.) Az egyenes adók összesített eredményeit közlő táblázat értékeit úgy számítottam ki, hogy a kurrens és hátralék értéket összeadtam (I–IV. tábla összes oszlop), így kaptam meg az adott évre vonatkozó összegeket. (VIII. tábla.)

Az állami bevételek és kiadások összesített táblázatainak vizsgálatakor nemcsak arra derült fény, hogy mely adatok honnan származnak, hanem még két igen lényeges dologra is.

Bizonyos jövedelmek adatait az összefoglaló táblázathoz nem a jövedelmi ág bevételeit és kiadásait közlő táblából vették, hanem a táblához fűzött módosító értelmezés után számított összeg eredményét adták meg. A következetesség azt kívánta, hogy az általam összeállított 16 év adatsorainál is így történjen, ez lényeges az adatok összehasonlíthatósága szempontjából. Amennyiben ezt a módosított összeget közölte a Tafeln, úgy a táblázat adott évi adatánál hivatkozás történik erre.

Négy jövedelem adatát módosítja a táblához fűzött megjegyzés, ezek a következők:

A só jövedelem adatait közlő táblához fűzött megjegyzés szerint a tényleges bevétel és kiadás a tábla adatahoz képest módosul, mert a külföldön beváltott só értéke megváltoztatja az összeget.⁴⁸

Díjak: A tábla egy összegben adja meg az udvari díjak (Hoftaxen) értékét, és nem közli tartományonként. Ezt a díjat csak Bécsben lehetett fizetni. A területi bontás tartományonként csak a Ländertaxen adatait adja meg. A megjegyzésben az udvari díjak tartományonkénti bevételeit és kiadásait is közlik, az 1830. évi kötetétől.⁴⁹

A postajövedelmet 1828 és 1834 között két külön táblázat hozza, a szekérposta (Fahrenden Post) és a levélposta (Brief-Post) adatait. 1835-től egy táblázatban közölték a posta pénzügyi adatát.⁵⁰

A bányászat jövedelménél számolták el a pénzverdék jövedelmét, mint ezt a pénzverésre vonatkozó anyagi jövedelem tábláinál közlik.⁵¹

Az utolsó részletes pénzügyi tábláról, a különféle bevételekről külön kell szólni, mert csak bevételeket adnak meg, pedig a Kamara történetében, illetve Weninger tanulmányában is találhatók különféle kiadások. Vannak olyan bevételek ebben a táblában, amelynek nem voltak kiadásai, illetve a

⁴⁸ 1830. évi Tafelnben közlik először ezt a megjegyzést, mely minden évben megtalálható.

⁴⁹ 1830. évi Tafelnben először, azután mindegyik évben.

⁵⁰ 1828–1834. évi Tafeln 2 külön táblában adja meg. 1835-től egy tábla.

⁵¹ A pénzverdék eredményeit közlő táblához fűzött megjegyzés szerint.

kiadások mindjárt levonásba kerültek.⁵² Valószínűleg ezért sem közlik a kiadásokat. Egyébként 1830 és 1833 között nem közlik ezt a táblát.

Ez a táblázat magyar vonatkozásban az alábbi tételeknél ad meg bevételeket: járulékok, fiscalítások, aktív kamatok, térítések, különbözők: rendszeres és rendkívüli bevételek és a megüresedett papi székekből és eladott birtokokból származó jövedelmek.

A fenti megjegyzések és adatközlés-változás értelmében az alábbi számításokat kellett elvégezni: a sójövedelem-felesleg értékét kiszámítani a bevétel és kiadás összegéből. A díjak táblázatban megadott bevételéhez és kiadásaihoz hozzá kellett adni a megjegyzésben közölt udvari taksa bevételét és kiadását, és így kiszámítani a felesleget. A posta adatainál 1828 és 1834 között a levélposta és szekerposta külön táblázatban közölt eredményeit kellett összesíteni. Az uradalmakra vonatkozó adatokat – mivel Magyarország eredményeit összesen külön nem közölték – szintén számítani kellett.

A másik igen lényeges dolog az államháztartásról közölt összefoglaló táblázatoknál, hogy nem adtak összesítést a jövedelmek kezelési költségeiről – bár tagadhatatlan, hogy elvben a bruttó jövedelem és a tiszta jövedelem különbsége jelenti ezt az összeget. Azonban mint a fogalmaknál szó volt róla, a bruttó bevételek tábla nem teljes, nem közölték benne az uradalmak, bányászat és különféle bevételek eredményeit. Az összefoglaló táblázatok idősorainak összeállítását a következő kiegészítéseket és számításokat tette szükségessé.

Az állami bruttó bevételek táblázatát ki kellett egészíteni a fenti 3 jövedelem eredményeivel, és így kiszámítani évenként a valóságos bruttó bevételt. Az 1844–1847. évi adatsor így vált teljessé, míg a korábbi évek adatai már ennek megfelelően kerültek összeállításra. (IX. tábla.) A jövedelmek kezelési költségeinek eredményeit az egyes évek táblázataiból lehetett összegyűjteni és kiszámítani a végeredményt. (X. tábla.)

Az állami tiszta bevételek adatait közlő tábla annyiban nem egyezik az 1844-től a Tafelnben közölt adatsorokkal, hogy itt nem szerepel az egyenes adók részletezése, csak összes értéke. Erre azért volt szükség, mert 1828–1843 között az állampénztárba befizetett összeget nem részletezték adófajták szerint. A táblázatban közölt részeredmény az egyenes adók és közvetett jövedelmek összesítésével szintén nem szerepel a Tafeln kötetében, itt azért számítottuk ki, hogy összehasonlítható legyen a bruttó bevételek és kezelési költségek adataival. (XI. tábla.)

Az állami kiadások tábla a Tafeln adatközlésétől eltérően nem adja itt meg a pénzügyigazgatás részeredményeit. Ez az egységes adatközlést szolgálja, mert a többi igazgatási ág adatát sem részletezi. Az összes állami kiadás számított eredmény. A tábla utolsó oszlopában található adatsor a kiadások fedezése után maradt felesleget jelenti. (XII. tábla.) Az utolsó táblázat áttekintés az egész magyar államháztartásról, mely az előbbi négy táblázat adatait foglalja össze. (XIII. tábla.)

Az adatközlés – épp jellegénél fogva – a Tafelnben megadott teljes értéket tartalmazza, ezt kívánta a pontosság elve, és ezért nem történt kerekítés, bár milliós értékekről van szó. Az adatok összeállításához szükséges számítások mellett célszerűnek látszott az összegek számításával történő ellenőrzése is, a tartalmi követelményeken kívül technikai okok is szükségessé tették ezt. Az 1828. és 1829. évi Tafeln xerox másolatban állt rendelkezésre, az 1840-ig litográfiával történt sokszorosítás is nehezítette a munkát.

Minden olyan adatról, amely számítás vagy korrekció eredménye – a táblákban a helyes korrigált értéket lehet megtalálni. Amennyiben a Tafelnben megjegyzésként megadott összeg szerepel, úgy erre utalás történik. Bizonyos jövedelmeknél 1834-ig a Határőrvidék eredményeit is részben Magyarországnál számolták el, erre mindig utalás történik.

A dolgozatban közölt adatsorok értékelését és elemzését a jövőben szeretném elvégezni. Céлом, ugyanezzel a módszerrel, Erdély és a Határőrvidék, valamint az örökös tartományok bevételeinek és kiadásainak idősorait összeállítani. Ha az egész Monarchia adatainak egységes feldolgozása elkészült, lehetőség fog nyílni a magyarországi államháztartás adatainak összehasonlító elemzésére és értékelésére.

⁵² A különféle jövedelmek kiadásairól ld.: az évenkénti adatokat és tételeket *Weninger* i. m.: többek között a 2. közlemény 93–94 és az idézett Baldacci felterjesztést (36. jegyzet.)

FÜGGELÉK

Megjegyzések a táblázatokhoz

II. tábla: 2. Zsidóadó: 1846. adóelengedés történt. 3. Egyházi segélypénz: 1838. csak ebben az évben történt adóelengedés.

IV. tábla: 4. Összesen (befizetett telekadó): 1842. Tafelnben szereplő adat: 2 182 522. 6. Befizetés az állampéntárba: az alábbi éveknél eltérés található a számított érték és a Tafeln adatai között. A Tafelnben levő értékek a következők:

1828	kurrens:	3 231 545
1829	kurrens:	3 832 532
	hátralék:	156 455
1830	hátralék:	377 447
1832	kurrens:	4 021 414
1835	kurrens:	3 941 557
	hátralék:	210 016
1836	kurrens:	2 902 342
	hátralék:	1 838 731
1837	kurrens:	2 219 520
	hátralék:	1 951,797
1838	hátralék:	1 788 186
1839	hátralék:	2 037 845
1842	kurrens:	2 166 448
1843	hátralék:	1 935 650
1846	hátralék:	1 922 762
1847	kurrens:	2 113 298
	hátralék:	1 847 366

V. tábla: Az itt közölt összegek elvben azonosak az I. tábla hátralék értékeivel. A Tafeln adatai alapján azonban eltérés van a két tábla között, ezeknek okát nem tudjuk: esetleg elírás lehet 1828 vége, 1833, 1835–1843, 1845–1846.

VI. tábla: A Tafeln által megadott érték és a magyar hadiadó összege közötti eltérés oka ismeretlen.

IX. tábla: 2. Vám: 1828–1834 a magyar adat tartalmazza a Határőrvidék jövedelmének egy részét, míg másik felét Erdélynél közölték. A megosztás arányát nem adják meg, ezért nem számítható ki ezekre az évekre a magyarországi vámjövedelem önmagában. 11. Bányászat: 1828–1847 ez a táblázat tartalmazza a pénzverés pénzügyi eredményeit is. 1828–1834 a magyar adatsor tartalmazza a Határőrvidék bányászatának pénzügyi eredményeinek egy részét, másik felét Erdélynél közlik. 1844. elírás a táblában: 11.716503. 14. Különféle bevételek: 1843: 825982 hibás számítás. 1830–1833 nincs ez a tábla, 1834-től ismét megtalálható. 1841-től megjegyzésben: Arad, Versec felszabadítási pénzét évenként közölték.

XII. tábla: 4. Számvevőségek: 1828 nincs tábla.

Az I–XIII. táblában közölt értékek konvenció forintban

I. tábla Az egyenes adók eredeti illetéke

Év		Telekadó 1.	Zsidóadó 2.	Egyházi segélypénz 3.	Összesen 4.
1828	Kurrens Hátralék	4652003 2864453	161406 876511	68975 236309	4882384 3977273
1829	Kurrens Hátralék	4412153 4158039	166407 971003	68965 258907	4647525 5387949
1830	Kurrens Hátralék	4412154 4560636	160000 1053553	68965 261329	4641119 5875518
1831	Kurrens Hátralék	4405966 4361388	160000 1136085	68965 277332	4634931 5774805
1832	Kurrens Hátralék	4405976 5311131	159999 1220023	71465 286098	4637440 6817252
1833	Kurrens Hátralék	4405976 5602782	160000 1314131	70945 352601	4636921 7269514
1834	Kurrens Hátralék	4405976 5496923	160000 1379612	73114 367196	4639090 7243731
1835	Kurrens Hátralék	4405976 5683870	160000 1405829	73118 312318	4639094 7402017
1836	Kurrens Hátralék	4406576 6120869	160000 1461592	73135 304347	4639711 7886808
1837	Kurrens Hátralék	4406575 5931227	160000 1524585	73135 320448	4639710 7776260
1838	Kurrens Hátralék	4406576 6303432	160000 1594593	73134 339356	4639710 8237381
1839	Kurrens Hátralék	4406576 6214937	160000 1676549	73045 344729	4639621 8236215
1840	Kurrens Hátralék	4406576 5878242	160000 1759867	73045 357443	4639621 7995552
1841	Kurrens Hátralék	4406576 5965060	160000 1857281	73045 371983	4639621 8194324
1842	Kurrens Hátralék	4406575 6215265	160000 1975179	73045 380243	4639620 8570687
1843	Kurrens Hátralék	4406575 6604676	160000 2113141	73045 402707	4639620 9120524
1844	Kurrens Hátralék	4406575 6343791	160000 2265057	73045 420010	4639620 9028858
1845	Kurrens Hátralék	4406175 6184244	160000 2418693	73045 435792	4639220 9038729
1846	Kurrens Hátralék	4406575 6048589	160000 2574852	73044 455387	4639620 9078828
1847	Kurrens Hátralék	4406576 5956323	109091 109	73044 485958	4588711 6442390

II. tábla Elengedések az egyenes adókból

Év		Telekadó 1.	Zsidóadó 2.	Egyházi segély- pénz 3.	Összesen elengedés 4.
1828	Kurrens	65976	552	—	66528
	Hátralék	7590	—	—	7590
1829	Kurrens	—	552	—	552
	Hátralék	174290	—	—	174290
1830	Kurrens	—	1823	—	1823
	Hátralék	—	5680	—	5680
1831	Kurrens	—	1271	—	1271
	Hátralék	—	—	—	—
1832	Kurrens	—	1270	—	1270
	Hátralék	—	—	—	—
1833	Kurrens	—	1271	—	1271
	Hátralék	—	—	—	—
1834	Kurrens	—	1271	—	1271
	Hátralék	—	10591	—	10591
1835	Kurrens	—	1272	—	1272
	Hátralék	—	—	—	—
1836	Kurrens	—	1271	—	1271
	Hátralék	—	—	—	—
1837	Kurrens	—	1271	—	1271
	Hátralék	1982	1271	—	3253
1838	Kurrens	920	1271	90*	2281
	Hátralék	920	1271	931*	3122
1839	Kurrens	1119	1271	—	2390
	Hátralék	—	—	—	—
1840	Kurrens	5930	1271	—	7201
	Hátralék	2767	244	—	3011
1841	Kurrens	618	1271	—	1889
	Hátralék	—	—	—	—
1842	Kurrens	652	1271	—	1923
	Hátralék	525	—	—	525
1843	Kurrens	652	1271	—	1923
	Hátralék	—	—	—	—
1844	Kurrens	941	1271	—	2212
	Hátralék	451	—	—	451
1845	Kurrens	2117	1271	—	3388
	Hátralék	1369	—	—	1369
1846	Kurrens	1553	105454*	—	107007
	Hátralék	225	2571909*	—	2572134
1847	Kurrens	1722	—	—	1722
	Hátralék	1808	—	—	1808

III. tábla Az egyenes adók igazított illetéke

Év		Telekadó 1.	Zsidóadó 2.	Egyházi segélypénz 3.	Összesen 4.
1828	Kurrens Hátralék	4586027 2856863	160854 876511	68975 236309	4815856 3969683
1829	Kurrens Hátralék	4412153 3983749	165855 971003	68965 258907	4646973 5213659
1830	Kurrens Hátralék	4412154 4560636	158177 1047873	68965 261329	4639296 5869838
1831	Kurrens Hátralék	4405966 4361388	158729 1136085	68965 277332	4633660 5774805
1832	Kurrens Hátralék	4405976 5311131	158729 1220023	71465 286098	4636170 6817252
1833	Kurrens Hátralék	4405976 5602782	158729 1314131	70945 352601	4635650 7269514
1834	Kurrens Hátralék	4405976 5496923	158729 1369021	73114 367196	4637819 7233140
1835	Kurrens Hátralék	4405976 5683870	158728 1405829	73118 312318	4637822 7402017
1836	Kurrens Hátralék	4406576 6120869	158729 1461592	73135 304347	4638440 7886808
1837	Kurrens Hátralék	4406575 5929245	158729 1523314	73135 320448	4638439 7773007
1838	Kurrens Hátralék	4405656 6302512	158729 1593322	73044 338425	4637429 8234259
1839	Kurrens Hátralék	4405457 6214937	158729 1676549	73045 344729	4637231 8236215
1840	Kurrens Hátralék	4400646 5875475	158729 1759623	73045 357443	4632420 7992541
1841	Kurrens Hátralék	4405958 5965060	158729 1857291	73045 371983	4637732 8194324
1842	Kurrens Hátralék	4405923 6214740	158729 1975179	73045 380243	4637697 8570162
1843	Kurrens Hátralék	4405923 6604676	158729 2113141	73045 402707	4637697 9120524
1844	Kurrens Hátralék	4405634 6343340	158729 2265057	73045 420010	4637408 9028407
1845	Kurrens Hátralék	4404058 6182875	158729 2418693	73045 435792	4635382 9037360
1846	Kurrens Hátralék	4405023 6048364	54546 2943	73044 455387	4532613 6506694
1847	Kurrens Hátralék	4404854 5954515	109091 109	73044 485958	4586989 6440582

IV. tábla Az egyenes adók bruttó és nettó hozadéka

Év		Az adózók befizetése				Beszedési költség 5.	Befizetés az állampénztárba 6.
		Telekadó 1.	Zsidóadó 2.	Egyházi segélypénz 3.	Összesen 4.		
1828	Kurrens	3216585	1817	18178	3237120	36	3237084*
	Hátralék	64471	64545	27660	156676	1291	155385
1829	Kurrens	3778915	26481	27665	3833061	530	3832531*
	Hátralék	56351	56824	38878	152053	1136	150917*
1830	Kurrens	4317332	12771	25636	4355739	255	4355484
	Hátralék	294070	57194	27326	378590	1144	377446*
1831	Kurrens	3369541	8224	22803	3400568	165	3400403
	Hátralék	86680	66567	37397	190644	1331	189313
1832	Kurrens	4031900	7582	25296	4064778	152	4064626*
	Hátralék	82425	57039	28021	167485	1141	166344
1833	Kurrens	4330364	10936	20994	4362294	219	4362075
	Hátralék	181470	82312	35356	299138	1646	297492
1834	Kurrens	4140942	9902	30270	4181114	198	4180916
	Hátralék	78087	112019	97722	287828	2240	285588
1835	Kurrens	3894314	9780	37658	3941752	196	3941556*
	Hátralék	75262	93187	43430	211879	1864	210015*
1836	Kurrens	2855595	8041	39935	2903571	161	2903410*
	Hátralék	1740623	87694	17099	1845416	1754	1843662*
1837*	Kurrens	2196181	3776	20705	2220662	76	2220586*
	Hátralék	1836207	83675	33522	1953404	1673	1951731*
1838	Kurrens	2809474	3598	34268	2847340	72	2847268
	Hátralék	1683757	74446	32472	1790675	1489	1789186*
1839	Kurrens	2795469	5078	46184	2846731	102	2846629
	Hátralék	1946683	70333	14235	2031251	1407	2029844*
1840	Kurrens	2512996	3263	26957	2543216	65	2543151
	Hátralék	1798065	58664	31548	1888277	1163	1887114
1841*	Kurrens	2375444	1903	35701	2413048	38*	2413010
	Hátralék	1780834	38928	29084	1848846	779*	1848067
1842	Kurrens	2137132	404	30986	2168522*	8	2168514*
	Hátralék	1878856	20364	19594	1918814	407	1918407
1843	Kurrens	2760371	—	35505	2795876	—	2795876
	Hátralék	1906437	6813	20459	1933709	124	1933585*
1844	Kurrens	2740740	—	26602	2767342	—	2767342
	Hátralék	1823991	5093	30660	1859744	102	1859642
1845	Kurrens	2626348	—	26512	2652860	—	2652860
	Hátralék	1912070	2570	27155	1941795	52	1941743
1846	Kurrens	2595384	54546	24413	2674343	—	2674343
	Hátralék	1901680	2943	18197	1922820	59	1922761*
1847	Kurrens	1969830	109091	34776	2113697	—	2113697*
	Hátralék	1812105	109	35155	1847369	2	1847367*

V. tábla Hátralékok

Év	Telekadó az év végén 1.
1828	2864453*
1828	4161834
1829	4560636
1830	4361388
1831	5311132
1832	5602782
1833	5496924
1834	5683870
1835	6120170
1836	5931227
1837	6303432
1838	6214937
1839	5878242
1840	5965060
1841	6214740
1842	6604675
1843	6343791
1844	6184243
1845	6048515
1846	5956323
1847	6577434

*Az év elején

VI. tábla A telekadó eredeti illetéke (kurrens)

Év	A Tafeln adatai				
	Hadiadó	Hozzájárulás a magyar nemesi testőrséghez	Toborzás	Horvátország kamarai adója benne a hozzá- járulás a nemesi testőrséghez	Szabad ki- rályi városok cenzusa
	1.	2.	3.	4.	5.
1828	4346842	100000	75000	94524	35637
1829	4106990	100000	75000	94526	35637
1830	4106990	100000	75000	94526	35638
1831	4100587	100000	75000	94741	35638
1832–1835	4100383	100000	75000	94956	35637
1836	4100383	100000	75000	94956	36237
1838–1841, 1847	4099006	100000	75000	96333	36237
1837, 1842–1846	4099005	100000	75000	96333	36237

az egyenes adóknál

Zsidóadó 2.	Egyházi segélypénz 3.	Összesen 4.
876511	236309	3977273
971003	258906	5391743
1053553	261329	5875518
1136085	277332	5774805
1220023	286097	6817252
1314131	304246	7221159
1379612	367196	7243732
1405829	312318	7402017
1461590	304348	7886208
1524586	320448	7776261
1594592	339356	8237380
1674007	344729	8233673
1594592	339356	8237380
1856425	371983	8193468
1975179	380243	8570162
2113140	402708	9120523
2265057	419788	9028636
2418693	435793	9038729
2574852	455170	9078537
—	485821	6442144
—	489071	7066505

és a magyar országgyűlés által megszavazott adó

A Tafeln adatai		A magyar országgyűlés által megszavazott			Különbség
Telekadó összesen	Hadiadó telekadó — sz. kir. városok cenzusa	Hadiadó	Toborzás	Összesen	
6.	7.	8.	9.	10.	11.
4652003	4616366	4395244	75000	4470244	+146122
4412153	4376516	4395244	75000	4470244	—93728
4412154	4376516	4395244	75000	4470244	—93728
4405966	4370328	4395244	75000	4470244	—99916
4405976	4370339	4395244	75000	4470244	—99905
4406576	4370339	4395244	75000	4470244	—99905
4406576	4370339	4395244	75000	4470244	—99905
4406575	4370338	4395244	75000	4470244	—99906

VII. tábla A befizetett telekadó részletezése (kurrens és hátralék együtt)

Év	Hadiadó	Hozzájárulás a magyar nemesi testőrséghez		Toborzás	Szabad királyi városok cenzusa	Horvátország kamarai adója	Összesen
		Magyarország 2.	Horvátország 3.				
	1.			4.	5.	6.	7.
1828	—	—	—	—	—	—	3281056
1829	3532754	100000	4000	83552	36992	77968	3835266
1830	4340927	100000	4000	69995	32082	64398	4611402
1831	3154348	100000	4000	71833	32131	93909	3456221
1832	3811352	100000	4000	74452	30995	93526	4114325
1833	4184032	100000	4000	78599	50353	94850	4511834
1834	3913714	100000	4000	79225	38533	83557	4219029
1835	3681937	100000	4000	69652	31844	82143	3969576
1836	4277634	100000	4000	77083	34237	103309	4596263
1837	3722155	100000	4000	75258	35685	95290	4032388
1838	4199865	100000	4000	74160	32538	86668	4497231
1839	4405075	100000	4000	77136	38822	117119	4742152
1840	3999760	100000	4000	74280	32983	100038	4311061
1841	3852776	100000	4000	76333	30904	92265	4156278
1842	3707628	100000	4000	77639	33343	93378	4015988
1843	4346780	100000	4000	71804	37103	89756	4649443
1844	4304153	100000	4000	75494	26418	54666	4564731
1845	4243802	100000	4000	74077	27859	88680	4538418
1846	4154574	100000	4000	77262	26759	134469	4497064
1847	3504548	100000	4000	69450	24913	79024	3781935

VIII. tábla A magyarországi egyenes adók összesített eredményei, kurrens és hátralék érték együtt

Év	Eredeti illeték 1.	Összes elengedés 2.	Igazított illeték 3.	Adózók befizetése 4.	Beszedési költség 5.	Befizetés az állampénztárba 6.
1828	8859657	74118	8785539	3393796	1327	3392469
1829	10035474	174842	9860632	3985114	1666	3983448
1830	10516637	7503	10509134	4734329	1399	4732930
1831	10409736	1271	10408465	3591212	1496	3589716
1832	11454692	1270	11453422	4232263	1293	4230970
1833	11906435	1271	11905164	4661432	1865	4659567
1834	11882821	11862	11870959	4468942	2438	4466504
1835	12041111	1272	12036839	4153631	2060	4151571
1836	12526519	1271	12525248	4748987	1915	4747072
1837	12415597	4524	12411446	4174066	1749	4172317
1838	12877091	5403	12871688	4638015	1561	4636454
1839	12875836	2390	12873446	4877982	1509	4876473
1840	12635173	10212	12624961	4431493	1228	4430265
1841	12833945	1889	12832056	4261894	817	4261077
1842	13210307	2448	13207859	4087336	415	4086921
1843	13760144	1923	13758221	4729585	124	4729461
1844	13668478	2663	13665815	4627086	102	4626984
1845	13677949	4757	13673192	4594655	52	4594603
1846	13718448	2679141	11039307	4597163	59	4597104
1847	11031101	3530	11027571	3961066	2	3961064

IX. tábla Állami bruttó bevételek Magyarországon

Év	Egyenes adók	Közvetett jövedelmek						
	1.	Vám 2.	Só 3.	Díjak 4.	Lotto 5.	Posta 6.	Puskapor 7.	Összesen 8.
1828	3393796	1766623*	7287821	10229	452576	379015	187639	10083903
1829	3985114	1905283*	8382859	17407	503017	380211	328518	11517295
1830	4734329	2020300*	8830037	184228	595680	411371	276006	12317622
1831	3591212	1700109*	8105393	163525	523324	423800	579463	11495614
1832	4232263	2185419*	7977114	116181	558332	438832	437734	11713612
1833	4661432	1801257*	7745590	170406	584100	462930	582376	11346659
1834	4468942	1800321*	7678778	112130	672153	478470	311553	11053405
1835	4153631	1740662	8102246	151626	582783	471403	402896	11451616
1836	4748987	1931627	8600678	140946	665631	487669	271600	12098151
1837	4174066	1851454	8243006	178124	687211	480513	258961	11699269
1838	4638015	1892699	8879428	132206	656112	486824	322905	12370174
1839	4877982	2193261	8979265	141617	747731	508175	317081	12887130
1840	4431493	2182448	9254584	174540	830220	527951	445255	13414998
1841	4261894	2290479	9084714	180515	770646	545190	260586	13132130
1842	4087336	2177010	8404523	132372	784112	572109	428692	12498818
1843	4729585	2463870	9090380	102465	802863	655138	298638	13413354
1844	4627086	2612334	7708180	101890	898311	654922	318604	12294241
1845	4594655	2473079	9278619	145427	904534	700770	291187	13793616
1846	4597163	2862964	9557255	161422	934714	769105	379273	14664733
1847	3961066	2907756	9461722	177657	944952	799416	355493	14646996

IX. tábla folytatása

Év	Egyenes adók és közvetett jövedelmek együtt	Uradalmak, regálék			Egyenes adók, közvetett jövedelmek és uradalmak, regálék együtt	Különféle bevételek	Mindösszesen
		Uradalmak	Bányászat	Összesen			
	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.
1828	13477699	2958885	7960657*	10919542	24397241	550839	24948080
1829	15502409	3555853	8080220*	11636073	27138482	732044	27871326
1830	17051951	3977185	7859408*	11836593	28888544	–	28888544
1831	15086826	3520549	9726769*	13247318	28334144	–	28334144
1832	15945875	4247690	9363271*	13610961	29556836	–	29556836
1833	16008091	4097310	8710992*	12808302	28816393	–	28816393
1834	15522347	4108660	8988739*	13097399	28619746	619560	29239306
1835	15605247	4184455	9020753	13205208	28810455	247054	29057509
1836	16847138	3726773	9545514	13272287	30119425	1656925	31776350
1837	15873335	3209774	9466942	12676716	28550051	1021800	29571851
1838	17008189	3733677	9921117	13654794	30662983	376927	31039910
1839	17765112	4344003	9864367	14208370	31973482	659695	32633177
1840	17846491	4183991	10499166	14683157	32529648	569740	33099388
1841	17394024	4767023	10405425	15172448	32566472	458109	33024581
1842	16586154	5668833	10639646	16308479	32894633	304871	33199504
1843	18142939	4338176	11262090	15600266	33743205	638720*	34381925
1844	16921327	4472949	11716501*	16189450	33110777	280007	33390784
1845	18388271	4261622	12837497	17099119	35487390	296629	35757019
1846	19261896	5071482	14293045	19364527	38626423	417904	39044327
1847	18608062	5432513	15400385	20832898	39440960	469000	39909960

X. tábla Magyarországi állami

Év	Egyenes adók	Közvetett jövedelmek				
		Vám	Só	Díjak	Lottó	Posta
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
1828	1327	377395*	2024166	3274	271343	300808*
1829	1666	398607*	5380218	2567	318229	293515*
1830	1399	382562*	2822407	28106	392713	320389*
1831	1496	372567*	2282357	54304	345502	327581*
1832	1293	397886*	2299417	29865	342578	330886*
1833	1865	385379*	2847585	26464	352112	338774*
1834	2438	412361*	3164162	13138	387228	346522*
1835	2060	306226	3230066	33463	320822	390844
1836	1915	333320	3526034	24387	396026	389063
1837	1749	342680	3578988	33247	420544	362283
1838	1561	283035	3862959	29414	369766	356970
1839	1509	287522	4059237	16868	497273	369126
1840	1228	302181	4253858	30335	480621	390818
1841	817	291936	4225585	30336	448645	413753
1842	415	288545	3831888	21285	447433	439617
1843	124	359196	3975599	438	477084	485085
1844	102	360117	2423679	3833	518691	490438
1845	52	357084	3988709	10031	521671	537919
1846	59	367942	3984178	568	538783	688345
1847	2	355444	5645826	575	525573	679897

jövedelmek kezelési költségei

Közvetett jövedelmek		Egyenes adók és közvetett jövedelmek együtt 9.	Uradalmak, regálék			Mind- összesen 13.
Puskapor	Összesen		Uradalmak 10.	Bányászat 11.	Összesen 12.	
7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
220954	3197940	3199267	1596857	7989251	9586108	12785375
201014	6594150	6595816	2036635	7862204	9898839	16494655
222114	4168291	4169690	2416466	7717740	10134206	14303896
195329	3577640	3579136	2530010	9631204	12161214	15740350
199492	3600124	3601417	2527056	8619275	11146331	14747748
206018	4156332	4158197	2598434	8300384	10898818	15057015
216146	4539557	4541995	2317610	8710658	11028268	15570263
226052	4507473	4509533	2331821	9334746	11666567	16176100
233491	4902321	4904236	1960729	9012241	10972970	15877206
219334	4957076	4958825	1851938	9306958	11158896	16117721
213976	5116120	5117681	1961696	9601239	11562935	16680616
213514	5443540	5445049	2310820	9672051	11982871	17427920
211802	5669615	5670843	2134199	10155927	12290126	17960969
233867	5644122	5644939	2836239	10563303	13399542	19044481
210108	5238876	5239291	3366981	11145696	14512677	19751968
191759	5489161	5489285	2111609	12300575	14412184	19901469
203899	4000657	4000759	2194554	11457068	13651622	17652381
210950	5626364	5626416	2357707	12523250	14880957	20507373
190756	5770572	5770631	2760199	14068410	16828609	22599240
196274	7403589	7403591	3068750	15672447	18741197	26144788

XI. tábla Állami tiszta bevételek Magyarországon

Év	Egyenes adók	Közvetett jövedelmek						
	1.	Vám 2.	Só 3.	Díjak 4.	Lottó 5.	Posta 6.	Puskapor 7.	Összesen 8.
1828	3392469	1389228*	5263655	6955	181233	78207*	-33315	6885963
1829	3983448	1506676*	3002641	14840	184788	86696*	127504	4923145
1830	4732930	1637738*	6007630	156122	202967	90982*	53892	8149331
1831	3589716	1327542*	5823036	109221	177822	96219*	384134	7917974
1832	4230970	1787533*	5677697	86316	215754	107946*	238242	8113488
1833	4659567	1415878*	4898005	143942	231988	124156*	376358	7190327
1834	4466504	1387960	4514616	98992	284925	131948*	95407	6513848
1835	4151571	1434436	4872180	118163	261961	80559	176844	6944143
1836	4747072	1598307	5074644	116559	269605	98606	38109	7195830
1837	4172317	1508774	4664018	144877	266667	118230	39627	6742193
1838	4636454	1609664	5016469	102792	286346	129854	108929	7254054
1839	4876473	1905739	4920028	124749	250458	139049	103567	7443590
1840	4430265	1880267	5000726	144205	349599	137133	233453	7745383
1841	4261077	1998543	4859129	150179	322001	131437	26719	7488008
1842	4086921	1888465	4572635	111087	336679	132492	218584	7259942
1843	4729461	2104674	5114781	102027	325779	170053	106879	7924193
1844	4626984	2252217	5284501	98057	379620	164484	114705	8293584
1845	4594603	2115995	5289910	135396	382863	162851	80237	8167252
1846	4597104	2495022	5573077	160854	395931	80760	188517	8894161
1847	3961064	2552312	3815896	177082	419379	119519	159219	7243407

XI. tábla folytatása

Év	Egyenes adók és közvetett jövedelmek együtt	Uradalmak, regálék			Egyenes adók közvetett jövedelmek és uradalmak regálék együtt	Különféle bevételek	Mindösszesen
		Uradalmak	Bányászat	Összesen			
	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.
1828	10278342	1362028	-28594*	1333434	11611866	550839	12162705
1829	8906593	1519218	218016*	1737234	10643827	732844	11376671
1830	12882261	1560719	141668*	1702387	14584648	-	14584648
1831	11507690	990539	95565*	1086104	12593794	-	12593794
1832	12344458	1720634	743996*	2464630	14809088	-	14809088
1833	11849894	1498876	410608*	1909484	13759378	-	13759378
1834	10980352	1791050	278081*	2069231	13049483	619560	13669043
1835	11095714	1852634	-313993	1538641	12634355	247054	12881409
1836	11942902	1766044	533273	2299317	14242219	1656925	15899144
1837	10914510	1357836	159984	1517820	12432330	1021800	13454130
1838	11890508	1771981	319878	2091859	13982367	376927	14359294
1839	12320063	2033183	192316	2225499	14545562	659695	15205257
1840	12175648	2049792	343239	2393031	14568679	569740	15138419
1841	11749085	1930784	-157878	1772906	13521991	458109	13980100
1842	11346863	2301852	-506050	1795802	13142665	304871	13447536
1843	12653654	2226567	-1038485	1188082	13841736	638720	14480456
1844	12920568	2278395	259433	2537828	15458396	280007	15738403
1845	12761855	1903915	314247	2218162	14980017	269629	15249646
1846	13491265	2311283	224635	2535918	16027183	417904	16445087
1847	11204471	2363763	-272062	2091701	13296172	469000	13765172

XII. tábla Állami kiadások Magyarországon

Év	Pénzügy- igazgatás	Igazságügy	Politikai igazgatás	Számvevőség	Összesen	Felesleg (hozzájárulás a központi kormányzat kiadásaihoz) 6.
	1.	2.	3.	4.	5.	
1828	544556	147602	274794	—	966952	11195753
1829	346412	143926	322124	86458	898920	10477751
1830	348320	144919	297081	96539	886859	13697789
1831	306007	142821	310083	94193	853104	11740690
1832	276206	137528	334475	103643	851852	13957236
1833	251936	171622	333545	109350	866453	12892925
1834	269375	180231	320185	110278	880069	12788974
1835	253592	177265	306804	108894	846555	12034854
1836	254317	160489	344414	106853	866073	15033071
1837	264793	161303	401785	119088	946969	12507161
1838	300484	160325	423246	115056	999111	13360183
1839	277528	148038	422784	107979	956329	14248928
1840	375181	165909	562614	126484	1230188	13908231
1841	291273	212263	518909	140689	1163234	12816866
1842	274075	274474	415920	137708	1102177	12345359
1843	326404	285922	426697	142892	1181915	13298541
1844	390257	290578	421245	140503	1242583	14495820
1845	383235	312435	430678	144101	1270449	13979197
1846	363499	311572	569868	147200	1392139	15052948
1847	322435	340069	683074	148843	1494421	12270751

XIII. tábla Összefoglaló táblázat a magyarországi állami bevételekről, kiadásokról

Év	Bruttó bevétel 1.	Kezelési költség 2.	Tiszta bevétel 3.	Kiadások 4.	Felesleg 5.
1828	24948080	12785375	12162705	966952	11195753
1829	27871326	16494655	11376671	898920	10477751
1830	28888544	14303896	14584648	886859	13697789
1831	28334144	15740350	12593794	853104	11740690
1832	29556836	14747748	14809088	851852	13957236
1833	28816393	15057015	13759378	866453	12892925
1834	29239306	15570263	13669043	880069	12788974
1835	29057509	16176100	12881409	846555	12034854
1836	31776350	15877206	15899144	866073	15033071
1837	29571851	16117721	13454130	946969	12507161
1838	31039910	16680616	14359294	999111	13360183
1839	32633177	17427920	15205257	956329	14248928
1840	33099388	17960969	15138419	1230188	13908231
1841	33024581	19044481	13980100	1163234	12816866
1842	33199504	19751968	13447536	1102177	12345359
1843	34381925	19901469	14480456	1181915	13298541
1844	33390784	17652381	15738403	1242583	14495820
1845	35757019	20507373	15249646	1270449	13979197
1846	39044327	22599240	16445087	1392139	15052948
1847	39909960	26144788	13765172	1494421	12270751

SIMON RÓBERT

Megjegyzések Goldziher Ignác: Az iszlám kiadásához, avagy quis custodiet custodes?

E sorok szerzője nem minden megihatottság nélkül vette kezébe e felettébb tetszetős külsővel megjelent könyvét. (Goldziher Ignác *Az iszlám*. A kötetet válogatta, szerkesztette, a bibliográfiát és a jegyzeteket készítette Dr. Vass Előd. Magvető Kiadó, Magyar Hírmondó, 1980), amely már sorozatcímével is nyomatékosan utal egyrészt a szerző magyar voltára, másrészt a kiadott kötet újdonságára, vagy a sorozatcím játékos továbbgondolásával: valami jelentős magyar mondandó máig érvényes hírmondására. Megihatottságom oka az, hogy e könyv újrakiadása messze túlnő azon a tényen, hogy úgyszólván centenáriumi tisztelgésnek is tekinthető egy korszakalkotó munkásság vezérgondolatait magyarul első ízben körvonalazó jelentős mű előtt. A most megjelent kötet igazi jelentőségét az adja, hogy – a „Goldziher-jelenség” már-már imponálóan nagyvonalú nem-ismerete, s a kiadás színvonalának már-már értékelhetetlen színvonalatlansága ellenére – egy sajátos – bűn, vádlott és ügyész nélküli – rehabilitációs per első, kézzel fogható eredménye. Végre ismét hozzáférhető a szélesebb olvasókör számára egy Goldziher-kötet, s ezért akkor is hála illeti a kiadót, ha ezt a horatiusi megszorítással tesszük is: „ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.” E – biztosítom az olvasót – nagyon is visszafogott hangú „captatio malevolentiae” két problémára utal. Az egyik: az ún. „Goldziher-jelenség”; a másik: e kiadottságánál fogva hallatlanul pozitív könyvnek a fölöttébb problematikus kiadása. Miről van szó?

Néhány szó a „Goldziher-jelenségről”

Goldziher Ignácot (1850. jún. 22–1921. nov. 13) valószínűleg nem szakmai elfogultságom mondatja a föltehetően legjelentősebb magyar orientalistának. Magyarországon kívüli ismertsége és elismerése alapján – műveinek újrakiadásai, fordításai, továbbá tudományágaiban való nagyon is élő és meghatározó jelenléte miatt – mindenképpen a legnagyobb formátumú magyar keletkutatónak tekinthetjük. Hangsúlyozom, hogy Magyarországon kívül (csak jelzem, hogy még összkiadása is legutóbb külföldön jelent meg!), mert még a magyar tudósok között is valószínűleg utcahosszal nyerné azt a nem túl dicsteljes versenyt, hogy ki a legkevésbé próféta a saját hazájában életében is, halála után is. Nagyságát, tartósnak bizonyuló utóéletét, sőt az utóbbi évtizedek valóságos Goldziher-kultuszát nyilvánvalóan nem „egy tudományág (az adott esetben: az iszlámtudomány) tisztos megalapozása”, nem a sacra philologia szolgálatában eltöltött hangyaszorgalmú élet, s nem is „a maga korában figyelemre méltó kérdésfelvetések” (eme önmagukban nem jelentéktelen teljesítmények!) biztosították, hanem ezeknél valamivel több. Ez a többlet – kiélezetten megfogalmazva – egy, 19. század második felében (Németh G. Béla találó kifejezésével: e „türelmetlen és késlekedő félszázadban”) formálódó és alkotó magyar polgár világlátása, mégpedig egy olyan „would be” magyar polgáré, aki a legabszurdabb „nemzetiséghez”, vagyis a zsidósághoz tartozott. Goldziher világlátását, tárgyválasztását, s az eötvösi reformeszmékért lelkesedő fiatal tudós nagyszabású „Kulturgeschichte” koncepcióját a nemzeti és a polgári mozzanatok olyan felfogása jellemezte, amely szerint a nemzetté válás a polgári átalakulás túlsúlyos mozzanata jegyében menne végbe, s ennek során magátólétetetődőknek tetszett az, hogy a judaizmus, *mint* az életforma egészét meghatározó etnikai-foglalkozási-vallási gettó megszűnik, s *legfeljebb* a magánszféra etikai mozzanata marad meg. Ismeretes, hogy 26 éves korában megjelent zseniális művét, a *Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwicklung*-ot (Leipzig,

1876, a következő évben angolul is; az utóbbi újranyomása: 1967) tk. a hírhedt renani rasszista teória ellen írta, amely faji alapon különböztette meg a sémi népek és az árják vallásait (az előbbiektől elvitatva a mítoszteremtést), s nyelv- és gondolkodásmódját (ismét csak elvitatva a semitáktól a fogalmi gondolkodás képességét). Az egységes emberi fejlődés mellett síkraszálló Mythos-könyvhöz tartozó adalék, hogy azt eredetileg magyarul írta, magyar közönség számára, s a teljes érdektelenség, sőt kétoldalú (zsidó részről is, magyar részről is) ellenséges fogadtatás miatt kényszerült németül megjeleníteni. *A polgári és az attól meghatározott nemzeti fejlődés, s az annak középpontjában álló szervesülő, homogenizálódó közösség* – íme, lényegében ez Goldziher világlátásának vezérgondolata, amelynek illuzórikusnak tűnő történelmi alapját az 1860-as évek még nyitottnak látszó történelmi perspektívája adta. Ekkor (és a hetvenes évek elején) tűnik úgy, nem is keveseknek, hogy megvalósulhatnak a centralistáknak, s személy szerint Eötvös Józsefnek a reformeszméi, azé az Eötvösé, aki a rendkívüli tehetségét korán eláruló Goldziher már 1868-ban – a jövődöbeli professzurára való megfelelő felkészülés végett – külföldi tanulmányútra küldte. A hosszú és hallatlan eredményes külföldi tanuló- és vándorévek során Goldziher Berlinben, Lipcsében, Leidenben a kor legjobb tudósaival érintkezett, szíriai és egyiptomi tanulmányútja során belülről (ő volt az első nem-muszlim diák az al-Azhar teológiai főiskolán!) és mélyen megismerte, s ami nagyon fontos, még jobban megszerette tárgyát. Mindezt a hatalmas felkészültséget (*Tagebuch*-jából pontosan tudjuk) az előbb körvonalazott polgári-tól meghatározott nemzeti fejlődés érdekében szeretne volna kamatoztatni. Goldziher sajátos „nemzetiségi” adottságából következett – s valószínűleg ez adja világlátásának jelenlegi nagy hatását, s érthető aktualitását –, hogy a polgári égisze alatt történő nemzettéválás posztulálása során a hangsúlyt a közösségre, a „társadalomra”, nem pedig az „álladalomra” vetette. A sokféle elemből össze tevődő még-nem-közösség szervesülése, valóságos *közösséggé válása* – ez a vezérgondolat vonul végig korszakalkotó iszlám-tanulmányaiban vörös fonalként. Mit jelent ez az iszlám esetében? Szinte minden tanulmányában figyelmet szentel az iszlámot ért külső hatásoknak, amelyek – mondja az *Előadások az iszlámról* c. munkájában – „az eredeti genuin gondolkodást megtermékenyítik, gyarapítják, s történelmi kifejlődését előidézik.” (p. 3) Első nekifutásra lenyűgöző a külső befolyások mennyisége és sokfélesége: „Dogmatikája a hellénisztikus gondolkodás jegyében fejlődik, törvényeinek rendszerében félreismerhetetlen a római jog befolyása; állami szervezete, amint az ‘abbászida kalifátusban kifejeződött, perzsa állameszmék feldolgozását tünteti fel; miszticizmusa újplatonikus és ind eszmék útjait követi.” (uo.) A lényeg azonban nem az átvételen, hanem az asszimiláló felhasználáson, a szervessé alakító történeti változáson van, amelynek alakító-alakuló szubsztrátuma maga az átvető-átalakító muszlim közösség, annak kialakulása, formálódása, aminek „titkát” az adja, hogy nem természetből adott, hanem másodlagos, teokratikus közösség lévén: miképpen változhat a régi leplelben, miképpen alakíthatja ki a maga folyton változó normáit a reprimatio elve alapján. Goldziher tulajdonképpen tárgya tehát nem annyira a létrehozott objektívációk, intézmények, jogi és dogmatikai rendszerek, hanem az azokat létrehozó közösség, amely a konszenzus (*idzsmá*^c) alapvető fontosságú gyakorlata révén fogad el, vagy utasít el minden vele kapcsolatba kerülő jelenséget. E közösség tehát minél előbb kapcsolatban van a „mással”, a rajta kívülvel, s tudja azt a maga képére formálni, annál autentikusabb közösség. A változásra és megújódásra való képesség tehát éppen úgy kizárja – Goldziher véleménye szerint – a tradíciókhoz való merev ragaszkodást, mint a „kint”, tehát – korabeli problémaként – az európai fejlődés önfeladó átvételét.

A tudomány, világlátás és az életút közötti nagyon is bonyolult közvetítések elemzéséről – helyhiány miatt – kényszerűen lemondva, a goldziheri magatartást és világlátást olyan kelet-európai történelmi jelentéssel bíró *átmeneti*, ám paradigmaticus jelenségnek tartom, amely korábban (pontosabban: 1848 előtt) *még nem*, a századforduló, s főleg az első világháború (pontosan: az októberi forradalom és a Tanácsköztársaság után) *már nem* lehetett társadalmilag tipikus és érvényes. *Előtte* a valóságos nemzeti egység kialakulatlansága s a polgári fejlődés hiánya nem tette lehetővé a judaizmus mint a polgári magánszféra egy lehetséges mozzanatának (a nyugat-európai fejlődéshez hasonló) elválását a közösségtől (etnikailag, életmóddal, a lét minden szféráját átszövő világlátással) gettószerűen elkülönülő zsidóságtól, *utána* pedig a nemzetközivé vált osztályharc s ennek kelet-európai korrelatívuma, „a Tőke és a Fasizmus jegyessége” kiméletlen vagy-vagyra készítették, s a goldziheri kísérlet ezek után *legfeljebb* egy Ernst Bloch messianisztikus reményfilozófiájának történelmi elemeként élhetett tovább. A múlt század második felében azonban a kísérlet a zsidóság nemzeti-polgári asszimilációjának (emancipációjának) egyedülálló átmeneti fázisaként értékelendő, s a nem-egészséges

magyar fejlődés „nemzeti” vonulatának győzelme hiúsította meg a kísérlet kifizását, s a történelem szokásos ironiájaképpen az eredeti összefüggésekre ritkán kíváncsi utókor – a zsidókérdés későbbi alakulásának megfelelően – nem arra figyelt, hogy Goldziher kísérletében a túlsúlyos mozzanat a nemzeti és a polgári törekvés egysége volt, hanem arra, hogy a judaizmushoz is ragaszkodott – mégpedig a porosz utas torz nemzeti és polgári fejlődésben hiába keresett *etikai mozzanatként* (ez utóbbit húzza alá az a tény, hogy – óriási felkészültsége ellenére – tudatosan nem foglalkozott „a zsidóság-tudománnyal”, s választotta először az összehasonlító kultúr- és vallástörténetet, majd már rezignációképpen az iszlámtudományt, hogy a századforduló után – az ifjúkori remények eltemetése után – az iszlámot is mindinkább a vallási jelenségre szűkítse. Példaképpen említsük csak meg az 1881-ben megjelent *Az iszlám komplex* „Kulturgeschichte” koncepció jegyében fogant iszlám-felfogását, majd az 1910-ben megjelent *Vorlesungen über den Islam* – magyarul: *Előadások az iszlámról*, 1912 – már csak a vallásra redukált iszlám-értelmezését!)

A „Goldziher-jelenséget” életútja megdöbbentően mostoha volta is példázza. Tudjuk, hogy Eötvös tervei Goldziherrel kapcsolatban nem valósultak meg, s az ígért professzura helyett 1876–1905 között a pesti izraelita hitközség titkári robotját kellett végeznie napi nyolc órában. A gazdag levelezésből és a kortársak visszaemlékezéseiből eddig is tudtuk, hogy mit jelentett Goldziher munkája és életvitele számára, enyhén szólva, „hátrányos helyzete”. Legutóbb megjelent Tagebuch-ja (1977) megdöbbentő önvallomás a „Goldziher-jelenségről”. Korunk egyik legjelentősebb iszlámkutatója, W. Montgomery Watt a Naplóról írt recenziójában – találó címe: „Budapest foglya” – így jellemzi a mű és az életút összeférhetetlenségét: „Tárgyának látszólag minden erőfeszítés nélküli mesteri tudása és tudományos fejtegetéseinek még a hangvétele is azt sugallja, hogy nyugodt körülmények között élhetett a tudományos élet berkeiben. *Tagebuch*-jának megjelenése bizonyítja, hogy az efféle feltételezés teljesen téves. Mindezeket a higgadt és mély tudományosságról tanúskodó műveket olyasvalaki alkotta, aki több mint harminc éven keresztül megfeszített harcban állott olyan erőkkal szemben, amelyek mindennapi életét csaknem elviselhetetlenné tették, és már-már önbecsülését is fölmorzsolták.” (*Times Literary Supplement* 1978. szept. 8:998). Az életében ért mellőzéseket valószínűleg felülmúlja a halála utáni hallgatás, ill. mellébeszélés. A két világháború között viszonylag „egyszerűbb” oka volt agyonhallgatásának. A Tanácsköztársaság után kirobbant nyílt antiszemitizmus tette látványosan őt indexre (így pl. egy akadémiai osztályülésen történt nyílt zsidózás után mondott le 1919-ben osztályelnöki tisztéről). E korszakban a „Goldziher-jelenségből” a baloldali zsidó meghatározottság dominált, s tette őt kényelmetlenné-fölöslegessé. A felszabadulás után (a megoldatlan történelmi örökségek módosult továbbcipelésének példájaképpen) a mellőzésnek, pontosabban a nem-vállalásnak más oka volt. Ekkor ugyanis a magyar orientaliztika, igyekezőn megőrizni a „tisztá filológiai kutatás” függetlenségét, hangsúlyozottan depolitizálódott, s minden politikailag értékelhető problémát elhárított magától. Goldziher munkáinak kiadása, vagy a munkásságával való érdemi szembenézés helyett – bevált szokás szerint – néhány „megemlékezés” látott csak napvilágot születésének 100., ill. halálának 50. évfordulója alkalmából. E minden lényeges problémát megkerülő megemlékezések legfeljebb csak azt a hiányérzetet hagyhatták az olvasóban, hogyha egyszer egy ilyen nagy tudósnak van, miért nem adjuk ki, ha viszont nem adjuk ki, akkor nyilván mégsem olyan nagy tudós. Mikor tehát a bevezetésben első hallásra túlzottnak tetsző öröömömnek adtam kifejezést, akkor azt próbáltam érzékeltetni, hogy a Magvető Kiadó Magyar Hírmondó sorozatában megjelent *Az iszlám* kötet naiv biztonsággal áttörte a „Goldziher-jelenség” circulus vitiosus-át. Ám ezúttal is rezignáltan állapíthatjuk meg, hogy nincsen öröm ürmön nélkül, mert a kiadás csapnivaló.

Néhány higgadt szó a kiadásról

A jóindulatú és mit sem sejtő olvasó kezébe veszi a tetszetős könyvet, és kedvtelve lapozgatni kezd benne. Véletlenül ráesik a tekintete pl. az 570. o. 3. jegyzetére. Azt olvassa: Rasch, Gustav: *Die Türkei in Europa*. Megnézi az eredetét. Ott, s ez helyreállítja megrendült világképét: *Die Türken in Europa* áll. Itt még nem dönti el, hogy a kötet szerkesztője (Dr. Vass Előd) bizonyos szakmai elfogultságból (mint a jegyzetekből és az utószóból bárki megállapíthatja, bizonyos turkológiai képzettséggel bíró szakemberről van szó) csalafinta módon Törökországot Európába akarja átcsempészni, vagy pusztán próbára teszi-e az olvasót, s „rejtett hibáimat javítsd ki” játékra invitálja-e őt?

Ám ahogy belemélyed a könyvbe, s kezdi összevetni azt az eredetivel, és ráadásul még arabista képzettsége is van, elkezdi számolni és lajstromozni a hibákat, először bosszankodva, majd fölháborodva, aztán a sokszázadik egetverő melléfogás, vagy csak származékos tudatlanság „felfedezése” után végül is tanácstalan lesz. Azt eddig is tudta, hogy a nyomdafesték sok mindent elbír, ám, gondolta eddig naivan, a tudományon belül más az arány, mint azon kívül. Igen jóindulatúan megfogalmazva ugyanis azt lehet mondani, hogy a kötet szerkesztőjétől származó adatok, információk között csupán kivételesen találhatók olyan, ami megfelel a valóságnak. Mivel a baklövéses, durva félreértések s egyéb jellegű melléfogások fölsorolása és kommentálása, érthető módon hosszabb lenne, mint az ominózus szöveg, inkább megpróbálom osztályozni ezeket, s néhány szemléltető példát hozok föl.

a) *Az utószó.* Ennek abszurditása először fölháborított, aztán valamelyest mulattatott. A szerző ugyanis „Goldziher Ignác és az iszlamológia Magyarországon” címmel cselesen egy általam értékelhetetlen cédulamasszát hordott össze – a magyarországi muszlimok hányattatott sorsáról. Goldzihernek néhány vállveregető közhely s néhány helytelen adat jut (az ember nem érti, hogyha valaki ennyire hadilábon áll az adatokkal, akkor miért nem hagyja őket a csudába. Néhány példa: Vámbéryt nem 1870-ben, hanem 1865. júl. 21-én nevezték ki az egyetemre tanárnak; Goldziher pedig még érettségije előtt 1865-től rendkívüli hallgatóként beiratkozhatott az egyetemre, s 1868-ban leérettségizett, a közben lehallgatott 2,5 év rendkívüli időszakából beszámítanak egy évet, s így az 1868–9 tanévben már másodéves filozofus; a legsúlyosabb hiba, ami túlnő a pusztá adatelíráson, s érinti a fenti „Goldziher-jelenség” lényegét, az az, miszerint 1874-től nyilvános rendes tanárként oktatott volna az egyetemen. Tudjuk, hogy csupán Hatala Péter nyugdíjaztatása után, 1905-ben nevezték őt ki, s közben harminc évig egészen más teendőket látott el). A most kiadott könyvvel kapcsolatban pedig néhány álláspont „ismertetése” hangzik el az iszlám keletkezéséről. Amellett, hogy Goldziher könyvének nem ez a tárgya, a felhozott „vélemények” relevanciáját úgy érzékeltethetném, hogy ha mondjuk valaki az 1848–1849. évi szabadságharcról akarna írni, s egyenrangú forrásokként, vagy szakirodalomként felhozni, mondjuk, Kossuth beszédeit, Mód Aladár „Négyszáz év küzdelmét”, Illyés Petőfi könyvét és a saját családi emlékeit. Körülbelül ennyi is lenne az utószó kapcsolata Goldziherhez és a magyar iszlámtudományhoz.

b) *Jegyzetek.* E jegyzeteknek egy funkcióját ismerném el, azt nevezetesen: hogyan nem szabad dolgozni, s itt bizony felvetődik az a kérdés, hogyan juthat el valaki a tudománytól ennyire érintetlenül az érettségien keresztül az egyetemi diplomáig és a (hangsúlyozott) doktorátusig. Quis custodiet custodes? Szilágyi János György írt az Antik Tanulmányok egyik számában kimerítően – egy Auctores latini kiadvány kapcsán – a klasszika-filológia siralmas magyarországi helyzetéről. E jegyzetek azt sugallják, hogy a klasszika-filológiában paradicsomi állapotok vannak.

Mindenekelőtt a jegyzetelés módszere. Ebben a vonatkozásban alighanem egyedülálló produkcióról van szó. Az *iszlám* eredetileg is „tudományos népszerűsítő” műnek készült kevés jegyzettel, s lényegében az olvasmányos, minden tudományos szakzsargontól, és hókuszpókuszoktól ment szöveget az akkori művelt olvasó minden további nélkül megértette. Ma annyiban változott a helyzet, hogy az akkor még a „műveltebb közönségtől” értett latin (továbbá angol és francia) szövegeket le kell fordítani, továbbá néhány – Goldziher korában szintén magától értetődő – nevet és fogalmat *szerkesztői jegyzetben elkülönítve* meg kellett volna magyarázni. Hasznos lett volna még a gyors eligazodás végett egy név- és tárgyindex. Az eredeti kötetben ez nem szerepel, ám ott található egy nagyon részletes, a szöveget szinte oldalra fölbontó tartalomjegyzék, ami az indexet próbálta pótolni. A jelen kiadás közli ugyan a részletes tartalomjegyzéket (pp. 491–505) – ám lapszámozás nélkül. Ennél ostobább dolgot nehéz kitalálni! Hogyan készültek a jegyzetek? A Jegyzetek eligazító figyelmeztetésében azt találjuk, hogy „A jegyzeteket G. I. *Az iszlám* . . . 1881, és uő. *Előadások az iszlámról* . . . 1912. című munkák felhasználásával készítettük el”. Ez a módszer először is felháborító, másodsor nem igaz. Felháborító, mert hogy jön valaki ahhoz, hogy egy szövegkiadás feladata során belenyúljon az eredeti szövegbe (ezt a külön szöveg, vagy megjegyzés leggonoszabb elkülönítésével szabad, erről pedig, mint látni fogjuk, itt szó sincs), másodsor pedig nem igaz, mert egyrészt az *Előadások az iszlámról* anyagát a szerkesztő alig használta föl, s azt is rosszul, másrészt – s ez a nagyobb baj – a legheterogénebb és fölöttébb kétes értékű későbbi anyagokat is „beledolgozta”. Ezek túlnyomó része vagy nem vág a szöveghez, vagy hibás, ám – s ez a legmegengedhetlenebb – teljesen elmosódik Goldziher és a „kiegészítő” szövege között a határ. Erre néhány típuspélda: 569. o. l.j.: „Reland De religione Mohammedica című, 1705-ben kiadott művében a szerző idézi . . .” A sajátos parafrázisból az derül ki, hogy Goldziher Reland már

1705-ben idézte! Vagy: 575. o. 9. j.: „A szerző véleménye szerint a vallásnak az épülethez való hasonlítása a koránban és a hagyományban gyakorta előforduló felfogás, pl. IX. szúra 110. vers. A szerző megjegyzi, hogy ő »öt dologra van építve« kifejezéssel fordította le.” Vajon Goldziher kérhette őt föl, hogy – nehezen fejezvé ki magát – tolmácsolja az ő szavait?! Ugyanebben a jegyzetben Goldziher magyar szakkifejezéseit „kiegészíti” arabul. Itt pl. a „böjt” *szaum*, vagy *szijám* terminus technicus helyett *urudz*-ot mond. „Aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul!” És itt a képtelen és minősíthetetlen „kiegészítések” tömegét megpróbáljuk néhány típussal érzékeltetni.

1. „Aki nem tud arabusul...” A felhozott példák azt bizonyítják, hogy „szakemberünk” nemcsak arabul, de más nyelven sem tud. A különböző idegen nyelvű szövegek fordításai szinte mind felhasználhatatlanok, s gyakran nemcsak az a bajuk, hogy még az ellenkezőjük sem igaz, hanem nyelvtanukat és értelmüket tekintve nem magyar szövegek. Néhány példa: Goldziher az első fejezetben (1881 kiadás: p. 30., jelen kiadás: p. 40) idézi Cicerót: „Iustitiae primum munus est ut ne cui quis noceat nisi lacessitus injuria.” A szerkesztő fordítása szerint: „... nem igazság az, hogy aki először vét, nem hívja ki a jogtalanságot...” Ennek talán nem is az a baja, hogy semmi köze az eredetihez, hanem az, hogy nincs semmi értelme. A helyes fordítás: „Az igazság első kötelessége (első elve), hogy senki ne ártson senkinek, hacsak nem a jogtalanságtól üzetve.” (Vagyis csak akkor árthatok, ha nekem ártottak). Ezek után idézi Goldziher a jegyzetben az erre reflektáló Szent Ambrus álláspontját: „Sed primum ipsum quod putant philosophi iustitiae munus *apud nos excluditur*. Dicunt enim illi, eam primam esse iustitiae formam, ut nemini quis noceat nisi lacessitus injuria, quod Evangelii auctoritate vacatur; vult enim Scriptura ut sit in nobis spiritus Filii hominis, qui venit conferre gratiam, non inferre injuriam.” A szöveg „gondozójának” ferdítését és a helyes fordítást szemléltetéképpen érdemes egymás mellett közölni:

A „custos” ferdítése

„... hanem az igazság filozófiájának feladata először magát megtisztítani, s mellettünk megtartóztatni. Az igazság formája az, hogy senki se vétkezzen, ami jogtalanságot vonna maga után, ami az evangélium hitelességét megszüntetné, mivel az írás azt akarja, hogy a mi emberi lélkünkbe a kegyelem jöjjön be, és ne a jogtalanság férközzön be...”

A fordítás

„Ám azt, amit a filozófusok úgy vélnek, hogy az igazság első kötelessége (első elve), *azt mi nem fogadjuk el*. Ők ugyanis azt mondják: az igazság első formája (ideája) az, hogy senki ne ártson senkinek, hacsak nem a jogtalanságtól üzetve, ami (azonban) híjával van az Evangélium tekintélyének; az írás ugyanis azt akarja, hogy bennünk az ember Fiának (ti. Jézusnak) a lelke legyen, aki (azért) jött, hogy egyetértést hirdessen, s nem azért, hogy jogtalanságot támasszon.”

Régi meggyőződése, hogy egy tudatlanság nagyon sok másikat takar: itt is a latin nyelv elemi nem-tudása azt is elárulta, hogy a kereszténység elemi tanításait sem ismeri. Ám még ennél súlyosabb vétségnek tartom, hogy egy másik borzalmas „fordításból” arra lehet következtetni, hogy nem szereti tárgyát, az iszlámot sem, s kész a szöveg ellenkezőjét fordítani, az iszlám rossz híre keltése végett. Nézzük meg az 569. o. 1. jegyzetét, először persze ismét a latin textussal: „... laudabile studium mihi videtur mendacis obicem ponere et religionem longe lateque diffusam unucuique qui volet conspiciendam exhibere, non fucatum, non obtectam maledicentiae vel errorum nebulis, sed *ita uti docetur in templis et scholis Mohammedicis*” Nos! Az érvényességét sok tekintetben ma sem vesztett szöveg szerzője a híres polihisztor Adrianus Relandus (megh. 1718), az utrechti egyetem orientalista professzora. Munkájának, a *De religione Mohammedica*-nak korabeli jelentőségét éppen az adta (eredetileg megjelent 1706-ben, s jelentősége miatt 1717-ben másodszor is kiadták), hogy az első részében az iszlámot saját önreflexiójában mutatta be (arabul és latinul), a második részében pedig az iszlámról szelvében elterjedt hamis közhelyeket próbálta eloszlatni. Ezt fogalmazza meg programszerűen a fenti idézet. Mi marad a „fordításban” Reland nemes hitvallásából?

Ferdítés

„A dicséretes oktatást látva nekem feltűnt, hogy a hazugságait és a vallás messze kiterjedő egységét milyen feltűnően akarja bizonyítani, úgymint a nem leplezett és nem titkolt gyalázkodásait, akár ködös tévelygéseit mint igazat oktatja a mohamedán templomokban és iskolákban . . .”

Fordítás

„... dicséretes törekvésnek tartom a hazugságoknak gátat vetni, és aki (egy) szerzetesként elterjedt vallást bárkinek szemléletesen be akar mutatni, az ne elkendőzve, ne a gyalázkodás avagy a tévedések felhőibe rejtve (tegye), hanem úgy, ahogy a mohamedán templomokban és iskolákban oktatják.”

Helyhiány miatt le kell mondanom a hasonló gimnáziumi szintű szövegelemzésekről. Lakonikusan csak azt állapíthatom meg, hogy minden fordítás (már amit lefordított, az eredeti számos idézetét ugyanis nemes egyszerűséggel elhagyta) rossz. Aki bosszankodni vagy nevetni akar, annak mint különleges csemegékre felhívom a figyelmét az első fejezet mottójára (p. 543. l.), ahol az eredetinek megközelítően az ellenkezőjét olvassuk), a második fejezet Renan idézetére (551. o. 2. j., ahol is a fordításnak semmi köze nincs az eredetihez), a 4. fejezet Chateaubriand-idézetére (562. o. 1. j., ahol ugyanez a helyzet), vagy az ötödik fejezet Byron-idézetére (564. o. 1–2 j., ahol is pl. a második idézetben a „Hark!”, „hallga!” imperativust személynévként látjuk viszont, vagy a „hitvallás” formulája: „Nincs más isten, csak Allah!” holmi politeista istenkáromlássá válik, vagyis a fordításban így szerepel: „Nincs jobb Allahnál!”) stb.

2. „Ne szennyezzük vizeinket.” E velős jellemzés arra céloz, hogy Goldziher tömör, pontos és érthető jegyzeteibe történt operáció egészen meglepő végtérmekeket eredményezett. Helyszűke miatt megint csak néhány példa ezekből:

a. Goldziher a *gázi* (participium praesens, vagy nomen agentis, jelentése: „rablóportyát, háborút, razziát indító”) jelentéséhez jegyzetben megjegyzi: eredeti kiadás: 32. o. 1. j. „(Részesülő alak ebből: gaza-gazuá-t indítani)”. (Eredeti kiadás: 32. o.) A főszöveggel együtt szerves, érthető, tömör jegyzet. Mit találunk Goldziher késői tolmácsánál? 547. o. 21. o.: „A szerző állítása szerint részesülő alak: „gaza^c, gazu^cat” azaz valamit megindítani jelentés volt.” Ki hinné, hogy egy nyúl farknyi mondatocskában ennyi melléfogás elfér? Először is egy szótári jelentés nem szerzői vélemény dolga (Goldziher nem is ezt mondja), másodsor az ominózus szócsoport radikálisai: gzw, vagyis nincs köztük ^c(ayn); harmadszor a *gaza* ige jelentése nem „valamit megindítani”, hanem *gazwa*-t, tehát „rablóportyát, stb. megindítani”.

Goldziher jegyzete (ered. kiad.: p. 118. 2. j. Al-Navavi kommentárja: Szíria és Irak meghódítása után ugyanis gazdag szőlőtermeléssel bíró vidék lakosai tértek át az iszlámra, s ezek igen könnyen áthágták a prófétának a borivásra vonatkozó tilalmát.

„Javított” jegyzet (551. o. 4)

A szerző megjegyzése szerint An-Navavi kommentárjának megírásának idején már Szíria és Irak meghódítása befejeződött, ahol gazdag szőlőtermő vidékek lakosai tértek át az iszlámra, s ezek könnyen áthágták a prófétának a borivásra vonatkozó tilalmát.

Goldziher tehát közli egy (késői) kommentátor megjegyzését. A szerkesztő úgy érezte, össze kell kapcsolni a kommentátort a kommentárral. Így jött létre az a képtelenség, hogy az a.H.676/i.sz. 1277–8 évben meghalt an-Nawawi idején már befejeződött Szíria és Irak meghódítása, ami legalább hat évszázaddal korábban: Umar kalifa (634–644) idején történt. És mindez „A szerző megjegyzése szerint” lenne! Az embernek eszébe jut, hogy az élő szerzőket – akik pedig védekezhetnek – számos szerzői jogi paragrafus védi, a halott szerzőket pedig semmi ilyesmi!

3. „Kései szittya gázwa-k a tudomány berkeiben.” E rosszallást kifejező mottó, hadd valljak nyomban színt, a szerkesztő saját portyái iránti rosszallásomat fejezi ki. Ezt a típusú kalandozást példázza egy egészen elrettentő jegyzet Ali-ról – csak Allah tudja, honnan merítette a szerkesztő ezt a sok téves adatot. Ebben az ominózus jegyzetben (552. o. 7. j.) jószerivel nincs helyes információ (sorrendben néhány kivívóbb hiba: a) Hajdar nem perzsa szó; b) Ali legkisebbik fia nem Mahaszan, hanem Muhszin; c) nem Á'isa hiusítja meg az utódlását, nála lényegesen jelentősebb ellenzői voltak

^cAlinak; d) akit is nem 655-ben, hanem 656. jún. 24-én kiáltották ki kalifának; e) Mu^cáwiya és ^cAlí között nem volt 90 kisebb csata, ellenben lezajlott a szektaképződés és egyebek szempontjából oly fontos Sziffin-i csata –végső összecsapás: 657. júl. 26.; f.) harcedzett türelmemet leginkább az kezdte ki, miszerint Mu^cáwiya ölte volna meg orozva ^cAlí-t. Ismeretes, hogy ^cAlí egy kháridzita bosszújának esett áldozatul; g) mégpedig nem 660-ban, hanem 661. január 24-én. g) a kései šiita hagyomány apokrif szövegeit (^cAlí száz mondata” stb.) autentikus műveknek tartja. Végül pedig mindezt megint csak Goldziher nevének áruvédjegyével látja el, a jegyzet végén utalva az „Előadások az iszlámról” 241–244. oldalaira, ahol is természetesen egészen másról van szó.

4. „Ments meg isten a barátaimtól, az ellenségeimmel elbánok magam is.” Ezúttal Goldziher rövid forrásutalásainak bibliográfiai kiegészítéseiről van szó, amit ismét csak jó, ha nem minősítünk. Így pl. mikor Goldziher Maqrízi: al Khitat c. történeti és földrajzi munkájára utal (Goldziher az a.H.1270/i.sz. 1854 évi Búlák-i kiadást használta), azt a szerkesztő valami megmagyarázhatatlan oknál fogva al-Bukhári munkájának tartja, ami enyhén szólva, más (ld. ugyanígy 557. o. 13, 558. o. 20, 24. j.). Vagy: al-Muszlim hagyománygyűjteményét is L. Krehl adta volna ki, mint al-Bukhári-ét (Goldziher az előbbire an-Nawawí által kommentált kairói kiadást használta, al-Qáhira 1284/1867–8).

Egyéb baklövés-típusok bemutatásáról most már kényszerűen lemondva (van ui. még egy érdekes „űrben csellengő” jegyzettípusa a szerkesztőnek, amely nem tartozik sehová: pl. 557. o. 14. j.; 556. o. 8. j., stb.), még két megjegyzés, ami viszont magát a *szöveget* is érinti.

Itt van az örökös átírási probléma. A népszerű átírás esetében óhatatlanul kompromisszumokra kényszerül az ember, ám a még értelmes kompromisszum ezúttal sem egyenlő a tudatlansággal. Goldziher átírása nem okoz nyomdai problémákat, viszont minden szakember azonosítani tudja, hogy mi mit jelöl. A szöveg gondozója ezúttal is megengedhetetlen módon nyúlt bele Goldziher szövegébe. Először a hosszú hangzókat (a mai *török* írás hatására?, de hát az arab az nem török!) megrövidítette, ami az arab nyelv struktúráját tekintve képtelenség. Hogy csak egy képtelenségre utaljak magában a szövegben: az 573. o. 2. jegyzet azt mondja: „Az eredeti arab szövegben a szándék tbsz. alakja „nijjat”, így „szándékok” szerepel.” Goldzihernél (389. o. 3. j.): „Az eredetiben többesszám: *nijját* = szándékok, intentiók.” A lényeg az, hogy az egyesszámú *nijja(t)* alak többesszámú alakját éppen a *a* megnyújtása képzi: *nijját*. A másik hiba az arab *kh* hang *h*-vá „egyszerűsítése”. Így jönnek létre az olyan baklövések, hogy *khulafá* („kalifák”) helyett *hulafá* („szövetségesek”) lesz, vagy a *khamr* = „bor” helyett *hamr*, ami a *hamara* ige nomen actionis-a és „megnyírást”, „megnyúzást” jelent. Néha aztán a „szöveggondozó” elfelejti „megnyúzni” a hosszú hangzókat, s olyankor egy sorban találunk kétféle átírást, mint pl. 254. o. 20. sor: *ribát* (helyes); *ribat* (helytelen).

Quis custodiet custodes? Lehet, hogy tényleg rossz az oktatási rendszerünk, a szelektálással együtt?

Rövid kritikai szemlénket azzal – az ismételtén a Magvető Kiadónak kijáró elismeréssel fejezhetjük be –, hogy át kellett törni az egyik legnagyobb tudósunk körül kialakult bűvös kört, s az úttöréssel együtt járó hibákkal együtt úgy üdvözölhetjük a könyvet, hogy: vivat sequens!

BENDA KÁLMÁN

Mária Terézia királynő a magyar történetírásban

A romantikus festők ecsetjére kívánczó jelenet, midőn a magyar nemesség lelkesen életét és vérért ajánlotta az ellenségeitől szorongatott fiatal királynőnek, napjainkig ígézte alatt tartja a Mária Terézia és Magyarország történetével foglalkozó historikusokat. A pozsonyi országgyűlés, miután megállapodott abban, hogy a királynőnek a „vivat Rex, Domina nostra” – éljen Urunk, a királynő – üdvözlés jár, 1741. június 25-én nagy ünnepségek közt megkoronázta Mária Teréziát. Az ezt követő szokásosan lassú és kölcsönös alkudozásokban kimerülő tárgyalások közben a Habsburg-monarchia külpolitikai és katonai helyzete gyorsan romlott. Az európai hatalmak úgy vélték: ütött az óra az osztrák Habsburgok birodalmának szétesztására. Felső-Ausztria a bajor választó kezére került, Sziléziát megszállta II. Frigyes porosz király, miközben az ellenséges csapatok már Prága felé meneteltek, és Bécsset fenyegették. A reménytelennek látszó helyzetben a királynő elhatározta, hogy a magyar országgyűléshez fordul segítségért. A nagy jelenetre szeptember 11-én került sor. Mária Terézia talpig gyászban lépett a rendek elé, s rövid latin beszédében az érzelmekre apellált: „Mindenkitől elhagyva, rokonaimtól és hűtlen szövetségeseimtől megtámadva, csak egy lehetőségem maradt, az, hogy a magyarok diadalmas fegyvereihez és világszerte ismert bátorságához meneküljek. A ti oltalmatok alá helyezem magamat és gyermekeimet. A ti szeretetekbe és hűségtekbe vetem utolsó reményemet, és bizakodóan arra számítok, hogy ebben a zavaros, késedelmet nem tűrő helyzetben nem tagadjátok meg tőlem és gyermekeimtől jó tanácsotokat és hathatós segítségeket.”

„Könny tolult a felséges szónok szemébe, amikor utolsó szavainál fiára pillantott – olvassuk Fessler Ignác Aurél 19. század elei történeti munkájában. – Győzelme a mélyen meghatott jelenlevők szíven teljes volt. 497 magyar férfi, mintegy varázsütésre, kirántotta kardját, s egy emberként kiáltva: vitam et sanguinem! fogadalmat tett, hogy kész életét és vérért áldozni a királynőért. Aztán elnémultak, mert az igazi lelkesedés, amilyen gazdag tettekben, olyan szegény szavakban.”

Közismert, hogy a Magyarország által kiállított, mintegy félszáz ezer katona megjelenése fordulatot jelentett az osztrák örökösödési háború történetében. A magyar csapatok annál nagyobb meglepetést keltettek, mert senki sem hitte, hogy az ország, mely egy nemzedékkel korábban, a Rákóczi-szabadságharcban, kilenc éven át harcolt a Béctől való elszakadásért, most kiáll a Habsburgok védelmére. Maga a kormányzat annyira bizalmatlan volt Magyarország iránt, hogy az országban állomásozó katonaságot sem merte mindeddig a harctérre vezényelni. Van, aki úgy véli, a bajorok gyors előnyomulását már ezek a csapatok önmagukban is lelassíthatták volna. Mások tudni vélik, hogy Mária Terézia a bécsi politikusok tanácsa ellenére járt el, amikor a magyarokhoz fordult. Már Voltaire – aki elsőként örökitette meg az országgyűlési jelenet kiszínezett irodalmi formáját „a könnyező nemesekkel” és a „könnyeit zápor módjára ontó” Mária Teréziával – úgy vélte, hogy a királynő személyes győzelméről van szó: a lovagias magyar urakat meghatotta a védtelen nő kérése, és feledve évszázados sérelmeiket, védelmére keltek.

Nem szükséges, azt hiszem, magyarázni, hogy a dolog korántsem volt ilyen egyszerű; a helyzet egészen más volt 1741-ben, mint a század elején, a Rákóczi-szabadságharc idején. A bécsi udvar tanult az eseményekből, és 1711, a szatmári béke után óvakodott azoktól a brutális módszerektől, amelyekkel I. Lipót császár megszüntette Magyarország különállását és a magyar nemesség kiváltságait, abból a megfontolásból, hogy útjában állnak az abszolút uralkodói hatalom megvalósításának. Az anakronisztikusan elmaradt nemesi uralom tehát érvényben maradt, s 1741-ben a rendek részben ennek keltek védelmére.

Egy azonban bizonyos: a kortársak, majd a történetírás is a *Vitam et Sanguinem*-jelenetből értelmezte és vezette le Mária Terézia és Magyarország viszonyát. Maga a királynő is minden alkalommal hangsúlyozta a magyar nemzet iránti elmúlhatatlan háláját, azt, hogy leghőbb vágya ennek a kimutatása. Ahogy élete vége felé üzent a országnak, vejének, Albert herceg magyarországi kormányzónak írt levelében: „Je suis bonne hongroise, mon coeur est plein de reconnaissance pour cette nation” – jó magyar vagyok, szívem telve van hálával az iránt a nemzet iránt. A magyar nemesség pedig, a hízelgő nyilatkozatok által saját fontosságát a valóságosnál jóval nagyobbának érezve, abban tetszelgett, hogy ő a Habsburg-monarchia igazi fenntartója.

A kortársak a királynő Magyarország iránti jóindulatának sok jelét tartották számon. Így azt, hogy az általa alapított katonai Mária Terézia-rendnek számos magyar tagja is volt, hogy az ennek polgári megfelelőjeként alapított Szent István-rendet az első magyar királyról nevezte el, s tagjaira a magyar kancellár tett javaslatot. Udvarában – elődeivel ellentétben – a magyar főurak is megbecsülésnek örvendtek, sőt 1760-ban nemes ifjakkból magyar nemesi testőrséget létesített, melynek tagjait az ország valamennyi megyéjéből válogatták, s melynek létszáma csaknem 500-ra emelkedett. Már ezt megelőzően, 1746-ban megalapította a bécsi Theresianumot, az osztrák, cseh és a magyar nemesifjak nevelőiskoláját. A magyar főurak, a magyar testőrök és nemesi tanulók mindeddig teljesen hiányzó magyar színt hoztak a császárvárosba és az udvarba, míg a magyar királyok régi apostoli címének felújítása (amihez a Szentszék csak nehezen járult hozzá) az ország tekintélyét emelte. A kor mélyen vallásos katolikus közvéleménye hálás volt a királynőnek Szent István király idegenbe került jobb kezének, a „Szent Jobb”-nak felkutatásáért és hazahozataláért, ahogy azért is, hogy augusztus 20-át, István király napját az apostoli királyság védőszentjének ünnepévé tette. De nemcsak külsőségekben, hanem kormányzati intézkedésekben is ünnepelték a királynő jóindulatát. Lengyelország első felosztásakor a még a 15. században elzalogosított 13 szepesi várost visszacsatolta Magyarországhoz. Az ország déli részén, az egykori Temesi Bánságban megszüntette a magyarok által régen sérelmezett bécsi katonai közigazgatást, 1776-ban pedig az osztrák fennhatóság alá került Fiumét is visszaadta Magyarországnak. Igaz, Erdélyt – amelyet ő emelt nagyfejedelemségi rangra – az országgyűlés és a magyar kormánysszékek többszöri kérésére sem csatolta vissza Magyarországhoz, ahogy a déli határon széles sávban húzódó katonai határőrvidéket is fenntartotta.

Ma már világosan látjuk, hogy a rendeket megnyugtató kijelentések és intézkedések ellenére Mária Terézia nem magyar, hanem – ami természetes – a Monarchia egyes országainak érdekein felül álló birodalmi politikát folytatott. Sőt, azt mondhatjuk, hogy ő volt az első Habsburg, aki valóban megkísérelte a csak dinasztikus és államjogi szálakkal egybefűzött, gazdasági fejlettségükben, társadalmi berendezkedésükben, hagyományaikban és etnikumukban különböző országokat valódi közösségbe vonni. Hogy ilyen közösség mennyire nem létezett, arra jellemző, hogy Mária Terézia államának még neve sem volt, a történetírás sem tudja másként nevezni, csak Habsburg-monarchiának, és uralkodója a Magyarország királynője címet viselte az első helyen. Mindez nagyrészt annak a következménye volt, hogy a 16–17. századi Habsburgok mindenekelőtt a német-római birodalom császárai voltak, törekvéseiket az európai hegemoniára irányuló dinasztikus érdekek határozták meg – így a dunai országok egységének a kiépítésére nem is törekedtek. Az osztrák örökös tartományok, Csehország és Magyarország idegenként éltek egymás mellett, csak egy-egy török támadás veszélye tudta őket időlegesen közös cselekvésre bírni. Még közös rendi gyűlésük sem volt, s az egyes országok féltékenyen ügyeltek különállásukra. Csak miután a spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti béke 1713-ban véget vetett a Habsburg világuralmi ábrándoknak, és lehetőségeik nem terjedtek túl a dunai országokon, akkor indult meg a dunai monarchia összekovácsolása. Mária Terézia negyvenéves uralkodása alatt ezt az egységet munkálta szüntelenül. Mivel Szent István koronájának országai a Habsburg-monarchiának területben 55%-át, lakosságban pedig 45%-át adták, így szerves beépítése éppen nem volt közömbös. Ennek érdekében igyekezett az eddig ellenségesen félrevonuló magyar arisztokráciát megnyerni s a magyar uralkodó osztályokat meggyőzni, hogy szakított elődei magyarellenes politikájával.

A centralizált összmonarchia Bécs központtal történő kiépítése persze elsősorban mégis Ausztria erősödését és növekedését szolgálta, érthető tehát, hogy fenntartás nélkül csak az osztrák tartományok támogatták. A nagyrészt elnémetesített, nemzedékek óta dinasztiahű cseh és morva rendek hallgatóságosan már régen belenyugodtak a dolgokba, Magyarországon azonban sohasem sikerült a nemesi jogokkal szorosan összefonódott különállási törekvéseket megtörni. A magyar rendiség mindeddig

erősebbnek bizonyult a központi hatalomnál. Világosan megmutatkozott ez, amikor Mária Terézia megkísérelte bizonyos reformokkal a magyar állapotokat korszerűsíteni, ami persze egyet jelentett a nemesi kiváltságok megnyirbálásával. Az 1764-es országgyűlés oly viharosan tiltakozott, hogy a királynő jónak látta a sürgős visszakozást, nehogy további lépésekre kényszerítse az ellenzékét, amely fennlen hirdette, hogy a szuverenitás, a felségjog megoszlik az uralkodó és a rendek közt. A lecke olyan komoly volt, hogy a királynő többé nem hívta egybe a magyar országgyűlést. Az iskolai oktatást megreformáló Ratio Educationis-t vagy a jobbágy helyzetét szabályozó úrbéri pátentst rendeleti úton léptette életbe.

Az 1764-es összeütközéstől eltekintve, melynek hullámai hamar elcsitulak, Mária Terézia óvatos uralma alatt az ellentétek nem kerültek napfényre. Annál inkább fia, II. József uralma idején, aki nyíltan hadat üzent Magyarországnak különállásának csakúgy, mint a nemesség és a klérus anakronisztikus jogainak. A jozefinizmus évtizede azután utólagosan glóriás fénybe vonta a királynő személyét és politikáját. A feudális kiváltságaiért aggódó nemesség és klérus, sőt bizonyos fokig a hazafias érzelmektől fűtött polgárság is, nosztalgiával gondolt a királynő uralkodására, az eszményi aranykorra. Ahogy a királynő egykori bécsi testőre, Bessenyei György, egyébként a nemesi reformizmus egyik legkimagaslóbb képviselője írta: „Mária Terézia elfelejthetetlen részünkről, hogy mióta a magyar nemzet a világnak ezen részét megülte, nagyobb nyugalomban, mint alatta, nem volt. A nemesi kar negyven esztendeig élt egy pihenőbe szerencsével. Uralkodása alatt csendesség, bőség volt egész Magyarországon, attól fogva sem egy, sem más, annyira hogy tőle elmaradott királyi széki halálát siratni mind ez ideig is meg nem szűnhetett.” Mindez pedig Bessenyei szerint is a királynő személyes tulajdonságainak volt köszönhető. „Elragadó szépség, királyi tekintet, személyes méltóság, nyájas elme, érzékeny szemérmes szív, minden szerencsétlenül való szánakozás, kegyelem, gazdag javadalmazás valának. Tudósokat, vitézeket jutalmazott, magasztalt, kikhez beszélvén, kegyelmének ajánlái között hozzájuk csaknem a hízélgység leereszkedett. Az emberi erőtlenség által megégett hibákra szemét lehunyta, nehezen büntetett, örömmel kegyelmezett, és valakit egyszer oltalma alá vett, azt árulás által elveszni sohasem engedte, ha különben magát kegyelmére érdemtelennek lenni nem mutatta.”

Szinte szó szerint megegyezik ezzel Péczeli József református prédikátornak 1790-ben írt jellemzése: „Ez a nagy királynő a magyarok szívében felejthetetlen emlékezetet hagyott, mert királyi székének oszlopai a könyörületesség és irgalmasság voltak. A törvényt tisztelte, a büntetést csak vonakodva tette, a jót örömmel osztogatta. Legnagyobb fájdalma az volt, hogy a földi fejedelmek sokkal erőtelenebbek, semhogy minden embert boldoggá tegyenek.” A derék prédikátor még arról is elfeledkezni látszott, hogy Mária Terézia alatt százával zárták be a protestáns templomokat, s hogy az állampolgári egyenlőséget csak II. József biztosította számukra 1781-ben.

A katolikus egyházi és konzervatív történetírás a 19. században sem szűnik meg Mária Terézia dicsőretét zengeni. Példa erre a Magyarország történetét németül író Mailáth János gróf, vagy a ferences szerzetes Székér Joákim, aki a királynő legfőbb érdemének azt tartja, hogy „nemcsak a polgári társaságnak boldog állapotját és bátorságát, hanem az isteni tiszteletnek előmozdítását is az egyházi dolgok eránt tett bölcs rendelkezéseivel nagyon gyarapította”. A liberális nemzeti történetírás azonban egyre erősebb kritikával nézi a korszakot s annak főbb szereplőit. Elsősorban nem is a királynőt támadja, akinek uralkodói erényeit és emberi jó szándékát nem vonja kétségbe, hanem az udvart, a bécsi tanácsosokat. Ez a történetírás (ahogy a nacionalizmus jegyében fogant politikai törekvések is) a magyar nemzetállam szolgálatában áll, és elítél minden olyan törekvést, amely az összm monarchia megvalósítására törekedik. Így kormányzati téren a központi szervek megerősítését, az államtanács létrehozását, melynek persze Mária Terézia idején magyar tagja nincsen, de amely felülbírálja a magyar hatóságok véleményét. Mindez a magyar érdekek tudatos mellőzését eredményezte, mondják, ahogy az arisztokráciának az udvarba csalogatása, a köznemesség fiainak bécsi testőrszolgálat is magyarellenes célokat szolgált: a nemzet vezető rétegének elidegenítését, a nagybirtokok jövedelmének a császárvárosban való elköltését. Legélesebben azonban a Magyarországgal szemben érvényesülő, károsan megkülönböztető gazdaságpolitikát kifogásolják, mely a különböző vámrrendeletek tönkretette az ország kereskedelmét, és megbénította igazi fejlődését. Ezt egyébként már a kortársak is szóvá tették, mire az udvar azzal válaszolt, hogy mivel a magyar nemesség elgáncsolta a pénzügyi reformokat, köztük a nemesi adózás bevezetését, a nemesi fölkelés pénzben való megváltását, indokolt, hogy a közös terhekhez nagyobb mértékben hozzájáruló örökös tartományok gazdaságát részesítsék előnyben. Ez persze – mondja ez a történetnéző – csak ürügy volt,

mert Magyarország éppen eleget adózott azzal, hogy eltartotta a katonaság nagy részét, amit Bécsben nem akartak tudomásul venni.

Mindez azt eredményezte – írta a liberális nemzedék legnagyobb történetírója, Horváth Mihály, csanádi püspök és az 1848/49-es szabadságharc minisztere –, hogy a királynő jó törekvései „a német tanácsosok és az udvar befolyása következtében” többnyire félúton elakadtak, majd visszajukra fordultak. Mert két elv élt egymás mellett, egymással folytonos harcban – írja Horváth – „egyrésről a birodalmi központosítás és az ezzel járó kényuralom, másrésről a magyar alkotmányosság és nemzeti függetlenség”. Mária Terézia megpróbálta összeegyeztetni az abszolutizmus és az alkotmányosság, a centralizáció és a dualizmus elvét – összegzi megállapításait Horváth –, ez azonban nyilván nem volt lehetséges.

Ugyanakkor ez a történetírás fenntartás nélkül elismeri a királynő reformtörekvéseinek jogosult és hasznos voltát. Pozitívként regisztrálja az állami hatalomnak az egyházzal szembeni érvényesítését, azt, hogy a cenzúrát kivette a jezsuita rend kezéből, hogy a Nagyszombatból Budára helyezett egyetemet nemcsak orvosi fakultással egészítette ki, hanem annak egyházi jellegét is megszüntette, hogy a népoktatási állami felügyelet alá helyezte, és igyekezett színvonalát emelni. Igaz, hogy a vallási elfogultságon nem tudott felülemelkedni, és a protestánsokat elnyomta, de már nem üldözte őket, mint elődei, és a katolikus püspöki kar túlkapásait is igyekezett megfékezni.

Ebben persze nem annyira a korszak és a környezet szükségszerű hatását vélik felfedezni, ahogy azt sem veszik észre, hogy az állam és egyház viszonyának új alapokra helyezése, az iskolázás kézbevétele szorosan összefügg a felvilágosodott abszolutizmus rendszérének kiépítésével; mindez a királynő felvilágosodott és nemes lelkéből fakadó törekvésként értékelik. Ahogy ugyancsak Horváth Mihály írja: a magyar nemzet részéről, melyet ő fejedelmi házával nemcsak kibékített, hanem a szeretet és bizalom gyöngéd láncai által is összefűzve, országainyaival indulattal boldogítani, százados hányattatásai s balszerencséje után a jólét és műveltség pályáján előbbrevinni őszintén igyekezett”.

Jellegzetesen romantikus hőszemlélet, fekete-fehér ábrázolással, egymással szemben a jó uralkodó és a gonosz udvar; minden hasznos a királynőtől, és minden rossz a tanácsosoktól ered.

A királynő oldalán áll ez a történetírás a társadalmi reform kérdésében is. Horváth Mihály, miközben kiemeli Mária Terézia intézkedéseit a jobbágyság védelmére a földesurakkal szemben, élesen elmarasztalja a nemesség minden változást megakadályozó ragaszkodását elavult kiváltságaikhoz. A nemesség ugyanis – írja Horváth – „önző, féltékeny aggodalmában, nehogy kiváltságai valamiképp összenyomódnának, önhaszna érdekei, habár a közjó tekintetéből is, sértessenek, önhaszna rövidséget szenvedjen, minden újítást veszélyesnek tart vala; s mély tudatlansággal s elfogultsággal párosult bizalmatlanságában a kormány iránt, csak tárgyalni sem akarta azokat, mik kiváltságaival s érdekeivel kapcsolatban álltak, s mik – valamint más, országokban e korszak alatt kifejtetvén, a szellemi s anyagi többlet dús forrásaivá lettek – úgy nálunk is, ha alkotmányos úton alakíttatnak át, nemcsak új életet hoznak vala a százados kényszerű tespedés dermedtségébe, hanem egyszersmind az önálló nemzeti élet és alkotmányos kormányzat új támaszaivá, erődeivé váltak volna”. A nemességnek ez a „bűnös magatartása” okozta – összegzi Horváth –, hogy minden kezdeményezés a kormány kezébe került, s az elnyomott néposztályok tőle várták sorsuk jobbra fordulását.

1891-ben jelent meg Marczali Henrik életrajza Mária Teréziáról. Főleg az osztrák irodalom és forráskiadványok alapján a részletekben sok újat hozott, a Horváth-féle koncepció azonban lényegében nem változott. A nemesség magatartására ő sem talál mentséget, a polgári fejlődés elfojtásáért mégis elsősorban az udvart teszi felelőssé. A Magyarországra hátrányos gazdaságpolitika következtében ugyanis a magyar ipar megrekedett, ennek következtében a polgárság is szegény és súlytalan maradt, s így nem jöhetett létre a nemesi törekvések ellensúlyja. „Nem hisszük, hogy Mária Terézia tisztában lett volna a következtésekkel – írja Marczali. – Igazságossága visszariadt volna, ha nem mástól, attól, hogy a jóérelmű és szorgalmas magyar polgárság lakoljon a nemesség hibáiért. A nemzetgazdaság különben sem volt erős oldala.”

A magyar történetírás liberális polgári irányainak különböző pártállású és színvonalú szerzői egyben azonosok voltak: a nemzeti kibontakozást az általános európai társadalmi fejlődés keretében, a feudalizmust felváltó polgári világban vélték megvalósíthatónak. Nem hiányoztak azonban olyan hangok, amelyek szűkkeblű nacionalizmusból a nemességben látták az ősi magyar erények őrizőjét, a feudális Magyarország társadalmi szabadságáról beszéltek. Ez a nacionalizmus minél reakciósabbá vált, annál hanyatlóbbnak látta a 18. századot, azon siránkozva, hogy a belső fejlődés ősi hagyományait

hovatovább kiszorították a felvilágosodás, majd a francia forradalom „idegen”, magyar földön „gyökértelen”, s a „magyar lélektől” távol álló eszméi.

A 18. század és benne Mária Terézia korszakának új koncepcióját hozta az 1920-as években Szekfű Gyula, a két világháború közti idő legnagyobb hatású magyar történésze. Szemléletének két alappillére katolicizmusa és az a meggyőződés, hogy a Habsburg-dinasztia segítsége mentette meg Magyarországot a teljes megsemmisüléstől a török háborúk idején, ahogy a pusztító harcok után ők emelték be ismét az európai fejlődésbe. Szekfű nemcsak a protestáns-kuruc függetlenségi hagyományokat tagadja, hanem – az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése után – a nemzeti államok magasabb rendű voltát is kétségbe vonja. A 18. század – melyben a korábbi nemzeti történetírás a hanyatlás korát látta – számára a nagy újjáépítés korszaka: a dinasztia és a katolikus egyház vezetésével a magyar társadalom bámulatra méltó dinamizmussal hozza be a két évszázados lemaradást. Ebben nagy érdemei vannak Mária Teréziának is, aki közigazgatási, oktatási, népjóléti és katonai reformjaival, szociális intézkedéseivel ismét európai szintre emelte, és kétszáz éves protestáns túlsúly után ismét felvirágoztatva a katolikus Magyarországot, a „Regnum Marianum”-ot. A kormánynak az örökös tartományokat előnyben részesítő gazdasági intézkedéseit persze Szekfű sem helyesli, de úgy véli, a továbbiak során ezeket a bilincseket a belső fejlődés szétfeszítette volna. Mert igaz ugyan, hogy az egész fejlődés, a barokk kultúra kisugárzó központja Bécs volt, az innen kapott európaiság azonban nem veszélyeztette a magyar hagyományokat, sőt lehetővé tette annak megújulását. A császárvárosba költözött arisztokrácia, ha anyanyelvét el is felejtette, továbbra is magyar hazafi maradt; dinasztiahűsége nem jelentett kozmopolitizmust.

A veszedelem mégis Bécsen át érkezett. Ez a veszedelem, amely megsemmisítette a régi tekintélyeket, szétzilálta a meglevő organizációkat, s ezzel anarchiába vitte a fejlődést, a felvilágosodás volt.

Napjainkban Eduard Winter, a jozefinizmus korának ismert kutatója, a római katolikus egyházban feltűnő reformtörekvésekből vezeti le a felvilágosodást – ami egyébként, véleményünk szerint, aligha fogadható el. Szekfű éppen ellenkezőleg a bécsi felvilágosodást az egyházellenes francia szabadgondolkodásból eredezteti, mely szerinte azonos a libertinizmussal, a teljes szabadossággal. Szerinte a káros eszmék azoknak a főuraknak és nemeseknek a köréből indultak, akik Bécsben megismerkedtek a francia felvilágosodás termékeivel. „Bécs udvari köreiből a francia felvilágosodás terjedése az 1750-es évek elején veszi kezdetét – írja –, amikor Kaunitz, párizsi követsége alatt, szkeptikus és ateista, a test és lélek teljes felszaabadosulását valló salonokba jár, s azok életével a kíséretében levő osztrák főúri fiatalságot is megismerteti. Bécsbe visszatérve ő teszi divatossá Voltaire és az enciklopedisták deizmusát, tekintélyellenességét, az egyház iránti közömbösséget, sőt ellenszenvet, a francia színházat és a francia léhaságot, az egész erkölcsi feloldottságot.” Mária Terézia – írja tovább Szekfű – mindezt kétségbeesve látta, de nem tudta megakadályozni. Az 1760-as években a bécsi főúri salonokban „nem hittek többé sem Istenben, sem erkölcsben”, az egyházi ünnepek helyébe frivol francia színdarabok, fényűző estélyek, kerti ünnepségek léptek. Ebbe az új bécsi életbe kapcsolódtak bele az udvarban élő magyar főúri családok is, a Pálffyak, az Esterházyak, az Erdődyek, s azok az ifjú nemesek, akik a Theresianumban vagy a bécsújhelyi katonai akadémián tanultak, hogy aztán hazatérve, birtokaikon „a francia felvilágosodásnak egész kis gócpontjait hozzák létre”.

A franciás életforma, rokokó vonásaival vagy éppen libertinizmusával valóban létezett, Magyarországra is eljutott, s itt is közrejátszott a régi hagyományok és a vallásos világnézet fellazításában – de ma már nem is vitás, hogy nem azonosítható a felvilágosodással, vagy később a jozefinizmussal; annak legföljebb előjátéka vagy kísérő jelensége. A felvilágosodást egyébként Bécsben sem az arisztokrácia, hanem az erősödő osztrák–német polgárság, az állami hivatalnoki kar vezetői képviselték. A modern polgári fejlődésbe való átlépés csak a feudalizmus megdöntésével volt lehetséges, ehhez pedig a felvilágosodáson és a francia forradalmon át vezetett az út.

Egyet azonban Szekfű helyesen észlelt. Azt, hogy a felvilágosodási reformok és törekvések irányítója nem Mária Terézia királynő hanem az állami gépezet, a politikai és tudományos élet vezetői voltak. Ők voltak azok, akik kidolgozták a Habsburg-országokra a felvilágosult abszolutizmus ideológiáját, az európai nagyhatalmi versenyfutásban elengedhetetlenül fontos reformokat. A reformokat a királynő – konzervatív és vallásos meggyőződésének megfelelően – fékezte, a kényszerítő helyzetben mégis sokban engednie kellett. Nemegyszer meggyőződése ellenére. Igaz, hogy a királynő önmaga számára is gyakran szubjektív okokkal indokolta meg állásfoglalását; így amikor egy jobbágyküldöttség

meghallgatása után ezt írta Pálffy Miklós főkancellárnak: „Lelkiismeretem furdal, ha látom, hogyan bánnak ezekkel a szegény emberekkel, és nem akarok elkárhozni egy néhány mágnásért vagy nemesért.” De az Urbéri Pátenset mégsem a jószívűsége diktálta, hanem az államérdek. Arra egyébként, hogy Mária Terézia reformkészségének határai voltak, talán legjellemzőbb a vallási türelem kérdése. Az 1760-as évektől kezdve az Államtanács, Kaunitz kancellár, sőt egyes magyar tanácsadók is javasolták a királynőnek a protestánsok állampolgári jogainak rendezését, kifejtve, hogy az államnak elsőrendű érdeke, hogy igénybe vehesse mindenkinek a szolgálatát, aki erre alkalmas. 1777-ben II. József, mint uralkodótárs sem tudta megállni, hogy néhány protestáns-ellenes rendelkezést szóvá ne tegyen. A királynő válasza mindannyiszor elutasító volt. Ahogy mondotta: az akatolikusok üldözését nem helyesli (ezen a 17. századi véres ellenreformációt kell érteni), de a vallási közömbösséget, a toleranciát sem. Ahogy fiának írta: a tolerancia végső romlásba döntené a Monarchiát.

A történetiszemlélet újabb fordulata a 1950-es években kibontakozó marxista művekben került sor. Ez a történetírás, mely a Habsburg-monarchia szétesésével megszülető magyar államhoz vezető út megrajzolását állította a középpontba, mindenekelőtt a fejlődés gazdasági alapjait igyekezett rekonstruálni. Az 1953-ban megjelent *A magyar nép története* című munkában a 18. század és benne Mária Terézia uralkodása szinte teljesen negatív értékelést kap. Eszerint az udvar célja az ország beolvasztása volt, Mária Terézia kormánya Magyarországot „minden korábbinál súlyosabb gazdasági bilincsekbe verte”. A magyar ipar fejlődése megakadt, sőt Bécs tervbe vette teljes elorsvasztását is. Az irodalom és a művészetek stagnáltak, a népoktatást szándékosan elhanyagolták. Mindez úgy volt lehetséges, hogy a nemesség nagy része az udvart támogatta, s a parasztság kivételével a társadalom többi része lemondott a nemzeti függetlenségről.

Ezek a dogmatikusan merev, nemegyszer teljesen megalapozatlan nézetek napjaink történetírásából már teljesen eltűntek. Részlettanulmányok sora mutatta ki azokat az erőfeszítéseket, amelyek a népiskolázás és az egyetemi oktatás emelését célozták. A barokk művészet 18. századi kiteljesedése Magyarországon már közhely, ahogy azt is tudjuk, hogy az ekkor még latin nyelvű tudományos irodalom és a felvilágosodást előkészítő magyar irodalom gyökerei is Mária Terézia korára esnek. Bécs kultúráközvetítő hatásának fontossága is nyilvánvaló, s a hazai elmaradottsággal és maradisággal szembe fordulókat sem tartja senki rossz magyaroknak, árulóknak.

Az utóbbi évek kutatásai a gazdaságtörténeti megállapításokat sem találták helytállóknak. Mivel a kérdés Mária Terézia korának megítélésében központi fontosságú, talán nézzük meg kissé közelebbről. Annál is inkább, mert a kezdeti marxista álláspont egy jónévi polgári történésznek, Eckhart Ferencnek még az 1920-as években megjelent monográfiájára támaszkodott.

Az Eckhart kutatásaira támaszkodó idézett marxista álláspont lényege két tételben foglalható össze. 1. Magyarország és Ausztria a 18. század elején azonos gazdasági szinten volt, az eltérések Mária Terézia korától kezdve figyelhetők meg. 2. Ez az eltérés, helyesebben Magyarország lemaradása, a bécsi udvar gazdaságpolitikájának volt a következménye, amely tervszerű elszántsággal egyre mélyebbre nyomta az ország gazdaságát, főleg iparát.

Mindjárt a legelső tétel tarthatatlan (ahogy erre legújabban Kosáry Domokosnak a 18. századról írt könyve is rámutat), mert Magyarország a 18. század elején sem állt ugyanazon a szinten, mint Ausztria. Az előző két évszázad pusztításai után nem is állhatott. A török uralma alól csak a 17. század végén felszabaduló középső és déli részek fő problémája ekkor még a benépesítés és a mezőgazdaság megindítása volt. Az ország nyugati és északi vidékein tovább élt ugyan a hagyományos bányászat és kézművesipar, de manufaktúrák még nem voltak. A legelső magyarországi manufaktúrát 1749-ben alapította Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc, – Ausztriában, és Csehországban viszont már a 17. század végén jelentős posztómanufaktúrák működtek.

Magyarország tehát több történelmi ok következtében elmaradt agrárország volt, mely nyersteleményeket, bort és élőállatot exportált nyugat felé, míg onnan iparcikkeket, főleg textilárut hozott be. Az egyenlőtlenség megvolt, ezt nem a bécsi gazdaságpolitika hozta létre. Az persze igaz, hogy ezt a meglevő helyzetet kihasználva, Szilézia elvesztése után, amikor Mária Terézia kormánya bevezette az ipar-protekciónálós rendszert, az osztrák és cseh ipar védelmében hozott vámokkal Magyarországot konzerválta agrárpiaacként. Ez azt jelentette, hogy Magyarország az eddigi jó minőségű sziléziai iparcikkek helyett silányabb és drágább osztrák árukat kapott. Még súlyosabb volt, amikor a kormány – hogy az ausztriai tőkefelhalmozást elősegítse – magas vámokkal megfojtotta a tokaji bor kivitelét, utat nyitva ezzel a silányabb osztrák boroknak. Ez azonban már csak később következett be.

Mária Terézia gazdaságpolitikája a Monarchia országait úgy tekintette, mint egy eljövendő autark gazdasági egység részeit. Ennek a gazdasági autarkiaának kialakítása érdekében egyes iparágak fejlődését segítette, másokat fékezett, az összmonarchia vélt érdekeinek megfelelően. Ebből a megfontolásból Magyarországon erősítette a mezőgazdaságot és valamelyest a bányászatot, de elhanyagolta, sőt elnyomta a textil-manufaktúrákat. Ez a politika a maga idejében ésszerűnek látszott, a 19. századi fejlődés azonban már más úton járt, más elképzelések után indult: a jövő nem a nagy gazdasági egységé, nem is az összmonarchiáé, hanem a kis nemzeti államoké volt. Az egyes országok korábbi fejlődésbeli különbségei azonban túléltek a Habsburg-monarchiát.

Mindezek után próbáljuk meg röviden összefoglalni, mi a mai történetírás véleménye Mária Teréziáról és koráról. Mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy a királynő negyvenéves uralkodását nem elszigetelten szemléli, hanem a 18. századi fejlődés egészébe illesztve. Ez az időszak a korai felvilágosodás jegyében egész Európában erjedést, változásokat hozott. A feudális rendszer még szilárdan állt, de biztosítása és korszerűsítése érdekében az államnak már olyan közigazgatási, gazdasági, népjóléti és kulturális feladatokat kellett vállalnia, amelyek korábban nem tartoztak hatáskörébe. Mária Terézia intézkedései is ebből a törekvésből fakadtak, céljuk az állami hatalom erősítése volt.

Szakítva elődei magatartásával, Magyarország irányában sem rosszindulat, sem elfogultság nem vezette, sőt magatartásában időnkint még bizonyos rokonszenv is megfigyelhető. Azt akarta, hogy az összmonarchiában Magyarország is elfoglalja a súlyának megfelelő helyet. Ez különben elengedhetetlen is volt a Monarchia nagyhatalmi állásának biztosításához. Igazi uralkodói egyéniség volt, aki okos taktikával, női tapintattal igyekezett a konzervatív magyar urak ellenállását megpuhítani. Erőszakhoz nem folyamodott, ha merev ellenállásra talált, látszólag meghátrált, s az akadályt igyekezett megkerülni. Vallásos világnézete nem akadályozta meg abban, hogy az új európai eszméket befogadja. Nagy erőfeszítéseket tett, nem is hiába, Magyarország elmaradt viszonyainak és kulturális színvonalának emelésére, s Bécsen keresztül a korábbinál szorosabbra fűzte a magyar műveltség nyugat-európai kapcsolatait. Az egyház korábban szinte mindenható hatalmát visszaszorította, előkészítve ezzel is a vallási világnézet alóli felszabadulást, a felvilágosodást, a felvilágosodás tanainak befogadását, ami aztán a királynő halála után néhány évvel megindította a magyar társadalom belső erjedését is.

Az állam, amelynek minden módon való erősítését tartotta fő feladatának, az ő szemében a Habsburg-birodalom volt, az egyes országok, így Magyarország részterkeit is ennek rendelte alá. Az egységesítést szolgálta – magyar részről sokat kifogásolt – gazdasági politikája, ahogy egyéb kormányzati és társadalmi intézkedései is. Osztrák részről ezt a törekvést egyetértéssel fogadták, Magyarország vonatkozásában azonban kezdetűl fogva bizonyos ellenállást váltott ki, amely egyre fokozódott. Magyarországon az önálló állam hagyománytudata mindig erős volt, nyelvi és etnikai különbségek is nehezítették a beolvadást. Ráadásul az államot erősítő reformok és főleg a kulturális színvonal emelése, mely maga után vonta az anyanyelvi műveltség erősödését, nem az egység, hanem a különbözőség irányába hatottak, s a századfordulóra kibomlott nacionalizmus már tudatosan is azt húzta alá, ami elválaszt, s nem azt, ami összeköt.

Mindezt Mária Terézia nem látta, de vajon hibáztatható-e ezért? Azt hiszem, a történetírás feladata nem az, hogy mai eszméket visszavetítve, ítéletet mondjon, hanem, hogy a múlt személyeit a maguk korában és saját viszonyaik között igyekezzék minél pontosabban megismerni és hűen ábrázolni.

Jegyzetek

Elhangzott németül a bécsi Collegium Hungaricum előadássorozatában, 1980. május 8-án. Az alábbi jegyzetekben korántsem kívánjuk a kérdés teljes irodalmát nyújtani, pusztán a hivatkozott művek címét és az idézetek lelőhelyét közöljük. Mária Teréziának az országgyűlés előtt mondott szavai: *Stephanus Katona*: Historia Critica Regum Hungariae, XXXIX. k. Buda 1809. 187; *I. A. Fessler*: Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. X. k. Leipzig 1825. 97–98.; *Voltaire*: Siècle de Louis XV. I. k. 90.; „Je suis bonne hongroise”: Briefe Maria Theresias an den Herzog Albert von

Sachsen-Teschen. (*Adam Wolf*: Aus dem Hofleben Maria Theresias. Wien 1859. 353.); *Bessenyei György*: Tarimenés utazása. Bp., 1930. 23 és 26.; *Péczeli József*: Álzir, vagy az amerikánusok. Komárom, 1790. 33.; *Johann Gr. Mailáth*: Neuere Geschichte der Magyaren von Maria Theresia bis zum Ende der Revolution. 2. k. Regensburg, 1853; *Szekér J. Aloysius*: Magyarok eredete, a régi és a mostani magyaroknak nevezetesebb cselekedeteivel együtt. Pest, 1808. II. k. 335.; *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. VII. k. Bp., 1873. 284, 460, 372, 377.; *Marczali Henrik*: Mária Terézia. Bp., 1891. 303.; *Hóman Bálint-Szekfü Gyula*: Magyar történet. V. k. Bp., 1935. 24–25.; Mária Terézia levele Pálffy kancellárhoz: *Marczali Henrik*: Gr. Pálffy Miklós főkancellár emlékirata Magyarország kormányzásáról. Bp., 1884. 27.; Mária Terézia a toleranciáról: *Alfred Ritter v. Arneth*: Maria Theresias letzte Regierungszeit III. k. Wien, 1879. 139.; *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922.; A magyar nép története. Rövid áttekintés. Írták: *Heckenast Gusztáv, Incze Miklós, Karácsonyi Béla* stb. 3. kiad. Bp., 1953. 182. s. köv.; Magyarország története. Egyetemi tankönyv. II. Szerk. H. Balázs Éva és Makkai László. Bp., 1962. 443. s. köv.; Magyarország története. Főszerkesztő Molnár Erik. I. Bp., 1964. 340. s. köv.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. főleg 31. s. köv. és *Heckenast Gusztáv*: II. József magyarországi iparpolitikája. (Sajtó alatt a Bécsben megjelenő II. József és kora. kötetben, németül.)

HORST HANDKE

Munkamegosztás és foglalkoztatottsági struktúrák (Adalék az emberi termelőerő fejlődéséhez Németországban 1871 és 1918 között) *

A társadalmi termelési folyamat – történelmileg szemlélve – a termelés és a munka fokozódó társadalmiasodásának folyamata. Ezt a folyamatot egyrészt a specializálódással (munkamegosztás), másrészt az egyes termelési ágak közötti viszonyokkal és kapcsolatokkal (kooperáció, kombináció) jellemezhetjük.¹ A munkamegosztásból eredő viszonyok és kapcsolatok, amelyekben egyben az egyes termelési ágak (és az abban foglalkoztatottak) közötti meghatározott – technológiailag szükséges – arányok is benne foglaltatnak, a társadalmi összmunkás hatásfokának döntő alkotórészei.

Marx a munkából kiindulva a munkamegosztás különböző fokozatait különböztette meg: az általános munkamegosztást, azaz a munka szétválását a termelés nagy nemei szerint (foglalkozási ágazatok), a különös munkamegosztást, azaz a termelési nemeknek fajokra és alfajokra való különülését (foglalkozási csoportok és fajták), és az egyes munkamegosztást, azaz a munkának egy műhelyen belüli megosztását (foglalkozás, tevékenység).² E tanulmányban a munkamegosztás néhány fő tendenciájával általában foglalkozunk. Emellett előtérben áll a város és a falu, a fizikai és a szellemi munka viszonya, s utalnunk kell a munkamegosztás egyéb fokozataira is.

Foglalkoztatottsági struktúrák a város-falu megosztása szerint

Marx szerint minden fejlett és árucseré által közvetített munkamegosztás alapzata a város és falu elválása. Németországban azelőtt a termelőerők történetének egyetlen szakaszában sem zajlott le ez a szétválás olyan gyors tempóban, e viszonyt nem kísérték olyan mélyreható változások, mint az 1871 és 1918 közötti évtizedekben. 1871-ben a lakosságnak kb. 5%-a élt nagyvárosokban (100 ezer lakos felett), 1890-ben 12%-a és 1910-ben 21%-a. A kis- és közép nagyságú városokban (5–20 ezer és 20–100 ezer lakos) a megfelelő százalékszámok 18, 23 és 28%. Ez azt jelenti, hogy 1910 körül a lakosságnak kerekén a fele városokban koncentrálódott, kétszer annyi, mint 1871-ben (lásd az 1. táblázatot).³

E folyamatnak a mezőgazdaságból élő népesség⁴ hirtelen csökkenése felelt meg. 1882-ben a népességnek még 43%-a függött a mezőgazdaságtól, 1895-ben 36%-a és 1907-ben 29%-a.⁵ Azaz,

*A tanulmány tövidített fejezet a háromkötetes „Geschichte der Produktivkräfte in Deutschland von 1800 bis 1945”-ből, amelyet Karl Lärmer vezetésével egy munkaközösség dolgozott ki, Akademie der Wissenschaften der DDR, Institut für Wirtschaftsgeschichte és a következő évben jelenik meg.

¹ Vö. ehhez még W. G. Marachow, „Struktur und Entwicklung der Produktivkräfte in der sozialistischen Gesellschaft Berlin, 1972. 290. üv. köv.

² MEM 23. kötet. Budapest, 1967, 329.

³ P. Alterthum: Das Problem der Arbeitslosigkeit und die kapitalistische Wirtschaftsentwicklung. Berlin, 1911. 76.; Der Prozess der Verstädterung in Deutschland in der industriellen Revolution. Köln, 1973, 1973. 245.

⁴ A fogalom felöleli a mező- és erdőgazdaságot, beleértve a kertészetet és halászatot.

⁵ P. Alterthum: Das Problem der Arbeitslosigkeit und die kapitalistische Wirtschaftsentwicklung. Berlin, 1911. 55. L. még: Statistik des Deutschen Reichs, 211. kötet, Berlin, 1913. 85. 40. és köv., 64. és köv.

1. táblázat
A lakosság város és falu szerinti megoszlása (százalékban)

Év	Nagyvárosok (100 ezer lakos felett)	Középvárosok (20 000–100 000 lakos)	Kisvárosok (5000–20 000 lakos)	Törpevárosok (2000–5000 lakos)	Községek (2 ezer lakos alatt)
1871	4,8	7,2	11,2	12,4	64,4
1880	7,2	8,9	12,6	12,7	58,6
1890	12,1	9,8	13,1	12,0	53,0
1900	16,2	12,6	13,5	12,1	45,6
1910	21,3	13,4	14,1	11,2	40,0

A „Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich” megfelelő évfolyamai alapján

negyedszázadon belül a mezőgazdaságban foglalkoztatottak és eltartottjaik (Berufszugehörige) számának⁶ specifikus súlya több mint 4/10-ről 3/10-re esett vissza. Abszolút számokban ez 1,5 millió csökkenésnek felelt meg.

A falusi lakosság csökkenésével szorosan együttjárt a faluból a városba való áramlás. Ez a jelenség sokkal fontosabb volt, mint a lakosság egyidejű nagymértékű növekedése. Így 1907-ben a városban 10,3 millió falusi születésű ember élt.⁷ Ezzel szemben a városi születésű városi lakosság 24,6 millió volt. Ez azt jelenti, hogy a városi lakosságnak kerekén a 30%-a faluról vándorolt be.⁸

Ebben az összefüggésben figyelemre méltó, hogy csak 8,9 millió ember (vagyis a lakosság 14,5%-a) hagyta el szűkebb hazáját (tartomány, szövetségi állam) és vándorolt messzebb területekre. Kelet-Németország volt az a terület (élén Sziléziával és Kelet-Poroszországgal), ahol az elvándorlásból adódó veszteség a legnagyobb volt.⁹ A 19,2 milliós népességből 4 millió, több mint az egyötöde költözött el. Ez a szám csupán azáltal csökkent, hogy néhány, Kelet-Németországhoz tartozó területen nagymértékű, bevándorlásból keletkezett növekedés volt megfigyelhető (különösen Berlinben és Brandenburgban). Ezáltal az elvándorlásból származó abszolút veszteség az egész keleti területen csak 865 ezer személy volt.¹⁰

A vándorlás csúcspontja az 1880-as és az 1890-es évekre esett: hiszen a mezőgazdaság 1882-től 1895-ig absolute majdnem 350 ezer embert veszített el, míg 1895 és 1907 között az abszolút csökkenés már csak 90 ezret tett ki.¹¹

A lakosság ilyen irányú eltolódásai összességében a munkaerőstruktúrára voltak jelentős kihatással. Az elsősorban a városokban koncentrált ipar részben fel tudta venni a vidékről áramló munkaerőt (nagy része, különösen a női munkaerő viszont az iparon kívül helyezkedett el, mindenekelőtt a „házi szolgáltatások” területén). Ezzel szemben a mezőgazdaságban munkaerőhiány keletkezett, különösen az Elbától keletre eső területeken. Ezért a 19. század végétől a keleti részeken fekvő földbirtokokon növekedett az a törekvés, hogy a mezőgazdasági munkásokat kis parcellával elégték ki, és korlátozott állattartással együtt természetben fizessenek nekik. Ezzel a telepítési

⁶ Ehhez tartoznak a főfoglalkozású keresők, beleértve a foglalkozás nélküli önállókat, azaz a saját lakással rendelkező nyugdíjasokat, járadékosokat, egyetemi hallgatókat stb., valamint a saját háztartás nélküli hozzátartozókat és „szolgálókat”, tehát az egész helybeli lakosságot.

⁷ A Birodalomban született népességre vonatkoztatva.

⁸ Statistik des Deutschen Reichs 211. k. Berlin, 1913. 25.

⁹ Kelet-Poroszország földrajzi fogalmába tartozik Kelet- és Nyugat-Poroszország porosz területei, Posnan, Pomeránia, Szilézia és Brandenburg, beleértve Berlint és a két Mecklenburgot.

¹⁰ Statistik des Deutschen Reichs, 211. Kötet. Berlin, 1913. 27. és skk.

¹¹ Uo. 23.

politikával nemcsak a lakóhelyhez való szorosabb kötődést akarták elérni, hanem alkalmat akartak teremteni a bérek „hallatlan mértékű” lenyomására is.¹²

Nem lehet eldönteni, hogy a „faluból a városba való áramlás”, ill. a „munkaerő szűkösége” milyen mértékben hatott a technikai haladásra a mezőgazdaságban.¹³ Azonban ez a hajtóerő egyáltalán nem egyedül érvényesült. A kapitalista termelésre általában az vonatkozik, hogy a technikai fejlődést végső soron a többlettermelés határozza meg,¹⁴ hogy a technikát csak akkor és annyira fejlesztik, amennyire e cél eléréséhez szükséges. Éppen a falusi „telepítési politika”, de a külföldi idénymunkások erősödő bevetése is azt mutatta, hogy a nagybirtok nemcsak technikai eszközökkel, a gép- és eszközpark bővítésével kísérelt meg magasabb profitot elérni, hanem több változó tőke beszerzésével, amelynek költségeit alacsonyan lehetett tartani.

Ehhez hasonlóan az emberi munkaerő vonatkozásában a paraszti üzemekben is fontos változások mentek végbe. Egészen bizonyos, hogy itt is új termelési módszereket alkalmaztak. Éppen így a munkamegosztás és a termelés specializációja is továbbfejlődött. Azonban mindkettő a munkaerő szerkezeti átalakulásával és átcsoportosulásával járt együtt, és a meglevő munkaerőpotenciál hatékonyabb kihasználásához vezetett. Így mindenekelőtt a paraszti család tartalmakait aknázták ki jobban, és – különösen a kisparaszti gazdaságokban – gyorsan növekedett a mellékkereseti tevékenység. Egyáltalán sokszor csak ez tette lehetővé ezeknek az üzemeknek a rentabilitását.

Ezekkel a folyamatokkal összefüggésben a falusi és városi népesség foglalkozás szerinti újrafelosztását figyelhetjük meg. Így a közvetlenül mezőgazdaságból élő népesség egyedül a vidékre korlátozódott (falusi községek 2000 lakosig). Részesedésük az ország népességében 1882 és 1907 között 6%-ra csökkent (abszolút számokban ez 1 millió 880 ezer személyt jelent). Ezzel szemben a nagyiparból és kézművességből élő népesség részesedése 2,5%-kal emelkedett (537 ezer személy). A városi lakosságnál ellentétes folyamatot lehetett megfigyelni. A kis- és középvárosokban, valamint a nagyvárosokban a mezőgazdaságból élő népesség aránya 2%-ra, ill. 0,2%-ra csökkent (bár számuk 241 ezerre, ill. 94 ezerre növekedett). Ugyanakkor a nagyiparból és kézművességből élő népesség részesedése 3,7%-ra, ill. 4,3%-ra növekedett (5 278 000, ill. 4 514 000 személy). 1907-ben vidéken a népesség 27%-a élt a nagyiparból és kézművességből, a kis- és középvárosokban 55% és a nagyvárosokban 52% (lásd a 2. táblázatot).^{**}

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a város és falu szétválása az egész időszakon belül új fokot ért el. Azok a folyamatok, amelyek az ipari forradalom idején kezdődtek el, különösen a munkaerő elvonása a mezőgazdaságból és az agrárszektor fokozódó bevonása a kapitalista árutermelésbe, folytatódtak, de minőségileg új termelőerők talaján. Mindemellett számos munkafolyamat is, amely ősidők óta a mezőgazdasághoz tartozott (pl. szövő, fonás stb.), egyre inkább kiszorult onnan. A mezőgazdaság nemcsak termelőként jelentkezett fokozott mértékben a piac számára,¹⁵ hanem vásárlóként is.

^{**}A „foglalkoztatottak és eltartottjaik” fogalom [Berufszugehörige] (lásd különösen a 2. táblázatot) magában foglalja a keresőket, beleértve az egy közös háztartásban élő hozzátartozókat és a saját háztartás nélküli alkalmazottakat. A táblázatban a kiválasztott foglalkozási területeknél hiányoznak a szolgáltatások (közigazgatás, egészségügy, oktatás stb.), a házi szolgáltatások (saját háztartással bíró alkalmazottak) és a foglalkozás nélküli önállóak (járadékosok stb.). A foglalkoztatottak és eltartottjaik összlétszáma magában foglalja a figyelembe nem vett területeket, így ez nagyobb, mint az egyes hasábkok összege.

¹²R. Berthold: Zur sozialökonomischen Struktur des kapitalistischen Systems der deutschen Landwirtschaft zwischen 1907 und 1925. in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1974/III. 123.

¹³Pl. amerikai tudósok a munkaerő szűköségében látják az ottani mezőgazdaság fejlődésének döntő ösztönzőit (Vö.: H. J. Habakkuk: American and British technology in the nineteenth century, Cambridge, Mass., 1962. 62. és köv.; D. S. Landes: Factor costs and demand: Determinants of economic growth, in: Business History, 1965. VII. 1. 17.

¹⁴1967. 574. p. Vö. még: K. Lärmer: Jahrbuch-Forum: Wirtschaftsgeschichte und Entwicklung von Wissenschaft und Technik, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1977/II. 99.

¹⁵H. Nussbaum számításai szerint 1907-ben a nagyüzemekben (több mint 100 ha) a gabonatermelés 54%-át, a nagyparaszti gazdaságokban (20–100 ha) 46%-át és a középparaszti gazdaságokban (5–20 ha) 32%-át termelték piacra (D. Baudis–H. Nussbaum: 1. kötet. 1978. 187.).

2. táblázat
A foglalkoztatottak és eltartottjaik város–falu szerinti megoszlása

Kiválasztott foglalkozási területek	1882		1895		1907	
	Szám (millióban)	Falusi ill. városi lakosság részesedése (%)	Szám (millióban)	Falusi ill. városi lakosság részesedése (%)	Szám (millióban)	Falusi ill. városi lakosság részesedése (%)
Mezőgazdaság						
a	16 968,5	64,5	16 051,1	61,8	15 088,9	58,3
b	2 211,0	12,5	2 354,1	12,5	2 452,2	10,2
c	45,9	1,4	96,1	1,4	140,1	1,2
Nagyipar és kézművesipar						
a	6 430,8	24,4	6 582,1	25,3	6 967,3	26,9
b	8 052,1	51,7	10 095,6	53,8	13 330,0	55,4
c	1 575,2	47,3	3 575,5	50,9	6 089,3	51,6
Kereskedelem és közlekedés						
a	1 287,7	4,9	1 322,3	5,1	1 465,5	5,7
b	2 357,9	15,1	2 808,5	15,0	3 747,4	15,6
c	885,5	26,6	1 836,0	26,1	3 065,4	26,0
Foglalkoztatottak és eltartottak összesen						
a	26 318,4	100,0	25 972,8	100,0	25 883,1	100,0
b	15 576,3	100,0	18 767,0	100,0	24 045,4	100,0
c	3 327,4	100,0	7 030,5	100,0	11 792,0	100,0

a – Községek 2 000 lakosig

b – Kis- és középvárosok 100 ezer lakosig

c – Nagyvárosok 100 ezer lakos felett

A „Statistik des Deutschen Reichs” 211. kötet, Berlin 1913. 113. p. alapján kiszámolva

Ha e fejezet bevezetőjeként azt mondtuk, hogy az egyes termelési ágak (itt foglalkozási ágazatok) közötti arányok a társadalmi ösztönzés hatékonyságának döntő alkotórészei, akkor ez különösképpen érvényes a mezőgazdasági munkaerőnek az egyéb népességhez fűződő arányára. Ezek a mutatók következtetni engednek arra, hogy egy társadalom milyen mértékben szabadít fel munkaerőt és eszközöket annak érdekében, hogy azon igényeit kielégítse, amelyek túlhaladnak az elsőrendű fontosságú élelmiszerekkel és a nem-extraktív nyersanyagokkal (különösen a ruházatkódás számára) való ellátáson.

Németországban 1882-ben a mezőgazdaságban 10 munkaerő 47 személyt látott el, 1895-ben 53-at és 1907-ben 62-t. Ezzel növekvő számú munkaerőt lehetett „más területeken és a termelésen belül és kívül” foglalkoztatni. Az iparban ezzel szemben fordított fejlődés ment végbe. Ott 1882-ben 10 munkaerőre volt szükség ahhoz, hogy 71 személyt iparcikkokkal lássanak el, 1895-ben ez az arány 10:63, és 1907-ben 10:55 volt (lásd a 3. táblázatot). Ez a fejlődés azt jelentette, hogy az iparcikktermelésben egyre növekvő számú munkaerőt alkalmaztak, ahol e cikkek növekvő része állandó tőkeként szembekerült a munkaerővel.

3. táblázat
Az iparban, illetve a mezőgazdaságban keresők aránya
az összlakossághoz

	A mezőgazdaságban 10 munkaerőre eső személyek száma			Az iparban 10 munka- erőre eső személyek száma		
	1882	1895	1907	1882	1895	1907
a	55	62	62	71	63	55
b	47	53	62	–	–	–

a – A hivatalos foglalkozási statisztika alapján

b – Saját számítások alapján

A „Statistik des Deutschen Reichs” 211. kötet, Berlin 1913, 42*
és sk., 53* és skk. alapján

A két index arányai azt mutatják, hogy az anyagi-technikai termelőerő és a munkamegosztás Németországban egy olyan szintet ért el, amelyen a személyi és társadalmi szükségleteket sokrétűbben lehetett kielégíteni, mint minden megelőző időszakban. Ez a lehetőség egyébként semmit sem mond arról, hogy valójában mit termeltek és hogy hogyan osztották el, azaz, hogy egy meglevő potenciált hogyan használtak ki és hogyan alkalmaztak.

Foglalkoztatottsági struktúrák a fizikai és szellemi munkamegosztás szerint

Ahogy a város és falu szétválása a kapitalista termelési mód kifejlődésével megkövetelte a maga specifikus kifejeződési formáit (és az adott szakaszokban specifikus szintjét), úgy a fizikai és szellemi munka szétválása is történelmi változások alapját képezi. Marx azt írta, hogy a termelési folyamat szellemi tényezőinek elválása a kézi munkától és ezeknek a tényezőknek a munkán uralkodó tőke hatalmává való átalakulása a gépezet (Maschinerie) alapján felépült nagyiparban teljesedett ki. „Az egyéni, üressé tett gépmunkás részletgyessége mint apró mellékes dolog eltűnik a tudomány, a ropant természeti erők és a társadalmi tömegmunka mellett, amelyek a géprendszerben testesülnek meg és az utóbbival együtt a mester ('master') hatalmát alkotják.”¹⁶

Tehát: tudomány és társadalmi tömegmunka az állandó tőke növekvő magas arányában testesül meg, és ez egyrészt a kapitalista vezetés növekvő meghatalmazásához, másrészt a tulajdonképpeni termelő munkájának növekvő kiszármányolásához, tevékenységének néhány fogásra való redukálásához vezet. A különböző tevékenységfajták, melyek az egységes egészet alkotó individuumnál belsőleg egymással összekötődnek, és amelyek erejének és képességeinek kibontakoztatásához egyformán fontosak, mélyebben és következetesebben, mint eddig, szétválasztódnak, új társadalmi intézményekben, új foglalkozások konstituálódásában, kasztszerű elkülönülésükben érik el saját struktúráikat.¹⁷

Ahogy a gépi rendszer csak az ipari forradalmat követően, az iparosítás korszakában bontakozott ki teljesen, a fizikai és szellemi munka szétválásának teljes kifejlődéséről is csak ebben a szakaszban beszélhetünk. Már a foglalkoztatottak számából is kitűnik, hogy még az 1890-es

¹⁶ MEM 23. kötet. Budapest, 1967. 395.

¹⁷ W. I. Tolstych: Die geistige Produktion als Problem des historischen Materialismus, in: Sowjetwissenschaft, Gesellschaftliche Beiträge, 34. évf. 1978: 8. 819.

4. táblázat
Munkások és alkalmazottak aránya
foglalkozási területek szerint 1895–1907

100 munkásra* . . . alkalmazott jut		
Foglalkozási terület	1895	1907
Mezőgazdaság	2,6	2,9
Ipar	4,5	8,1
Közlekedés	23,6	25,5
Anyagi termelés	4,6	7,7
Szolgáltatások	117,6	128,7
Összes foglalkoz- tatási terület	6,4	10,2

*segítő hozzátartozók nélkül

A „Statistik des Deutschen Reichs” 211.
kötet, Berlin 1913. passim alapján kiszámítva

évekig az iparban foglalkoztatottak többsége kisüzemekben dolgozott, amelyek sokkal inkább a kézműipari termeléshez voltak sorolhatók, mint az iparihoz, tehát a foglalkoztatottaknak kevesebb mint a fele dolgozott azokban az üzemekben, amelyekben a motorikusan hajtott gépeket koncentrálták. Még 1907-ben 100 ipari üzemből (fő- és melléküzemek) csupán 10 volt motorikus erővel felszerelve.¹⁸ De a termelésnek a koncentrációval összekötött mechanizálása elsősorban a fizikai és szellemi munka szétválásának csak egyik aspektusát érinti, mégpedig a munkás „megosztását” a közvetlen termelési folyamatban, „széttagolását”,¹⁹ munkájának „lélektelen” részműveletekre való redukálását.²⁰ Osztálytársadalomban azonban a fizikai és a szellemi munka szétválásának döntő aspektusa az osztálytagozódás. Ez megnyilvánul a végrehajtó, reprodukív és az alkotó, „elméleti”, vezető tevékenységek általános szembenállásában, ahol az első az elnyomott osztályoknak jutott, míg az utóbbi az uralkodó osztályok kiváltsága.

Persze ezek között a feltételek között a szellemi és a fizikai munka is ellentmondásosan fejlődött, az elnyomott osztályok kizárása a termelés technikai ismereteiből (és ezzel a munka szellemi és alkotó elemeiből) mindig csak relatív volt. Különösen egy olyan társadalmrendnek, mint a kapitalizmus, amely anyagi-technikai bázisát messzemenően tudományos alapokra építette, heves ellentmondásba kellett kerülnie a fizikai és szellemi munka általa kikényszerített megosztásával, hiszen több kvalifikált (szellemi munkával foglalkozó) munkaerőt kívánt a termelésben is, mint minden más társadalmi rend. Ezzel, a fizikai és szellemi munka általános (és elvi) megosztása mellett, amely az uralkodó és elnyomott osztályokhoz kötődött, egy másik megosztás nyert jelentőséget: azoknak a rétegeknek a kiszélesedése, amelyek az uralkodó osztály speciális funkcióját gyakorolták a termelésben, akik különösen a termelési folyamat növekvő szellemi elemeit testesítették meg.

Ezeknek az elemeknek a fejlődését különböző mutatókkal (relációkkal) lehet tükrözni. Mindegyiknél általában a munkások számát az alkalmazottak számával lehet szembeállítani. E reláció alapján a szellemi és fizikai munka fejlődésének tendenciáit nagy vonalakban meg lehetne ismerni. Az egyik oldalon a munkaerő fejlődését megtartva, a szellemi vagy nem-fizikai munkát nyújtáná – ha ez a

¹⁸ Statistik des Deutschen Reichs, 220–221. kötet. 128.

¹⁹ Vö. még: MEM 4. kötet. Budapest, 1959. 148.

²⁰ Vö. még: K. Hansten: Hand- und Kopfarbeit in der materiellen Production. Köln, 1974. 65.

5. táblázat
Az alkalmazottak fejlődése foglalkozási területek szerint, 1892–1907

Foglalkozási terület	1882		1895	1907	
	a	a	b	a	b
Mezőgazdaság	66,6	96,2	44,4	98,8	2,7
Ipar	99,1	263,7	166,1	686,0	160,1
Közlekedés	–	101,4	–	188,3	85,7
Kereskedelem és vendéglők	–	160,5	–	317,6	97,9
Kereskedelem és közlekedés	141,5	261,9	85,1	505,9	93,2
Szolgáltatások	–	196,1	–	297,4	57,7
Összesen	–	817,9	–	1588,2	94,2

a – ezerben

b – Növekedés százalékban

A „Statistik des Deutschen Reichs” 211. kötet, Berlin 1913. 150* és sk. alapján kiszámítva

munka egy folytonos dequalifikációs folyamatnak van is alávetve –, a másik oldalon állna az a munkaerő, amely fizikai munkával (a túlnyomóan fizikai munka értelmében) foglalkozik.²¹

Hivatalos számítások szerint 1895-ben az anyagi termelésben (mezőgazdaság, ipar, közlekedés) 1000 munkásra 46 alkalmazott jutott, 1907-ben 77. Az iparban a megfelelő arányok a következők voltak: 1000 : 45 (1895) és 1000 : 81 (1907). Az alkalmazottak fejlődése tehát az iparban gyorsabban ment végbe, mint az anyagi termelés egyéb ágazataiban (lásd a 4. táblázatot). Ez a meredek fejlődés még világosabbá válik, ha figyelembe vesszük az 1882-es indexet, amely 1000 : 24 arányt mutatott az ipar tekintetében.²²

A szellemi, illetve nem-fizikai munka tulajdonképpeni területe azonban a nagy-anyagi termelés (az itt alkalmazott összmunkával összefüggésben). A szolgáltatásoknál,²³ a szellemi munka fejlődése

²¹ Egzaktabb értelemben azon tevékenységek szembeállításáról van szó, amelyek közvetlenül a termelésben és a termelésnek elő- és alárendelt területeken folynak. A munkás munkája a termelésben kb. annak felel meg, amelyet Marx az egyszerű munkafolyamat álláspontjából produktív munkaként jelölt meg, aminél a munkafolyamat terméke formaváltozással az emberi igényeknek megfelelő természeti anyag. Itt tehát egy olyan folyamat tevékenységéről van szó, amelyben a munka tárgyiasul. (MEM 25. kötet. Budapest, 1974. 179.) és különösen 180. 7. megj.). Az alkalmazottak munkáját a termelési szférában ezzel szemben nagyjából felügyeleti, igazgatási és irodai munkaként lehetne körülírni. A gyakorlatban az alkalmazottakat egy sor olyan „foglalkozás”-hoz rendelik, amelyek a munkás osztályozási jegyeinek felel meg.

²² Az arányszám azon becslések alapján lett kiszámolva, amikor 1882-re még nem álltak rendelkezésre a munkások és segítő hozzátartozók különválasztott adatai (ld.: W. G.: Hoffmann: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts, Nyugat-Berlin–Heidelberg–New York, 1965. 183.; éppen így H. Handke: Strukturwandlungen der Arbeiterklasse und staatsmonopolistische Regulierungen der Klassenbeziehungen, in: Wirtschaft und Staat im Imperialismus, Berlin, 1976. 117).

²³ A polgári statisztika által kidolgozott szabad foglalkozások és más közszolgáltatások foglalkozási területet itt szolgáltatásoknak nevezzük. Szoros és speciális értelemben ez is megfelelő. A személyi szolgáltatások foglalkozási területet (beleértve a különböző bér munkákat), a „szolgálókat” („Dienende”) és a kereskedelmet (a közlekedés nélkül), amelyeket éppen így szolgáltatásoknak

szempontjából e fontos területen az arányok 1895-ben 1000 : 1176 és 1907-ben 1000 : 1287 voltak, azaz az alkalmazottak száma meghaladta a munkások számát.²⁴

Feltűnő, hogy minden nagy foglalkozási ágazatban a munkásokkal szemben növekedett az alkalmazottak száma. Ez nem utolsósorban kifejeződik az alkalmazottak részben nagyon magas növekedési rátájában (lásd az 5. táblázatot), a legmagasabb az iparban (1000%-os növekedés), éppen ilyen nagy a kereskedelem (beleértve a bankokat, biztosításokat és vendéglőket; 98%), a közlekedés (86%) és a szolgáltatások (52%) területén. A növekedési ráta nagyon alacsony volt a mezőgazdaságban (alig 3%).

Ezek mögött a számok mögött egyben az egyes területek közötti arányok eltolódása húzódik meg. Az ipar egyre inkább mint az alkalmazotti tevékenység centruma kristályosodott ki. 1895 és 1907 között az ipar és a kereskedelem területe volt az egyetlen, amely az alkalmazottak csoportjain belül különleges súlyát növelni tudta (az ipar 32%-ról 43%-ra, a kereskedelem csekély mértékben, 19,6%-ról 20%-ra). 1907-ben – a középtisztviselőket is beleértve – kereken 1.6 millió alkalmazottat számoltak, ebből egyedül az iparban majdnem 700 000 volt.

Teljességgel hibás lenne azonban, ha ezekből a változásokból a szellemi munka szakadatlan növekedésére következtetnénk. Éppen az alkalmazottak számának gyors növekedése járt mélyreható következményekkel munkájuk szellemi tartalmát illetően, mégpedig elértéktelenítette azt. Az alkalmazottak az ipari forradalom utolsó szakaszában, tehát kb. az 1850-es évektől kezdve különleges réteggé konstituálódtak, a szellemi munka számos elemén keresztül különböztek a munkásoktól. Attól teljesen függetlenül, hogy az alkalmazottak cégvezetők, könyvelők, iktatók, vagy mesteremberek voltak-e, majdnem minden foglalkozási ágban meghatározott képzettséget követeltek, a szellemi tevékenység ismertetőjegyeit beleértve. Ehhez járult még az is, hogy szinte minden tevékenység kisebb vagy nagyobb tekintélyi jogkörrel volt felruházva. Marx éppen ezért a „tulajdonképpen” kereskedelmi munkásokat is a „bérmunkások jobban fizetett osztályához” sorolta, akiknek munkája ügyes munka volt, az „átlagmunka” felett állt.²⁵ Azonban már 1865-ben előre látta, hogy az előbb említettek különleges helyzete csökkenni fog a kapitalista fejlődés folyamán, egyrészt az irodán belüli munkamegosztás következtében és másrészt, mert az előképzettség a tudomány és a népművelés előrehaladásával mindig „gyorsabban, könnyebben, általánosabban és olcsóbban” termelődik újra.²⁶

Hogy az egyes iparvállalatoknál az alkalmazottak száma és funkciója milyen nagyon megváltozott, azt a következő példa világíthatja meg. A berlini Siemens és Halske cég tervezőirodájában 1872-ben 5 rajzoló ült. A fizetség már ekkor nagyon alacsony volt, és alig dolgoztak önállóan. 20 évvel később, 1892-ben egyedül a vállalat erőssáru részlegének 2 tervezőirodája volt, amelyben 57 alkalmazott dolgozott. A Siemens-Schuckert-Művekben a 20. század elején a munkások és alkalmazottak aránya 1000 : 376 volt, egy olyan arány, mely az ipari átlag többszöröse volt.²⁷

A hivatali szektorban bekövetkező állandóan új munkamegosztások és új munkakategóriák bevezetése az alkalmazottak tömegénél a vezetési-, felügyeleti- és képviselési jogkörök korlátozódásához vezetett, illetve e jogköröknek a vezető alkalmazottak kis rétegében való koncentrálódásához. Az alkalmazottak tömegét tevékenységükben fokozódóan „idegen”-nek tekintették és mechanikus rutinmunkákra korlátozták.²⁸

tekinthetünk, a részletesebb kifejtés érdekében külön kezeltük. A „személyi szolgáltatásokat” és a „szolgáltatókat” a „házi szolgáltatások”-ba foglaltuk össze. A „kereskedelmet” – abban az esetben, ha más nincs megemlítve – mindig a bankokkal, biztosításokkal és vendéglőkkel együtt használjuk.

²⁴ Ezen a foglalkozási területen szembeállítottuk a felügyelő- és igazgatási személyzetet a szolgáló- és segédszeméllyel, ami lényegében más területeken a munkások és alkalmazottak beosztásához hasonló.

²⁵ MEM 25. kötet. Budapest, 1974. 283.

²⁶ Uo. 283.

²⁷ J. Kocka: Alkalmazottak szócikk, in: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, 1. kötet. A – D. 2. kiad. Stuttgart 1974. 115. 23. megj.

²⁸ Az 1870-es években alkalmazták az első írógépeket. Az 1880-as évek elején az USA-ban tanfolyamokon képezték ki az első gépirónőket (T. Pirker: Büro und Maschine, Basel–Tübingen 1962. 41.). Az első számológépeket az 1880-as években vezették be. Tömeges elterjedésük csak 1900 után kezdődött. (H. Steiner: Soziale Strukturveränderungen im modernen Kapitalismus, Berlin, 1967. 113. p.).

6. táblázat

A keresők fejlődése a szolgáltatások foglalkozási ágazatban, 1882–1907

	1882	1895		1907	
	a	a	b	a	b
Közigazgatás és igazságszolgáltatás	212,7	292,9	137,7	390,0	183,4
Egyház és papság	51,8	60,2	116,2	80,2	154,8
Oktatás és nevelés	175,7	232,8	132,5	299,4	170,4
Egészségügy	73,3	122,1	166,6	207,7	283,4
„Író” foglalk.	19,4	21,3	109,8	19,3	99,5
Művészi foglalk.	46,5	65,6	141,1	90,7	195,1
Összesen*	579,3	795,0	137,2	1087,3	187,7

*a hadsereg nélkül

a – ezerben

b – index (1882 = 100)

A „Statistik des Deutschen Reichs” 211. kötet, Berlin 1913. 102. p. alapján kiszámítva

Az 1890-es évektől a munkások és alkalmazottak közötti megkülönböztetést még csak feltételesen lehet a szellemi és fizikai munka szétválása mércéjének tekinteni. Bár e megkülönböztetéshez léteznek további kiindulási pontok, de általában az a tendencia uralkodott, hogy az alkalmazottak tevékenységei egyre kevesebb szellemi munkaelemet tartalmaztak, különösen a „vezető” és az „alkotó” elemek értelmében.

A szolgáltatások területén megtalálható tevékenységek másik mutatót nyújtanak, amely a szellemi munka és e munkának más munkafajtákhoz való viszonyulását segít meghatározni. Elvben abból lehet kiindulni, hogy az ezen a területen foglalkoztatottak túlnyomó többsége, különösen az „önállók” kategóriája (beleértve a vezető alkalmazottakat és a magasabb tisztviselőket), munkájukban erős szellemi elemeket mutatnak fel. Míg az anyagi termelésben az „önállók” tömege – azaz az egyszerű árutermelők – a szellemi és fizikai munkát személyükben a munkafolyamatban egyesítik, addig a szolgáltatások területén dolgozó „önállókról” nem mondható el ugyanez. A szellemi elemek egyértelműen túlsúlyban vannak, és a szellemi és fizikai munka ellenséges szembeállítására jellemző.²⁹

Összességében a szolgáltatások foglalkozási ágazatban (a katonaság nélkül) a keresők száma mind 1882 és 1895 között, mind pedig 1895 és 1907 között 37%-kal nőtt. A leggyorsabb növekedés az egészségügyben zajlott le (lásd a 6. táblázatot). Összehasonlítva a keresők növekedésével, ez messze az átlag fölötti érték volt, amely túllépi a keresők növekedését az iparban. Ha egyes foglalkozási csoportokat kiemelünk, amelyek a szellemi munkát különleges mértékben testesítik meg, azaz ha kizárjuk a szolgálati – és igazgatási személyzetet (Dienst- und Verwaltungspersonal), akkor a következő csoportok a következő növekedési rátát mutatják: „irodalmi” foglalkozások (írók, újságírók, magántudósok) 60%, orvosi személyzet 46%, művészi foglalkozások, valamint magasabb tisztviselők (beleértve az

²⁹ Az „önállók” kategóriája, különösen a szolgáltatások területén, csak nagyon feltételesen illik a fogalom tartalmára. Éppen úgy magában foglalja a magasabb tisztviselőket, tisztviselői viszonyban álló tanárokat, valamint állami intézményekben dolgozó orvosokat és művészeket, mint az ún. szabad foglalkozásúakat, tehát szabadon praktizáló orvosokat és ügyvédeket, valamint szabadon alkotó művészeket. A termelőerők fejlődése szempontjából ebben a kategóriában mindenekelőtt a szellemi munka elemei fontosak. A termelési szférában ez a kategória tartalmazza a termelésirányító tevékenység fontos elemeit is.

országokban az uralkodó osztályon belül vitáztak arról, hogy pl. az egészségügy milyen mértékben növeli a termelékenységet. A német fejlődés, amely – mint láttuk – éppen ebben a szolgáltató ágazatban lendült fel különösen gyorsan, amire természetesen ösztönzően hatott az 1880-as években bevezetett szociális törvényhozás, vezető helyet foglalt el. Így egy amerikai tudományos csoport, amely a 20. század elején az amerikai Gyáripárosok Szervezetének (National Association of Manufacturers; N.A.M.) megbízásából a német társadalombiztosítási rendszert tanulmányozta, a német munkaadók kifejezetten kedvező tapasztalatairól számolt be.³² A „felvilágosult” vállalkozók nyilvánvalóan felismerték, hogy a jobb egészségvédelem jobb egészséget és ez ismét jobb munkafegyelmet és a balesetek alacsonyabb számát, összességében tehát magasabb termelékenységet jelent.³³

Még az első világháború előtt minden fejlett kapitalista országban propagálták ezeket az elképzeléseket. 1914-ban, az első társadalombiztosítási kongresszuson – amelyet az USA-ban tartottak – a központi téma az emberi munkaerőpotenciál társadalombiztosítás útján történő megtartása volt.³⁴

Különös figyelmet érdemel az oktatás és nevelés területének fejlődése. Az oktatási személyzet³⁵ 1895-ben 218 ezer személlyel alig valamivel több mint 50%-át tette ki a szolgáltatások területén foglalkoztatott összes „önálló”-nak. 27%-os növekedésük azonban alatta maradt az ebben az ágazatban foglalkoztatott „önálló” átlagának (amely 29%-ot tett ki). Egyúttal ez a növekedés nagyobb volt, mint a népesség növekedése (19%).

Az utóbbi években a növekedés tényezőinek vizsgálatával összefüggésben sokat írtak az oktatás hatásáról, és ha ezt a kérdést gazdaságtörténeti aspektusból is vizsgálják, a vélemények arra hajlanak, hogy a 19. században az oktatás expanziójáról lehet beszélni. Különböző felfogások úgy vélik, hogy az oktatásügyet – különösen Németországban – a német ipar gyors fejlődése egyik döntő tényezőjének lehet tekinteni a 19. század végén és a 20. század elején.

Kétségtelen, hogy ezt a kérdést nemcsak az oktatószemélyzet fejlődésének vizsgálatával lehet megvilágítani. Sőt, első pillantásra ez a fejlődés teljesen szabályosnak tűnik, távol a látványos növekedéstől. Valamivel a népesség és a foglalkoztatottak növekedése felett volt.³⁶ Ha néhány mutatót figyelembe veszünk, mint pl. az oktatásra és nevelésre fordított kiadásokat (százalékos részesedése a társadalmi termékben) és az iskolai látogatottságot (a népesség százalékában), és ezeket nemzetközi összehasonlításnak vetjük alá, akkor világossá válik, hogy Németország 1860 és 1880 között nagyon gyorsan növelte az oktatásra fordított kiadásokat, de azután – a százalékos részesedés további növekedése ellenére – a növekedési kvóta elkezdett csökkenni (lásd a 8. táblázatot). Az iskolalátogatás fejlődésénél a következő trendek mutatkoznak: a primér oktatási szektorban (elemi iskolai oktatás) Németország nagyon korán elérte az iskolakötelesek szinte teljes beiskolázását, úgyhogy tisztán mennyiségileg szinte semmilyen növekedés nem volt lehetséges. A szekunder és terciér szektorban (magasabb és akadémiai iskolai oktatás) Németország az USA mögé került, azonban a kontinensen egy szinten volt a többi fejlett európai országgal³⁷ (lásd a 9. táblázatot is). Az első mutatót figyelembe véve Németország a század végéig kiemelkedő helyet foglalt el. Ezt csak Japán szárnyalta túl 1900-ban. A második mutatónál Németország ugyan az USA és Nagy-Britannia mögött állt, és az egyetemi hallgatók indexe vonatkozásában (a népesség százalékában) 1900-ban Franciaország is utólérte, azonban ez mégsem jelenti azt, hogy a fejlődés Németország oktatás- és nevelésügyében ne tett volna szert előnyre.

A kapitalista oktatási rendszert elvileg két célkitűzéssel jellemezhetjük: egyrészt alkalmas, alkalmazkodóképes, lojális állampolgárok képzésének ideológiai meghatározott motivációja, ahogy ez pl.

³² F. C. Schwedtmann–J. A. Emery: Accident. Prevention and Relief, New York, 1911.

³³ W. H. Dawson: Evolution of modern Germany, New York 1908. 155. és skk.; G. Schmoller: Die soziale Frage, München 1918. 416.

³⁴ G. V. Rimlinger: Sozialpolitische und wirtschaftliche Entwicklung: Ein historischer Vergleich, in: Gesellschaft in der industriellen Revolution, Köln, 1973. 121.

³⁵ Az oktatási személyzethez számították a különböző tanári kategóriák mellett a vezető múzeumi és könyvtári személyzetet is.

³⁶ A foglalkoztatottaknál a korrigált értékeket vették alapul.

³⁷ P. Lundgreen: Bildung und Wirtschaftswachstum im Industrialisierungsprozess des 19. Jahrhunderts, Nyugat-Berlin, 1973. 80.

8. táblázat
Oktatási és nevelési kiadások
(százalékarány bruttó/nettó-társadalmi
termelésben) a kiválasztott országokban
1860–1900

	1860	1880	1900
Németország	1,0	1,6	1,9
USA	0,8	1,1	1,7
Anglia	–	0,9	1,3
Franciaország	0,4	0,9	1,3
Japán	–	0,8	2,0

Forrás: *Lundgreen, Peter*: Bildung und Wirtschaftswachstum im Industrialisierungsprozess des 19. Jahrhunderts (Oktatás és gazdasági növekedés a 19. század iparosítási folyamatában) Nyugat-Berlin, 1973. 77. p.

9. táblázat
Iskolalátogatás (a lakosság százalékában) a kiválasztott országokban,
1860–1900

	1860	1880	1900
Összes tanuló/hallgató			
Németország	16,5	17,5	17,5
USA	19,0	21,0	22,0
Anglia	13,5	16,0	20,0
Franciaország	12,0	14,0	15,0
Japán	–	6,0	11,0
Középiskolások			
Németország	0,38	0,75	0,93
Franciaország	0,40	0,55	0,70
Japán	–	0,05	0,24
Főiskolai – egyetemi hallgatók			
Németország (egyet. hallg.)	0,03	0,04	0,05
Franciaország (egyet. hallg.)	0,03	0,04	0,07
Németország (összes főisk.)	0,08	0,12	0,16
Japán (összes főisk. hallg.)	–	0,02	0,05

Forrás: *Lundgreen, Peter*: Bildung und Wirtschaftswachstum im Industrialisierungsprozess des 19. Jahrhunderts, Nyugat-Berlin, 1973. 81. p.

a porosz alattvalók eszményképében olyan jellemzően kifejezésre jutott; másrészt pedig a tőke igényeinek kielégítése a mindenkori technológiai feltételeknek megfelelő képzési struktúra alapján. Nagyon gyakran az ideológiai meghatározottság lesz az általánosabb motiváció, amire az 1854-es antidemokratikus és forradalomellenes porosz szabályzat (a Stiehl-féle regulációk) is utalt, amely 1871-ben túlélt. A tőkének a szakmai képzettségre vonatkozó igényeit – amelyek a különböző szakterületeken egyáltalán nem voltak egységesek – ennek rendelték alá. A bér munka magasabb kvalifikációja 1871 után következett be, kevésbé a népművelési és továbbképző iskolák útján, mint inkább a fellendülő mérnöki és szakiskolákon keresztül. Itt csak az elektromos és a kémiai iparral kapcsolatos különleges érdeklődésre szeretnék emlékeztetni. Az 1872. évi reáliskolai reform is és a magasabb iskolák 1890 után kezdődő reformja a „szellemi” bér munkás kiképzésének szempontját figyelembe véve volt megfelelően differenciálva és kvalifikációs fokokba sorolva. Ha ezek a tőkeérdekek az egységes fejlődési folyamatokban nem is jelentkeztek (pl. a szakiskolák és a szakiskolai személyzet területén), de azután világosan megmutatkozott a tőke különböző gazdasági szükséglete és azok a hatáselemek, amelyek nemcsak gazdaságilag voltak determináltak.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a fizikai és szellemi munka szétválása a 19. század végén új minőséget ért el. Ez a megmutatkozott az új társadalmi munkamegosztásban a különböző foglalkozási területeken és a fizikai és szellemi dolgozók sféráiban.

Néhány nem-termelő sférában nagyon gyorsan emelkedett a foglalkoztatottak száma: a kereskedelemben – a vendéglők nélkül – több mint 100%-kal és a szolgáltatások ágazatában (szabad foglalkozások és közszolgáltatások [öffentliche Dienste]) 88%-kal, ami a közlekedés után a második és harmadik leggyorsabb növekedésnek felelt meg. Ez a növekedés olyan erős volt, hogy 1895-ig a nem-termelő sférákban a foglalkoztatottak aránya csak csekély mértékben emelkedett, és utána a termelő ágazatokkal egy szinten maradt (lásd a 10. táblázatot).

A szellemi és fizikai munka újrafelosztása, amely mindenekelőtt az alkalmazottak és hivatalnokok növekedésében nyilvánul meg, a termelés területén is nagyon világosan visszatükröződött. A termelőerők fejlődése szempontjából a „technikailag képzett hivatalnokok” (technikai alkalmazottak) gyors növekedése különleges jelentőségű az iparban. Míg 1895 és 1907 között a keresők száma az iparban 36%-kal emelkedett, a technikai alkalmazottak száma 153%-kal nőtt. Részarányuk az ipari keresők számában madjnem megkétszereződött (0,6%-ról 1,1%-ra). A technikai alkalmazottak aránya a gépiparban és a kémiai iparban volt a legmagasabb, ahol a mindenkori ágazatban foglalkoztatottak aránya 1907-ben elérte a 4,4 illetve a 4,1%-ot.³⁸ Kétségtelen, hogy itt szoros összefüggés mutatkozott a nagyipari termelési formák kifejlődése, a tudománynak a termelésbe való gyors betörése és az új kvalifikált technikai foglalkozások keletkezése között (lásd a 11. táblázatot).

A fizikai és szellemi munka fejlődése szempontjából említésre méltó a „vezető hivatalnokok és egyéb üzemvezetők” (vezető alkalmazottak) kategóriája. Számuk az iparban 1907-ben 57 ezer volt, illetve a foglalkoztatottak 0,5%-a (lásd a 12. táblázatot). Itt éppen a nagyüzemek gyors kiterjedése járult hozzá jelentős mértékben a foglalkozási csoport kifejlődéséhez. A legmagasabb arányt a kémiai és a világítóanyagipar érte el (1,5, illetve 1,6%). A termelés koncentrációja mellett az egyes iparágak specifikus feltételei játszottak szerepet. A kémiai iparhoz számítógépes gyógyszerészetben pl. megfigyelhető volt, hogy a gyógyszerárak egy része állami tulajdonban volt, és kinevezett igazgatók vezették. De a koncessziós rendszer, amely a bérbeadásokat megtiltotta, valamint a fiókgyógyszertárak intézménye hozzájárult a vezető tisztviselők átlagon felüli magas számához. A világítóanyagiparban éppen így más tényezők okozták a vezető tisztviselők nagy százalékarányát, így az ennek az ágazatnak alárendelt gázművekre tett állami befolyás. Az élelmiszeriparban (1,1%) a gyárszerű nagyüzemek kiterjedése mellett a fióküzletek, a szövetháztartási üzemek és a mezőgazdasági melléküzemágak játszottak szerepet. A nyomdaiparban (0,8%) egyértelműen a nagyüzemi tendencia segítette elő az új vezetési struktúrák kialakulását. A centralizált nagyvállalatok (pl. a sajtónál) helyi üzemegységeinek fokozódó függőségénél a helyi széttagoltság megtartása volt jellemző. Az építőiparban (0,7%) mindenekelőtt a „köztisztviselők”, a vezető alkalmazottak (illetve hivatalnokok) száma gyorsan növekedett.³⁹

³⁸ A Statistik des Deutschen Reichs 211. kötet. Berlin 1913. 230., 204 és skk. alapján kiszámítva.

³⁹ Ua. alapján kiszámítva 218. és skk.

10. táblázat
A keresők fejlődése foglalkozási területek szerint
1882–1907¹ (százalékban)

	1882	1895	1907
Mezőgazdaság	46,9	41,3	35,2
Ipar	31,1	35	40,1
Közlekedés	2,1	2,6	3,7
Anyagi termelés	80,1	79	78,9
Kereskedelem, bankok, vendéglátás	6,7	7,5	8,7
Házi szolgáltatások	8,3	7,5	6,2
Egyéb szolgáltatások	5,0	6	6,2

¹ javított számok alapján kiszámítva

A „Statistik des Deutschen Reichs” 211. 1913. kötet, passim. alapján kiszámítva

11. táblázat
A technikai alkalmazottak fejlődése az iparban
1895–1907

	1895 technikai alk.		1907 technikai alk.	
	ezer	a keresők százalékában	ezer	a keresők százalékában
Gépgyártás	11,4	3,0	40,1	4,4
Kémiai ipar	3,7	3,6	6,5	4,1
Építészet	22,1	1,6	55,8	2,9
Világítóanyagipar	0,5	1,2	1,2	1,6
Bányászat	3,1	0,5	7,1	0,7
Nyomdászat	0,3	0,3	0,8	0,4
Kő- és agyagipar	1,0	0,2	1,8	0,3
Fémfeldolgozás	1,0	0,1	3,4	0,3
Textilipar	1,2	0,1	2,4	0,2
Papíripar	0,2	0,1	0,4	0,2
Bőripar	0,1	0,1	0,4	0,2
Élelmiszer- és élvezeti-cikk ipar	4,0	0,5	2,8	0,2
Faipar	0,4	0,1	1,1	0,1
Tisztítóipar	0,03	0,02	0,1	0,04
Ruházati ipar	0,1	0,01	0,3	0,02
Ipar összesen ¹	49,5	0,6	125,3	1,1

¹ Művészeti iparokat is beleértve

A „Statistik des Deutschen Reichs” 211. kötet 230, 204* alapján kiszámítva

12. táblázat
Vezető alkalmazottak gazdasági- és ipari
ágazatok szerint 1907

Gazdasági ágak:	Vezető alkalmazottak	
	ezer	a keresők százalékában
Ipar	58,3	0,5
Kereskedelem	57,7	2,4
Mezőgazdaság	24,7	0,2
Közlekedés	23,1	2,3
Iparágak		
Építészet	13,2	0,7
Élelmiszeripar	12,2	1,1
Gépgyártás	5,4	0,6
Kő- és agyagipar	4,7	0,7
Textilipar	3,7	0,3
Bányászat	3,1	0,3
Fémfeldolgozás	2,8	0,2
Faipar	2,5	0,3
Kémiai ipar	2,4	1,5
Ruházati ipar	2,4	0,2
Nyomdászat	1,5	0,8
Tisztítóipar	1,3	0,5
Világítóanyagipar	1,2	1,6
Papíripar	1,0	0,5
Bőripar	0,8	0,4
Művészeti ipar	0,2	0,5

A „Statistik des Deutschen Reichs” 211. kötet
passim alapján

Ezeknek a folyamatoknak az ábrázolásából is kitűnik, hogy az emberi termelőerő további átalakulása magán a szellemi munkán belül zajlott le. „Eltömegesedésével” („Vermassung”) összefüggésben a munkamegosztás gyors elmélyüléséhez vezetett, ahol a foglalkozások egyre nagyobb mértékben egyes munkafázisokra redukálódtak. Tartalmában ezt a folyamatot azzal az átalakulással lehet összehasonlítani, ahogyan ez a 16. századtól a 18. századig a manufaktúrában lezajlott. Ez volt a szellemi munka kezdődő mechanizálásának előfeltétele és egyben következménye; a szellemi munka rutinszerű, nagyon specializált munkafolyamatokra való széttördeléséhez vezetett. Ezen az alapon emelkedhetett pl. a közigazgatás termelékenysége a foglalkoztatottak számának hatalmas kiterjedése ellenére az 1900-at követő évtizedekben.⁴⁰ Ugyanakkor állandóan emelkedett a nem-anyagi termelésben alkalmazott munkerő száma is.

⁴⁰ 1900-tól az 1970-es évek közepéig a közigazgatás termelékenysége 50%-kal nőtt az imperialista Németországban. Ehhez képest az ipar termelékenysége azonban 1000%-kal nőtt.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Е. Сюч</i> : Очерк о трёх исторических регионах Европы	313
<i>Э. Кёвич</i> : Приём Пан-европейского движения в Германии (1924–1932)	360

СООБЩЕНИЯ

<i>Ж. Трочани</i> : Сословные экономико-политические планы в Трансильвании (1711–1761)	385
--	-----

МАСТЕРСКАЯ

<i>К. Хеди</i> : Устройство турков в завоёванных странах	392
<i>П. Хренко</i> : Неизвестный „студент Лазар”	405
<i>Г. Херцег</i> : Гёргеи (Очерки к одному портрету)	411

ПЕРВЫЕ РАБОТЫ

<i>Я. Ховари</i> : Тулчевский турецкий томоженный дневник 1515–17 гг.	430
<i>К. Шварц</i> : Государственное хозяйство Венгрии в 1828–1847 гг. на основе данных „Tafeln”-ов	450

ДИСКУССИЯ

<i>Р. Шимон</i> : Замечания к изданию <i>Ислама</i> Игнаца Голдзихера, или quis custodiet custodes	478
--	-----

ОБЗОР

<i>К. Бенда</i> : Королева Мария Терезия в венгерской историографии	485
<i>Х. Хандке</i> : Распределение труда и структуры занятости. (Материал к развитию человеческой производственной силы в Германии в 1871–1918 гг.)	493

CONTENTS

STUDIES

<i>J. Szűcs</i> : A Sketch on the Three Historical Regions of Europe	313
<i>E. Kövics</i> : Reception of Pan-Europe Movement in Germany (1924–1932)	360

COMMUNICATIONS

<i>Zs. Trócsányi</i> : Economic Political Projects of the Estates in Transsylvania (1711–1761)	385
--	-----

OEUVRE

<i>K. Hegyi</i> : The Arrangement of the Turks in the Occupied Countries	392
<i>P. Hrenkó</i> : The Unknown „Lázár deák”	405
<i>G. Herczegh</i> : Görgei (Sketches of a Portrait)	411

FIRST PUBLICATIONS

<i>J. Hóvári</i> : The Turkish Custom Register of 1515–17 from Tulcsa	430
<i>K. Schwarcz</i> : Public Finances of Hungary in 1828–1847 according to the Data of Tafeln	450

DISCUSSION

<i>R. Simon</i> : Remarks to the Edition of Goldziher's „Iszlám” or quis custodiet custodet	478
---	-----

OBSERVER

<i>K. Benda</i> : Queen Mary Theresa in Hungarian Historiography	485
<i>H. Handke</i> : Division of Labour and Employment Structures (Contribution to the Development of Labour Forces in Germany between 1871–1918)	493

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES

<i>J. Szűcs</i> : Esquisse sur les trois régions historiques de l'Europe	313
<i>E. Kövics</i> : L'accueil du mouvement Paneuropéen en Allemagne (1924–1932)	360

COMMUNICATIONS

<i>Zs. Reócsányi</i> : Projets de politique d'économie des Ordres en Transylvanie (1711–1760) . . .	385
---	-----

ATELIER

<i>K. Hegyi</i> : Installation des Turcs dans les pays occupés	392
<i>P. Hrenkó</i> : "Litteratus Lázár" qu'on ne connaît pas	405
<i>G. Herczegh</i> : Görgei (Esquisse pour un portrait)	411

PREMIERS MEMOIRES

<i>J. Hóvári</i> : Registre de douane turc à Tulcsa dans les Années 1515–1517	430
<i>K. Schwarz</i> : Finances publiques de la Hongrie de 1828 à 1847 d'après la documentation de "Tafeln"	450

DISCUSSION

<i>R. Simon</i> : Remarque sur la publication de l'oeuvre d'Ignác Goldziher sous le titre <i>l'Islam</i> , ou bien quis custodiet custodes	478
--	-----

OBSERVATEUR

<i>K. Benda</i> : La reine Marie-Thérèse d'Autriche dans l'historiographie hongroise	485
<i>H. Handke</i> : Division du travail et structures d'emploi (Contributions au développement de force productrice humaine en Allemagne entre 1871 et 1918)	493

INHALT

STUDIEN

<i>Jenő Szűcs</i> : Eine Skizze über Europa's drei historische Regionen	313
<i>Emma Kövics</i> : Die Rezeption der Paneuropa Bewegung in Deutschland (1924–1932)	360

MITTEILUNGEN

<i>Zsolt Trócsányi</i> : Ständische wirtschaftspolitische Pläne in Siebenbürgen (1711–1761)	385
---	-----

WERKSTATT

<i>Klára Hegyi</i> : Die Einrichtung der Türken in den eroberten Ländern	392
<i>Pál Hrenkó</i> : Der unbekannte „Lázár deák”	405
<i>Géza Herczeg</i> : Görgei (Skizzen zu einem Porträt)	411

ERSTE STUDIEN

<i>János Hóvári</i> : Das Zollbuch von Tulcsa aus den Jahren 1515–17	430
<i>Katalin Schwarz</i> : Der Staatshaushalt Ungarns aufgrund der Angaben der Tafeln	450

DISKUSSION

<i>Róbert Simon</i> : Einige Bemerkungen zur Ausgabe Ignaz Goldziher's <i>Der Islam</i> oder quis custodiet custodes	478
--	-----

BEOBACHTER

<i>Kálmán Benda</i> : Königin Maria Theresia in der ungarischen Geschichtsschreibung	485
<i>Horst Handke</i> : Arbeitsteilung und Beschäftigtenstrukturen. Ein Beitrag zur Entwicklung der menschlichen Produktivfrakt in Deutschland zwischen 1871 und 1918	493

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. júl. 24 – Terjedelem: 17,50 (a/5) ív
82.9916 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 84 Ft

1 szám ára: 21 Ft

Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,

II-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 21,— Ft

Előfizetési ára egy évre 84,— Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Pach Zsigmond Pál: A történetíró Molnár Erik
Ferge Zsuzsa: A gazdaság történelmileg változó
jellege
Gadanecz Béla: A vasutasok a századelőn
Sándor Pál: Deák és a titkosrendőrség

ÚJRAOLVASVA

FIGYELŐ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA, SZ. ORMOS
MÁRIA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Űri u. 51–53. — Telefon: 180–180
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre: 84,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A történetíró Molnár Erik	513
<i>Ferge Zsuzsa</i> : A gazdaság történelmileg változó jellege és helye a társadalmi újrater- melésben	521
<i>Galánecz Béla</i> : A vasutások létszáma, megoszlása, gazdasági és szociális helyzete a századulón	553

KÖZLEMÉNYEK

<i>Sándor Pál</i> : Deák és a titkosrendőrség. Titkosrendőri adalék politikai koncepció- járól (1843)	592
<i>N. Szabó Erzsébet</i> : Angol dokumentumok a Baranya misszió működéséről	611

ÚJRAOLVASVA

<i>Márkus László</i> : Szabó Ervin „újraolvasva”	625
<i>Léván György</i> : Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés e. könyvéről	636
<i>Hársfalvi Péter</i> : Révai József: Marxizmus és népiesség	650

FIGYELŐ

<i>Linda Frey—Marsha Frey</i> : II. Rákóczi Ferenc és a tongeri hatalmak	663
<i>Jemnitz János</i> : Kunfi Zsigmond és a nemzetközi munkásmozgalom	675
<i>Tolnai György</i> : Az élelmiszeripar szerepe Magyarország 19–20. századi tőkés ipar- fejlődésében	686
Zsilák András (1921–1981)	703

Tanulmányok

PACH ZSIGMOND PÁL

A történetíró Molnár Erik*

1.

Már több mint másfél évtizede, hogy eltávozott körünkől Molnár Erik; s a hitetlenséggel vegyült megrendülés – amire halálhíre döbrentett – még ma is gyakran úrrá lesz rajtunk.

Nem tudjuk hinni, hogy a törhetetlennek látszó férfit – aki nem akart ismerni fáradtságot, betegséget – alkotóereje teljében elragadta a halál.

Nem tudjuk hinni, hogy a kommunista tudóst, a hajlíthatatlanul vitázó marxistát, az éles szellemű és tiszta jellemű embert nem kereshetjük már fel a Történettudományi Intézet budai épületének igazgatói szobájában, vagy a pesti, Benczur utcai lakás tágas könyvtárszobájában, ahol nap mint nap annyi órát töltött könyvei, kéziratai fölé hajolva – nem ismerve pihenést, vakációt, az elméleti munkából való kikapcsolódást.

Mintha most is hallanánk rövid, olykor szinte pattogó, mégis bizalmat árasztó, rokonérzést, barátságot sugárzó szavait. Mintha most is hallanánk feszesen szabatos, célra-lényegre törő, híresen tömör mondatait.

A jelen elevenségével tolnak fel bennünk az emlékképek: egy-egy szuggesztív logikájú előadásának képei; a jelen frissességével idéződnek fel bennünk az intellektuális élmény pillanatai, amelyeknek egy-egy újabb cikke, tanulmánya, monográfia-fejezete olvastán részesei lehettünk. S olyan sokszor élhettünk át ilyen pillanatokat, oly sokféle témának-kérdésnek Molnár Erik-i kifejtése nyomán!

Mert Molnár Erik a társadalomfejlődés úgyszólván minden szférája felé éles szemmel, eleven izgalommal, bőven áradó invencióval fordult – s a társadalomtudományok egy sor ágazatában maradandót alkotott. Főként éppen a tudományos érdeklődés sokoldalúsága, teljességvágya tárul elénk érzékletesen tudományos munkásságából. A nagystílusú, univerzális igényű, magával ragadó erejű marxista társadalomtudós-típusnak – ennek az immár sajnos kiveszőben lévő tudóstípusnak – Molnár Erik mintegy megtestesítője volt. S hozzátehetjük: társadalomtudományaink mai fejlődésének és jövőjének egyik kulcskérdése éppen abban áll: hogyan lehet a tudományágazatok és részterületek egyre inkább elmélyülő kutatása s mindinkább specializálódó-differenciálódó művelése mellett a komplexitást, az általánosítást, az átfogó szemlélet és a szaktudományi kompetencia *egységét* megvalósítani? Lehet-e ma vajon a Molnár Erik-i tudóstípust tovább örökíteni? Vagy inkább a különböző társadalomtudományi szakmák művelőinek – ma divatos szóval

*Az 1981. november 27-én Kecskeméten tartott Molnár Erik-Emlékülésen elhangzott előadás. Az Emlékülést az MSZMP Kecskemét városi Bizottsága, Kecskemét város Tanácsa, a TIT Bács-Kiskun megyei Szervezete és az MTA Történettudományi Intézete rendezte.

– *multidiszciplináris* csoportmunkájában kell a megoldás útját keresnünk? A társadalomtudományi kutatásnak azokban az együttműködési formáiban, amelyekre – nem véletlenül – éppen a legutóbbi egy-másfél évtizedben történtek az első érdemi kísérletek: a multidiszciplinaritást – többszaktudományt – mintegy önmagukban megvalósító nagyok: egy Molnár Erik, egy Erdei Ferenc, egy Lukács György eltávoztával.

Mi adta Molnár Eriknek az erőt, a kutatói kedvet és alkotói bátorságot, hogy szembenézzen a történelem, a filozófia, a közgazdaságtan és más ágazatok legnehezebb tudományos problémáival? Erejének nyilván számos forrására utalhatunk: a széles műveltségre, a nagy ismeretanyagra, a mély elméleti erudícióra, az állandó intellektuális feszültségre, a munkásmozgalom gyakorlati feladataival összefüggő teoretikus kérdések iránti éles fogékonyságra. Benne van mindezekben, mégis hadd emeljem ki külön is, mint nézetem szerint a legfőbbet: Molnár Erik alkotóereje abban az ingathatatlan és rendíthetetlen meggyőződésében gyökerezett, hogy a marxizmus „*mindenható erejű, mert igaz*”¹; hogy ez az elmélet és módszer biztos kiindulást nyújt *minden* társadalomtudományi probléma megoldásához. Aki tehát – így vélekedett – valóban marxista módon, hivatott tehetséggel – s ezt méltán érezte magában –, kemény szorgalommal és szigorú gondolati fegyelmezettséggel kutatja, vizsgálja, elemzi a társadalom múlt vagy jelen életének bármilyen konkrét megnyilvánulását: az *szükségszerűen* eredményhez jut. A szükségszerűség fogalma – amellyel oly sokat foglalkozott filozófiai tanulmányaiban – ebben az értelemben is áthatotta tudományos munkálkodását.

Szigorú gondolati fegyelmezettségét említettem az imént: Molnár Erik okfejtéseiben sehol egy laza részlet, egy felesleges passzus. Mondat mondatot, bekezdés bekezdést, gondolat sor gondolat sor szigorú következetességgel – megint szinte így fogalmaztam – *szükségszerű* egymásutánban követ; minden egyes írásán egyazon áramkör feszültsége fut végig; rövid cikke vagy terjedelmes monográfiája egyaránt egy tömbből van faragva. Erről a tömbből leperegtek az alapozatlan bírálatok-támadások nyilai; de a tömb néha olyan szilárdnak-merevnek, részei között a kohézió olyan erősnek-feszesnek bizonyult, hogy olykor az indokolt és elfogadni próbált kritika vagy korrekció elemeit is visszavetette.

2.

A sokoldalú, multidiszciplináris tudós-egyéniséget mi történészek persze elsősorban történésznek valljuk. S talán nem tévedek, ha úgy gondolom: Molnár Erik is elsősorban historikusnak tekintette magát életének ama tizenhét esztendejében, amelynek során a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatói tisztjét töltötte be, egészen haláláig.

Amikor 1949 őszén az újjáalakult Intézet igazgatását átvette, már több mint két évtizede, 1929 eleje óta publikált marxista szellemű folyóiratcikkeket: *történeti* tárgyaikat is. Sőt nyomtatásban megjelent *első* írásai a 100%-ban – a Kommunisták Magyarországi Pártjához való csatlakozását közvetlenül követően – főként éppen az újabb kori francia *történelem* és *munkásmozgalom-történet* forradalmi fordulóiról adtak – sohasem

¹ A marxizmus három forrása és három alkotórésze; *Lenin*: Válogatott Művek, Bp., 1949, I, 65.

sablonszerű, mindig eredeti gondolatot felvillantó – elemzéseket² –, hogy majdan életének *utolsó* szakaszán, csaknem 40 esztendő történeti és történelmi tapasztalataival gazdagodva, térjen ismét vissza a *nemzetközi munkásmozgalom* történetének műveléséhez: a *marxizmus szövetségi politikája* keletkezés- és fejlődéstörténetének megírásához.³

Tudományos pályájának kezdetétől fogva írt tehát Molnár Erik történelmi tárgyú cikkeket, de történészé lételét, szoros értelemben, az 1930-as évek közepétől datálhatjuk, amikor gyors egymásutánban bocsátja közre ez irányba mutató, egymáshoz szervesen kapcsolódó tanulmányait. Tudománytörténeti, de ideológiatörténeti szempontból is fölöttébb izgalmas fejleménynek lehetünk itt tanúi és szemlélői, tudjuk időkereteit és motívumait – elsődleges források: a művek alapján – kitapintani. Mikor és miért vált át a *jelenkori* társadalom vizsgálója *történészé* – hogyan *mélyül el* Molnár Erik történelmi érdeklődése a szó legteljesebb értelmében: egészen a magyar társadalom történetének *legmélyebb* múltjáig? Az átváltás – megint csak ezt a fogalmat kell előlegeznem – a *szükségyszerűség* erejével következik be.

Molnár Erik mint marxista, mint internacionalista először is a kapitalizmus, a munkásosztály és munkásmozgalom korabeli *nemzetközi* helyzetéről kívánt tájékozódni. (Lásd többek között *Az angol kapitalizmus hanyatlása*, *A tőkés világpiac*, *A gyarmati kapitalizmus* c. dolgozatait 1930–32-ben.)⁴ Mint magyar marxista, kommunista hazafi – a fő nemzetközi tendenciák ismeretének birtokában – nyomban a magyarországi viszonyok felé fordult: a forradalmi átalakulás *hazai* perspektíváinak vizsgálata felé. *Magyarország és a társadalmi fejlődés iránya* – a kérdést így fogalmazta már 1931-ben, a *Társadalmi Szemle* I. évfolyamának 1. számában közölt mintegy programatikus cikkének címében.⁵

Ennél élesebbre a címet az adott sajtóviszonyok között nem fogalmazhatta, ha nem akarta az újonnan indult féllegális pártfolyóirat megjelenését rögtön kockára tenni. De az olvasó előtt így is nyilvánvaló volt: nem kevesebbről van itt szó, mint a magyar kommunista mozgalomnak – úgyszólván 1919 másnapja óta vitatott – döntő stratégiai kérdéséről: a várható forradalom magyarországi hajtóerőiről és osztályjellegéről. A *tudós* Molnár Erik számára pedig az is evidens volt: e döntő politikai kérdés megválaszolása – amely eddig jobbra általános tézisek szintjén történt⁶ – az eddiginél jóval konkrétabb *tudományos* alapozást kíván: ehhez kell tehát a maga részéről is hozzájárulnia. S már 1932-ben közre is bocsátja a válasz két fő társadalmi tényezőjére: a magyar nagyipari munkásosztályra és a magyar parasztságra vonatkozó első konkrét elemzéseit: *Az értéktöbbletráta a magyar gyárparban*, illetve *A mezőgazdasági népesség osztálytagozódása Magyarországon* és *A birtokeloszlás a mai Magyarországon* címmel a *Társadalmi Szemle*-ben és a *Korunk*-

² *Jeszzenszky E.*: Blanqui, 100%, 1929. febr.; A februári forradalom Franciaországban, 100%, 1929. ápr.; A párizsi kommun, 100%, 1929. máj.; A guesdizmus: egy marxista párt története, 100%, 1929. okt. stb.

³ *Molnár E.*: A marxizmus szövetségi politikája 1848–1889, Bp., 1967.

⁴ *Jeszzenszky E.*: Az angol kapitalizmus hanyatlása, 100%, 1930. júl.–aug.; Kapitalizmus és külkereskedelelem, *Korunk*, 1931. okt., nov., dec.; A gyarmati külkereskedelelem, *Korunk*, 1932. márc.; A tőkés világpiac, *Korunk*, 1932. szept. stb.

⁵ *Pálfi I.*: Magyarország és a társadalmi fejlődés iránya, *Társadalmi Szemle*, 1931. jún.

⁶ *Vö. Lackó M.*: Válságok–választások, Bp., 1975, 178–181, 195–198. stb.

ban⁷ – hogy vizsgálódásait a következő években, 1933–1935-ben mindkét vonatkozásban elmélyítse-továbbfejlessze –, amint ezt többek között *A magyar gyáripari tőke a válságban*, *A magyar munkásosztály a kapitalizmus általános válságában*, másrészt *A magyar középparaszt s a Földreformillúziók* című írásai tanúsítják.⁸

Tekintsünk el ehelyütt e tanulmányok eszmemenetének, következtetéseinek ismeretététől – hiszen Huszár Tibor professzor előadása nyilván bőven fog ezzel foglalkozni.⁹ Érjük be most csupán két mozzanat jelzésével. Az egyik: Molnár Erik, amikor a korabeli magyar mezőgazdaság *feudális* alapjellegéről szóló tézissel polemizált, s megállapította: „Bizonyos, hogy Magyarországon a mezőgazdaságban nem a feudális, hanem a *kapitalista* termelőmód uralkodik”, rögtön így folytatta: „De éppen ilyen bizonyos az is, hogy a magyar mezőgazdaságban . . . jelentős *feudális maradványok* állnak fenn . . . Olyan *termelési* és ezeken alapuló *jogi, politikai* és egyéb *társadalmi* viszonyok, amelyek a feudális termelőmódból eredve, továbbélnék a kapitalizmusban is . . .”¹⁰ – A másik: Molnár Erik 1935-ben úgy érezte, úgy érezhette: sokféle és sokrétű tudományos elemzés van már együtt a döntő stratégiai kérdés megválaszolásához – milyen osztályjellegű lehet, milyen osztályjellegű *lesz* Magyarországon egy esedékes, soronlévő forradalom? –, de még mindig hiányzik egy fontos láncszem, annak tisztázása nevezetesen: milyen osztályjellegű *volt* az a magyar forradalom, amely történelmünk utolsó évszázadának kiindulópontját képezte: *az 1848-as forradalom*? Így jut el Molnár Erik 1935-ben ugyanahhoz a nagy politikai horderejű történeti kérdéshez, amelyet Kun Béla már 1930-ban felvetett, hogy rövidre zártan feleljen is rá *A magyarországi forradalom jellegének és mozgóerőinek kérdéséhez* című *Új Március*-beli cikkében,¹¹ ugyanahhoz a kérdéshez, amelyet Révai József a Gyűjtőfogház-beli „kényszerű időöltésben” folytatott történelmi tanulmányai alapján tett fel és válaszolt meg, 1931–32 fordulójá körül fogalmazott, de csupán hagyatékából előkerült *A 48-as legenda* című cikkében,¹² illetve 1932-ben írt (de először csak a moszkvai *Új Hang* 1940. évfolyamában megjelent) *Marx és a magyar forradalom* című esszéjében.¹³ A kérdés olyan formulázásához jut el Molnár Erik is: helytálló-e a magyar marxizmus nagy úttörőjének, Szabó Ervinnek a nézete, aki már 1904–1905-ben, *Marx és Engels Válogatott Művei* első magyar nyelvű kiadásának egyik bevezetőjében

⁷ *Pálfi I.*: A mezőgazdasági népesség osztálytagozódása Magyarországon, *Társadalmi Szemle*, 1932. szept.; *Molnár E.*: Az értéktöbbletráta a magyar gyáriparban, *Társadalmi Szemle*, 1932. dec.; *Jeszzenszky E.*: A birtokelosztás a mai Magyarországon, *Korunk*, 1932. dec.

⁸ *Molnár E.*: A magyar középparaszt, *Társadalmi Szemle*, 1933. febr.; *Jeszzenszky E.*: A magyar gyáripari tőke a válságban, *Korunk*, 1934. ápr., máj.; *Szentmiklósy L.*: A magyar munkásosztály a kapitalizmus általános válságában, *Gondolat*, 1935. febr.; *Szentmiklósy L.*: Földreformillúziók, *Gondolat*, 1935. máj. stb.

⁹ Az Emlékülésen elhangzott következő előadás: *Huszár T.*: A magyar társadalom strukturális kérdései Molnár Erik írásaiban.

¹⁰ *Szentmiklósy L.*: Földreformillúziók: *Molnár Erik* Válogatott tanulmányok. Szerk. *Ránki Gy.*, Bp., 1969, 173.

¹¹ *Kun Béla* beszédéről a Kommunisták Magyarországi Pártja 1930. eleji II. Kongresszusán és cikkéről az *Új Március* 1930. jan.–márc. számában: *Lackó*: i. m. 200–202, 215.

¹² *Révai J.*: A 48-as legenda. Közölte *Lackó M.*: *Történelmi Szemle*, 1967, 3, 458–467.

¹³ *Révai J.*: Marxizmus és magyarság, Bp., 1946, 5, 72. – A két időpont között írta – és *Molnár E.* 1948-as tanulmányával csaknem egyidőben tette közzé – *Révai J.* Szabó Ervin és a 48-as magyar forradalom c. cikkét a *Sarló és Kalapács* 1936. ápr. számában. Ennek szemléletére *Lackó*: i. m. 278–279.; a cikk szövegét közli: Szabó Ervin történeti írásai. Szerk. *Litván Gy.*, Bp., 1979, 622–627.

kifejtette: az 1848–49. évi „magyar forradalmat csak úgy érthetjük meg, ha annak tekintjük, ami valóban volt: a középnemességnek a [Habsburg-dinasztiával szövetségben álló] nagybirtokos osztály ellen folytatott osztályharca befejező fázisának”¹⁴ és nem polgári forradalomnak, és aki lényegileg hasonló értelmezést kívánt bizonyítani *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban* című posztumusz művében is (első kiadása: Bécs, 1921).¹⁵ S amint Révai József az esszéjéhez írt bevezetőjében, 1940-ben *Moszkvában*,¹⁶ Molnár Erik is ugyanúgy világította meg az 1930-as évek közepén *Kecskeméten*, 1848 történeti értékelésének politikai horderejét: „Azt is látjuk . . . ebben az összefüggésben, hogy a 48-as forradalom osztályjellegének a kérdése távolról sem valamilyen „tisztá” elméleti kérdés, hanem olyan probléma, amelynek elméleti eldöntése alapvetően meghatározza a politikai gyakorlatot is. Ha a 48-as forradalom feudális forradalom volt és nem polgári, s ha ennek folytán a magyar társadalom még a 20. század elején is feudális jellegű, akkor Magyarországon még ebben az időben is a polgári átalakulást kellett napirenden lévőnek tekinteni.”¹⁷

Az azonos okból és az azonos módon feltett történeti kérdésre pedig – ugyan nem jelentéktelen részleteltérések és figyelmen kívül nem hagyható hangsúlykülönbségek mellett is – a két magyar marxista a lényegét illetően egybehangzó választ adott. Íme Molnár felelete *A negyvennyolcas magyar forradalom osztályjellege* c. tanulmányában, amely a *Gondolat* 1936. évi első, január–februári számában látott napvilágot: 1848 olyan polgári forradalom volt, amely a köznemesség vezetése alatt játszódott le: „. . . a magyar feudális nemesség, mint a polgári forradalom vezető osztálya, legalább a márciusi törvényhozásban, egyetlen merész lépéssel [ti. a jobbágyfelszabadítással] elment addig a pontig, ameddig osztálykorlátjai mellett egyáltalában elmehetett s így, legalább ekkor, osztálylehetőségei mellett történeti feladatának magaslatára emelkedett . . . a középnemesség küzdelme a feudalizmus ellen felöltötte egyben a nemzeti szabadságharc jellegét is . . . Mint annyszor máskor, a bukott forradalom is előbbre vitte a forradalom ügyét. A győztes ellenforradalom is kénytelen volt respektálni a jobbágyfelszabadítás befejezett tényét, s így a magyar mezőgazdaság polgári termelőviszonyainak alapját, amelyen a polgári termelőerők kifejlődhettek, a 48-as forradalom teremtette meg.”¹⁸ Az immár történetíróvá lett Molnár Eriktől papírra vetett e mondatok olyanok, hogy azokon ma – a magyar marxista történetírás azóta megtett négy és fél évtizedes fejlődésének szintjén is – csak árnyalatnyi finomításokat-kiegészítéseket eszközölhetnénk.

¹⁴ Szabó E. történeti írásai. Szerk. Litván Gy., 128.

¹⁵ „Mi sem lenne tévesebb, mint a magyar forradalmat az egykorú nyugat-európai, vagy éppen az angol és francia polgárság nagy forradalmaival állítani párhuzamba . . . A magyar forradalom csak annyiban nevezhető polgárinak, amennyiben a parasztfelszabadítás a liberális gazdasági rendszer egyik járulékanak mondható . . . De az egymással küzdő tömegek, az osztályok . . . egy feudális társadalomnak voltak alkotó részei . . . a nemesség volt az, amely régi osztály- és nemzeti harcát félig akarattal, félig az európai események árájától magával ragadva, az európai liberalizmus formáiba [kiemelés az eredetiben] öltöztette”: Szabó E. történeti írásai, 255–256. – Vö.: Polányi K. egykorú recenziójával: „. . . Szabó fejtegetései fundamentálisan új meglátásokhoz vezetnek át. A 48-as forradalom Szabó Ervin szerint nem volt polgári forradalom”: Szabó E. történeti írásai, 588.

¹⁶ Révai J.: Marxizmus és magyarság, 72–74.

¹⁷ Szentmiklósy L.: A negyvennyolcas magyar forradalom osztályjellege, *Gondolat*, 1936. jan.–febr.: Molnár E.: Válogatott tanulmányok. Szerk. Ránki Gy. 187.

¹⁸ Szentmiklósy L.: A negyvennyolcas magyar forradalom osztályjellege: Molnár E.: Válogatott tanulmányok, 191, 194–195.

3.

Láttuk az imént, milyen nagyra értékelte Molnár Erik az 1848 tavaszi tettet: a jobbágyszabadítást. Ezzel együtt nem mulasztotta el élesen rámutatni annak fogyatékaire, korlátaira — mint a forradalmat vezető köznemesség osztálykorlátozottságának *szükségszerű* következményére. A 48-as törvényhozás „csak a közjogon alapuló [értsd: az urbáriális] jobbágyságot szüntette meg, s nem egyben a magánjogi szerződéseken alapuló jobbágyságot is . . . A földesúr saját (majorsági) földjére telepített parasztok nem az Urbárium, hanem a földesúrral kötött szerződés alapján tartoztak szolgáltatásokkal. Az áprilisi törvények nem voltak érvényesek ezekre a rétegekre, a megváltást a földesúr és a parasztok megegyezésére bízták . . . Még kevésbé juttatta földhöz [a 48-as törvényhozás] a kevés földdel bíró vagy föld nélküli parasztságot”, zsellérséget.¹⁹

Nos, éppen ezek a kevésföldűek vagy földnélküliek, a falu elesettjei, a szegény-paraszti tömegek tették az agrárnépességnek ama rétegét, amely Molnár Erik emberi lelkiismeretét és kutatói érzékenységét a leginkább s már régóta zaklatták. (Lásd már idézett 1932. évi közleményét *A mezőgazdasági népesség osztálytagozódása Magyarországon* címmel).²⁰ Most pedig, négy esztendővel később, a negyvennyolcas tanulmánnyal szinte egyidőben kelt, igen alapos történeti-statisztikai elemzéseken nyugvó újabb cikkeiben — ezek *A földbirtokviszonyok alakulása Magyarországon* és *A magyar agrárkérdéshez* címmel (az utóbbi négy folytatásban) 1936-ban jelentek meg a *Korunkban*, illetve a *Gondolatban*²¹ — mind élesebben reádöbben, hogy a nyomasztó magyar jelen 3 millió koldusa, falusi szegénysége csak részben állott elő a magyar parasztságnak *kapitalizmus-kori* differenciálódásából, felbomlásából, más részük viszont nyilván ama kevésföldűeknek és földteleneknek leszármazottai, akiken földbirtoklás dolgában, földhözjuttatással az 1848-as jobbágyszabadítás sem segített, s akik már 1848 *előtt* is töredéktelekre szorultak vagy nincstelenségbe sülyedtek. Hogyan jöttek létre ezek a rétegek, tömegek már 1848 *előtt*? — teszi fel hát magának az újabb, most már vérbeli történész-kérdést.

Ha tehát az imént módunk volt meglátni, hogy a korabeli jelent vizsgáló és a jövőt fürkésző politikus-tudóst hogyan vitte marxista kutatásainak szükségszerű sodra egy évszázadnyi visszatekintéshez, a mezőgazdaság *kapitalista* fejlődése *egész* magyarországi korszakának vizsgálatához — akkor most a tudományos kutatás immanens logikájának, belső törvényszerűségének érvényesülésére figyelhetünk fel; arra, amely Molnár Eriket óhatatlanul az 1848 *előtti* idők tanulmányozására, a *feudalizmus* századainak felderítésére készítette.

A tudatában lejátszódó gondolati folyamatot — s ez különösen izgalmas-érdekes lehet számunkra — a szerző pontosan le is írta *Az agrárproletariátus kialakulása Magyarországon* című tanulmányának a *Gondolat* 1937 január–februári számában közreadott első fejezetében. Hallgassuk csak meg: „A magyar agrárproletariátus története nincsen még megírva . . . teljesen igaza van Illyés Gyulának, amikor kitűnő könyvében, a *Puszták népében* megállapítja, hogy a pusztai cselédség és zsellérség történetét mindmáig homály

¹⁹ Uo. 193.

²⁰ L. a 7. jegyzetet.

²¹ *Jeszenszky E.*: A földbirtokviszonyok alakulása Magyarországon, *Korunk*, 1936. márc.; *Szentmiklósy L.*: A magyar agrárkérdéshez, *Gondolat*, 1936. jan., szept., okt.–nov., dec.

fedí. A múlt század végén, amikor a magyar agrárproletariátus forradalmi jellegű megmozdulásokban adott életjelt magáról, annyi legalább beszivárgott a köztudatba, hogy ennek az agrárproletariátusnak a kialakításában szerepe volt a *jobbágyszabadság óta lejátszódott kapitalista fejlődésnek*. Azóta azonban ez is feledésbe ment . . . S minthogy ugyanekkor az általános felfogásban az a kép él a magyar mezőgazdaság *feudális* termelőviszonyairól, hogy . . . a parasztok ez időben ha feudális formában is, de földdel rendelkeztek, mely a jobbágyszabadsággal szabad tulajdonukká vált – e felfogás számára egyenesen rejtélyé válik a magyar agrárproletariátus eredete . . . És a rejtély azok számára is fennmarad, akik . . . tudják, hogy Magyarországon *már a jobbágyszabadság előtt is* hatalmas föld nélküli agrárproletariátus élt . . . Mindezekre a kérdésekre csak akkor kaphatunk kielégítő feleletet, ha nyomon követjük a magyar mezőgazdaság termelőerőinek s az ezek által meghatározott termelőviszonyainak a fejlődését már *a legrégibb időkől kezdve* . . . ”²²

Molnár Erik, mint mindig, ezúttal is szabatosan fogalmazott: megadta a kulcsot annak a történetírás-történeti rejtélynek a megoldásához is – amely már biográfusát, Ránki Györgyöt is foglalkoztatta²³ –, hogy *Az agrárproletariátus kialakulása Magyarországon* című tanulmányának még 1937-ben megjelent négy fejezete miért kezdi a „*legrégibb időkkel*”: az ősközösségi-nemzetségi szervezet felbomlásával; miért folytatja a középkori feudális nagybirtok, a falusi földközösség és a termelési viszonyok középkori fejlődésének elemzésével, egészen az 1514. évi megtorló törvényig, amelynek póré ridegségű szavai – úgymond – a magyar jobbágyparasztság *újkori* történetét vezették be.²⁴

Mindezzel pedig – világos már előttünk – a történetkutatás fascináló hatása alá került Molnár Erik lefektette íme az alapvonalait annak a munkaprogramnak is, amelynek első részét még a felszabadulás előtti években,²⁵ második felét pedig a felszabadulást közvetlenül követő esztendőkből²⁶ kemény céltudattal teljesítette – két nagy prefeudális, illetve feudális kori történeti könyvének megalkotásával: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig* (első teljes kiadása 1945-ben, az első szabad könyvnapon),²⁷ és *A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig* (kiadása 1949-ben). Ki sem vitathatja: a magyar marxista történetírás alapművei születtek meg ezekkel.

²² Szentmiklósy L.: Az agrárproletariátus kialakulása Magyarországon, Gondolat, 1937. jan.–febr.: Molnár E.: Válogatott tanulmányok, 250–251.

²³ Ránki Gy.: Molnár Erik, Bp., 1971, 85–86.

²⁴ Szentmiklósy L.: Az agrárproletariátus kialakulása Magyarországon, Gondolat, 1937. jan.–febr., márc.–ápr., máj.–jún., júl.–aug.; Molnár E.: Válogatott tanulmányok, 250–279.

²⁵ Vö. Szentmiklósy L.: A magyarság ősi társadalma, Korunk, 1939. dec.; A magyarok az őshazában, Korunk, 1940. jan.; A magyarság a pásztorkorban, Korunk, 1940. máj.; Család és vagyon a magyar pásztorkorban, Korunk, 1940. jún.; A magyar pásztortársadalom, Korunk, 1940. júl.–aug.; Magyar őstörténet, Bp., 1942.; A feudalizmus kialakulása Magyarországon, Bp., 1942.; Az árpádkori társadalom. 1. A gazdasági alap, Bp., 1943.; Az árpádkori társadalom. 2. A felépítmény, Bp., 1943.

²⁶ Vö. Molnár E.: Werbőczy és a rendi jog, Társadalmi Szemle, 1947. febr.; A kapitalizmus kezdetei Magyarországon (1200–1250), Társadalmi Szemle, 1947. ápr.

²⁷ Második kiadása: Bp., 1949.

4.

Hosszan vettem már igénybe hallgatóim szíves figyelmét, s tulajdonképpen eddig nem is az előadásom címében szereplő témáról beszéltem: nem a *történetíró* Molnár Erikről, hanem az ezt kronológiailag és logikailag megelőző kérdésről: *hogyan lett történetíró* Molnár Erik?

De Önök nyilván megértik, ha ezen a ponton most mégis megállok, s Molnár történetírói munkásságának további pályáivét illetően a már publikált munkákra utalok: Ránki Györgynek Molnár válogatott tanulmányaihoz írt átfogó bevezetésére, valamint kismonográfiájára, amellyel méltó emléket állított szerzőnknek a magyar tudósok arcképcsarnokában,²⁸ emellett Pamlényi Ervin²⁹ és E. Fehér Pál³⁰ szép cikkeire, s a magam szerény adalékaira.³¹

Végül talán arra a reményre, hogy egy későbbi alkalommal – ebben a körben vagy másutt – módom lesz még folytatni, ahol most voltaképpen abbahagytam: *Az agrárproletariátus kialakulása Magyarországon* c. tanulmány első részletével.

Ennek bevezetéséhez 1937 elején, Molnár a következő lábjegyzetet fűzte: „A magyar agrárproletariátus részletes és befejezett történetéről természetesen nem lehet itt szó. Minden egyébtől eltekintve is a magyar agrárproletariátus történetének megírása csak a *marxista történetírás kollektív munkája lehet, amely Magyarországon ma még hiányzik*, s magát e történet megírását is meg kell előznie a *források* a mainál teljesebb *feltárásának* ... Mindenesetre a *gyakorlat* szükségleteiből fakadó *elméleti* követelmény, hogy ennek a munkának az elvégzésére már ma is legalább kísérlet történjék.”³²

Molnár Eriknek megadatott, hogy átélje és cselekvő részese legyen annak a forradalmi átalakulásnak és szocialista fejlődésnek, amely történetésként is első renden foglalkoztatta – s amely meghozta, egyebek közt, a magyar marxista történetírás kibontakozását s kollektív vállalkozásokban és forrásfeltárásokban is kifejeződő aktivitását.

Nekünk pedig, ifjabb kortársainak, munkatársainak, tanítványainak megadatott, hogy több mint két évtizeden át, tizenhét esztendeig pedig a Történettudományi Intézetben közvetlenül, vele, mellette, az ő irányításával dolgozzunk.

Amikor most Molnár Erik *emlékülést* tartunk, nem *emlék* Ő a mi számunkra, hanem élő valóság. Amikor emléktábláját koszorúztuk, eleven arcát, alakját láttuk. Úgy éreztük, itt van velünk, mint atyai barát, tanácsadó és örök útítárs.

²⁸ *Ránki Gy.*: Bevezetés. *Molnár E.*: Válogatott tanulmányok, Bp., 1969, 7–41. U. ő: Molnár E., Bp., 1971.

²⁹ *Pamlényi E.*: Molnár Erik történetírásáról, *Századok*, 1964, 5–6, 931–942.; Molnár Erik szobra előtt, *Magyar Nemzet*, 1968, 205. sz.

³⁰ *E. Fehér Pál*: Molnár Erik (1894–1966), *Nagyvilág*, 1966, 10. sz.; A történetész hivatása. Szabálytalan emlékezés Molnár Erikre, születésének 75. évfordulóján, *Élet és Irodalom*, 1969, 50. sz.

³¹ Molnár Erik társadalomtörténet-írásáról, *Kritika*, 1967, 11, 46–50.; Egy nagy marxista tudósra emlékezve. Molnár Erikről, születésének 80. évfordulóján, *Népszabadság*, 1974. dec. 14. – L. még *Jemnitz J.*, Molnár Erikről – másfél évtized távlatából, *Magyar Nemzet*, 1981. aug. 13.

³² *Molnár E.*: Válogatott tanulmányok, 151.

FERGE ZSUZSA

A gazdaság történelmileg változó jellege és helye a társadalmi újratermelésben

A gazdaság társadalmon belüli „elhelyezkedésének” történelmi alakulása sok vonatkozásban feltárt. Ismeretes, hogy a prekapitalista társadalmi formációkban a gazdasági szféra, a gazdasági célok, tevékenységek és viszonyok nem jelentek meg, mint ilyenek, hanem beágyazódtak a teljes társadalmi tevékenység- és viszonyrendszerbe. A tőkés társadalom, többek között, ezt az összefonódottságot és beágyazottságot bontotta meg, a gazdasági szférát önállóvá, sőt dominálóvá tevén. Amiért mégis arra vállalkozom (vagy vetemedem), hogy ezeket az ismert folyamatokat egy meghatározott szempontból újra végigkövessem, annak az az indítéka, hogy ilyen módon szeretnék valamilyen választ találni egy kevésbé feltárt kérdésre. Ez pedig a következő: ha igaz az, hogy a gazdaság jellege és társadalmon belüli helye változó, akkor mi jellemzi itt és most a gazdaságot, hogyan helyezkedik ez el a társadalmi újratermelés teljes rendszerében?

Ez a kérdés a történelmi előzmények nélkül nem válaszolható meg. Ugyanakkor felkészültségem korlátai a teljes történelmi feldolgozást nem tették lehetővé. Ezért csak arra szorítkozhattam, hogy bizonyos főbb történeti konstellációkat felmutassak, olyan mélységű elemzéssel és annyi bizonyítóanyaggal, ami már megengedi típusok elkülönítését. Teljességre még így sem törekedhettem: az antikvitás és az ázsiai termelési mód szinte teljesen kimaradnak a képből. Az egyes meglevő részek is igen aránytalanok. Legtöbb erőfeszítést a közvetlenül a kapitalizmus megelőző viszonyok elemzésére tettem. Úgy látszott ugyanis, hogy a gazdag szakirodalom épp e formációra nézve még kevésbé dolgozta fel a kérdést, mint akár a törzsi, akár a tőkés társadalom esetében. Szerénytelenebbül úgy is fogalmazhatok, hogy míg a törzsi és tőkés társadalmakra nézve egyszerűen átvettem (itt-ott kiegészítve, vagy a bizonyítóanyagot másként rendezve) az ismert elemzéseket, addig a prekapitalista és a mai társadalom esetében legalább részben új szempontokat és kategóriákat is alkalmaztam.

1. A beágyazott gazdaság

a) Az utóbbi évtizedekben, s kivált Polányi munkássága nyomán, a kutatók növekvő érdeklődéssel, sőt rokonszenvvel fordulnak azon törzsi, vagy általában prefeudális társadalmak felé, amelyekben az emberi gazdaság beágyazódott az ember társadalmi viszonyai-ba. (Polányi több helyen, pl. 1967. 57. o., 1976. 113. o.)

Szinte *több ebből a szempontból rendszerezett* ismeretünk van a „primitív” társadalmakról, és talán az antikvitásról, mint a feudális társadalmakról, amelyek pedig

közvetlenül megelőzték a gazdaság önállósodását. Ez a látszólag paradox tudománytörténeti tény viszonylag könnyen megmagyarázható azzal, hogy az ökonomizmus vagy formális közgazdaságtan ellen fellépő társadalmi-gazdasági szemléletnek mindenekelőtt a „homo oeconomicus” mítoszt kellett lerombolnia, azt, hogy az ember természettől fogva, azaz természetesen és örökön-örökre gazdaságilag motivált és gazdaságilag számító, pontosabban nyereségre orientált és e tekintetben gazdaságilag racionálisan viselkedő lény. Ezt pedig valóban az archaikus társadalmak példáján lehetett leginkább végbeinni.

E már Marx által sokat gúnyolt nézet szisztematikus és célratörő cáfolatához voltaképpen az etnológusok, kiváltképpen Bronislaw Malinowski kezdtek hozzá. Malinowski kifejezetten ezt írja a „kula-kereskedelem” tényeinek ismertetése előtt: „A (másik) elképzelés, melyet egyszer s mindenkorra szét kell oszlatnunk, némely közgazdaságtani kézikönyv 'primitív gazdasági ember' fogalma. Ez a képzelet teremtette mondvasínált kreatúra – amely oly szilárdan tartja magát a népszerű és félig népszerű közgazdasági szakirodalomban (...) – ez a teremtmény tehát egy képzeletbeli primitív ember vagy vadember, akinek minden cselekedetét az önérdék racionalista eszméje serkenti, céljait pedig közvetlenül és minimális erőfeszítéssel éri el.” (Malinowski, 32. o.) Malinowski a tények rendezésénél-leírásánál mindvégig szem előtt tartja ezt a közelítési módot, s valóban meggyőzően bizonyítja – akár a földművelés, akár a kula példáján – hogy *a gazdasági racionalitás eszméje ebben a közegben értelmetlen*, hogy „a bennszülöttek rengeteg időt és energiát fordítanak teljesen fölösleges erőfeszítésekre, legalábbis a hasznonelvűség szempontjából nézve” (uo. 32. o.). Hasonlóképpen világosan mutatja meg – épp a kula példáján – hogy a tevékenység motívumai között mennyire másodlagos a kifejezetten „gazdasági” indíték. A kula kaland és sport, a törzsek közötti kapcsolatrendszer alapja, presztízsszerzési lehetőség – de közvetlen gazdasági értelme minimális. Ezekből a munkákból tehát az az elsődleges tanulság, hogy *a gazdaság nem öncél*.

b) A néprajztudomány egy másik (korábbi) ága, például Sir James Frazer munkája a problematika egy másik oldalát, a gazdasági tevékenység el nem különültségét villantja fel. Frazer voltaképpen célja a mágiától a valláson keresztül a tudományig ívelő evolúciós folyamat megvilágítása. Az általa összegyűjtött „bizonyítékok”, mítoszok, mondák és a föld szinte minden pontjáról származó szokások azonban más összefüggésekben is értelmezhetők.

Az Amur völgyében (még törzsi szervezetben élő) giljások például rettegnek az ott élő, hatalmas testű medvétől, s azt hiszik, hogy ha egy gilják „medvével vívott harcban esik el, lelke a vadállat testébe költözik. Húsa mégis ellenállhatatlan erővel vonzza a giljásokat, különösen akkor, ha az állatot bizonyos ideig fogságban tartották, és hallal hizlalták... De hogy ezt a csemegét büntetlenül élvezhessék, egész sor szertartást tartanak szükségesnek...” Így például, a foglyul ejtett medvét a falu valamennyi lakója felváltva táplálja, „húsa ugyanis közös lakomául szolgál majd, ezért életében valamennyiüknek hozzá kell járulniuk fenntartásához”. Leölés előtt a medvéket többször végigvezetik a falun, és különböző módon fejezik ki tiszteletüket. „A medvehús megfőzését csak a legöregebb emberek végzik, ez az ő *kiváltságuk*.” A hús főzése és elfogyasztása ugyanis pontos előírások szerint, szertartásosan folyik. Ezt az eseményt sajátos tánc követi, s végül a csontokat és a koponyát ünnepélyesen elföldelik. A táplálék megszerzése során tehát távolról sem egyszerű gazdasági aktusról van szó, hanem egy

kisebb istenséghez való jó viszony kialakításáról, aki bajokat hárít el, bátorságot és erőt ad; a közösség erősítéséről a kötelezettségek és az élvezet megosztása révén; az öregek kiemelkedő társadalmi helyének megerősítéséről stb. Röviden: e mítoszok és szokások sajátos szempontból történő elemzése arra világíthat rá, hogy a gazdasági tevékenység nem önállósodott.

c) A prekapitalista gazdaság néhány további fontos jellemzőjét Bourdieu fogalmazza meg az algériai kabilok társadalmi gyakorlatának elemzése kapcsán. A technikai és rituális tevékenységek egyaránt az egyszerű újratermelést szolgálják e nagyrészt önellátó, a cserét csak alkalmasszerűen kihasználó társadalomban. A termelő és fogyasztó ekkor lényegében összefonódik. A termelő egyben fogyasztó is, „aki munkája eredményét nem a megtett erőfeszítés vagy a ráfordított idő terminusaiban becsüli fel. Talán úgy áll a dolog, hogy az időpazarlás (mely persze csak e társadalomtól idegen elvek, például a nagyobb jövedelmezőség elve alapján tűnik pazarlásnak) és az eszközök fecserlése a fennmaradás feltétele e társadalmakban, amelyek, ha számítani kezdenének, feladnák a küzdelmet”. (Bourdieu, 1978. 321. o.) A számolás persze, mint minden, nem kizárólagosan gazdasági tartalmú aktusnál, jelen van itt is. (A kulánál is ez a helyzet, hiszen nagyjából hasonló minőségű, ritkaságú stb. karperecnek és nyakláncnak kellett gazdát cserélnie, jöllehet a kettőt összemérni képes általános egyenérték teljesen hiányzott.) „A számolás azonban a méltányosságérzés szolgálatában áll, és tökéletesen ellentétes a számító gondolkodással, mely a nyereség számszerű értékelésére épít, és eltörli a nagylelkűség és becsület erkölcsének megfelelő kockázatos és (legalábbis látszólag) érdekmentes közelítő becsléseket.” (Uo. 322. o.)

Ebben a társadalomban tehát már van önálló gazdasági tevékenység (hiszen földműves-állattenyésztő paraszti társadalomról van szó). Még ha a munkák kezdetét-befejezését a közösséget erősítő szertartások, lakomák stb. jelzik is, az élet alapvetően a gazdasági jellegű tevékenységek köré szerveződik. Számolás is van, hiszen egészen bonyolult tranzakciókat bonyolítanak le (pl. ha valaki állatállománya gondozását valaki másra bízta). Ám az egyszerű újratermelés feltételei között a közösség saját fenntartása érdekében szembehelyezkedik a meggazdagodási és nyeréskedési törekvésekkel. Ugyanezért az is elfogadhatatlan ebben a társadalomban, hogy a gazdasági viszony „meztelenül”, tisztán gazdasági viszony képében jelenjen meg.

Mindez azt jelenti, hogy nem hiányzik teljesen a gazdasági gondolkodás – ha úgy tetszik, racionalitás –, de célja nem az *egyén* által megszerezhető nyereség, a felhalmozás, hanem a közösség egészének léte. Polányi kifejezésével tehát ez *nem formális, hanem szubsztantív, alapvetően a különféle szükségletek kielégítése köré szerveződő gazdaság. Nem hiányzik az érdek sem, csak épp az egyéni érdek mintegy önként és öntudatlanul alárendelődik a közösség érdekének, azaz a közösség közösségként való fennmaradása érdekének.* Hangsúlyozni kell, hogy a közösség mint közösség léte nem a pusztá biológiai fennmaradást jelenti, hanem az adott feltételek mellett, adott értékek és normák alapján szerveződő közösséget. Természetesen történelmileg roppant változó, hogy melyek a legalapvetőbb közösségi értékek (vallásiak, katonaiak stb.) – de ezekben a társadalmakban mindig képesek maguk alá rendelni a *par excellence* gazdasági célt.

d) A gazdaság beágyazottságának egy további fontos oldalára számos etnológus (ismét: más összefüggésben) felhívta már a figyelmet. Ez pedig a *munka* sajátos szerepe. Malinowski így ír: „A munka és erőfeszítés . . . nem pusztán a cél elérésének eszköze,

hanem bizonyos tekintetben maga a cél. A Trobriandokon egy jó földműves tekintélyre tehet szert azáltal, hogy milyen mennyiségű az a munka, amit el tud végezni, és mekkora az az ültetvény, amit képes megművelni. A *tokwaybagula* címet – ami jó vagy eredményes földművest jelent – kitüntetésként adományozzák és büszkén viselik.” (Malinowski, 32. o.) Bourdieu fogalmazása a következő: „A munka nem öncél s nem is erény önmagában véve. Ami értékelendő, az nem a gazdasági célra irányuló tevékenység, hanem maga a cselekvés, gazdasági funkciójától függetlenül, s csak akkor, ha valami társadalmi funkciója van. Aki magát valamire tartja, annak mindig kell valami elfoglaltságot keresnie. Ha semmi tennivalót nem talál, legalább faragjon magának kanalat . . . Aki lusta, az nem tölti be a csoporton belül neki jutó funkciót, ezzel pedig a törvényen kívül helyezi magát, és kiteszi magát a csoportból való kiközösítésnek.” (1978. 328. o.) A két idézetben a hangsúly máshol van – az egyikben a teljesítmény önmaga számít, a másikban pedig ismét a közösséghez való viszony kerül előtérbe. Annyi azonban közös bennük, hogy a *munka sem nem kényszer, sem nem eszköz valami más cél érdekében, hanem mintegy természetes létezési mód*. Épp ennek következtében nem is különül el más típusú tevékenységektől. Ezért is értelmetlen ezekben a társadalmakban „munkaidőről” és „szabad időről” beszélni.

e) Végül a korai társadalmak sajátos vonásai közül – a piacgazdasággal szembeállítva – különösen fontosnak tűnik Polányi számára, hogy „a termelő vagy gazdasági rendszer általában oly módon volt megszervezve, hogy egyetlen egyént sem fenyegetett éhhalál”. (Polányi, 1976. 131. o.) „A primitív társadalmat bizonyos értelemben az teszi emberibbé és ugyanakkor kevésbé gazdaságossá a 19. század társadalmánál, hogy *hiányzik belőle az egyéni nélkülözés réme*.” (Polányi, 1976. 132. o.)

Aligha kétséges, hogy Polányi, akinek elsődleges célja a tőkés gazdaság, az ön-szabályozó tőkés piac mélyreható bírálata volt, itt-ott idealizálja e korai társadalmakat. Az *egyéni nélkülözés réme* náluk a mai formában valószínűleg valóban hiányzott, de a *kollektív nélkülözés réme*, veszélye, ténye a mai napig visszatérő tragédiájuk. A természetnek való teljes kiszolgáltatottság egész közösségeket tehetett ki, tehet ki ma is az éhség és szomjúság pusztításának. S igen sok esetben a közösség fennmaradásának érdeke diktálta egyének fizikai elpusztításának szükségességét, ha ezen egyének eltartása túl nagy teher-tételt jelentett. Ebből a szempontból mindegy, hogy az egyének maguk önként vállalt „altruisztikus” öngyilkossággal szolgálták a közösséget, vagy sem. Hiszen az nyilvánvaló, hogy amíg az egyének „nem szakadnak le a közösség köldökzsinórjáról”, addig a közösség által szentesített, mai szemmel legkegyetlenebb társadalmi gyakorlatok is „természetesek”, mindenki által önként elfogadottak. Polányinak azonban, ha túl szépnek is mutatja ezt a természetnek és közösségnek kiszolgáltatott, nehéz, küzdelmes, sokszor kegyetlen létet, a lényegben mégis igaza lehet: a közösség, ha a helyzet ezt megengedte, vállalta a léthez való jog biztosítását a közösséghez tartozóknál.

Kétségtelen, hogy a beágyazott s egyben szükségletkielégítő (szubsztantív) gazdaság fenti vonásai, elsősorban a *motivumok, ösztönzők és célok sokrétűsége s ezeken belül a gazdasági jellegűek nem-önálló, beágyazott jellege, a gazdasági tevékenység társadalmi viszonyokkal átszőtt jellege, a nyereszkesedés és vállalkozói szellem hiánya (vagy elítélése), a munka társadalmi tartalmának elsődlegessége, a közösség „felelősségvállalása” az egyénért* nemcsak az archaikus társadalmak jellemzői.

Egy sor ilyen elem nyilvánvalóan tovább élt az antik és feudális társadalomban – és ha marginálisan is, ha épp az uralkodó normákkal való szembehelyezkedés jeleként is, jó néhány ilyen mozzanat átélte és túlélte a kapitalizmust is. A probléma az, hogy épp az a szisztematikus feldolgozás hiányzik, még a közvetlenül prekapitalista formációkra is, ami többé-kevésbé pontosan megmutatná, mennyire érvényesültek a fenti vonások a különböző feudális jellegű társadalmakban, illetve melyiknek mikor milyen súlya volt. Az sem pontosan feltárt, hogyan hódítottak teret – messze a kapitalizmus uralomra kerülése előtt – egy ezzel ellenkező logikának megfelelő vonások. Tévedés ne essék: egy egész sor pompás elemzés rendelkezésre áll – az adott esetben jórészt Max Weber, Henri Pirenne, a francia Annales-kör (elsősorban Lucien Fèbvre és Marc Bloch) és az angol társadalom- és gazdaságtörténészek (Tawney, Hobsbawm, Ch. Hill, Thompson stb.), vagy a lengyel L. Kula munkásságának köszönhetően. Mintha azonban az összkép hiányozna – talán, mert ilyesmivel csak a hályogkovács módjára dolgozó kontár próbálkozhat. A következő fejezetek mindenesetre ilyesfajta kontár kísérletnek tekintendők.

2. Az alárendelt gazdaság

a) Gazdasági jellegű intézmények a feudális társadalomban

A gazdasági *beágyazottság* lényeges ismérve a törzsi társadalomban a tisztán gazdasági célú és jellegű intézmények és mechanizmusok szinte teljes hiánya, az, hogy mindenféle intézmény, tevékenység stb. egyszerre gazdasági és nemgazdasági jellegű, egyszerre szolgálja a szubsztantív értelemben vett gazdasági célt és a közösség kapcsolatrendszereinek, hiteinek, szokásainak stb. fenntartását, ill. újratermelését. Minden jel arra mutat, hogy a feudális majorság, a lényegileg önellátó parasztgazdaság, sőt a céhek is ilyen értelemben „totális” intézmények voltak, azaz a szubsztantív gazdálkodás messzemenően összefonódott a lét egyéb vonatkozásaival – bár, főként a céhek esetében, a szakmának, mesterségnek, termelésnek kétségtől központi szerepe volt. Ez az állítás annyira evidens, hogy aligha szorul bizonyításra. Bármekkora változatosságot mutassanak is a középkori, ill. a feudális földesúri gazdálkodás típusai, annyi bizonyos, hogy – a gazdasági, mindenekelelt a mezőgazdasági tevékenység szervezése mellett – a társadalom-szervezői, jogi, közigazgatási, katonai, sőt jóléti funkciók túlnyomó részét is ellátták. Mindezt szétválaszthatatlan egységben tették, úgy, hogy a különböző funkciók egymástól nem váltak el. A céhek a termelés vagy kereskedelem mellett nemcsak a céh és a tagok monopolisztikus jogvédelmét és a termelés-forgalom szabályozását végezték. Főleg kezdetben jelentős volt a közösségszervező erejük. Mindvégig megtartották a tagok és tanoncok vallási, erkölcsi és mindennapi életét szervező-ellenőrző funkciójukat. Emellett elég gyakran központi jelentőségük volt az egyházközség, ill. település összlakosságát átfogó önkormányzat szervezésében, a földesúrral szembeni jogvédelem kiépítésében stb. Ezúttal is mindezen tevékenységek és funkciók szétválaszthatatlanul összefonódtak.

A gazdasági cél és jelleg világosabban megmutatkozik a kereskedelem és pénzügyek esetében, illetve az ezekkel foglalkozó egyének és szervezetek esetében, mint a termelő vagy termeléssel (is) foglalkozó szervezeteknél.

Igaz, Pirenne nyomán feltétlenül meg kell különböztetnünk a város és vidéke belső fogyasztására termelő „helyi” kisipart, ill. az elsősorban a város polgárait szolgáló kiskereskedelmet a formailag ugyancsak céh-keretek között dolgozó, de jórészt exportra termelő ipartól (flandriai városok stb.), illetve a főként export–import ügyletekkel foglalkozó nagykereskedelemtől. A helyi célú kisipart és kiskereskedelmet a legszigorúbb ellenőrzésnek vetették alá. Az árszabályozás elve a Szt. Tamás-i „igazságos ár” eszméjét követte, amely ár – elvileg – nyereséget nem tartalmazott.* A kiskereskedelemben – ez főként élelmiszerkereskedelmet jelentett – a közvetítők lehetőség szerinti kikapcsolásával s az árusítás teljes nyilvánosságával kívánták a városok fogyasztóik érdekeit védeni. Az előírások és árszabályozások a 12. századtól fokozatosan szaporodnak, s a 13. századtól kezdve dokumentumok tömege említi egy sor technikát, pl. „megtiltják, hogy valaki a paraszttól a város falain kívül megvásárolja az árut; a parasztokat kötelezik, hogy minden élelmiszert közvetlenül a piacra vigyenek, s meghatározott ideig azt ott kiállítsák, de csak a város polgárainak árusítsanak. A polgárt nemcsak a spekulációtól és harácsolástól védik, hanem a csalásoktól, hamisítóktól is. Minden élelmiszert alaposan megvizsgálunk, s a nem tökéletes minőségűeket megsemmisítik vagy elkobozzák . . .” (Pirenne, 143. o.) Az ár, minőség és harácsolás ellenőrzését a városi funkcionáriusok növekvő serege végzi, akiknek a szigorú házkutatásig bezárólag mindehhez joguk is van.

Hasonló, talán még szigorúbb a szabályozás a helyi fogyasztást szolgáló kisipar esetében. Itt már nemcsak a fogyasztó, hanem a termelő érdekeinek védelméről is szó van. Az ár- és minőségellenőrzés mellett tehát megjelenik a termelés ellenőrzése is, nagyjából a céhek kialakulásával egyidőben, azaz a 12–13. századtól. Ez elsősorban azt a célt szolgálja, hogy – az adott, korlátozott felvevő piac mellett – egyik mester se tehessen szert különös előnyre, hiszen ez szükségképpen a másik kárára történhetne csak. Ezért szabályozzák az adott városban működő mesterek számát, a mester által foglalkoztatott tanulók és legények számát, és korlátozzák, úgy tűnik, növekvő mértékben, a tanoncok mesterré válását. „A késő középkorban összeköttetés és vagyon nélküli fiatalembereknek gyakran nem sikerült mesterré válniuk, még ha letették is a mestervizsgát.” (Postan, 244. o. Angliára vonatkozóan.) Kitiltják továbbá a városból a konkurrenciát jelentő vándorárusokat, kontárokat, sőt: „szigorúan előírják a mindenki számára azonos technikai eljárásokat, szabályozzák a munkaidőt, az árakat és béreket, megtiltanak mindenfajta reklámot, meghatározzák az alkalmazható eszközök számát is”. (Pirenne, 152. o.) Mindez egyszerre hat a technikai újítások, fejlesztések ellen is, s azellen is, hogy verseny alakuljon ki, ami a céh egyik vagy másik tagjának kárára lehetne. A biztonságot adó és kiemelkedést akadályozó szabályokat már Pirenne „*a*-kapitalistának” (nem-kapitalistának) nevezi.

Mindez árnyaltabban igaz csak a nagykereskedelemre, export–import vállalkozásokra, pénzügyletekre. Velence előbb Bizánccal, később az Iszlám országaival folytatott kereskedelmének nyereségre orientáltságához nem fér kétség, s ahhoz sem, hogy a kereskedők nyereségei nemcsak az egyéni luxust s a város pompáját, hanem az üzlet bővítését is szolgálták.

*Az „igazságos ár” eredeti tartalma ennél gazdagabb. A tan „az árrendszert összekapcsolta a társadalom isteni rendeltetésű struktúrájával, az „igazságos” árat úgy határozván meg, hogy az „a jószág termelőjének is, vásárlójának is elégséges jövedelmet biztosítson társadalmi rangjuk megtartásához”. (Postan, 255. o.) A gyakorlatban az elvet valóban az árspekuláció, a nyereségek ellen, ill. a tradicionálisan megszokott árak megtartása érdekében alkalmazták.

Nehéz lenne azonban tagadni, hogy pl. a Hanza-városok szövetsége vagy inkább közössége (Dollinger, 1964. 11. o.) sajátosan a feudalizmushoz kapcsolódó, sok vonatkozásban feudális jellegű és mégis elsődlegesen gazdasági célú-funkciójú intézmény volt. Olyannyira a feudális berendezkedéseknek felel meg, hogy nem is élte túl a kapitalista fejlődés megindulását: keletkezését a 12. század második felére teszik, és az utolsó Hanza-gyűlés 1669-ben volt Lübeckben. Hogy nem tőkés jellegű intézmény, azt például a hitelhez való viszonya mutatja. Igaz, a 13. és 14. században még számos hitelügyletet bonyolítanak, de egészében annyira korlátozott a hitel szerepe, hogy az Olaszországban akkor már virágzó bankházak gyakorlatilag hiányoznak a Hanza-kereskedelemből. Ugyanakkor az orosz városokkal való kereskedelemben mindvégig jelentős a termékcsera (Novgorod pl. 1295-ben megtiltja a hitelügyleteket, a pénzt pedig a pestistől való félelmükben nem fogadják el a helybeliek). A hitellel szembeni kifejezett ellenségeség a 14. század végétől mind erősebb, és – főleg Livóniában, Flandriában, de később Angliában is – számos hitelességet intézkedést hoznak, s részben termékcserével, részben készpénzfizetéssel helyettesítik a hitelügyleteket, legalábbis a rendelkezések szerint. (Dollinger, 1964. 252–256. o.) Valamennyi egyéb, a Hanzára vonatkozó dokumentum, a Hanza egész története viszont egyértelművé teszi, hogy *elsődlegesen gazdasági* célú intézményről van szó. Amennyiben a Hanza politizált – pl. flottát szervezett –, akkor ezt gazdasági érdekeinek, vagy kereskedőinek védelmében tette, esetleg idegen (pl. dán) hódítás ellen védekezett, azaz sokáig nem voltak önálló és öncélú hatalmi törekvései.* (Talán ezért sem vált soha valóságos ligává vagy szövetséggé, hanem maradt mindvégig elég laza közösség.)

A pénzintézetek – a kis pénzváltóktól a nagy bankházakig – ismét jóval közelebbi rokonságot mutatnak a tőkés jellegű vállalkozásokkal, ami a nyereségre orientáltságot stb. illeti. Tény az is, hogy szerepük a kevésbé feudális jellegű olasz városállamokban volt a legnagyobb. Ez a kifejezetten gazdasági jellegű, bár már jórészt nem a szó szubsztantív értelmében véve gazdasági intézményrendszer azonban végül is nem a „gazdaságot” szolgálja. A pénzügyleteknek durván két nagy csoportja emelkedik ki.

Az egyik a kis hitelek, amelyeknél – feltehetően épp az üzlet bizonytalansága, no meg az ügyfél kiszolgáltatottsága miatt – szokásban volt, és szokásosan tiltott volt az uzsorakamat. Ezeket a hiteleket azonban – ahogy számos történész megjegyzi – (pl. Latouche, 1961. 53. o., aki le Bras-t idézi, Tawney, 1962. 14–62. o. stb.) – nem termelői, hanem fogyasztói célokra nyújtották, hogy a paraszt valahogy „kihúzza” egy-egy rossz termés után a következő betakarításig, vagy a valamilyen oknál fogva megszorult kismester, falusi kisiparos stb. valahogy átvészelve a rossz üzleti periódust. Ez az a pénzüzlet – mindenféle közvetítésekkel együtt –, amit az egyház minden erejével tilt, mert „... ellenkezik a Szentírással; ellentmond Arisztotelésznek; azt jelenti, hogy az időt adják el, ami pedig Istené, egy gonosz ember hasznára; azt jelenti, hogy meglopják a kölcsönzőt, pedig még a haszonnak is hozzá kellene jutnia, hiszen ő hasznosította a pénzt” stb. (Tawney, 43. o.) Ezt az egyházi álláspontot az egyháznak többnyire sikerült az államra is rákényszerítenie, és számos helyen a hitelt törvénytelené tennie. A hitel-

*, „A Hanza azzal a céllal jött létre és működött, hogy megvédje külföldön a hozzá tartozó kereskedőket, és hogy kereskedelmét terjessze. Ez nem gátolta abban, hogy a hanyatló császári hatalom helyét elfoglalván, Észak-Európa elsőszámú politikai hatalmává váljon, amely arra is képes, hogy győztes háborúkat viseljen a szomszédos államokkal szemben – igaz, mindig gazdasági érdekeért.” (Dollinger, 1964. 7. o.)

ellenesség egyes területeken olyan mértékű, hogy aki adósként halt meg, még ha tartozása csak jelentéktelen volt is, azt *kiátkozták*, és nem részesülhetett keresztény temetésben. (Fébre, 1910., ill. 1968. 311. o.) (A Hanza-városok említett esetében egyébként úgy tűnik, nem ez volt az ok.)

Az egyház viszonylag korán rájött, hogy az egyszerű tiltás nem hatékony, ha egyszer a kölcsönökre szükségük van a kisembereknek. Ezért maga kezd olcsó hiteleket nyújtani, alkalmasint természetben is (azaz a gazdasági aktus még mindig jórészt „szükségletkielégítő”). Az egyházi kishitel fejleménye mellesleg a zálogház intézménye is. Angliai, francia, illíriai előzmények után Itáliában váltak a szórványos próbálkozások rohamosan terjedő divattá. A mozgalmat a ferencesek vezették, és – számos előzmény után – 1462 táján hozták létre az első zálogházat Olaszországban, ami – Anglia kivételével – 100 év alatt egész Nyugat-Európában elterjedt. (Ezért hívják mind a mai napig a „Jámborság hegyének” a zálogházat olaszul, ill. franciául.) (Mollat, 335–339. o.)

A pénzügyletek *másik* fő csoportjánál, nagy pénzügyi tranzakciónál a legfontosabb ügyfél maga az Egyház. A pápaság hatalmi politikája mind több pénzt igényelt, s szükségleteit mind kevésbé tudta csupán feudális típusú uradalmainak jövedelméből fedezni. Nagyjából a 11. századtól kezdve, VII. Gergelyt követően, egyre több pénzforrást igyekszik találni, saját szempontjából többé vagy kevésbé legális módokon. Az egyházi szempontból törvénytelen, illetve erkölcstelen pénzszerzési módok (pl. a szimónia), bármilyen kifizetődőek voltak is, megoldást nem jelenthettek, s ezért új eszközöket kellett a pápaságnak kitalálnia: „A pápaság nemcsak megszervezte a legkorábbi és legjobb középkori pénzügyi rendszert, de ennek működése révén alapvető befolyást gyakorolt Európa egész gazdasági fejlődésére . . . A Római Katolikus Egyház szinte modern, egész Nyugat-Európára kiterjedő adórendszerével olyan alapot hozott létre, ami elősegítette a nagybani pénz- és hitelügyletek kiépülését.” (Lunt, ill. Yunck, 76. o.) Világos, hogy ez a pénzügyi rendszer viszont távolról sem a gazdasági, vagy éppenséggel a tőkés típusú gazdasági fejlődést szolgálta, hanem kifejezetten egyházi hatalmi érdekeket – azaz, formájában tekinthető tőkés jellegűnek, de tartalmában semmiképpen sem. Ugyanakkor *önálló, elkülönült és egyben nem „szubsztantív gazdaságot” jellegéhez aligha fér kétség.*

A gazdasági célú, funkciójú intézmények fenti leírásával nem állítom, hogy az ilyen típusú intézményeknek a feudalizmusban domináló szerepük lett volna. Csupán azt akartam érzékeltetni e gyakran csak marginális jellegű intézmények segítségével, hogy a „gazdaság” leválása már a feudalizmusban létező, és nem feltétlenül „feudalizmus-idegen” jelenség. A leválás azonban nem hozta magával szükségképpen és automatikusan a „formális” gazdaság kialakulását.

b) A gazdasági érdek megjelenési formái

A gazdasághoz, gazdagsághoz, felhalmozáshoz és vagyonhoz, gazdasági érdekhez és nyereséghez való viszonyról szólva Polányi nagyon árnyaltan fogalmaz, és ezért – úgy vélem – lényegében igaza van. Ő ugyanis azt állítja, hogy a primitív társadalmakban az *egyéni* nyereség ösztönzője teljesen hiányzott. Később, noha létezik, minden civilizációban csak a kereskedő sajátja. „A nyereség motívuma a kereskedőre jellemző, mint ahogy a bátorság a lovagra, a jámborság a papra és a büszkeség a kézművesre.” „Az az elképzelés,

hogy a nyereség motívumát egyetemessé kell tenni, sohasem ment keresztül elődeink fején.” (Polányi, 1976. 133. o.)

Mégis, az az állítás, hogy „e tekintetben (a nyereség tekintetében) nincs különbség primitív és civilizált társadalom között” (uo. 132. o.), nem tűnik egészen pontosnak. Az valószínűleg igaz, hogy kifejezetten, tudatosan és alapvetően gazdasági jellegű és gazdasági célú tevékenység csak az említett kereskedő-bankár rétegeké-csoportoké. Mégis, a szerzés, és pedig *egyéni szerzés* motívuma igen sok cselekedetet mozgathatott, a nemességen belül éppúgy, mint az Egyházon belül. A nemesség eszközei a jobbágyság kizsákmányolásának fokozásától a szimpla rablásig, váltságdíj-követelésekig terjedtek. Az Egyház – alkalmasint ezek mellett – a szentségek pénzért történő eladását és a birtokelkobzással járó exkommunikációt gyakran alkalmazta. Marc Bloch a korai feudalizmusra vonatkozóan írja: „az úrnak a maga részéről egyáltalán nem az volt az egyetlen törekvése, hogy személyek felett uralkodjék; ezeken keresztül többnyire javakhoz igyekezett hozzáférközni”. (Bloch, 1974. 175. o.) Végláthatatlanul lehetne idézni az egyházi és világi hatalmasok mohóságáról, pénzsóvárságáról, a gazdagság megszerzéséért vívott harcokról, ennek érdekében használt „erkölcstelen” eszközökről szóló leírásokat.

Ugyanakkor az eléggé nyilvánvaló, hogy a nyereséggel való *gazdálkodás*, a tőkésítés, ebben a korszakban még többnyire csak a pénztőke működtetésére korlátozódik, és az említett „szakmai” csoportok mellett az Egyház tevékenységében fordul elő. *A nemesség gazdagsághoz való viszonya nagyon kevésé „gazdaság?”* (a szó formális értelmében).

„Azon szinte senki nem döbben meg, hogy a lovag pontosan kiszámítja előre, mennyi váltságdíjat fog behajtani, senkit sem lep meg, hogy keményen megadóztatja parasztjait. Ez a haszon törvényes. Egy feltétellel azonban: ha készségesen és bőkezűen el is költi.” „Biztosíthatlak benneteket – mondta egy trubadúr, akinek felrőtták rablásait –, ha elvettem valamit, azért tettem, hogy adhassak, nem azért, hogy gazdagságot halmozzak fel.” „Kétségtelenül jogosan tarthatjuk gyanúsnak, hogy a jongleurök, e hivatásos elősködők, oly nagy buzgalommal magasztalják minden más kötelesség felett a bőkezűséget... Elég valószínű, hogy... az urak között mindig is voltak fősvények vagy egyszerűen óvatosak, akik szívesebben gyűjtögettek ládáikba a ritka pénzeket s ékszereket, mintsem hogy elköltsék. Ennek ellenére igaz az, hogy a nemesek úgy gondolták, felsőbbségüket bizonyítják a jövőbe kevesebb bizakodással és több számolgatással tekintő csoportokkal szemben, ha hagyják kezük között elfolyni a gyorsan szerzett vagyont. E sokat magasztalt pazarlás nem mindig korlátozódik a nagylelkűségre vagy a luxusra. Egy krónikás őrizte meg számunkra annak a különös tékozlási versenynek az emlékét, amely Limousinban játszódtott le egy udvari ünnepségen. Az egyik lovag pénzdarabokkal vetette be a felszántott mezőt; egy másik gyertyákkal rakott tüzet konyhájában; a harmadik »nagy hangon« megparancsolta, hogy elevenen égessék el harminc lovát.” (Bloch, 1974. 208. o.)

Kétségtelen, hogy az egyéni nyereségre orientáltságnak nemcsak az adott gazdasági feltételek szabtak korlátot, hanem az Egyház szava is, amely mindvégig elítélte nemcsak az „uzsorát” (azaz mindenféle kamatot), hanem a kereskedelmi nyereséget is. Igaz, az Egyház ideológiája és gyakorlata sokszor került ellentmondásba, s részben épp ezért az is igaz, hogy nem nehéz felfedezni az egyházi álláspontokon belüli ambivalenciákat.

Egyfelől igen sok érdek szólt amellett, hogy a gazdagodás iránti vágyat – akár az Egyház céljaira is – felhasználják, s ez olyan álláspontokat motivált, amelyek az ilyen

törekvéseket legitimként ismerték el. Ennek megfelelően gyakran találkozunk azzal a szemlélettel, amely a gazdasági sikerben, jólétben, prosperitásban az isteni kegyelem jelét látja. Különösen hatásosan legitimál Aquinói Szt. Tamás, amikor a „világi áldást” törvénytelennek tekinti – amennyiben ez nem válik öncéllá: „Nyilvánvaló, hogy a gazdagság nem a legfőbb jó. Az ember csak valami más cél érdekében keresi a gazdagságot, ami önmagában nem biztosít semmi jót – csupán annak révén, hogy valamilyen testi vagy más szükséglet kielégítésére felhasználható,” illetve „erényes cselekedetek eszköze” lehet (Aquinói, *Cont. gent.* III. c. 30, 1971. 95. o. és Tawney, 1962. idézi a *Summa Theol.*-ből, 32. o.) *Másfelől* azonban minduntalan visszatérő motívum (és nemcsak forradalmi pillanatokban vagy a kommunisztikus ideálokat felelevenítő eretnekeknél) a harácsolás, a mohóság, sőt, önmagában a gazdagság elítélése is. Wyclif ítélete kétségtől különösen határozott: „Aki tegnap szegény volt, s ma gazdag, az *biztosan* gonosz ember” – mondja. (Tawney, 40. o.).

Az ambivalencia legközvetlenebbül ott érhető tetten, hogy sikeres, gazdag kereskedők, spekulánsok, bankárok *végrendeletileg* pénzük egy részét az Egyházra hagyják, hogy ebből tegyék jóvá azt, amit a szegények ellen elkövettek, így ismervén el azt, hogy bűnös módon jutottak a pénzhez. Ahogyan Pirenne kommentál: „Ha a bűntől nem is tudták magukat megtartóztatni, hitük sértetlen maradt – s erre a hitre számoltak, hogy majd az utolsó ítéletnél biztosítja számukra a feloldozást.” (Pirenne, 23. o.) Még sokatmondóbb Tawney értékelése: „Ha nyomatékosan fel is kell hívni a figyelmet arra, hogy az (egyház) magas posztjain (is) milyen erős volt a mohóság és fösvénység, azt is észre kell vennünk, hogy akkor az emberek e bűnöket igazi nevükön hívták, és még nem győzték meg önmagukat arról, hogy a mohóság vállalkozó szellem, a fösvénység pedig takarékoság.” (Tawney, 61. o.)

Összefoglalásként – úgy tűnik – jogosan leszögezhetjük, hogy az egyéni nyereségvágy már a koraközépkortól megjelent a társadalom legkülönbözőbb szinterein, s végig is kísérté az egész feudalizmust. De – kevés kivétellel – vagy nem kapitalista típusú nyereszkesedés, mert célja nem a profit további növelése, vagy pedig, még ha a cél és felhasználás kapitalisztikus jellegű is, hiányzik belőle a „kapitalizmus szelleme”, éthosza, melyben a gazdasági siker már önmagában az erény gyümölcse és megnyilvánulása.

c) A munka jellege

Az magától értetődő és különösebb bizonyítást itt nem igényel, hogy az osztály társadalom kialakulásával és a kizsákmányolással a munka jellege szükségképpen megváltozik ahhoz képest, amikor még sem nem eszköz, sem nem kényszer, hanem az élet természetes tartozéka. A nagy többségnél „munkává” és egyben kényszerré válik, s e kényszernek való többé-kevésbé önkéntes alávetést elsősorban gazdaságon kívüli eszközök biztosítják. Ezek között az erőszak mellett, ami legalábbis viszonylag hosszú, nyugodt periódusokban ekkor háttérbe szorulhat, a jól kidolgozott vallási ideológiának van jelentős szerepe. Mindemellett még az sem állítható, hogy a pusztán *gazdasági* kényszer ne fordult volna elő már akár a feudális viszonyok kialakulásánál: „A frank korszak kommandáltjainak nagyobb része nem csupán védelmet várt új urától... Szent Ágoston-tól, aki a (római) birodalom fennállásának vége felé írt a nekik 'ennivalót' adó védnök

keresésében járó szegényekről, egészen a többször idézett Meroving-kori formuláig ugyanaz a gyötrelmes segélykiáltás hangzik: az üres gyomoré.” (Bloch, 175. o.) Az említett formula – az egyetlen fennmaradt „felajánlási”, azaz commendatio formula – egy szegényről szól, aki azért fogad magának urat, mert „nincs mit ennie és magára öltetnie”. (Uo. 165. o.).

Az ideológiai mezben megjelenő kényszer az egész feudalizmuson végigvonul, sőt a közvetlenül prekapitalista korszakban is jelentős a szerepe a bérmunkás-fegyelem kialakításában. Ez kétségkívül összefügg azzal, hogy a gazdasági fejlettség alacsony fokán nehéz gazdasági ösztönzést találni, ami miatt „a magas bér nem áldás, hanem átok, mert csak a heti kicsapongáshoz vezet”. (Tawney, 1962. 269. o.)

Épp a munka kényszerjellegével függ össze az a változás is, hogy a munka, mint par excellence gazdasági tevékenység, egyre inkább elveszíti „beágyazott” jellegét. Igaz, hogy a vallási ideológia szüntelenül – és nem hatástalanul – igyekszik az alávettettekkel elfogadtatni, hogy a munka helyzetük természetes tartozéka, Istennek tetsző létforma, s ezzel a munkát legalábbis bizonyos mértékig rituális jelleggel tölti fel. Ezért nem meglepő, hogy pl. egyes vallási (alkalmasint mágikus eredetű) rítusok hozzákapcsolódnak a munkák megkezdéséhez és/vagy befejezéséhez. Mégis, ami a kezdet s végpont között van, annak tisztán gazdasági, azaz a megélhetés biztosítására irányuló jellege már vitathatatlan. Ez egyébként nemcsak a kizsákmányolás tényével, hanem a munkamegosztás fejlődésével is együtt jár. Mindenütt, ahol az önellátó kisgazdaság vagy majorság mellett kialakultak az önálló (többnyire városhoz kötődő) mesterségek, kivált az ún. exportáló iparágakban, amelyek legalább a 12. századtól kezdve tömegesen alkalmaztak – egy-egy hétre felvett – bérmunkásokat, ott a munka megélhetést szolgáló (gazdasági) eszközjellegének világossá kellett válnia.

Érdeemes egyébként kiemelni azt az összefüggést, ami – minden valószínűség szerint – a munka kényszerjellegét és a „munkakerülést” kapcsolja össze, s mindennek az összefüggését egyén és társadalom viszonyával. A középkori (és feudális) munkamegosztás még nem ismeri a munkák tőkés jellegű feldarabolását. Az azonban számos leírásból ismert, hogy a mezőgazdaságban, bányákban stb. létezett már az a munka, ami ugyan a megélhetést szűkösen biztosítja, de egyébként nehéz, terhes, bizonytalan, s megbecsülést semmilyen értelemben sem szerez végzőjének.

Emellett a társadalom szervezete annyira bonyolulttá vált, hogy az egyén már nem tartozott szükségképpen valamilyen „természetadta” társadalmi közösséghez. Úgy is fogalmazhatunk, hogy voltaképpen már a középkorban léteztetett a munkanélküliség jelensége, vagyis az, hogy a termelés adott szervezete nem biztosít „természetes módon” munkát és megélhetést minden tagja számára. Ezt épp a szegények, csavargók olykor tömeges megjelenése bizonyítja. Ez azonban, érthető okokból, *nem volt munkanélküliségként felismerhető*, hiszen valamennyi, a megfogalmazáshoz szükséges közgazdasági kategória hiányzott, és valamennyi uralkodó érdek a jelenség valóságos természetének felismerése ellen dolgozott.

Ilyen körülmények között két – egymással összefüggő – sajátos, a középkor, illetve a feudalizmus egész társadalmi berendezkedésével és ideológiájával (legalábbis látszólag) alig összeegyeztethető következmény alakult ki. *Egyfelől* az egyénnek kezd alternatívája lenni, éspedig nemcsak túlvilági, hanem evilági sorsát illetően is; választhat a „becsületlen” munka és a (kiközösítést jelentő) semmittevés között. *Másfelől* a szegény választhat

aközött, hogy elvállal-e valamilyen, akár legalantasabb és legrosszabbul fizetett munkát, vagy inkább választja a kockázatos szabadságot. (E. J. Hobsbawm, 1972. 21. o.) Az pedig, hogy a *munkát*, illetve a „rossz” munkát *lehet nem választani, ismét azt bizonyítja, hogy a munka már messze nem az a természetes létezési forma, ami a törzsi társadalomban volt.*

d) A szolidaritási háló és az éhenhalás joga

Ami a kisebb vagy nagyobb közösség felelősségvállalását, az „éhenhalás jogának” hiányát jelenti, a feudális társadalomban ebből a szempontból is eléggé differenciált és ellentmondásos már a helyzet. Egyfelől az igaz, elvileg, hogy a feudális kapcsolatok — hűbéri vagy jobbágyi kapcsolatokról legyen is szó — viszonyossági alapon működnek, azaz a lentől felfelé áramló pénzbeni és természetbeni, munkabeni szolgálatok ellentételeként az úr védelmet nyújtott és igazságot szolgáltatott. A védelemben — elvileg legalábbis — a szegények gyámolítása, a szolgálatban kiöregedettek vagy megrokkantak életfogytig tartó ellátása is beletartozott, vagyis az egyén pusztulását megakadályozó biztonsági hálót a feudális kapcsolatrendszer elvileg kifeszítette. Ugyanakkor azonban figyelemre méltó, hogy az általam ismert szerzők mindegyike sokkal többet beszél az alulról felfelé irányuló kötelezettségekről és szolgálatokról, mint a mindenkor úr vazallusaival, ill. jobbágyaival szembeni kötelezettségeiről, kivált ami a „karitatív” kötelezettségeket illeti. (Bloch, 1974. Postan, 1978. Domanovszky, 1979. stb.)

Tawney kifejezetten utal az elv és gyakorlat közti szakadékra: „Az egész középkori gazdasági rendszer alapja, amelyben — Olaszország és Flandria kivételével — a népesség több mint kilenc tizede mezőgazdasággal foglalkozott, a jobbágyság vagy szolgaság (serfdom or villeinage) volt. Amikor a 16. században felbukkantak a versenyre épülő mezőgazdaság addig szokatlan rossz következményei, a konzervatív reformerek egy letűnt kor társadalmi harmóniáját kezdték siratni, mely »a kétoldali szeretet oly szoros kötését fűzte az Úr és bérlői közé, hogy az Úr atyai gyengédséggel bánt bérlőivel, és a bérlők is olyan természetességgel szerették és félték az urat, ahogyan a gyermek szereti és tiszteli atyját«. A múltból alkotott eszményi képük teljesen félrevezető, ha elmúlt századok körülményeiről adott leírásnak tekintjük, de nagyon is jól világítja meg saját korukat. Ami a valóságban a középkori gazdálkodók többségét alkotó jobbágybérlőket illeti, a paraszti jólét aranykora — egyes kivételektől eltekintve — csupán romantikus mítosz, melyen senki sem csodálkozott volna jobban, mint a jobbágyok maguk. A feudális tulajdon igazi lényege a legmeztelenebb és legszégyentelenebb kizsákmányolás volt . . .” (Tawney, 1962. 57. o.) E felfogást igazolja, hogy a feudalizmus története egyben a messianisztikus-eszkatologikus eretnekmozgalmak, illetve (és gyakran az előbbivel összefonódva) a parasztmozgalmak és parasztháborúk története is. E mozgalmak akkor erősödhetek fel, amikor a kizsákmányolás foka különösen nagy méreteket öltött, és amikor az úr már messze nem követte a „noblesse oblige” elvét. Ez viszont, úgy tűnik, nem a szabályt igazoló kivételként fordult elő, hanem Angliától Oroszorszáig épp a *feudális* rendszerek általános, alkalmasint visszatérő jelensége, amelyet tehát úgy tekinthetünk, mint ami az adott rendszer lényegéhez tartozik.

Némileg más a helyzet azokkal az egyre szélesedő rétegekkel, amelyek (egyáltalán, vagy már) kívül vannak az úr–jobbágy viszony körén, de (még, vagy egyáltalán) nem

tartoznak valamilyen más, ugyancsak lényegileg feudális jellegű, vagy lényegű kis közösséghez, pl. céhhöz sem. „Szegények”, azaz – a tömeges falusi szegénységen kívül is – betegek, rokkantak, csavargók, árvák és törvénytelen gyermekek, tolvajok és munkához nem jutók mindig léteztek. Gyámolításuk gyakorlatilag a középkor végéig szinte az egyház privilégiuma volt. A korai vagyonközösségi ideált és gyakorlatot az Egyház helyzetének megszilárdulása után, tehát már a 4–5. századtól az önkéntes alamizsnálkodás váltja fel. A 6. század elejétől (Orléans-i zsinat, 511) szigorú egyházi előírás kötelezte a püspököket, hogy jövedelmük egynegyed részét a szegények között osszák szét. (Mollat, 1978. 54. o.) Az alamizsnát előbb a püspök személyesen osztotta, de egész hamarosan a „püspök, a szegények atyja, diakónusokat és később diakonisszákat vett maga mellé. Ezeknek feladata az volt, hogy a *szegény* személyi, családi *viszonyait kinyomozzák* a segélyezés előtt”. (Pálos) A munkakerülőt, az „érdemtelen” ugyanis kizárja az apostol a segélyezésből, amikor azt mondja: „Aki nem dolgozik, az ne is egyék” (2. Thessz. 3, 10. o.). Viszonylag korán, kb. a 4. században, már kialakította az egyház, keleti mintára, a későbbi ún. zárt szegénygondozás alapvető intézményeit, a szegény vándornak szállást biztosító vendégfogadó mellett a szegényházakat, árvaházakat, lelenceházakat, kórházakat, majd a 6. században a szülőházakat. Ennek az a jelentősége, hogy ezek az intézmények – amelyekből a továbbiakban a dologház is kifejlődött – viszonylag hatékonyan biztosították a szegények elszigetelését és ellenőrzését.

A szegényekkel kapcsolatos egyházi kötelezettségeket az egész középkor folyamán újra meg újra megerősítették különböző dekrétumok. Ennek csak egyik oka, hogy az illetékes egyházi méltóságok, ill. hatóságok könnyen elfelejtkeztek e kötelezettségekről. A másik ok az, hogy a háborúk, természeti csapások nagy járványok áldozatainak száma, amit kb. a 14. századtól a „dolgozó” szegények megjelenése is növelt, lassan olyan nagyra emelkedett, hogy egyre kevésbé lehetett valamennyiük akár minimális szükségleteit is fedezni. Ezen a koldulórendek sem segítettek. Ezért időről időre felelevenítették a jótékonyaságból való kizárás indokait. (Dolgozó szegények, érdemtelen szegények, olykor zsidók stb. kizárása.) (Mollat több helyen.)*

Az állam nagyjából a 16. századtól kezdve kezdi átvenni a szegénygondozás feladatait, amikor ugyanis az Egyház hatalma és vagyona csökkenni, a szegények száma ugrásszerűen emelkedni kezd. Az állami szegényrendelkezések szinte minden országban a községek feladatává tették saját, helyi illetőségű szegényeik ellátását előbb „nyílt” rendszerben, nagyjából a 16. század végétől pedig valamilyen dologházszerű intézményben is. A nem „saját” szegények – földönfutók, városba vándorlók, csavargók – azonban többnyire az érdemtelenek bélyegét viselték, akikkel szemben csak nagyon szigorúan lehetett eljárni. A büntetések a gályarabságtól a halálbüntetésig terjedtek. A szegényekkel szembeni törvényes kegyetlenség – legalábbis a rendelkezésre álló információk szerint – Angliában jutott legmesszebb. VIII. Henrik uralkodása alatt (1509–1547) állítólag 72 000 munkanélküli vándort végeztek ki. (Hill, 1976, 46–47. o.).

*Nem találtam számszerű becslést a középkori szegénység méreteiről. Graus (1964) láthatóan kísérletet tett a számszerűsítésre, de eredményre nem jutott. Mollat (1978) igen sok részleges becslést ad az 5–6. századi „matriculák”, a 12. századtól kezdve egyre gyakoribb vagyoni censzusok alapján stb., egyes korokra, ill. városokra nézve összesítéseket is közöl. A szegények aránya ezek szerint néhány százaléktól 40–50%-ig terjedhetett.

Emellett a kereszténység legelső századaitól kezdve kialakultak bizonyos elvek a szegényellátás *színvonalát* illetően. Az elv lényege az, hogy a szegények (bármilyen okból alakult is ki helyzetük) nem kerülhetnek jobb helyzetbe, mint a legrosszabb helyzetű munkásemberek. Ha nem így lenne, abból mindenféle morális és egyéb problémák adódhatnának. (A szegények elkényeztetése, túlságosan megszokják a jót, nem fognak akarni dolgozni stb.) Az elv világosan, tudatosan csak igen későn, az 1834. évi angol szegénytörvényben fogalmazódott meg,* de nem kétséges, hogy a korábbi gyakorlatot is ilyen megfontolások vezérelték.

A következő látszik tehát valószínűnek: a feudális társadalomban már a hűbéri kapcsolatok felbomlása és a tőkés viszonyokat előkészítő folyamatok térhódítása előtt sem volt olyan szoros és átfogó az egyén létét (létbiztonságát) szavatoló függőségi viszonyok rendszere, mint a törzsi társadalomban. Egyfelől a ténylegesen létező kapcsolatok – a mi szempontunkból mindenekelőtt az úr–jobbágy viszony – jelentős részben olyan aszimmetrikusak, hogy könnyen elfelejthetővé, illetve áthághatóvá teszik az erősebb gyengébbel szembeni morális, illetve szokásban rögzített kötelezettségét. *A kapcsolat léte sem jelent tehát teljes biztonságot.*

Másfelől a fennálló személyes kapcsolatrendszerek már messze nem fognak át mindenkit. A „közösségen kívüliek” pedig egyáltalán nem számíthattak az egyén léthez való jogát még elfogadó morál feltétlen hatékonyságára. Szegénységük a legkorábbi időktől kezdve egyéni szerencsétlenség vagy egyéni jellemhiba következménye. Az első körülményt a szerencsésebbek, gazdagabbak már csak saját lelki üdvük érdekében is enyhítik – jóllehet a segélyezett helyzetét túlságosan kívánatosá tenni nem óhajtják. Az „önhibájukból” szegények (lusták, munkakerülők stb.) viszont kiközösítendő, szigorú fegyelmező eszközökkel kordában tartandók. Azaz a *társadalmi biztonsági háló már nem fog át mindenkit.* Elvileg is, gyakorlatilag is ki lehet kerülni azok közül, akikért a közösség még felelősséget vállal. Röviden azt mondhatjuk, hogy az osztálytársadalmak már jóval a tőkés társadalom előtt ismerik „az éhenhalás jogát”. Más szavakkal: a nélkülözés réme már létezett, de – az adott társadalmi berendezkedés, többek között a munkaalkalmak hiánya mellett – az egyénnek még annyi módja sem volt saját sorsának javítására, mint a tőkés társadalomban.

A feudalizmusban, s többnyire már a feudalizmus korai évszázadaiban tehát egy sor jelenség a gazdaság kezdődő önállósodására utal. Megjelennek a tisztán gazdasági profilú szervezetek, ill. intézmények; az egyéni létbizonytalanság és az egyéni nyereségvágy; a munka mint kényszerűség vagy a megélhetés eszköze. Ami mégis azt az illúziót kelti – és talán nem is csupán látszatról van szó – hogy a feudalizmus gazdasága mindvégig „beágyazott” gazdaság volt, az a kor erkölcsi-ideológiai arculata, a mindent átható *vallásos szellem.*

Ezt az élet minden területére kiterjedő, minden cselekvést és történést átható hatást talán Lucien Febvre írja le a legszemléletesebben – éspedig nem is a korai vagy késői középkorra (amikor a vallás abszolút uralma még nyilvánvaló), hanem már a 16. századra vonatkozóan. „Akkor, a 16. században, a kereszténység volt a levegő, amit ott szívtak, amit

*„A segélyezett helyzetét sem valóságosan, sem látszat szerint nem lehet olyan kívánatosá tenni, mint a legalsóbb osztály független munkásának helyzete.” (Poor Law, 335. o.)

ma Európának hívunk, és ami akkor a Keresztény Világ volt. Az ember ebben az atmoszférában élte le egész életét, és pedig nemcsak szellemi életét, hanem sokféle cselekvéssel tarkított magánéletét, különféle elfoglaltságokból összetevődő közéletét és szakmai életét is, bármilyen lett legyen annak kerete. Mindez pedig szinte automatikusan történt így, sorsszerűen, teljesen függetlenül attól, hogy valaki akart-e tudatosan hívó lenni, katolikus lenni, akarta-e vallását elfogadni vagy gyakorolni . . .” (Fèbvre, 1968, 309. o.)

Első közelítésben – az eddigiek összefoglalásaként – mindezen részmozzanatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a feudalizmusban már volt bizonyos mozgásteret az önálló gazdasági intézményeknek, mechanizmusoknak, tevékenységeknek, érdekeknek. Ezzel egyébként csak a másik oldalát emeljük ki annak a sokkal nyilvánvalóbb ténynek, hogy a középkorban teljes egyértelműséggel kibontakozik a „spirituális” elem önállósulása az egyházon, illetve valláson keresztül. *Ha szemmel látható, hogy a vallás intézményei leváltak a gazdaságról, akkor – természetesen – azt is el kell ismernünk, hogy a lét többi szférája, így a gazdaság is, levált a vallásról.* Ugyanakkor ez a leválás távolról sem teljes.

A gazdasági tevékenységek és célok – sok esetben legalábbis úgy tűnik – alárendelődnek a *vallási* ideológiában kifejeződő értékrendnek (már amennyiben nem az ún. szubsztantív gazdaságról van szó), illetve a rendi kiváltságokat a gazdaság szimbolikus felhasználásával is igazolni kívánó *rendi* értékeknek.

Persze, úgy is fogalmazhatunk, hogy a *szimbolikus elemek* – a vallás, jogrend stb. – *elfedik a gazdasági viszonyokat és célokat.* Ez pedig hatékonyan segít abban, hogy az uralmon levők – nemesek, egyházi vezetők – saját, gazdaságilag is kiváltságos helyzetüket legitimálják. Bárhogyan fogalmazzunk is, annyi bizonyos, hogy a prekapitalista társadalmakban a létező, *tagadhatatlan gazdasági érdek nem mint ilyen jelenik meg.* Azért nem, mert az adott termelési feltételek mellett ez az elrendeződés a „racionális”, ez felel meg az adott társadalmi berendezkedésnek. Bármennyire gazdaságellenesnek is tűnnek bizonyos gyakorlatok – a céhek kényszeregnyelősítése, az egyház kamat-tilalma, az emberi erőforrások „elpazarlása” pl. a hihetetlen mennyiségű egyházi ünnep révén –, ezek vannak úgy összhangban az adott gazdasági-társadalmi viszonyokkal, hogy egyáltalán lehetővé teszik e viszonyok *saját minőségükben* való reprodukcióját. Tegyük hozzá, hogy a gazdaságellenesség természetesen csak látszat. A feudális társadalom minden fontos intézménye és szervezete az egyszerű, vagy csak nagyon lassan bővülő újratermelés alapjára épül. A gazdasági stagnálás vagy kvázi-stagnálás egyszerre feltétele és következménye tehát annak, hogy a rendszer, ismétlem, saját minőségében fennmaradjon.

A gazdaság *jellegére* vonatkozóan a következők állíthatók: a közvetlenül prekapitalista viszonyok között a gazdaság formális (gazdaságilag racionális, hatékonyságra törő) jellege még rendkívül csökevényes. Igaz, az önérdék már erőteljesen jelen van, s ezzel fokozatosan teret hódít a „nyerészkedés” szelleme. A gazdasági racionalitásra épülő nyereség (profit) a gazdaságilag mérhető és mérendő ráfordítás-kibocsátás arány optimalizálásából adódik. A „nyerészkedő” gazdaság azonban nem fordít figyelmet a ráfordított erőforrások minimalizálására, hanem csupán a bevétel maximálására. Ilyenformán a termelési szervezet és technika fejlődését nem ösztönzi, csupán az elosztás lehetőségeit használja ki. Ez tehát már önérdékvényesítő, de még nem „racionális” gazdaság, hanem lényegében „parazita” jellegű. Az sem állítható, hogy a gazdaság szubsztantív, szükséglet-kielégítő jellege ekkor zökkenőmentesen érvényesült volna, hiszen – többek között –

egyre nőtt azoknak a köre, akiknél az elemi szükségletek kielégítése is reménytelen vállalkozássá vált az adott feltételek mellett. Ilyenformán a gazdaság az alapvető gazdasági funkciókat egyre kevésbé volt képes betölteni, tehát a társadalmi újratermelés egésze vált problematikus. A megoldást a gazdaság fejlődését lehetővé tevő, sőt ösztönző tőkés viszonyok kibontakozása jelentette.

3. A diadalmas gazdaság

A kapitalizmus előtörténete és uralomra jutása, a tőkeviszonyra épülő áruviszonyok általánosodása, a gazdaság és politika szétválása ma már jól ismert, sok részletében feltárt folyamat. Ezért itt csupán utalok a folyamat azon mozzanataira, amelyek központi kérdés, a „gazdaság” társadalmi helyzete-szerepe szempontjából lényegesek.

A kiemelendő mozzanatok a következők:

– Az áruviszonyok általánossá válnak, ill. a munkaerő áruvá válásával a korábban elfedett, személyi viszonyoknak tűnő gazdasági viszonyok már tisztán gazdasági (dologi) viszonyként jelennek meg. Ezzel a gazdaságon kívüli kényszer korábbi formái, az ideológiáitól a jogin át a nyílt erőszakig, fokozatosan átadják helyüket a gazdasági, piaci kényszernek. Igaz persze, hogy amíg vagy amikor nem lehet biztosan számítani a gazdasági kényszer hatékony működésére, addig vagy akkor mindig fellép a nyílt erőszak is, korábban például dologházak, később pl. sztrájkellenes fegyveres beavatkozások formájában. S az is igaz, hogy előbb-utóbb a gazdasági kényszer kényszerjellege is előtűnik, s ekkor ismét az ideológia szerepét kell növelni.

– A termelők közötti, a fennmaradásért, ill. mások kiszorításáért folyó versenyben a profit növelése, azaz a ráfordítás és kibocsátás közötti viszony optimalizálása válik szükségképpen elsődleges céllá. Ezzel a gazdasági cél bizonyos értelemben beszűkül, hiszen a gazdasági racionalitás szempontjából csak a tőkekiadásként jelentkező ráfordítások tekintendők ráfordításnak, s csak az a szükséglet veendő figyelembe mint kielégítendő szükséglet, ami fizetőképes keresletben realizálódik. Ez a gazdaságilag nem mérhető erőforrások – például az ember vagy a természet – pazarló felhasználását váltja ki. Valószínű azonban, hogy a „nyerészkedő” gazdaságnál ez hosszú távon mégis kevésbé pazarló, hiszen a társadalmi és piaci viszonyok egyaránt a „ráfordítási” költségek színvonalának emelését s egyre több költségtényező figyelembe vételét igénylik. Másfelől a gazdaság elveszíti korábbi „szemérmességét”. Most már nyíltan lehet vállalni a gazdasági terminusokban mért sikert, sőt, a gazdasági siker nemcsak *érték*, hanem *értékmérő* is lesz. A gazdasági siker mintegy az erény bizonyítéka, a gazdasági kudarc viszont nemcsak az ügyetlenségnek, hanem alkalmasint a lustaságnak, sőt a bűnös nemtörődömségnek a következménye.

– A gazdasági érdek és cél legitimálódásával a korábbi, gyakran csak félig-meddig mért *számolásból számítás* lesz (Bourdieu, 1979. több helyen). Ez a számító magatartás behatol a társadalmi lét szinte minden zugába, s a korábbi gazdagabb tartalmú viszonyoknak is elsődlegesen gazdasági színezetet ad. Ezt példázza többek között az élet számos területét, többek között az iskolarendszert is átható egyének közti verseny, a házassági piac, a háziasszonyok keresőkhöz igazodó munkaideje, amikor – természetesen nem

tudatosan — önmaguk és a másik fél számára is igazolják „létfajogultságukat”, a szolgáltatás-csere egyenértékűségét.

— A számoláslról számításra, reciprocitáslról piaci logikára való áttérés egy sor, korábban kölcsönösségre épülő szolgáltatást fizetett szolgáltatássá alakít. Ez a folyamat már csak azért is szükségsszerűen erősödik a munkamegosztás fejlődésével, a tevékenység-cserék komplexitásának növekedésével, s a helyi közösségek felbomlásával, mert egyre kevesebb valóságos, „természeti” biztosítóka van annak, hogy mód lesz az elhalasztott vizontszolgáltat teljesítésére. Amint pedig az azonnali pénzbeni ellenszolgáltatás szokása tért hódít, önmagát relerősítő folyamattá válik, hiszen egyre többen válnak ki a reciprocitási láncból.

A tőkés gazdaság lemeztelenedett, önállósodott jellege nem szorul tehát különösebb bizonyításra. A gazdasági intézmények, tevékenységek, érdekek, viszonyok mint ilyenek jelennek meg. A gazdaság fejlődését gátló társadalmi-jogi-ideológiai korlátok eltűnnek, s a gazdaság növekedése egyszerre válik szükségessé és lehetségessé.

A gazdaság formálisan jó működése ilyen feltételek között létének-növekedésének sine qua nonja. E formálisan jól működő gazdaságot azonban nem lehet a szubsztantív, szükségletkielégítő gazdaság egyszerű ellentettjeként kezelni. Világosnak kell lennie, hogy a formális gazdaság nem működhetne jól, mint ilyen, ha nem elégítené ki jól legalább a fizetőképes szükségleteknek a gazdasági növekedéssel egyre bővülő körét.

A gazdaság formális és szubsztantív jellege közötti ellentmondás azonban mégis realitás. A feszültség különösen nagy volt a tőkés viszonyok kialakulásának kezdetén, amikor a rövidtávú profitérdek, a piac általánosodása látványosan gyűrt maga alá egy sor nem-gazdasági érdeket, értéket, és látványosan, kíméletlenül utasította el a nem-fizetőképes szükségletek kielégítését. A továbbiakban azonban az e problémákból adódó feszültségek a rendszert magát kezdték fenyegetni, s ekkor a kapitalizmus rugalmasan korrigált bizonyos mechanizmusokat. Gyakorlatilag az történik, hogy a „nyereszkesző” gazdaságból a mindinkább nyereségelvűvé váló gazdaság racionalitása egyre szélesebb kört fog át és ezzel bizonyos, korábban tudomásul sem vett szükségletek is vagy költség-tényezőként, vagy kereslet formájában valamennyire kielégítést nyernek.

a) Az éhenhalás jogától az egyéni, majd a társadalmi biztosításig

Az új, megszülető tőkés társadalom nyíltan is vállalt alapelvei között kiemelkedő szerepe volt — többek között — a következőknek: egyfelől annak, hogy a gazdaság működése mintegy természettörvényekre épül, amelyeket nem célirányos s voltaképpen nem is lehetséges „megerőszkolni”. Másfelől pedig annak, hogy az ember alapján véve gazdasági lény, akit gazdaságilag racionalis ösztönzők — a szükséglettől való félelem vagy a nyereségvágy — hajtanak. Ezekből az elvekből értelemszerűen következett, hogy az egyén sikere vagy kudarca az egyénnel magán múlik. A kudarca, a piacról való minden értelemben vett kiszorulás az egyén olyan bűne vagy hibája, amelynek következményeiért más vagy mások nem tehetők felelőssé. E következmények a tőkés fejlődés megindulását követő első évtizedekben (ha nem az első 100 évben) szinte mindenütt tragikusak voltak.

A rohamosan növekvő szegénység előidézőjét a különböző szerzők részben a régi viszonyok felbomlásában, részben az iparosodásban látják: „Ha a *pauperizmus* új, és

szomorúan erélyes neve alatt terjedő nyomor a népesség egész osztályait előnti, ha, épp az ipari termelés növekedésével egyidejűleg, fokozatosan terjed, ha már nem véletlen, egyedi eset, hanem a társadalom tagjai jó részének kényszerű állapota, akkor az általánosuló szenvedés ilyen tüneteiben fel kell ismernünk a társadalom építményében bekövetkezett alapvető bajt, s még súlyosabb és gyászosabb változások előzetes jelzését.” (Villeneuve-Bargemont, idézi Hatzfeld.)

A tömeges nyomor – részben egyszerűen biológiai okokból, részben a keletkező politikai feszültségek miatt – a rendszer újratermelődését létében fenyegette. Az első válaszok, mint ismeretes, a visszafelé mutató, s ezért kudarcra ítélt Speenhamland-kísérleten kívül (Polányi, 1976. Hobsbawm, 1969. Thompson, 1963.) a vallásos vagy magánjótékonyosság terjedése, és a közrend mind erőszakosabb fenntartása voltak. A 19. század harmadik harmadától kezdődően, válaszként a munkásmozgalom fokozódó nyomására, indulnak azután rohamos fejlődésnek a munkaügyi törvényhozás, az állami társadalombiztosítás bizonyos ágai és egyéb társadalmi közös szolgáltatások (pl. közoktatás). A létbizonytalanság legáltalánosabb ellenszere a különböző kockázatokat – önkéntes vagy kötelező – biztosítási alapon átvállaló társadalombiztosítás lett. A II. világháborút megelőzően azonban az így kivívható biztonság csak a dolgozók egy részére és a „kockázatok” meghatározott, lassan változó körére terjedt ki. A társadalombiztosítási rendszer kiteljesedése, a biztosítottak körének kiszélesedése és az átvállalt feladatok szaporodása a II. világháború óta eltelt három és fél évtized fejleménye. (A szórványosan rendelkezésre álló adatok szerint a társadalombiztosítás révén, pl. Franciaországban a bruttó belföldi termék 0,1%-a került elosztásra 1928-ban, 0,9%-a 1938-ban, 1971-ben pedig 14,4%-a. Fournier-Questiaux, 22. o.)

Bár a különböző forrásokból származó adatok gyakran ellentmondások (pl. épp Franciaországra vonatkozóan a már idézett 14% mellett ugyanerre az időpontra vonatkozóan 20%-os adat is forgalomban van), annyi valószínűleg elfogadható, hogy az iparilag fejlett és fejlett szociálpolitikával rendelkező európai országokban 1970-ben a bruttó nemzeti termék 20%-a körül voltak a társadalombiztosítási kiadások. (Ausztria 23,4, Hollandia és NSZK 23, Svédország 22, Francia- és Olaszország 21, Anglia 20%). (Bayer, Wilensky.)

A társadalombiztosítási rendszer mellett – bizonyos értelemben paradox módon – általában növekvő szerepre tettek szert a nem-biztosítás alapú, a korábbi jótékonyági logika szerint működő jóléti juttatások (angolszász nyelvterületeken az ún. welfare juttatások). A „jóléti” juttatások (ez csak az elnevezés paradoxona) a társadalom legrosszabb helyzetű tagjai számára rendszeresítődnek, azok számára, akik valamilyen oknál fogva átesnek a szélesedő társadalombiztosítási rendszer ún. biztonsági hálóján. Legújabbban e jóléti juttatásokat az ún. negatív jövedelemadó, ill. garantált jövedelem különböző változataival akarják felváltani. Ez a megoldás már azzal számol, hogy a munkaképes népesség növekvő része feleslegessé válik a modern technikával működő gazdaságban. (L. Theobald).

A tőkés országok szociálpolitikai elosztásának rohamos növekedése kétségtelen tény. A növekedést előidéző tényezők között – sokakkal együtt – fontosnak tartom a zavartalan társadalmi újratermelés bizonyos feltételeinek biztosítását (közoktatás, egészségügy); a „fogyasztói társadalom” működéséhez szükséges növekvő vásárlóerő biztosítását és különösen – ugyancsak a zavartalan reprodukció érdekében – a növekvő

társadalmi feszültségek kordában tartásának igényét. A feszültségek növekedése természetesen az alávetett osztályok, elsősorban a munkásosztály fokozódó harcának következménye. Úgy tűnik, hogy a munkásmozgalom erősödő szociálpolitikai követeléseinek jelentős lökést adott az I. és II. világháborút követő gazdasági helyzet is, s mindkét esetben a szocialista rendszerek megjelenése, ill. térhódítása.

E vívmányok azonban csak részben váltak visszavonhatatlan joggá, s például gazdasági recesszió vagy a politikai helyzet „megszilárdulása” esetén, számos ponton – pl. konzervatív fordulat hatására, vagy konkrétan a munkanélküliség növekedése kapcsán – megkérdőjelezhetők, ill. visszavonhatók. „Mindaddig a már megszerzett fejlődési sebesség, s magából a gazdasági növekedésből adódó új szükségletek nagyjából folyamatosan biztosították a társadalmi szolgáltatások javulását. Ám most, az 1978-as évben, a válság és a politikai konjunktúra fordulatai nyomán kormánycéllá vált a stagnálás, sőt a visszalépés.” (Fournier-Questiaux, 99. o.) A legutóbbi években e visszavonás sajátos formája az, amit több szerző (Fournier-Questiaux i. m., S. M. Miller 1978., Greffe, 1975.) „reprivatizálásnak” hív, a piaci erők újraéledésének tekint. Ennek jelei, az előbbi szerzők szerint, az ipari árszabályozás gyengülése, az elbocsátást korlátozó intézkedések lazítása, az ágazatok közötti bérkülönbségek növekedése. (Fournier, 9. o.) Greffe olyan jelenségeket emel ki, mint „a magánszervezetek szerepének növekedése mind a reálfolyamatokban, mind a finanszírozásban” (pl. magánintézmények létrehozása, költséges piaci szolgáltatások térhódítása számos területen, s ezzel egyidejűleg a hagyományosabb közösségi szolgáltatás minőségének romlása), ill. „az állami tevékenység piaci terminusokban való igazolása” (pl. költségekre, hasznosságra hivatkozás). (Greffe, 169., 222. stb. o.)

A korai kapitalizmussal szemben tehát a mai tőkés társadalmak annyira módosították az *elosztás* mechanizmusait, hogy valamilyen szinten megoldják a piacról kiszorulóknak szükségleteinek kielégítését. A kiszorulóknak elemi anyagi szükségletei kielégítésének azonban más emberi-társadalmi szükségleteik visszaszorítása az ára. A lakosság egy (a jelek szerint növekvő) részének tevékenységére, képességeire egyre kevésbé tart igényt a gazdaság és a társadalom. Fizikai fennmaradásukat többé-kevésbé biztosítják, de nem valóságos jogként – s ezzel társadalmi helyzetük eleve egyenlőtlennek válik. Az egyenlőtlenséget tovább növeli a legfontosabb társadalmi gyakorlatokból való kiszorulásuk, s anyagi szükségleteiknek a társadalomban általánosan alacsonyabb szintű kielégítése.

A gazdaság működésének lényegi problémája azonban az, hogy a termelési szervezetben továbbra is alapjában a klasszikus kapitalizmus „formális” gazdasága érvényesül.

b) A társadalmi munkaszervezet és az emberi szükségletek

Senki számára nem kétséges, hogy az elmúlt 100–150 év jelentős változásokat hozott a munka világában is. A tőkés társadalom kialakulásának első évtizedeiben a kizsákmányolás legszélsőségesebb formáit – a korlátlanul hosszú munkaidőt, az embertelen és balesetveszélyes körülményeket, a gyermekmunkát – sikerült korlátozni. Az első ipartörvények (Anglia 1802, Svájc 1810, Franciaország a gyermekmunkáról 1841, a gyárfelügyelőről 1872, Magyarország – az 1872. évi VIII. tc-ben – a gyermekmunkáról, a munkásvédelem elemi kérdéseiről, 1884-ben az új ipartörvényben, a gyárfelügyelőről)

ezekkel a kérdésekkel foglalkoztak – több-kevesebb hatékonysággal. (Petrák, 1978., Fournier-Questiaux, 1979.)

A következő szakaszra általában a munkások szervezethez való hozzájárulása a jellemző, amivel számos országban politikai jogokat (sztrájkjog, szervezkedési jog) sikerült megszerezni, s ugyanakkor a társadalombiztosítás, ill. szociálpolitika terén is jelentős lépéseket sikerült kikényszeríteni. A munkaszervezet kérdéseiben való közvetlenebb beavatkozás különböző formái – a munkaközvetítéstől, ill. az elbocsátások korlátozásától, a bérfizetési módokba való állami beleszólásig – többnyire a 20. század fejleményei. Ez utóbbi lépések egy részét a munkásság kényszerítette ki, más része az állam szerepének növekedéséből adódott. Mindezek a lépések többnyire objektíve javították a munkásság jelentős részének helyzetét. A szociálpolitika azonban – továbbra is a két idézett szerző szerint – gyakorlatilag alig hatott a „gazdasági szférát alakító tényezőkre”, gyakorlatilag érintetlenül hagyta az üzemek belüli hatalmi viszonyokat. Így azután „szinte hatástalan maradt két alapvető területen, a foglalkoztatás és az üzemi munkaszervezet területén”.

A munka tőkés megosztása, feldarabolása, emberi tartalmától való megfosztása ma talán még központibb kérdés, mint korábban. A technikai fejlődés, a taylorizmus különböző változataival kiegészítve, sok szempontból súlyosbította a problémákat. S talán azért is nyer egyre nagyobb hangsúlyt a munka visszaemberesítésének igénye, mert bizonyos elemibb szükségletek (létfenntartás, valamelyes létbiztonság) kielégítése már kevésbé jelent nyomasztó gondot.

A modern tudományos és technikai fejlődés munkaszervezetre és munkásokra gyakorolt káros hatásainak elmélyült elemzése az 1950-es évek közepén indult meg, elsősorban Franciaországban (kivált Georges Friedman, Pierre Naville és Alain Touraine munkáival). Ekkor fogalmazódott meg élesen az a (korábban is ismert) tézis, hogy az ipari munkavégzést a „konceptió”, azaz a feladat megtervezése-kitűzése, s az „exekúció”, a végrehajtás közötti élesedő szakadék jellemzi, ami a munkafolyamatot „szétmorzsolja”, a végrehajtás feladatait lassan minden emberi tartalmuktól megfosztja, s a munkák jelentős részénél dequalifikációs folyamatot indít el. Igaz, ekkor még (sőt, a 60-as évek elején is, l. Gurvitch, 1962. I. 454. o.) sokan bíztak abban, hogy az automatizálás e problémákat megoldja. De Friedman híres könyvének 1964. évi bővített kiadásában már utal arra, hogy az automatizálásnak a munkára gyakorolt pozitív hatásait valószínűleg csak a privilegizált kevesek fogják élvezni – a többségnek sivar kisegítő munkák maradnak ekkor is (113. o.).

A tőkés munkaszervezetet elemző-bíráló modern munkák közül a legnagyobb hatású, úgy tűnik, a munkásból szakíróvá lett Harry Braverman 70-es évek közepén megjelent könyve lett.

Braverman történelmileg elemzi végig a taylorizmus, a tudományos munkaszervezés (scientific management), az ipari pszichológia, ill. a „human relations” mozgalom megjelenését és funkcióit, majd a „tudományos-technikai forradalom” hatásait a fizikai és irodai munkákban. A tudományos munkaszervezés mindkét területen egyre finomabb eszközöket használ a munkák felbontására. A ma már „klasszikusnak” számító elemi mozdulat-felbontásokat a mozgásfolyamat elemzése egészítette ki, amelynek során radarral, fotoelektrikus- vagy hanghullámokkal stb. mérik a megtett erőfeszítést és ennek hullámszámát az oxigénfogyasztás, a pulzusszám vagy a szem mozgása alapján (amely utóbbit a szemek közelébe rögzített elektródák segítségével az „elektro-okulográfia” méri). E módszerekkel – pl. az ún. UNOPAR rendszerben – 0,000066 perces pontossággal

mérést érnek el. A munkások, sőt, a korábban a „középosztályhoz” tartozónak tekintett kereskedelmi és irodai dolgozók is egyre inkább a tudományosan szervezett munkafolyamat részévé, tárgyává válnak. (Crompton-Gubay.)

Igaz, valamennyi folyamatban megnőtt a tudomány szerepe, emelkedik tehát a képzettség és szakképzettség *átlagos* szintje. Ez az átlag azonban nem az összesség színvonalának növekedését jelenti, hanem – egyfelől – a termelési folyamatban résztvevők szakmai színvonalának *polarizálódását*. „A munkások tömegei semmit nem nyernek azon, hogy a termelési folyamat feletti ellenőrzésük-uralmuk csökkenését bőségesen túlkompenzálja a managerek és mérnökök által gyakorolt uralom növekedése.” (Braverman, 426. o.) Másfelől a képzettség és szakképzettség átlagos szintjének növekedésével emelkedik a forma szerint képzett, a valóságban azonban tartalmilag elszegényített munkát végzők aránya. A „szakmunkások” és „betanított munkások” aránya nőtt, de sokuk szakképzettségi szintje a korábbi szakmunkásokénál jóval alacsonyabb. A régi iparosok és mesterek átfogó szaktudásának szűkítése, ill. korlátozása, ennek a tendenciának az irodai munkára kiterjesztése egyébként Taylor egyik fontos alapelvének realizálása: „A szellemi munkát a lehető legnagyobb mértékben ki kell emelni a műhelyből, s a tervező vagy szervező részlegbe kell koncentrálni . . .” (Taylor, 1903. 98–99. o.) A magasabb képzettség így egy idő után inkább feszültségnövelő tényezővé válik: az adott munkamegosztás ugyanis egyre kevésbé felel meg a képzettebb munkaerő igényeinek.

E sokféle feszültséget a háború alatt induló, az 50-es évek közepe óta terjedő „munkahumanizáló” programok próbálták enyhíteni. Az első amerikai programok még csak a Tudományos Munkaszervezés hatását kívánták ellensúlyozni „munkagazdagító” programokkal. (P. F. Drucker, 1946.) A „munka humanizálása”, mint követelés vagy program, később jelenik meg. Utóbb azután ez vált olyan általános kategóriává, amely mindenfajta reformkísérletet átfog. Ilyenek a munkakörülmények javítása (pl. szindinamika), a munkakör kiszélesítése (job enlargement), a munkagazdagítás (job enrichment), a különböző rotációk, a futószalag-rendszer felbontása cserékkel, vagy egyéb módon, a munkásrészvételprogramok (Mitbestimmung, Participation), amelyek „munkásellenőrzés” és „ipari demokrácia” címen is megjelennek. Az újabb kísérletek közül a rugalmas munkaidő (flexi-time) tartozik ide, vagy az ún. „I am” terv. (Az utóbbi az „I am Manager of My Job” – „Saját munkám managere vagyok” rövidített formája.) E programok szerepe és hatása azonban vitatható. Braverman maga – sokakkal együtt – rendkívül kritikusan szemléli e fejleményeket.

Többen rámutatnak arra, hogy a munkahumanizáló programok zömét azért fogadták el a tőkés vállalatok, mert a társadalmi feszültségek erősödése, a munkaerő növekvő elégedetlensége a termelés (és profittermelés) zavartalanságát fenyegette, azaz, hogy e programok akkor válnak tartóssá, ha kimutathatóan gazdaságosak. (Work in America, Zinbalist). Ama kevés esetben, amikor a kísérlet a munkások és managerek közötti hatalommegosztás radikális változtatását, valóságos demokratizálást vesz célba, akkor előbb-utóbb maga a program szűnik meg (Jenkins, 1974).

Az újabb elemzések azt mutatják be, hogy a termelési eszközök és technikák fejlődése, ami a munkák megosztását és hierarchiáját alakította, társadalmilag nem tekinthető semlegesnek. A technikai lehetőségeket úgy sikerült felhasználni, hogy a tőkés viszonyok ne kerüljenek veszélybe. Ennek módja – lényegileg – a munkák olyan feldarabolása volt, ami a korábbinál is nagyobb mértékben épített a termelésben fel-

használható tudások egyenlőtlen elosztására és hierarchizálására, ezzel a munkaerő jelentős részénél a korábbi alávetettség és kiszolgáltatottság fenntartására. A bizonyos konjunkturális helyzetekben növekvő munkanélküliség, ill. az ún. szegmentált munkaerő-piac ennek a fejlesztési stratégiának tartozékai, ill. megnyilvánulási formái. S épp ezért vonják le azt a következtetést, hogy a munkásság problémái „nem oldhatók meg a munka szervezetének alapvető változtatása nélkül” (Work Relations Group, 1978).

c) A tőkés gazdaság összefoglaló jellemzése

Bármilyen vonatkozást vegyünk is szemügyre, kétségbenvonhatatlan tény, hogy az elmúlt 100–150 évben a tőkés társadalom működésében jelentős változások következtek be. A kapitalista fejlődés kezdeti szakaszán a gazdaság formális jellege dominált, a gazdaság egyértelműen mindenféle nem-gazdasági érdek rovására működött, pusztítva-rombolva a nem-gazdasági értékeket. A gazdasági érdek *korlátlan* érvényesülése ebben a formában egyre inkább nehezítette magának a rendszernek a zavartalan újratermelését. Ez annál inkább így történt, mert a technikai és gazdasági fejlődés elkerülhetetlen melléktermékeként a munkásosztály és az innen induló politikai mozgalmak egyre inkább képessé váltak a munkásérdekek artikulálására is, a különböző tőkés intézmények létjogosultságának megkérdőjelezésére is. Az egyes intézmények (pl. a tulajdon öröklése, vagy a piac korlátlan érvényesülése) legitimitása éppúgy kétségessé vált, mint a teljes társadalmi cél- vagy értékrendszer. Ez utóbbi kérdés egy viszonylag korai megfogalmazását Tawney szavaival illusztrálom:

„Kevesen tudják túlárado öröm nélkül szemlélni azon gyakorlati teljesítményeket és technikai ügyességet, amelyek a 17. század óta átformálták az anyagi civilizáció arculatát, s melyeknek Anglia bátor, bár nem nagyon skrupulózus úttörője volt. Ám ha a gazdasági törekvések szolgának jók is, úrnak rosszak. Ha gyeplőjüket valamilyen társadalmi célhoz kötjük, hajtják a malmot, és megőrlik a magot. De nyitott marad az a kérdés, miért mozognak a kerekék. És erre a kérdésre nem ad választ a gazdasági hatalom naiv és kritikátlan imádata, mely túl gyakran felbukkanó esztelen hajlam azoknál, akiket az új Leviathán megbabonázott.

A gazdasági hatékonyság minden egészséges, erőteljes társadalom szükséges eleme és csak a javíthatatlan széplelkek becsülhetik le jelentőségét. Ám ha a hatékonyságot eszközből elsődleges céllá teszik, ezzel magát a hatékonyságot zúzzák szét. Mert egy komplex civilizációban a hatékony cselekvés alapja a kooperáció. És ennek feltétele az, hogy egyetértés legyen, milyen célokra irányuljanak az erőfeszítések, és milyen kritériumokkal kell mérni az erőfeszítések sikerét.

A célokban való egyetértés olyan értékrendszert feltételez, amelynek alapján meghatározható az egyes részcélok relatív fontossága. Ha az erőforrások korlátozottak, ha a természet csak hosszan tartó, szisztematikus erőfeszítésre hoz eredményt, akkor ennek az értékrendszernek feltétlenül számolnia kell a gazdasági lehetőségekkel. De ő maga nem lehet pusztán gazdasági, hisz épp a gazdasági és egyéb érdekek – hogy mennyi gazdasági előny áldozható fel több szabad időért, vagy az oktatás-nevelés fejlesztéséért, vagy a munka humanizálásáért – relatív fontossága épp a megvilágítandó kérdés. Ehhez pedig valamilyen elképzelésnek kell élnie arról, hogy a teljes emberi természetnek milyen

szükségei vannak, amelyek kielégítése szempontjából a gazdasági szükségletek fedezése természetesen életbevágó, de ahol más igények kielégítése is fontos.” (Tawney, 1962. 282–284. Eredeti megjelenési éve 1926.)

Ezekre a kihívásokra a tőkés rendszer igen nagy rugalmassággal válaszolt. A hosszú távon mindig sikertelennek bizonyuló erőszakos megtorlások és beavatkozások a politika fegyvertárában háttérbe szorultak, s csak szélsőséges helyzetekben, vagy szűk körben kerülnek alkalmazásra. Helyettük kialakult azon intézmények bonyolult hálózata és azoknak a társadalmi technikáknak a rendszere, amelyek meglehetősen hatékonysággal váltak képessé a konfliktusok „békés” rendezésére. Az itt vizsgált szempontból az a fejlődési tendencia emelendő ki, amelynek során szinte minden területen sikerült elérni azt, hogy a gazdasági erők és érdekek uralkodó szerepe, ami tehát mind szélesebb körben elveszítette korábbi legitimitását, csak közvetítésekkel, s ezért kevésbé látványosan érvényesüljön.

Mindezek alapján, úgy tűnik, valamelyes kiegészítésre szorul a diadalmas, uralkodóvá váló tőkés gazdaság szokásos értelmezése, ami általában hangsúlyozza a gazdaság öntörvényű jellegét, azt a sajátosságot, hogy – szinte külső beavatkozások nélkül – szabályoz és szabályozódik, hogy vastörvényeivel nem enged teret más érdekeknek. Az eddig leírt tények és folyamatok egy valamivel teljesebb értelmezésre adnak módot.

A *gazdaság diadala* voltaképp azoknak a győzelme, *akiké* – tulajdonosként és birtokosként – e gazdaság feltételrendszere. Nem a *gazdaságnak* voltak–vannak *érdekei*, hanem azoknak, akik a működés feltételeit kezükben tartották és tartják. A *gazdaság uralomra jutása* azért következhetett be, mert a *társadalmi hatalom* alapjává – minden korábbi társadalomnál egyértelműbben – a *gazdasági tőke* vált. Az így generált uralkodó társadalmi érdekek nemcsak eltűrték, de parancsolóan igényelték a társadalom (szinte) egésze számára előnyöket (is) jelentő bővített anyagi újratermelést. És éppen ezért – nem utolsósorban a bővülő társadalmi többlettermék kompromisszumokat is elfogadó elosztása következtében – alakulhatott ki az a helyzet, hogy a termelés és elosztás adott folyamatai mintegy „spontánul” biztosították az adott viszonyok lényegi konzerválódását. A diadalmas gazdaság tehát voltaképpen azt jelenti, hogy a *társadalmi* viszonyok minden korábbinál kevesebb közvetítéssel, áttétellel épültek rá a gazdasági (és tulajdoni) viszonyokra, ami miatt a par excellence társadalmi (hatalmi stb.) viszonyok gazdasági viszonyként tűnhettek elő. Míg korábban a „társadalmi” elfedhette a „gazdaságit”, most gyakran a „gazdasági” rejtette el a „társadalmi”. E fejlődés során a gazdaság durván „formális” jellege gyengült, szükségletkielégítő jellege erősödött. Mindazonáltal továbbra is igaz, hogy a gazdaság működése, ill. a társadalom adottként való fennmaradása megköveteli bizonyos emberi szükségletek tagadását. Közülük legfontosabb jelenség a forgalom-fogyasztás területén azon szükségletek visszaszorítása, amelyek nem jelentenének fizetőképes keresletet, s alkalmasint ezek helyett a szimbolikus eszközökkel „manipulált” fizetőképes szükségletek felkeltése. A termelés szférájában a humanizált, tartalmas emberi munka igényének visszaszorítása a lényeges, amely igény nemcsak a ráfordítási költségek minimalizálását akadályozná, de előbb-utóbb a társadalmi viszonyok adott rendszerét is megkérdőjelezné.

4. A mai magyar gazdaság

A gazdaság szocialista társadalmon belüli helyéről különböző nézetek fogalmazódtak meg a korábbi évtizedekben, bár ebben a formában a kérdés még nemigen került elmélyült elméleti viták középpontjába. Egy korábbi tanulmányban (Ferge, 1972) részletesen ismertettem néhány véleményt, amelyekből kibonthatók a gazdaság helyére-szerepére vonatkozó álláspontok. Ezek – ha némi leegyszerűsítés árán is – elrendezhetőek egy olyan logika szerint, hogy mennyire tartják a szerzők szükségesnek vagy kívánatosnak a gazdasági „törvények” és érdekek szabad érvényesülését, vagy mennyire tartják ezeket általánosabb társadalmi céloknak alárendelendőnek vagy alárendelhetőnek.

Akkor három, eléggé markánsan elkülönülő álláspont rajzolódott ki. Az első a gazdasági érdekek, célok elsődlegessége és meghatározó szerepe mellett érvelt (Csikós-Nagy, 1969). A második álláspont a gazdasági és társadalmi érdekeket nagyjából egyenlő fontosságúnak tartotta, annál inkább, mert felismerte, hogy ezek – kivált rövid távon – ellentmondásba kerülhetnek, s akkor a pillanatnyi gazdasági érdek erőteljes érvényesülése (érvényesítése) magának a gazdaságnak a hosszú távú fejlődését is veszélyezteti. (Kulcsár, 1970). Végül egy harmadik álláspont szerint a gazdasági racionalitást, gazdasági összefüggéseket nem lehet semmisnek tekinteni, de – legalábbis hosszú távon – autonóm humanizációs (azaz par excellence társadalmi) értékeknek és érdekeknek kell azt alárendelni (Hegedüs-Márkus, 1969).

Későbbi írásokban megjelenik a szintézis igénye. E szerzők szerint az új társadalom első forradalmi periódusában az önálló gazdasági szervezetek forma szerint megmaradnak, de gyakorlatilag teljesen alárendelődnének a politika hatalmi, fennmaradási érdekeinek. A vállalatok e korai feltételek között (ahogy Bognár József fogalmaz) csupán „kihelyezett minisztériumi osztályok” és a gazdasági tárgyú, gazdasági terminusokban megfogalmazott tervcélok „motivumaik szerint nem azok”, mert a gazdasági viszonyok hatását mellőzik. (Bognár, 1980, 24. o.) A későbbiekben azonban, a társadalmi konszolidáció időszakában, a gazdaság eme közvetlen és kizárólagos politikának való alávetettsége megszűnik. Ekkor – nagyjából minden felfogás szerint egybehangzóan – szükség van a gazdaság gazdaságként való vállalására, az ún. gazdasági törvények működésének biztosítására, s a gazdaságon belül racionalításra (ami lényegében a gazdasági hatékonyság és jövedelmezőség kedvező alakulásával mérhető). (Szorcsik, 1977. Kulcsár, 1980.). Ugyanakkor azonban – s ebben is közelítően összhang van az újabb írásokban – a politikai célok és érdekek (más fogalmazásban – Kornai, 1980/2 – a szocialista etika követelményei) korlátozó feltételt jelentenek. A gazdaság és az ún. gazdasági erők szabad érvényesülésének teret biztosító piac mégsem hagyható teljesen magukra – központi szabályozásukra, bizonyos feltételek kialakítására, ill. bizonyos tendenciák (közvetett vagy közvetlen beavatkozással történő) módosítására szükség van.

A mostanában kialakuló összhang elméletileg alátámaszthatónak tűnik. Marx szocializmus, ill. kommunizmus képében, amikor „a szabadság birodalmáról” szól, a gazdaságról (többek között) ezeket mondja: „Ezen a területen a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmassult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy ez mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre. De ez még mindig a

szükségszerűség birodalma.” (Marx: MEM, 4. k. 172.) És – teszi hozzá Lukács – „a szocializmusban is a szükségszerűség birodalma, és az is marad”. (1976, 515.) A gazdasági szükségszerűség magában foglalja a termelékenység növelését, s az még mindig a „gazdaságtan tiszta beszéde”, amíg ezen folyamatok ésszerű szabályozásáról, az ennek során kifejtendő „legkisebb erő kifejtéséről” van szó.

Az „ugrás” a gazdaságiból a társadalmiba akkor történik meg Marxnál, amikor a gazdaság működési feltételeiről beszél. A termelésnek „az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételei” „megkívánják, hogy a gazdaságot immár *ne tisztán gazdasági célkitűzések alapján szervezzék meg*”. (Lukács, 517., – az én kiemelésem F. Zs.) E nem-gazdasági célkitűzés tartalmának meghatározásánál Lukács a munka jellegére helyezi a súlyt, arra a folyamatra, amelynek során a munka eszközből a „legfontosabb létszükségletté” válhat.

Az eddig vázolt elméleti követelményekből egy olyan szocialista gazdaság képe rajzolódik ki, amely ugyan szervezetileg, intézményeit és a tevékenységeket tekintve elkülönült, funkcióját tekintve azonban elsődlegesen a szó teljes értelmében véve szükségletkielégítő, szubsztantív. Fejlődése kezdeti szakán a rendszerfenntartás „szükségletei” dominálnak,* ám később a kielégítendőnek tekintett szükségletek köre szélesedik. Fejlődése egy meghatározott fokától pedig teret ad a formálökonómiai racionalitásnak is. Minthogy ugyanis a politikai viszonyok stabilitását jórészt a gazdaság stabilitása biztosítja, a politikai racionalitás mégsem mehet lényeges elemekben és tartósan a gazdasági racionalitás rovására. (Kulcsár, 1980. 37. o.) A formálökonómiai érdek túlzott érvényesülését azonban az osztársadalmi érdekeket kifejező társadalmi tervezés megátolja. (Szorcsik, 160. o.) A kérdés az, hogy ez a – jórészt az elméletből indukált – kép mennyire illeszkedik az utolsó 35 év tényeihez. A teljes elemzés túlmegy e cikk keretein. Így itt csak röviden foglalok össze néhány olyan mozzanatot, amelyek egy ilyen tárgyú nagyobb lélegzetű (sajtó alatt levő) munkából adódtak.

A gazdaság politikának való alávetettsége az 1945 utáni első időszakban tagadhatatlan. Az eddigiekhez azonban hozzá kellene tenni, hogy a voluntarista társadalomvezetés nyomán e politikailag vezérelt gazdaság olyan sajátos jelleget öltött, ami történelmileg egészen újszerűnek tűnik. A *formális* gazdasággal való szakítás tudatosnak tekinthető. Ebben közrejátszhattak ideológiai motívumok is (hiszen a formálisan racionális gazdaság tisztán tőkés képződmény), és az is, hogy a voluntarizmus lényege szerint nem fogadhatja el tőle független, nem egyértelműen általa vezérelt mechanizmusok létét (amilyen a bármilyen korlátozott, a gazdasági racionalitásra ösztönző piac).

A gazdaság *szubsztantív*, szükségletkielégítő jellege is csak igen korlátozottan érvényesült. A „politika” osztársadalmi szinten kezelt szükségletei mellett ugyanis az egyéni és közösségi szükségletek kielégítését csak egészen alacsony szinten vállalta. Igaz, a háború utáni legelső években az ár-, bér- és foglalkoztatáspolitikai a háború előttinél igazságosabban (egyenlőbben) biztosította az elemi szükségletek fedezését az adott, rendkívül szűkös feltételek között. Ezen az alapon a stabilizáció utáni 2–3 év valóban a politikailag vezérelt szubsztantív gazdaság időszakának tekinthető.

*A szocialista építés kezdeti szakaszában, írja Szorcsik, „a gazdasági racionalizmus abban a társadalmi racionalizmusban rejtett, hogy a kivívott politikai hatalmat meg kellett tartani” (Szorcsik, 158. o.)

A 40-es évek végétől azonban fokozatosan jelentkeztek az adott körülmények között is már időszerűnek ítéltető egyéni és közösségi szükségletek. Ezekről azonban a gazdaságfejlesztés irányának meghatározásánál alig vettek tudomást. A „szükségletek” közül a *termelés*, a termelésnövelés szükségletei, azaz az ún. *termelő* fogyasztás élveztek abszolút prioritást. *A gazdasági növekedés elsődleges céljává ily módon a gazdaság növekedése vált.* Ezért lehet e gazdaság jellegét *fetiszizálnak*, vagy *öncélúnak* tekinteni. Ezt a jelleget egyébként ideológiai okok erősítették, többek között oly módon, hogy az anyagi termelés, s főként a nehézipar kiemelt jelentősége egyben a munkásosztály társadalmilag kiemelkedő szerepeként volt értelmezhető. E fetiszizált gazdaság sajátja a minél nagyobb termelési értékre törekvés, ami a formális és szubsztantív funkciók elhanyagolása mellett eladhatatlan készletek növelésére, a szükségesnél és racionálisnál sokkal nehezebb termékek gyártására stb. vezetett.

Kialakult már ekkor egy másik sajátos, bár történelmileg nem ismeretlen fejlemény. A termelés kollektív alapokra átalítása az adott feltételek mellett egyáltalán nem szüntette meg az önérdéket, bár ezt néhány évig erőteljesen visszaszorította, s létét a csupán „közérdek” ismerő voluntarizmus sokáig nem ismerte el. Az egyéni – gazdasági jellegű – érdek azonban létezett, és érvényesülést keresett magának. Ez pedig gyakorta, s főként addig, amíg termelési lehetőségek kihasználásához nem fért hozzá, a társadalom pórusaiban élő „parazita” vagy „nyerészkedő” gazdaság megjelenését váltotta ki. A „második” gazdaság jelenlegi legitimálása ezért feltétlenül pozitív fejlemény. A gazdasági tevékenység parazita jellegét csökkenti azzal, hogy lehetőséget ad az egyéni gazdasági érdeknek arra, hogy formálisan hatékony és szubsztantív gazdasági tevékenységgé váljon. Ez még akkor is pozitívum, ha épp ebben a szférában a magánérdek érvényesítése olykor túlhangsúlyozhatja a formális gazdaság bizonyos hátrányos vonásait.

A továbbiakban – már az 50-es évek közepétől – a gazdaság és gazdasági növekedés korábbi fetiszizálása enyhült. Az akár gazdaságtalanul is főként önmagát szolgáló gazdaság egyszerre vált nyitottá mind a „formális”, mind a „szubsztantív” gazdaság bizonyos követelményei számára. A jó tíz évi előzmény után 1968-ban bevezetett gazdasági reform nemcsak a gazdaság formális gazdaságként való emancipálására törekedett. A szabályozott piac egyszerre volt hivatva biztosítani a gazdaságosabb, hatékonyabb termelést és a korábban mellőzött lakossági szükségletek egyenletesebb és magasabb szintű kielégítését. Ez a kettősség, ill. a kettősségben rejlő lehetséges ellentmondásosság azonban nem vált felismertté. Gyakorlatilag minden elemzés arra a hallgatólagos feltételezésre épült, hogy a *gazdaságilag hatékonyabb gazdaság egyben szükségképpen és automatikusan „szubsztantív”* is, azaz jobban biztosítja a szükségletek kielégítését. Ez egyébként a korábban tömegesen kielégítetlen szükségletek első feltöltésének éveiben lényegében igaz is volt.

Nem felejtendő azonban el, hogy még a korlátozott, szabályozott piacnak is a verseny és érdekeltség, azaz az önérdék a hajtóerői. És épp ebből adódik, hogy a feltételezett automatikus kapcsolat számos ponton megbomlik, hogy a gazdaság „gazdaságos” működése mai feltételeink között is ellentmondásba kerülhet szubsztantív jellegével. Nálunk is léteznek, sőt ideológiailag nagyobb támogatást is kapnak gazdaságosan nem kielégíthető, vagy nem fizetőképes szükségletek (pl. az „emberhez méltó munka” szükséglete, vagy számos közösségi infrastruktúrát igénylő szükséglet, mint a nők egyenjogúságát is szolgáló gyermekintézmények stb.). Az is igaz, hogy a piaci mechaniz-

musokkal is működő gazdasági versenyre egyes társadalmi csoportok nincsenek megfelelően felkészülve – s így náluk könnyen adódhatnak problémák különféle szükségleteik kielégítésénél. Általában véve az is igaz, hogy a gazdasági újratermelés elsődlegesnek tekintett érdeke gyakran szorít háttérbe olyan szükségleteket, amelyek a társadalmi lét újratermelésének más – nem gazdasági – szféráihoz kapcsolódnak. (Ferge, sajtó alatt) Ebből adódhat pl., hogy az *emberek* „újratermelésének” érdeke a „munkaerő újratermelésére” szűkül le – másodlagosnak tekintve a nem-munkaerő, gyerekek, öregek, otthon dolgozók szükségleteit. (Augusztinovics, 1980).

A „formális” és „szubsztantív” jelleg közötti lehetséges ellentmondás világos elismerése vagy felismerése a mára, vagy belátható jövőre vonatkozó gyakorlati gazdaság- és társadalompolitika egyik központi dilemmája. Itt nem arról van már szó, hogy távoli eszmények hogyan válthatók aprópénzre. Sokkal inkább arról, hogy ha, ahogyan Marx mondja, általában „az egyéniség továbbfejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelynek során az egyéneket feláldozzák” (Lukács, 1976, 516. o.), akkor mennyi és milyen áldozat vállalható fel itt és most, *kik* „áldozandók fel”, milyen *mértékben*, *kiknek* az érdekében? E kérdés feltevése aligha utópikus zöngéjű, nagyon is a mához szól. Megválaszolni pedig nehéz. Nem is csak azért, mert nincs rá egyedül üdvözítő, egyetlen lehetséges válasz, hanem mert minden válasz szükségképpen strukturális érdekekbe ágyazott.

Ezenközben a korábbi „öncélú” gazdaságsszemlélet, ill. ennek megfelelő gyakorlat sem tűnt el teljesen. Azon intézmények és szervezetek, amelyek (ill. amelyek vezetőinek) társadalmi-politikai helyzete vagy hatalma *erre* a gazdaságértelmezésre épült, szükségképpen a korábbi állapotok fenntartásának hívei. Ez egyben azt is jelenti, hogy az adott pozícióból kívánják meghatározni a gazdaság fejlődésének, fejlettségének, eredményességének kritériumait – s mintegy „természetes” módon olyan és csak olyan kritériumokat választanak ki, amelyek alakulása központilag, közvetlenül befolyásolható. Ellenkező esetben vagy hatékonysági-jövedelmezőségi kritériumokat kellene elfogadni, ami a „piac” szerepét erősíti s az övéket gyengíti, vagy a végső felhasználók szükségletkielégítési szintjét kellene mércének elfogadni, ami ugyan általános társadalmi-politikai szempontból alapvető érdek, de épp a szóban forgó intézmények és szervezetek szempontjából esetleg közömbös, esetleg ugyancsak pozíció-gyengítő.

A „gazdaság” e hármas értelmezése, ill. az öncélú, a formálisan, ill. a szubsztantíve „jó” gazdasági jelleg ellentmondásai teszik érthetővé a következő paradox helyzetet. Egyfelől igaz, hogy a „politika” a gazdaságot mindvégig uralta, előbb szinte teljesen, utóbb kisebb mértékben. Másfelől azonban az is igaz, hogy az „öncélú” gazdaságnak sikerült maga alá gyűrnie – ugyancsak előbb nagyon, majd kisebb mértékben – mind gazdaságossági, mind szükségletkielégítési, mind pedig általánosabb, távlatosabb társadalmi érdekeket és értékeket, azaz mind a formális, mind a szubsztantív gazdálkodást.

A korábbi társadalmaknál kiemelt vonásokról röviden a következők állíthatók:

A *gazdasági érdek* mikro- és makroszinten egyaránt létezik, de társadalmi elfogadottsága hullámzó, értékelése ambivalens. A teljes legitimálás óhatatlanul a gazdaság formális jellegét erősíti, ennek káros következményeivel együtt. Az elutasítás viszont a gazdaság súlyos működési zavaraihoz vezetett és vezetne ma is. A gazdasági érdek körül tehát pillanatnyilag értékzavar van, amelynek ideálisan egy többrétű, kiegyensúlyozottabb értékrend felé kellene fejlődnie.

A *munka* elvileg alapvető emberi szükségletté kellene, hogy váljon a társadalom minden tagjánál. Ennek számos feltétele van technikai fejlődés-fejlesztésben, tudásszínvonalban és tudáelosztásban stb. A feltételek kialakításának szükségessége a „fetisizált” gazdaság idején fel sem merülhetett, ma pedig a gazdaság objektív érdekei szorítják háttérbe. Ilyenformán a munka egyidejűleg lehet kényszer is, eszköz is, szükséglet is, sőt, természetes létezési mód is. A munkához való viszony minősége voltaképp mindig kevert (egy-egy embernél), de rendszerint egyik vagy másik említett sajátosság dominál. S hogy mi a domináns vonás – ez elsősorban a végzett munka jellegétől függ, azaz a társadalmi egyenlőtlenségrendszer egy fontos összetevője.

A *léthez való jog* elismerésénél is értékbizonytalanság van. A hagyományos szolidaritási hálók zömmel felbomlottak. A társadalom erőforrásai még nem elégségesek a jog feltétel nélküli elismeréséhez, viszont a szocialista értékek miatt a jog nyílt elutasítása elképzelhetetlen. Ez a bizonytalanság (ellentétben a gazdasági érdek körülivel) még nem vált nyílttá – egyelőre a kérdés „zárójelben” van.

Ami pedig mindezek alapján a *gazdaság egész jellegét* illeti, *elméletileg* a fejlett szocializmus gazdasága nem beágyazott, hanem elkülönült, önálló intézményekkel-szervezetekkel, ennek megfelelően gazdasági érdekekkel és célokkal rendelkező társadalmi „rendszer”. A társadalom vállalja ezt a gazdaságot, mert nem tagadja, nem tagadhatja meg saját létének igazi talaját. Mindemellett azonban a gazdaság nem lehet olyan mértékben önálló és öntörvényű, mint tőkés viszonyok mellett, mert nem szerveződhet tisztán gazdasági célkitűzések alapján. A gazdaság „egyenjóságúsa” azt jelenti, hogy nem rendelődhet alá tartósan és rendszeresen a gazdaság működését és fejlődését akadályozó nem-gazdasági céloknak-érdekeknek, de ugyanakkor nem is gyűrhet tartósan maga alá általános társadalmi, a társadalom szocialista jellegű fejlődését segítő és biztosító célokat-értékeket-érdekeket.

Ez az elvi egyensúly azonban a *gyakorlatban* viszonylag könnyen megbomolhat – mindkét irányba. A gazdaságinál erősebb (mert több közvetlen hatalmi eszközzel rendelkező) politikai erők és érdekek a gazdaság működését akár hosszabb ideig is a politika függvényévé tehetik, olyan feltételek között is, amikor a politikai rendszer létének fennmaradása ezt nem feltétlenül indokolja. Ekkor a gazdaság formális és szubsztantív funkciója egyaránt megkérdőjeleződhet, és a „fetisizált”, öncélú gazdaság dominál. Ugyanakkor, kevésbé feszült belső és nemzetközi politikai helyzet esetén s kivált, ha a fetisizált gazdaság negatív hatásainak lehető leggyorsabb elhárítása válik elsődleges társadalmi követelménnyé, akkor a gazdaság működése – a gazdaság gazdaságos működésében elsődlegesen érdekeltek nyomására – olyan közel kerülhet a formális (öntörvényű) gazdaság működési kritériumaihoz, hogy ezzel bizonyos közelebb és távolabb társadalmi célok megint csak háttérbe szorulhatnak. Voltaképp mindkét kilengés a szubsztantív gazdaságot, ill. az általános társadalmi értékek-érdekek érvényesülését gyengíti. Az utolsó 35 év társadalomtörténete egyben annak története is, hogy a háromféle „gazdaságból” mikor, melyik, milyen mértékig juttathatta érvényre sajátosságait.

IRODALOM

- Arensberg, Conrad M., Pearson, Harry W.*: *Polanyi Karl: Trade and Market in the Early Empires. Economics in History and Theory.* The Free Press, 1957.
- Augusztinovics Mária*: Az emberi gazdaság leíró modellje. Doktori értekezés, 1980.
- Bayer, Kurt*: *Economic Conditions and Social Services in Europe. 1970–1975.* Occasional papers no. 2. European Centre for Social Welfare Training and Research, 1977.
- Bloch, Marc*: A történelem védelmében. Gondolat, 1974.
Les rois thaumaturges. Strasbourg, P. F. L., 1927
Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe 1954
- Bognár József*: Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai. In: Az 1970-es évtized a magyar történelemben. MTA I. II. és IX. osztály kiadványa, 1980.
- Bourdieu, Pierre*: – Outline of a Theory of Practice. Cambridge Studies in Social Anthropology, 1977.
A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat, 1978.
La distinction (Critique sociale du jugement). Minuit, 1979.
- Braudel, Fernand*: Écrits sur l'histoire. Flammarion, 1969.
- Braverman, Harry*: Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century. Monthly Review Press, 1974.
- Crompton, Rosemary–Gubay, John*: Economy and Class Structure. Macmillan Press, 1977.
- Csikós-Nagy Béla, dr.*: Bevezetés a gazdaságpolitikába. KJK 1969.
- Dollinger, Philippe*: La hanse (XII–XVII. siècles) ed. Montaigne, Aubrier, 1964.
- Dománovszky Sándor*: Gazdaság és társadalom a középkorban. Gondolat, 1979.
- Drucker, Peter, F.*: The Way to Industrial Peace. Harpers Magazine, 1946. nov–dec., 1947. jan.
- Duby, G.–Mandrou, R.*: A francia civilizáció ezer éve, Gondolat, 1975.
- Durand, Claude*: Le travail enchaîné. Seuil, 1978.
- Fébyvre, Lucien*: – Le problème de l'incroyance au 16e siècle. Albin Michel, 1942, 1968.
L'application du Concile de Trente et l'excommunication pour dettes en Franche-Comté. Revue Historique CIII, CIV, 1916.
- Ferge Zsuzsa*: – A társadalompolitika fogalmáról. In: Társadalmi tervezés és szociológia. Gondolat, 1973.
Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Kiadó, sajtó alatt.
- Fournier, Jacques–Questiaux, N.*: Le pouvoir du social. Presses Universitaires de France, 1979.
- Frazer, James G.*: Az aranyág. Gondolat, 1965.
- Friedmann, Georges*: – Où va le travail humain? Gallimard, 1954.
Problèmes humains du mécanisme industriel. Gallimard, 1955.
Le travail en miettes. Gallimard 1956, bőv. kiad. 1964.
- Grauss, F.*: Eastern and Western Europe in the Middle Ages. London, 1970.
- Greffe, Xavier*: La politique sociale, Étude critique. Presses Universitaires de France, 1975.
- Gurvitch, Georges*: Traité de Sociologie. Presses Universitaires de France, 1962.
- Hatzfeld, Henri*: Du paupérisme à la sécurité sociale, 1850–1940. Armand Colin, 1972.
- Hegedüs András–Márkus Mária*: Alternatíva és értékválasztás az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében. Közgazdasági Szemle, 1969. szept.
- Hill, Christopher*: Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England. Secker and Wartburg, 1964.
Reformation to Industrial Revolution (1530–1780). Pelican, 1976.
- Jenkins, David*: Democracy in the Workplace: The Human Factories. The Nation, 1974. jan. 12.
- Kornai János*: A hiány. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980.
Hatékonyság és szocialista erkölcs (A magyar gazdaság néhány dilemmája). Valóság, 1980. május.
- Kula, Witold*: Théorie économique du système féodal. Mouton, 1970.
- Kulcsár Kálmán*: Gazdasági hatékonyság – társadalmi hatékonyság. Gazdaság, 1970. szept.
Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”. In: Az 1970-es évtized a magyar történelemben. MTA, 1980.
- Latouche, Robert*: The Birth of Western Economy. London, Methuen, 1961.
- Lukács György*: A társadalmi lét ontológiájáról, II. köt. Magvető, 1976.

- Lunt, F.*: Financial Relations of the Papacy with England to 1327. Cambridge, Mass, 1939.
- Makkai László*: Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában. Történelmi Szemle, 1976. 1–2. sz.
- Malinowski, Bronislaw*: Baloma (Válogatott írások). Gondolat, 1972.
- Marx, Karl*: A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. k.
- Miller, S. M.*: The recapitalization of capitalism. International Journal of Urban and Regional Research. Vol. 2., no. 2. 1978, June.
- Mollat, Michel*: Les pauvres au Moyen Age. Hachette, 1978.
- Petrák Katalin*: A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért. Táncsics, 1978.
- Pirenne, Henri*: Histoire économique et sociale du Moyen-Age. Presse Universitaires de France, 1963.
- Polányi, Karl*: – The Great Transformation. Beacon Press 1967 (1. kiad.: 1944)
- Dahomey és a rabszolgakereskedelem. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.
- Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet Gondolat, 1976.
- (The) Poor Law. Ed.: S. G. and E. O. A. Checkland. Pelican 1974. (1. kiad.: 1834)
- Postan, M. M.*: The Medieval Economy and Society. Penguin, 1972.
- Szorcsik Sándor*: A társadalmi tervezésről. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1977.
- St. Thomas d'Aquin*: L'être et l'esprit. Presses Universitaires de France, 1971.
- Taylor, Frederic W.*: – Scientific Management. New York, London, 1947.
- (Ebben egybekötve, külön oldalszámmal:
- Shop Management, (1903)
- Principles of Scientific Management (1911)
- Hearings (1912), azaz Taylor's Testimony before the Special House Committee
- The Principles of Scientific Management. New York, 1967.)
- Tawney, R. H.*: Religion and the Rise of Capitalism. Gloucester, Mass. Peter Smith, 1962.
- Theobald, Robert*: The Guaranteed Income: Next Step in Socio-Economic Evolution? Anchor Books, 1967.
- Thompson, E. P.*: The Making of the English Working Class. Pelican, 1963.
- Thrupp, Sylvia L.* (ed): Change in Medieval Society. Appleton-Century Crofts, 1964.
- Touraine, Alain*: L'évolution du travail ouvrier aux usines Renault. Parix, CNRS, 1955.
- Villeneuve-Bargemont, Alban de*: Économie politique chrétienne. Paulin. Paris 1834.
- Weber, Max*: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
- Állam, politika, tudomány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
- On Charisma and Institution Building. University of Chicago Press, 1968.
- Wilensky, H.–Lebeaux, Ch.*: The Welfare State and Equality. Berkeley, 1975.
- Work in America. Report of a Special Task Force to the Secretary of Health, Education and Welfare. The MIT press, 1973.
- (The) Work Relations Group: Uncovering the Hidden History of the American Workplace (Prepared by Jeremy Becher). Review of Radical Political Economics, Winter 1978.
- Yunck, John. A.*: Economic Conservatism, Papal Finance and the Medieval Satires in Rome, In: Thrupp, 1964.
- Zimbalist, Andrew*: The Limits of Work Humanization. Review of Radical Political Economics, Summer 1975.

**Жужа Ферге: Исторически изменяющийся характер экономики и её место
в общественном воспроизводстве**

Рассматривая широкий круг специальной литературы, автор статьи описывает «уложенное» хозяйство и подчёркивает, что многие его характерные черты продолжали существовать и в античном и в феодальном обществах, некоторые из них пережили и капитализм. По поводу анализа экономических учреждений феодального строя устанавливает, что субстантивное хозяйство было крепко связано с другими отношениями бытия. Подчёркивает и то, что отделение хозяйства является уже в феодализме существующим, и не обязательно «чужим феодализму» явлением. Личная

корыстность появилась уже с средних веков, но не смотря на некоторые исключения — она была корыстностью некапиталистического типа, «дух капитализма» отсутствует из неё. Появившееся в идеологической маске принуждение к труду пронизывает весь феодализм, оно играет значительную роль и в прекапиталистической эпохе. Связанно с этим явлением, работа всё больше и больше потеряет свой «уложенный» характер. По анализу автора нельзя исключить, что безработица существовала уже в средних веках, хотя она была неузнаваемая.

Статья подробно занимается распространением и изменением сети солидарности. Подчеркивает, что капиталистическое хозяйство нельзя воспринимать, как простую антитезу субстантивного, удовлетворяющего потребностей хозяйства. Автор занимается изменением общественной системы работы, разнообразными последствиями массовой нищеты, системой социального страхования, социально-бытовых пособий.

Обобщая характерные черты капиталистического хозяйства статья устанавливает, что в начальном этапе капитализма доминантным является формальный характер хозяйства. Оно даёт очень гибкие ответы на трогающих его вызываний. По мнению автора хозяйство могло прийти к власти, потому что — однозначнее всех предыдущих общественных строев основой общественной власти стал экономический капитал. Если раньше «общественное» могло покрывать «экономическое», то теперь «экономическое» часто скрывает «общественное».

Последняя часть статьи суммирует взгляды о месте хозяйства в социалистическом обществе, рассматривает изменение отношения экономики и политики и попытки на создание их соответствия. По поводу этого рассматривает этапы венгерского развития после 1945-ого года, освещает их характерные черты. Автор устанавливает, что ясное признание или осознание возможного противоречия между формальным и субстантивным характерами хозяйства является одной из центральных дилемм практической экономической и общественной политики, касающейся настоящей или ближайшей о будущей. Развитое социалистическое хозяйство теоретически является не «уложенным», однако не может быть в такой мере самостоятельным и развивающим только по своим внутренним законам, как при капиталистических условиях. Принципиальное равновесие между формальными и субстантивными элементами хозяйства может легко нарушаться, сдвинуться в оба направления. По сути дела оба отклонения ослабляют субстантивное хозяйство, осуществление общих экономических ценностей и интересов.

Zs. Ferge: The Historical Changing Character and the Place of the Economy in the Social Reproduction

The author, surveying the wide special literature, reviews the characteristic of the embedded economy and emphasizes that many of its features survived the antiquity and the feudalism, moreover even the capitalism. Concerning the economic institutions of the feudal society she states that the substantive economy was considerably interwoven with the other aspects of existence. She underlines at the same time that the detachment of the economy was beginning and was not necessarily an anti-feudal phenomenon. The individual greed has appeared under feudalism but — with a few exceptions — it was not a capitalist-type speculation since the "spirit of capitalism" was lacking. The compulsion to work in an ideological dress running through feudalism played an important role in the precapitalist period. It is in close connection with this that labour gradually loses its "embedded" character. At the point of view of the author unemployment has already existed in the Middle Ages although it could not be recognized as such.

She details the expansion and the change of the solidarity net. She shows the fact that capitalist economy cannot be treated as the simple opposition of the substantive economy that only meets demands. She deals with the changes of the social organization of labour, of human needs, with the different consequences of mass misery, with the system of social insurance and of welfare benefits.

Summarising the capitalist economy she states that formal rationality dominates the early period of capitalism. The capitalist economy reacts very elastically to challenges. The economy could

get into domination – according to the author – because economic capital became more than in any earlier society the base of social power. While earlier the “social” may have made the “economic” invisible, now the “economic” often hides “social”.

The final part of the study sums up the view about the place of economy in the socialist society, the relations between economy and policy, the development of their harmonisation. Together with these the author surveys the periods of the Hungarian development after 1945 and shows their main features. In the first period, economic growth became an end in itself later the clear recognition and realization of the possible contradictions between the formal and the substantive character of the economy is one of the central dilemmas of the economic and social policy. Theoretically the socialist economy is not embedded but it cannot be so far independent and self-ruled as under capitalist circumstances. This equilibrium of principle however can relatively easily become unbalanced in both directions. In reality both deviations weaken the substantive economy and the realization of general social values and interests.

GADANECZ BÉLA

A vasutasok létszáma, megoszlása, gazdasági és szociális helyzete a századelőn

A közlekedési dolgozók helyzete és megoszlása mindeddig nem került a történelmi vizsgálódások fókuszába, csupán egy-egy csoportjuk hívta fel magára – s akkor is csak mellékesen, esetlegesen – a kutatók figyelmét. Mivel a századfordulón a közlekedési dolgozók alkották az ország nem mezőgazdasági kereső népességének közel egytizedét, pontosabb megismerésük hozzájárulhat egy-két ecsetvonással a dualizmus kori magyar társadalomról alkotott kép teljesebbé tételéhez.

A közlekedés keresőinek létszáma és megoszlása (1890–1910)

Az első világháborút megelőző népszámlálási adatok arról tanúskodnak, hogy a magyar korona országaiban a közlekedés, azon belül pedig a vasutak keresőinek létszáma növekedett a legdinamikusabban.¹ 1890 és 1910 között az ország keresőinek összlétszáma 21,2%-kal nőtt, az őstermelőké 3,2%-kal, a bányászat, az ipar és a forgalom keresőinek száma 69,0%-kal. A közlekedés aktív népességének száma 164,6%-kal emelkedett, a vasutaké pedig 223,2%-kal. *A közlekedés keresőinek aránya a bányászat, az ipar és a forgalom kereső népességén belül* az 1890. évi 6,9%-ról 1900-ra 9,5%-ra, 1910-re pedig 10,7%-ra emelkedett.

1890 és 1910 között a közlekedés aktív népességén belül csökkent az önállók és a tisztviselők aránya, s növekedett a segédszemélyzeté. *A főbb kategóriák arányváltozása* a következőképpen alakult:

Év	Önállók	Tisztviselők	Segédszemélyzet
1890	14,9%	18,3%	66,8%
1900	12,1%	15,1%	72,8%
1910	9,8%	14,3%	75,9%

¹Az adatok 1918-ig az ún. Magyar Birodalom területére vonatkoznak, tehát Horvát-Szlavónországgal és Fiumével együtt értendők. A közlekedés kereső népességének valódi létszámát úgy kaptuk meg, hogy a vasutak keresőihez hozzáadtuk a népszámlálási adatok feldolgozása során a tulajdonképpeni ipar főcsoportjába sorolt vasúti javítóműhelyek keresőit (1890: 4213, 1900: 9616, 1910: 15 094) s csökkentettük a hordárok és temetkezési vállalatok keresőivel (1890: 1464 + 319, 1900: 523, 1910: 2069 + 811) a népszámlálási összesítőben közölt adatokat. (Az 1890., 1900. és 1910. évi népszámlálás adatai. Magyar Statisztikai Közlemények Új folyam. I–II.; Új sorozat. 2., 5., 9., 15., 18., 27., 48., 52., 56. és 64. köt.)

A bányászat, az ipar és a forgalom egészében az *önállók* aránya lényegesen magasabb volt (42,7%; 35,3%; 31,5%), mit a közlekedésben. Az utóbbiban az *önállók* aránya csupán a közutak főcsoportjában jelentős, ahol ez időben még a személyes munkán alapuló kisüzem dominált. Arányuk a közúti személyszállításban (bérkocsis) nem változott (1890: 47,8%; 1900: 47,2%; 1910: 48,2%), a közúti teherszállításban (fuvaros) a csökkenés ellenére is igen magas maradt (1890: 76,5%; 1900: 68,4%; 1910: 65,6%). A *tisztviselők* aránya a közlekedésben lényegesen magasabb, mint a bányászat, az ipar és a forgalom területén (3,4%; 4,4%; 5,6%). 1890-ben a közlekedési tisztviselők alkották a bányászat, az ipar és a forgalom összes tisztviselőinek több mint egyharmadát (36,1%), s még 1910-ben is több mint egynegyedét (27,1%). A bányászat, az ipar és a forgalom területén a *segédszemélyzet* aránya alacsonyabb (53,9%; 60,3%; 62,9%), mint a közlekedésben. Mindez arról tanúskodik, hogy a *közlekedés II., III., IV. főcsoportjában előrehaladottabb a tőkés nagyüzem térhódítása*, mint a bányászat, az ipar és a forgalom egészében.

A vizsgált időszakban a közlekedésen belül a *vasutak* kereső népessége növekedett ugrásszerűen (lásd az 1. sz. táblázatot): 1890-ben a közlekedés keresőinek 49,1%-a volt vasutas, 1900-ban 55,3%-a, 1910-ben 60,0%-a. Valamennyien bérből és fizetésből éltek. 1890-ben a közlekedési segédszemélyzet 60,9%-a vasutas, 1900-ban már 66,5%-a, 1910-ben pedig 71,2%-a. A posta, táviró és *távbeszélő* keresőinek aránya (1890: 13,9%; 1900: 12,2%; 1910: 13,5%) nem változott, a *közútiaké* apadt (1890: 26,9%; 1900: 24,9%; 1910: 20,9%). A *kikötői és folyamszolgálatban, a hajózásban és a tutajozásban* a keresők aránya lényegesen csökkent (1890: 10,0%; 1900: 7,6%; 1910: 5,6%).

A *vasutak dolgozóiról* a népszámlálási statisztikánál *pontosabb* adatokat tartalmaznak az 1898 óta évenként készített kormányjelentések és a hozzájuk csatolt statisztikai évkönyvek. Az utóbbiak a vasúti személyzet létszámát az alkalmazás minősége (kategóriák) és a szakágazatok szerinti bontásban adják meg (lásd a 2. sz. táblázatot). Eszerint 1900-ban a magyar korona országaiban a vasutak keresőinek létszáma 12,0%-kal (9609 fővel) több, mint a népszámlálási statisztikában. 1910-ben már pontosabb volt a népszámlálási adatfelvétel, a különbség csupán 1,2% (1489 fő). A vasúti hivatalnokok (tisztviselők) létszáma a népszámlálás adatai szerint ugyanakkor lényegesen (1900-ban 32,2%-kal, 1910-ben 45,2%-kal) magasabb, mint a kormányjelentésben.²

A vasúti közlekedés sajátosságainak hatása a munkaerő-állományra

A vasút a 19. századi ipari forradalom terméke. Feltalálása és abszolút szükségessége a tőkés termelési viszonyokban rejtett. Szülőföldje Anglia, ahol az ipari és a mezőgazdasági termelés módjának forradalmasodása szükségessé tette a közlekedési és szállítóeszközök forradalmasítását is. A modern közlekedési és hírközlési eszközök: a gőzhajó, a vasút, a táviró feltalálásával, a helyváltoztatást lebonyolító tőkés nagyüzemek létrejöttével a „*helyváltoztatás ipara*” (Marx) az *anyag* termelés önálló ágává fejlődött.³

² A m. kir. kormány 1900., 1910. és 1913. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp., 1901., 1911., 1914.

³ Karl Marx: A tőke II. könyv. Marx–Engels Művei (a továbbiakban: MEM) 24. köt. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1968. 140.

1. táblázat. A közlekedés keresőinek főcsoportok és kategóriák szerinti megoszlása

Főcsoportok	Önállók			Tisztviselők			Segédszemélyzet			Keresők összesen		
	1890	1900	1910	1890	1900	1910	1890	1900	1910	1890	1900	1910
I. Közutak	11 482 52,3%	17 084 47,6%	20 462 45,4%	692 3,2%	670 1,9%	787 1,7%	9 755 44,5%	18 123 50,5%	23 866 52,9%	21 929 100%	35 877 100%	45 115 100%
II. Vasutak	5	—	—	6 858 17,1%	9 990 12,5%	12 894 10,0%	33 194 82,9%	69 880 87,5%	116 562 90,0%	40 057 100%	79 870 100%	129 456 100%
III. Kikötői és folyamszolgálat, hajózás és tutajozás	592 7,2%	257 2,3%	402 3,4%	980 12,0%	1 714 15,7%	2 303 19,1%	6 601 80,8%	8 962 82,0%	9 330 77,5%	8 173 100%	10 933 100%	12 035 100%
IV. Posta, távirda távbeszélő	37 0,3%	76 0,4%	230 0,8%	6 397 56,4%	9 469 53,6%	14 944 51,4%	4 916 43,3%	8 126 46,0%	13 926 47,8%	11 350 100%	17 671 100%	29 100 100%
Összesen	12 116 14,9%	17 417 12,1%	21 094 9,8%	14 927 18,3%	21 843 15,1%	30 928 14,3%	54 466 66,8%	105 091 72,8%	163 684 75,9%	81 509 100%	144 351 100%	215 706 100%

2. táblázat. A vasúti személyzet létszáma az alkalmazás minősége és a szakágazatok szerinti bontásban

Szakágazat	Tisztviselő			Egyéb alkalmazott			Munkás			Együtt		
	1900	1910	1913	1900	1910	1913	1900	1910	1913	1900	1910	1913
Általános igazgatás	863 60,8%	1 005 50,4%	1 075 48,1%	458 32,3%	850 42,6%	1 072 48,0%	98 6,9%	139 7,0%	86 3,9%	1 419 100%	1 994 100%	2 233 100%
Pályafelügyelet és karbantartás	1 086 3,2%	1 120 2,4%	1 128 1,9%	9 390 27,4%	11 876 26,0%	12 331 20,7%	23 732 69,4%	32 695 71,6%	46 029 77,4%	34 208 100%	45 691 100%	59 488 100%
Forgalmi és kereskedelmi szolgálat	4 524 13,4%	5 448 10,7%	5 885 10,0%	21 220 63,1%	35 824 70,4%	42 445 71,9%	7 906 23,5%	9 632 18,9%	10 684 18,1%	33 650 100%	50 904 100%	59 014 100%
Vonatmozgás és műhelyszolgálat	814 4,3%	1 010 3,3%	1 077 3,1%	6 772 36,0%	11 703 38,6%	13 496 39,3%	11 215 59,7%	17 625 58,1%	19 824 57,6%	18 801 100%	30 338 100%	34 397 100%
Anyag- és leltárkezelés	268 19,1%	299 14,8%	324 13,7%	322 23,0%	492 24,4%	653 27,6%	811 57,9%	1 227 60,8%	1 387 58,7%	1 401 100%	2 018 100%	2 364 100%
Összesen	7 555 8,4%	8 882 6,8%	9 489 6,0%	38 162 42,7%	60 745 46,4%	69 997 44,5%	43 762 48,9%	61 318 46,8%	78 010 49,5%	89 479 100%	130 945 100%	157 496 100%
Növekedés 1900–1913 között			25,6%			83,4%			78,3%			76,0%

Az azonos termelési viszonyok között, de különböző termelési ágakban dolgozók *jellegzetességeit, gazdasági és szociális helyzetét* a társadalmi termelésnek az *általános munkamegosztásból* — földművelés, ipar, közlekedés stb. — *adódó sajátosságai határozzák meg.* A vasutasok viszonya a termelőeszközökhöz, a tőkéhez azonos az anyagi termelés többi ágában foglalkoztatottakéval, képzettségük, munkakörülményeik s a velük szemben támasztott követelmények, vagyis munkájuk konkrét formája azonban megkülönbözteti őket a bányák, a mezőgazdasági nagyüzemek és a feldolgozóipar bérből és fizetésből élő dolgozóitól.

A „helyváltoztatás iparának” helyét az anyagi termelés szférájában az határozza meg, hogy egybekapcsolja egyrészt az anyagi termelés többi ágát, másrészt a termelés és a fogyasztás területeit. Önálló termelési ág, amelyet az különböztet meg a termelés többi ágától, hogy „úgy jelenik meg, mint a termelési folyamat folytatása a forgalmi folyamaton belül és a forgalmi folyamat céljából”.⁴

A munkafolyamat célja itt nem valamilyen új termék létrehozása, hanem a meglevő termékek cseréjének lebonyolításához szükséges helyváltoztatás végrehajtása. Az előidézett hasznos hatás, a helyváltoztatás „elválaszthatatlanul össze van kötve a szállítási folyamattal, azaz a szállítóipar termelési folyamatával . . . *A hasznos hatást csak a termelési folyamat alatt lehet elfogyasztani:* ez a hatás nem ettől a folyamattól különböző használati dologként létezik, amely csak megtermelése után funkcionál mint kereskedelmi cikk, forog mint áru . . . *itt magát a termelési folyamatot fizetik meg és fogyasztják el, nem pedig egy tőle elválasztható terméket*”.⁵ A közlekedésben a *munkafolyamat* tehát a *szolgáltatás jellegét ölti magára.*

A vasútüzem tulajdonosa — legtöbbször jogi személy: részvénytársaság vagy maga az államkincstár — magát a helyváltoztatást bocsátja áruba; a vásárló pedig a munkafolyamatot fogyasztja el. Ebből következően: a) a vasút dolgozója, a hasznos hatás előidézője közvetlenül — a tulajdonos kikapcsolásával — kerül kapcsolatba a fogyasztóval, akár fuvaroztató, akár utas az illető; b) a közlekedés hasznos hatása — a helyváltoztatás — nem tárolható, a termelőtevékenységnek tehát helyileg és időben igazodnia kell a szükségletekhez. Ez nem csupán azt jelenti, hogy a vasútüzem más termelési ágakkal ellentétben területileg nem rögzíthető az ország meghatározott körzeteihez. Feladatát csak akkor teljesítheti, ha sínpárjai behálózják az egész országot, ha állomásai az ország minden jelentősebb településén megtalálhatók, s ha ezeken a *területileg szétszórt munkahelyeken* állandóan rendelkezik a szükséges *szakképzett munkaerővel.* E sajátosságnak kifejezésre kell jutni a vasúti végrehajtott szolgálat dolgozóinak munkaviszonyában, bérezésében és juttatásaiban is.

A gyáripar hosszú ideig — lényegében a futószalag elterjedéséig — többé-kevésbé támaszkodhatott ipari szakmunkásainak a kézműiparban szerzett ismereteire. Ezzel ellentétben a vasút nem hasznosíthatta a dolgozóknak azokat a munkatapasztalatait, amelyeket korábban a helyváltoztatás iparában szereztek, mert az a gyáripartól eltérően nem a kisárutermelésből és nem folyamatosan fejlődött ki, hanem egy teljes technikai forradalom eredményeként azonnal technikailag tökéletes vértzetben mint gépi közlekedési nagyüzem jelent meg.

⁴ Uo.

⁵ Uo. 54. — Kiemelés tőlem. G. B.

A vasútépítéshez hasonló, komoly feladatot jelentett a vasútüzem megszervezése s zavartalan működtetésének biztosítása. A vasutaknak olyan felkészültségű szakképzett munkásokra volt szükségük, akik képesek voltak alkalmazkodni a vasút üzemi sajátosságaihoz, elsajátítani a vasúti munkához nélkülözhetetlen szaktudást, fegyelmet, azt a feszes, új munkastílust, amely különbözött mind a mezőgazdaságban, mind a korabeli iparban szokásostól. Mindez arra kényszerítette a vasútüzem tulajdonosait, hogy maguk *gondoskodjanak a vasút üzemeltetéséhez szükséges dolgozók kiképzéséről, s igyekezzenek minimumra csökkenteni a munkaerő-fluktuációt*. A vasút az első igazán gépi nagyüzem, amely már a kapitalizmus hajnalán „rászorult a nagyszabású irányítás egyetlen adott modelljére, a katonai és bürokratikus irányítás módszereire”.⁶ Évtizedekre volt szükség, amíg kialakult a többretegű, hierarchikus felépítésű vasutas társadalom.

A technikai fejlettséggel függ össze az a sajátosság is, amely más területeken csak a tudományos-technikai forradalom következtében jelentkezik, nevezetesen az, hogy a végrehajtó vasúti szolgálat dolgozói többségének tevékenységében *nagyobb a szellemi munka részaránya*, mint a fizikai erőfifektés. A vasúti létesítmények őrzése, a berendezések kezelése és felügyelete döntő fontosságú a forgalom biztonsága szempontjából. Ez számos vasúti munkakör elnevezésében is kifejezésre jut: váltóőr, pályaőr, sorompóőr, hídőr, állomásfelügyelő, pályafelügyelő, rakfelügyelő stb. A vasúton az iparhoz viszonyítva kezdettől fogva rendkívül magas az üzemi tisztviselők és mérnokok aránya, s viszonylag alacsonyabb a hagyományos fizikai munkásoké.

A vasút veszélyes üzem. A vasúti forgalom zavartalan és balesetmentes lebonyolításának nélkülözhetetlen feltétele a legkülönbözőbb munkakörök ellátására kiképzett dolgozók *rendkívül fegyelmezett és összehangolt* munkája. A gépi nagyipar általában is megköveteli a feltétlen akarategységet. A vasúton a munkafolyamat sikere érdekében sokszorosan szükséges az egységes akaratnak való ellentmondás nélküli engedelmesség. Az *egyenruha* rendszeresítésére is biztonsági okokból, a forgalom zavartalan lebonyolítása érdekében, hatósági előírásra került sor. Már az első magyar vasút részére kiadott 1846. április 14-i rendszabály kötelezte a vasúttársaságot, hogy a szolgálatot teljesítőket egyenruhával és egyéb megkülönböztető jelvényekkel lássa el annak érdekében, hogy a közönség megismerhesse őket, s ők a vasúti pályán, a pályaudvarokon és a vonatokon biztosítsák a rendet.

Az objektív termelési körülményekhez való igazodás nemcsak a konkrét munka formáját és ritmusát határozza meg, de olyan – a többi termelési ág munkáitól eltérő – státust is biztosít a vasút dolgozóinak, amelyhez hasonlóval a feldolgozó ipar legfejlettebb ágaiban is csupán egy évszázaddal később találkozunk. (Például az alkalmazási stabilitás, a dolgozók vállalati integrációja stb.) *Az objektív integráció* – amit a vasút sajátosságai mind a munkáltatóra, mind a munkásra rákényszerítenek – következménye, hogy a vasúttársaságok kiképzett alkalmazottaikat, vagy tekintélyes hányadukat már korán *évi fizetéssel, végleges minőségben* kénytelenek alkalmazni. Körükben ismeretlen a ciklikus túltermelési válsággal járó munkanélküliség. A vasútüzem sajátosságai, a folyamatos üzemeltetés, a vasúti építmények és berendezések felügyeletének biztosítása megköveteli, hogy a vasutak üzemi épületeiben *lakást* biztosítsanak a végrehajtó szolgálatban alkalmazottak

⁶ E. J. Hobsbawm: A tőke kora. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1978. 181.

többségének: az állomásfőnököknek, a forgalmi szolgálattevőknek, a pályafelügyezőknek, a váltó-, a sorompó- és a pályadőröknek stb. A vasúttársaságok korán rákényszerülnek a rendszeres *üzemorvosi ellátás* megszervezésére, sőt nyugdíjpénztár létesítésére is, amely *nyugellátást* biztosít balesetet szenvedő, vagy meghatározott időt ledolgozó alkalmazottaiknak.

Az természetesen *harcban dől el, hogyan válik valósággá az objektív integráció*. Ebben a harcban az angolszász vasutasok voltak az összvasutaság „bajvívói”. A szakképzett, veszélyes, átlagon felüli munkát végző vasutasok joggal tartottak igényt a világ valamennyi országában arra, hogy a munkások jobban fizetett csoportjához tartozzanak.

A vasúttársaságok hazánkban is már az 1850-es években évi fizetést adtak, és lakást biztosítottak alkalmazottaik jelentős részének, gondoskodtak a balesetet szenvedettekről, a betegekről, az 1860-as években pedig nyugdíjpénztárak létesítésére kényszerültek. 1870. április 1-én létrejött a MÁV Nyugdíjintézete is.

1872. augusztus 1-én érvénybe lépett a MÁV Illetményszabályzata.⁷ Az évi fizetéssel alkalmazott dolgozók hivatalos címeit és rendszeresített illetményeit a szabályzat mellékletét képező I. és II. számú táblázat tartalmazta. Eszerint a hivatalnokokat hat rangfokozat tizennyolc fizetési osztályába lehetett besorolni. A fizetés évi 600 forinttól (VI/3) 4000 forintig (I/1) emelkedhetett. Az évi fizetéssel alkalmazott többi dolgozót, az ún. szolgákat öt rangfokozat tizenöt fizetési osztályába sorolhatták. Fizetésük évi 210 forinttól (V/3) 1000 forintig (I/1) emelkedhetett. A kinevezett alkalmazottakat a havi részletekben utalványozott fizetés mellett természetbeni lakással látták el, vagy lakbérilletményt biztosítottak számukra. A vonatkísérő és mozdonyszemélyzet rendes illetményein kívül kilométer- és órapénzt is élvezett. A hivatalnokok az egyenruhát és a hivatalos jelvényeket saját költségükön szerezték be, míg a szolgákat a vasútigazgatóság látta el ezzel. A hivatalos távollét idején a kinevezett alkalmazottak napidíjat, áthelyezés esetén költözködési átalányt kaptak. Szabályozta az illetmények folyósítását szabadságolás, betegség, felfüggesztés, le- és felmondás, elbocsátás, elhalálozás esetén. A szabályzatban rögzített legjelentősebb vívmány „Az illetmények szabályozása betegség esetén” című 41. §, amely kimondta: „Ha szolgálatképtelenséget oly . . . sérülés okozta, mely valamely alkalmazottat a pályaeorvos lelkiismeretes bizonyítása szerint nyilván a szolgálatteljesítés közben érte, ez esetben az illetőnek az állandó illetmények mindaddig kifizetnek, míg fel nem gyógyul vagy egyébként szabályszerű elbánásban nem részesítetik”. Ha a sérülést vigyázatlanság okozta, akkor teljes illetményét a 4 év óta dolgozó véglegesített alkalmazott egy évig, a 4 évet még nem dolgozott alkalmazott hat hónapig, az ideiglenes minőségben alkalmazott három hónapig kapja.

Vitathatlan, hogy a vasutasok a vasút viharos térhódításának első évtizedeiben a bér munkások jobban fizetett csoportjaihoz tartoztak, a *munkásság kiváltságos rétegét alkották*. A tőkés termelési mód fejlődésével azonban bérezésük még az átlagmunkához viszonyítva is süllyedő irányzatú, ezért a 19. század utolsó évtizedeiben a világ számos országában elszánt küzdelemre kényszerültek.

⁷Közli Miklós Imre: A magyar vasutaság oknyomozó történelme. Bp. 1937, 207–225.

*A MÁV létrejötte és hatása a vasutasság összetételére
és helyzetére*

A vasúti közlekedés korszakunkban nélkülözhetetlen anyagi feltétele a modern társadalmi termelésnek, az állam ezért külön engedélyhez köti a közforgalmú vasutak tervezését és építését, üzemeltetése felett pedig állandó felügyeletet gyakorol. Kötelezi a vasutakat, hogy biztosítsák az üzemvitel folytonosságát és a nyilvános fuvarozást (üzleti és fuvarozási kényszer), hogy a vonatokat előre megállapított terv szerint közlekedtessék (menetrendi kényszer), hogy a fuvarozásra átvett árukat megszabott idő alatt elszállítsák (szállítási határidő), hogy a forgalom rendjére nézve egymással és a többi közlekedési vállalatokkal megállapodjanak (csatlakozási kényszer). Megállapítja a vasútüzlet szabályait (forgalmi alapelvek, jelzési utasítás stb.) és kötelezi a vasutakat ennek megfelelő utasítások kiadására, *előírja a vasúti alkalmazás feltételeit, az alkalmazottak felelősségét*. A vasutak közönséggel érintkező alkalmazottai a fentiekből adódóan többé vagy kevésbé hatósági közegekké válnak. A korabeli Büntető Törvénykönyv (1878. V. tc.) hatósági közegnek nyilvánította a közforgalomban levő vaspályák és állami távirdák felügyelő- és kezelő-személyzetét (166. §). A vasúti alkalmazottak szolgálati tevékenységükért, mulasztásaikért nemcsak a munkáltató vasútnak felelősek, hanem az államhatalomnak is, ezért fegyelmi és büntetőjogi is felelősségre vonhatók. Az idézett Büntető Törvénykönyv szerint két évtől öt évig terjedhető fogházzal és a szolgálatból való elbocsátással büntetendő az a vasúti alkalmazott, aki kötelességmulasztásával a sérülés vagy a rongálódás veszélyének tesz ki személyeket vagy árukat (438. §). Az állam a vasutakat a köz érdekében bizonyos szolgáltatásokra kötelezi, cselekvési szabadságát korlátozza, másfelől a vasutak létesítését a kisajátítási jog megadásával segíti, és gondoskodik a vasutak megkülönböztetett büntetőjogi védelméről. Így emelkedtek a vasutak közintézményekké.

A vasút — országonként különböző mértékben ugyan, de mindenütt — nélkülözhetetlen eszköze az államhatalomnak.⁸ Különösen szembetűnő a vasúti közlekedés *sajátos igazgatási, szervezési és hatalmi szerepe* a kapitalista fejlődés másodlagos útján haladó országokban, ahol a vasúthálózat kiépítése nem a kapitalista fejlődés „megkoronázásának” (Marx) aktusa, mint Angliában, hanem elindítója, emelője a termelőerők fejlődésének, a tőkés termelési viszonyok győzelmének. Ezekben az országokban a közforgalomban levő vasút nem csupán a termelőtőke befektetésének, az értéktöbblet termelésének külön területe, hanem *az államhatalom sajátos eszköze* is lehet gazdasági-politikai célok elérésére. Döntően ezért került napirendre az 1870-es évek második felének Európájában — Anglia és Franciaország kivételével — a vasutak államosítása, s ezért vált oly gyorsan uralkodóvá az államvasúti rendszer a tőkés fejlődés útjára később lépő országokban.

A vasút, mint a „természetes monopóliumok” egy fajtája, sajátos helyet foglalt el már a szabadversenyos kapitalizmus időszakában is. Nagy tőkebefektetést igényel, s ennek olyan kedvezőtlen a szerves összetétele, hogy még az átlagprofitot sem biztosítja, ezért a

⁸ „A vasút a modern kapitalizmus legtipikusabb képviselője, éltető eleme és nélkülözhetetlen alapja. Nemcsak a személyközlekedést, az áruforgalmat és a nemzetközi érintkezést közvetíti, nemcsak a nagyvárosok élelmezésének, iparának, kereskedelmének, postai s egyéb forgalmának idege, hanem az államhatalomnak is fontos szerve, mert nélküle mozgósítani lehetetlen, kormányzását anarchia váltja fel s a külhatalmakkal szemben való biztos és öntudatos fellépése is kockáztatott.” (Ferenczi Imre: Sztrájk és szociálpolitika. I. köt. Bp., 1907. 473.)

vasúttársaságok a vasút állami tulajdonba vételét soha nem tekintették összeegyeztethetetlennek a magánvállalkozáson alapuló gazdálkodással, fenntartással és üzemeltetéssel számos országban szívesen átengedték a kormányoknak. Az 1873-as gazdasági válságig azonban egyetlen országban sem került sor nagyobb méretű államosításra. A vasút-államosítások sorát 1875-ben Otto von Bismarck, a „vaskancellár” nyitotta meg, aki felismerte, hogy a közforgalomban levő vasút hatásos eszköz lehet a kormány kezében gazdasági és politikai céljainak elérésében.

Magyarországon az 1867-es kiegyezés tette lehetővé, hogy a magyar uralkodó osztályok a vasutakat gazdasági és politikai céljaik szolgálatába állítsák. Az új kormány elsődleges feladatának tekintette, hogy fokozza a vasútépítés ütemét, és növelje befolyását a vasutakra. Az anyagi nehézségekkel küzdő Magyar Északi Vasút pest–salgótarjáni vonalának 1868. július 1-i kényszerű átvételével született meg a Magyar Királyi Államvasút (MÁV). A hetvenes években folytatódott a súlyos anyagi helyzetben levő, a csőd szélén álló magántársaságok állami megváltása, de csak a nyolcvanas években – Baross Gábor államtitkársága és minisztersége idején – tudatosodott, hogy az Ausztriával közös vámterületen belül csakis előnyös vasúti tarifák segítségével lehet a külterjes, drágán termelő nagybirtokot, a születő magyar gyáripárt és a kezdetleges kereskedelmet versenyképesé tenni, hogy a kormány gazdaságpolitikájának alárendelt államvasút az állami gazdaságfejlesztő politika szerves részévé, eszközévé válhat. Az 1880-as években már ennek a gazdaságpolitikai koncepciónak részeként került sor a nagy magánvasutak államosítására, a vasutak modernizálására, az új áru- és személyszállítási tarifák bevezetésére. Az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság magyarországi vonalainak 1891-ben végrehajtott államosításával a vasútvonalak 61,6%-a (7436 km) állami tulajdonba került, a magántársaságok tulajdonában maradó vasutaknak pedig több mint felét saját kezelésében üzemeltette a MÁV.

A magyar állam legtekintélyesebb vagyonát reprezentáló MÁV az ország legnagyobb vállalata, az állam büszkesége lett, s – Szekfű Gyula szerint – 1880-tól „az állami szuverenitás és a nemzeti függetlenség elengedhetetlen eszköze”.⁹ Az állam vezetői tőle várták a hosszú ideje elhanyagolt gazdasági élet felvirágoztatását, a társadalom összeolvasztását, a magyar nemzeti eszme és civilizáció elterjesztését,¹⁰ a vasutasságban pedig mindinkább az ország második hadseregét kívánták látni.

⁹ Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. V. köt. Bp. 1936. 496–497.

¹⁰ Mándy Lajos, a kereskedelemügyi minisztérium vasúti szakosztályának főnöke a millennium évében a MÁV „nagy nemzeti küldetéséről” írva így indokolta a vasutak államosítását: „a nemzet érezte és érzi szükségét, hogy hosszú ideig elhanyagolt közgazdasági életének megvesse alapjait, s tömeges nyersterményeinek piacot nyisson messze túl az ország határain is. A magyar közgazdaság nyerstermékeivel csak úgy boldogulhat, ha a vasúti fuvarozási ipar nem vállalati célként, hanem a közgazdaság eszköze gyanánt kezeltetik . . . A másik ok talán még magasabb szempontokra vezethető vissza: a társadalom összeolvasztásának nagy nemzeti céljára. Ez a cél az, amelyért a nemzet századokon át jó és balszerencse közt küzdött. A társadalmi és gazdasági érintkezés az, amely egymás megértésére vezet s a közlekedési eszközök, melyek az anyagi javak és a civilizáció vívmányainak eredményét közvetítik: hatalmas emeltyűivé válnak a nemzeti élet fokozatos békés fejlődésének az állam kapcsolatában. Így válnak eszközeivé a közlekedési eszközök az állam kezében a politikai osztályozás követelményének: a hazafiságnak s . . . a civilizációnak. A magyar nemzet . . . ma a közlekedés békés eszközeivel igyekszik közvetíteni a civilizáció anyagi és etikai termékeit a Kelet és Nyugat népei között”. (Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1896. ápr. 19. 485.)

Az államvasúti rendszer térhódítása természetesen hatással volt a vasutasok összetételére és helyzetére.

Az abszolutizmus idején a magyarországi vasutasok többsége német és cseh anyanyelvű volt, a vasút szolgálati nyelve pedig német. Ez természetes következménye annak, hogy az osztrák vasutak kiegészítő részét képező magyarországi vasútvonalak szakképzett személyzetét kezdetben a Habsburg-monarchia gazdaságilag fejlettebb tartományainak vasutasából toborozták. A bécsi kormány is törekedett arra, hogy politikailag megbízható egyénekkel népesítse be a magyar vasutakat, különösen azért, mert ezek stratégiai jelentősége akkoriban még felülmúlta gazdasági hasznukat.

A kiegyezést követően a magyar kormány azonnal megkezdte a vasutakon a magyar nyelv használatának bevezetését. 1872-ben miniszteri rendelet kötelezte az országos közlekedési vállalatokat, hogy 1874. január 1-től az állam hivatalos nyelvét használják. A rendeletet azonban könnyebb volt kiadni, mint végrehajtani, hiszen 1872. márciusában a vasúti személyzetnek még közel fele nem magyar származású, s csak egyötöde beszélt magyarul. Az 1878 végi kimutatás szerint a MÁV-nál az alkalmazottak 6,5%-a, a magánvasúttársaságoknál a hivatalnokok 36,0%-a, a szolgák 26,3%-a nem volt magyar származású.¹¹

A nemzeti közvélemény formálói egyre türelmetlenebbül követelték a vasutak államosítását és teljes megmagyarosítását. A türelmetlenség egyik társadalmi oka: a század utolsó harmadában tömegesen tönkremenő, gazdaságilag pusztulásra ítélt *dzsentr* – akit már sem a hadsereg, sem a politikai adminisztráció nem volt képes hivatalba menteni – *érdeklődése a vasúti hivatalnoki pálya felé fordult*. Az a *dzsentr*, aki az első vasútépítések idején még így írt: „Miniszter Úr! Tiltakozom ellene, hogy nemesi őseim által sok vér árán szerzett családi birtokomat a tervezett vasút céljaira kisajátítsák. Eljárásuk durva beléptetés a magánjogba és a tulajdon szentségébe . . .”, a hetvenes-nyolcvanas években már így fogalmazott: „Nagyméltóságú Miniszter Ur! Kegyelmes Uram! Legmélyebb alázattal esedezem Kegyes Színe előtt, hogy fiamat a vasúthoz bármilyen minőségben kinevezni kegyeskedjék. Legalázatosabb szolgálja: Várbogyoszlói boggyoszlói Boggyoszló Ervin.”¹²

A társasági tulajdonban és kezelésben levő vasutak még ellenálltak, de amikor a MÁV terebélyesedésével kedvező lehetősége nyílt a vasúti állások megszerzésére, már olyan erős volt a *dzsentr* rohama, hogy „sem a közlekedési miniszterek, sem a MÁV elnökgazdagok nem tudtak ellenállni a magasabb helyről ajánlottak ostromának”, s nem tudták megakadályozni a MÁV hivatalnoki kar szakmai színvonalának katasztrófális süllyedését.¹³ A „magyar birodalom” tartópillérét képező *dzsentr* nem azért tülekedett a vasúti hivatalnoki állások megszerzéséért, hogy vasúti szakemberré váljon. A magyar szupremáciáért permanensen lelkesedő *dzsentr* a vasúti hivatalban sem kívánt mást látni, mint „a nemzeti küzdelem őrhelyét” s a szaktudás megszerzése helyett elégségesnek tartotta „hazafiságát”, mert hivatásának, igazi feladatának azt tekintette, hogy a vasútüzemben a „nemzeti eszmét” védelmező aktív tiszt szerepét játssza.¹⁴

¹¹ A Magyar Királyi Vasúti és Hajózási Főfelügyelőségnek a közmunka- és közlekedési miniszter úrhoz intézett jelentése az 1878. évi működéséről. Bp. 1879.

¹² Sági Ernő Miklós–Sági János: A vasút humora. I. köt. 2. kiadás, é. n. 15.

¹³ Gyömrői Sándor–Vértesy Miklós: Baross Gábor. Bp. 1937. 86.

¹⁴ Hanák Péter: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. Valóság, 1962. 3. sz.

A többi kinevezett dolgozó alkalmazása során – az elsődleges vasútüzemi követelmények mellett, gyakran azok rovására –, szintén hatalmi-politikai szempontok érvényesültek. Már az 1873. évi II. tc. kimondta: a hadsereg kiszolgált altisztjei igényjogosultak az állam által segélyezett vasutaknál történő alkalmazásra. Ennek a személyzeti politikának nem is titkolt célja volt, hogy a MÁV és annak alkalmazottai a magyarosítás eszközei legyenek. A dualizmus kori Magyarországon, „ahol mindent és mindenkit az úgynevezett »nemzeti állam« politikájának szolgálatába állítottak . . . az államvasutak alkalmazottainak jutott az a szerep, hogy a nemzeti állam eszméjét elvigyék az ország legtávolabbi zugába is . . . »¹⁵

A dzsentri térhódítása adta meg a vasúti hivatalnoki pálya úri tekintélyét és karakterét. A Vasúti Tisztképző Tanfolyam tanára kis-apsai Méhely Pál udvari tanácsos, ny. MÁV igazgatóhelyettes visszaemlékezése jól jellemzi a régi vasutas társadalom korábbi megítélését, amikor arról ír, hogy az 1870-es évek közepén az egyik mezővárosi kaszinóban még rácsodálkozott a polgármester, hogyan kerülhetett ő – úriember léte – „ebbe a »jöttment vasúti bandába«”.¹⁶ A dzsentri vasutasok történetének biográfusa, eörszigethi Miklós Imre szerint a nyolcvanas évek végére „a vasúti életpálya is kezdett nívós lenni. Szívesen jöttek úricsalád gyermekei is a vasútra”.¹⁷

A MÁV vezetőinek és a közlekedési kormánynak számolni kellett azzal is, hogy a vasút üzemeltetésének feltétele a szakképzett, fegyelmezett és felelős alkalmazott léte. A dzsentri térhódítása és a nem magyar származású vasúti hivatalnokok „megmagyarosodása” egyszerre zajlott. Ez utóbbi mindenekelőtt névváltozást jelentett – Würth Jákó pénzügyi szakemberből és közlekedés-történetirőből Csikvári lett, Grosz Lajosból, a MÁV egészségügy megszervezőjéből Csatáry, Österreicher Lajosból, a Vasút későbbi szerkesztőjéből Keleti lett –, s a „nemzeti eszme” fennlen hirdetését. Az „úri társaságokból” korábban kirekesztett, asszimilálódott külföldi vagy zsidó származású vasúti tisztviselő könnyebben igazodott a pálya úri tekintélyét és úri külsőségeit meghatározó dzsentrihez, mint ahogyan a dzsentri sajátította el a vasúti fegyelmet és szakismeretet. De meg kellett tennie, mert Baross vasszigorral látott a vasútüzem követelte fegyelem és szaktudás megteremtéséhez. Ezt sürgette a nyolcvanas évek végén bevezetett tarifareformok következménye is: ugrásszerűen nőtt a forgalom, emelkedett az utas- és az árutonnakilométer. Mivel köztudott volt, hogy a magánvasutak, különösen az Osztrák–Magyar Államvasutak tisztviselői karának szakmai színvonala magasabb a MÁV tisztviselőinél, az 1891-es államosításkor Baross Gábor nyomatékot adva jelentőségének, két rangfokozattal előléptette az OMÁV hivatalnokait, majd határozottan elutasította a tiltakozó MÁV főhivatalnokok memorandumát.

A vasúti tisztviselők hazánkban – Erdei Ferenc szavaival élve – „úri középosztályi minőségben váltak szakszerű értelmiséggé”, a szakszerűség azonban nem detronizálta az

¹⁵ [Szabó Ervin:] Der Massenstreik der Eisenbahner im Ungarn (Von einen Ungarn). Die Neue Zeit, 1903–1904. II. köt. 164–172.

¹⁶ Méhely Pál: Emlékek a régi vasutas társadalomról. In: Az ötvenesztendő Államvasutak (1868–1918). Szerk.: dr. Halmos István. Bp. 1918. 60–63.

¹⁷ Miklós, 350. – Íme néhány név az 1880-as évek végén kinevezett MÁV-hivatalnokok közül: gróf Bethlen István, báró Barkóczy Emil, jákfai Gömbös Ferenc, szenterzsébeti Petrikovics Károly, micsinyei és beniczei Benitzky Barnabás.

úriságot.¹⁸ Sőt, a MÁV a vasúti hivatalnokok úri tekintélyének megvédése érdekében több intézkedést tett.

Az 1884-es MÁV Szolgálati Rendtartás¹⁹ a köztisztviselők képzettségét és minősítését szabályozó 1883. évi I. tc. hatására külön fejezetet szentelt a *felvétel általános kellékei* szabályozásának. (Már 1882-ben rendelet kötelezte a szolgálati főnököket, hogy tájékoztódjanak a felvételre jelentkezők előéletéről, és tüntessék fel a szolgálati táblázatban, ki ajánlotta az illetőt.) A Rendtartás a *hivatalnokj kinevezést* iskolai végzettséghez kötötte, s nem vasúti szakismerethez, illetve munkakörhöz (8. §). Hivatalnokok azok lehettek, akik főgimnáziumot vagy főreáltanodát, felső kereskedelmi akadémiát, vagy azokkal egyenlő rangú katonai tanintézetet végeztek; akik a hadsereg tényleges állományába tartoztak, és tiszti vizsgát tettek. A műszaki ismereteket igénylő állásokat csak műegyetemi oklevéllel rendelkezők tölthették be. Az általános igazgatási szolgálat (fogalmazási szak) körében rendszeresített állások betöltésénél ügyvédi oklevelet vagy államtudományi, illetve jogtudományi tudóságot követeltek, a számtisztektől pedig az államszámviteltani vizsga sikeres letételének igazolását. A Rendtartás 30. §-a a hivatalnokok nősülését – a nyugdíjképeség elérése előtt – kaucióhoz kötötte: minden nősülő hivatalnok köteles volt nyugdíj jogosultság elérése előtt – bekövetkező halálozás esetére – felesége részére valamely biztosítóintézetnél legalább 200 forint évi járadékot biztosítani.

A vasúti forgalmi és kereskedelmi szolgálat hivatalnokainak szakképzettségét is emelni kívánták azzal a jórészt ugyancsak presztízs-növelő intézkedéssel, amely 1889-től a kinevezés feltételévé tette a Baross által 1887-ben létesített, tízhónapos *Vasúti Tiszt-képző Tanfolyam* elvégzését. A tanfolyamra jelentkezők kezdetben saját költségen folytatták tanulmányaikat.

A vasúti hivatalnoki kar úri jellegének védelme érdekében a MÁV az 1884. évi Szolgálati Rendtartásban meghonosította az *altiszti kategóriát*, majd növelte az altisztek szerepét a vasúti forgalmi szolgálat lebonyolításában. A MÁV-altisztek alkalmazásának feltétele a középiskola alsóbb osztályainak megfelelő iskolai végzettség volt. Ugyanazoknak a vasúti szakvizsgáknak a letételét követelték meg tőlük, mint a hivatalnokoktól, azonos szolgálat ellátására szereztek jogot, de iskolai végzettségük kevesebb lévén, fizetésük alacsonyabb volt a hivatalnokokénál, s nem illette meg őket az „úr” megszólítás a vasúti szolgálatban. Míg 1872-ben 5 rangfokozat 15 fizetési osztályába sorolták a szolgálkat, 1884-ben már külön táblázatba kerültek az altisztek és a szolgálk. Mindegyikben 4 rangfokozat és 12 fizetési osztály volt. A hivatalnokok illetményei változatlanok maradtak, az altiszteknél azonban a felső határ – a korábbihoz viszonyítva – 600 forinttal emelkedett.

A vasúti hivatalnoki kar összetételének javítása érdekében a *MÁV megnövelte a diplomás hivatalnokok arányát*. 1900 és 1913 között a MÁV-hivatalnokok létszáma 781 fővel gyarapodott, s ebből 691 fő (88,5%) diplomás volt. 1900-ban a MÁV hivatalnokok 19,5%-a rendelkezett oklevéllel, 1913-ban pedig 27,9%-a.²⁰

¹⁸ *Erdei Ferenc*: A magyar társadalom a két háború között. In: *Erdei Ferenc összegyűjtött művei. A magyar társadalomról*. Szerk.: Kulcsár Kálmán. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 307. .

¹⁹ Szolgálati rendtartás a magyar királyi államvasúti alkalmazottak számára. Életbe lépett 1884. évi augusztus hó 1-vel. Bp. é. n.

²⁰ Adatok a m. kir. államvasutak tisztviselőinek létszámáról, minősítéséről és beosztásáról az 1913. 1906. és 1900. évekről. In: *Magyar vasúti szaknaptár, közlekedési almanach és sematizmus*. Szerk.: Wodiáner Béla Antal, Bp. 1914. 71–74.

A MÁV – a közhittel ellentétben – lényegesen *kevesebb hivatalnokot alkalmazott és azokat rosszabbul fizette, mint a magánvasutak.*²¹ 1878-ban az ország vasúthálózatának 28,4%-a volt a MÁV tulajdonában, s a vasúti hivatalnokoknak csupán 18,3%-a volt MÁV alkalmazott. Míg a MÁV-nál a személyzetnek 23,9%-a volt hivatalnok, addig a Déli Vasútnál 39,0%-a, az Osztrák Államvasút magyarországi hálózatán 37,4%-a. A MÁV térhódítása és a vasúti személyzet létszámának növekedése együtt járt a hivatalnokok arányának további csökkenésével.

	Hivatal- nokok	Egyéb személyzet*	Együtt
1878	4 324 30,4%	9 913 69,6%	14 237 100%
1900	7 555 16,5%	38 162 83,5%	45 717 100%
1913	9 489 11,9%	69 997 88,1%	79 486 100%
Növekedés 35 év alatt %-ban	119,5%	580,7%	444,2%

*1878-ban: szolga, 1900-ban: altiszt + szolga + nő,
1913-ban: B táblázat.

Harmincöt év alatt a rendszeresített vasúti személyzetben belül a hivatalnokok aránya az 1878. évi 30,4%-ról 1913-ra 11,9%-ra csökkent.²²

1872 nyarán a MÁV élén álló Tolnay Lajos igazgató a közmunka- és közlekedési miniszternek küldött jelentésében szóvá tette, hogy az államvasutak hivatalnokai minden hazai vasúti hivatalnoknál sokkal rosszabbul, a nagy többségnél pedig 25–35 százalékkal vannak rosszabbul fizetve. A miniszter azonban a várakozással ellentétben olyan rendeletet adott ki 1873-ban, amely a magánvasutakat kötelezte, hogy a személyzet rangfokozatának és fizetésének megállapításánál a MÁV-hoz igazodjanak. 1878-ban a hivatalnokok évi átlagfizetése az Osztrák Államvasútnál 363,18; a Déli Vasútnál pedig 181,96 forinttal (27,4%, illetve 13,7%-kal), a többi alkalmazott átlagilletménye pedig tíz százalékkal volt magasabb, mint a MÁV-nál. Huszonöt évvel később, 1903-ban száz

²¹ A Magyar Királyi Vasúti és Hajózási Főfelügyelőségnek a közmunka- és közlekedési miniszter úrhoz intézett jelentése az 1878. évi működéséről. Bp. 1879. 64–71.: A m. kir. kormány 1913. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1915. 179.

²² Ellentétes tendencia érvényesült a Német Birodalmi Vasutaknál. A német közlekedési kormányzat a szocialista munkásmozgalom befolyásának megakadályozása érdekében 1898-tól erőteljesen növelte a vasúton a hivatalnokok számát. Számos olyan vasúti munkahelyet töltöttek be hivatalnokokkal, amelyben korábban munkások voltak, abból kiindulva, hogy a hivatalnok erősebben kötődik az államhatalomhoz. Hivatalnokként a vasutas bizonyos társadalmi tekintélyt élvezett a császári Németországban még akkor is, ha kenyerét nem tudta megvajazni. (Uns gehören die Scheinenwege. Transverlag, Berlin, 1960. 83.)

korona nyers bevételből az alkalmazottak fizetésére a magyarországi magánvasutak 38,41 koronát fordítottak, míg a MÁV csupán 35,21 koronát. 1903-ban a magánvasutaknál a hivatalnokok évi átlagilletménye 583, a szolgálké és a női alkalmazottaké 108–108 koronával (20,7%, 11,0%, 13,0%) volt magasabb, mint a MÁV hasonló kategóriáinál. A MÁV-nál az altisztek viszont 19, a munkások pedig 49 koronával (1,0%, 7,1%) kaptak többet, mint a magánvasutak létszámába tartozó társaik.²³

Súlyosan érintette a vasúti hivatalnokokat, hogy 1887-ben „a helyes pénzügyi gazdálkodás” jelszavával törölték az 1884-es Rendtartásból azt a bekezdést, amely kimondta: az egyetemi végzettségű hivatalnok az V. rangosztály 3. fizetési fokozatának eléréséig évenként, a III. rangosztály 1. fizetési fokozatának eléréséig két évenként, a középiskolát végzett hivatalnok az V. rangosztály 3. fizetési fokozatáig két évenként, a IV. rangosztály 1. fizetési fokozatáig három évenként automatikusan előlép. A századfordulóra az eladósodás és az elégedetlenség egyre általánosabbá vált a MÁV-hivatalnokok soraiban.

A nyolcvanas évek derekától a kormány és a MÁV vezetői arra törekedtek, hogy az államvasúti rendszer adta lehetőséget kihasználva engedelmes „közhivatalnokokká” változtassák az államvasutak dolgozóit, és ezzel védgátat emeljenek osztálytudatos szocialista szervezkedésük elé.

Már az 1884-es Szolgálati Rendtartás átlépte a szolgálat kereteit, beavatkozott az alkalmazottak magánéletébe, s korlátozta egyesülési jogukat. Például a 29. § kimondta: az alkalmazottak körében bárminemű egyesület alakításához az elnökgazgató előzetes engedélye szükséges; az alapszabályok illetékes helyen való megerősítését pedig rendes szolgálati úton az igazgatóság közvetítésével kell kérelmezni.

„A meglazult szolgálati fegyelem helyreállítása” megtévesztő címet viselő, katonásan kemény hangvételű 1886. január 5-i miniszteri rendelet²⁴ utasította a MÁV Igazgatóságot, hogy kíméletlenül távolítsa el azokat, akik készek megzavarni a fegyelmet, s akik hírlapoknak adott információkkal csorbítják az intézet és a kormány tekintélyét. Ennek ürügyén a MÁV Igazgatóság 1887 decemberében elrendelte a nem magyar állampolgár alkalmazottainak, hogy a magyar állampolgárságot honosítás által szerezzék meg. Majd a MÁV elnöke megtiltotta alkalmazottainak, hogy belépjenek az Osztrák–Magyar Vasutak Kalauzi Segélyező- és Jogvédő Egyletbe, valamint az Osztrák–Magyar Állam Mozdonyvezetői Segély- és Jogvédő Egyletbe.²⁵

Ezek a rendeletek már nem a vasúti forgalom lebonyolításában nélkülözhetetlen technológiai fegyelem megszilárdítását szolgálták, hanem a személyi függőség növelését. A *militarizált testületi szellem* meghonosodását kívánta elősegíteni Baross Gábor miniszter, amikor 1888 tavaszán az uralkodótól kért és kapott felhatalmazás alapján elrendelte a *vasutas egyenruhák egységesítését, a katonai jellegű rangfokozatok be-*

²³ L. a 21. lábjegyzetet.

²⁴ A rendelet megjelent az 1886. évi 3/I–3. gy. sz. körözüvényben. 1891-ben, amikor a MÁV Igazgatóság rendeletet adott ki „A körözüvények és körlapok használaton kívül helyezéséről”, ezt a miniszteri rendeletet, mint érvényben állót újból közölte a MÁV Hivatalos Lapja (a továbbiakban: MÁV HL) 1891. (34. sz.) aug. 22. 299–301.

²⁵ MÁV HL 1888. (4. sz.) jan. 29. 23.; (19. sz.) máj. 5. 124.; (22. sz.) máj. 27. 142.

vezetését és a végrehajtó szolgálatban az egyenruha kötelező viselését, s megengedte a kinevezett vasutasoknak, hogy egyenruhájukat szolgálaton kívül is viselhessék.²⁶

Mégis helytelen volna az egyenruhára hivatkozva egyenlőséget tenni a vasutasok, a továbbsholgáló katonák, a csendőrök és a rendőrök közé. Formálisan ugyan valamennyien egyenruhát viselnek, uniformisuknak azonban eltérő a funkciója. Lényeges különbség, hogy a katonaságnál, a csendőrségnél és rendőrségnél az egyenruha tartozéka – akkoriban szolgálatban és szolgálaton kívül egyaránt – a derékszíj és az oldalfegyver. A vasutasoknál az egyenruha szolgálatban a napszaknak megfelelő jelzőeszközökkel – vagyis munkaeszközökkel: jelzősíppal, jelzőzászlóval, jelzőlámpával stb. – egészül ki. (A vasúti forgalmi szolgálat hivatalnokai a századfordulón s azt követően meg-megújuló mozgalmat indítottak a vasutas díszegyenruha és a tisztí állás jelképének tekintett oldalfegyver, az ún. tengerészcard és sarkantyú rendszeresítéséért, követelésüket azonban nem méltányolták.) Egyenruhás alakulatról – a szó igazi értelmében – továbbá csak akkor beszélhetünk, ha az egyenruha viselése mindig (tehát szolgálaton kívül is) és minden tagra nézve kötelező. A vasúton szolgálatban is csak azokat kötelezték egyenruha viselésére, akiknek tevékenysége a végrehajtó forgalmi szolgálattal – a vonatok közlekedtetésével – volt kapcsolatos, és akik érintkezésbe kerülhettek az utazóközönséggel. A vasúti hivatalnokok közül csupán a forgalmi és kereskedelmi szakágazatban külszolgálatra beosztottak viseltek egyenruhát. Sem a központi szolgálat, sem a többi szakágazat külszolgálatra beosztott hivatalnokainak nem volt egyenruhájuk. A vonatmozgatás és műhelyszolgálat, az anyag- és leltárkezelés szakágazatokban az altiszteknek sem volt egyenruhájuk. A mozdonyvezetők és -fűtők kék munkaruhája vagy téli bundája és sapkája nem tekinthető egyenruhának.

Közhivatalnok-e a vasutas?

Az államvasutak dolgozóit hazánkban évtizedekig közalkalmazottaknak tekintették. Így írt róluk Szabolcs Ottó is a köztisztviselőről szóló monográfiájában.²⁷ A szerző a köztisztviselői pálya kiváltságos helyzetéből indult ki (kényelmes élet, rövid munkaidő, hosszú fizetéss szabadságidő, nyugdíj). Figyelmen kívül hagyta azonban, hogy a vasutasoknak nem voltak olyan köztisztviselői kiváltságaik, amelyek a maradványformákban továbbélő feudális közigazgatás gyakorlatából táplálkozó szokásjogon nyugodtak, melyeknek fedezetét az biztosította, hogy a közhivatalnok foganatósította az állami akaratot kifejező jogszabályokat, s a közhatalommal, az „impériummal” való konkrét kapcsolata következtében ő volt hivatott a jog és a kényszer alkalmazására. Amiért mégis sokan irigylésre méltónak ítélték a vasutasok helyzetét a korabeli Magyarországon, azok nem köztisztviselői kiváltságok, hanem olyan előnyök, kiharcolt kedvezmények voltak, amelyek a vasúti közlekedés sajátosságaiban és nem a közhatalomban gyökereztek. Ezt a körülményt a témával csak érintőlegesen foglalkozók rendszerint sajnálatosan mellőzik. A vasutasok múltbeli helyzetének téves megítélését azok a vívmányok is befolyásolják, amelyeket szocialista szervezkedésük eredményeként értek el a századelőn – anélkül,

²⁶ Szabályrendelet a vasúti hivatalnokok, altisztek és szolgák egyenruházata tárgyában. In: MÁV 71. sz. Egyenruházati utasítás. Bp. 1888.

²⁷ Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában (1920–1926). Akadémiai Kiadó, Bp. 1965.

hogy a közfelfogás a munkásmozgalom érdekéért tudná be azokat –, illetve azok a kényszerű engedmények, amelyeket a rendszer tett annak érdekében, hogy e stratégiaiilag oly jelentős terület dolgozóit távol tartsa a munkásmozgalomtól.

Az említett előnyök, kedvezmények sorába tartozott az *évi fizetéssel és végleges minőségben való alkalmazás, a nyugdíj, az orvosi ellátás, az illetményeszerű lakás, A tüzelő és világítási anyagszükséglet* kedvezményes áron való biztosítása. Az *egyenruha*-ellátás gyakran az egész család felruházását megkönnyítette. Az alkalmazott és családtagjainak utazási kedvezménye 1907-től illetményeszerű járandósággá alakult. A nagyobb állomásokon a vasutak *vendégszobákat* tartottak fenn hivatalos kiküldetésben levő alkalmazottaik részére, amelyeket magánutazás esetén is igénybe lehetett venni. (1905-ben 230 vendégszoba állt kb. 400 ágygal rendelkezésre.) A vasúti vendéglők a „*restik*” önköltségi áron – minimálisan 25%-os kedvezménnyel – szolgálták ki az ételeket a vasutasoknak. Ez különösen a nőtlen hivatalnokoknak jelentett sokat.

A vasút üzemi sajátosságaiból adódóan a vasutak valamennyi országban többé-kevésbé gondoskodnak a vasutas árvák felneveléséről, a községektől távoli őrházakban, csomópontokon szolgálatot teljesítő alkalmazottak gyermekeinek *iskoláztatásáról*. A nagyobb vasúti csomópontok és a javítóműhelyek mellett épített lakótelepeken kezdetben a MÁV maga létesített elemi népiskolákat. (Az első, a piskitelepi 1875-ben nyílt meg, Báziacon 1876-ban, Hatvanban 1877-ben, Gomboson 1879-ben.) Később ezeket az iskolákat a MÁV átadta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, de a továbbiakban is kezdeményezte és anyagilag támogatta a vasutas lakótelepeken létesített állami iskolákat. A századelőn a MÁV 32 népiskolát segélyezett. Horvát-Szlavonországban az 1890-es években létesítettek tizenegy magyar nyelvű MÁV-magániskolát, amelyekben ingyen látták el tankönyvvel s tanszerrel a tanulókat.

A MÁV első, 200 személyes Fiúnevelőintézete 1896-ban nyílt meg Szegeden, 1897-ben követte ezt a kaposvári s 1905-ben a szatmárnémeti. Ezekbe a *MÁV internátusokba* pályázat útján vették fel a vasutasok 6–12 éves gyermekeit, akik az intézetben ingyen kaptak lakást, ellátást, felsőruhát, tankönyveket és tanszereket.

Előrelátó személyzeti politikának, szakmai érdeknek is tekinthető mindez. A második, harmadik vasutas generáció tagjai közül mind többen származtak vasutas családból. Felvételnél elsőbbséget élveztek a vasutas származékok. A vasutas egész életét a vasútnak szentelte, s családjában a gyerekek észrevétlenül is vasutassá nevelődtek. Vasutas dinasztiák alakultak. Sok vasúti szolga fiából lett altiszt, sok altisztéből pedig hivatalnok. Az 1909/10-es tanévben a Vasúti Tisztképző Tanfolyam hallgatóinak 50%-a vasutas családból származott. Így lett egyre zártabbá a vasutasok társadalma.

Az üzemi sajátosságok megkövetelte objektív integráció kedvező feltételeket teremtett arra, hogy a vasút vezetői az integráció paternalista formáit gyakorolják, s megteremtse a „testületi szellem” kialakulását és fenntartását feltételeit.

A vasutasság különbözött a közszolgálati alkalmazottaktól abban is, hogy lényeges eltérés volt a hivatalnokok arányát illetően a polgári és egyházi közszolgálat, valamint a gőzüzemi vasutak foglalkoztatottainak összetételében.^{2 8}

^{2 8} Az 1900. évi népszámlálás adatai. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 9. köt. Bp. 1905.

Míg 1900-ban a polgári és egyházi közszolgáltatnál minden segédszemélyre 2,5 hivatalnok jutott, és a segédszemélyek nem is végeztek érdemi munkát (rájuk valóban érvényes a megállapodás, hogy munkájukat „az alacsony szintű ügykezelés, adminisztráció és szakképzetlen fizikai munka – kézbesítés, takarítás, egyszerűbb javítások kombinációja; léthelyzetét, pozícióját pedig katonás-hatósági és szolgálai vonások ötvözte jellemzi”),²⁹ addig a gőzüzemű vasutaknál minden segédszemélyre csak 0,17 hivatalnok jutott, s ugyanakkor az érdemi munka jelentős részét is ők végezték. Mozdonyvezetők és mozdonyfűtők, vonatvezetők, kalauzok és vonatfékezők, állomási- és pályafelvigyázók, váltóőrök és pályaoőrök, raktárnokok és kocsirendezők nélkül nincs vasúti forgalom. Elegendő az 1904 áprilisi vasutassztrájkra hivatkozni, amikor a tisztviselők akarata ellenére közel egy hétig szünetelt a vasúti forgalom a MÁV egész hálózatán. A népszámlálási statisztikánál pontosabb kormányjelentés adatai alapján a vasúton foglalkoztatottaknak csupán 1/12-ed része tisztviselő. Tehát minden tisztviselőre 10,8 nem tisztviselői rangban levő vasutas jutott, illetve minden segédszemélyre csupán 0,09 hivatalnok.

Megnevezés	Tisztviselő	Segéd- személyzet
A polgári és egyházi közszolg.	71,7	28,3
A közlekedés	18,4	81,6
A gőzüzemű vasutak	14,4	85,6

Kétségtelen azonban, hogy a vasutasok közalkalmazotti mivoltáról kialakult fogás bizonyos valós tényeken alapul, mégis manipulatív cézzal terjesztett részigazságnak tarthatjuk csupán. Ezért elvi és gyakorlati szempontból sem lesz tanulság nélküli felvillantani kialakulásának néhány mozzanatát.

Jogalkotásunk, államigazgatási jogtudományunk a kapitalizmus időszakában nem alakított ki egységes terminológiát a közalkalmazott fogalmára. Meghatározásához az 1878. évi Büntető Törvénykönyv 461. §-át hívták segítségül. Ezt tették 1904-ben is, amikor először vetődött föl a kérdés: közhivatalnok-e a vasutas?

A MÁV forgalmi dolgozóinak 1904 áprilisi általános sztrájkja után 1600 vasutas ellen indítottak eljárást a Btk. 481. §-ába ütköző hivatali kötelesség megtagadásának büntette címén. A sztrájkot megelőző fizetésrendezési mozgalom egyes vezetőinek, az ún. 13-as bizottságnak a bűnperében a vádlottak védelmét vállaló országos hírű ügyvédek – Eötvös Károly, Vázsonyi Vilmos, Baracs Marcell, Lengyel Zoltán, Landler Jenő és mások – bebizonyították, hogy a fenti bűncselekményt a Büntető Rendtartás 141. §-a szerint csak közhivatalnok követheti el, az államvasúti alkalmazottak azonban nem tekinthetők közhivatalnokoknak, hiszen a Btk. 461. §-a sem említi őket. A védők arra is rámutattak, hogy a vasút üzem és nem kormányzati ág, a vasúti forgalom lebonyolítása nem igazgatás, tehát a vasutas sem államközigazgatási tisztviselő.

²⁹ Magyarország története 1890–1918. Főszerkesztő: Hanák Péter, szerkesztő Mucsi Ferenc. (A továbbiakban: Magyarország története 7. köt.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 477.

A védők érvelését a törvényszék is magáévá tette, és a vádlottakat felmentette. Az ügyész fellebbezése folytán a bűnper a királyi tábla, majd a Kúria elé került. A tábla felemás ítélete a vádlottakat felmentette, de a kormány intenciójának megfelelően kimondta: a vasutas közhivatalnok. A Kúria az ítéletet jóváhagyta.³⁰

A kormány azonban tudatában volt annak, hogy megalapozatlan a vasutasok közhivatalnok voltáról szóló állítás, ezért a kidolgozás alatt levő Vasúti Szolgálati Rendtartásról szóló törvényjavaslatban ezt tételelesen is kimondatta. A kereskedelemügyi miniszter 1907 áprilisi – a Vasúti Szolgálati Rendtartásról szóló törvényjavaslat tárgyában benyújtott – minisztertanácsi előterjesztése kiemelte: „A javaslat a minisztertanácsnak . . . azon óhajával teljes mértékben számol, hogy a sztrájk lehetetlenné tétessék a vasutainkon . . . A törvényjavaslat egyik legfontosabb elvi jelentőségű rendelkezése az, mely szerint a vasúti alkalmazottak, és pedig úgy a véglegesek, mint az ideiglenesek, és akár az államnak, akár a magánvasutaknak állanak szolgálatában, büntetőjogi szempontból közhivatalnoknak nyilváníthatnak . . . Ez a rendelkezés . . . egyik eszköze a vasúti szolgálatban olyannyira szükséges fegyelem biztosításának”, mert ez teszi lehetővé a Btk. 481. §-ának a vasutasokkal szembeni alkalmazását.³¹ A horvát obstrukció miatt törvényerejű rendeletként kiadott Rendtartás 2. §-a kimondta: „Mind az állandó, mind az ideiglenes személyzet tagjai a büntető törvények alkalmazása szempontjából ugyanazon elbánásban részesítendőek, mintha közhivatalnokok lennének.”³²

A Vasúti Szolgálati Rendtartás azonban csupán a *büntetőjog szempontjából tette közhivatalnokokká* a szárnyaskerék valamennyi dolgozóját, a *jogok tekintetében viszont rabszolgákká* változtatta őket. Ezt erősítette meg a Btk. 461. §-ának helyébe lépő 1940. XVIII. tc. 3. §-a, kimondva, hogy a büntetőtörvények alkalmazása szempontjából közhivatalnoknak kell tekinteni az állami vagyon kezelésében részt vevő személyeket is.

A fentiekből következően a vasutasok retrográd politikai indítékú közhivatalnokokká minősítése tudományos szempontból elfogadhatatlan. Közalkalmazottnak csak azokat tekinthetjük, akiknek munkaviszonyuk keretében „konkrét kapcsolatuk van az állami közhatalommal, az »imperiummal«”.³³

Az új Büntető Törvénykönyv (1978. IV. tc.) a „közalkalmazott” helyett a „hivatalos személy” kifejezést használja, s „a hivatalos személy” fogalmát a közhatalmi jellegű tevékenységhez fűzi. A modern alkotmányjogi felfogás szerint a közhatalmi tevékenység négy szerv-típus: „a népképviselői, a bírói, az ügyészi és az államigazgatási szervek tevékenységében valósul meg”. A Törvénykönyv „a hivatalos személy fogalma alá vonja ezen kívül a más szerveknél az állam nevében igazgatási teendőket ellátó személyeket”. A vasút és a posta alkalmazottai az új Btk. 230. §-ában szerepelnek mint „közfeladatot ellátó személyek”. Ezek a „személyek – a törvény indoklása szerint – nem hivatalos

³⁰ Dr. Landler Jenő, a védügyvéd. Gyakorló ügyvédi tevékenységének válogatott dokumentumai. Az anyagot gyűjtötte, válogatta és sajtó alá rendezte: *Gadanecz Béla*. Országos Ügyvédi Tanács, 1975. 27–165.

³¹ OL K 27 1907–VII–3150

³² A Vasúti Szolgálati Rendtartás 58654/1907. sz. kereskedelemügyi miniszteri rendelet. Kiadja a Magyar Királyi Belügyminisztérium (Az Országos Törvénytár Szerkesztősége) Bp. 1908. 4.

³³ Az államigazgatás néhány kérdése és a közalkalmazottak munkajogi helyzete. A „Közszolgálati Szabályzatról” rendezett ankét anyaga. Kiadja a Magyar Közalkalmazottak Szakszervezete. Bp. 1958. 63. (*Dr. Beér János* felszólalása.)

személyek, de közérdekű feladatokat – a tömörebb törvényi szóhasználat szerint közfeladatokat – látnak el; különleges büntetőjogi védelmüknek tevékenységük e közérdekű volta az alapja. Nem terheli őket olyan fokozott felelősség, mint a hivatalos személyeket”.³⁴ A vasutakról szóló törvény (1968. IV. tc.) 16. §-a szerint „a közforgalmú vasút végrehajtó szolgálatot ellátó dolgozóját fokozott büntetőjogi védelem illeti meg”.³⁵

A MÁV személyzetének megoszlása és helyzete 1900-ban

A századfordulón a dolgozó emberek jelentős része még mint félig-meddig idegen, ismeretlen intézményre tekintett a vasútra, a vasutasokat pedig furcsa, egyenruhás uraknak tartotta. A mezőn dolgozók feltekintettek a munkából, ha jött a vonat, s megcsodálták a száguldó vasparipát. Az állomás peronján végződő vasárnap délutáni korzó éppúgy hozzátartozott a községek és kisvárosok életéhez, mint a délelőtti istentisztelet. Látványosság számba ment az állomáson átrobogó gyorsvonat, az aranygalléros állomásfőnök s a népviseletbe öltözött, sokszoknyás lányok szívét megdobogtató fehér kesztyűs, snájdig forgalmi szolgálattevő. A gyorsvonati mozdony ablakából kihajló csokornyakkendő masiniszta, a dámák szolgálatára mindig készen álló, adjusztált egyenruhás kalauz is egy távoli világ képviselőjének tűnt. A külső szemlélő nem is látott többet a vasutasokból. Ebből alakította ki a maga ítéletét.

Egy vasúti szakíró hét évtizeddel ezelőtt megállapította, hogy „a »vasutas« társadalmi helyzetével, munkakörével, a tőle megkívánt testi, szellemi, sőt lelki tulajdonságokkal a nagy társadalom ma sincs teljesen tisztában”.³⁶ Megállapítása máig sem sokat veszített érvényéből. A parasztság, a gyári munkásság rétegződéséről és helyzetéről számos szociológiai és történeti munka született, a közlekedés, a vasút és a posta dolgozói sokáig nem kerültek az érdeklődés homlokterébe. Ha egy-egy tudományos műben mégis megemlítik őket, a megítélés ritkán mentes a közgondolkodásban korábban beidegződött előítéletektől.

A vasúti forgalom ellátása tekintélyes számú, sokféle képzettségű és munkakörű személyzetet igényel. 1900-ban a MÁV és a kezelésében levő magánvasutak vonalhossza 14 732 km. Ezen a hálózaton 1710 pályaudvar és állomás, valamint 854 megállóhely volt. A MÁV személyzetének összlétszáma 75 377 fő.³⁷ Szakágazatok és az alkalmazás minősége szerint megoszlásuk ugyanakkor a következőképpen alakult:

³⁴ 1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről. Magyar Közlöny, 1978. (92. sz.) dec. 31.

³⁵ 1968. évi IV. törvény a vasutakról. Magyar Közlöny 1968. (86. sz.) okt. 31.

³⁶ *Szigeti János*: A vasúti alkalmazottak elméleti és gyakorlati kiképzése. Közlekedési Szakkönyvtár I. sorozat 34. könyv. Bp. 1910. 5.

³⁷ A m. kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1901.; A Vasúti szaknaptár az 1901. évre (Szerk.: ocskói Ocskay Gusztáv, XIV. évf. Bp. 1900.) szolgálati helyenként közölte a MÁV végleges dolgozóinak névsorát, feltüntetve szolgálati címüket és besorolásukat. Így lehetővé vált a megközelítőleg pontos foglalkozási statisztika elkészítése.

	Hiva- taltok	Al- tiszt	Nő	Szolga	Munkás	Együtt
Általános igazgatás	693	132	55	198	89	1 167 1,5%
Pályafelügyelet és karbantartás	931	1 153	4	6 962	18 984	28 034 37,2%
Forgalmi és keres- kedelmi szolgálat	3 931	6 625	325	11 486	6 707	29 074 38,6%
Vonatmozgatás és műhelyszolgálat	702	2 604	—	3 256	9 159	15 721 20,9%
Anyag- és leltár- kezelés	262	242	—	104	803	1 381 1,8%
Összesen	6 519 8,7%	10 726 14,2%	384 0,5%	22 006 29,2%	35 742 47,4%	75 377 100,0%

A személyzet megoszlása a foglalkoztatás *végleges* és *ideiglenes* jellege szerint:

	Hiva- taltok	Al- tiszt	Nő	Szolga	Munkás	Együtt
Évi fizetéssel kinevezett	5 476 84,0%	9 740 90,8%	—	17 429 79,2%	—	32 645 43,3%
Díjnok, gyakor- nok, nő, napibéres	1 043 16,0%	986 9,2%	384 100%	4 577 20,8%	35 742 100%	42 732 56,7%

A MÁV 1900-ban ideiglenes minőségben foglalkoztatta személyzetének 56,7%-át. Ennek 84%-a a munkás kategóriába tartozott, többségük pálya-, műhely- és raktármunkás volt. A szolgák több mint 20%-a, az altisztek közel 10%-a, a hivatalnokok 16%-a ideiglenes minőségű alkalmazott volt. A MÁV ekkor kizárólag a vasúti forgalom *közvetlen* lebonyolításában nélkülözhetetlen személyzetet alkalmazta végleges minőségben, évi fizetéssel.

Az ideiglenes minőségben foglalkoztatottak

A századfordulóra kialakult a magyarországi vasutasság rendkívül bonyolult, a piramishoz hasonlóan felépített, zárt társadalma.

A piramis legalján a vasúti személyzet egynegyedét alkotó, a falvak nincstelenjeiből verbuválódó *pályamunkások* tizenhatszáz fős serege állt. Egy-egy előmunkás vezetésével, 12–14 fős munkacsoportokban dolgoztak. Egy-két pályamunkáscsoport tartozott egy

vonalkelő pályafelügyelőhöz, 6–10 pályafelügyelő szakasz egy osztálymérnökséghez, amelyet ma pályafenntartási főnökségnek nevezünk. (1900-ban 108 MÁV-osztálymérnökség volt.) A pályamunkások tartották üzembiztos állapotban a vasúti pályát. Elvégezték a vasútvonalak időszakos javítását, kicserélték az elhasználódott vagy meghibásodott síneket és talpfákat, szabályozták a vasúti vágányokat. A legnehezebb munka a sín-, illetve a talpfa-csere, a talpfa alatt levő kavicságy tömörítése, az aláverés, az ún. krampácsolás. Pályamesteri szakaszonként egy-egy ezermesterféle falusi iparossegéd, rendszerint kőműves vagy ács tartozott a pályamunkások csoportjába. Amikor nem akadt szakmunka, a többiekkel együtt a munkáscsapatban dolgozott.

A vasúton alacsony volt a pályamunka presztízse, de az ipari fejlődésben elmaradott Magyarországon még pályamunkásként is nehezen lehetett bejutni a MÁV-hoz, mert a munkánélküli mezőgazdasági proletárok ezrei lesték, hol van munkásfelvétel. A vasútra kerülést a pályamunkás-felvételt intéző pályafelügyelőnek hordott „önkéntes ajándékkal” (csirke, tojás, bab, kukorica stb.) s némi ingyenes házimunkával lehetett kiérdemelni. Aki havonta nemcsak 14–15 napi munkához akart jutni, hanem egész hónapban dolgozni akart, az sonkát, bort, malacot ajándékozott. Szállóige ekkor: „ha van sonka, lesz munka”. S a legkisebb ok, az előmunkás, a pályaeőr, a pályafelügyelő iránti figyelmetlenség, az „ajándék” elmaradása is elég volt ahhoz, hogy újra kenyérkereset nélkül álljanak. Huzamosabb ideig csak egy részük maradt ezen a munkahelyen, legtöbbjük a vasút egyéb szolgálati helyeire (a raktárakba, az állomásokra, a fűtőházakba, a szertárakba) igyekezett.

A napibéért dolgozó *állomási, raktári és fűtőházi munkások* alkották a foglalkoztatottaknak közel tíz százalékát. Többségük kocsitoló, kocsiakapcsoló, sarus, koci ki- és berakó, zsákoló, mozdonytisztító, szénrakó és salakhordó volt. Nehéz, piszkos és veszélyes munkát végzett mindegyik. Ez nem kívánt szakképzettséget, csak begyakorlást. De nem akármilyen. Vegyük például a sarust, aki a teherpályaudvar gurítódombján dolgozik. Ő fékezi meg az irányvágányokra gurított kocsikat, kezében egy hat-nyolc kilós, erre a célra megfelelően kiképzett fém papucsot (sarut) helyez a sínre. A koci nekifut, egy darabig tolja maga előtt, majd megakad rajta és megáll. A sarus naponta többször néz közvetlenül szembe a legnagyobb veszéllyel.

A MÁV 15 önálló *javitóműhelyében* 8093 munkás dolgozott. A vasúti mozdony- és kocsi park gondozását és javítását végzők többsége ipari szakmunkás, s származását tekintve is ún. tősgyökeres proletár. Az 1900. évi népszámlálási statisztika 6857 vasúti műhelymunkásról és 538 ipari tanulóról (tanoncról) közölt adatokat. *Foglalkozás szerinti megoszlásuk*: lakatos, vas- és fém sztergályos 56,6%; kovács és kazánkovács 14,8%; asztalos 11,7%; bogár és fényező 11,0%; kárpitos 2,0%; bronz- és rézműves 1,5%; gépész 1,0%; nyerges és szíjgyártó 1,0%. A századforduló vasúti műhelymunkásai több nemzeti-ségűek, a művezetők és mesterek között elég gyakori a német, a cseh és a francia.

A vasúti munkások legkoncentráltabb, legfejlettebb munkaeszközökkel dolgozó osztaga a műhelymunkásság volt. A vasúti műhelyek hazánk legrégebbi, legnagyobb és legjobban felszerelt vasipari üzei közé tartoztak. A századfordulón az ország legképzettebb ipari szakmunkásai dolgoztak a MÁV-műhelyekben. A MÁV két budapesti műhelyében dolgozott 1900-ban a műhelymunkásságnak közel 40%-a: az Északi Főműhelyben 1927, a Nyugati Főműhelyben 1286 munkás. Az 500 munkásnál többet foglalkoztató vidéki műhelyek: a miskolci, a debreceni, a szolnoki és a temesvári.

A pályafenntartási és a raktári munkások átlagos napi *munkaideje* 11–12 óra volt, az állomásiaké és a fűtőháziaké néhol a 16 órát is elérte, de valamennyien csak 10 órai munkáért járó bért kaptak. A túlmunkát sehol sem honorálták. A műhelymunkások munkaideje volt a legrövidebb: 63 százalékuk 8–9 órát dolgozott, 10 százalékuknak volt 12 órás vagy ennél hosszabb a munkaideje, s 0,5 százalékuk dolgozott 14 órát vagy ennél többet.

A munkásosztály harcának eredményeként 1891-ben törvénybe iktatott *vasárnapi munkaszünet*, nem vonatkozott az államvasúti munkásokra. Még a vasúti műhelyekbe is gyakran berendelték a munkásokat vasárnap délelőttre, a „halaszthatatlan” javítási munkák elvégzésére. Az állomások, a fűtőházak, a szertárak munkásainak nem volt sem vasárnapi, sem ünnepnap munkaszünetük. Ők csak akkor „pihenhettek”, ha betegek voltak. „Vannak ezrével munkások, akiknek 15–20–25 év óta egyetlen szabadnapjuk sem volt,” mondta 1904-ben az egyik vasutas gyűlés felszólalója. A MÁV-munkások egyetlen csoportjának sem volt fizetéses szabadsága. A Szakszervezeti Tanács által összehívott 1903 júliusi országos gyűlésen követeltek először a vasúti munkások évenként 8 napi szabadságot.

Az államvasúti munkások helyzete a századforduló éveiben még gyakran rosszabb volt, mint a magántőkés üzemek munkásaié. Az állam keményebb bánásmódban részesítette munkásait, és alacsonyabb béreket fizetett, mint a magánvállalkozók.

A pályamunkások kora hajnaltól késő estig, esőben, hóban, szélben és tikkasztó hőségben, a szabad ég alatt dolgoztak. 1,20–1,40 korona *napibérük* általában azonos volt a mezőgazdasági munkásokéval, de a nagy mezőgazdasági munkák idején nem mindig érte el azt. A városoktól távol eső vidékeken, s különösen a nemzetiségi területeken a napibér az átlag alatt maradt, Budapesten és környékén 20–30 fillérrel meghaladta az országos átlagot. Aratás idején ezért a pályamunkások engedéllyel vagy engedély nélkül gyakran mentek aratni és csépelni. A kiegészítő mezőgazdasági munkára létminimumuk biztosítása készítette őket, állandó munkájuk fölénye azonban kézenfekvő volt: kevésbé idényjellegű s biztosabb, mint a mezőgazdasági napszámos munka. Az állomási és a fűtőházi munkások keresete alig volt több, mint a pályamunkásoké. A raktári munkások 2,20–2,40 korona napibért kaptak.

1900-ban a MÁV-személyzet bérezésére fordított 74 489 940 koronából 24 080 424 korona (30,3%) jutott az össz-személyzet 47,4%-át alkotó munkás kategóriának, ami 673,73 korona évi átlagos keresetnek felel meg. Ez szakáganként erősen szóródott. Míg a pályamunkásoknál 469,08 korona volt az átlag, az állomási és raktári munkásoknál 575,51 korona, a vonatmozgatási és műhelyi szolgálat munkásainál pedig 1171,57 korona. A vasúti műhelyekben a munkások évi átlagkeresete 1209,82 korona volt. Műhelyenként is jelentősen eltértek az átlagkeresetek. Az Északi Főműhelyben átlag 1391,93 koronát kerestek a munkások, a zágrábi műhelyben 1308,12 koronát, a Nyugati Főműhelyben pedig 1289,46 koronát. A szolnoki, a piski, a szegedi, a miskolci, a kaposvári és a temesvári műhely munkásainak évi átlagkeresete 1100 korona alatt maradt.

A pályafenntartási, raktári és fűtőházi munkások abban reménykedtek, hogy jó munkával, kifogástalan magaviselettel s egy kis szerencsével rendszeresített napibéresek és idővel talán még kinevezett vasúti szolgák is lehetnek. Ennek volt realitása, mivel a vasúti szolgaszemélyzetet általában a vasúti munkások közül válogatták ki. Már az előmunkás

felfigyelt az értelmesebb munkásra, s „pályafelvigyázónak továbbadta, hogy van itt egy gyerek, akinek jó feje volna hozzá, hogy vasutast neveljünk belőle” (Veres Péter). A pályamunkások töredékéből pályakocsivezetők, pályaoőrhelyettesek, előmunkások, vonal-bejárók, mozgóőrök válhattak, az idősebb előmunkásokból pedig pályaoőrök. A szerencsés állomási munkások kocsirendezőkké, váltóőrökké, állomási vagy vonatmálházókká (kíssegítő fékezőkké) küzdhatték fel magukat, míg a fűtőházi munkások előtt a mozdonyfűtővé történő előlépés lehetősége lebegett.

Ezek gyakran hetekig fizetés nélkül dolgoztak a fékezői, kocsirendezői, váltóőri, mozdonyfűtői, pályaoőri stb. munkakörben, hogy megszerezzék a szükséges gyakorlatot, és letehessék az előírt szakvizsgákat. Az állandó szolgálatra beosztottakat rendszeresítették, napibéres szolgák lettek. A vasúti szolgák 15 százaléka (kb. 3500 fő) kinevezés nélkül, napibérért dolgozott a századfordulón. A szükséges szakvizsgákkal rendelkező, de a szolgai munkakört csak alkalmanként ellátó munkások továbbra is munkáslétszámba tartoztak.

A napibéres szolgaként dolgozó forgalmi alkalmazottak legnagyobb csoportját a segédfékezők alkották. Díjazásukról az 1888-as MÁV elnöki rendelet kimondta, hogy minden reggel meg kell jelenniük szolgálati helyükön, de napibér csak azokra a napokra kaphatnak, amelyeket (utazás vagy tartalék) szolgálatban töltöttek. Nyolc óráért fél napibér, 24 óráért egész napibér járt nekik. Gyakran kellett kocsifelírói, váltóőri, lámpakezelői, kocsitolói, éjjeliőri szolgálatot teljesíteniük. A napibérből és a kilométerpénzből származó együttes jövedelmük havi 35–45 korona között ingadozott, a legforgalmasabb csomópontokon elérhette az 50 koronát, máshol 24 korona alatt is maradhatott.

Hasonló volt a helyzete a nagy pályaudvarokon dolgozó napibéres mozdonyfűtők, kocsirendező, kocsifelírók és tolatómunkások népes táborának. Az általában másodnaponként teljesített, megszakítás nélküli, 24 órás szolgálatért 2,40 korona napidíjat kaptak. Ebből a keresetből a családos emberek csak nyomoroghattak, a MÁV Igazgatóság mégis megkövetelte tőlük, hogy a saját költségükön vásárolt egyenruhában teljesítsenek szolgálatot. Kenyér helyett sokszor a remény táplálta őket, hogy egyszer végleges alkalmazottak, valóságos vasúti szolgák lehetnek. „Habár a kinevezés a nyomorúság, a koplalás folytatását jelenti is, ... mégis mindnyájuknak ez az óhajuk” – írta a Népszava 1904 márciusában.

A vasúti munkások és az ideiglenes minőségben foglalkoztatott szolgák legfájóbb sérelmei közé tartozott az a mód, ahogyan a vasút utcára dobta a sok-sok évi munka után munkásait. A MÁV – „humanizmusának” maximumaként – esetenként megengedte még aktív dolgozóinak, hogy könyöradományt gyűjtsenek elaggott vagy munkában megrokkant társaiknak. A vasúti munkások szocialista szervezkedésének kibontakozása ezért összefonódott a *nyugellátás biztosítása*ért és a *véglegesítés*ért folytatott küzdelmükkel. A kereskedelemügyi miniszter kilenc évi halogatás után, a szocialista szervezkedés eredményeként hagyta jóvá 1904. június 8-án a MÁV Nyugbérpénztár – korántsem tökéletes – alapszabályait.

A véglegesítés követelése a vasúti munkások 1903. júliusi nagygyűlésén a követelések élére került. Kiharcolása további négyéves küzdelmet igényelt. Közben megizmosodott a vasúti munkások osztálytudatos szervezkedése. 1907 februárjában már huszonegyezer tagja volt a magyarországi vasutasok első legális szociáldemokrata szak-

szervezetének, az 1906. május 6-án alakult Vasúti Munkások Országos Szövetségének. Ezért kellett cselekednie a kormánynak és a MÁV vezetőinek. Az 1907-ben kidolgozott Vasúti Szolgálati Rendtartás szerint ezért lettek állandó alkalmazottak a három év óta megszakítás nélkül szolgálatban álló havidíjasok, napidíjasok, napibéresek és munkások. Ezzel egyidejűleg – az osztálytudatos szervezkedés megtiltásának előkészítéseként – jelentek meg a MÁV Igazgatóság rendeletei a munkásszemélyzet anyagi helyzetének javításáról.

Végleges alkalmazottak

Az 1884-es Szolgálati Rendtartás 6. §-a kimondta, hogy a MÁV-nál végleges alkalmazást csak olyan egyének nyerhetnek, akik: a) magyar honpolgárok s a magyar nyelvet tökéletesen bírják; b) a 18. évet betöltötték, s 35 évesnél nem idősebbek; c) tényleges katonai szolgálatukat kitöltötték, vagy mentesítették őket a katonakötelezettség alól; d) ép és egészséges testalkatúak; e) erkölcsi tekintetben feddhetetlen előéletűek; f) vagyoniilag rendezettek(!); g) rendelkeznek a megkívánt szellemi képességgel és felkészültséggel.

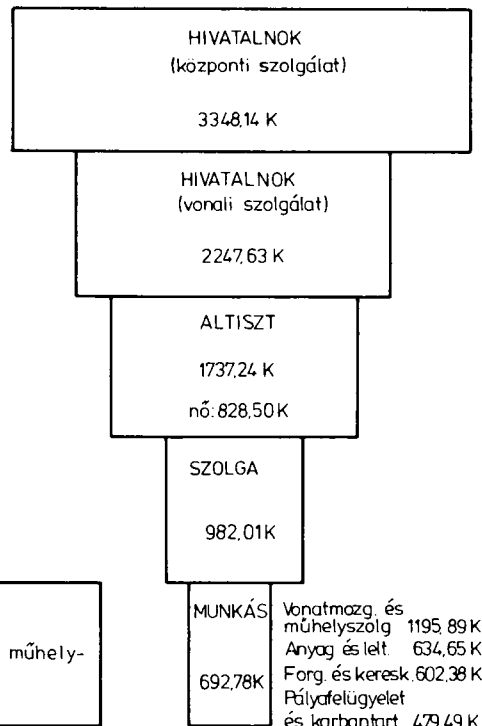
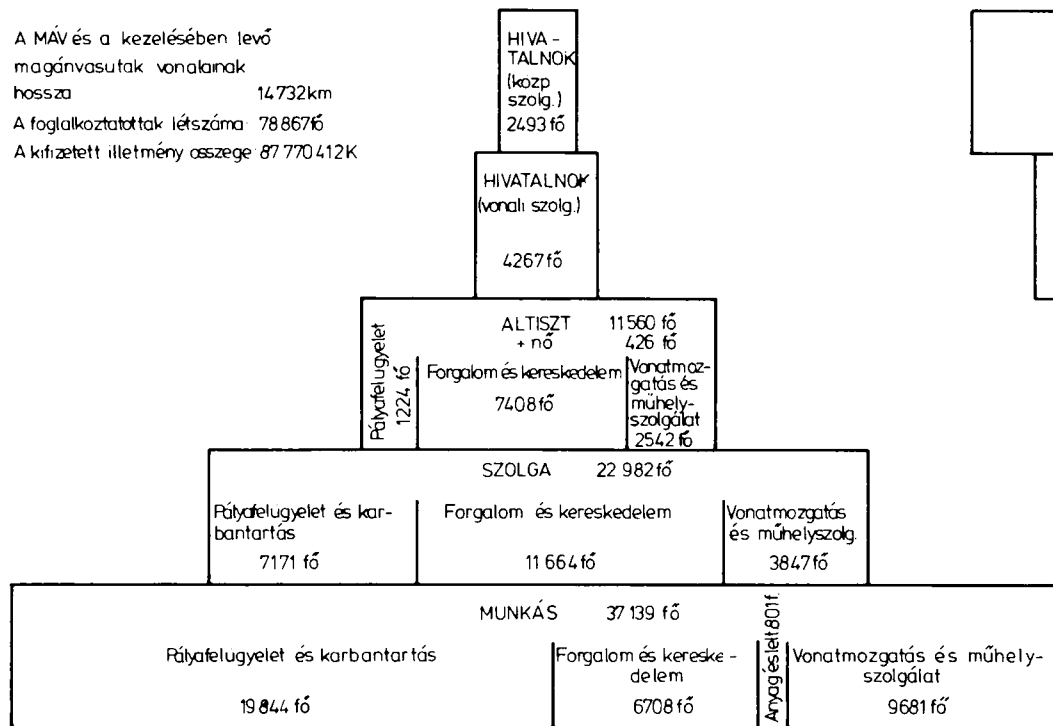
A véglegesített, évi fizetéssel kinevezett MÁV-személyzet (32 645 fő) megoszlása: 53,4%-a szolga, 29,8%-a altiszt és 16,8%-a hivatalnok. A vasútüzem egyes szakágaiban foglalkoztatott szolgák, altisztek és hivatalnokok nem azonosak az állami közigazgatás, a bíróság, a fegyveres testületek vagy egyéb hivatalok és intézmények szolgálival, altisztjeivel és hivatalnokaival, bár azonos elnevezésű kategóriába sorolták őket. A vasúti szolgáknak csupán 4–5%-a végzett ún. hivatalszolgai teendőket, s csupán 5–6%-uk volt kapuőr, éjjeliőr stb. Az altisztek 3,0–3,5%-a volt műhelyi művezető, s 8–9%-a irodaaltiszt. A hivatalnokok 10%-a volt csupán az általános igazgatás szakágzatában. A szolgák, altisztek és hivatalnokok kb. 85–90 százaléka sajátos vasútüzemi feladatokat látott el.

A MÁV szolgálatába végleges minőségben évi fizetéssel kinevezett szolgálkat, altiszteket és hivatalnokokat a Szolgálati Rendtartás kiegészítő részét képező Illetmény-szabályzat szerint rangfokozatokba és fizetési osztályokba sorolták. A III., II. és I. sz. illetménytáblázat szerinti fizetésen kívül lakbérilletményt vagy természetbeni lakást kaptak. A kinevezéssel egyidejűleg hivatalból tagjai lettek a MÁV Nyugdíjpénztárának. A szolgálkat és az altiszteket a vasút költségén látták el egyenruhával. Az illetmény-szabályzat 37. §-a kimondta, hogy a végleges minőségű alkalmazottaknak betegség esetén egy évig folyósítják állandó illetményeiket; ha a betegség egy évnél tovább tart, akkor – szabályszerű felmondás után – beszüntetik illetményük fizetését. A munkaképtelenné vált vagy létszámcsökkentés miatt elbocsátott szolgálkat és altiszteknek hathavi, a hivatalnokoknak pedig egy évi fizetésükkel felérő végkielégítés járt.

Szolgák és altisztek

A MÁV-nál a *szolga* kategóriába tartozott a pályáőr, a váltóőr, az állomásmálházó, a kocsirendező, a vonatmálházó vagy fékező, a mozdonyfűtő, az előfűtő, a gép- és kazánkezelő, a vizsgáló lakatos, a négy középiskolával nem rendelkező jegyvizsgáló és állomásvezető. Az *altiszt* kategóriába került a mozdonyvezető, a főmozdonyvezető és a

A MÁV és a kezelésében levő
magánvasutak vonalainak
hossza 14 732 km
A foglalkoztatottak létszáma: 78 867 fő
A kifizetett illetmény összege 87 770 412 K

A VASUTASOK A SZÁZADELŐN

A MÁV alkalmazottak létszáma, megoszlása, s egy főre kifizetett évi átlagilletménye 1903-ban a főbb kategóriák szerint

mozdonyfelvigyázó, a kalauz és a vizsgáló főkalauz, a pálya-, az állomás-, a távirda és a szertárfelvigyázó, az állomáselőjáró, a raktárnok és a főraktárnok, a távirász, a könyvkötő mester, a főnyomdász, az irodaaltiszt és a műhelyi művezető.

A *pályafelügyelet és karbantartás* szakágazat területén a véglegesített szolgák kb. 90%-a pályaoőr, 7–8%-a mozgóőr, alagútőr, hídőr stb.

A *pályaoőr* az a vasúti szolga, akinek gondjaira 7–10 kilométeres vonalszakaszt bízna, s aki köteles biztosítani, hogy ezen semmi ne akadályozza a vonatok közlekedését. Hogy ebben biztos lehessen, a felügyeletére bízott vonalrészt naponta be kell járnia. Köteles a pályát és a távirdavezetékét gondosan megvizsgálni, és a talált kisebb hibákat kijavítani. Különösen vigyáznia kell arra, hogy a pálya fekszingje, a töltések és bevágások oldalai (rézsűi), a padkák és a vízlevezető árkok tiszták legyenek. Minden héten köteles megmérni a vágány bőségét (nyomtávot), a talált hibákat megszüntetni vagy – ha erre nem képes – a hibát a pályafelvigyázónak jelenteni. Köteles az ágyazatban és a padkákon növekvő gazt kigyomlálni és a pályáról a vizet szivárgók, árkok stb. segítségével levezetni. A pályaoőr feladatait 138 pontban foglalta össze az 1877-ben jóváhagyott s a századfordulón is érvényben levő 11. számú, a MÁV-pályaoőrök számára készült utasítás, amelynek 1. pontja kimondta: „Minden alkalmazott köteles, ha a szükség úgy kívánja, egész idejét a szolgáltatnak szentelni, minden szolgálati rendeletnek feltétlen engedelmeskedni, s ha rendkívüli körülmények különös erőfeszítést követelnek – ettől nem szabad vonakodni.”

A pályaoőr a nyílt pályán, sokszor a településektől távol épült szoba-konyhás kis őrház lakója. Az őrházak rendszerint ott épültek, ahol a vasút keresztezte a közutat. Vigyázni kellett, nehogy szerencsétlenség történjék. Ezért, ha a vonat érkezésekor vonalbejáráson volt a pályaoőr, akkor a felesége vagy a felnőtt leánya kezelte a sorompót, és fogadta a jelzőszóval a vonatot. Ezért a családtagoknak is vizsgáznuk kellett a sorompó kezeléséből és a pályaoőrről vonatkozó jelzési utasításokból. A vasúti szolgák 1901-es memorandumukban kérték a pályaoőrök felmentését a gyomirtás alól, mert az akadályozza a vonalbejárást, a szolgálatban segítő feleségek részére pedig a 12 korona havi mellékilletményt, s az engedélyt, hogy a pálya mellett szabadon hagyott, kisajátított földterületet megművelhessék. A pályaoőrök évi fizetése 500 koronánál kezdődött, s 540 koronáig emelkedhetett. Nagy családjuk – nem volt ritkaság a 6–8–10 gyerek – fenntartását a csekély fizetés mellett csak úgy biztosíthatták, ha önellátásra rendezkedtek be. Az őrházhoz a vasúti pálya két oldalán akkora legeltetésre alkalmas terület tartozott, amely elegendő volt egy-két tehén tartásához. (Gyakran a pályaoőr biztosította a szakaszmérnök, vagy az állomás valamelyik tisztviselőjének tejszükségletét.) S nem hiányzott egy akkora darab megművelhető föld sem, amelyen megtermett a szükséges burgonya és a kukorica. Egy-két gyümölcsfa, néhány tucat szárnyas, egy-két család méh, s egy kis konyhakert jelentette a család „háztájiát”. A pályaoőrök sokévi munkája varázsolta ilyen „oázisokká” a kietlen pusztaságba épített bakterházat. „Kétlakiságuk” objektív helyzetükből adódott. Kapcsolatuk szoros maradt a föld népével, de tájékozottabbak amazoknál, az ország és a világ eseményeiről gyorsabban és megbízhatóbban értesültek.

A pályaoőrök közvetlen előljárója az altiszt kategóriába tartozó szakaszkezelő *pályafelvigyázó*. 1900-ban a MÁV vonalain hozzávetőlegesen ezer pályafelvigyázó s közel félszáz szemafor stb. felvigyázó és híd-mester teljesített szolgálatot. A pályafelvigyázók a

rájuk bízott vonalszakaszon ellenőrizték és irányították a pályaőrök és a pályamunkáscsapatok munkáját, ellenőrizték a pálya, a hozzá tartozó műtárgyak és épületek állapotát, hogy semmi se akadályozhassa a forgalmat. Mivel rendelkezniük kellett gyakorlati műszaki ismeretekkel, „kis mérnököknek” nevezték őket. Kezdetben gyalog, később háromkerekű hajtókával járták be vonalszakaszukat, amely felett — a 23. sz. utasítás 3. §-a értelmében — kötelesek naponta és egész napon át, sürgős munkák esetén pedig éjszaka is őrködni.

A *vonatmozgatási* szakágazatban foglalkoztatott szolgák és altisztek döntő többségét, a forgalmi és kereskedelmi szakágazatban foglalkoztatottaknak pedig jelentős részét a *forgalmi utazók* (mozdony- és vonatszemélyzet) alkották. A *mozdonysemélyzet* a mozdonyvezetőből és a mozdonyfűtőből állt, a *vonatszemélyzet* (vonatkísérők) a vonatvezetőből s a hozzá beosztott kalauzokból, jegyvizsgálókból és vonatfékezőkből. A mozdonysemélyzet tagjai vontatási, a vonatkísérők forgalmi dolgozók.

Mozdonyvezető-tanonc csak az lehetett, aki legalább három évig géplakatosként dolgozott a MÁV valamelyik műhelyének mozdonyosztályán. *Mozdonyvezetői* vizsgára csak olyan tanoncot bocsátottak, aki fűtőként is legalább egy évet töltött menetszolgálatban, bebizonyította, hogy ismeri a forgalmi és jelzési utasításokat, rendelkezik állomási és vonalismerettel, s a pályaorvosnál sikeresen vizsgázott mentőszolgálatból. Az állami vizgabizottság előtt tett sikeres gőzmozdonyvezető vizsga feltétele a mozdony szerkezetének és kezelésének elméleti és gyakorlati ismerete, a fékező készülék, a kazánrobbanásokat megakadályozó eszközök stb. ismerete. Mozdonyvezető csak olyan katonaviselt férfi lehetett, akit az orvosi felvételi bizottság is alkalmasnak talált, s hatósági erkölcsi bizonyítvánnyal is igazolta megbízhatóságát. A mozdonyvezetőnek szolgálata hosszú évei alatt sokféle gépen kellett bizonyítania tudását és rátermettségét, hogy a tolatómozdony, a tehervonati-mozdony s a különféle személyvonati-mozdonyok után a gyorsvonati mozdonyra kerüljön. Minden kezdő mozdonyvezetőnek ez volt a legmerészebb álma, de csak keveseké vált valóra.

A mozdonyvezető munkájában nem a fizikai erőfelfejtés a döntő, hanem a szellemi munka részaránya. Egyéni rátermettség, lelkiismeretesség, józanság, gyors felfogó- és elhatározó képesség s bátorság szükséges feladatának ellátásához. Nagy felelősség terheli, bármilyen vonatot továbbít. Mozdonyvezetés közben állandóan figyelnie kell a pályát, a jelzőket, az állomás- és a pályaszemélyzet által adott jelzéseket. Az idegfeszültség a vegetatív idegrendszeret támadja.

A *mozdonyfűtő* feladata a kazán fűtése, ő biztosítja a gőz fejlesztéséhez szükséges hőt, gondoskodik a tüztér tisztán tartásáról. Nehéz fizikai munkát végez. Még álló kazán tűzszekrényébe sem gyerekjáték 4–6 tonna szenet lapátolni, hát még a robogó mozdonyon, a kényelmetlen, szűk helyen. Nem lehet a szenet találmányra szórni a tűzszekrénybe, vigyázni kell arra, hogy a szénréteg vékonyan, egyenletesen borítsa be a kazán rostélyfelületét, biztosítani kell, hogy elegendő levegő tóduljon a rostély alá. A szenet állandóan elő kell kotorni a szerkocsi elejére, a nagyobbakat darabokra zúzni, a poros szenet locsolni, s közben figyelni a kazán gőznyomását, nézni a vízállásmutatót, az állomási és pályajelzéseket. „Apa komor volt, ritkán nevetett, / . . . Ha rákopogetatott / éjjel, váratlan, az értesítő, / hogy új fordába vigye (jó idő, / rossz, tél, nyár: mindegy!) — nagykeservesen / indult, szidva azokat »odafern«: / kéken, ha nyár volt botosban, ha

tél, / ment, mogorván, de ment: »Kell a kenyér!«” – így látta mozdonyfűtő apját Szabó Lőrinc, s így örökítette meg a Tücsökzenében.³⁸

A mozdonyszemélyzet esőben, viharban, perzselő napsütésben, sűrű ködben s komor sötétségben is végzi munkáját. A vasút őskorában, a nyitott vezetőálláson közvetlenül ki volt szolgáltatva az időjárás viszonyosságainak. Csak az 1860-as években került a mozdonyokra védernyő, majd az ún. mozdonysátor, amely már bizonyos védelmet jelentett. Így sem volt könnyű feladat 16–18 órát állni a rázós gőzmozdonyon. A lábpanaszok, a vesebaj, a reuma itt foglalkozási betegségnek számított. A látást súlyosan károsította a tüztér izzó fényét követően a sötét pálya mentén felbukkanó jelző figyelése. (A mozdony lámpája ugyanis nem arra való, hogy a vonat lásson, hanem hogy őt lássák.)

A jól karbantartott, tisztán csillogó mozdonyok a mozdonyszemélyzet szakmá szeretetről tanúskodtak. A szolgálati felsőbbtség követelményeinél is jobban ösztönözte őket mesterségbeli tudásuk, szakmai büszkeségük. Nehezen tűrték az utasítgatást és a felügyeletet, buzdítás nélkül is tudásuk legjavát adták. Indulás előtt s a célállomásra érve, de a közbeeső állomásokon is, ha rendelkezésre állt néhány perc, a mozdonyvezető figyelmesen körültapogatta gépét, végigvizsgálta a tömítéseket, a szelepeket, meggyőződött arról, hogy nem melegednek-e a súrlódó felületek, nem lazult-e meg valamely csavar, mialatt a fűtő letörölgette s utánatöltötte a kenőkészülékeket.

A mozdonyvezetők – munkájuk speciális természetére hivatkozva – külön státusért folyamodtak 1917. szeptember 11-én a kereskedelemügyi miniszterhez, elutasítva egyben a MÁV vezetői által tervbe vett segédtszti rangfokozatot. Önérzetesen írták: „mi nem címet akarunk, bennünket nem a rangvágy gyötör. Mi továbbra is ipari munkások, mozdonyvezetők akarunk maradni, de munkánk valódi értékének honorolását akarjuk megkapni”.³⁹

A mozdonyvezetők, a „vezér urak” nagy tekintélyre tettek szert a vasutas társadalomban: ők voltak a férfiasság nem hivatalos vasutas folklórájának hősei. Szerepüket nehéz volna túlbecsülni a vasútüzem életében, mégis hangsúlyozni kell, hogy a vasút olyan gépi közlekedési nagyüzem, amelyben egyetlen dolgozó – a jelentéktelennek tűnő beosztásban levőt is beleértve – sem nélkülözhető.

A vonatsz emélyzet legképzettebb és rangidős tagja a négy középiskolát végzett *vonatvezető*. Ő a kalauzok és fékezők közvetlen előljárója. Menet közben a kalauzkocsikban tartózkodik, s ő határoz a felmerülő vitás kérdésekben. Két állomás között a mozdonyszemélyzet is köteles elfogadni a rendelkezéseit. Kezeli a vonat és a vonattal továbbított áruk okmányait (menetlevél, fuvarokmány), gondoskodik a vonat összeállításáról, ellenőrzi, működnek-e a fékek. A forgalmi és jelzési utasítások mellett ismernie kell a személy- és árudíj szabást is. Vonatvezetői vizsgával rendelkezik.

A *kalauz*, a *jegyvizsgáló* a személyszállító vonatok kíséretére kirendelt – s az utazóközönség által legismertebb – vasutas. A jegykezelés, az utasoknak adott menetrendi és díj szabási felvilágosítás mellett felelős a rábízott kocsikért, fűtésükért és világításukért. Szükség esetén kezeli a kézi dörzsfék-berendezést is.

A *fékező* a tehervonatokon teljesít szolgálatot. Amikor elfoglalja helyét a vonatvezető által kijelölt féken, felelős a rábízott kocsisorért. Az előírások és jelzések szerint

³⁸ Szabó Lőrinc: Összegyűjtött versei. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1960. 823.

³⁹ Mozdonyvezetők Lapja, 1917. szept.–okt. hó, 89.

kezeli a féket, tolatásnál jelzőeszközökkel látható és hallható jelzéseket ad, elvégzi a vasúti kocsik össze- és szétkapcsolását, az állomásokon a darabáruk ki- és berakását. Munkájában a nehéz fizikai munka van túlsúlyban, ruhája erősen kopik. Az idő viszontagságait a szolgálat egész ideje alatt érzi a huzatos fékálláson. A fővonalakon a vonatkísérő csapathoz fékezőként beosztott *vonatkísérő lakatos* menet közben műszakilag ellenőrzi a kocsikat, és elvégzi a futó javításokat.

A táská jelentős helyet tölt be a forgalmi utazó személyzet életében. Ritkán étkeznek családi körben. A táskában nemcsak az útravalót viszik magukkal, hanem a családi tűzhely melegét is: az otthontól távol is a feleség figyelmes gondoskodására emlékezteti őket. Tusor János állami díjas főmozdonyvezető egy munkásélet tapasztalatát összegezve mondta: „mozdonyvezető nem élhet egyedül, az utazó élet megkívánja, hogy otthon várja az embert valaki... A mozdonyvezető feleségének éppolyan nehéz a szolgálat, mint a vezérnek magának. Hajnalban velem együtt felkel, nem kellene, de ő akarja berakni a táskát, hogy minden a helyére kerüljön”.⁴⁰

A vasutasháznak mindig nyitva volt az egyik kapuja. A házat úgy tervezték, hogy „négy kapuja legyen, az égtájak irányában, hogy igazi vasutasház legyen, ahová a nap s az éjszaka különböző óráiban szabadon érkezhettek a vasúti emberek. A közeli pályaudvarról, különösen éjszaka, átszuszogott a gőz lihegése; a mozdonyok erős s-s-s nyögése; dugattyúk dolgoztatása, s a hosszú nyelű kalapácsok üveges hangjátéka, amint a kocsi-vizsgálók a vonatkerekeket kongatták indulás előtt. És szokása volt az itteni kalauzoknak, akikhez a nagyapám is tartozott, mellre akasztott lámpással kibotorkálni a házból, vagy megérkezni oda. Ebben a házban némelyek éjfélkor reggeliztek és délben vacsoráltak; az idevaló asszonyok igen jól ismerték a menetrendet, és aki nem ismerte, annak sok baja és kellemetlensége volt”. (Gelléri Andor Endre)⁴¹

A forgalmi utazók lélektanát, gondolatvilágát is meghatározza a tevékenységük. Ha végignéznék a hosszú, robogó vonaton, tudják, hogy olyan szakmához tartoznak, amelynek stratégiai fontossága van az ország életében; napról napra más-más embereket és tájakat látnak; aránylag keveset háborgatja őket a munkáltató és a felügyeleti hatóság kémlelő tekintete. Mindez együttvéve a függetlenség érzésével tölti el őket.

A *vonatmozgatás szakágazat* nem utazó szolgaszemélyzetéhez tartozott a nagy vasútállomásokon, csomópontokon dolgozó *vizsgáló lakatos* (kocsi-vizsgáló), aki ellenőrzi az induló és áthaladó személy- és tehervonatok állapotát: megvizsgálja a futóművet, a vonóhorgot stb., hosszú nyelű kalapáccsal kopogtatja a kerekeket, s hangjukból győződik meg üzembiztos állapotukról. Egy-egy szolgálatban húsz-huszonöt kilométert is gyalogol. A kocsi-vizsgálókat azok közül választották ki, akik legalább három évig dolgoztak kocsi-lakatosként a MÁV valamelyik műhelyében, s német nyelvtudással rendelkeztek. Munkaörük ellátásához számos vasúti utasítást és műszaki leírást, a százféle kocsi típus számtalan alkatrészét is ismerniük kellett.

A *forgalmi és kereskedelmi szakágazatban* foglalkoztatott szolgáltnak egyharmada volt *váltóőr*. A kisforgalmú mellékvonalak középállomásain éppúgy nélkülözhetetlen a

⁴⁰ Moldova György: Akit a mozdony füstje megcsapott... Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1977. 94.

⁴¹ Gelléri Andor Endre: A vasutasházban. In: Varázsló segits. Összegejtött novellák. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1959.

váltóór (váltókezelő), mint a fővonalak nagy pályaudvarain. 1900-ban a MÁV vonalain közel 3200 váltóór teljesített szolgálatot. Őrzi és kezeli azokat a váltókat és állomási vágányokat, amelyeken az állomásra érkező és az állomásról induló vonatok közlekednek vagy amelyeken tolatnak. Ügyelnie kell arra, hogy semmi ne akadályozhassa a járművek áthaladását, s hogy a váltó mozgó része, az ún. csúcssín a tősinhez szorosan simuljon. A váltóór a vonat érkezése előtt legalább 15 perccel meggyőződik arról a helyszínen, hogy a vonat fogadására kijelölt vágány szabad-e, hogy a váltók helyesen vannak-e állítva, ki vannak-e világítva. A vonatot az állomás első váltójánál fogadja. Az állomási szolgálat legveszedelmesebb pontján áll őrt. „Még nem volt állomáson olyan baleset, amikor a váltóórt elő ne rángatták volna” – írta a Vasút 1901 decemberében. A váltóór ázik, fázik, s ha hull a hó, több a munkája, még nagyobb a felelőssége. A mellékvonalak közép-állomásain ő az állomás mindenesé: málházó, kocsitoló, értesítő, irodaszolga stb. Többnyire az állomáson levő őrházban lakik.

A forgalmi és kereskedelmi szakágazat szolgálóinak tekintélyes csoportját, 18–20 százalékát a kocsirendezők és az állomási málházók alkották. A *kocsirendező* a nagy állomásokon és rendező pályaudvarokon a vonatok összeállítását és rendezését végzi. E munka során lehajolva a vasúti kocsik közé lép, s összekapcsolja és szétakasztja azokat. Nehéz és veszélyes a munkája, a mozgó vasúti kocsik között egyetlen figyelmetlen lépés az életébe kerülhet. Az *állomási málházó* a kereskedelmi szolgálat területén foglalkoztatott szolga, aki az állomáson a poggyász és a darabáru felvételét és kiadását intézi. Nehéz fizikai munkát végez.

A vasútállomások végrehajtó forgalmi és kereskedelmi szakszolgálatának ellátására kiképzett MÁV-*altisztek* közel ötven százaléka a forgalmi szolgálat közvetlen lebonyolításában vett részt: mint középállomási forgalmi szolgálattevő, vagy mint a nagy állomások, pályaudvarok forgalmi szolgálatot teljesítő hivatalnokai mellé beosztott naplózó, távirász, térfelvigyázó és kocsimester. Kb. 30%-uk a nagy állomások kereskedelmi szolgálati teendőit látta el mint rakfelvigyázó, raktárnok, illetve főraktárnok. Ők vették át és adták ki a szállításra váró vagy az érkező küldeményeket, ellenőrizték a raktárban történő elhelyezésüket, a vasúti kocsikba való be- és kirakásukat, a fuvarokmányokat, gondoskodtak a küldemények őrzéséről stb. A vasúti utasításokon kívül áruismereti s csomagolástechnikai szakismerettel is rendelkeztek. Mintegy 20–22%-uk hosszabb forgalmi és kereskedelmi szolgálat után, állomáselöljárói rangban állomásvezető volt a kisebb forgalmú vasútvonalak középállomásain, s közben ellátta a forgalmi és kereskedelmi teendőket is.

A kinevezett vasúti *szolgákat* az 1884. évi MÁV Illetménytáblázat szerint négy rangfokozat 12 fizetési osztályába sorolták. Évi fizetésük 420 koronától (IV/3) 1400 koronáig (I/1), lakbérilletményük a központban 200 koronától 360 koronáig, vidéken 120 koronától 240 koronáig emelkedhetett. 17 423 kinevezett szolgából 15 453 (88,7%) tartozott az alsó öt (IV/2–III/1) fizetési osztályba. (A szolgák harcának eredményeként a IV/3 fizetési osztályt 1894-ben törölték, s így emelték a szolgák kezdő fizetését.)

A vasúti szolgák alsó rétegéhez tartozó legfontosabb kategóriák *fizetése* a következőképpen alakult. A pályá- és váltóőrök, állomási málházók és vonatfékezők fizetése évi 500 koronánál, a mozdonyfűtők és a kocsirendezők fizetése 600 koronánál kezdődött. A pályáőrök fizetése 540 koronáig emelkedhetett, a váltóőröké, az állomási málházóké, a

vonatfékezőké, a mozdonyfűtőké és a kocsirendezőké 720 koronáig. A II/3. fizetési osztályba 1169 fő (6,7%) jutott el, itt 840 korona volt a fizetés, a II/2–1 osztályokba már csupán 467 fő (2,7%), ahol 900, illetve 960 korona volt a fizetésük. Az I. rangfokozatba mindössze 340-en (1,9%) emelkedhettek, 1040–1400 korona fizetéssel. A lakbérilletmény a központban 360 korona volt, míg vidéken 240 korona. A II. és az I. rangfokozatba a gép- és kazánkezelők, a könyvkötők, a könyvnyomdászok, a szivattyúörök, a kapusok, a vizsgáló lakatosok, az előfűtők, a hivatalszolgák kerülhettek.

A szolgák átlagos évi fizetése a lakbérilletménnyel együtt 1900-ban 923,20 korona, ezen belül a pályafenntartásnál 656,41 korona. A szolgák fizetéséből húsrá ritkán telt. A MÁV szolgaszemélyzetének jelentős része az utasok és a szállítatók borraalóját is kénytelen volt a mindennapi kenyér biztosítására fordítani.

A MÁV *altiszteket* négy rangfokozat 12 fizetési osztályába sorolták. A fizetés 840 koronától (IV/3) 3200 koronáig (I/1), a lakbérilletmény a központban 300 koronától 600 koronáig, vidéken 200 koronától 400 koronáig emelkedhetett. Az altisztek 91,9%-a (8946 fő) azonban az alsó öt fizetési osztályba (960–1400 K) tartozott. Itt voltak a mozdonyvezetők, az állomás-, kocsi-, rak-, szertár- és pályafelügyelők, a távírárszok, a kalauzok, a főkalauzok, a raktárnokok, a kocsimesterek, a főlámpakezelők.

A II. rangfokozatba tartozott az altisztek 7,2%-a, 704 fő: az irodaaltisztek, a művezetők, a mozdonyfelügyelők, a főmozdonyvezetők, az állomáselőjárók, pály- és távírdafelügyelők, a vizsgáló főkalauzok, a főnyomdászok, a főkocsimesterek, a főraktárnokok. Fizetésük lakbérilletménnyel együtt 1960 koronától 2480 koronáig emelkedhetett. Az altisztek I. rangfokozatába csak művezetők, mozdonyfelügyelők, komintézók kerülhettek. Számuk 1900-ban 90 fő, az altisztek 0,9%-a. Fizetésük lakbérilletménnyel együtt 2800 koronától 3800 koronáig emelkedhetett.

Az altisztek átlagos évi fizetése a lakbérilletménnyel együtt 1900-ban 1637,58 korona volt. Ezen belül a pályafenntartásnál, a forgalmi és kereskedelmi szolgálatnál nem érte el az 1500 koronát, míg a vonatmozgató és műhelyi szolgálatnál meghaladta a 2100 koronát. A legrosszabbul fizetett csoportjukba tartoztak a kalauzok, a rendező-pályaudvari kocsimesterek és az állomásfelügyelők.

A kinevezett vasúti szolgák és altisztek *munkaideje* szabályozatlan volt. Egy részük 24 órai szolgálat után 24 órai pihenőt kapott, de sokan 36 órás szolgálat után is csak 12 órát pihenhettek. „A vonatkísérő és a mozdonyvezető 24 órában általában 16 órát van szolgálatban és 8 órát pihen” – állapította meg az egyik MÁV orvos a Nemzetközi Egészségügyi Kongresszuson.⁴² Ismeretlen fogalom volt a vasárnap, az ünnepnap és a fizetési szabadság. Tűző napsütésben, esőben, hóviharban – mindig helyt kellett állni.

A kilencvenes évek utolsó harmadában a MÁV-szolgák és altisztek meg-megújuló mozgalmat indítottak helyzetük javítása érdekében. 1897-ben memorandumba foglalták kívánságaikat az irodaaltisztek, a pályafelügyelők, az állomáselőjárók és felügyelők, a fővárosi MÁV-altisztek és szolgák; 1898-ban a MÁV rendelkező állomásain alkalmazott kocsimesterek és állomásfelügyelők, mozdonyvezetők és -fűtők; 1899-ben az örök és kocsirendezők, raktárnokok és rakfelügyelők. A kezdőfizetések felemelése, az automatikus előléptetés biztosítása, a segédtishti státusz bevezetésén kívül a memorandumok-

⁴² Tarifa Újság, 1894. szept. 17. 5.

ban szerepelt a rendbüntetések fellebbezhetőségének, az évi szabadság biztosításának, a munkaidő csökkentésének s a túlmunka díjazásának követelése is. Ha a nagy állomásokon a 24 órás szolgálat helyett 12 órás szolgálat után 24 órás pihenőt kap az alkalmazott, a balesetek száma 90%-kal kisebb lesz – írták a MÁV rendelkező állomásain alkalmazott kocsimesterek és állomásfelvigyázók. A memorandumokba foglalt egyes kérelmeken már érződött a szocialista eszmék terjedésének, az ipari munkások és az agrárproletárok egyre gyakoribbá és hevesebbé váló mozgalmainak, s azoknak a híreknek a hatása, amelyek a különböző országok vasutassztrájkjairól és a vasutasok 1893. és 1895. évi nemzetközi kongresszusairól érkeztek Magyarországra. A mozdonyvezetők és -fűtők memorandumának néhány követelése (nyolcórás munkanap, a mozdonyvezetők és -fűtők választott képviselői kezeljék saját nyugdíj- és betegsegélyző pénztárukat, és az államnak csupán felügyeleti joga legyen) mutatta ezt a legvilágosabban. A szolgálati minősítésbe való betekintés követelése éppúgy, mint a kocsimesterek és állomásfelvigyázók memorandumának határozott hangja eltért a korábban szokásos aláztos hangnemtől. 1901-ben a munkaköröktől függetlenül összesítették a kéréseiket mind a szolgálak, mind az altisztek. Teljesítésükre azonban csak a MÁV forgalmi dolgozók 1904 áprilisi általános sztrájkját követően, a szocialista vasutasmozgalom megerősödése idején készült 1907-es Vasúti Szolgálati Rendtartásban⁴³ került sor. Ekkor cserélték fel a megalázó szolgálai és altiszti címet és kategóriát az eufemisztikusabban hangzó „B táblázatbeli”, „évi fizetéssel bíró egyéb alkalmazottak” elnevezéssel.

A MÁV-szolgálak és altisztek 27 ezres táborának szakágankénti és munkakörönkénti áttekintése után megállapítható, hogy a vasutas altiszteket a dualizmus kori társadalmi struktúra megrajzolásakor nem túl szerencsésen sorolták – a közigazgatási altisztekkel és szolgálakkal, a katonaltisztekkel, a csendőrökkel, a rendőrökkel, a gyári művezetőkkel, a házmesterekkel és az uradalmi ispánokkal együtt – az *altisztek* maradi szolgáló rétegébe; hangsúlyozva, hogy „egybetereli őket egy negatívum: sem polgárok, sem tisztviselők, sem munkások nem voltak, és egy pozitív rokonság: valamennyien az uralkodó osztályokat, illetve az uralkodó struktúrát kiszolgáló, de nem cselédi vagy munkás státusú elemek, hanem bizalmi alkalmazottak voltak”.⁴⁴

A magyarországi vasutakon 1907-ig – a megtévesztő elnevezésű – altiszti kategóriába tartoztak a mozdonyvezetők, a kalauzok, a kisebb forgalmú középállomásokat vezető állomáselőjárók, a forgalmi szolgálatot teljesítő állomásfelvigyázók, nagy állomásokon a távírászok, a kocsimesterek, a raktárnokok, valamint a pályafelvigyázók. Puszt a felsorolásuk alapján is megítélhető, hogy tevékenységükre nem jellemző az alacsony szintű ügykezelés és a szakképzetlen fizikai munka kombinációja; ők nem az uralkodó osztályokat kiszolgáló bizalmi alkalmazottak; nem az ő feladatuk az uralkodó struktúrák védelme, s csupán egy részük tölt be termelésirányító, forgalmi irányító szerepet, míg *döntő többségük végrehajtó résztvevője* a termelési, a szállítási folyamatnak.

⁴³ Szolgálati és illetmény szabályzat a Magyar Királyi Államvasutak alkalmazottai részére. Bp. 1907.

⁴⁴ Magyarország története, 7. köt. 477–478.

Hivatalnokok

Az államvasúti hivatalnokok *szakágazatonkénti megoszlása*: általános igazgatás 10,6%; pályafelügyelet és karbantartás 14,4%; forgalmi és kereskedelmi szolgálat 60,3%; vonatmozgatás és műhelyszolgálat 10,8%; anyag- és leltárkezelés 4,0%.

1900-ban az évi fizetéssel kinevezett vasúti hivatalnokoknak 19,5%-a (1103 fő) rendelkezett egyetemi oklevéllel. A *diplomás*oknak hozzávetőlegesen 85%-a volt mérnök. Kétharmadukat – az általános mérnök szakon végzetteket – a pályafelügyelet és karbantartás területén foglalkoztatták, egyharmadukat – a gépészmérnököket – pedig a vonatmozgatás és műhelyszolgálatban. A többi diplomás jogi és államtudományi szakon végzett, s rövid vonali külszolgálat után az általános igazgatási területre került.

A MÁV-hivatalnokokat – az elnökgazgató és az igazgatók kivételével – hat rangfokozat tizennyolc fizetési osztályába sorolták. A fizetés évi 1200 koronától (VI/3) 8000 koronáig (I/1), a lakbérilletmény a központban 400 koronától 1600 koronáig, vidéken 300 koronától 800 koronáig emelkedhetett. Ha a lakbérilletmény helyett természetbeni lakást kaptak, akkor az igényük 2 szoba, konyha és mellékhelyiségekből (VI.) álló lakástól 5 szoba, 1 kis szoba, konyha és mellékhelyiségekből állóig (I.) terjedhetett. Ha a megállapítottnál kisebb természetbeni lakást utaltak ki számukra, lakáspótlékban részesültek. 1903-ban a MÁV-hivatalnokok 25,3%-a a VI., 34,9%-a az V. rangfokozatba tartozott. Hivatali címük: irodatiszt, számtiszt, hivatalnok, segédfogalmazó és fogalmazó, mérnökgyakornok és segédmérnök. Fizetésük 1200 koronától 2200 koronáig, lakbérilletményük 300 K-tól 600 K-ig emelkedhetett. A IV. rangfokozatba a hivatalnokok 25,5%-a jutott el. Ide tartoztak a hivatalnokok, a könyvelők, az ellenőrök, a segédtitkárok, a mérnökök. A III. rangfokozatba már csupán 10,9% uk emelkedhetett főkönyvelői, főellenőri, titkári, főmérnöki rangban, a II. és az I. rangfokozatba pedig csupán 4,1%-uk, felügyelői, főfelügyelői minőségben. Az I–III. rangfokozatba a főhivatalnokok tartoztak.

Lényeges különbség volt a MÁV-hivatalnokok között aszerint, hogy a központi igazgatás vagy a külszolgálat létszámába tartoztak-e. A MÁV-főhivatalnokok és hivatalnokok negyven százaléka a központi igazgatásban: a MÁV Igazgatóságon (ma: Vezérigazgatóság) és a kilenc üzletvezetőségben (ma: igazgatóság) teljesített szolgálatot, míg a többiek a pályaudvarokon és nagyobb állomásokon, a fűtőházakban s az osztálymérnökségeken. A szolgálati helyek főnökein kívül a külszolgálatot teljesítő hivatalnokok közül kerültek ki a fővonalai pályaudvarok, nagy állomások ügyeletesei, vezénylő és oktató tisztjei, árupénztárosai, valamint forgalmi szolgálattevői, a nagy fűtőházak, pályafenntartási főnökségek (osztálymérnökségek), vasúti műhelyek mérnökei, műszaki és adminisztratív tisztviselői. Keserű tapasztalatokat takart az a megállapítás, hogy a MÁV-nak kétféle alkalmazottai vannak: „központi közegek” és „hibás közegek”. A központi szolgálatban is jelentős különbség volt az általános igazgatási főosztály jogász és az üzemi főosztályok műszaki hivatalnokai között.

A központi szolgálatnál a munkaidő keddtől péntekig napi hat óra, hétfőn és szombaton négy óra – összesen havi 128 óra – volt, a vonalon forgalmi szolgálatot teljesítő hivatalnokok többségének 12 órás szolgálat után 24 óra pihenő járt, s ez havi 240 órai szolgálatnak felelt meg. Egyes helyeken a 24 órás szolgálatot 24 órás pihenő követte. A MÁV-személyzet nyolc és fél százalékát alkotó hivatalnokok a vasutasok javadalma-

zására fordított pénzüsszeg 22%-át kapták. A központi igazgatás létszámába tartozó hivatalnokok átlagfizetése 1903-ban (3348,14 korona) ezeregy száz koronával meghaladta a külszolgálatot teljesítő hivatalnokok átlagfizetését (2247,63 K). (Az utóbbiak átlagfizetése viszont csak 510 koronával volt magasabb az altisztekénél.)

A forgalmi és kereskedelmi szakágazat hivatalnokainak egy része „minden protekció nélkül, saját szorgalmára, munkájára támaszkodva akart előhaladni a ranglétrán. Elképzelhetetlen igavonás, megfeszített munka volt az ilyen hivatalnok osztályrésze egy életen át . . . A nagyobbik rész eladósodott; léha, csúszómászó, dologtalan. Gerinctelen fölfelé, zsarnok lefelé. Ez a rész adja meg az egész réteg veszedelmes úri karakterét. Semmivel több szakértelme nincs, mint alantasának, csak több iskolája van. Mivel szaktudásával nem imponálhat, gorombaságával igyekszik hatni. Ezért féktelen gyűlöletet vált ki az alárendeltekől” – írta Landler Jenő.⁴⁵

A hivatalnokoknak kiváltságos helyzetük volt a MÁV-személyzetben belül. Hazánkban, miután a társadalomszerkezet rendi formái a kapitalista korszakban is tovább éltek, a vasúti munkafolyamat követelte *fegyelem, alá- és fölérendeltségi viszony egyben társadalmi függőséget is jelentett.*

A vasúti hierarchiában a felsőbbség, a szolgálati főnökök és a hivatalnokok általában korlátlan hatalmat kaptak beosztottaik felett. A MÁV Szolgálati Rendtartás kimondta, hogy az alkalmazottak a feletteseiknek tisztelettel és engedelmességgel tartoznak. Szabályozta a szolgálati érintkezést is, jelentéseket és egyéb beadványokat a közvetlen főnökhöz kell intézni, illetve előterjeszteni. Rendbüntetéssel – amely egyaránt lehetett megrovás vagy pénzbírság – minden szolgálati főnök sújthatta alárendeltjeit. Ez az esetenként kiszabható pénzbírság 10 koronáig terjedhetett. Az igazgatók és üzletvezetők esetenként 40 korona pénzbírságot is kiszabhattak.

A MÁV valamennyi alkalmazottját fenyegette a pénzbírság, de legjobban a szolgákat és a napibéres alkalmazottakat sújtotta. Gyakori – olvassuk a Népszavában –, hogy a vasúti szolgák „egy korona büntetés helyett inkább eltűrik az ütleget, mert egy korona náluk nagy vagyon”.⁴⁶ A pénzbírsággal kapcsolatban az volt a legsúlyosabb sérelem, hogy a szolgálati főnökök önhatalmúlag, indokolás nélkül büntethették az embereket. Egy MÁV felügyelő így utasította el egy ártatlannak bizonyult vonatkísérő büntetésének elengedését: „. . . jelen alkalommal ártatlan volt az illető, de majd elköveti ugyanezt a vétséget máskor, amidőn nem jövünk rá, s így legalább már előre meg van büntetve”.⁴⁷ Ezt nemcsak főhivatalnokok tehették meg, hanem a legtöbb szolgálati főnök, mert a Szolgálati Rendtartás az önkényeskedőket védte, amikor kimondta, hogy „a megbüntetett alkalmazott fellebbezéssel nem élhet”.

A szolgálati főnökök, sőt a hivatalnokok egy része is úgy bánt a vasúti munkásokkal és a szolgákkal, mintha azok személyes szolgálatukra volnának kirendelve. Szokássá vált, hogy a beosztottak „önkéntes ajándékkal” érdemlik ki főnökük kegyeit, mert a rendszerezéshez, a kinevezéshez, a magasabb beosztásra képesítő szakvizsga letételéhez protekcióra is szükség volt, sőt az emberségesebb bánásmódnak is ez volt a feltétele. Ha a

⁴⁵ Landler Jenő: Hivatalnok „urak”. Proletár, 1920. júl. 8. 12.

⁴⁶ Népszava, 1903. júl. 28. 4.

⁴⁷ Magyar Közérdek, 1903. okt. 18. 3.

főnök haragudott, még betegbárcát sem adott beosztottjának, s az kénytelen volt saját költségén helyettest állítani, s orvosoltatni magát.

A vasúti munkások, a szolgák, sőt az altisztek is védtelenek voltak a hivatalnoki és főnöki önkénnyel szemben. Panasszal vagy kérelemmel csak a szolgálati út betartásával lehetett az üzletvezetőséghez fordulni: a basáskodó főnök továbbíthatta csak az ellene tett feljelentést. Ez az út járhatatlan és drága volt: minden kérvényre 2 koronás okmánybélyeget kellett ragasztani. S ha a beadvány formája nem felelt meg az előírásoknak, még pénzbírságot is róttak a panaszosra.

„Vannak az államvasutaknál többrendbeli feljebbvalók... akik a szolgálatszemet mindennek tartják, csak embernek nem — panaszkolta a Nyugati pályaudvar egyik dolgozója a szolgák 1901. évi értekezletén. — Ha a szolgálatszemet hozzájuk fordul kérelmével, meg sem hallgatják, sőt durva, illetlen kifejezésekkel halmozzák el. Van az államvasutaknál nem egy, hanem igen sok 10–15 éves szolga, aki sokkal jobban és alaposabban ismeri a vasúti szolgálatot, mint sok feljebbvalója. Jön a vasúthoz egy fiatal hivatalnok, aki, mert iskolát végzett, feljebbvaló, a vasúti szolgálatról ugyan fogalma sincs, de azért elmondja az embert mindennek, felette basáskodik, mert csak — szolga...”⁴⁸

A MÁV-szolgálatszemet 1901. évi memorandumában követelte, hogy a rendbűntetés joga a felettes üzletvezetőségé legyen, a bírság címén levont összeget a betegsegélyező pénztár javára könyveljék el, s fegyelmi vétségnek minősítsenek minden olyan eljárást, amely emberi voltában sérti a szolgálatszemetet. Az 1907. évi Szolgálati Rendtartás kidolgozásakor részben figyelembe vették e követeléseket is.

A vasutasok osztályhelyezete

A MÁV társadalmi piramisának csúcán álló elnökgazgató, 18–20 vasútigazgató, a MÁV Igazgatóság szak- és ügyosztályvezetői; az üzletvezetőségek, a forgalmi főnökségek, a legnagyobb pályaudvarok és fűtőházak, a főműhelyek vezetői, a MÁV-felügyelők és főfelügyelők, összesen kb. 180–200 fő vitathatatlanul az *uralkodó osztály*hoz, annak politikai és gazdasági vezető rétegéhez tartozott. Körülbelül ugyanennyi azoknak a fiatal, még beosztott főtisztviselőknek és tisztviselőknek a száma, akiket származásuk, családi vagyonuk alapján tarthatunk az *uralkodó osztály* tagjainak. Tizenhét vasúti hivatalnoknak és nyolc hivatalnok feleségének volt 200-tól 1000 holdig terjedő földbirtoka.

A király nemességgel, miniszteri tanácsosi cím adományozásával jutalmazta — méltóságos urakká emelte — a MÁV-nál kulcspozíciókat betöltő főtisztviselőket. Például dunaszentgyörgyi *Tolnay Lajos* mérnök, aki 1872-től 1885-ig állt a MÁV élén, nyugalomba vonulása után a Budapesti Takarékpénztár és Országos Zálogkölcson Részvénytársaság igazgatóságának elnöke, több helyi érdekű vasút igazgatósági tagja, illetve elnöke, s 1887 és 1896 között a kormánypart országgyűlési képviselője. 1910-ben belső titkos tanácsosi méltóságot kapott. Budapest legnagyobb adófizetői közé tartozott. *Ludvig Gyula* mérnök 1883-tól a MÁV igazgatósági összlésének rendes tagja, 1887-től miniszteri tanácsosként negyedszázadon át a lendületesen fejlődő MÁV elnöke. 1893-tól a magyar főrendiház élethossziglan kinevezett tagja. *Marx János* mérnök, aki 1893-tól miniszteri

⁴⁸ Vasút, 1901. aug. 4. 485.

tanácsosként a MÁV Igazgatóság forgalmi főosztályát vezette, 1898-ban csákányi előnévvel magyar nemességet kapott. 1905-től elnökhelyettes, 1910-től a MÁV elnöke. Tolnay Lajos fia, *Tolnay Kornél* mérnök követte őt 1913-ban az elnöki székhelyben, aki ezt megelőzően budapesti üzletvezetőhelyettes, debreceni üzletigazgató, 1908-tól pedig igazgatója a Magyar Általános Hitelbank által alapított „Részvénytársaság villamos és közlekedési vállalatok számára” nevezetű cégnek. A MÁV éléről az őszirózsás forradalom távolította el. Az 1919 januárjában szervezkedő ellenforradalmi nagyburzsoá párt, a Magyar Polgári Párt egyik vezetője.

Az alapvető osztályokhoz nem sorolható 10–11 ezer vasutas *közbülső társadalmi rétegekhez* tartozott.

A dualizmus kori társadalomtörténeti kutatások eredményei alapján az „úri középosztályhoz” a MÁV hivatalnoki illetménytáblázat III. és IV. rangfokozatába tartozókat soroljuk. Létszámuk 1700–1800 fő. 42 hivatalnoknak és 12 házastársnak volt 50–200 hold körüli földbirtoka. Papírforma szerint a MÁV-nál a IV. rangfokozatba tartozó hivatalnokok érték el az „úri középosztályba” sorolás feltételeit.⁴⁹ Bizonyos megszorítással azonban az V. és VI. rangfokozatban levő kezdő vagy ott megrekedt 3200–3300 hivatalnokot is az „úri középosztályhoz” sorolhatjuk, bár nem rendelkeztek az ahhoz szükséges anyagiakkal. 131 hivatalnoknak és 61 házastársnak volt 5–50 hold közötti földbirtoka. A vasúti hivatalos érintkezésben megillette őket is az „úr” megszólítás, és annak minden velejárója (például visszategezhették a főtisztviselőket).

A közbülső alkalmazotti réteg másik csoportjába 4300–4500 fő tartozott: a díjnokok, a MÁV altiszti illetménytáblázat felső két rangfokozatában levők, a kis állomások és a fűtőházak vezetésével megbízott állomáselőjárók és mozdonyfelvigyázók, valamint a főmozdonyvezetők, a vizsgáló főkalauzok, a főraktárnokok, az irodaaltisztek, a művezetők és a pályafelvigyázók jelentős része. Egy részüket a népszámlálás során a tisztviselők közé sorolták, ezért jelentős az eltérés a vasúti hivatalnokok létszámát illetően a népszámlálás, illetve a kormányjelentés adatai között. 938 fő s 130 házastárs rendelkezett 5–50 hold közötti földbirtokkal. Őket nem illette meg a hivatalos érintkezésben az „úr” megszólítás. Csak egymást urazhatták, és az alacsonyabb beosztású vasutasoktól s más egyszerű emberektől kapták meg az „úr” megszólítást. A vidéki állomáselőjárók éppúgy a falvak és nagyközségek előkelőségei közé tartoztak, mint a városokban az aranygalléros vasúti hivatalnokok. Az állomásvezető altiszt vasárnap délutánonként a lugasban vagy a restiben együtt ultizott a plébánossal, az iskolaigazgatóval és a pénzügyőr-, vagy csendőrsvezetővel.

A vasutasok társadalmi helyzetének megítélése szempontjából figyelmet érdemel az is, hogy hivatalos utazásaik alkalmából *milyen vasúti kocsisosztályt használhattak*. Az 1884. évi Illetményszabályzat 16. §-a kimondta, hogy az I., II. rangfokozatba tartozó hivatalnokok az első kocsisosztályt, a többi hivatalnokok, a műszaki- és üzletgyakornokok, a díjnokok, az első rangfokozatbeli altisztek a második, a többi altiszt, szolgálta és napibéres a harmadik kocsisosztályt használhatják.

⁴⁹ Magyarország története 7. köt. 470.

1900-ban a MÁV 75 000 dolgozójából megközelítőleg 64–65 000 a *munkásosztályhoz* tartozott: 36 000 pályamunkás, műhelyi, állomási, raktári és fűtőházi munkás; 22 000 vasúti szolga és mintegy 6000–6200 altiszt (a forgalmi utazók: mozdonyvezetők, vonatvezetők, mozdonyfűtők, kalauzok, vonatmálházók és fékezők; a forgalmi végrehajtók: váltóőrök, kocsirendező, állomási málházók, pályaőrök, beosztott forgalmi altisztek, naplózók, távirások, térfelügyezők, kocsimesterek, raktárnokok; a műszaki és forgalmi szolgálatot teljesítő állomásfelügyezők stb.)

A vasúti munkások nemcsak konkrét munkájukat tekintve különböztek egymástól, hanem a *munkásosztály különböző rétegeihez* is tartoztak. A vasúti műhelymunkások, a mozdonyvezetők, a vizsgáló lakatosok – mint ipari szakmunkások – a proletariátus magvához, az ún. tősgyökeres munkások csoportjához tartoztak, míg a forgalmi szolgálat betanított és vasúti szakmunkára kiképzett tagjai még erős szálakkal kötődtek a paraszti élethez. Nemcsak a pályamunkásokra és pályaőrökre vonatkozik ez, hanem a vasúti szolgák és altisztek jó részére is, akik a falujukból, s gyakran a parasztlányok közül választottak élettársat, s hozományba kapott „háztájival” is rendelkeztek. Az 1900. évi népszámlálás adatai szerint a vasúti segédszemélyek közel tíz százalékának, s a házastársak egy százalékának volt háza és 5,4%-nak, illetve 0,8%-nak földje. A földdel rendelkezők 82%-a 5 holdon aluli területet birtokolt.

Erdei Ferenc és Hanák Péter kutatásai nyomán közismertté vált, hogy a korabeli magyarországi társadalom egyik jellegzetes vonása az eltérés a tényleges osztályhelyzet és a társadalmi pozíció – s az utóbbihoz kapcsolódó presztízs és társadalmi tudat – között. A pozíció, az életmód és a tudatvilág sokszor nem fedte a tényleges gazdasági állapotot, az osztályhelyzetet, s fennmaradt a kasztszerűség, az elzárkózás sok eleme is. Mindez megnehezítette a vasutasoknak objektív helyzetük megértését, ellentmondásossá tette – mint azt például Thury Zoltán és Veres Péter ábrázolása is mutatja⁵⁰ – hovatartozásuk külső megítélését, s természetesen befolyásolta a vasutasok társadalmi tudatát, s különösen a szolgák és az altisztek osztálytudatos szervezkedését késleltette.

Mindennek ellenére 1904 áprilisában a kinevezett MÁV-szolgák és altisztek is a munkásság harci eszközéhez, a sztrájkhoz nyúltak, ezt követően pedig egyre többen csatlakoztak a műhelymunkások által kezdeményezett szocialista vasutasmozgalomhoz. 1907 februárban – tíz hónappal a Vasúti Munkások Országos Szövetsége alapszabályainak láttamozása után – a szervezett munkások több mint egytizedét (21 000 főt) tömörítő vasutas-szakszervezet Magyarország negyedik legnagyobb taglétszámú szervezete. A munkásosztályhoz sorolható vasutas dolgozók 26–28%-a a szociáldemokrata vasutas munkásszövetséghez tartozott. Ez arról tanúskodik, hogy a vasúti közlekedés sajátosságainak a munkaerő-állományra gyakorolt hatásai megnehezítik osztályhelyzetük felismerését, de nem gátolhatják meg azt.

⁵⁰ Thury Zoltán: Éjjel. Válogatott elbeszélések. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1952.; Veres Péter: Falusi krónika. Magyar élet kiadása, Bp. 1944.; Veres Péter: Számadás. Önéletrajz. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1955. 89.

Бела Гаданец: Число и разделение железнодорожников, их экономическое и социальное положение в начале XX-ого века

За 25 лет до первой мировой войны в странах Венгерской Короны динамичнее всего развивалось число зарабатывающих в области транспорта, а внутри этого в области железной дороги. В деятельности большинства железнодорожников умственная работа имеет большую пропорцию, чем физическое усилие; по сравнению с промышленностью в области железной дороги обеспечивало работникам железной дороги такое положение, подобное которому и в самых развитых отраслях обрабатывающей промышленности найдётся веком позже. Конечно способ и степень осуществления объективной интеграции (годовая зарплата, стабильность штата, служебная квартира, пенсионное обеспечение и т. п.) решаются в борьбе.

В странах, идущих по второстепенному пути капиталистического развития прокладка железнодорожной сети является инициатором, рычагом и средством победы капиталистических производственных отношений. В Венгрии компромисс 1867-ого года сделал возможным, чтобы венгерские господствующие классы ставили железные дороги на службу своим экономическим и политическим целям. Создание предприятия Венгерских Государственных Железных Дорог (ВГЖД), распространение системы государственных железных дорог произвели влияние на состав и положение железнодорожников. Джентри проявило интерес к железнодорожной служебной карьере. При приёме на работу железнодорожников — кроме первостепенных железнодорожных заводских требований, часто на их счёт — играли роль и властные-политические соображения. Служебный Устав ВГЖД 1884-ого года переступил границы службы, вмешивался в частную жизнь служащих, ограничил их право на объединение. Требуемая заводскими особенностями объективная интеграция создала благоприятные условия для осуществления патерналистических форм интеграции, для возникновения «корпоративного духа». Основой ошибочной трактовки железнодорожников, как государственных служащих является Железнодорожный Служебный Устав 1907-ого года, который — в интересах воспрепятствования стачкам — с точки зрения уголовного права объявил железнодорожников государственными служащими.

В 1900-ом году личный состав ВГЖД разделился по следующему: 42 732 человек находилось в внештатном состоянии (путевые, станционные, складочные, заводские рабочие, депоовцы, писцы, практиканты), 32 645 зачислялось в штат (слуги: стрелочники, станционные багажные, ранжировщики, тормозильщики, кочегары, станковщики-котельщики, слесари, кондукторы, начальники станции; унтер-офицеры: машинисты, проводники, путевые, станционные, телеграфные и складочные обходники, старосты станции, кладовщики, телеграфисты, посыльные, заводские технические руководители; служащие). По классовой принадлежности приблизительно 400 служащих считается членом политического и экономического руководящего слоя господствующего класса, 10—11 тысяч причисляется к средним общественным слоям, а 64—65 тысяч к рабочему классу. Позиция, образ жизни и сознание во многих случаях не соответствовали действительному экономическому положению и классовой принадлежности. Сохранились многие элементы кастовой замкнутости, обособления. Всё это затрудняло железнодорожникам понимать своё объективное положение, с внешней стороны делало противоречивой оценку об их принадлежности, оказывало влияние на общественное сознание железнодорожников, задерживало классовую организационную работу в первую очередь среди зачисленных в штат слуг и унтер-офицеров, но в начале века не могло воспрепятствовать ей.

**B. Gadanez: The Number, the Division, the Economic and Social Conditions
of Railwaymen at the Beginning of the Century**

In the quarter of a century prior to the First World War in the countries of the Hungarian Crown the number of those occupied in the transport and rather in the railway transport grew most dynamically. The proportion of intellectual work exceeds physical effort in the activity of the majority of railwaymen; the proportion of officials and engineers of the railway is higher than that is in the industry. The specialities of railway transport provide a status to the railway employees that a similar one can be observed only a century later even in the most developed branches of manufacturing industry. It is, of course, a question of struggle how the objective integration (yearly salary, employment stability, official quarters, pension, etc.) becomes reality.

In the countries following the secondary way of capitalist development the extension of the railway-system was the initiator, the lever and the victory of the capitalist relations of production. In Hungary the Compromise of 1867 allowed the Hungarian ruling classes to turn railway into the service of their economic and political aims. The establishment of MÁV (Hungarian State Railways), spreading of state railway system influenced the composition and the conditions of the railwaymen. Gentries became interested in the railway official posts. At the employment of railway employees – together with the primary demands of the railway, often at the cost of them – the aspects of dominance and policy predominated. The Service Regulations of the MÁV in 1884 trespassed the frameworks of the service, it intervened in the private life of the employees, limited their right of combination and assembly. The objective integration forced by the operating specialities created favourable conditions to exercise the paternalist form of integration, to form the "spirit of corporation". The misunderstanding about the state employee status of the railwaymen was based on the fact that the Railway Service Regulations of 1907 – in order to prevent the railwaymen's strike – declared the railwaymen to be state employees as far as penalty law is concerned.

The staff of the MÁV in 1900 was divided as follows: 42 732 employees in temporary capacity (trackrepairers, station workers, warehousemen, enginehouse and shop workers, clerks paid by the day, junior clerks), 32 645 permanently employed (serving men, pointsmen, station porters, couplers, breaksmen, firemen, machiners, boiler servicemen, supervisory fitters, collectors, station masters, attendants, engine-drivers, controllers, rail, station, telegraph office and stock inspectors, station foremen, stock-keepers, telegraphists, office-attendants, chargemen, etc.; clerks). Regarding their class relations about 400 people on the top of the social pyramid of the MÁV belonged to the political and economic leading stratum of the ruling class, 10–11 thousand railway belonged to different social strata, and 64–65 thousand people to the working class. The position, the way of life and the conscious often mismatched the real economic situation, the class relations, caused numerous elements of a sort of caste and of isolation. All these made difficult for the railwaymen to understand their objective situation, made contradictory to judge their proper place, influenced their social conscience, and especially delayed the class-conscious organization of the established servants and attendants but all these could not check it over at the beginning of the century.

SÁNDOR PÁL

Deák és a titkosrendőrség.
Titkosrendőri adalék politikai koncepciójáról
(1843)

1. Pillantás a „kabinet” abszolutizmus és a rendőrruralom működésére

II. József császár így jellemezte egy alkalommal az ifjú Ferenc főherceget, unoka-öccseinek egyikét: „a test és a lélek minden kellemének híján van, akiben az érzéketlenség és a közöny jellegzetesen keveredik az ügyeket meglehetősen jól szervező fő kérlelhetetlen makacsságával.” Ez a jellemzés Ferencről, aki 1792 tavaszán, huszonnégy éves korában lép a trónra, lényegében helytállónak bizonyult több mint négy évtizedes uralkodásának végéig. A lelki ridegség, párosulva a szellem fényeinek hiányával, nála is, mint a legtöbb kisszerű egyéniségnél, ki hatalmat kap maga alá, erős hajlamot fejleszt ki az emberek és a dolgok kicsinyes megítélésére. Az önbizalom hiánya egyéni félelmeit, a tehetséges fők iránti féltékenysége pedig a nagyfokú bizalmatlanság érzéseit táplálják benne. Ezeket a negatív emberi tulajdonságait az érzéketlenség és a közöny leple mögé rejtí, és a kérlelhetetlen hivatali kormányzás módszereivel kívánja ellensúlyozni. Abszolutizmusának politikai irányát fiatalkori élményei szabják meg: a francia forradalom fenyegető tapasztalatai, nagynénje, Marie Antoinette-nek és királyi családjának halála (1793-ban), majd két évvel később a magyarországi jakobinus mozgalom és a vele párhuzamos ausztriai összeesküvés. Kérlelhetetlen ellensége minden liberális és nemzeti fejlődésnek. A társadalmi fejlődést mozdulatlanlanságra akarja ítélni, s ehhez az irányhoz igazítja kormányzásának – egyéni félelmeitől motivált – gyakorlatát. Maga köré gyűjti az olcsó érvényesülés vágyától fűtött, közepes képességű hivatalnokokat, s ezekből alakítja ki titkos tanácsadóinak körét, az ún. titkos kabinetet. A központi hivatalszervezetet azért is alakíttatja át minduntalan – 1801-ben, majd 1814-ben újra –, hogy bizalmatlanságát érvényesítse, és biztosítsa sűrke eminenciásainak befolyását. A hatalmi gépezet ilyen működtetése eredményezi a liberális szellemtől és mozgalmaktól való félelem ellenszereként a titkos kabinetet szolgáló rendőrruralom további szigorítását, még teljesebb kibontakoztatását, annak összes – a felvilágosodás szellemét megcsúfoló – adminisztratív rendszabályaival. A levéltárvizsgáló helyek létesítését, a titkos kémhálózat irodáinak kiépítését, a könnyen megvásárolt állami hivatalnokokból, városi tisztviselőkből toborzott titkos levelező gárdával, a cenzúra megszigorítását, az egyetemek szorosabb felügyelet alá vonását (az 1819. évi karlsbadi határozat), a személyes megfélemlítés különféle módszereit a Bécsbe idézetektől az állásvesztés formáig.

A titkos kabinet javaslatai és döntései számára a bécsi udvari rendőrhatalóság (a rendőrminisztérium) és az 1802-től alá rendelt udvari cenzúra-hatalóság szolgáltat anyagot. Vezetője, 1817 óta, az Osztrák-Sziléziában született, a hivatali ranglétrán több mint másfél évtized során felkapaszkodott, félművelt és kivételesen rossz szellemű Sedlnitzky József gróf.

A titkosrendőrség kiépített hálózata egyrészt a határállomásokon, másrészt az egyes nagyobb magyar városokban (Budán, Pesten, Pozsonyban, Nagyszombaton, Debrecenben, Sopronban, Temesvárott és Zágrábban) ügyszólván az egész magyar politikai és közéletet megfigyelés alatt tartja. Feladata közé tartozik az újító mozgalmak propagandájának távoltartása. A külföldről beszivárogtatott liberális szellemű könyvek lefoglalása a határátkelőhelyeken, az itthon megjelentek cenzúra alá vetése, illetve betiltása. A magyar városokban létesült és a politikai-szellemi életet mozgásban tartó olvasóköri, a kölcsönkönyvtárak működésének eltiltása. A politikai klubok életének megfigyelése, a magánlevelezők leveleinek postai ellenőrzése. A fontosabbnak ítélt személyek levélvivőinek kikutatása, a Pozsonyból Bécsbe gyakrabban utazók megfigyelése, megmotozása, leveleik elkobzása s nemegyszer eljárás indítása ellenük. A titkosrendőrség emellett különös gondot fordít a magyar rendi ellenzék, illetve az 1812-től kényuralmi módon beszüntetett, majd a kül- és belpolitikai körülmények nyomása folytán 1825-től ismét engedélyezett magyar országgyűlések megyei előkészületének, eseményeinek megfigyelésére és fontosabb szereplőinek módszeres szemmel tartására. Sedlnitzky ezzel a feladattal az egykori katonatisztet, Ferstl Lipót udvari tanácsost bízta meg. Ő a pozsonyi országgyűlési rendőrség főnöke, aki külön megfigyelő apparátust működtet az országgyűlések idején Pozsonyban. Embereinek legtöbbször a főpostán meg az ellenzéki követek lakhelyének közelében helyezi el. Sedlnitzky „hidrái” – akkor így gúnyolta az ellenzék a rendőrség besúgóit, a kilencfejű mondaí viziszörny csúf alakjának nevével illetve őket – felbontják és elolvassák a követek postán küldött leveleit. Azok tartalmáról csakúgy, mint íróik politikai nézeteiről, futárszolgálat útján tudósítják Sedlnitzkyt s az ő személyén keresztül Metternichet, sőt közvetlenül magát az uralkodót is. Jól szervezett kémhálózat működik és telepedik rá a lassan mozgásba lendülő magyar politikai életre, amely különösen a harmincas évek fordulójától okoz növekvő gondokat a megcsontosodott ferenci abszolutizmus ötödik hadoszlopának.

A nagyobb és kisebb stílusú besúgók beszerzése a történelem ősi szabályai szerint történik. Pénz, hivatali vagy más jövedelmező állás, állandó megfigyeltetések esetében még többletfizetés is, és egyéb jutalmak osztogatása, megvesztegetés, rafinált lélekvasárlás: ezek az egyszerű, a jól bevált módszerek, amelyeket a hatalmi gépezet kijelölt vezetői mindenkor sikerrel tudnak alkalmazni. Léven mindig kikereshető a társadalom tagjai közül az anyagilag leromlott s ezért az olcsó karrier után vágyakozó, a pénzzel-hivatallal, egyéb jövedelmező állásokkal megvesztegethető, a hatalom kegyeit elnyerni, haragját pedig elkerülni igyekvők hada.

Az udvarnak sok fejtörést okozó és az osztrák abszolutizmus ellen a politikai „faltörő kos” szerepét játszó Wesselényi Miklós bárót már az 1825–27. évi országgyűlés kezdete óta rendszeresen figyelik a titkosrendőrség emberei. Egyik besúgója éppen rokona, anyai nagybátyja, Cserey őrnagy. A másik az erdélyi ügyekben jártas egyén, ki Istvánffy Antal álnéven ügködik. Ez a besúgó napi 5 forintért írja róla jelentéseit a rendőrségnek. Wesselényi írnokát, Andrássy Józsefet is megvásárolják kémnek. Ferstl így Wesselényi minden jelentősebb lépéséről tud. Talán ennek is köszönhető, hogy egy 1834. szeptember 19-i keltezésű, Metternich kancellárhoz írott levelében javasolja: Wesselényit az örültek házába, vagy más külön őrző helyre kellene elzárni, hogy a kitűnő szervező-készségről tanuskodó, a politikai klubokban igen népszerű, vezető ellenzéki férfiút „kivonja” a magyar politikai életből. Emellett a bécsi udvari rendőrhatalóság teljes politikai

jellemzést is készített embereivel az országgyűlési követekről és a felsőtábla tagjairól. Ezek közt hosszan és kritikai éllel jellemzik Széchenyi István politikai és magán-tevékenységét is, az „anglománia” címkéjével illetve a reformszellem nagy kezdeményezőjét. E jellemzések készítésére Metternich kancellár ad titkos utasítást a rendőrminiszternek. Az akták pedig hamar eljutnak az uralkodó kezeihez is, s onnan az ő titkos irattárába. Az uralkodó más úton is értesül – sokszor eltúlzott formában – a reformszellem ébredéséről tanúskodó jelenségekről. A kormányzat szolgálatában álló, mozgékony Wirkner Lajos kancellista „Élményeim” című, 1879-ben Pozsonyban kiadott életrajzában öndicsérően a következőket írja. A városi postán alkalmazott „egyének”, tudva a királlyal való bizalmas kapcsolatáról, előre közölte vele jelentéseik tartalmát. Ezeket azután saját észrevételeivel megtoldva, futárral küldte Bécsbe, Reviczky Ádám kancellárnak. Ezért sokszor megtörtént, hogy amit a kényelmes Sedlnitzky fontoskodva közölni akart az uralkodóval, azt már tőle előbb is megtudta.

A kémhálózat szálai a legfelsőbb vezetéstől a fizetett besúgók és az elveiket könnyen felcserélő s ezért megvesztegethető politikai karrieristák során keresztül elvezetnek a konzervatív szellemű követek személyéig. Ezek politikai érdekből szolgálnak információkkal az ellenzékiek titkos összjövetelein és az országos üléseket megelőző, csak a megyei követek által látogatott, politikailag kötetlenebb, ún. kerületi üléseken kialakított elvi és taktikai megfontolásokról. Az ellenzékiek azonban hamar rájönnek, hogy a bécsi kormány pontos értesítéseket szerez bizalmas tanácskozásaikról. Ezért mondta Klauzál Gábor, Csongrád megye reformpárti köve: kémek mindig akadnak köztünk. „Inkább sétáljunk a ligetben vagy a hegyek között és szájról szájra adjuk a közlendőket.” De a kémek séta közben is kihallgatják őket, és a hallottakról jelentéseket küldenek Bécsbe.

A titkos levelező gárda tagjai sokszor álnevek, olykor csak szignók, illetve nevük két kezdőbetűjének feltüntetésével – a kopromittálást kerülendő – gyakran névtelenül írják jelentéseiket. Feltételezhető, hogy ilyen nevek, mint „Vogel”, „Wachtl”, „Reich”, álnevek. De lehetséges, mivel a kémek egy része a német eredetű polgári lakosok soraiból verbuválódott, hogy a fent jelzettek a levelezők valódi neveit jelölik. Ismerünk továbbá „H. H.”, „C. W.”, „I. H.”, „G. H.”, „Z. Z.” kezdő betűkkel aláírt kémjelentéseket is az 1830-as évek első feléből. Akadnak azonban bizonyosan azonosítható levelezők is, akik valódi nevüket használják. Ezek közül a legismertebbek egyike a pozsonyi országgyűléseken résztvevő, konzervatív szellemű, író és publicista Majláth János gróf, aki leromlott vagyoni viszonyai miatt könnyen az udvar szolgálatába szegődik, és aki szinte hivatásszerű pontossággal tudósítja Sedlnitzkyéket az ellenzéki összjöveteleken hallottakról. A megyei ellenzék tagjai sok mindent megpróbálnak, hogy politikai tanácskozáaik helyét és tárgyát titok övezzé. Ezért mindig más ellenzéki követ szálláshelyén tartják összjöveteleiket, megbízható cselédségtől körülvéve. Erről panaszkodik Ferstl egy 1833. január 2-i keltezésű, Sedlnitzkyhez írott jelentésében. De a kormány emberei a konzervatív követek és a szolgáló személyzet lefizetése útján előbb-utóbb kifürkészik a titkos összjövetelek helyét és tárgyát. Az ott elhangzottakról pedig rövid úton tudósítják feletteseiket. A főrendek közül Wesselényiről és Széchenyiről készül a legtöbb jelentés. Az alsótábla különböző színárnyalatú és nagyságrendű követeinek soráról, és az Országgyűlési Tudósítások szerkesztése és kiadása ügyében, a pozsonyi újságíróval, Orosz Józseffel rövid életű szövetségre lépő s 1832-től Pozsonyban időző, fiatal Kossuthról is

egy halom rendőrségi anyag gyűlik össze már 1833-ig is. Sok jel szól amellett, hogy a gyenge jellemű s a hatalom kegyeit kereső Orosz már ekkor is a kormány szolgálatában áll, havi 150 forint honorárium fejében. 1837 nyaratól pedig éppen ő a kormány politikai szócsövének, a pozsonyi Hírnöknek a szerkesztője.

2. Deák a titkosrendőri jelentések tükrében

Az országgyűlésre 1833. május 1-én újonnan érkező fiatal zalai követről, Deák Ferencről, Sedlnitzkyék ekkor még semmit sem tudnak. Új ember ő, akit még követtársai sem ismernek. Személye azonban nem sokáig marad ismeretlen a legfelsőbb körök előtt sem. Metternich először 1834 áprilisa táján figyel fel rá. Az uralkodó jóváhagyásával parancsot ad a rendőrminiszternek, hogy embereivel őt is figyeltesse. Ettől kezdve Deák is a módszeresen megfigyelték listájára kerül. „Ellenőrző jelentések” készülnek róla is, „Deák jellemző magatartásáról” címmel. A rendőrségi jelentéseknek – írói közt ott található, legalábbis 1837-től, a már említett Orosz József is – azon kívül, hogy sok érdekes politikai és magántermészetű adatot tartalmaznak Deákról, van egy általános és egyúttal jellegzetes vonása. Deákot éppen körültekintő magatartása, a minden politikai előrelépést követő ellenlépés taktikus mérlegelése és az ezzel párosult elvi állhatatossága miatt tartják „veszedelmes” ellenzékinek a rendőrség emberei. Már a legelső jelentések is kiemelik „csendes” és „megfontolt” politikai modorát. A harmincas évek második feléből keltezettek pedig már „bámulatos ismeretei”-ről szólnak, mert Deák „mindent tud, ami a megyékben történik, és minden szereplő egyéni jellemével tisztában van... minden megyét úgy ismer, mint a sajátját”. Deák különösen jó helyzettudó és emberismerő volt, s ezt a tulajdonságát ügyesen és ugyanakkor természetes egyszerűséggel állította politikája szolgálatába. Az 1839 júliusában kezdődő országgyűlésre ő érkezik elsőként Pozsonyba. Azért, hogy fogadhassa az érkező követeket. Mindegyikkel, különösen az újonnan érkezettekkel barátságosan elbeszélget. Mert az új követ „olyan, mint a rekruta, csak dresszírozni kell, hogy az ember azzá tegye, amivé akarja” – örökíti meg Deák szavait az 1839. június 3-i keltezésű rendőrségi jelentés. Ugyanebben még az is olvasható, hogy Deák „végtelen barátsággal fogad mindenkit”, és „mivel Deák a leghíresebb követ az egész országban, mindenki szeretné őt ismerni, s mindenkinek hízog, hogy az ország első embere barátságosan üdvözlí és szeretettel fogadjá”. Hozzátehetjük: nem minden politikai szándék nélkül.

Egyébként a politikai harcmodorát és a személyes tulajdonságait jellemzők nem voltak rossz megfigyelők. Sedlnitzky emberei kezdettől fogva valóban felismerték a törvényekkel politizáló Deáknak azt a sajátos hadművészetét, amelyre nem a dörgő hangú s hirtelen léptű ellenzéki követek rohamozó harci stílusa, hanem a lépésről lépésre haladó állhatatos politikai vonalvezetés s ennek törvényes eszközökkel való védelmi harca a jellemző. Egy nevét feltüntetni nem akaró levélíró, 1838. december 2-i, bécsi keltezésű, máig sem publikus, hosszabb politikai tudósításában a következő megállapítást teszi Deák politikájáról: „Ha az ellenzék csendesebb is újabban, azért nem kevésbé tétlen; csak haditervét változtatta meg. Beöthy teóriáitól, amelyek könnyen heves nyilatkozatokra ragadtatnak, Deák Ferenc tanításához csatlakozott, aki a régi törvények felkutatásában és azok alkalmazásában keresi az ellenzék üdvét, s aki ezek érvényesítésében nyugalmat és

mérsékletet, de ugyanakkor állhatatosságot és hajthatatlan magatartást tanácsol.” A névtelen tudósító hangsúlyozza, hogy a Deák-féle politikai megfontolás jegyében készülnek a megyei követutasítások az 1839 júliusra meghirdetett országgyűlésre, amelynek vezérelve, hogy „az alsótábla addig semmi esetre sem bocsátkozik majd az uralkodó indítványainak tárgyalásába, amíg előbb pozitív törvényt nem hoztak a felségsértés és a hazaárulás tárgyában, mivel ilyen törvény hiányában teljesen kiszolgáltatnák magukat a kormányzat önkényének, ha szabadelvű nyilatkozatokat tesznek: az említett törvény tehát éppen ezért szükséges előfeltétele a szabadelvű országgyűlési vitáknak”. A Deák-féle politika e találó leírása akkor kapja meg igazi értelmét, ha tudjuk, hogy Deák ezt a stratégiát éppen az országgyűlési ifjak, Kossuth elfogatása és Wesselényi felségsértés és hazaárulás vádjával történt perbe fogásának idején munkálta ki és fogalmazta meg az ellenzék számára. Jogbiztosító, törvényes védelem elismertetése a célja a kormánnyal, az elítéltek védelmében az abszolutizmus jogtipró politikájának megfékezésére s ehhez kapcsoltnak – általános elvként – a szólás- és személyes szabadság törvényes kivívása és biztosítása a jövőre.

Ismeretes, hogy Deák személyesen is közben jár az udvarnál az 1839. február 1-én három évre elítélt Wesselényi szabadon bocsátása és Kossuth börtönbüntetésének elengedése érdekében. Metternich 1839. február 5-én értesül arról, hogy Deák ez ügyben Bécsben van, hogy személyes tárgyalásokat folytasson egy sor udvari tisztviselővel. Ezért sürgősen felszólítja Sedlnitzkyt, hogy feltűnés nélkül figyeltesse embereivel. Ezek minden lépéséről pontosan tájékoztatják megbízójukat. A megérkezés időpontjáról csakúgy, mint Deák ott töltött napjainak teljes programjáról. Oly hűséggel, hogy még a fiáker számát is feljegyzik, amelyben Deák másnap – február 6-án – az udvari kancelláriába hajtattott, ahol négyórás megbeszélést folytatott Bartal György udvari tanácsossal, az országgyűlési ügyek előadóival és Wirkner Lajos kancellistával. Szálláshelye – írják megfigyelői – a „Vademberhez” címzett vendégfogadó. Érkezése délutánján levelet írt Kiss Lajos udvari ágensnek, akit másnap délután meglátogatott, majd ezt az estjét az udvari színház előadásának megtekintésével zárta. A jelentések naponta készülnek, mindaddig – március elejéig –, amíg Deák legalább azt elérte, hogy a fél szemére már vak Wesselényi végül is Gräfenbergbe utazhatott szembajának gyógyítása címén.

Deák tudta, hogy figyelik. Az effajta helyzetek felismerésében régóta jártas volt. Kisebb politikai kérdések kapcsán is vigyázott a szükséges és a kötelező titoktartásra. Már fiatal követ korában is csak megbízható emberei vagy barátjai útján küldte haza leveleit Pozsonyból, nehogy azok a rendőrség embereinek kezébe jussanak. A fontosabb kérdések vagy ügyek közlését pedig senkire sem bízta. Ezeket mindig maga mondta el sógorának, amikor – megszakítva pozsonyi tartózkodását – rövid látogatásokra hazatért. Az országgyűlési ülések közötti szünetekben tartott vigalmakon, amelyeken a követek asszonyain és leányain kívül, a titkosrendőrség által szervezett úri kurtizánok is jelen voltak – mondanunk sem kell, milyen céllal –, Deák azon kevesek egyike volt, akit a legrefináltabban kitervelt módszerekkel sem lehetett lépre csalni, valaminő politikai titok kibeszélésére bírni. Nemcsak kivételes helyzetfelismerésével, értelmi felsőbbbségével, de vele született önfegyelműző képességével is hamar átlátta az ilyen alantas csapdaállítást. Ilyenkor mindig megközelíthetetlen volt. Mint a legtöbb tanult és szelleműző – ám a közéletet kétkedéssel vegyített borúlátással megítélő – embernek, neki is volt érzéke a humor iránt. Ezért sokszor lebilincselő, fűszeres adomákkal tarkított, nyájas beszél-

getésekkel uralta a kényes terepet; háritott el magától minden olyan megnyilatkozást, amely megítélése szerint áruló jelként szolgálhatott a neki nem kívánatos személyek számára. Nevezetes bécsi küldetése alkalmával is könnyen felmérte a helyzetet. Kivált, amikor éles szemmel, de alig titkolt gúnyos mosollyal észrevehette, hogy egyes bécsi ismerősei feszélyezve érzik magukat társaságában. Mások pedig, ha meglátják, csodálkozó pillantások kíséretében gyorsan továbbállnak, hogy ne adjanak alkalmat a vele való találkozásra. Deák a közömbösséig nyugodt nemtörődömséggel s ugyanakkor természetesen egyszerűséggel viselkedett. Fesztelenül mozgott Bécs utcáin, tárgyalt a kancellária hivatali termeiben. Lépteit azonban mindig kitűzött céljának valóra váltása s ennek az éppen adott lehetőségekkel való egyeztetése szabályozta. Így jutott el a kisebb rangú hivatali beosztottak során át Kollowrat államminiszterhez, az őt figyeltető Metternich kancellárhoz, majd Károly és Lajos főhercegekhez s végül magához az uralkodóhoz is. Bizonyos, hogy az udvar is hasznot akart húzni ezekből a látogatásokból; kipuhatolni Deák politikai felfogását, hogy az általa vezetett ellenzék politikai sáncai mögé közvetlenül is bepillantson. Erre enged következtetni a titkosrendőri jelentések jó néhány ide vonatkozó utalása. Bécsi tartózkodásának ötödik napján – február 9-én – például a róla szóló titkos jelentések egyike kiemeli, hogy „Deák a haladó pártnak legjobb és legokosabb feje”, aki „hivatása” – értsd: elvi meggyőződése – miatt „veszedelmes a kormányra”. De „aki őt jól ismeri” – folytatódik a jelentés szövege – „tudja, hogy inkább a mérsékelt liberális párthoz tartozik”. Az udvarnak tehát nyilván érdekében állott személyesen tárgyalni Deákkal, hogy az elvi szilárdsága miatt „veszedelmes”, ám „mérséklet”-éről közismert politikus kártyáiba betekintsen.

Deák a diplomácia finom szabályai szerint járt el a nagy ügy sikere érdekében. Közvetlenül nem támadta a kormánypolitikát! Holott tudjuk, hogy a valóságban éppen a kormány önkényének akart gátat vetni törvényes biztosítókkal, a közelgő országgyűlésen. Most azonban nagy hangsúllyal választotta el az uralkodó személyét és az uralkodóházat a kormány jogtipró magatartásától, és nyíltan kifejtette alapelvét: az uralkodóházhoz való törhetetlen ragaszkodását. *De ennek feltételeül szabta meg a magyar törvényhozás tiszteletben tartását!* Mert, ha a kormányzat nem gördít akadályokat a magyar törvényhozás munkája elé, az uralkodóház mindig számíthat „az országgyűlés higgadt, nagyobbik részére, mely már csak Oroszország miatt is át van hatva az Ausztriával való szilárd egyesülés szándékától” – fejtette ki Deák az audienciákon. Az egyik titkos jelentés szerint Deák azt is határozottan kijelentette, hogy „forradalmi párt nincs az országban, csak nagyszájú, lármás hazafiak” akadnak, akik kevés figyelmet érdemelnek. A magyar országgyűlés törvényalkotásának tiszteletben tartása esetén ezek „előbb-utóbb semmivé lesznek”. Ezzel mintegy megnyugtatóni akarta az udvart afelől, hogy forradalmi lépésektől egyáltalán nem kell tartania Magyarországon; hogy az effajta politikai szándékokat a legnagyobb mértékben helyteleníti, ami egyébként pontosan megfelelt a valóságnak. Hajlékony, diplomatikus magatartás az uralkodóház felé egyfelől, másfelől a személyi és szólásszabadságot kiharcolni szándékozó, azt törvényes biztosítókkal körülbástyázni akaró állhatatosság a magyar törvényhozás védelmében: ez volt a lényege ekkor Deák politikai álláspontjának.

Úgy látszik, hogy Deáknak a formákban simulékony, az elvek kifejtésében és indoklásában nyílt és egyértelmű magatartása hatással volt tárgyaló partnereire. Legalábbis Orosz József olyan jelentést írt ekkor Metternichnek, amelyben ajánlotta:

Magyarországnak valóban „a nemzetet megértő és a haladást pártoló kormányra van szüksége”.

Deák a személyes tárgyalások végeztével minden kérdés elől kitért, és a kihallgatások tartalmáról semmit sem árult el. Sem bécsi ismerőseinek, akik, midőn értesültek, hogy az uralkodóval is tárgyalt, most már ugyancsak faggatták az eredményekről, sem az itthoniaknak, amikor március elején visszatért Pestre. Legfeljebb szívélyes fogadtatásának külsőségeiről, az uralkodóház méltányosságáról tett – taktikusan – néhány megjegyzést. A tárgyalások érdemi részét nem érintő s az uralkodóházat dicsérgető megjegyzései ugyanis csak hasznára válhattak kényes és nehéz küldetésének. Az eredmény ismeretes. Wesselényi március 30-án Gräfenbergbe utazhatott, anélkül azonban, hogy a nyakába varrt vád alól felmentették volna. Ezért Deák 1839 őszén ismét kieszközölte az udvarnál a büntetés további elhalasztását. 1840 áprilisának végén az elítéltek – Kossuthtal együtt – amnesztia útján kiszabadultak a fogságból. Az uralkodó pedig kijelentette nyilatkozatában az országgyűlés színe előtt, hogy a szőlásszabadságot nem volt szándékában megsérteni. Elsősorban Deák szilárd magatartásának volt köszönhető az is, hogy a kormányzat elismerte a perek megszüntetésének szükségét. Erről írta Deák 1840. május 14-i levelében az 1843 őszéig Freywaldauban megtelepedett Wesselényinek: „... állapotunk semmivel nem rosszabb, mint volt, jobb pedig azáltal, hogy a sérelmet okozott eseteknek tetteles következményei meg lettek szüntetve...” Igaz: „kegyelmezés” útján! De a nádor, ezt a nemzet méltóságára sérelmes kifejezést, „kifejejtette” az országgyűlésen felolvasott beszédéből, melynek szövegét Deák „igazította ki” titkon.

1841. november 28-ától 1843. március 16-áig Deák Pesten tartózkodott, rövid megszakítással. Lakhelye az egykori Urak utcájában volt a 450. számú házban. Ez a ház ma a Petőfi Sándor utca 6–8/a szám alatt található. Fontos politikai küldetést teljesített. Ő volt az új büntető eljárás tervezetének kidolgozására alakult Országos Választmány egyik tagja, a munkálatok irányítója az ellenzék képviselőjében. Az egész munkálat összefüggött a régi és az új eszmék és intézmények, az egyéni és a nemzeti-polgári szabadságjogok körül folytatott politikai küzdelemmel, az abszolutisztikus kormányzás korlátozása, a törvényhozó hatalom elsődleges szerepének fokozatos kivívása céljaival. Deák most is a „törvényhozás rendes útján”, mint szokása volt mondani, küzdött a polgári-nemzeti fejlődésért, az elavult, feudális jogi intézmények lépcsőzetes lebontása, fokozatos polgári irányú megújítása érdekében.

A titkosrendőrség emberei a Pesten tartózkodó jelentékenyebb politikusokat, többek közt Batthyány Lajost, Eötvös Józsefet, Károlyi Györgyöt, illetve mind a felső-, mind az alsótáblától a Választmányba delegált bizottsági tagokat, azok tevékenységét, egymás közti megbeszéléseit állandó figyelemmel kísérték. Egyebek között olyan, a rendek táblájától kiküldött különböző árnyalatú reformerek keltették fel figyelmüket, mint Bezerédy István, Klauzál Gábor, Pálóczy László, Pulszky Ferenc. De szemmel tartották a Pesten tartózkodó Kossuth hírlapi ténykedését, az ő politikai „modor”-a ellen fellépő Széchenyit csakúgy, mint az eléggé heterogén ellenzéki erőket mindenképpen összetartani igyekvő Deák politikai működését is. A rendőrségi jelentések sűrűn tudósították Sedlnitzkyt az ellenzék tevékenységéről, különféle összefüggéseiről, még az ún. „ellenzéki” bálkon résztvevők kötetlenebb beszélgetéseiről is. E jelentések néhány nap múlva a bécsi Központi Információs Iroda magyarországi és erdélyi tagozata (Zentralinformations Büro, Ungarisch–Siebenbürgische Section) bizalmi embereinek kezében voltak, akik

reszortonként referáltak tartalmukról, a hetenként kétszer-háromszor is összeülő és a Metternich legfőbb irányítása alatt működő Bizottság ülésein. Minden beérkezett jelentésről, előterjesztésük és megvitatásuk után jegyzőkönyvet vezettek, amelynek példányait az államkonferencián litografálták. Ezekből egyet-egyet az uralkodó, Metternich, Sedlnitzky, és a Lombardia alkirálya címet viselő Rainer főherceg kezeihez juttattak.

E jelentések közül figyelmet kelt egy, 1842 december 21-én, Pestről keltezett, Sedlnitzkyhez írt tudósítás, amely ekkor már arra hívja fel a figyelmet, hogy rosszul áll az ellenzék ügye, mert politikailag megosztott: ezért sötét jövőendő leselkedik rá. Kossuth már 1841 óta tudatosan törekedett arra, hogy – a megyei ellenzék szószólójaként fellépve – nemcsak új, de önálló fórumot is teremtsen magának a hazai politika küzdőterén. Ezt a lépését – publicisztikájának új vonásaival együtt – a zaklatott kedélyű Széchenyi ismerte fel szinte az első pillanatban, aki már 1841. június 23-án kiadta a Kelet Népe-t, amelyben szenvedélyes hangon támadta a „Pesti Hírlapnak minden sajátot támadó modor”-át. Az így nyilvánosan is kiéleződő politikai párviadalban – amelyet a nemzeti-ségi kérdés megítélése körül, 1842 végén tovább gyűrűző Széchenyi–Kossuth-vita mérgecsített el –, Deák politikai mozgástere összeszűkült. Egyfelől elhatárolta magát Széchenyinek Kossuth ellen őt megnyerni és felhasználni törekvő politikájától. Másfelől továbbra is a maga útját járta! Rendíthetetlenül kitartott a reformpolitikát a „törvényhozás rendes útján” tovább terelő, ezt a politikát törvényes biztosítékokkal körülbástyázó, sajátos harci stratégiájánál és az ehhez igazított taktikájánál. Deák a „köztanácskozás”-ok során hozott döntésekben jelölte meg a politikai küzdelem *elsődleges módszerét és terepét*. Ezzel a módszerrel és ilyen keretek között küzdött a reformokért a Választmányban, szinte az utolsó pillanatig, 1843 első két és fél hónapjában is. Ezért volt sorsdöntő a számára a büntetőkódex-tervezet vitájának eredménye, hogy az általa képviselt koncepciót, a többségi elv alapján, elismertesse a Választmányban. Sőt: követi tisztének elvállalását is közvetlenül két törvényes feltételhez kötötte. Eredetileg a háziadó nemesi viselésének törvényes biztosításához megyéjében, annak reményében, hogy a reform majd az eljövő országgyűlésen is többséget kap, s így az elvet küldői nevében is képviselheti. A másik feltétel pedig koncepciójának többségi elfogadtatása volt a büntető-törvénykönyv-tervezet ügyében. 1843 elején azonban már nyilvánvalóvá vált, hogy egyik feltétel sem adott a számára.

A titkosrendőrség figyelme ebben – az ellenzékre válságos szakaszban – most Deák személyére és tevékenységére összpontosul. Az ágensek nemcsak mindennapjait, de minden óráját is szemmel tartják, ami elképzelhetetlen a szolgáló személyzet lefizetése és információi nélkül. Valószínű – napra pontos dátumot nem ismerünk –, hogy 1843. február 1-én kelt az a bizalmas levél, amely Deák január 30-án bekövetkezett súlyos betegségéről s annak körülményeiről tudósítja a rendőrminisztert. A tudósítás tartalmát a bécsi Központi Információs Iroda február 3-i ülésén tárgyalják és jegyzőkönyvezik. A levélíró személye ismeretlen, de valószínű, hogy ezúttal is a már említett Majláth János a titkos informátor. A jegyzőkönyvezett szöveg szerint Deák január 30-án „hidegrázás” következtében ágyának esett, és még aznap délután súlyos torokbántalmak jelentkeztek nála. Este felkereste orvosa, Attomyr, aki a „scharlach veszélyétől tartott”. Deák az éjszakát álmatlanul töltötte, beszélni is alig volt képes; „felettébb búskomor és szófukar volt”; látogatóit lehetőleg távoltartotta magától. „Legjobb barátai csak egyenként mehettek be hozzá.” Másnap – 31-én – kezelőorvosa szerint: „a scharlach veszélytől már

nem kellett többé tartani, de a betegség még mindig igen veszélyes lehet”. Estefelé Deák állapota rosszabbodott. „Leghűbb barátai mély részvétüket fejezték ki, és időről időre érdeklődtek hogyléte felől” – fejeződik be a február 3-án jegyzőkönyvezett szöveg, Deák e napjainak részletes megfigyelése tárgyában. Február 6-án kelt az a másik, ezúttal már bizonyosan Majláth tollából származó jelentés, amelynek tartalmát a Központi Információs Bizottság február 10-i ülésén tárgyalta meg és foglalta jegyzőkönyvbe. Ebből többek között kitűnik, hogy Deák egészségi állapota február 5-e óta már a „javulás útján” van. De azt is megtudjuk belőle, hogy abban az esetben, ha a háziadó ügye nem győzedelmeskedik Zalában, Deák nem vállalja a követséget, és távolmarad az eljövendő országgyűlésről. Azután – és most idézzük az eredeti német nyelvű szövegrészt: „Hierüber wird bemerkt” – tudniillik a Deáknál időző politikusok, mint Károlyi György, Batthyány Lajos, Széchenyi tényleges betegségére hivatkozva kimentette magát, továbbá az elmaradhatatlan Klauzál Gábor és még más, mind a mágnás-, mind az alsótábla ellenzéki férfiai részéről – „daß Deák vom Landtage nicht weckbleiben dürfe, und daß darüber alle Partheien einig seien; Deák aber will nicht gehen, wenn die Besteuerungsfrage im Zalader Komitee durchfiele, weil er gegen seinen Grundsatz nicht handeln kann.” E jelentés alapján is körvonalazható Deák politikai harcmodorának egy további karakterisztikus vonása: az elvfeledás nélküli visszavonulás, illetőleg ennek a szándéka, a győzelem szempontjából kilátástalannak ítélt helyzetben. Február 12-én, már a lábadozó Deák írja Wesselényinek, mind a büntetőkódex-tervezet vitájáról, mind a háziadó dolgáról, hogy egyik kérdésben sem „jók a kilátások a jövő országgyűlésére”. A háziadó reformelve „egymás után bukik a legjobb megyékben, s tán nem lesz 15 megye, mely azt elfogadja. – Nálunk Zalában is igen agítálnak ellene, s aligha meg nem buktatják, mert hol hat ezer köznemes ember van, ott könnyű pártot szerezni a nem fizetésre . . .” Február 15-én pedig keserűen panaszodik sógorának írott levelében: „Országos Választmányi dolgaink gyalázatosan mennek, amit az ország bírāja” – Majláth György – „akar, az bizonyos többséget nyer. Ő pedig – nem tudom a maga indulatjából-e, vagy felsőbb utasításból – oly törvényjavaslatokat vitt keresztül a választmánynál, melyek ha országgyűlésen is többséget nyerve életbe lépnének, az új Codex volna a legsúlyosabb csapás, ami nemzetünket érhetné. – Mi ezek ellen votum separatumokat adunk ugyan, de fájdalmas látni, hogy az ország legfőbb tisztviselői ily módon igyekeznek aláásni a nemzeti constitutionális szabadság alapjait. – Alig várjuk, hogy ezen emberek közül szabaduljunk . . .” Három nappal később – február 18-án – a Deák vezette ellenzék vereségével ért véget a Codex-tervezet vitája a Választmányban. Megbukott az abszolutisztikus kormányzás törvényes korlátozása érdekében vívott deáki koncepció. Ennek folyományaként jutott válságba a törvényekkel politizáló deáki módszer a gyakorlatban, az a harci stratégia, amelyet Deák eddig kimunkált a feudális jogi felépítmény fokozatos liberalizálása érdekében. A válság a Deák vezette magyar reformellenzék válsága is volt egyúttal. Ekkor polarizálódtak az amúgy sem egységes ellenzék erői a politikai küzdelem szélesebb terepén, amely körülményről Deák azt írta 1843. február 12-i, Wesselényihez intézett, már idézett levelében, hogy „pártokra szakadva a vélemények személyes harcok által alig volnának többé egyesíthetők”. Ugyanakkor szervezkednek a reformok ellen fellépő konzervatív erők több megyében is. Mindez együtt nagyon is kétségessé teszi a Deák vezette ellenzék győzelmi esélyeit a közelgő országgyűlésen. Sőt, mint jeleztük, a belső erőviszonyok ilyen alakulása megingatja Deák eddigi vezérszerepét. Olyannyira, hogy

követi tisztének elvállalása – miután elveit semmiként sem adja fel – elvbarátai buzdítása ellenére is, felettebb kétségesse válik a számára.

Erről a válságos helyzetről szól a bécsi Központi Információs Iroda 1843. március 24-i bizottsági ülésén készült jegyzőkönyv egyik, idevonatkozó szövegrésze. Ebből kitűnik: március 15-én Deák búcsút vett elvbarátaitól, és még aznap este aláírták nála az általa készített utolsó különvélemény szövegét. Másnap, március 16-án, Deák hazautazott Pestről. A Választmányba delegált egyes küldöttek még egy utolsó összejövetelen vettek részt, március 18-án. Azután a jegyzőkönyv szövegében ez olvasható: „egyetlen jelesebb ellenzéki delegált sem biztos abban, hogy ismét követként delegálják a következő országgyűlésre, hiszen a legtöbben máris bizonyosak benne, hogy nem fogják őket megválasztani”. Még Klauzálnak is „csak igen csekély reménye” van újraválasztására. Egyedül „Deák a kivétel, akinek a legtöbb reménye van”, de „még ő sem egészen bizonyos benne”. A Deák köré csoportosult ellenzék küzdelme tehát, ha erősen megfogyatkozott reményekkel is, de még tovább folyik – most már a megyékben. A jövőendő egyre sötétebb borúval fenyeget. Mind a belső, mind pedig a külső erőviszonyok alakulása következtében. Olyan politikai időpontban – 1843 elején –, amikor már vihart jelző fellegek tornyosultak, észak felől közeledve, a hazai politika égboltján. Ez a körülmény pedig – az 1830. évi lengyel felkelés eltiprásának szomorú emlékeitől táplálva – fokozódó nyugtalansággal töltötte el a magyar politikai közvéleményt. Ezekben az években nem egy bizalmas rendőrjelentés érkezett fel Bécsbe arról, hogy az ellenzék kárhóztatja a békés reformoknak útját álló s politikailag rövidlátó osztrák kormányzatot, „amely a nemzetet még csak meg sem akarta ismerni, nem is ismerte meg . . . így a jövő szomorú: meglehet, hogy egy évszázad múlva a magyarok és az osztrákok helyén kozákok és oroszok fognak tanyázni” – idéz egy 1842. június 21-én, Pestről keltezett rendőrjelentés Deák, Klauzál, Pulszky és más ellenzéki férfiak eszmecseréjéből, amelyet azok egy budai vendéglőben folytattak. Az „északi veszedelem” nem új keletű, de közvetlenül 1830 óta egyre hangosabb felidézése összefüggött a magyarországi ún. „pánszláv” mozgalom felerősödésével az évtized fordulóján, ami tovább hevítette a politikai kedélyeket.

A Pesti Hírlap, Kossuthal az élén, ekkor – 1842-ben – éles hangon veti fel a kérdést: nem kell-e a szláv nemzetiségi mozgalmaknak „a gravitatio csálhatatlan törvényénél fogva” oda csatlakozni, „hol e gravitacionak súlypontja vagyon?” Deák pedig 1842. november 16-án sógorához írott magánlevelében komor képet fest az európai konstellációról s ennek alapján a *Monarchiára és benne Ausztria- és Magyarországra egyaránt leselkedő közös veszélyekről*. Egy „orosz háború” történelmileg lehetséges következményeit mérlegeli és elemzi levelében. Nála nem is ennek a veszélynek a felidézése az egyedül fontos és érdekes körülmény. Inkább e veszély *potenciálisan lehetséges következményeinek* a megítélése és a belőle levezetett tanulság érdemel figyelmet. Deák azt fejtegeti levelében, hogy egy „orosz háború egy pár szerencsétlen ütközet után reánk nézve aligha véget nem vetne az ausztriai birodalomnak”. S ennek következtében a „Monarchia”, amely „az első megrohanásra összeroskadott”, megszűnne betölteni a *Kelet és a Nyugat közti ütközőállam szerepét*. Alkalmatlanná válna arra, „hogy az éjszaki hatalom ellen Európa védőfala lehessen”! S ezután így folytatja gondolatmenetét. „Előre látható tehát, hogy oly orosz háborúnak, mely az ausztriai birodalmat megrendítené, vagy éppen semmivé tenné, Európa közbejöttével valószínűleg oly békesség vetne véget, mely az ausztriai szláv tartományokból vagy egy országot, vagy egy szövetséges hatalmat alkotna.”

Így egy új típusú, „szláv tartományokból” álló ütközőállam történelmileg lehetséges létrejöttével számol. Ez az új „szövetséges hatalom” pedig körülfonná az országot. Észak felől Cseh- és Morvaországot, Magyarország szlovák lakta területeit, Galíciát és Lodomériát foglalná magába. Délről pedig Karinthián, Krajnán, Dalmácián, a tengermentésén, Horvátországon, a katonai határörvidéken s „Magyarországnak alsó részein egy csomóban lakó rácok és egyéb szlávok” lakta területein húzódná végig. Következésképpen – folytatja Deák – „Magyarországnak magyar tartományai semmivé lennének önállóságukra s nemzetiségükre nézve . . . úgy bánnának velük, mint tört számokkal, s oda vetnének bennünket, ahová mintegy adjustatio gyanánt jobbnak látnák . . .” Egy ilyen veszélyt kivédendő, erősödik fel Deáknál az a már korábban és különböző kérdések kapcsán minduntalan hangoztatott meggyőződése, hogy *Magyarország a Monarchia nélkül nem állhat meg és viszont*: „amely órában a magyar megszűnik nemzet és pedig magyar nemzet lenni, azon órán halálos sebet kap Ausztria független fennállhatása – una dies utriusque ducet ruinam”.

Ennyit az általános közhangulatról, és szorosabb értelemben az uralkodó politikai tudatról ekkor. Itt csak hangsúlyozzuk: ez a tudat nem tükrözte pontosan a *tényleges* nemzetközi és a hazai nemzetiségi viszonyokat. Ezek ugyanis sokkal összetettebbek voltak! Mind a cári Oroszország és Ausztria felettébb ellentmondásosan alakuló hatalmi érdekeit, mind a hazai nemzetiségi mozgalmak nem kevésbé ellentmondásos viszonyait és politikai szerepét tekintve. De azért a Kossuth és a Deák által – nem is teljesen azonos módon – megfogalmazott politikai veszélyek történelmi realitását sem lehet, legalábbis potenciálisan, kétségbe vonni. Erre világít rá a Központi Információs Irodának egy eddig ismeretlen jegyzőkönyve. Szövegének közreadása további fontos adalék, elsősorban Deák politikai koncepciójához.

3. Egy titkos jegyzőkönyv

A jegyzőkönyv a bécsi Központi Információs Iroda Magyarországi- és Erdélyi Tagozatának ugyancsak 1843. március 24-én tartott bizottsági ülésén készült. Főleg Deák és az ő körébe tartozó ellenzéki politikusok nézeteit, felfogását rögzíti a „pán-szlávizmus”-ról. Címe: „Über die Folgen des Panslavismus”. A jegyzőkönyv Sedlnitzky grófnak, a rendőrség főnökének a magyarországi ügyekről szóló előterjesztése alapján keletkezett. Az előterjesztés alapjául feljegyzések, illetve jelentések szolgáltak. Ezeket azonban nem ismerjük. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy a titkos jelentés erről a kérdéstről attól a személytől származhatott, aki 1843. február 6-án Pestről keltezett bizalmas jelentést küldött Sedlnitzkyhez „Meinungen der Opposition über den Gr. St. Széchenyi” címmel, amelyet az Információs Bizottság február 28-i ülésén tárgyal meg, szintén a rendőrfőnök előterjesztése alapján. A február 6-i tudósítás szövegét Viszota Gyula már közölte magyar nyelven. A magyar nyelvű szöveget összehasonlítottuk az Informationsprotocoll megfelelő német nyelvű szövegével. Szó szerinti egyezést találtunk közöttük. Csak hét sor hiányzik a magyar fordításban közölt *levél* szövegéből. Ezt a hét sornyi hiányt azonban egy ugyanerről a napról keltezett, másik jelentés tartalmazza. Ezt is ismertjük Viszota munkájából. Két különböző irat szövegéről van tehát szó. Az egyik a két részben közölt *jelentésé*, a másik az ezek összefoglalt és teljesen azonos szövegű *jegyzőkönyvezett* formája. A fenti körülmény azt bizonyítja, hogy a jegyzőkönyvezett

szöveg *azonos* a Sedlnitzky kezeihez eljuttatott két részes jelentés szövegével. Ezért az is valószínű, hogy a március 24-i jegyzőkönyv szövege is – azonos gyakorlatot követve – azonos az ismeretlen jelentés szövegével. Ha feltételezésünk helytálló, akkor a jegyzőkönyvezett szöveg alapjául szolgáló jelentés ismeretének hiánya nem túl lényeges körülmény. Továbbá: Viszota a már többször említett Majláth Jánost nevezi meg a február 6-i jelentések írójaként. Az is tény, hogy elsősorban Majláth tudósította ekkor a rendőrmisztert Széchenyi politikai tevékenységéről. Ismerünk továbbá egy – az említett február 28-i szöveghez – hasonló stílusú, korábbi, 1842 február 10-én jegyzőkönyvezett szöveget „Über Franz Deák und den Gr. St. Széchenyi” címmel, amelynek forrása a Széchenyit – s úgy látszik, a vele érintkező politikusokat is – állandóan szemmel tartó Majláth tudósítása volt. Közel esik tehát a feltevés: az 1843 évi, március 24-i jegyzőkönyv szövegének forrása is az ezekben a hónapokban különös buzgósággal „dolgozó” Majláth – ismeretlen – levele lehetett.

Keletkezésének időpontja is ismeretlen. Vagy Deák pesti tartózkodása utolsó napjainak egyikén, vagy inkább elutazását követően, március 18–20-a között keletkezhetett. Hiszen szövegét ugyanazon a napon, március 24-én, foglalták jegyzőkönyvbe, amelyen Deák és a választmányi tagok utolsó két napjának eseményeit, valamint a 18-i utolsó összefüggés nélkül elhangzott megjegyzéseket is regisztrálta a Bécsben működő bizottság. A titkosrendőri jelentések pedig megírásukat követően, többnyire 4–6 nap múltán kerültek a Központi Információs Iroda bizottsági ülései elé.

Magát a *jegyzőkönyv* szövegét már Miskolczy Gyula is olvasta. Sőt: néhány mondatot ki is emelt belőle, majdnem szó szerinti magyar fordításban. Talán nem véletlenül éppen azt a néhány sort, amely – ő így fogalmazott – „Deák monumentális gondolat”-ára vonatkozik. „A pánszlávizmusnak jó oldala az” – idézi Miskolczy a jegyzőkönyvnek a Deák ide vonatkozó szavait megőrzítő szövegrészt –, „hogy a nemzetet közelebb hozza a dinasztiahoz, mert ketten csak együtt állhatnak meg a fenyegető veszéllyel szemben”. Magát a szöveget azonban – munkája természetéből adódóan – nem ismertette. Így az ismeretlen a szakirodalomban. Érdekes mozzanatokat s főleg a reformnemesség politikai tudatára jellemző motívumokat ismerhetünk meg belőle. De mindennek előtt fontos Deák politikai koncepciójának teljesebb megismeréséhez! Szó van benne „egy kelet-európai hatalmas szláv monarchia” megteremtésére irányuló, állítólagos belső propagandáról, a reformellenzéknek – főleg Deáknak – az ezzel kapcsolatos és *Ausztria- és Magyarország viszonyát érintő, alapvető politikai álláspontjáról*. Ismerteti Deák véleményét a „kereskedelmi szellemű Anglia”, a „sértődött Franciaország” és a „megosztott” Németország esetleges politikai reakciójáról egy orosz „invázió” esetén. Kitér belőle, hogy Deák ezúttal is szkeptikus volt a nyugati hatalmaktól várható segélynyújtás dolgában. Továbbá: nem éréktelen a szöveg ismerete Deák véleményét illetően a „katonai határőrvidék” különleges szerepének megítélése szempontjából sem. Annak a lehetséges történeti szituációnak a fényében, amikor – Deák szerint – „a végzetes pillanat” eléri. Az sem mellőzhető körülmény, hogy Deák egy „tömegmozgalom” történelmileg elkerülhetetlen kirobbanását jóslja meg, „amely a szlávorságból fog kiindulni”. De talán szóljon helyettünk maga a szöveg, amelyet – forrásközlésről lévén szó – most teljes egészében az *eredeti* német nyelven teszünk közzé, az egykorú betűhasználat szerint. Azokat a szavakat, amelyeket pontozással, rövidítve írtak a jegyzőkönyvbe, kiegészítjük és a hiányzó betűket zárójelek közé iktatjuk.

Über die Folgen des Panславismus

Trotz mehrfachen Nachforschungen konnte kein sicheres Datum über die Verbindung der pester serbischen literarischen Gesellschaft (Serbska Matica) mit St. Petersburg ausgemittelt werden, da seit einigen Jahren der Sekretär derselben *Paulovics*, mißtrauisch und fremd selbst gegen jene Ungarn ward, bey denen er früher die Annäherung gesucht hatte. Dennoch hält man es für gewiß, daß wenigstens vor einigen Jahren eine Kiste mit russischen Büchern von Petersburg an *Paulovics* gelangt ist, wovon er damals kein Geheimniß machte. Indessen setzten die Panslaven (in Ungarn der pester Prediger *Kollár* an der Spitze) es fort, unter dem Vorwande, literarische Verbindungen zwischen den verschiedenen Völkerschaften slavischer Zunge zu begründen, Sympathien zu wirken, die wenigstens bis her unter den slavischen Stämmen in Ungarn *nicht* und *nie* bestanden haben; denn nie hat der protestantische Slave sich an den griechischen Serben, nie der konstitutionelle Kroat sich an den unter der Knute stehenden Russen angezogen gefühlt. Man prediget ihnen die Egsistenz einer großen Nation, deren Theile sie wären, um dadurch nach und nach die politischen Bande zu lockern, ja ihre Auflösung vorzubereiten, welche seit tausend Jahren die verschiedenen Völkerschaften Ungarns an einander knüpften. Man setzt es fort mit ewiger Hinweisung auf die slavischen Millionen, mit dem Bilde einer ost-europäischen mächtigen Slavenmonarchie, eines zweyten Cäsarischen, die Gemüther der Stammverwandten zu erhitzen, Ansichten, Wünsche, Hoffnungen, ja Erwartungen zu nähren, die sich eben so wenig mit der glücklichen Fortentwicklung Ungarns und dessen Erstarken durch das Gedeihen der ung(arischen) Nationalität, die allein fähig ist, einerseits eine kräftige Vereinigung, anderseits aber eine Isolirung gegen die umgebenden slavischen Elemente zu bewerkstelligen, als mit den Interessen der regierenden Dynastie vertragen, an welche Ungarn so mannigfache Bande einig geknüpft ist. Und obschon es schwer wäre, diese Ansicht mit hinreichenden speziellen Angaben zu erhärten, so hält man es dennoch für das richtige, nothwendige und sonach allgemeine Ergebniß alles dessen, was man bey jeder Gelegenheit sieht und hört. Allgemein ist dieses Ergebniß deshalb, weil jeder der sich der vaterländischen Zustände richtig bewußt ist, theilt diese Überzeugung, und mit ihr jene Besorgnisse, die selbe nothwendig begleiten. Diese Besorgniß wurde durch *Deák*, *Klauzál* und *Kossuth* bey einer Zusammenkunft äußerst lebhaft ausgesprochen. Diese Männer stehen in vielfacher Berührung mit allen bedeutenden Persönlichkeiten des Landes (besonders *Deák*), wurden beynahe täglich von Ankommenden aus allen Gegenden besucht, und schöpften ihre Ansicht aus der vergleichenden Beurtheilung tausend einzelner Thatsachen und Meinungen. Sie sagen die feste Überzeugung, daß sich in Ungarn eine russische Parthey unter allen slavischen Stämmen, meistens diesen selbst noch unbewußt, vorbereitet; daß die Gefahr keineswegs von den Karpathen her, sondern beynahe ausschließlich vom Süden droht; daß die Mil(itär) grenze einen eisernen Arm bildet, der in dem verhängnißvollen Momente, wo die außerhalb derselben sich häufenden russischen Elemente zu einem mächtigen Schlage organisiert seyn werden, sich nicht gegen die Turkey, da diese Bestimmung keinen Sinn mehr hat, sondern gegen Ungarn schließen, bey seinem imposanten Vordringen im Lande Bundesgenossen in Masse finden wird, die sich erst in jenem Momente, der ihnen längst zugedachten Rolle bewußt werden; Ungarn und seine Dynastie wenigstens auf ungarischem Boden schnell erdrücken, und eher, als Konferenzen, oder eine ent-

[illegible]

Részlet az „Über die Folgen des Panslavismus” című titkosrendőri jelentés szövegéből

sprechende Konzentrierung und Disponierung bewaffneter Macht zu irgend einer entscheidenden Handlung Feld gewinnen könnten, ein *fait accompli* aufstellen dürften. Von dem vielfach zurückgewiesenen und gekränkten Frankreich, dem kaufmännischen England, dem getheilten und somit schwachen Deutschland ist nichts Schnelles und Thatkraftiges zu erwarten. Da es übrigens außerhalb des Bereiches der Munizipalitäten und der Gesetzgebung liegt, solchen sich vorbereitenden Schlägen entgegenzuarbeiten, bleibt nichts übrig, als die Besorgniß im Busen zu verbergen, und Alles, was zur Kräftigung des Landes und der Nation thunlich ist, zu thun, als wäre man im Rücken ganz sicher. Sollte durch eine jetzt nicht vorauszusehende und unberechenbare Andersgestaltung der europäischen Verhältnisse eine solche Explosion unmöglich gemacht werden, wäre doch die Zeit gut verwendet gewesen. Doch, so wird nichts Schlimmes ohne alle gute Neubewirkung ist, bemerkte Deák, hat auch die slavische Reaktion, die nicht unbedingt den Ultramagyarismus zur Last gelegt werden darf, es ist vielmehr diese eine Lebensäußerung des gesammten Slavismus, nicht des ungarischen allein, ihr Gutes. Die slavische Reaktion hat unvermerkt viel zu einer festeren Anschließung der ung(arischen) Nation an ihre Dynastie beygetragen, und die Überzeugung, daß die ung(arische) Nation nur mit ihrer Dynastie stehen kann, verbreitet sich und faßt täglich tiefere Wurzeln; es wird ihr deutlich, daß, wie sie an diese durch alle Bande 300-jähriger gemeinschaftlicher Leiden und Freuden gebunden ist, ihr kein anderer verwandter Arm offen steht; ein dunkles Vorgefühl macht sich geltend, daß die Zeit kommen werde, wo beyden ein treues und festes Zusammenhalten Noth thun werde. Man glaubt immer fester, daß Ungarn ohne Österreich nicht mehr stehen könne, und umgekehrt; Deák glaubt, daß, wenn der schwüle Tag kommen wird, wo die italienischen, böhmischen, und polnischen Länder, denen allen eine von Österreichs Interressen fremde Zukunft gestellt zu seyn scheint, eine zentrifugale Richtung einschlagen werden, Ungarn das Beyspiel einer unerschütterlichen Ausdauer und Anhänglichkeit, welche trotz so manchen heftigen Diatriben in den Kongregationen und auf den Landtagen nie abgestorben ist, aufstellen werde, und dieß sowohl aus einem ihr einrechnenden loyalen Antriebe, wie auch aus eigenem Interesse das noch mächtiger wirkt. Derselbe schmeichelt sich auch mit der Meinung, daß Österreich dieß sehe, glaube, und deshalb so, wie jetzt, stets eine freundliche brüderliche Politik verfolgen werde. Hierauf wird bemerkt, daß dieß beiläufig auch der bey Manchen klare, bey Anderen dunkle, dennoch aber denselben Resultate zueilende Ideengang sey, welcher der Reg(ierung) im Lande von nun an eine Majorität bey der Opposition sichert, und zwar eine desto größere, desto festere, je mehr sich der öster(reichische) Himmel trüben sollte. Es klingt, fuhr Deák fort, heut zu Tage etwas träumerisch, von Invasionen zu sprechen; aber so wie jede Ursache eine Folge haben muß, so werden die gegenwärtigen volksthümlichen Bewegungen auch die Ihrigen haben. Zwei große Beyspiele weist die neuere Geschichte schon auf: die religiöse Revolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts, die politische des XVIII. und XIX., beyde gingen von Gedanken aus, und zogen Eroberungen nach sich; die zweite Hälfte des XIX. Jahrhunderts wird auch die Ihrige mit ihren Folgen haben; eine volksthümliche, und zwar eine furchtbare, da sie von einer weniger kultivirten und großen Masse, dem Slaventhum, ausgehen wird. Denn ihre moralischen Vorgänger stellen sich jetzt schon so fühlbar heraus, daß sie nicht mehr leicht hienweggeläugnet werden können.

Jegyzet

1.

A „Pillantás . . .”-ban, csak hangsúlyozni kívántuk az ún. „kabineti” abszolutizmus s ennek szerves részeként működő, a francia forradalom eseményeit, majd a magyar jakobinus mozgalom elfojtását követően kiterjesztett „rendőrruralom” ismeretes ténykedését, Ferenc császár egyéniségének és kormányzási stílusának – a lényegre szorítkozó – jellemzésével. Ezekre még ma is jól használható, tényszerű anyagot nyújt Horváth Mihály, Magyarország története című, Budapesten 1873-ban megjelent műve 8. kötetében. Még mindig ő rajzolja meg a leghitelesebben a kort s Ferenc egyéniségét, „a lázadásnak kitett isteni származású fejedelem” portréját, liberális szemlélettel. Ugyanő írja le „a kémkedés és vádaskodási rendszer” elburjánzását, az „elzárkózás” politikáját, a cenzúra megszigorítását, a levéltárvizsgáló helyek felállítását, s ő festi meg Sedlnitzky József gróf, a hírhedt rendőrniszter alakját és tevékenységét is a legjobban. Mindezekre lásd említett munkájában főleg a 485–491., valamint az 501–503. lapokon írottakat. Sedlnitzky biográfiáját, aránylag részletes adatokkal adja elő *Constant von Wurzbach*, Biographische Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Wien, 1877. 33. k. 284–288. Az újabb osztrák irodalom is kitér ezekre a kérdésekre, anélkül azonban, hogy érdemben különösebben újat mondana róluk. Ezek a munkák inkább az egykorú nemzetközi viszonyokról nyújtanak újabb áttekintést, osztrák szemszögből. Lásd: *Erich Zöllner*, Geschichte Österreichs, 1961, Wien, 329–330. l.; *Maer–Kaindl–Pirchegger–Klein*, Geschichte und Kulturleben Österreichs von 1792 bis zum Staatsvertrag von 1955, Wien–Stuttgart, ötödik bővített kiadás (1965). A szövegben idézett jellemzés Ferenc császárról innen való, 1. lap: lásd még hozzá a korszakról az 55–62. lapokon írottakat. Ugyanerről: *Hugo Hantsch*, Die Geschichte Österreichs I–II. k., Gratz–Wien–Köln, az 1962. évi kiadásban a II. k. 298.

A kémhálózat működéséről, a postai cenzúráról, a titkos levelezőkről, valamint a beszerzés módszereiről használható adalékok olvashatók *Takáts Sándor* néhány, a kérdésről szóló dolgozatában. Főleg: Társasélet a pozsonyi országgyűléseken, és a Deák Ferenc és a titkosrendőrség című, kisebb írásait hasznosítottuk. Mindkettő az Emlékezzünk eleinkről című, Budapesten (1929-ben) megjelent kötetben található a 373–408., illetve az 525–553. lapokon. Ő írta a Wesselényi Miklós és a titkosrendőrség című dolgozatot is, amely először a Budapesti Szemle 221. kötetében jelent meg az 57–102. lapokon. Utóbb pedig a Kémvilág Magyarországon című Budapesten (1932-ben) kiadott kétrészes kötetben is napvilágot látott. Ebben – egyebek között – a témát érintő két munkát is írt. Ezek címei: A posta a kémrendszer szolgálatában, és a Politikai konventikulumok és titkos konferenciák az országgyűléseken. Mindkettő a II. részben: 93–114. és 55–171. lapok. A kötet 1980-ban újból megjelent, de a lábjegyzetekbe foglalt magyar és német nyelvű hivatkozások és forrásmegjelölés nélkül. Lásd még Tőle a Titkos referensekről című, a Budapesti Hírlap 1931. évi 218. számában publikált dolgozatát. A postaszolgálat szervezetéről, hálózatának kiépítéséről – a cenzúrára is kitérve – történeti áttekintést ad *Hennyei Vilmos*, A magyar posta története című munkájában. Budapest, 1926.; a cenzúráról lásd a 143. *Takáts* említett munkáin kívül forrásként használtuk azokat a titkosrendőri jelentéseket is, amelyeket ugyan ő is ismert, de nem publikált. Ezek adataiból azokat, amelyek az 1830-as évek két országgyűlésének eseményeire vonatkoznak, 34 évvel ezelőtt magunk is kigyűjtöttük és egy részüket publikáltuk, A jobbágykérdés az 1832–36-os országgyűlésen című, Budapesten 1948-ban megjelent munkánkban. E forrás lelőhelye annak idején a Parlamenti Könyvtár Levéltárában volt, az országgyűlésekkel kapcsolatos „kémjelentések” között, egy külön gyűjteményben. Ezekből közölt Takáts is – saját témáinak megfelelően – számos jelentést, illetve jelentésrészletet, adalékok formájában. A továbbiakban lásd: Kémjelentések.

A „hidra”, ill. egykorú írással, „hydra” kifejezés korabeli használatára lásd, többek közt, *Kölcsey Ferenc* Országgyűlési Napló-ját s benne Wesselényi védelme című írását, Budapest, 1874. Ebben több utalás is olvasható a titkosrendőrség és embereinek tevékenységéről a 205–206. lapokon. Így pl. a Wesselényi elleni kémkedésekről is a 104–105. lapokon, továbbá az ellenzék egyes tagjainak titkos tanácskozásairól, ill. azok helyeiről. Ezek gyakran Wesselényi, Kölcsey szálláshelyén és az „Irgalmasok” kolostorában voltak. Lásd: i. m. 62., 64–65., 142., 144., 147. Az ellenzékiek a titkos összejövetelek helyét váltogatták. Sok tanácskozás folyt Csapó Dániel, tolnai követ lakásán is –

visszahívásáig –, amiről egy kémjelentés is említést tesz: Kémjelentések, 1834. augusztus 29. 49. csomó 7428 sz. Ugyanerről lásd még *Takáts*, Politikai Konventikulumok . . . i. m. 70–76.

Wesselényi figyeltetéséről és besúgóiról, valamint a beszervezés módszereiről lásd: *Takáts*, Wesselényi . . . c. id. dolgozatát a Budapesti Szemlében az 58. lapon. Ő említi a lepénzelt Cserey őrnagy és az Istvánffy álnéven dolgozó egyén kémtevékenységét is. Azt is írja, hogy Cserey titkos hírvője bizonyos Korondy kanonok volt, és hogy Zsibó és környéke hemzsegett a titkos megbízottaktól. I. m. 60–62. *Andrássy József*, Wesselényi írnokának hasonló szerepéről: Tőle, Kémvilág . . . I. r. 26–29. Ugyanitt olvashatunk Ferstl Lipót, pozsonyi rendőrfőnök 1834. szeptember 19-én kelt, Wesselényi elzárására tett jellemző javaslatáról. Az 1980. évi újabb kiadásban a 18.

A felső- és az alsótábla résztvevőinek politikai jellemzéséről, sokszor összekeverve a rendi és a reformellenzékeséget, nagy mennyiségű iratanyag tájékoztat. Köztük figyelmet érdemel a Ferenc császár titkos aktái közt található két jellemzés. Az egyik 1825–6–7-ből, „Charakteristik der auf dem ungarischen Landtage vom Jahre 1825–6–7 erschienenen Magnaten u. Ablegaten. Zusammengestellt aus der in den Landtags-Berichten enthaltenen Raten”, a másik „Ablegati Comitatum 1830” címmel. Haus-Hof-und Staatsarchiv, újabban Wiener Staatsarchiv, (a továbbiakban Staatsarchiv) Kabinettsarchiv, Kaiser Franz-Akten 146. sz. Az 1830. évből való jellemzés a III. sz. iratköteggben található. Bennük. többek közt, Wesselényiről azt emelik ki, hogy ő a „wüthendster Opponent in der Magnaten Tafel; Präsident des sogenannten Klubs, und übt als solcher große Gastfreundschaft aus”. Széchenyiről pedig, hogy: ein heftiger und hartnäckiger Opponent in der Magnaten Tafel . . . arbeitete fleißig und unermüdet, um sich zum ungarischen Redner, Juristen und Publizisten zu bilden, und nahm sogar seine Entlassung vom Militär um sich ungestörter den weitaussehenden neu constitutionellen Planen zu widmen, die er im Kopfe trug”. Azután, 1830-ból: „ein Nachahmer von Allem, was englische Sitte ist . . .”. Lásd hozzá az 1832/36. évi országgyűlés végén készült jegyzéket a főispánok és az alsótáblai követek pártállásáról. Ez a kémjelentések közt található „Übersichts-Tabelle der Comitete, besonders Districte ihres Landtag-Deputierten, Obergespanne, und Administratoren mit dem Schluß des Landtags 1832/36” címmel, 50. cs. 7759 számú irat. *Wirkner* kancellistára lásd: Élményeim című kötetét, Pozsony, Deák Ferenc . . . i. m. 545. Klauzál ezzel kapcsolatos kijelentésére, hogy kémeik mindig akadnak köztünk stb.-re: Ugyanő, Politikai konventikulumok . . . i. m. (Kémvilág . . .) 75–76.

Az 1830-as évekből származó titkosrendőri jelentésekre és a levelezők neveire, köztük Ferstlnek Sedlnitzkyhez írott jelentéseire is, lásd: Kémjelentések 1832. július 21. – 49. cs. 7357. sz.; nov. 9. – 7364. sz.; nov. 23. – 7369. sz.; nov. 26. – 7370. sz.; 1833 nov. 22. – 7381. sz.; 1834 május 8. – 7418/a sz.; okt. 6. – 7438. sz.; nov. 19. – 7453 és 7454. sz. 1838. március 28. – 54. cs. 8205.; december 11. – 8207. sz.; 1839. március 28. – 8219. sz.; december 22. – 60. cs. 8417/b-e sz. Majláth János publicista és költő, aki történetírói munkásságot is folytatott. Jogot végzett Győrött. A Pest megyei Törökkálint uradalom tulajdonosa. Több ízben vett részt a pozsonyi diétákon. Kétes jellem, aki megromlott anyagi viszonyai miatt is könnyen az udvar szolgálatába szegődött. A Pest megyei gyűléseken is fellépett Kossuth ellen, erősen konzervatív szellemben. Ferstl 1833. január 2-i levelére lásd: *Takáts*, Politikai konventikulumok. A Wirknerrel közeli kapcsolatokat létesítő Orosz Józsefre, lásd – *Wirkner* id. munkáján kívül – Kosáry Domokos, Kossuth és az Országgyűlési Tudósítások 381., 387., és *Ugyanő*: A válság éve és a Hírnök, 404. Mindkét tanulmány A magyar sajtó története című, legújabban megjelent I. kötetében olvasható. Szerk. Kókay György. Budapest, 1979. Kossuth Országgyűlési Tudósításai, ill. a személyével foglalkozó bizalmas aktákra lásd: Staatsarchiv-Kabinettsarchiv, Staatskonferenzakten, 1833/a 26. karton iratai közül főleg a 931/833, – 936/833, – 959/833, – 960/833, – 962/833 számokkal jelletteket.

2.

A „Deák . . .” stb.-ben arról, hogy a titkosrendőrség az 1833. május 1-én, a diétára újonnan érkező Ferencről még semmi lényegeset sem tudott, tanúskodik Ferstlnek egy 1833. április 2-i levele. *Takáts*, Deák Ferenc . . . i. m. 526. Deák későbbi módszeres megfigyeltetéséről, a róla készített „Überwachung-Rapport”-ok és „Über Deáks charakteristisches Benehmen” című akták tanúskodnak. Ezekből az – időközben megsemmisült – iratokból idéz korábban kijegyzett részleteket *Takáts* i. m. 527. Ugyanitt olvasható, hogy Deák megfigyeltetése havonta 10–20 forintba került. „Megfontolt” politikai magatartásáról ugyanitt. Lásd hozzá az 1834. augusztus 29-éről „Notizen über die Umtriebe

der Opposition und die sich Bildeten Antiopposition" című, hosszabb kémjelentést. Benne megjegyzések Deákról is, főleg nagy befolyásáról az alsótáblai követek közt. Kémjelentések 49. cs. 4728. sz. „Bámúlato ismeretei”-ről, valamint az 1839 júniusi jelentésről, hogy elsőnek érkezik a diétára stb.-re: Takáts i. m. 528–9. Az 1838. évi december 2-i keltezésű, máig is publikálatlan levélre: Kémjelentések 1838, 54. cs. 8205. sz. Benne a szöveg arról, hogy „Vor den Theorien des Beöthy, bei welchen man leicht zu heftigen Aeußerungen verleitet werden kann, ist man zur Lehre des Franz Deák übergangen, der in dem Aufsuchen alter Gesetze und in deren Anwendung das Heil der Opposition sucht, und in Anordnung derselben Ruhe und Mässigung, zugleich aber Beharrlichkeit und Umbeugsamkeit anrätet.”

Deák szerepéről az elitelt Wesselényi szabadon bocsátása és a fogva tartott Kossuth büntetésének elengedése érdekében. lásd: *Ferenczi Zoltán*, Deák élete című háromkötetes munkájából az I. kötetben, Deák és a szólásszabadsági perek című fejezet vonatkozó lapjait. Budapest, 1904. 205–230. Deák 1839 február–márciusi bécsi látogatásáról ez ügyben, figyeltetéséről, napi programjának nyomon követéséről, hivatalos tárgyalásairól, jellemzéséről, hogy „igazságossága” miatt „veszedelmes” a kormányra, lásd *Ferenczi* i. m. 225–226.; továbbá: *Takáts*, Deák és a titkosrendőrség i. m. 533–536. Deák bécsi látogatásának személyes körülményeiről, az uralkodónál február 13-án tett audienciájáról, viselkedéséről és a mindezekkel összefüggő egyéb – a dolgozatban említett – mozzanatokról, ugyancsak *Takáts* fenti dolgozata szolgál adalékkal, i. m. 537–539. Deák bizalmas levelezése a postaszolgálat kikerülésével történt. Már 1833. május 7-i, Pozsonyból írt első levelét is, amelyet sógorának küldött, bizonyos „Molnár Úr”, a pesti Molnár János útján juttatta el a címzetthez. Régi Okiratok és Levelek Tára 1906. 2. február 15. 57. l. Amikor 1836. december 31-én levelet írt Kossuthnak Pestre, Kehidáról, Hertelendy Károly követtársával küldte azt el, mert úgy hallotta, hogy a postai leveleket nem adják Kossuth kezeihez. Deák Ferenc emlékezete I–II. k. Levelek 1822–1875., Budapest, 1890. Ráth Mór-féle kiadás, Váczy János előszavával II. k. 25–33. Széchenyihez a Pesti Hírlap ügyében írt, 1841. március 20-án kelt válaszelevelét, amelyet Pulszky Ferenc útján küldött el a címzetthez, így kezdi: „Későn válaszolok, mert postán, hol a kormány örökdik a pecsét szentsége felett, írni nem akartam, s noha veszélyteljes titkaim nincsenek, mégis inkább biztos alkalmat vártam.” *Vízszota Gyula*, A Kelet Népe történetéhez, Budapesti Szemle, 1903. 178–187. Deák Széchenyi február 7-i levelére válaszolt. Az eredeti levél ma a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található a Deák-levelek közt. Jelzete: K–203/88 sz. Az országgyűlés szüneteiben és a más alkalmakkor is tartott „társasélet”-et, vigalmakat, az ellenzék által rendezett táncestélyeket, az ún. „Oppositions Ball”-okat szintén rendőri megfigyelés alatt tartották. Lásd pl. *Takáts* Társasélet... i. m. 395–399.; továbbá: „Über den Juristenball: című jegyzőkönyvet. Staatsarchiv Kabinetsarchiv, Zentralinformationsprotocolle, Ungarisch-Siebenbürgische Section, 1843, Sitzung vom 10. Februar, 12. folio, 94. A női besúgókról Eötvös Károly is megemlékezik, Deák Ferenc és családja című, kétkötetes publicisztikai munkájában, Budapest, 1905 II. k. 240–241. l. Deák magatartásáról, adomáiról, ezek politikai háttéréről, ill. szerepéről, Eötvös írásán kívül, máshonnan is értesülhetünk. Így megemlíti őket *Takáts* is, Deák és a titkosrendőrség című id. dolgozatában, egy jelentésre hivatkozva az 539. lapon: „Ha kérdezik” – olvasható ebben, Deák – „adomákkal traktálja a kíváncsiakat”. Sednitszky február 12-én azt írja Metternichnek: „Ennek a követnek sokat kifejező arca van. Ha Wesselényiről van szó, inkább arcjátékokkal, mint szóval beszél.” Ugyanott 535. Ugyanerről korábban, *Ferenczi* i. m. I. k. 226. A Deák személyétől való óvatos tartózkodásról Bécsben, megemlékezik: *Takáts*, i. m. 536–537. A február 9-i, róla szóló, idézett titkosrendőri jelentés ugyanitt 534–536. Deáknak a magyar törvényhozás tiszteletben tartásáról mondott szavaira stb.-re: *Ferenczi*, i. m. I. k. 227. Arról, hogy „forradalmi párt nincs az országban... stb.: *Takáts* i. m. 538.; továbbá, hogy Orosz József is jelentést írt Deákról, lásd ugyanitt az 539–540. lapokat. Deák megközelíthetlenségéről tárgyalásai végeztével stb.-re lásd: *Takáts* i. m. 539., továbbá Kémjelentések „Notizen aus Pest vom 28. März 1839”. 54. cs. 8219/n. sz., idézi *Takáts* i. m. 541–542. Küldetésének eredményeit rövid előadásban közli *Ferenczi* i. m. I. k. 267., 279–283. A Wesselényinek Freywaldauba küldött 1840. május 14-i levelére lásd: Levelek i. m. II. k. 67. Ezt idézi *Ferenczi* i. m. I. k. 283.

Deák pesti tartózkodásáról 1841–43 közt a büntetőtörvénytervezet elkészítése ügyében, *Ferenczi* írt röviden, Deák és a büntetőtörvénykönyvi javaslat címmel, i. m. I. k. 340–361. Vessd össze: *Sarkós Béla*, Deák és Vukovics (két igazságügy-miniszter) című, e kérdéssel is foglalkozó, kezdeményező munkáját. Budapest, 1970. 49. Értekezések a történeti tudományok köréből. 54. sz. Leg-

újban Varga János publikált kitűnő munkát az egész problematikáról, Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete címmel. Zalai Gyűjtemény, 15. Zalaegerszeg, 1980. A Deákot illető egyes részletek említése e munka felhasználása alapján történt. Deák pesti lakhelyét *Ferenczi* jelöli meg. i. m. I. k. 350. Az ekkor Pesten tartózkodó politikusok rendőri megfigyelésére *Viszota Gyula* ad hatalmas anyagot, Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal című aktapublikációjában (a továbbiakban: Írói és hírlapi vita) I. r. 1841–1843. Budapest, 1927. Ugyanerre használható Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860 című kétkötetes munka, Budapest, 1943. Összeállította *Bárfai Szabó László*. A továbbiakban: *Bárfai Szabó László*.

A Zentralinformationsbüro alapításáról, magyarországi és erdélyi szekciójáról, vezetéséről, működéséről, a bizottsági ülésekről és azok résztvevőiről lásd: *Fritz Reinöhl*, Die österreichischen Informationsbüros des Vormärz, ihre Akten und Protocolle, München, 1929. 261–288. (Különnyomat) Az 1842. december 21-i, említett rendőrjelentésre lásd: *Viszota*, Írói és hírlapi vita I. r. 697–698. Kossuth hírlapi tevékenységéről korszerű és valós képet rajzolt legújban *Kosáry Domokos*, Kossuth és a Pesti Hírlap című, átfogó tanulmányában. Megjelent: A magyar sajtó... idézett kötetben a 665–713. lapokon. Széchenyiről: *Viszota Gy.*: Széchenyi István politikája 1842–45-ben, Budapesti Szemle, Budapest 1904. 361–387. Legújban lásd erről is *Kosáry D.*, Széchenyi a Pesti Hírlap ellen című, az egész kérdéssről összefüggő képet adó tanulmányát, A magyar sajtó... i. m. 741–778. Az új kossuthi „modor”-ról lásd Széchenyi levelét Deákhoz 1841. június 29-éről. Közli *Bárfai Szabó László* i. m. I. k. 382. Széchenyi nagy vitát kiváltó, nevezetes, messze tekintő politikai bölcsességéről tanúskodó beszéde a nemzetiségi kérdéssről 1842. november 27-én hangzott el Pest megye közgyűlési termében. A beszéd nyomtatásban december 23-án jelent meg. Politikai visszhangjáról már másnap – 24-én – jelentés készült Sedlnitzky részére. Sedlnitzky jelentése Metternichnek minderről 1843. január 27-én kelt. Lásd: *Viszota Gy.*, Írói és hírlapi vita, CXIX–CXX. ill. 669–703. Deák politikai mozgásterének beszűküléséről ugyanitt olvasható a 697–698 lapokon. Az általa használt, jellemző kifejezésekről és ezekkel kapcsolatban a „pártviszályok” elkerüléséről számos megnyilatkozása tanúskodik. Lásd levelét Wesselényihez 1841. március 4-éről Kehidáról. Ebben a törvényhozás elsődleges szerepére hivatkozva írja: a Pesti Hírlap „előmunkálatokat tesz a törvényhozás célszerű haladásának”. *Bárfai Szabó László* I. k. 376–377. Az 1841. március 20-i s már említett levelében, amelyet Széchenyi lecsillapítására írt, többek közt azt is hangsúlyozza, hogy Kossuth hírlapja „a közértelmességet” terjeszti, és ez „a törvényhozás előmunkálatául” szolgál. 1843. február 12-én Pestről Wesselényihez írott levelében pedig leszűjtve ír – egyebek mellett – arról is, hogy „pártokra szakadva a vélemények személyes harcok által alig volnának egyesíthetők”. Levelek i. m. II. k. 81–83. Ugyanerről Deák két levele s a szláv kérdés 1842–43-ban. Közli *Ferenczi Z.*, Budapesti Szemle, Budapest 1900, 102. k. 45. Deák szerepére a büntetőtörvénytervezet vitája kapcsán, különösen az ellenvélemények kidolgozásában, lásd *Varga J.* i. m. 111–157. Ő is említi Deák feltételeit követi tisztségének elfogadása ügyében. Lásd erről: Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Informationsprotocolle “Über Franz Deák und den Gr. St. Széchenyi” címmel az 1843. február 10. ülés jegyzőkönyvét. 1843, 23. katon 12. fólió, 93–94. Ugyanerről már a január 13-i ülés jegyzőkönyvében is szó esik. B. Z. 24. sz. Deák 1843. január 30-án bekövetkezett betegségéről szóló jegyzőkönyv ugyanott található. „Über Franz Deák” címmel: 1843. február 3-i ülés, 10. fólió 75–76. A február 6-án kelt Majláth-féle jelentés jegyzőkönyvére lásd a már fent említett 10-i ülés jegyzőkönyvét. Széchenyi valóban beteg volt a jelzett napokban. Ez a körülmény kitűnik Naplójából is. Lásd: *Viszota Gy.* Gróf Széchenyi István naplói, V. k. 1836–1843. Budapest, 1937, 667–680. Deák 1843 február 12-i levelére Wesselényihez, *Bárfai Szabó László* i. m. I. k. 440. A február 15-i, sógorához írottat lásd: Deák Ferenc és Oszterhuber József levelezése, Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára, Levelestár, 14. fólió, 1843. február 15. A levelet idézi *Varga J.* i. m. 117–118. Az 1842. június 21-i rendőrjelentésre lásd: *Bárfai Szabó László*, i. m. I. k. 409. A Pesti Hírlapról és benne az említett idézetről 1842-ből lásd: *Kosáry*. A Pesti Hírlap nacionalizmusa című, maig is alapvető, nagy tanulmányát. Századok, 1943. 339., valamint: Tőle, Kossuth és a Pesti Hírlap című s már i. m. A magyar sajtó... id. kötetben az említett lapokon. Egyébként a rendi és a reformnacionalizmus – e tekintetben – szinte azonos politikai tudatot tükrözött, Nagy Páltól Kossuthig. A fiatal Kossuth már az 1830-as évek kezdetén is elég nyersen azt írta, hogy „miután a bécsi kongresszus által felépített külső védfal” – a „kongresszusi” Lengyelország – „már eldőlt, hasonló sors néz a magyarra, egy szörnyebb, egy rettentőbb bálvány hatalom ellen, mely erőszakos rémként fenyegeti Európa constitutionális létét”.

Azután az ország szláv nemzetiségű lakosaira célozva: „Csak elfogultság nélkül fontoljuk meg politikai állásunkat, vessünk egy önmeghihttségtől távol tekintetet országunk heterogén elemeire...”, *Barta István*, A fiatal Kossuth, Budapest, 1966, 223. Deák 1842. nov. 16-i – pontosabban – 10–16-i, Hertelendy Károly útján küldött levelére és az idézett szövegre: *Sándor Pál*, Deák politikai koncepciójához. Ismeretlen levele 1842-ből, Történelmi Szemle, 1979. 2. sz. 262–282. A Deák vezette ellenzék vereségéről a kódextervezet vitája során a Választmányban, részletesen ír, új források alapján *Varga J.* i. m.-ben, főleg a 117–154. lapokon. Deák 1843. február 12-i leveléből vett idézetre lásd a fentebb már jelzetteket. A Központi Információs Iroda 1843. évi március 24-i bizottsági ülésének a dolgozatban említett jegyzőkönyvi idézete az „Über die Deputiertenwahlen” című szövegből való: Informationsprotocolle, 1843, 23. karton, 21. fólió, 155.

3.

Az „Egy titkos jegyzőkönyv”-ben írottakhoz itt csak az alábbiakat jegyezzük meg.

Az 1843. évi február 6-i tudósítás szövegére lásd: *Viszota Gy.*, Írói és hírlapi vita i. m.-t I. k. 706–707. lapok. A szerző a Polizei-Hofstelle 1843. évi 1243. és 1246. számú jelzeteire hivatkozik. Széchenyi politikai tevékenységéről Majláth J. tudósított rendszeresen Az „Über Franz Deák und den Gr. St. Széchenyi” című, említett jegyzőkönyvből az is kitűnik, hogy Deák jelzett betegségének napjaiban „Széchenyi... ließ ihm sagen, es thue ihm sehr leid, daß er selbst kränklich das Zimmer hüthen müsse, und ihn daher nicht besuchen könne...”. Ezért véljük, hogy ez a jegyzőkönyv Majláth levele nyomán keletkezett. Mivel pedig az általa figyelt Széchenyi – felépülését követően is – találkozott Deákkal, bár viszonyuk ekkor már igen feszült volt, közel esik a feltevés, hogy a március 24-i jegyzőkönyv is a Széchenyit és a vele érintkező politikusokat is folyvást szemmel tartó Majláth jelentése alapján készülhetett. Széchenyi találkozásait Deákkal ekkor naplóbejegyzései is bizonyítják. Lásd: *Viszota*, Naplók, V. k. 674., 678., 683., 686., 681–2. A *Miskolczy*-idézetre lásd Tőle, A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában, Budapest, 1927, 266. Az „Über die Folgen des Panslavismus” című jegyzőkönyv forráshelye: Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Informationsprotocolle, Ungarisch–Siebenbürgische Section, 1843, 23. karton, 21. fólió, 157–159.

Angol dokumentumok a Baranya-misszió működéséről

Az 1918 november 13-i belgrádi katonai konvenció alapján a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság – továbbiakban SHS Királyság – csapatai megszállták Dél-Baranyát és Pécsét. A trianoni békeszerződés azonban ezt a területet Magyarországnak ítélte, de a kiűrésre csak 1921 augusztusában került sor. A történeti irodalom már tisztázta a 33 hónapos megszállás fő célkitűzéseit.¹ A helytörténetírás sok fontos részletet is feldolgozott, elsősorban a munkásosztály szempontjából.² A kérdés sokoldalú vizsgálatának fő akadályai elsősorban a források csekély száma és értéktelensége. A Baranya megyei Levéltár „Szerb impérium I–IV.” irataiból hiányoznak a törvényhatósági jegyzőkönyvek és a szerb katonai parancsnokság, valamint adminisztráció által fogantatott intézkedésekről készített feljegyzések. Ezek közül más levéltárakban is meglehetősen kis számban találhatók források. A kutatás szempontjából értékesnek feltételezett anyag sorsa ismeretlen. Emiatt az eddigi feldolgozások sok izgalmas kérdésre nem tudtak megfelelő választ adni. Továbbra is tisztázatlan, hogy milyen gazdasági károkat okoztak az SHS Királyság rekvirálásai és ezek mennyiben járultak hozzá a visszacsatolás után a gazdasági válság elhúzódásához.

A magyarországi munkásmozgalom szempontjából fontos lenne annak feltárása is, hogy a terület átadásának elhúzódása mennyiben volt pozitív hatással a helyi munkásosztály fejlődésére, és mennyiben járult hozzá annak frakciókra bomlásához; hogy milyen erők álltak, álltak-e egyáltalán a „városházi frakció” mögött, amelynek működése végül is az úgynevezett köztársaság kikiáltását – szerb protektorátus alatt – eredményezte; mi volt a szövetséges hatalmaknak az a konkrét és erélyes fellépése, amelynek eredményeként Belgrád visszautasította az exponensei hosszas erőfeszítése által létrehozott „köztársaság” támogatását, amely 1921 augusztusában az utolsó lehetőség volt számára a terület megszerzésére.

A londoni Public Record Office-ban végzett kutatásaim során a külügyminisztérium iratai között olyan dokumentumokat találtam, amelyek a fenti néhány kérdésben hozzájárulhatnak az eddigi kialakult kép teljesebbé tételéhez.

Az itt közölt okmányok mindegyike Dél-Baranya és Pécs kiűrésével kapcsolatos, a benne foglaltakat a helyszínről küldött jelentések alapozzák meg. Csupán annyiban

¹ Lásd: *Pölöskei Ferenc*: Horthy és hatalmi rendszere (1919–1922), Budapest 1977., és *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945 (Budapest, 1975.).

² A Magyar Tanácsköztársaság Pécsi–Baranyai Emlékkönyve. (Pécs, 1960) és Válogatott dokumentumok a baranyai–pécsi munkásmozgalom történetéhez. Szerk. *Dr. Babics András* és *Dr. Szita László*. I–II. (Pécs, 1968 és 1970.)

érintik a megszállt terület belső helyzetét, amennyiben a kiürítéssel kapcsolatban vannak. Főleg a szerb katonai és polgári szervek működésére vonatkozó részletek figyelemre méltóak. Ugyanakkor adalékok az angol külpolitika és az ellenforradalmi rendszer kapcsolatához is.

Nem szükséges a szerb megszállás ismert eseménytörténetének felsorolása, de néhány olyan részletet, amelyhez a közölt okmányok újabb információt tartalmaznak, mégis érdemes feleleveníteni.

A párizsi konferencia először Clerk budapesti tárgyalásai után szólította fel az SHS-kormányt, hogy vonuljon vissza az 1919. június 13-án megállapított határokra. A jegyzék átadására Moor amerikai ezredes vezetésével antantmisszió érkezett Pécsre 1919. november 21-én. Vuicsics, az akkori szerb állomásparancsnok közölte vele, hogy csapatait nem hajlandó visszavonni a Kiskőszeg–Dolmány–Dráva-vonalra, mert erre Belgrádból nem kapott parancsot. Arra hivatkozott, hogy kormánya azért késlelteti a kiürítést, mert új demarkációs vonal megállapítását kérte Párizstól, és azt meg is kapta. Moor ezredes ezt ugyan cáfolta, de a jegyzékben foglaltak végrehajtását nem tudta elérni.³

A szövetségesek nem is tettek erőfeszítéseket a továbbiakban, hogy betartassák a Párizsban hozott döntéseket. Figyelmüket lekötötte a Szovjet-Oroszország elleni intervenció, a románok Magyarországról való kivonulása és a háború alatt tett – sok ellentmondást tartalmazó – ígéreteikből keletkezett konfliktusok megoldása.

Kezdetben ezt, a trianoni békeszerződés aláírása után pedig a nagyhatalmak késedelmes ratifikálását használta ki az SHS Királyság a kiürítés elodázására. A Párizsból időnként érkezett felszólításokat egyszerűen válasz nélkül hagyta, azokat a megszálló erők parancsnokainak nem is továbbította. Az azonban megállapítható, hogy a megszállás alatt többször is olyan intézkedéseket hoztak, amelyekből arra következtethetünk: úgy ítélték meg a helyzetet, hogy záros határidőn belül ki kell üríteniük a térséget. Így 1920 áprilisától nagy mennyiségű vasúti berendezést, élőállatot és gabonát szállítottak el.⁴ Ekkor foszlott szét Belgrádnak az a reménye, hogy Budapest visszautasítja a békeszerződés aláírását. Ugyancsak nagymértékű rekvirálások voltak 1920 novemberében, a trianoni béke magyar ratifikálása idején. A terület gazdasági kifosztása ismét fokozódott 1921 márciusától, amikor az európai nagyhatalmak közül utolsónak a brit parlament is napirendre tűzte a trianoni béke becikkelyezését.⁵

Az 1921 tavaszára kialakult nemzetközi viszonyok között már semmi sem indokolta a Baranya-kérdés rendezésének függőben tartását.

³ HL. VI. 1. oszt. Nyugat-Magyarország és a baranyai helyzet. Dátálva 1919. nov. 24. Hardy sorhajóhadnagy jelentése a Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérségének a pécsi útról. Párizsban valóban foglalkoztak újabb szerb igényekkel, de azok nem új demarkációs vonallal voltak kapcsolatosak, hanem a szénnel. A gazdasági albizottság vizsgálta Belgrádnak azt a kérését, hogy a jugoszláv szénhiány pótlására a békeszerződés életbelépése után még öt évig kiaknázhassák a pécsi szénmedencét. A döntést a külügyminiszterek tanácsa hozta meg 1920. január 10-én: az SHS-állam a magyar békeszerződés hatályba lépéséig aknázhathatja ki a pécsi szenet. Azt követően majd a jóvátételi bizottság dönt. (Documents of British Foreign Policy 1919–1932. vol. 2., C. M. I., No. 65. és melléklete).

⁴ FO 371/AH 195096. Hohler budapesti angol főbiztos jelentése Curzon külügyminiszternek 1920. április 21., valamint FO 371 AH 201272. Hohler távirata Londonba 1920. június 3-án.

⁵ FO 371. C. 6856. Hohler jelentése és melléklete, 1921. ápr. 1-én.

A magyar ellenforradalmi rendszer helyzete pedig egyenesen szükségessé tette annak megoldását, mert a megszállásból adódó gazdasági nehézségek akadályozták a konszolidációt. A szövetséges nagyhatalmaknak sem volt érdeke, hogy Magyarországot ebben a törekvésében ne támogassák. Az angolok már korábban is erőfeszítéseket tettek az ellenforradalmi rendszer megszilárdulása érdekében. Miután a franciáknak már sikerült biztosítani befolyásukat az új közép-európai államokban, szintén nem volt érdekük, hogy ellenezzék ezt. Ilyen körülmények között aktivizálódott az angol külpolitika. Kezdeményezően lépett fel Párizsban, és sikerült a szövetségeseket egységes cselekvésre készíteni.

E kezdeményező, határozott külpolitikai irányvonalat Curzon külügyminiszter a Lordok Házában elhangzott interpellációkra adott válaszában a következőképpen fogalmazta meg (1921. május 5-én):

„... van egy kérdés, amelyet több lord is szóvá tett, és amelynek nagy jelentősége van most a ratifikálás előestéjén: Pécs és Baranya kiürítése a jugoszlávok által. Nagyon valószínű, hogy a jugoszlávok, élve a megszállás adta lehetőségekkel, elnyomó intézkedéseket alkalmaztak, sőt, hozzá merem tenni, kecsegtető volt számukra a szénmezők birtoklása. Tudomásom szerint mindent megtettek, hogy amilyen sokáig lehet, kihúzzák a megszállás idejét. De most, hogy a szerződést rövidesen ratifikáljuk, ennek az állapotnak véget kell vetni. A Nagykövetek Konferenciája Párizsban máris jegyzékben figyelmeztette a jugoszláv kormányt, hogy a szerződés rövidesen hatályba lép, és reményét fejezte ki, hogy a kiürítésre vonatkozó intézkedéssel készen állnak. Nem hiszem, hogy válasz érkezett volna. De nincs okom annak feltételezésére, hogy a válasz kedvezőtlen lesz, vagy a kiürítést elhalasztják. De ha bármiféle ilyen fordulatra kerülne sor, nyomatékosan biztosítom a Lordok Házát: Ófelsége kormánya minden nyomást kifejt rájuk”.⁶

A következő néhány hónap nem bizonyította, hogy a belgrádi kormány előkészítette a kiürítést, amelyre a szövetségesek már 1920 nyarától kezdve folyamatosan tervek készítették. A román visszavonulás során tapasztalt incidenseket és a lakosság elleni megtorlást egyaránt el akarták kerülni, mert ezzel saját országaikban is belpolitikai nehézségeket okozhattak volna. Emiatt is figyelemre méltó a budapesti brit főbiztos 1920. május 25-i jelentése.⁷

A trianoni béke aláírásától kezdve az SHS Királyság számára nyilvánvalóvá vált, hogy a megszállt területek kiürítésének meg kell történnie és ez elé – hivatalosan – semmiféle akadályt nem gördíthetnek. Noha a belgrádi kormány mindezt tudomásul vette, a baranyai szerb polgári közigazgatás vezetői erőteljes agitációba kezdtek annak érdekében, hogy Pécs és Baranya lakossága maga kérje e térségnek az SHS Királysághoz való csatlakozását. Ehhez kormányuk szabad kezet biztosított.

A szerb exponensek „szocialistabarát” politikát folytattak, és a szervezett munkások jóindulatának megnyerésére törekedtek. Ennek kettős következménye volt. Az erre vonatkozó publikációk sokoldalúan bizonyítják, hogy a pécsi és baranyai munkásság 1920 nyarától sikeres bérharcokat vívott, viszonylag szabadon szervezkedett, sajtója a legnagyobb példányszámban jelent meg.⁸ Az érem másik oldala: a Pécsi Szocialista Párton belül megerősödött a keresztényszocialista frakció, majd később kialakult az úgynevezett

⁶ The Hungarian Question in the British Parliament 1919–1930. London, 1933. O 228–229. o.

⁷ L.: I. sz. melléklet

⁸ *Hajdu Gyula*: Harcban elnyomók és megszállók ellen. (Pécs, 1957.)

városházi frakció, és a munkásmozgalmat 1920 késő ősztől egyre inkább a belső egység megbomlása és a pozíciókért folyó küzdelem jellemezte.

A belső viszonyok részletes elemzése nem célom, de miután a városházi frakció tevékenysége eredményezte az egyetlen olyan eseményt, amely a kiürítés során bonyolalmat okozhatott volna, érdemes áttekinteni, hogyan szerezte meg a pécsi munkásság a törvényhatósági pozíciókat. Maga az a tény, hogy a város közigazgatása a Szocialista Párt kezébe került, jelentős vívmány volt. Hiba lenne azonban eltekinteni attól, hogy a mód, ahogyan azt megszerezte, és a későbbiekben felhasználta, teljesen megegyezett a szerb megszállók terveivel, amelyben régóta szerepelt a magyar közigazgatás eltávolítása. Miután a munkásság is elégedetlen volt a városi törvényhatósági testület működésével, a szerbek támogatták azt a követelését, hogy az 1918 decemberében rendelettel megszüntetett Nemzeti Tanácsot újjáválasszák. Az 1920. augusztus 8-i Nemzeti Tanács létrejöttét követte az általa kiírt törvényhatósági választások megtartása, melynek eredményeképpen a törvényhatósági bizottság tisztújító gyűlésén új vezetőséget is választottak. Így került a városháza élére Linder Béla volt hadügyminiszter, és kerültek be a város irányításába a Pécsi Szocialista Párt képviselői. Miután a Linder vezette városházi csoport hamarosan függetlenítette magát a pártvezetéstől és a szakszervezetektől, valójában nem jött létre a város szocialista irányítása, csupán annak névleges formája. A Pécsi Szocialista Párt baloldala felvette ugyan a küzdelmet annak érdekében, hogy a városházi frakciót rendeljék a pártvezetőség irányítása alá, de ez nem járt sikerrel. Az 1921 májusában megtartott rendkívüli szakszervezeti kongresszus után megválasztott új vezetőségből ez az ellenzék már ki is maradt, a pártvezetés hamarosan a városi bürokrata csoport befolyása alá került. A megszállás utolsó másfél hónapjában Linder a munkásság és a párt nevében tárgyalt a megszállókkal. Hogy miről folytak a megbeszélések, arról Lindernek kezdettől fogva jó szerb kapcsolataiból és a későbbi szerepléséből lehet következtetni, mert eddig erre vonatkozóan autentikus forrás nem került elő. Az azonban vitathatatlan, hogy Linder és a városházi frakció volt az előkészítője az úgynevezett köztársaság kikiáltásának. Tulajdonképpen bizonyítható, hogy az autonóm köztársaság gondolata, szerb protektorátus alatt, egyidejű volt Linder polgármesterré történt megválasztásával. Tehát a Nemzeti Tanács feltámasztása, az azt követő új törvényhatósági választások csak formális előzményei voltak annak, hogy a szerbek ellenőrzésük alá vonhassanak olyan pozíciókat, amelyekből, legalább látszatra, szervezett és jelentős erőt képviselnek, amelyek nevében felléphetnek – támogatásukat esetleg valóban meg is nyerhetik – egy autonóm köztársaság eszméjének.

A szerbek „szocialistabarát” politikájának azonban volt egy előre nem látott, számukra hátrányos következménye. A Linder-csoporton és a keresztényszocialistákon kívül ugyanis kénytelenek voltak eltűrni, hogy szabadon működhessenek a régi, helyi és nagy bizalmat élvező vezetők is, akik egyben következetesen harcoltak a szerb támogatással működő városházi frakció ellen. Ez is közrejátszott abban, hogy a köztársaság kikiáltására csak a kiürítés kezdetének küszöbén került sor, és mögötte tömegek valószínűleg nem álltak. A közölt dokumentumokból nyomon követhető, hogy a jugoszláv kormány csak addig támogatta a köztársaságot, amíg budapesti követének a szövetséges diplomaták egységesen és határozottan tudomására nem hozták: véres incidensek lehetséges ellenére is ragaszkodnak a kiürítés meghatározott időben való megkezdéséhez.⁹

⁹ L.: VI. sz. dokumentumot

Ennek a válasznak birtokában volt már Pasič külügyminiszter, amikor Belgrádban fogadta Lindert. Ezért közölte vele, hogy kormánya nem hajlandó semmiféle olyan politikát támogatni, amely a szövetségesek előtt rossz színben tüntetné fel.¹⁰

Az egyik tehát, amiért Belgrád kénytelen volt visszautasítani az utolsó lehetőséget a terület megszerzésére, nem más, mint a szövetséges diplomatáknak a Nagykövetek Konferenciájától kapott felhatalmazása, amelynek értelmében közvetlenül is tárgyalhattak a jugoszláv kormánnyal, és utasításokat adhattak a kiürítéssel kapcsolatban. Ez megfosztotta Belgrádot attól az időtől, hogy a nagyköveti konferencia tiltakozásának kézhez vételéig mozgósítsa saját erőit, azaz de facto gyakorolja a kért protektorátust, s ezzel olyan kész helyzet elé állítsa a nagyhatalmakat, amelynek megoldása ismét hosszabb időt vett volna igénybe.¹¹

Nagy súllyal esett latba az is, hogy a nagyhatalmak Nyugat-Magyarország kiürítését Dél-Baranya előzetes átadásához kötötték.¹² Ez lett volna az a bonyodalom, amelynek nemzetközi következményeit a jugoszláv kormány túl nagy árnak tartotta Baranyáért.

A szövetséges diplomaták budapesti tagjainak gyors és a későbbi események által igazolt helyes informálása a Pécsen működő Baranya-missziónak tulajdonítható. A misszió vezetőjévé a Nagykövetek Tanácsa F. W. Gosset angol ezredes nevezte ki, aki 1921. augusztus 1-én érkezett Budapestre, ahol felkereste a miniszterelnököt, a külügyminisztert, a honvédelmi minisztert, Jugoszlávia budapesti követét. Részt vett a szövetségesek diplomáciai képviselőinek értekezletén is. Tájékoztató megbeszélései után az volt a véleménye, hogy „a jugoszlávok jelentős nyomás nélkül nem lesznek hajlandók a kiürítés lebonyolítására”.¹³

Gosset ezredes augusztus 5-én már útba indította – szintén angol – helyettesét, Foster őrnagyot Pécsre, ő maga pedig augusztus 9-én követte, s vette át a misszió elnöki tisztjét.¹⁴

Gosset ezredes Pécsen a budapesti megbeszélései során kialakult véleményének számos bizonyítékát tapasztalta, és az elnöksége alatt működő missziónak szerteágazó tevékenységet kellett ellátnia, a szorosan vett kiürítés ellenőrzésén kívül. Ezzel kapcsolatos a III., IV. és V. sz. dokumentum. Kiderül belőlük az is, hogy a Baranya-misszió többször kezdeményezően lépett fel a helyi konfliktusok elsimításában. Ugyanakkor mindent elkövetett annak érdekében, hogy a terület kiürítése a Nagykövetek Konferenciája által is elfogadott napon, augusztus 18-án megkezdődjék. Miután erre a szerb katonai parancsnok kinevezésének és a kiürítési parancs kiadásának halogatása miatt nem került

¹⁰ „VII. sz.”

¹¹ „VI. sz.”

¹² „VIII. sz.”

¹³ FO 371, C. 16063. Dátálva: 1921. augusztus 5. Gosset titkos jelentése az angol katonai hírszerzés főnökének.

¹⁴ F. W. Gosset (1876–1931) a világháborúban többször sebesült és kitüntetett vezérkari tiszt 1919-ben az ausztriai szövetséges katonai ellenőrző bizottság brit delegációjának vezetője volt. Ő ellenőrizte 1920-ban a klagenfurti népszavazást, és annak törvényes lebonyolítása miatt mindkét fél és saját kormánya elismerését vívta ki. A Baranya-misszió működésének befejezése után a németországi ellenőrző bizottságnál működött, majd 1924–1926 között berlini katonai attasé és életének utolsó évében az iraki hadsereg vezérkari akadémiájának parancsnoka volt. Bagdadban hunyt el. (The Times, 1931. január 20.)

sor, Gosset ezredes annak kétnapos elhalasztását javasolta. A szövetségesek budapesti főbiztosai emiatt döntöttek úgy, hogy Nyugat-Magyarország kiürítését is ugyanannyi időre felfüggesztik – Hohler angol főbiztos kezdeményezésére.

Véleményem szerint a közölt dokumentumok tehát nem csupán egy területileg jelentéktelen nagyságú országrész történetének részleteit tárják fel, hanem újabb megerősítő információkat is tartalmaznak a magyar–angol kapcsolatokra.

I.

Sir Thomas B. Hohler budapesti brit főbiztos jelentése Earl Curzon of Kedelestonnak, Nagy-Britannia külügyminiszterének

FO 371/3552 C. 201953

1920. május 25.

Uram,

van szerencsém mellékelni május 22-én küldött 302. sz. táviratomra hivatkozva a pécsi szövetséges-közi katonai misszió május 16-ig szóló heti jelentésének másolatát. Igen érdekes. Mint Lordságod bizonyára észlelni fogja, a jelentés azt megelőzően készült, hogy az S.H.S.-kormány elismerte volna a missziót.

Derain őrnagy megfigyelése a pécsi börtön felosztásáról, a foglyok szabadon engedéséről, a nagyszabású rekvirálásokról, különösen ami a vasutat illeti, világos jele, hogy az S.H.S.-hatóságok nem veszik figyelembe az 1918. november 13-i katonai megállapodást, amely a fegyverszünetben meghatározott ügyek rendezését célozta.

Derain őrnagy alaposan bizonyítja, hogy sem az említett megállapodás, sem az azt követő szóbeli jegyzék 1919 februárjában nem értelmezhető úgy, hogy azzal a fenti cselekményeket igazolni lehessen.

Derain őrnagy arra is felhívja a figyelmet, milyen veszélyek származhatnak abból, ha a Nagykövetek Konferenciájának döntése után a magyar hadsereg kap lehetőséget az S.H.S. katonai hatóságok által megszállt területek átvételére. Ebben az összefüggésben már a leghatározottabban eljárta a magyar kormánynál, azt kérve, hogy a legnagyobb gonddal válogassák ki a katonákat. Viszont minél tovább húzódik a kiürítés, annál nagyobb az a veszély, amire Derain őrnagy felhívja a figyelmet.

Remélhető, hogy a déli részeken nem ismétlődnek meg azok az igazságtalanságok, szenvedések, amelyek a román megszállás, majd a Tiszától keletre történt visszavonulásuk alatt megtörténtek. Ez már csak azért is kíváncsú, minden szempontból, hogy a két nemzet hozzákezdhesen gazdasági és kereskedelmi adottságainak fejlesztéséhez, ami – mint azt Lordságod is jól tudja – a jelenlegi körülmények között teljesen lehetetlen.

Fogadja uram legmélyebb tiszteletem kifejezését. Az ön legengedelmesebb és aláza-
tos szolgálja-

Hohler s. k.
főbiztos

Ui.: Másolat ment Őfelsége párizsi nagykövetének.

II.

Sir Thomas B. Hohler budapesti brit főbiztos jelentése Earl Curzon of Kedelestonnak, Nagy-Britannia külügyminiszterének

No. 142.

FO (371/6114) C. 6179

1921. március 17.

Uram,

f. hó 7-én küldött 135. sz. jelentésemben, amely múlt hó 25-én tartott főmegbízotti és tábornoki tanácskozás szó szerinti anyagát tartalmazta, mellékeltem Derain őrnagynak a tanácskozás elé terjesztett bizonyító erejű jelentését is a baranyai állapotokról. A fenti tanácskozással összhangban és annak döntése alapján Derain őrnagy jelentést állított össze, amelynek másolatát mellékelem Lordságod számára, azzal a levélmásolattal, melynek eredetijét Párizsba, a Nagykövetek Tanácsának küldtek meg az itteni külügyi képviselő tagjai.

Ennek a levélnek fogalmazványát a francia főmegbízott hivatala készítette, de magam részéről is teljesen egyetértek vele.

Számos körben szinte egészen természetesnek tekintik, hogy Baranyának a szerbek által történő kiűritése Nyugat-Magyarország magyar kiűritésével áll összefüggésben, mintegy annak függvénye.

Nem kaptam hivatalos közlést semmiféle ilyen junktim-helyzetről, de nem is látom logikusnak, hogy ennek így kell történnie. Éppen ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy politikai szempontból előnyös lenne a két kérdést teljesen elkülönítve kezelni, mint ahogy a valóságnak is ez felel meg, különös tekintettel a Nagykövetek Konferenciájának döntésére, amelyet mind a magyar, mind az osztrák kormánnyal közöltek s melynek értelmében kívánatos, hogy e két kormány között barátságos megegyezés létesüljön Nyugat-Magyarországot illetően. Kivéve persze azt az esetet, ha a Szövetségeseknek valami más, erős ütköztetőjük van, amellyel arra kényszeríthetik a magyarokat, hogy a békeszerződésen kívül is mereven tartsák be a nyugati megyékre vonatkozó kötelezettségeiket.

Ha a szövetséges kormányoknak az a célja, hogy a két kérdést összefüggésbe hozzák, kérem, hogy haladéktalanul értesítsenek erről.

Bármilyen is a döntés, engedtessek meg, hogy változatlanul – a legalitás és az igazságosság érdekében, valamint a rend megóvását szolgálva – megismételhessem: lépéseket kell tenni a pécsi polgári közigazgatás felszámolása céljából, valamint a város környékén; továbbá intézkedéseket kell hozni az ottani kommunista ideológia fellépése és terjesztése ellen. Nem hagytam kétséget Milojevič úr, az itteni szerb megbízott előtt, hogy a baranyai szerb katonai hatóságok magatartásáról kapott jelentések kiválóan minősítik őket, viszont a szerb polgári hatóságok – azon kívül, hogy illegálisan működnek – mindenféle panaszra adnak okot. Ezek a panaszok az itteni Szövetséges főmegbízottak véleménye szerint megalapozottak.

Alkalmam volt több ízben személyesen találkozni Derain őrnaggyal, és kedvező benyomás alakult ki róla. Egyesek szerint Derain szerbellenes, de kétségtelen, hogy igen jó viszonyban van a szerb katonai hatóságokkal, viszont ez nem mondható el a polgári

hatóságokkal való kapcsolatáról. A jelentésében levő tényekre tekintettel nem látom okát, hogy meglepődjek ezen a helyzeten.

Lordságod fogadja megkülönböztetett tiszteletem nyilvánítását. Legengedelmesebb és alázatos szolgája –

Hohler s. k.
főbiztos

III.

Athelstan-Johnsonnak, a budapesti brit főbiztos helyettesének jelentése Earl Curzon of Kedelestonnak, Nagy-Britannia külügyminiszterének

No. 379.

FO 371/6i32 C. 16443

1921. augusztus 10.

Uram,

utalva 375. számú jelentésemre, aug. 8-án az itteni diplomáciai megbízottak konferenciájának jegyzőkönyvéről, pontosabban annak 28. sz. okmányában a 3. bekezdésre, most van szerencsém Lordságod tájékoztatására mellékelni a külügyminisztertől kapott jegyzék másolatát. Ez a jegyzék azzal az állítólagos szerb kormányrendelettel foglalkozik, miszerint minden gördülő anyagot, telefon- és távíró-berendezést stb. stb. a dél-magyarországi megszállt területről egy megadott időpontban át kell szállítani az S.H.S.-államnak.

A szövetséges főmegbízottak, akik hasonló jegyzéket kaptak, egy példányát eljuttatták Gosset ezredeshez, és Bánffy gróffal közöltem: a főmegbízottak utasították Gosset ezredest, minden tőle telhetőt tegyen meg az említett anyag megmentése érdekében. Ha pedig az S.H.S-hatóságok bármit is magukkal visznek abból, ami jog szerint a magyar kormányt illeti meg, Gosset ezredes jelentést tesz a főmegbízottaknak további lépések megtétele céljából.

Mellékelem az erről szóló jelenlegi jelentésem szövegét Öfelsége párizsi nagykövetének is.

Mélyszéges tisztelettel, legengedelmesebb és alázatos szolgája

W. Athelstan-Johnson s. k.
főbiztos-helyettes

IV.

Francis William Gosset ezredes jelentése Sir Thomas B. Hohlernek, a budapesti brit főbiztosnak

G. B. 4.

Pécs, 1921. augusztus 10.

Uram,

1. Tisztelettel közlöm, hogy a térség lakosságának egy részét komolyan aggasztja, hogy valószínűség szerint milyen eseményekre kerülhet sor Baranya szerb kiürítése után.

2. A misszió más delegációinak véleményével összhangban, őket támogatva úgy vélem. jelentős mértékben lecsillapítaná a kedélyeket, ha a lakossággal közölhetnénk: egy,

vagy több antant tiszt maradna itt, a kiürítést követően, rendzavarás esetére számítva. Hogy antant tisztok meddig maradjanak, a helyzettől függ, de valószínűleg egytől négy hétig terjedne az idő.

Tekintettel az ezzel járó kiadásokra és a magyar kormány valószínű kifogására, hogy az itt maradó antant tisztokat ő fizesse a kiürítés befejezése után is, bátorkodom megjegyezni: ezt a kérdést talán át lehetne hidalni azzal, hogy egy vagy több tisztet osztunk be a magyar–jugoszláv határmegállapító bizottságba Pécsre, továbbá ezt a bizottságot hatalmazzuk fel azzal is, hogy biztosítsa: semmiféle incidensre ne kerülhessen sor.

3. Örölnék, ha táviratilag értesítene, megkapom-e a felhatalmazást, hogy a lakossággal közölhessem: maradnak antant tisztok Pécsen és talán más járásokban is, legalább három hétig.

F. W. Gosset ezredes s. k.
a Baranya-misszió elnöke

V.

Francis William Gosset ezredes jelentése Sir Thomas B. Hohlernek, a budapesti brit főbiztosnak

G. B. 26.

FO 371/6132

Pécs, 1921. augusztus 15.

Uram,

van szerencsém továbbítani a dél-magyarországi megszállt területek S.HS.-kormány által történő kiürítésével kapcsolatos jelentésemet.

1. Találkoztam tegnap Soós altábornaggyal, megvizsgáltam felhatalmazását, megszereztem tőle a magyar erők elhelyezésére és előnyomulására vonatkozó részletes tervek, térképeket. Mindez hatályba léphet a Szövetségesek budapesti diplomatái által meghatározott napon.

2. Az S.HS.-kormány, amint azt a mostani postával küldött táviratmásolatokból megállapíthatja, még nem adta meg a kiürítés pontos dátumát az itteni képviselőihez küldött utasításokban. Katonai parancsokai sem kaptak felhatalmazást, hogy a terveknek megfelelően átvehessék a polgári közigazgatás fölötti irányítást. Györgyevics ezredes, a helyi parancsnok nagyon makacs és fél bármiféle felelősség vállalásától Belgrád parancsa nélkül. Csak nagy nehézségek árán sikerült rávennem arra az ígéretre, hogy tárgyalás alapját szolgáló részletes tervet készít holnapra.

Közben azonban a szerb katonák már kocsikra rakják a laktanya és más épületek bútorzatát, illetve bevagonírozták az állomáson, amiből talán arra lehet következtetni, hogy amint elérkezik az ideje, hajlandók lesznek távozni.

3. Bátorkodom sürgetni, hogy a kiürítés három szakaszát, ti. 18., 20. és 22-ig tartsuk be a következők miatt:

a) megakadályozandó a jugoszláv polgári hatóságokat adók kivetésében és raktárak elszállításában;

b) megakadályozandó a jugoszláv polgári hatóságokat a szarvasmarha és gabona rekvirálásban, amit kétségtelenül megtesznek, amint lezajlik a cséplés;

c) megelőzendő a lakosság körében tapasztalható izgalmi állapot meghosszabbítását.

4. Tegnap egy tüntetés során kikiáltották a „Független Szerb–Magyar Baranya Köztársaságot”, és a „Közbiztonsági bizottság” a délután folyamán felkeresett. Közöltem velük, hogy a mi feladatunk kizárólag katonai jellegű, az S.H.S.-erők kiürítésének ellenőrzéséből áll, de rámutattam eljárásuk oktalanságára és arra a nyomorra, ami a dolgozó osztályokra vár, valamint a térség gazdasági összeomlására, ha elpusztítanák a bányákat, s fegyveres ellenállást fejtenének ki, mint ahogy tervezik. Nem hiszem, hogy ez a köztársaság komolyan veendő e pillanatban, de tekintettel az S.H.S. polgári és katonai szervek szándékaira, attól félek, hogy ha az eseményeket magára hagyjuk, zavarokhoz vezethet a kiürítés alatt és után.

5. Tájékoztatásul mellékelem:

a) Dr. Rajits lapjának a „Baranyai Magyar Ujság”-nak azt a számát, amelyben nyílt levelet intéztek hozzám;

b) a tegnapi tüntetést összehívó kiáltvány egy példányát, amelyet a Szocialista Párt adott ki;

c) A misszió tisztjeinek általam kiadott rendelkezések és tervek egy példányát. Ezt megküldtem Soós altábornagynak, Gyorgyevics és Antonijevics ezredesnek is.

6. Megkaptam Soós altábornagytól a három magyar kormánybiztos: Prakatur, Gosztanyi és Hegymegi kinevezéséről szóló levelet. A Pécsen tartózkodó két úrhoz továbbítottam a számukra szólót.

Anélkül, hogy nevüket felfedtem volna, megérdeklődtem a szerb hatóságoktól, vajon elismerik-e ezeket a kormánybiztosokat. Azt válaszolták: „nem, Belgrád felhatalmazása nélkül”. Kérem tehát, sürgettsék a belgrádi kormány, adja meg a szükséges hozzájárulását annak érdekében, hogy az említett urak felvehessék a kapcsolatot a polgári közigazgatással, és mentesítsék a missziót olyan munkától, amely nem tartozik illetőségi körébe.

7. Soós altábornaggyal beszéltem a Foster őrnagy által szerkesztett ideiglenes szénmegállapodásról is, melynek értelmében a békeszerződésben foglaltak szerint Jugoszláviának szén exportálnának, függővé téve a végleges, mindkét fél által aláírandó szerződéstől. A békeszerződésből nem világos, mit kell érteni „pécsi bánya” alatt, de miután ez befolyásolja majd a Jugoszlávia által támasztandó igény mennyiségét, továbbá tekintettel arra, hogy valamiféle átmeneti megoldásra szükség van, hogy a kiürítés után se álljon le a Jugoszláviába irányuló szállítás, a pécsi bányákból szállítandó napi mennyiséget a magam részéről 100 vagonban állapítottam meg az ideiglenes egyezmény tartamára.

8. A megszállt területen 1200–1300 orosz menekült tartózkodik. Magánházakban vannak elhelyezve, és napi ellátásukról az S.H.S.-hatóságok gondoskodnak. Feltételezem, hogy ezeknek többsége a kiürítéskor Jugoszláviába távozik, de lehet, hogy sokan maradnak.

Ilyen körülmények között az ügyben való további intézkedést önhöz utalom. Tegyén tetszése szerint.

Soós altábornagy és Kiszely úr szerint van Budapesten egy, az orosz menekültek segélyezésével foglalkozó bizottság, és lehetséges, hogy ők veszik át az ügyet. Mellékelek egy reájuk vonatkozó jelentést.

9. Rendkívül hálásan venném, ha az ideiglenes Jóvátételi Bizottságtól Mr. De Chevinyt le tudnák küldeni Pécsre a vasutak átadásának ellenőrzése céljából, a gördülőanyag törvénytelen elmozdításának meggátlása, a jelző- és más berendezések elszállításának megakadályozása céljából.

10. Fogadtam a római katolikus szerbek, a sokárok küldöttségét. Baranya déli részén élnek, és más határmenti családokhoz hasonlóan több családtagjuk szolgált önként, vagy más módon a szerb hadseregben a háború alatt. A jugoszláv propaganda meggyőzte őket, hogy a magyarok üldözni fogják őket, elkobozzák ingóságukat, amely számos esetben már e családok birtokában van nemzedékek óta. Kétségbeesésük szánalmas. Bátorodom javasolni, hogy ezeknek a személyeknek általános amnesztiát kellene adni.

F. W. Gosset ezredes
a Baranya-misszió elnöke

VI.

Sir Thomas B. Hohler budapesti brit főbiztos jelentése Earl Curzon of Kedelestonnak, Nagy-Britannia külügyminiszterének

No. 208. (R).

FO 371/6132, C. 16556

1921. augusztus 16.

A magyar kormány tájékoztatott, hogy augusztus 14-én kikiáltották Pécsen a Szerb–Magyar Baranya Köztársaságot, de (? kormány) nem ismeri el; ezen kívül átfogó elnyomó intézkedéseket fogantatosítottak a szerb hatóságok Baján. Másrészt a szerb követ ma reggel felolvasta nekem kormányának olyan értelmű táviratát, miszerint a szerb hatóságok parancsot kaptak a kiürítés előkészítésére, de a szerb kormányt aggasztja a lakosság hangulata, amely hevesen ellenzi a magyar uralom visszatérését. Vérontásra számítanak. Azt válaszoltam, hogy ez végtelenül sajnálatos lenne, de a Nagykövetek Konferenciájának döntését el kell fogadni, engedelmessé kell annak, és a konferencia által elfogadott tervet mind Baranyában, mind máshol betű szerint végre kell hajtani. Kollégáim is hasonló értelemben beszéltek a szerb követtel, és most közös jegyzéket intézünk hozzá, azon az alapon, hogy a konferencia döntése minket hatalmazott fel, hogy közvetlenül érintkezhetünk a szerb kormánnyal.

Erről részletesen tájékoztattuk Párizst, és telefonon közlöm mindezt Gosset őrnaggyal (sic!) is („Major Gossett” kézzel, a gépelt szövegben „Dr. Goschen” tintával áthúzott név fölött)

VII.

William Strang belgrádi brit követ távirata Earl Curzon of Kedelestonnak, Nagy-Britannia külügyminiszterének

No. 175. (R).

FO 371/6132 C. 16642

1921. augusztus 16.

„Megismételve 7. sz. alatt Párizsnak és 6. sz. alatt Budapestnek.

Ma reggeli sajtójelentések a legnagyobb meglepéssel számolnak be a „Baranyai Szerb–Horvát Demokratikus Köztársaság” kikiáltásáról, a Szerb–Horvát–Szlovén Király-

ság protektorátusa alatt. Részletekről már megérkezett Gosset ezredes jelentése. A lapok az eseményt a népakarat megnyilvánulásának minősítik, amely a kiürítés kérdésében álláspontjának felülvizsgálására kényszeríti a Szövetségeket. Azt is közlik, hogy Szlavóniából és a Vajdaságból önkénteseket fognak besorozni a véderőszövetségekbe és egyesületekbe, amelyeket Baranyában szerveznek abból a célból, hogy fegyveres ellenállást tanúsítsanak a magyar katonaság bevonulásával szemben.

Linder Béla olyan nyilatkozatot adott a belgrádi sajtónak, melynek keretében feltette a kérdést: vajon tudják-e a pécsi bányák angol részvényesei, hogy a bányák alá vannak aknázva, és a kivonulás esetén a bányászok elpusztítják a bányákat. Lindert már fogadta Pasič és az esti lapok szerint Linder arra kérte, támogassák az új köztársaságot, továbbá tegyék lehetővé, hogy gróf Károlyi [Mihály] elindulhasson Spalatóból a kormány átvétele céljából. Jelentések szerint Pasič azt válaszolta: kormánya nem tehet semmi olyat, ami a helyzetet bonyolítaná, és hamis színben tüntetné fel az antant előtt; kormánya idegenkedik a kalandor politikától. Az új baranyai helyzetet a békeszerződéssel összhangban kell rendezni.

Sem Linder úr, sem a sajtó nem elégedett a válasszal. A lapok szerint beszélhet bármit Pasič, a népakarat és az önrendelkezési jog elve fog győzni.

Nem volt alkalmam találkozni a külügyminiszter helyettessel. Pasič magántitkára viszont elárult annyit, hogy a tervek szerint megkezdték a kiürítés előkészítését. Ezt a közlést azonban nem tudom teljesen hivatalosként kezelni.”

VIII.

Sir Thomas B. Hohler budapesti brit főbiztos jelentése Earl Curzon of Kedelestonnak, Nagy-Britannia külügyminiszterének

No. 389

FO 371/C. 16816

1921. augusztus 19.

Uram,

visszaérkezve e fővárosba 13-án, úgy találtam, hogy mind Baranya, mind a nyugati megyék kiürítésének előkészítése az S.H.S., illetve a magyar kormány részéről jól halad; mind a két esetre végleges tervek készültek el, amelyeket a Nagykövetek Konferenciája jóváhagyott, a határidőket kijelölték; külön hangsúlyozva, hogy Baranya visszaadásának meg kell előznie a nyugati megyék elszakadását. Kollégáimmal azonban meglehetősen kétségeink voltak, hogy a szerbek végrehajtják-e a kiürítést az előírásoknak megfelelően. Az itteni szerb követ, akin keresztül érintkezésben vagyunk a szerb kormánnyal, kijelentette Castagneto herceg, a testület doyenje előtt, hogy kormánya kétségtelenül lojálisan és betű szerint ragaszkodik a tervhez. A kiürítésnek tegnap, augusztus 18-án kellett volna megindulnia. Viszont 16-án táviratot kaptam a Baranya-misszió vezetőjétől, Gosset ezredestől. A távirat lényegét még aznap 209. sz. táviratomban közöltem Lordságoddal. A pontos szöveg most került kezembe. Idézem:

„Gyorgyevics ezredesnek a baranyai S.H.S. erők parancsnokának még mindig nincs fennhatósága a polgári közigazgatás fölött, és nem kapott parancsot a kiürítés dátumára.

Nyomatékos inzisztálásomra beleegyezett, hogy részletes parancs-terveket készít a kivonulással kapcsolatban, amelyekről holnap beszélünk. de Belgrád részletes utasítása nélkül tenni semmit sem hajlandó. Szerb katonák bútorokat stb. szállítanak el a lakatanyákból, és tegnaptól folyamatosan történik a rakodás a pályaudvaron. Tegnap fogadtam 25 szélsőséges személyt, akik kikiáltották a független Baranya-köztársaságot, a bányák felrobbantásával, utolsó csepp vérükig való ellenállással és hasonló szokásos számarásokkal fenyegetőztek. Felhívtam figyelmüket eljárásuk ostobaságára, valamint a romokra és nélkülözésre, amely a dolgozó rétegeket és a körzetet érné. Eddig csak beszélnek, de Gyorgyevics azt állítja, nincsen hatalmában megtenni az általam javasolt intézkedéseket. A független köztársaság a kiürítés közben és nyomban utána zavart keltene. Fontosnak vélem a megszabott határidők betartását, augusztus 20-án Pécs kiürítését, hogy csökkenjen a lehetőség a szerbek fosztogatása, adószedésük, zavart keltő propagandatevékenységük és a kommunisták szervezkedése számára. A kommunisták lényegében mind menekültek, tömegeik nincsenek, de a jugoszláv szervek támogatásának hála, rendes munkásembereket is terrorizálnak és együttműködésre kényszerítenek. Linder Béla és Dobrovics – a két vezető – jelenleg Belgrádban van. Javaslom: meg kell akadályozni, hogy visszautazhassanak. Feketét pedig le kell tartóztatni és deportálni. Gyorgyevics alá kell rendelni a polgári közigazgatási szerveket, a katonaságot, és Belgrádnak utasítania kell, hogy a Nagykövetek Konferenciájának döntése értelmében kezdje meg a kiürítést. Rajits főispánt Belgrádba kell rendelni, és maradjon Baranyán kívül. Gyorgyevics makacs, mint egy öszvér, és nem vállal felelősséget, de tisztességesnek tartom. Gosset ezredes.”

Ezzel párhuzamosan kollégáimmal együtt levelet kaptam az itteni szerb követtől, melynek másolatát mellékelem. Szerinte Baranya lakossága rendkívül izgatottan néz a magyar uralom jötte elé, és követeli, hogy halasszuk el a kiürítést. Egyben bizonyos követeléseket támaszt a szerb kormánynak szállítandó szénmennynység arányával kapcsolatban. Azt válaszoltuk, hogy a kiürítést a terv szerint, haladéktalanul végre kell hajtani. Ami pedig a szénkérdést illeti, nem a mi hatáskörünkbe tartozó ügy, mert közvetlenül a Nagykövetek Konferenciájára tartozik. Válaszunk másolatát mellékelem. Erről a Nagykövetek Konferenciáját 16-án táviratban tájékoztattuk. Ez a csatolt harmadik melléklet. Hozzá kell tennem, hogy Milojevics követ élőszóval beismerte előttem: az állítólagos rendkívül izgatott baranyai közvéleményről szóló hirt talán mégsem kell túl komolyan venni. Kollégáimmal nem hagytunk kétséget afelől, hogy a követ belássa: a konferencia döntését betű szerint és teljes mértékben kell végrehajtani. Tegnap Gosset ezredes telefonon hívott, közölve, hogy a szerb hatóságok még nem kaptak kiürítési parancsot, a Belgrád által kinevezett Gyorgyevics ezredes pedig hangoztatja, hogy fegyverrel szegül szembe a magyar katonaság bevonulása ellen. Erről nyomban értesítettem kollégáimat, és elhatároztuk, jóváhagyjuk a Gosset ezredes által tett javaslatot, miszerint a kiürítés kezdetét 48 órával el kell halasztani. Egyben újabb levelet intéztünk a szerb követhoz, a terv pontos végrehajtását követelve, majd áttekintettük a kialakult helyzetet. Hasonló lehetőségre számítva már korábban javasoltuk a Nagykövetek Tanácsának: ha bármiféle késedelem állna be Baranya kiürítése körül, ennek megfelelő mértékben kell leállítani a nyugati megyék kiürítését. Most természetesen rendkívül felkavart minket, hogy a nagyköveti konferencia szabadságra ment, és legközelebb majd valamikor szeptemberben ül össze. Így szükségessé vált, hogy a nyugati megyékkel kapcsolatban mi dönt-

sünk. Úgy tűnik, hogy ha a szerbek nem mozdulnak, a magyarok is visszautasítják, hogy ők kezdjék meg a kiürítést. Továbbmenően: külön utasításunk van a konferenciától, miszerint Baranya kiürítésével kell kezdeni, a nyugati megyék előtt. Ez a tény mindkét kiürítési tervben határozottan le van fektetve. Tehát úgy döntöttünk: a nyugati megyék pontosan annyi ideig nem ürítendőek ki, ameddig a szerbek elodázzák a kivonulást Baranyából. Erről azonnal értesítettük a magyar kormányt. A jegyzék másolatát mellékelem.

Kollégáimmal egyhangúan az a vélemény, hogy rendkívül sajnálatos, ahogyan a szerbek a Nagykövetek Konferenciájának döntését kezelik, és ez felborítja az oly nagy gonddal előkészített terveket e két kényes kérdés rendezése előtt.

Ami a nyugati megyék kiürítését illeti: a jelek szerint a magyarok minden megállapodást készségesen betartanak, és a Sopronban levő ellenőrző bizottság jelentése is erről ad hírt. Viszont úgy értesültünk, hogy a bizottság engedélyével, de feltöltötték a csendőrségeket, még hozzá olyanokkal, akik korábban a Prónay-, vagy az Ostenburg-különítmény tagjai voltak. Azonnal magyarázatot kértünk a külügyminisztertől, aki szerint a csendőrtartalék e behívásokkal kimerült, és garantálja, hogy jó magaviseletű, fegyelmezett, engedelmes emberekről van szó. A miniszter rámutatott: a bolsevisták hónapokig uralkodtak a nyugati megyékben, majd elűldözték őket, és Ausztriába távoztak. Akik résztvettek kiűzetésükben, most rettegnek, hátha visszatérnek, és a megerősítésre főleg azért van szükség, hogy ellenőrizzék a határforgalmat, az említett személyek visszaszivárgása ellen — mindaddig, amíg az osztrákok át nem veszik a rend fenntartását. A magyarázatot ki-elégítőnek tartjuk.

Mellékelem jelentésem másolatát a mellékletekkel együtt Öfelsége párizsi nagykövetének.

Legmélyebb tiszteletem kifejezésével Lordságod legengedelmesebb és legalázatosabb szolgálója —

Hohler főbiztos.

Újraolvasva

... ezzel a címmel indít szerkesztőségünk új sorozatot. Felkért szerzőink a közeli és a távolabbi múltban kiadott, jelentős, a közgondolkodásra nem egy esetben már a maga idejében is nagy hatást gyakorolt történetírói műről fejtik ki véleményüket, jelenkorunk szemszögéből, mai fejjel gondolkodva. Célunk az, hogy a visszpillantások által érzékeltsük; miképpen látja tudományszakunk a saját problémáit napjainkban. Minthogy a kérdések többnyire túl is nőnek a szűkebb szakmai kereteken, és sokunkat érintik, nem zárkozunk el a vitás vagy vitatható kérdések feletti eszmecsere elől sem.*

MÁRKUS LÁSZLÓ

Szabó Ervin „újraolvasva”

Van hallgatód? nincsen?
Te mondd, ahogy isten
Adta mondanod,
Bár pusztá kopáron
Mint tücsöké nyáron –
Vész is ki dalod.
(Arany János: Mindvégig)

Az újraolvasás kapcsán felmerülő gondolatok összefoglalása (esszé formájában is) elengedhetetlenül több (szubjektív ízünek ítélnélhető) „életrajzi” adat nyílt feltárását követeli meg: közzendő ugyanis, hogy *ki* és *mikor* olvasta először (sőt másodszor stb.), milyen hatást gyakorolt ez alka'makkor a könyv, amíg sor került a jelenlegi „újraolvasásra”.

Szabó Ervin könyvét először 1937-ben olvastam Bécsben, főiskolai hallgatóként, 18-ik életévemben, az akkor illegalitásban, defenzívában küszködő ausztromarxista mozgalommal való ismerkedés és azonosulás során. Hitler bevonulása és az első hónapok nyomasztó eseményei, de egyben harci élményei után „újraolvastam” a könyvet, ezzel már érzékeltetni szándékozom a mű rám gyakorolt hatását. Bevezetőben elmondhatom, hogy történet szemléletem irányát a Kommunista Kiáltvány és Szabó Ervin írásai (nyomatékolta a fenti mű) alakították ki. Ekkor formálódó történelmi materialista világnézetem és antifasiszta harci álláspontom (és cselekedeteim) döntően Szabó Ervin gondolatrendszerére épült. Nem ismertem a Szabó Ervin életműve körüli vitákat, sem az ellenforradalmi történetírást, sem a kommunista (elsősorban emigrációs) ideológusok kritikáját. Ám a könyv akkor revelációként hatott, a magyar történelem racionalista-realista látásmódját alapozta meg bennem. A francia felvilágosodáson nevelődött gondolatvilágomat – amelyben már ösztönös és tudatos összetevőkből együtt „lappangott” a hivatalos értékrend elleni lázadás, mítoszellenesség, az irracionálizmussal szembeni elhatárolódás –

*A Történelmi Szemle szerkesztőbizottsága nem kíván az egyes írásokkal kapcsolatos vitának elébe vágni, Márkus László Szabó Ervinről írt cikkével kapcsolatban azonban hangsúlyozni kívánja: mondanivalójának több kérdésével és vitamódszerével, valamint egyes személyek megítélésével nem ért egyet.

Szabó Ervin írásai kitágították, nyomatékolták, marxista szemlélettel és módszerigénnyel töltötték meg. Akkor mindez egybevágott a Kommintern VII. kongresszusának irányvonalával, amelyet *én* stratégiának tekintettem.

A „Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban” alapos és most már a történeti, történetfilozófiai és kultúrpolitikai kritikák ismeretében fogant „újraolvasásra” több mint húsz esztendő után került sor 1960/61-ben, amikor elkészítettem „A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez” című írásomat (könyvként 1963-ban jelent meg, a tudományos minősítő bizottság még abban az évben szakmai elégtelenség indokkal elutasította kandidátusi vitára bocsátását), amelyben – amennyire lehetséges volt – [a dogmatikus és nacionalista „koalíciós” történetszemlélet hegemon vasabroncsára gondolok] hangot adtam bizonyos kritikai, vagy inkább „fellebbezési” igénynek a Szabó Ervint és a szociáldemokrata történetfelfogást elmarasztaló, csaknem kizárólagosan uralkodó szemlélettel szemben, amelyben változatlanul a hivatalos értékrend szerinti vezető ideológusok, így Révai felfogása az iránymutató, továbbá Nemes Dezső és Illyés Gyula is hasonló álláspontot képvisel.

A jelenlegi „újraolvasás” tehát régebbi álláspontom nyíltabb és a témát tekintve részletesebb kifejtésére ad módot („gazdagodást” a Szabó Ervin Történeti írásai c. kiadvány 1979-es megjelenése tett lehetővé). Meglátásaimat az alábbi gondolatsort követve kísérem meg összefoglalni: Szabó Ervin történeti képe 1848/49 magyar társadalmáról és történetszemléletének fő irányai, a könyv módszertani értékelése, a Szabó Ervin-i történeti kép historiográfiai és szellemi örökségének sorsa történetírásunkban és történeti közgondolkodásban, végül az „újraolvasásból” fogant aktualitás (az utópisztikus vagy doktrinér) tanulság.

Szabó Ervin írását eredetileg esszének szánta, de a hatalmas forrásanyag és az új szempontú, átfogó szerkezet történeti monográfiát hozott létre, történetírásunk első olyan összefoglalását 1848/49-ről, amely a gazdaság, a társadalom és a politikai szféráit együttesen tárgyalva rajzolt történeti képet a korszak társadalmi és politikai mozgásáról. Gondolatmenetét tekintve a reformkor, a forradalom és szabadságharc időszakának termelési és osztálystruktúrájából kiindulva elemzi az osztályellentéteket és azok gazdasági alapjait, majd bemutatja a politikai pártokat és vezetőket a politikai gondolkodás és politikai áramlatok tükrében. Részletesen foglalkozik az utolsó rendi országgyűlés belső erőviszonyaival, majd a márciusi napok és az országgyűlés kölcsönhatásával, a márciusi–áprilisi törvényekkel és a sajtó szerepével. A könyv második része a dolgozó tömegek mozgalmait és az elvileg új típusú államhatalomnak, illetve vezető osztályának e mozgalmak által kiváltott reakcióját elemzi.

A monográfia alapvető mondanivalója, hogy a magyar szabadságharc bukását az ellenség túlereje és a belső osztályellentétek, viszályok és szakadások *együttesen* okozták. A szerző leszögezi, hogy „a tényleg szabad Európa másfél éven keresztül méltán tekinthetett Magyarországra”, de hangsúlyozza, hogy ez a tény nem szoríthatja háttérbe, nem feledtetheti a teljes történeti valóságot, a belső társadalmi osztályfeszültségeket. Megállapítja, hogy „a parasztkérdés megoldatlan problémája volt a szabadelvű és demokratikus mozgalmak éltető talaja” és „a jobbágyság megszüntetésére való törekvés alkotta a *politikai* forradalom tulajdonképpeni magvát”. Szemléletében – amit gazdag forrásanyagra támaszkodva bizonyít – központi helyet foglal el az a gondolat, hogy „a forradalom külsőleg és lényegében is túlnyomóan politikai természetű volt, az idegen

uralom ellen irányult, és a fényes *nemzeti szabadságharc* háttérbe szorította a *társadalmi* a nézők, sőt sokban a résztvevők és az utókor szemében is”. A történetírásban és közgondolkodásban dicsőített „nemzeti összetartást tényleg- gyakran csak, farsadtságosan létesített kompromisszumok útján tudták fenntartani és az ellentmondó érdekeket nem ritkán csak nyers erőszak bírta egy magasabb akarat szolgálatába hajtani”. Elismeréssel adózik az „élethalálharcát bámulatosan vívó nép hősiességének”, de láttatni kívánja az „union sacré mögött fenyegető osztály- és pártharcot is”. Ebből az elemzésből vonja le azt a következtetést, hogy a magyar forradalom jellege eltér a nyugat-európai polgári forradalmakétól, miután a minden vonatkozásban visszamaradt magyarországi polgárság „nem lehetett sem indító oka, sem hajtóereje oly nemzeti mozgalomnak, melyhez több ellentétes érdek összefoglalására volt szükség, mint amennyi a magyar nép történetében valaha együtt előfordult. *A magyar forradalom csak annyiban nevezhető polgárinak* (kiemelés tőlem – M. L.), *amennyiben a parasztfelszabadítás a liberális gazdasági rendszer egyik járulékanak mondható, s ha az uralkodó ideológia részben polgári is volt, harcosai nem voltak azok*”. Rámutat, hogy a nemesség jelentette a vezető erőt, amely „régii osztály- és nemzeti harcát félig akarattal, félig az európai események árájától magával ragadva az európai liberalizmus politikai *formáiba* öltöztette”.

A polgárság gazdasági, társadalmi és politikai funkcióját „vállaló” nemesség – elsősorban annak középső rétegei – vezető szerepe kijelölte a reform- (nem forradalmi) – törekvések irányát, azok minden belső ellentmondása meghatározta a társadalmi és politikai mozgás eredményeit és korlátait. A nemesség és vezetői, élen Kossuthal olyan Magyarorszáért harcoltak, ahol megvalósul – csak a legfontosabb követeléseket sorolom – az ösiség eltörlése, a jelzáloghitel, a nem nemesek birtok- és hivatalképessége, a törvény előtti egyenlőség, a jobbágyság sorsának megkönnyítése, és ugyanakkor érintetlen marad a nemesség gazdasági és társadalmi hegemoniája, sőt politikailag a bécsi udvar és az arisztokrácia rovására nagyobb önállósághoz jut (a nemzetiségek felett is), mint a nemzeti függetlenség élharcosa (nemzeti függetlenség alatt a nemesség döntő többsége nem a Habsburgoktól való elszakadást értette).

A februári, majd a bécsi forradalmak, a pesti utca és a parasztforradalomtól való félelem adta a döntő lökést az utolsó rendi országgyűlés ellenzékének és Kossuthnak, hogy – kihasználva az udvar és a konzervatívok pozíciójának meggyengülését – a társadalmi forradalmat megelőzendő deklarálják a közteherviselés és a parlamentarizmus elvét. Az áprilisi törvények is e „kétfrontos” harc jegyében fogantak. „E döntő napokban – állapítja meg Szabó Ervin – Kossuth mindent felülmúló energiájával, szellemi és lelki frissességével, ékesszólásával és impulzivitásával tényleg uralkodott az egész országgyűlésen, és sem a rendek ellenkező vagy henye elemei, sem a főurak nem tudták magukat az ő rendkívüli személyes hatása alól kivonni. Ebben az értelemben a 48-as törvények Kossuth művének nevezhetők, az ő eszméit képviselik, az ő elveit testesítik meg.”

A kérdés, amit először e mű vet fel, hogy ezek az eszmék megváltoztak-e a külső események hatása alatt. A történeti tények alapján Szabó Ervin ezt állítja: „A 48-as törvényhozás vizsgálata azt mutatja, hogy Kossuth politikájának irányeszméi felett a forradalom vihara majdnem hatás nélkül vonult el. Egyetlen kérdésben ment tovább az események hatása alatt, mint ahogy előbbi álláspontja mellett várható volna: elfogadta egyelőre a központosított képvisleti rendszert és a felelős minisztériumot, mert belátta, hogy a fennforgó körülmények között ez az egyetlen kormányforma, melynek segít-

ségével keresztülvinni és biztosítani lehet a nemzeti kívánságokat az udvar, a szociálisokat pedig a megyei nemesség ellenében. Minden más téren a 48-as reformmú a régi Kossuth szellemét tükrözte vissza.” Ennek lényege, éppen a jobbágyi szolgáltatások eltörléséről folytatott tanácskozásokon leszögezett álláspontja, hogy nincs szándékában „a magyar nemességet nivellationalis rázkódtatásokba keverni”; az úrbéri kármentesítést kidolgozni a nemesség jávára kívánta Kossuth „mely a *magyar nemzetiségnek hű védője* volt . . .” Joggal állapítja meg a könyv szerzője, hogy „a 48-as törvényhozás egyöntetű mű, egyetlen pontján sem látszik a forradalmi láztól felizgatott kedélyek ingadozása”.

Általában a forradalmak fejlődésük során a tömegnyomás hatására túllépik az eredeti célokat. Magyarországon 1848/49-ben nem ez történt, így „eredményei sem haladták meg egyetlen ponton sem legradikálisabb előharcosainak követeléseit, sőt a legfőbb ponton messze elmaradtak mögöttük. Ha pusztán az országgyűlés többségén múlik, még ennyire sem mentek volna. Bármilyen mérsékeltlen gondolkodtak is a vezérek, követőik messze elmaradtak mögöttük”.

A politikai és társadalmi hatalmi viszonyokat a nemzetgyűlés sem változtatta meg. A politikai fordulat után a kulcskérdés az volt, hogy a nemzeti mozgalom vezetőinek sikerül-e megnyerni a parasztságot a nemzeti ügy számára. Ám „azok az általános eszmék, amelyek a nemesi kortársakat mozgatták, és harcaikban vezetőik voltak, egyáltalán nem hatoltak el a parasztságig” – hangzik a szerző véleménye. „Oly nagy volt a tudatlansága és közönye – írta (Arany Jánost idézve) –, hogy még a nemzeti színeket sem ismerte, s a néplapoknak az első hónapokban – amíg a forradalmi hadsereg zászlói erre meg nem tanították – ismételtlen kellett megmagyarázniok magyar parasztoknak, melyek a nemzeti színek, s mit jelent a nemzeti zászló.” Ehhez Szabó Ervin a következő kommentárt fűzi: „Mégis valószínű, hogy a parasztság – minden politikai műveletlensége ellenére – inkább hitte volna el, hogy talán mégsem a király, hanem maguk az urak törölték el önszántukból az úrbériséget, ha a jobbágyfelszabadítás csakugyan teljes lett volna, s ha végrehajtása elé ugyancsak a földesurak s a megyei hatóságok is nem gördítettek volna ezer akadályt. S ha az úrbéri törvényhozás szelleme és tartalma s az egyenlő szabadságjogok s polgári kötelességek alkalmazása tettekkel győzte volna meg arról, hogy a nemzeti szabadság szószólói másfajta barátai a népnek, mint egykori földesurai voltak, valószínűleg kisebb lelki ellenállással kellett volna megküzdenniök.”

Szabó Ervin a továbbiakban bőséges és hiteles forrásanyagra támaszkodva ismerteti a nemességnek a szociális reformoktól való idegenkedését, az agrárstruktúra polgári átalakulásával szembeni csaknem egységes harcát, kivételt – bizonyos fokig – csak a centralisták képeztek. A parasztság kielégítetlenségéből adódó feszültség, egyes rétegeinek helyenkénti nyílt fellépése végigkísérte az 1848/49-es események egész menetét (nemcsak a nemzetiségi vidékeken). A nemzeti egységet jelképező nemzeti érzés korántsem kovácsolta egységes tömbbé a most már polgári értelemben vett nemzetet.

Nagy vonalakban ezt, a belső árnyalataiban még gazdagabb történeti képet vázolja a könyv, és az „újraolvasás” nyomatékolja a szerző *módszertani eszközeit és historiográfiai értékeit*. Szabó Ervin ebben a munkájában is a marxista munkahipotézis alapelveiből indult ki: a gazdasági tényező „végső soron” adódó oksági láncolatából és e láncolat többdimenziós komplexitási igényéből eredeztetve, a gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai mozgás bonyolult kölcsönhatását rajzolta meg a magyar történelem egyik „csillagórájának” elemzésével. Egyidejűleg a marxi módszer hatja át: a társadalmi haladás

igénléséből származó vitaszellem, nem pártpolitikai taktikától vezetett pamflettel, hanem tudományosan megalapozott tények összefüggéseivel kívánja megvilágítani az elméket. A történeti valóság minden áron és minden eszközzel való megközelítésének igénye – tehát a marxi módszer, a történelmi materializmus lényege – vezette, a tudományos igazság szenvedélyes akarása. Történetírói credó-ját már 1902-ben így fogalmazta meg a Népszavában: „még nem akadt magyar történetíró, aki élete feladatává tette volna: megtisztítani a magyar történetet attól a végtelen sok gyomtól, amely a pártoskodó és gyáva történetcsinálók keze alatt benne fölburjánzott. Alig van nemzet, amely a hazugságoknak vastagabb szemüvegén szemlélné saját történetét”. Erre a „tisztító” feladatra vállalkozott Szabó Ervin, könyve a 48-as legenda összetett komplexumának leleplezését, a történeti valóság rehabilitációját szándékolta.

A 48-as legenda az újkori magyar politikai gondolkodás kulcskérdése, egyben történetírásunk és közgondolkodásunk központi kötőanyaga volt az elmúlt száz esztendőben – és maradt a jelenben is. Szabó Ervin a 48-as legenda-komplexumot három fő irányból közelítette meg: leleplezte a nemesi áldozatkészségről terjesztett legendát, kimutatta az 1848-as nemzeti egység fiktív jellegét, és kritikusan elemezte Kossuth politikai tevékenységét. Ezáltal 1848-at a tények és a realitás világába helyezte, megfosztva mítizált történeti szerepétől.

A nemesi „áldozatkészség” hirdetett és a társadalmi tudatban gyökeret vert hiedelméről a könyvben felsorakoztatott történeti tények egyértelműen bebizonyították azok tarthatatlanságát (persze csak a társadalmi tudat racionális, tehát minoritást képviselő szférájában). A legpregnansabban dokumentálta az „áldozatkészség” valódi összetevőit István nádor 1848. március 19-i távirata: „Tegnap az első rémületben mindkét táblán keresztülment, hogy a robotot, a dézsmát és minden tizedet örök időkre megszüntessék.” Deák is hasonlóan vélekedett március 23-án: „A törvényhozó test tehát, igen helyesen, azt hitte, hogy itt minden halogatás veszélyes lehet; ily mozgalmak idején akár kormánynak, akár törvényhozásnak egyéb feladata nem lehet, mint a mozgalmat vagy elnyomni, vagy annak élére állani: a RR nem érezvén magokat elég erősöknek, hogy elnyomják, igen bölcsen tették, hogy élére állottak, mert ezáltal polgárháború kitörését gátolták meg.” Hogy mennyire a külső események hatása alatt döntött a nemesség, azt alátámasztja a jobbágyfelszabadítás felemás jellege, illetve a későbbiekben megmutatkozó, a nemesség gazdasági érdekeit védő törvényhozói álláspont. Nem szabadították fel a haszonbéres jobbágyokat; nem szüntették meg az irtványok és szőlők, valamint az erdei és nádlási haszonélvezetek után járó szolgáltatásokat; nem intézkedtek a pusztá földek, foglalások, maradványföldek tulajdonjoga iránt; megakadályozták az igazságtalan legelőelkülönítések revízióját; fenntartották a szőlők utáni adózásokat, a bordézsmát, és nem tették szabaddá a regálékat.

A nemzeti egység fikcióját – a 48-as legenda fontos alkotóelemét – a gazdasági és társadalmi szférában a fenti történeti tényekre alapozva tárja fel a könyv. Részletesen tárgyalja azokat a paraszt- és munkásmozgalmakat is, amelyek (nemzetiségi és magyar területeken egyaránt) vagy nyíltan az új államhatalom ellen fordultak, vagy passzivitásukkal határolták el magukat a meghirdetett nemzeti egységtől. Szabó Ervin részletesen foglalkozik a „rendpártiak” (a Kossuth vezette nemesi tábor) és a Táncsics-, Petőfi-féle „destruktív” csapat ellentétével, a siklósi választók nyílt levelével, amely „hazaáruló”

hangokat hallatott az alábbiakban: „Bizony higgyék el kendtek, sokan gondolkoznak úgy közöttünk, hogy aligha jobb nem volna a horvátok mellé állni . . . Száz esztendejénél több már, mióta mi fizetjük a porciót . . . s most megint milliókat fizessünk a váltságért? ! (a kármentesítésre vonatkozó utalás – M. L.). Akkor jöjj inkább, muszka, és irtsd ki a magyarországi zsarnok urakat.” E hangulat egyik megnyilvánulása volt, hogy a parasztság sok vidéken ellenállt a toborzásnak, s nem akart a nemzetőrségbe beállni. Táncsics Életpályám c. önéletrajzában megemlíti (ezt Szabó Ervin konkrétan nem idézi), hogy a világosi fegyverletétel után bujdosása közben a parasztságnál sehol a legcsekélyebb szimpátiát sem találta a szabadságharc iránt. Szolnok mellett parasztkocsisa az osztrák katonák előttük zajló akciójáról a következőket mondotta: „A mi katonáink egy erre keresztülszaladó honvédtisztet üldöznek, no hiszen lesz dolguk, míg azokat a veszett rebellis, kutya honvédeket végkép kipusztítják.” A történelem logikája nem tette lehetővé az utólag konstruált nemzeti egységet (azóta is csaknem állandó politikai jelszó), hiszen „a polgári ruhába öltöztetett forradalomnak nem lehetett más célja, mint hogy a nemességet megmentse az erőszakos elpusztulástól, mely az elnyomott parasztság részéről fenyegette”.

A 48-as legenda elosztatási törekvésében Szabó Ervin könyve azért került – minden oldalról – a támadások keresztútjába, mert Kossuth Lajos alakját és 48-as szerepét a történeti valóság talajára állította. A 48-as legendán belül a Kossuth-legenda jelentette és jelenti az újkori magyar politikai gondolkodásban a nacionalista kötőanyagot, azt a bázist, amelyre a századfordulón a 48-as függetlenségek minden szárnya Ugrontól Justh Gyulán keresztül Károlyi Mihályig (1918-ig) politikai ideológiáját építette (sokat „merített” belőle főleg 1918 után Jászi Oszkár is). A Kossuth-legenda tovább élt az 1918–1919-es forradalmak idején és az ellenforradalom időszakában is (a Nemzeti Egység Pártja terjesztett be és fogadtatott el törvényjavaslatot Kossuth Lajos történelmi érdeméről). Bár nem azonos társadalmi-politikai célkitűzéssel, mégis a fajvédők, mint a „faji forradalom” hívei, ugyanúgy a Kossuth-legendát tették elvi kiindulópontnak, mint a KMP ideológusai a népfrontpolitika meghirdetésekor. A különbség a politikai áramlatok történetiszemléleti álláspontjai között az volt, hogy mely osztályok, illetve rétegek nevében léptek fel, és ahhoz hogyan illesztették a Kossuth-legendát. [Az utóbbi esetben a taktikai szempontot sem szabad figyelmen kívül hagyni.]

Szabó Ervin Kossuth-képe a történetileg reális. Kossuth a liberális középnemesség (a nemesség kisebbsége) egyik vezetője 1848/49-ben, ő az, aki a forradalmi átalakulás során következetesen a nemesség érdekeinek szószólója, amikor arra került sor, hogy a rendi képviseletet, amelyben kizárólag a nemesség uralkodott, a népképviselet váltsa fel „Kossuth gondoskodott arról, hogy a népképviselet alapjában véve nemesi képviselet maradjon.” Így született meg „oly népképviselet, melyből az egész mezőgazdasági proletariátus, az összes zsellérek, az egész városi proletariátus és az iparosok túlnyomó része . . . ki volt rekesztve”. Hasonlóan a nemesség érdekeit képviselte a döntő szeptemberi napokban is a parasztsággal szemben, amikor sorrendileg a kármentesítést sürgette az úrbériség teljes érvényű megszüntetése előtt, vagy októberben és decemberben, amikor heves támadással fordult a nép jogait követelők („holmi legelőkérdések”) ellen, azzal a jelszóval, hogy „most csak a hazát védeni”. Kossuth „a hűbéri viszonyok iránti törvényjavaslat mostani tárgyalását az egyesítés megbontásának, hazaellenességnek mondta”.

Szabó Ervin feltárta a Kossuth-legendában rejlő ellentmondást, ti., hogy a magyar nép benne látta a maga felszabadításának vezérét, jóllehet ő a nemességet képviselte, mint az egyetlen „nemzetfenntartó” erőt, a parasztságot politikai taktikából, óvatosságból vette csak tekintetbe, a parasztság lázadásának megelőzése céljából. A Kossuth-legenda csaknem minden politikai irányzatban fellelhető (eltérést csak a szociáldemokrata történetfelfogás jelentett), ideológusainak következetesen vagy taktikai célból manipulált propagandája nyomán.

Szabó Ervin könyvének első kiadása Bécsben jelent meg 1921-ben, a második 1945 decemberében, ezt követte az 1979-es „Szabó Ervin történeti írásai” c. kiadvány. *Históriográfiai* értékelésével mindmáig adós történetírásunk. „Kortársi” szakkritikát a Századok 1921/22-es évfolyamában írt Mályusz Elemér. Az öt és féloldalas bírálatban van tíz dicsőítő sor (erre hivatkozva írta Litván György az 1979-es kiadványban: „Mályusz Elemér írt a könyvről röviddel annak megjelenése után a komoly és úttörő szakmunkának kijáró megbecsüléssel”), egyébként igen negatívan értékeli – logikusan, hiszen Mályusz a 20-as években a fajvédők szélsőjobboldali történetpolitikai álláspontját képviselte. A Kossuth-legenda szétosztatására irányuló erőfeszítésekre – többek között – leszögezte: „Kossuth államférfiúi, társadalomreformer mérsékletének Szabó gáncsoló kritikájánál szebb és igazabb elismerését keresve sem tudnók megtalálni.” A könyvről adott lesújtó ítéletét Mályusz a „keresztény és nemzeti” ideológia platformjáról így indokolta: „Szabó könyvére tett megjegyzéseinket és kifogásainkat mind az írónak a történelmi materializmus elavult és a külföldi történettudományban sem érvényesülő elméletéből magába szívott felfogása váltotta ki.” Külön három oldalt szánt a recenzió – erről az 1979-es kiadvány előszavának szerzője hallgat – Szabó Ervin zsidó származása és ebből következő „zsidó elfogultsága” elemzésének. Hivatalos, irodalmi visszhang ennyi volt.

A „Társadalmi és párharcok . . .” politikai és történeti gondolkodásunk történetében pedig kiemelkedő alkotás, szellemi örökségének feltérképezése az „újraolvasás” során kötelező érvényű. A Történelmi Szemle felkérő levele is utal erre, amikor „a maga korában nagy hatású történeti munká”-nak nevezi. Vajon fedie-e a tényeket ez a megállapítás e könyv kapcsán? Én igencsak vitatom. Igaz, korszakalkotó, de ami „nagy hatását” illeti, annak az elmúlt 60 esztendő intellektuális produkciói – néhány kivételtől eltekintve – teljesen ellentmondanak. Bár a levéltári források felhasználása nélkül írt mű alapvető megállapításain az azóta született vagonnyi történeti irodalom csak árnyalataiban, de lényegében semmit sem változtatott; nagy hatásáról, a Szabó Ervin-i szellem jelentősebb örökségéről nem beszélhetünk. Hol vannak az igazi örökösök a szellemi tartományok szférájában? Elszigetelt, szétszóródott vagy lappangó gerillák, alig számottevő minoritás; a többség a művet vitató, elvető, támadó és az örökséget tudatlanságból, megnemértésből vagy taktikából félreértelmezők táborában található.

Már az ellenforradalmi korszakban is két frontról érte – nem azonos világnézeti céllal – támadás: mint idéztem, a hivatalos hatalom támogatói oldaláról (hazai tekintetben többségi) és a kommunista, majd népies (erősen kisebbségi) táborból. A keresztény és nemzeti blokk támadta a mű osztályharcos és internacionalista szellemét, a népiesekkel szövetségre lépő kommunista ideológiai tábor vitatta és elmarasztalta – igaz, nem azonos alapról, hanem taktikailag „koalíciós” hadállásból. A népiesek derékhada Szabó Ervin szellemét, mint (joggal) a szociáldemokrata történetnézet megalapozóját, tehát első-

sorban mint „nemzeti nihilistát” és a magyar parasztság érdekének fel nem ismerőjét vetette el, a kommunisták pedig – a Komintern stratégiáját és taktikáját követve – a szociáldemokráciát, mint a „fasizmus viszonylag mérsékelt szárnyát”, a burzsoázia ügynökségét, az ellenforradalmi rendszer politikai és ideológiai szövetségesét marasztalták el. Szabó Ervin valódi szellemi örökségét (beleértve elsősorban a szóban forgó művét) csupán a szervezett munkások fogyó csapata és értelmiségiek néhány száznyi köre őrizte. Elenyésző és zsugorodó kisebbség – a Horthy-korszakban és később is. Az akkor potenciális ellenfél, a keresztény-nemzetiek támadó álláspontja logikus, hiszen a barikád másik oldalán fogalmazódott meg. Sokkal figyelemre méltóbb, bonyolultabb eredetű a nép és a munkásosztály forradalmi átalakulása nevében fellépő kommunista és népies ideológia érvelése. Annál is inkább, mert 1948 után a történetírásban ez vált uralkodóvá.

A személyi kultusz szellemét képviselő kommunista ideológusok frontális támadására Szabó Ervin ellen a 30-as évek elején került sor. Révai József 1924-ben még igen pozitívan értékelte a Társadalmi és pártharcokat, bár már akkor leszögezte, hogy „bennünket marxistákat egy egész világ választ el Szabó Ervintől”. A későbbiekben ezután úgy Révai, mint Molnár Erik (a vezető történetpolitikusok), más-más hangsúllyal, de döntően azt vitatták és cáfolták Szabó Ervin könyvében, amit az sohasem állított: ti. hogy Szabó Ervin tagadta 1848/49 polgári forradalmi jellegét, és megalapozta a „tisza feudalizmus” történetiszemléletét. A „tisza feudalizmus” (Szabó Ervin által soha nem hirdetett) elméletét – Révai szerint – aktuálpolitikai célból konstruálták Szabó Ervin és szociáldemokrata követői, mert ezzel indokolták a Kristóffy–Garami „paktumot”, ezért vetették és árulták el a Tanácsköztársaságot, és követelték a burzsoáziával való szövetséget, bizonygatták a feudális viszonyok túlnyomó szerepét. Révai állítása nem mentes még bizonyos filológiai tévedéstől sem: egybemosta ugyanis Szabó Ervinnek a Marx–Engels Válogatott Művei-hez írt előszavát a másfél évtized múlva megjelent posztumusz munkával. Az előbbiben állapította meg ugyanis – többek között – Szabó Ervin, hogy „A magyar forradalmat csak úgy érthetjük meg, ha annak tekintjük, ami a valóságban volt: a köznemességnek (az uralkodó és a Habsburg-dinasztiával szövetségben álló) nagybirtokos osztály ellen folytatott osztályharca befejező fázisának.” Ez a kiragadott mondat, ami a személyi kultuszt tükröző kommunista kritika egyik alapérve, azonban *nem található* az „újraolvasott” műben, jöllehet Molnár Erik „beemelte” egy – Szabó Ervin fenti művét kritizáló – idézetbe.

Természetesen a kommunista ideológusok kritikája a lényeget tekintve nem ideológiai, hanem taktikai eredetű: a népfrontpolitika történetiszemléletének megalapozási igényéből származott. A népiesekkel szövetségben tudatosan (és a Milotay–Oláh vezette fajvédő táborral indirekt) fogalmazott történetiszemléletbe nem „fért be” az 1848-as, illetve Kossuth-legenda történeti kritikája. Az új szövetségi politika zászlaján (erősen nacionalista felhangokkal) Kossuth neve állott. Figyelemre méltó, hogy a keresztény-nemzeti front vezető szárnya, a fajvédők is a Kossuth-legenda bázisáról léptek elő, a „faji forradalom” útját a „kossuthi” elvből származtatták, szemben a „nemzeti reformot” követelő mérsékeltek „széchenyista” táborával. (Az ún. szaktörténetírásban ez a Szekfű–Mályusz-vita egyik lényeges szemléleti gyökere.) A Népszava 1941. évi, karácsonyi számához zömmel a „mérsékeltek” csatlakoztak (Bajcsy-Zsilinszky ebben kivétel), míg a „Kossuth-hívők” többsége a szélsőjobboldali Egyedül Vagyunkban (Féja–Mályusz) és másutt hirdették történetiszemléleti elveiket (Kodolányi a Nemzetőrben).

1945 után már „csak” a kommunista-népies ideológiai szövetségben funkcionált a Szabó Ervin-i örökség kritikája, illetve elutasítása. Az 1948–56 közötti időszakban ezt a vonalat a kultúrpolitika adminisztratív eszközeivel abszolút érvénnyel biztosította, a Sztálin–Rákosi személyi kultusz történetiszemléleti adekvátját, a Kossuth-kultuszt a történetírás művelőinek „piramikus” hierarchiája szentesítette. Volt ebben nemcsak „kötelező”, hanem önkéntes világnézeti vonulat is: a „kuruc” irányzat képviselőit ugyanis „befogadta” e hierarchia.

Az 1956 után megindult szellemi erjedés bizonyos lassú változást hozott a történetírásban Szabó Ervin értékelése körül is. A „szellemi örökség” valamennyire pozitív jellegét – különböző árnyalatban – elismerték a továbbra is hivatalosan egységes történelemszempontban. Az ebből esetleg „kilógó” állásfoglalásokat [tehát a Kossuth-legenda bármilyen halvány bírálatát igénylő] „partizán” akciókat sikerült elszigetelni. Az elmúlt években (a kultúrpolitikával szinkront kereső) jelentkeztek az örökség „új” (nem személyekben) várományosai. Új szempontokkal (régimódszerrel). Ennek lényege: a régi dogmatikus és nacionalista világnézeti alapokon változatlanul megmaradva – vonatkozik ez elsősorban a történetiszemléleti, párttörténeti, történetpolitikai, tudománypolitikai és tömegkommunikációs szférákra – kritikával, de „átemelni” Szabó Ervint a pozitív, haladó és forradalmi jelölt – szocialista népi-nemzeti egységnek nevezett – szellemi hagyományokba és ezzel egyidőben „kiemelni” valódi történeti és történetiszemléleti ideológiai bázisáról, a szociáldemokráciából. (Újabban már Szabó Ervin szociáldemokrata mivoltát is tagadják.) Ennek lényege: aláhúzni, hangsúlyozni a szociáldemokrácián belüli kétségtelenül jelentős vitáit, ami a hazai és nemzetközi szociáldemokrácia soraiban természetes intellektuális szükségletnek számított.

Az „újraolvasás” során felmerült örökség-problematika, tehát az „átemelést” célzó szándék dokumentumaként értelmezem Szabó Ervin tárgyalt művének új, 1979-es (már említett) kiadását, amely *Szabó Ervin történeti írásai* címmel jelent meg, az MTA Történettudományi Intézetének emblémájával a „Történetírók tára” sorozatban (sorozatszerkesztő: Glatz Ferenc, az előszó szerzője Litván György). A válogatás bírálatát nem tartozik az újraolvasó „hatáskörébe”, de az előszó – éppen az „örökösödési” rendező elv tendenciája miatt – igen. Szabó Ervin művének „dialektikus” átemelése progresszívnek jelölt történetírásunkba oly módon jut az előszóban kifejezésre, hogy az Révai József bírálatait, minden változatban (gondolatjel között írta Litván György ezzel kapcsolatban a következőket: „függetlenül aktuálpolitikai céljaitól és Révai fordulataitól” – tehát a lényegtől!) elfogadva, ismét a konstruált és nem létező állítás helyeselt cáfolatából indul ki, hogy ti. Szabó Ervin tagadta 1848 polgári és forradalmi jellegét. A Révai-féle kritika tehát az előszó szerint jogos tudományos szempontból, és szükséges volt „politikai szempontból” (az előszóból idézve), mert „a nemzeti függetlenség jelentőségének hangsúlyozásával hozzájárult a KMP népfrontpolitikájának előkészítéséhez. Helyesen írta: »a nacionalizmus mérgének nem ellenmérge a nemzeti kérdéssel szemben való nihilizmus«”. Tehát ismét a sztereotípiát (persze nem bizonyított): Szabó Ervin és a szociáldemokrácia „nemzeti nihilizmusa”, amely akadályozta a népfrontpolitikát. E felfogás szerint a Révai-kritika segített a felismeréshez, amely nélkül „sohasem jöhetett volna létre a Márciusi Front vagy a Történelem Emlékbizottság”. A népfrontpolitika háború alatti tömegerejéről és eredményeiről itt nem esik említés. Az új örökösök szellemi hadállásait félreérthetetlenül fogalmazza meg az előszó a következőkben: Szabó Ervin könyve már az ellenfor-

radalmi korszakban is „hatott, elsősorban – ami egyben a legfontosabb volt – az ellenforradalom után újraeszmélő fiatal értelmiségi korosztályra. E tekintetben *perdöntő tanúvallomásnak* (kiemelés tőlem – M. L.) tekinthetjük Illyés Gyulát, aki 1972-ben Petőfi-életrajza keletkezéséről szólva elmondta (forrásmegjelölés hiányzik – M. L.), hogy ő és nemzedéke Szabó Ervin könyvéből ismerte meg 1848/49 realisztikusabb, a hivatalos – ünnepélyes kliséktől merőben különböző képét (a Petőfi életrajz talán, de a Fáklyaláng pl. egyáltalán nem támasztja ezt alá – M. L.). Nem kétséges, hogy a harmincas években, a magyar falu társadalmi viszonyainak feltérképezése, a szegényparaszttság helyzetének feltárása idején Szabó Ervin munkája mély hatást gyakorolt Féja Gézára és a falukutatók egész gárdájára is”. (Féja Géza: Agrárdemokrácia és szociáldemokrácia c., az Egyedül Vagyunkban 1941 decemberében megjelent cikke pl. ezt nem dokumentálja. – M. L.)

Szabó Ervin – a fenti módszerekkel élő – legújabb „szellemi örökösei” és „folyatói” korábbi kritikusaikat és világnézeti ellenfeleiket követik; történetírásunkban és történet-szemléletünkben, egyenes vonalként Révai Józseftől eredeztetve a történészfront döntő többségén keresztül Illyés Gyuláig, Féja Gézáig és az őket követők csapatáig. Így „integrálódik” Szabó Ervin szellemi öröksége a szocialista nemzeti egységfront történet-szemléletébe.

Az újraolvasás nyomatékolta bennem, hogy ez az integráció nem segítheti a valóban progresszív, tehát a nemzeti önismeretet is tartalmazó történet-szemléleti hagyományok kialakítását, mert nem előzte meg a – nemcsak a matematikában sorrendileg kötelező – differenciálás. Ez a gondolat már az újraolvasás során megfogalmazott aktuális tanulságok tárgykörébe kívánczik. A tanulságot a történetírás és történetírók számára ugyanis gazdagon tárja elénk a Társadalmi és pártharcok.

Szabó Ervin nem volt „szaktörténetíró”. Nem ebből élt, közérthetően írt, nem „szaknyelven”, jegyzetapparátusa a forrásmegjelölésre korlátozódott, terjedelem és honorárium, tudománypolitika, illetve fokozat, személyi karrier, kurzus és kurzusbeli árnyalatok, pártpolitikai stratégia és taktika nem befolyásolták. Független gondolkodóként, a szociáldemokrata ideológia fő áramában harcolt a társadalmi haladásért és a tudományos igazságért, a tárgyi ismeretek és a világnézet komplex – egymást dialektikusan támogató – fegyverzetében. Mályusz kritikájában azzal vádolta Szabó Ervint, hogy a „jelent vetíti a múltba”. Önmagából indult ki. Révai és követői kritikája (beleértve az említett alapvető tévedést is) viszont Szabó Ervin szuverén intellektusát vette célba. Szabó Ervin – mint e mű is igazolja – vallotta és gyakorolta, hogy a történetírás célja a kendőzetlen történeti valóság feltárása, de nem öncélúan, hanem azért, hogy a társadalmi haladás élén járók a történelmi tapasztalatokra támaszkodva alakítsák a harc stratégiáját és taktikáját. Nem fordítva: hogy a stratégiát és taktikát, vagy egyes aktuálpolitikai megfontolásokat hasznosítható történeti képpel érvként támasszák alá. Szabó Ervin műveivel és gondolatrendszerével, ha nem is mint „hivatásos” szaktörténetíró, vállalta az egyéni utat, elutasított minden integrációs igényt és kísértést, ami nem egyezett elveivel. Ennyiben – a hivatalosan pejoratívnak értelmezett szóhasználattal élve – doktriner volt. Ilyen doktrinerség az irracionális minden válfaja elleni világnézeti magatartás, amely példamutató lehetne ma is (kevesen követik), legendaromboló harcának következetessége, amely ha nem is teremtett tömegeket az intellektuális szférában (ezért is doktriner), igazsága az elmúlt évtizedek története során tényszerűen igazolódott. Itt elegendő, ha e mű legfon-

tosabb mondanivalójának, a 48-as és Kossuth-legenda fikciójának történeti és tudati hasznavehetetlenségére utalok. A Szabó Ervin–Révai József (és követői) történeti vita gyűjtőpontjában e legendához való viszony áll. Révai – döntően taktikai – álláspontját, mint jeleztem, az antifasiszta népfront történet szemléleti megalapozása sugalmazta. Lát-szólag új formában emelte magasra a Kossuth-legenda trikolórját – eredménytelenül – az akkor kettős kereszttel büszkélkedő trikolór ellen. (Nacionalista töltetű szövetségi szemlélet a szélsőséges nacionalizmus ellen.) E harchoz szükségeltetett Szabó Ervin és kicsiny, „nemzeti nihilistának” kinevezett táborának elszigetelése és fizikai megsemmisítése is (erre 1948 után került sor). Ám – és ez soha nem feledhető tanulság – *a Kossuth-legenda, illetve zászló alulmaradt a Nagyboldogasszony-féle trikolórral szemben.* Ideológiai „győzelemről” csak a későbbiekben beszélhetünk: amikor 1956-ban a nemzeti és demokratikus szocializmus híveinek koalíciója, amelyben az előbbiek aránytalan erőfölénye egyre félreérthetlenebbül érvényesült, támadásba lendült a végzetes politikai és ideológiai hibákat és bűnöket elkövető Rákosi–Révai hatalmi–világnézeti klikk ellen. Ekkor került ugyanis sor arra, hogy a Kossuth-címer (a legenda jelképe) egyik döntő követeléssé vált (a sarló és kalapács, illetve az ötágú csillag helyére). A Szabó Ervin–Révai József történet szemléleti vitára a társadalmi tudat a fenti tragikus módon válaszolt. Azóta ismét folyamatban van a Kossuth-legenda „korszerűsített”, most már tehát Szabó Ervin-nel is „kibővített” szándékú történész egységfrontja.

Társadalmi tudatunkban, történet szemléletünkben Szabó Ervin „nagyhatású” műve és igazi szellemi öröksége nem kapott és egyelőre nem is kaphat helyt. A budapesti egyetemi szakoktatásban – mint az ELTE Történelem szak tanterve és tájékoztatója bizonyítja (1972) – Szabó Ervin fenti műve még ajánlott irodalomként sincs feltüntetve. Kötelező irodalom viszont Révai József összes, a témára vonatkozó írása. Történelem-tanáraink (és így az egész történelemoktatás) kötelező érvénnyel szívják magukba egy olyan mű tekintélyi cáfolatát, amelyet sohasem olvastak el. Tehát eleve állást foglalnak, és majd tanítanak ilyen „tárgyilagos” és „tudományos” szellemben. Ez az az elv, amelyről Bálint György megjegyezte: „az ember csak akkor lehet tárgyilagos, ha nem befolyásolja a tények ismerete”.

A Társadalmi és pártharcok „újraolvasása”, e talán pesszimiztikusnak tűnő gondolatok ellenére – mint a bélyeges (elfeledésre ítélt) „doktrinerek”, Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond, Horváth Zoltán, Agárdi Ferenc (és mások) tanítványát – „újra” meggyőzőtt a Szabó Ervin által rajzolt történeti valóság tudományos igazságáról és arról, hogy valóban progresszív történet szemléletünk kialakítása és elmélyítése *csak* ezeken az alapokon lehet célravezető. A társadalmi tudatban a tudományosan alátámasztott történet szemléleti nemzeti egység lehetséges integrációja *kizárólag* Szabó Ervin racionális és morális történeti látásmódjának bázisán végezhető el. Érveim alátámasztására a téma iránt érdeklődő polgártársaim többségének elsősorban a „Társadalmi és pártharcok . . .” elolvasását, a keveseknek újraolvasását tudom ajánlani. Pályatársaimnak pedig – akiket illet – József Attila üzenetét:

„Mért legyek én tisztességes? kiterítenek úgyis!
Mért ne legyek tisztességes! kiterítenek úgyis.

Ezek voltak terjedelmileg korlátozott, írásba foglalható gondolataim az újraolvasás során.

**Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés
c. könyvéről**

„Ennél a könyvnél – írta nyomban a megjelenés után Ady a Nyugatban – talán évtizedek óta nagyobb, bátrabb, magyarabb és olvasandóbb cselekedet aligha történt. Megtalálta nemzetiségi kérdésünkben, e valóban »legvéresebb« kérdésben, a »demokrácia archimedesi pontját«, megtalálta, s káprázatos munkával, tudással és hittel meg merte itt mutatni.” „Ismertetni pedig – jósolta a munkáról – csak könyvtárnyi könyvek, támadt eszmerajok s anyaggal, eseménnyel ellátott évtizedek fogják méltóan.”¹

Csaknem hét, eseménnyel bőségesen „ellátott” évtized telt el, a méltatás azonban elmaradt. Jászi könyvét nemcsak a korabeli kritika és közvélemény nagy része fogadta ingerülten vagy ellenségesen, nemcsak a Horthy-korszak történetírása és publicisztikája átkozta ki szerzőjével együtt, s nem is csak a Rákosi-korszak ideológusai mosolyogták le polgári korlátozottságáért. Mindez egészen természetes. Ami már kevésbé az, mai történet- és társadalomtudományunk sem becsüli sokra, nemigen merít belőle, a szakmainál szélesebb értelmiségi közvélemény pedig, amely a könyvet magát jórészt nem ismeri, elég határozott idegenkedéssel fogadja a benne érvényre jutó felfogást.

Ennek okai persze nagyrészt a könyvön kívül fekvő jelenségekben, elsősorban a máig ható trianoni traumában és a határon túli magyarság mai helyzetében rejlenek. A Jászi-könyv legfőbb „bűne” talán éppen abban keresendő, hogy a korunkat meghatározó események előtt íródott, egy véglegesen múlttá vált helyzetről beszél, egy ma már gyerekesen ostobának tűnő politikát ostromoz, s bosszantóan gyanútlan a jövő baljós lehetőségeit illetően.

Adyt azonban, aki ugyanebben az 1912-es évben írta (éppen Jászi folyóiratába) „S ha Erdélyt elveszik?” című cikkét,² megjósolva benne „a Romániába olvasztandó magyarság” jövődő sorsát, aligha lehet ezirányú vaksággal gyanúsítani. Tévedett volna a Jászi-könyv nagyraértékelésében? Azt a feltevést ugyanis, hogy cikkét csupán baráti gesztusként vagy szolidaritásból írta volna, nyugodtan kizárhatjuk. Ady közismerten szigorú kritikus volt, s bár a hangnemben tett olykor engedményeket, félelmetesen értett hozzá, hogy dicsérő szavakkal is kifejezze megsemmisítő véleményét. Itt azonban, még ha leszámítjuk is a barátság és a szecessziós stílus diktálta cifrázatokat, csak elismerést és egyetértést találhatunk: nemzeti és demokratikus szempontból bátor és jelentős, jövőbe mutató tettek tartotta a könyvet.

¹ *Ady Endre* Összes prózai Művei, X. köt. Bp. 1973., 193.

² Uo. 206–209. l.

Maga Jászi is, aki a pozitívizmusból való kilábalása után jórészt megtagadta ifjúkori munkáit, erre a művére élete végéig büszke volt. 1919. január 15-én kelt végrendeletében ezt írta: „Régi könyveimből – a Nemzeti Államokat kivéve – új kiadást ne csináljanak, mivel a legtöbb kérdésben lényegesen megváltoztak gondolataim.”³ *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* c. későbbi nagy munkájában is erősen támaszkodik a *Nemzeti államok* anyagára és megállapításaira, többször idéz belőle és hivatkozik rá. A könyvet tehát úgy tekinthetjük és kezelhetjük, hogy azt szerzője mindvégig, a későbbi fejlemények ismeretében is vállalta.

A legkevésbé sem könnyíti viszont a mai „újraértékelést” az a körülmény, hogy ezt a sokat emlegetett, magasztalt és szidalmazott, szinte fogalomká vált könyvet tárgyilagos és szakszerű módon sem megjelenése idején, sem azóta nem bírálták. Az 1912–13-ban megjelent recenziókat, ismertetéseket és vitacikkeket szinte a két kezünkön megszámolhatjuk, s két élesen elkülönülő csoportra oszthatjuk: baráti vagy bajtársi ismertetésekre és ellenséges gorombaságokra.

Az első csoportba, Adyén kívül, Szende Pál, Braun Róbert és Vajda Mihály cikke tartozik.⁴ Szende és Braun, Jászi legszűkebb körének tagjai, önálló és független gondolkodók voltak ugyan, de a lényeges kérdésekben vele teljesen azonos nézeteket vallottak, s így kritikai észrevételeik kisebb részletekre vonatkoznak csupán. Vajda is csak okosan méltatja, de nem bírálja a könyvet.

A másik oldalon viszont csak merev elutasítást és szidalmakat találunk. Tisza kegyeltje és nemzetiségi szakértője, Réz Mihály két cikket is írt ellene a *Magyar Figyelő*-ben,⁵ de komolyabb eszmecserére közte és Jászi között csak 1918 őszén, tehát egészen új helyzetben került sor.⁶ Krüger Aladár Magyar Kultúra-beli „bírálata”⁷ lényegében antiszemita kirohanásra szorítkozik.

Végül mintegy középpütt áll a keresztényszocialista Giesswein Sándor igen jóindulatú, de a lényeget óvatosan megkerülő s az arany középutat dicsérő recenziója,⁸ valamint Boross László érdekes és szakszerű tanulmánya a Nyugatban,⁹ ahol azonban csak egyetlen fontos részletkérdésben, a városi és falusi asszimiláció kérdésében fejt ki a Jásziétól eltérő véleményét.

Hazai utóélete a könyvnek gyakorlatilag nem volt. Szekfű Gyula a *Magyar Történet* bibliográfiájába azzal a megjegyzéssel vette fel a munkát, hogy az „az akkori dolgok lényegét teljesen félreismerte”.¹⁰ A szövegben pedig a „nemzetnélküli” Jászi szemére veti

³ OSzK Kézirattár, Fond 163, Csécsy-hagyaték

⁴ Szende Pál ismertetése: Huszadik Század, 1912. I. k. 774–787.; Braun Róbert: Jászi Oszkár könyve a nemzetiségi kérdéstről. Népszava, 1912, május 5.; Vajda ismertetése: Szociálpolitikai Szemle, 1913. 4–6.

⁵ Magyar Figyelő, 1912/2. 328–330. I. és 1912/3. 89–99.

⁶ Réz Mihály: A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából. H. Sz. 1918. II. k. 1–17. és Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés a társadalmi és az egyéni fejlődés szempontjából. H. Sz. 1918. II. 97–111.

⁷ Magyar Kultúra, 1913. 54–57.

⁸ Katholikus Szemle, 1913. 213–217.

⁹ Boross László: A nemzeti és a nemzetiségi kérdés. Nyugat, 1913/II. 1–13. és 69–77.

¹⁰ Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar Történet, V. köt. 648.

dilettantizmusát, kapcsolatfelvételét a nemzetiségi vezetőkkel, s túlzásait, amelyekkel „a magyar közönséget minden józanabb kisebbségi politikától elijesztette”.¹¹

A nemzeti problematika és a társadalmi haladás ügyének kölcsönös viszonya, gyakori konfliktusa és végső összeegyeztethetősége 1904 óta izgatta Jászit.¹² A magyar demokratikus és szocialista táborban elsőnek ismerte fel ennek a kérdésnek a döntő horderejét, s az írások egész sorában próbálta megválaszolni. Először a szocializmus és a hazafiság viszonyát tette vizsgálat tárgyává,¹³ majd a radikális demokratizmusát a magyar függetlenségi gondolathoz.¹⁴ Végül „Új Magyarország felé” sorozatában¹⁵ két nemzedék: a múlt század nemesi liberális eszméin felnőtt apa és szocialista fia beszélgetéseinek és vitáinak formájában igyekezett megnyugtatóan tisztázni, hogy a modern társadalmi és kulturális reformkövetelések végeredményben nem ellentétesek a nagy liberális nemzeti hagyományokkal, sőt, azok kiteljesedését hozzák meg.

Nem kétséges, hogy a problémára eleve fogékony Jászit elsősorban az 1905–6-os politikai válság, majd a nemzeti koalíciós kormányzás tanulságai hajtották a nemzeti és a haladó törekvések konfliktusos kapcsolatának mind szenvedélyesebb és sokoldalúbb vizsgálata felé. Gondolati fejlődése, látószöge itt teljesen párhuzamos Adyével. Bizonyosra vehető továbbá, hogy a választójogi reform ismételt elakadása, a koalíciós kormány reakciós sovinizmusa s magyarosító iskolapolitikája (Lex Apponyi) vezette el közvetlenül Jászit a különleges nehézségekkel is küzdő magyar demokrácia „archimedesi pontjához”, a magyar közélet legfőbb tabujához, a nemzetiségi kérdéshez.¹⁶

A könyvhöz írt előszava és levelezése tanúsága szerint Jászi csaknem öt évig dolgozott a munkán. 1908-ban fogott komolyan hozzá az anyag összegyűjtéséhez, részint a hatalmas nemzetközi irodalom feldolgozása, részint az ország nemzetiségi vidékein tett hosszú utazások, azaz közvetlen tapasztalatszerzés útján.

Abbeli kettős törekvésében, hogy kétségbevonhatatlanná tegye a munka tudományos megalapozottságát, s hogy kimutassa, mennyire nem magyar specialitás, hanem általános fejlődési jelenség az országot nyugtalanító nemzeti-nemzetiségi kérdés, Jászi igen nagy történelmi nekifutást vett tulajdonképpeni témájához. A könyv mai olvasójának talán túl hosszúnak is tűnik ez a nekifutás, amely a primitív népektől az ókori birodalmakon és a középkori államokon át jut el – éppen nem futólépésben – a modern nemzeti állam kialakulásához, majd a szorosan vett nemzetiségi és asszimilációs probléma tárgyalásánál ismét végighalad – Írországtól Oroszorszáig és Norvégiától a Balkánig – e probléma összes európai jelentkezési területein.

Mindez – Jászi nem éppen könnyed értekező stílusával tetéztve – kissé nehézkessé és hosszadalmassá tette és teszi ma különösen a könyvet. De annak idején alighanem ez is

¹¹ Uo. 597.

¹² L. erről Szabó Ervinhez és Somló Bódognak írt ekkori leveleit. Idézi Litván Gy.: Magyar gondolat – szabad gondolat. Bp. 1978. 37–40.

¹³ Szocializmus és hazafiság. H. Sz. I. k. 1–11.

¹⁴ Az új Magyarország felé. H. Sz. 1907. I. köt. 1–15.

¹⁵ Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról. Bp. 1907.

¹⁶ Már 1905. szept. 27-i levelében ezt írja Somló Bódognak: „Foglalkozom újabban a nemzetiségi kérdéssel, különösen honi viszonyaink szempontjából, az osztályharcra és a szocializmussal kapcsolatban Szoc. és Hazafiság c. cikkem kiegészítésül, a nemzeti *egybeforrásztás* szempontjából.” OSzK Kézirattár, Levelestár.

hozzátartozott úttörő szerepéhez, hiszen a kérdéskör ilyen átfogó, történeti-szociológiai szempontú, a legújabb külföldi irodalmat is feldolgozó áttekintése – kivált magyar nyelven – egyszerűen nem létezett. S végképp nem létezett ilyen szemlélettel. A mai olvasót egyenesen meglepi, hogy a nemzeti mozgalmak és államok kialakulásának történeti ábrázolásmódja – a történelmi materializmuson alapuló, de azt más, főként tömeglélektani nézőpontokkal is kiegészítő módszer – mennyire rokon mai hazai történetírásunk felfogásával, mennyivel rokonabb ezzel nemcsak a nemzeti jelleget eszményítve historizáló korabeli hivatalos történetírásnál, hanem a nemzeti kérdéskörben többnyire különösen vulgáris korabeli marxizmusnál is. Jászi hatalmas „természeti folyamatot” lát a nemzetté alakulásban, érti ennek általános törvényszerűségeit, de felismeri történeti-funkcionális különbségeit is: „bár az egységbe tömörülés a gazdasági fejlődés polgári rendjéből következik: maga az ideológia, mely ezen a kultúrán nyugszik, hevét, színét, keménységét és fanatizmusát a dinasztikus-politikai elemből meríti, melynek, valamint hadseregének és bürokráciájának egyéni dicsősége hozzátapad a nemzetbe tömörülés tényéhez (91. l.)”.

A nemzeti érzelmek, sérelmek és küzdelmek elemzése során Jászi érezhetően óriási – és nem is sikertelen – erőfeszítést tesz kora és köre meddően racionalista szemléletének leküzdésére. Tényként állapítja meg, hogy egy-egy államon belül – Svájc és Belgium kivételével – a nemzetiségek érintkezésének „csak egy formája van – a harc. Valóban furcsa látvány annak részére, aki a történelmi dolgokat racionalista szemmel nézi! Mert mi lehet ostobább, embertelenebb, gazdaságtalanabb, mint az, hogy a hatalmas Német-, Angol-, Oroszország gazdasági és politikai erőit ily hálátlan és bagatell feladatra fecserelje el, mint a velük szemben törpe minoritást képező népelemek erőszakos asszimilálása . . . Mégis a történelmi fejlődés állandóan az okos emberek politikája ellen dolgozott eddig. Ahol pedig javulás állott be: ott nem is az okosság nőtt meg, hanem új nemzedék új hatalmi erők hatása alatt cselekedett” (111. l.). Az erőszakos beolvasztás politikája, mondja másutt, annyira általános, hogy valami kényszerűségnek kell lennie benne, amit se kenetteljes sopánkodással vagy racionalista okoskodással, mint „hibás” történelmi folyamatot „elítélni”, se új történelmi erőkkel és helyzetekkel egyszerre megváltoztatni nem lehet (135. l.). Európa nemzetiségi viszonyait áttekintve úgy látja, hogy az asszimiláció „csaknem befejezett a nyugaton, részben lefolyt Közép- és Észak-Európában, minimális a Balkánon” (112. l.). Ez a kép ma már leegyszerűsítőnek tűnik, mégpedig nem amiatt, hogy Jászi nem látta előre számos nyugat-európai nemzeti mozgalmat fellángolását a század második felében, hanem azért, mert végül is foglya marad a racionalista evolúcionizmusnak, amikor egyszerűen szembeállítja egymással a „feudális” és az „indusztriális” nemzetiségi politikát, s az elsőben a nemzetiségi elnyomás, a másodikban a nemzeti egység és megbékélés modelljét mutatja fel. Bár e képletben kétségkívül sok az igazság, s hangoztatása az akkori Magyarországon jó célokat szolgált, ma már tudjuk, hogy a valóság ennél valamivel bonyolultabb . . .

Ha az általános résznél Jászi fő érdeme talán elsősorban a hatalmas nemzetközi szociológiai és politikai irodalom kitűnő összefoglalásában és hazai megismertetésében jelölhető meg, a magyar történeti fejezetekben már igazi úttörő munkáról beszélhetünk. Ahhoz ugyanis, hogy felvázolhassa a magyar nemzeti egység kialakulását, a Habsburgokkal és a hazai nemzetiségekkel szembeni nemzeti politikát, a magyar történelemnek egy merőben új felfogását kellett, legalább alapjaiban, kidolgoznia, megtisztítva a képet a

millenniumi történetírásnak éppen a „nemzeti” irányban leggyakoribb torzításaitól és legendáitól. S bár e munkában már támaszkodhatott néhány olyan elődre és kortársra, mint Acsády és Grünwald Béla, Szabó Ervin és Szende Pál, neki kellett megalkotnia az összképet, és megoldania számos kulcskérdést, így pl. – hogy egyébről ne is beszéljünk – a 18. századi Habsburg egységesítő törekvések értékelését. Ha találhatunk is köztük elnagyolt vagy itt-ott téves megoldásokat, megint csak meglepő a tájékozódás és vonalvezetés biztonsága, a szemlélet kiegyensúlyozottsága, a nemzeti és a társadalmi-gazdasági szempontok integrálása. Kora legtöbb hazai marxistájával ellentétben Jászi nem gyűlölködő a magyar nemességgel szemben, s ennek politikáját sem ítéli meg szigorúbban, mint más országok uralkodó osztályaiét, vagy a centralizáló Habsburgokét.

Szabó Ervintől eltérően nem tagadja a 48-as forradalom polgári jellegét,¹⁷ s teljes mértékben elismeri: „e pillanatban a magyar nemesség tényleg a társadalmi haladás letéteményese lesz, s a világ összes demokratáinak rokonszenvét bírja, mert védi állami élete integritását Ausztriával szemben és a modern liberalizmus jogait a főnemességgel szemben. A magyar forradalom sorsa azonban meg volt pecsételve abban a pillanatban, melyben ugyanaz a nemesség, mely pillanatnyi osztályérdekeit múlóan legyőzte, képtelen volt faji gőgjét fékezni és a nemzetiségek támogatását a magyar ügy mellett megnyerni” (320. l.). „Kossuth és társai nem kételkedtek egy percre sem abban, hogy a magyar államnyelv a demokratikus intézmények alapján biztosan és gyorsan fog minden nemzeti-ségi nyelvet vagy teljesen megszüntetni, vagy a vérségi partikularizmus oduiba szorítani. Miként II. József, úgy ők is megfélemeztek . . . arról, hogy nagyobb, letelepült, közös történelem és nyelv által összefűzött néptömegekre nézve a demokrata haladás útja az anyanyelv teljes kifejtése nélkül lehetetlenség (321. l.).”

Bár Jászi itt Kossuthék mentségére hozza fel, hogy akkoriban még a demokrata Európa is csak Bécs által mesterségesen szított akciót látott a magyarországi nemzetiségi mozgalmakban, könyvében következetesen visszautasítja azt a máig kísértő nézetet, amely e mozgalmak mögött hol Habsburg-, hol pánszláv vagy dákoromán izgatást és pénzt keresett. Egyik kedvenc idézete, amelyet 1929-es munkájában is felhasznál, Szemere Bertalantól származik: „Mi pusztán mesterséges zajnak véltük, mi az ég dörgése volt . . . – egy egész erdő lombjai sohasem hozhatnak mozgásba, ha nem vész az, ami fű (338. l.).”

Ebben a realista szellemben – és a történeti statisztika úttörő alkalmazásával – mutatja be Jászi az ország nemzetiségi erőviszonyainak történelmi alakulását, a török hódoltság utáni bevándorlást és telepítéseket, az együttélés és az asszimiláció szociológiai törvényszerűségeit és korlátait („a tenger beolvasztja a szigeteket”, 402. l.), így a 18. század végi nagy nemzetiségi többségből a 19. század végére egy 51,4 százalékos magyar többség kialakulását, közben a nemzetiségi (különösen a román) kisbirtokos parasztság növekvő gazdasági erejét, a zsidóság és a németek szerepét az asszimilációs folyamatban és a magyarosító törekvésekben, s magát a hivatalos magyar nemzetiségi politikát is, ennek fokozatos átmenetét a magabízó illuzionizmusból a kényszerasszimiláció, a magyarosítás görcsös sovíniszta erőfeszítéseibe.

¹⁷Egyenesen vitába is száll a forradalom „kuruc nemesi természetét” valló, divatos és lekicsinyló felfogással, amelynek legfőbb cáfolatát szerinte az az „egyetlen nagy tény” adja, hogy ellentétben a régi kuruc felkelésekkel, Ausztria ezúttal képtelen volt saját erejéből pacifikálni az országot. „Ilyen eredmény csakis a népies erők igen tetemes megfeszítése árán érhető el.” (296–297.)

A Jászi-könyv – a közelgő katasztrófa előérzetében – ez ellen az öngyilkos politika ellen irányult, ennek gyakorlatával és érveivel viaskodott. Van azonban egy érdekes fejezete, amely egészen más irányban polemizál. „Magyar ún. szabadgondolkodó részről gyakran hallani, hogy voltaképp egyazon nyomás nehezedik a magyar és a nemzetiségi népre: a feudalizmus közös nyomása. Tehát különleges nemzetiségi sérelmekről nem lehet szó.” Jászi ezzel szemben meggyőzően bizonyítja a népéhez és kultúrájához hű nemzeti-ségi intelligencia következetes mellőzését, s azt a jelentős különbséget, amely a magyar és a nemzetiségi parasztság hatósági kezelésében vagy művelődési lehetőségeiben az utóbbi rovására mutatkozik. „Vagyis a helyzet úgy áll, hogy az összes magyarországi népek közös sérelmeihez speciális nemzetiségi sérelmek is járulnak. *És épp ez a plusz alkotja a nemzetiségi kérdést.*” (478. l.)

Nagyon valószínű, hogy Jászi ezt a figyelmeztetést eleve nem holmi jelentéktelen kávéházi szabadgondolkodóknak adressálta, hanem – a legfőbb szövetségesnek kijáró tapintatos formában – a Szociáldemokrata Pártnak, amely lényegében kezdettől fogva erre a negativista álláspontra helyezkedett a nemzetiségi kérdésben. De ha Jászi történetesen nem is rájuk gondolt volna, jelentkeztek ők maguk. Kunfi egy évvel későbbi cikkében közvetlen vitába bocsátkozott Jászi „séreلمي többlet” tételével, s kijelentette: „A legsovinisztább Bánffy-uralom sem bánt rosszabbul a románokkal vagy a tótokkal, mint a szocialista munkásokkal.”¹⁸ (Ami nézetem szerint még az 1890-es évek e valóban hírhedt korszakára sem áll, és végképp hamis az 1910-es évekre, amikor a munkásság szervezkedését, gyűléseit, tüntetéseit már nem akadályozták, ám a nemzetiségeknél ugyanezt csírájában elfojtották.)

Jóllehet a szociáldemokrata vezetők – maga Kunfi is – időnként megértőbben nyilatkoztak a nemzetiségi kérdéssről, a fenti vitát és háttérét mégis jellegzetesnek és fontosnak kell tekinteni. Kunfi személye ugyanis eleve kizár két olcsó kibúvót. Egyrészt ő volt a párt legkevésbé dogmatikus, a magyar „sajátosságok” iránt legtöbb érzékkel bíró vezetője, másrészt a pártvezetőség legbaloldali tagja. Nem lehet tehát az említett negativizmust sem „egyes dogmatikusok”, sem a „jobboldali opportunizmus” számlájára írni. Egy dogmatikusan felfogott, s a legerősebben éppen a baloldali szocialisták – például a fiatal Szabó Ervin – által képviselt, egyoldalúan osztályharcos álláspont következménye volt ez, akárcsak a forradalmi agrárprogram hiánya. A két kérdés persze a legszorosabban összefüggött. Az 1903-as pártprogram tartalmazta ugyan „az országban élő minden nemzet teljes egyenjogúsításának” követelését, ám ennek megvalósulását, sok mással együtt, a tőkés fejlődés és a majdani szocializmus automatizmusától várták. A nemzetiségi küzdelmekbe, amelyeket „mesterséges csinálmányoknak” tartottak, talán ösztönös önvédelemből sem kívántak belekeveredni, a nemzetiségi pártokkal és vezetőkkel – e „burzsoá elemekkel” – ritka kivételektől eltekintve nem voltak hajlandók együttműködni.¹⁹ A tizes években már Szabó Ervin is szóvá tette, hogy az MSZDP-ben gyakran látni „bizonytalanságot a nemzeti problémát illető állásfoglalásban, és nem ritka a hivatalos nemzetiségi politikára emlékeztető magatartás a hazai németek, szlovákok stb.

¹⁸ A nemzetiségi béke és az osztályharc. *Szocializmus*, 1913–14. 3. sz. 97–101.

¹⁹ Az együttműködés lehetetlenségét fejtegeti pl. *Diner-Dénes József* A Munka Szemléje 1907/23. sz.-ban. Az ellenkező nézetet képviselő *Rozvány Jenő* cikkéhez (*Szocializmus*, 1906–7. 513–21., 545–50.) a szerkesztőség (Garami vagy Kunfi) helytelenítő megjegyzést fűzött.

munkásmozgalmával szemben”. Így még saját pártjuk nemzetiségi szekcióival is egyre több és élesebb konfliktusba kerültek, s ezek a háború kitörése után ténylegesen, annak végén pedig deklarative is kiváltak az anyapártból, amelynek szétesése már az ország jövőre sorsát vetítette előre.²⁰

Jászi tehát még saját politikai táborán belül is szinte magányos lovagként, csupán Ady és a *Huszdik Század* néhány munkatársa (Szende Pál, Braun Róbert, Aradi Viktor) által támogatva, viszont az egész Tisza-párti, függetlenségi és klerikális sajtó összűzével dacolva vált a nemzetiségi kérdés specialistájává, s vette fel a harcot az egyenjogúsításért. Ha egyéb területen, így általános társadalomfejlődési és politikai koncepciójáért vagy – különösen – 1919 utáni következetesen antikommunista álláspontjáért érthetően érte és éri a marxista–leninista bírálat, azt lehetne hinni, hogy a nemzetiségi kérdésben folytatott tragikus végű, valóban heroikus küzdelmének érdemét – legalábbis az ún. baloldaltól – nemigen lehet kétségbe vonni. Úgy látszik azonban, itt sem hiányozhatnak – még manapság sem – az utólagos fanyalgások, amelyek egyrészt elkésettnek tartják, másrészt keveslik ezirányú programját.

Történelmi értelemben nehéz lenne tagadni, hogy 1912-ben már alighanem késő volt a magyarországi nemzetiségi kérdés „békés”, pusztán közigazgatási, igazságügyi és oktatásügyi reformok segítségével történő megoldásával próbálkozni. Túl sok hiba történt az előző évszázad alatt (s nem csupán 1867 vagy még későbbi dátum óta, ahogy néhányan mostanában kezdik „felfedezni”!), túl sok gyűanyag gyűlt fel, túl erős volt már ekkor a külső vonzás is. Nem bizonyítható, de valószínűnek tűnik, hogy a kiegyezés körüli időben lett volna az utolsó lehetőség e népek Magyarországon belüli kielégítésére. De kompromisszumos megoldásra – s a trianoninál számunkra feltétlenül kedvezőbb megoldásra – még később is, a világháború nélkül pedig még 1912 után is nyílt volna mód, *megpróbálni* pedig mindenképpen érdemes lett volna. (Aminthogy 1–2 évvel később Tiszáék a románokkal, a függetlenségek a délszlávokkal meg is próbáltak tárgyalni, csak éppen az ajánlatok voltak igen szűkmarkúak.) Ahhoz sem lett volna késő, hogy a háború előtti pillanatokban ne kerüljön sor a pánszláv agitációt „bizonyító” szégyenletes rutén szkizma-perre és a nemzetiségeket provokáló egyéb ostoba lépésekre. De ha e bizonytalan gyakorlati szempontokat mind elvetjük is, marad egy biztos morális szempont, az, amelyet Jászi 1918 októberében, „A Monarchia jövője” című könyvének előszavában fogalmazott meg, de ugyanúgy odaillett volna a „Nemzeti államok” elé is:

„Az eredmény, melyre jutottam, egyaránt ki fogja hívni úgy a bornirt sovinizmusnak, mint az üres formulákon gondolatresten kéjelgő verbál-nemzetköziségnek haragvó kritikáját. De épp könyvemnek ebben a pozíciójából látom igényét a meghallgatásra. A jövő szempontjából: hadd lássa majdan az utókor, hogy az általános nacionalista megkergülés közepette is volt Magyarországon olyan közvélemény . . . , mely képes volt számolni az igazi adottságokkal és képes volt megbecsülni, sőt szeretni mai ellenségeinket is. A jelen szempontból: talán még nem késő az igazi cél megjelölésével és az ésszerű eszközök körvonalazásával szélesebb körök hajlandóságát is megnyerni egy oly politikai

²⁰ L. Szabó Ervin: Hol az igazság? Bp. 1977, Magvető, 317. Az egész kérdés részletes feldolgozását nyújtja Kalmár I. György: Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914), Akadémiai Kiadó, Bp. 1976.

eszményhez, mely véleményem szerint egyedül biztosíthatja Magyarország függetlenségét és demokratikus előrehaladását a közös európai kultúrában.”²¹

E politikai eszmény, amelyet ebben a későbbi könyvében fejtett ki részletesen, a demokratikus föderalizmus alapján újjászervezett és kibővített Monarchia, a Dunai Egyesült Államok lett volna. Jászi ugyanis – és programjának utólagos bírálói elsőnek éppen ezt szokták a szemére hányni – nem a kisállamosdi, hanem a decentralizált államszövetségek híve volt (már 1912-ben is az „egység és szabadság” jelszavát hirdette) –, s ezért nem széttördelni, hanem megreformálni akarta a dunai monarchiát, amelyben a Habsburg katonai-bürokratikus keretektől független organikus egységet, a térség egymásra utalt népei számára békés és gyümölcsöző együttélési lehetőséget is látott. (Aminthogy pl. Lenin is a Monarchia népeinek együttmaradása mellett foglalt állást.) A történelem nem erre az útra kanyarodott, az eredmény azonban mind ez ideig nem elég meggyőző ahhoz, hogy a föderációs alternatívát egyszerűen lemosolyoghassuk.

Jászi magyar nemzeti szempontból is az államszövetséget tartotta a legjobb megoldásnak (szemben egyfelől a kisállamosdival, másfelől a Renner-féle „Grossösterreich-koncepcióval), mert egyedül ez nyújtott volna lehetőséget a területi integritás – Horvátország nélküli – fenntartására. Akárcsak minden magyar kortárs, ő maga is az integritás alapján állt, de azzal a hozzáadással, hogy ő nem minden áron s főként nem pusztá erőszakkal, hanem méltányos, kiegyenlítő politikával szerette volna megőrizni az ország vegyes és más nemzetiségű területeit. Amit azonban Adynál vagy Károlynál természetesen tartanak, neki felróják az említett oldalról, hogy csak 1918 októberében s akkor is egy nappal a szociáldemokraták után (!) fogadta el Magyarország belső föderalizálásának eszméjét, de még akkor is vonakodott elismerni az ország népeinek elszakadási jogát.²²

A végveszély pillanatában kiadott programnyilatkozatoknak persze vajmi csekély az értékük. Ilyen alapon Wekerlét, a dualizmus minden hájjal megkent lakáját a kormányzása utolsó napján deklarált perszonálunió bajnokának kellene tekinteni. Lehet továbbá szép elvi programokat készíteni, s azok kellemetlen pontjairól a gyakorlatban elfeledkezni. Jászi viszont a nemzetiségi kérdésben elég óvatosan bánt a programadással. Ennek két, egymással összefüggő oka lehetett: egy helyzet és egy nézet.

Az első abban a közismert tényben foglalható össze, hogy az, aki a dualizmus korában kétségbe merete volna vonni a magyar hegemoniát, egyszerűen kiiktatta volna magát a magyar politikai porondról. Jászi itt – szinte egymagában – elment a legvégső határig. Tovább egy lépéssel se mehetett, ha irányzatával politikai tényező akart maradni. Így is alig múlt el hét, hogy Rákosi Jenő Budapesti Hírlapja, Herczeg Ferenc Magyar Figyelője, Bangha Béla Magyar Kultúrája vagy a függetlenségi Magyarország (részben Károlyi Mihály lapja!) és persze Milotay István Új Nemzedékje árulónak, a történelmi Magyarország kiárúsítójának, Scotus Viator bűntársának, a magyar állam ellen áskálódó nemzetiségek ügynökének nevezte volna. Jászi jól állta ezeket a támadásokat,

²¹ Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok. A Monarchia jövője c. munka második kiadása. Bp. 1918. 5.

²² Így Galántai József: Magyarország az első világháborúban. Bp. 1974. Akadémiai Kiadó. 420–421. Némileg árnyaltabban, de ugyanezzel a torzító végeredménnyel végzi el ugyanezt az összehasonlítást „Oszkar Jászis Conception on Federalism During the First World War” c. tanulmányában. In: Études Historiques Hongroises. 1975. Akadémiai Kiadó.

ha ellenséges oldalról érték, de arra erősen ügyelt, hogy tényleges és potenciális függetlenségi szövetségesei előtt ne kompromittálódjon. A „Nemzeti államok”-at is, amelynek egy példányát elküldte pl. Mocsáry Lajosnak (az úttörő elődnek kijáró tisztelettel),²³ Károlyi Mihálynak (hogy párthívei ne tudják kiverni kezéből „a demokrácia kardját a nemzetiségi türelmetlenség törével”)²⁴ és Apáthy Istvánnak („hogy a »közelség illúzióit« eloszlassa”),²⁵ úgy írta meg, hogy számukra se elriasztó, hanem megszívlelhető legyen. Bár nem titkolja, hogy a dualista rendszer helyett egy osztrák–magyar–délszláv trializmus – és nagyobb távlatban az Európai Egyesült Államok – híve, a könyvben a távlati elképzelések részletezése helyett egy teljesen „reális” minimális *programot* hirdet meg: „a nemzetiségi béke megvalósításának két *sine qua non* feltétele van. Az egyik: jó iskola, jó közigazgatás, jó bíraskodás a nép nyelvén. A másik: minden nemzetiség ama jogának elismerése, hogy nyelvét, kultúráját szabadon fejlesztheti ki” (497. l.). A „nemzeti demokratáknak” persze ez is elfogadhatatlanul sok volt. Apáthy köszönőlevelében ismételtelen leszögezte, hogy ellensége minden nemzetiségi önkormányzatnak és a külön nemzetiségi jogoknak. Egyenlő jogokat kell adni, de az egységes magyar állam érdekeit szem előtt tartva. S bírálja Jászit, amiért „nagyon is megbízik a nemzetiségi vezetők jóhiszeműségében és a magyar államhoz való hűségében”.²⁶

Ez utóbbi megjegyzéssel Apáthy alighanem rátapintott a könyv és a koncepció érzékeny pontjára. Jászi valóban bízott, főként pedig bízni akart abban, hogy a nemzetiségi vezetők csakugyan nem törekszenek többre, mint amit szóban és írásban programjukul vallanak. (És az elszakadási szándék ez időben még tényleg nem volt okvetlenül tudatos, még kevésbé elhatározott; inkább csak a háború, s főleg a háborúvég megváltozott körülményei és lehetőségei érlelték azzá.) Jászi azonban többre vágyott a szubjektív biztosítékoknál vagy ígéreteknel, és szociológiai szinten fogalmazta meg erősen vitatható tételét, amely szerint a magyarországi nemzetiségek a „külön államalakításra nem törekvő vagy képtelen” nemzetiségek típusába tartoznak. (3. l.)

Ezt a nézetét még 1918-as könyvében is megismétli, arra a kérdésre válaszolva, hogy a Monarchia általa javasolt föderatív átalakításának keretében miért nem kell föderalizálni a tulajdonképpeni Magyarországot? „Nem föderalizáljuk azért, mert e rendszer reális előfeltételei: a földrajzi és gazdasági részekre tagoltság, ősi közjog-territoriális autonómiák folytatólagos továbbélése, több nemzet államalkotó öntudata Magyarországon nem forognak fenn.”²⁷

Egy évtizeddel később, a Monarchia felbomlásáról írt munkájában, miután részletesen elemezte a Habsburg-birodalmon belül érvényesült centripetális és centrifugális erőket, két csoportra osztja a nemzetiségi mozgalmakat: pszeudo-irredentákra és valódi irredentákra. Az elsőbe a német, a cseh, a lengyel és a rutén szeparatizmust sorolja, hangsúlyozva, hogy ezeknek a népeknek nem voltak alapvető érdekellentéteik a Monarchiával, szeparatista mozgalmuk jórészt érzelmi momentumokon alapultak, s meg-

²³ A levélváltás eredetije a New York-i Columbia Egyetem Butler Könyvtárának Kézirattárában, Jászi hagyatékában található. Közli: Budapest 1978/8. sz. 20–21.

²⁴ Károlyi Mihály levelezése, I. köt. Bp. 1978. Akadémiai Kiadó, 157–58.

²⁵ OSZK Kézirattár, Quart, Hung. 2454/I.

²⁶ Uo. 2452/II.

²⁷ Magyarország jövője. I. m. 52.

felelőbb politikával (a cseheknel pl. a magyarokéhoz hasonló alkotmányos függetlenség megadásával) ellensúlyozni lehetett volna kiválási törekvéseiket. Ezzel szemben valódi irredentáknak mondja az olasz, a román és a délszláv nemzeti mozgalmakat, amelyek egyesülni akartak a szomszédos nemzeti államban élő testvéreikkel, de még ezek közül is egyedül az olasz szeparatizmust tekinti a Monarchia szempontjából eleve megoldhatatlan problémának.²⁸ Mindez, igazságtartalmától teljesen függetlenül, jól mutatja, milyen mélyen gyökerezett Jásziban az a meggyőződés, hogy Európa e „nem kész részének”²⁹ nemzeti és állami szerkezete, népeinek „gravitációja” 1918 előtt még nem dőlt el, még többféle irányt is vehetett. Ha tíz évvel a Monarchia és a történelmi Magyarország felbomlása után, független emigráns tudósként is az volt a véleménye, hogy a magyarországi nemzetiségi mozgalmak közül csak a délszlávokéban és a románokéban volt komoly, bár nem elháríthatatlan elszakadási tendencia, akkor nyilvánvaló, hogy 1912-ben még teljesebb és töretlenebb meggyőződéssel képviselhette ezt a nézetet.

Annál is inkább persze, mert az ellenkezőjét – azt, hogy a nemzetiségek „kifelé gravitálnak” – azok a politikai ellenfelei hirdették a leghangosabban, akik a vészharang kongatásával nemcsak a nemzetiségi megbékélést, hanem a demokratikus átalakulás egészét is akadályozták. Macbethi jóslatukat tagadhatatlanul jobban igazolták az események, mint Jásiét. Politikájukat, mely éppen ezt segítette elő, már annál kevésbé.

Ennek a politikának az alapállását talán Milotay István fogalmazta meg a legnyíltabban és legtömörebben egy Jási ellen irányított cikkében: „a demokráciának abból a fajtájából, mely csak az egységes Magyarország romjain épülhet fel, nem kérünk!”³⁰ Felmerül azonban a kérdés: mi volt az igazi – igazibb – rugója ennek az antidemokratikus nacionalizmusnak? A nemesi-feudális antidemokratizmus-e vagy a nemzetiségektől való félelem? A „Nemzeti államok” több helyén, akárcsak más írásaiban is, Jási az előbbi válaszvariánst adja. A sovén ideológia, mondja, „a feudális osztályoknak annál kellemebb, mert alkalmas eszköz arra, hogy a nép figyelmét bajairól elterelje és a »közös ellenség«, a »nemzeti veszedelem« felé irányítsa” (235. l.). Másutt a harcias nacionalista felvidéki dzsentrit jellemzi egy Mudrontól vett idézettel: „a nemzetiségi és nyelvi előjogok sáncai mögé helyezkedik, s onnan ily alakban kívánja vérévé vált arisztokratikus érzelmeit és érdekeit megvédeni a mindinkább reá rontó demokratikus szellem ellen”. (440. l.)

Annál a politikusnál, aki éppen ezzel a réteggel és szellemmel viaskodott ifjúkora óta, érthető ez a magyarázat, amelynek részleges igazsága kétségtelen. A közélet fórumait uraló, társadalmi és ideológiai pozícióit féltő arisztokrata és dzsentri elem politikai magatartását, legalábbis közvetlenül, jórészt ez a félelem szabta meg. De az egykor a nemesi liberalizmust hordozó nemesi és honorációr réteg egészének – és vele legkiválóbb képviselőinek – szellemi és politikai megcsontosodására mai távlatból már alighanem mélyebb és igazabb magyarázatnak tűnik a másik, a *nemzeti* veszélyérzet elsődlegessége. Miért kellene kétségbe vonnunk – amint ez az egykori kombattáns baloldali történetpolitikai irodalom örökségeként még ma is előfordul – a volt uralkodó osztályok nacionalizmusának őszinteségét? Ez az átértett, pozitív és negatív elemekkel egyaránt

²⁸ The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago. 1929. Az idézett kérdést a VI. rész (The Danger of Irredenta), 377–429. tárgyalja.

²⁹ Magyarország jövője. I. m. 13.

³⁰ A románok és a demokrácia. Magyarország. 1914. febr. 21.

átszótt, s a politikai vezető réteg által gyakran cinikusan kiaknázott nacionalizmus is éppen eléggé súlyos – ha ugyan nem a legsúlyosabb – akadály volt a magyar demokrácia kibontakozásának, később pedig fő oka az ország jobbratolódásának. Bibó István jogosan írja: „A demokráciáért való lelkesedés csakúgy, mint a fasizmushoz való buzgó igazodás, ezekben az országokban mindig szerves összefüggésben volt azzal a területi zsákmánnyal, amit féltettek, vagy azzal a területi konccal, amit reméltek.”³¹

Ez a körülmény csak még indokoltabbá teszi, hogy Jászi itt tárgyalt könyvének – és bizonyos értelemben egész tevékenységének – legfőbb jelentőségét és érdemét a demokrácia és a nemzeti-nemzetiségi kérdés szerves összekapcsolásában lássuk.

Egyrészt: senki a régi Magyarországon nem látta olyan tisztán és nem hirdette olyan kemény következetességgel, mint ő (már 1912 előtt is): „ötven percentre nem lehet demokráciát csinálni, és ha a nemzet egyik felének elnyomását tűrjük, azt az oligarchia a másik fele ellen is alkalmazni fogja”.³² Részben ez okozta elszigeteltségét, de utóbb mégis ez lett az alapja a „Jászi-utak” kiszélesedésének, egy igazi, bár rövid életű nemzeti-demokratikus összefogás megvalósulásának. Károlyi még 30 év múltán is emlegette: „Jászi megértette velem, hogy szabadságjogokat nem lehet fajok szerint osztályozni, és amellett a demokrácia dobját is ütni.”³³

Másrészt a nemzetiségi kérdés mélyen demokratikus szellemű (mert a népi szükségletek és igények felőli) megközelítésével és ilyen szellemű kezelésének követelésével Jászi alighanem realisabb irányban indult el, mintha elvi programokat fogalmazott volna. Olyan programot, amely mindkét felet kielégítette volna, amúgy sem tudott volna senki szerkeszteni. A probléma lényege mindinkább az együttmaradás vagy szétválás kérdésévé egyszerűsödött, s az előbbi megoldás egyedüli esélye a *kölcsönös bizalom* légkörének nem is helyreállítása – hiszen sohasem létezett –, hanem megteremtése lett volna. Erre pedig csakis egy nagy demokratikus fordulat (földreformmal és általános demokratikus jogokkal) nyithatott lehetőséget. Így sikerült Jászinak *elvben* áttörnie a nemzeti veszélyérzet–elnyomó nemzetiségi és belpolitika–élesedő nemzetiségi ellentétek *circulus vitiosus*-át.

Ez a Jászi-könyv gondolati magva és legfőbb erőssége. De szinte ugyanitt, a demokráciának és a nemzetiségi kérdés megoldásának túl közvetlen azonosításában rejlik a legnagyobb gyengéje is.

„A nagy néptömegek nyelvi és kulturális öntudatra jutása nem más, mint a demokratikus elv, a lelkiismereti szabadság teljes érvényesülése” – mondja már a könyv első részében (113. l.). Ebben, minden erőfeszítése ellenére, még mindig evolucionista és egysíkúan racionalista a szemlélete: a „feudális” akadályok elhárultával voltaképpen nem tudja elképzelni a nemzeti öntudat *antidemokratikus* irányú kibontakozását és érvényesülését, a nacionalizmusnak azt a modernül retrográd válfaját, amelyet tömegméréteken termeltek ki a század későbbi évtizedei. S el lehet fogadni Ránki Györgynek a kelet-közép-európai fejlődésről a Károlyi- emlékiratok hazai kiadása kapcsán megfogalmazott véleményét: „Jászi Oszkár és Károlyi Mihály a magyar nacionalizmus és sovinizmus elleni jogos és szükséges harcukban nem vették tudomásul, hogy a nacionalizmus nem kizárólag

³¹ A békeszerződés és a magyar demokrácia. Válasz. 1946/1. sz. 52.

³² A nemzetiségi kérdés. Világ. 1911. jan. 29.

³³ Nyílt levél Jászi Oszkárhoz. Magyar Fórum (New York) 1942/1. sz.

a magyar nagybirtokos osztály vagy a dzsentri bűne, vagy a burzsoázia manipulatív eszköze, hogy a jogos és jogtalan igények, a támadó és védekező nacionalizmusok közötti határvonalat igen nehéz a valóságban megvonni, hogy az élni akarás igen könnyen és gyorsan megy át uralkodni akarásba.”³⁴

A mai olvasót csakugyan meghökkenti, s vérmérsékletétől függően felbosszantja vagy megmosolyogtatja, amikor Jászi kifejti, akadnak ugyan „nemzetiségi vezérek, akik olyan sovén üzleti politikát csinálnak, mint a mi nacionalistáink. De egészben véve egy mélyreható különbség van a magyar és a nemzetiségi középosztály között: a nemzetiségi középosztály maga is elnyomott osztály, s mint ilyen, szükségképpen demokrata, a néppel tartó”. (455. l.) – Ehhez társult egy másik, közös gyökerű, mert ugyancsak demokratikus illúzió is: a nyugati demokráciák elvszerűségének túlbecsülése. Mindkettő bumerángxént csapódott vissza Jászi fejére, amikor 1918 végén a Károlyi-kormány nemzetiségi minisztereként végre valóra válthatta volna elképzeléseit.

A történelem dramaturgiája – ellenségei káröröme – igazán mindent megtett megleckéztetésére és „kijózanítására”. 1918 novemberében, néhány nap különbséggel, előbb Belgrádban a Francia Köztársaság tábornoka közölte napóleoni pózban vele és Károlyival – az ország akkor legtárgyalóképesebb két politikusával –, hogy az új Magyarországot az antant egyszerűen legyőzöttként fogja kezelni, majd Aradon Maniu hozta tudomására, hogy Erdély és Kelet-Magyarország népeinek sorsáról nem a demokratikus elvek, hanem az adott erőviszonyok fognak dönteni.³⁵

Jászi azonban egész addigi életmunkájának, a demokratikus föderalizmus koncepciójának összeomlása és a dunai térségben antant-segítéssel létrehozott, többnyire reakciós és marakodó kisállamosdi ellenére sem ábrándult ki sem a Nyugatból (amelynek demokráciáját maradandó értéknek vallotta), sem a szomszéd népek demokratikus erőiből (amelyeket a magyar demokrácia legfőbb szövetségeseinek tartott), sem a Dunai Konföderáció eszméjéből (ebben látta a kevert etnikumú térség békéjének egyedüli tartós biztosítékát). Ez szabta meg emigrációs tevékenységének keretét, irányát és célját: megmozgatni a nyugati államok demokratikus közvéleményét a Horthy-rendszer nemzetközi elszigetelésére; építeni a kapcsolatokat a szomszéd államok demokratikus beállítottságú vezetőivel, pártjaival. értelmiségével és magyar kisebbségével a hazai rendszer gyengítésére, lehető összeroppantására, és a térség országai közötti gazdasági, kulturális, politikai közeledés előkészítésére.

Eszméi és céljai tehát a teljesen megváltozott körülmények között is meglepő mértékben változatlanok maradtak. Erről tanúskodik a Monarchia felbomlásáról a húszas évek második felében írt könyve is, amely nagy történelmi apparátussal lényegében igazolni igyekszik 1919 előtti munkásságának és felfogásának irányát. Nem módosított ezen a második világháború sem, amelynek eredményeként – Károlyi és Jászi kissé felújult reményei ellenére – a konföderáció ügye ismét, még mélyebben eltemetődött. Jászi azonban, aki ekkor már végképp lemondott az aktív politikai szereplésről, továbbra is, sőt mindinkább úgy érezte, hogy eszméit minden gyakorlati vereség csak annál érvényesebbé teszi. Néhány öregkori írása, amelyben a dunai térség országaival és népei-

³⁴ A hit, az illúzió és a politika. *Valóság*. 1977/9. sz. 62.

³⁵ Jászi: Visszemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. Napkelet (Kolozsvár). 1921.

nek viszonyával foglalkozik, mindenesetre visszamenőleg is bizonyítja, hogy ifjúkori eszményeit egész életében milyen komolyan vette.

1945–46-ban mindenekelőtt a csehszlovákiai nemzetiségi politika, a német és magyar kisebbség kollektív elmarasztalása és tömeges kitelepítése foglalkoztatta, annál is erősebben, mert kétszeres személyes felelősséget érzett az ügyben: egyrészt a magyar nacionalizmus egykori ostorozójaként, másrészt a csehszlovák demokrácia ugyancsak régi barátjaként, aki, mint egy levelében írta, „cseheinket érdemeiken felül dicsérte” a két háború között.³⁶ Miután eredménytelenül írt Beneš elnöknek, a New York Times-ban jelentetett meg elítélő nyilatkozatot, és közvetítő kéréssel fordult a brit Munkáspárt ekkori vezető ideológusához, Harold J. Laskihoz is. Neki írta: „A magyar kisebbség elleni új csehszlovák politika életem legrosszabb epizódjai közé tartozik, amely megrendítette hitemet az emberi intelligenciában és a moralitásban... Kérem, tegyen meg minden lehetőt arra, hogy meggyőzze a cseh vezetőket, ... hogy az az út, amelyet maguknak választottak, szerencsétlenséghez fog vezetni.”³⁷

1946 őszén egy amerikai folyóiratban ifjúkori barátja, Vámbéry Ruzsem Magyarországról szóló könyvét bírálja igen keményen amiatt, hogy „elkeni” a csehszlovák politikusok felelősségét, és „elfelejti, hogy ilyesmi még a reakciós Apponyi idejében sem fordulhatott elő. Abban az időben nem üzték ki a nemzeti kisebbségeket Magyarországról, és nem történhetett meg, amit most Beneš elnök kijelent, hogy a jövőben nem lesznek nemzeti kisebbségek, és a nemzeti kisebbségek leglojálisabb tagjai sem élvezhetik a nemzeti autonómia legkisebb mértékét sem”.³⁸

Utolsó „dunavölgyi” (ausztriai, csehszlovákiai és magyarországi) tanulmányútjáról tartott oberlini előadásában 1948 tavaszán már általánosítja az új európai nacionalizmusokról szerzett kedvezőtlen tapasztalatait: „A nacionalizmusnak ez az új doktrínája támogatásra talált egyes befolyásos teoretikusok részéről is, akik mindig készek áldásukat adni a hatalmi politika által teremtett *fait accompli*-kra. Még a mi nyugati demokráciáink vezetői is (Churchillt is beleértve) beletörődtek ezekbe a megoldásokba, mint ún. történelmi szükségszerűségekbe, azzal a hipokrita kikötéssel, hogy az operációt humánus módon kell végrehajtani...” S összehasonlításként itt felidézi R. W. Seton-Watson 40 évvel ezelőtt megjelent könyvét – *Racial Problems in Hungary* –, amely leleplezte a világ előtt a magyar nacionalizmus bűneit, s amely 1918-ban a legerősebb érvek egyikeként szerepelt Magyarország feldarabolása mellett. Jászi ekkor sem titkolja, hogy annak idején kiállt e könyv igazsága mellett. „Ma azonban – folytatja – csupán az üldözöttek gyenge hangja hallatszik, amelyet könnyen el lehet hallgattatni, s egyetlen befolyásos külföldi szakértő sem ír könyvet »Racial Problems in Czechoslovakia« címen. És az Egyesült Nemzetek sem törődik az ilyen jelentéktelen epizódokkal.”³⁹

A csalódások után egy keserű elégtétel mégis megadatott Jászinak. „A szovjet és a nyugati világ közt kitört hidegháború óta Jászi Oszkár viszontláthatta úttörő eszméit” –

³⁶ Levél Lesznai Annához, 1945. máj. 19. Jaszi Papers, New York.

³⁷ 1945. szept. 19. Uo.

³⁸ What is Happening in Hungary. The New Leader, 1946. szept. 28. Vámbéry válasza uo. 1946. nov. 16. Ugyanitt Jászi rövid viszontválasza.

³⁹ Danubia: Old and New. Az Oberlin College-ban 1948. márc. 1-én és 3-án tartott két előadás sokszorosított szövege, 16.

írja 80. születésnapjára amerikai barátja és tanítványa, Borsody István, arra utalva, hogy a kelet-közép-európai antikommunista emigránsok – kiknek többsége Jászt a két háború között hazaárulónak, vagy álmodozónak tekintette – most átvette és maga is hirdette a föderáció programját.⁴⁰ Jászi azonban régi és tapasztalt emigráns volt, s legalább a harmincas évek óta tudta, hogy a társadalmi reformeszméket nemhogy megvalósítani, de kiérlelni is csak a helyszínen lehet.

Élő vagy poros könyv-e a „Nemzeti államok”? Történeti részének mindenre kiterjedő, túlrészletező alaposága, szemléletének „bűnbeesés előtti” naivitása miatt ma már aligha lehetne közkedvelt olvasmány. Feltevéseinek egy részét kíméletlenül megcáfolta a történelem. Az industrializmus és a demokrácia mellett a hatalmi erőszak általa még elképzelhetetlen módon és mértékben szólt bele a nemzetiségi kérdés „megoldásába”. De problematikája, becsületes kérdésfeltevései és fő következtetései éppen a rossz és fél-megoldások miatt nagyon is elevenek maradtak. A „szabadság és egység” jelszavát ma is érvényesnek érezhetjük.

⁴⁰ *Borsody István: Az úttörő. Látóhatár (München). 1955. 76.*

Révai József: Marxizmus és népiesség

Aligha vitathatja valaki is, hogy Révai József – életének minden szélsőséges politikai fordulataival, szellemi következetlenségeivel együtt is – a magyar forradalmi munkásmozgalomnak azok közé a nagy alakjai közé tartozik, akik megalapozták hazánkban a marxista tudományosságot, történelem- és irodalomszemléletet. Szabó Ervin és Lukács György után és mellett az ő tevékenysége emelkedik ki a felszabadulás előtti évtizedek ma még teljes gazdagságában és színességében fel nem tárt, sokrétű, elméleti-ideológiai örökségéből.

Révai esetében az értékítélet azonban nehezebbnek tűnik, mint Szabó Ervinnél, vagy Lukács Györgynél. Ez azért van így, mert a munkásmozgalomban, a politikai életben játszott szerepe ellentmondásosabb, negatívabb, s különösen a felszabadulás után, 1948–1956 közötti káros, szektás tevékenysége még túlságosan közel van a mához, így – főként az idősebb, főleg értelmiségi generáció alig tud eltekinteni akkori emlékeitől Révaival kapcsolatban, s ezek az emlékek rávetődnek, árnyékolják az életpálya más, korábbi szakaszait is.

Szabó Ervin, Lukács György és Révai együttes emlegetése több szempontból indokolt. Ismeretes, hogy a fiatal Révai Szabó Ervin közelségében töltötte szellemi inas éveit, s elméleti, tudományos örökségével a későbbiek során több esetben is birkózott, vitakozott. A két világháború közötti illegalításban és emigrációban, de később, a felszabadulás után, egészen haláláig összefonódott élete és tevékenysége Lukács Györgyével is, időnként párhuzamosan haladva vele fegyvertársként. máskor, sajnos gyakrabban, szembekerülve és súlyos perlekedésben.

E három nagy személyiség életútjának összefonódásáról, azok elméleti, tudományos és ideológiai vonatkozásairól főként Lackó Miklós írásaiból van alkalmunk tájékozódni. Lackó azonban a „Révai-problémák” elemzésében ez idáig főként a húszas évek végére és a 30-as éveknek az elejére irányította a figyelmet, a későbbi, de még felszabadulás előtti életszakaszra csak nagyobb vonalakban tekint előre, s többnyire Révai történeti, vagy történeti-publicisztikai tanulmányaival, cikkeivel törődik, ami témája, érdeklődése, célkitűzése szempontjából természetesen következik.

Még így is feltűnő, hogy Révai 30-as évek második felében írott nagy tanulmányai sorában nem említi a „Marxizmus és népiességet”, holott e tanulmánynak is bőségesen vannak olyan vonatkozásai, amelyek Révai történelemszemléletét érintik. Ám természetesen az is igaz, hogy Révainak ez a tanulmánya nem elsősorban történetiszemlélete miatt érdekes és fontos. Éppen ellenkezőleg: Révainak ez az írása nem a múlt, hanem az akkori magyar jelen egyik nagy feszítő kérdéséhez, az agrárkérdéshez, a parasztkérdéshez

kapcsolódik, illetve ezen keresztül az akkori Magyarország legizgalmasabb szellemi-politikai áramlatához, a népi írók mozgalmához.

A „Marxizmus és népiesség”-et Révai szellemi fejlődésének, politikai-ideológiai magatartásának történetében majd akkor lehet igazában elhelyezni, amikor valaki elvégzi az olyanfajta nagyigényű elméleti és aprólékos filológiai, szövegelemző, összehasonlító munkát, amelyet Lackó Miklós már elvégzett néhány Révai-tanulmánnyal kapcsolatban. Mert azt már ma is tudjuk, hogy ennek a tanulmánynak is legalább háromféle szövegváltozata létezik. A tudományos élet leginkább a tanulmány 1945 decemberi kiadásának a szövegét ismeri. Az eredetinek tekinthető, gépelt, de Révai kézírásával javított, 1938-ban, Prágában írott szöveg a MTA Kézirattárában található. Csak tüzetesebb összevetés és elemzés után állapítható meg, hogy a két szöveg közötti eltérés túlmegy-e a stiláris javításon, maradtak-e ki az 1945-ben publikált szövegből olyan részek, amelyek Révai 1938-as gondolkodásának szempontjából lényegesek, érdekesek. (Révai azt írja 1945-ben, hogy könyve „az 1938-as átdolgozatlan szöveggel jelenik meg”). Bizonyos értelemben harmadik szövegváltozatnak tekinthető Révai tanulmányának 1943-as magyarországi kiadása. Ám itt számolnunk kell azzal, hogy a tanulmány nem Révai nevének jelent meg, hanem Kállai Gyuláén, a címe: Népiség, demokrácia, szocializmus. Természetes, hogy ez a szöveg nem egyezik sem a kéziratos példánnyal, sem az 1945-ös kiadással. De az itt végrehajtott szövegmódosítás már nem, vagy nemcsak Révai szándékával állott összefüggésben, hanem Kállai gondolkodásával is. Révai maga írja 1945-ben, hogy a 43-as kiadásnál az átdolgozás munkáját Kállai vállalta magára, arról viszont nincs tudásunk, hogy a kéziratot, az átdolgozás után Révai látta volna. De még további szövegváltozat is lehetséges, bár nem valószínű. Révai úgy emlékszik, hogy tanulmányának kéziratát, melyet Csehszlovákia náci megszállásának napjaiban fejezett be, miközben ablakai alatt Prága utcáin már német harckocsik vonultak, az akkoriban Párizsban tanuló Losonczy Géza haza tudta csempészni. Itthon „néhány példányban sokszorosították és kézről kézre járt”. „Később hallottam – teszi hozzá Révai –, hogy komolyan befolyásolta és előbbrevítte a népies baloldal szellemi fejlődését.” Fehér Lajos emlékiratában, amelyből a korabeli debreceni baloldali diákmozgalomról és a debreceni Márciusi Frontról sok érdekes adalék tudható meg, azt olvashatjuk, hogy 1940 tavaszán Losonczy Géza, illetve Kállai Gyula révén Lőrincz Ernő orvostanhallgatótól megkapta „gépelt fordításban” Vörös Sándor (Révai József) *Népiesek* c., hosszabb tanulmányát Párizsból. Fehér Lajos úgy tudja, hogy a tanulmány első felét Donáth Ferenc hozta haza, a másodikat Losonczy Géza. Donáth Ferenc úgy emlékezik, hogy ő Friss Istvántól kapta a Révai-féle kéziratot, s azt Erdei Ferenc és Féja Géza is olvasta.

„A magyar falukutató irodalom mélyreható elemzése – írja Fehér Lajos – nagy hatással volt ránk, s az akkor már erősen differenciálódó falukutató, népi írók táborán és írásain e tanulmány segítségével is jobban el tudtunk igazodni. A tanulmányt ugyancsak (ti. más írásokkal együtt – H. P.) magammal vittem Budapestre, s a Bolyai Kollégium, részben a Gömbös Kollégium legfejlettebb fiataljainak odaadtam áttanulmányozásra, s számukra is nagy szellemi segítséget adott.” Vajon létezik-e valahol a kéziratnak olyan példánya, amelyet Fehér Lajosék, illetve a Bolyai kollégisták olvashattak?

Mind ennél azonban lényegesebb az a kérdés, hogyan is ítélt meg Révai tanulmánya mai szemmel, illetve nem egyszerűen mai szemmel, hanem a ma már kellő távlatlaltal is rendelkező tudományos igényű értékelés alapján? Az értékeléshez nemcsak a kellő

távlat van meg, hanem az a „szerencsés” történelmi helyzet is, hogy véglegesen megoldódott, lekerült a napirendről az a nagy horderejű kérdés, amelynek a megoldása érdekében Révai tanulmánya íródott.

Természetesen Révai tanulmányának megítélésekor nem tekinthetünk el a keletkezés, a megírás rendkívüli körülményeitől sem. Hogy milyen körülmények között kellett élni és dolgozni a két világháború között a magyar kommunistáknak az illegálitásban és az emigrációban, azt még a maga teljességében és sokszínűségében nem ismerjük. De hézagos, mai ismereteink alapján máris elmondhatjuk, hogy teljesítményük nemcsak imponáló, megrendítő is. Hogy csak Révainál maradjunk: gyűjtőfogházban írni olyan tanulmányt, mint a „Marx és a magyar forradalom”, vagy az éppen szóban forgó „Marxizmus és népiesség”, melyet szerzője „az itthoni földalatti munka és a külföldről Magyarország felé irányuló munka között vándorolva” írt, nem mindennapi szellemi fegyvertény. A személyes teljesítmény értékén túl kiváló bizonyítéka valóban Révai azon állításának, hogy a kommunisták akár föld alá szorítva, akár emigrációban „a magyar szellemi élet minden megnyilvánulására”, így a „népi irodalom minden jelentős fellépésére” „éberen” figyeltek, s lehetőleg reagáltak is. A körülmények természetesen akadályozták is a munkát, s Révai is sajnálja, hogy nem támaszkodhatott a kívánt mértékben a legteljesebb anyagra, informáltsága hézagos volt, de meggyőződése szerint ítéletei, következtetései lényegében helyesek voltak.

Nem lényegtelen Révai szájából hallani annak indoklását sem, mi volt a célja 1938-ban tanulmányának megírásával. A könyv közvetlen célja – írta 1945-ben – hét esztendővel ezelőtt az volt, hogy „a magyar demokratikus gondolat egyik fontos áramlatát”, a népi irodalmi és politikai mozgalmat segítsen megvédeni a fasiszta fertőzéstől, jobban mondvá baráti kritikával segítse a népieseket abban, hogy ők maguk észrevegyék a veszélyt, amiben forognak. „Az elvi és irodalmi elemzés és bírálat mögött politikai cél rejtőzött: útját egyengettük a velük való szövetségnek a fasiszmus ellen, a magyar demokráciáért. A magyar kommunisták voltak az egyetlenek, akik a népies mozgalom lényegét rögtön meglátták és kimondták: a népi irodalomban a parasztság jelentkezik. Ezért álltak melléje annak ellenére, hogy látták és felfedték gyengéit is. A Magyar Kommunista Párt akkori legális folyóirata, a „Gondolat” támogatta és védte a népi írókat a liberális oldalról jövő támadásokkal szemben, de ugyanakkor óvott a veszélyektől, amik eszmeileg és gyakorlatilag fenyegették őket. A magyar kommunisták magatartása a népiesekkel szemben alapjában véve a munkásság és parasztság útját egyengette.”

De választ ad Révai arra a kérdésre is, hogy miért volt aktuális a tanulmány 1945-ben, teljesen megváltozott történelmi körülmények között. Szerinte azok a veszélyek, amelyek 1938-ban leselkedtek a magyar népiesekre, nem múltak el, reakciós áramlatok újból „népi” köntösben jelentkeztek, s ezek az áramlatok hatással voltak a parasztság és a parasztsághoz hajló értelmiség jelentős részére is, s ez komoly veszélyt jelentett a fiatal magyar demokráciára. Mindezzel még akkor is komolyan számolni kellett, ha közben, 1945 tavaszán megoldódott, lekerült a napirendről az 1938-ban népieseket, kommunistákat közösen foglalkoztató nagy gond: a parasztság földhözjuttatása. De a földosztás is újabb kérdést vetett fel, milyen lesz, milyen legyen a magyar agrárfejlődés a földosztás után?

Most térjünk vissza 1938-hoz. Amit Révai előbb idézett szövegében, könyve megírása akkori céljáról és szándékáról mondott, természetesen helytálló. De egy-két ponton

mintha 1938-ban másként volnának érzékelhetőek a hangsúlyok, mint az 1945-ös fogalmazásban. Arra gondolunk, hogy míg az 1945-ös kiadás előszavában a népi irodalmi és politikai mozgalom „a magyar demokratikus gondolat egyik fontos áramlata” a két világháború között, addig az 1938-as szövegezés bevezetőjében – ami változatlanul maradt 1945-ben is – ez olvasható: „a népies baloldal mozgalmáról . . . túlzás nélkül lehet állítani, hogy az utolsó két évtized legjelentősebb szellemi áramlata Magyarországon. Nem volt ebben az időszakban még egy szellemi áramlat, amely mélyebben hatolt volna be a közvéleménybe, amelynek hatása az egész magyar közéletre nagyobb lett volna, amely megtermékenyítőbben hatott volna a magyar szellemi életre, szinte minden területére”. A két értékítélet között lényeges a különbség, s a tanulmány mai minősítése szempontjából sem elhanyagolható. Kérdés, nem az 1945-ös megítélés-e a realisabb a népi irodalmi és politikai mozgalommal kapcsolatban, míg az 1938-as fogalmazásba erőteljesen belejátszott az egyébként teljesen érthető és jogos szövetséges-keresés szándéka? Más dolog egy lényegében nyert csata után és megerősödött pozícióból visszanevezve ítéletet mondani a szövetségről, a fegyvertársról, mint amikor még csak keresem a szövetségest, a társat az elkövetkezendő harchoz! De arra is figyelemmel kell lennünk, hogy 1938-ban a népi mozgalom talán legpozitívabb szakaszában volt, s 1938 és 1945 között az addig eléggé egységesnek érzett tábor fellazult, Erdélyit, Sinka Istvánt, Fėja Gézát, Németh Lászlót, Kodolányit 1945-ben kifejezetten ellenfélnek tartották – de mindez még nem befolyásolhatta, tompította Révai 1938-as értékítéletét. Ugyanakkor a közben a népies baloldal törzséből kinőtt Nemzeti Parasztpárt vezetésén belül is két szárny alakult ki, s a jobboldallal időnként vitája támadt a Kommunista Pártnak is.

De mindez kevésbé zavarta Lukács Györgyöt, aki 1945 után lényegében nem változtatta meg a népi írókról korábban kialakított, hangoztatott véleményét. Ezután is fenntartotta, hogy a „népi mozgalom jelenti az első és egyetlen nagy lépést előre az utolsó negyedszázad magyar irodalmában, azt lehetne mondani: lépést Adyn túl is, bár nem Ady fölé . . .”, hogy „a 48 előtti irodalom óta . . . a magyar irodalom most először tükrözi ismét a dolgozó nép igazi vágyait és szenvedéseit”. Nem hagyta figyelmen kívül Lukács a maga értékelésében a népi írók mozgalmának politikai vonatkozásait sem. Ezek ismeretében Erdélyi, Kodolányi és a többiek magatartásának tudatában is úgy nyilatkozott 1946 márciusában; „Bár egyáltalán távol áll tőlem, hogy elnéző legyek a népi mozgalom reakciós eltévelyedéseivel szemben, de el kell ismerni, hogy ez a mozgalom a valóságban, a maga képességei szerint részt vett a magyar felszabadulás küzdelmében, és ha atgázolva ezen a sár- és vértengeren, besározta magát, nemcsak a csizmáját, hanem a kezét és az arcát is, nem tudom, hogy ez a sár sokkal rosszabb-e, mint az a tisztaság, amely egy visszahúzódnak, egy elefántcsonttoronyban való elbúvának, egy a tömegek elől való visszavonulásnak a következménye.”

De most ne folytassuk tovább Révai kétféle ítéletének mérlegelését, se Révai és Lukács véleményének az összevetését. Lépünk tovább azzal, hogy amikor bizonyos mértékben alábbszáll a népi mozgalomról Révai értékítélete 1945-ben, egyúttal bizonyos mértékben megemelkedik a kommunista mozgalom két világháború közötti értékelése, a mozgalomnak a népiekkel kapcsolatos magatartását illetően is. Révainak arra a megállapítására gondolunk, amikor azt mondja, hogy a magyar kommunisták voltak az egyetlenek, akik a népies mozgalom lényegét „rögtön meglátták”, hogy védelmezték őket a mindenfelől rájuk zúduló támadásokkal szemben, s mivel felismerték, hogy a népi

irodalomban a parasztság jelentkezik, melléje álltak, súlyos hibáik ellenére. Így az 1945-ös előszó.

Révai tanulmánya eredetileg azonban ezt a kérdést sokkal differenciáltabban tárgyalta. A népies mozgalmat úgy fogta fel, mint nagy igényű szellemi áramlatot, „amely a magyar problémák megoldására átfogó programot akar adni, melynek sajátos világnézete van és a társadalomról, a történelemről, a haladásról megvan a *maga* felfogása”. A marxistáknak – Révai szerint – e program, e felfogás, e világnézet egészéhez kell állást foglalni „komolyan” és „őszintén”, kritizálni kell őket, de tanulni is kívánnak tőle.

És Révai a tanulással kezdi. Hol, miben lehet a népiektől elsősorban tanulni? Az agrárkérdés, a parasztkérdés kezelésében. Ebben a vonatkozásban egyrészt Révai messze-menően elismeri a Márciusi Front 1937-es és 38-as földreform-követelését, valamint ezzel összefüggésben a falukutató mozgalomnak a paraszti osztályviszonyokról, az egyes paraszti rétegek magatartásáról szóló elemzését. Ennek az agrárprogramnak nemcsak az volt a lényege, hogy követelte az 500 holdon felüli nagybirtokok felosztását, hanem annak a hangoztatása is, hogy a nagybirtok elleni harcban meg lehet teremteni az osztályokra, rétegekre bomlott parasztság egységét, és harcolni kell ennek a nagybirtok-ellenes paraszti egységnek a megszületéséért. Erről az alapról vitatkozik a tanulmányban Révai részint Molnár Erik akkori nézeteivel, aki szerint ilyen egység létrehozása lehetetlen, tehát kár érte harcolni, részint Nagy Imrével, aki ennek a nagybirtok-ellenes paraszti egységnek a meglétét eleve feltételezte, adotttnak vette.

Így, a marxisták körében fellelhető hibás nézetek elleni fellépéssel egyidejűleg emeli ki Révai a népiesek álláspontjának a jelentőségét a földkérdésben, mondván, a népiesek földprogramja Magyarországon a legdemokratikusabb agrárreform-program, és nem ismerünk olyan paraszti programot, amely ennél ma messzebb menne. A paraszti tömegek sem követelnek többet és mást, semmi sem indokolja, hogy ezt a programot ne tekintsék a kommunisták a parasztság programjának.

A tanulás tehát egyúttal önkritikai magatartást is jelentett Révainál, pontosabban fellépést a kommunisták körében az agrárkérdésben fellelhető, politikailag hibásnak ítélt nézetek ellen. Az önkritikai magatartás még más formában is jelentkezett. Részben abban, hogy hangsúlyozta: a magyar ipari munkásság nem tudja a nagy történelmi kivezető utat, a felszabadulás perspektíváját cselekvően megmutatni a parasztságnak, amelynek 1919 is nagy csalódást okozott. Főként ezért nem bíznak a népiesek a munkásmozgalomban, a marxistákban. A proletárszocializmust elfogadják, mint adott tény, ők nem marxisták, de nem is antimarxisták, a munkásság vezető szerepét nem fogadják ugyan el, de parasztorientációjuk nem munkásellenes. Nem hisznek abban, hogy a jövő a proletárszocializmusé.

Révai szerint mindez a hiba „bizonyos mértékig” a magyar marxisták, kommunisták hibáinak a „visszfénye” is. „A magyar munkásmozgalom gyengesége, régi lendületének lelohadása, a forradalmi szocialista öntudat gyengülése vezetett arra – ellentétben a háború előtti évtizedekkel –, hogy a magyar proletárszocializmus ma nem vonzza magához, nem gyűjti maga köré a haladó gondolat mindenféle irányzatát, nem alkotja gerincét a magyar haladás táborának. Ezzel a ténnyel szemben nem sokat ér, ha papíron proklamáljuk a munkásosztály, a marxi szocializmus „vezető szerepét”. Mert ez a „vezető szerep” nem valami cím és jelleg, nem holmi rang, amit a történelem egyszer s mindenkorra a munkásságnak adományozott, és amelynek „elismerését” a szocialista munkásmozgalom

magától értetődően megkövetelhetné. A munkásság vezető szerepét a gyakorlati harcokban kell mindig újból kivívni, kiérdemelni és megszilárdítani – enélkül a „vezető szerep” elméleti hangoztatása „nem sokat ér”.

Ezzel a kemény belső kritikával ritkán találkozhatunk a két világháború közötti magyar munkásmozgalomban. Többek között e miatt a nyílt és mély, őszinte hangvétele miatt tarthatjuk Révai tanulmányát az ellenforradalmi korszak kommunista mozgalma egyik legfontosabb elméleti-politikai elemzésének.

De a kemény szembenzés a munkásmozgalom, a marxisták, a kommunisták hibáival egyáltalán nem jelentette, hogy Révai engedményt tesz a népieseknek. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a szocializmus és a marxizmus nem választható el a munkáságtól. A munkásmozgalomban lehetnek átmeneti és országonkénti visszaesések, kerülőutak, de e mozgalom és csakis ez a mozgalom képes megújulni, s világméretben nemcsak nagy kudarcok, hanem nagy győzelmek is jellemzik a háború után is, aminek legragyogóbb példája a Szovjetunió léte. Ennek a fel nem ismerése, a „szocialista munkásmozgalomnak és a népi sorsközösségnek a szembeállítása a népiesek legnagyobb hibája, amely végzetessé is válhat”.

Mindehhez még hozzá kell tennünk azt is, hogy a magyar kommunista mozgalomban a népi írók, a falukutatók, a Márciusi Front jelentkezését nem fogadta mindenki egyértelmű elismeréssel és örömmel. Bátran állíthatjuk, hogy a 30-as évek első felében többen voltak a mozgalom elutasítói, fölényes lekezelői, akik csak az eszmei, szemléleti fogyatékoságokat vették észre, mint a megértve vitatkozók és a segítő szándékúak. És ez nemcsak a parasztkérdés, az agrárkérdés vonatkozásában volt így, hanem a nemzeti kultúra, az irodalom dolgaiban is. Nem véletlenül írta 1946-ban, éppen a Marxizmus és népiesség legális megjelenése után, részben Révaival is vitatkozva, Perújítás című cikkében Darvas József a hazai munkásmozgalommal, kommunista mozgalommal kapcsolatban: „Belső elvi, elméleti vitáik, ahogy szinte légüres térben s legtöbbször a konkrét magyar valóságtól elvonatkoztatva zajlottak, a talmudista törvénytárgyazók rabulisztikájával inkább riasztották, mint vonzották még a tájékozódva közeledő értelmiségieket is. Itt-ott talán még emlegették a magyar szellem szabadságharcos hagyományait, Bacsányit, Petőfit, Adyt – ám ez inkább csak kötelező hagyomány volt: a magyar munkásmozgalom ekkori szellemi atmoszférája valójában semmit sem sugárzott nemzeti kultúránk progresszív örökségéből. Részben megrekedt a századelő immár avasodó polgári kultúrájánál, részben a különböző izmusok polgárt képező formajátékaival próbált valamiféle »forradalmi kultúrát« össze-elméletezni, részben pedig egyszerűen átvette, vagy szolgálai lemásolta a weimari »Proletkult« irányzat osztályharcos giccseit.” A mozgalom nemcsak Kassákot, József Attilát sem becsülte meg igazán a harmincas évek elején. Darvas azt is írja, hogy a népi mozgalom akkor tört fel, amikor sorozatos vereségeket szenvedett a magyar és az európai munkásmozgalom, és súlyos belső válságokkal küzdött. De álljon itt még egyetlen mondat Lukács Györgytől is: „Tagadhatatlan, hogy a haladást az utolsó évtizedekben a külföldön is, Magyarországon is igen sokszor apologéta módon fogalmazták meg.” Tudjuk, éppen Lukács Györgynek nyomós oka volt erre a kijelentésre.

Nos, ilyen helyzetben és körülmények között Révai tanulmánya – ha nem is gyökeresen új kezdeményezés volt a népiekkel kapcsolatos magatartást illetően – mégis korszakos jelentőségű. S többek között nemcsak a népiekkel szemben tanúsított magatartása miatt, hanem mert fordulatot jelzett, és erősített a magyar munkásmozgalomban.

a magyar kommunista mozgalom irányvonalának megváltozásában. Ismeretes, hogy Révai a 30-as évek első felében maga is elfogadta, félig-meddig még igazolni is igyekezett a Kun Béla által kidolgozott, de a Komintern részéről is támogatott baloldali, szektás irányvonalat, mely Magyarországon egy új, az 1919-ben, főként az agrárkérdésben elkövetett hibáktól megtisztított proletárdiktatúra kiharcolását jelölte meg. S ez az irányzat elég szívósan tartotta magát, s még a Komintern VII. kongresszusa után is „lassú és nehézkes” volt az átállás a népfrempolitikára. Az új politikának a minél gyorsabb és erőteljesebb kialakításánál eleinte Révai maga sem játszott vezető szerepet, míg majd 1937–38-ban írott történeti, főleg 1849-cel, aztán Kölcseyvel foglalkozó, de leginkább a népiesekről írott tanulmányával a leghatékonyabb támogatója lett az új irányvonal kidolgozásának és érvényesítésének.

A korabeli magyar kommunista politikai irodalomban nem Révai használta először a népi demokrácia fogalmát, s tartalmának lényegét sem ő határozta meg. De hogy az ő tanulmányában kapta először a legalaposabb elemzést, az bizonyos.

Révai rámutat arra, hogy az eljövendő magyar átalakulásnak egyszerre kell két történelmileg elmulasztott, rosszul megoldott feladatot megoldania: az 1867-ben és 1919-ben más-más formában, de rosszul „begombolt mellényt” most jól kell begombolni. Részletesebben fejtegetve és a párt korábbi politikai programját elemezve-bíráva írja: „Mi marxisták, annak idején Magyarország szocialista átalakulásának perspektívája mellé álltunk, és azt vallottuk, hogy ennek a szocialista forradalomnak a keretében fog megoldódni a parasztkérdés is, egy demokratikus agrárforradalom útján. A szocialista proletárforradalom és a demokratikus agrárforradalom összefonódásában véltük megtalálni az utolsó háromnegyed század ellentmondásaiból a történelmi kivezető utat a magyar nép számára. Arra vettük az irányt, hogy a feudális maradványokat és a kapitalizmust *egyszerre* kell megsemmisíteni.”

Most ezen a felfogáson és irányvonalon kell változtatni, mert ennek a felfogásnak súlyos fogyatékoságai voltak.

Az egyik fogyatékoság az volt, hogy nem vette eléggé figyelembe az ilyen átalakuláskor a parasztság, főként a birtokos parasztság érdekeit, hogy mennyire *elfogadható* a parasztság számára ez a munkásság számára kétségkívül *kíváncsú* átalakulás. „Ez a felfogás a maga célkitűzésénél fogva jelentékeny paraszti rétegeket kirekesztett a munkás- és parasztszövetségből, amely a magyar átalakulást hordozó népi egység széles alapja kell, hogy legyen.”

A korábbi felfogás másik fogyatékosága az volt, hogy a szocialista átalakulás lehetőségét nem mint „*eshetőséget*”, hanem mint *egyetlen lehetőséget* kezelte. Most éppen az a feladat, hogy az új helyzetben meg kell keresni, milyen arányban lehetséges az elkövetkezendő átalakuláskor a demokratikus és a szocialista elemek keveredése.

És ennél a kérdésnél az adott helyzetben a legfőbb figyelmet a fasizmus veszedelmére, a háborúellenes küzdelemre és a nemzeti érdekek védelmére kellett fordítani. Egyaránt tekintettel kellett lenni ebből a szempontból az ország osztályviszonyainak összességére, azaz nem *csak* a munkásság és a parasztság érdekeire, sőt, az országhatárokon túl is kellett nézni és a magyarországi társadalmi és osztályküzdelmet alá kellett rendelni, össze kellett hangolni az emberiség egészének legfőbb érdekeivel, a fasizmus elleni és a demokráciáért folyó világméretű harc feladataival. Így nemcsak és nem elsősorban arról volt szó, hogy a kommunisták előtt álló feladatokhoz most eggyel

több járult, hanem arról, „hogyan az egész harci terep átalakult, az osztályok csoportosulása megváltozott, és így a régi harci célok is új megvilágítást, új hangsúlyt, bizonyos mértékig új tartalmat is nyertek a fasiszmus elleni küzdelem általános és átfogó összefüggésében”. A magyar kommunista mozgalomnak voltaképpen nem is az agrárkérdésben elkövetett hiba dolgában kellett bírálóan szembenéznie régi felfogásával, a felfogás fő hibájával, hanem a fasiszmus veszélyének lebecsülésében (és ami ebből folyik: a demokráciáért való harc lebecsülésében), mert ez a fő hiba, amit elkövettünk, s a hiba kijavításának abban kell állnia „hogyan egy fasisztaellenes, demokratikus népförradalomra vesszük az irányt”. (A kézirat tanulmányban itt még egy zárójeles gondolat is olvasható, ami Révai korábbi magatartásának védelme kívánt lenni, mert azt hangsúlyozta, hogy az új irányvétel nem jelenti azt, hogy „már tíz évvel ezelőtt is erre kellett volna vennünk” ti. az irányt.)

A magyar népi demokrácia várható politikai tartalmát végül és összefoglalóan Révai sok helyen idézett megfogalmazással így adta meg: „A magyar átalakulás tehát nem lesz szocialista jellegű, de nem lesz polgári-demokratikus jellegű sem a szó közkeletű értelmében. Polgári-demokratikus lesz annyiban, amennyiben az agrárkérdést a polgárosodó és a polgárosodást kívánó parasztrétegek és a szegényparasztság érdekeinek lehető összeegyeztetése alapján oldja meg, továbbá annyiban, amennyiben megteremti a politikai demokráciának polgári-demokratikus formáit és vívmányait, melyek a nép kispolgári rétegei – elsősorban a parasztság – számára is lehetővé teszik, hogy önállóan, az úri osztály gyámkodása alól felszabadulva, számuknak, gazdasági súlyuknak, szerveztségüknek és politikai öntudatuknak megfelelő mértékben vegyenek részt az ország politikai életében és kormányzásában. Végül annyiban, amennyiben az *egész nemzet* számára biztosítani fogja az ország független létét és szabad nemzeti fejlődését a német imperialista gyarmatosítókkal szemben. De ez az átalakulás átmeneti rendszabályaival – politikai és gazdasági téren – túl fog menni a polgári demokrácia hagyományos keretein. Az átalakulás jellege annyiban lesz több, mint polgári demokratikus, amennyiben a nép ellenségei elleni harcban nem fog visszariadni attól, hogy az egész nép érdekében beleszóljon a monopoltőke tulajdonviszonyaiba, amennyiben a szocialista munkásság lesz legmegbízhatóbb, legszervezettebb, legéberebb, legtetterkészebb támasza, más szóval vezető ereje.”

Így fogalmazódott meg a magyar kommunista mozgalom új irányvonala a legalaposabban, a legrészletesebben Révai tanulmányában, s egyúttal itt kínálja fel azt a párt elfogadásra mind a népieseknek, mind az ország összes lehetséges antifasiszta, demokratikus erőinek, csoportosulásának. Ám nem tagadhatjuk, hogy ez az ajánlat bizonyos értelemben megkésett, elfogadása még a párton belül sem volt egészen egyértelmű a továbbiakban sem, így e két tényező együttesen kedvezőtlenül befolyásolta a népfrontmozgalom, azon belül a munkás–paraszt szövetség épülését is. Révai tanulmányának a nagy jelentőségét és lényegét tehát nemcsak a népiesek megnyeréséért tett döntő lépés megtételében, nemcsak az ő belső fejlődésében beállott fordulatban, hanem a párt új irányvonalának a kialakításában játszott fontos szerepe miatt értékelhetjük kiemelkedőnek.

Révai tanulmányának terjedelemben is talán nagyobb részét a népiesek nézeteinek, szemléletének az elemzésére, kritizálására fordítja. Elég csak az alcímeket sorolni, máris sejlik, milyen pontokon vitatkozik velük, mikben tartja nézeteiket nem egyszerűen hibásaknak, hanem veszedelmeseknek is. „Polgárosodás-, vagy parasztközösség”, „A

népiesek viszonya a proletárszocializmushoz”, s aztán legfőképpen „A fasiszta fertőzés veszedelme” és végül „Demokrácia és szocializmus a népiesek két irányzatában”.

Révai a népiesek táborán belül nemcsak a két fő irányzatot elemzi finom érzékkel – a paraszt-polgárosodáshoz közelebb állókét és a „paraszti szocializmust” hangsúlyozókét –, hanem úgyszólván személy szerint kitér mindkét irányzaton belül a jellegzetes felfogásokra. Veres Péter közömbössége a demokrácia kérdéseiben, misztikus faji szemlélete éppen úgy szóba kerül, mint Németh László „sziget-ország” és „telepes-szövetkezeti” eszméje, az egész irányzatra általában jellemző provinciális és nacionalista szemlélet, a fasizmussal szembeni inkább védekező, közömbös magatartás, a harcos és öntudatos kiállás helyett. De bárhonnan közelíti is meg nézeteiket, ceterum censeo-szerűen tér vissza az alapgondolathoz, a munkásmozgalom és a népiesek viszonyához, kapcsolatahoz: „A szocialista munkásmozgalomnak és a népi sorsközösségnek a *szembeállítás*a a népiesek legnagyobb hibája, amely végzetessé is válhat.” Amikor valóban szinte aggódva, de határozottan óvja őket a fasiszta fertőzés veszedelmétől, még narodnyik-szocializmusukban, paraszt-szocializmusukban is felfedezi a progresszív elemeket, de hozzáteszi: a paraszti felszabadulás akkor teljeseedik ki valóságos emberi felszabadulássá, ha az egész emberiség felszabadulásáért folyó küzdelem keretében oldódik meg, de „a parasztság nem lehet hordozója és vezetője az emberiség harcának a szocializmusért, ezzel a feladattal a történelem visszavonhatatlanul a munkásosztályt bízta meg, de igenis lehet hatalmas segítője a szocializmusért való harcnak, igenis lehet – önnön problémáinak megoldásán munkálkodva – építője a szocialista társadalomnak, igenis lehet a szocializmus társadalmi közösségének egyenrangú és egyenjogú dolgozó tagja”.

A történész számára különösen érdekesek Révai azon megjegyzései, amelyek – a népiesek nézeteinek bírálata kapcsán – az 1867. évi kiegyezésre és a magyarországi tőkés fejlődés, ezen belül az agrárfejlődés jellegére, valamint 1918/19-re vonatkoznak. Bár a kérdések csak mellékes szerepet játszanak Révai elemzésében, megjegyzései azonban figyelemre méltóak, hiszen hosszú időn keresztül meghatározták egész történetírásunkat a felszabadulás utáni évtizedben. Révai nem ért ugyan egyet a népiesek történelemszemléletével és a magyarországi polgári fejlődésről rajzolt képükkel, vitatkozik Erdeivel, Szabó Zoltánnal, Németh Lászlóval, Féjával, de – teljes joggal – visszavezeti a népiesek paraszt- és általános társadalomfelfogását 1848-hoz, 1867-hez és természetesen 1918/19-hez. Megállapítja, hogy a 67-es kiegyezéssel Magyarországon a nemzeti kérdés úgy-ahogy megoldódott, lekerült a napirendről, s hogy 1867 igazi „kárvallottja, kissemmizettje és kitaszítottja a parasztság volt”. Ezért „a népiesek egyik irányzatának – Szabó Zoltán, Erdei, Ortutay – fő gondja az 1867-ben rosszul begombolt mellény kigombolása, a polgári demokratikus átalakulás végigcsinálása és befejezése”. Nem más ez, mint „paraszti 48-asság”, amely „egyike a legmélyebb történelmi és társadalmi gyökerekkel bíró politikai gondolatoknak Magyarországon”. Már Lackó rámutatott, hogy Révai 1937–38-as tanulmányaiban erősödőben van egyfajta historizálás, „elmosódnak a mindaddig éles határok a tudományos igényű elemzés és a propagatív célzatú publicisztika között”. Nos, az előbb említett Révai-gondolat éppen azt példázza, hogy igyekezett az 1867-es átalakulás esetében a nemzeti függetlenség helyett a társadalmi kérdésre irányítani a figyelmet, de talán a valóságosnál nagyobb hangsúlyt adott a paraszti 48-asságnak.

Figyelemre érdemesek Révainak azok a megjegyzései is, amelyeket a magyarországi agrárfejlődésnek szentelt. Azt senki nem róhatja fel fogyatékként neki, hogy a tőkés agrárfejlődést a klasszikusnak számító két lehetséges típusban: vagy amerikai utas, vagy porosz utas képzele el. Azok a megjegyzései azonban, amelyek rámutatnak az orosz és a magyar agrárfejlődés különbségeire és az ebből már 1918/19-re és a várható magyar átalakulásra levonható konzekvenciáira, többnyire helytállóak. Rámutat arra is, hogy már 1918/19-ben sem lehetett az átalakulás kérdését csupán a paraszti 48-asság alapján megoldani, de nem is lehetett attól eltekinteni. 1918/19-ben másodszor is rosszul gombolták be a magyar társadalom mellényét, s a népiesek kispolgári, narodnyik szárnya, Veres Péter, Féja, főleg ezt feszegetik. Az új magyar átalakulásnak tekintettel kell lennie mind a 67-es, mint a 18/19-es problémákra és gondot kell fordítani az agrárkérdés demokratikus, a parasztsággal együttes megoldására – a szocializmus perspektívájában.

Megismételjük véleményünket Révai tanulmányának egészéről: jelentősége abban állott, hogy a legigényesebb és legkomolyabb kezdeményezés a marxisták, a kommunisták részéről a népies mozgalom elvszerű megnyerésére a munkás-paraszt szövetség számára, a magyar népi demokrácia alapeszméinek kifejtésével, amelynél tisztább és elfogadhatóbb platformot korábban nem mutatott fel a kommunista mozgalom.

Hogy végül is a népiesek táborában Révai cikkének a híre, maga a cikk váltott-e ki valamilyen hatást, arról ma még szinte semmit sem tudunk. Még arról is nagyon keveset, hogy a Kállai Gyula neve alatt kiadott könyvecske milyen széles körben terjedhetett el 1943-ban. Azt viszont tudjuk, hogy Kállai könyvére válaszként Veres Péter megírta a „Márciusi Front és népi irodalom” című vitacikkét. Bár elismerte, hogy Kállai, illetve a könyv szándéka jóakarátú, tárgyilagos és tisztázó jellegű, mégis, inkább vitázik vele, tájékozatlansággal, értetlenséggel, merevséggel vádolja. Szerinte egységes népi mozgalom vagy csoport sohasem volt, nem tartja szerencsésnek a népies elnevezést sem, mert ők népi írók, nem népiesek, s ez a mozgalom Kállai véleményével ellentétben nem halt meg, hanem tovább él. Nem olyan éles a munkásságtól való különállás sem, csak hát a parasztságnak nagyobb szüksége van a népi írókra, mint a munkásságnak. „Végso szavam hát Kállai könyvéhez – fejezi be cikkét Veres Péter –, hogy nem lesz utána tiszta helyzet, mint ahogy nem volt soha a világ egyetlen népénél sem nagy korszakváltások idején. De nem baj: hadd keressék az emberek az igazságot, minden oldalról, mert míg hiszik, hogy meglelik, addig van remény, hogy végül a sok szó után cselekednek is. Mert csak ez a legtöbb: a cselekvés. S nekünk nem kell közeledni, mint Kállai mondja, az ipari munkássághoz, mert mellette vagyunk. De osztályunkkal, a szegényparasztsággal vagyunk ott, annak a fegyelmében és íranta való felelősséggel.”

Általában azt mondhatjuk, hogy Révai tanulmánya 1945-ös megjelenése előtt rendkívül szűk körben fejthetett ki hatást, amit kifejtett, azt is inkább közvetve, azáltal, hogy néhány fiatalabb marxista, illegális kommunista olvasta és terjesztette a benne foglalt gondolatokat.

Révai sem sokat tudhatott azokban az években kézírata hazai sorsáról, hatásáról. De amit tudott, az nem lehetett vigasztaló. Nem írta volna meg különben 1940 májusában a moszkvai Új Hangban nagyon pesszimiztikus cikkét a „népiesek” széthullásáról. A cikk első mondata szerint „a népies csoport, mely *egységes* szellemi irányt követ, és mely a demokratikus paraszti törekvéseknek ad hangot, Magyarországon *nincs többé*”. Nincs itt hely arra, hogy Révai nagy tanulmánya és az Új Hangban írt cikk közötti jó másfél év

eseményeit szemügyre vegyük abból a szempontból, mi indította végletes ítéletére Révait. Ő maga felsorol néhány eseményt, ami a szenvedélyes hangra ingerelte – hogy Féja Szvatkó Pál kikötőjébe evezett, hogy Szabó Zoltán szellemi honvédelmet hirdetett, Kovács Imre sem látja a helyes irányt, Erdei is csak azt tudja, hogy mi nincs jól, hogy Szabó Pál meg Veres Péter már akkor sem tudták, merre kell menni, amikor még semmi okuk nem volt megzavarodni. Elhibázottnak tartja a Kelet Népe egész irányzatát is, egyedül szinte Darvassal elégedett, mert ő becsületesen csak arról tud beszélni, amiről kell. A legkeményebb megállapítása az, hogy „a népiesek gondolkodásában lappangó »antimarxizmus« nyílt és dühös támadásba kezdett”. Ez végleg eljegyezte az illetőket a reakció legsötétebb fajtájával. Azt várja tőlük, ha még egyáltalán kívánják, hogy tényezők legyenek Magyarországon, következetesen szálljanak szembe a háború erőivel, legyenek „békepártiakká” a magyar kormánnyal szemben is, s álljanak a munkásság oldalára.

Mintha Révai most türelmetlenebb lenne, mint 1938-ban volt, de hangjának élessége nem sokban tér el mások, pl. Lukács György korabeli állásfoglalásaitól. Mert Lukács is keményen vitázik 1939-ben Illyéssel Magyarok c. könyve megjelenésekor, ébresztgeti benne az „írástudói felelősséget”, 1941 februárjában Móriczsal és a Kelet Népével foglalkozik, s aggódva teszi fel a kérdést: prológ lesz vagy epilóg az induló folyóirat a népi irodalom életében? Ha prológus akar lenni, akkor következetesebben kell harcolnia a magyar demokráciáért, a népért. A türelmetlenség tehát nem jelent nézetváltozást Révai esetében, noha a népiesek táborában tapasztalt dolgok, a népfrontos szövetség szerveződésének akadozása, a népiesek vártnál szívósabb tartózkodása erősebb hangvételre ösztökélte. De talán nem is volt benne ekkoriban sem elég mély megértés az ellenfelekkel szemben, a türelmes szellemi vita, küzdelem, a demokratikus módszerek alkalmazása Lukácsnál természetesebb volt. A népiesek végleges „leírása”, hogy nincsenek többé, mindenesetre korainak bizonyult.

Veres Péternek az a tanulmánykötete, amelyikből idézetünket is vettük „A válság éveiből” címen 1945 őszén jelent meg. Ha nem is kizárólagos, de bizonyos szerepe ennek is lehetett abban, hogy 1945 decemberében Révai is nyomdába adta tanulmányát, a Marxizmus és népiességet. A kiadásra önmagában az is elegendő ok lett volna, hogy korábban nem jelenhetett meg, csak néhány részlete az Új Hangban 1939-ben. De most, amikor – többek között Veres Péter kötetével is – a népies ideológia újbóli jelentkezését is tapasztalhatta, időszerűnek érezhette az ő fellépését is.

Már említettük, Darvas József a „régii” népi írók táborából miként reagált Révai 1946 elején megjelenő könyvére. Két jellegzetes véleményt idézhetünk még. Az egyik Sarkadi Imre kritikája, ismertetése a Valóságban, a másik Márkus Istváné az újra indult Válaszban. Mindkettő messzemenően elismerő megnyilatkozás. És egyúttal hű tükre annak is, ahogyan Révai tanulmányát a felszabadulás utáni fiatal baloldali, közöttük elsősorban népi kollégista ifjúság zöme fogadta és avatta egyik tankönyvévé. De a maga módján mindkét szerző megfogalmaz valamiféle fenntartást, jelez bizonyos távolságtartást is a könyvben foglaltakkal kapcsolatban. Sarkadi, aki ekkortájt a Parasztpárt újságírója, elismeri ugyan, hogy Révai tanulmánya izgalmas, aktuális írás, a szerző kitűnően ismeri tárgyát, mindenben igaza is van, csak hát a népieseknek legalább annyira igazuk van, hogy olyanok, amilyenek. Igazuk van Sarkadi szerint elsősorban azért, mert a parasztság fejlődésének, további útjának, sorsának a kérdése nincs olyan szorosan összekapcsolódva a munkásságával, az egész társadalom fejlődésével, mint azt Révai, általában a marxisták

gondolják. Éppen ezért „se pro, se kontra nincsenek föltétlen alávetve egymás változásainak, s hogy a fejlődés a parasztság belső törvényszerűségei útján valószínű”. Természetesen itt Sarkadi – mint a népiesek egy új generációjának képviselője – tovább éltet egy valóban régi, s nem igazolható népies társadalomfelfogást, az előbb kifejtett nézetével összefüggésben vitatja a munkásosztály vezető szerepének a kérdését is. Szerinte, mivel a földosztás utáni új helyzetben a parasztság differenciálódása megszűnik, inkább egy egységes kisparaszti társadalom fog stabilizálódni, ez a parasztság egységes mozgalmat is teremthet magának, hiszen „a paraszttársadalom felszabadulásának útja nem azonos a proletariátusával”.

Részben a Sarkadiéval rokon nézeteket fejtegetett Márkus István is a Válasz c. folyóirat 1946 novemberi számában. A szociológiailag iskolázottabb, tájékozottabb Márkus is nagy elismeréssel fogadja Révai tanulmányát, s nyomatékosan ajánlja annak tanulmányozását a magyar értelmiségnek, amelyiknek idősebb tagjai még mindig Monarchia-időkből való naiv illúziókkal vannak tele, de a fiatalabbak, a reformokra fogékonyabbak közül is sokan kergetnek olyan színes lepkéket, amelyeket régen „kifújt a világból a történelem szele”.

A magyar jövő megtervezésénél két tényt vegyen végre tudomásul a magyar értelmiség – írta Márkus –, a Szovjetunió szomszédságát és a Magyar Kommunista Párt szerepét, vezető szerepét a magyar politikában. A valóság parancsa, hogy mindkettőt komolyan kell venni. A magyar értelmiség végre hagyja magára hatni a szocializmus eszméit.

Révai tanulmányával kapcsolatban – minden elismerése mellett – vannak neki is fenntartásai. Ezek lényege az, hogy a marxisták nem ismerik fel a paraszti törekvések, a paraszti demokratizmus, a parasztszocializmus, az emberiség, a szocializmus szempontjából való különleges értékét. Az igaz, hogy a parasztszocializmus jóval értéktelenebb a munkásszocializmusnál, de „bizonyos tekintetben értékesebb is nála”. Mi az, amit éppen a paraszti kollektívizmus, életforma őriz meg Márkus szerint? Az „európai társadalomfejlődés mélyén fekvő emberi viszonyulásformák maradványai, ezek között is első helyen: az emberi élet autonómiájára való szívós egyéni igény és a másik ember hasonló autonómiájának önkéntes tiszteletbentartására való hajlandóság”.

Nem is kell most itt több korabeli szerzőt és nézetet idéznünk annak bizonyítására, hogy Révai tanulmányának megjelentetése valóban indokolt volt 1945 végén, 1946 elején. A népies nézetek nemcsak tovább éltek a földosztás utáni új helyzetben, hanem bizonyos értelemben felerősödtek, új, fiatal értelmiségiek között is terjedtek. Igaz, a hangsúly most más területekre került, mint a felszabadulás, a földkérdés megoldása előtti időkben.

Most tehát a marxizmus és népiesség vitája nem lezárult, hanem csak új szakaszába lépett. A vita voltaképpen soha nem is zárult le, hanem félbemaradt. Az 1948–56 közötti időszakban az általános politikai helyzet éppen úgy nem kedvezett az elméleti vita kibontakozásának és nyílt eszmecserékben való lezárásának, mint ahogy közvetlenül az ellenforradalom utáni időszakban sem.

Közben azután előbb 1948–53, majd 1954–56 között, sok értelmetlen, sőt lényegében káros, termelési-élelmezési nehézségeket okozó, a munkás-paraszt szövetséget súlyosan veszélyeztető intézkedéssel, kapkodással, türelmetlenséggel terhelt, sikertelen kísérlet történt a magyar mezőgazdaság szocialista nagyüzemi, szövetkezeti átépítésére. Majd 1956-ot követően, heves belső politikai viták után, elég radikálisan és rövid idő alatt, a parasztságot és az egész társadalmat korábban ért hatások, élmények és tapasztalatok

miatt is, de elsősorban a gyökeresen új szellemű pártvezetésnek köszönhetően végbement a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a parasztság szövetkezetekbe tömörítése.

E folyamat nagyobb politikai feszültséget nem okozott az országban, a parasztság ellenállást nem tanúsított. A mezőgazdasági termelésben sem történt az élelmezést veszélyeztető visszaesés, bár határozottan érezhető volt a gyors, átmeneti szükségintézkedések kedvezőtlen hatása.

Az utóbbi egy, másfél évtized azután rendkívül kedvező változásokat hozott mind a magyar parasztság, mind a mezőgazdasági termelés történetében. Két-három évtizeddel korábban álomnak is szép lett volna, ami bekövetkezett, hogy a mezőgazdasági kereső foglalkozásúak aránya az összes keresőknek mindössze 13–14%-a. És már ezek jelentős része sem a hagyományos paraszti életmódban él.

Kedvezően fejlődött maga a mezőgazdasági termelés is. Ma olyan eredményeket ér el, amelyek világviszonylatban is elismerést váltanak ki.

Megoldódott tehát a magyar parasztságnak és a magyar mezőgazdaságnak a felszabadulás előtti nemzeti életre oly nyomasztóan nehezedő, a magyar progressziónak nemzedékeken át súlyos gondot jelentő nagy kérdése.

A marxisták és a népiesek félresiklott, befejezetlen vitájáért ez az eredmény nem kis kárpótlást nyújthat. Ám a hazai szocialista fejlődés belső szellemi és politikai demokráciájának mégiscsak sajnálatos vesztesége ez. Különösen akkor, ha tudjuk, hogy a marxisták és népiesek vitája nemcsak a parasztkérdést, az agrárkérdést, hanem nemzeti fejlődésünk és kultúránk sok más problémáját is jócskán érintette, illetve tisztázatlanul hagyta.

LINDA FREY–MARSHA FREY

II. Rákóczi Ferenc és a tengeri hatalmak

Ismert, hogy II. Rákóczi Ferenc a szabadságharc során nemcsak a Habsburgokkal ellenséges hatalmak támogatását igyekezett megszerezni, hanem kísérletet tett a Lipót császárral szövetséges államok megnyerésére is.¹

A spanyol örökösödési háború alatt a Habsburgok elsősorban Anglia és az Egyesült Tartományok katonai és pénzügyi segítségére támaszkodtak. A magyar kérdésben a két tengeri hatalom nézeteit a szövetség vezető állama, Anglia igyekezett meghatározni. Az eredménytelen nagyszombati tárgyalások idején a két ország egyetértésben lépett fel, a holland megbízott sokszor csak az angol álláspontot visszhangozta. Gyakran Anna királynő és az Egyesült Tartományok országgyűlése azonos követi utasításokkal látta el megbízottait. A szövetséges erők parancsnoka, John Churchill, Marlborough hercege (1650–1722) szorosan együttműködött a holland miniszterelnökkel, Anthonie Heinsiuszal (1641–1720). A levéltárakban (Algemeene Rijksarchief, Archief Heinsius és Blenheim Papers) ránk maradt terjedelmes levelezésük közeli és kölcsönösen hasznos kapcsolatáról tanúskodik.²

¹ *Kálmán Benda*: Diplomacy and the Hungarian War of Independence, in: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Early Modern Hungary. Edited by Béla A. Király, Gunther E. Rothenberg and János M. Bak. War and Society in East Central Europe III. kötet, a Brooklyn College Studies on Society in Change 12. sz. kötete. (előkészületben, a továbbiakban From Hunyadi to Rákóczi.) *Béla Kőpeczi*, La France et la Hongrie au début de XVIIIe siècle. Bp. 1971. *Emile Pillias*: Louis XIV et le problème hongrois. – Nouvelle Revue de Hongrie 1936. (54) 431–438.; *Gábor Kiss*: Franz Rakoczi II. Peter der Grosse und der polnische Thron (um 1707). Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1965. (13). *Kálmán Benda*: Le projet d'alliance hungaro-suedo-prussienne de 1704. Studia Historica 1960 (25) 3–26. A tengeri hatalmak reakciójára l. British Museum, Additional Manuscripts (a továbbiakban B. M., Add. MSS.) 7058–7062; 7072; 37, 155; 37, 156; és 37, 407; London Public Office, State Papers (a továbbiakban P. R. O., S. P.) Germany, 80/18–30; S. P. 104/38–39; a hágai Algemeene Rijksarchief (a továbbiakban Alg. Rijks.), Archief Staten Generaal, Lias Duitsland, 6637–6641, Lias Duitsland Secreet 6584–6638, Archief Anthonie Heinsius 72–90, 709, 764, 842, 876, 919, 998, 1097, 1130, 1227, 1263, 2378–2387; Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA) Eng. Kart. 33–46. A Public Record Office egyes jelentéseit kiadta *Simonyi Ernő*: Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára (1703–1712), I–III. Budapest, 1871–1877. Más okmányokat az Archivum Rákócziánium adott közre. A magyarokkal különösen rokonszenvező bajor választó nézeteire l. München, Bayerisches Hauptarchiv, Geheimes Staatsarchiv (a továbbiakban München BHGS), Kasten Schwarz 15575 (A választó Monasterolnak, 1707. július 1.) és Kasten Schwarz 17015 (a bajor követ levele Coulon Magyarországra küldött magyar ágenshez, 1704. október 22, Brüsszel); B. M. Blenheim Papers (Provisionally Catalogued), Diplomatic Correspondence. M39 (Stepney Marlboroughnak 1704. július 19. Bécs). A felkelés iránti porosz magatartásra l. NDK. Zentrales Staatsarchiv, Dienststelle Merseburg (a továbbiakban ZSTA Merseburg), Repertorium I, Correspondenz mit dem kaiserlichen Hof, Conv. 48/A1, 49/A1, 49/A3, 50/A3, 51/A5, 52/A1, 53/A1, és különösen Bartholdi jelentései 43/A2, 45/A1, 47/A1, 47/A3, 48/A3, 50/A2, 57/A4.

² L. még The Correspondence 1707–1711 of John Churchill, First Duke of Marlborough and Anthonie Heinsius, Grand Pensionary of Holland. (kiadta B. Van t'Hoff) Hága, 1951. és *Gabryelle Van Den Haute*: Les Relations Anglo-Hollandaise au début du XVIIIe siècle. Louvain, 1932.

Levelezésük hangolta össze és fogalmazta meg az angol–holland politikát. A bécsi rendkívüli holland követ, Jacob Jan Hamel-Bruyninx (1662–1738), noha egy évvel idősebb volt, mint angol társa, George Stepney (1663–1707), mégis a tapasztaltabb angoltól függött, és annak tanácsait követte.³ A felkelés kitörésekor mindkét követ azt az utasítást kapta, hogy a magyar ügyeknek biztosítsanak elsőbbséget, bírják rá a császárt, jusson „békés megegyezésre” a felkelőkkel, ugyanakkor kerüljék el, hogy ezzel kiváltság a császári udvar rosszallását. Ez pedig gyakorlatilag lehetetlen feladat volt.⁴ A holland tartományok országgyűlése, noha a szövetségben a hollandok voltak a gyengébb fél, gyakran ösztönözte cselekvésre az angolokat. Például a hollandok már 1704-ben szót emeltek amellett, hogy külön küldöttséget kell Bécsbe küldeni Stepney és Hamel-Bruyninx erőfeszítéseinek támogatására.⁵ 1707–1709-ben is a hollandok szorgalmazták Marlborough hercegnél, hogy kényszerítse rá a császárt még egyszer az angol–holland közvetítés elfogadására. Az angolok általában teljesítették a holland kéréseket, noha látták ezeknek az erőfeszítéseknek hiábavalóságát. A tengeri hatalmak kifelé nem mutatták nézeteltéréseiket, és a császár előtt egyetértésben léptek fel, néha ez az egyetértés közös memorandumok átnyújtásig is elment. Jellemző, hogy Heinsius „a mi bécsi követeink”-ként emlegeti Stepneyt és Hamel-Bruyninxot.

Protestáns és alkotmányos országok lévén, Anglia és az Egyesült Tartományok különleges rokonszenvvel figyelték a pápizmus és a zsarnokság ellen harcoló magyarokat. A szövetségesek a felkelés egész ideje alatt következetesen a protestantizmus, nem pedig a vallási türelem bajnokaként festették le Rákóczit. Mindkét hatalom megpróbálta nem tudomásul venni azt a számukra kényelmetlen igazságot, hogy sok magyarországi felkelő, köztük Rákóczi is, katolikus volt. A felkelés kitörésekor Anna angol királynő abban a tévhitben, hogy a felkelők csak protestánsok, kérte Lipótot, adja meg nekik a lelkiismereti szabadságot. A levél nem ment el,⁶ de jól rávilágít a szövetségesek Magyarországról alkotott téves nézeteire.

Egy nép önmagáról alkotott képe részben meghatározza más népekről formált nézeteit is. Mind az angolok, mind pedig a hollandok, saját értékeiket az egész világra kivetítve, alkottak képet más népekről. Jellegetesen nagyra tartott szabadságukat magasztalták fel. A tragikus műzsa például az Iphigenia c. darabban így beszél: „Büszke vagyok arra, hogy a brit partokon éltem, ahol az isteni szabadság már korábban megtelepült.”⁷ Hasonlóképpen a hollandok himnuszukban Istenben bíznak, aki „elűzi a bennünket megpróbáló csapásokat és zsarnokságot”. Ez a magatartás és az így kialakult értékítélet határozta meg maguk és mások megítélését. A francia pápizmus és abszolutizmus által fenyegetett tengeri hatalmak különösen fogékonyak voltak a magyarok segélykérése iránt, akik azzal érveltek, hogy szabadságjaik védelmében keltek fel a zsarnok uralkodó ellen.

³ Alg. Rijks., Archief Heinsius 998. (Hamel-Bruyninx Heinsiusnak 1705. augusztus 13.) Alg. Rijks., Archief Staten General 6587 (Hamel-Bruyninx 1704. október 30-i jelentése); Historical and Political Memoirs. Kiadta Christian Cole. London, 1735. 436. l. Stepney Manchesternek, 1707. március 28., Brüsszel).

⁴ Alg. Rijks., Archief Staten General 6587 (Hamel-Bruyninx 1704. február 27-i jelentése); B. M., Add. MSS. 28, 915, 237. fol. (Ellis Stepneynek, 1704. március 18 és április 11.)

⁵ *Ladislav Hengelmüller: Hungary's Fight for National Existence.* London. 1913. 240–241. l.; B. M. Add. MSS. 7059, 55. fol. (Harley Stepneynek, 1705. március 31, Whitehall); Add. MSS. 7075, 226. fol. (Robinson Stepneynek, 1705. március 5. Dancka); Add. MSS. 7059, 49. fol. (Harley Stepneynek, 1705. február 17. Whitehall), 53. fol. (Harley Stepneynek, 1705. március 27.); Add. MSS. 7069, 202. fol. (Stanhope Stepneynek, 1705. április 3. Hága); P. R. O., S. P. Germany, 104/39/34. (Harley Stepneynek, 1705. március 27, Whitehall), S. P. Germany, 105/75 (Stepney Robinsonnak, 1705. március 18, Bécs.)

⁶ B. M. Add. MSS. 37, 351, 167–169. fol. (Anna királynő Lipótnak, 1703. november 3.) és Add. MSS. 37, 156, 184. fol. lásd még P. R. O., S. P. Germany 104/204/159–160, (Hedges Stepneynek, 1703. október 23, Whitehall), 176–177. fol. (Hedges Stepneynek, 1703. november 13, Whitehall); Bécs, HHStA Karton 37, 12–13. fol. Bericht Wratisslaw, (az 1703. január 9-i jelentés); ZSTA Merseburg, Repertorium XI. England, 26A Spanheim Correspondenz 41–52. fol. (az 1703. november 2-i jelentés.)

⁷ *John Dennis: Critical Works.* (Kiadta Edward Niles Hooker.) Baltimore, 1939. II. 391. l.

Az angoloknak a felkeléssel szemben tanúsított magatartása számos, az idegenekkel kapcsolatos, mélyen gyökerező előítéletet is tükröz. Az angol embernek, legyen whig vagy tory, meghatározott nézetei vannak más nemzetekről. Az írók, akár Swift, akár Defoe vagy Hare, felhasználták ezeket a széles körben vallott, többnyire sablonos nézeteket. A spanyol örökösödési háború alatt, a kontinens ügyeibe való beavatkozás nemhogy gyengítette, hanem erősítette ezeket az elterjedt előítéleteket, különösen Ausztria és Magyarország vonatkozásában. Az angol katonák, diplomaták, kereskedők és utazók azt látták meg, amit látni akartak; ugyanazzal az előítélettel tértek haza, amivel elindultak otthonról. Ez a nem kizárólag az angolokat jellemző idegengyűlölet messze a múltba vezethető vissza. Balladák, hősköltemények és Shakespeare színdarabjai tükrözik ezen ősi felfogást. Az írók csak kiaknázták ezeket a leegyszerűsített és beidegződött előítéleteket, hogy elfogadtassák és érzelmi támogatást szerezzenek érveiknek. Az általános propagandahadjárat részeként, röpiratok próbáltak irányt szabni a széles nagyközönség véleményének. Ezekben a széles közvéleménynek szánt, nem-egyszer egymással polemizáló iratokban a napi problémákat gyakran erőszakosan és durván eltorzították. Azt mondhatjuk, a röpiratok a politikai klíma barométereként szolgáltak. Ezek az írások Anna királynő uralkodása idején élték virágkorukat, amikor a háborúban való részvétel kérdése megosztotta a nemzetet. Ilyen légkörben az írók fokozottan kiaknázták a megrögzött előítéleteket.

Kezdetben egy népen belül is bizonyára sokfajta nézet élt, de létre kellett jönnie bizonyos közmegegyezésnek, s ez úgy történt, hogy az egyszer kialakult képek megteremtették saját valóságukat. Ezeket a tudatban fogant képeket csak pamfletek, levelek, emlékiratok, újságok és színdarabok írott megnyilvánulásain keresztül ismerhetjük meg. Az így megidézett vélemények az írástudó osztályokat képviselik, ezeknek lehetett leginkább befolyásuk a politikára is. Az írástudatlan tömegek nézeteinek megismerésére nincs forrásanyag. Nincs egykorú közvéleménykutatás, s a rendelkezésünkre álló forrásokból csak következtethetünk. Feltevést fogalmazhatunk meg arról, mit gondolt a csendes többség, és kísérletképpen azt sugallhatjuk, hogy a gazdagabb osztályok előítéleteit visszahangozták. Közmondások, balladák és nyelvi fordulatok támasztják alá ezt a feltevést. Az angolokban az idegenekről alkotott kép valójában összetettebb és többarcú lehetett, mint azt a források mutatják, de ez a „fakutya vigyorgásához hasonlóan, valószínűleg megfoghatatlan számukra”.⁸

Jóllehet ezek az előítéletek széles körben elterjedtek, ezeket részben mégiscsak a politikai pártok és a gyakorlati szükségletek termelték ki. A spanyol örökösödési háború fokozta a két politikai párt, a whigek és a toryk közötti nézetkülönbségeket, elsősorban Angliának az európai konfliktusban játszó szerepét illetően, lévén az egyik politikája „szigeti”, a másiké „kifelé forduló”. A külpolitikai kérdések betörték a pártpolitikába. A küzdelem a pártok felfogását nemcsak a háborús stratégia vagy a háború gazdasági következményei kérdésében állította szembe, hanem a nagyhatalmak és általában a külföldiek megítélésében is. „Megfelelő” béke biztosítása céljából a whigek a szárazföldön iparkodtak legyőzni Franciaországot. A pénzügyi és gyarmati előnyöket remélő toryk a tengeri háború mellett érveltek. A whigek erős szövetségi rendszert javasoltak, a toryk nem szerették ezeket a kötelekeket, és egyre inkább bizmatlanná váltak szövetségeseik iránt. Az erősebben idegengyűlölő toryk arra hivatkozva, hogy a spanyol örökösödési háború csak az ő pénzükön folyik, és Angliának ebből semmi haszna nem lesz, következetesen elleneztek minden szárazföldi beavatkozást.

I. Lipótot azonban mind a whigek, mind a toryk egyformán kényűrnak és zsarnoknak tartották. Tipikus és elterjedt nézet volt, hogy Lipót kegyetlen, és Bécs barbár módon üldözi a protestánsokat.⁹ Amikor a sajtó azt írta, hogy a zsarnokság, az abszolutizmus és a pápa fenyegeti az angol protestantiz-

⁸ John C. Cairns: *A Nation of Shopkeepers in Search of a Suitable France*. American Historical Review. 1974. (LXXIX.) 743. l.

⁹ Hága, Alg. Rijk., Archief Staten Generaal 6587 (Hamel-Bruyninx 1704. február 5-i jelentése); B. M., Add. MSS. 37, 361, 402–405. fol. (Hamel-Bruyninx megjegyzése); Warner, *Epistolary Curiosities*. 113–114, 127. l.; B. M., Add. MSS. 7069. 178. fol. (Stanhope Stepneynek, 1704. szeptember 5. Hága); Add. MSS. 31, 132, 164. fol. (Raby Hillnek 1704. május 10., Berlin). Ezenkívül Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen VI. 16–17. l.; *Frank Taylor: The Wars of Marlborough*. I. Oxford, 1921. 640. l.; *Onno Klopp: Der Fall des Hauses Stuart*. XI. Wien, 1879. 49. l. A Magyarországot illető porosz nézetekre l. B. M., Add. MSS. 21, 551, 36–38. fol. (Raby Stepneynek, 1705. január 10. Berlin)

must és a képviseleti kormányzást, az olvasók azonnal reagáltak rá. Az angolok egészében úgy vélték, hogy a magyarok a protestantizmusért és az alapvető szabadságjogokért harcolnak egy kapzsi és zsarnok uralkodó ellen, ezért mindvégig a magyarokkal rokonszenveztek. A kortársak következetesen úgy beszéltek Rákócziról és híveiről, mint „szenvető nemzetről”,¹⁰ mint „szegény magyarokról”, akik „igen jó alattvalók, ha emberként bánnak velük”,¹¹ vagy mint „szegény lázadók”-ról, akiket „a világon a legerőszakosabb módon nyomtak el és tettek rabszolgává”, és akik „csak vallásuk és szabadságuk védelmében harcolnak”.¹²

Ezt a meglevő Habsburg-ellenes előítéletet erősítették a toryk, hozzátéve, hogy Angliát érdekei ellenére rántották bele a háborúba. „Rászedtek és becsaptak minket a szövetségeseink” – siránkozott egy zsémbes, de tipikus angol.¹³ A háború folyamán a toryk egyre jobban panaszkodtak „az aránytalan terhek” miatt, „amelyeket Angliának viselnie kell” s főleg azért, hogy szövetségeseik, Ausztria, nem visel velük egyenlő részt a terhekből.¹⁴ Ezeket, a szövetségi rendszerekre általánosan jellemző panaszokat felerősítették és elmérgesítették a már begyökeresedett előítéletek.

A Magyarországról és Ausztriáról alkotott elképzelés bármilyen távol állt is a valóságtól, sajátos hatóerővé vált. Annyira, hogy a toryk a háború vége felé már tényként hivatkoztak rájuk, amikor a szövetségi rendszerben vállalt angol kötelezettségek felmondásának jogos voltát akarták igazolni. Eszerint, mivel Angliát „mind a megegyezések vállalásakor, mind végrehajtásukkor becsapták, nem köteles megtartani azokat”.¹⁵ Legjobb példája ennek a stratégiának Jonathan Swift *Conduct of the Allies* (A szövetségesek viselkedése) c. munkája. „Egyetlen nemzettel sem bántak soha külföldi barátai olyan szemtelenül, igaztalanul és hálátlanul – írta –, mint Angliával.”¹⁶ James Vernon éppen jegyezte meg, hogy „ki ne érezne szánalmat egy olyan kormány iránt, amelynek Franciaország hatalma mellett, a császár makacsságával és a hollandok önzésével is meg kell harcolnia”.¹⁷

A szövetségeseket meg lehetett tenni bűnbaknak, mert a nemzet már amúgy is előítélettel nézte őket, és mert bizonyos feltételek felerősítették ezeket az elfogult nézeteket. A pamfletírók becsmerően azzal vádolták a szövetséges társakat, hogy Angliát háborúba kényszerítik, megakadályozzák a békét, és kiuzsorázzák Anglia erőforrásait. A szövetségesekre, főleg Ausztriára hárították a felelősséget a háború óriási költségei és a háborús célok indokolatlan kiterjesztése miatt. A torykat különösen bosszantották Lipót diplomáciai melléfogásai (pl. a bajor és a velencei szövetség létrehozásának kudarca)¹⁸ és az, hogy képtelen a kiszabott csapatkontingenst kiállítani. A tory pamfletírók gúnyolód-

¹⁰ B. M. Blenheim Papers, Sunderlands Papers 2, (Stepney Sunderlandnek. 1704. július 1, Bécs.)

¹¹ B. M., Add. MSS. 7069, 178. fol. (Stanhope Stepneynek, 1704. szeptember 5, Hága.)

¹² B. M., Add. MSS. 31, 132, 164. fol. (Raby Hillnek, 1704. május 10., Berlin.)

¹³ Holmes: *British Politics in the Age of Anne*. London 1967. 66.

¹⁴ Uo. 68.

¹⁵ J. Kent Clark: *Swift and the Dutch*. The Huntington Library Quarterly, 1954. XVII. 352.

¹⁶ J. Swift: *The Conduct of the Allies and of the Late Ministry in Beginning and Carrying on the Present War*. London, 1711. 12.

¹⁷ B. M., Add. MSS. 9090, 184–185. fol. (Vernon Shrewsburynek. 1704. december 19.)

¹⁸ A velencei kapcsolatokra l. *Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France*. XXVI. Venise. Szerk. Pierre Duparc. Paris, 1958. 127. l.; HHSStA, England Kart. 40, (Gallas 1706. május 6-i emlékeztetője); P. R. O., S. P. Germany, 105/77, (Stepney magánlevele Harleynek, 1706. június 23. Bécs); S. P. Germany 80/23/103, (Harley Stepneynek, 1704. október 20, Whitehall) S. P. Germany 80/24, (Stepney Hedgesnek, 1704. november 19., Stepney Hedgesnek 1704. november 22, 26 és 29. 1704. december 17., Stepney Harleynek, 1704. október 16.) A Bajorországgal való kapcsolatokra l. *Dale Albert Gaedert: The Franco-Bavarian Alliance during the War of the Spanish Succession* (Kézírtás doktori disszertáció). Ohio State University, 1969.; *Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France VII. Bavière, Palatinat, Deux Points*. Szerk. André Lebon. Paris, 1889. 104–117, 119.; *Arsène Legrelle: La Diplomatie française et la succession d'Espagne*. V. Paris 1892. 39–52. l.; P. R. O., S. P. Germany, 105/65, (Stepney Hedgesnek, 1702. augusztus 30, Bécs, 1702. július 30., Bécs); B. M., Add. MSS. 9720, (Stepney Albemarlenek, 1701. augusztus 20, 1701. július 16.); HHSStA, England, Kart. 37. Bericht Wratisslaw, 52–53., 56–57, fol. (1703. január

dásainak megfelelő célpontja volt a császári hadvezér, Bádeni Lajos őrgróf (1655–1707) alkalmatlansága,¹⁹ és hogy a magyar felkelés elnyomására a nyugati háborúból kellett csapatokat kivonni, valamint, hogy Lipót pénzügyileg és katonailag Angliától függött.²⁰ Henry St. John, Bolingbroke vikomtja (1678–1751), angol hadügyminiszter (1704–1708), majd külügyminiszter (1710–1714) szerint Ausztria „mindent elvár és semmit sem tesz”.²¹ Ahogy írta, ha Ausztria eszébe jut, mindig a kötelet fonó ember képe merül föl benne, „akinek számára lerágja a kötél másik végét”.²² A toryk azt bizonygatták, hogy az Anglia pénzén mások gyarapodásáért folyó háború még a szövetséget felek biztonságát sem garantálja.

A szárazföldi beavatkozás szükségességét hangsúlyozó whigek szorosabb kapcsolatok kiépítésén dolgoztak Ausztriával, és igyekeztek átsiklani szövetségeseik hibáin. Sok whig pamfletíró, mint pl. dr. Francis Hare, a francia fenyegetést hangsúlyozta, és kiemelte a szövetségesek eredményeit. De a szövetségesek, főleg Ausztria közmondásos tehetetlensége és az, hogy a kiszabott csapat- és pénz-hozzájárulást képtelen volt előteremteni, a whigek ellen szólt. A szövetségesek túlságosan is igazolták Bolingbroke szavait: „elmaradtak, készületlenek és tehetetlenek” voltak.²³

Így azután a régi előítéletek, sablon-ítéletek tovább éltek, és az elfogultság állandósította a más országokról alkotott leegyszerűsített képeket. Az előítéletek tökéletlen, de merev térképekhez hasonlóak, amelyek irányítják az emberek másokhoz való kapcsolatait. Az így kialakított képek uralkodnak a népen, és formálják magatartását, eltorzítják az észlelt dolgokat, és megakadályozzák a racionális ítéleteket. Ennyiben az előítélet nem csupán elvont fogalom, hanem tényleges erő az országok közötti kapcsolatok alakításában. Fontosabb volt az, amit mondtak, vagy nem mondtak Ausztriáról és Magyarországról, mint az, ami valóság volt.²⁴ Másként szólva, éppen olyan beszédesen jellemző az, amit az angol és holland diplomaták nem írtak meg jelentéseikben, mint az, amit megírtak.

A szövetségesek iránt általában elnézőbb whigek nyomást gyakoroltak Lipótra, hogy tárgyaljon a magyarokkal. Amikor Henry St. John azon kesergett, hogy „a bigottság, zsarnokság és kapzsiság szelleme”²⁵ okozta a magyarországi eseményeket, a legtöbb angol egyetértett vele. A whigek különösképpen Lipót kegyetlenségét és a protestánsok üldözését ítélték el. Még Jonathan Swift, ez az igazán nem pártatlan tory is azzal vádolta Lipótot, hogy „feláldozza az egész szövetségi rendszert saját

15-i és március 30-i jelentés.) B. M., Add. MSS. 28, 946, 401–402. fol.; P. R. O., S. P. Germany, 100/10 (Anna királynő Wratislawnak, 1703. január 27.); S. P. Miscellaneous, 104/200/416 (Hedges Stepneynek, 1703. január 23. Whitehall); Alg. Rijks. Archief Heinsius 842, (Hamel-Bruyninx Heinsiusnak 1703. február 7. Bécs); B. M., Add. MSS. 37, 351, 369. fol. Whitworth Hedgesnek, 1704. január 16. Bécs); P. R. O., S. P. Germany, 104/23/223, (Válasz Wratislawnak, 1704. április 4.); S. P. Germany, 80/23, (Stepney Marlborough-nak, 1704. február 26. Berlin.)

¹⁹ A császári főparancsnok bádeni őrgrófnak a halogatásai és huzavonái olyannyira megnövelték a szövetségesek vele szemben táplált ellenérzéseit, hogy 1705-ben a bécsi rendkívüli angol megbízott, Robert Sunderland kérte a bádeni őrgróf leváltását. L. pl. *Churchill*: Marlborough's Wars. I. 712–713.; B. M. Add. MSS. 37, 351, 280. fol. (Whitworth Hedgesnek, 1703. december 26); 287–289. fol. (a holland országgyűlés a császárnak, 1703. november 27.); Egerton MSS. 929, 52. fol. (Gwyn Halifaxnak, 1703. december 20. Hannover); Alg. Rijks., Archief Heinsius 842, (Hamel-Bruyninx Heinsiusnak, 1703. március 14. Bécs); P. R. O., S. P. Germany, 104/39/65, (Harley Sunderlandnek, 1705. július 28. Whitehall.); *Kriegs- und Staatschriften des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden über den spanischen Erbfolgekrieg, 1700–1707. I–II. Szerk.: Philipp Röder von Diersberg, Karlsruhe 1850.*

²⁰ *Max Braubach*: Die Bedeutung der Subsidien für die Politik im spanischen Erfolgskriege. Bücherei der Kultur und Geschichte XXVIII. 1923.

²¹ *Henry St. John*: Lord Viscount Bolingbroke: Works. VI. London, 1754. 41.

²² Uo. 636–637.

²³ Idézi *A. T. Dickinson*: Bolingbroke. London 1970. 50.

²⁴ *Paul Ilie*: Exomorphism: Cultural Bias and the French Image of Spain from the War of Succession to the Age of Voltaire. *Eighteenth Century Studies*, 1976. (IX) 388.

²⁵ *Bolingbroke*, Works, II. 459.

szenvedélyének, amikor leigáz és rabszolgává tesz egy szerencsétlen népet, kényszerítve ezzel, hogy fegyvert ragadjon annak az elnyomásnak lerázására, ami alatt nyögött”.²⁶

Gyakran olvashatunk a sajtóban és onnan átvéve, a diplomáciai levelezésben is jelentéseket azokról a kegyetlenkedésekről, amit a császári hadak vezére, Sigbert Heister tábornagy (1648–1718) követett el Magyarországon, de ritkán találhatunk beszámolót a felkelők morvaországi, alsó-ausztriai vagy stájerországi sarcolásairól és pusztításairól.²⁷ Ritkán említik, hogy az ónodi országgyűlésen a háború folytatását ellenző Rakovszkyt Bercsényi felkoncoltatta, majd Okolicsányit ítélettel kivégezték. Bár a közvetítők nemegyszer hiszékenyek voltak. Rákóczi egyes erősen túlzó állításait a kellő szintre szállították le, így azt is, hogy a németek állítólag kisgyermekeket sütöttek meg.²⁸

Mind Rákóczi, mind pedig Bercsényi ügyesen viselkedtek, egyrészt sikerült megszerezniük a tengeri hatalmak rokonszenvét a magyarok iránt, másrészt jól kihasználták félelmüket. A tengeri hatalmak különösen érzékenyen vették, ha a protestánsok közötti „evangéliumi szövetségre” hivatkoznak. Nemcsak az angolok, a hollandok is azt hitték, hogy a felkelők protestánsok. A bécsi holland követ, Hamel-Bruyninx, aki állandóan sürgette hazája kétségbeejtően lassan intézkedő országgyűlését a cselekvésre, semmit sem tett e tévedés eloszlatására. Amikor pl. 1704 februárjában kormányát sürgette, hogy a magyarországi konfliktusban közvetítsen, azzal érvelt, hogy többé nem lesz „ilyen jó alkalmuk a protestáns jogok és kiváltságok biztosítására”.²⁹ Az evangéliumi szövetség említésére a hollandok és az angolok azért is voltak olyan érzékenyek, mert a francia „zsarnoki uralmat” azonosították a „pápizmussal”. Az angoloknak rögeszméje volt, hogy a protestáns trónutódlást veszély fenyegeti, és ez háborúba taszítja őket. XIV. Lajos francia királynak nemes, bár kissé bolondos, 1701. szeptember 18-i ígérete, amelyben elismeri angol királynak II. Jakab fiát, III. Jakabot, a Jakab-párti lázadás örök fenyegetése, Anna királynő gyenge egészségi állapota és utolsó, beteges örökösének halála valóban veszélybe sodorta a protestáns utódlást. Nem meglepő tehát, hogy a háború alatt végig Anglia, az Egyesült Tartományok és más protestáns hatalmak felpanaszolták Lipótnak a birodalom protestánsaival szembeni bánásmódját.³⁰ A magyar felkelők ezt hamar felismerték, s Rákóczi nem habozott ezt az érvet más protestáns hatalmak, mint pl. Poroszország és Svédország esetében is alkalmazni.

²⁶ Jonathan Swift: *The Conduct of the Allies and of the Late Ministry in Beginning and Carrying on the Present War*. London, 1711. 21. A felkelésről alkotott angol és holland véleményre I. az angol alsóház és a lordok háza naplóit 1703–1711 között, valamint Alg. Rijks, Archief Staten Generaal, Lias Engeland 5928–5930, 6007–6008, és Lias Duitsland 6637–6638; Archief Anthonie Heinsius, 72–90; *Lady Mary Wortley Montague*, Works, II. London, 1803. 62. l.; Defoe's Review. Kiadta: Arthur Bellesley Second, IX. New York, 1938. 10 és 111.

²⁷ A felkelők ausztriai betöréseire: *Peter Broucek: The Invasion of Rakoczi's Forces into Lower Austria and Styria and the Imperial Court's Counter Measures*. In *From Hunyadi to Rákóczi*.

²⁸ B. M., Blenheim Papers, Diplomatic Correspondence with Stepney, M38, (Stepney Hedgesnek, 1704. május 31. Bécs).

²⁹ Alg. Rijks., Archief Staten Generaal 6587, (Hamel-Bruyninx 1704. február 5-i jelentése); B. M. Add. MSS. 37, 361, 402–405. fol. (Hamel-Bruyninx megjegyzései az angol–holland közvetítésről); Warner: *Epistolary Curiosities* i. m. 113–114. (Shrewsbury Stepneynek, 1704. április 26, Róma.)

³⁰ P. R. O., S. P. Germany, 80/18, (Stepney Vernonnak, 1702. március 24.); S. P. 105/65, (Stepney Vernonnak, 1702. március 31, Whitehall); S. P. Germany 80/20, (az 1702. szeptember 10-i emlékeztető); B. M. Add. MSS. 37, 156, 83–84. fol. (az 1701 december 20-i emlékeztető); 129. fol. (az 1702 november 22-i emlékeztető); Add. MSS. 7058, 159. fol. (Hedges Stepneynek, 1701. december 15, Whitehall, 1703. január 2, Whitehall) továbbá ZSTA Merseburg, Repertorium XI. England, Conv. 33A, 387–388. fol. (Spanheim emlékeztetője 1708. november 1-én a sziléziai protestánsokról); Repertorium I, Kaiserliche Hof, 47/A2, Correspondenz Bartholdi, 7–11. fol. (Bartholdi 1702. január 25-i emlékeztetője Bécstől, amelyek a „corpus evangelicum”-ról beszél); B. M., Blenheim Papers, Foreign Correspondence, Prussia, M110, (Schmettau 1705. április 19-i és 1705. május 1-i emlékeztetője a holland országgyűlés számára, a német–római birodalom protestánsairól); Diplomatic Correspondence, M33 (Raby Marlboroughnak, 1705. március 28. Berlin).

Egyik, Marlborough herceghez írt levelében még azt is állította, hogy a császáriak ki fogják irtani Magyarországon a protestáns vallásokat, ha az általános béke előtt nem jutnak megegyezésre.³¹

Egyébként a magyar felkelés csak gyengíthette a császári haderőt. Mind az angolok, mind pedig a hollandok attól féltek, hogy a császár csapatokat von el a Rajnától Magyarországra, és ezzel elnyújtja a Franciaországgal vívott háborút.³² Másrészt viszont a császár olyan döntése, hogy csapatokat irányít Magyarországra, erősítette volna a holland országgyűlés békepárti elemeit és az angol parlamentben a torykat. A tengeri hatalmak azzal érveltek, hogy a császár nem tud annyi katonát fegyverben tartani, hogy egyszerre háborúzzon Itáliában, a Rajnánál és ugyanakkor szétzúzza a magyar felkelést.³³ A felkelés következtében máris csökkentek a birodalom adóbevételei, a megismétlődő magyar betörések tönkretették Csehország és Ausztria kereskedelmét, s ezzel tovább romlott a Habsburgok már korábban is ingatag pénzügyi helyzete.³⁴ Mivel a lázadók elkerülik a nyílt csatákat, és gerillatámadásokat intéznek a császári ellátási vonal ellen,³⁵ a háborút szinte lehetetlen ellenük megnyerni. A franciák tevékenysége csak fokozta a Londonban és Hágában uralkodó szorongást. A szövetséges fővárosokban tudtak arról, hogy XIV. Lajos segínyt ad a felkelőknek, és Konstantinápolyban is tárgyal. Attól tartottak, hogy francia sűrgetésre a törökök szakítanak Lipóttal, és lángra lobbanthatnak egy újabb osztrák–török háborút. Sir Robert Sutton (1671–1746), a konstantinápolyi angol követ állandóan figyelmeztetett is erre a lehetőségre.³⁶

A tengeri hatalmak ilyenfajta érvekkel igyekeztek rábeszélni Lipótot, főleg a felkelés első éveiben, hogy tárgyaljon a magyarokkal. Egy hónappal azután, hogy a bajorok elfoglalták Passaut, az örökös tartományok kulcsát (1704. január), a császár beleegyezett a szövetséges közvetítés elfoga-

³¹ B. M. Blenheim Papers, British Diplomatic Correspondence, Raby, M36, (Raby Marlborough-nak 1709. január 22. Berlin).

³² B. M., Add. MSS. 28, 915. 99–101. fol. (Ellis Stanhope-nak, 1703. december 21.); Add. MSS. 37, 351, 217–218. fol. (Hedges Whitworthnak, 1703. december 21.) és P. R. O., S. P. Germany, 105/71/51; B. M., Add. MSS. 31, 132, 37. fol. (Raby 1704. január 26-i levele Berlinből) és 39. fol. (Raby Hillnek, 1704. január 26. Berlin); Alg. Rijks., Archief Staten Generaal 6587, (Hamel-Bruyninx 1704. február 19-i jelentése).

³³ B. M., Add. MSS. 9096, 180. fol. (Halifax Marlborough-nak 1706. augusztus 18, Hága); Add. MSS. 7059, 180–182. fol. (Stepney Harleynek, Bécs); Add. MSS. 37, 351, 369. fol. (Whitworth Hedgesnek, 1704. január 16. Bécs).

³⁴ B. M., Add. MSS. 37, 353, 350–351. fol. Whitworth Hedgesnek, 1704. január 9, Bécs; *Klopp*: Der Fall des Hauses Stuart i. m. XI. 46–48. l.; *Franz Mensi*: Die Finanzen Österreichs von 1701 bis 1740. Wien, 1890; *Max Grunwald*; Samuel Oppenheimer und sein Kreis, Ein Kapitel aus der Finanzgeschichte Österreichs. Wien, 1913.

³⁵ *Géza Perjés*: The Aspects of Military Decisions Making in the War of Independence of Rákóczi. In: From Hunyadi to Rákóczi.

³⁶ B. M., Add. MSS. 37, 352, és P. R. O., S. P. Germany, 80/21, (Sutton Whitworth-nak, 1703. november 7, Konstantinápoly, Pera); P. R. O., S. P. 80/22, (Sutton Whitworthnak, 1703. október 27. Konstantinápoly, Pera); B. M., Add. MSS. 28, 914, 237. fol. (Stepney Ellisnek. 1703. július 24 és 1703. augusztus 4.); Add. MSS. 36, 351, 92. fol. (Whitworth Hedgesnek, 1703. november 25); B. M., Add. MSS. 37, 156, 217–224. fol. (Reflexions sur les Affaires d'Hongrie. 1704. október 5.); Alg. Rijks., Archief Staten Generaal 6587, (Hamel-Bruyninx az országgyűlésnek, 1704. augusztus 30); P. R. O., S. P. Germany, 80/23/200 (Sutton Stepneynek, 1704. március 2. Konstantinápoly, Pera.); B. M., Add. MSS., 21, 551, 23. fol. (Sutton Stepneynek, 1704. március 26. Konstantinápoly, Pera.); Ld. még *Akdes Nimet Kurat*: The Dispatches of Sir Robert Sutton, Ambassador to Constantinople (1710–1714). London, 1953. – Rákóczi szintén tartott a török szándékoktól, és ahogy Des Alleursnek mondta, nyugtalanították a török „igények” a kezében levő országrészekre. Ld. B. M., Blenheim Papers, Sunderland Papers, S 2, (Anglia és az Egyesült Tartományok követének naplója a magyarországi közvetítésről, 1705. augusztus 27–november 4.), elsősorban az abba belefoglalt Des Alleurs-emlékeztetőt Rákóczi számára és Rákóczi 1705. március 18-i válaszát, valamint Des Alleurs megjegyzéseit a magyarországi ügyek jelen állásáról az Oszmán Portát illetően, 1705. április 1.)

dásába.³⁷ A Duna, az Inn és az Ilz egybeömlésénél fekvő Passau feladása bizonyítani látszott azt a szövetséges állítást, hogy Lipót nem tud egyszerre Itáliában, a német birodalom területén és Magyarországon háborúzni.

Kezdetben sem Rákóczi, sem Bercsényi nem akarta elfogadni a tengeri hatalmak közvetítését.³⁸ Úgy látták, hogy a szövetségeseket túl szoros szálak fűzik a Habsburgokhoz, s nem járhatnak el tisztességesen. A dolog ironiája, hogy több császári miniszter is részrehajlást gyanított a szövetségeseknél – de a magyarok javára. Az idő nem csökkentette, hanem erősítette ezt a gyanakvást, és az tovább rontotta a szövetségesek közti viszonyt.

Lipót a külső nyomásra³⁹ végül is belement, hogy tárgyaljon a felkelőkkel, részben, mert más országoknak, Svédországnak, Lengyelországnak, Poroszországnak vagy Oroszországnak a közbeavatkozása még kevésbé lett volna számára elfogadható, részben, mert katonailag és pénzügyileg a szövetségesektől, elsősorban Angliától függött. De a megegyezést igyekezett minden módon halogatni és késleltetni. A császárnak és udvarának többsége szemében ugyanis a felkelők árulók voltak. Johann Peter Goes gróf (1667–1716), a császár hágai követe csak a széles körben elfogadott véleményt fejezte ki, amikor a felkelőket „söpredéknek” nevezte, és nyilvánosan tiltakozott, mondván, hogy a protestáns hatalmak beavatkozása csak még makacsabbá teszi őket.⁴⁰ Ez volt a magánvéleménye Lipótnak is. Sosem mondott le arról, hogy szétzúzza a magyar különállási törekvéseket; csak azért tárgyalt a felkelőkkel, hogy időt nyerjen katonai felszámolásukhoz. A császár sohasem járult hozzá, hogy a magyaroknak olyan engedményeket tegyenek, amelyek csökkentik és veszélyeztetik a dunai országokban a Habsburg-hatalmat.

Lipót enervált és ellenszenves külseje mögött makacs határozottság rejtőzött, ami akadályozhatta a tárgyalásokat. A császárnak, aki jobban hitt jezsuita gyóntatójában, mint saját magában, határozott véleménye volt a császári méltóságról és Isten, a család és a birodalom iránti kötelezettségeiről. Ha elfogadta volna a felkelők feltételeit, erről az elkötelezettségről mondott volna le és feláldozta volna, amit korábban már elért, hogy ti. gyakorlatilag megszüntette Magyarország különállását, a birodalom részévé tette Erdélyt, elismertette a Habsburgok fiági elsőszülöttségi örökösödését a magyar trónra (1687), és véget vetett a török fenyegetésnek a római szent birodalomban. Mindez most komoly veszélybe került. Ha a törökök képesek lettek volna Magyarország megszerzésére, mindaz a sok pénz és ember, amit a Habsburgok ebbe az országba beleöltek, visszahozhatatlanul elvész. És nemcsak Magyarország veszett volna el, hanem Ausztria és a német–római birodalom is veszélybe kerül. Lipót nem felejtette el 1683 leckéjét, amikor a törökök Bécs kapuit ostromolták. Nem szándékozott feladni a karlócai békében (1699) elért nyereségeit és újra veszélybe sodorni országait.⁴¹

³⁷ B. M., Add. MSS. 37, 352, 64–65. fol. (Whitworth Hedgesnek, 1704. február 13, Bécs); *Klopp*: Der Fall des Hauses Stuart i. m. XI. 51–52, 57, 58–62. l.

³⁸ *Hengelmüller*: Hungary i. m. 171.; *Klopp*: Der Fall des Hauses Stuart, i. m. XI. 167.; B. M., Add. MSS. 37, 352, 4–5. fol. (Whitworth Hedgesnek, 1704. február 2, Bécs); *Redlich*: Österreich i. m. 167.; P. R. O., S. P. 80/22/261, (Whitworth Hedgesnek, 1704. február 27, Bécs); S. P. Germany, 80/23/190, (Stepney Hedgesnek, 1704. április 24, Bécs); B. M., Add. MSS. 7058, 345. fol. (Hedges Stepneynek, 1704. május 13. Whitehall); B. M., Add. MSS. 28. 916, 7. fol. (Ellis Stepneynek, 1704. május 13).

³⁹ *Max Braubach*: Die Bedeutung der Subsidien, i. m.; B. M. Blenheim Papers. Sunderland Correspondence, S. 2, (Stanhope Sunderlandnek, 1705. augusztus 4, Hága.)

⁴⁰ P. R. O., S. P. Holland, 80/226 (Stanhope Hedgesnek, 1704. január 1, Hága).

⁴¹ *Hugo Hantsch*: Die Geschichte Österreichs. Wien, 1947. 94. l. Lipót jellemére l. *Arnold Gaedeke*: Die Politik Österreichs in der spanischen Erbfolgefrage. I. Leipzig 1877. 265.; *Henrich Ritter von Srbik*: Wien und Versailles, 1692–1697. München, 1944. 26–27. l.; *Nana Eisenberg*: Studien zur Historiographie über Leopold I. Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, 1937. (LI.) 359–413. – a régebbi munkák ismertetése. Példaként l. Hága, Alg. Rijks. Archief Heinsius 764, (Hamel-Bruyninx Heinsiusnak, 1701. november 26, Bécs); Archief Heinsius 709, (Hamel-Bruyninx Heinsiusnak, 1701. december 18. és június 11, Bécs); Great Britain, Historical Manuscripts Commission, (a továbbiakban HMC), Report on the Manuscripts of the Duke of Buccleuch-Queensbury. II. 2. rész London, 1903. 670–671. (Stepney Shrewsburynek, 1703.

I. József (1705–1711), Lipót legidősebb fia és utóda sem felejtette el a keleti ellenség felől fenyegető veszélyt. A mérsékeltabb József, uralkodása kezdetén, a felkelőkkel való megbékélés híve volt; büntetlenséget, a magyar alkotmány visszaállítását, a magyar törvények és szabadságok elismerését, háromévenkénti országgyűlést és egyes sérelmeknek a legközelebbi országgyűlésen való megtárgyalását ígérte. Nem fogadta el azonban az általa mértéktelennek nevezett pontokat, így a megegyezés nemzetközi garanciáját – mondván, hogy ez nyílt felszólítás a külföldi beavatkozásra –, az örökös királyság eltörlését és Rákóczi erdélyi trónigényét,⁴² vagy azt, hogy minden császári katonát vonjanak ki Magyarországról. Ez utóbbról úgy vélte, hogy veszélyeztetni Kelet-Közép-Európában nehezen kiharcolt területi nyereségeit. A szövetségeseknek, s különösen a túlságosan derülátó holland miniszterelnöknek, Anthonie Heinsiusnak a reményei, hogy I. József gyorsan megegyezésre jut a magyarokkal, hamarosan semmivé lettek.⁴³

1705-re a ravasz Marlborough felismerte, hogy a tárgyalások nem fognak eredményt hozni. Már 1704-ben lebeszélte a hollandokat arról, hogy különmegbízottat küldjenek Magyarországra, Hamel-Bruyninx és Stepney erőfeszítéseinek támogatására. De a holland országgyűlés ismételt sürgetésére, az osztrák–holland kapcsolatok gyors romlása miatt, az angolok 1705-ben beleegyeztek, hogy különmegbízottat neveznek ki, aki elkíséri Magyarországra a holland küldöttet. Ezt követően Charles Spencernek, Sunderland grófjának,⁴⁴ Marlborough vejének (1643–1722) bécsi rendkívüli küldötté kinevezése a whigek növekvő angliai erejét mutatja. Ez a kinevezés egyébként azt is jelzi, hogy az angolok nem sokat reméltek ettől a vállalkozástól, Sunderland ugyanis, ahogy ezt egy kortársa mondta, „azzal a rejtélyes tehetséggel bírt, hogy a legalkalmasabb pillanatban tudott úgy cselekedni, hogy a legnagyobb nehézséget teremtsen”.⁴⁵ Nem volt gyakorlott tárgyaló, inkább csak lármás whig, akit a királynő sem szeretett. A hirtelen, magabiztos, lobbanékony Sunderlandet nemcsak személyisége tette ismertté, hanem szélsőséges republikánus nézetei is. Amikor Hágában Heinsius és Bécsben Johan Wenzel Wratislaw gróf, az angol követ és cseh–osztrák kancellár értesült a kinevezésről, megjósolták a katasztrófát, és kérték Marlboroughot, hogy küldjön más megbízottat.⁴⁶ Wratislaw egyenesen megmondta, hogy milyen rossz benyomást keltett Bécsben egy „közismerten republikánus whig” kinevezése. Szerencsére Marlborough kioktatta Sunderlandet, és sokak meglepetésére ez megfogadta apósa tanácsát.⁴⁷ Ha az angolok úgy ítélték volna meg, hogy a tárgyalások sikerére valami esély is van, nem

augusztus 18, Bécs); HMC, Bath MSS., III, 3, (Stepney Trenchardnak, 1693. október 20, Bécs) és P. R. O., S. P. 80/22/146, (Stepney Hedgesnek, 1703. december 29); *Elke Jarnut-Derbolav*: Die Österreichische Gesandtschaft in London 1701–1711. Bonn, 1972. L. még Lipót értékelésére *Oswald Redlich*: Weltmacht des Barock, Österreich in der Zeit Kaiser Leopolds I. Wien, 1961. és *uő*: Das Werden einer Grossmacht. Österreich von 1700 bis 1740. Wien, 1942.

⁴²Stepney igen reálisan figyelmeztette Rákóczit, ne legyenek illúziói aziránt, hogy József valaha is megerősíti őt az erdélyi fejedelemségben. L. pl. B. M., Blenheim Papers, Sunderland Papers, S2 (Stepney Harleynek, 1704. december 27, Bécs).

⁴³Alg. Rijks., Archief Heinsius 1053, (Heinsius Hamel-Bruyninxnek, 1705. május 15.); Alg. Rijks., Archief Heinsius 998, (Hamel-Bruyninx Heinsiusnak, 1705. május 27. Bécs); P. R. O., S. P. Germany, 80/25, (Stepney Harleynek, 1705. május 5, Bécs); Lásd még S. P. Germany, 80/25, (Stepney Harleynek, 1705. május 16. Bécs); Heinsius Hamel-Bruyninx-nak, 1705. május 15. Hága, Stepney Harleynek, 1705. május 27, Bécs); *Warner*: Epistolary Curiosities i. m. 139–140. l. (Shrewsbury Stepneynek, 1705. július 20, Augsburg).

⁴⁴P. R. O., S. P. Germany, 104/203/43–52. (az 1705. június 28-i utasítás). L. még S. P. Germany, 104/203/37–42. (Sunderland megbízólevele); HMC. Portland MSS., IV. 219. (Harley Sunderlandnek, 1705. augusztus 10.).

⁴⁵*William Thomas Morgan*: English Political Parties and Leaders in the Reign of Queen Anne, 1702–1710. New Haven, 1920. 157. l.

⁴⁶*Memoirs of the Duke of Marlborough*. Kiadta William Coxe. I. London 1905. 340. l. (Wratislaw Marlborough-nak, 1705. július 19) *Klopp*: Der Fall des Hauses Stuart i. m. XI. 385–386. l.; Alg. Rijks., Archief Heinsius 78 (Heinsius Marlborough-nak 1705. július 15).

⁴⁷*Murray*: Marlborough's Dispatches. II. 204–205. (Marlborough Wratislawnak, 1705. augusztus 6, Meldert); II. 155–156. (Marlborough Wratislawnak, 1705. július 9.); B. M. Add. MSS.

küldtek volna Sunderlandhez hasonló képességű és hírnevű embert. Egyébként Sunderland meglepő mérséklete és tapintata ellenére is sikertelenek voltak a megbeszélések. Ezt az angol követ és a holland megbízott, Adolf Hendrik Rechteren, D'Almelo ura (1658–1731) eleve látták, ezért hamarosan visszahívásukat kérték. Sunderland is elég hevesen írta meg Sidney főkincstárnoknak, Godolphin grófjának (1645–1712), hogy inkább „temessék el élve, mintsem ezen a helyen maradjon”.⁴⁸

A holland érdekeltség mértékét mutatja, hogy Marlborough tanácsa ellenére továbbra is ragaszkodtak a különmegbízottak tevékenységéhez. Az a tény, hogy a szövetséges küldötteknek igencsak szükségük volt támogatásra, árulkodik arról, mennyire reménytelenek voltak a tárgyalások. Az pedig, hogy Marlborough jobb meggyőződése ellenére beleegyezett a különmegbízottak közvetítő kísérletébe, mutatja, hogy mennyire ügyelt a szövetségesek közti törekeny kapcsolatok fenntartására. Marlborough még azt is szükségesnek tartotta, hogy személyesen Bécsbe utazzék az osztrák–holland kapcsolatok rendbehozására, és hogy megerősítse az udvarban Stepney állandóan romló helyzetét.⁴⁹ Bécsben Stepneynél szállt meg, hogy ezzel is erősítse a sokat támadott diplomata helyzetét. Ugyanakkor bécsi útján Marlborough véglegesen megbizonyosodott, hogy a szövetségesek erőfeszítései és gesztusai hiábavalók.

Jóllehet külső nyomásra, József elfogadta 1705 és 1706 nyarán a szövetséges közvetítést, ezt követően visszautasította a tengeri hatalmak beleszólását a magyar ügyekbe.⁵⁰ A nagyszombati tárgyalások zsákutcába jutása meggyőzte a szövetségeseket erőfeszítéseik hiábavalóságáról. Felismerték, hogy győzelmeik elhárították a birodalomra nehezedő azonnali veszélyt, és ezzel felbátorították

9094, 136–137. fol. (Wratishaw Marlborough-nak, 1705. július 31); 172. fol. (Wratishaw Marlborough-nak, 1705. augusztus 1.); *Taylor*: Marlborough's Wars. i. m. I. 316–318.; *Tresham Lever*: Godolphin. His Life and Times. London, 1952. 156–157.; *Stuart Reid*: John and Sarah, Duke and Duchess of Marlborough, New York 1914. 225.

⁴⁸ B. M., Add. MSS. 28, 056, 322. fol. (Sunderland Godolphinnak, 1705. szeptember 12., Bécs). L. még 319–320. fol. (Sunderland Godolphinnak, 1705. szeptember 9, Bécs); B. M. Blenheim Papers, Sunderland Papers, S2, (Harley Sunderlandnek, 1705. október 2.); P. R. O., S. P. Germany 80/26, (Sunderland Godolphinnak, 1705. szeptember 5.). Továbbá Alg. Rijks., Archief Staten General 6588, (Hamel-Bruyninx 1705. szeptember 19-i jelentésében az angol és holland közvetítők 1705. szeptember 14-i naplója); P. R. O., S. P. Germany, 80/26, (Stepney Harleynek, 1705. szeptember 26.).

⁴⁹ P. R. O., S. P. Germany, 80/26, (Sunderland Harleynek, 1705. szeptember 27.); HMC, Portland MSS., IV. 257. l. (Marlborough Portlandnak, 1705. október 8.); Marlborough and Heinsius Correspondence. i. m. 213. l. (Marlborough Heinsiusnak, 1705. szeptember 21. Turnhout); HMC, Portland MSS, IV. 249–250. l. (Marlborough Portlandnak, 1705. október 1.); B. M., Add. MSS. 28, 056, 347. fol. (Marlborough Godolphinnak, 1705. október 14.); B. M. Add. MSS, 7058, 51. fol. (Marlborough Stepneynek, 1705. október 7, Herenthals). Marlborough bécsi látogatására l. még B. M. Add. MSS. 9094, 202. fol. (Wratishaw Marlboroughnak, 1705. október 17.) és 205. fol. (Eugen herceg Marlborough-nak, 1705. október.)

⁵⁰ *Charles W. Ingrao*: In Quest and Crisis; Emperor Joseph I. and the Habsburg Monarchy. West Lafayette, 1979. 123–160.; *Johann Christian Herchenhahn*: Geschichte der Regierung Kaiser Joseph des Ersten. Leipzig, 1786.; P. R. O., S. P. Germany, 80/25. (Heinsius Hamel-Bruyninxnak, 1705. május 15, Hága); B. M., Add. MSS. 9098, 58–60. fol. (Stepney Marlborough-nak, 1705. május 9. Bécs); Alg. Rijks., Archief Staten Generaal, 6588, (1705. június 27.); P. R. O., S. P. Germany, 80/25, (Stepney Harleynek, 1705. május 16.); *C. Höfler*: Zum Ungarischen Ausgleich. Archiv für Österreichische Geschichte, 1870. (43) 199–282. Ld. még B. M., Blenheim Papers, Sunderland Papers, S2 (Stepney Harleynek, 1705. május 27, melléklet: Heinsius miniszterelnök Bruyninxnak, 1705. május 15, Hága). József császár elfogadja az angol–holland közvetítést, l. az 1705. július 9-i bécsi levélben, Godolphin Sunderlandnak, 1705. július 16, Windsor; Harley Sunderlandnak, 1705. július 7. Whitehall; Blenheim Papers, Diplomatic Correspondance, Stepney, M. 39, (József császár Magyarország iránti magatartásáról Stepney Marlborough-nak, 1705. május 16, Bécs). Érdekes még ZSTA, Merseburg, Repertorium I, Kaiserliche Hof, 48/A3, 52–53. fol. (A Habsburg-ház magyarországi trónutódlására, 1706. január 20., Bécs); 49/A1, 103–111. fol. (Bartholdi 1706. szeptember 11-i jelentése), s főleg az 107–111. fol. (József 1706. augusztus 19-i levele Magyarországról).

egyesek reményeit Bécsben, hogy a szövetségesek a magyar felkelés elnyomására nemcsak diplomáciai, hanem pénzügyi és katonai segítséget is nyújtanak. Blenheim (1704), ahogy ezt Marlborough előre látta, nem javította, hanem rontotta a szövetségesek közötti kapcsolatot azzal, hogy elhárította a birodalom francia–bajor–magyar katonai előzölésének veszélyét.⁵¹ A tárgyalások befejezésével József császár a Rajna mellől Magyarországra rendelt négy ezredet, ami a szövetségesek viharos tiltakozását váltotta ki. Erre mind Wratislaw, mind pedig Karl Theodor Salm herceg kancellár (1648–1710) bölcsen azt mondta Marlborough-nak: nem érti, hogy a szövetségesek miért tiltakoznak a csapatok átvezénylése miatt, hiszen ha leverték a magyarországi felkelést, nagyobb erővel tudják folytatni a Franciaország elleni háborút. A szövetségeseket bosszantotta a csapatok kivonása, de még inkább az, hogy a Habsburgok időről időre megkísérelték főleg az angolokat rábírní, hogy csapatokat küldjenek Magyarországra.⁵² Ezek a kívánságok teljesen irreálisak voltak, ezt nyilván az osztrákok is tudták, ugyanakkor rávilágítanak a császár és a tengeri hatalmak közötti ellentétekre.

A zsáknutába jutott tárgyalásokért a szövetségesek nyilvánosan mindkét felet okolták, de kétségtelen, hogy rokonszenvük a magyarok oldalán volt, ahogy arra a császári udvar több tagja, köztük Wratislaw is rámutatott. Sőt Wratislaw azt állította: az angolok és a hollandok úgy viselkedtek, mint akik nem is hiszik, hogy meg akar egyezni a magyarokkal.⁵³ Jóllehet a felkelők még 1711-ig kitartottak, a tengeri hatalmak gyakorlatilag feladták korábbi politikájukat, hogy a Habsburgokat tárgyalásos megegyezésre szorítsák.⁵⁴ Annak idején a magyarok iránti rokonszenv és reálpolitikai megfontolások együttesen eredményezték a tengeri hatalmak közbelépését, bár látták, hogy ez sértheti Ausztriát. 1706-ra felismerték, hogy beavatkozásuk nemcsak a szövetségi kapcsolatokat rontotta, hanem hiábavaló is volt. A mindkét oldalon megromlott helyzetet mutatja a tehetséges George Stepney angol követ visszahívása és Wratislaw cseh kancellár közismert vitái Lecherain holland megbízottal. A császár Stepney visszahívását a magyarok iránti állítólagos elfogultsága miatt sürgette.⁵⁵ Wratislaw,

⁵¹ B. M., Add. MSS. 37, 352, 336. fol. (Harley Stepneynek, 1704. szeptember 12. Whitehall); B. M., Add. MSS. 7058, 28–29. fol. (Marlborough Stepneynek, 1704. augusztus 27. Sefelingen); P. R. O., S. P. Germany, 80/24, (Stepney Harleynak, 1704. augusztus 27.)

⁵² B. M., Add. MSS. 37, 352, 336. fol. (Harley Stepneynek, 1704. szeptember 12., Whitehall); HHStA, England Kart, 37–40. passim. A császári udvarnak a magyarok kéréseire vonatkozó nézeteire l. B. M., Blenheim Papers, Foreign Correspondence, Austria, M. 98, (Wratislaw levelei Marlborough-nak 1706-ból); Foreign Correspondence, Austria, M. 96 B, (Sinzendorf Marlborough-nak, 1706. június 9. Bécs); Foreign Correspondence, Austria M. 95, (Salm Marlborough-nak, 1706. július 13, július 28, szeptember 4., Bécs); Foreign Correspondence, Austria, M. 97. (Wratislaw Marlborough-nak, 1705. március 18, Bécs); Diplomatic Correspondence, Stepney, M. 38, (Stepney Marlboroughnak, 1704. június 18, Bécs.)

⁵³ B. M., Blenheim Papers, Foreign Correspondence, Austria, M. 97, (Wratislaw Marlborough-nak, 1705. március 18. és 1704. december 27., Bécs)

⁵⁴ B. M., Add. MSS. 9100, 76. fol. (Marlborough Sunderlandnek, 1706. július 7. Meldert); 16. fol. (Godolphin Marlborough-nak, 1707. július 5.); 61. fol. (Marlborough ismeretlen személynek, 1707. július 27, Meldert). Wratislaw figyelmeztette Marlborough-t, hogy a császár még egyszer nem fogad el külföldi közvetítést a magyar ügyekben. L. B. M., Blenheim Papers, Foreign Correspondence, Austria, M. 99, (Wratislaw Marlborough-nak, 1709. február 20., Bécs). L. még Foreign Correspondence, United Provinces, (a holland országgyűlés Marlborough-nak, 1707. június 30. Hága), valamint Diplomatic Correspondence, Raby, M. 36, (Raby Marlborough-nak, 1709. február 5, Berlin.)

⁵⁵ B. M., Add. MSS. 9094, 10–11. fol. (Eugen herceg Marlborough-nak, 1705. január 11, Bécs); The Letters and Dispatches of John Churchill, First Duke of Marlborough from 1702 to 1712. I., kiadta: George Murray, London, 1845. 590. l. (Marlborough Stepneynek, 1705. február 6. St. James); C. Höfler: Correspondenz des Grafen Gallas. 300–301. (Wratislaw Gallasnak, 1705. március 21, Bécs); HHStA, Eng. Kart, 38–40. passim; B. M., Add. MSS. 7075, 59. fol. (Stepney Rabynek, 1706. december 2., Hága). Továbbá P. R. O., S. P. Germany, 80/18/28 passim, B. M., Add. MSS. 7058–9, 37, 155–156. passim; B. M., Blenheim Papers, Diplomatic Correspondence, Stepney, (Stepney Marlborough-nak, 1705. január 31., február 7., április 15., 1704. július 29., szeptember 7., szeptember 30., Bécs; Stepney Halifaxnak, 1705. április 22., Bécs); Sunderland Papers, S. 2, (Stepney

aki közreműködött Stepney visszahívásában, Stepneyt és Sunderlandet is azzal vádolta, hogy „valami-féle köztársaságot” („une espèce de République”) akarnak létrehozni Magyarországon.⁵⁶ Lecherainnek is szemére vetette a magyarok iránti részrehajlását. Egyik vita alkalmából ezt vágta oda a hollandnak: „nem csoda, hogy a felkelők mellett áll, hiszen urai sem tesznek másképpen”.⁵⁷ A felkelés utolsó éveiben Rákóczi népi támaszának csökkenése, a felkelés megoldatlan gazdasági problémái és Heister, Herbeville, Rabutin császári generálisok győzelmei meggyőzték a szövetségeseket arról, hogy Magyarország többé nem fenyegeti a birodalmat, és csak idő kérdése, hogy a Habsburgok a felkelők fölé kerekedjenek.⁵⁸ Belátták, hogy a két fél, a császár és Rákóczi hajthatatlansága eleve kudarcra ítél minden tárgyalást és egyedül katonai döntés lehetséges. Ennek ellenére az angol közvetítés kísértő lehetősége volt az egyik tényező, ami Bécsset a szatmári béke (1711) megkötésére bírta.

A szövetségesek a békétárgyalások kudarca után sem szűntek meg a felkelőkkel rokonszenvezni, bár felhagytak korábbi politikájukkal. A Magyarországgal kapcsolatos osztrák bánásmód továbbra is sajnó seb maradt, ahogy a csapatok elvonását a nyugati frontról sem hagyták szó nélkül. Henry St. John mondta, hogy Ausztriát annyira lefoglalja a magyarok elnyomása, hogy kevés ideje marad a Franciaország elleni háborúra. Sőt kijelentette: Ausztria inkább semleges félként, semmint hadakozó orszákként viselkedik.⁵⁹ Még tovább ment Jonathan Swift, mondván, hogy Ausztriával úgy fognak bánni, ahogy megérdemli: „mivel a háborúért semmit sem fizetett, a békében sem fog kapni semmit”.⁶⁰ A szövetségesek továbbra is nyomatékosan felemlítették, hogy a császár nehezen nélkülözhető embereket és utánpótlást vont el a stratégiai frontokról a magyar erők térdre kényszerítésére. Miután magára hagyták a császárt, és Utrechtben különbékét kötöttek, az effajta érvelés segített megnyugtadni lelkiismeretüket és igazolni tetteiket.

Lipót és József is azt állította, hogy a „szövetségesek beavatkozása” csak akadályozta a felkelés felszámolására tett kísérleteiket. A Habsburgok érezték, hogy a szövetségesek mindig rokonszenveztek, szinte együttéreztek a magyarokkal, s véleményük szerint ez Rákóczit még makacsabbá és hajlíthatatlanabbá tette. Amikor 1707–1709-ben Rákóczi felvetette, hogy az Egyesült Tartományok országgyűlése és Anna királynő újra lépjen közbe a magyarok érdekében, a Habsburgok világosan tudtul adták, hogy nem tűrik el újból az idegen beavatkozást. Wratlslaw kereken megmondta Marlborough-nak, hogy a szövetségesek közvetítése eddig is csak akadályozta és nem segítette a tárgyalásokat. A Habsburgok Rákóczit sohasem fogják bevonni a háborút lezáró általános békébe. Szerintük a magyar felkelésnek semmi köze nincs a spanyol örökösödési háborúhoz.⁶¹ A szövetségesek ezt másképpen látták.

Akár megengedhető volt, akár nem az effajta „beavatkozás” egy szövetséges belső ügyeibe, végül is eredménytelen maradt. Nem segítette sem a magyarokat, sem a Franciaország elleni háborús erőfeszítéseket.

Harleynek, 1704. november 3, Bécs, Stepney Sunderlandnak 1704. augusztus 12, Bécs); Foreign Correspondence, Austria, M. 97 (Wratlslaw Marlborough-nak, 1704. szeptember 21., október 13., december 27., 1705. január 24., január 31., február 11., Bécs).

⁵⁶ B. M., Blenheim Papers, Foreign Correspondence, Austria, M. 97, (Wratlslaw Marlborough-nak, 1705. július 25 és 31, Bécs), valamint M99 (Wratlslaw Marlborough-nak, 1709. február 20., Bécs).

⁵⁷ B. M. Add. MSS. 9096, 180. fol. (Halifax Marlborough-nak, 1706. augusztus 18, Hága).

⁵⁸ A felkelés kései szakaszára I. *Ingrao*; i. m. 123–160. *Fritz Posch*; *Flammende Grenze. Die Steiermark in den Kuruzzenstürmen*. Wien, 1968; *Béla K. Király*; *Hungary in the Late Eighteenth Century. The Decline of Enlightened Despotism*. New York, 1969. 5. l.; *Gusztáv Heckenast*: *War and Economy in Rakoczi's War for Independence*. In *From Hunyadi to Rákóczi*.

⁵⁹ St. Johnt idézi *Dickinson*: Bolingbroke i. m. 30.; Godolphin Marlborough-nak, 1706. július 29, Windsor, közli Henry Snyder, *The Marlborough–Godolphin Correspondence*. Oxford II. 634–635.

⁶⁰ *The Correspondence of Jonathan Swift*. Kiadta: Sir Harold Williams. Oxford, 1963–1965, I. 315.

⁶¹ B. M. Blenheim Papers, Foreign Correspondence, Austria, M99, (Wratlslaw Marlborough-nak, 1709. február 20. és április 13., Bécs); Foreign Correspondence, United Provinces, M62, (a holland országgyűlés Marlborough-nak, 1707. június 30, Hága).

Kunfi Zsigmond és a nemzetközi munkásmozgalom

Mielőtt rátérnék tulajdonképpeni témámra, reflektálni kívánok arra az alapkérdésre, hogy miként jelöljük ki egy ember helyét az illető ország munkásmozgalmában. S itt felhívnam a figyelmet arra a nagyon elgondolkodtató jelenségre, hogyha Kunfi nevét kiejtjük, akkor szinte azon nyomban összehasonlítások, avagy személyes ellentétpárok, esetleg szövetségek jutnak az ember eszébe. Magyar területen maradvá egyaránt gondolhatunk a Kunfi–Garami-, avagy a Kunfi–Szabó Ervin-problematikára, de ugyanezt folytathatjuk később a Kunfi–Kun Béla, Kunfi–Lukács György viszonyra, vagy a munkásmozgalom szorosabban értelmezett kereteit túllépve a Kunfi–Károlyi, vagy Kunfi–Jászi Oszkár-kérdéssel. Erényi Tibor foglalkozott Ady-tanulmányában a Kunfi–Ady-kapcsolatokkal, de megvizsgálható persze a Kunfi–Rónai-együttműködés, vagy a Kunfi–Szendé-találkozás, a Kunfi–Diener-Dénes-viták kérdése is.

Ami a nemzetközi párhuzamokat, találkozásokat és hasonlóságokat illeti, itt kettő látszik tényleg jelentősnek: Jaurès és Otto Baueré. (Emellett mindjárt félig helyesbítésként hozzá kellene tenni egy második kettőt is: Kautskyét és V. Adlerét.) E négy kapcsolat egyikét sem tudom itt kellő elmélyültséggel „elemezni”, s csak a legjellemzőbb vonásokat húzom alá. Azt, hogy Kautsky mindig erősen hatott Kunfi-ra – ez nem újság, de kapcsolatuk pontos elhelyezése, felmérése szintén külön feladat lehet. Mindenesetre Kunfi nyilván közelállónak érezte Kautskyban a marxista elkötelezettséget a valóság megismerésének igényével. Ehhez járult később a háború elítélése, amit Kunfi azután külön Népszava-cikkben és egy Kautskyhoz írt levélben elismerően honorált 1914-ben. A Kunfi–Kautsky-kapcsolat ezután többszörösen bonyolódik – ami ugyancsak figyelmet érdemel, és amiről még lesz szó.

Sajátosabbnak érzem a Jaurès-összefüggést. Sok hasonló vonást látok bennük, az értelmiségi indítást, a kezdeti tanári pályát, azt a bizonyos fokú „eklekticizmust” – s ezt most nem pejoratív értelemben mondom –, amely alkalmassá tette őket a nyitottságra, hogy Jaurès pártvezérként senkit sem záratott ki a pártból – a legelkeseredettebb Hervé- vagy Andler-viták idején sem –, bár a vitát vállalta. Ugyanígy Kunfi is fellépett ismeretes módon Alpári kizárása ellen, miközben vele ugyanúgy vitázott, mint Szabóval, vagy Diener Dénessel, akiket becsült. Mindkettőre jellemző egyfajta irodalmi-művészi barátság-léggör (Anatole France és Ady) s ezzel együtt az „elit szemlélet” nagyon tudatos elutasítása, a szocialista tömegmozgalom vállalása, méghozzá nem felülről való dirigálása. Mindez kiegészül olyan hasonlósággal, hogy mindketten szerkesztők, sűrű cikkírók, pártjaik „külpolitikai szakértői”, akik egyúttal a nemzetközi munkásmozgalom helyzetét, alakulását is szenvedélyesen nyomon követik, s a háborús veszély, a militarizmus elszánt ellenségei – s mindketten jó szónokok. – Az eltérésekről most itt nem beszélek, de hogy Kunfit Jaurès pályája is vonzotta, az kétségtelen – bár úgy tűnik, ez a vonzás csak 1905 után erősödik fel nála (az Anatole France-kapcsolat mintha korábbi lenne, mint a Jaurès-vonzás), de a személyes találkozókat illetően jellemző a bázeli kongresszus, ahol Kunfi fordítja (Buchinger tanúsága szerint sírva) a magyaroknak Jaurès szavait – és ő írja meg magyarul az első Jaurès-életrajzot, egy évvel a halála után.

Ami az Otto Bauer párhuzamokat és hatásokat-különbségeket illeti, ismert, hogy 1918 után nemcsak munkatársak, hanem barátok is lettek, s Kunfi temetésekor O. Bauer mondta az egyik búcsúbeszédet, miként nyilvánvaló, hogy Kunfi csak az ő helyeslésével, támogatásával vezethette az Arbeiter Zeitung külpolitikai rovatát egy évtizeden keresztül, és ugyanakkor a párt elméleti folyóiratának, a Der Kampfnek szerkesztője és rendszeres cikkírója. Kunfi már elég korán hivatkozik a Szocializmusban írott cikkeiben O. Bauer írásaira, imperializmus-elemzésére. Közel álltak egymáshoz a

háború veszélyének elutasításában, s abban is, hogy a Monarchia tényleges demokratikus és a nemzeti-ségi autonómián alapuló federalista átszervezését akarták. S ebben – úgy tűnik – Kunfi sokkal közelebb állt Bauerhoz, mint Rennerhez – de újra megjegyzem – ez is vita- és kutatási téma. Miként az is, hogy miként vélekedtek a parlamenten kívüli tömegharcról, hogyan hatott rájuk Hilferding imperializmus-elemzése.

Miként is fest a jelenlegi Kunfi-kép? Nem a huszonöt évvel ezelőtti, s nem is akarok itt külön historiográfiai vázlatot adni – bár persze ez is érdekes lenne. (Itt meg kell említeni, hogy Kunfi 1956 utáni felélesztésében úgy hiszem az indító-úttörő érdem Horváth Zoltáné, később Márkus Lászlóé, majd bizonyos idő után Köves Rózsáé és Erényi Tiboré.) A mai kép, úgy látom, még kialakulatlan, olykor hézagos és nem ritkán megdöbbenően egyenetlen, ellentmondásos. Csak néhány megállapítást idézek fel a legújabb történeti irodalomból, és csakis ebben a vonatkozásban.

Várnai András írja Varga Jenő tanulmányában: „A szociáldemokrata pártnak még a hivatalos teoretikusa, Kunfi Zsigmond sem volt valójában marxista teoretikus.” A tanulmány megjelent „A magyar filozófiai gondolkodás” c. tanulmánykötetben 1977-ben. E megállapítást meglehetősen furcsának találom. Erényi Tibornak az Akadémiai Kiadónál megjelent Kunfi-kismonográfiájában is látok problémákat.

A Szocializmus elindításánál Kunfi – Erényi szerint – kevés külföldi szerzőt foglalkoztatott. Erényi ezután megad egy névsort, akik mégis írtak: Kautsky, Vandervelde, Trockij, Renner, Parvus nevét említi. De még megtalálhatjuk Shaw, Strindberg, Wells írásait is, beszámolókat R. Grimm és mások írásairól – a későbbiekben pedig Lafargue, Borchardt, Guesde, De Brouckère cikkei. Vagyis a „mezőny” jóval szélesebb.

Egy másik tétel, hogy Kunfi a német mozgalomban nem látta a balszárnyat. Erre még visszatérek. Itt csak annyit bocsátanék előre, hogy látta – csak persze értékelése eltér a nálunk az utóbbi években megszokottól. De az semmiként sem áll, hogy csak Kautskyban látott forradalmi erőt német talajon.

„Nem látta az orosz mozgalmat.” Ez így szintén túlságosan elnagyolt. A Szocializmus hasábjain viszonylag elég gyakran jelent meg „Orosz helyzetkép” – persze ez megint más hangvételű, mint ahogy azt 70–80 évvel később írják. Más kérdés, hogy az orosz forrongás, forradalmi mozgalom nála 1914 előtt nem azonosult Leninnel és a bolsevikokkal.

E bevezető után térek át tulajdonképpeni célomra: nemzetközi kapcsolatainak áttekintésére. S mindjárt azzal kell kezdenem, hogy e témát messze nem fogom, s nem is tudom átfogni. Így a közvetlen kapcsolatokat egyáltalán nem érintem, még azt sem, hogy milyen nemzetközi kongresszusokon, konferenciákon vett részt, hogy ezeken miként szerepelt. Itt sem pusztán az idő- és helytakarékosság vezet, de e téma pontos feldolgozása is – úgy vélem – további feladat, hiszen számtalan esetben alig néhány sor jelzi személyes jelenlétének nyomát. Sőt a bázeli kongresszuson való jelenlétét a jegyzőkönyvek sem örökítik meg, s azt sem, hogy pontosan mit is csinált Stuttgart, Bazel előtt vagy után, hogy kivel találkozott a stockholmi nemzetközi konferencia előkészítése során, mit tárgyalt Brantinggal vagy a német, bolgár vezetőkkel – pedig ezek a hajszálvékony szálaik rendkívül lényegesek lehetnek, amit a jegyzőkönyvekből soha nem tudhatunk meg. Hiszen az mégiscsak jellegzetes volt, hogy Balabanova, amikor Zürichből útnak indította Duczynszkát, akkor – mint arra Duczynszka többször utalt – Budapesten Kunfihoz utalta. S ez csak egyetlen az esetleges ilyen kapcsolatok-szálaik közül, amely szerencsés véletlen folytán maradt ránk. Vagy Stockholm esetében Dzsídov könyvecskéje emlékezik Kunfi megjegyzéseire.

Hasonlóképpen nem tudok képet – s főként pontos képet – nyújtani egy másik fontos területről. Arról, hogy mikor, mit olvasott, ismert meg a nemzetközi tudományos, s azon belül a társadalomtörténeti irodalomból. Ezt az ablakot itt most tényleg elég szélesre kell nyitni, mert ha Kunfi első magyar témái között ott találjuk Jókait – akkor az is ide tartozik, hogy Anatole France egyik első magyar fordítója, Shaw egyik első érdembeli magyar kommentálójá, Strindberg-írásokat közöltet stb. De ugyanígy érdeklődik a történelem, közgazdaság iránt is. Érdeklődési területébe vág persze a nemzetközi munkásmozgalom is. Múltja és jelene egyaránt. Itt megint említhetném azt, hogy ő maga a már említett Jaurès-írás mellett nemcsak kis Bebel-portrét rögtönzött, hanem nagyobb válogatást Lassalle-tól, amit terjedelmesebb bevezetővel látott el. De amit igazán el kellene végezni, az horizontja tágulásának megint csak kronológiai rendben való követése, s persze az sem közömbös,

hogy milyen munkához mikor jutott és kinek a révén. Az már eddig is tudott volt, hogy a túlnyomórészt osztrák, de még inkább német orientáltságú pártvezetőségben ő volt a tágabban vett európai, aki elsősorban közvetítette a *francia*, de az angol véleményeket is. Az már annyira nem köztudott, hogy milyen mozzanatokra hivatkozott és miért, hogy milyen írásokat használt fel. Megint csak egy szálon elindulva e kérdés megközelítésénél, a Kunfi–Szabó Ervin-levelezés nyomán kitűnik, hogy 1903-ban (tehát még felelős pártmegbízatásai előtt) már Pressensé írását olvassa az egyház–állam vitakérdés során, amikor e témáról ő maga készül tanulmányt írni. De ugyanezekből a levelekből kitűnik, hogy ő maga ekkor csak a *Temps* és *Figaro* lapokhoz jutott. Vagyis ahogy most mondanánk: „szűk forrásbázis” alapján dolgozhatott. Másfelől azonban már 1905–1906-ban jól ismeri a Lagardelle szerkesztette Mouvement Socialiste irányzatot – alapmunkákból tájékozódott a francia munkás-mozgalomról. Így már 1906-ban olvasta Paul Louis könyvét (Szabótól kölcsönzi).

Itt két vonást is aláhúznék, amit lényegesnek tartok (s amiben Kunfi és Szabó Ervin tájékozódása között legfeljebb mennyiségi, s nem minőségi a különbség): az egyik a frissesség. A megjelenés után igyekezett ő is azonnal megszerezni, elolvasni a francia, német, később az angol munkákat. A másik pedig a széles skála. Amikor 1906–1907-ben nagyon tudatosan törekedett nemzetközi munkás-mozgalmi műveltsége megalapozására, a francia valósággal és múlttal való jobb megismerkedésre, akkor egyszerre olvassa az anarchista Grave-ot és Kropotkint, a guesdeista Paul Louis-t (akit mindenki, Kautsky is, Lenin is értékelt, idézett) és a párt jobbszárnyának teoretikusát, Fournière-t. S e könyveket akkor szerzi be – amikor az új folyóirat szerkesztése (egyéb teendői mellett) nyilván eléggé lekötik energiáját. A belga mozgalomról írva pedig Vandervelde és Bertrand írásaihoz nyúl.

E két – és tulajdonképpen csak jelzett – megközelítési mód után térnek át arra a kérdésre, hogy Kunfi maga hogyan látta a világot és a nemzetközi munkásmozgalmat. S itt is azonnal további megszorítással élek. 1914-ig megjelent írásaiból is csupán a Szocializmusra fogok támaszkodni. Vagyis mindez egy vázlat vázlata, de úgy érzem, még ennek alapján is lehet, sőt kell bizonyos korrekciókat eszközölni az eddig kialakított Kunfi-képen.

A Szocializmus – mint ismeretes – 1906-ban jelent meg. Ekkor elsősorban két esemény kelti fel az érdeklődését: az osztrák választójogi reform, illetőleg az ugyanakkor Belgiumban kibontakozó harc és reform. Mindkettőt sokoldalúan értékeli, aminek részleteibe itt nem tudok belebocsátkozni. Ezek a küzdelmek, sikerek, mai retrospektív szemmel is ténylegesen fontos események – nyilván összefüggtek az akkori magyar helyzettel, amiből Kunfi nem is csinált titkot. E kitekintések mellett érdekes, hogy kezdetben Kunfi ismertette a nemzetközi szakszervezeti titkárság kiadványát is.

Ugyanakkor mindjárt az első évben Kunfi egyik cikkének – s persze polemikus cikkének – címe „A szocializmus válsága”, ebben a cikkben a válsággal szemben legerősebb érvei azok az adatok, amelyek a szocialista mozgalom tömegelterjedését mutatják; s persze részben a választási adatok felfelé ívelése. Persze, ez az elemzés – főleg mai szemmel – kevés: de egy szempontból megint jellegzetes: nevezetesen a tényleges tömeghatás figyelése, hiszen ennek a kornak valóban nagy sikerélménye az, hogy a szocialista pártok tömegpártokká lettek.

Nem térek ki a stuttgarti kongresszus előtt és után írt tanulmányaira – ezek ismertebbek, valamint az is, hogy ezekben az írásokban mennyire elmozdult a német járszalagról, hogy kritikus volt Bebellel és a német párttal szemben –, és nyitott a francia javaslatok előtt. Viszont jellegzetesnek tartom, hogy nemcsak a kongresszus eseményeire, vitáira utalt ehelyütt, hanem például arra az 1904. évi ankétára, amelynek során a CGT szindikalista vezetői szólaltak meg a hazafiság helyéről, értelméről. Vagyis: nem állt meg a szocialista pártkeretknél.

Itt megjegyezném, furcsa, hogy „a kezdő” szerkesztő és pártaktivista Kunfi sokkal alaposabb, sokszínűbb elemzést adott Stuttgartról – mint a „már befutott” pártvezetőségi tag az 1910-es koppenhágai kongresszusról. Ellenben e cikkben, amelyben a magdeburgi német pártkongresszus eseményei, bemutatása szinte elhomályosítja a nemzetközi koppenhágai kongresszust, a német pártkongresszusról szóló pár oldal rávilágít, hogy Kunfi mennyire tájékozódott a német párt belső helyzetéről, vitáiról. Ugyanis egyaránt meglátta „a radikálisok és revizionisták”, „a délnémetek és északiak” vitáit – s itt az alapkérdésben reflektált a bersntei alternatívára, elfogadva a német centrum és baloldal egykori választát: nevezetesen, hogy Németországban nem számíthatnak demokratikus blokk kialakítására, mert egy ilyen blokk hangvételét a szociáldemokrata párt már nem tudná eredményesen befolyásolni. S ez az alapkérdés 1899-től – a Millerand-jelenségtől – hosszú évtizedeken át, s Kunfi válasza se nem véletlen, se nem rossz.

Kunfi az osztrák valóságot szintén szemmel tartotta, miként szélesebben is vizsgálta a Monarchia problémáit, munkásmozgalmi vonatkozásban az osztrák és a cseh szociáldemokraták kölcsönös vitáját, kapcsolatát. E kérdésben – úgy tűnik – Kunfi mindmáig szintén jó feleleteket adott, amikor egyaránt bírálta a két pártban erősödő nacionalista vonásokat. Itt lehet megemlíteni, hogy Kunfi, aki valóban érzékenyen reagált a nemzeti problematikára, sohasem lett olyan „hazafias szocialista”, akit szembe lehetne állítani a pártvezetőség zömének „értetlen doktrinerségével”, amiben egyesek szinte konfrontálódást látnak.

Szinte közhely, hogy a németcentrikus pártvezetőséggel és pártértelmiséggel szemben Szabó után ő volt az, aki a „francia fullánk”-nak mintegy itthoni hangadója lett. De ugyanúgy, mint Szabónál, ez a francia nyitás az 1904–1908-as évekre jellemző, a francia mozgalom fellendülésével esik egybe, amikor a pártegyesülés, az SFIO megszületése nyomán, a CGT hőskorának évében az egész francia mozgalom teljes offenzívában volt. De 1906 és 1909 között a francia munkásság több szakaszban vereséget szenvedett. S ezután Szabó Ervinnél is megfigyelhető egy új „angol érdekltségű” szakasz, s ugyanez világosan jelentkezik Kunfinál is. Persze, nem Szabó Ervin hatott Kunfira. Sokkal inkább a valóság hatott. Ugyanis, ahogy a francia forrongás átmenetileg enyhült, ugyanakkor Angliában beköszöntöttek „a Nagy Nyugtalanság” évei, s így visszatért az a kérdés, hogy mi történik a kapitalizmus bölcsőjében, ahonnan Marx, majd Engels különböző időszakokban és összefüggésben oly sokat várt (vagy csalódva nem várt).

Kunfinak már egyik első, 1909. évi (tehát tulajdonképpen még antedatált) írásában (a cikk címe is jellegzetes: „Szocializmus és munkásmozgalom Angliában”) aláhúzza: „A szociáldemokrata párt érzi már, hogy a munkásmozgalom, a proletár tömegek nélkül a szocializmus ügyét még a legkitűnőbb és legigazibb tudós elméletekkel sem lehet előrevinni.” S ilyen szempontból kommentálja, üdvözlí azokat a tárgyalásokat, amelyek az angol szociáldemokraták (BSP) és a Független Munkáspárt (ILP) között indulnak az összefogás, az egyesülés érdekében.

Ugyanitt és ugyanekkor jelent meg Shaw-ról szóló karcolata – amely az egész magyar Shaw-irodalomnak becsületére válik. Ebből az ismertetésből itt csak néhány gondolatot emelek ki. Ilyen Shaw társadalompolitikája, ami ma már szinte közhelyszerű. De Kunfi Shaw cinizmusa mögött a morális felháborodást–lázadást is jól érzékeltette. Ezek mellett is feltűnik egy – úgy vélem – nagyon jó meglatás: hogy Shaw-nál mennyire összeszövődik a társadalomkritika mély individualizmusával. Ezzel hozta többek között kapcsolatba egész fábiánus szereplését. Jellegzetesnek vélem, hogy Kunfi, a pártember, a szocialista értelmiségi, aki a szocialista tömegmozgalmat mindig is legalább úgy becsülte, mint az értelmiségi Jaurès, Luxemburg vagy V. Adler, a fábiánusok iránt sohasem érzett vonzalmat, mindig meglehetősen fullánkos kritikával írt róluk.

1911-ben, amikor a „nagy nyugtalanság évei” vitathatatlanul beköszöntöttek, aligha véletlen, hogy Kunfi az, aki nagyobb cikket szentelt „A forradalmi Angliának.” Itt összefoglalva talán kevés igazán új gondolatot találunk ebben, inkább az a feltűnő, hogy mennyire a Marx–Engels-féle nyomdokokon halad. Ugyanis teljesen a marxi hagyományok alapján magyarázza, hogy a forrongás, nyugtalanság összefügg azzal, hogy Anglia elveszítette monopolhelyzetét a világpiacokon. Kunfi érdeme itt nem annyira az eredetiség, hanem a jó közvetítés, s annak nagyon plasztikus, pontos tényanyag alapján való megvilágítása, hogy ez az elégedetlenség mennyire kölcsönhatásban van a munkásság életszínvonalának romlásával, a reálbérek esésével. Csak azt emelem ki, amit nem szoktak mindig megvilágítani: a tanult munkások szerepéről írt sorait. Kunfi rámutatott, hogy a gazdasági változások ennek a rétegnek kiváltságait ásták alá, s így az jelentős mértékben radikalizálódott. Az újabb marxista irodalomban Hobsbawm utalt erre a jelenségre, hogy a munkásságnak ez a rétege különböző időben válhatott éppen a mozgalom gerincévé, robbanékony csoportjává.

Egyébként érdekesek azok a meglátásai is, amelyekben Lloyd George és az új baloldali liberalizmus jelenségét is magyarázza. Kétségtelenül jó megfigyelő volt. Legfeljebb azt lehetne szemére vetni: megállt az észleléseknél – s a gazdasági erők számbavétele után nem próbálta tovább „előre látni” az összefolyamatokat, de ez sem vezetett volna túl messzire, hiszen a közeljövőben a világháború és az ezzel együttjáró változások amúgy is radikális, előre kiszámíthatatlan változásokat hoztak. Amire itt elsősorban fel kívántam hívni a figyelmet, az csupán az, hogy Kunfi nemcsak francia, hanem angol ablakot is nyitott a magyar munkásmozgalomban, méghozzá nem egyszerűen 1918 után, hanem már 1914 előtt, s nem „reformista” szellemben, hanem éppen ezt vizsgálva-kutatva, hogy a szigetországban miként alakulnak a szocializmus lehetőségei.

Fel kívánom hívní a figyelmet Kunfi egyik, szerintem legeredetibb cikkére, aminek – úgy vélem – mindmáig hat különleges értéke, gondolati frissége. A cikk, „Az idők árja” 1910-ben jelent meg, és a latin országok forradalmaira reagált. Kunfi így írt: „Aki alapvető társadalmi tünetények okát azonban már ösztönszerű módon gazdasági tényekben szokta keresni, annak azonnal feltűnik, hogy mindezek a latin népek a kapitalista fejlődésnek alacsony fokán állnak, vagy semmi esetre sem azon a magaslatán, amelyet Németország, Anglia vagy az Egyesült Államok képviselnek.” Ezt a gondolatot így folytatta: „Annál föltűnőbb a latin népeknek a világversenyben való általános elmaradása, mivel az európai kapitalizmus fejlődésének hajnalán éppen ezek az országok voltak azok”, amelyek élen jártak. A bizonyító tüneteket itt nem idézem. Érdekesebbnek tartom viszont azt, amit következményként jelöl meg. Méghozzá kettős következményt:

1. A fejlett országok és a latin elmaradás közötti feszültség, „az együttes lépéstartás politikai és szociális szükséglete” idézi elő a latin forradalmakat.

2. „Ezek a folytonos forradalmi harcok és a forradalmi izgalommal járó állandó gazdasági és lélektani okok megszülnék azután egy-egy forradalmi ideológiát, amely különválva és függetlenül az előidéző okoktól, maga is így veszedelmes illúziók megteremtőjévé válik. S így a gazdasági okok mellett, amelyek amúgy sem hagyják elhamvadni a forradalmi parazsat, ott dolgozik a gondolatok és vágyak forradalmi fújtatója.”

Persze felvetődhet, mire reagált ekkor Kunfi, s felvetődhet az is, hogy ekkor, ami „az angol ablaknyitással” – s Szabó Ervin elkecserezésével, kiábrándulásával összefügg – Kunfinál ez a „realista leszámolás”, nem jelent-e valami „forradalomellenességet”, egyértelmű reformista elmozdulást. De erről szó nincsen. Kunfi maga tiltakozik ugyanitt a „nyárspolgári” megközelítés, s a „halott oroszán” megrugdalása ellen. S a „halott oroszánra” való utalás nem volt más, mint az 1908-as francia postás- és az 1910-es vasutassztrájk elbukása. Tudvalevő, hogy e sztrájktól a CGT baloldali köreiből szinte a forradalom kezdetét várták.

Kunfi a továbbiakban olyan kérdéseket vizsgál, hogy e sztrájkok során milyen közvetlen célkitűzéseket adtak ki (ezeket a fejlettebb országokban részint már el is érték!), majd olyan ellentétparra utal, hogy ami a forradalmi akciók feltételeit illeti: a munkások forradalmi szellemmel való átítatása egyfelől tény, de ez az elit csak, s a munkásság összlétszámához képest feltűnő az elmaradás. (A szervezettségi mutatók: Franciaországban 22, Németországban és Ausztriában 30–30 ekkor, míg Angliában 100 közül 39 a szervezett.)

Így az objektív adottságokat mérlegelve állapítja meg: „A francia munkásmozgalom és a francia szocializmus törekvésekben, jelszavakban is, kívánságaiban viszonyain fölül él, lábára nem szabott nagy csizmát visel”, s ebből származnak botlásai, időnként zuhanásai is.

Ha a Szocializmus hasábjain a húszas éveit taposó fiatalember-tanár első elemzéseit követtük nyomon az 1906–1914 közötti periódusban, akkor nagy ugrással rajzolunk képet arról, hogy a volt miniszter, pártvezér az emigrációban miként vélekedett merőben új feltételek között a nemzetközi munkásmozgalom új tendenciáiról, problémáiról, lehetőségeiről. S ha az első korszakban azt csupán a Szocializmus hasábjain megjelent írásaiból olvastuk ki, akkor az 1920-as évekre forrásunk az osztrák szociáldemokraták elméleti folyóirata, a havonként megjelenő *Der Kampf* lesz – amelynek Kunfi szerkesztő bizottsági tagja is volt.

1923-ban, amikor az európai munkásmozgalom újabb sorsfordulóját élte, s az utolsó forradalmi próbálkozásokat, amelyek rendrei defenzívek voltak, elbuktak, Kunfi több cikkel jelentkezett a *Kampf* hasábjain. Ezek a cikkek nem annyira meghatározott új területen vették számba az új jelenségeket, hanem sokkal inkább általánosságban voltak meditatívak. Így az év elején a *Der Sonne entgegen* c. cikkben ismét a marxi törvényszerűségről, a haladás különféle útjairól, a világháború hatásáról, a világháborúban szétporladt három világhatalmi monarchia sorsáról, s az új köztársaságokról, e köztársaságok belső tartalmi különbségeiről, s ismét a bajor, magyar, finn forradalmi próbálkozásáról, a széles ellenforradalmi ellentámadásról értekezett. Megemlékezett a jobboldali társadalmi és szellemi „új” erőforrásairól, a klérusról, a parasztságról, a nacionalizmusról, a nemzeti sérelmekről. Ezek közül szinte egyetlenegy olyan tényező, mozzanat sincs, ami napjainkban különösebben újnak hathatna, de 1923-ban messzemenően méltánylandó, hogy a bonyolult jelenségeket Kunfi igyekezett nem leegyszerűsíteni, rávilágított a közép- és nagy jelentőségére, az ideológiai ráhatásokra, sőt az államforma mögötti tartalmi jegyeket is konkrétan igyekezett megközelíteni.

Kunfi kiindulópontja is jellegzetes volt. A vereségekből, visszaesésekből kiindulva hangsúlyozta: igaz, tény, hogy a szocialista munkásmozgalom válságba jutott, de éppen e felismerés talaján sürgette, követelte az új feltételek elemzését, a megfelelő „ellenrendszabályok” alkalmazását, s mindenekelőtt a nők, a „szellemi munkások”, és mezőgazdasági munkások, az állami és községi alkalmazottak megnyerését-felszabadítását a reakció befolyása alól.

Ugyanígy általánosan elmélgendő írása volt az is, amely a háborúk veszélyével, jellegével és a proletariátus békepolitikájával foglalkozott. (A cikk a Kampf 1923. januári számában jelent meg „Die Friedenspolitik des Proletariats” címmel.)

Kunfi e cikkében egyfelől a világjelenségekre, a „nagy háborúra”, s az azt követő „kis háborúkra”, ezek szüntelen kirobbanásaira, másfelől a két nemzetközi munkáskongresszus ezekre való reagálásaira reflektált. A két kongresszus: a szociáldemokrata szakszervezetek hágai kongresszusa, illetőleg a Komintern IV. kongresszusa. Kunfi hangsúlyozta a két kongresszus közötti hangsúlyeltérést: míg ugyanis a hágai kongresszus elsősorban a háborúnak üzent hadat, a Komintern IV. kongresszusa ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy az elnyomott népek forradalmi háborúit támogatniuk kell. Kunfi a maga részéről úgy vélte, mindkét igazság igazság, mindkettő mérlegelendő, s minden háború összefüggéseit valóban konkrétan kell megvizsgálni. Ennek során kitért az 1848-as forradalmak, az 1870–71-es és 1914-es tanulságokra, sőt arra is, hogy az egész nemzetközi munkásmozgalom milyen erőfeszítéseket tett a Szovjet-Oroszország elleni intervenció megghiúsítására, s aligha véletlen, hogy Kunfi ehelyütt barátjának, O. Bauernek 10 évvel korábbi megjelent elvi cikkeit is idézi, aki már 1913-ban is egy új Oroszország megszületését várta, remélte.

Kunfi kritikus észrevételeket is tett a Komintern IV. kongresszusának téziseivel, Buharin megfogalmazásával kapcsolatban. Buharin a forradalmi „osztályimperializmus” tézist hirdette, azt, hogy a forradalmat „szuronyok hegyén” is győzelemre lehet vinni más országokban. Kunfi ezzel kapcsolatban hosszan idézte Albert Treint-nek az Humanité 1923. január 5-i számában megjelent elvi állásfoglalását, hogy azután megállapítsa: Buharin téziseiben „a megszállottsággal vegyes demagógia” jelentkezik, s talán nem is lenne érdemes e szemlélettel alaposabban vitázni, ha ez a valóságban is időről időre nem érvényesülne. Kunfi szemét nem kerülte el, hogy az „új” szemlélet eszmeileg a régi girondista elgondolás és gyakorlat „örököse”, felidézte a girondisták és Robespierre vitáját, s persze azt is, hogy az akkori „forradalmi intervenció” politikának is megvoltak a belső politikai összefüggései.

Kunfi ehelyütt a régmúltat és a jelent szembesítette, s útikalauza Jaurès volt. Jaurès francia forradalmi tanulmányaira támaszkodott a hajdani viták felidézésekor, s ugyancsak Jaurésre hivatkozott, amikor a háborúk és a háborús módszerek visszatartását öszekötötte az emberi jogok és a nemzeti önrendelkezés elismerésével és elismertetésével.

A harmadik, nagyobb, ez évben megjelent cikkében visszatért a már korábban érintett nagyobb kérdéskör egy részkérdéséhez: a forradalmak és a parasztság, a munkásmozgalom és parasztság összefüggéséhez. („Der Bauer in der Revolution” 1923. augusztusi szám.) Ezúttal a konkrét indítékot a bolgár események adták, de Kunfi ezúttal is szélesebb, európai összefüggéseiben közelített e kérdéshez. Felidézte a finn, a magyar és a bajor forradalmakat, a Tanácsköztársaságok elbukását, aláhúzta, hogy ez éppen a paraszti támogatás elmaradása következtében történt meg, hogy az orosz forradalom éppen azért maradhatott életben, mert ott a forradalmi proletariátus elnyerte a parasztság támogatását. Igaz, Kunfi értékelése – Bauer nyomán – ehelyütt alaposan kicsorbult, ugyanis Kunfi is azt hitte, hogy a Szovjetunióban a kisparaszti gazdaságok konszolidálódtak, s ennek alapján újabb társadalmi problémák jelentkezését várta. Ehelyütt nyilvánvalóan politikai tényezőket becsült le, s a szovjet fejlődést pontatlanul látta.

Ami az általános kelet-európai fejlődést illeti, Kunfi felvetette azt a problémát, hogy egész sor országban milyen különös szerepet játszottak a parasztpártok, éppen akkor, amikor már a politikai életben a jobbrafordulás, avagy a féltreérthetetlen ellenforradalom bekövetkezett. Utalt Nagyatádíra és Witosra, arra is, hogy a paraszti diktatúrák kiépítése és fenntartása (Radics, Sztambolijcskij) is elbukott. A sokféle tapasztalat alapján Kunfi természetesen a falu és város, a munkásság és parasztság összefogásának kialakítását sürgette, de ezt demokratikus feltételek között gondolta kialakítani, nem bízott sem a munkás, sem a paraszti, sőt még a munkás–paraszti diktatúrák fenntarthatóságában sem. Ugyanakkor azt is jelezte, hogy az a mély gazdasági-társadalmi forradalom, amely a mezőgazdaságban Nyugat-Európában lezajlott, elkerülhetetlenül eléri majd Kelet-Európát is (sőt részben már el is érte), aminek újabb következményei lesznek.

Ugyanebben az évben Kunfi a Kampf hasábjain átvette a krónika-rovat elkészítésének feladatát. Első ilyen jegyzetei 1923 augusztus–szeptemberében jelentek meg. Érdemileg három „kulcs-ország” munkásmozgalmával foglalkozott. A legrészletesebben persze Németországgal, az ottani forrongással, inséggel, a forradalmi mozgalom perspektíváival – amiben nem bízott, éppen a gazdasági feltételek hiánya miatt sem, de kitért a parasztság és középrétegek magatartására is, ami nem volt biztató. Németországban éleződtek ki ekkoriban a legjobban a kommunista-szociáldemokrata ellentétek, s ezek az ellentétek Kunfi írására is kisugároztak, aki nemcsak „beszámolt”, hanem állást is foglalt, polemizált a kommunista értékelésekkel szemben. „Jobb- és baloldali demagógiáról” írt, mivel a gazdasági inség, a nagytőke akkori „szabotázs” taktikája következtében Kunfi számára úgy tűnt, hogy a szervezett munkásság „reménytelen” helyzetbe került – így felelőtlenség volt bármiféle közeli megoldást várni és kínálni. Bírálta a kommunista cikkeket, jelszavakat, de fenntartással jelezte a német szociáldemokraták „nagy koalíciós” gyakorlatával szemben is, miközben azt is jelezte, hogy csupán német keretek között a munkásság számára ez a válság nem oldódhat meg előnyösen.

S itt tért át a két európai győztes nagyhatalom, Franciaország és Anglia munkásmozgalmára. Egyikről sem festett rózsás képet. Franciaországról szólva csak a szocialista mozgalomra tért ki, ahol hangsúlyozottan a Jean Longuet-féle baloldali irányzattal rokonszenvezett, ismertetve a Paul Boncour-féle jobbszárnynak egy újfajtát, a baloldali blokk kialakítására vonatkozó elképzelését is, de Kunfi ezzel szemben skeptikus volt. Megjegyezte, hogy a blokknak nyilván Cailloux lenne a szellemi feje, s a szocialista párt jelenleg nem elég erős, hogy e blokkot lényegileg befolyásolhassa, még kevésbé elég erős a nemzetközi politika síkján, vagyis a „német” politika meghatározásában. Éppen ezért Kunfi a baloldal számára itt is a lassú erőgyűjtést látta üdvösnek.

Az angol fejlődés esetében ő, aki ekkoriban már éppen Nagy-Britanniából várta az általános európai jobbratolódás visszafordítását, valósággal elkeseredett a szakszervezeti kongresszus vitáinak áttanulmányozása s a határozatok megismerése után. Mindebből ugyanis a belső politikai felkészültség hiányát olvasta ki, hiszen megmagyarázhatatlannak találta a kontinentális fejlődés tapasztalatainak ismeretében, hogy egy nagy párt, amely a választásokon több mint ötmillió szavazatot nyert el – még azt se bírja el, hogy egyedüli napilapját, a Daily Heraldot „biztosan” eltartsa. Ebben joggal a politikai horizont beszűkülését látta, s hozzáfűzte: a Daily Herald esetleges eltűnése annál is féltőbb, mivel a kitűnő angol polgári sajtó amúgy is nagy befolyást gyakorolhat a munkástömegekre.

1923 decemberében Kunfi e krónika-rovatban ismét foglalkozott – immár visszapiillantva – a német válsággal, s ezúttal annál részletesebben a francia fejlődéssel. Szemléjében a francia körkép a legkidolgozottabb, s ez nem véletlen. Kunfi megállapította, a közelgő választás az ország életére „de az egész európai demokrácia” helyzetére, lehetőségeire nézve is fontos. Mindehhez hozzátette: Franciaországban nincs munkanélküliség, nincs válság – vagyis: egy demokratikus, sőt munkás-szocialista fejlődés számára az objektív feltételeket messze jobbnak látta – mint Németországban. Ehhez hozzáfűzte: a szocialistáknak és kommunistáknak együttvéve 100 000 tagjuk van, több lapjuk – tehát bizonyos „szubjektív feltételeket” is adottnak vett, mégsem ringatott semmiféle illúziót a valószínűségeket illetően. Elsősorban, mivel ismerte az ekkoriban nagyon éles kommunista–szocialista ellentéteket, de ismerte, s ezt részletesebben ismertette is, hogy a szocialista párton belül is élesek a viták a baloldali blokk tézise körül, amit Renaudel karolt fel ezúttal, közeledést sürgetve a pártból már kivált jobboldaliakkal. Kunfi velük szemben Longuet-vel rokonszenvezett, aki volt kommunistákkal (Frossard csoportja) és a CGTU egyes csoportjaival keresett kapcsolatot, és szélesebb baloldali-szocialista-kommunista együttműködés lehetőségeit vizsgálta. Képet adott a francia kommunista szakszervezet (CGTU) belső vitáiról, majd az olasz helyzetről, az olasz szocialisták kongresszusáról, s arról, hogy a fasiszta terror körülményei közepette a szakszervezetek (így a vasasok) milyen erőfeszítéseket tesznek, hogy a munkáltatókkal folytatott tárgyalásokon mégis bizonyos eredményeket érjenek el. Hangsúlyozta, hogy egyébként még az is eredmény, hogy az üzemi bizalmi választásokon kiderült: a munkások a fasiszta jelöltekkel szemben a régi bizalmiakat választották meg, s a terror közepette még a szocialista és szakszervezeti kongresszusok megtartása is már sikernek könyvelhető el.

Kunfi a decemberi krónika-rovatban olvasóit elkalauzolta az alig ismert bolgár szociáldemokraták közé, ismertetve azok helyzetét, elképzeléseit, parlamenti tárgyalásait, képet adott az osztrák mozgalomról, s feltűnően nagy helyet szentelt az Egyesült Államok szocialistáinak, a pártnak, a szocialista sajtónak, de az AFL-nek is. Mindez összefüggött azzal – amit Kunfi régóta hangsúlyozott –, hogy a demokratikus-szocialista fejlődéshez az újabb, nagyobb lökésnek az angolszász

világból kell érkeznie. S ezért valóban alapos képet nyújtott az AFL kongresszusáról, az ott beterjesztett jelentésről, az AFL nemzetközi kapcsolatairól, értékeléseiről ugyanúgy, mint a belső amerikai problémákról. Kunfi optimistán ítélte meg, sőt nyilván túl is értékelte e kongresszus azon határozatát, hogy ha az AFL új politikai pártalakulást nem is karol fel, de a politikai agitációban való részvételt igen.

Ezen a nyomdokon haladva azután nem csoda, hogy Kunfi 1924 januárjában valósággal lelkesedéssel írt az angol munkáspárti kormány megalakulásáról – ami valóban újat hozott az ellenforradalmi sikerek közép-európai s olaszországi hosszas „diadalsorozata” után. Reformokat, új fordulót remélt, de mindjárt igyekezett vissza is fogni a túlhajtott reményeket. Jelezte, hogy a két nagy kérdés – a munkanélküliség s a Brit Birodalom belső szervezeti átalakítása – nem kis kérdés, s már itt érzékeltette, hogy nem biztos, hogy a munkásságnak lesz a változások végrehajtásához elég ereje. Kérdésesnek tartotta mind a változások mértékét, erejét, de még azt is, hogy a munkáspárti kormány, s így maguk a változások, mily hosszan lesznek életben.

Érdekes, hogy Kunfi 13 évvel később tért vissza egy ugyanolyan típusú angolszász cikk megírására – csak ezúttal már a *Der Kampf* hasábjain („Die politische Entwicklung in der anglosächsischen Welt”) –, mint amilyenre 1911-ben a Szocializmus számára vállalkozott. Kunfi vissza is nyúlt 1911-es forrásaihoz, ténymegállapításaihoz, de a cikk egyúttal a lényeges különbségekre s nagyon lényeges fáziseltolódásra is utal. 1911-ben ugyanis az angol munkásmozgalom fellendülőben volt – 1924 végén pedig éppen vereséget szenvedett. Kunfi éppen akkor vállalkozott a cikk megírására, amikor a munkáspárti kormány megbukott, s a választásokon a konzervatívok arattak jelentős győzelmet. Mindezt ráadásul akkor, amikor a háború utáni új világban az „angolszász hatalmak” befolyása vitathatatlanul megnőtt – vagyis, amikor a hatalmi világ helyzet eleve is figyelmet igényelt ennek az angolszász világnak belső mozgására. Persze Kunfi egy pillanatig sem habozott elismerni a nyilvánvaló tényt, hogy mindkét országban az 1924-es év végén a konzervatív tendenciák kerekedtek felül. Kunfi ezt nagy-britanniai vonatkozásban még egy jellegzetes mozzanattal egészíti ki: a politikai pártrendszer átalakulásával, a három párt rendszer helyébe (ami 1906-tól alakult ki folyamatosan, de 1914–1918 óta vitathatatlanul vált) a kétpártrendszer lépett, mert az újabb választási küzdelmek nyomán a liberális párt összezsugorodott. Kunfi ehhez hozzáfűzte; s ez a meglátása is „ült” – nem utolsósorban azért, mert a liberálisok nem is igen akartak igazán megküzdeni a konzervatívokkal. Vagyis belső „gerinc-összeroppanás” következett be.

Kunfi 1924 decemberi írása nagyrészt ezúttal is a munkásmozgalom jelenével, jövőjével foglalkozott, s mint 1911-ben, ezt ezúttal is szoros összefüggésbe hozta az ország társadalmi struktúrájával, de ebből ezúttal sem vont le „mechanikus” következtetéseket.

Kunfi itt megismétli azt a régi igazságot, hogy a marxista társadalomelemzés szerint éppen Nagy-Britanniában kellett volna már régen beérnie a szocialista forradalomnak, ahol a dolgozók többségét régóta az ipari munkások teszik ki (s ez az igazság 1911-ben még inkább igaz volt, mint 1924-ben, amikor már más tendenciák is jelentkeztek), ahol az agrárnépesség már a 19. század folyamán összezsugorodott. Ráadásul a gazdaság koncentrációja is jelentős mértékben végbement – vagyis a szocialista átalakulás e „szervezeti, szervezési” feltétele is bekövetkezett. Ily módon a feltételek adottságát aláhúzával, az ellentmondást még inkább kiélezte a lehetőségek s a jobbraváltás valósága között. A „miért” kérdést Kunfi maga is föltette, s miként 1911-ben, ezúttal is a klasszikusok nyomdokain haladva, most is a tudatlemaradással magyarázta – s ez az igazság oly sok év, évtized után is igaznak mutatkozik. Hiszen nyilvánvaló, hogy a konzervatívok a munkásság köréből is nyertek szavazókat, különben nem szerezhették volna meg a parlamenti többséget.

Kunfi olvasóinak figyelmét azonban felhívja egy másik adatsorra, aminek segítségével a választási vereség színpala mögé pillanthatnak, s egyúttal időbeli dimenzióban is láthatják ezt – s egyúttal a munkáspárt megerősödését. Ugyanis rávilágít, hogy a munkáspárt 1922-ben és 1923-ban nagy politikai-parlamenti előretörést ért el. Az 1918-as 61-ről a munkáspárt parlamenti képviselőtét 1922-ben 142, 1923-ban 192 mandátumra emelte, ami most, 1924 őszén, 152-re esett vissza. A visszaesés érzékeny volt, de Kunfi rávilágított, hogy ugyanebben a periódusban a munkáspártra leadott szavazatok állandóan emelkedtek. Így az 1918-as 1700 ezerről 1922-ben 4200 ezerre, 1923-ban 4350 ezerre; az 1924-es vereséget jelentő választáson a szavazók számára 5480 ezerre emelkedett.

Az adatsor, s a parlamenti visszaesés persze azonnal újabb kérdéseket is felvet, mindenekelőtt a hagyományos alapkérdést, a „hogyan tovább”-ot. Kunfi utal arra, hogy a vereség után az angol

kommunisták körében is jelentkezett az az elképzelés, hogy semmit sem érhetnek el a parlamentáris-reformista úton, vagyis forradalom és az államhatalom erőszakos megragadása lehet az egyedüli megoldás. Kunfi azonban ezt a megoldást elhárítja, s megismétli: ha igaz, s igaz, hogy a lakosság többsége dolgozó, s ezeknek nagy többsége munkás, akkor változatlanul őket kell megnyerni, kitartó munkával őket kell a munkáspárt oldalára vonni. Az angol helyzet elemzésének egyik érdekessége, hogy Kunfi a liberális Manchester Guardian alapján kimutatást közöl a liberálisok 1880 és 1924 közötti választási görbéjéről, az erős, olykor szinte ciklikus visszaesésekről, s mindennek alapján Kunfi ekkor még kételkedett, vajon végleges halálról van-e szó, avagy a liberálisok még újraéledhetnek?

Kunfi 1925-ben újabb, jelentősebb írással lepte meg az osztrák, sőt ekkor nemcsak osztrák olvasóit. Vitába szállt a nagy „tanítómasterrel”, Kautskyval: a vita tárgya ismét a „szovjet forradalom”, a szovjet valóság, illetve a szociáldemokraták „orosz-magartartásának” kérdése volt. Ismeretes, hogy e kérdésben Kautsky és Otto Bauer már 1917-ben szembekerültek egymással, s végeredményben a kérdésben Kunfi azóta is Bauerhez állt közel, és nem Kautskyhoz. Kautsky ekkoriban azt taglalta, hogy az orosz forradalom az idők során végképp elveszítette munkás- és szocialista jellegét, s éppen ezért a szociáldemokratáknak a proletárdiktatúra rendszerével szemben egy új demokratikus köztársaság megteremtését kellene szorgalmazni, támogatni.

Kunfi ezt a szemléletet, politikai stratégiát nagyon sokoldalúan bírálta. Egyik legkiélezettebb ellenérve így szólt: Szovjet-Oroszországban – ugyanúgy, mint hajdanán a magyar, finn, és a bajor proletárdiktatúrák esetében – nincs arról szó, amit Kautsky állít, hogy szabad választási lehetőség kínálkozik a proletárdiktatúra és a demokratikus köztársaság között. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a proletárdiktatúra megdöntését ellenforradalom követi, s a szociáldemokrata pártok is – nemcsak a kommunisták – tehetetlenné válnak az ellenforradalmi helyzetben. Mindezek alapján a dolog lényegét illetően Kunfi (Bauer és még sokan) változatlanul érvényben levőnek tekintették az „el a kezeket Szovjet-Oroszországtól” régi jelszavát, főként külső kapitalista intervenciók kísérletekkel szemben. Ami a belső folyamatokat illeti, abban a folyamatok kivárását, tanulmányozását igényelte, de még a belső osztálypolitikai viszonyok megítélésében is elhamarkodottnak és felületesnek találta Kautsky elemzését, bár távolról sem azonosult a szovjet proletárdiktatúra gyakorlatával. Megjegyzendő, Kunfi véleménye annyira komoly visszhangot vert, hogy Kautsky már a Kampf következő számában újabb vitacikkben válaszolt neki: elismerve ellenérveit komolyságát.

Kunfi új „hazájában” bécsi tartózkodásának s saját élete utolsó évtizedének legjelentősebb politikai fordulata 1927 júliusában következett be. Az újabb magyar történetírás éppen elégszer érintette e tüntetést ahhoz, hogy ehelyütt úgy véljük, szükségtelen kitérni a részletekre. Kunfiról írva azonban jelentős mozzanatként látszik, hogy a párt elméleti folyóiratában, a Kampfban a júliusi tüntetés-vérontás másnapján, az eseményeket értékelő cikket, pontosabban az augusztusi szám első cikkét, amely kifejezetten július 15-ével foglalkozott: Kunfi írta.

Kunfi gondolatmenete jellegzetes volt. Azt azonnal átlátta, hogy nem kisméretű mozzanatról, hanem korszakos eseményről, váltásról van szó – amikor az osztrák proletáriátus szinte mindent elveszíthet, amit 1918 óta elnyert. Kunfi értékelésébe beleszőtte szinte valamennyi írásának jellegzetes gondolati elemét, amikor az európai, pontosabban a közép-európai események vonulatát elemezte, s régi önmardosó gondolatait jegyében aláhúzta, hogy Ausztriában a szociáldemokrata pártnak köszönhető, hogy a háborúban kifáradt, elkeseredett, csalódott, éhező tömegek a budapesti és müncheni példával szemben nem kísérelték meg az osztrák tanácsköztársaság megteremtését – amit Kunfi szerint nem tudtak volna fenntartani. Kunfi persze ehelyütt a jobboldal, s a konzervatív jobboldal új támadása ellen érvelt-tiltakozott, s érvrendszerébe ekkor ugyanúgy belefoglalta „a vörös szélsőség” elkerülését, mint azt is, hogy a jobboldal nem számol azzal, hogy a munkásság változatlanul komoly erő maradt, s ha provokálják, s évtizedes politikai, szociális és gazdasági vívmányait veszélyeztetik, akkor újabb összeütközéseket provokálnak ki. Hiszen, mint hangsúlyozta: „az orosz forradalom mellett a Vörös Bécs kialakítása volt a legjelentősebb szocialista kísérlet”, amelynek nagy volt a „nemzetközi presztízse és tömegvonzereje”.

Újra és újra figyelmeztetett a határokra, veszélyekre, hogy a kormány és rendőrsége úgy hiszi, most mindent kockáztathat, megváltoztathatja az erőviszonyokat. Vagyis jól látta, „az alapkérdésekről” van szó, s itt megjegyezte: „kevés ország van Európában, ahol az osztályellentétek oly mélyek és oly tudatosan ismertek lennének” – de mindehhez hozzátette, hogy a „Vörös Bécs” sikerei ellenére eddig a munkásság vállalt áldozatokat, s a burzsoázia nagyon keveset. Vagyis fordított

figyelmeztetést, sőt fenyegetést is intézett a hatalom levőkhöz: a provokációnak és az esetleges összecsapásnak olyan következményei is lehetnek, amelyek számukra nem lennének kívánatosak. (Itt ismét utalt a magyar, bajor proletár s a bulgáriai forradalmi paraszti diktatúra tapasztalataira.) Megjegyezte, hogy ha a többi ország forradalmi próbálkozásai el is buktak, ami a forradalmi erők visszaesésére vezetett, Ausztriában erről nincs szó, itt a munkásság szervezettsége, a szociáldemokrata párt ereje „állandóan nőtt”, noha klerikális, liberális, nagynémet és agrárius, antiszemita és legitimista érvelésekkel, propagandával egyaránt megkísérelték a tömegeket a szociáldemokraták ellen fordítani. Ennek ellenére, az 1927 tavaszi választáson ez a szocialistaellenes széles koalíció nem tudott áttörést elérni, így a „törvényes út” helyett ezért nyúlt a provokációhoz.

Kunfi ugyanitt a baloldali szocialista ellenzékkel is szembe fordult, hangsúlyozta, hogy az országban nem alakult ki forradalmi helyzet, vagyis végeredményben a Vörös Bécs megőrzését, a legális lehetőségek középette a további graduális fejlődést szorgalmazta. De ugyanitt, ebben a „Der 15. Juli und seine Lehren” c. cikkében ismételtlen intette a jobboldaliakat, rosszul hiszik, ha a szociáldemokraták szárnytöröttségére, avagy Bécs elszigeteltségére számítanak, s hangsúlyozta, hogy Bécs mellett ott áll Alsó-Ausztria, Stájerország, sőt Felső-Ausztria egyes közezei is. Kunfi ezzel 1927-ben már tulajdonképpen az 1934-es ellenállás, felkelés politikai térképét rajzolta meg.

Persze, ennek az 1927-es írásnak voltak jelentős gyöngéi. Kunfi egy lépéssel sem ment tovább a baueri stratégián, mindvégig hangsúlyozta, hogy noha a burzsoáziának is van veszténivalója, de a munkásság mégsem támad. Vagyis a kezdeményezést átengedte a másik félnek. Tudta és meg is írta, hogy ebben a csatában nem a munkásság nyert – magyarul; veszített –, de utána kitűnő publicisztikai fogással mégis olyan következtetéseket sugallt, hogy a csatának nincs igazi vesztese. S ezen a ponton az írás ellentmondásos volt, miként minden bizonnyal maga Kunfi is ellentmondásos álláspontot képviselt. Maga az osztrák valóság s a szociáldemokrata párt helyzete erre bőséges indokot, magyarázatot nyújtott – de az is kétségtelen, hogy ez az 1927-es vereség előrevetítette 1934 árnyékát. Kunfi ezzel számolt is – de igazi offenzív perspektívát mégsem tudott felvázolni. A maximális ellentámadás lépésváriációja teljesen a hagyományos volt: a párt befolyását kell növelni, új tagokat, követőket kell szerezni a szociáldemokrata mozgalomnak. Kunfi így a statikus helyzetelemzésben jó s mindmáig értékálló, figyelemre méltó cikket írt: mint politikai, előremutató, választ kereső írás – nem érte el az idők követelményeit, még akkor sem, ha világosan feltételezte: hasonló provokációkra a munkásság erőteljesen visszaüt majd.

1928-ban jelent meg a Kampf hasábjain Kunfi egyik legérdekesebb-színvonalasabb írása „Die Weltlage des demokratischen Sozialismus” címmel. Ebben többfelől is közelített a demokrácia és szocializmus európai problematikájához. A „politikai földrajz” síkján megrajzolta, hogy Európa keleti felében – a Szovjetunióban – fennmaradt a forradalmi diktatúra. (A fogalom használata fontos és jellegzetes, hiszen láthatuk, ennek jogosultságát Kautsky már 1925-ben elvitatta.) Másfelől Közép- és Dél-Európa számos országában győztek az ellenforradalmi diktatúrák, míg Nyugat-Európában megmaradtak a polgári demokráciák.

A földrajzi körülhatárolás után következett a történeti. Kunfi hangsúlyozta, hogy az 1917–1923-as időszakban Európa számos országában forradalmi válságot éltek át, s ha nem is sikerült sok helyen a szocialista forradalmat győzelemre vinni, megtartani, magát a tény és lehetőséget fontos tudatosítani. Ugyanakkor azt is, hogy nem csupán a kudarcot élték meg, hanem e forradalmi periódusban jelentős sikereket értek el: a köztársaságok kikiáltását, agrárreformokat. Mégis, e fontos mozzanatok tudatosításával együtt is látni kell – hangsúlyozta –, hogy ez a forradalmi periódus véget ért, amelynek lényeges eleme, hogy éppen a proletariátus volt az, amely a polgári, polgári demokratikus forradalmak munkájának befejezését keresztülvitte. De ez a periódus lezárult, s ha újra forradalmi hullám köszöntene be, akkor ezek a forradalmak csakis proletár, szocialista jellegűek lehetnek. Addig viszont, amíg ez a forradalmi periódus beköszönt, csak olyan feladatuk lehet, hogy a szocialista pártok, szervezetek befolyását növeljék.

Kunfi gondolatmenetének ezen befejező része első pillanatra nem tűnhet túl magával ragadónak és egyéninek. Bizonyos fokig ez igaz, de nem szabad elsikkadnia, hogy Kunfi az osztrák ausztrómarxistákkal együtt itt, az új forradalmi periódus beköszöntének valószínűségét vetette fel, sőt nemcsak felvetette, azzal számolt is.

Ennek a cikknek azonban van egyéb tanulsága is. Bár a politikai–földrajzi fókusz Európát vette középpontba, amibe belefoglalta Európa keletén a forradalmi diktatúra Oroszországát, de ugyanitt

kitekintett az Egyesült Államokra is, amelyet formailag demokráciának, lényegileg azonban a nagytőke oligarchikus rendszerének tekintett, amelyben az igazi demokrácia alig érvényesül, s amelyben fenyegetőnek látta a nacionalista, imperialista, militarista tendenciák jelentkezését (ennek irányultságát ekkoriban főként Latin-Amerikában és Ázsiában látta jelentkezni).

Kunfi e sokféle jelenség mérlegelése nyomán az Egyesült Államoktól nem sok jót remélt. Az igazi változásokat és demokratikus szocialista tendenciákat kémelve Nagy-Britanniában és Németországban bízott. Igaz, kitekintett az akkori idők „erős” európai katonai hatalmára, Franciaországra is, de úgy ítélte, itt a munkásmozgalom súlyosan meghasonlott, és az új, háború utáni ipari fellendülés nem a francia proletariátus számát gyarapította, hanem jobbra külföldi munkások hadserege nőtt meg az országban. A kispolgári rétegek változatlanul elfordulnak a szocializmustól, nem utolsósorban, mert ezeket a nagypolgárság elriaszthatja, hogy a szocialisták a gazdasági bizonytalanságot hozná magukkal, s a „szilárd frankot” csak a „rend” emberei szavatolhatják.

Nagy-Britanniában azonban egészen más tendenciákat látott. Itt a szociális polarizáció (amire 1911-ben, s a Kampfban 1924-ben rámutatott) adva volt. Továbbá a liberális párt bomlása tartósnak bizonyult, s ekkor már leírhatta, hogy egy új Lloyd George-féle liberális radikalizmus feltűnte kevésbé valószínű, miként a konzervatívok táborában sem mutatkozik egy újfajta „Disraeli-féle tory-szocialista” tendencia. Amennyiben pedig így van, akkor a munkáspárt számára nem rosszak a kilátások, hogy e pártok bűvköréből magához ránthasson munkástömegeket. Hiszen a politikai aritmetika tengelyében pontosan az áll, hogy a munkástömegek jelentős hányada még mindig liberálisokra és konzervatívokra szavaz. A feladat az ő megnyerésük – amit az elkövetkező periódus alapkérdésének tekintett.

A másik ilyen – jó – perspektivákat mutató ország Németország volt. Kunfi megállapította, hogy itt a feltételek valamivel rosszabbak, de itt sem rosszak. Itt a munkástömegek liberálisokra, s főleg a katolikus centrumra szavaznak, s aláhúzza: a vallási hatások minden jel szerint sokszor még szívósabban tovább élnek, mint a politikaiak. Mindemellett egy utalást tett a kommunistákra is, nevezetesen azt, hogy ha a munkásmozgalom politikai megosztottságát sikerülne felszámolni, akkor ez nyilvánvalóan megnövelné a szociáldemokrata párt „húzóerejét”. Magától értetődő volt Kunfi számára – és persze a Kampf számára is –, hogy ezt a felszámolást csakis úgy képzeltek el, hogy a kommunisták olvadhatnak a szociáldemokrata pártba. De ez rövid kitérő volt Kunfi felmérésében – a lényegesebb az volt, hogy leszögezte: „az európai szocializmus sorsa Németországban és Angliában dől el”. S nem lett volna Kunfi, ha itt nem utal vissza Marxra, aki 1870–71-es elemzésében utalt erre a jellegzetes „munkásmozgalom-súlypont-áthelyeződésre.” Mindezt azonban összekötötte az erős szocialista tömegpártok jelenlétével – s ezek sokféle erősítésén, befolyásuk kiszélesítésén mérte a nagy idők, lehetőségek új közeledtét.

TOLNAI GYÖRGY

**Az élelmiszeripar szerepe Magyarország 19–20. századi
tőkés iparfejlődésében
(A függő iparfejlődés és az élelmiszeripar)**

A mezőgazdasági országok jellemző iparága az élelmiszeripar; ez volt a helyzet a múltban, és ez a jelenben is. Ismeretes, hogy a klasszikus kapitalizmus ipari országainak a 19. században a textilipar volt a vezető ága; ennek volt a legnagyobb belső és nemzetközi piaca, ez halmozta fel a legtöbb tőkét, és alkalmazta a munkásosztály legnagyobb részét. A 20. század imperializmusában ezt a vezető szerepet mindinkább a nehézipar vette át. A kérdés az, hogy a nem iparos, a mezőgazdasági túlsúlyú országokban – amelyeket mezőgazdasági kivitelük és cserében ipari behozataluk a fejlett országoktól tesz függővé –, vajon a mezőgazdaságra épülő, náluk vezető élelmezési ipar képes-e valamiféleképpen pótolni a korai textil-, s a későbbi nehézipart a tőkefelhalmozás tekintetében; s ezáltal kiindulássá válhat-e a fejlett ipari országokká való átfejlődésükhöz? A közgazdászok és gazdaságtörténészek között e téren vita alakult ki; nyilvánvaló azonban, hogy ezt a kérdést a tények döntik el. Ezért az utóbbiakhoz fordulunk a további fejtegetésekben.

Kétségtelen, hogy e téren a 19. század második, s a 20. század első felének kapitalista Magyarországa igen jellemző példát képvisel. Mezőgazdasági orszákként a 19. század végén lakossága 75–80%-a, 1920-ban 55,7%-a, s az 1930-as időszakban 51,8%-a a mezőgazdaságból élt.¹ Vezető iparága az élelmiszer- (főként malom-) ipar volt. Valószínű, hogy az erre vonatkozó adatok megfelelő kitekintést nyújthatnak számunkra más függő fejlődésű, még ma is mezőgazdasági-élelmiszeripari országok fejlődési irányzataira vonatkozólag.

*1. A nemzetközi munkamegosztás alakulása
Ciszlajtánia ipari országai és a mezőgazdasági Magyarország között*

A kiegyezés utáni Magyarország iparosodó mezőgazdasági ország volt: a lakosság 75–80 százaléka élt mezőgazdaságból; s még 1913-ban is a falusi lakosság háromszorosa volt a városinak. Ugyanakkor azonban az országban új iparosodás indult meg, amely a kapitalista monarchia keretébe – közös vámterületére – zárt Magyarországon is szükségszerű jelenség volt. A magyarországi ipari fejlődés azonban más irányzatot vett, mint az önálló fejlődésű nyugati országoké,^{1/a} amelyeknek – mint szó volt róla – vezető iparágai a feldolgozóiparok voltak; a 19. század 70-es éveitől elsősorban a textilipar volt uralkodó iparáguk, a 70-es évek után pedig mindinkább előtérbe került, és a századforduló után lassanként az első helyre lépett a nehézipar, mindenekelőtt a gépipar. A magyarországi iparfejlődést meghatározta, hogy az önálló fejlődésre az 1848/49-es polgári forradalomban felcsillanó reményt semmivé változtatta az ellenforradalom győzelme, s az abszolutisztikus Habsburg-

¹ *Keleti Károly–Beöthy Leó: Magyarország statisztikája. Bp., É. n. (178.) – Magyar Statisztikai Évkönyv, 1936. Bp., 1938.*

^{1/a} Az önálló iparfejlődésű országok kezdetben vezető iparágának, a textiliparnak kiemelkedő gazdasági szerepéről a szerző több munkájában szolgál nemzetközi forrásanyagokra támaszkodó adatokkal: A parasztipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon (1842–1849). Századok, 1956. 4–6. sz. 709–735. l.; A tőkés iparfejlődés kettős irányzata és az 1848–49-es Magyarország útja. Valóság, 1963. 4. sz. 25–41. stb.

monarchiának közös vámterülete, amelybe az országot belekényszerítették, és korábbi, kezdetleges iparának tönkretétele révén főleg mezőgazdasági térre szorították. A kiegyezés a nagynémet szövetségből kivert – s így otthoni konszolidációra kényszerített – Habsburg-monarchia politikai kompromisszuma volt a magyar nagybirtokos uralkodó osztállyal, de legalább annyira oly gazdasági megállapodást is képviselt, amelyet a Lajtán túli ipari burzsoázia kötött a magyar nagybirtokosokkal, biztosítva termékeik számára – saját – ipari városaik mezőgazdasági piacát, cserébe megkapva tőlük egész Magyarország ipari piacát. A Monarchia közös vámterülete az önálló nemzeti fejlődésnek mind Magyarországon, mind Csehországban akadályává vált. Ez utóbbira vonatkozólag írta egy csehszlovák történész, hogy „a cseh burzsoázia a nemzeti függetlenség követelése helyett inkább belement a dualizmus rendszerébe, ... mert ez biztosította számára a védett piacokat”.^{1/b} Hasonló történt a magyar nagybirtokos uralkodó osztállyal is, amely az ugyancsak védett mezőgazdasági piacok ellenértékeképpen beérte a látszatfüggetlenséggel, amelyben nemcsak a legfontosabb politikai területek (az ún. közös ügyek), hanem az önálló gazdasági fejlődés legfontosabb biztosítékai (önálló vámterület, önálló jegybank) is idegen érdekek rendelkezése alatt maradt. Magyarország gazdasága mindennek következtében függő helyzetbe került a Monarchia ipari országaitól.

Ez határozta meg a kiegyezés utáni magyarországi iparosítás irányzatát, fejlődésének útját is. Részben belső, részben pedig külső, a Lajtán túli tőkeexportőrök által megszabott irányzatok előtérbe állították a mezőgazdasági terményeket feldolgozó élelmiszeripart. A mezőgazdasági nagyüzemek tulajdonosainak ugyanúgy, mint a Lajtán túli iparosoknak előnyös volt a gabonának megőrölt állapotban való kivitele; részben mert a szállítás olcsóbb, részben mert sütőipari feldolgozása egyszerűbb volt.

A magyarországi élelmészeti ipar élén ezért mindjárt a kiegyezés után szinte robbanásszerűen bontakozott ki a malomipar, amely megmagyarázza ez iparág növekvő súlyát a magyarországi ipar-gazdaságban. A gőzmalmok száma az 1863-as évi 227-ről alig több mint két évtized alatt, 1885-ig 877-re emelkedett.² S ami még ennél is többet mond, a malomipar kapacitása 1870 és 1910 közti négy évtizedben megsokszorozódott, és a gabonakivittelt mindinkább liszt kivittel helyettesíthette:³

	1870	1882	1890	1900	1910
	millió métermázsában				
Búza-rozs kivitel	5,0	7,1	9,2	9,0	6,5
Gabonaliszt kivitel	1,9	2,9	4,5	6,9	6,4
A liszt %os aránya	38,0	41,0	49,0	77,0	99,0

Vagyis miközben a liszt kivitel 1,9 millió q-ról 6,9 millió q-ra, vagyis 3 és félszeresére nőtt, aránya az exportált búza és rozs egynegyedéről azzal egyenlő nagyságúvá vált.

Ez az oka annak, hogy a magyarországi ipar jellegzetesen függő típusú iparfejlődés útján alakult ki a kiegyezés után, s legnagyobb iparága az élelmészeti ipar lett:⁴

^{1/b}K. Herman felszólalása az 1955-ös prágai történeti konferencián. Századok, 1956. 1–2. sz. 248.

²Nemzetgazdasági Statisztikai Évkönyv. Bp., 1886. 1863-as adatokhoz l. Molnárfi T. cikkét: Tört. Stat. Évkönyv, 1967–68. Bp., 1970. 309, 313.

³1870-re vonatk. Ld. Keleti-Beöthy: i. m. – Az 1882–1910-es évekre: A Magyar Szent Korona Országainak 1882–1913. évi külkereskedelmi forgalma. Bp., 1923 – adatai alapján.

⁴Kiszámítva Berend T. Iván–Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp., 1972. 67. adatai alapján.

Magyarország gyáripari termelése

	1898		1913	
	mill. K.	%	mill. K.	%
Vas- és fémipar	184	12,6	503	15,2
Gépipar	132	9,0	230	6,9
Vegyipar	84	5,7	242	7,3
Egyéb nehézipar	86	5,9	212	6,4
Össz. nehézipar	486	33,2	1 187	35,8
Élelmiszeripar	646	44,1	1 288	38,9
Textilipar	53	3,6	209	6,3
Ruházati-bőripar	51	3,5	124	3,7
Faipar	97	6,6	224	6,8
Egyéb könnyűipar	33	2,3	103	3,1
Össz. könnyűipar	234	16,0	660	19,9
Bányászat	98	6,7	179	5,4
Együtt	1 464	100,0	3 314	100,0

A századfordulón és az első világháború előtt tehát kiemelkedően első helyen szerepelt a statisztikai kimutatásokban az élelmiszeripar, élén a malomiparral. Ha ehhez hozzávesszük a nagyságra második iparágat, a *vas- és fémipart*, amely főként *hengerelt áruval* szerepelt, s ily módon ugyancsak *nagyrészt export-iparág volt* – kiderül, hogy ezek az egész ipari termelésnek több mint felét, s a nem szorosan az iparhoz tartozó bányászat levonásával csaknem 61%-át képviselték. Így az elsősorban a belső piac ellátását szolgáló iparágak, s mindenekelőtt a könnyűipar, továbbá a nehézipar egyéb ágai, nemcsak hogy kisebbségben voltak, hanem kifejezetten elégtelenek a belső piac ellátására. Így ipar-szerkezete már eleve meghatározta a kiegyezés utáni Magyarországnak a külföldi iparoctól való függését. Az olyan országban, amely mezőgazdasági jellegű, s így függő gazdaságot képvisel, tehát a külkereskedelemnek azért van fokozott jelentősége az ország gazdaságában, mert *mezőgazdasági piacának* nagy része az országon túli, külföldi területeken fekszik, s ugyanakkor – ennek ellentétéként – *saját területe egyszersmind e külföldi ipar piaca*. A lényeget nem jól közelíti meg az a felfogás, amely itt kétoldalú függőségről beszél, mivel a 19. század második fele már az európai kontinens ipari forradalmi fejlődésének korszaka, s *egy ország fejlettségét ettől kezdve ipari előrehaladása határozza meg, amellyel szemben a mezőgazdaság jelentősége állandóan csökken*.

Lássuk most a magyarországi gazdaság e függő alakulását a külkereskedelmi forgalom legjellemzőbb kiviteli és behozatali tételeinek szembeállítására. ⁵ (Táblázat a 689. oldalon.)

A fenti számok rámutatnak, hogy a magyarországi *kivitel* az adott időszakban *elsősorban (63–70%-ban)* nyers mezőgazdasági termék; s emellett a legfontosabb élelmiszeripari termények (liszt, cukor) 12–16%-kal, vagyis a nyerstermék-kivitel 1/4–1/6-ával szerepelnek. *A behozatal legfontosabb cikkei viszont többségükben iparcikkek* (62% körül). Mielőtt – amiről később még szó lesz – arról beszélnénk, hogy mit jelent valóban az élelmiszeripar elsőbbsége a belső gazdaságban – azt kell megvizsgálunk, hogy mit jelent a mezőgazdaság (és mezőgazdasági ipar, s benne a legnagyobb termelési volumenű malomipar) kiviteli túlsúlyának és egyben az iparcikkek behozatali túlsúlyának

⁵ A Magyar Szent Korona Országainak 1882–1913 külkereskedelmi forgalma. A 4. fejezet táblázatai alapján számítva.

Magyarország külkereskedelme millió koronában

	1882		1890		1900		1910	
	export	import	export	import	export	import	export	import
Összesen:	893	875	1060	971	1327	1110	1717	1852
Ebből:								
Mezőgazd.	623	133	725	172	825	204	1075	310
Malom-cukor- ipari	106	31	130	25	203	15	278	19
Textil-bőr- faipari	78	456	75	458	107	549	177	927
Vas-fém-gép- ipari	34	91	28	72	83	132	65	241

Százalékosan:

Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ebből:								
Mezőgazd.	70,0	15,2	68,1	17,7	62,2	18,4	62,8	16,7
Malom-cukor- ipari	11,8	3,6	12,3	2,6	15,2	1,4	16,3	1,0
Textil-bőr- faipari	8,9	52,1	7,1	47,1	8,0	49,5	10,4	49,8
Vas-fém-gép- ipari	3,8	10,4	2,6	7,4	6,3	12,0	3,8	13,2

cseréje a belső népgazdaság szempontjából. Arról van tudniillik szó, hogy itt két egyenlőtlen termelési ágazat cseréje történik. S pedig nemcsak a mezőgazdaság és az ipar közötti gazdasági ágak, hanem az iparon belül az élelmiszeripar (malomipar) és az egyéb (textil-, nehéz-) ipar közötti egyenlőtlen csere is. Bennünket, mivel az élelmiszeripar, illetve a malomipar jelentőségét vizsgáljuk az iparosodásban, ez utóbbi érdekel elsősorban.

2. Egyenlőtlen felhalmozás a textil-, majd a nehézipar előnyére
és az élelmiszeripar (malomipar) hátrányára

Nyilvánvaló, hogy az ipari forradalom előtti, még manufaktúrális termelés színvonalán az egyes iparágak termelése – s ezen belül új érték termelése – arányos egyrészt a konkrét termelőmunkában szükséges munkaráfordítással, s másrészt a feldolgozandó nyersanyag mennyiségével. A mezőgazdasági ipar munkaigényessége sokkal alacsonyabb, mint a textiliparé. Vegyük a malomipart. Munkamenete viszonylag egyszerű: tisztítás, koptatás és többmenetes (fokozatos) őrlés. Összehasonlításképp vizsgáljuk fel a textilipar bonyolultabb termelési folyamatát: a szálanyagok előkészítési munkálataitól (a pamut magtalanítása, sajtolása; a gyapjú tisztítása; a len, kender tilolása, törése, gerebenezése stb.) a fonáson keresztül (kártolás, fűsülés, s a tulajdonképpeni fonás) a szövésig, az appetúráig (keményítés, lágyítás, fényezés, bolyhozás, nyírás) s végül a fehérítésig és festésig (nyomás). Mindez sok termelőmunkát igényel – összehasonlíthatatlanul többet, mint amilyen az őrlés. Ezért a textildolgozó-munka sokkal több értéket ad a feldolgozott nyersanyag értékéhez (vagyis sokkal több új értéket termel), mint az imént említett malomipari munka a gabona értékéhez.

Ugyanakkor a mezőgazdasági ipar termelése a nyersanyaggal való ellátottság szempontjából is sokkal hátrányosabb helyzetben van, mint a textiliparé. A mezőgazdasági termények előállítására idény-

jellegű; az országok nagy számában – a fejlődésnek fő sodrában levő mérsékelt égöv területén – évente egyszer, a meleg égöv országaiban is primitív körülmények között egyszer, öntözéses – ritka – területen általában kétszer, mindenesetre kevésszer hoz a mezőgazdaság új termést. Emellett a mezőgazdasági országok – mint ismeretes – általában elmaradt technikájú, fejletlen országok, amelyeket nemcsak primitív termelési formák, hanem alacsony termés hozamok is jellemeznek. Ezért ezek az évente egyszer-kétszer megtermelt, viszonylag kis mennyiségű mezőgazdasági termékek már eleve határt szabnak a feldolgozó ipar tevékenységének. Egyes termékek ezenkívül megkövetelik a gyorsfeldolgozást – például a cukorrépa –, nehogy megromoljanak, vagy hasznos tartalmukból veszítsenek. Mindez megmagyarázza a *mezőgazdasági iparok termelésének szakaszosságát, s az év jelentékeny részében a termelés leállítását* (például éppen a legelterjedtebb mezőgazdasági iparokban, a cukoriparban és a malomiparban, ahol a munkaperiódus csupán néhány hónap). Ezzel szemben a *textilipar* nyersanyagellátása – figyelembe véve a fejletlen országok gyapot-, gyapjú-, juta-, manilakender-, kender-stb. szállításait – gyakorlatilag állandó és felső határ nélküli. Ezért a *textilipar termelése folytonos (kontinuens)* és növekedése elé csupán a textili piac terjedelme szab határt; a textilpiac azonban a szabadversenyessé kapitalizmus időszakában lényegében határtalan, hiszen a vezető textil-országok, mint nagyhatalmak, sok nemzeti védővámat erőszakkal zúztak szét vagy tettek lehetetlenné, elsősorban a gyarmati és félgyarmati, továbbá a függő országokban.

Kétségtelen továbbá, hogy a *tőke megtérülése a textiliparban* – ahol a munkaperiódus és a termelési idő egybeesik – *összehasonlíthatatlanabbul gyorsabb, mint a mezőgazdasági iparban*, ahol a tőke évenként csak egyszer vagy kétszer fordul meg. Itt tehát mind a termelés munkaigényessége, mind a termelt cikkek mennyisége, mind pedig a tőke megtérülése területén a *textilipar sokszoros fölényben van* a mezőgazdasági iparral szemben. A textilipari profitok sokkal magasabbak, a felhalmozás is sokkal gyorsabb.

Ez az alapvető különbség az *ipari forradalom után is* megmarad a mezőgazdasági és textiliparok között. A termelésben szükséges munkaráfordítás különbségeit azonban bizonyos mértékig a gépi beruházások közti arányok veszik át, vagyis az állandó tőke közötti különbségek. Ezért, ha azt nézzük, hogy például az 1860-as és az 1936-os évek Magyarországon hogyan alakult az egyes iparágakban létrehozott értékek százalékos aránya – a nyersanyag-értékhez képest –, vagyis, hogyan alakult az egyes iparágak új érték termelésének (a 2. és 5. rovatokban kimutatott) aránya – a következő képet kapjuk:

Iparág	Az 1860-as években			1936-ban ¹		
	nyersanyag- értékindex	termelési értékindex		nyersanyag értékindex	termelési értékindex	
		nettó	bruttó		nettó	bruttó
Malomipar	100,0	26,0	126,0 ⁶	100,0	21,6	121,6
Cukoripar	100,0	53,0	153,0 ⁷	–	–	–
Élelmiszeripar	–	–	–	100,0	50,9	150,9
Textilipar	100,0	150,0	250,0 ⁸	100,0	73,1	173,1
Nehézipar (félkész- gyártmány)	100,0	48,6	148,6 ⁹	100,0	68,8	168,8
Nehézipar (gépipar)	100,0	196,0	296,0 ¹⁰	100,0	166,0	266,0

⁶ A malomipari mutatószámok kidolgozásánál ld.: Magyarország malomipara, 1894. Bp., 1896. 25. – Az áráknál l. Magyarország földművelése, Bp., 1896. 143. 76%-os kiörlési átlag feltételezésével.

⁷ A cukoripari arányok *Wiener Moszkó*: A magyar cukoripar fejlődése I. köt. Bp., 1902. 312. alapján számítva. Az adatok az 1867–68-as évre vonatkoznak.

E számok értékelése előtt megjegyzendő, hogy ez adatok – s különösen az 1860-as évekre vonatkozók – csak viszonylagos értékűek, tekintettel az adatfelvétel pontatlanságára s az egyes felvételi időpontok eltéréseire. Mindannyira vonatkozik az, amit a cukoripar adatainak feldolgozásakor Wiener Moszkó önkritikusan írt: „... megbízható adatok hiányoznak, az egyes termelési tételek nagysága évről évre változott”. (I. m. 313.) Mégis az idézett számok bizonyos képet nyújtanak a kor iparáról, amelyek legalábbis nagyságrendi szempontból figyelembe vehetők (ahogy a cukoripari adatokat idézik azóta is), legalábbis az *egy időszakon belüli* ágazati összehasonlításokra. Kevésbé tehető ez az 1860-as évek és az 1936-os év adataival, mert az elsők csupán az alapanyagokat vetik egybe a késztermék értékével (tehát pl. a gabonaárakat a lisztárakkal, a gyapotárakat a pamutárakkal stb.), míg az utóbbiak az alpanyersanyagokon kívül a fűtő-, világító-, csomagoló- és üzemi segédanyagok értékét hasonlítják a kész iparcikk értékéhez. Egyedül csak a bennünket itt elsősorban érdekítő malomipar a kivétel ez alól, mert ennek adatai mindkét esetben az alapanyagokat arányosítják a késztermékhez, érték tekintetében, s így azok közvetlenül összehasonlíthatók.

A fentiek figyelembevételével a fenti számok azt mutatják, hogy a malomipar a 19. század 60-as éveiben egynegyedével, az 1936-os évben pedig valamivel több mint egyötödével növelte meg a maga ipari tevékenysége révén a gabona értékét; tehát csak kisebb részével, töredékével. Ez az akkor vezető magyarországi iparág így – mint általában az élelmiszeripar, de annak átlagánál is alacsonyabb arányban – mint a mezőgazdaságot kiegészítő, kiszolgáló iparág szerepelt, eleve feltételezve a mezőgazdaság vezető szerepét az országban. Ugyanakkor más feldolgozó iparok (könnyűipar, nehézipari gépgyártás stb.) a maguk magasabb ipari termelékenységével már az ipari országok fő ágazatait képviselik; ezek szerepe azonban viszonylag elmaradt a magyar gazdaság területén az idézett korszakokban, mint ezt a korábbi számadatok igazolják.

A textilipar – és a monopolkapitalizmus korszakában a nehézipar – termelési előnyei egyrészt azzal járnak, hogy a már meglevő tőkék főleg e kifizetődőbb területekre tömörülnek, létrehozzák ott az ipari forradalmat, másrészt pedig azzal, hogy a felhalmozás e területeken meggyorsul.

A textilipari – s különösen a nehézipari forradalom után kialakuló átlagprofit ugyan megszünteti az egyes iparágak termelési előnyeiből származó *közvetlen* előnyöket, hogy ezek helyébe a vezető iparágak nagyobb beruházásaiból, tőkéik magasabb szerves összetételéből adódó *közvetett* előnyöket biztosítsa. Amikor a profit nem az élő munka mennyisége szerint oszlik meg az egyes ipari tőkék között, az *átlagprofit elosztását* a termeléshez felhasznált ösztőkék arányában végzik. Ez egyben azt is jelenti, hogy az *újonnan létrehozott értékek elosztása is az összes befektetett tőkék alapján történik*.

Jellemző erre a fejlődésre a monarchia keretében gazdaságilag kedvező helyzetben levő – s lényegében az önálló iparfejlődés képviselő – Csehország tőkéinek megoszlása a textilipar és (az itt első helyen álló élelmiszeripari ágazat) a cukoripar között. A részvénytársasági tőkék aránya az 1870-es évek közepén a következő volt:¹²

⁸ A textilipari arányok *Pisztory Mór*: Az Osztrák–Magyar Monarchia statisztikája. Bp., 1874. 309–310. adatai alapján (nyerspamut-import és pamuttextil-termelés értékének egybevetésével) alakultak ki.

⁹ A félkész–nehézipari arányt a selmecbányai üzemi adatokból (nyersanyag- és ipari termelési érték) számítottuk ki. Az adatokat Kiszely Gyula volt szíves rendelkezésünkre bocsátani (Főkamara-grófi Hivatal, Selmecbánya, Lcvéltár, Statni Slovensky Ustredni Archiv-Banské Oddelenie, 6323/1229. 1873).

¹⁰ A külkereskedelemben a nehézipari késztermékekre és a nyersanyagra megállapított átlagérték alapján. (*Keleti–Beöthy*: i. m.)

¹¹ Magyar Statisztikai Évkönyv, 1936. Bp., 1938. 133. l. gyáripari termelés bruttó és nettó értékei alapján. A malomipar adatai uo. 134.

¹² Compass: Jahrbuch für Volkswirtschaft und Finanzwesen. Wien, 1874. III. rész 268–278., 323–378.

Iparág	Alaptőke	Össztőke	Vállalatok száma	Átlagos össztőke, 1000 Ft
	millió forint			
Textilipar	47,6	84,7	44	1920
Cukoripar	37,6	49,7 ^{1 3}	98	507

Az önálló fejlődésű – bár a nyugati fejlett tőkés országokkal szemben még elmaradott – Csehországban tehát kidomborodott a textilipar vezető tőkeereje a mezőgazdasági ipar legerősebb ágával, a cukoriparral szemben, ha még nem is olyan megsemmisítő fölényrel, mint nyugaton. Az egyes vállalatok átlagos tőkéit tekintve a textilgyárak csaknem négyszeresen felülmúlják a cukorgyárakat; az iparágak egészében felhalmozódott tőkék arányánál viszont azt találjuk, hogy a textiltőkék csaknem kétszeresét képviselik az egész ország cukoriparában felhalmozódott össztereknek. Az átlagprofitráta kialakulása során tehát a textilipari tőkék profitja is sokkal magasabb, mint a cukoripariaké.^{1 3/a} A textilgyárak méretei sokkal nagyobbak – négyszeresen felülmúlják – a cukoripariakét; a tőkék szerves összetétele, a holt munka aránya a termelésben is sokkal magasabb, mint ez utóbbi iparágban. Az átlagprofitból való levonások a tőkések magas megélhetési költségeire a nagyobb vállalatoknál szükségszerűen kisebb arányúak, mint amilyenek a kisebb vállalatoknál. A folyamatos textiltermelés a tőkék évi négy-hatszoros forgatását teszik lehetővé (attól függően, hogy milyen messze van a piac, tehát mennyi a szállítási idő; s a cseh textíliákat nem a távoli Indiába vagy Kínába, hanem a közeli magyarországi stb. piacokra juttatják el), a cukortermelés évi egyszeri tőkeforgásával és hosszú állási idejével szemben. Mindez nem kétszeressé teszi a textiliparban felhalmozott tőkék méreteit a cukoriparban való tőke koncentrációjával szemben (a két iparág összterekének aránya szerint), s nem is négyszeresére emelik ezt (az egyes vállalatok átlagos tőkéinek aránya szerint), hanem minden valószínűség szerint ennél is sokkal magasabbra. Ez az oka annak a jelenségnek, hogy a már előrehaladottabb önálló iparfejlődésű országok nemzetgazdaságában a szabad verseny kapitalizmusa időszakában a textilipar a tőkék abszolút többségét birtokolja, s később, a monopolkapitalizmus korában ugyanezt teszi a nehézipar is. Ez az alapja e korszakokban a textil-, illetve a nehézipar termelése abszolút túlsúlyának is a népgazdaságban.

Mi a helyzet ezzel szemben a függő fejlődésű Magyarország hasonló iparágainak tőkeellátását illetően? Ugyancsak az 1870-es években a magyarországi textilipari és cukor- s malomipari részvénytársaságok tőkéinek aránya a következő volt:^{1 4}

^{1 3} A cukoriparban az összes tőke az alaptőke 131%-a. (Compass, i. m. 348., 377. és 378. vállalati kimutatásai szerint.)

^{1 3/a} E ténnyel kapcsolatban a tanulmány lektora, Péteri György, a következő kérdést tette fel: Ha egyszer érvényesül a profitok kiegyenlítődésének tendenciája (vagyis 'kialakul az átlagprofit'), akkor, hogy ... lennének egyes ágazatok profitjai 'szokkal magasabbak' más ágazatokéinál?! Marx az átlagprofittal kapcsolatban a következőt írta: „Az egyes tőkések ... minden 100 egység (össztőke) után egyformán osztják el a profitot ...” (A tőke, III. k. Bp., 1951. 194.) Vagyis: minél magasabb az összterekjük, annál magasabb a profitjuk. Mivel fenti adatok szerint a cseh textiltőkék csaknem kétszeresét teszik a cseh cukoripari tőkéknek – az átlagtőkék kialakulása után természetesen profitjuk is csaknem kétszeres lesz, vagyis „szokkal magasabb.” Péteri György egyébként megállapítja, hogy az átlagtőke rendszerének kialakulása a szabadversenyek kapitalizmusra jellemző, s az nem érvényes a kisárutermelésben. *Ebben egyetértünk.*

^{1 4} Compass, III. rész, 233–278.

Iparág	Alaptőke	Össztőke ^{1 5}	Vállalatok száma	Átlagos össztőke, 1000 Ft
	millió forint			
Textilipar	1,4	2,5	5	507
Malomipar	15,3	35,3	42	840
Cukoripar	6.9	9.0	5	1808

Ebben a *függő fejlődésű országban* tehát mind az össztőkék mennyiségében, mind pedig az egy vállalatra jutó átlagtőkék viszonylatában a *malomipar (illetve az utóbbiban a cukoripar) van túlsúlyban*. Az élelmiszeripar tehát sokszorosan hátrányos helyzetben van a tőkefelhalmozás tekintetében a textiliparral szemben. A Magyarországon *belüli* átlagprofit alakulása – s egyelőre csupán erről beszélünk – így olyan iparág előnyére érvényesül, amely mind a tőkék forgási sebessége, mind pedig azok szerves összetétele tekintetében mérhetetlenül hátrányosabb helyzetben van, mint a textilipar. De mivel az átlagprofit ez országban a malomipar javára – szükségszerűen tehát a textilipar hátrányára – érvényesül, az egyébként kis volumenű honi textilfejlődést is lelassítja. A viszonylag alacsony profitú és viszonylag kis méretű malomipari vállalatok évi nyereségéből magasabb arányú a tőkések (és ezek között a feudális fényűzés igénylő földbirtokosok) megélhetésére szolgáló levonások, mint lenne a nagyobb méretű textilüzemeknél; ilyen körülmények között az *ipari tőkefelhalmozás szükségszerűen csekély méretűvé válik*, mint minden függő fejlődésű országban.

Felvetődik azonban a kérdés, hogy *milyen irányban tolja el az egyes iparágak tőkefelhalmozási arányát a nehézipar kifejlődése, a monopolkapitalizmus korszaka*. A fenti vizsgálat korszaka, az 1870-es évek már ennek előestéjét képviselik, s ezért tanulságos az Osztrák–Magyar Monarchia önálló fejlődést tükröző *egészének* és függő fejlődésű *magyar felének* összehasonlítása, ugyancsak az ipari részvénytársaságok tőkéinek aránya tekintetében.

Az 1870-es években a *monarchia ipari részvénytársaságainak* tőke megoszlása a következő volt:¹⁶

Iparág	Alaptőke	Össztőke ^{1 7}	Vállalatok száma	Átlagos tőke, 1000 Ft
	millió forint			
Vas- és gépipar	77,1	121,0	37	3 274
Textilipar	49,0	87,2	49	1 780
Malomipar	17,9	41,4	59	700
Cukoripar	44,5	58,7	103	570

E számokból különleges élességgel domborodik ki a *nehézipar növekvő túlsúlya* az 1870-es évek monarchiájában – annak ellenére, hogy ez az államilakulás egyáltalán nem állott a tőkés fejlődés élvonalában levő országok között –, továbbá megmutatkozott a textilipar viszonylagos elmaradása, s végül (de nem kevesebb élességgel) a malom- és cukoripar alárendelt szerepe az együttesben. Mint korábban is láttuk, ebben a fejlődésben is a *nagyobb munkaigényességű iparágak kerültek előtérbe*, az ipari forradalom kibontakozása során azzal az áttétellel, hogy komplikáltabb termelőfolyamatuk nagyobb gépi berendezést – s ezáltal nagyobb (állandó) tőkét – igényelt. Így a nehézipar csaknem ötször, a textilipar két és félszer annyi tőkét igényelt vállalatonként, mint a malomipar. Az egész

¹⁵ Mivel az esetek nagy részénél csupán az alaptőke szerepelt, az összes tőke nagyságát a teljes mérlegadatokból számítottuk ki.

¹⁶ Uo. III. rész, 233–278., 300–379. lapon felsorolt 145 vállalat adatai alapján. A cukoripari Rt-k adatait l. 13. és 14. jegyzetnél.

¹⁷ Ld. a 15. sz. jegyzetet.

gazdaság területén pedig háromszor annyi a nehézipari, kétszer annyi a textilipari részvénytársasági tőkéek mennyisége, mint a malomipariaké.

Az átlagprofit – amelyről a nehézipari forradalom kezdetei, de különösen a nehéziparnak vezető iparágként való kialakulása óta a mi vizsgálataink során is sok szó esett – *ilyen körülmények között szükségszerűen a nehézipar előnyére, s a (vezető iparági helyéről már visszalépő) textilipar, de még nagyobb mértékben az élelmiszeripar hátrányára alakul*, ez nyilvánvalóan folyik legnagyobb tőkeigényéből, vagyis a tőkéek legmagasabb szerves összetételével járó legmagasabb gépesítési szükségleteiből.

Az átlagprofit nem általában a piacra vitt, különböző iparágak által termelt áruk értékesítésének különleges formájából keletkezik; itt arról van szó, hogy az értékesítés lehetőségét nyújtó piacot is maguk az egyes iparágak nyújtják. A marxista politikai gazdaságtan feltárta azokat a mennyiségi összefüggéseket, amelyek a különböző iparágak tőkeviszonyaiban és termelési, továbbá fogyasztási kapcsolataiban mutatkoznak. Az elsővel kapcsolatos a marx *átlagprofitráta-elmélet*, a másodikkal pedig a marx *realizálási elmélet*. A tőkés termelés folyamata csak úgy maradhat fenn, ha a tőke körforgása állandósul, vagyis: ha a termelés folyamata után az áruk átesnek az értékesítés folyamatán, és a bennük megtestesülő értékek újra termelőtőkévé válnak. Az átlagprofit-elmélet rámutat arra, hogy a modern tőkés piacon – vagyis a gépi nagyipar kialakulása után – az áruk nem értéküknek megfelelően cserélődnek ki, hanem módosulva, *termelési árukon*, amelynek elemeit az áru értéke mellett az előállított iparág összetőkéinek aránya képviseli. A kevésbé gépesített iparágak (pl. a mezőgazdasági iparok, s a nehézipar gyáriparrá alakulása után a textilipar is) kényszerűségből lemondanak az áruikban megtestesülő érték egy részéről a magasabb szerves összetételű (a jobban gépesített) iparágak tőkéseinek előnyére. Erről a kényszerről részben az állami védővám-tételek gondoskodnak. A marx *értékesítési (realizálási) elmélet* tisztázta, hogy ennek a folyamatnak a terepét, a piacot, az egyes iparágak biztosítják egymás számára; *a nehézipar a termelőfogyasztás árucikkait szállítja az egész nemzetgazdaság számára*, tehát a mezőgazdasági és a textiliparok számára is; *a könnyűipari ágazatok az egyéni fogyasztás termékeit szállítják*, ugyancsak az egész népgazdaság számára, s ebben jelentékeny mértékben a nehézipar dolgozói számára is. A nehézipar, amely tehát erősen érdekelt munkásainak viszonylag olcsóbb ellátásában (vagyis abban, hogy változó tőkéit, a munkabéreket ennek alapján leszorítsa), az átlagprofit szerint drágábban adja el gépipari stb. termékeit a könnyűipari tőkések számára, vagyis: olcsóbbá teszi az élelmiszereket, a textíliákat a „saját” munkásai számára; ehhez a maga számára kedvező vámtételek mellett fegyvere a nagyobb tőkéje, amely a könnyűipari cikkek magas árai esetén átömölhet a könnyűiparba, s ott az átlagprofitrátát közvetlen konkurrenciaharccá alakítva, kiszoríthatja az ott működő alacsonyabb tőkéjű vállalatokat a piacról. *Igy jön létre az egyenlőtlen csere a különböző iparágak között az átlagprofitráta kialakulása után, ahol több munkával előállított árucikkak kevesebb munkával termelt árucikkakkal cserélődnek ki.* A viszonylag kevés tőkéjű mezőgazdasági iparágak tehát a textilipar számára kisebb, a nehézipar számára nagyobb profithányadukról mondanak le; a textilipar (amely magasabb tőkéket igényel a mezőgazdasági iparoknál, de elmaradt a nehézipar tőkeigényei mögött) a nehézipar számára adja át profitjának egy (a mezőgazdasági iparokénál kisebb) részét. A nehézipar profitja, s ennek nyomán tőkefelhalmozása is, nagyobb lesz, mint a textiliparé, s különösen nagyobb, mint a mezőgazdasági iparoké, amelyeket az átlagprofit körülményei között lényegében kizsákmányol. Ez magyarázza meg azt a fejlett kapitalista gazdaságban közismert tényt, amely *az egyes iparágak egyenlőtlen fejlődésében nyilvánul meg: a nehézipari tőkéek és ezzel a nehézipar termelésének méretei mind magasabb, a textilipar és a mezőgazdaság tőkéinek és termelésének méretei pedig mind kisebb arányt érnek el a népgazdaság keretében.*

3. Egyenlőtlen fejlődés az ipari Ciszlajtánia előnyére és a mezőgazdasági Magyarország hátrányára

Mindezt a fentiekben egyetlen ország keretei között, a tőkés belső piacon való fejlődésben vizsgáltuk. S e vonatkozásban a kapitalizmus gazdasági fejlődése *nemzeti viszonylatban* töretlen marad, mert amit az egyik termelési ág tőkéje veszít az átlagprofit révén, ugyanazt *megnyeri a másik*, sőt megnyeri a meggyorsuló nagyüzemi – monopolitőkés – felhalmozás közepette az egész ország tőkés

gazdasága. Egészen más helyzet mutatkozik azonban akkor, ha a különböző iparágak közötti ugyan-ezen viszony *nem egyetlen ország nemzeti határain belül alakul ki, hanem több ország ipari szerkezetei között „munkamegosztás”-ban jön létre.* Vagyis, ha a nehézipar az önálló fejlődésű országban, a mezőgazdasági ipar pedig a tőle függő mezőgazdasági országban alakul ki.^{17/a}

Vegyük szemügyre ezt a nemzetközi gazdaságfejlődést a már vizsgált keretek között, vagyis a Monarchia önálló fejlődésű (Lajtán túli) országai és a függő fejlődésű mezőgazdasági jellegű Magyarországgal között, ugyancsak az 1870-es évek adataiban.¹⁸

Összes RT-tőkék			RT-k száma		Átlagos tőke	
Iparág	Lajtán- túlon	Magyar- országon	Lajtán- túlon	Magyar- országon	Lajtán- túlon	Magyar- országon
	millió forintban				1000 forintban	
Vas- és gépipar	109,6	11,4	33	4	3 330	2 750
Textilipar	84,7	2,5	44	5	1 920	507
Malomipar	6,1	35,3	17	42	355	840
Cukoripar	49,7	9,0	98	5	507	1 808

Bár a fenti számok csupán az ipari részvénytársaságoknak (az idézett korabeli Compass-ban megjelent) adataira támaszkodnak – tehát nem képviselik az egész ipar adatait, nevezetesen a nem részvénytársasági ipari tőke adatait – e mindinkább uralkodóvá váló részvénytőkés korszakban; mégis igen jellemzők az országokon belül és az országok között kialakuló *nemzeti és nemzetközi* tőkearányokra. Az *önálló iparfejlődés útján járó Ausztriára és Csehországra* tehát ugyanúgy jellemző a nehézipar, textilipar és a helyi malomipar tőkéinek megoszlása – az első óriási túlsúlyával, s az utóbbiak jelentéktelenségével, *ahogy a függő Magyarországra* jellemző a malomipar tőkéinek kiemelkedő súlya, a textilipar jelentéktelensége és – az ausztriai tőkebehozatal következtében – a főleg nyersanyagot, illetve félgyártmányt termelő nehézipar viszonylagos jelentősége. A nemzeti tőkefelhalmozás szempontjából az ebben ennek a részben külföldi tőkére épülő honi nehéziparnak csekély a súlya, alig több mint tizedrészét képviselve a Lajtán túli nehézipari tőkéknek;^{18/a} továbbá, mivel tőkenyerességének jelentős része idegen tőkenyeresség, amely vagy a Lajtán túli vándorol az országok közti fizetési forgalomban, vagy (egy része) újraberuházásra kerül, elmélyítve a magyarországi kapitalizmus Bécsből stb. való függőségét.

A nemzeti tőkefelhalmozás tekintetében – a befektetett tőkék mennyisége alapján – *Ausztriában a nehézipar (e korban már vezető iparágként) a legfontosabb ipari terület, Magyarországon pedig a malomipar az.* Ime, itt az az iskolapélda, amelynél a „nemzetközi ipari munkamegosztás” eredményeként – ismeretes, hogy erőszakos eszközökkel – létrejött az önálló fejlődésű országban a nehézipar, s a tőle függő országban a mezőgazdasági ipar monopóliuma. Hasonló a helyzetkép, mint amit korábban figyelhettünk meg az átlagprofit nemzeti határok közötti kialakulásánál – hiszen a függő országok jellegét többek között az határozza meg, hogy váмhatárai éppen a nehézipari és

^{17/a} Amint a csere egyenlőtlenségét a különböző munkaigényességű termékek kicserélése esetében Marx aláhúzottan kiemeli: „... A fejlettebb ország értékük fölött adja el áruit ... A cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért ...” (A tőke. III. k. 1951. 276–277.) Péteri György ezt a megállapítást kifogásolta nálam, s ezen az alapon Mudrony Soma hasonló korabeli adatait is.

¹⁸ Ld. a 16. sz. jegyzetet.

^{18/a} Az idézett forrásanyagban nem szerepel, de – mint Katus László szíves tájékoztatása felhívta rá a figyelmet – jelentős a kialakuló MÁV nehézipari részvénytársasági vállalatának ezen kívül fokozatosan létrejövő tőkéje. Egyidejűen természetesen a Lajtán túli nehézipari tőkék is rohamosan emelkedtek.

mezőgazdasági ipari cserét nem akadályozzák –, de mégis azzal a lényeges különbséggel, hogy itt nem egy országon belül, hanem országok között zajlik le a két iparág termékeinek cseréje. Ez azt jelenti, hogy az erős nehéziparral rendelkező önálló tőkés ország iparilag is kizsákmányolja a mezőgazdasági-ipari országot, kevesebb munkát adva cserébe az utóbbi által nyújtott több munkáért.¹⁹ Az országok között így kialakuló egyenlőtlen csere immár nem azzal a következményekkel jár – ami egyetlen országhatáron belül alakult ki –, hogy egyik iparág a másik rovására gyarapszik, hanem azzal, hogy egyik ország a másik rovására gyarapszik; már nem azt jelenti, hogy egyik iparág felhalmozása a másik iparág rovására nő, hanem azt, hogy egyik ország nemzeti tőkének felhalmozása a másik nemzet gazdasága rovására növekszik. Az egyenlőtlen fejlődés ugyancsak nem két iparág között, hanem két ország között mutatkozik: a nehézipari országok előretörése s a mezőgazdasági országok elmaradása mindenütt ebből az egyenlőtlen cseréből veszi eredetét. A mezőgazdasági ipar megléte a függő országban tehát egyáltalán nem szünteti meg, sőt aláhúzza annak mezőgazdasági jellegét s gazdasági függőségét.

A mezőgazdasági iparnak a függő országokban betöltött tényleges szerepét gyakran elfedik az agrárius érdekek által tendenciózusan beállított, a valóságos helyzetet kozmetikázó statisztikai adatok. Úgy tüntetik fel, hogy az ország népgazdaságában túlnyomó súllyal esik latba a mezőgazdasági ipar, amely így az ország gazdaságának legerőteljesebb tartóoszlopa s fejlődésének biztosítója lenne. A valóságban a gyáripari termelési adatait bruttó értékben adva meg, a gyáripar által biztosított értéknövekedés helyett ennek a nyersanyagértékkel növelt értékét közlik. S ez a mezőgazdasági iparnak – ahol az új érték termelése viszonylag alacsony – a ténylegestől eltérően magas arányt kölcsönöz, hiszen az iparág által létrehozott új értékmennyiséget megnöveli az ország mezőgazdasági termelése jelentős részének értékével. Az 1936-os év tőkés Magyarországa egyike a legfejlettebb élelmiszeripari országoknak, az ország agráriusoktól irányított iparstatisztikája sokkal nagyobb jelentőségűnek tünteti fel a honi élelmiszeripart a termelés bruttó értékének közlésével, mint amit az valóban képvisel a (mellékesen közölt) nettó termelési adatok alapján:²⁰

Iparág	Bruttó	Nettó	Bruttó	Nettó
	termelési érték millió pengőben		termelési érték %-os aránya az összes termelésben	
Vas- és fémipar	314	128	12,2	11,5
Gépgyártás	213	133	8,2	11,9
Villamosenergia- termelés	124	81	4,8	7,3
Vegyészeti ipar	234	104	9,0	9,3
Nehézipar	885	446	34,2	40,0
Élelmiszeripar	781	262	30,4	23,5
Fa stb. ipar	66	25	2,6	2,3
Bőr stb. ipar	111	37	4,3	3,3
Mezőgazdasági ipar	958	324	37,3	29,1
Fonó-szövőipar	497	210	19,2	18,8
Egyéb iparágak	242	135	9,3	12,1
Összesen:	2 582	1 115	100,0	100,0

¹⁹ „A kedvezőbb helyzetben levő ország a cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért, ámbar ezt a különbséget, ezt a többletet, ugyanúgy, mint a munka és a tőke közti cserénél általában, egy bizonyos osztály zsebeli be.” *Marx*: A tőke, III. köt. Bp., 1951. 277.

²⁰ Ld. a 11. sz. jegyzetet.

Bruttó termelési értéket véve alapul tehát a mezőgazdasági iparok megközelítik az összes gyáripari termelésnek csaknem 40%-át; ebben azonban 634 millióval, az *egész bruttó érték két-harmadával szerepelnek a mezőgazdasági nyertermékek értékei*. Ennek levonásával a magyarországi mezőgazdasági ipar által termelt összes *nettó* érték nem érte el tehát az összes gyáripari termelés 30 százalékát, a malomipar pedig 24%-át. Ezzel szemben a nehézipar – amely jelentékeny részben külföldi érdekeltségű volt – a gyári nettó termelési értékben 40 százalékkal részesedett. A többi iparágra a nettó termelésből (beleértve a textilipart is) 30,9 százalék jutott. A lényeg azonban az, hogy az 1936-os esztendőben a mezőgazdasági országok között fejlettség tekintetében már előrehaladt Magyarországon a gyáripari új értéktermelésnek több mint 70 százaléka *nem* élelmiszeripari produkció volt. A mezőgazdasági – s ezek sorában az élelmiszeripari – országok függő jellegüknek megfelelően az egyenlőtlen csere, vagyis a kizsákmányolás tárgyai. Tőkefelhalmozásuk ugyanazon okból elégtelen, amiért a fejlettebb, ipari országokban fölös tőkék halmozódnak fel. Ezért az egyenlőtlen csere az imperializmus korszakában ipari áru piac mellett az ipari exporttőke piacává változtatta őket. Ez volt a mezőgazdasági, majd mezőgazdasági-ipari jellegű Magyarország sorsa is, ahogy általában ez a mezőgazdasági-függő országok sorsa, fokozatosan előrehaladva az imperializmus korában.

A 19. századi és a 20. század elejei Magyarország folyamatos és növekvő tőkebehozatala – általában a bécsi pénzpiacra keresztül, de nemcsak bécsi tőkékre korlátozottan – közismert gazdaságtörténeti tény. A fent idézett részvénytársasági tőkeadatok rámutatnak, hogy a behozott tőkék elsősorban azokat az iparágakat keresték fel – a mezőgazdaság mellett, amelyek hiteligényét messze-menősen támogatták –, amelyek szállításai a saját gazdaságuk nyersanyag-, illetve élelmiszerigényeik kiszolgálását biztosították. Ezért állott előtérben egyrészt a Lajtán túli nagyvárosokat liszttel ellátó malomipar (35,3 millió ösztökével), s másrészt a nehézipart nyersanyaggal, illetve félgymánnal ellátó vasipar, elsősorban kohászati és hengereltáru-gyártás (11,4 millió korona tőkével). Ezzel szemben a textilipar, amelynek gyapjú-nyersanyagát főként Magyarország fedezte (1882-ben a magyarországi gyapjúkivitel értéke a lisztkivitelének 70%-ra rúgott; ez az arány, a Lajtán túli gyapotipar fokozatos előretörésével egyidejűleg csökkent), nem kapott külföldi kölcsönt (öt hazai részvénytársaságának ösztökéi csak 2,5 millió koronát értek el, s ezek is elsősorban import nyomó-alapanyagokat felhasználó festő üzemek voltak). Végső soron *e tőke kivitel biztosította azt a külkereskedelmi cserearányt, amely olyan megingathatatlanul konzerválta a magyarországi kivitel négyötödét a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban, s behozatalának több mint 60%-át az iparcikk-behozatalban*. (Lásd külkereskedelmi forgalmi kimutatásunkat.) S mint egy ördögi kör, *ugyanaz a csere-összetétel akadályozta a belső tőkefelhalmozás megfelelő növekedését*. „... A felhalmozásnak háború előtti szintje alacsony, elégtelen volt a gazdaság finanszírozásához”, hasonlóképpen mint az első világháború utáni szintje.²¹ Ugyanakkor rohamosan nőtt és úgyszólván csak Magyarország tőkepiacán helyezkedett el az osztrák tőkeexport: „A 20. század elejére ... az 5,5–6 milliárd koronára rúgó osztrák tőkeexportból ugyanis 4,7 milliárd Magyarországra irányult.”²² Ennek alapján joggal állapíthatta meg az 1964-es *Magyarország története*, hogy „a fejlettebb osztrák iparnak az áru piacon, a számára kedvező ár-viszonyok biztosítása révén érvényesülő kizsákmányoló tevékenységéhez mind nagyobb súllyal járult a pénzpiaci, a tőke kiviteléhez kapcsolódó”.²³ Erre vonatkozólag írta az 1870-es években Mudrony Soma, az önálló hazai vámtérület harcos propagandistája, hogy „Magyarország évenként 50–100, sőt több millióval többet fizet külföldre, mint amennyit onnan kap”.²⁴

²¹ Berend T. Iván–Ránki György: A magyar gazdaság száz éve, i. m. 125.

²² Uo., 74. – Itt kell megjegyezni, hogy ez a megállapítás nem áll ellentétben azzal a ténnyel, hogy a századfordulótól kezdve Magyarország belső tőkái gyorsabban növekedtek, mint az import-tőkék. Ez a tény – minthogy az ország iparszerkezete kevésbé változott, s a tőkeigényes feldolgozó-ipari vállalatok továbbra is elmaradtak voltak az élelmiszeripar mögött – nem az ország tőkebőségére utal, hanem éppen növekvő tőkehiányára, amelyet a tőkeimport mind kisebb mértékben segít kiküszöbölni.

²³ Szabad György: A dualizmus kora, 1867–1918. (= Magyarország története II. köt. Bp., 1964. 107.)

²⁴ Mudrony Soma: A vámügy és Magyarország közgazdaságának újjászervezése. Pest, 1874. 36.

Ehhez a megállapításhoz – amely a későbbi közös-területi évtizedekben még növekvő mértékben volt érvényes – Mudrony hozzátette: e kizsákmányoláson „a jelen körülmények között semmi más orvosság nem segíthet gyökeresen, mint a *vámközösség megszüntetése* és a külön magyar területen folytatandó célszerű vámpolitika”.²⁵ E kérdés azonban 1874-ben, Mudrony korában már nem volt olyan egyértelmű, mint 1844-ben, amikor Kossuth a védővám-törvény javaslatával lépett az országgyűlés elé. *A védővám iparfejlesztő jelentősége csak egyértelmű iparfejlesztési törekvésekkel egyidejűen hatályos, s Mudrony kiegyezés kori Magyarországon a politikai – ezért gazdasági – hegemonia birtokában Magyarországon a nagybirtok, s vele a mezőgazdaság (s az élelmiszeripar) védelme állott az uralkodó osztály gazdaságpolitikájának középpontjában. A német egység létrejötte után viszont az ott kialakított védővámok kifejezetten ipari (s főleg nehézipari) védővámok voltak; a földbirtokos junker az ország ipari vidékeit, tehát a belföldi piacokat látta el terményeivel, s nem volt érdekelt az ipari országokkal kapcsolatos szabad kereskedelemben. A magyar nagybirtokosok viszont a Lajtán túli piacokat keresték elsősorban fel terményeikkel, s ezért a mezőgazdaság mellett elsősorban az élelmiszeripar fejlesztésében volt érdekelt. Ezért is ragaszkodtak a közös piachoz; s ha egyáltalán „állami iparvédelmet” folytattak, az elsősorban az élelmiszeripar (pl. szeszipar) támogatása volt.*

Mindez felhívja a figyelmet arra a tényleges összefüggésre, amely a kiegyezés következtében létrejött *közjogi kapcsolatok*, továbbá azok *gazdasági következményei* (belső vámhatárok megszüntetése, illetve hiánya; egyenlőtlen cserefeltételeken alapuló nemzetközi munkamegosztás, önálló pénzügy hiánya stb.), továbbá az *önálló nemzeti fejlődés akadályoztatása* között kialakult. Mint látható volt, az egyik országban (Ausztria) e közjogi-gazdasági-politikai helyzet előnye maximálisan érvényesült; a másik Lajtán túli országban (Csehország) a belső iparfejlődést biztosító (főként magyarországi) piac ipari felfelvőképessége következtében az uralkodó osztályok törekvéseiben egyelőre háttérbe szorult az önálló nemzeti fejlődés politikája; s a harmadik országban (Magyarországon) a földbirtokos uralkodó osztály – a Lajtán túli mezőgazdasági piacok megtartása érdekében – nemcsak a nemzeti önállóság egy részéről való lemondást („közös ügyek”), hanem cserébe a honi ipari piacok Lajtán túli országok iparának való kiszolgáltatását is vállalták, s így hátrányosabb gazdasági helyzettel egyeztek ki. A közjogi-gazdasági-nemzeti önállósági összefüggések körében azonban a *gazdasági terület* a meghatározó jelentőségű. Amikor az első világháború végén a monarchia alkatelemeivé szétesett, (azaz új „közjogi”, vagyis nemzetközi politikai) helyzet alakult ki, akkor Ausztria mellett Csehország (illetve Csehszlovákia) önálló fejlődésű nemzeti burzsoá állammá alakult; a mezőgazdasági (és élelmiszeripari) Magyarország pedig továbbra is a függő polgári fejlődés országa maradt, habár most mezőgazdasági termékeinek fő piacát a fasisztává váló Németországban találva meg, annak gazdasági-politikai függőségébe került.

Mint láttuk, 1898-ban 44,1%-a volt élelmiszeripari (s ennek fő iparágaként malomipari), s 1936-ban még mindig 30,4%-a az ez iparágban előállított részesedés az összes gyáripari (bruttó) termelésben; s ez a magas arány természetesen kihatott – és pedig negatív értelemben – a többi iparág fejlődésére is, amelyek lemaradtak.^{25/a} A magyarországi iparági szerkezetben a századfordulótól a világháborúig, majd – ahogy a következőkben kimutatjuk – 1936-ig bekövetkező nem jelentős változások ezt igazolják. *A külföldi tőke „iparosítási segítsége” – amennyiben módjában van a saját érdekei szerint az élelem- és nyersanyagtermelés felé irányítani a tőle függő ország ipargazdaságát (s Magyarországon ez történt a Monarchián belül, majd a két világháború között azon kívül is) – valójában nem más, mint a függő gazdaság zsákutcába vitele, a növekedésében, bővített formában is függővé, önmagában életképtelenné konzerválása. Ezért a következők bemutatják majd, hogy a tőkés Magyarország egész függő fejlődése során közelebb állott iparszerkezete tekintetében a mai fejlődő*

²⁵ Uo., 40.

^{25/a} A malomipar vezető szerepe – amennyiben a többi iparág előtt a legjelentősebb tőkéket kötötte le – természetesen nem zárja ki, hogy bizonyos ösztönzést gyakoroljon más ipar- és gazdasági ágakra. Így a gépipartól az őrlést végző munkagépet, a hengerszékét igényelte; továbbá erőgépek, gőz-, majd elektromos energia felhasználója volt; foglalkoztatta az építőipart, a vasúti és hajószállítást stb. Ezek méreteinek korlátozottságát azonban éppen saját vezető szerepének fennmaradása, a többi iparág viszonylagos elmaradása mutatta Magyarországon.

országok, mint a fejlett ipari országok iparszerkezetéhez. S e gazdasági függés nem maradt mentes a politikai elkötelezettségtől sem: a nyugati – mindinkább németországi irányzatú – mezőgazdasági és élelmiszer-exportja, bauxitkivitele stb. mind tudatosabban sodorta az ország reakciós nagybirtokos uralkodó osztályát a fasiszta német politikai orientáció felé.

*4. A mezőgazdasági jellegű fejlődő országok hátrányai
a tőkés nemzetközi munkamegosztásban.
Egybevetés a tőkés magyarországi tapasztalatokkal*

Magyarország hasonlóképpen függő gazdaságfejlődésen ment keresztül tőkés története folyamán, mint ahogy ilyen típusú fejlődés jellemzi mindazokat a többi országokat is, amelyek nagyrészt ugyancsak kisebb-nagyobb mértékben erőszakos eszközökkel váltak a 19–20. században, főleg az elmaradt földrészekben, a fejlett ipari hatalmak mezőgazdasági függelékeivé; akár mint szorosan vett függő országok (ahogy Latin-Amerika sok országa), akár félgyarmatként (mint elsősorban Ázsiában sok állam), akár pedig mint gyarmatok (mint Ázsia és Afrika legtöbb területe volt stb.). *Az igen különböző történeti megközelítés s az eltérő etnikai adottságok ellenére a gazdasági függés tartalma lényegében hasonló formákat öltött* akár Közép-, vagy Kelet-Európában, a Balkánon, akár pedig az elmaradt földrészek bármelyikén: legfeljebb a *fejlettségi szintben* jelentkezik az eltérés. Ha viták voltak afelől, hogy lehet-e közös jellemzőt találni az igen eltérő történetű és etnikájú függő fejlődésű országok között, úgy véljük, hogy a *gazdasági adatok hasonlósága perdőntő e kérdésben*.

Mindenekelőtt maga a kiindulás, a *mezőgazdasági jelleg* a közös, vagyis az a tény, hogy a lakosság nagyobb része a mezőgazdaságban és a mezőgazdaságból él (s az is nyilván hasonló bennük, hogy ezek többségének, a dolgozó parasztságnak alacsony az élet- és kultúrszínvonala).

Ismeretes, hogy a 19. század végén Magyarországon a mezőgazdasági lakosság az összlakosság 75%-a körül volt; 1920-ban 55,7 és 1930-ban 51,8%-át képviselte a lakosságnak, vagyis a többségét. Ez utóbbi – az 50%-ot csupán kevéssel meghaladó – arány egyben már a mezőgazdaság mellett másodlagosan felnövő ipart stb. is jelenti, vagyis az ún. mezőgazdasági-ipari fejlődést.

Nézzük most a fejlődő országok lakosságának megoszlását a mezőgazdaságban, s azon kívül:²⁶

Földrész	Összes	mezőgazd.	Összes	mezőgazd.	A mezőgazdasági lakosság %-a az összlakosságban	
	lakosság millió főben					
	1950		1965		1950	1965
Ázsia (SzU. nélkül)	1 365	895	1 896	1 213	65,7	64,0
Afrika	218	166	313	231	76,2	74,0
Latin-Amerika	162	94	245	118	58,1	54,5
Fejlődő világ összesen	1 745	1 155	2 454	1 562	66,0	64,0

A fejlődő országok mezőgazdasági lakossága tehát valamivel magasabb, mint volt az 1920-as évek Magyarorszáé; viszont – mint minálunk – ezeknél is megállapíthatunk egy bizonyos csökkenést az idő múlásával. Ez azonban ugyanúgy nem jelenti az iparosodás azonos arányú növekedését, mint a századforduló Magyarországon, ahol részben a kivándorlás csökkentette a parasztság számát. A fejlődő országokban jelenleg a városokba való tömeges bevándorlás tölti be ezt a szerepet; mivel azonban a városi ipar nem fejlődik ennek megfelelően, a beözönlő parasztok a munkanélküliséget és a nyomort növelik.

²⁶ Production Yearbook. Roma, FAO, 1969. 24.

A közös mezőgazdasági jelleg ismeretében nem fogunk meglepődni, ha azt tapasztaljuk, hogy a fejlődő országok legnagyobb iparága ugyancsak az élelmiszeripar (itt a kivitelre termelő bányászat mellett); s hogy a belső fogyasztást szolgáló feldolgozó iparok, s különösen a nehézipar elmaradt a fejlődésben. Összehasonlítva a fejlődő és a fejlett országok 1963-as évi százalékos iparági megoszlását – s egybevetve a tőkés Magyarország megfelelő adataival – a következő képet kapjuk:²⁷

	Magyarország		Fejlődő	Fejlett
	1898	1936	országok, 1963	
	százalékos arány			
Vas-fémipar	12,6	11,6	4,2	7,4
Gépgyártás	9,0	7,8	12,1	33,5
Vegyipar	5,7	8,6	10,4	10,9
Egyéb nehézipar	5,9	7,7	5,6	7,2
Nehézipar összesen:	33,2	35,7	32,3	59,0
Élelmiszeripar	44,1	28,6	20,4	11,2
Textilipar	3,6	18,1	10,6	4,6
Ruházati-bőripar	3,5	6,3	3,7	4,5
Faipar	6,6	2,4	2,8	3,8
Egyéb könnyűipar	2,3	3,3	6,6	9,9
Könnyűipar összesen:	16,0	30,1	23,7	22,8
Bányászat	6,7	5,6	23,6	7,0
Együtt:	100,0	100,0	100,0	100,0

Magyarország négy évtizedes iparági összetételében – bár közben politikailag önálló ország lett – mégsem találunk döntő eltérést, mivel lényegében megmaradt a mezőgazdasági-függő országok sorában. Miközben a nehézipar előretört az ipari országokban, a magyar iparági megoszlásban e téren jelentős változás nem történt; s miközben a fejlett országokban háttérbe szorult a textilipar, most e téren növekedés történt, mégpedig a századfordulóban túlméretezett élelmiszeripar rovására. Ez mindenesetre figyelmeztet, hogy egyedül a politikai önállóság nem változtatja meg a gazdasági függőség tényét, ha a politikai önállóságot nem azzal a kifejezett céllal ragadják meg az uralkodó osztályok, hogy általa az önálló gazdaságfejlődést biztosítsák. Horthy-Magyarország vezető politikusai sem ezt tették, amidőn a nagybirtokot konzerválták a magyar népgazdaság rovására.

Azt gondoljuk, igen tanulságos az 1936-os függő jellegű tőkés Magyarország iparági megoszlásának egybevetése a jelenlegi fejlődő országokéval. Mindenekelőtt abban – a már említett – tényben, hogy a vezető iparág mindkettőben az élelmezési ipar (habár a fejlődő országokéban aránya valamivel alacsonyabb). Ezzel szemben az ipari országokban az élelmiszeripar aránya fele a fejlődőkének. Bányászati termelésben az 1936-os Magyarország nagyrészt alföldi területe sokkal szegényebb, mint a fejlődő országoké, alacsonyabb még a fejlett ipari országokénál is. Amennyivel kisebb arányt ért el a fejlődő országok élelmiszeripara, annyiival magasabb volt az 1936-os könnyűipar százalékaránya Magyarországon. A legényesebb területeken azonban csaknem megegyezik a fejlődő országok és a Horthy-Magyarország iparági összetétele: mindkettőben alacsony (1/3-ad körüli) a nehézipar aránya, míg a fejlett ipari országokban a csaknem 60%-ot éri el.

²⁷ Magyarországra vonatkozólag: az 1898-as éveket ld. a 4. sz. jegyzet alatt; az 1936-os éveket ld. Magyar Statisztikai Évkönyv, 1936. Bp., 1938. 133. – A nemzetközi adatok forrása: Statistical Yearbook, 1969. New York, UNO, 1969. 20–21.; az építőipar nélkül.

E számok mutatják a gazdaságilag függő Magyarország és a gazdaságilag ugyancsak függő fejlődő országok iparági arányainak hasonlóságát, s egyben mindkettő eltérését a fejlett ipari országokétól.

Mindezek alapján vizsgáljuk meg magának a gazdasági függőségnek formáját azon a területen, amelyen ez elsősorban kidomborodik: a *külkereskedelem* viszonylatában. A monarchiabeli Magyarország külkereskedelmét tekintve megállapítottuk, hogy az elsősorban élelmiszerek és nyersanyagok kivitelén, s ennek ellentételeként kész iparcikk behozatalán alapszik. Most vizsgáljuk meg, milyen a jelenlegi fejlődő országok és a fejlett ipari országok külkereskedelmi cseréje, s vessük egybe azzal a képpel, amelyet a két világháború közötti tőkés Magyarország külgazdasági kapcsolataiban láthatunk. Magyarország kivitele (1936-ban), továbbá a fejlődő és a fejlett országok 1971-es évi egymás közti forgalmának százalékos aránya a következő képet mutatja a főbb árucsoportokban:^{2*}

	Magyarország 1936-os kivitele	A fejlődő	A fejlett
		országok 1971. évi egymásközti forgalma	
	százalékos megoszlásban		
Élelmiszer	37,3	21,6	11,3
Fűtőanyag, nyers- anyag, féltermék	41,1	57,3	6,0
Gép- és vegyipar	12,7	5,0	54,5
Egyéb iparok	8,9	16,1	28,2
Együtt	100,0	100,0	100,0

Fenti táblázat általában rámutat a függő országok (s köztük az 1936-os évi tőkés Magyarország) magas kiviteli arányaira az élelmiszerek és nyersanyagok, továbbá alacsony exportarányaira az ipari gyártmányok vonatkozásában. A fejlett országoknak általában fordított képe a fejlődők felé irányított külkereskedelmében. Egészen meglepő azonban a hasonlóság, illetve az eltérés az arányok között, ha a fenti táblázat nyers- és félkésztermékeinek, továbbá a nagyipari gyártmányoknak *összesített* adatait vetjük egybe:

	Magyarország 1936-os kivitele	A fejlődő	A fejlett
		országok 1971. évi egymásközti forgalma	
	százalékos megoszlásban		
Élelmiszer, nyersanyag, fűtő- anyag és félkésztermék együtt	78,4	78,9	17,3
Ipari késztermékek	21,6	21,1	82,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0

^{2*} Magyar Statisztikai Évkönyv, 1936. i. m., 162–163. adatai alapján. – Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, 1974. Bp., 1974. 257–259. alapján.

Szinte *képletszerűen* mutatkozik egyik oldalon – ahol az 1936-os függő tőkés Magyarország csaknem azonos arányokkal szerepel, mint a mai fejlődő országok – az élelmiszerek és nyersanyagok 80%-ot megközelítő kiviteli részesedése, s másik oldalon, az előbbi ellentételeként, a fejlett országok ipari termékexportjának valamivel 80% feletti részesedése. Első pillanatra meglepő, de logikájában indokolt azonossági és ellentétpár!

A tőkefelhalmozás oroszlánrészét ma a feldolgozó (főleg nehéz-) ipar biztosítja: a fejlett ipari országokban ez a forrása a rohamosan növekvő iparosításnak, az ipari termelés gyors növekedésének – s vele ipari árukivitele és tőkekivitele magas arányának. A mezőgazdasági-függő országokban megfelelő tőkefelhalmozási forrás híján a gépipari és a tőkebehozatal marad, mint egyetlen tőkés alternatíva. A mezőgazdaság és a mezőgazdasági ipar – ha szerepük, mint a tőkés Magyarországon, konzerválódik – ezt a hátrányt nem tudja soha behozni –, a fejlett tőkés és a fejlődő tőkés országok közti fejlettségi differencia, termelési nivójuk közti szakadék ezen az alapon nem csökken, hanem mindinkább növekvő tendenciát mutat. A fejlődés megoldását tehát nem a tőkebehozatal és az iparcikk-import nyújthatja – habár átmenetileg nyújthatnak bizonyos támogatást a gazdaság fenntartásához és függő irányú fejlesztéséhez – hanem csak az önálló iparfejlődés eszközeinek és útjának realizálása: a belső feldolgozó (nehéz- és könnyű-) ipar fejlesztése, s eközben a mezőgazdaság, s a mezőgazdasági ipar lassú, relatív háttérbe szorulása.

Ez elvek tisztázása szükséges minden mezőgazdasági függő országgal kapcsolatosan az iparfejlődés útjának kijelöléséhez. Ennek módszere – a paraszti lakosság széles tömegeinek bevonása az ipari termelésbe – azonban már más kérdéskörhöz tartozik.²⁹

²⁹ Erre vonatkozólag ld. a szerző: „A fejlődő országok gazdasága ma és holnap” c. könyvét. Közgazdasági- és Jogi Kiadó, Bp. 1975.

Zsilák András
(1921–1981)

1981. július 13-án, életének 60. évében váratlanul elhunyt Zsilák András, az MSZMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének igazgató-helyettese, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a rákövetkező szocialista forradalmak története Nemzetközi Témabizottsága Magyar Tagozatának elnöke.

A felszabadulás után pártmunkás, majd 1954-től a pártfőiskola tanára. Később Moszkvában elvégezte az aspiranturát az SZKP Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémián, és a történelemtudományok kandidátusa lett. 1961 őszétől a Párttörténeti Közlemények felelős szerkesztője. 1966 végén az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatóhelyettese lett, mely tisztséget egészen haláláig betöltötte.

Kutatási területe elsősorban a szovjet-országi magyar internacionalisták története, valamint a magyarországi népi demokratikus és szocialista fejlődés különböző problémái voltak. Munkatársa volt A magyar forradalmi munkásmozgalom története c., oroszul is megjelent szintézisnek, A magyar munkásmozgalom rövid története tankönyvnek; társszerkesztője több gyűjteményes kötetnek, mint pl. A népi Magyarország negyedszázada; magyar és orosz nyelven is kiadott Orosz internacionalisták a Magyar Tanácsköztársaságért; és A Nagy Október és a magyarországi forradalmak. Tanulmányokat írt a magyar internacionalisták turkesztáni és szibériai küzdelmeiről, az OK/b/P magyar csoportjának szerepéről a Vörös Hadsereg létrehozásában, Lenin és a nemzetközi kommunista mozgalom kapcsolatának problémáiról. Írásaiban többször foglalkozott Magyarország 1948–1956 közötti történetével, kiváltképpen érdekelte az egykori szegényparasztnak és mai utódainak élete. Ehhez a témakörhöz erős érzelmi szálak is fűzték: szegényparaszti családból származott.

Éveken át elnöke volt A nemzetközi munkásmozgalom történetéből c. Évkönyv szerkesztő bizottságának. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1974-től – megalakulásától – elnöke volt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a rákövetkező Szocialista Forradalmak Története Nemzetközi Témabizottsága Magyar Tagozatának. E tisztségben rendkívül sokat tett a magyar történészek nemzetközi kapcsolatainak kiszélesítéséért. Aktív résztvevője volt a témában tartott sokoldalú tanácskozásonak, a nemzetközi történész kollektívák által létrehozott munkáknak.

1970-ben munkája elismeréseként megkapta az Munka Érdemrend aeny fokozatát. 1981-ben a szocialista országok akadémiai által alapított nemzetközi díj odaítéléséről szóló oklevelet még személyesen vehette át.

A Történelmi Szemle Szerkesztő Bizottságának 1963-tól volt aktív tagja. Halála a magyar és a nemzetközi kommunista mozgalom történetével foglalkozó történettudomány nagy vesztesége; nemcsak a kutató, hanem a tudományosvezető is hiányozni fog körünkből.

CONTENTS

STUDIES

<i>Zs. P. Pach</i> : The historiographer Erik Molnár	513
<i>Zs. Ferge</i> : The Historical Changing Character and the Place of the Economy in the Social Reproduction	521
<i>B. Gadanez</i> : The Number, the Division, the Economic and Social Conditions of Railwaymen at the Beginning of the Century	553

COMMUNICATIONS

<i>P. Sándor</i> : Deák and the Secret Police. On the Political Conception of a Secret Protocol (1843) . .	592
<i>E. N. Szabó</i> : British Documents on the Activities of the Baranya Mission	611

REREAD

<i>L. Márkus</i> : Ervin Szabó "reread"	625
<i>Gy. Litván</i> : On Oszkár Jászi's 'The Formation of National States and the Question of Nationalities'	636
<i>P. Hársfalvi</i> : József Révai: Marxism and Popularism	650

OBSERVER

<i>Linda Frey-Marsha Frey</i> : Ferenc Rákóczi II. and the Maritime Powers	663
<i>J. Jemnitz</i> : Zsigmond Kunfi and the International Labour Movement	675
<i>Gy. Tolnai</i> : The Role of Food Industry in the Capitalist Industrial Development of Hungary in the 19th and 20 th Centuries	686
András Zsilák (1921–1981)	703

INHALT

STUDIEN

- Zs. P. Pach*: Erik Molnár, der Geschichtsschreiber. 513
Zs. Ferge: Der historisch wechselnde Charakter der Wirtschaft und ihr Platz in der gesellschaftlichen Reproduktion 521
B. Gadanez: Personalstand, Verteilung, wirtschaftliche und soziale Lage der Eisenbahner an der Jahrhundertwende 553

MITTEILUNGEN

- P. Sándor*: Deák und die Geheimpolizei. Über die politische Konzeption einer Geheimprotokolle (1843) 592
E. N. Szabó: Englische Dokumente über die Tätigkeit der Baranya-Mission 611

NEUGELESEN

- L. Márkus*: Ervin Szabó „neugelesen“ 625
Gy. Litván: Über Oszkár Jászi's Buch Die Entstehung der Nationalstaaten und das Nationalitätenproblem 636
P. Hársfalvi: József Révai: Marxismus und Volkstümlichkeit 650

BEOBACHTER

- Linda Frey–Marsha Frey*: Franz Rákóczi II. und die Seemächte 663
J. Jemnitz: Zsigmond Kunfi und die internationale Arbeiterbewegung. 675
Gy. Tolnai: Die Rolle der Lebensmittelindustrie in der kapitalistischen Industrieentwicklung Ungarns im 19–20. Jahrhundert 686
András Zsilák (1921–1981) 703

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES

<i>Zs. P. Pach</i> : Erik Molnár l'historien	513
<i>Zs. Ferge</i> : Le caractère historiquement variable de l'économie et sa place dans la reproduction sociale	521
<i>B. Gadanez</i> : L'effectif des employés de chemin de fer, leur situation sociale et économique au début du 20 ^e siècle	553

COMMUNICATIONS

<i>P. Sándor</i> : Ferenc Deák et la police secrète. Sur la conception politique d'un procès-verbal secret (1843)	592
<i>E. N. Szabó</i> : Documents anglais sur l'activité de la mission nommée Baranya	611

RELU . . .

<i>L. Márkus</i> : Ervin Szabó „relu”	625
<i>Gy. Litván</i> : Sur la formation des états nationaux et la question de la minorité nationale par Oszkár Jászi	636
<i>P. Hársfalvi</i> : József Révai: Marxisme et populisme	650

OBSERVATEUR

<i>L. Frey—M. Frey</i> : François II Rákóczi et les puissances maritimes	663
<i>J. Jemnitz</i> : Zsigmond Kunfi et le mouvement ouvrier internationale	675
<i>Gy. Tolnai</i> : Le rôle de l'industrie alimentaire dans l'évolution industrielle capitaliste de la Hongrie du 19 ^e —20 ^e siècle.	686
András Zsilák (1921—1981)	703

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ж. П. Пах</i> : Историк Эрик Молнар	513
<i>Ж. Ферге</i> : Исторически изменяющийся характер экономики и её место в общественном воспроизводстве.	521
<i>Б. Гадаец</i> : Число и разделение железнодорожников, их экономическое и социальное положение в начале XX-ого века	553

СООБЩЕНИЯ

<i>П. Шандор</i> : Деак и тайная полиция. О политической концепции одного тайного протокола (1843)	592
<i>Э. Н. Сабо</i> : Английские документы о деятельности Бараня-миссии	611

СНОВА ПРОЧИТАВ

<i>Л. Маркуш</i> : Эрвин Сабо «снова прочитав»	625
<i>Дь. Литван</i> : О книге Оскара Яси: Возникновение национальных государств и национальный вопрос	636
<i>П. Харшфалви</i> : Йозеф Ревай: Марксизм и народность	650

ОБЗОР

<i>Л. Фрей-М. Фрей</i> : Ференц Ракоци II. и морские власти	663
<i>Я. Емниц</i> : Жигмонд Кунфи и международное рабочее движение	675
<i>Дь. Толнаи</i> : Роль пищевой промышленности в капиталистическом развитии индустрии Венгрии в XIX–XX вв	686
Андраш Жилак (1921–1981)	703

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. IX. 29. — Terjedelem: 17,15 (A/5) ív
82.10095 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 84 Ft

1 szám ára: 21 Ft

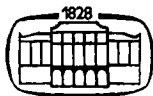
Index szám: 25.812

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
11-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 21,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 84,— Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST